

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
VƏ QAFQAZ İSLAM
ORDUSU**

Qafqaz Universiteti
Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı

*90 il əvvəl
Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda
canlarını fəda etmiş
Qafqaz İslam Ordusunun
Qəhrəman şəhid və qazilərinin
əziz xatirəsinə ithaf olunur...*

Qafqaz Universiteti
Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı
No: 006

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
VƏ
QAFQAZ İSLAM
ORDUSU

EDİTÖRLƏR

Mehmet Rıhtım
Mehman Süleymanov

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ
QAFQAZ İSLAM ORDUSU

BAKI - 2008

QAFQAZ UNİVERSİTETİ
QAFQAZ ARAŞDIRMALARI İNSTİTUTU NƏŞRİYYATI
NO: 006

EDİTÖRLƏR

Dr. Mehmet Rıhtım
Prof. Dr. Mehman Süleymanov

EDİTÖR YARDIMÇISI

Dr. Fariz Xəlilli

ELMİ REDAKTORU

Prof. Dr. Musa Qasımlı,

Dr. Firdovsiyyə Əhmədova

REDAKSIYA HEYƏTİ

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Yaqub Mahmudov,

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Nizami Cəfərov,

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Vəli Əliyev,

Prof. Dr. Ahmet Saniç,

Prof. Dr. Minaxanım Təkləli,

Dr. Erdal Karaman,

Dr. Saim Arı.

Qafqaz Universiteti Elmi Şurasının qərarı ilə çap edilir.

Ünvan: Qafqaz Universiteti, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu,
Bakı-Sumqayıt şosesi 16 km Xırdalan, Az0101 Azərbaycan.

Url: www.qafqaz.edu.az, E-poçt: mrhitim@yahoo.com,

Tel: +994(12)4482862/66, Faks: +994(12)4482861/67.

Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 696 səh., şəkilli.

ISBN: 9952 - 426 - 23 – 2

İÇİNDƏKİLƏR

TƏQDİM

ÖN SÖZ

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ZAMANI BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN QAFQAZLA ƏLƏQƏLİ SİYASƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GÜNEY QAFQAZ BEYNƏLXALQ GEOSİYASİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ (**Pərvin Darabadi**)

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (**Anar İsgəndərov**)

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANĞICINDA OSMANLI DÖVLƏTİNİN QAFQAZ SİYASƏTİ (**Reha Yılmaz**)

Giriş

Osmanlının son dövründə siyasi hərəkətilik və bunun osmanlı xarici siyasətinə təsiri

Qafqazlardakı vəziyyət

Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsi

Cənubi Azərbaycan hərəkəti

Ömər Naci hərəkəti

Qafqaz komitəsi və Qərb dövlətləri nəzdindəki fəaliyyətləri

Digər fəaliyyətlər

Osmanlı və Almaniya qarşılıqlıması

Nəticə

1915-1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA TÜRK VƏ MÜSƏLMANLARA QARŞI HƏYATA KEÇİRİLƏN SOYQIRIMLAR (**Anar İsgəndərov**)

BOLŞEVİK RUSİYASININ GÜNEY QAFQAZ SİYASƏTİ (**Musa Qasımlı**)

Brest-Litovsk barışı

Ərzincan barışı

Brest-Litovsk sülh konfransı

Brest-Litovsk barışığında Güney Azərbaycandan rus ordularının çıxarılması məsələsi

1918-ci ilin yanvar-fevral aylarında Azərbaycan türklərinə və digər müsəlmanlara

qarşı törədilən kütləvi soyqırım və Osmanlı dövlətinin tədbirləri

Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Azərbaycan üçün nəticələri

Güney Qafqazın müstəqilliyinə Rusiyanın münasibəti məsələsi rus-alman

diplomatik-siyasi yazışmalarında. Alman diplomatiyasının vasitəçilik cəhdləri

Türk ordusunun azadlıq yürüşünün qarşısını almaq üçün bolşevik Rusiyanın

Almaniya ilə birgə söyləri
27 avqust tarixli rus-alman müqaviləsi və böyük dövlətlərin ona münasibəti
Rusiya-Almaniya-Osmanlı diplomatik-siyasi münasibətlərində Bakı məsələsi.
Bolşevik Rusivasının cəhdləri

ALMANIYANIN QAFQAZ SİYASƏTİ (**Mustafa Çolak**)

Bolşevik inqilabı və Transqafqaz
Brest-Litovsk müqaviləsi və Transqafqaz
"Əlviyə-i səlasə" məsələsi
Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi məsələsi
Almaniyanın Transqafqazda Osmanlı dövlətinə mane olma cəhdləri
11 may Spa toplantısı
3 iyun toplantısı
4 iyun toplantısı
Alman-Rus ittifaqı

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN SONUNDA QAFQAZ CƏBHƏSİ VƏ OSMANLI DÖVLƏTİNİN ERMƏNİ SİYASƏTİ (**Halil Bal**)

Brest-Litovsk müqaviləsindən sonra Qafqaz cəbhəsi və ermənilər
Ərzincanın (13 fevral 1918-ci il) və Trabzonun (24 fevral 1918-ci il) azad olunması
Brest-Litovsk müqaviləsi (3 mart 1918-ci il)
Ərzurumun (12 mart 1918-ci il) azad edilməsi
Van, Muradiyə, Bəyazid və ətrafındakı hərbi əməliyyatlar
Trabzon konfransı (14 mart-14 aprel 1918-ci il)
Ərdəhan (3 aprel 1918-ci il), Sarıqamış (5 aprel 1918-ci il), Batum (14 aprel 1918-ci il) və Qarsın (25 aprel 1918-ci il) azad edilməsi
Gümrü (16 may 1918-ci il) və Qarakilsənin (27 may 1918-ci il) azad edilməsi
Batum konfransı və sülh razılaşması (11 may-4 iyun 1918-ci il)
Mondros müqaviləsi (30 oktyabr 1918-ci il) və Qafqaza aid şərtləri

ANTANTA ÖLKƏLƏRİNİN GÜNEY QAFQAZ SİYASƏTİ (**Musa Qasımlı**)

Denstervillin Bağdaddan ayrılması və İranda Bakıya hücum üçün hazırlaşması
Bakı Sovetində ingilislərin dəvət edilməsi məsələsi. Denstervill Bakıda
Bakının azad edilməsi
Mondros barışıqının Azərbaycan üçün nəticələri. Ənzəli danışıqları
Müttəfiq ordularının Bakıya girməsi

İKİNCİ BÖLÜM

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYƏTLƏRİ

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN QURULUŞ HAZIRLIQ VƏ SƏFƏRBƏRLİK VƏZİYYƏTİ (**Mehman Süleymanov**)

Qafqaz İslam Ordusunun strukturu
Azərbaycanda yaradılması nəzərdə tutulan Qafqaz İslam Ordusunun quruluşunun ilkin variantı
III Ordunun 1918-ci il mart-aprel aylarındakı ümumi quruluşu
5-ci Qafqaz diviziyasının quruluşu

Şərq Ordular qrupunun 1918-ci il iyunun 9-na olan quruluşu
 1918-ci ilin iyununda Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu
 Ordunun maddi təminatı
 5-ci Qafqaz diviziyasının iaşə tələbatı
 Kadr və səfərbərlik işinin vəziyyəti

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ (**Mehman Süleymanov**)

Gəncə ermənilərinin tərkisilah edilməsi
 Göyçay ətrafında baş verən döyüşlər
 Salyan döyüşü
 Ağsu və Kürdəmir ətrafında baş verən döyüşlər
 Şamaxı və Hacıqabul ətrafında baş verən döyüşlər

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN BAKI ŞƏHƏRİNİ AZAD ETMƏSİ (**Nasir Yüceer**)

İlk cəhdlər
 Birinci Bakı hücumu
 Bakının hərbi vəziyyəti
 İkinci Bakı hücumuna qədər aparılan döyüşlər
 Qafqaz İslam Ordusunun hazırlıqlarını tamamlaması
 İkinci Bakı hücumu və şəhərin azad edilməsi

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN DİGƏR FƏALİYYƏTLƏRİ VƏ MİSSİYASININ SONA ÇATMASI (**Mehman Süleymanov**)

Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı mübarizə
 Azərbaycan ordusunun möhkəmləndirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər
 1918-ci il oktyabr ayının ilk günlərində Azərbaycan korpusunun quruluşu
 1918-ci ilin oktyabr ayının ortalarında 1-ci Azərbaycan diviziyasına daxil olan alayların quruluşu
 1918-ci il oktyabr ayının ortalarında Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu
 Qafqaz İslam Ordusunun ləğvi

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN DAĞISTAN HƏRƏKATI (**Altay Göyüşov**)

Osmanlının Dağlılara diplomatik yardımı
 Osmanlının hərbi yardımı və Dağıstanın xilasını
 Ağ Rusiyanın Şimali Qafqazı yenidən işğal etmək cəhdi və Osmanlı əsgərləri
 Türk zabitlərinə qarşı bolşevik təxribatları
 Qafqazın sovet Rusiyası tərəfindən işğalı

YUXARI QARABAĞDA MÜVƏQQƏTİ GENERAL- QUBERNATORLUĞUN YARADILMASI VƏ ERMƏNİ SEPARATİZMİNİN LƏĞV EDİLMƏSİ (**Havva Məmmədova**)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

QAFQAZ İSLAM ORDUSU: MATERİALLAR. MƏLUMATLAR. SƏNƏDLƏR.

NURU PAŞANIN QAFQAZ İSLAM ORDUSU HAQQINDA RAPORTU (**Mustafa Budak**)

Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu raportunu hazırlaması

Raportun ortaya çıxarılması

Raportun qiymətləndirilməsi

Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti

Əməliyyat

Bakının ələ keçirilməsindən sonrakı əməliyyatlar

Bakının azad olunmasından (14 sentyabr 1918-ci il) tərک edilməsinə qədər (17 noyabr

1918-ci il) Azərbaycanda və Quzey Qafqazda fəaliyyət, vəziyyət və hadisələr

Xarici işlər təşkilatlanması və siyasəti

Avstriya hərbi heyəti

Mazut və digər neft məhsulları

Qafqaz alman nümayəndə heyətinin əlavə şərti

Osmanlı hökuməti və müttəfiqlərinin müqaviləsi

Əhməd İzzət Paşanın baş nazir və Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəisi olmasından

sonra Azərbaycanın vəziyyəti

Bakının boşaldılması (17 noyabr 1918-ci il)

Qayıdışın zamanı Azərbaycanda baş verən hadisələr

Hökumətin fəaliyyətləri

İNGİLİSLƏRİN BAKI VƏ XƏZƏR DƏNİZİNƏ HAKİM OLMAQ XÜSUSUNDA

CƏHDLƏRİ (**Mehmet Rıhtım**)

GİRİŞ

MƏTN. İran ərazisində düşmənin irəliləməsini dayandırmaq və Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusunda ingilis planları

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ MƏTBUATINDA QAFQAZ İSLAM ORDUSU (**Akif Aşırılı**)

CÜMHURİYYƏT ƏDƏBİYYATINDA QAFQAZ İSLAM ORDUSU (**Alxan Bayramoğlu**)

AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNDƏ MÜHAFİZƏ EDİLƏN QAFQAZ İSLAM ORDUSUNA AİD ƏŞYALAR (**Səbuhi Əhmədov**)

AZADLID VƏ QURTULUŞ ORDUSU HAQQINDA "SON SÖZ" VƏ YA TÜRK İSLAM ORDUSUNUN "DƏRSLƏRİ" (**Minaxanım Təkləli**)

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1: Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanan andlaşma

Əlavə 2: Andlaşma mətni

Əlavə 3: Qafqaz İslam Ordusu şəhidlərinin siyahısı

Əlavə 4: Qafqaz İslam Ordusunun hərəkət xəritələri

Əlavə 5: Fotolar

TƏQDİM

1917-ci ilin oktyabrında Bolşevik çevrilişi nəticəsində yaranmış şəraitdən istifadə edərək 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulur. Yaranmış siyasi boşluqdan bəhrələnən ermənilər illərdən bəri saxladığı gizli niyyəti - "Böyük Ermənistan" planının həyata keçirilməsi uğrunda silahlı fəaliyyətə başlayır; başda Bakı və Qarabağ olmaq üzrə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində qətlialmlara girişərək mümkün olduğu qədər geniş ərazilər ələ keçirməyə çalışırlar. Bu faciədən mövcud şərtlər altında öz imkanları ilə xilas ola bilməyəcəklərini gören Azərbaycanlılar Osmanlı Türkiyəsinə təcili yardım tələbi ilə müraciət etdilər.

Azərbaycan türklərinin yox olma təhlükəsi qarşısında olduğunu anlayan Osmanlı Dövləti hərbi hazırlıqlar görmək məqsədilə Nuru Paşa komandası altında bir əsgəri heyəti Gəncəyə göndərir. Dərhal ardınca "Qafqaz İslam Ordusu" adı verilən bir ordu Azərbaycana sövq edilir. Bu ordu yerli Azərbaycan könüllüləri ilə birləşərək irəli hərəkətə başlayır; Göyçay Kürdəmir, Ağsu, Şamaxıda erməni-bolşevik qüvvələrini məğlubiyyətə uğradaraq, avqustun əvvəllərində Bakının ətrafına yetişir. Burada 45 gün davam edən mühasirə və çarpışmalar nəticəsində Qafqaz İslam Ordusu erməni, bolşevik-rus və ingilislərdən ibarət qüvvələri yenərək 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını xilas edir. Beş aydan artıq sürən və 1200 civarında Osmanlı və Azərbaycan türkünün şəhid olduğu bu hərəkət nəticəsində Azərbaycan tamamilən xilas olur və ölkənin ərazi bütövlüyü təmin olunur.

Qafqaz İslam Ordusunun bu hərəkətinin siyasi, əsgəri, ictimai və s. kimi tarixi əhəmiyyətə malik nəticələri olmuşdur. Lakin onun ən ümdə və önəmli nəticəsi yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin möhkəmlənib bərqərar olması və onun torpaq bütönlüyünün təminatıdır. Bununla bərabər digər bir nəticəsi isə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı qardaşlıq və inam duyğularını sarsılmaz bir şəkildə möhkəmləndirməsidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Qafqaz İslam Ordusunun doğuluşu eyni tarixi daşıyır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruluşu və Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı qəhrəmanlıq dastanının 90 illiyi münasibəti ilə bu şərəfli tarixin araşdırılması və millətimize layiqli şəkildə tanıtılması şəhid və qazilərimize vəfa borcumuzdur. Eyni zamanda Azərbaycan və Türkiyə arasındakı əlaqələrin idraki, elmi və tarixi zəmin üzərində sağlam bir şəkildə qərar tutması ölkələrimiz arasındakı əlaqələrin hərtərəfli inkişaf etməsi səbəbilə bu hadisənin ifadə etdiyi mənənin dərk olunmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu tarixi hadisənin bizlərə verdiyi dərsələrdən düzgün nəticələr çıxarılmalı, bizim bir-birimizə daim gərək olacağımız unudulmamalıdır.

Bu düşüncə ilə Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu tərəfindən başlanılan bu araşdırmada elm adamlarından ibarət bir heyət tərəfindən əvvəlcə əsərdə yer alınması vacib olan mövzular müəyyən edilmişdir. Daha sonra həmin sahələr üzrə tanınmış azərbaycanlı və türkiyəli mütəxəssis alimlərə göstərilən mövzular üzrə tədqiqatlar aparılması təklif edilmiş və həmin araşdırmalar kitaba daxil edilmişdir.

Əsərdə bu dərin tarixi faktın əvvəlindən sonuna qədər əks olunduğu yazılar xronoloji sistem üzrə tərtib edilərək Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan və Qafqazlardakı fəaliyyətləri tarixi, ictimai-siyasi, mədəni istiqamətlərdə səbəb və nəticələri ilə ortaya çıxarılmağa çalışılmışdır. Hər bir mövzu elmi şəkildə incələnməklə bərabər obyektiv mövqedən də işlənmişdir.

Bu araşdırma vasitəsilə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməyə çalışılmışdır:

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və müstəqilliyini əldə etməsində üzləşdiyi amansız çətinliklər və bu uğurda verilən mücadilələr göstərilmişdir.
- Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı tarixi irtibatlar meydana çıxarılmış; iki ölkə xalqlarının qardaşlığının bünövrə təməlləri göstərilərək; Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının parlaq təzahürü olan, ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin ifadə etdiyi "BİR MİLLƏT İKİ DÖVLƏT" şüarının tam bir həqiqət olduğunu təsdiqləyən məsələlər öz izahını tapmışdır.
- Türkiyə dövlətinin və xalqının Azərbaycan xalqı üçün etdiyi fədakarlıqlar aşkarlanaraq; bu fədakarlığın səbəbləri açıqlanmış; Azərbaycan türklərinin Türkiyəyə olan güvən və inancı göstərilmişdir; Azərbaycanın dostu və düşməni bütün açıqlığı ilə, öz simasında əks olunmuşdur.
- Tarixi gerçəkliyi ortaya çıxarmaqla bu tarixə sevgi və hörmət oymaq; bu mövzuda keçmişdə yol verilən yalan və iftiralara gerçəklərin özü ilə və sözü ilə cavab vermək; saxtakarlıqlara qarşı ciddi, elmi ədəbiyyatlar yaratmaqla çıxmaq lazım idi. Məhz bu istiqamətdə Azərbaycan uğrunda canını və qanını vermiş şəhid və qazilərimizi yad etməklə vəfa borcundan saydığımız işlərdən biri yerinə yetirilmiş; tarixdən ibrət dərsləri alaraq, gələcəkdə görülməli işlər üçün işıq tutulmuşdur.

Qafqaz Universiteti öz qəhrəman sələflərini unutmamışdır. Onların başladıkları böyük xeyirxah işləri bu gün var qüvvəsi ilə davam etdirməyə çalışır. Universitet Azərbaycan ilə Türkiyə arasında hazırda təhsil və mədəniyyət əlaqələri sahəsində körpü olmaq vəzifəsini tam könüllü, inamla daşımaqdadır.

Şübhəsiz, bu mövzu ilə bağlı görülməli işlər hələ vardır və bu çalışmalar davam edəcəkdir. İnstitutumuz Azərbaycan - Türkiyə ortaq tarix və mədəniyyət sahəsində çalışmalarını və nəşrlərini davam etdirəcəyini çatdırmaq istəyir.

Qiymətli yazıları ilə bu çalışmada yer alaraq cəmiyyətimizi aydınladan elm adamlarımıza təşəkkür və minnətdarlığımı ərz edirəm. Xüsusən, bu dəyərli əsərin meydana gəlməsində böyük peşəkarlıq və fədakarlıq ilə çalışan, Azərbaycan -Türkiyə ortaq kultürünə könül vermiş dəyərli elm adamı və araşdırmaçı Dr. Meh-met Rıhtımı, hər b tarixçisi və Qafqaz İslam Ordusu tarixinə dair layiqli araşdırma-ları ilə tanıdığımız prof.dr. Mehman Süleymanovu, gənc tədqiqatçı Fariz Xəlillini və türkoloq-yazar prof.dr. Minaxanım Təkləlini təbrik edirəm.

Prof. Dr. Ahmet Saniç
Qafqaz Universitetinin Rektoru

ÖN SÖZ

Son zamanlar Azərbaycan tarixi üzrə onun müxtəlif sahələrini əhatə edən sanballı araşdırmalar meydana çıxmışdır. Bu mənada böyük vətən tarixinin mühüm dövrləri ilə bağlı problemlərin, o cümlədən Azərbaycan xalqının tale yüklü məsələsi sayılan mövzuların da işlənib araşdırılmasında xüsusi canlanma və oyanış hiss olunmaqdadır. Xüsusilə Şərqdə ilk demokratik respublika örnəyi sayılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixilə əlaqədar olan məsələlərin - Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması, onun müstəqilliyinin qorunub saxlanması, ölkənin düşdüyü ağır vəziyyətdə Türkiyənin qardaş köməyi, göstərdiyi hərbi yardım - Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması, eləcə də bu xilaskar ordunun qurtuluş yürüşü tarixi aparılan belə araşdırmalara cəlb edilməkdədir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının və Qafqaz İslam Ordusunun 1918-ci ilin yazından başlayan qurtuluş hərəkatının 90-ci ildönümünü qeyd etməkdəyik. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün dövlət müstəqilliyinə qovuşmasından sonra bir sıra tarixi həqiqətlər kimi bu tarixi faktın, Azərbaycan xalqının, eləcə də milli dövlətinin müqəddəratında vacib rol oynayan bu hərəkatın tarixinin üzərindən qadağan möhürü götürüldü; 90-cı illərin başlanğıcından etibarən bu mövzularda araşdırmalar, müxtəlif səpgili əsərlər meydana çıxmağa başladı. Xüsusən, bu təşəbbüsün Azərbaycanın qələm sahibləri arasında geniş vüsət alması sevindirici olmaqla həm də təqdir olunmalıdır.

Topluda bu mövzu ilə bağlı Azərbaycanda və eləcə də Türkiyədə aparılan araşdırmaların böyük hissəsi əhatə olunmuşdur. Burada tarix etibarlı ilə qısa bir dövrdən bəhs olunsa da (1918-ci illər ərafəsi və gedişi zamanı nəzərdə tutulur) lakin özlüyündə Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri və xalqlarının həyatında vacib dönəmdən, əslində əsrə bərabər tutula bilən geniş, zəngin, həm də ziddiyyətli hadisələri özündə əks edən mürəkkəb bir dövrdən söhbət gədir.

Üç bölümdən ibarət bu kitabda toplanmış yazılar mövzunun ayrı-ayrı vacib nöqtələrini işıqlandıracaq şəkildə hər biri müstəqil əsərlər olub, burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın müstəqilliyi və ərəzi bütövlüyü uğrunda mücadiləsi tarixi, siyasi, ictimai, ədəbi və s. cəhətlərlə araşdırılmışdır. Buna bağlı olaraq "I Dünya müharibəsi zamanı böyük dövlətlərin Qafqazla əlaqəli siyasətləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması" adlanan birinci bölümdə Qafqaz bölgəsi ilə əlaqəli dövrün siyasi, ictimai şəraiti: baş verən irimiqyaslı xalq hərəkatları, I Dünya müharibəsinin doğurduğu labüd nəticələr: qırğınlar, tələfatlar, məhrumiyətlər və böyük dövlətlərin bölgə ilə əlaqəli siyasətləri geniş arenada araşdırılmışdır.

I Dünya müharibəsinin gedişində birdən-birə qaynar hərbi əməliyyat zonasına daxil edilən Qafqaz həm də əks qütblərin maraqlarının toqquşduğu meydana çevrilməklə beynəlxalq münasibətlərin də əsas hədəfi sayılmalıdır. Professor, tarix elmləri doktoru Pərvin Darabadinin (Bakı Dövlət Universiteti) "XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqaz beynəlxalq geosiyasi münasibətlər sistemində" başlıqlı yazısı qarşılaşdırılan münasibətlərin yeri məsələsinin həllinə yönəlmişdir. Tədqiqatda Güney Qafqazın geosiyasi münasibətlər sistemində Bakının üstün mövqeyi işıqlandırılmış; Antanta və Üçlər ittifaqının arasında gedən mübarizə və bu zidd qrupların hər birinə düşmən mövqə tutan Sovet Rusiyasının çıxışlarının Qafqaz-Xəzər (mərkəzi Bakı olmaqla) ərazisi üzərində keçirilməsinin səbəbləri və məntiqi nəticələri öz əksini tapmışdır.

Bu baxımdan həmin hadisələrin fonunda "1915-1920-ci illərdə Azərbaycanda türk və müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırımlar" (prof. Anar İsgəndərov) yazısında I Dünya müharibəsi gedişində Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilən rus qoşununun öz silahlarını ermənilərə verməsi və silahlanmış erməni qoşununun meydana gəlməsi, sürətlə qətl-qarətlərə keçməsi faktlarından bəhs olunur. Əslində tədqiqatın əsil dəyərli cəhəti burada Azərbaycan milli dövləti zamanı 1918-ci il iyulun 15-də həməm yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (rəhbəri vəkil Əliəkbər bəy Xasməmmədov) fəaliyyətinin işıqlandırılmasında idi. Müəllif türk və digər müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımın qanlı mənzərəsini məhz bu komissiyanın əldə etdiyi rəsmi mənbələr əsasında vermişdir. Bu gün bizim əlimizdə həmin qanlı cinayətə dair nə varsa elə həmin komissiyanın təhqiqatları və araşdırmaları sayəsində mümkün olmuşdur.

Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən məlum olur ki, 1918-ci il mart soyqırımı zamanı Bakı şəhərində 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Bakının gözəl memarlıq inciləri sayılan binaları yerlə yeksan edilmiş, insanların varidatı talan edilmişdir; təpədən dırnağacan silahlanmış, pulemyotların müşayiəti ilə evlərə hücum edərək dinc sakinləri öldürmüş, bu zaman onları xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirmiş, xəncərlə, süngülərlə param-parça etmişlər, körpələrə belə rəhm etməmişdilər...

Yetmiş illik sovet dövrünün irtica qadağanları altında susdurulan, əslində bu şərəfli tarix ittihamları altında gizlədilməklə yanaşı, daha çox qara boyalarla eybəcərləşdirilərək susdurulmaqda idi. Tarixçi alim Anar İsgəndərovun topluya daxil edilən daha bir yazısı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) yaranma tarixindən bəhs edir. Məlum olur ki, Rusiyada Oktyabr çevrilişindən əvvəl fevral burjuva demokratik inqilabı nəticəsində qurulan Müvəqqəti hökumət belə öz milli proqramında Rusiyanın bölünməzliyi kimi əslində mürtəcə ideyasını irəli sürürdü. Bu fakt özü Azərbaycanın özünün müstəqilliyinə qovuşmaq üçün qarşılaşacağı maneələrin və təhlükələrin xarakterindən xəbər verirdi. Tədqiqatçı həm də Azərbaycanın istiqlalına ziyələnməsi işində başlıca maneəyə çevrilmiş Şaumyanın fəvqəladə komissar olaraq fəaliyyətə keçməsilə regionda vəziyyətin daha da ağırlaşmış olduğunu nəzərə çatdırır.

Əlbəttə, Qafqaz İslam Ordusunun keçdiyi mübarizə yolu ilə bağlı çalışmalarda dövrün siyasi, ictimai vəziyyətinə, həmin dövrü xarakterizə edən hadisələrə nəzər salmaq zərurəti hiss olunur. Çünki bunları diqqətə almaq tədqiq olunan mövzunun daha əhatəli və dərinə, daha doğrusu öz dəyərində anlaşılmasına kömək edəcəkdir. Bu mənada Dünya müharibəsi başlanandan etibarən, habelə Rusiyada Oktyabr çevrilişindən sonra öz müstəqilliklərini qazanmaq fürsəti ilə üz-üzə qalan Azərbaycanın, habelə bütöv Qafqazın ardıcıl olaraq yardım ümidi ilə müraciət etdikləri Osmanlı dövlətinin özünün yürütdüyü Qafqaz siyasəti onun əsas ideyası, başlıca istiqamətləri ilə bağlı olaraq Dr. Reha Yılmazın "Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti" yazısında ələ alınmışdır. R.Yılmaz Osmanlının son dövrlərini yaşadığı illərdə "İttihad və Tərəqqi" partiyasının iqtidara gəlməsini dövlətin xarici siyasəti sahəsində, həmçinin diplomatiyasında Ənvər Paşa və onun silahdaşlarının həlledici rolunun artmasına bağlayır.

Birbaşa Qafqaza bağlı münasibətə gəlincə isə bunu müəllifin qeydləri ilə ifadə etmək yerinə düşər. "I Dünya müharibəsi ərəfəsində Qafqaz, Osmanlı dövlətinin xarici siyasətində gözədəyən yer tutmasa belə, hərbi başlar - başlamaz bu region Osmanlıdan ötrü dərhal birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Qafqaz cəbhəsindəki uğurlar Osmanlı dövlətini hərbdən qalibiyyətlə çıxacağına zəmanət verəcəkdə. Qafqazdakı xalqların azadlıq çağırışları Osmanlı bu regiona yönəldən güclü amil oldu."

Müəllifin göstərişinə görə Osmanlının Qafqaz siyasəti Ənvər Paşa simasında öz himayədarını tapmışdı, belə ki, o lap 1913-cü ildən Qafqaz haqqında konkret planlara sahib idi; Ənvər Paşanın fikrincə Qafqaz vacib cəbhələrdən biri idi. Yenə müəllifin yazdığına görə Qafqaz xalqları arasında ən müşkül durumda olan Azərbaycan türkləri idi. Yazar bunun təbii şərtlərini Azərbaycanın öz silahlı qüvvəsinə malik olmadığını, dişlərinədək silahlanmış ermənilərinə onlarla hər zaman qanlı müharibələrə hazır olmaları öz növbəsində Azərbaycanı hər zaman təhlükəli dönüşlərə sürükləyə bilərdi.

Yazıda Cənubi Azərbaycana qurtuluş yürüşü, vətənpərvər şəxs, millət fədaisi Ömər Naci hərəkatının təsviri, bu günədək az öyrənilən faktların təqdimi və öyrədilməsi baxımından dəyərli olub həm də özlüyündə maraqla oxunacaq, diqqətlə izlənəcək material təsiri oyadır.

Qafqaz İslam Ordusu hərəkatı tarixini olduğu dəyərdə dərk etmək, qiymətləndirmək baxımından Türkiyənin Böyük Hərbdə müttəfiqi olan Almaniyaya ilə münasibətləri, habelə Almaniyanın I Dünya müharibəsində iştirakı, o cümlədən Almaniyanın Qafqazla bağlı xüsusi siyasəti də öyrənilməyə layiqdir. Bu mənada Türkiyə Cümhuriyyəti Mustafa Kamal Universitetinin əməkdaşı dosent-doktor Mustafa Çolakın "Almaniyanın Qafqaz Siyasəti (1917-1918-ci illər) yazısı maraqlı doğurur. Nəzərə çatdırılmalı ki, bu araşdırma Mustafa Çolakın mövzu üzərində illərdən bəri Almaniya apardığı böyük tədqiqat işinin bir hissəsidir. Məlum olduğu kimi, Almanların Qafqaz siyasətinin başlıca olaraq iki istiqaməti diqqətə cəlb edir: gürcülər və azərbaycanlılarla bağlı həyata keçirilməsini nəzərdə tutan planlar. Qərbi odur ki, Almaniyanın Qafqaza marağı bir müttəfiq maraqlarını üstələyir, hətta Türkiyənin cəbhədə üstünlüyü və əvvəllər inamsız yanaşdığı uğurları onu o qədər qısqandırır ki, o əleyhdarı olan Rusiya bolşevik hökuməti ilə gizli ittifaqa belə girişirdi. Özünün tam miqyasında bu gün aşkar olunan həmin gizli razılaşma Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətinə qarşı alman tərəfinin həm hərbi, həm də diplomatik münasibətləri dolayısı ilə əks mövqedə olduğunu göstərir. Həm də Qafqaz münasibətlərində türklərdən fərqli olaraq gizli niyyətlər ortaya çıxır. Biri, Bakıya istiqamətlənən türk ordusunun beləliklə, eyni hədəfə doğru yürüyən İngiltərə ilə qarşılaşıb onu durdurması və digəri Qafqaz hüduqları daxilində bütün yeraltı zənginliklərlə özünün müharibələrdə pozulmuş iqtisadiyyatını bərpa edib gücləndirmək məqsədi.

Transqafqazın dəmir yollarını əlində saxlamağa çalışan Almaniyanın Bakı barədə öz məqsədləri var idi. Həqiqətən Bakı bu zaman Qafqaz probleminin zirvə nöqtəsi halına gəlmişdi. Qafqaz və Bakıda Rusiya ilə qarşılaşmağa kifayət qədər əsgəri olmayan Almaniyaya Bakı neftinin nəql edilməsinə nəzarəti əldə tutub saxlamaq istəyirdi.

Araşdırmada Almaniyaya imperiyasının Qafqaz siyasəti mövzusu ilə bağlı Almaniyaya dövlət arxivlərində mühafizə olunan mühüm sənədlərdən istifadə edilməsi müəllifin məqsədə müvafiq nəticələr əldə etməsinə səbəb olmuşdur.

Kitaba Türkiyəli araşdırmaçı Dr. Xəlil Balın "I Dünya müharibəsinin sonunda Qafqaz cəbhəsi və Osmanlı dövlətinin erməni siyasəti" adlı məqaləsi daxil edilmişdir. Müəllif haqlı olaraq artıq yeni əsrdə müstəqil "Böyük Ermənistan" qurmaqdan ötrü ermənilərin geniş fəaliyyətə keçmələrini və bu işdə böyük dövlətlərin öz məqsədləri uğrunda ermənilərdən istifadə etmək üçün onlara dəstək olmaları və artıq onlardan Osmanlı dövlətinə təsir göstərməkdə bir alət kimi istifadə etmələri kimi məkrli fəaliyyətləri üzə çıxaran faktları aşkarlayır. Araşdırmada bu məsələlər bəlli zaman kəsiyində -1877-1878-ci il Osmanlı-Rus müharibəsindən başlayaraq, ağır Berlin andlaşması şərtləri altında dəyişən şəraitin və yenə mənhus ideya uğrunda qalxan erməni üsyanları, terror əməliyyatları, törədilən cinayətkar hadisələr işıqlandırılır. İllərdən bəri yaranmış gərgin şərait artıq hərəkatə keçən Osmanlı dövlətinin və ardınca milli mücadilə hərəkatının yürütməkdə olduğu siyasətin bir növ istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş olurdu. Bunun nəticəsində erməni zülmünə son verildi. Yeni Türkiyə beləliklə, öz həssas nöqtələrində düşmən təcavüzünə məruz qalan ərazilərində möhkəmlənə bildi.

Rusiyada Oktyabr çevrilişi, bunun birbaşa təsiri ilə Güney Qafqazın xalqları həyatında baş verən əsaslı dönüş, habelə bu dəyişmələr şəraitində Güney Qafqazın və Şərqi rolunun strateji nöqtəyi-nəzərdən artması baxımından bir çox siyasi, iqtisadi və hərbi strateji amillər ucbatından Antanta dövlətinin Güney Qafqaz siyasətində dönüş yaratmalarına səbəb oldu. BDU-nun professoru tarixçi Musa Qasımlının topluya daxil edilən yazısı ("Antanta ölkələrinin Güney Qafqaz siyasəti) bu mövzunun həllinə həsr edilmişdir.

Müəllifin kitaba daxil edilən digər yazısı isə "Bolşevik Rusiyasının Qafqaz siyasəti" olmaqla dünənki çar Rusiyası və onun sabiq müttəfiqi olan Antanta dövlətləri ilə yeni şəraitdə yeridənləri diplomatik-siyasi xətt müəyyənləşdirilib araşdırılmağa yönəlmişdir. Bu siyasətin canlı özəyini təşkil edən general Denstervill şəxsinə ingilis qüvvələrinin fəaliyyətləri, ingilis hərbi komandanlığının nəhayət Bakı cəbhəsindəki döyüş mövqelərinə gətirib çıxaran proyektləri, ingilis - Biçeraxov razılaşması, ingilislərin Mərkəzi Xəzər Diktaturası ilə münasibətləri, nəhayət ingilislərin daha sonrakı müddətdə artıq müttəfiq simasında Bakıya gəlişləri faktları həmin mürəkkəb siyasətin məzmunu təşkil edir. Tədqiqatçının bolşevik Rusiyasının Qafqazla bağlı yeritdiyi siyasətə aid yazısında da təmələndən yüksələ-yüksələ dolğunlaşan münasibətlər xronoloji ardıcılıqla şərh edilir. Yəni cəbhələr boyunca yaranan bu əlaqələr çar Rusiyasının özünün böyük provakatorluqla qoşulduğu bu müharibədə apardığı "təmiz və səliqəli" diplomatiyadan çox, hərbin özü qədər müdhiş və amansız qanunlar əsasında aparılmışdır.

Brest-Litovsk sülhündən əvvəl çarəsiz qalıb Ərzincan barışıqına gedən Rusiya səngərlərdəki məkrli tədbirlərini eyni dərəcədə masa arxasındakı danışıqlara köçürərək Türkiyə ərazisindəki ermənilərə ərazi(vilayət) boyun olaraq fitnəkarcasına onları dəstəkləyir; "bədbəxt ermənilərin" "bədnam tərəfdarı" sayılan çar Rusiyasının özünün "Xalqlar həbsxanası" ünvanı daşdığı kimi olur. Hətta Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissar mandatı verdiyi Şaumyana buradakı erməni əhalisinə yardım etməsini həvalə edir. Budur, kağız üzərindəki lal-dinməz görünən sadə maddələrin, bəndlərin top atışmalarından bərk qorxunc atışları. Bundan sonra hər erməninin rus silahıyla müsəllah əsgərə çevrilməsi başlayır. Müəllifin rəyincə "Güney Qafqazın müstəqilliyinə ən mənfi münasibət bəsləyən bolşevik Rusiyası idi. Bolşevik hökuməti Azərbaycana, o cümlədən bütün Güney Qafqaza öz ərazisi kimi baxmaqda qalırdı..."

"Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və fəaliyyətləri" adlanan ikinci bölmədə yer alan məqalələrdə göstərilir ki: Azərbaycanın qurtuluşuna aparan yol asan olmamışdır, bütün bu məhrumiyətlər, xalqın acı göz yaşları onun öz hərbi qüvvələrinə malik olmasını tələb edirdi. Elə bu niyyətlə də yeni yaranan Azərbaycan Cümhuriyyəti hərbi yardım üçün Osmanlı Türk dövlətinə müraciətlər edirdi. Odur ki, istər qardaş Azərbaycana mükəmməl hərbi yardım, istərsə də onun özünün hərbi qüvvələrinin yaradılması artıq 1918-ci ilin ilk vaxtlarında Türkiyə hərbiyyə naziri Ənvər paşanın və onun məsləkdəşlərinin diqqət mərkəzində idi.

Azərbaycan özünün bu çətin günlərində Türkiyənin yardımına böyük ümid bəsləyirdi. Azərbaycan nümayəndələrinin də böyük ümidlə qoşulduğu Batum konfransı davam etdiyi günlərdə, 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında "İstiqlal bəyannaməsi"ni qəbul etdi. Yeni yaranmış Azərbaycan hökumətinin xahişinə cavab olaraq Osmanlı hökumətinin hərbi naziri Azərbaycana əsgəri yardımla bir sırada İstanbulda Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə görüşündə Azərbaycanın milli ordusunun təşkil edilməsinin vacibliyini qeyd etdi. Tədqiqatdan görüldüyü kimi Osmanlının V piyada diviziyası və general Əliağa Şıxlınskinin başçılıq etdiyi müsəlman milli korpusu əsasında Qafqaz İslam Ordusu təşkil edildi. Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi bu orduya Türkiyə türkləri və Azərbaycan türklərindən ibarət 18 min əsgər və zabit daxil idi. Bu ordu tərəfindən Bakının azad olunması Azərbaycanın müstəqilliyini əməli şəkildə möhkəmləndirə bildi. Azərbaycan torpaqlarının azad olunmasında Qafqaz İslam Ordusu 1200-ə yaxın əsgər və zabit şəhid verdi.

Azərbaycanda Qafqaz İslam Ordusunun qurtuluş hərəkatı ilə bağlı ilk tədqiqat aparanlardan biri olan Mehman Süleymanovun yazılarına geniş yer verilmişdir. Kitabda onun "Qafqaz-İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti" adlı yazısında bu nicat ordusunun Osmanlı hökumətinin məlum qərarından sonra təcili hazırlanması, strukturu, təminat şərtləri bir ixtisas sahibinin gözü ilə dəyərləndirilir.

Odur ki, bu ilk yardım dəstəsi Nuru Paşanın Mosuldan hərəkatə keçməsi ilə başladılan işlər, ordunun silahlandırılması, yerlərdə ordu heyətinin təlimi, çağırışçı işinin təşkili, maddi - texniki bazanın yaradılması, təchizi, geyimi, iaşəsi və məsrəfləri ilə bağlı məsələlər təhlil edilir. Axı Azərbaycanın mahir diplomatı Əli Mərdan bəy Topçubaşov İstanbulda Ənvər Paşa ilə görüşündə "Təcrübəli təlimatçılar olarsa, bizim əhalidən həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə görə yaxşı qoşun təşkil etmək mümkündür. Ancaq bizdə silah, geyim və digər hərbi təchizat çatışmır" Elə bu görüşün ardınca hazırlanan III Osmanlı Ordusundan ayrılan 5-ci Qafqaz diviziyasının (bu firqə və ya tümən Qafqaz İslam Ordusunun əsasını təşkil edəcəkdi) hərəkatə keçməsi qarşıya qoyulan vəzifələr, xülasə "Qafqaz İslamlarını hər türlü təcavüzdən qurtarmaq" və. s barədə ciddi və bitkin məlumatlara sahib olmaq mümkündür.

Azərbaycana daxil olduqdan sonra həməən azadlıq mübarizəsinə girişən Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədən başlanan ilk işi şəhərin əlahiddə bir hissəsində yaşayan indi dinc görünsə də vaxtı çatanda irəliləyən ordunun arxasında təhlükəyə çevriləcək erməniləri zərərsizləşdirməsi oldu. Türk əsgəri imdadına qoşduğu Azərbaycan torpağında ilk şəhidlərini də burada verdi. Bu döyüş əməliyyat ilə də Ordunun qəhrəman 9-cu alayı və Mürəttəb 2-ci süvari alayı öz adını Azərbaycan qəhrəmanlıq salnaməsinə həkk etdilər. Tarixçi Mehman Süleymanovun kitaba daxil edilən digər yazısı "Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi" adlanır və həqiqətən ordunun rəşadət yolu qədəm-qədəm izlənərək işıqlandırılmaqla, təhlil edilir. Bakının azad olunması istiqamətində yürüşə çıxan ordu Qaraməryəm altında düşmənlə üz-üzə gələrək ağır döyüşlər keçirir. Buradan isə Bakıya- doğru yol haçalanır: biri şose yolu ilə Şamaxı üzərindən, digəri Gəncə-Bakı dəmir yolunu təqibən Kürdəmirdən keçərək Bakıya doğru istiqamət almışdı. Daşnak-bolşevik qüvvələrinin əsas hissəsi burada, bu yolların üstündə cəmlənmişdi. Şaumyan özü ön cəbhəyədək gəlir, Bakı neftini Moskvada qurulan yeni Sovet hökuməti üçün həyat mənbəyi hesab

edən Leninə buradan "qaynar xətdən" vaxtaşırı məktublarını göndərir. Əslində Bolşevik-daşnak hökumətinin ordusu Rusiyanın ac, paltarsız ordusundan fərqli olaraq yaxşı təchiz olunmuş ordu idi. Çünki, "hökumət" Bakı zənginlərinin əmlaklarını müsadirə edəcək qədər bir dərəcədə onlara yüksək zorakı vergilər qoymuş, daha çox zor və təhdid yolu ilə onları talan etməklə bir ordu bəsləməkdə idi. Türk azadlıq ordusu və yerli könüllü qüvvələrin ilk vaxtlar uğradıqları müvəqqəti çətinliklər (məs. Qaraməryəm altındakı itkilər, Sığırılı stansiyasındakı uğursuzluqlar) düşməndə müvəqqəti ruh yüksəkliyi yaradırsa da, lakin tezliklə təcili görülən tədbirlər: ərkanı hərbin cəbhə yaxınlığına köçürülməsi, könüllülərin orduya cəlb edilməsinin sürətlənməsi, əlavə qüvvələrin vaxtında yetişməsi və bir də "vətən" deyib ayağa qalxan xalqın hər yerdə Qafqaz İslam Ordusunu xilaskar ordu kimi qarşılayıb əziz tutması qoşuna ruh verirdi.

Mehman Süleymanov Qafqaz İslam Ordusunun keçdiyi yol boyu girdiyi döyüşləri -"Salyan döyüşü", "Ağsu və Kürdəmir ətrafında baş verən döyüşlər", "Şamaxı və Hacıqabul ətrafında baş verən döyüşlər" adlarıyla təsvir edən döyüş şəraitini təhlil etməyə çalışılmışdır. Məhz bu döyüşlərdən uğurla çıxan Qafqaz İslam Ordusu üzünə indi Bakıya aparan yolun açıq olduğu göstərilir.

Qafqaz İslam Ordusunun qurtuluş hərəkatını mərhələ-mərhələ araşdırıb üzə çıxarmaq məqsədilə M.Süleymanovun kitaba daxil edilmiş digər yazısı hərəkatın nəticələrinə həsr edilmişdir. Müəllif əslində öz vəzifələrini qalibiyyətlə başa çatdırmış ordunun Mudros sülhü (1918-ci il oktyabrın 30-da Türkiyə ilə İngiltərə arasında) şərtinə görə Azərbaycanı tərk etməli olduğunu nəzərdə tutmur, burada həm də bu xilaskar ordunun Bakının azad edilməsindən sonra fəaliyyətinin genişlənməsi üçün, ADR-in yerlərdə daha da möhkəmləndirilməsi uğrunda həyata keçirdiyi böyük tədbirlər planından bəhs edir. Özlüyündə Azərbaycanda, eləcə də bütün Qafqaz regionunda hərbi-quruculuq işlərinə girişən Ordunun fəaliyyətinin bu zaman nəticələrinə, əldə olunan uğurlarına daha çox diqqət verilmişdir.

Yeni Bolşevik Rusiyası da öz istila planları ilə heç də çar Rusiyasından geri qalmırdı. Leninin başçılıq etdiyi "haqqa və ədalətə arxalanmalı olan fəhlə-kəndli dövləti" Bakını Azərbaycandan ayıraraq Rusiyaya birləşdirmək ideyasını irəli sürürdülər və fəaliyyətlərini bu istiqamətə yönəltdilər. Lakin Bakısız Azərbaycan başsız bədən demək idi. Bunu hər kəs anlayırdı.

Bakının alınmasının fəvqəladə əhəmiyyət daşıdığı düşünən ordu komandanı Nuru Paşa bir çox çətinliklər üzündən Mərzədə dayanmalı olan qoşun birliklərinin dərhal Bakı üzərinə getmələrini vacib saymış və fasilə vermədən düşməni təqib etməyə qərar vermişdi. Həm də hərbiyyə naziri Ənvər Paşanın "siyasi vəziyyət Bakının bundan bir an əvvəl ələ keçirilməsini zəruri etdirir" şəklində əmri Qafqaz İslam Ordusunu bütün məhrumiyətlərə və çətinliklərə sinə gərəkək irəliləməyə ruhlandırır.

Avqustun 1-də Bakını hücumla alıb azad etməyi düşünən komandanlığın söylərinə, habelə türk qoşunlarının böyük fədakarlıq və əzmkarlıqla vuruşmalarına baxmayaraq məhz top mərmisi tükəndiyi üçün bu hücum sonadək aparıla bilmədi. Avqustun 5-də baş verən bu birinci hücumdan sonra döyüş xəttini möhkəmləndərək ciddi müqavimətə hazırlaşan Qafqaz İslam Ordusu yeni qüvvələrin gəlməsini gözləməkdə idi.

Nasir Yücər "Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi" yazısında Bakı uğrunda döyüş hazırlıqlarını, eləcə də keçirilən vuruşları təfərrüatı ilə təsvir etmiş, Qafqaz İslam Ordusunun Bakı hərəkatının bununla dəqiq cizgilərlə nəqş edilməsinə, həm də geniş panoramının yaradılmasına nail olmuşdur. Nəhayət sentyabrın 15-də çoxdan gözlənilən qələbə təmin olunmuş; Bakı uğrunda böyük şücaət və qəhrəmanlıq nümunəsi göstərən Qafqaz İslam Ordusunun bütün heyəti, xüsusən 15-ci və 5-ci Qafqaz diviziyaları, 38-ci alay, 56-cı alay fərqlənmişlər. Bununla Bakı erməni-rus əsarətindən qurtulmuş; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz həqiqi istiqlalına qovuşmuşdu.

Qəhrəman Qafqaz İslam Ordusunun Dağıstan hərəkatı da labüd zəruri səbəblərdən doğmuşdur. Belə ki, 1918-ci ilin martında rus hərbi birliklərinin Vladıqafqazı ələ keçirməklə öz müstəqilliyinin ciddi təhlükə qarşısında qaldığını görənlər Dağlılar İttifaqı liderləri qəti təşəbbüslər göstərmiş, hərbi yardım üçün Türkiyəyə müraciət etmişdir. Dağlılar hökumətinin siyasi mövcudluğu bütöv Qafqazın müstəqilliyinin əsas şərti idi. Dosent Altay Göyüşovun (BDU) göstərdiyinə görə öz istiqlaliyyətini elan edən dağlılar almanlara istiqlaliyyətin saxlanılması üçün bir müraciətdə bulunmuşdularsa da almanlar bəzi səbəblər üzündən (Şimali Qafqazda kazaklarla ixtilafa girməməkdən ötrü) onlara biganəlik göstərmişdilər. Lakin Qafqaz dağlılarının müstəqilliyinin elan olunmasını eyni sevinc və razılıq hissi ilə qarşılayan Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan olmuşdu. Nuru Paşa Şimali Qafqaz komandanı olaraq İsmayıl Həqqi bəyi Dağıstana ezam edir.

Həqqi bəy qüvvələri qərgahı Qımıbdə yerləşən Dağıstan hərbi birləşmələri ilə birlikdə fəaliyyətə başlayır. Çox keçmədən Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən əlavə kömək olaraq Süleyman İzzətbəyin komandanlığında 15-ci piyada tıməni də göndərilir.

Tarixçi alim, millət vəkili Havva Məmmədovanm (Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası) kitaba daxil edilmiş araşdırması respublikanın quruculuq dövrü hadisələrini işıqlandırmaqla daha sonrakı çağları əhatə edir. Lakin lədqiqat işinin ("Yuxarı Qarabağda müvəqqəti General-qubernatorluğun yaradılması və erməni separatizminin ləğv edilməsi (1918-1920-ci illər") Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Qarabağda yaranmış mürəkəb durumun əks olunması baxımından çox faydalı olacağı şübhəsizdir. Belə ki, bu vilayətdə möhkəm strukturun - general qubernatorluğun yaradılması və Xosrov bəy Sultanov şəxsində erməni separatçılarının əl-ayağını yığışdırmağı başaran bir fəvqəladə şəxsiyyətin hərtərəfli tanidilməsinə bu gün böyük ehtiyac vardır. Qarabağda erməni Milli Şurasının yaratdığı avantürələr, qanıçən Andronikin qətl-

qarətləri məhz bu bacarıqlı sərkədənin əllərinin və fəhminin gücü ilə yox edilir. Araşdırmanın mərkəzində illərlə unudulan, dilə gətirilməsi yasaq edən Xosrov bəy Sultanovun parlaq obrazı araşdırmanın, habelə burada cərəyan edən hadisələrin mərkəzində dayanır.

Toplunun "Qafqaz İslam Ordusu: Materiallar, Məlumatlar, Sənədlər" adlanan üçüncü bölümdə yer alan məqalələr Azərbaycan ərazilərinin azad olunmasıyla bir sırada Qafqaz İslam Ordusunun həyata keçirdiyi qurtuluş tədbirləri, nəhayət öz şərəfli missiyasını başa vuran Türk İslam Ordusunun fəaliyyətlərinin yekununa həsr edilmişdi.

Kitabda Qafqaz İslam Ordusunun şərəfli salnaməsini bir daha aydınlaşdıracaq yeni sənədlərin də yer tutmasına çalışılmışdır. Bunlardan biri Dr. Mehmet Rıhtımın "İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusunda cəhdləri" adlı yazısıdır. Her şeydən əvvəl Azərbaycan oxucusu bu ölkəyə məhz erməni-rus tərkibində qurulmuş Mərkəzi Xəzər Diktaturası hökuməti tərəfindən dəvət olunan ingilis təcavüzkarlarının həqiqi planları və onların əsl mahiyyəti haqqında məlumatlarla tanış olacaqdır. Ən çoxu geniş və sıx şəkildə qurulmuş ingilis casusluq şəbəkəsinin fəaliyyətlərindən ibarət olan istər diplomatik, istər açıq cəbhələrdəki hərəkətlər onların məqsədlərini bu gün də ortaya qoymaqladır. Neft Bakısını ələ keçirmək niyyəti ilə kazak atamanı Biçeraxovla, erməni-rus birlikləri ilə əlbir işə keçən ingilislər Azərbaycanın və Azərbaycan türklərinin müqəddəratı barədə düşünmək belə istəmirlər. İran ərazisində Həmədandan Ənzəliyədək geniş bir sahəni özlərinə fəaliyyət meydanı seçən ingilislər buradakı qarışıqlıqlar içində vurnuxduqca və Bakı üzərinə getməyə artıq hərbi gücü olmasa belə özünün zərif, incə ingilis diplomatiyasını - ideya təxribatını işə salmaqdadır. Təqdim olunan materialda ingilis hərbiyyə nazirliyi ilə müharibə regionlarındakı ali rütbəli zabitlərin şifrləli, gizli raport və təliqələri ortaya çıxarılmıqla ingilislərin Şərqi siyasətinin, həmçinin bu siyasətin vacib bir qolu olan Bakı planlarının da əsil mahiyyəti meydana çıxarılır.

İkinci dərc olunan yeni məlumat xarakterli yazı Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Dövlət Arxivləri işçisi, dosent-doktor Mustafa Budakın "Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu haqqında Raportu"dur. Müəllif Nuru Paşanın raportunu dərc etmədən əvvəl Anadolu-Qafqaz cəbhəsində, eləcə də Güney Qafqaz, Azərbaycanda yetişən mürəkkəb ictimai şəraiti və Osmanlıdan gözlənilən köməyin hazırlanma şəraitinin xülasə şəklinə şərhini verdikdən sonra Nuru Paşanın fəaliyyətinin başlıca məqamlarına toxunur.

Nuru Paşa bu raportu Baş Hərbi Qərargahından Hərbi Tarixi komissiyasının xahişi ilə hazırlanmışdır. Raport bu səbəbdən də Nuru Paşanın fəaliyyət yolunu işıqlandıran etibarlı sənəd, mənbə təsiri bağışlayır. Həm də dövrün başlıca hadisələri və mövcud olan zəngin şərait haqqında çox dolğun və qiymətli məxəz hesab olunmalıdır. Raport 30-cu ildə - Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman yürüşündən on iki il sonra yazılmışdır; bu əlbəttə sənədin xeyrinədir; onun dəyərini artırır. Keçən müddət ərzində bu mübarizə işinin və Ordunun haqq işinin nəticələri bu zaman nəticəsində yaxşıca təhlil edilmişdir. Nuru Paşanın öz qələmi ilə yazdığı bu raport onun Qafqaz İslam Ordusu komandanı kimi Güney Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda göstərdiyi hərbi-siyasi fəaliyyətinin güzgüsüdür. Çox qiymətli və əhəmiyyətli olan məlumatın 1-ci şəxsin dilindən-Azərbaycan xalqına xatirəsi hər zaman əziz olan qəhrəman Nuru Paşanın təhkiyəsindən dinləmək çox təsirlidir. Şübhəsiz, Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəmanlıq yürüşü, eləcə də igid Nuru Paşa şəxsiyyətinin daha parlaq əks olunmasında bu raportun çap edilməsinin faydası olacaqdır.

Bəs Azərbaycan xalqının minnətdarlıqla yad etdiyi, yaddaşında həmişə xilaskar ordu, vəfalı dost, qardaş kimi qalan, Qafqaz İslam Ordusu və onun fədakar əsgəri onun öz bədii və mənəvi yaddaşında necə əks olunmaqdadır?

Hələ döyüşlərin getdiyi zamanda şanlı türk əsgərinə, qardaş yardımına qoşan dili bir, qanı bir qardaşın şənində əsərlər - şeirlər yazılmaqda idi. Bu barədə filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun "Cümhuriyyət ədəbiyyatında Qafqaz İslam Ordusu" araşdırmasında geniş bəhs olunur. Bu məqsədlə Azərbaycanın görkəmli şairlərindən Abdulla Şaiqin, Məhəmməd Hadinin, Əhməd Cavadın, Um Gülsümün, Salman Mümtazın və başqalarının dillər əzbəri olan şeirləri araşdırmaya cəlb edilmiş, bəzi bütöv nümunələr verilmişdir.

*Qalx! Qalx! Sarmaşılıqlı məzar altından!
Gəlmiş ziyarətə qızlar, gəlinlər.
Ey karvan keçidi, yollar üstündə
Hər gələn yolçuya yol soran əsgər!*

şeri bu gün də, illər keçsə də nə sözün, nə o əziz xatirənin solmadığını, qəlblərdəki minnətdarlıq və məhəbbət duyğularının itib getmədiyini göstərir.

"Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu" araşdırmasının isə (müəllifi "Şərqi" qəzetinin baş redaktoru Akif Aşırılı) başlıca əhəmiyyəti ondadır ki, günün mətbuatı vasitəsilə bu ordunun fəaliyyətini izləmək mümkündür. Bu məqsədlə "İttihad", "Azərbaycan", "Kaspi", "Bakinets", "Hümmət", "Əxbar" qəzetləri ilə yanaşı ermənilərin "Aşxavator", bolşeviklərin "Naşa Vremya", gürcülərin "Qruziya", Moskvanın mərkəzi mətbu orqanı "Pravda", "Kavkazskoye Slovo" qəzetlərində dövrün baş verən ictimai-siyasi

şəraiti işıqlandırır. Qeyd olunmalıdır ki, uzun müddət ərzində mətbuat səhifələrində Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı çap olunan istər rəsmi, istərsə də siyasi-publisistik materiallar hər cür diqqətdən və təbii ki, tədqiqatdan da kənar qalmışdır.

Bu məqsədlə yazılmış AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun dissertanı A.Aşırının araşdırmasından bir hissəsini topluda çap etməklə həmin boşluğu doldurmağa çalışılmışdır.

Bilindiyi üzrə Azərbaycan tarixi muzeyi eksponatları arasında Qafqaz İslam Ordusuna məxsus bir çox əşyalar mühafizə olunur. Tarix elmlər namizədi və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Heraldika şöbəsinin müdiri Səbuhi Əhmədovun elmi işində həmin eksponatlar barədə danışılır. Bunlar əsas etibarilə təltif nişanları, bu orduya məxsus döyüş silahları, Qafqaz İslam Ordusuna aid mühüm sənədlərdən ibarətdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu tarixi ilə bağlı olan hər bir sənədin, bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyət kəsb edəcək hər hansı bir materialın, bölgənin diqqətdən kənar qalmamasına çalışılmışdır. Yeni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı Türk hökuməti arasında Andlaşma (Batumi müqaviləsi) mətni əsl və yüngül transkripsiya edilmiş surəti ilə birlikdə kitabın "Əlavələr" hissəsinə bu məqsədlə daxil edilmişdir. Buraya habelə Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq Arxivlərində mühafizə olunan mühüm materiallar: Azərbaycanın azadlığı uğrunda şəhid olan Qafqaz İslam Ordusunun əsgər və zabitlərinin şəxsi işləri əsasında tərtib edilmiş siyahıları əlavə olunmuşdur. Kitabın bu bölümündə qəhrəman Türk İslam ordusunun hərəkət xəritələri, döyüş sxemləri də öz yerini tutmaqdadır. Bununla bərabər "Əlavələr" hissəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu tarixiylə səsleşən bir çox sənədlər sırasında foto-şəkillərin verilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Belə ki, burada indiyədək məlum olan şəkillərlə bərabər yeni-yeni üzə çıxarılan və oxucuların ilk dəfə kitabımız vasitəsilə tanış olacağı foto-şəkillər də təqdim edilmişdir.

Oxucuların ixtiyarına verilən bu kitab Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuluşuna, hazırda rəşadət örnəyinə çevrilən Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətinə həsr olunmaqla Qafqaz Araşdırmaları institutunun bu yolda gördüyü işlərdən biridir. Lakin unutmamalıyıq ki, bu mövzu bununla bitirilmiş sayılmamalı, özünün tarixi dəyərinə görə daha geniş şəkildə daha dərin və ətraflı araşdırılmağa ehtiyacı olan bir məsələdir. Qafqaz İslam Ordusunun döyüş yolu bir nicat, bir qurtuluş yolu kimi dəyərləndirilməli, yeni Türk gəncliyinə layiqli şəkildə yetirilməlidir. Qəhrəmanlıq simvoluna çevrilmiş şəxsi hünər və ləyaqəti ilə tarixdə əbədiləşən Ənvər Paşa, Nuru Paşa, Qafqaz İslam Ordusunun mücahidləri Cəmil Cahid bəy Rüşti Türkər, Mürsəl Bakı Paşa, Hasan bəy, Zihni bəy Halim Pərtov, Nazim bəy İbrahimzadə, Nazim bəy Ramazanov, Həbib bəy Səlimov kimi əfsanəvi qəhrəmanlar Türkün Çanaqqala şücaətinə bənzər yeni səhifələr açdılar.

Onlar artıq unudulmamalıdır.

Bu kitab belə qəhrəmanların əziz xatirəsinə bir hədiyyədir. Vətən, din, millət, qardaşlıq, naminə canlarını vermiş qəhrəman şəhidlərin və qazilərin ruhuna minnətdarlığımız, şükranlarımızdır.

Ümid edirik ki, Azərbaycanın daşnak-bolşevik istilasından azad edilməsində, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruluşunda öz köməyini əsirgəməmiş Qafqaz İslam Ordusunun xatirəsi bu torpaqda hər zaman yaşayacaqdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ZAMANI BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN QAFQAZLA ƏLAQƏLİ SİYASƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI

XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqaz beynəlxalq geosiyasi münasibətlər sistemində.

1915-1920-ci illərdə Azərbaycanda Türk və Müslümanlara qarşı həyata keçirilən soyqırımlar.

Birinci Dünya müharibəsinin sonunda Qafqaz cəbhəsi və Osmanlı dövlətinin Erməni siyasəti.

Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920).

Bolşevik Rusiyasının Güney Qafqaz siyasəti (1917-1918).

Antanta ölkələrinin Güney Qafqaz siyasəti (1917-ci il noyabr - 1918-ci il noyabr).

Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti (1917-1918).

Almaniyanın Qafqaz siyasəti (1917-1918).

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GÜNEY QAFQAZ BEYNƏLXALQ GEOSİYASİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ

Pərvin Darabadi*

XX əsrin əvvəlləri mərkəzi Avroasiya meqaregionunun əsas regionlarından biri olan Qafqazın Birinci Dünya müharibəsinin gedişinə və Orta Şərqdəki hərbi-siyasi hadisələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən mühüm geostrateji mərkəzlərdən birinə çevrilməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, alman geosiyasətinin klassiki sayılan Karl Haushofer Qafqazı dünya xəritəsinin "qitələrin sərhədlərində yerləşən hərbi əməliyyatlar zonası"na daxil edirdi (1).

1914-cü ildə başlayan Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz əks qütblərdə dayanan hərbi-siyasi qruplaşmaların - Antanta və Üçlər İttifaqının planlarında heç də son yeri tutmurdu. Rusiyanın "pravoslavlığın bayrağını Konstantinopolun üzərində dalğalandırmaq" cəhdinə cavab olaraq Osmanlı dövləti Qafqaz və Krımı ələ keçirməyə can atır, bütün müsəlman xalqlarını, o cümlədən türk əhalisi olan "Volqa və Kama vadilərini" öz hakimiyyəti altında birləşdirməyi arzu edirdi (2). Almaniyanın da Qafqazla, onun təbii sərvətləri ilə bağlı öz məqsədləri var idi. 1916-cı ildə Veymarda nəşr olunan "Qafqaz dünya müharibəsində" kitabında qeyd olunurdu ki, "bizim siyasətçilər Rusiya məğlub olduqdan sonra Güney Qafqazın bufer dövləti formasında xristian Gürcüstanını təşkil etmək işi üzərində fikirləşməlidirlər", bu dövlət də "Rusiya və Türkiyənin sərhədləri yaxınlığındakı neytral Qafqaz müsəlman dövləti ilə sərhəd" olmalı idi. Bununla belə, almanlar ümid edirdilər ki, "Almaniyanın köməyi ilə Türkiyə (Osmanlı) Qafqazı zor gücünə rusların caynaqlarından qopara bilər"(3). Qafqaz bütünlükdə almanlar tərəfindən layihələşdirilən, Bağdad dəmiryolunun şaxəsinə çevrilməli olan mühüm strateji əhəmiyyətli Bağdad-Həmədan-Tehran dəmiryolunda əsas rol oynayırdı (4).

Bununla belə, Qafqaz cəbhəsi Birinci Dünya müharibəsində ikinci dərəcəli rol oynadı, çünki hərbi əməliyyatların nəticəsi Qərbi və Şərqi Avropa cəbhələrində həll olunurdu. Qafqaz hərbi əməliyyatlarındakı hadisələrə gəldikdə isə, müharibənin başlanğıcında Türkiyənin təşəbbüsü ələ almaq cəhdi müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. 1914-cü ilin sonu, 1915-ci ilin əvvəllərində rus Qafqaz ordusu Sarıqamış əməliyyatını uğurla həyata keçirdi. Bundan başqa, 1915-ci ilin yanvar ayının sonunda rus ordusu türklər tərəfindən tutulmuş Təbriz şəhərini ələ keçirdi və tezliklə onları Güney Azərbaycandan sıxışdırıb çıxardı. Elə həmin ildə rus ekspedisiya korpusu Ənzəliyə çıxaraq Həmədanı, Qumu ələ keçirdi və İsfahana yaxınlaşdı. Bundan daha əvvəl isə ingilislər İranın cənubunda quruya qoşun çıxarmışdılar.

1916-cı ilin yazında bütün Qafqaz cəbhəsi boyunca hücum keçən rus ordusu Ərzurumu, sonra isə Trabzonu ələ keçirdi. Həmin ilin yayında Qafqaz cəbhəsi türk ərazisinin içərilərinə doğru təxminən 250 km irəlilədi (5).

Bu zaman Rusiyada 1917-ci ilin Fevral inqilabı ilə başlayan və köhnə imperiyanın geniş meydanlarında Oktyabr bolşevik çevrilişindən sonra vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxaran nəhəng sosial-siyasi kataklizmlər ucqar regionların, o cümlədən Güney Qafqazın "qoparılmasının" başlanğıcını şərtləndirən iri mərkəzdənqaçan qüvvələri hərəkətə gətirdi. Qeyd edilən regionla bağlı "Vahid və bölünməz Rusiya"nın bərpa edilməsi ideyası ilə çıxış edən ağ hərəkatın liderlərinin mövqeyinə gəldikdə isə, bu, bütünlükdə, bolşevik inqilabının rəhbərlərinin siyasəti ilə üst-üstə düşürdü. Bu rəhbərlər "dünya inqilabının" nəyin bahasına olursa olsun Güney Qafqazı rus geosiyasi məkanında saxlamaq şüarlarına tərəfdar idilər.

Davam edən müharibə şəraitində Antanta və Üçlər İttifaqı arasında gedən mübarizə yeni, hər iki qruplaşmaya düşmən mövqedə olan Sovet Rusiyası kimi hərbi-siyasi amilin meydana gəlməsi, bütün Qafqaz-Xəzər regionu üzərində nəzarətin yaranması uğrunda mübarizə Orta Şərqdə prioritet xarakter aldı. Bu geostrateji məqsədə nail olmaqda əsas açar rolunu Qafqazın iri sənaye mərkəzi olan, müharibə ərəfəsində rus neftinin təxminən 80%, dünya neftinin isə 15%-ni verən Bakı şəhəri oynayırdı (6). Qafqazın bu iri sənaye-maliyyə mərkəzinin və Xəzər limanının zəbt olunması bütün Xəzər dənizi akvatoriyası üzərində tam nəzarətin həyata keçirilməsi üçün geniş perspektivlər açırdı. Bundan əlavə, Bakıda onlarla neft emal edən zavod, digər iri sənaye müəssisələri cəmləşmişdi. Azərbaycan ərazisindən Güney Qafqazın bütün əsas regionlarını Şimali Qafqazla birləşdirən magistral dəmiryolu, şosse və qrunnt yollarının keçməsi, habelə 1907-ci ildə inşa edilmiş Baku-Batum neft kəməri mühüm hərbi-strateji amil hesab olunurdu; bu kəmərin zəbt edilməsi Qafqazın bütün təsərrüfat-iqtisadi həyatı üçün ciddi təhlükə törədə bilərdi.

RSFSR-in xarici işlər üzrə xalq komissarı Q.V.Çiçerin Bakının beynəlxalq əhəmiyyətini obrazlı şəkildə aşağıdakı kimi xarakterizə etmişdi: "Bakı elə gözəldir ki, istənilən əcnəbi macərə axtaran onu doğma evindən oğurlamaq istəyir (7). Öz növbəsində aqvardiyaçılar Bakını "Xəzərin qara mirvarisi" hesab edirdilər. Ge-neral A.İ.Denikin "Rus

* Tarix elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti

qiyamına dair oçerklər"ində yazırdı: "Bakı nefti Avropa və Asiya siyasətçilərinin ağıl və hisslərinə tam hakim kəsilmişdi. Yazdan başlayaraq (1918 - müəllif) müharibə və siyasət sahəsində Ənzəlidən ingilislərin, Azərbaycandan Nuru Paşanın (Ənvərin qardaşı) və Gürcüstandan almanların son məqsəd olan Bakı ilə bağlı kəskin yarış və "qovhaqov"u başlamışdı (8)." Rus ordu-sunun Qafqaz cəbhəsindən çıxardılması nəticəsində Güney Qafqazda Rusiyanın mövqeyinin zəifləməsi, xüsusilə 3 mart 1918-ci ildə V.İ.Leninin özünü ifadəsi ilə desək "ədəbsiz" alman-sovet Brest-Litovsk sülh sazişinin imzalanması separatiz-min yaranmasını stimullaşdırır, bu regionda millətlərarası münasibətləri və sosial-siyasi konfliktləri kəskinləşdirirdi.

Öz növbəsində U.Çörçill qorxurdu ki, "bundan sonra (yəni bu saziş imzalandıqdan sonra - müəllif) alman qoşunları ...Ukrayna və Sibirin taxıl mənbələrindən, Xəzər sahilinin neftindən və ümumiyyətlə nəhəng bir ölkənin resurslarından istifadə edə biləcəklər" (9).

Özləri üçün belə əlverişli şəraitdə qarşıdurən tərəflər, bir tərəfdən Almaniya və Türkiyə (Osmanlı), digər tərəfdən İngiltərə Güney Qafqazda təsdiq olunmağa yönəldilmiş əhəmiyyətli səylər göstərirdilər, bu vaxt onlar uzaqgedən geosiyasi məqsədlər güdürdülər. Belə ki, bir bloka daxil olan Almaniya və Türkiyənin bu regionla bağlı niyyətləri tam üst-üstə düşmürdü, onların qarşılıqlı münasibətlərində gizli rəqabət elementləri müşahidə olunurdu, bu da öz növbəsində ingilislərə böyük üstünlük verirdi.

Türk hərbi komandanlığının Vladiqafqaz və Bakını tutmaqla Xəzərin qərb sahilinə çıxmaq planı pantürk ideyasının - Qafqaz və Türküstanın bütün müsəlman xalqlarının Osmanlı Türkiyəsinin himayəsi altında birləşməsi, Ulu Turanın yaradılması ideyasının reallaşmasına zəmin yaratmış olardı.

Türk xarici siyasətinin bu tendensiyası Türkiyənin müttəfiqi olan, alman baş qərargahının planlaşdırdığı, Şimali Persiyada ingilislər əleyhinə hərbi əməliyyatlarda türk qoşunlarından istifadə etməyə cəhd göstərən almanların ciddi narahatlığına səbəb oldu. "Şimali Persiyada türklərin ingilislər üzərində üstünlüyü ola bilərdi, - general Lüdendorf qeyd edirdi. -Amma Ənvər və türk hökuməti İngiltərə ilə müharibədən daha çox Qafqazdakı panislamist məqsədləri haqqında fikirləşirdilər(10)."

Güney Qafqaz və xüsusilə də Azərbaycan (Bakı) üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi cəhdi Orta Şərqdə Britaniya siyasətinin ənənəvi və prioritet istiqamətlərindən idi və onun ümumilikdə Avrasiya ilə bağlı əsas geosiyasi konsepsiyasına uyğun gəlirdi.

Belə ki, Rusiyada keçmiş ingilis hərbi nümayəndəsi olmuş general Noks "1914-1917-ci illərdə Rus ordusu ilə" (With the Russian Army) kitabında qeyd edirdi ki, "əslər və qitələrlə" düşünməyə öyrəşmiş İngiltərənin XIX əsr boyunca və XX əsrin əvvəlində bütün siyasəti Rusiyanı açıq dənizə çıxışdan məhrum etməyə yönəlmişdi. Londonda nəşr olunan "Tayms" qəzeti xatırladırdı ki, Xəzər və ona gedən yollar ingilislərin diqqətini cəlb etməsi birinci dəfə deyildir (11). "Böyük Britaniyanın gələcəyi Avropada deyil, - lord Kerzon qeyd edirdi, - bizim ilk emmiqrantlarımızın gəldiyi, sonralar isə gələcək nəsillərin artıq istilaçı kimi geri qayıtdığı qitədə həll olunacaqdır, ... Türküstan, Əfqanıstan, Xəzər, Persiya isə dünya hökmranlığı uğrunda oyun gedən şahmat lövhəsinin bir hissəsidir" (12).

Yaxın və Orta Şərq, habelə Qafqaz və Mərkəzi Asiyanı əhatə edən iri geosiyasi məkanda İngiltərənin bütün hərbi-siyasi fəaliyyətinin koordinasiyaedici mərkəzi rolunu 1918-ci ilin mart ayının sonunda yaradılmış və markiz Kerzonun sədrlik etdiyi "Şərq komitəsi" adlı bir qurum həyata keçirirdi. Bu qurumun tərkibinə daima xarici işlər naziri A.Balfur, onun müavini lord Sesil, xarici işlər nazirinin daimi müavini lord Hardinq, imperiya baş qərargahının rəisi Q.Vilson, Hindistan məsələləri üzrə nazir A.Montequyu və hərbi kəşfiyyatın rəisi general-mayor C.McDonell daxil idi (13). Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, 1918-1919-cu illər ərzində ingilis hökumət dairələrində Qafqaz və İranla bağlı baxış birliyi mövcud deyildi. 1918-ci ilin dekabr ayında Kerzonun bu regionda təkəbbürlü layihələrinin əleyhinə çıxan Hindistan məsələləri üzrə nazir liberal A.Montequyu qeyd edirdi: "Hindistanın müdafiəsi məsələlərinə gəldikdə, mən fikirləşirəm ki, Qafqaz haqqında düşünmək bizim üçün mühüm deyildir. Mən hesab edirəm ki, bu rayon tamamilə bizim maraqlarımızdan kənarıdır (14)." Bu onunla əlaqədar idi ki, Montequyu Britaniya isteblişmentinin o dairələrini təmsil edirdi ki, onlar Qahirədən tutmuş Kəlküttəyədək ingilis müstəmləkələrində başlanmış müstəqillik uğrunda mübarizə şəraitində Şərqdə daha çevik siyasətin aparılmasının, yerli millətçilərin şəxsində müttəfiqlərin axtarılmasının tərəfdarı idilər.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı dördüncü "K"-nın - Kanberranın üç "K" ilə (Keyptaun-Qahirə-Kəlküttə) Britaniya nəzarəti altında birləşməsi yolu ilə bütöv ərazinin yaradılması ideyası İngiltərənin Orta Şərqdəki siyasətinin yeni məzmununu - Xəzər və Qafqazətrafi ərazi üzərində, xüsusilə neft Bakısı üzərində nəzarətin yaradılmasını stimullaşdırırdı. "Müttəfiqlər qələbəyə neft dalğalarında gəldilər," -Kerzon 1918-ci ilin sonunda qeyd edirdi (15). Təsədüfi deyildir ki, Zaqafqaziyadakı siyasətin məqsədləri müzakirə edilərkən Şərq komitəsinin iclaslarının birində onun sədri olan Kerzon "Hindistanı müdafiə etmək" vacibliyinə istinad edərək bu regionun əsas məntəqə və kommunikasiyalarının uzunmüddətli işğal planını irəli sürmüş, bu zaman "geniş resursları olan" (16) Bakı və onun ətraflarının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir. Balfur onun fikirlərini təkrar edir və hesab edirdi ki, qəniməti - "Batumu, Bakını, onlar arasındakı dəmiryolu və neft kəmərinə" əldən buraxmaq olmaz; onun müavini Sesil isə daha aydın danışırdı: İngiltərə iri neft ehtiyatları qiymətli olduğu üçün Bakını əldə etməlidir (17). Belə bir amili qeyd etmək lazımdır ki, Birinci Dünya müharibəsi dövründə Bakı neft mədənlərinə qoyulmuş kapitalın 60%-i İngiltərənin payına düşürdü (18). Fransız senatoru Beranjenin fikrincə, İngiltərə Amerika neft imperiyasına qarşı "Misirdən tutmuş Birmayadək və Qafqazdan tutmuş Fars körfəzinədək" nəhəng neft ərazisini yaratmağa cəhd göstərirdi (19). Çox maraqlıdır ki, amerikalılar da "müttəfiqlərin ilk vəzifəsi kimi

Qafqazın neft rayonlarının ələ keçirilməsində görüldülər", bunun üçün "Nyu-York Tayms" qəzetinin yazdığına görə, "Şimali Persiya və Qafqazda istifadə olunmaq üçün iri qüvvələr hazırlamaq lazım idi. Ola bilsin ki, bu istiqamət müttəfiqlər üçün daha mühümdür" (20).

Ümumilikdə Kerzonun geosiyasi planı Hindistanın şimal sərhədlərindən Aralıq dənizinə doğru uzanmış bir neçə bufer dövlətdən ibarət zəncirin yaradılmasını nəzərdə tuturdu, bu zəncir, Hindistana hücumlar zamanı qalxan və Böyük Britaniya, Avstraliya və Yeni Zelandiya arasında əsas əlaqələndirici vasitə rolunu oynamalı idi (21). Qafqaz-Xəzər regionu əsas əlaqələndirici həlqəyə çevrilirdi, bu həlqə İngiltərənin hərbi-siyasi planlarında həmin dövr üçün xüsusi yer tuturdu. "Tayms" qəzeti qeyd edirdi: "Xəzər - bütün mühüm ticarət yollarının keçdiyi bir qovşaqdır, -və əgər biz yalnız indi bu daxili dənizə bilavasitə fikir veririksə, bu heç də o demək deyildir ki, əvvəllər onun ticarət və siyasi əhəmiyyəti barədə biz heç nə bilmirdik.

Biz bu haqda çoxdan bilirdik. Xəzər Britaniyanın əski maraqlarından biridir (22)." 1918-ci ilin iyun ayında Britaniyanın hərbi naziri A.Milner Mesopotamiyadakı ingilis qoşunlarının komandanlığına xəbər vermişdi ki, "Kraliça Həzrətlərinin hökuməti Xəzər üzərində daimi nəzarətin əldə olunmasına ... mühüm əhəmiyyət verir (23)." Buna görə də təsadüfi deyildir ki, generallar L.Denstervill və U.Mallesonun hərbi ekspedisiyaları qarşısında qoyulmuş əsas tapşırıq iri Xəzəryanı limanlar olan Ənzəli, Bakı və Krasnovodskun (hazırda bu, Türkmənbaşı şəhəri adlanır) işğalı və bütün Xəzər donanmasının zəbt olunmasından ibarət idi (24).

Birincisi, bu, barışmaz rəqiblər olan Almaniya və Türkiyənin Yaxın və Orta Şərqdə mövqelərinin zəifləməsinə imkan yaratmış olar, türk-almanların mümkün ola bilən cinahdan Qərbi İrani keçərək Xəzərtrafi vilayətdən və Xorasandan Hindistana müdaxiləsinə imkan verməyə bilərdi. İkincisi, öz şərq müstəmləkə torpaqları ilə sovet Rusiyasından törəyən real inqilabi-bolşevik təhlükəsi neytrallaşdırıla bilərdi. Üçüncüsü, Xəzər üzərində nəzarətin qurulması ingilislərə Zaqafqaziya və Türkünstanda öz qoşunlarının sahilboyu cinahlarını təmin etmək, Şimali Qafqazda general A.İ.Denikin və Uralda admiral A.V.Kolçakin ağ qoşunları ilə birbaşa əlaqə yaratmaq, onların Volqa çayının mənsəbində birləşməsi və beləliklə Rusiyanın bütün cənubunu onun mərkəzi "qırmızı" quberniyalarından ayırmaq imkanı verə bilərdi.

Bütün bunlar tamamilə Britaniyanın Şərqdəki geosiyasi məqsədlərinə - Yaxın və Orta Şərqdə mövqeləri möhkəmləndirmək, Qafqaz və Türkünstanın Rusiyadan ayrılması, İran, Mesopotamiya və Azərbaycanın neft mənbələrinin zəbt olunması məqsədlərinə uyğun gəlirdi. Belə siyasətə Britaniya Hindistanına gedən "yolların" alman-türk qoşunlarının Trans-Xəzərdən hücumundan "müdafiəsi"nin vacibliyinə, habelə 13 noyabr 1918-ci il tarixdə Nazirlər Kabinetinin müşavirəsində göstəriləndiyi kimi, "bolşevizmin Qara dənizdən şərqə doğru aradan qaldırılması"na dair ənənəvi tezislər bəraət qazandırır (25). Bununla yanaşı, hələ 23 dekabr 1917-ci il tarixdə Parisdə imzalanmış gizli ingilis-fransız konvensiyasına uyğun olaraq Rusiya "əməliyyatlar zonasına bölünmüş", Don, Qafqaz və Türkünstan, yəni faktiki olaraq Xəzər regionunun əsas hissəsi İngiltərənin payına düşmüşdü (26). Bununla yanaşı, ingilis kabineti "mühüm hərbi, siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik" Bakı və Xəzərə xüsusi diqqət yetirirdi (27). Artıq 1917-ci ilin dekabr ayında İngiltərə Kabineti Bakı və Güney Qafqaza işğalçı qoşunların göndərilməsinə dair qərar qəbul etmişdi. 24 dekabr 1917-ci il tarixdə alınmış tapşırıq əsasən, ingilislər tərəfindən işğal olunmuş Bağdadda xüsusi məxfi şəraitdə formalaşdırılmış və general L.Denstervillin seçilmiş toplu dəstəsindən ibarət olan hərbi ekspedisiya Bağdad-Bakı marşrutu ilə yola düşməli idi. General U.Millesonun dəstəsinə isə gələcəkdə Şərqi Xəzər boyunca Prikaspiyə irəliləməklə Məşhədə yola düşmək missiyası həvalə olunmuşdu.

1918-ci ilin yayında Şimali İranın Ənzəli limanını zəbt edən ingilislər eser-mənşevik-daşnak blokunun hazırladığı antibolşevik çevrilişinin Bakıda müvəffəqiyyətlə həyata keçiriləcəyi təqdirdə inadla öz qoşunlarını Bakıya çıxar-mağa hazırlaşdırıdılar. Bakının geosiyasi əhəmiyyəti sonralar general Denstervillin xatirələrində kifayət qədər dəqiq ifadə olunmuşdu: "Bizim Bakını işğal etməyimiz aşağıdakı nəticələrə səbəb ola bilirdi: neft ehtiyatlarına olan çıxışın bağlanması və Mərkəzi Asiyaya qapıların bağlanması" (28).

Sovet Rusiyası hökuməti də Bakıya fəvqəladə önəm verirdi. Onun rəhbəri V.İ.Lenin 1918-ci ilin mart ayının ikinci yarısında Kremldə Qırmızı Xaçın Rusi-yadək Amerika Missiyasının rəisi polkovnik R.Robinsonla keçirdiyi söhbətində qeyd edirdi: "Bakının Rusiya Sovet Respublikası üçün iqtisadi əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Bu - neft, işıq, enerjidir (29)." Neft Bakısının itirilməsi mütləq bütün sovet iqtisadiyyatının parçalanmasına gətirib çıxarardı. Bütün Qafqaz-Xəzər regionunun itirilməsinin geosiyasi nəticələrindən danışmaq isə artıq olardı. Bakı quberniyasını RSFSR-in tərkib hissəsi elan etmiş Bakı Xalq Komissarları Sovetinə hərtərəfli, o cümlədən hərbi yardım göstərməklə bolşevik hökuməti Bakını öz təsirini gələcəkdə bütün Şimali Qafqaza yaymaq üçün plasdarma çevirməyə səy göstərirdi. Bu regiona xüsusi önəm verən sovet hökuməti strateji cəhətdən mühüm Həştərxanın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və eləcə də Xəzərdəki hərbi donanmasının döyüş qabiliyyətinin gücləndirilməsi yolunda bir sıra ciddi addımlar atmışdı.

1918-ci ilin yazında Güney Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyət daha da kəskinləşdi. Rus ordusunun hissələrinin Qafqaz cəbhəsindən çıxarılması və 12 mart 1918-ci il tarixdə 36-cı türk diviziyası tərəfindən Ərzurumun tutulmasından sonra türk qoşunlarının Güney Qafqazın içərilərinə doğru gedən yolu açılmış oldu. 14 aprelə türk ordusu Batumu, sonra Qars, Ərdəhan və Aleksandropolu (Gümrü-red) zəbt etdi.

Bu arada, 14 may 1918-ci ildə Gürcüstanın Milli Şurası həmin vaxt Ukraynanın bir hissəsini, Krım və Rostovu işğal etmiş alman qoşunlarının Şimali Qafqaza doğru irəliləməyə davam etməsini, Gürcüstan sərhədlərinə yaxınlaşaraq onun xarici təhlükədən müdafiə olunmasını təmin etmək üçün Almaniya xahişlə müraciət etdi. Artıq may ayının

25-də Poti şəhərinə 3000 alman əsgəri çıxarıldı, may ayının 30-da isə alman diplomatik missiyası Tiflis şəhərinə gəldi. Tezliklə Gürcüstanın bütün dəmiryolları və su nəqliyyatı, habelə Çitauriyanın marqans mədənləri almanların nəzarəti altına keçdi (30).

General E.Lüdendorfun göstərdiyinə görə, Gürcüstana qoşunların çıxarılması Almaniya "Türkiyədən asılı olmayaraq Qafqaz xammalına çatmaq və Tiflisdən keçən yolun istismarı üçün təsir əldə etmək vasitəsi verdi. Bu dəmiryolu Şimali Persiyada müharibənin aparılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi və onun türk yardımı ilə müqayisədə alman nəzarəti altında istismarı daha uğurlu ola bilərdi. Son olaraq, biz İngiltərə əleyhinə istifadə oluna biləcək gürcü qoşunları hesabına güclənməyə səy göstərməli idik" (31).

Vəziyyətin özünəməxsusluğu ondan ibarət idi ki, öz növbəsində Almaniya Türkiyənin Bakını tutmaq planlarına kifayət qədər qısqanc yanaşırdı. Məsələn onda-dır ki, Bakının tutulması alman hərbi komandanlığının strateji planlarına daxil idi, çünki yanacaq ehtiyatlarının tükənməsi, Baş Qərargah rəisi E.Lüdendorfun etirafına görə, almanları "mümkün qədər tez bir zamanda Batum-Tiflis-Bakı dəmiryolunun istismarını təşkil etməyə məcbur edirdi... Amma bütün bu hadisələr fonunda əlbəttə ki Bakıya necə hücum etmək əsas məsələ olaraq qalırdı" (32).

Məsələn burasındadır ki, 1918-ci ilin may ayının sonunda Gürcüstanda möhkəmlənən almanlar Bakının işğalından sonra Xəzər vasitəsilə öz qüvvələrini ingilislərin nəzarətində olan Şimali İranın Ənzəli limanına çıxarmağı, sonralar İraqa soxularaq Bəsrə rayonunda Fars körfəzinə çıxmağı planlaşdırırdılar. Məhz bu, ingilislərin Orta Şərqdəki mövqelərinə güclü zərbə endirmiş olardı (33). Amma Qafqazda qüvvələrin çatışmaması və Qərb cəbhəsində vəziyyətin kəskinləşməsi almanlara planlarını həyata keçirməyə imkan vermədi. Onlar bu dövrdə Bakıya hücumda iştirak etmək üçün öz qoşunlarının Zaqafqaziya daşınmasını yekunlaşdırma bilmədilər (iki diviziya və bir neçə alay). "Nuru bizim qoşunları daşıma-ğımızı yekunlaşdırmazdan əvvəl Bakını tutdu, - deyərək Lüdendorf təəssüf edirdi, - bundan sonra Bolqarıstanda baş verən hadisələr isə bizi bu hissələri Rumıniyaya göndərməyə vadar etdi" (34).

1918-ci il may ayının 26-da Gürcüstan Respublikasının, bir gün sonra isə may ayının 28-də Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının yaranması elan olunduqdan sonra Güney Qafqazda keyfiyyətə yeni hərbi-siyasi situasiya bərqərar oldu. Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan hökumətinin əsas səyləri ölkənin bütün ərazisində, hər şeydən əvvəl isə, bu müddətdə bolşeviklərin əlində olan paytaxt Bakıda suverenliyin bərqərar olması idi. Burada Azərbaycanla Türkiyənin maraqları üst-üstə düşürdü. Bu, 1918-ci ilin iyun ayının 4-də Batumda imzalanmış sülh və dostluq haqqında sazişdə öz əksini tapdı. Həmin sənədə əsasən, Türkiyə gənc respublikaya hərtərəfli, o cümlədən hərbi yardım (sazişin IV bəndinə müvafiq olaraq) göstərməyi öz öhdəsinə götürürdü. Haqqında söhbət gedən məsələnin həlli 1918-ci ildə Gəncə şəhərində formalaşan birləşmiş Türk-Azərbaycan Qafqaz İslam Ordusuna həvalə olunmuşdu. Bu orduya rəhbərliyi Nuru Paşa həyata keçirirdi. Bakını azad etdikdən sonra türk komandanlığı öz qoşunlarını sonralar Şimali Qafqaza, perspektivdə isə Xəzər vasitəsilə Türkiyəyə doğru irəlilətməyi planlaşdırırdı.

Türklərin müttəfiqləri olan almanlar 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Bakıya hücum edən türk birləşmələri üçün arxa cəbhənin təmin olunması məqsədilə onlara öz hissələrindən istifadə etmək planını təklif edirdilər. Bu planın həyata keçiriləcəyi təqdirdə almanlar strateji cəhətdən əhəmiyyətli olan Batum-Bakı dəmiryol magistralı üzərində nəzarəti əldə etməyə çalışırdılar. Amma türklər öz müttəfiqlərinin niyyətlərini başa düşdülər və Bakını tutmaq üçün kifayət qədər qoşunlarının olduğunu elan edərək təklif olunan planı rədd etdilər (35).

Almanların gizlədib Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya gedərkən müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacağına ümid etməkdən başqa çıxış yolları qalmamışdı. Tiflisdə baş konsul olan qraf Fridrix fon Şulenburg 4 iyul 1918-ci il tarixli raportunda qeyd etdiyi kimi, "türklərin ümumiyyətlə, Bakını tutmaları şübhəlidir; çox güman ki -bu çox arzuolunan olardı-onlar orada məğlubiyyətə uğrayacaqlar" (36). "Əgər biz xoşluqla bolşeviklərlə razılığa gələ bilsək - alman diplomatı hesab edirdi, - o halda Bakının neft mənbələri və oradakı ehtiyatlar tam olaraq bizim əlimizə keçə bilər. Əgər sonuncular, gözlədiyimizin əksinə olaraq, şəhəri tərk etməli olsalar, onlar bütün Bakını yandıracaqlar və bununla da nə türklər, nə də biz neft ehtiyatlarından bəhrələnmə bilməyəcəyik" (37). Sonrakı hadisələrin göstərdiyi kimi, Şulenburgün əndişələri əsassız idi, çünki bolşeviklər belə fəvqəladə addımlar atmadılar.

Bununla belə, cəbhədəki uğursuzluqlar Bakının özündə hakimiyyət dəyişikliyinə gətirib çıxardı. 1918-ci il iyul ayının 31-də S.Q.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik hökuməti istefa verdi. Avqust ayının 1-də şəhərdə hakimiyyət əvvəllər rəsmi olaraq razılaşdırıldığı kimi Bakının onu mühasirəyə alan türk ordusundan müdafiəsi üçün ingilisləri şəhərin müdafiəsinə dəvət etmiş, sağ eserlər, menşeviklər və daşnaklar tərəfindən formalaşdırılmış koalision hökumətin-"Sentrokaspi diktaturası və fəhlə və əsgər deputatlar şurasının müvəqqəti icra komitəsinin rəyasət heyəti"nin əlinə keçdi. Artıq avqust ayının 4-də Ənzəlindən gəlmiş ingilis dəstəsi Bakıya çatdı və avqust ayının ortalarında burada "Denstervillfors"un 16 topu və bir neçə zirehli avtomobili olan 1000-dən bir az çox əsgəri qüvvəsi cəmləşmişdi (38).

Amma bu dövrdə Bakını saxlamaq ingilislərə müyəssər olmadı, çünki qoşunun miqdarı kifayət deyildi. Yalnız ingilis hissələrinin yüksək hərbi təlim səviyyəsi və mətinliyi sayəsində bir ay ərzində cəbhəni qoruyub saxlamaq mümkün oldu. Amma aydın idi ki, şəhərin müdafiəsi üçün bu qüvvələr kifayət deyildir. Bunu yüksək ingilis hərbi dairələrində də anlayırdılar. Belə ki, hərbi nazirliyin 1918-ci il 6 iyul tarixli teleqramına müvafiq olaraq, Denstervillə Bakının türk qoşunları tərəfindən tutulma təhlükəsi olduğu təqdirdə neft buruqlarını deyil, neft kəmərlərini, neft rezervuarlarının və neft nəql olunan qurğuların məhv edilməsi əmri verilmişdi, çünki ingilis neft şirkətlərinin bura ilə bağlı uzunmüddətli

maraqları nəzərə alınır (39). Bundan başqa, ingilislər belə bir strateji amili əsas götürürdülər ki, nəticə etibarlı ilə hər şey Türkiyənin dünya müharibəsində məğlub olacağına dəlalət edirdi və onlar "yerli" müttəfiqlərinə görə daha çox qan axıtmaq istəmirdilər.

Bu arada, türk hərbi komandanlığı Bakıya gedən yolda əhəmiyyətli qüvvə toplamışdı (ümumi sayı 40 top və 10 000 süngü olmaqla 5-ci və 15-ci diviziyaların tam olmayan tərkibi) (40). İlk artilleriya hazırlığından sonra, sentyabr ayının 14-ü səhər tezdən türk qoşunları hücumu keçdilər və gün ərzində şəhərin kənarlarını tutdular. Həmin gün axşam ingilislər dəniz vasitəsilə Bakıdan Ənzəliyə evakuasiya olundular, sentyabr ayının 15-i səhər tezdən Qafqaz İslam Ordusu şəhərə daxil oldu. Sentyabr ayının 17-də milli hökumət Gəncədən Bakıya köçdü.

Bu zaman bu hadisələrə paralel olaraq Bakı ətrafında həm də gərgin diplomatik mübarizə gedirdi. Hələ 1918-ci ilin avqust ayının 27-də sovet hökuməti Almaniya ilə Brest-Litovsk sazişinə əlavə razılaşma imzaladı, bu razılaşmaya əsasən almanlar Qafqazda hər hansı üçüncü dövləti müdafiə etməmək və Bakıda istehsal olunan neft və neft məhsullarının dördü biri müqabilində türkləri buraya buraxmamağı öhdəliklərinə götürürdülər (41). Amma dünya müharibəsi cəbhələrində baş verən hadisələrə görə bu razılaşma kağız üzərində qalmış oldu. Öz növbəsində, türk qoşunlarının Bakını tutması sovet hökumətinin kəskin etirazına səbəb oldu, bu 1918-ci il 20 sentyabr tarixində Türkiyəyə təqdim olunmuş notada öz əksini tapdı, bu notaya görə Türkiyə faktiki olaraq qüvvədən düşmüş olan Brest-Litovsk müqaviləsini kobud şəkildə pozmaqda günahlandırılırdı (42). Sentyabr ayında analoji nota alman hökumətinə göndərildi, bu notada almanlar 1918-ci il 27 avqust razılaşmasını yerinə yetirməməyə görə qınanırdı. Haqqında söhbət gedən razılaşmanın 14-cü bəndinə görə, almanlar "türk qoşunlarının Kür çayından o tərəfə geri oturdulması üçün ölçü götürməli idilər" (43).

Bakını tutduqdan sonra türk qoşunları Xəzərin qərb sahili boyunca hücumu davam etdirərək Dağıstana daxil oldular. Oktyabr ayı ərzində dəniz vasitəsilə Şimali İrana, ingilislərin yanına qaçan L. Biçeraxovun kazak dəstəsini sıxışdıraraq ardıcıl olaraq Dərbənd, sonra isə Port-Petrovski tutdular (44). Amma Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Türkiyə 1918-ci il oktyabr ayının 30-da ingilis "Aqamemnon" kreyserində imzalanmış Mondros barışıqının şərtlərinə əsasən tezliklə öz qoşunlarını bütün Qafqazdan, o cümlədən Bakı və Batumdan çıxarmağa məcbur oldu. Çox maraqlıdır ki, hələ 1918-ci ilin oktyabr ayının əvvəlində sovet hökuməti Antanta və Türkiyə arasında Bakının "onun əlinə verilməsi" ilə bağlı məxfi razılaşmanın mövcudluğundan şübhələnirdi (45). 1918-ci il noyabr ayının 16-da ingilis-fransız eskadrası Qara dənizə daxil oldu, noyabr ayının 17-də isə Ənzəlidən Şimali Persiyaya ingilis qoşunlarının komandanı, general-mayor V.M. Tomson başda olmaqla 39-cu piyada briqadası (cəmi 1000 nəfər Britaniya və 800 nəfər Hindistan əsgər və zabiti) yenidən dəniz vasitəsilə Bakıya gəldi. Bakıya yola düşməzdən əvvəl müttəfiq dövlətlərin mövqeyini ifadə edən general bəyanatla çıxış etdi, burada xüsusilə qeyd olunurdu ki, "Bakı neft mədənləri ilə birlikdə işğal olunacaq, amma ölkənin qalan hissəsi Azərbaycan hökuməti və onun qoşunlarının nəzarəti altında qalacaqdır" (46).

Səciyyəvidir ki, özünün ilk bəyannamələrində V.M. Tomson birmənalı şəkildə qeyd edirdi ki, müttəfiq qoşunlar "Rusiya torpağında" dirlər və onlar "Qara və Xəzər dənizləri arasında yerləşən bu Rusiya ərazisində ümumi təhlükəsizliyi bərqərar etmək üçün" Qafqaza gəlmişlər (47). İngilis generalının müraciətində qeyd edildiyi kimi, qarşıdan gələn sülh konfransı bu ərazi ilə bağlı bütün məsələləri həll edərək yekun qərar qəbul edəcəkdir (48). Yerli hökumətə gəldikdə isə, ona elan olunmuşdu ki, Paris sülh konfransında Azərbaycan millətlərinin öz müqəddəratını təyin etmək prinsipi ilə bağlı müzakirədən çıxarılmayacaqdır" (49).

Güney Qafqazın digər şəhərləri - Batum, Tiflis, Gəncə, Naxçıvan, Şuşa və başqaları ingilis qoşunları tərəfindən tutulandan sonra ingilislər bu regionda öz hərbi güclərini artırmağa xüsusi diqqət yetirirdilər. Donanmalarını cəmləşdirdikləri Batum şəhəri ingilis qoşunlarının Qafqazdakı əsas bazası idi və məhz bu liman vasitəsilə Bakı nefti qərbə nəql olunurdu. Ümumilikdə isə 1918-ci ilin sonunda İngiltərə Zaqafqaziyada 20 000 nəfərlik qoşun qruplaşmaları saxlayırdı. Təsadüfi deyildir ki, U.Çorçillin hərbi nazir kimi verdiyi sənədlərdən ən birinciləri arasındakı 1919-cu il fevral ayının 14-də imperiya Baş Qərargahının rəisi Henri Vilsona göndərdiyi məktub var idi, bu məktubda hərbi nazir "Bakı-Batum yoluna nəzarət edən ingilis hərbi qüvvələrinin, habelə Xəzər dənizi sahillərinə nəzarət edən ingilis hərbi-dəniz qüvvələrinin həqiqi rolunun hazırda nədən ibarət" olması ilə bağlı ona məlumat göndərilməsini tələb edirdi (50).

Ümumilikdə U.Çorçill Gənubi Qafqazın işğalının hərbi-strateji əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. "Britaniya qoşunları Batuma çıxaraq tez bir zamanda Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər uzanan, başqa sözlə, Bakıya qədər olan Qafqaz dəmir yolunu ələ keçirdilər. Onlar gəmilərin donanmasını təşkil etdilər, bu donanma tezliklə onlara Xəzər dənizində üstünlük verdi. Britaniya qoşunları dünyada ən iri strateji xəttlərdən birini ələ keçirmiş oldular" (51).

Xəzər hərbi donanması və 150-yə qədər ticarət gəmisini özünə tabe edən ingilislər təcili olaraq Xəzərdə öz hərbi dəniz qüvvələrini yaratmağa başladılar. 1919-cu il yanvar ayının 13-də Çeçen adasında yerləşən (Dağıstan sahillərində) Port-Petrovsk şəhərini ələ keçirdikdən sonra ingilislər burada özlərinin hərbi-dəniz bazalarını yaratdılar. Artıq 1919-cu ilin yazında sovet kəşfiyyatının məlumatlarına əsasən ingilislərin Xəzərdə 18 iri hərbi dəniz vahidi (onlardan 5-i köməkçi kreyser və 4-ü topçu qayıqları) var idi (52).

Beləliklə, üçüncü cəhddən sonra (XVIII əsrin 30-40-cı illəri və XIX əsrin əvvəlləri) İngiltərə Xəzərdə hərbi-dəniz mövcudiyətini təmin etmiş oldu.

Bakı-Krasnovodsk-Ənzəli üçbucağı üzərində nəzarətin yaradılması ingilislərin tam hərbi-strateji üstünlükləri olmaqla bütün Xəzər dənizi akvatoriyası üzərində tam hökumətlərin əldə olunması ilə bağlı ümidlərini reallığa çevirirdi. Bu, ingilislərə dəniz vasitəsilə Denikin və Kolçakın ağqvardiya qoşunlarını hərbi sursat və neft məhsulları ilə

müntəzəm təmin etmək imkanı verdi. Bundan əlavə, Güney Qafqazda Britaniya qüvvələrinin baş komandanı general ser C.M.Milnə görə, "Britaniya ordusunun iştirakı həm də faydalı məqsədə - Könüllülərin ordusu və Qafqaz respublikalarının orduları arasında hərbi əməliyyatların qarşısının alınmasına xidmət etdi" (53).

Məsələ burasındadır ki, artıq 1918-ci ilin sonunda ingilislərin Güney Qafqaz respublikaları ilə bağlı siyasətində nəzərəçarpan dəyişikliklər baş verdi. 1919-cu il yanvar ayının 22-də general Miln elan etdi ki, "Zaqafqaziya respublikalarının daxili işlərinə ... heç bir müdaxilə olmayacaqdır" (54).

Bu dövrdə bu regionda İngiltərənin siyasətinin bu cür nəzərəçarpaq dərəcədə korrekt edilməsi denikinçiləri ingilislərin Rusiya ilə əlaqədar həqiqi planları ilə bağlı şübhələndirməyə bilməzdi, bunlar heç də əsassız deyildi. Belə ki, İngiltərənin baş naziri D.Lloyd-Corc əslində lord Kerzon kimi hesab edirdi ki, bölünməmiş Rusiya Britaniya imperiyası, eləcə də "bütün dünya üçün" "ölümcül təhlükə olacaqdır". 1919-cu il iyul ayının 25-də Nazirlər Kabinetinin iclasında o, birbaşa elan etdi ki, "mən vahid Rusiyanın Şərqdə bizim üçün böyük təhlükə olması ilə bağlı çox narahatam" (55). Bundan başqa, İngiltərə "Ermənistan, Gürcüstan, Azərbaycan və Türkünstanın sərhədləri müəyyən edilərkən" Rusiya və Türkiyənin hesabına İrana ərazinin bir hissəsini vermək fikrindədir (56). 1919-cu il avqust ayının 9-da İngilis-fars müqaviləsinin imzalanması İngiltərənin Güney Xəzər boyunda mövqelərini daha da möhkəmləndirdi. Öz növbəsində denikinçilər ingilisləri "Zaqafqaziyanın etnik qruplarına dəstək və yardım etməkdə" günahlandırır və bunun nəticəsində "real qüvvə (Könüllü ordu nəzərdə tutulurdu - müəllif) Zaqafqaziya üzərində rus bayrağını qaldıracaq yeganə qüvvə olaraq qaldı" (57).

Elə bu zamanda ingilislər hər vaxtları Ermənistanın Denikinlə müttəfiq münasibətləri yaratmış və Antantaya öz ərazisini, habelə hərbi və iqtisadi potensiyasını verməyə hazır olan daşnak rəhbərlərini dəstəkləyirdilər. "Mükafat" olaraq o, İngiltərədən Qars vilayətinin ərazisini və İrəvan quberniyasının bir hissəsini aldı. Bundan əlavə, 1919-cu ilin yazında müttəfiqlər faktiki olaraq Ermənistanın Naxçıvan və Zəngəzurla bağlı təcavüzkar hərəkətlərini təşviq edirdilər.

Fransız Baş Qərargahının üzvlərinin fikrincə, bu dövrdə İngiltərənin Güney Qafqazda iki məqsədi var idi: birincisi, "Rusiyayı Şimali Qafqaza geri oturtmaq və bununla da Gürcüstan və Azərbaycanın müstəqilliyinə imkan yaratmaq", ikincisi, "bu regionda dirçələn Rusiyanın müttəfiqi olan və bununla da İngiltərənin müsəlman dünyası ilə münasibətlərini zərbə altında qoyan dövlətin yaranmasına imkan verməmək" (58).

Bütövlükdə Antanta Güney Qafqaz dövlətlərindən Baltika-Qara dəniz-Qafqaz-Xəzər-Orta Asiyadan ibarət nəhəng "geosiyasi qövsün" mühüm elementlərindən olacaq "sanitar dəhlizi"ni yaratmağa cəhd edirdi.

Bakıdakı Rus Milli Şurasının rəhbərlərindən biri olan kənd B. Baykovun fikrincə, "ingilislərin Rusiyaya, xüsusilə də Denikin və Könüllülər ordusuna münasibətdə səmimiyyətinin olmaması, onların daima və hər şeydə ikili siyasətindən başqa, Bakıda da bu siyasəti o ingilis hərbiçiləri həyata keçirirdilər ki, onlar öz xidmətlərini müstəmləkələrdə, xüsusən Hindistanda keçirmişdilər, orada ruslara böyük nifrət və Hindistana Rusiya tərəfindən daim təhlükə gözlənilməsinə bir əminlik var idi. Bu, general Tomsonun fəaliyyətinin əsas qayəsi idi" (59). XIX əsrin ikinci yarısında Mərkəzi Asiyada (1885-ci ilin mart ayında baş verən Pənc krizisi) iki dövlət arasında açıq müharibəyə gətirib çıxara biləcək kifayət qədər kəskin rus-ingilis qarşıdurması hələ yaddaşlarda yaşayırdı.

Lord Kerzonun "biz neft və neft kəmərinin (Bakı-Batumi neft kəməri nəzərdə tutulurdu –müəllif) vacibliyinə kifayət qədər fikir vermirik" deməsinə baxmayaraq, dövrdə Qafqaz-Xəzər regionunda İngiltərənin siyasətində neft amili əsas yer tuturdu. Neft strategiyası Yaxın və Orta Şərqdə ingilis hegemonluğunun, habelə Fransa və ABŞ ilə rəqabət qabiliyyətli mübarizənin bərqərar olmasının reallaşması yolunda edilən cəhdlərin əsas hissəsini təşkil edirdi. Həmin zaman bu neftlə zəngin regionda şübhəsiz, geosiyasi üstünlük İngiltərəyə məxsus idi. 1918-ci ilin sonunda Bibiheybət neft şirkəti'nin rəisi Herbert Allenin qeyd etdiyi kimi "Britaniya qoşunları Qafqazda peyda olandan sonra Qara dənizdə Batumdan tutmuş Xəzər ə Bakıyaqədər və Vladıqafqazdan Tiflisə qədər ... Britaniya hökumətinin Qroznı, Bakı və Zakaspi neft mədənlərinin iri neft hasilatına əhəmiyyətli təsir göstərmək imkanı yaranacaqdır" (60).

Bu vaxt 1919-cu ilin yayında İngiltərənin Nazirlər Kabineti Britaniya qoşunlarının Güney Qafqazdan çıxarılması ilə bağlı qərar qəbul etdi.

Bu, birincisi, Rusiyada dəyişən hərbi-siyasi vəziyyət və Qızıl Ordunu strateji müdafiəyə keçməyə məcbur edən Denikin ordusunun uğurları ilə, ikincisi, Şərqi müstəmləkə və əsli ölkələrində - Misirdə, Hindistanda, Əfqanıstanda, Türkiyə və İranda artan və əhəmiyyətli dərəcədə əlavə hərbi-maddi resursların səfərbər edilməsini tələb edən milli-azadlıq hərəkatı ilə, və nəhayət, üçüncüsü, İngiltərənin özündə "Sovet Rusiyasından əlinizi çəkin!" şüarı altında vüsət tapan hərəkat əhali və ordunun ümumiyyətlə, müharibədən usanması ilə əlaqədar idi. Buraya habelə İngiltərənin 1919-cu ildə Əfqanıstanda apardığı və Əfqanıstanın müstəqilliyinə gətirib çıxaran uğursuz müharibəsini əlavə etmək lazımdır.

Bununla yanaşı, İngiltərə son olaraq Güney Qafqazda öz mövqelərini itirmək niyyətində deyildi. O, ingilis qoşunlarının bir hissəsini Qara dənizdə İngiltərənin bazası olmağa davam edən Batumda saxlamağı qərara aldı. Bakıdan çıxan neftin son məntəqəsini əldə saxlayan ingilislər Azərbaycan neftinin çıxarılmasını da nəzərdə saxlaya bildirdilər. Bununla paralel olaraq hələ 1919-cu ilin may ayında İngiltərə İtaliyadan Britaniya qoşunlarını əvəzləmək üçün öz qoşunlarını göndərməyi təklif etdi. İlk əvvəl Orlando hökuməti İtalyan qoşunlarının Zaqafqaziya göndərilməsinə razılıq verdi və hətta bunun üçün 12-ci ordu korpusunu hazırlamağa başladı. Lakin onu əvəz edən Nitti hökuməti regiondakı ümumi vəziyyəti araşdırmaq üçün missiya göndərməklə kifayətləndi (61). Denikin və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasındakı kifayət qədər mürəkkəb münasibətlərə gəldikdə isə,

Britaniya komandanlığı vəziyyətdən çıxış yolu tapdı, bunun üçün, öz qoşunlarını Zaqafqaziyadan çıxardığı ərəfədə aqşvardiyaçıların tutduğu ərazi ilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında 5 millik demarkasiya xəttini müəyyən etdi.

1919-cu ilin ortalarından ABŞ da Zaqafqaziyaya maraq göstərməyə başladı. Kinq-Kreynin və general Harbordun buraya göndərilmiş xüsusi missiyaları hesab edirdilər ki, ABŞ-ın mandatının Türkiyə və bütün Güney Qafqaza şamil edilməsi iri hərbi kontingentin ora göndərilməsinin vacibliyi ilə bağlı xərclərə haqq qazandıra bilər(62) (bu regiona 70 000 Amerika əsgərinin göndərilməsi nəzərdə tutulurdu)(63).

1919-cu ilin yayında Ermənistanın baş naziri ilə söhbətində polkovnik Heksel birbaşa elan etmişdi ki, indi Güney Qafqazla bağlı məsələləri ABŞ və onun silahlı qüvvələri həll edəcəkdir (64). 1919-cu il sentyabr ayının sonunda Fransada Amerika ordusunun qərargah rəisi, "Qafqazda güclü ələ ehtiyac vardır" deyən general Harbordun başçılığı ilə amerika missiyası (prezident V. Vilsonun tapşırığı ilə) Bakıya gəlir (65).

1919-cu il noyabr ayının 1-də Paris sülh konfransında nümayəndə heyətlərinin rəhbərlərinin Şurasının iclasında Ermənistandakı amerikalı hərbi komissar Haskelin səlahiyyətlərinin Azərbaycan və Gürcüstana genişləndirilməsinə dair qərar qəbul edildi (66). Həmçinin polkovnik Ə. Delinin başçılığı ilə Naxçıvanda general-qubernatorluğun yaradılmasına dair layihə irəli sürülmüşdü (67). Amerikalılar Güney Qafqazda İngiltərə və Fransanın kifayət qədər qısqanc şəkildə yanaşdıqları planlarını tam gücü ilə həyata keçirə bilməsələr də, ABŞ 1920-ci ilin sonu, 1921-ci ilin əvvəllərində Qars vilayətində Türkiyəyə qarşı fəal hərbi əməliyyatlar aparən Ermənistana böyük maliyyə və hərbi yardım göstərdilər, amma heç bu da onu həmin dövrdə siyasi və hərbi iflasdan xilas edə bilmədi.

1920-ci ilin yazında Qara və Xəzər dənizləri ilə Türküstan arasında olan sahənin bolşeviklər tərəfindən işğal olunmasının yaranmış real təhlükəsi şəraitində, İngiltərədə Qafqaz üzrə mütəxəssis kimi tanınan lord Kerzon Nazirlər Kabineti üzrə həmkarlarına qabaqcadan xəbərdarlıq edirdi: "Əgər Xəzər dənizi üzərində nəzarətimizi itirərsək, ən qısa zamanda aşkar edəcəyik ki, bizim bütün Şərq imperiyamız laxlayıb" (68). 17 fevral 1920-ci ildə hərbi nazir U. Çörçill, feldmarşal Henri Vilson, admirallığın birinci lordu V. Lonq və admiral D. Bittinin və dəvət olunan Zaqafqaziya dövlətlərinin nümayəndə heyətlərinin üzvlərinin iştirakı ilə Parisdə keçirilən ingilis hərbi elitasının müşavirəsində, onların hərbi potensial məsələləri, həmçinin Azərbaycan və Batum, olduqca simptomatik olan Xəzər sahilinin hərbi-dəniz müdafiəsi məsələləri müzakirə edilmişdi (69).

1920-ci ilin əvvəlində Qızıl Ordunun Azərbaycanın sərhədlərinə çıxışı İngiltərənin Yaxın və Orta Şərqdəki geosiyasi maraqlarını real təhlükə altına qoyduğunu nəzərə alaraq, Kerzon Batumdakı ingilis qarnizonlarını gücləndirməyi, Qafqaz və Persiyaya əlavə qoşun, həmçinin aviasiyanı göndərməyi, Bakının müdafiəsini təmin etməyi, Gürcüstanı və Azərbaycanı silahlı təchiz etməyi təklif edirdi. Kerzonu Britaniya hərbi donanmasının ehtiyaclarını ödəmək üçün İran körfəzinin və Bakının nefti üzərində İngiltərə nəzarətini qorumağa can atan V. Lonq və donanma admiralı D. Bitti dəstəklədilər (70).

"İngiltərəlilər, - 1920-ci ilin yanvarında fransız radiosunun məlumatına görə, - qızğın sürətdə on minlərlə əsgəri Qafqaza yollamaq üçün gəmilərə yerləşdirmə hazırlıqlarını sona çatdırırlar. İngiltərəlilər və bolşeviklər arasında qaçışmalar baş verir - kim Batum-Tiflis-Bakı dəmiryoluna daha cəld çata biləcək. Başqa heç kəs ingilislər kimi Qafqaza yolun bağlanması bu dərəcədə maraqlı deyil... İngiltərəlilərin can atdığı mükafat - Bakının böyük neft mərkəzidir" (71). Lakin bu planı tamamilə həyata keçirməyə müvəffəq olmadılar, ona görə ki, qoşunlar ilk növbədə İrlandiyanı "sakitləşdirmək", Mesopotamiyada, Hindistanda və Misirdə İngiltərənin mövqelərini gücləndirmək, Qızıl Ordunun Polşaya basqın etmə təhlükəsi yarandığından ona hərbi yardım göstərmək üçün və başqa səbəblərə görə lazım idi. Yalnız Tehran-Həmədan sahəsində güclər genişləndirilmiş, Ənzəli və Gilanda isə qarnizonlar yerləşdirilmişdi.

Bu arada Güney Qafqazda hərbi-siyasi hadisələr sürətlə inkişaf edirdi. Denikin qoşunlarının dağıdılması və Qızıl Ordunun mart ayı ərzində Stavropol, Pyatıqorsk, Armavir və Novorossiyski işğal etməsi regiondakı hərbi-strateji vəziyyəti kökündən dəyişirdi. Neftlə zəngin olan Bakı, həmçinin bütün Güney Qafqaz üzərində V. İ. Leninin sözlərinə görə "son dərəcə lazımlı olan" nəzarəti əldə etmək arzusu bəsləyən Sovet Rusiyası, Türkiyə tərəfindən gözlənilmədən dəstək aldı, öz növbəsində Türkiyənin Antanta ilə mübarizədə şimal qonşusunun dəstəyinə ehtiyacı var idi. Aprel ayının 27-28-i XI Qızıl Ordu və VXHD tərəfindən həyata keçirilən uğurlu Bakı əməliyyatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin ləğvinə və Xəzər dənizinin Astaraya qədər bütün qərb sahilində sovet nəzarətinin bərqərar olmasına gətirib çıxardı. Xəzər uğrunda döyüşün son və olduqca təsiredici akkordu 1920-ci ilin may ayında həyata keçirilən VXHD-nin Ənzəli desant əməliyyatı oldu. Nəticədə 36-cı ingilis piyada diviziyası Rəştə tərəf çəkilmək məcburiyyəti qarşısında qaldı (72). 1920-ci ilin iyul ayının əvvəlində ingilislər Batumu tərk etdilər. 1920-ci il noyabr ayının 29-da XI Qızıl Ordu hissələrinin zərbələri altında Ermənistan Respublikası, 1921-ci il fevral ayının 25-də isə Gürcüstan Respublikası dağıldı.

Beləliklə, Güney Qafqaz uğrunda uzunmüddətli və gərgin hərbi-siyasi mübarizə Sovet Rusiyasının xeyrinə bitdi.

Bu regiondan Londona qədər yayılan döyüşlərin əks-sədası hökumət dairələrində Asiya müstəmləkələrinə görə açıq təşviş yaratdı. Britaniya imperiyasının Orta Şərqdəki hərbi nüfuzuna uzaqgedən geosiyasi nəticələr doğuracaq təsiredici zərər yetirildi. "İndi bütün ingilis nüfuzu zərbə altındadır - Londonun "Tayms" qəzeti etiraf edirdi - fars Ənzəli

limanının işğalı böyük təhlükə deməkdir. Bu, sanki bütün Orta Şərq boyu, Anadoludan Hindistanın şimal-şərq sərhədinə kimi səpələnən tez alovlanan materiala qığılcım sala bilərdi" (73).

D.Lloyd-Corcun hakimiyyətinin sovet Rusiyası ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrinin qaydaya salınması kursunu götürməsinə baxmayaraq (eyni zamanda Vrangel və Polşanı dəstəkləməyə davam edərək), Vestminster imperiyasının ambisiyaları, Uayt-Xollun mübariz niyyətləri və London Sitisinin ehtirasları ingilis dairələrini Qafqazda yeni hərbi aksiyaların həyata keçirilməsinə hazırlaşmağa sövq edirdi.

1920-ci ilin payızında qərb dövlətləri Türkiyəni və Sovet Rusiyasını toqquşdurmağa ümid edirdilər. 1920-ci ilin noyabr ayında ingilis "Deyli Gerald" qəzeti yazırdı: "Rusiyaya qarşı yeni cəbhənin yaradılması haqqında qəsd işlənilməkdədir. Qərb kapitalistləri Bakının neft sərvətlərindən ümidlərini kəsmək istəmirlər. Rusiyanın əleyhinə olan bütün qəzetlər Sovet Rusiyası və M.Kamalın başçılıq etdiyi Kiçik Asiya türklərinin arasında birlik yaranmasının təhlükəsi haqqında danışıqlarladoludur." (74).

20-ci illərin əvvəllərində İngiltərə Orta Şərqdə hərbi-siyasi yolla əsas geosiyasi məqsədinə - Qafqaz-Xəzər regionunda möhkəmlənmə məqsədinə çatmayaraq Sovet Rusiyasının bu regionda mövqelərini mürəkkəb diplomatik manevrlər yolu ilə zəiflətməyə çalışırdı. Beləliklə, Türkiyənin yeni rəhbərliyi ilə oyun oynayan Lloyd-Corc hakimiyyəti, türk nümayəndə heyətinin başçısı Bəkir Sami bəy ilə 1921 -ci ilin fevral ayında Londonda keçirilən danışıqlar zamanı, İngiltərənin Bakının neft mədənləri daxil olmaqla bütün Güney Qafqazı türk protektoratına təslim etməyə hazır olduğunu bildirdi (75). Lakin həmin zaman ingilis diplomatiyasını olduqca ciddi uğursuzluqlar gözləyirdi, halbuki sovet Rusiyası 1921-ci ilin fevral-mart aylarında Türkiyə, İran və Əfqanıstanla, faktiki Qafqaz-Xəzər regionunda onun geosiyasi mövqelərini daha da gücləndirən müqavilələr imzalaya bildi. 1921-ci ilin yazında bitən bütün Güney Qafqazın və Türkünstanın sovetləşməsi mühüm geostrateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Bundan sonra bu regionda İkinci Dünya müharibəsinə qədər hərbi-siyasi sakitlik hökm sürdü.

- 1 Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении // О геополитике. М: Мысль, 2001, с. 127.
- 2 История Первой мировой войны. Том 1. М.: 1975, с. 385.
- 3 История Азербайджана в трех томах. Том 2. Баку: АН Азерб. ССР, 1960, с. 742.
4. Yenə orada, s. 741.
5. История народов Северного Кавказа. XVIII век - 1917 г. М.: Наука, 1988, с. 540.
6. Токаревский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку.АН Азэрб.ССР, 1957, с.33; Azərbaycan tarixi.V cild.Bakı:Elm,2001, s.32.
7. Заря Востока (Тифлис), 1925, 3 марта.
8. Деникин А.И. Очерки русской смуты. М: Мысль, 1991, с. 139.
9. Черчилль У. Мировой кризис. М.-Л.: 1932, с. 50.
10. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Том 2. М.: 1924, с. 187.
- И. Times, 1918,10 September.
12. Михайлов Я.Л. К вопросу о подготовке английской интервенции в Азербайджане в 1918 году // Известия АН Азерб.ССР. Серия истории, философии и права, 1979,№2,с.31.
13. Лавров СВ. Политика Англии на Кавказе и в Средней Азии в 1917-1921 годах// Вопросы истории, 1979, № 5, с. 81.
14. Лавров СВ. Борьба в политических кругах Великобритании вокруг англо-советских переговоров 1920-1921 годов // Вопросы истории, 1977, № 6, с. 74.
15. Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика. М.-Л.: 1965, с. 433.
16. Бузынина Н.К., Виноградов К.Б. Лорд Керзон // Новая и новейшая история, 1973, с. 119.
17. Yenə orada.
18. Sum/ R.G. The Baku Commune. 1917-1918. Princeton, 1972, p. 5.
19. Бузынина Н.К., Виноградов К.Б. Лорд Керзон..., с. 119.
20. The New-York Times, 1918,14 July.
21. Михайлов Я.Л. К вопросу о подготовке английской..., с. 32.
22. Times, 1918, 29 September.
23. Лавров СВ. Политика Англии на Кавказе..., с. 83.

24. Мирошников Л.И. Английская экспансия в Иране. 1914-1920 гг. М.: 1961, с.114-115.
25. Лавров СВ. Борьба в политических кругах..., с. 60.
26. Гражданская война и военная интервенция в СССР // Энциклопедия. М.: Советская Энциклопедия, 1983, с. 38.
27. Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М.: 1980, с. 50.
28. Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии. 1914-1917. Тифлис: Советский Кавказ, 1925, с. 122.
29. Правда, 1989, 21 апреля.
30. Радищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М.: Воениздаг, 1960, с.65-68.
31. Г Людендорф Э. Мои воспоминания..., с. 188.
32. Yenə orada.
33. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağistan Harekatı. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996, s. 59.
34. Пиния Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. М. Наука, 1978, с. 130
35. Yenə orada, с.125.
36. Yenə orada, с. 126.
37. Yenə orada.
38. Денстервиль. Британский империализм..., с. 251.
39. Лавров СВ. Политика Англии на Кавказе..., с. 82.
40. Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы Первой мировой войны. 1914-1918 гг. М.: МГУ, 1966, с. 254-255; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 145-155.
41. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 152.
42. Документы внешней политики СССР. Том 1. М.: 1957, с. 491-492.
43. Yenə orada, с. 492-493.
44. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 145-155.
45. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Том 50. с. 372.
46. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Баку: Ист. парт. Отд. ЦК и БК АКП (6), 1927, с. 33.
47. Азербайджан, 1918, 19 ноября.
48. Азербайджан, 1918, 24 ноября.
49. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское..., с. 87.
50. Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла..., с. 87.
51. Черчилль У. Мировой кризис..., с. 105.
52. Директивы Главного командования Красной Армии (1917-1920 гг.) // Сборник документов. М.: Воениздат, 1969, с. 156.
53. Диалог (Москва), 1993, № 2, с. 73.
54. Азербайджан, 1919, 25 января.
55. Лавров СВ. Политика Англии на Кавказе..., с. 87.
56. Yenə orada, с. 89.
57. Azərbaycan arxivı, 1988, № 1-2, s. 97.
58. Свободная мысль, 1991, № 16, с. 37.
59. Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.) // Архив русской революции. Том 9. Берлин: 1922, с.164; Лавров СВ. Политика Англии на Кавказе..., с.74.
60. Financial News, 1918, 24 December.
61. Кадишев А.Б. Интервенция и гражданская..., с. 217.
62. Yenə orada, с. 176.
63. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 239.
64. Защита завоеваний социалистических революций. М.: Наука, 1986, с. 188.
65. Азербайджан, 1919, 23 октября.
66. Штейн Б.Русский вопрос на Парижской мирной конференции(1919-1920 гг.).М.:1949, с.46.
67. Азербайджан, 1919, 23 октября.

68. Ullman R.H. Anglo-soviet Relations. Vol. II. Britain and the Russian Civil War. Princeton/ Oxford. 1968. p. 331.
69. Юсифзаде С.З. Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений. Баку, 1998, с. 184.
70. Лавров СВ. Политика Англии на Кавказе..., с. 67.
71. Азербайджан, 1919, 25 января.
72. Гражданская война и военная интервенция..., с. 670; Алиев Н.А. Военно-морская история Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 2002, с. 153-155.
73. Известия ВЦИК, 1920, 16 июня..
74. Дейли Геральд, 1920, 13 ноября.
75. История внешней политики СССР. Том 1.- М., 1976, с. 145-146.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

(1918-1920)

Anar İsgəndərov*

Birinci Dünya müharibəsi və onun nəticəsi olan fevral burjua inqilabı Rusiyada 300 ildən artıq hökmranlıq edən Romanovlar sülaləsini devirdi, zülm və əsarət altında inləyən məzlum xalqlar öz müqəddəratını təyin etmək imkanı əldə etdilər. O cümlədən Qafqaz cəbhəsində gedən hərbi əməliyyatlar Azərbaycanda iqtisadi, sosial-siyasi həyata ağır təsir göstərməklə bərabər, əsrin əvvəllərindən burada dərinləşən milli-demokratik prosesi, muxtariyyət ideyasını və son nəticədə müstəqilliyə olan meyli xeyli gücləndirdi.

Fevral inqilabından az sonra martın 3-də Rusiya Dövlət Dumasının Güney Qafqazdan olan deputatlarının təşəbbüsü ilə Tiflisdə Zaqafqaziyanın İdarəsi Xüsusi Komitə yaradıldı. Bu komitə regionun əsas millətlərini Dövlət Dumasında təmsil edən deputatlardan ibarət idi. Komitəyə V.Xarlamov sədr, M.Papacanov, M.Cəfərov, K.Abaşidze və P.Pereverzev üzv təyin edildilər. Müvəqqəti hökumətin qərar və təlimatlarına uyğun olaraq komitəyə Güney Qafqazda geniş hüquq və səlahiyyətlər verildi. Yəni, Zaqafqaziyanın İdarəsi Üzrə Xüsusi Komitə Müvəqqəti hökumətin idarə orqanı funksiyasını yerinə yetirməyə başladı. Lakin xüsusi Zaqafqaziya Komitəsində Güney Qafqaz xalqları bərabər təmsil olunmadığı və aqrar məsələdə ardıcıl mövqə tutmadığına görə əhali ona etimad göstərmədiyi üçün o güclü dövlət orqanı funksiyasını yerinə yetirə bilmədi.

1917-ci il martın əvvəllərində Bakıda Müvəqqəti hökumətin ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Buraya həm fəhlə deputatları sovetlərinin, həm də şəhər dumasının və ictimai təşkilatların nümayəndələri daxil oldu. İcraiyyə Komitəsinə azərbaycanlı əhalinin təmsilçiləri M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə seçildilər.

Rusiyanın başqa sənaye mərkəzlərində olduğu kimi Bakıda da fəhlə və əsgər deputatları sovetinin yaradılmasına başlandı. 1917-ci il martın 7-də 52 deputatdan ibarət Bakı Deputatları Soveti formalaşdı. Sovetin tərkibi qeyri-azərbaycanlılardan ibarət idi. Bakı Sovetinə qiyabi olaraq S.Şaumyan sədr seçildi. Güney Qafqazın başqa şəhərlərindən fərqli olaraq Bakıda sovet nisbətən güclü idi.

Müvəqqəti hökumətin milli proqramını Rusiyanın bölünməzliyi prinsipi təşkil edirdi. Daha nüfuzlu partiyalar olan kadet, eser və menşeviklər milli məsələnin həllini gələcəkdə çağırılacaq Müəssislər Məclisinə həvalə edir, burada milli-mədəni muxtariyyət prinsiplərini müdafiə edəcəklərini bəyan edirdilər.

Fevral inqilabından sonra açıq fəaliyyətə keçmiş Müsavat partiyası Azərbaycanda siyasi qüvvələr arasında daha çox diqqəti cəlb edirdi. Müsavat partiyası federativ Rusiya tərkibində Azərbaycana milli-ərazi muxtariyyəti və 20 yaşına çatmış azərbaycanlı vətəndaşlara seçki hüququ verilməsi ideyasını irəli sürürdü. Gəncədə N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası, Əlimərdan bəy Topçubaşovun və Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdikləri Müstəqil Demokratik qrup RSDFP-nin yerli təşkilatı - Hümmət və İttihad partiyası fəaliyyətlərini genişləndirdilər. N.Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi partiya Rusiya dövlətinin muxtar ərazilərin federasiyasına çevrilməsi ideyası ilə çıxış edirdi. İttihad-İslam partiyasının əməli fəaliyyətinin və nəzəri baxışlarının bünövrəsi islama əsaslanan ittihad - birlik idi. İslamı yalnız din deyil, siyasi, iqtisadi, hüquqi, mənəvi norma kimi qiymətləndirən ittihadçılar, onu müsəlman həyatının özülü, əsas strukturu hesab edir, inkişaf yolunu isə məhz islam normalarını təkmilləşdirmək vasitəsilə həyata keçirməkdə görürdülər.

Milli qüvvələrin Azərbaycanın gələcəyinə münasibəti aprelin 15-20-də (1917-ci il) Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında açıqlandı. Qurultay Qafqaz müsəlmanlarının Müvəqqəti hökumətə, habelə müharibəyə və Rusiyanın digər xalqlarına münasibəti məsələlərini müzakirə etdi. Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatında mühüm rol oynadı, siyasi hadisələrin həmin mərhələsində onların mənafeələrini ifadə edərək, Rusiya müsəlmanları üçün milli hərəkətin gücləndirilməsi yollarını, demokratik respublika prinsiplərinə söykənən dövlət quruluşu seçimini müəyyənləşdirdi. Müsavat və Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyaları Rusiyanın demokratik federativ respublikaya çevrilməsi və Azərbaycana geniş ərazi - milli muxtariyyətinin verilməsi haqqında qərar layihəsi ilə çıxış etdilər. Lakin islamçılar (ittihadçılar), sosialistlər, bolşeviklər və menşeviklər Rusiyanın ərazi bütövlüyünün qorunmasına tərəfdar çıxdılar.

*Tarix elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti.

Həmin il mayın 1-11-də Ümumrusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında "Rusiya daxilində millətlərə ərazi-milli muxtariyyət" şüarı demokratik qüvvələr tərəfindən müdafiə olundu. Qurultayın müzakirə etdiyi ən mühüm məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək dövlət idarə üsulu haqqında idi.

1917-ci ilin oktyabrında Bakıda Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası ilə Müsavatın birləşməsi prosesi başa çatdı. Müsavatın proqramında demokratik, federativ Rusiya tərkibində Azərbaycana geniş ərazi-milli muxtariyyət tələbi təsbit edildi.

1917-ci ilin payızına doğru siyasi nüfuzla malik milli-demokratik qüvvələr milli dövlət tələbi ilə çıxış edərək, başqa qeyri-rus xalqları ilə bir sırada öz ümidlərini Müəssislər Məclisinə bağlamışdılar.

Bolşeviklərin həyata keçirdiyi 1917-ci ilin oktyabr çevrilişi xalqların milli müstəqilliyə olan ümidlərini daha da artırdı. Bu ümidlər xeyli dərəcədə bolşeviklərin hakimiyyətə gəldikləri ilk günlərdən başlayaraq elan etdikləri mühüm sənədlərlə bağlı idi. Bolşeviklərin qəbul etdikləri "Sülh haqqında dekret", "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi", "Rusiya və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə" müraciətnaməsi ilk addım kimi, keçmiş imperiyaya daxil olan xalqların azad surətdə ayrılıb öz müstəqil dövlətlərini yaratması üçün hüquqi təminat verirdi. Lakin az sonra məlum oldu ki, bu sənədlər reallıqdan uzaq olub daha çox təbliğat xarakteri daşıyır. Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi S.Şaumyanın planına uyğun olaraq milli partiyaların cəmiyyətdə artan nüfuzunun qarşısını almaq, onların seçkilərdə iştirakını zəiflətmək məqsədilə seçkilərin keçirilməsi vaxtı haqqında axırıncı günə qədər heç bir məlumat vermədi. Bütün bu maneələrə baxmayaraq, oktyabrın 22-də Bakı Sovetine keçirilən seçkilərdə Müsavat esərləri, menşevikləri, bolşevikləri və daşnakları geridə qoyaraq böyük üstünlüklə qələbə əldə etdi. Bu seçkilərdən sonra Müsavat partiyası Azərbaycanda hakimiyyət strukturlarının formalaşdırılması prosesinə ciddi təsir göstərməyə başladı.

1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə Güney Qafqazın əsas siyasi qüvvələrini təmsil edən gürcü menşevikləri, Müsavat, Daşnaksütyun və sağ esərlər Rusiyadakı bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina etdilər. Yığıncaqda qərara alındı ki, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər regionu idarə etmək üçün Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti (Zaqafqaziya Komissarlığı) yaradılsın. Noyabrın 15-də Tiflisdə yeni hökumətin tərkibi elan edildi. Ona gürcü menşeviki E.RGegeçkori sədrlik edirdi. Hökumətin tərkibinə Azərbaycandan F.X.Xoyski, M.YCəfərov, X.Məlik Aslanov daxil idilər. Noyabrın 26-da Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirildi. Bu seçkilərdə gürcü menşevikləri 11 yer, müsəvatçılar 10 yer, daşnaklar 9 yer, müsəlman sosialist bloku 2 yer, bolşeviklər, ittihadçılar və esərlər hərəyə 1 yer əldə etdilər. Seçkilərin gedişində aydın oldu ki, Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyəti Müsavatın irəli sürdüyü ərazi muxtariyyəti ideyasını müdafiə edir.

Zaqafqaziya Komissarlığının yaranması ilə Osmanlı və Rusiya qoşunları arasında gedən müharibədə anlaşılmaz bir vəziyyət əmələ gəldi. Çünki Komissarlığın özünü müdafiə edə bilən ordusu yox idi. Digər tərəfdən, Zaqafqaziya Komissarlığı fraksiyalarının Osmanlı dövlətinə münasibəti də birmənalı deyildi: müsəlman fraksiyası osmanlılara qarşı vuruşmağın əleyhinə idi, gürcülər türklərlə sazişə girməyi məqbul sayırdılar, ermənilər isə bu barədə qəti qərara gələ bilmirdilər. Qafqazda hərbi əməliyyatların dayandırılmasında maraqlı olan və bu məqsədlə vasitəçilər axtaran Rusiya üçün əlverişli fürsət yaranmışdı; nəhayət, 1917-ci il dekabrın 5-də Ərzincanda Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Osmanlı dövləti arasında barışıq imzalandı.

Dekabrın 19-da Zaqafqaziya Komissarlığı Qafqazdakı rus ordusunun tərxis olunması və bu əsasda milli qoşun hissələrinin təşkil edilməsi haqqında sərəncam imzaladı. İlk addım kimi üç piyada diviziyasından, atlı briqadadan və ərazi alaylardan ibarət olan erməni ordusu yaradıldı. Erməni və gürcü milli ordu hissələrinin yaradılması bir qədər asan idi, çünki Qafqaz cəbhəsində rus ordusunun tərkibində kifayət qədər erməni və gürcü könüllü hərbi dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Zaqafqaziya cəbhəsində tərxis olunmuş əsgərlərin əksəriyyəti erməni idi. Onlar nəinki silah satır, hətta özləri də bu orduya yazılırdılar. Digər tərəfdən, çar ordusunda qulluq edən silahlı erməni könüllüləri müsəlmanlara qarşı təbliğat aparmaqla məşğul idilər. Erməni Milli Şurası kifayət qədər var-dövlətə malik olduğu üçün Qafqaz cəbhəsindən tərxis olunmuş rus əsgərlərindən çoxlu miqdarda silah ala bildi.

Azərbaycanlılardan ibarət ordu hissələrinin yaradılması isə ciddi çətinliklərlə üzləşdi. Ordu yaradılması ilə bağlı Müsəlman Milli Şurasının vəziyyəti ermənilər və gürcülərlə müqayisədə o qədər də yaxşı deyildi. Əvvəla, Qafqaz ordusunda azərbaycanlı əhali xidmət etmirdi. Köhnə rus ordusunda ayrıca müsəlman hissəsi yox idi. Rus ordusunun tərkibində müsəlman əsgərləri olmadığından milli ordunun yaradılması mümkün deyildi. Ən nəhayət, müsəlman əhalisi qorxurdu ki, rus dövləti onlardan türk olduqları üçün şübhələnə bilər. Ona görə də Müsəlman Milli Şurası çox ehtiyatla hərəkət etməyə məcbur idi. Azərbaycanın ordu ilə bağlı problemlərini qabaqcadan görə bilən siyasi xadimlər fevral inqilabından sonra Rusiyanın Müvəqqəti hökumətinə müraciət edərək milli ordunun yaradılmasına icazə istəmişdilər. Lakin bu müraciətə cavab verilməmişdi. Zaqafqaziya Komissarlığının qərarından sonra Müsəlman Milli Şurasının təşəbbüsü ilə Gəncədə, Bakıda, Lənkəranda və Tiflisdə müsəlman hərbiçilərinin yığıncaqları keçirildi. Milli hissələrin yaradılması üçün radikal addımların atılması, məsələn, 1918-ci il yanvarın əvvəllərində Şamaxor stansiyasında rus əsgərlərinin tərkisiləh edilməsi bir tərəfdən, Bakı Soveti rəhbərliyi, digər tərəfdən isə Erməni Milli Şurası və gürcülərin müəyyən dairələri tərəfindən böyük hiddət və narazılıqla qarşılandı. Halbuki, bunun üçün heç bir əsas yox idi: cəbhədən qayıdan rus əsgərlərinin tərkisiləh edilməsi haqqında qərarı Zaqafqaziya Komissarlığı çıxarmışdı. Məlum olduğu kimi, Zaqafqaziya Komissarlığının cəbhənin silahlarının Güney Qafqaz hüdudlarından kənara çıxarılmaması haqqında qərarı müsəlman, erməni və gürcü milli şuraları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı. Zaqafqaziya Komissarlığı Qafqaz cəbhəsinin Baş Qərargahından

tələb etdi ki, ordunun bütün əmlakı və silahı yenidən yaradılmaqda olan milli şuralara təhvil verilsin. Zaqafqaziya Komissarlığının gürcü rəhbərliyi ordu hissələrinin Tiflis şəhərinə daxil olmasına icazə vermədi və onların Gəncə istiqamətindən Bakıya, oradan isə Quzey Qafqaz yolu ilə Rusiyaya keçməsinə təklif etdi. Zaqafqaziya Komissarlığı nəzərdə tuturdu ki, Azərbaycandan keçən rus ordusunun bir qrupu silahlarını Şamaxor və Dəllər stansiyasında könüllü surətdə Gəncədən gələn Müsəlman Milli Şurasının üzvlərinə təhvil verməlidir. İlk əvvəl tərkisilah öz qaydası ilə gedirdi. Tərkisilah olunmuş əsgərlərə Bakıya getmək üçün şərait yaradıldı. Bu işə doktor Rəfəbiyov və Səfikürdski rəhbərlik edirdilər. Lakin yanvarın 9-dan sonra eşelonlar tərkisilahdan imtina etdilər. Tiflisdən eşelonları müşayiət edən gürcü Abxazava və müsəlman korpusunun komandiri Maqalovla əsgərlər arasında toqquşma başlandı. İdarə olunmayan əsgərlər eşelonlardan artille-riya atəşi ilə yüzlərlə Azərbaycan kəndini yandırdılar və əhalisini məhv etdilər.

1917-ci ilin dekabrında Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Komissarlığı arasında bağlanmış Ərzincan barışıqına uyğun olaraq, Qafqaz cəbhəsindən çıxarılmış rus ordusunu əvəz edən erməni ordu birləşmələri cəzasızlıq şəraitindən istifadə edərək yerli müsəlman əhalisinə qarşı vəhşiliklər törətdilər. Nəticədə 1918-ci ilin martına qədər İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin yaşadığı 199 kənd darmadağın edildi. Bu ərazidə yaşayan 135 min nəfər əhalinin bir qismi ermənilər tərəfindən öldürülmüş, bir qismi isə Osmanlı ordusunun nəzarəti altında olan torpaqlara pənah aparmışdı. İrəvan quberniyasında bir il ərzində ermənilər 100 mindən artıq türk-müsəlman əhalisini məhv etmişdilər. Xüsusilə, Azərbaycan muxtariyyətinə qarşı fəal mübarizə aparan S. Şaumyan Rusiya Xalq Komissarları tərəfindən Qafqaza fəvqəladə komissar təyin edildikdən sonra bölgədə vəziyyət daha da ağırlaşdı. Müsavatın günü-gündən artan nüfuzundan ehtiyat edən Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşeviklər və daşnak -qüvvələri martın axırlarında (29 mart - 2 aprel 1918-ci il) Bakıda yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı törətdilər; 12 mindən çox dinc əhali qətlə yetirildi, şəhər duması milli şuralar (Erməni Milli Şurasından başqa) ləğv edildi. Bakının şəhər camaatından 400 milyon manatlıq daş-qaş və əmlak müsadirə olunmuş, xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdi. Daşnak-bolşevik birləşmələri uzaqvuran toplarla Təzəpir məscidini zədələmiş və dünya memarlığının incilərindən sayılan İsmailiyyə binasına od vurub yandırmışdılar. Şamaxı qəzasının 53 müsəlman kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olmuşdur. Bu kəndlərə dəyən ziyan o dövrün qiymətləri ilə 339,5 milyon manat olmuşdur. Şamaxı şəhərinin əhalisinin böyük bir hissəsi - 8 min nəfəri öldürülmüş, azərbaycanlı əhaliyə dəyən ziyan isə bir milyard manatdan çox olmuşdur. Quba qəzasının 162 kəndi dağıdılmış, 16 mindən artıq türk-müsəlmanın həyatına son qoyulmuş, 32 kənd isə yer üzündən silinmişdir. Azərbaycanın şərqində sovet Rusiyasının yerli hökumətini qurmağa müvəffəq olan Şaumyan bütün Güney Qafqazı sovetləşdirmək adı altında aqressiv "Böyük Ermənistan" ideyasını reallaşdırmağa girişdi.

Hələ 1918-ci ilin əvvəllərində regionda heç bir nüfuzu və gücü olmayan Zaqafqaziya Komissarlığı özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918-ci il fevralın 22-də Güney Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların yığıncağında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. 1918-ci il fevralın 23-də üç əsas partiya (Müsavat, menşevik, Daşnaksütyun) fraksiyalarının nümayəndələrindən ibarət olan Zaqafqaziya Seymi öz işinə başladı. Seymdə Azərbaycana 30 nəfər müsavətçi və onlara qoşulmuş bitərəf demokratlar, 7 nəfər Müsəlman sosialist bloku, 3 nəfər İttihadçı və 4 nəfər menşevik-hümmətçi təmsil edirdi. Zaqafqaziya Seymində Azərbaycanın siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi. Onlardan hümmətçi-menşeviklər gürcü fraksiyasına daxil olmuş, qalanları isə müsəlman fraksiyasında birləşmişdilər. Müsəlman fraksiyası gürcü və erməni fraksiyalarından fərqli olaraq, çox dağınıq şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Daşnak-bolşevik birləşmələrinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri qırğınlar Zaqafqaziya Seymindəki Azərbaycan nümayəndələrini qəti addım atmağa məcbur idi. Seymdəki azərbaycanlıların Şaumyan başda olmaqla Bakıdakı quruma və müharibəyə münasibətdə mövqeyi erməni və gürcülərdən fərqlənirdi: başlıcası isə bu idi ki, osmanlıların Qafqazdakı siyasəti azərbaycanlıları tamamilə təmin edirdi. Aprelin 7-də Seymin müsəlman fraksiyalarının (Hümmətdən başqa) fəvqəladə iclasında Azərbaycanda yaranmış dramatik vəziyyət ətrafı müzakirə olundu. Çıxış edənlər əsasən menşeviklərdən ibarət olan Tiflis hökumətinin Bakı bolşevikləri ilə əlbir olub Bakı istiqamətinə göndərilən əzsaylı qüvvəni lazımi silah və sursatla təmin etmədiyini V.Leninlə gizli danışıqlar apardığını və müsəlman qırğınlarının artdığını narahatlıqla qeyd edərək qəti tədbirlər görmək vaxtının çatdığını göstərdilər. Qərara alındı ki, başqa fraksiyaların nümayəndələri ilə Zaqafqaziya komissarlığının birgə iclası çağırılsın və müsəlman nazirlərinin istefası bildirilsin. Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsi məsələsində müsəlman fraksiyasının qəti fikri Seymdə təmsil olunmuş bütün partiyaların nəzərinə çatdırılsın. Seymdəki çıxışında müsəlman sosialist blokunun lideri Səfikürdski deyirdi: "Əgər Şamaxor hadisələrindən sonra Zaqafqaziya hökuməti Bakı üzərinə hücum keçsəydi, mart qırğını baş verməzdi. Biz Zaqafqaziya hökumətindən xahiş edirik: bizim müdafiə olunmağımıza və Şaumyan başda olmaqla bolşevizmin ləğv edilməsinə kömək etsin. Əgər Zaqafqaziya hökuməti mövcuddursa, biz ondan tələb edirik ki, haqq işimizi müdafiə etsin. Əgər hökumət bu faciə ilə bağlı qəti tədbir görməzsə, biz özümüz onları məhv edəcəyik. Bizim tariximizdə çoxlu qanlar tökülüb, onların çoxu qanla yazılıb, biz bunu da tarixə qanla yazacağıq". Həmin iclasda M.Ə.Rəsulzadə nitqinə hökuməti ittiham edən çıxışla başladı: "Əgər Zaqafqaziya hökuməti və Zaqafqaziya Seymi bu andan etibarən müsəlman sosialist blokunun tələbini təmin etməsə, bizim burada sakit oturub bir yerdə işləməyimiz yolverilməzdir". Azərbaycan nümayəndələrinin ultimativ tələbləri Seymdə çaxnaşma saldı.

Məlum olduğu kimi, 1917-ci ilin axırlarında Almaniya və onun müttəfiqləri Rusiyanı döyüşən cəbhələrdən geri çəkilməyə və öz torpaqlarının bir hissəsindən imtina etməyə məcbur etdilər. 1918-ci il martın 3-də Brest-Litovskda sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında bağlanmış müqaviləyə görə Qərbi Ukrayna və Qərbi Belarusiya torpaqları Almaniya, rusların Qafqaz cəbhəsində işğal etdikləri Qars, Ərdahan, Batum isə Osmanlı dövlətinə keçirdi. Əslində Rusiya bu müqaviləni bağlamaqla vaxtilə S.Şaumyanı Osmanlı ərazisində

"Türkiyə Ermənistanı" yaratmaq haqqında vermiş olduğu 1918-ci il 11 yanvar tarixli 13 sayılı dekretdən imtina etməyə məcbur oldu. Digər tərəfdən, həmin günlərdə Osmanlı nümayəndə heyətinin başçısı Seymədən Brest-Litovsk barışıqının tanınmasını, həm də Türkiyə ilə müzakirələr aparmaq üçün Rusiyadan ayrılaraq özünü müstəqil dövlət elan etməsini tələb etdi. Aprelin 10-da Zaqafqaziya nümayəndə heyəti Brest müqaviləsinin şərtlərini qəbul etməyə və bu əsasda danışıqları davam etdirməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin Seymədə bu məsələ kəskin mübahisələrə səbəb oldu. Gürcü deputatları Osmanlı dövləti ilə müharibəni davam etdirmək üçün bütün qüvvələri səfərbərliyə almağı və kömək üçün Rusiyaya müraciət etməyi təkid edirdilər. Erməni fraksiyası müharibəni axıra qədər davam etdirmək və Osmanlı dövlətini məğlub etmək üçün hər cür vasitələrə əl atmaq təklifini irəli sürürdü. Erməni fraksiyası Seym qüvvələrinin geri çəkilməsinin bütün günahını Azərbaycan nümayəndələrində görürdü. Gürcü və erməni nümayəndələri Trabzon danışıqlarını yarımçıq kəsərək ölkədə müharibə vəziyyəti elan etdilər. Erməni-gürcü qüvvələri Osmanlı ordusunun qarşısını almağa qadir deyildi. Aprelin 15-də osmanlılar Batum şəhərini tutaraq Poti istiqamətində şimala doğru irəliləməyə başladılar. Belə bir şəraitdə Seymədəki erməni-gürcü çoxluğunun Qafqazın müstəqilliyini elan etmək və Brest-Litovsk sülhünü tam şəkildə qəbul etməkdən başqa çarəsi qalmadı. Aprelin 22-də müstəqil Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının yaradıldığı elan edildi.

Güney Qafqazın müstəqilliyinin elan olunması Azərbaycanın vəziyyətində müsbət dəyişiklik yaratmadı. Azərbaycanın şərqində bolşevik qurumu, qərbində isə erməni hərbi birləşmələri yerli əhalini qırmaqla məşğul idilər. Buna görə də Azərbaycan nümayəndə heyəti Batum sülh konfransına böyük ümidlə baxırdı. Çünki Azərbaycan nümayəndə heyəti başa düşürdü ki, yalnız Osmanlı qüvvələrinin köməyi ilə Bakını bolşevik qüvvələrindən azad etmək, erməni daşnakların Azər-baycan əhalisinə qarşı qırğınlarını dayandırmaq mümkündür. Konfransa yola düşməzdən əvvəl müsəlman fraksiyasının üzvü Nəsim bəy Yusifbəylinin söylədiyi nitq Azərbaycanın düşdüyü çətin şəraitə verdiyi obyektiv qiymət idi. Nəsim bəy de-yirdi: "Bizim bu gücsüz halımızda xarici köməyə müraciət etməkdən başqa çarəmiz yoxdur. Müstəqilliyimizin ən qəti müdafiəçisi olmağıma baxmayaraq, indiki halda biz sevinməliyə ki, buraya gələcək qüvvə bizə dost və qardaş Türkiyədir. Ola bilsin, bu, qonşularımızın xoşuna gəlməsin, amma başqa çıxış yolumuz yoxdur... Xətir üçün xəstə düş bilmərik. Bununla belə, heç vaxt azad Azərbaycanın müstəqil yaşaması fikrini yaddan çıxarmağa haqqımız yoxdur".

Güney Qafqaz əhalisinin üç əsas xalqı arasındakı daxili ziddiyyətlər onların müstəqil vahid dövlətdə birləşmək imkanını aradan qaldırdı. Doğrudur, bu arada daşnak partiyasının Seymədəki deputatları müsəlman fraksiyasına rəsmən siyasi alver variantı təklif etdilər: onlar "Bakıda gələcək hökumətin sırf müsəlman deyil, beynəlmiləl xarakterdə olması və erməni hissələrinin Bakıda qalması" müqabilində Bakı Sovetini buraxmağı öz öhdələrinə götürürdülər. Lakin Seymin müsəlman nümayəndələri bu həyasız şərtləri qətiyyətlə rədd edib, Bakı şəhərində hakimiyyətin bölünməzliyini bəyan etdilər.

1918-ci il mayın 11-də Batumda Zaqafqaziya və Osmanlı arasında danışıqlar davam etdirildi. Danışıqlarda Azərbaycanı M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski təmsil edirdi. Konfransın gedişində Almaniyə nümayəndələri gürcülərlə gizli görüşlər keçirərək, onlara hərbi və iqtisadi yardım göstərəcəyini vəd etmişdi. Belə ki, konfransın gedişi dövründə 3 min nəfərlik alman qoşunu Gürcüstanın Poti limanına çıxarıldı. Eyni vaxtda hücumu müvəffəqiyyətlə davam etdirən Osmanlı qoşunları mayın 17-də Gümrünü ələ keçirdilər.

Almaniyadan böyük dəstək alan Seymin gürcü fraksiyası Gürcüstanın Zaqafqaziya Federativ Respublikası tərkibindən çıxmasını və öz müstəqilliyini elan etməsini qərara aldı. Bununla əlaqədar olaraq, 1918-ci il mayın 25-də Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının iclası keçirildi. İclasda Güney Qafqazda siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar rəsmi bəyanatda deyilirdi ki, Seymin gürcü fraksiyası Batumda danışıqlar aparır və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməyə hazırlaşır. Mayın 25-də F.X.Xoyskinin sədrliyi ilə Seymin müsəlman fraksiyasının axşam iclası Seymin sədri və gürcü fraksiyasının üzvləri iclasa gələrək elan etdilər ki, Seymin sabahkı iclasında Zaqafqaziya Respublikasının ləğv olunması faktını təsdiq edəcəklər.

Azərbaycanda yaranmış çətin vəziyyət milli-demokratik qüvvələri Seymədə azlıqda qalıb hadisələrin gedişini seyr etməkdənsə, qəti addımlar atmağa vadar etdi. Azərbaycan özünün din və dil qardaşı olan Türkiyənin yardımına ümid bəsləyirdi. Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər Paşanın 29 yaşlı qardaşı Nuru Paşanı 300 nəfər təlimatçı ilə Azərbaycana köməyə göndərməsi bu yardımın bünövrəsini qoydu.

Mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirildi. Gürcü nümayəndələri Seymədən çıxıb, Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. Gürcü fraksiyası Zaqafqaziya Respublikasının dağılmasının bütün günahını müsəlman fraksiyasının üzərinə yıxdı. Guya müsəlman fraksiyası türkpərəst mövqe tutduğu üçün gürcülər onlarla bir Seymədə fəaliyyət göstərə bilməzlər. Zaqafqaziya Seyminin üzvü Şəfi bəy Rüstəmbəyov gürcü fraksiyasının gətirdiyi bu arqumentləri qətiyyətlə rədd edərək qeyd edirdi: «Hesab edirik ki, Zaqafqaziyanın birgə siyasi mövcudluğunun indiki mürəkkəb və məsuliyyətli anında ayrılmaq üçün tutarlı və obyektiv əsaslar yoxdur və burada gürcü nümayəndələri tərəfindən irəli sürülən amillər az inandırıcıdır». Mayın 27-də isə Seymin müsəlman fraksiyası yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq fəvqəladə iclas çağırdı. Uzun müzakirələrdən sonra Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərara alındı. Müsavat partiyasının təklifi ilə M.Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq (bu vaxt o, Batum konfransında iştirak edirdi) Milli Şuranın sədri, H.Ağayev və M.Seyidov isə sədrin müavinləri seçildilər. Müxtəlif sahələrdə işlərə rəhbərlik etmək üçün Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradıldı. Fətəli xan Xoyski icraiyyə Komitəsinin sədri seçildi.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında "İstiqlal bəyannaməsi"ni qəbul etdi. Milli Şuranın 24 səslə (iki nəfər - Sultan Məcid Qənzadə və Cəfər bəy Axundov bitərəf qaldı) qəbul etdiyi qərar və altı bənddən ibarət "İstiqlal bəyannaməsi", yaxud "Misaği-milli" (əqdnamə) Azərbaycan millətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi. Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk Konstitusiya aktı - "İstiqlal bəyannaməsi"nin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olundu. Bu hüquqi və siyasi sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edilmiş, onun hakimiyyətinin şamil olduğu ərazinin hüdudları müəyyənləşdirilmiş, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapmışdır. "İstiqlal bəyannaməsi"ndə demokratik dövlətə məxsus atributların - hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmsil edilməsi, bütün xalqların və hər bir kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişaf üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətin bölünməsi kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsası olaraq bəyan edilməsi Azərbaycan xalqının suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaratmaq əzmində olduğunu bütün bəşəriyyətə nümayiş etdirdi. "İstiqlal bəyannaməsi" Azərbaycan millətinin millət-mədəniyyət statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa - millət-dövlət statusuna qədəm qoyduğunu göstərdi. Mayın 30-da Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqrafla məlumat verildi.

"İstiqlal bəyannaməsi"ni qəbul edən Milli Şura Azərbaycan hökumətini təşkil *etməyi* bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı. İlk hökuməti Müsavat, Müsəlman sosialist bloku, Hümmət, İttihad və bitərəflərdən ibarət 9 nazir təmsil edirdi.

Güney Qafqazın özünü müstəqil elan etmiş üç dövləti - Azərbaycan, Gürcüstana Ermənistanın nümayəndələri Batumda Osmanlı dövləti ilə danışıqlar apararaq iyunun 4-də ayrı-ayrılıqda müqavilə imzaladılar. Müqaviləni Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacımski imzaladılar. Müqavilənin şərtləri Ermənistan və Gürcüstan üçün çox ağır idi, Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında isə "daimi sülh və dostluq münasibətləri"ni bərqərar edirdi. Yeni yaranmış Azərbaycan hökumətinin xahişinə cavab olaraq, Osmanlı hökumətinin hərbi naziri Ənvər Paşa ilk yardım kimi Azərbaycana 2 milyon türk lirəsi həcmində kredit ayırmışdı, Azərbaycanda olan türk ordusunun ehtiyaclarına hər ay 50 min lirə xərclənirdi. Bununla yanaşı, Ənvər Paşa İstanbulda M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşündə Azərbaycan milli ordusunun təşkil edilməsinin vacibliyini xüsusi qeyd etmişdi.

1918-ci il iyulun 16-da Azərbaycan Milli Şurasının və hökumətin Gəncəyə köçməsi ilə əlaqədar milli qüvvələr arasında mübarizə kəskinləşdi. Milli Şuradan kənarda qalan mülkədar dairələrinin bir hissəsi Milli Şurayı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa cəhd etdilər. Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaq edilməsinin tərəfdarı olan bu dairələr Milli Şuraya qarşı fəal kampaniya aparırdı. Gəncədə yerləşən Qafqaz-İslam ordusu komandanlığı ilə milli qüvvələr arasında münasibətlər gərgin bir şəkli aldı. Mövcud siyasi böhranı aradan qaldırmaq üçün Azərbaycandakı türk qoşunları rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Şurası arasında güzəştli bir qərar qəbul olundu: Milli Şura buraxılır, ali qanunverici və icraedici hakimiyyət Fətəli xan Xoyski kabinetinin əlində cəmləşir. İyun böhranı nəticəsində fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandıran Milli Şura öz tarixi missiyasını - Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini çox çətin və mürəkkəb bir mərhələdə qoruyub saxlamaq vəzifəsini yerinə yetirdi. İyunun 17-də axşam Gəncədə F.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət təşkil edildi. İyunun 19-da Azərbaycanda yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq, hökumət bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. İyunun 26-da Azərbaycan milli ordusunun yaradılması haqqında fərman verdi. Almanların Bakı neftinə xüsusi maraq olduğundan Bakının tutulmasına mane olmaq məqsədilə Osmanlıların beşinci diviziyasının Gürcüstan dəmiryolu ilə Gəncəyə gəlməsini qadağan etdilər. Ona görə Qafqaz diviziyası Mürsəl Paşanın rəhbərliyi ilə Gümrü-Dilican-Ağstafa yolunu döyüşlə keçməyə məcbur oldu. Azərbaycan əhalisi Osmanlı qoşunlarını böyük sevinclə qarşılayır və onların gəlişini bayram edirdilər.

Osmanlıların beşinci piyada diviziyası və general Ə.Şıxlinskiyin başçılıq etdiyi müsəlman korpusu əsasında Qafqaz İslam Ordusu təşkil edildi. Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi bu orduya türklərdən və azərbaycanlılardan ibarət 12 min əsgər və zabit daxil idi.

Qafqaz İslam Ordusu vasitəsilə Azərbaycan hökuməti öz hakimiyyətini tezliklə yerlərdə yaya bildi, ucqarlarda dövlət orqanları yaratmağa başladı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin liderləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini bələkdə ikən boğmaq üçün yollar arayırdılar. Hələ Gəncə üzərinə yürüşə başlamazdan əvvəl Leninin tapşırığı ilə Şaumyan türk qoşunlarının Azərbaycana yolunu bağlamaq üçün Gürcüstan hökumətinin başçısı Jordaniyaya müraciət etdi. Şaumyan Jordaniyaya vəd edirdi ki əgər Gürcüstan türk qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmasa, Sovet Rusiyası onun müstəqilliyini tanıyacaqdır.

Azərbaycanın şərqində kommunist diktaturası yaradan Şaumyan Bakı Sovetinin ixtiyarında olan 18 min döyüşçü ilə Güney Qafqazdakı milli hərəkəti boğmaq üçün qəti hücumla başladı. Tamamilə erməni daşnak qüvvələrindən təşkil olunmuş ordu müsəlman əhalisinə qarşı hər cür amansızlığa yol verirdi.

İyunun 10-da Bakı Sovetinin Gəncə istiqamətində yürüşləri başlandı. İyunun 12-də Kürdəmiri işğal edən Bakı Soveti qüvvələri Göyçaya yaxınlaşdılar. İki həftədən çox davam edən qanlı döyüşlər Türkiyədən göndərilən əlavə qüvvələrin və Azərbaycan könüllüləri hesabına Qafqaz-İslam Ordusunun qələbəsi ilə nəticələndi. Qafqaz İslam Ordusunun Göyçay ətrafındakı qələbəsi Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Bakını bolşevik-daşnak işğalından azad etmək uğrunda apardığı şərəfli mücadilədə dönüş nöqtəsi oldu. Bu döyüşlərdə Bakı Soveti qoşunlarına elə ağır zərbələr vuruldu ki, onlar bir daha özlərinə gələ bilmədilər. Qafqaz İslam Ordusu bolşevik-daşnak birləşmələrini darmadağın edərək Bakı istiqamətində azadlıq yürüşünə başladı. İyulun 20-də bu istiqamətdə mühüm strateji məntəqə olan Şamaxı şəhəri azad edildi. İyulun sonunda S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı

Soveti istefa verməyə məcbur oldu. 1918-ci il avqustun 1-də Bakıda eser, menşevik və daşnaklardan ibarət "Sentrokaspi" dik-turası adlanan mürtəcə bir qurum yaradıldı. İngilislərin Bakıya çağırılması da "Sentrokaspi" diktaturasını xilas edə bilmədi. Qafqaz İslam Ordusu sentyabrın 15-də Bakı üzərinə həlledici hücumla başladı. Şəhər böyük müqavimət hesabına alındı və Azərbaycan hökuməti sentyabrın 17-də Bakı şəhərinə köçdü. 1918-ci il mayın 28-dən sonrakı dövrdə Azərbaycanın həyatında ikinci mühüm hadisə baş verdi: Bakı azad edildi və Azərbaycan hökuməti tam heyətdə əsl paytaxtda qərarlaşdı. Azərbaycan torpaqlarının azad olunmasında Qafqaz İslam Ordusu iki min əsgər və zabıt şəhid verdi.

Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişafı daxili proseslərdən daha çox dünyanı lərzəyə gətirən Birinci Dünya müharibəsinin gedişindən və nəticələrindən asılı idi. İki hərbi qruplaşma arasında gedən imperialist müharibəsində Azərbaycan öz mənafeyi baxımından Osmanlı dövlətinin qalib gəlməsini arzulayırdı. Lakin hadisələr başqa cür cərəyan edirdi. Türkiyə ilə Antanta dövlətləri arasında 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mondros müqaviləsinə görə məğlub sayılan Osmanlı qüvvələri Bakını tərk etməli, Antanta qüvvələri tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmamalı, Zaqafqaziya dəmiryolu üzərindəki nəzarət hüququnu Antantaya güzəştə getməli idi. İranın Ənzəli limanında yerləşən ingilis hərbi hissələri müttəfiqlər adından Bakını tutmalı idi. Ənzəliyə danışıqlar aparmaq üçün gələn Azərbaycan nümayəndə heyəti ingilis hərbi hissələrinin komandanı general Tomsona Azərbaycan ərazisinə daxil olmazdan əvvəl AXC-ni tanımaq haqqında bəyanat verilməsini təklif etdi. Lakin general bu təklifi rədd etdi və bildirdi ki, "Azərbaycan Respublikası türklərin intriqası nəticəsində yaranmışdır və xalq arasında heç bir dayağa malik deyildir. Bir halda ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz, o halda hər şeyi yerində yoxlayıb, buna münasib də qərar verərik. Müttəfiqlər dağıtmaq üçün yox, qurmaq üçün gəliblər". V Tomson bəyanat verərək elan etdi ki, noyabrın 17-si səhər saat 10-a qədər Bakı şəhəri Azərbaycan və türk ordularından təmizlənməlidir: Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarəti altına keçəcəkdir, ölkənin qalan hissəsi isə Azərbaycan hökumətinin və ordusunun nəzarəti altında olacaqdır. Azərbaycan rəsmi şəkildə tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri onun hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar, bütün idarə və təşkilatlar bəzi dəyişikliklərlə fəaliyyət göstərəcəklər. General Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, ingilislər şəhər polisində rəhbərlik edəcək, şəhər duması yenidən azad fəaliyyətə başlayacaq, Azərbaycan Paris sülh konfransında milli müqəddaratını təyin etmə prinsipi əsasında iştirak edəcək, L. Biçeraxov və onun dəstələri Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacaq və nəhayət, silahlı erməni dəstələri şəhərə buraxılmayacaqlar.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin Ənzəli danışıqları əhəmiyyətsiz olmadı. Ən əsası ona görə ki, Azərbaycanın Paris sülh konfransında iştirak edəcəyi, Bakıya erməni hissələrinin daxil olmayacağı barədə general Tomson öz üzərinə təəhhüdlər götürürdü.

Noyabrın 17-də Tomsonun hərbi dəstələrinin Bakıya gəlişini şəhər əhalisi eyni cür qarşılamadı. Rus və erməni milli şuralarının tərəfdarları sevinc içərisində idilər. Biçeraxov təyyarələrdən "Rusiya vətəndaşlarına" adlı intibahnamələr səpir, xristian əhalisini Bakının "Ana vətənə qovuşması" münasibəti ilə təbrik edirdi. General Tomsonun da iki gün sonra yaydığı bəyannamə eyni ruhda idi. General Biçeraxov daha irəli gedərək qurama "Qafqaz-Xəzər" hökuməti yaratdı, Bakıda çevriliş təşkil etmək üçün geniş fəaliyyətə başladı. Bakıdakı erməni və rus milli şuraları A. Biçeraxovun gəlişi ilə bağlı belə bir şeyə yayırdılar ki, guya Azərbaycan deyilən dövlət yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hakimiyyəti devrilməli və o, Biçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumətlə əvəz edilməlidir. Milli Şura hazırkı fəvqəladə şəraitdə Müəssislər Məclisinin çağırılmasının qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar özünü parlamentə çevirməyi qərara aldı. Qanunların hazırlanması üzərində işləyən müvafiq Komissiyanın Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun layihəsi Milli Şura tərəfindən 1918-ci il noyabrın 20-də qəbul edildi.

Noyabrın 16-da Milli Şura beş aylıq fasilədən sonra yenidən fəaliyyətə başladı. Azərbaycan hökuməti təhrikçi hücumlara baxmayaraq, dövlət quruculuğu işini davam etdirir, parlamentin açılışına hazırlaşdı. Parlament açılanadək onun funksiyasını Milli Şura yerinə yetirirdi. Parlamentin əsas özəyini keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Daha 36 deputat isə keçmiş milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalardan idi. Azərbaycan parlamenti 120 deputatdan ibarət olmalı, milli tərkibə uyğun olaraq 80 yer azərbaycanlılara, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara verilməli idi. Yəhudi, alman, gürcü və polyak icmasının hərəsi üçün 1 yer, Həmkarlar ittifaqı şurası və Neft sənayeçiləri ittifaqı üçün 3 yer nəzərdə tutulmuşdu. Respublika ərazisində yaşayan bütün xalqların və hər iki cinsdən olan vətəndaşların seçki hüququ təsbit edildi. Azərbaycan bütün müsəlman Şərqi qadınlar seçki hüququ verən ilk dövlət oldu.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamenti təntənəli iclasla açıldı. F.X. Xoyski hakimiyyəti parlamentə təhvil verdi. Ciddi müzakirələrdən sonra Türkiyədə danışıqlar aparən Ə.M. Topçubaşov parlamentin sədri, H. Ağayev sədrin birinci müavini R. Vəkilov isə katib seçildilər. Parlamentin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri, yeni hökuməti təşkil etmək idi. Hökumətin təşkili yenidən R. X. Xoyskiyə tapşırıldı. Dekabrın 26-da hökumətin tərkibi elan edildi. Koalisiyalı hökumətin tərkibində 3 nəfər rus var idi, ermənilər isə onlara təklif olunan 2 nazir kürsüsündən imtina etdilər.

Yeni hökumətin təşkilindən iki gün sonra dekabrın 28-də müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi general V. Tomson elan etdi ki, F.X. Xoyskinin başçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan hökumətini yeganə qanuni hakimiyyət orqanı hesab edir. General V. Tomsonun rus Milli Şurasına Azərbaycan hökumətini tanımaq təklifi bu qurum tərəfindən qəbul edilmədi.

Biçiraxovun dəstəsinin dövlət çevrilişi cəhdinin üstü açıldıqdan sonra Azərbaycan hökumətinin tələbi ilə general V.Tomson "Qafqaz-Xəzər" hökumətini qanundan kənar elan edib, 48 saat müddətində Bakıdan uzaqlaşdırdı, daha sonra isə erməni hərbi hissələri tərkisilahlə edilib buraxıldı.

Beləliklə, 1918-ci ilin dekabrından etibarən ingilis komandanlığı Bakıda qoyulan məhdudiyətləri təcridən azaltmağa başladı: Azərbaycan polisi, su nəqliyyatı və neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzərində nəzarət ləğv olundu. 1919-cu ilin aprelində Bakıda ingilis general-qubernatorluğunun ləğvi ilə əlaqədar Gəncədə təşkil olunmuş ilk Azərbaycan alayı paytaxta daxil oldu və xalq onu təntənə ilə qarşıladı. 1919-cu ilin aprelindən başlayaraq ingilislər Paris sülh konfransının şərtlərinə uyğun olaraq Qafqazı tərk etməyə başladılar və bu proses avqustun ortalarında başa çatdı. Azərbaycan hökuməti ingilis müdaxiləsi qarşısında nəinki öz varlığını qoruya bildi, həm də ingilis komandanlığını şəhərin idarəçiliyindən uzaqlaşdırmağa nail oldu. Lakin ingilislərin Bakını tərk etməsi, bir tərəfdən, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirirdisə, digər tərəfdən, sovet Rusiyasının keçmiş imperiyayı əvvəlki sərhədlər çərçivəsində bərpa etmək istəyini sürətləndirirdi. Eyni zamanda Qafqazda yaranmış müstəqil dövlətlər arasında mövcud olan ziddiyyətlər, ilk növbədə ərazi-sərhəd məsələlərindəki ziddiyyətlər xarici təhlükəni gücləndirirdi.

1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə Qafqaz konfransı işə başladı. Konfransda siyasi, iqtisadi və maliyyə məsələləri, eləcə də sərhəd problemləri müzakirə olundu. Konfransın gedişində bu ölkələr arasında ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı kəskin ziddiyyətlərin mövcud olması məlum oldu. Keçmiş çar generalı Denikinlin könüllü ordusunun Dağıstana hücumu ilə konfrans öz işini dayandırmağa məcbur oldu.

"Vahid və bölünməz Rusiya" sərhədlərini bərpa etmək iddiasında olan Denikinlin 1919 –cu ilin yazında Dağıstan Dağlılar Respublikasına soxularaq Dərbəndi işğal etdi. Çar generalının Azərbaycana təcavüzkar niyyətdə olduğu aşkara çıxdı. Parlamentin, fəvqaladə iclasında qəbul olunmuş qərara əsasən sərhədlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı və bütün hakimiyyət onun ixtiyarına keçdi.

Denikin təhlükəsi Gürcüstanı da ciddi narahat etdiyindən iyulun 16-da Gürcüstanla Azərbaycan arasında hərbi müdafiə paktı imzalandı. Bu paktla görə Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyətinə və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olunduğu təqdirdə onlar bir-birinə hərbi yardım göstərməli idilər. Üç il müddətinə bağlanan hərbi paktla Ermənistan iki həftə ərzində qoşula bilirdi. Lakin Ermənistan Denikinlə gizli müqavilə imzalamağı daha üstün tutdu. Hərbi paktla görə Azərbaycan Gürcüstandan 12 kiçik top, 12 dağ topu, 24 pulemyot, 3 min plan tüfəng/ 211 qılınc, 795 nizə və s. hərbi ləvazimat aldı.

Birinci Dünya müharibəsi 1918-ci ilin noyabrında başa çatsa da, onun nəticələrini reallaşdırmaq uzun bir vaxt tələb edirdi. Qalib dövlətlər müharibədən sonrakı dünyanın vacib məsələlərini həll etmək üçün Parisdə beynəlxalq sülh konfransının çağırılmasına qərar verdilər.

Azərbaycan parlamenti Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün tam səlahiyyətli və geniş hüquqlara malik nümayəndə heyəti göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Nümayəndə heyətinə rəhbərlik parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşova tapşırıldı. Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransında iştirak etməkdə əsas məqsədi dünya dövlətləri tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınmasına nail olmaq idi. Konfransda iştirak etmək üçün 1919-cu ilin yanvarından icazə gözləyən Azərbaycan nümayəndə heyəti üç aylıq gərgin diplomatik-siyasi mübarizədən sonra ingilislərin köməyi ilə mayın əvvəllərində Parisə gedib çıxmağa bildi. Mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyətini ABŞ prezidenti V.Vilson qəbul etdi. Vilsona təqdim edilmiş memorandumda Azərbaycan respublikasının yaranma tarixi, onun bir ildə azadlıq yolunda verdiyi qurbanlardan bəhs olunurdu. Memorandumda göstərilirdi ki, bu mübarizədə Azərbaycanın iki şəhəri və 500 kəndi dağıdılmış, 150 min nəfər qədər sakini qurban getmişdir. Təkcə İrəvan quberniyasında qısa bir müddət ərzində 200 müsəlman kəndi yandırılmış və 200 min nəfər müsəlman evsiz-əşiksiz qalmışdır. ABŞ prezidentindən Azərbaycan istiqlaliyyətinin tanınması Vilson prinsiplərinin (1.Hər bir millət xarakterindəki intellektual və mənəvi-dini xüsusiyyətlərinə görə seçilməlidir; 2.Hər bir millət öz taleyini müəyyən etməyə qadir olduğunu göstərməlidir; 3.O, öz xərclərini ödəmək üçün iqtisadi, təbii və maliyyə vasitələrinə malik olmalıdır; 4.O, özünü xarici təcavüzdən qoruya bilməlidir; 5.O, tabe olduğu ölkənin hökumətinin zülmündən əziyyət çəkmiş olmalıdır) Azərbaycanı aid edilməsi, Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi, ABŞ-ın Azərbaycana hərbi sahədə yardım göstərməsi, ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin bərqərar edilməsi məsələlərində Azərbaycan nümayəndə heyətinə kömək göstərilməsi xahiş olunurdu. Lakin ermənipərəst Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini soyuq qarşıladı, nümayəndə heyətinə konfederasiya ideyasını müdafiə etməyi, Millətlər Cəmiyyətinin mandatı ilə böyük dövlətlərdən birinin bu konfederasiya üzərində qəyyumluğunu qəbul etməyi məsləhət gördü. Konfederasiya məsələsinə Azərbaycan və qismən də gürcü nümayəndə heyəti müsbət yanaşırdı. Bu işin reallaşmasına əngəl olan isə erməni nümayəndə heyətinin pozuculuq fəaliyyəti idi. Ermənilər Paris sülh konfransı rəhbərliyindən tələb edirdilər ki, Birinci Dünya müharibəsinin Antantanın xeyrinə qələbə ilə başa çatmasında onların böyük xidmətlərini nəzərə alaraq, qalib dövlətlər "Böyük Ermənistan"ın yaradılmasında ermənilərə yardımçı olmalıdırlar. Guya Qafqazda rus ordusunun tərkibində 180 min, Avropada isə 15 min erməni könüllüsü müttəfiqlərin "müqəddəs işi" uğrunda mübarizə aparmışdır. Ermənilər Türkiyənin 7 şərq vilayəti, İrəvan quberniyası, Tiflis və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarının cənubunu və Kars torpaqlarından ibarət böyük bir ərazini tələb edirdilər. Bundan əlavə ermənilər 19 milyard frank həcmində müharibə təminatı almaq istədiklərini də gizlətmirdilər. Yeri gəlmişkən, ermənilərin bu əsassız iddialarını Paris, London, xüsusilə də Vaşinqton qızğın müdafiə edirdi.

Erməni millətçilərinin "Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan" planına Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan torpaqları da daxil idi. 1918-ci ilin yazında təkcə Sisyan mahalında 50 min müsəlman ev-əşiyindən qovulmuş, 115 kənd dağıdılmış və yandırılmış, 10038 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdı. Onlardan 7729 nəfəri (3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq) məhv edilmiş, 2309 nəfəri isə (1060 kişi, 764 qadın və 485 uşaq) şikəst edilmiş, qəzanın azərbaycanlı əhalisinə üst-üstə bir milyard manat maddi ziyan dəymişdi.

1918-ci ilin yazında Andranik 800 nəfərlik quldur dəstəsi ilə Naxçıvan bölgəsinə hücumu keçdi. Yerli əhaliyə kömək məqsədilə həmin il avqustun 7-də Kazım Karabekir paşa Naxçıvana daxil oldu. Bununla da erməni-daşnak qüvvələrinin Naxçıvan torpaqlarındakı özbaşınalığına son qoyuldu. Mondros barışıqından sonra Osmanlı qüvvələri noyabrın 11-də Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Yerli əhali erməni təcavüzündən qorunmaq üçün 1918-ci ilin noyabrında Araz-Türk Respublikasının yaradıldığını elan etdi. 1919-cu ilin martına kimi fəaliyyət göstərən Araz-Türk Respublikası Naxçıvan bölgəsinin ermənilərin işğalı altına keçməsinə imkan vermədi.

Azərbaycan hökuməti də Naxçıvanın müdafiəsi üçün ciddi tədbirlər gördü. 1919-cu il fevralın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Bəhram xan Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edildi.

Ermənilərin Naxçıvan torpaqlarına yiyələnmək cəhdləri 1919-cu ilin yazında daha da gücləndi. Bölgədəki ingilis komandanlığının razılığı ilə 1919-cu ilin mart-iyul aylarında Naxçıvan bölgəsində erməni idarəçiliyi yaradıldı. Naxçıvan əhalisi bu qərara qəti etirazını bildirdi. İyulun 25-də Naxçıvan əhalisi erməni qoşunlarını əzərək onları qaçmağa məcbur etdi. Beləliklə, Naxçıvan bölgəsində "erməni idarəçiliyi" ləğv edildi.

Paris sülh konfransında iştirak edən İran nümayəndə heyəti isə təqdim etdiyi memorandumda Bakı, Dərbənd, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan və İrəvanın ona verilməsini tələb edirdi. Mühəribədə heç bir rolu olmayan İranın bu qəribə iddialarına konfrans heç bir reaksiya vermədi, üstəlik 1919-cu il 9 avqust tarixli ingilis-İran müqaviləsindən sonra onun nümayəndələri konfransdan uzaqlaşdırıldı. 1920-ci il martın 21-də İran Azərbaycan dövlətini müstəqil dövlət kimi tanıyaraq onunla dostluq haqqında müqavilə imzaladı.

Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Parisdə müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın istiqlaliyyətinin de-fakto tanınması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi. Yanvarın 14-də bu xəbər Azərbaycana çatdırıldı və parlament onu təntənəli şəkildə qeyd etdi. Millət vəkilləri və parlamentin iclasında iştirak edən xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələri istiqlal yolunda qurban getmiş Vətən oğullarının və Osmanlı əsgərlərinin xatirəsini yad etdilər. Bu hadisə münasibətilə ümumi amnistiya elan edildi.

Yanvarın 19-da Azərbaycanın və Gürcüstanın rəsmi nümayəndələri Paris sülh konfransı Ali Şurasının iclasına dəvət edildilər. Antanta Güney Qafqazın yenidövlətlərini tanımaqla onları xarici təcavüzdən qorumaq üçün öz üzərinə öhdəliklər götürdü. Azərbaycan tərəfi ABŞ və Avropa dövlətlərindən alınması nəzərdə tutulan 100 parovoz, 2 min ədəd çən, 500 bağlı vaqon müqabilində 200 milyon pud ağ neft, eləcə də pambıq, yun, ipək, gön-dəri məhsulları göndərməyi öhdəsinə götürdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasına qədər dövlət quruculuğu sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan xalq qısa bir müddət ərzində də normal fəaliyyət göstərən dövlət aparatı yaratmağa, 20-dən çox dövlətlə, o cümlədən, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, İran, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Danimarka, İtaliya, Fransa, İsveçrə, İngiltərə, ABŞ, Ukrayna, Litva, Polşa, Finlandiya və başqaları ilə baş konsulluq, konsul agentlikləri səviyyəsində əlaqələr qurmağa nail oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu parlamentli respublika idi. Yeni yaranmış dövlət öz fəaliyyəti dövründə "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" ideyası uğrunda mübarizə aparırdı. Hökumət Gəncədəki fəaliyyəti dövründə - 1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında fərman imzaladı. Azərbaycan dilli savadlı kadrların çatışmazlığı nəzərə alınaraq, dövlət idarələrində müvəqqəti maraq rus dilindən də istifadə olunmasına icazə verildi. İyunun 24-də üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi, noyabrın 9-da isə həmin bayraq üçrəngli - yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqa əvəz olundu. İyunun 26-da Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Avqustun 11-də ümumi hərbi səfərbərlik elan edildi və 1894-1899-cu il təvəllüdü bütün Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırıldılar. Sentyabrın 1-də Hərbiyyə Nazirliyinin yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Dekabrın 25-də general Səməd ağa Mehmandarov hərbi nazir, general Əliağa Şıxlinski hərbi nazirin müavini, general Süleyman Sülkeviç Baş qərargah rəisi təyin edildilər. 1919-cu ildə 25 min nəfərlik Milli Ordu yaratmaq məqsədilə 400 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Ordunun yaradılması prosesi 1920-ci ilin yanvarında əsasən başa çatdırıldı. 40 min nəfərlik nizami ordunun 30 mini piyada, 10 mini isə süvari qoşun hissələrindən ibarət idi.

1919-cu ilin yayında Bakını tərk edən ingilislər şəhər limanının idarəçiliyini və hərbi gəmilərin bir hissəsini Azərbaycan hökumətinə təhvil verdilər. İngilislərdən alınan gəmilər hesabına Xəzər donanması yaradıldı.

1919-cu il iyulun 21-də parlament "Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında" Əsasnaməni təsdiq etdi. Həmin il avqustun 11-də parlament tərəfindən qəbul olunmuş "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" qanuna görə özü və ya valideynləri Azərbaycan ərazisində anadan olmuş keçmiş Rusiya imperiyasının bütün təbəələri milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycan vətəndaşı hesab olunurdu.

Xalq maarifi sahəsində ciddi nailiyyətlər qazanıldı. Orta məktəblərin təxminən yarısı milliləşdirildi, məktəblərdə rus tarixi əvəzinə ümumtürk tarixi tədris olunmağa başlandı, bütün məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi məcburi hesab olundu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Universitetinin təsis olunması haqqında qərar qəbul olundu. Dərslər noyabrın 15-də başlandı. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qanun qəbul olundu. 1919-cu ilin oktyabrında mətbuat sahəsində senzura ləğv olundu. Azərbaycanın müxtəlif regionlarında kişi və qadın seminarıya açıldı, dövlətin hesabına yüzə yaxın gənc azərbaycanlı ali təhsil almaq məqsədilə Avropanın universitetlərinə göndərildi. Ticarəti və daxili bazarı dirçəltmək məqsədilə 1918-ci il avqustun 27-də azad ticarət haqqında fərman verildi, oktyabrın 30-da ticarət donanmasının fəaliyyəti bərpa olundu. 1919-cu ilin yayında Azərbaycan Xəzər donanması yaradıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97,3 min kvadrat kilometr idi. Gürcüstanla 8,7 min kvadrat kilometr, Ermənistanla isə 7,9 min kvadrat kilometr həmsərhəd ərazi Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli torpaq sayılırdı. Azərbaycanın əhalisi 2 milyon 862 min nəfər idi ki, onun 70 faizini müsəlmanlar təşkil edirdi.

Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmasına baxmayaraq, ölkənin şimal sərhədlərindəki vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı G.Çiçerin 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Denikin əleyhinə hərbi ittifaq bağlamağı təklif edirdi. Azərbaycan rəhbərliyi başa düşürdü ki, sovet hökumətinin əsas məqsədi bu gənc respublikanı Denikinlə qeyri-bərabər hərbi münaqişəyə cəlb edib zəiflətmək, sonra isə onun istiqlaliyyətinə son qoymaqdır. AXC-nin xarici işlər naziri F.Xoyski cavab notasında yazırdı ki, Denikinlə sovet hökuməti arasındakı mübarizə rus xalqının daxili işidir və Azərbaycan hökuməti Rusiyanın daxili işinə qarışmaq niyyətində deyil. Çiçerin yanvarın 23-də ikinci notasında Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibətini bildirməkdən yan keçir və Azərbaycan hökumətini Denikinə qarşı mübarizə aparmaqdan imtina etməkdə günahlandırır. R.Xoyski isə notasında Azərbaycanın istiqlaliyyətinin sovet Rusiyası tərəfindən qeyd-şartsız tanınmasını təkid edirdi. Çiçerinin martın 7-də göndərdiyi notası da baş aldatmaqdan və vaxt uzatmaqdan başqa bir şey deyildi. Getdikcə aydın olurdu ki, Rusiyanın bu hərəkətləri Azərbaycana qarşı hazırlanan hərbi müdaxiləni pərdələmək və Azərbaycan hökumətinin sayıqlığını azaltmaq məqsədi güdür. Sovet Rusiyasının Azərbaycana əsl münasibətini V.Leninin 1920-ci il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin hərbi-inqilab Şurasının üzvləri Smilqa və Orconikidzeyə göndərdiyi teleqram dolğun əks etdirir: "Bakını zəbt etmək bizə olduqca və olduqca zəruridir, bütün səylərinizi buna verin".

Hələ 1918-ci ilin dekabrında bolşeviklər Bakıda ümumi siyasi tətillə keçirməyə nail oldular. Tətildə 25-dən çox müəssisənin 12 minə qədər fəhləsi iştirak edirdi. 1919-cu ilin mayında bolşeviklər Bakıda ikinci dəfə tətillə keçirməyə cəhd göstərdilər. Azərbaycan bolşeviklərinin sosial bazasını əsasən qeyri-müsəlman əhalisi təşkil edirdi. 1919-cu il aprelin 25-də Azərbaycanın cənub bölgəsində bolşeviklər tərəfindən qızışdırılan rus əhalisinin milli hökumətə qarşı qiyamı başlandı. Qiyamçılar bölgəni "Muğan Sovet Respublikası" elan etdilər. Avqustun əvvəlində qiyam hökumət qüvvələri tərəfindən yatırıldı.

Hökumətin torpaq islahatını yubutmasından bolşeviklər məharətlə istifadə etdilər. 1919-cu ilin əvvəllərində bir sıra qəzalarda bolşeviklərin rəhbərliyi ilə kəndli çıxışları başlandı. Bunlardan ən güclüsü Gəncədə baş verdi. Bu çıxış 1919-cu ilin sentyabrında yatırıldı.

Bolşeviklər Azərbaycanın daxilində də təxribatçılıq fəaliyyətlərini gündən-günə genişləndirirdilər. 1920-ci ilin fevralında təsis edilmiş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının əsas məqsədi ölkədə vəziyyəti gərginləşdirmək, təxribat yolu ilə bolşevikləri hakimiyyətə gətirmək idi. Bu təxribatçı quruma qatı millətçi A.Mikoyan başçılıq edirdi. Bolşevik partiyası milli hökuməti yıxmaq, Sovet Azərbaycanı qurmaq üçün silahlı üsyan xəttini irəli sürdü.

Sovet Rusiyası Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmənçiliyindən istifadə etdi. 1920-ci ilin əvvəllərində erməni nümayəndələri Moskvada ərazi güzəştləri müqabilində Azərbaycan hökumətini devirmək planlarını sovet Rusiyasına təklif etdilər. Qarabağda və Gəncəbasarda erməni əhalisinin qiyamı və Azərbaycana qarşı Ermənistanın müharibəsi bu planın tərkib hissəsi idi. Azərbaycan ordusunun, demək olar ki, hamısı 1920-ci ilin Novruz bayramı günlərində Qarabağ istiqamətində erməni qiyamçılara qarşı vuruşdu, ölkənin şimal sərhədləri isə müdafiəsiz qalmışdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan hökumətinin Qərbdən gözlədiyi yardım gəlib çıxmırdı.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsində də Azərbaycan hökumətində birlik yox idi: xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski Rusiyaya münasibətdə sərt xəttin, daxili işlər naziri Məmməd Həsən Hacinski isə Azərbaycan bolşevikləri ilə danışığa girib onlara güzəştə getməyin tərəfdarı idi. M.H.Hacinskiyə görə sovet Rusiyasına geniş güzəştlər verməklə Azərbaycanın istiqlalını qorumaq mümkün idi.

1920-ci ilin martında hökumətin keçirdiyi konfransda M.H.Hacinskinin tərəfdarları qalib gəldilər, N.Yusifbəyli baş nazir vəzifəsindən istefa verdi. Yeni hökumətin təşkili M.H.Hacinskiyə tapşırıldı. Lakin M.H.Hacinski bu hökumətin təşkilinə tələsmirdi, az sonra M.H.Hacinskinin özü bolşeviklər partiyasına daxil oldu. Yeni hökumətin təşkilinin yubadılması onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirdi. Parlamentdə müxtəlif partiyalar arasında gedən mübarizə son həddə çatdı. Mövcud hakimiyyətə qarşı daim müxalifətdə olan və hökuməti devirməyə çalışan ittihadçılar Rusiya ilə hərbi ittifaqa girməyi tələb edirdilər, Azərbaycan bolşevikləri isə guya ölkədə qayda-qanun yaratmaq naminə hərbi yardım üçün Rusiyaya müraciət etməyə və XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etməyə çağırırdılar.

1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarını məğlub edən XI rus ordusu Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də F.X.Xoyski Çiçerinə göndərdiyi notada rus ordusunun Azərbaycan sərhəddində toplanmasının səbəbləri və məqsədi barədə məlumat verilməsini tələb etdi. Lakin Çiçerin bu notaya heç bir əhəmiyyət vermədi. Həmin günlərdə

A.Mikoyan başda olmaqla Bakı bolşevikləri Azərbaycan xalqı adından XI rus ordusunu Azərbaycana dəvət etdilər. Qabaqcadan razılaşdırılmış plana görə rus ordusu Bakıda bolşevik qiyamının başlanmasından 1-2 gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Bununla da dünya ictimaiyyətində belə bir rəy yaradılacaqdı ki, Azərbaycan hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdur. Lakin Bakıda qiyam başlanmamış - aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə XI ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar. Sərhəd qüvvələrindən ibarət azsaylı Azərbaycan ordu hissələri düşməyə müqavimət göstərə bilmədi. Hərbi gəmilərin topları dənizdən parlament binasına tuşlandı.

XI ordunun Azərbaycana hücumu ilə eyni vaxtda aprelin 27-də gündüz saat 12-də AK(b)P MK və RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında Azərbaycan parlamentinə ultimatum verildi. Azərbaycan parlamentinin fəaliyyəti həmin gün saat 2045-də başa çatdı. Parlament aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxartdı:

1. Rus ordusu Bakıya daxil olmadan dəmiryolu ilə birbaşa Anadolunun köməyinə gedəcək;
2. Azərbaycan istiqlalı və ərazi bütövlüyü hər cür təcavüz və ilhaqdan qorunacaq;
3. Azərbaycan ordusu olduğu kimi saxlanacaq;
4. Azərbaycanın siyasi partiyaları üçün fəaliyyət azadlığı təmin olunacaq;
5. Keçmiş dövlət xadimləri, hökumət üzvləri və millət vəkili təqib olunmayacaq, dövlət idarələri qulluqçularının iş yerləri saxlanacaq, yalnız rəhbər vəzifəli şəxslər dəyişdiriləcək;
6. Azad şəraitdə toplaşacaq Azərbaycan Şuraları hakimiyyətin idarəçilik formalarını təyin edəcək.

Aprelin 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi hərbi yardım göstərmək xahişi ilə sovet Rusiyasına müraciət etdi. Halbuki, rus ordusu aprelin 27-də Azərbaycanın hüduqları daxilində idi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 aylıq fəaliyyətdən sonra süqut etdi.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANGICINDA OSMANLI DÖVLƏTİNİN QAFQAZ SİYASƏTİ

Reha Yılmaz*

Giriş

Osmanlı dövlətinin son dövrləri yaddaşlarda böyük müharibələrlə qalmaqdadır. Belə ki, Dövləti-Ali I Balkan və Trablus-Qərb hərbində təkə torpaqlarının böyük hissələrini itirməklə qalmamış, Qərb dövlətləri tərəfindən "Xəstə Adam" elan edilərək ərazisi gizli razılaşmalar əsasında paylaşdırılmışdır. Ənvər Paşa və silahdaşları I Dünya müharibəsinə qoşularkən bununla son dövrlərdə Osmanlı dövlətinin istər hərbi, istərsə də siyasi aləmdə düçar olduğu məğlubiyyətlərin əvəzini çıxmaq, onu yenidən dünyanın nüfuzlu dövlətləri sırasına daxil etməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşdu. Onlar müharibənin ittifaq dövlətlərinin qələbəsiylə nəticələnəcəyinə və beləliklə Osmanlı dövlətinin Makedoniya, Qərbi Trakya, Şərqi Anadolu, Misir və Kipirdə əhəmiyyətli uğurlar əldə edəcəyinə inanırdılar.

Osmanlının son çağlarına öz möhürünü vuran ittihadçılar, dövlət rəhbərliyində nüfuzlu yerləri tutduğu andan etibarən Qafqaz və Orta Asiyadakı türkləri çar Rusiyasının müstəmləkə zülmündən azad etmək və onları öz milli müstəqilliyinə qovuşdura bilmək ideallarını daşımaqda idilər.

Ənvər Paşa yalnız böyük Turan ideyalarını deyil, İslam Birliyi, Müqəddəs cihad, Dünya Müsəlmanlarının bir-birinə yaxınlaşması kimi işıqlı və humanist məqsədi müdafiə edirdi. Buna görə də Ənvər Paşa bütün ömrü boyu təkə Azərbaycan, Dağıstan türklərinin deyil, bütün Qafqaz Müsəlmanlarının qurtuluşu arzusunu həyata keçirmək uğrunda çalışmışdı. (1)

Ənvər Paşanın Azərbaycan və Qafqazın bütün türk xalqlarının öz müstəqilliyinə qovuşması kimi amalları reallaşa bilməsi üçün hər şeydən əvvəl çar Rusiyasının I Dünya müharibəsində məğlub olub zəif düşməsi vacib idi.

Bu fürsət Rusiyada Oktyabr çevrilişi (1917) nəticəsində rus ordularının Alman və Türk cəbhələrində məğlubiyyətə uğramaları nəticəsində ələ düşdü və Osmanlı hökuməti rəhbərliyində olduğu kimi Qafqazlı vətənpərvərlərin müstəqillik arzusu ilə yanan qəlbində böyük ümid doğurdu.

I Dünya müharibəsi ərafəsində Qafqaz, Osmanlı dövlətinin xarici siyasətində gözə dəyən yer tutmasa belə, hər bəşar-başlamaz bu region Osmanlıdan ötrü dərhal birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Qafqaz cəbhəsindəki uğurlar Osmanlı dövlətinin hərbdən qalibiyyətlə çıxacağına zəmanət verəcəkdə. Qafqazdakı xalqların azadlıq çağırışları Osmanlı bu regiona yönəldən güclü amil oldu. Bu zaman özü də çətin şərtlər içində olan Osmanlı dövləti öz soydaşlarının dəvətlərinə etinasız qalmamış, xüsusi bir ordu quraraq Qafqaz yürüşünü təşkil etmişdi. Azərbaycanı və Dağıstanı azad etmək, onları öz müstəqilliyinə qovuşdurmaq üçün təkə düşməniylə vuruşmaqla qalmamış, özünün müttəfiqlərlə də qarşı-qarşıya gəlmiş və uğurlu siyasət yürüdərək məqsədinə nail olmuşdu.

Osmanlının son dövründə siyasi hərəkətlilik və bunun Osmanlı xarici siyasətinə təsiri

"İttihad və Tərəqqi" partiyasının iqtidara gəlməsi nəticəsində Osmanlı dövlətinin xarici siyasət və diplomatiyası da Ənvər Paşa və onun məsləkdaşlarının əlinə keçmişdi. Ənvər Paşanın baş komandan, Tələt Paşanın Daxili İşlər və Maliyyə, I Camal Paşanın da Bəhriyyə naziri təyin olunması ilə dövlətin xarici siyasəti tamamilə "İttihad və Tərəqqi" partiyasının məqsədlərinə uyğunlaşdırılmışdı. Partiyanın ali rəhbərliyinin Almaniya bəslədiyi xüsusi hüsn-rəğbəti nəticəsində Osmanlı Dövləti Almaniya ilə yaxın əməkdaşlığa girişmiş, bir çox sahələrdə Alman ekspertlər işə cəlb olunmuşdular. Yalnız güclü bir orduyla ayaqda qalmağın mümkünlüyünü yaxşı bilən Osmanlı dövlət rəhbərləri hər şeydən əvvəl xüsusilə hər bəşarində Almaniyanın təcrübəsinə, silah və texniki avadanlığına güvənirdi. Öz növbəsində Almaniya da imperialist aləmdəki rəqibləri qarşısında böyük tarixi keçmişə və nüfuzla malik şöhrətli Osmanlı dövlətini əlverişli strateji ortaqlar kimi görür, bu əlaqəyə ən sərfəli və zəruri əməkdaşlıqlar kimi baxırdı.

* Doktor. Azərbaycan Qafqaz Universiteti.

Bu vaxt dövrün ziyalıları Dövləti-Aliyyənin dağılmasının qarşısını ala biləcək tədbirlər haqqında düşünür, dövləti hiifz edib saxlamağın yollarını arayırdılar. Bu ideyanın uğrunda Yusif Akçuranın "Müasirlik, İslamçılıq, Türkçülük" şüarı altında dirçələn hərəkat mərkəz rolunu oynayırdı. Müvafiq olaraq "İttihad və Tərəqqi" bu fikir axınlarından hansının dövlətin çöküşünə mane olub qurtuluşu təmin edəcəyini, habelə bu təmayüllərin hansının dövlətin içərisində olduğu hazırkı durumla necə uyğunlaşa biləcəyini müzakirə etməkdə idi.

Osmanlının son dövründəki bu siyasi canlanma onun xarici siyasətində formalaşan üç siyasi axında: "Türkçülük", "İslamçılıq" və "Osmançılıq"da özünü göstərməkdə idi. Hər üç siyasi fikir tərəfdarları eyni surətdə Osmanlı dövlətinin süqutunu önləməyə girişir, bəzi hallarda isə bunlardan ikisi birləşərək dövlət siyasətinin aparıcı qüvvəsi kimi çıxış edirdi. İttihad və Tərəqqiçilərin həyata ke-çirdiyi daxili və xarici siyasətində bunu görmək mümkün idi. Lakin Balkan hərbi ilə Osmançılığın, bunun ardınca I Dünya müharibəsində ərəblərin qaldırdığı üs-yanlara görə islamçılığın reallaşdırılmasının mümkünsüzlüyünü görən rəhbərlik dövlətin rəsmi ideologiyası olaraq Türkçülük, daha doğrusu, Turançılıq xəttini qəbul etmişdilər.

Beləliklə əldə olan təcrübələrin acı nəticələrindən sonra Turançılıq ölkənin daxili və xarici siyasətini yönləndirən ən güclü cərəyan olmuşdur. (2)

Turan sözü əslində iranlıların öz qarşılarında Şimal-Şərq ölkələrinə ta qədimdən verdikləri addır, turan sözü əvvəllər daha çox "bölgə, səmt" məfhumu deyər coğrafi termin olaraq istifadə edilmişdi. Turan dedikdə "Xəzər dənizi, İran yaylası, Orta Asiya olaraq təsəvvür edilmişdi. "Turançılıq" ifadəsi isə özünün dar mənasında məhz həmin bölgələr arasında yaşayan türk xalqlarını bir araya gətirmək və ya heç olmazsa bir-birinə yaxınlaşdırmaq mənasında dərk edilirdi. (3) "Turançılıq" anlayışı özünün nisbətən geniş anlamında "uzaq ana yurd ideali" mənasında ilk dəfə 1839-cu illərdən Macarıstanda istifadə edilməyə başlamışdır.

Avropada, xüsusən Fransa inqilablarından sonrakı dövrlərdə millətçilik cərəyanları gücləndikcə özünü artıq Qərbə çevirməkdə olan Osmanlı ziyalıları da özündə türklük şüurunu dönmədən tərbiyə edib yetişdirməyə başlamışdı. Lakin qeyd etməliyik ki, Türkçülüyn Osmanlı dövlətində inkişafı çox zaman yalnız ədəbiyyat, sənət nümunələrində təbliğ olunmaqla məhdudlaşmış və bir düşüncə olmaq etibarını ilə də bu türkçülük yalnız elə Osmanlı dövləti sərhədləri içərisindəki türklər üzərində qəbul edilmişdi. Türkçülüyn bütün Türk dünyasını əhatə ediləcək şəkildə bir fikir hərəkatına və həyat kredosuna çevrilməsi ümumiyyətlə Rusiya imperiyası daxilində qalan türklərdən gəlmişdi. (4) Belə ki, türkçülük mövzusunda ilk sistemli və əsaslı siyasət tezi Qaspiralı İsmayıl bəyin qaynı olan Yusif Akçuraoğlu tərəfindən ortaya atılmışdı.

Hələ Dünya müharibəsi başlamazdan öncə oyađılan türkçülük fikirlərinin təsiri ilə "Rusiyadakı qardaş türklərin qurtarılması və ya onlarla birləşmək" ideyasına qəzet və jurnallarda nəşr olunan yazılarda tez-tez rast gəlmək mümkün idi. Bunun əksinə olaraq bu hərəkatın Osmanlı dövlətinin mənafeyinə zərərli nəticələr verə biləcəyindən xofa düşən ziyalıları da var idi. Belə ziyalılarından biri olan Əhməd Fəridə görə: "Türkçülük xüsusilə xarici əlaqələrində həddindən artıq mühafizəkar olmalı və özünü hər hansı bir macəradan uzaq tutmalıdır. Turançılıq bu gün yalnız bir xəyal belə olsa, Rusiyanı qorxutmaqdadır. Sərhədin o biri üzündəki türklərlə uyğun olmayan bir zamanda ilgilənmək, bomba ilə oynamaq deməkdir.(5) Əhməd Fəridin bu sözlərini qəribliyə də salmaq olmazdı. Çünki, çar Rusiyasındakı türklər, xüsusən Qafqaz türkləri ruslar tərəfindən güclü basqı altında tutulurdu və hər hansı bir milli oyanış hallarına yol verilə bilməzdi. Digər bir tərəfdən özünün siyasi həyatının ən çətin günlərini yaşayan Osmanlı dövlətini Rusiyanın qəzəbinə hədəf etmək, bununla da yeni hərbi münaqişələrin başlamasına səbəb olmaq, dövləti tamamilə məhvə sürükləmək demək olardı.

Əhməd Fərid və onun kimi düşünənlər üçün Osmanlı dövlətinin tərəqqisi ölkənin iqtisadi, ictimai və psixoloji inkişafı ilə bağlı olmalı idi. Əhməd Fərid: "silahları istifadə etməkdən əvvəl güclü də bünövrə gərəkdir. Coşqun insanların düşündüyü kimi, siyasət cəsurca ölmək deyil, tam əksinə: ağıllıca yaşamağı bacarmaqdır. Bizim bu gün tək vəzifəmiz var. O da Osmanlı dövlətinin iqtisadi, sosial və psixoloji olaraq sağlam bir bünövrə üzərində bərqərar olmasına çalışmaqdır". Şəklində yekunlaşdırdığı bu düşüncə Qafqaz və Orta Asiya türklərilə ittifaqın Osmanlının həmin dönmədəki yerini təsbit etməyə kömək edir. Hər nə qədər Osmanlı Dövlətinin və xüsusilə Rusiyadakı türk ziyalıları türkçülüyn mahiyyəti və bu məfkurənin inkişaf etdirilməsi uğrunda səy göstərsələr də I Dünya müharibəsi başlanğıcında bu mövzu Osmanlı dövlətinin xarici siyasətində heç nəylə əks olunmurdu. Osmanlı dövləti bu dövrdə Limni adaları da daxil olmaqla bütün Egey adalarının Yunanlara verilməsi məsələsi ilə məşğul idi. Bu adaların bütünlüklə hamısının Yunanıstana keçməsinə Rusiya da qarşı çıxırdı. Özlüyündə Rusiyanın bu hərəkatını yaxşı qiymətləndirməyə çalışan Osmanlı dövləti dərhal Rusiya ilə diplomatik əlaqəyə girərək onun dəstəyindən istifadə etməyə çalışdı. Nəticədə Rusiya ilə əvvəlcə 1914-cü il mayın 8-də Erməni mövzusunda andlaşmaya qatılmış, dərhal sonra da avqustda Ənvər Paşa Rusiyaya birgə ittifaq təklif etmişdi.(6) Bu şəraitdə Osmanlının Rusiya türklərinin mənafeyini qoruya biləcək bir addım atması, Rusiyanın daxili işlərinə qarışmaq kimi yalnız addımlar olub, əlbəttə özünün doğuracağı nəticələri etibarını ilə mümkün görünmürdü.

Lakin böyük hərbi ərafəsində geniş məqsədlər güdən Rusiyanın bu təklifləri qəbul etməməsilə Osmanlı Almaniyaya doğru addım atmağa məcbur qalmış, buna görə də bütün Qafqaz və ona yaxın ərazilər xarici siyasətin mərkəzinə çevrilmişdi. Almaniyanın istəyi ilə Ənvər Paşa və tərəfdarları Osmanlını öz köhnə nüfuzuna və gücünə qovuşdurmaq üçün irəli sürdükləri planın ümdə vəzifələrindən birini məhz Qafqaz təşkil edirdi. Çünki, Qafqazın türk və digər müsəlman xalqları birləşərək qurduqları bir İslam Dövləti Osmanlıya böyük dəstək olacaqdı. Bunun üçün rusların bölgədən uzaqlaşdırılması, bunun ardınca xalqların öz ortaq dəyərləri ətrafında birləşdirilməsi və bu dövlətin Osmanlı ilə bir-birinə

möhkəm, etibarlı bağlarla bağlanması lazım idi. Ənvər Paşa bu ideyanı Osmanlının təkbaşına reallaşdıracağına mümkün olmadığını bilir, bu səbəblə yeni müttəfiqləri olan Almaniya və Avstriya-Macaristanın gücündən istifadə etmək istəyirdi.

Osmanlının səssiz-sədasız 1914-cü ilin oktyabrında Almaniyaya tərəfində müharibəyə qoşulmasının səbəbi son dövrlərdə İngiltərə və müttəfiqlərinin Osman-ıya qarşı oynadığı pərdə arxası oyunlarda idi. Bununla birlikdə dövlətin İngiltərə və Fransaya qarşı duyduğu etibarsızlıq da belə bir strateji qərarın verilməsində rol oynamışdı. (7) Bu işdə Rusiyanın da ağır təzyiqli faktorunu nəzərə alınmalıdır. Rusiyanın II Balkan hərbində qazanılan Ədirnəyə, ermənilərə dərhal geniş haqlar boyun olduğu Şərqi Anadoluya və Boğazlar üzərindəki iddiaları bitib-tükənmək bilmirdi. Bu şərtlər öz növbəsində Osmanlının özünə müttəfiqlər tapmaq zərurətini doğururdu. (8)

Müharibənin başlanması və Osmanlı-Almaniya müqaviləsinin imzalanmasından sonra Osmanlı dövlətinin xarici siyasətində dəyişiklik baş verdi; çünki Almaniya Balkanlarda özü ilə bərabər Osmanlı, Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstanla ittifaqı arzu edirdi. Osmanlının Ege adaları üzərində öz haqqını tələb etməsi isə ibələ bir ittifaqla tutmurdu. Lakin get-gedə Ege adalarına olan haqqı və hüququ tələblərinin səmərə vermədiyini görə Osmanlı həm də Almaniyaya təşviqi ilə bütün diqqətini Şərqi Anadoluya çevirmişdi. Belə ki, bu adaların yerinə Şərqi Anadoluya itirilmiş torpaları (Qars, Ardahan, Batum) geri almaq ümidləri oyanmış və dövlətin siyasəti bu istiqamətə yönəlmişdir.

Beləliklə, Almaniya Osmanlı dövləti qarşısında 1914-cü il avqustun 6-da götürdüyü təəhhüdə görə Almaniyaya müharibədən qalib çıxdığı təqdirdə, yeni düşmənlərinə sülh şərtlərini diqqət edəcəyi halda Türkiyənin Rusiyadakı Müsəlmanlarla əlaqə yaratmaq üçün Şərqi Anadoluda dəyişikliklər etməsinə kömək edəcəkdir. (9)

Almaniyaya bu öhdəliyi Almaniyaya ilə ittifaqa qarşı çıxan kabinet üzvlərinin -başda Cavid bəy və Sait Halim Paşa olmaqla inadını qırmış və digər tərəfdən də Ənvər Paşa kimi müharibəyə qoşulmaqda tərəddüd edənlərin də razılıq qərarına gəlməsinə təsir etmişdi. Bu amillərin vasitəsilə nəhayət Osmanlının xarici siyasətində Qafqaz öz yerini almışdı.

Hadisələrin beləcə inkişafı və bir də xüsusi olaraq III Ordunun hazırlanması Osmanlının Qafqazın öz azadlığına qovuşmasına necə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərir. Belə ki, alman generallarının rəhbərliyi altında Qafqaz planını həyata keçirmək üçün Osmanlının sahib olduğu imkanlar səfərbər edilmiş, ən seçmə komandirlər burada toplanmışdı. Rusiyanın hər gün artan təzyiqli, torpaq iddiaları, Ermənilərin qanlı qiyamlara hazırlanmalarına aid ciddiləşən şayiələr, Qafqazdakı Türk və Müsəlman xalqları (xüsusən Azərbaycanın) nümayəndələrinin hər günkü kömək tələbləri qarşısında Qafqaz cəbhəsindəki müvəffəqiyyəti zəruri edirdi. Ancaq Osmanlının Qafqaz istiqamətli planlarının qarşısını kəsən bir maneəni nəzərə almaq lazım gəlirdi. Buradakı 40 milyonluq Türk dünyasının bir dam altında yaşaması və başqa sözlə desək, Rusiyadakı Türk xalqlarıyla birləşməsi yolunda maneə olaraq iki xristian xalq dayanırdı: gürcülər və ermənilər.

Ermənilər xüsusilə Bakı hadisələri (1905, 1915) səbəbiylə Osmanlıya şübhə və təlaşla baxır və Bakı qırğınlarının qisasının alınacağına dair onlardan haqq-hesab çəkəcəyini fikirləşirdilər. Bundan başqa, Osmanlı torpaqları üzərində iddiaları olan ermənilər Osmanlı dövlətinə qarşı bu dövlətin ən böyük əleyhdarı olan ingilislərin qısqırtmaları nəticəsində Osmanlının Qafqaz yürüşünün önündə həqiqətən əngəl idilər.

Gürcüstan isə xüsusilə Almaniyaya dəstəyini yaxından hiss etməsi səbəbilə Osmanlı dövlətinə qarşı çıxır, hər cür problem yarada bilirdi. Osmanlı ordusunun Qafqaza edəcəyi irəli hərəkətini sinirə bilməyən gürcülər, hətta əzəli Osmanlı torpağı olmuş, sonra Rusiya tərəfindən işğal edilmiş Qars, Ardahan və Batum üzərində iddialar irəli sürürdülər.

Azərbaycanın isə Osmanlı dövləti ilə ortaqlıq əlaqələri yox idi, buna görə də birbaşa əlaqə qurulmurdu. Xüsusən də Bakının bolşevik və daşnaq qüvvələrinin ciddi nəzarətində olması, bu ərazidəki müstəqillik tərəfdarlarının hər keçən gün də artan zülmün, təhlükənin məngənəsində çırpınması idi. Bunlar Osmanlının bölgəyə yürüşünü çətinləşdirirdi.

Bu şəraitdə Osmanlı dövlətinin Gürcüstan, ya da Ermənistan üzərindən Azərbaycana səfəri heç də asan olmayacaqdı. Lakin Ənvər Paşa bu çətin şəraitdə belə Qafqaz planından bir an geri çəkilmir; bu ideyaların həyata keçirilməsi yollarını bir-bir götür-qoy edirdi. Bu planlardan biri daha real görünürdü. Azərbaycana Ermənistan və Gürcüstanı dolanaraq yan tərəfdən çatmaq. Bu yol İran üzərindən keçəcəkdə.

1914-cü ilin noyabrın sonlarında Baş komandan Vəkili Ənvər Paşa Ümumi Qərargahın Kəşfiyyat Şöbəsi müdiri Kazım Qarabəkirə çağıraraq ondan bir İran xəritəsi istəmiş və bu xəritənin kənarında qeydlər etmişdi. Bir bölük əsgərlə ən qısa yoldan Tehran işğal edilməli, bu qayda ilə İrani Rus təsirindən qurtarıqdan sonra Türkiyə, Əfqanıstan və Hindistanda ingilislərlə rusların əleyhinə hərəkət başlatılmalı idi. Digər bölük ilə Təbriz üzərindən Dağıstana yeriyərək Qafqaz-İslam məmləkətlərinin ruslar əleyhinə qalxmasını və bu şəkildə Şərqi Anadoludakı Rus ordusunun arxadan vurulmasını, habelə bu bölüyə Xəlil Paşanın təyin edilməsini, Tehrana gedib Hindistan, Əfqanıstan və Türkiyəni işğal etməli olacaq bölüyə də Kazım Qarabəkirin təyin edilməsini, özünün isə səfər üçün ən qısa zaman ərzində lazımı işlər görülməsini vacib bilmişdi.

Əlbəttə, Qafqaz, Türkmənistan, Əfqanıstan və Hindistandakı Müsəlman xalqlarını Rusiya və İngiltərə əleyhinə qaldırmaq yeni bir şey deyildir. Lakin Ənvər Paşanın yuxarıda əks olunan fikirlərində diqqəti çəkən nöqtə, onun daha Sarıqamış fəlakəti yaşanmadan əvvəl, yəni hələ III Osmanlı ordusu bütün gücüylə, özünün bütün ehtiyamı ilə ayaqdaykən bu qərarı qəbul etməsi idi. Həm də bununla bərabər Baş komandan Vəkili bu işləri məhz Xəlil bəyi, Kazım Qarabəkir və Ömər Naci kimi güvəndiyi və öz fikirlərinə,

ümidlərinə ortaq bildiyi yüksək rütbəli zabıtləri, həmçinin "İttihad və tərəqqi" komitəçilərinin nəzarətində olan xüsusi təşkilat (təşkilati mahsus) üzvlərini bu işə cəlb etməsi (10) Ənvər Paşa və tərəfdarlarının Qafqaz siyasətinə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərir.

Qafqazlardakı vəziyyət

Rusların Qafqazda Osmanlı ilə münaqişələrinin tarixi XVII əsrə qədər uzanmaqdadır. Bu mübarizə 1800-cü illərdən başlayaraq Osmanlı dövlətinin zəifləmə dövrünə girmiş, bu zamandan başlayaraq rusların bu regionda qəti hakimiyyəti bərqərar olmuşdu. Osmanlı dövləti isə Şərqi Anadolu sərhədlərinə çəkilib sığınaraq Türk və Müsəlman xalqlarından aralı düşmüşdür. (11) Qafqazda hegemonluğu ələ alan ruslar tezliklə burada çox ciddi assimilyasiya tədbirləri həyata keçirmiş, ruslar burada hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə müvəffəq olmuş, rusca ortaq dil olaraq qəbul etdirə bilmişdi. Belə bir şəraitdə bölgə xalqı tez-tez rus imperalizminə qarşı milli -azdlıq mübarizəsinə qoşulur, həyəcanlı çıxışlar hər yeri bürüyürdü. İmperiyanın ucqarları hakimiyyət üçün bir növ hədə meydanına çevrilməkdə idi. XX əsrin başlanğıcının ilk illərində Rusiya kimi nəhəng imperiyanın indiyə kimi, heç kəsin nəzərini cəlb etməyən Yaponiyaya uduzması nəticəsində imperiyanın bir çox bölgələrində olduğu kimi Qafqazı da sözün əsl mənasında çaxnaşma bürümüş, bölgə xalqlarının müstəqillik arzularını coşdurmuşdu. Rus-Yapon Müharibəsindən zəif düşən Çar Rusiyası bölgə xalqları arasında ortaya çıxan münaqişələrə müdaxilə etmək iqtidarında deyildi. Bu iqtidarsızlıq da qarışıqlıq və özbaşınalığa səbəb olur, xalqlar arasında hətta günümüzə qədər sürən nifrət və kin yaranıb alovlanır, sönmək bilmirdi. Həm də əsas amil ondan ibarət idi ki, Çar Rusiyası bölgədə ortaya çıxan azadlıq meyllərini boğmaq, yeni bir güc ilə qalxan milli- azadlıq hərəkatlarını məhv etmək üçün bölgədəki xalqları bir - birinin üzərinə salmaq siyasəti yeridərək, qanlı nifaqlara yol açmışdı. Çarizmin hər dəfə belə şəraitdə dəfələrlə sınaqdan çıxartdığı etibarlı vasitə; “parçala, hökm sür” siyasətindən dolayı xalqların bir- birinə nifrəti minlərlə insanın öldürülməsilə nəticələnən qırğınlara səbəb olmuşdu.

Osmanlı dövləti özünün çox çətin dövrünü keçirməsinə rəğmən Qafqazdakı müsəlman xalqlara həssaslıq göstərir, baş verən hadisələri yaxından izləyir, imkan yarandığı təqdirdə əlindən gələnlə köməyi əsirgəməirdi. O cümlədən Qafqazdakı qırğınları yaxından təqib edən Osmanlı dövləti Rusiyanın bu sahədə daha diqqətli olmasını təmin etmək üçün cəhdlərdə bulunmuş, məsələn, 1903- cü ilin 14 dekabrında və 1905-ci ildə Ermənilərin Gəncədə üzlərlə müsəlman evlərini talan edib yandırması səbəbiylə Osmanlı Rusiya hökumətinə müraciət etmiş, müsəlmanların qorunmasını istəmiş və bu xüsusda əməkdaşlığa hazır olduğunu da bildirmişdi. (12)

Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasıyla bir zamanda Qafqaz xalqları da öz müstəqilliyinə qovuşmaq yolunda ayağa qalxmış və öz məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atmaqda idilər. Ermənilər Ruslardan istədiklərini əldə edə bilməyincə Qərb Dövlətlərinə, Gürcülər, Azərbaycanlı və Dağıstan Türkləri isə meyllərini Osmanlıya yönəldilər. Özəlliklə Osmanlı Dövlətinin müharibənin başlanğıcında əldə etdiyi uğurlar Qafqaziyədəki xalqların Osmanlıya doğru meyl etməsinə səbəb oldu. Hətta daha əvvəllər Osmanlıya inamsız yaxınlaşan Gürcülər belə müstəqil Gürcüstanın Osmanlı himayəsinə daxil ola biləcəyini düşünməyə başlamışdı. (13)

Eyni şəkildə, həmişə nəzərləri iqtisadi dəyəri böyük olan qaynaqların arxasınca Qərbi dövlətlər istər ittifaq istər itilaf olsun müxtəlif yollarla olsa da bölgədə nüfuza malik olmağa çalışmışlar (14). Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması ideyasını dəstəkləyən Osmanlının ən böyük müttəfiqi olan Almaniya da bu mübarizədə fəal iştirak etmiş və xüsusilə Azərbaycanı öz hakimiyyəti altına almaq üçün hər vasitə və yolları sınaşmışdır. Məsələn, Almaniya Gürcüstan və Ermənistanın tanımaqda tərəddüd göstərməmiş, Azərbaycan Respublikasını tanımaqda isə inamsızlıq nümayiş etdirmiş, hətta Osmanlı dövlətinin Azərbaycana məqsədyönlü siyasətini soyutmağa, Osmanlının göstərmək istədiyi yardımlara maneə yaratmağa çalışmışdır. (15)

Bu dövürdə Cənubi Qafqaz xalqları içərisində köməyə ən çox ehtiyacı olan xalq Azərbaycan türkləri idi. Maraqlıdır ki, indiyə qədər Qafqazda yaşayan türklərin əsgəri qüvvəsi olmamışdır. Çünki Çar Rusiyası öz idarəsi altında olan türklərin mədəni, elmi, iqtisadi və əsgəri sahələrdə uğurlar əldə etməsinə bilərəkdən mane olmuşdur. Rusiya dövləti, onun mənafeyinə bağlılığına daim şübhə ilə baxıb inanmadığı türkləri əsgərliyə çağırmamış, onların əllərinə silah verməyərək, illərcə əsgərlik peşəsindən uzaq tutmuş və bu sahədə inkişaflarına yol verməmişlər. Bir səbəbdən də istər Şimali Qafqaz, istərsə də Azərbaycan türklərinin silahdan istifadə etmə və döyüş qabiliyyəti çox aşağı olmuşdur. Rusiyanın Qafqazda yeritdiyi bu siyasət Türküstan ölkəsi üçün də eyni dərəcədə tətbiq olunurdu. Yalnız Volqa boyu türklərinin öz coğrafi mövqeləri etibarlı ilə ruslardan ayrılmaları qeyri-mümkün olduğundan Qafqazlı türklərə tətbiq olunan hərbi işdən yan tutulma onlara şamil edilməmişdir.

Əsgəri sahədə hökm sürən bu ayrı-seçkilik dövlət rəhbərliyi və bürokratiyada da türklərin iştirakında özünü göstərirdi. Türklərdən baş məmur və ya təhlükəsizlik təşkilatında məsul vəzifə yerinə yetirən birisinə rast gəlmək çox çətin idi, yerli türkün ucaldığı mənəb tərcüməçilikdən uzağa gedə bilmirdi. Bunun əksinə olaraq Erməni və Gürcülər hərbi

xidmətə alındığından onların bu sahədəki qabiliyyətləri də inkişaf etmiş, bunların içindən rus ordusunda yüksək vəzifə yerinə yetirən çoxlu sayda zabıt və generallar da yetişmişdi. Eyni zamanda bir çox dövlət işlərində yüksək vəzifə tutan bürokratlar və valilər də çıxmışdır. (16) Buna görə də rus çarizmi yıxıldığı ilk anlardan Ermənistan və Gürcüstan öz silahlı qüvvələrini qurmağa girişdilər və bu işdə hər hansı bir çətinliklə qarşılaşmadılar. Türklərdə vəziyyət tam bunların əksi idi. Bir alayın yaranmasında belə düzənli bir əsgəri birliyə nail olmaq mümkün deyildi. Xalq əgərlikdən soyudulmuş, döyüş qabiliyyəti aşağı salınmışdı. Bu səbəbdən təşkilatlanmaq da mümkün olmurdu. Nəhayət bunun da nəticəsində Erməni və Bolşevik birlikləri hər yerdə vəziyyətə nəzarət edir, qanlı terror keçirib qırğınlar salırdılar. Bu səbəbdən də Qafqazdakı Müsəlman əhali və tərəqqipərvər ziyalılar öz müstəqillikləri üçün tək çarə olaraq nicatı Osmanlı dövlətinin yardımında gördülər.

Azərbaycanın o zamankı irəli gələnləri də müstəqil bir dövlət fikrinin yalnız başqa bir dövlətin yardımıyla həyata keçə biləcəyinə inanır, bu şəraitdə istər etnik, istərsə də dini qüvvələr Osmanlıya üstünlük verirdilər. Müstəqil Azərbaycan dövləti ideyasının öndə gələn tərəfdarlarından M. Ə. Rəsulzadə bu xüsusda "milliyyət" faktorunun dünyanın gələcəyini bəhlələyən ən vacib faktor olduğunu irəli sürərək məhz Osmanlı ilə ittifaqın lazımlı olduğunu işarə edirdi. (17)

I Dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan ziyalıları ruslara qarşı fəaliyyətlərini artırmış, Osmanlı dövlətinə yaxınlaşmışdılar. Öz növbəsində bunun da rus mühafizəkarlarının Osmanlıyı parçalamaq, İstanbulu ələ keçirmək, bundan ötrü erməni faktorundan istifadə etmək istəmələrində təsiri olmuşdur. (18) Həm də Azərbaycanın ziyalıları və siyasətçiləri Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində sərhədlərin dəyişəcəyini artıq anlayır və Osmanlının yıxılmasını özləri üçün bir təhdid olaraq gördülər.

Bu duyğu və düşüncə içərisindəki Azərbaycanlı liderlər I Dünya müharibəsinə böyük ümidlə girdilər. Çünki, savaşa sonunda Rusiyanın məhv olması ilə ardınca ortaq mədəniyyətə sahib olan xalqlardan əmələ gəlmiş bir federal dövlət qurulmasını gözləyirdilər.

Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün 1911-ci ildə yaranan, 1917-ci ildə bağlanan Müsavat Partiyası da bu yöndə bir proqram ortaya qoymuşdu. (19) M. Ə. Rəsulzadə "Açıq Söz" qəzetindəki yazısında "mədəniyyətini bilən, Avropa texno-logiyasına sahib, ortaq ruh və müştərək məqsədləri olan bir millət"(20) müstəqil Azərbaycanı quracaq təməl daşları olaraq elan edirdi.

Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çalışan "Difai" partiyası üzvləri bu istiqamətdə daha mübariz və fəal idilər. Azərbaycan Demokratik Respublikasının irəlində gedən liderlərindən olan Fətəli xan Xoyskinin qardaşı Arslan xan Xoyski 1915-ci ilin fevralında sərhədi gizlicə keçərək Ərzurumda Ənvər Paşa ilə görüşmüş və müstəqil Azərbaycan Dövləti qurmaq naminə bir hərəkat planı təqdim etmişdi. Bunda Osmanlı Ordusunun Cənubi Azərbaycana girməsi, ardından Şimali Azərbaycanda və Dağıstanda Difai tərəfdarlarının müstəqillik hərəkatına başlanması ilə əlaqədar təkliflər var idi. (21)

Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsi

Osmanlı dövləti rəsmi olaraq Birinci Dünya müharibəsinə girmədən əvvəl Qafqazdakı hadisələrin inkişafını yaxından izləmək məqsədiylə əvvəlcə regionda kəşfiyyət işləri aparmışdı. Bu məqsədlə Osmanlı kəşfiyyət təşkilatı (Təşkilati ləxsusa) bölgədəki türk və digər müsəlman xalqlarla əlaqəyə girərək məlumat toplamağa başlamışdı. Məhz bu fəaliyyətlər nəticəsində gələcəkdə bölgə xalqları Bolşevik Rusiyasına qarşı qiyamlar qaldıracaqdı. (22) Bu plan çərçivəsində 1914-cü ildə Ənvər Paşanın təşviqi ilə Müşir (marşal) Murad Paşa "Türk Səhiyyə Missiyası" adıyla bir təşkilat qurmuşdu. Bu təşkilat vasitəsilə Qafqazda bir neçə muxtar vilayətdən ibarət bir ölkənin qurulmasını və başına da bir Osmanlı şahzadəsinin gətirilməsi qərarlaşdırılmışdı. (23) Bu planın daha sonrakı addımı "İttihad və Tərəqqi"partiyasının Qafqaz şöbəsinin açılması, partiya rəhbərliyinə Həsən Ruşənin gətirilməsi oldu. (24)

Bunlarla bir zamanda Qafqaz xalqlarından xüsusi mütəşəkkil dəstələr meydana gətirilmişdir. O cümlədən Fazil Paşanın rəhbərliyi ilə Dağıstanlı Avar və çeçenlərdən mütəşəkkil bir xalq milis birliyi yaradılaraq regionda Gürcü və kürdlərin qatılacağı böyük bir üsyan başlatılmasına qərar verilmişdi, (25) lakin Qərbi dövlətlərin əks təbliğatı nəticəsində ayrıca gürcülərin Osmanlı dövlətinə etimadsız yanaşması səbəbiylə istənilən nəticələr əldə olunmadı. Odur ki, Osmanlı rəhbərliyi Gürcü variantının iflası səbəbi ilə ona alternativ axtarılarına girişmiş və Cənubi Azərbaycan hərəkatı üzərində dayanılmışdı.

Cənubi Azərbaycan hərəkatı

Gürcüstan və Ermənistanı aşaraq Azərbaycan və Dağıstana yetişməyin çətinliyini görən Osmanlı rəhbərliyi Cənubi Azərbaycan hərəkatını başlatmışdı. Yarıbay Xəlil bəyin komandanlığı altında birinci səfər 1914-cü ilin dekabrın 11 başlamışdı. Həmin gün Baş komandan Vəkili Ənvər Paşa Xəlil bəyə göndərmiş olduğu teleqrafda yürüşün əsas vəzifəsini

bu şəkildə müəyyənləşdirmişdi: Sizin vəzifəniz bölüyünüzlə Təbriz üzərindən Dağıstana keçərək orada əhalini ümumi üsyana qaldırmaq, səfər əsnasında rus dəmiryolu və teleqraf xətlərini, xüsusilə Bakı-Tiflis xəttini dağıtmaq, rusları Bəhri Xəzərin qərbindən geri oturtmaq; yol üzərindəki caamatı ruslar əleyhinə müharibəyə təşviq və sövq etməkdir (26).

Yanvar ayının başlanğıcında Xəlil bəy Diyarbəkirə yetişmiş, burada ona Ənvər Paşa tərəfindən Mosul üzərindən Təbrizə hərəkət edərək, rusları oradan çıxarması barədə əmr verilmişdir. Xəlil bəy də mart ayının əvvəllərindən etibarən Mosul, buradan da Rəvəndiz, sonra Urmıyə şəhərlərinə girmiş, fəqət 1 may günü bərk dumana düşərək ruslar tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmışdı. Beləliklə, rus maneəsi ilə qarşılaşmış olan birinci hərbi səfər üçün Azərbaycan üzərindən irəliləyərək Dağıstanı ələ keçirib rusların arxasındakı üsyan etməyə hazır dayanan müsəlmanlara yetişmək məqsədi sona çatmadan boşa çıxdı.

Bu bölgəyə düşünülmüş yeni bir səfəri Kazım Qarabəkir həyata keçirəcəkdə. Başkomandan vəkilinin 1914-cü il dekabrın 15-də Kazım Qarabəkirə çəkdiyi teleqramda onun vəzifələri anladılmış,(27) lakin hazırlıq əsnasında Osmanlı ordusunun durumunun bu səfərə imkan verə bilmədiyi üzündən əmr geri alınmışdı. Çünki Sarıqamış məğlubiyyətindən sonra sıraları seyrəlməkdə olan III Ordunun möhkəmləndirilməsi lazım bilinmiş, və qısa bir zamandan sonra isə itilaf dövlətlərinə qarşı Çanakkala müdafiəsində əsgəri gücə ehtiyac özünü kəskin şəkildə hiss etdirmişdi. Beləcə, Rauf bəy dəstəsindən sonra İran, Türkünstan, Əfqanıstan və Hindistan istiqamətində Kazım Qarabəkir komandanlığında həyata keçirilməsi qərarlaşdırılan ikinci bir səfər də müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı.

Osmanlının özünün məhdud imkanlarına rəğmən Cənubi Azərbaycana əsgər göndərməkdə məqsədi Azərbaycanda təşkilatlanmış olan Difaı Partiyası başkanı Arslan bəy Xoyski ilə bağlanan andlaşma idi. Çünki, Ənvər Paşa Ərzurumda Arslan bəylə gizli bir görüşmə keçirmiş və burada Qafqaz cəbhəsi üçün bir plan hazırlanmışdı. Bu plana görə də Türk-İran sərhədində yaxşı təchiz edilmiş, güclü bir Türk birliyi rus birliklərini məğlub etmək üçün saxlanılacaq, "Difaı"çilər isə Azərbaycan və Dağıstanda qiyamlar qaldıraraq rusları arxadan vuracaq idi. (28)

Ömər Naci hərəkəti

«Difaı» çilərə söz vermiş olmasına rəğmən, III Ordunun ruslardan ağır zərbələr alması səbəbiylə bu vədlər yerinə yetirilə bilmədi. Ancaq Şərqi Qafqaz ilə əlaqəyə girmənin mühüm amil olduğuna inanən Ərzurumdakı Alman Əlaqə Zabıtlıy, bu məsələnin həllinin tək yolunun Təbriz üzərindən mümkün olacağını düşünürdü. Çünki İranın şimalında hazırkı zamanda rusların güclü bir ordusu da yox idi. Şərqi Qafqaz ilə əlaqəni təmin etmək üçün Ərzurumdakı Alman Əlaqə Zabıtlıy Ərzurum konsulu müavini Max Erwin və Scheubner—Richteri ezam etdi. Scheubner isə könüllü və ya başıpozuq birlikləri ilə bir uğur əldə edə biləcəyinə inanmayırdı. Odur ki, III Ordudan ayrılıb veriləcək düzənli bir birliklə yola çıxmaq istəyirdi. Lakin əslində həmin an bu yardımı III Ordudan gözləmək mümkün deyildi. Elə bu əsnada Ərzurumda öz könüllü birlikləri ilə ruslara qarşı savaşıyan və "İttihad və Tərəqqi" nin komitə üzvlərindən olan Ömər Naci ortaya çıxdı. (29)

Şimali İran üzərindən Azərbaycan türkləriylə əlaqə qurmaq istəyən Ömər Naci İstanbuldakı "İttihad və Tərəqqi" Mərkəzi Komitəsi vasitəsilə III Ordudan Scheubnerlə özünə nizami birlik verilməsinə nail oldu. Ömər Naci ilə Scheubner məqsədləri eyni olduğu üçün hər ikisi birləşərək birlikdə hərəkət etməyə qərar verdilər. Ömər Nacinin birliyində yaxşı təlim görmüş 500 atlı və bir dağ topu, Scheubnerin birliyində isə 100 atlı, bir dağ topu və 30 könüllü, ayrıca da beş alman zabiti var idi. Scheubnerin birliyinin xərcləri, Ərzurumdakı Alman Əlaqə Zabıtlıy tərəfindən ödənilirdi.

Ömər Nacinin Cənubi Azərbaycan və Şərqi Qafqaza müttəfiq olaraq göndərilməsi pərdəsi altında Şimali və Cənubi Azərbaycanı birləşdirmək, Osmanlı himayəsində bir dövlət qurmaq ideyası həyata keçməkdə idi.(30) Ömər Naci Scheubner 1915-ci ilin sentyabrın sonlarına doğru Bitlis və Başqala üzərindən Mosula çatmaq üçün yola çıxdılar. Başqalaya gəldikləri zaman buradan Urmıyə istiqamətində hərəkət etmək istədilər də, Van gölünün cənubunda rusların güclü müqaviməti ilə qarşılaşdılar və Mosula tərəf hərəkət etmək məcburiyyətində qaldılar. Cizrəyə gəldikləri zaman Scheubner qərargah qurma hazırlıqlarını həll etmək üçün birliyi tərək edərək Dəclə üzərindən Mosula getdi. Bu vaxt Cizrə yaxınlığında bəzi ərəb qrupları ilə ermənilər Osmanlı dövlətinə qarşı qiyam qaldırmışdılar. Ömər Naciyə VI ordu komandanı Goltz Paşa tərəfindən bu qiyamları yatırtmaq tapşırıldı. Scheubner öz qüvvəsinin Osmanlının daxili məsələlərinin həllində istifadə olunmayacağını bildirib birliyindəki alman zabıtlərini Mosula çağırırdı. Scheubner o vaxtlar Mosulda yerləşən 51-ci diviziyanın komandiri Xəlil bəylə danışıqlara girərək Goltz Paşanın da iştirakı ilə həmin diviziyadan bir tabur əsgər almağı bacardı. 1916-cı ilin fevral ayının ortalarında Ömər Naci bəyin göstərişiyə ruslara qarşı savaşıyan bölgədəki bəzi kürd aşirətləri də Scheubnerin taburuna qatıldılar. Lakin Scheubner onların intizamsız olduqlarını və əsgəri təlim görmədiklərini, bu səbəbdən də hərbi əhəmiyyətləri olmadıqlarını çatdırdı. 1916-cı ilin fevralından həmin ilin may ayınadək ruslarla Scheubnerin taburu arasında bir neçə döyüş olmuşdusa da Scheubner rus birliklərini yenib Cənubi Qafqaza da çıxmağa müvəffəq oılmamışdı. Ruslarla olan döyüşlərdə silah və cəbbəxana əksikliyi özünü kəskin şəkildə hiss etdirmiş, həm də Scheubnerin birliyində tif xəstəliyi yayılmış, ölüm halları artmışdır. Elə bu əsnada rusların qüvvətli bir birlik ilə Süleymaniyyəyə hücum edəcəkləri

xəbəri alınınca buradakı zəif türk birliklərinə yardımçı olmaq məqsədilə Scheuber geri çəkilmək zorunda qalmışdı. Həm də bu arada almanların Arslan bəyə olan etimadı, onun qeyri sabit davranış və sözlərindən dolayı yox olmuşdu. Beləcə, Ömər Naci və Scheubnerin bərabər başladığı Əmir Arslanın "Difai" təşkilatına yardım, hərəkəti də nəticəsiz qalmışdı.(31)

Qafqaz komitəsi və Qərb dövlətləri nəzdindəki fəaliyyətləri

Osmanlı dövlətinin müharibəyə qoşulduqdan sonra Qafqaz istiqamətli fəaliyyətləri sadəcə əsgəri əməliyyatlarla məhdudlaşmamışdı. Osmanlı dövləti güclü siyasi vasitələrdən istifadə edərək Qərb dövlətlərini də Qafqazı xilas etmə siyasətinə cəlb etməyə çalışmışdı. Bu məqsədlə çoxlu sayda komitə qurulmuş, Av-ropaya heyətlər göndərilmiş, bu komitə üzvlərinin beynəlxalq konfranslarda iştirak etmələrinə və öz iddialarını ifadə etmələrinə imkan yaradılmışdı. Bunlarla yanaşı Avropanın populyar mətbu orqanlarında Qafqaz mövzusu ilə bağlı məqalələr dərc edilmişdi. (32)

Bir Osmanlı marşalı olan Fuad Paşa, Ənvər Paşanın istəyi və dəstəyi ilə İstanbulda "Qafqaz Komitəsi" adı altında bir dərnək qurmuşdu. Komitənin məqsədi, Qafqaz xalqlarının başlatmış olduğu müstəqillik mübarizəsini Türkiyənin himayəsi altında birləşdirməyə çalışmaq idi. "Qafqaz Komitəsi"nə Şimal və Cənub Qafqaz xalqları daxil idi. Bu komitənin başçısı marşal və senator Fuad Paşa, üzvləri: İstanbulda əkinçilik professoru Çərkəz əsilli Əziz Mekker, Osmanlı Ordusunda Səhiyyə müfəttişi Dağıstan əsilli dr. İsa Kotseki, Xristiyan Gürcü Georgi Matschabelli və Azəri Səlim Bebutov kimi tanınmış şəxsiyyətlərdən təşkil olunmuşdu.

Qafqaz xalqlarını silahlı bir mübarizəyə hazırlamaq; hər dövlətin öz içərisində muxtar quruluşa sahib olacağı Qafqaz Federasiyası qurmaq; Türkiyə ilə hərbi ittifaqı təmin edəcək andlaşma imzalamaq; İran, Türkiyə, Əfqanıstan, Hindistan və Rusiya içərisində qiyamlar təşkil etmək, bu qiyamlar Almaniyaya və Avstriya-Macarıstanın köməyini təmin etmək kimi məqsədləri daşıyan bu komitə özündə bir tərəfdən silahlı hərbi birləşmələr yaratmağa çalışarkən, digər tərəfdən siyasi bir təşkilatlanma yolunda idi.

Qafqaz komitəsi Fuad Paşanın rəhbərliyi altında öz məqsədinə yetişmək üçün Almaniyaya və Avstriya-Macarıstanın dəstəyini almağa çalışırdı. Bu məqsədlə təbliğat fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün Ənvər Paşanın da istəyi ilə bütün xərcləri Osmanlı dövləti tərəfindən ödənilmək şərtilə, yuxarıda adları çəkilən komitə üzvlərindən ibarət bir heyət əvvəlcə Vyana, sonra da Berlində danışıqlara girdilər. Ancaq nümayəndələr bu hər iki ölkədə Qafqazdakı Milli azadlıq mübarizəsinə dəstək verdikləri və müstəqil bir Qafqaz Dövlətinin qurulması tərəfdarı olduqlarını anlatmaqla kifayətlənmiş, daha rəsmi olaraq hər hansı bir anlaşma bağlamamışdılar.

1916-cı ildə komitənin Şimal və Cənub Qafqaz üzvlərinin bir-birləriylə anlaşmaları üzündən "Qafqaz Komitəsi" dağılmışdır. Komitənin Gürcü və Azəri üzvləri "Şimali Qafqazdan Türkiyəyə iltica edənlər komitəsi"nə qatılaraq fəaliyyətlərini burada davam etdirmişdilər. (33)

Digər fəaliyyətlər

Bu komitə dağılsa da onun Avropa dövlətlərinə bağlı olan siyasi fəaliyyətləri davandırılmamışdı. Qafqazın gələcəyini Osmanlı dövləti ilə bir olmada görəndən Yusif Akçuraoğlu tərəfindən qələmə alınan və İngiltərə, Fransa, İtaliya kimi Rusiya xaricindəki itilaf dövlətləri də daxil olmaq üzrə ittifaq dövlətlərinə və eləcə də tərəfsiz dövlətlərə müraciətlə "Rusiyadakı Müsəlman türk-tatar xalqlarının Haqqlarının Qorunması üçün komitənin qeydi" adlı yazı 1915-ci ilin sonlarında Budapeştdə nəşr olunmuşdu.(34) Akçuraoğlu və onun məsləhətdəşləri bu müraciətdə rusların rus çarizmi suverenliyi adı altındakı Müsəlman Türk xalqlarının yaratmış olduğu möhtəşəm mədəniyyəti necə yox etdiyini və çarizmin hakim olduğu bölgələrdə türk-müsəlman mədəniyyətinin necə gerilədiyini vurğulayaraq, dünya dövlətlərinin diqqətini buralardakı Müsəlman Türk xalqlarına və onların müqəddəratına yönəltməyə çalışmışdılar.

Müraciətdə yalnız Almaniyaya və müttəfiqlərinə deyil, İngiltərə və tərəfsiz Avropa dövlətlərinə səslənərək, hər bir mədəni dövlətin Müsəlman Türk xalqlarının müstəqillik mübarizəsinə dəstək olmalarını, Kırım, Buxara və Səmərqənd kimi əski türk xalqlarının bərpa olunaraq Osmanlı dövləti himayəsinə keçməsinə kömək göstərmələri arzu olunurdu.(35) Bu cəhd demokratik mühtəşəmlik haqq, ədalət axtarışlarına nümunə olması etibarlı ilə təqdir edilsə də əslində siyasi bir səhv olaraq qiymətləndirilməsi gərəkdir. Çünki müraciət edilən dövlətlər özü Osmanlı dövlətini gizli andlaşmalarla bölmüş və belə möhtəşəm bir dövlətin siyasi həyatını bitirmişdilər. Bu səbəblə də belə bir tələb həmin dövlətlərin siyasi mənfəətlərilə heç bir şəkildə uyğun gələ bilməzdi.

Rusiya türklərinin müstəqillikləri üçün başqa dövlətlərin nəzərini Qafqaza, eləcə də digər müsəlman regionlarına cəlb etmə söyləri yalnız bu müraciətdən deyildi. 1916-cı ilin 9 yanvarında yenə Akçuraoğlunun Almaniyaya xarici işlərinə rus müsəlmanlarının problemlərini ehtiva edən yazısı, Əhməd Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin 18 may 1916-cı ildə

"Rusiyanın məzlum xalqları" təşkilatı adına Amerika Birləşmiş Dövlətləri başçısı Vilsona göndərdikləri teleqraf, (36) 27-29 iyun tarixləri arasında Lozanda təşkil edilən "Milliyətlər Konqresi"ndə (37) və 17 avqust 1917-ci ildə Stokholmda çağrılacaq Beynəlxalq Sosialist konfransında iştirak (38) Qafqaz xalqlarının problemlərini Avropa xalqlarına yetirmək yolunda əhəmiyyətli addımlar olmuşdur.

Bu komitələrdə xristiyan və müsəlman gürcülərin yanında Əziz Mekkerlə çərkəzlər və Hüseyinzadə ilə də azərilər təmsil edilmişdir.(39) Bununla Osmanlı dövləti rəhbərliyinin fikrincə bütöv Qafqazı əhatə edən tam bir heyət Avropalılar tərəfindən ciddi qarşılanaçaq və daha diqqətə layiq hesab olunacaq idi.

Osmanlı və Almaniya qarşdurması

Osmanlı dövləti bir tərəfdən Almaniya ilə bağladığı müqaviləyə əsasən cəbhədəki uğurlarını qazanmaq istərkən, digər tərəfdən də ittihadçı komitəçilərin yaratdığı könüllü birliklərlə xüsusən Qafqaz cəbhəsində təbliğat və hərbi hərəkətlərində bulunmaqda idi. Lakin qeyd olunmalıdır ki, ittihadçıların Qafqaz-dakı Turançı davranışları Almanlarda xoşagəlməz təsir buraxırdı. Almaniyanın Qafqaz agentı Mosel 3 mart 1915-ci il tarixli hesabatında, Gənc Türklər komitəsinin öz işçilərini işğal altındakı bölgələrə baş məmur və ya müdir simasında göndərərək bu bölgələrdə təbliğatla məşğul olduqlarını və əsgəri fəaliyyətdə olsalar da çoxunun qabiliyyətsiz olduqlarını, eləcə də ətraflarına yığıqları könüllü birliklər ilə talana-qarətə girişdiklərini, nəhayət komitənin bütün Qafqazı Osmanlı dövlətinin himayəsi altına götürmək istədiyini göstərirdi. O məlumatında bu vəziyyətə təkə xristian gürcülərin deyil, müsəlman gürcü və tatarların da etiraz etdiklərini və qiyam qaldırmağa hazırlaşdıqlarını, lakin türklərə güvənmədiklərinə görə qiyama başlamadıqlarını xəbər verirdi. Agent Moselin hesabatının ardı da maraqlıdır; çünki o, zəngin bir ölkə olan Qafqazın Almaniya üçün əhəmiyyətini bilir və məktubunda belə zəngin diyarın türklərə verilməyəcəyini elan edərək Qafqazdakı bütün hərbi fəaliyyətlərin Almaniyanın idarəsində olmasını təbliğ edirdi. (40)

Yenə Mosel 22 mart 1915-ci il və 23 mart 1915-ci il tarixli hesabatlarında, Qafqazdakı müsəlmanların və gürcülərin türklərə güvənmədiklərini və buna görə də burada fəaliyyət göstərən Gənc Türklər Komitəsinin tamamilə Qafqazdan çəkilməsini, Türkiyənin Qafqazın müstəqilliyi üçün zəmanət verməsini və Qafqazdakı azadlıq hərəkətlərinin yalnız almanlar tərəfindən təşkil edilməsini tələb etməkdə idi.

Türk komitəçilərinin Qafqazla bağlı fəaliyyətlərindən narahat olan təkə Mosel deyildi. 5 aprel 1915-ci ildə Nadolnyu Alman Xarici işlərinə bildirişində Qafqazdakı könüllü birliklərin əvvəllər türklərin hərbi hərəkətlərinə yardımçı olduqları, fəqət türklərin bu işə yanlış yaxınlaşması, hər şeydən öncə Qafqazı öz torpaqlarına qatmaq istəmələri və ələ keçənlər torpaqlarda yerli əhali ilə çox pis keçindiklərini, buna görə də bu xalqların türklərdən soyuduqlarını göstərirdi. Daha sonra ardından-buradakı xalqların almanların əli ilə mübarizəyə qalxmağa hazır olduqlarını, ancaq türklərlə fəaliyyət göstərmək istəmədiklərini" xəbər verir.

Bölgədə bulunan digər alman zabitələrindən də bu və buna bənzər şikayətlər gəlməkdə idi. Qafqazdakı qiyamları yenidən təşkil etmək üçün Ərzurumdakı " Alman Əlaqə Zabıtlıyı" ndə məsul şəxs olan Schulenburq da komitəçilərin onlara kömək etmədiklərinə, əksinə çətinlik yaratdıqlarını və Qafqazı fəth etməyi "xüsusi hədəfləri" hesab etmələri və s. barədə Berlinə göndərmiş olduğu hesabatlarda dəfələrlə ifadə etmişdi.(41)

Beləliklə, müharibənin ilk aylarından etibarən Qafqaz üstündə başlanmış Türk – Alman anlaşılmazlığı, müharibə boyunca artaraq davam etmişdir.

Əsas Qafqaz cəbhəsi açılır

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində artıq mövcud olan Qafqaz Müsəlmanlarının öz müstəqilliyinə qovuşması ideyası, Azərbaycan və Dağıstandan gələn təmsilçilərin ısrarlı yardım tələbləri, eləcə də Qafqaz sərhədində qərar tutan rus ordusunun zəifliyi barəsində xəbərlərin alınması bu ideyanın dövlət siyasətinə çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Rus ordusunun zəif tərəfini bilən Ənvər Paşa, bir basqın əməliyyatı ilə Şərqi cəbhəsini açmağı, birinci növbədə rusların işğalı altında olan Osmanlı torpaqlarını azad etməyi, ardınca irəliyə doğru bir hərəkətlə Bakı və Dağıstana qədər uzanacaq bir Qafqaz səfəri planlaşdırmışdı. Hər nə qədər Qafqaz siyasəti I Dünya müharibəsinin başlanması ilə canlanmışdısa da Ənvər Paşanın Qafqaz siyasəti, daha əvvəl 1913-cü ildə formalaşmışdır. Onun planına görə Qafqaz ən vacib cəbhələrdən biri idi. Belə ki, o, Qafqazdakı türk və müsəlmanları rus zülmündən qurtaracaq, onların müstəqilliyini təmin edəcək, "Böyük Turan Dövləti"ni quracaqdı. Bu şəkildə Osmanlının təklənməsinə son qoyulacaq güclü, strateji mövqeyə sahib bir dost dövlətə qovuşulacaqdır.(42)

1914-cü ilin payızında Şərqi səfəri elə planlaşdırıldığı kimi də başlamış, uzun illər rus işğalı altındakı torpaqlardan bir qismi azad olunmuşdu. Hələ rusların əks-hücumları dayandırılmış, ruslar böyük itkilərə məruz qalmışdılar. Bu kimi uğurlar Ənvər Paşa və onun həmfikirilərini ümidləndirmiş və Qafqaza doğru bir hücumla başlama qərarı verilmişdi.

Bu səfərin başlanmasında Bakı neftində gözü olan və bu istiqamətdə gizli işlər aparan Almanların böyük rolu olmuşdur. Hətta səfərin planlarının Alman Baş Qərargahı rəhbərliyində hazırlandığı iddiasında olanlar da var idi. Bu plan əsasında türk orduları Cənubi Qafqazı fəth edəcək, Cənubi Azərbaycanı tutacaq, Xəzər dənizi ətrafını nəzarətə götürəcək, Volqa və Don çayları boyunca yaşayan tatarları və habelə Orta Asiya türklərini milli-azadlıq mübarizəsinə qaldıraraq, bununla Rusiya və İngiltərəyə böyük zərbə vurulacaqdır, (43) lakin tələsik verilən qərarla başlanılan səfər müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdir.

Rusların əks hücumları qarşısında Osmanlı orduları Ərzincana qədər olan cəbhəni tamamilə boşaltmaq məcburiyyətində qalmışdı. Rusların b istiqamətlərdə irəliləyişində Erməni faktoru böyük rol oynadı. Ermənilərin türk ordusunun arxasında qiyam qaldıraraq qırıqlara başlaması və rus ordusuna qoşularaq hərəkət | etmələri Osmanlı ordusunu çətin vəziyyətə salmış və Osmanlı hökumətini təcili tədbirlər görmək məcburiyyətində qoymuşdu. Görülən bütün tədbirlərə baxmayaraq heç cür durdurulmayan Ermənilərin artan təkrar hərəkətləri səbəbiylə Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərin başqa bölgələrə köçürülməsi qərarlaşdırılmışdı. Zətin çətin şəraitdə döyüşməkdə olan Osmanlı imkanlarının böyük bir qismini bu təhcir ayırmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu mənada götürüldükdə ermənilər vətənə xəyanət edərək verdikləri zərərdən bəlkə daha çoxunu bu tədbirlərin baş vermələrinə səbəb olduqları üçün vermişdilər.

Nəticə

Osmanlı dövlətinin son dövrü həmişə müharibələrdə keçmiş, Balkan hərbinin ağır nəticələri aradan qaldırılmamış bütün dünyanı qaplayıb qarsan I Dünya müharibəsi Osmanlıni da ağışuna çəkərək, aqibəti məlum olmayan bir məcraya sürmüşdü. Dünya müharibəsi ilə son dövrdə itirdiklərini geri almağı düşünən Ənvər Paşa və hökuməti, Rusiyanın ağır təzyiqi və Qərblə dövlətlərə etibar etmədiyi səbəbiylə istər-istəməz Almaniyaya yaxınlaşmış və öz xarici siyasətini də bu ölkənin mənfəətinə uyğun olaraq yenidən nizamlamışdı.

Dövrün ideoloqları Osmanlı dövlətinin son dövründəki hadisələrin təsiriylə, dövlətin xarici siyasətini "Turançı" bir istiqamətə çəkmişdilər. İstər Almaniyanın təşviqi, istərsə də Rus hökmü altında olan Qafqaz xalqlarından gələn yardım çağırışları həm də dövlətin xarici siyasəti ilə uzlaşdığından Osmanlı dövləti siyasətini Qafqaza yönəltməli olmuşdu.

Osmanlı dövlətinin son dövrlərində onun siyasi həyatına təsir edən "Osmançılıq", "İslamçılıq" və "Türkçülük" dövlətin xarici siyasətinə də nüfuz etmiş, onun Dünya müharibəsi siyasəti də bu cərəyanlara görə formalaşmışdır. Ermənilərin üsyanı "Osmançılıq", ərəblərin üsyanı "İslamçılıq" siyasətinin özünün tam dəyərində reallaşa bilməyəcəyini göstərdiyindən Osmanlı rəhbərliyi "Türkçülük" siyasətini həyata keçirərək Qafqazdakı Türk və digər müsəlman xalqları üçün ondan əsas xətt kimi istifadə etmişdir.

Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsi üçün Ənvər Paşa öz həmfikirilərindən xüsusi bir dəstə yaradaraq güclü bir ordu qurmuşdu. Bununla birlikdə müttəfiqlərin dəstəyini qazanmaq üçün Qafqaz xalqlarından ibarət komitələr meydana gətirərək Avropa ölkələrində pərdəarxası çalışmalarda bulunmuşdur. Bu fəaliyyət müəyyən sahələrlə bağlı uğurlu olmaqla yanaşı, Osmanlının bölgədə güclənməsini istəməyən avropalılar (müttəfiqləri də daxil olmaqla) üzdə bu xalqların müstəqillik niyyətini dəstəkləsələr də əslində onların haqq işinə lazımi səviyyədə tərəfdar çıxmamışlar. Hətta bəzi hallarda Osmanlı dövlətinin regiondakı fəaliyyətlərinə maneələr törətmişlər.

Sarıqamış əməliyyatındakı uğursuzluqlar və ardından gələn torpaq itkiləri Osmanlı rəhbərliyinin Qafqaz siyasətini iflasa uğratmaqla yanaşı, Alman siyasətçiləri ilə işbirliyinə qədəm qoyan Ənvər Paşa və tərəfdarları Cənubi Azərbaycanda fəal siyasət icra etmiş, rusları bu regiondan çıxararaq Bakını, oradan da Dağıstanı xilas edib Osmanlı himayəsində bir dövlət qurmağa girişmişdilər. Rusların ciddi müqavimət göstərməsi ilə boşa çıxan bu siyasət 1917-ci ilin noyabrında Bolşevik inqilabı nəticəsində Çar Rusiyasının məhv olmasıyla yeni bir məna qazanmışdır. Qafqaz İslam Ordusunun qurulması və Qafqaz Səfəri adlı tarixi bir idealin gerçəkləşməsi üçün bir imkan olsa da Osmanlı dövlətinin yığılışı bu siyasətin samballı nəticələr verə bilməsinə mane olmuşdu.

1. Ş. Süreyya Aydemir, Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa, C 3, İstanbul, 1978, s. 433.
2. Tadeusz Swietochowski, Müslüman Cemaatten ulusal Kimliğe Rus Azərbaycanı: 1905-1920, çeviri: Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınevi, 1988, s. 110-111.
3. Mustafa Çolak, Harbiye Naziri Enver Paşa ve Türkçü Politikaları 1913-1918, İsparta, Fakülte yayınevi, 2006, s. 38.
4. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, C I, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 64.
5. Mustafa Çolak, Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası, 1914-1918, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun, 1999, s. 102.
6. Çolak, Alman Arşiv Belgelerine ..., s. 102.

7. Musa Qasımlı, Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Böyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyasəti, Bakı, Qanun, 2000, s. 72.
8. Vahdet Keleşyılmaz, "Birinci Dünya Başlarında Kafkasya ve Çevresine ilişkin Stratejik yaklaşım ve Faaliyetler", VIII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C I, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2003, s. 224.
9. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, C I, s. 92.
10. Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=293>, 30. 12. 2007.
11. İlber Ortaylı, "XIX. Asırda Kafkasya ve Rusiya", VIII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C I, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2003, s. 119.
12. BOA; İradei Hususi, No: 56, 1905, (alıntı: Ahmet Özgiray, "XIX-XX. Yüzyılda Stratejik ve Sosyokültürel Açından Türkiye-Kafasya ilişkileri, VIII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C I, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2003, s. 162-163.
13. Ş. İ. Basiliya, Zakafkavkazye v godı pervoy mirovoy voynı, Suxumi, 1968, s. 88.
14. Nasır Yüceer, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Seferi, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2002, s. 34.
15. Nimet Kurat, Türkiye ve Rusiya, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 477.
16. M. Ə. Rəsulzadə, Bolşeviklerin Şərç Siyasəti, Bakı, 1994, s. 79.
17. Resulzade, a. g. e., s. 127.
18. Mir Yağub, Qafqazın Problemləri, Bakı, Azərbaycan Nəşriyyatı, 1996, s. 43. 44
19. Rəsulzadə, a. g. e., s. 127.
20. Açık Söz Gazetesi, No. 2, 2. 10. 1915,
21. Swietochowski, a. g. e, s. 115.
22. Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=293>, 30.12.2007.
23. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusiya, Ankara, 1990, s. 664.
24. Ali Sarıkoyuncu, Mesut Erşan, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Kuzey Kafkasya Siyaseti", VIII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, C I, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 2003, s. 214.
25. Keleşyılmaz, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında...", s. 227,
26. Keleşyılmaz, "Kafkas Harekatının Perde Arkası", <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=293>, 30. 12.2007.
27. Ali İhsan Sabis, Birinci Dünya Harbi, C II, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991, s. 250.
28. Çolak, Alman Arşiv Belgelerine..., s. 107.
29. Çərkəz kökənli bir ailədən gələn Ömer Naci, eyni zamanda "İttihat və Tərəqqi" Komitesi üzvüydü. 1906 ilixtilalı esnasında İran'da olduğu ve Azərbaycan'ı yaxşı tanıdığı üçün Ənvər Paşa tərəfindən Türk-Azəri irtibatını qurmaqla görəvləndirilmişdi. Məşrutiyətin elanından əvvəl, Selanik'de Mustafa Kamal'ın qurmuş olduğu "Vətən və Hürriyyət" dərnişində fəaliyyət göstərdi. Avqust 1914'də Ərzurum'da Erməni təmsilçiləri ilə görüşərək, onların Türk planlarını dəstəkləmələri üçün razı salmağa çalışdı. 8 Yanvar 1915'də bərabərindəki birliklərlə, qısa bir vaxtda Təbriz'i işğal etdi və Azərbaycan xalqını zaman-zaman ruslara qarşı ayaqlandırdı. Çolak, Alman Arşiv Belgelerine. ..., s. 108.
30. Swietochowski, a. g. e., s. 113.
31. Çolak, Alman Arşiv Belgelerine. . ., s. 109.
32. Qasımlı, a. g. e., s. 160.
33. Çolak, Alman Arşiv Belgelerine. . ., s. 111.
34. "Die Welt des İslams, C IV, 1916, Sayı 1/2, s. 33-34. (alıntı: Almanya açısından ..., s. 111)
35. Kurat, a. g. e., s. 502.
36. Ali Haydar Bayat, Hüseyinzade Ali Bey, Ankara: AKMBY, 1998, s. 21.
37. Bayat, a. g. e., s. 20.
38. Qasımlı, a. g. e., s. 164.
39. Kurat, a. g. e., 506.
40. Çolak, Alman Arşiv Belgelerine ..., s. 119.
41. Çolak, Alman Arşiv Belgelerine s. 120.
42. Kazım Karabekir, Cihan Savaşına Neden Girdik? Nasıl İdare Ettik?, C I, İstanbul, 1938, s. 285.
43. Qasımlı, a. g. e., s. 75.

1915-1920-ci İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA TÜRK VƏ MÜSƏLMANLARA QARŞI HƏYATA KEÇİRİLƏN SOYQIRIMLAR

Anar İsgəndərov*

Bir əsrə yaxındır ki, erməni ideoloqları və onların havadarları dünyanı inandırmaq istəyirlər ki, 1915-ci ildə Osmanlı ərazisində «zavallı» erməni xalqına qarşı dövlət səviyyəsində qırğın törədilmişdir. SSRİ dağılana qədər bu təbliğat bilavasitə Türkiyə Respublikasına qarşı yönəlmiş, dolayısı yolla bu məsələdə bütün türk-müsəlman dünyası günahlandırılırdı. Çar Rusiyasının Osmanlı dövlətinə nifrəti SSRİ dövlətinin siyasətində və təbliğatında davam etdirilirdi. Beləliklə, XX əsrin 60-cı illərində bu yalançı təbliğat ayaq tutaraq yeriməyə başladı.

Əslində soyqırımı məruz qalan kimlər olmuşdur?

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Osmanlı dövlətinin III Ordusuna rəhbərlik edən Ənvər paşa Ərzurumda erməni liderləri ilə görüşündə yəqin etdi ki, ermənilər müharibə başlanacaq təqdirdə Osmanlı dövlətini müdafiə etməyəcəklər. Çünki çar Rusiyası gələcəkdə müharibənin nəticəsindən asılı olaraq Osmanlı ərazisində erməni muxtar dövlətinin yaradılmasına təminat verməklə, Osmanlı dövlətinin tərkibində olan erməniləri Türkiyəyə qarşı müharibəyə cəlb edə bilmişdi. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində II Nikolayın Qafqaza gəlişi və ermənilərə osmanlılara qarşı əməkdaşlıq təklif etməsi məsələni daha da ciddiləşdirdi. Çar Tiflisdəki nitqini: «Qoy, rus bayrağı altında üzən gəmilər Bosfor və Dardanel boğazlarında sərbəst hərəkət etsin. Qoy, erməni xalqı Rusiyanın köməyi ilə Osmanlı ərazisində öz müstəqil dövlətini qura bilsin!» kəlmələri ilə bitirdi. Beləliklə, II Nikolayın bu qərəzli və təhrikedici çıxışı ermənilərin Rusiya tərəfindən Türkiyəyə qarşı müharibədə iştirak etməsini təmin etdi. Türk torpaqlarının işğalına və əhalisinin məhv edilməsinə hazırlaşan erməni ideoloqları erməni kilsəsindən xeyir-dua aldılar.

Məlum olduğu kimi, 1914-cü il noyabrın 1-də rus ordusu Qafqaz istiqamətində Osmanlı sərhədlərini keçdi. Qars, Ərdəhan və Batum ətrafında döyüşlərdə hər iki tərəf böyük itki verdi. Lakin Sarıqamış yaxınlığındakı döyüşdə bir tərəfdən sərt qış, o biri tərəfdən rus ordusunun daha güclü hazırlığı türklərdən 90 min əsgər və zabitin itkin düşməsi və əsir alınması ilə nəticələndi. Rus ordusunun Şərqi Anadoluya daxil olması ermənilərin türklərə qarşı kütləvi qırğınların törədilməsi üçün şərait yaratdı. Rus ordusunun tərkibində xidmət edən ermənilərlə yerli ermənilər birləşərək heç bir günahı olmayan yüz minlərlə dinc əhalini qətlə yetirir və onları öz dədə-baba yurdlarından didərgin salırdılar. Erməni ideoloqlarının uzun illər boyu təbliğ etdikləri "Böyük Ermənistan" planının reallaşması üçün şərait yaranmışdı. Ermənilərin yerli əhaliyə qarşı bu münasibəti Osmanlı dövlətini müəyyən müdafiə tədbirləri görməyə məcbur etdi. Belə ki, 1915-ci ilin mayın ortalarında döyüş meydanı olan Van, Bitlis və Ərzurumdan erməni əhalisi uzaqlaşdırıldı. Bununla da türklərin rus və ingilislərə qarşı döyüşlərində ermənilərin neytrallığı təmin edildi. Osmanlı ərazisində istədiklərinə nail ola bilməyən erməni silahlı dəstələri geri çəkilərək Azərbaycanın cənubunda, şimalında və qərbində öz məkrli siyasətini daha amansızlıqla davam etdirməyə başladılar. 1918-ci ildə türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən cinayətləri üzə çıxarmaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra mümkün olmuşdur. Belə ki, Milli hökumətin ən mühüm qərarlarından biri daşnak canilərinin törətdikləri cinayətlərin təhqiqi üçün 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması oldu. Hökumətin iclasında xarici işlər naziri M.H.Hacinski bu məsələ barəsində çıxışında qeyd etdi ki, dörd aydır ki, erməni cəlladları dinc müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakı üzərində görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Bununla yanaşı, zorakılıq törədənlərin yalan xəbərləri nəticəsində Avropa ictimaiyyətində tamam əks əhval-ruhiyyə yaradılır. Buna görə də belə bir təşkilatın yaradılmasına böyük ehtiyac hiss olunur. Həmin təşkilat Fövqəladə Komissiya xarakteri daşmalıdır, həm də bu komissiyanın topladığı sənədlər Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, alman dillərində nəşr edilib yayılmalıdır (1). Vəkil Əliəkbər bəy Xasməmmədov (sonralar Azərbaycan Məhkəmə Palatasının sədri olmuşdur) Təhqiqat Komissiyasının sədri təyin edildi (2). Bir neçə ay ərzində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası daşnak quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük iş gördü. Zərər çəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirildi və çoxlu material, maddi dəlil-sübut, fotosənəd toplandı.

Məlumdur ki, 1917-ci ilin fevralında Rusiyada burjuva-demokratik inqilabı nəticəsində Romanovlar sülaləsi devrildi və Müvəqqəti hökumət təşkil edildi. Müvəqqəti hökumət Rusiya xalqlarına müraciətində elan etdi ki, Birinci Dünya müharibəsi başa çatandan sonra xalqların öz müqəddəratını həll etməsi məsələsinə baxı-lacaqdır. Lakin 1917-ci

* Tarix elmləri doktoru, professor, Bakt Dövlət Universiteti

ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti zorakı yolla ələ keçirməsi Rusiya xalqlarının bu arzularını boşa çıxartdı. Bolşeviklər fəhlə-kəndli hökuməti qurmaq adı altında əvvəlki imperiyanı bərpa etməyə başladılar.

1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda daşnak-bolşevik birləşmələrinin milli qüvvələrə qarşı açıq mübarizəsi yetişməkdə idi. 1917-ci ilin dekabrında Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Lenin tərəfindən Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin olunmuş S.Şaumyanın Korkanovun başçılıq etdiyi Hərbi İnkilab Komitəsi ilə birlikdə Tiflisdən Bakıya gəlişi buradakı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Qafqaz cəbhəsindən geri qayıdan əsgərlər vətənlərinə qayıtmaq əvəzinə Bakıda toplandı. Bu əsgərlərin Bakıda saxlanması Şaumyan böyük fəallıq göstərirdi.

Azərbaycanda milli qüvvələrə başçılıq edən "Müsavət"-in getdikcə artan nüfuzundan qorxuya düşən bolşevik-daşnak qüvvələri Bakını inqilabla əksinqilab arasında mübarizə meydanı elan etmişdilər. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin birləşdiyi Bakı Sovetinin ixtiyarında Qırmızı Ordu adı altında əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 20 minlik silahlı qüvvə cəmlənmişdi. 1918-ci ilin martında Bakıda siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə Müsavatın böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması bolşevikləri və daşnakları ciddi narahat edirdi. Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi partiyasına çevrilən Müsavat Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamla mübarizə aparırdı. Şaumyan başda olmaqla bolşevik qüvvələri Erməni Milli Şurası və Daşnaksütyun partiyasının rəhbərləri ilə birlikdə Müsavata qarşı əsl müharibəyə başladılar. Bakıda Azərbaycan milli qüvvələrinin sayca az və pis silahlanmış olduğunu yaxşı bilən Şaumyan müsəlmanlara "dərs vermək" üçün milli qırğına hazırlanırdı.

Martın 29-da şəxsi həyatı müsəlmanlardan ibarət olan "Evelina" gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərkisilah edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahla ehtiyatsız davranışdan həlak olmuş H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənazəsini Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri təşvişə saldı. Mərhumu dəfn edən müsəlman dəstəsi "Evelina" gəmisini Lənkərana geri qayıtmalı idi. Paraxodun körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərkisilah olunmasını tələb etdi. Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına tufənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verildi. Gəmidəki si-lahlar bolşeviklər tərəfindən müsadirə olundu.

Ertəsi gün şəhərin cənub hissəsində erməni əsgərləri göründülər. Onlar bütün küçə boyu səngərlər qazmağa, torpaq və daşlardan bəndlər ucaltmağa başladılar. Həmin gün müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binasında keçirilən yığıncağa gələn Bakı şəhərinin keçmiş rəisi Ter-Mikaelyants Erməni Milli Şurası və Daşnaksütyun partiyası adından bəyan etdi ki, əgər müsəlmanlar bolşeviklərə qarşı çıxış etsələr, ermənilər də onlara qoşulacaq və bolşeviklərin Bakıdan qovulmasına kömək edəcəklər. Bakıda mart soyqırımını planı hələ 1917-ci ildən Daşnaksütyun partiyası və Erməni Milli Komitəsi tərəfindən hazırlanırdı. Onlar dəfələrlə müsəlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini cismən məhv etmək idi. Martın 18-də (təzə stillə 31 mart) şəhər tezdən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücumlar başladı. Ermənilərin yalançı vədlərinə inanmış müsəlmanlar əvvəlcə şəhərdə nə baş verdiyini müəyyən edə bilmirdilər. Hücum ərəfəsində bütün ermənilər şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsindən ermənilər yaşayan hissəsinə keçdilər. Müsəlmanlar yaşayan hissədə xristian əhalidən ruslar və gürcülər qalmışdı.

Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darmadağın edilməsi planlı surətdə mütəşəkkil erməni hərbi hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi.

Bakı Soveti qüvvələrinə rəhbərlik edən S.Şaumyanın erməni hərbi hissələrindən istifadə etməsi bu qırğını daha da dərinləşdirmişdi. Bolşevikləri müdafiə etmək bəhanəsi ilə erməni hərbi hissələri türk-müsəlman əhalisinə qəddarcasına divan tuturdular. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Soveti də, onun yaratdığı ordu da əsas etibarilə ermənilərdən ibarət idi. Sovetdə olan daşnaklar Sako Saakyan, Arakelvan və başqaları bolşevik dəstələrinə müsəlman fəhlələrinin qəbul edilməsinə hər vasitə ilə əngəl törədirdilər. Daşnaklar azərbaycanlılara milli ordu yaratmaqda mane olur, Sovetin adından istifadə edərək millətçi-şovinist siyasətini canfəşanlıqla həyata keçirir, Bakı, Şamaxı və Azərbaycanın digər bölgələrində türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğınlar hazırlayırdılar. Bu baxımdan Erməni Milli Komitəsi xüsusi fəallıq göstərirdi. Müsəlmanlara qarşı talanlar Şamaxı, Göyçay, Gəncə, Nuxa, Qazax, Lənkəran, Salyan, bir sözlə Azərbaycanın bütün bölgələrini bürümüşdü.

Təhqiqat Komissiyası tərəfindən şahid kimi dindirilmiş Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnikin ifadəsində deyilirdi: "Bu il martın 17-21-də (köhnə stillə) Bakıda baş vermiş hadisələri əsla vicdan əzabı çəkmədən belə şərh etmək olar: "Müsəlman əhalisinin əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra işə ətraflarda cismən məhv edilməsi, onların əmlakının hamısının qarət olunması və bütün var-dövlətlərinin və siyasi üstünlüyün ermənilərin əlinə təbii surətdə keçməsi məqsədlə ermənilərin müsəlmanlara qarşı təşkil etdikləri qanlı qəsd idi" (3).

Azğınlaşmış və vəhşiləşmiş erməni quldurları dinc azərbaycanlı əhalini qırıp-çatmaq üçün ən amansız üsullara əl atırdılar. Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluge bu komissiyanın sədrinə "Bakı şəhərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş haqqında" məruzəsində yazırdı: "Yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərləri çoxlu miqdarda pulemyotların müşayiəti ilə hücum edirdilər. Ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılnc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin südəmə körpələrinə rəhm etmir, hamısını öldürürdülər" (4).

Müsəlmanları qırıb-çatmaqla yanaşı, ermənilər onların əmlaklarını da məhv edir, az-çox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonralar təkcə bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyiti tapılmışdı. Onların qulaqlarını, burunlarını kəmiş, qarınlarını yırtmışdılar. Ermənilər öldürməyə macal tapmadıqları qadınları isə öz hörükləri ilə bir-birinə bağlayaraq başıaçıq, ayaqyalın arabalara mindirib aparır, yolda isə tufənglərin qundaqları ilə onları döyür, şikəst edirdilər (5).

Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən məlum olur ki, 1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı Bakı şəhərində 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyitləri tapılmamışdır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə, ermənilər meyitləri od-alova bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər (6).

Bakının şəhər camaatından 400 milyon manatlıq daş-qaş və əmlak müsadirə olunmuşdur. Xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqvuran toplarla Təzəpir məscidi zədələnmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya memarlığının incilərindən sayılan "İsmailiyyə" binasına od vurub yandırmışdılar (7).

Təhqiqat Komissiyasının materiallarında bu vəhşiliklər barəsində deyilir: "1918-ci il martın 18-də bir erməni zabiti, yanındakı üç erməni əsgəri ilə "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "İsmailiyyə" müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binaları arasındakı dalana gəldi və "İsmailiyyə" binasına daxil oldu. Bir azdan binanın pəncərəsində tüstü və alov göründü. Nəinki Bakı müsəlmanlarının iftixarı sayılan, həm də bütün şəhərin yaraşığı olan bu əzəmətli bina yangından məhv oldu. Yangını söndürməyə adam yox idi, çünki müsəlmanlar küçəyə çıxıb bilmirdilər, onları pulemyotlarla və tufənglə atəşə tuturdular". Həmin zabit Daşnaksütyun partiyasının görkəmli xadimi Tatevos Əmirov idi. Bu, həmin Tatevos Əmirov idi ki, uzun illər ərzində tariximiz, mətbuatımız onu "yenilməz inqilabçı", "xalqlar dostluğu uğrunda mətin mübariz" kimi təbliğ etmişdi.

Talançılar "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "Dağıstan" mehmanxanasının binalarını, "İsgəndəriyyə"ni, "İsmailiyyə"ni də yandırmışlar (8).

Bu qırğınlarda təkcə Azərbaycan müsəlmanları deyil, bütün Qafqaz müsəlmanları ziyan çəkmiş oldu. "İsmailiyyə"də Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti, Qafqaz müsəlman komitələri yerləşirdi, burada həmin təşkilatlara məxsus pul və sənədlər saxlanılır, müsəlmanların yığıncaq və qurultayları keçirilirdi. "Kaspi" qəzeti redaksiyasında Azərbaycan dilində kitablar nəşr edilirdi. Bina yandırılan vaxtdək burada Quranın yenidən çap edilmiş 5 min nüsxəsi saxlanılırdı. Onların hamısı yanıb külə dönmüşdü.

Mart talanlarında yaxşı təşkil olunmuş hərbi hissələrlə yanaşı erməni ziyalıları, gəncləri də iştirak edirdilər. Təhqiqat Komissiyasının materiallarında göstərilirdi ki, erməni əhalisinin bütün siniflərini təmsil edən nümayəndələr bu "müharibə"də iştirak etməyi özlərinə borc bilirdilər. Burada neftxudalar, mühəndislər, həkimlər, kontor işçiləri var idi, bir sözlə, erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz "vətəndaş borcu"nu yerinə yetirirdi" (9).

"Nikolay Buniatov" gəmişi komandirinin köməkçisi Kazım Axundova Bakının Çənbərəkənd adlandırılan dağıtılmış hissəsinin mühafizəsi üçün martın 24-də təyyarəçi Rozenblyumun başçılığı ilə 10 silahlı matros göndərilmişdir. Axundov martın 25-dən Nikolayev küçəsindəki meyitlərin yığıldırılmasına başladı. Onların arasında süngülərlə didik-didik edilmiş və qılınc ilə tik-tik doğranmış 3 müsəlman gimnaziyasının, 11 gimnaziyaçı qızın, 1 rus qadının, 3-5 yaşlarında 3 müsəlman oğlan uşağının, 8 rus kişinin, 19 İran təbəəli müsəlman qadının və müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlının meyitləri var idi. Bundan başqa, "Vulkan" cəmiyyətinin köhnə yanalma körpüsünə müsəlman kişilərin, qadın və uşaqların 18 meyiti gətirilmişdi. Axundov öz tanış texnik Vladimir Sokolovu "Kərpixana" deyilən yerə aparmışdı. Burada, o, 3 fotosəkil çəkmişdi. Birinci şəkildə başında güllə yarası, bədənində beş süngü yarası olan və sağ körpücük sümüyünə qılınc zərbəsi endirilmiş qadın meyiti təsvir olunmuşdur. Onun sağ döşü üstündə hələ sağ olan körpə uzanmışdır. Anasının döşünü əmən bu körpənin ayağında süngü yarası var-dır. İkinci şəkildə iri mismarla divara vurulmuş 2 yaşlı uşaq təsvir edilmişdir. Mismarın başından aydın görünür ki, onu divara daşla vurmaşlar. Daş elə oradaca idi. Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlı qızın meyitidir. Bicarənin bədənindən görünür ki, onu bir dəstə kişi (əgər bu alçaqlara "kişi" demək mümkündürsə) zorlamışdır.

Axundovla Sokolov 4-cü evə daxil olduqda onlar dəhşətli bir mənzərə görmüşdülər: geniş bir otağın döşəməsi üstündə 22-23 yaşlı bir qadının, iki qarının, 9 yaşlı qızın, 8 yaşlı oğlanın və südəmər körpənin meyitləri var idi. Körpənin əl-ayağını itlər gəmirib yemişdi. Təsvir olunan mənzərə Sokolova elə ağır təsir göstərmişdi ki, o daha fotosəkil çəkə bilməmişdi.

Talançılar hətta öz tanışlarına da rəhm etmədilər. Məsələn, martın 20-də Stepan Lalayev erməni əsgərlərdən ibarət dəstə ilə Vorontsov küçəsində yaşayan həkim Bəybala bəy Sultanovun mənzilinə soxulmuş və revolverini çıxarıb onu öldürmüşdür. Həyəətə düşən Lalayev müsəlman dalandarı, onun arvadını və iki yaşlı oğlunu da güllələmişdir. Otuzadək silahlı erməni Məş'ədi Əhməd Rəhim oğlunun evinə soxulmuş, 34 min 840 manat dəyərində qiymətli əşya oğurlamışdır. Məş'ədi Əhməd cinayətkarlar arasında qonşuları - dərzi Hayki və dükənçi Yexuşu tanımışdır.

Bakıda baş vermiş faciəli hadisələr şəhərə olduqca böyük ziyan vurmuşdur. Epidemiya tüğyan edərək minlərlə insanı qıraraq, əhalinin su, ərzaqla təchizatı dayanmışdır. Bazar və mağazalardan, demək olar, bütün ərzaq məhsulları yoxa çıxmışdır. Talançılar olub-qalan ərzaq ehtiyatlarını toplayıb aparmışdılar. Mətbuat yazırdı ki; "əhali aclıqdan əməlli-başlı zillət çəkirdi".

Qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxı dəhşətli talan və vəhşiliklərə məruz qalmışdır. Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında 7 cild, 925 vərəqdən ibarət təhqiqat materialları toplanmışdı. Burada bədnam S.Lalayevin başçılıq etdiyi əsgərlər və T.Əmirovun dəstəsi azğınlaşaraq müsəlmanları soyub-talayır və

qırırdılar. Şamaxının müsəlmanlar yaşayan hissəsinin hamısına od vurulmuşdu. 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq - Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm bir qibləgah, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Erməni quldurlar minlərlə dinc adamı qətlə yetirmişdi (10).

Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan axund Cəfərquluya olmazın işgəncələri verilmişdi. Ermənilər ona axundu olduğu məsciddə dəhşətli əzab-əziyyət verərək, bu mömin insanın saqqalının tüklərini bir-bir yolmuş, dişlərini, gözlərini çıxarmış, qulaqlarını və burnunu kəsmişdilər. Ermənilər axunda pənah gətirmiş saysız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər. Hacı axundun tamamilə yandırılmış evinin həyətinə sonralar Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən çoxlu miqdarda insan sümükləri aşkar edilmişdi. Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci ilin iyulunda Şamaxını ermənilərdən azad edərkən meyitlərin iri sümüklərini yığıb basdırmışdılar. Komissiya üzvləri 1918-ci ilin oktyabr və noyabrında bu barədə hazırladığı məruzədə qeyd edirdilər ki, həyətdə hələ də çürümüş meyitlərin qalıqları qalmaqdadır (11). Şamaxı qəzasının müsəlmanlar yaşayan təxminən 80 kəndinin taleyi də bu cür olmuşdur. Daşnakların törətdiyi vəhşiliklərin həddi-hüdudu yox idi.

1919-cu il martın 30-da "Azərbaycan" qəzetində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının "Çağırış"ı dərc edilmişdir. Komissiyanın sədri Əliəkbər bəy Xasməmmədovun imzaladığı bu sənəddə deyilirdi: "Şamaxının yalnız xarabalıqları qalmışdır. Şəhərin müsəlman hissəsindəki bu xarabalıqlarda məscidlərin ən qədimi 800 ildən çox tarixi olan Cümə məscidinin ancaq yanıb qaralmış minarələri görünür, şəhərin on beş minlik müsəlman əhalisindən sağ qalanlar isə bütün Zaqafqaziyaya dağılmış, əllərində qoltuq ağacı və bellərində torba qapı-qapı düşüb dilənirlər ki, acından ölməsinlər. Adlarını "bolşevik" qoyan qaçaq-quldur dəstələrinin əlindən qaçıb can qurtaran əhalinin qalan hissəsi türk qoşunları Azərbaycana gəldikdən sonra öz el-obalarına qayıtmışdır. Onlar qayıdıb gəldikdə əsrlərdən bəri yaşadıkları ocaqlarını yandırılmış və yerlə-yeksan edilmiş halda görmüşlər".

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının ayrı-ayrı kəndləri üzrə apardığı təhqiqatlarının - şahid ifadələri, zərərcəkənlərin dindirmə protokolları, rəsmi idarələrin əhalinin sayı və əmlaklarının dəyəri haqqında məlumatları, ölənlər və yaralananların siyahısı və s. - əsasında 53 kənd üzrə tərtib olunmuş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlər üzrə öldürülənlərin sayı və hər bir kənddə dəymiş ümumi zərərin miqdarı göstərilmişdir. Bu aktlarda olan rəqəmlərə əsasən Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlını qətlə yetirmişlər. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olmuşdur. Bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339.5 milyon manat olmuşdur (12).

"Çağırış" bu sözlərlə qurtarırdı: "Şamaxı qəzasının zərər çəkmiş əhalisinə yardım göstərmək hər bir vətəndaşın, xüsusən müsəlmanın vətəndaş vəzifəsi və mənəvi borcudur. Vətəndaş müsəlmanlar, Şirvanı xilas edin!"

Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən aydın olur ki, Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə vurulmuş ziyan orta hesabla bir milyard manatdan çox olmuşdur.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri - Gəncə quberniyasının Nuxa və Ərəş qəzalarında yoxlama keçirmiş N.Mixaylovun və N.Klassovskinin məruzəsində dəqiqləşdirilmişdir ki, təkcə bu qəzaların erməni dəstələri deyil, həm də başlıca olaraq, gəlmə hərbi hissələr və İrəvan quberniyasının erməniləri müsəlman əhalisini ucdantutma qırmaq, kəndləri dağıtmaq və dövlət hakimiyyət orqanlarını və müsəlman ərazilərini tutmaq üçün bütöv bir plan hazırlamışdılar (13). Əvvəlcədən qurulmuş plana görə daşnak-bolşevik qoşunu Şamaxını işğal etdikdən sonra Quba qəzasına daxil olmalı idi. Xaçmazda yaşayan ermənilər bu barədə xəbərdar edilmiş, onlara xeyli əlavə silah və sursat göndərilmişdi. 1918-ci ilin ilk aylarından Quba qəzasında müsəlman əhalisinə qarşı başlanan qırğınları faciə adlandırmaq vəhşiliklərin mahiyyətini tam açmır. Minlərlə insanın, dinc əhalinin, qadınların, uşaqların və qocaların əzab və işgəncə ilə qətlə yetirilməsi dəhşətli və ağlasığmaz qırğın idi. Quba faciəsi sırf siyasi məqsəd daşıyırdı. Qırğınlarda erməni daşnak qüvvələri ilə yanaşı bolşevik əsgərləri də iştirak edirdi. Erməni cəlladları hakimiyyətsizlikdən məharətlə istifadə edərək Qubada böyük bir qırğın həyata keçirdilər. Bu qırğınlarda əsas məqsəd Azərbaycanda müsəlman əhalisini məhv edərək sovet rejimi qurmaq idi. Çünki sovet rejiminə rəhbərlik edən Şaumyan Cənubi Qafqazda "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Təki Azərbaycan deyilən dövlət qurumu yaranmasın.

Faciəni səciyyələndirən başlıca cəhət odur ki, Quba qəzasında qırğınlar əvvəlcədən düşünülmüş və buna geniş hazırlıq işləri görülmüşdü. Çünki qırğına başlamaq üçün bəhanə yalnız milli münaqişə ola bilərdi. Erməni daşnak qüvvələri dünyanın hər yerinə ermənilərin guya müsəlmanlar tərəfindən sıxışdırıldığı barədə teleqramlar göndərirdilər. Qubada yaşayan M.Kasparov, H.Hayrapetov, A.Mukanyans və A.Boqdanov tərəfindən göndərilmiş teleqramda iddia olunurdu ki, Qubada müsəlmanlar milli ədavət, milli qırğın törədir, erməni və rus kəndlərini dağıdır, kilsələrə od vurub yandırirlar.

Ermənilər bolşeviklərin köməyi ilə Quba qəzasında üç dəfə qırğın törətmişdilər. Qubaya hücum edənlər içərisində özünü bolşevik kimi qələmə verən və 2 min əsgərə başçılıq edən David Gelovanidən başqa, bolşevik Vano Sturua da olmuşdur. Onun dəstəsində min əsgər var idi. Onlardan əvvəl isə Muradyanın rəhbərlik etdiyi 2 min erməni əsgəri Quba qəzasında qırğın törətmişdi. Həmin dəstə Birinci Dünya müharibəsində özünü rus çarizminin ən yaxın müttəfiqi kimi qələmə vermiş "Daşnaksütyun" partiyasının əsgərlərindən ibarət idi. Qəzaya gəlmiş işğalçılara 300-dən çox döyüşçüsü olan Avakov və Vartanın yerli ermənilərdən ibarət quldur dəstələri də köməklik edirdi.

Qubada 100-ə yaxın əsgərin olmasına baxmayaraq, Gelovaniyə Xaçmazdan əlavə kömək göndərilmişdi. D.Gelovani bu barədə yazırdı: "Xaçmazdan köməyimizə poruçik Ağacanyanın başçılığı ilə ancaq ermənilərdən ibarət 150 nəfərlik dəstə və iki top gəldi". D.Gelovanınin Qubaya gəlməsi, xüsusi dəstə tələb etməsi və köməyinə məhz ermənilərdən

ibarət xüsusi dəstənin göndərilməsi bir daha göstərir ki, Azərbaycanın şimal bölgəsində müsəlmanlara qarşı etnik düşmənçilik - soyqırımı əvvəlcədən planlaşdırılmışdı. Belə ki, 1918-ci il martın əvvəllərində əmlaklarını sataraq Qubadan tələsik çıxıb gedən varlı ermənilərdən bunun səbəbini soruşduqda demişdilər: "Sizinlə bizim aramızda nə isə gözlənilir, ona görə də komitə bizi geri çağırır".

D.Gelovani Qubaya gələndə buradakı həbsxanada saxlanılan 200-dək hərbi erməni əsirini azadlığa buraxmışdı. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən və şahidlərin ifadələrindən aydın olur ki, həbsxanadakılar ilin əvvəlində bölgədə vəhşiliklər törətmiş erməni əsgərlərinin bir hissəsi idi. O vaxt Qusarın Kuzun kəndinin sakini, Türkiyədə təhsil almış nüfuzlu din xadimi Möhübeli əfəndi, həmçinin Cağar kəndinin sakini Hətəm Sərkərov yerli əhalini erməni daşnaklarına qarşı mübarizəyə qaldırmış, Cənubi Dağıstan ləzgilərindən də kömək alaraq işğalçıları darmadağın etmişlər. Muradyan 100 nəfər əsgərlə qaçıb canını qurtarmış, əsir düşmüş 200-dək daşnak Möhübeli əfəndinin tapşırığı ilə Quba həbsxanasına salınmışdı.

D.Gelovani Qubadan qovulanda əhalini hədələmiş, tezliklə bura ermənilərin xüsusi təlim görmüş cəza dəstələrinin gələcəyini bildirmişdi. Vətən tarixşünaslığından məlumdur ki, onun hədəsindən 10 gün sonra Bakıdan top və pulemyotlarla silahlanmış erməni ordusu Qubaya gəlir. Hamazaspin dəstəsi Qubanın girəcəyindən tutmuş yuxarı hissəsindəkə şəhəri odlamağa başladı. Daşnaklar küçədə qarşılıqlı çıxan bütün adamları ucdantutma gülləyə tutur, yerə yıxılmış yaralıların bədənlərini tüfənglərin süngüləri ilə deşik-deşik edir, gözlərini ovurdular. Yaxınlıqdakı meşəyə qaça bilməyənlər evlərinə girib qapıları bağlamışdılar. Onları evlərindən zorla çıxarıb, yerindəcə güllələyir və yaxud qabaqlarına qatıb meydana aparırdılar. Bir neçə saatın ərzində yüzlərlə insan qətlə yetirildi.

Dövrün sənədləri və şahid ifadələrindən məlum olur ki, erməni daşnak qüvvələri bolşevik əsgərlərindən çox məharətlə istifadə edirdilər. Şahidlərin biri yazır: "Daşnakların son dərəcə azğınlaşdığını görəndə onlarla qeyri-bərabər döyüşə girməli olduq. Bir gün davam edən atışmada 200-dən çox döyüşçünü itirib, 40 nəfərlə Digah kəndinə tərəf geri çəkildik. Hamazasp bundan həm hirsələndi, həm də bir qədər ehtiyat etdi. Quba camaatını meydana yığıb bildirdi ki, mən minlərlə türkün başını kəsən Ərzurum ermənisiyəm. 200-dən çox türk kəndini yandırıb xaraba qoymuşam. Uzun müddət türklərlə vuruşmuşam, erməni xalqının mənafeyini müdafiə etmişəm. Buraya da ona görə gəlmişəm. Əgər müqavimət göstərsəniz, hamınızı bir nəfər kimi qıracağam". Daşnak-bolşevik birləşmələrinin Quba qəzasında törətdikləri qırğınlar daha amansız və qəddarlıqla həyata keçirilmişdi. Şahidlərdən biri yazır: "Hamazasp daşnak dəstəsinə bələdçilik edən qubalı erməni Harun Həyrapetovu yanına çağırırdı və ona nəsə dedi. Harun cibindən bir siyahı çıxarıb oxumağa başladı. Həmin siyahıda Qubanın varlılarından 26 nəfərin adı var idi. Hamazasp həmin adamların dalınca silahlı əsgərlərdən bir neçə nəfərini göndərdi. Silahlı əsgərlər həmin ailələrdən altı nəfərlə geri qayıdanda daşnak komandiri daha da qızıqırdı. Gətirilənlərin 4-ü qadın, 2-si yeniyetmə idi. Hamazaspin tapşırığı ilə yeniyetmələrin başlarını kəsdilər. Qadınları uşaqlarının qanını içməyə məcbur etdilər. Onlar şivən qoparıb daşnakların üstünə atılarda qarınlarını süngülərlə deşdilər. Sonra qılıncı bədənlərini tən ortadan ikiye böldülər. Meydanda ah-nalə yüksələndə Hamazasp əsgərləri cərgə ilə düzdürüb əliyalın, günahsız əhaliyə atəş açmağı onlara əmr etdi. Yüzlərlə adam qırıldı. İnanmaq olmurdu ki, insan-insana qarşı bu qədər vəhşilik törətsin". "Mən sizin qanınızı içəcəyəm" - deyən Hamazasp siyahıda adları çəkilən adamların mülklərini odlayıb külə döndərmək üçün əmr verdi. Bütün bu hərəkətləri ilə o, son dərəcə qəddar və qaniçən olduğunu sübuta yetirirdi.

Hamazasp Bakıdan mənfur Şaumyan rejimindən belə bir tapşırıq almışdı: Quba qəzasında bütün müsəlmanları qırıb məhv etmək, onların yaşayış məntəqələrini dağıtmaq. Sonra isə bu qırğını sünni və şiə məzhəbləri arasında toqquşma kimi qələmə vermək.

Təhqiqat materiallarından məlum olur ki, 1918-ci il mayın 1-də Qubaya girən daşnak-bolşevik birləşmələrinin sayı 5 mindən artıq olmuşdur. Ona görə də onlar silahsız dinc əhaliyə azğınlıqla divan tuta bilmişdilər. Həmin azğınlığın miqyasını təsəvvür etmək üçün iki gün ərzində yalnız Quba şəhərində 4 minədək müsəlmanın öldürüldüyünü xatırlamaq kifayətdir. Bu rəqəm Quba şəhər əhalisinin beşdə biri demək idi.

Qırğının canlı şahidlərindən olan Harun Şahbalı oğlu xatırlayır: "Ermənilər o qədər adam qırılmışdılar ki, Qubanın küçələri al-qana boyanmışdı. Əllərinə keçən 2 mindən çox adamı meydana yığıb ucdantutma güllələmək istəyəndə bir nəfər onların başçısına yaxınlaşdı. Deyilənə görə komissar idi. Bir qədər söhbət etdikdən sonra əsgərlərə təzədən əmr verildi ki, silahları aşağı salsınlar. Qadınlar və uşaqlar ağlayırdılar. Yekəpər bir erməni beş nəfərlə camaata yaxınlaşıb, cavan, gözəgəlimli qadınları seçməyə başladı. Əllidən çox qadını hara isə apardılar. Onlardan birinin qardaşı etirazını bildirəndə yerindəcə güllələdilər. Onun meyidini yerə sərilib bıçaqla gözlərini çıxardılar. Əli qana batmış erməni ovcunda tutduğu gözləri camaatın üstünə tulladı. Kütlədən uğultu qopdu. Daşnaklar ermənicə söyə-söyə qabaqdakıları qundaqla döyməyə başladılar. Sonra irəli çıxmış bir yaşlı kişinin qarnını süngü ilə deşdilər. Bu, göz ilə baxılacaq müsibət deyildi".

Başqa bir şahid yazır: Ermənilər dindarları Qubanın mərkəzinə gətirdilər. Bu, döyülən insanlar qəzanın ən hörmətli ağsaqqalları sayılırdılar. Hamazasp hamının tanıdığı Quba erməni Harunu çağırırdı. Harun Azərbaycanca dedi ki, sünnilər və şiələr hərəsi bir tərəfə çəkilib üz-üzə dursunlar. Elə o cür də durdular. Aralarında 20-30 metr olardı. Sonra iki tüfəng gətirib dedilər ki, onsuz da sizin ha-mınızı qıracağıq. Kim sağ qalmaq istəyirsə, dediyimizə əməl etsin. Sünnilər və şiələr növbə ilə bir-birilərinə güllə atsın. Sağ qalanlarla işimiz olmayacaq. Birinci iki nəfəri irəli çıxarıb tüfəngləri onlara verdilər. Biri ləzgi Məhəmməd, o birisi isə şiələrin ağsaqqalı Məşədi Mirsadiq idi. Onların heç biri erməni silahını

əlinə almaq istəmirdi. Qundaqla başlarını yarıb onları tüfəng götürməyə məcbur etdilər. İki də tüfənglərini qaldırıb bir-birlərini nişan aldı. Hamı məəttəl qalmışdı. Nisbətən cavan olan Məhəmməd heç kimin gözləmədiyi halda geri döndü və bir daşnakı yerə sərdi. Qarışıqlıqdan istifadə edən Məşədi Mirsadiq da bir ermənini öldürdü. qaçmaq istəyən yüzlərlə adamı pulemyotlarla qırdılar. Ölənlərin çoxu qadınlar və uşaqlar idi. Əvvəlcə Məhəmmədin qollarını kəsdilər, sonra ayaqlarını. Başını kəsib süngüyə keçirdilər və hamı görsün deyə yuxarı qaldırdılar. Məşədi Mirsadiğin gözlərini çıxarıb, qollarını sındırdılar və boynunu qırdılar. Həmin gün daşnaklar məscidi dağıdıb, həm sünnilərdən, həm də şiiyələrdən 20-dən çox din xadimini qətlə yetirdilər". A.Novatski məsələni dəqiqləşdirmək üçün qeyd edir ki, müsəlmanların dini heysiyyətinə toxunaraq, məscidlərə od vurub yandıran daşnaklar təkcə Quba, Qusar və Xaçmaz ərazisində 26 məscidi yandırmışdılar. Müsəlmanların müqəddəs dini ocaqlarını yerlə yeksan edən daşnaklar dinə, Şərq tarixinə və ədəbiyyatına aid minlərlə qiymətli kitabları da məhv etmişdilər. Qubanın mərkəzində Əbdürrəhim əfəndinin mədrəsəsini yandıran ermənilər buradakı 1300-ə yaxın kitabı tonqala atmışdılar. Hadisələrin canlı şahidlərindən olan nüfuzlu din xadimi İbrahim Aydəmirov xatırlayır: "Digah məscidində təxminən 600-700 il əvvələ aid alban və ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablar var idi. Ermənilər həmin kitabları məhv etməklə yanaşı, kənd məscidinin təxminən bir kilometrliyində yerləşən müqəddəs pirin daşını da partlatmışdılar. Bu, üstündə alban yazıları olan nəhəng bir daş idi".

Qubaya gələn Hamazasp ilk növbədə Muradyanın əsgərlərini həbsxanaya salanlardan qisas alaraq onların evini dağıtmış, mülklərini başdan-başa yandırmışdı.

Gelovani Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi izahatında yazır: "Mən geniş səlahiyyətlər alaraq Qubaya gəldim. Hamazaspa öz dəstələri ilə şəhəri tərk etməyi təklif etdim. Əvvəlcə o, tərəddüd etdi və sonra bildirdi ki, çıxıb getməyə hazırdır. Həqiqətən də Qubada olduğunun onuncu günü bütün dəstəsi ilə çıxıb getdi". Lakin Gelovaninin izahatında deyilənlər həqiqətə uyğun deyil. Çünki Hamazasp belə asanlıqla qırğından əl çəkəcəksə, niyə yerli əhaliyə meydan oxuyaraq deyirdi: "Mən erməni xalqının və onun mənafələrinin müdafiəçisiyəm. Mən cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki həftə əvvəl burada öldürülmüş ermənilərə görə sizdən qisas alım. Mən bura qayda-qanun yaratmaq, sovet hakimiyyətini qurmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa göndərilmişəm. Mənə əmr edilmişdir ki, Xəzər dənizindən Şahdağın kimi bu ərazidə yaşayan bütün müsəlmanları məhv edim. O daha irəli gedərək deyirdi: "Hazırda mənim Digah və Alpan kəndlərində döyüşlərim gedir. Sonra Üçkün və Kilid kəndlərinə keçərək, Şahdağa çatacağam". Doğrudur, müsəlman qanına susayan Hamazaspaın arzusu ürəyində qaldı. Üç gün davam edən döyüşlər müsəlmanların qələbəsi ilə başa çatdı. Hər iki tərəf böyük itkli verdi. Döyüş yeri tarixi yaddaşa "Qanlı dərə" kimi daxil oldu.

Hamazaspaın vəhşilikləri nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında üst-üstə 16 mindən çox insan məhv edilmişdir. Ayrı-ayrı mənbələrə və şahidlərin dediklərinə əsasən, qırğın zamanı 12 minədək ləzgi, 4 mindən çox azəri türkü və tat əhalisi öldürülmüşdü. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələri Quba qəzasında 162 kəndi dağıtmışdılar ki, bunlardan 35-i hazırda mövcud deyildir.

Göyçay qəzasının Kürdəmir kəndində daşnaklar 56 ev və dükanı, 127 malikanəni, iki məscidi yandırmış, yerli imamın mənzilini talan etmişlər. Mənzildəki Qur'anın təfsirinə dair zəngin kitabxanadan tonqal düzəldilmiş, Qur'anın özü isə təhqir olunmuşdur. Göyçay qəzasında Cəngi (Caylı), Qaravəlli, Qarabucaq, Mustafanlı, Xəlil-Qasımbəy Ərəb-Mehdibəyli, Sadalı kəndləri və digər obalar da darma-dağın edilmişdir.

Komissiyanın sədri Xasməmmədov Xarici İşlər Nazirinə yazırdı ki, Avropa sülh konfransına gedən nümayəndə heyətinə təqdim etmək üçün Bakı, Şamaxı, Quba şəhərlərində, Şamaxı, Göyçay, Cavad və Quba qəzalarında türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən törədilmiş vəhşilikləri əyani şəkildə sübut edən məlumatlar kifayət qədərdir. Lənkəran qəzası polkovnik Avetisovun silahlı quldur dəstələri tərəfindən, Cavad qəzasının bir hissəsi isə polkovnik İllarinoviç başda olmaqla başqa bir dəstə tərəfindən, İrəvan quberniyasında, Gəncə quberniyasının dörd qəzasında - Cəbrayıl, Cavanşir, Şuşa, Zəngəzurda böyük dağıntı törədilərək, azərbaycanlı əhali ucdantutma məhv edilmişdir (14).

Lənkəranda olan "Dikaya diviziya"nın tərksilah etmək üçün dəniz vasitəsi ilə bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edilirdi. Bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astarada bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edildi, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Xəzər dənizi sahilində Qızıllağac ilə Lənkəran arasındakı müsəlman kəndləri "Aleksandr" gəmisi tərəfindən top atəsinə tutuldu. Yanvarda başlanan bu qırğımlar martda daha da şiddət etdi" (15).

Osmanlı qoşunlarının Bakını azad etməsindən bir az əvvəl Lənkərana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutmağa başladı. Onlar müsəlman yeməxanalarına girib oradakıları təhqir edir, pul verməkdən imtina edir, onları Osmanlı türklərindən qorunmaq üçün səngər qazmağa məcbur edirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, erməni əsgərləri məhərrəmlik mərasimi verilən məscidlərə girib müsəlmanlara öz təziyələrini keçirməyə mane olurdular. Müsəlman əhalisi dini ayinlərini icra etmək üçün məscidlərə yığışdıqları zaman ermənilər ora soxularaq müsəlmanları qarət edir, məscidi isə yandırmaya istəyirdilər. Ermənilər bu bölgədə yüzlərlə ev dağıtdılar və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoydular. 1918-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin avqustunda "Molokan qiyamı" yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həyatına son qoyulmuşdu.

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan çəkən Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Daşnak qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində bu qəzanın Şuşa ilə əlaqələri tamamilə, Cəbrayıl qəzası ilə qismən kəsilmişdi. Qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti bir də ona görə ağırlaşmışdı ki, erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı bu qəzada general Andronikin erməni əsgərlərindən ibarət yaxşı təşkil olunmuş nizami qoşunları da var idi. Andronik Erməni hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxularaq müsəlman əhalisindən tələb edirdi ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar ya da qəzanın ərazisini tərk etsinlər. Guya bu ərazi Ermənistan Respublikasına daxildir. Qəzanın çox zəif silahlanmış müsəlman əhalisi Andronikin bu tələblərini rədd etdiyinə görə ermənilər həmin əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, 1918-1919-cü illərdə Sisyan mahalının birinci polis sahəsində olan bütün müsəlman kəndləri, ikinci polis sahəsində olan kəndlərin əksəriyyəti, üçüncü, dördüncü və beşinci polis sahəsindəki müsəlman kəndlərinin isə çox hissəsi məhv edilmişdi. Bəzi kəndlər ümumiyyətlə, yer üzərindən silinmiş, həmin kəndlərin torpaqları ermənilər tərəfindən əkin yeri üçün şumlanmışdır. 50 mindən yuxarı müsəlman qaçqını qismən dördüncü polis sahəsində, qismən də Cəbrayıl qəzasında özlərinə sığınacaq tapmışdılar.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzərindən silindiği qeyd olunur. Dağıdılmış bütün kəndlərin adları bu sənədlərdə sadalanır.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə görə 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında komissiyanın məruzəsi hazırlanana qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öldürülüb və ya şikəst edilmişdir. Məruzədə deyilirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşilikləri haqqında tam məlumat vermir. Belə ki, daha çox müsəlman erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Ancaq o zamankı dəhşətli qarışıqlıq şəraitində onları tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

Qəzanın Vaqudu kəndində 400-dən yuxarı azərbaycanlı əhali məsciddə sığınacaq tapır və güman edirlər ki, ermənilər müqəddəs yer sayılan məscidə toxunmazlar. Ancaq məscidi mühasirə edən erməni vandalları əvvəlcə məscidə əl bombaları atır, sonra isə ona od vuraraq adamlarla birlikdə yandırır. Şəki kəndinin küçələrində iki yerə saqqalanmış uşaq meyitləri atılıb qalmışdı. İrmişli kəndini talan edərək ermənilər südümər uşaqları süngülərə taxaraq göyə qaldırır, öldürülən meyitləri tikə-tikə doğrayırdılar. Aqudi kəndində ermənilər müsəlmanlardan xristianlığı qəbul etməyi tələb edir, bundan imtina edən qadınlara qarşı ən amansız cəza tədbirlərini həyata keçirirdilər.

Çullu kəndində ermənilər yorğan-döşəkdə xəstə yatan 9 nəfər müsəlmanı qılıncı ilə doğramışdı. Bağlıbəyli kəndində ermənilər 7 nəfər azərbaycanlıyı bir evə yığıb evlə birlikdə diri-diri yandırmışlar. Müsəlman meyitlərinin əli, ayağı, başı kəsilmiş və o qədər eybəcər hala salınmışdı ki, həmin əzaların hansı meyitə məxsus olduğunu bilmək olmurdu. Zəngəzur qəzasında 1918-ci il yayın axırları və payızında baş verən bu hadisələr bilavasitə cəllad Andronikin rəhbərliyi altında keçirilmişdir.

Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, on minlərlə iri-buynuzlu və yüz minlərlə xırda buynuzlu mal-qara ermənilər tərəfindən sürülüb aparılmış, bağlar, taxıl zəmiləri və otlaq sahələri yandırılmış, dağıdılmış, bir sözlə, qəzanın müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyəti fəlakətli hala salınmışdı. Ermənilər tərəfindən qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndlərinə qaçıb dağılmış əhalisinə 1 milyard manata yaxın maddi ziyan vurulmuşdur.

Ermənilərin Zəngəzurun müsəlman əhalisinə qarşı hücumları 1919-cu ilin dekabrından yenidən şiddətləndi. Noyabr ayında ermənilər müsəlmanlar yaşayan Oxçu, Atqız, Şabadan, Pirdavdan kəndlərinə qarşı geniş hərbi əməliyyata başladılar (16). Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı Zəngəzurdakı vəhşilikləri 1920-ci ilin əvvəlində daha amansız bir şəkildə aldı. 1920-ci ilin yanvarından Zəngəzurdə baş verən bütün hadisələrin bilavasitə təşkilatçısı məhz Ararat Respublikasının özü idi. Burada da əsas məqsəd Zəngəzur qəzasını tamamilə müsəlmanlardan təmizləyərək Paris sülh konfransı dövlətlərinin əli ilə onu Ermənistanın tərkibinə daxil etmək idi. Bu təmizləmə əməliyyatlarında erməni quldur dəstələri ilə yanaşı Ararat Respublikasının on mindən yuxarı nizami qoşun dəstələri iştirak edirdi.

Ermənilərin irimiqyaslı hücumları ilə əlaqədar 1920-ci il yanvarında Azərbaycan Respublikasının parlamentinə, hökumətinə müxtəlif partiya fraksiyalarının rəhbərlərinə Zəngəzurdan çoxlu həyəcanlı xəbərlər daxil olurdu.

1920-ci il yanvarın 21-də Azərbaycan Respublikasının parlamentinin üzvü Cəlil Sultanov tərəfindən Azərbaycan parlamentinə göndərilmiş teleqramda deyilirdi: "Dörd gündür ki, erməni quldur dəstələri nizami ordu ilə birlikdə top və pulemyotların atəşi altında Zəngəzura hücumları davam etdirir. İtkilər olduqca çoxdur. Əhali vahimə içərisində qaçır və kömək umur. Qəzanın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindəki etirazlardan fəal hərəkətə keçin. Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən birini tamamilə məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurun ardınca növbə Qarabağındır. Bütün bunların itirilməsi üçün siz Azərbaycan xalqı və Azərbaycan qarşısında cavab verəcəksiniz" (17).

Yanvarın 22-də isə Cəbrayıl məktəbinin nəzarətçisi H.Axundzadə Azərbaycan parlamentinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Yanvarın 19-da səhərdən erməni silahlı qüvvələri Zəngəzurdə Xocahandan Qaladərəsinə kimi ərazidə bütün cəbhə boyu toplardan və pulemyotlardan müsəlman kəndlərini atəşə tuturlar. Altı kənd tamam dağılmış, doqquz kənd isə od içərisində yanır. Ermənilər qadınlara və uşaqlara belə rəhm etmədən qəddarlıqla müsəlmanları qırır, kəndləri dağıdır. Müqavimət göstərməyə heç bir qüvvələri olmayan müsəlmanlar bütün əmlaklarını ermənilərə qoyaraq yalnız qaçmaqla canlarını qurtarırlar" (18).

Erməni millətçilərinin Zəngəzurdakı dəhşətli cinayətləri və onlara layiqli cavab verilməməsi - azərbaycanlı əhali arasında ümitsizlik doğururdu. 1920-ci il yanvar ayının 23-də Cəbrayıldan müəllim Hüseyn Axundzadənin vurduğu təkrar teleqramda deyilirdi: "Zəngəzur müsəlmanları tərəfindən başınız sağ olsun. Nə qədər zəngəzurlular ağladılarsa da, nalələri Zəngəzur dağları, dərələri və obala-rından kənara çıxmadı. Qarı arvadların namusu təhqir olunmuş, məsum balaların başsız bədənəri qırmızı qanlarına bulaşmış çöllərdə qalıblar. Qızlar və gəlinlər ermənilərin əlinə keçmiş, onların namuslarına təcavüz edilmişdir. Zəngəzurdə düşmənə müqavimət göstərən çox az kişi qalıb. Lakin onlar da tam ümitsiz vəziyyətdədirlər. Üzümüzü Azərbaycan dindarlarına çevirir, onları Zəngəzurdakı qardaşlarımızın, bacılarımızın, məsum balaların məsumanə şəkildə şəhid olmaları-na qarşı kömək, kömək, dəyə yalvarışlarına cavab verməyə çağırırıq" (19).

Cəlil Sultanov yanvarın 23-də hərbi əməliyyat yerindən Parlamente göndərdiyi üçüncü teleqramında yazırdı: "Zəngəzur qəzası İrəvandan on top və pulemyotlarla gəlmiş nizami ordu tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruşmada iştirak edən nizami erməni ordusunun sayı on minə satır. Hökumətin köməyinə ümidini itirən əhali bütün Azərbaycan türk xalqına müraciət edir. Aldığımız məlumatlara görə sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanır. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşməkdir. Nəticədə Naxçıvanla əlaqəni tamam kəsmək, beləliklə də həm Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir. Artıq kağız üzərindəki etirazlara son qoymaq, iki yüz mindən yuxarı Zəngəzur müsəlman əhalisinin məhvinə gətirib çıxarmış xain ermənilərin iç üzünü açıb dünyaya çatdırmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Xahiş edirəm təcili tədbir görün ki, heç olmasa Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Hər dəqiqə qiymətlidir. Yubanmaq xalq və vətən qarşısında cinayət və satqınlığa bərabərdir" (20).

1918-ci ilin avqustunda İqdir və Eçmiədzin qəzalarında azərbaycanlıların qırğını quldur Dronun rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Onun göstərişi ilə bu regionda azərbaycanlıların 60-dan çox kəndi dağıdılmış, yandırılmış, əhalisinə qarşı ən sərt tədbirlər götürülmüşdü.

Çəmbərəkənd (Krasnaselo) rayonunun Ağbulaq, Ardaniş, Bəriyabad, Qaraqava Əmirxeyir, Yanıqtəpə, Gölkənd (Qaraqoyunlu), Toğluca, Çaykənd, Cıvıxlı, Cil, Sorca və başqa kəndlərə hücum etmiş Andronikin quldur dəstəsi əhalini qırmış, kəndi dağıtmış, xalqın var-dövlətini talan edib aparmış, əhalinin bir qisminə ağır işcəncələr vermiş, qaça bilməyənləri, qocaları, qadın və uşaqları vəhşicəsinə qılıncdan keçirmişdir. Eçmiədzin rayonunda 1918-ci ildə azərbaycanlılar sayca üstünlük təşkil etsələr də, bu rayonun əksər kəndləri ermənilərin vəhşiliyinə, işgəncələrinə məruz qalmışdılar. Rayonun Ayarlı kəndi 1918-ci ildə bütünlüklə soyqırma məruz qalmışdır. Bu kənddə həmin vaxt 700-dən çox azərbaycanlı yaşayırdı. Onların əksəriyyəti işgəncələrlə qırılmış, salamat qalanlar isə didərgin düşmüş, dağlarda- daşlarda tələf olmuşlar.

İri azərbaycanlı kəndi olan Qarğabazarın 800 nəfərdən çox əhalisi erməni quldur dəstələri tərəfindən işgəncələrlə öldürülmüşdür. Bu kənd talan edilmiş, dağıdılmış, binaları yandırılmışdır. Qəmərli kəndinin də başına eyni müsibətlər gətirilmişdir. Bu kənddə yaşayan 500 nəfərə yaxın azərbaycanlı əhali erməni si-lahlı dəstələri tərəfindən qırılmış, bir qismi isə doğma yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olmuşdur.

Eçmiədzin rayonunun Yuxarı Qarxun, Yuxarı Türkmənli, Kiçik Zeyvə, Kürəkənli, Məmmədabad, Molla Dursun, Hacı Qara, Hacılar, Hamamlı və başqa kəndlərində yaşayan azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti 1918-ci il qırğınlarında soyqırımına məruz qalaraq doğma yurdlarından başlarını götürərək qaçmışlar.

1918-ci ilin martına qədər İrəvan qəzasının 199 azərbaycanlı kəndi, 1919-cu ilin sentyabr ayına qədər isə Eçmiədzin qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndi bütünlüklə yerlə-yeksan edilmişdir. 1919-cu ilin axırında isə Zəngibasarın bir neçə kəndi istisna olunmaqla, İrəvan qəzasının, o cümlədən Vedibasarın bütün kəndləri məhv edilmiş, əhalisi vəhşicəsinə öldürülmüş, sağ qalanlar canlarını xilas edərək başqa yerlərə qaçmışlar. Əhali İran, Osmanlı və Azərbaycana pənah gətirmişlər.

Quqark rayonunun Vartanlı kəndində isə faciə belə başlandı: Aprel ayının ortalarında iclas keçirmək adı altında azərbaycanlıları bir evə yığırırlar. Təxminən 1200- 1500 adam bu evə toplaşır. Keşiş Vahan iclası açır, bir neçə kəlmə ilə bu iki xalqın bir kənddə mehriban yaşamasını tövsiyə edir. Bir qədər sonra silahlı ermənilər içəri daxil olub keşişi bayıra çıxarıp, evin qapısını bağlayaraq damından içəriyə saman qarışıq neft töküb camaatı yandırmğa başlayırlar. Uşaq, qoca, qadın qışqırtısı ərsə dayanır, tüstüdən boğulanlar, özlərini itirənlər qapıya hücum çəkirlər. Əliyalın xalqın müqaviməti nəticəsiz qalır.

Yerevan şəhərinin şimal - şərqində yerləşən Kotayk rayonu ərazisində də 1918-ci ildə erməni quldur dəstələri azərbaycanlılara qarşı geniş soyqırımı həyata keçirdilər. 1918-ci ilin məlum hadisələrinə qədər bu rayonda yaşayan əhali arasında azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi. Lakin həmin dövrdə rayonun Avdallar, Artız, Aşağı Qaxt, Başkənd, Bozkosa, Qayaxaraba, Qaraçala, Qaraçörək, Qızqala, Qurbəğalı, Damagirməz, Dəlləkli, Əkərək, Zər, Yelqovan, Yellicə, Kamal, Kənxan, Kərpidi, Küzəcik, Göykilsə, Güllücə, Nurnus, Oxçu qalası, Təzəxarab, Çobangörükməz və s. kəndlərindən azərbaycanlı əhali böyük işgəncələrlə qovulmuşdur. Onların əksəriyyəti Andronikin və daşnak hökumətinin silahlı erməni dəstələri tərəfindən öldürülmüşdür. 1920-ci ilin aprelində "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "Artıq Göyçə mahalında müsəlman qalmayıb. Hazırda Yeni Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır, onlardan 22 kənd apreldə dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Aşağı Şorca, Soğanqulu-ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu, Ağalı, B. Qaraqoyunlu, K. Qaraqoyunlu, Zərzibil, Ədli, İnkədağ, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd, Bala Məzrə, Şişqaya, Baş Hacı, Qəribqaya kəndlərinin 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün malı, dövləti başlı - başına buraxıb qaçmışdır. Bütün bu var-dövlət hazırda ermənilərə qalıb, qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir". Andronikin quldur qoşununun və daşnakların 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırımı nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan

əhalinin çox böyük hissəsi, təxminən 565 min nəfəri vəhşicəsinə qırılmış, yaxud öz dədə-baba torpaqlarından qovulmuş, didərgin salınmışdır. Erməni müəllifləri özləri bu faktı təsdiq edirlər. Tarixçi Z. Korkodyan "Sovet Ermənistanının əhalisi 1831-1931-ci illər" kitabında fakt kimi göstərir ki, 1920-ci ildə Ermənistanda sovet hökuməti qurularkən bu ərazidə 10 min nəfərdən bir qədər çox türk azərbaycanlı qalmışdı.

1918-ci ildə "İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun çevrəsində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülmə "türksüz Ermənistan" siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir. 1920-ci il aprelin 27-də XI Qırmızı Ordunun Bakını, sonra isə Azərbaycanın bütün bölgələrini işğal etməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gördüyü tədbirləri başa çatdırmağa imkan vermədi. Ermənistan sovetləşən Zəngəzur qəzası daxil olmaqla həmin ərazilər sovet Ermənistanına bağışlandı. Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qətlər və kütləvi insan qırğını təsadüfi hadisə deyil, "Daşnaksütyun" partiyasının "Böyük Ermənistan" yaratmaq planını reallaşdırmaq yolunda atılan addım və soyqırımı siyasəti olmuşdur. Xalqımıza qarşı 1918-ci ildə törədilən mart soyqırımını kimi faciəli bir tariximizin saxtalaşdırılması və ört-basdır edilməsini təkə tarixi bir anın unudulması kimi qəbul etmək olmaz. Mart hadisələrinin saxtalaşdırılması xalqımıza qarşı tarixən düşmən münasibət bəsləyən erməni xislətinin gizlədilməsi oldu. Bu isə özlüyündə XX əsr tariximizdə yeni-yeni qanlı səhifələrin açılmasına gətirib çıxartdı ki, bunlardan aşağıdakılara diqqəti cəlb etmək yerinə düşər:

—1920-ci ilin aprel işğalı ilə Azərbaycan milli hökuməti devrildi, bolşevik bayrağı altında ermənilər Azərbaycanda faktiki olaraq ikinci dəfə hakimiyyəti ələ keçirdilər. Nəticədə respublikada nəinki ziyalılara, hətta milli baxışlı kommunistlərə də divan tutuldu, milli adət-ənənələrimiz ayaq altına atıldı, bütün bu işlərin icraçıları ermənilər oldu;

—bu gün müstəqil Azərbaycanın ən ağır probleminə və xalqın ən ağır dərdinə çevrilən Qarabağ məsələsinin əsası 20-ci illərdə qoyuldu;

—bolşevik cildinə girən daşnaklar Zəngəzur torpaqlarını zorla Azərbaycandan qoparmağa nail oldular;

—otuzuncu illərin repressiyalarında erməni xisləti üçün yaranmış fürsətdən məharətlə istifadə edildi;

—1947-53-cü illərdə yüz minlərlə soydaşımız öz ata-baba torpaqlarından (Qərbi Azərbaycan) didərgin salındı;

—1990-cı ilin yanvar faciəsi, 1992-ci ilin fevralında Xocalı soyqırımı, 1992-ci ildən başlayaraq Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, ümumiyyətlə, 20 faiz torpaq itkisi erməni məkrinin, ən əsası isə mart soyqırımının unudulmasının bilavasitə nəticəsidir;

—1918-ci ilin martında erməni vəhşiliyindən canını qurtarıb Bakını tərk edən soydaşlarımızın qaçqın həyatı qan yaddaşımıza həkk olunsaydı, fikrimizcə, bu gün biz bir milyon insanın qaçqınlıq taleyini yaşamağa məcbur edən erməni məkri qarşısında aciz qalmazdıq;

Nəhayət, Ü.Hacıbəyovun 1919-cu ildə mart soyqırımının ildönümü ilə əlaqədar yazdığı "31 mart" adlı məqaləsindən bu gün üçün də aktuallığını saxlayan bir fikri xatırlamaq yerinə düşər: "Bu günkü vəzifəmiz o qara günləri yaddan çıxarmamaq və buna görə də həmişə və hər an hər şeyə hazır olmalıyıq. Borcumuz bu vətəni gələcəkdə hər cür təəcüzdən qorumaq və məmləkətimizi şəərəflə yaşatmağa çalışmaqdır" (21).

* * *

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi - ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 95, v. 2.

2. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 5, v. 1.

3. ARDA, f. 1061, siy.1, iş 95, v. 2.

4. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 20.

5. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18.

6. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18.

7. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 13-16, v. 25-26.

8. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18.

9. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 791.

10. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 108, v. 8-10.

11. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 18.

12. ARDA, f. 1061, siy. 2, iş 85, 87,100.
13. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 46.
14. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 2.
15. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 1.
16. ARDA, f. 894, siy. 4, iş 65.
17. ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, v. 20.
18. ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, v. 31-33.
19. ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, v. 8-12.
20. ARDA, f. 895, siy. 1, iş 299, v. 18, 22, 26.
21. Azərbaycan, 1919, 31 mart.

BOLŞEVİK RUSİYASININ GÜNEY QAFQAZ SİYASƏTİ (1917-1918)

Musa Qasımlı*

Brest-Litovsk barışı

Bolşevik Rusiyasının 1917-ci il 8 (21) noyabr tarixdə Almaniyaya danışıqlara başlamağa dair təklifinə Almaniya noyabrın 14 (27)-də müsbət cavab verdi. Noyabrın 20-də Almaniya Şərq Orduları baş komandanı Prens fon Beyernin Brest-Litovskda yerləşmiş qərargahında danışıqlar başlandı. Rus nümayəndə heyətinin başçısı A.A.İoffe, alman nümayəndə heyətinin başçısı isə general A.Hofman idi. Müzakirələrdə türk heyətinə Almaniya Osmanlı dövləti səfirliyində hərbi at polkovnik Fokornu, Bolqarıstan heyətinə polkovnik Qantçev başçılıq edirdilər. Danışıqlara hərbi ekspertlər də cəlb olunmuşdular. Noyabrın 22-də hərbi əməliyyatları 10 gün müddətində dayandırmaq barədə razılıq əldə olundu. Noyabrın 24-dən cəbhələrdə hərbi əməliyyatlar dayandırıldı (1).

Bir tərəfdən, Rusiya, digər tərəfdən, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan və Osmanlı dövləti arasında aparılan danışıqlar nəticəsində Brest-Litovskda 17-ci il 2 (15) dekabr tarixdə barışıq haqqında 11 maddəlik müqavilə imzalandı. Müqavilə ilə tərəflər arasında 28 günlük (17 dekabr 1917-ci ildən 14 yanvar 1918-ci ilədək) barışıq elan edildi. Hərbi əməliyyatlara başlamaq istəyən tərəf 7 gün əvvəl digər tərəfə məlumat verməli idi (2). ABŞ tarixçisi Robert H.Forrel yazır ki, bolşeviklər Rusiya hökumətini devirdilər və bundan sonra tezliklə Almaniya ilə separat sülhə getdilər (3).

Barışıq müqaviləsinin qüvvəyə mindiyi gün bolşevik hökuməti "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi"ni verdi (4). Cəlbədiçi olan bu bəyannamə Rusiya xalqlarının həyatına ciddi təsir etdi.

Ərzincan barışı

Çar hökuməti devrildikdən sonra Rusiyanın Qafqaz ordularının komandanı vəzifəsindən uzaqlaşdırılan böyük knyaz Nikolay Nikolayeviçin yerinə general Yudeniy təyin edilmişdi. Yeni komandan cəbhədəki bərhad vəziyyəti düzəltmək üçün səylər göstərsə də, nəticəsi olmadığından istefaya getdi. Komandan vəzifəsinə general M.A.Prjevalski gətirildi. Lakin ordudakı anarxiyanın qarşısını almaq mümkün olmadı. 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz cəbhəsindəki rus əsgərlərinin 200 min nəfəri fərariyyət etmişdi. Yalnız 400 min əsgər qalmışdı. Təkcə 1917-ci ilin qışında rus ordusunda işsizlik, xəstəlik və aclıqdan 100 min nəfər ölmüşdü. Orduda inqilabi ruh güclənmişdi (5). Belə şəraitdə rus ordusu Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatları davam etdirmək iqtidarında deyildi. Az vaxtda cəbhədən geri çəkilən rus əsgərlərinin sayı 125 minə çatdı. Rus ordusunun türk-alman hücumunun qarşısını almaq üçün heç bir imkanı yox idi. Rusiya daxilindəki vəziyyət də qənaətbəxş deyildi. Zəif bolşevik hökumətinə sülh lazım idi. Bolşevik hökumətinin tanınma və "ilhaqsız və təzminatlı" sülh şüarını irəli sürməsi Osmanlı dövləti üçün fürsət idi. Rusiyanın müharibədən çıxmaq istəyi Mərkəz dövlətlərinin mənafeyinə cavab verirdi.

Brest-Litovsk barışıqının ikinci maddəsi Rusiya - Osmanlı dövləti münasibətlərinə aid idi. Bu maddəyə görə, iki dövlət müharibə halına son verərək cəbhə xəttini baş komandanlar tərəfindən müəyyənləşdirməli idilər. Belə vəziyyət Osmanlı dövlətinin Qafqaz cəbhəsində üstünlük qazanmasına və Osmanlı - Qafqaz münasibətlərinə yeni keyfiyyət halı verməsinə səbəb olmalı idi. Qeyd etmək lazım-dır ki, Qafqaz cəbhəsində barışıq haqqında danışıq cəhdləri Brest-Litovskdan əvvəl olsa da, uğursuz nəticələnmişdi. Bununla belə, Qafqaz cəbhəsində barışıq imzalamazdan əvvəl çəvrildi. Barışıq məsələsi rus-türk cəbhəsində də müzakirə olundu. Ənvər Paşanın göstərişi ilə III türk Qafqaz ordusunun komandanı general-leytenant Mehmed Vehib Paşa rus ordusunun baş komandanı general Prjevalskiyə 1917-ci il noyabrın 24-də barışıq haqqında təkliflə müraciət etdi.

* Tarix elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti.

Mehmed Vehib Paşa müraciət məktubunu Qəhrəman adlı Teğmen və yanında iki süvari əsgərlə noyabrın 25-də səhər tezdən Ərzincandakı rus ordusu komandanı general Lyaxova göndərdi. Rus cəbhə xəttindən türk heyəti maşınla Ərzincana gətirildi. Məktub Lyaxova verildi. Qəhrəman axşam yeməyini də rus generalı ilə yedi. Lyaxov rus komandanlığından alacağı cavabı bildirəcəyini söyləyərək türk heyətini noyabrın 26-da geri göndərdi. Vehib Paşanın noyabrın 24-də qələmə aldığı, noyabrın 25-də göndərdiyi məktubu Rusiya Qafqaz ordusu komandanı general Prjevalski noyabrın 30-da aldı.

Osmanlı dövləti tərəfi imzalanacaq barışıq müqaviləsində aşağıdakı şərtlərin gözlənilməsini zəruri saydı: ruslar Rusiya sərhədlərində geri çəkilməli idilər; türk ordusu rusları təqib etməyəcəkdi; rusların boşaltdıqları ərazilərə sadəcə məmurlar və bunların sərəncamına verilən lazımı sayda jandarma birlikləri verilməli idi; həmin ərazilərin mühafizəsi üçün əlavə qüvvələr göndərilməli idi.

Bu təkliflərin almanlarda narahatlıq doğuracağını görəndə sədrəzəm Tələt Paşa onlardan da razılıq aldı.

İndi söz rus tərəfində idi. Lakin məktuba cavab tez verilmədi. Türk tərəfinin məktubu Tiflisdəki Zaqafqaziya Transqafqaz Komissarlığına göndərildi.

Barışıq tərəflərin hər birinə vaxt qazanmaq üçün sərfəli idi. Həm də Mehmed Vehib Paşa M.A.Prjevalski vasitəsi ilə Zaqafqaziya Komissarlığına müstəqil hökumət kimi müraciət etdi.

Dekabrın 4-də Zaqafqaziya Komissarlığının iclası keçirildi. İclasda Qafqaz ordusunun baş komandanı general Prjevalskinin məlumatı dinləndi. Məlumatda Osmanlı ordusu Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vehib Paşadan atəşkəs haqqında müqavilə imzalanması təklifi daxil olduğu deyilirdi.

Bu məsələ ilə bağlı Zaqafqaziya Komissarlığının qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi ki, Rusiyada vahid, mərkəzi və hamı tərəfindən qəbul olunmuş hökumət olmadığından, vətəndaş müharibəsi nəticəsində Ali baş komandanlıq sistemi dağıldığından, o cümlədən Rusiyanın ümumi siyasi vəziyyətini nəzərə alaraq Zaqafqaziya Komissarlığı Osmanlı komandanlığının təklifinə müsbət yanaşır və Osmanlı tərəfinə heç bir şərt irəli sürmədən, İngiltərənin Mesopotamiya ordusuna təhlükə yaradacaq hər hansı strateji əhəmiyyətli hərbi yerdəyişmə aparmadan Qafqaz cəbhəsində atəşkəs rejiminin tətbiq olunmasını məqsəduyğun hesab edir.

Zaqafqaziya Komissarlığının bu mövqeyi 1917-ci il dekabrın 4-də Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Mərkəzi Diyar Sovetində də müzakirə olundu. Aşətkəslə bağlı Zaqafqaziya Komissarlığının fəaliyyəti bəyənilirdi. Zaqafqaziya Komissarlığı Mesopotamiyadakı ingilis ordu qrupuna atəşkəs müqaviləsi bağlayacağı haqqında məlumat verdi. Beləliklə, yaranmış şəraitdə barışığın təkə Rusiya ilə deyil, Zaqafqaziya Komissarlığı ilə imzalanacağı zərurətə çevrildi. Zaqafqaziya Komissarlığı hərbi əməliyyatları dayandırmaq barədə danışıqlara başlamaq üçün P.A.Prjevalskiyə göstəriş verdi (6).

Dekabrın 5-də Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı general Prjevalski 3-cü Osmanlı ordusunun komandanı Vehib Paşaya məktub göndərərək atəşkəs haqqında sazişin imzalanmasına razı olduğunu bildirdi. Məktubda deyilirdi: "Barışıq təklifini nəzərdə tutan məktubunuzu aldım, Paşa həzrətləri, Sizi xəbərdar etmək xüsusunda bildirirəm ki, insanpərvərlik təklifinizə hazırım. Və bu məqsədə nail olunmaq üçün müqavilə imzalananaqədək bir-birinə qarşı müharibə edən ordu-larımızın bütün Qafqaz cəbhəsində hərəkət hərbi təklifini bu gün işğal etdikləri ərazilərdə qalmalarını təklif edirəm. Bu şərtə razı olacağınız təqdirdə, təsdiq cava-bını aldığım anda Osmanlı və rus orduları mənsublarından bir komissiya təşkilini və bu komissiyaya hər iki tərəf üçün məqbul olan barışıq şərtlərinin tətbiqini izhar etmələrini təklif edirəm. Beynimizdə keçən bu müharibənin də İraq-ingilis komandanına bildirməyinizi də lazım bilirəm. Dərin hörmətlərimin qəbulunu rica edirəm".

Prjevalskinin bu məktubunda iki cəhət diqqəti cəkir. Birinci, o, məktubda "rus orduları" ifadəsini işlədir. Bu, onun Transqafqazı hələ də Rusiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul etməsi demək idi. İkinci, imzalanacaq barışıq barədə İraq-ingilis cəbhə komandanlığına məlumat verilməsini lazım bilir. Bu isə hələ də onun İngilislərə müttəfiq kimi baxmasını göstərirdi. Beləliklə, Prjevalski bolşevik Rusiyasını deyil, Müəssislər Məclisinin söz sahibi olacağı Rusiyanı düşünürdü.

Prjevalski dekabrın 5-də Bağdaddakı İngilis Mesopotamiya ordusu ko-mandanlığına teleqramla, Tiflisdəki ingilis və fransız konsullarına isə yazılı məlumat verdi. O, dağılan ordu hissələrinin bolşeviklərin əlinə keçməsinə yol vermək istəmirdi. Lakin ingilis və fransız heyətləri Almaniya-Osmanlı bloku ilə barışığın əleyhinə çıxdılar. Onlar Zaqafqaziya Komissarlığını bundan çəkirməyə çalışdılar.

Əslində bu yazışmalar birbaşa Osmanlı-Qafqaz əlaqələrinin qurulması demək idi. Vehib Paşa Prjevalskinin teleqramını türk hökumətinə göndərdi. Osmanlı hökumətindən müsbət cavab aldıqdan sonra danışıqlar üçün heyət formalaşdırıldı. Sazişin hazırlanması üçün türk və rus ordusu mütəxəssislərindən ibarət komissiya yaradıldı. Dekabrın 5-də Zaqafqaziya Komissarlığının Qafqaz əhalisinə və orduya etdiyi müraciətdə deyilirdi ki, Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları *Soveti* Diyar Mərkəzi ilə ümumi razılığa əsasən Qafqaz cəbhəsində atəşkəs elan olunmasına razılıq vermişik. Zaqafqaziya Komissarlığı bunu Rusiya və onun ərazisində yaşayan xalqların tarixində böyük hadisə kimi qiymətləndirir. Müraciətdə daha sonra göstərilirdi ki, gələcək nəsillərin, vətənimizin və inqilabın taleyi bizim ümumi birliyimizdən və təmkinimizdən asılıdır.

Zaqafqaziya Komissarlığı atəşkəs rejiminin gələcək böyük sülh üçün bir şans olacağını güman edirdi. Müraciətdə deyilirdi ki, atəşkəs dövründə Ümumrusiya Müəssislər Məclisi toplanaraq ədalətli və demokratik sülh əldə olunmasına nail olacaqdır.

Zaqafqaziya hökuməti böyük rus inqilabına müharibənin törəməsi kimi baxırdı. Ona görə də yeni yaranmış hökumət bu müharibəni yalnız rus inqilabının aradan qaldıracağı güman edirdi.

Atəşkəs rejiminin şərtlərini işləyib hazırlamaq üçün Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən Qafqaz cəbhəsi baş komandanlığının tərkibindən general-mayor Vişinskiyin rəhbərliyi altında xüsusi komissiya yaradıldı. Komandanlıq tərəfindən komissiya sədrinə atəşkəs rejimini işləyib hazırlamaq üçün təlimat verildi. Həmin təlimatda atəşkəs rejimini hazırlayarkən aşağıdakı prinsiplərin əsas götürülməsi tövsiyə olundu: 1.Bütün Qafqaz-İran cəbhəsində hərbi əməliyyatların tamamilə dayandırılması; 2.Mesopotamiya-Suriya cəbhəsinin əleyhinə hər hansı hərbi hissənin yerdəyişməsi yolverilməzdir. Bu bəndin pozulması hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasına əsas verir; 3.Tərəflər demarkasiya xətti ilə müəyyən olunmuş ərazidə hərbi hissələrin daxili yerdəyişməsini hərbi qayda kimi qəbul edirlər; 4.Transqafqaz ərazisində demokratik Rusiyanın simasında mülki idarə sistemi saxlanılır. Rusiya tərəfi atəşkəs rejimi tətbiq olunana qədər mövcud olmuş hərbi və mülki hüquqları özündə saxlayır; 5.Razılışmaya uyğun olaraq tərəflərdən hər biri demarkasiya xətti ilə müəyyən olunmuş rayon ərazisində həm hərbi, həm də inzibati idarəçiliyin sahibi hüququnu özündə saxlayır; demarkasiya xətti ilə müəyyən olunmuş rayon ərazisində həm hərbi, həm də inzibati idarəçiliyin sahibi hüququnu özündə saxlayır; demarkasiya xətti arasında olan bitərəf zonada tərəflərdən heç biri hərbi hissə və yaxud silahlı şəxs saxlaya bilməz. Yerli əhalinin idarə olunması tərəflərdən hər hansı birinə həvalə olunur; 6.Demarkasiya xətti hansı tərəfə aiddirsə, müvafiq tərəfin yerli hakimiyyətinin yazılı razılığına əsasən, demarkasiya xəttini yerli sakinlər silahsız olaraq hər hansı formada keçə bilərlər; 7. Yerli sakinlər tərəfindən bitərəf zonada cinayət törədilsə, günahkarla tərəflər arasında mövcud olan razılığa əsasən rəftar olunur; 8 Demarkasiya xətti müəyyən olunarkən cəbhə xəttinin mövcud vəziyyəti nəzərə alınmalıdır; 9.Atəşkəs rejimi tam sülh əldə olunana qədər qüvvədədir. Sülh müqaviləsi bağlanmayacağı halda tərəflərdən heç birinin öz demarkasiya xəttini keçmək hüququ yoxdur. Əgər tərəflərdən hər hansı biri bu müddəanı pozarsa, yeddi gün əvvəl digər tərəfə məlumat verməlidir; 10.Qara dənizdə fəaliyyət haqqında razılışma əlavə oluna bilər; 11.Barışıq haqqında akta demarkasiya xəttinin tərtib olunmuş və tərəflərin imzaladığı iki nüsxədən ibarət sxem də əlavə olunur; təsdiq olunmuş nüsxələr tərəflərdən hər birinə təqdim edilir; 12. Güman ki, danışıqlar getdiyi dövrdə, həmçinin barışıq qüvvədə olduğu müddətdə heç bir hakimiyyəti tanımayan kürd silahlı dəstələrinin tərk etdikləri yurdlarına qayıtmaq cəhdi olacaq; belə bir şəraitdə, istər-istəməz silahlı kürdlər tərəfindən xristian əhalisinə qarşı zor göstərməsi qaçılmazdır; 13. Zorakılıq hallarının qarşısını almaq üçün barışıq haqqında danışıqlar gedən zaman, kürdlər haqqında məsələyə xüsusi baxılmalı və Osmanlı tərəfindən tələb olunmalıdır ki, barışıq rejiminin qaydalarına riayət etmək üçün onlara qarşı tədbirlər görsün,

Qafqaz və Osmanlı ordu komandanlığının təşkil etdiyi komissiyanın barışıq haqqında hazırladığı layihə müzakirə olunduqdan sonra imzalanmaq üçün tərəflərə təqdim olundu.

Türk nümayəndə heyətinin başçısı Ömər Lütfi bəy III Ordu komandanlığına, Vehib Paşa isə baş komandanlığa təklifləri barədə məlumat verdilər. General Prjevalski türk nümayəndə heyətinin Brest-Litovsk barışığı əsasında sənəd imzalanması təklifinə qarşı çıxaraq müstəqil Qafqaz hökumətini təmsil etdiyini söyləyərək Brest-Litovsk barışığını qəbul etmirdi. Belə mövqenin tutulmasında Tiflisdəki İngilis-fransız missiyasının da təsiri var idi. Gərgin vəziyyət yaranmışdı. Osmanlı dövləti Qafqazın müstəqilliyini qəbul edərdisə, müttəfiqləri ilə münasibətləri necə olacaqdı? Qəbul etməzdisə, barışığı kimlə imzalayacaqdı? Ənvər Paşa Vehib Paşaya teleqram göndərərək Brest-Litovsk barışığına əsaslanmağa dair türk hökumətinin mövqeyini çatdırdı. Bu qəti mövqə türk hökumətinin işğal olunmuş torpaqların boşaldılmasında ısrarlı olduğunu göstərirdi. Türk hökuməti imzalanacaq barışıq sənədinin Brest-Litovsk sülhünə əsaslanmasını ısrar etməklə heç də Güney Qafqazın müstəqilliyinə qarşı çıxmırdı. Belə şəraitdə işğal olunmuş türk torpaqlarının azad edilməsi başlıca vəzifə idi.

Müzakirələr üç gün çəkdi. Türk heyəti Brest-Litovsk barışığına əsaslanmağı ısrar etdi. Layihə razılaşdırıldı.

Nəhayət, 1917-ci il dekabrın 5(18)-də saat 15-də Ərzincanda rus və türk ordu komandanlığı arasında barışıq haqqında 14 maddədən ibarət müqavilə imzalandı(7).

Rusiya tərəfindən bu müqaviləni Qafqaz ordusunun qərargah rəisi general-mayor Vişinski, 156-cı Yelizavetpol piyada alayının komandiri, əsgər Al.Smirnov, privat-dosent V.Tevzaya, tərcüməçi zabit Vedrinski, Osmanlı dövləti tərəfindən III Ordu qərargahının rəisi polkovnik Ömər Lütfi. bəy, III Ordu hərəkət şöbəsinin rəisi Xosrov bəy, 3-cü türk ordusunun tərcüməçisi kapitan Yaqub imzaladılar. Həmin gün saat 16-da general-mayor Vişinski Qafqaz ordusunun bütün korpuslarına Ərzincan barışığı haqqında teleqram göndərərək Qafqazdakı rus ordusunun bütün heyətini atəşkəs rejimini gözləməyi əmr etdi. Sülh müqaviləsi bağlananadək tərəflər barışıqın şərtlərinə qəti surətdə əməl etməli idilər. Barışıqın şərtlərinə görə sənəd imzalanan gün demarkasiya xətti barədə də akt imzalandı (8).

Ərzincan barışıqının birinci hissəsində deyilirdi ki, bu, Qafqaz-Osmanlı döyüş zonasında rus və türk orduları arasında atəşkəs haqqında bağlanmış hüquqi sənəddir. Bu müqavilə müharibə aparın tərəflər üçün əlverişli sülh müqaviləsinə nail olmaq məqsədi ilə Qafqaz-Osmanlı müharibə zonasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasını əks etdirir. Barışıq haqqında sazişdə deyilirdi: 1.Hər iki tərəf imzalanmış müqaviləyə 1917-ci il 18 dekabr tarixdə gecə saat 10.00-dan etibarən məcburi əməl etməlidir. Əgər tərəflərdən hər hansı biri müqavilənin şərtlərini po-zarsa, hərbi əməliyyatların başlanması haqqında 14 gün əvvəl məlumat verməlidir; 2.Bu müqavilənin tezliklə qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar olaraq Qafqaz və Osmanlı cəbhələrinin bütün sahələrində hər iki tərəfin düşmənçilik fəaliyyətinə son qo-yulur, qarşılıqlı olaraq nəinki düşmən cəbhəsi üzərində, o cümlədən demarkasiya

xəttinin 10 verstliyinə qədər ərazidə hava uçuşları dayandırılır; 3.Demarkasiya xətti müqaviləyə əlavə olunmuş akt və sxemdə konkret müəyyən olunmalıdır. 7-ci Qafqaz, 1-ci Qafqaz süvari ordusunun, o cümlədən ayrı-ayrı korpusların müvafiq demarkasiya xəttləri komissiyaların qarşılıqlı razılaşması ilə müəyyən olunur. Qeyd: Qara dənizdən Morvan-Çarçal xəttinə qədər olan ərazidə demarkasiya xətti istisna olunur. Həmin ərazinin raket və projektorlarla işıqlandırılması mümkün-dür; 4.Bu müqavilə qüvvəyə mindiyi andan tərəflərin hər hansı hərbi yerdəyişməsi və hərbi qruplaşmasına icazə verilmir. Bu maddə 1917-ci il 18 dekabr saat 18-dən etibarən qüvvəyə minmiş hesab olunur; 5..Tərəflər öz əraziləri çərçivəsində hərbi hissə yerləşdirmək, o cümlədən hərbi hissəni çıxarmaq hüququnu özündə saxlayırlar; 6.Hər iki tərəf müqavilə qüvvədə olduğu müddətdə hücum üçün heç bir hazırlıq görməməlidirlər. Hər hansı mühəndis qurğusu və hərbi təlim müvafiq qaydaya uyğun keçirilir. Belə ki, pulemyot və digər iri çaplı silahlarla hərbi təlim 5 verstdən çox ərazini əhatə edə bilməz. Hərbi təlimlər haqqında tərəflər bir-birini məlumatlandırmalıdırlar;7.Tərəflər müvafiq razılaşmaya uyğun olaraq öz demarkasiya xətlərinə mühafizə dəstəsi və yaxud kəşfiyyat qrupu göndərə bilməz; 8.Müqavilə qüvvədə olduğu müddətdə, demarkasiya xətti ilə məhdudlaşdırılmış bitərəf zonaya istər hərbi, istərsə də yerli sakin daxil ola bilməz; Qadağan zonasına daxil olmuş çağırış yaşında olan kişilər komissiyaların birgə iclasında hərbi əsir elan olunurlar. Müstəsna hal kimi tərəflərin icazəsi ilə əsgərlərin qadağan zonasına su və yanacaq daxil olması mümkündür; 9.Bu müqavilənin icrası zamanı qarşıya çıxan anlaşılmazlıqlar tərəflərin təyin etdiyi səlahiyyətli şəxslər tərəfindən aydınlaşdırılır. Bu səlahiyyət sahiblərinin görüş yeri və vaxtı parlamentlər tərəfindən müəyyənləşdirilir; 10.Əgər yerli sakinlər tərəfindən qadağan zonasında cinayət törədilsə, tərəflərin qarşılıqlı razılığına uyğun olaraq cinayətkarla belə rəftar olunur; bir tərəfdən qaçan cinayətkar digər tərəfin tələbinə uyğun olaraq geri qaytarılmalıdır; 11.Osmanlı tərəfi öz üzərinə belə bir öhdəlik götürür ki, kürdlər tərəfindən bu müqavilənin şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nail olacaqdır. Kürdlər tərəfindən hər hansı qanunsuz hərəkət olarsa, Rusiya tərəfi onlara qarşı ciddi tədbir görəcəkdir; 12.Hər iki tərəf bu müqavilənin ayrı-ayrı maddələrində əlavə və ya dəyişikliklər etmək üçün səlahiyyətli komissiyanın iclasını çağırmaq hüququna malikdir; əgər Rusiya Respublikası ilə Mərkəz dövlətlər arasında barışıq müqaviləsi imzalanarsa, onun bütün bəndlərinə Qafqaz cəbhəsində məcburi əməl olunmalıdır; 13.Qara dənizdə vuruşan dövlətlərin donanmaları arasında atəşkəs elan olunur; 14.Bu müqavilə rus və türk dilində iki nüsxədən ibarətdir. Müqavilə bağlayan tərəflərin səlahiyyətli nümayəndələri imza qoyduqdan sonra qüvvəyə minir və tərəflərin hər birinə bir nüsxə verilir.

Ərzincan barışı bolşevik Rusiyasını deyil, fevral inqilabı nəticəsində yaradılmış Rusiya Respublikasını təmsil edən Qafqazdakı rus cəbhəsi komandanlığı ilə Qafqazda türk cəbhəsi komandanlığı arasında imzalandı. Ona görə də Zaqafqaziya Komissarlığı bu barışıq müqaviləsinin imzalanması prosesində Rusiya Respublikasının təmsilçisi və real, rəsmi hakimiyyət orqanı kimi çıxış etdi. Bu zaman Cənubi Qafqazda bolşeviklərin real qüvvəyə malik olan hakimiyyət orqanı mövcud deyildi. Beləliklə Brest-Litovsk barışıqı bolşeviklərlə, Ərzincan barışıqı isə köhnə Rusiyanın təmsilçiləri ilə imzalandı.

Ərzincan barışıqı Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında müharibəni dayandırdı. Beləliklə, barışıqı təkcə Rusiya ilə deyil, eyni zamanda Zaqafqaziya Komissarlığı ilə də imzalayan Osmanlı dövləti əslində müharibədə Güney Qafqazda qarşıya qoyduğu konkret məqsədə nail oldu: Osmanlı dövləti Zaqafqaziya Komissarlığını dolayısı yolla tanıyırdı. Türklər tərəfindən açıq şəkildə "müstəqil bir Qafqaz hökuməti" deyilməməsi və tanınmaması daha çox işğal edilmiş ərazilərin ruslar tərəfindən azad edilməsində meydana çıxacaq çətinlikləri aradan qaldırmaqla bağlı idi. Barışıq imzalandıqdan sonra Zaqafqaziya Komissarlığı imkan daxilində ordunu tərxis etmək və ayrı-ayrı hərbi hissələri milliləşdirmək və bolşeviklərlə mübarizə aparmaqdan ötrü xüsusi orqan yaratmaq barədə qərar verdi. Bu addım rus ordusunu və cəbhəni tamamilə dağıtdı. Ordu Qafqazdan çıxmağa başladı. Ac rus əsgəri evə can atırdı.

Belə şəraitdə Qafqaz cəbhəsi qərargahının komissarı, Qafqaz ordusu Diyar Şurasının sədri eser polkovnik D.Donskoy ordunu milli zəmində qurmaq qərarına gəldi. Dekabrın 14 (27)-də Qafqaz cəbhəsi komandanlığının 136 №-li əmri ilə general Andronikin komandanlığı altında erməni ordu korpusu, polkovnik Q.Korqanov başda olmaqla erməni süvari briqadası, dörd ərazi polku, beş ərazi batalyonu və b. yaradıldı. 25-30 minlik erməni ordu korpusu Bayburtadək (Ərzurum - Qars rayonu daxil olmaqla), 12 min əsgəri və 80 topu olan gürcü dəstələri isə Bayburtdan Qara dənizədək olan ərazidə türklərə qarşı durmalı idi. Gürcü milli korpusunun başında general V.D.Qabayev (Qabaşvili) dururdu. Bütün Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı general M.A.Prjevalskini əvəz edən general-leytenant N.Ç.Odişelida oldu. Lakin gürcü və erməni hissələri bir-birindən xəbərsiz hərəkət edirdilər. Türklərə qarşı gürcülər deyil, əsasən ermənilər döyüşürdülər. Onlardan başqa polkovnik Yefremov başda olmaqla 300-400 rus zabiti, Ərzurumda isə polkovnik Tverdoxlebov başda olmaqla 400 rus zabiti var idi. Yefremovun dəstəsi erməni hərbi hissələrinin tərkibində türklərə qarşı döyüşürdü.

Ordu məsələsində ən geri qalan azərbaycanlılar idi. Ancaq onların da bu yöndə əndişələri yox idi. Çünki erməni və gürcüləri düşmən hesab etdikləri türklər azərbaycanlılar üçün irq, dil və din bağlarıyla bağlı olduqları eyni millətə mənsub insanlar idilər.

Erməni və gürcü dəstələrinə qarşı Osmanlı dövlətinin Qafqaz ordular qrupu dururdu. Ordunun komandanı Əhməd İzzət Paşa idi. Ordunun tərkibinə II-ci və III Ordular daxil idi. Deyildiyi kimi, III Orduya Mehmed Vehib Paşa, II-ci Orduya isə Mustafa Kamal Paşa başçılıq edirdi. Dekabrda Qafqaz ordular qrupu buraxıldı. Əhməd İzzət Paşa geri çağırıldı. II Ordu da Mehmed Vehib Paşaya tabe etdirildi (9). Bu zaman türk ordusunun sayı 20 min nəfər idi. O, Qafqaz cəbhəsində Qara dənizdən rus, türk və Güney Azərbaycan sərhədinə qədər ərazidə yerləşmişdi,

Ərzincan barışıının imzalanmasına müxtəlif ölkələrin tarixçiliyində verilən qiymətlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, ingilis tarixçisi Marian Kentyazırki, dekabrın 18-də Rusiya və Türkiyə ordu başçıları Ərzincanda atəşkəs imzaladılar. Buna müvafiq olaraq türklərə qarşı yalnız erməni birliklərini saxlayan rus qüvvələri geri çəkildilər, türklər Şərqdəki mövqelərini təcridən geri aldılar və özlərinin Transqafqazda qısa ömürlü panislamçı yürüşlərini etdilər (10). Barışığı imzalayan Qafqaz cəbhəsi rus komandanlığı sonralar sovet hökumətini tanımaqdan imtina edərək Güney Qafqaz hökuməti ilə əlaqələr qurdu (11). Zaqafqaziya Komissarlığı isə Brest-Litovsk barışıq sazişini deyil, Ərzincan barışıq sazişini tanıdığını bildirdi.

Sovet tarixçisi E.F.Ludşuveyt isə Ərzincan barışıq sazişinin tanınmasının türklərin razılığı ilə edildiyini yazır (12).

Bəs Ərzincan barışığı hansı tərəfə sərfəli idi? Bolşevik çevrilişinin yaratdığı ağır vəziyyətdə bu barışıqın daha çox Rusiyaya xeyri var idi. Hər şeydən əvvəl, türklər yüksək insani münasibət göstərərək bərhad vəziyyətə düşmüş və müqavimət gücü olmayan rus ordusuna itkisiz geri çəkilmək imkanı verdilər. Mövcud şərait nəticəsində güclənən türk ordusu rıis ordusunda yaranmış anarxiya və fərarilikdən sui-istifadə etmək istəmədi.

Lakin türklərin bu xeyirxahlığı onlar üçün başağrısı yaratdı. Fasilədən istifadə edən türk düşməni olan qüvvələr rus ordusunun yerini erməni silahlı dəstələri ilə doldurmaq üçün vaxt qazandılar. Nəticədə yaradılan erməni terrorçu dəstələri Anadoluda, Güney Azərbaycanda dinc türk və digər müsəlman xalqlara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınları bu dəfə Güney Qafqazda daha amansız şəkildə həyata keçirməyə başladılar.

Brest-Litovsk sülh konfransı

1917-ci il dekabrın 9 (22)-da Brest-Litovskda bolşevik Rusiyası, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan və Osmanlı dövləti nümayəndələrinin iştirakı ilə sülh konfransı öz işinə başladı. Bolşevik nümayəndə heyətinə A.A.İoffe başçılıq edirdi. Nümayəndə heyətinin tərkibinə L.B.Kamenev, M.N.Pokrovski, A.A.Bitsenko, L.M.Qaraxan, hərbi məsləhətçilər V.M.Altfater, A.A.Samoylo və b. daxil idilər. Dördlər İttifaqı tərəfdən konfransın işində Almaniya Xarici İşlər nazirliyinin stats-sekretarı R.Fon Külman, hərbi komandanlığın nümayəndəsi, Şərq cəbhəsi qərargahının rəisi M.Hofman, Avstriya-Macaristanın xarici işlər naziri O.Çernin, Bolqarıstanın ədliyyə naziri X.İ.Popov, Osmanlı dövlətinin böyük vəziri M.Tələt Paşa iştirak edirdilər (13).

Müharibə davam etdiyindən konfransın gedişi hərbi qərarlara təsir edə bilirdi. Sədrliyi Dördlər İttifaqının üzvləri növbə ilə etməyə başladılar. Sülh konfransında Rusiyanın səlahiyyətli nümayəndələri də tam bərabər hüquqlu idilər (14).

Dekabrın 12 (25)-də Avstriya-Macaristanın xarici işlər naziri O.Çernin danışıqların aparılması prinsipləri haqqında bəyanatla sülh konfransının plenar iclasında Dördlər İttifaqı adından çıxış etdi (15). Dördlər İttifaqı dövlətləri tezliklə təminatlı sülh bağlamağa razı olduqlarını bildirdilər. Çernin bildirdi ki, rusların təklif etdikləri zorakı ilhaqın və hərbi ziyanların ödənilməsinin əleyhinədir. Çernin xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnu həm qeyri-müəyyən, həm də alman mənafeələrinə cavab verməyən şəkildə izah etdi. Bu isə Şərqdə Almaniyanın məqsədlərinin həyata keçirilməsini şübhə altına alırdı (16). Dekabrın 15 (28)-də konfransın işində 10 günlük fasilə elan edildi. Fasilədə başlıca məqsəd sülh danışıqlarına digər döyüşən dövlətlərin cəlb edilməsi idi (17). Bolşevik Rusiyası sülh konfransının işində iştirak etmək təklifi ilə Antanta ölkələrinə müraciət etdi (18). Fasilənin yaranmasına Almaniya-Osmanlı bloku dövlətləri Antanta cəbhəsini parçalamaq və yeni dövlətləri sülh konfransına cəlb etmək üçün imkan kimi baxırdılar. Alman və türk diplomatıyaları bu işdə Rusiyanın roluna mühüm önəm verirdilər. Bolşevik diplomatıyası isə fasilənin yaranmasına öz mövqelərini möhkəmlən-dirmək, qüvvələrini səfərbər etmək və ideoloji təbliğatı gücləndirmək üçün imkan kimi baxırdı. Fasilədən istifadə edən Rusiyanın danışıqları daha da uzatmağa baş-laması Hindenburg və Lüdendorfun kəskin narazılığına səbəb oldu.Lüdendorf qəti şəkildə bildirdi ki, əgər Rusiya danışıqları uzadacaqsa, onda biz barışığı dayandır-malı və düşməni darmadağın etməliyik (19).

E.Lüdendorf bolşeviklərin danışıqları uzatması səbəblərini aşağıdakı kimi izah edirdi. Rusiyanın bolşevik nümayəndələrinin çıxışlarında lap əvvəldən bildirilirdi ki, Antanta dövlətləri danışıqları uzatmağa çalışır, bolşeviklər isə arzuladıqları dünya inqilabını törətməkdə Antantaya ümid edirlər. Onlar Brest danışıqlarını öz ideyalarının geniş təbliği yürüşünə çevirmək istəyirdilər. Almaniyanın daxili iqtisadi, ictimai-siyasi şərtləri baxımından bu, böyük təhlükə idi. Çünki bolşevik şüarlarının sosial həyata təsirini çox az adam başa düşürdü. Reyxstaqda bütün partiyalar onu lazımcına qiymətləndirə və diqqətə ala bilmirdilər. Onlar Brestdə bolşevik nümayəndələrinin çıxışlarında yalnız pasifist cəhətləri və ümumdünya qardaşlığını görürdülər (20). Lüdendorf isə başqa mövqedə idi. Onun düşüncəsinə görə, Antantasız və ya Antanta ilə birlikdə bolşevizm təhlükəli düşmən idi. Hətta sülh bağlansa da, onun qarşısını almaq üçün çoxlu hərbi qüvvə xərcləmək lazım gələcəkdi.

Bolşeviklərin danışıqları uzatmasının başqa səbəbləri də var idi. Bu da bolşevik hakimiyyəti daxilində mövcud olan ixtilaflardan doğurdu. Onu bir sıra tarixçilər də etiraf edirlər. Məsələn, ingilis tarixçisi C.M.Roberts Brest-Litovsk danışıqlarının uzadılmasını və Rusiyanın Almaniya şərtlərini qəbul etməsini yubartmasını bolşeviklərin daxilindəki fikir ayrılıqları ilə əlaqələndirir (21). O, eyni zamanda Brest- Litovsk danışıqlarının almanları qəzəbləndirdiklərini və ölkəni tətill dalğasının bürüdüyünü də yazır (22).

Brest-Litovsk barışıqında Güney Azərbaycanın rus ordularının çıxarılması məsələsi

Barışıq haqqında sazişin 10-cu maddəsində deyilirdi ki, rus və türk ali komandanları İrandan (Güney Azərbaycandan) ordularını çıxartmağa hazır olduqlarını bildirirlər (23). Bu maddəni əsas tutaraq İranın Petroqraddakı müvəqqəti İşlər vəkilisi Əsəd xan Güney Azərbaycan ərazisindən rus ordu hissələrinin çıxarılması barədə danışıqlara başlamaq haqqında nota verdi (24).

1917-ci il dekabrın 19-da sovet hökuməti Güney Azərbaycan ərazisindəki rus qoşunlarının çıxarılmasını müzakirə etməyə hazır olduğunu bildirdi (25). Bu da səbəbsiz deyildi. İran tədqiqatçısı Müctəba Əttarzadənin yazdığına görə, ideoloji məqsədlər bolşevik Rusiyanın xarici siyasətinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayırdı. Moskva sevindirirdi ki, İran bolşevizmə qarşı rəqibə və bazaya çevrilməyəcəkdir. Buna görə də İrana hücum etməyi planlaşdırmırdı (26). Digər tərəfdən, İranın bu təklifi qarşılıqlı tanınma və əməkdaşlıq üçün baza rolunu oynaya bilərdi.

Dekabrın 23-də RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı Əsəd xana cavab notası göndərdi (27). Notada beş əsas məsələ irəli sürülürdü: 1. Qısa vaxtda İrandan (Güney Azərbaycandan) rus qoşunlarının çıxarılmasının ümumi müddətini işləyib hazırlamaq. İran hökuməti və Brest-Litovskda iştirak edən bilavasitə türk nümayəndə heyəti vasitəsi ilə rus ordularının çıxarılmasını türk ordularının çıxarılması vaxtı ilə uzlaşdırmağı Osmanlı dövlətinə təklif etmək; 2. İran ərazisində hərbi nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətli olmayan və İran ərazisinin işğalı aləti rolunu oynayan orduların təcili çıxarılmasına başlamaq; 3. Kazak briqadası təlimatçıları kimi fəaliyyət göstərən rus hərbi missiyasını İrandan geri çağırmaq; 4. İrandakı rus hakimiyyətində təcili komissarlar təyin etmək... Bu komissarların vəzifəsi ordunun az şüurlu elementləri tərəfindən İran əhalisinin heç cür incidilməsinə yol verməmək olmalıdır; 5. Hələlik İranda qalan rus ordusunun ərzaq təchizatının bu dövr ərzində əhalinin kasıb hissəsi üzərində az düşməsi üçün tədbirlər görmək.

Notada daha sonra deyilirdi: "Rusiyanın çarizmin və burjuva hökumətlərinin İran əhalisi üzərində zorakılığını mümkün qədər tezliklə ləğv etməsi üçün bu işdə fəvqəladə dərəcədə tələsmək lazımdır" (28).

1917-ci il dekabrın 28-də isə İran hökuməti "Rusiyada Oktyabr inqilabından sonra Rusiya ilə İran arasında qarşılıqlı münasibətlərin yeni prinsipləri" haqqında memorandumu verdi (29). Memorandumda deyilirdi ki, İran xalqı həmişə rus xalqı ilə səmimi dostluğa can atmışdır. İki qonşu xalq arasında bu səmimiyyətə nail olunmamışdırsa, onun səbəblərini Rusiyanın keçmiş hökumətinin yaratmış olduğu çətinliklərdə və anlaşılmazlıqlarda axtarmaq lazımdır. Belə ki, şəxsiz, egər xalq silahlı zorakılıq və digər müxtəlif təzyiqlər nəticəsində öz iradəsinin əksinə olaraq hər hansı öhdəliyi məcburi qəbul edirsə, xüsusən onun siyasi müstəqilliyini məhdudlaşdıran öhdəlikləri məcburi yerinə yetirirsə, onda bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi onun üzərinə ağır yük kimi düşür və bu öhdəliklərin onun hökuməti tərəfindən həyata keçirilməsi səmimi ola bilməz. Rusiya-İran münasibətləri tarixində belə öhdəliklər və müqavilələr İran xalqı üçün adidir və misal olaraq Türkmənçay müqaviləsini və Gömrük bəyannaməsini göstərmək olar... İran xalqı inanır ki, böyük rus xalqı hakimiyyəti öz əlinə aldığı indiki vaxtda istisnasız olaraq bütün xalqların bərabərliyi, qardaşlığı barədə çağırışını bütün dünyaya elan etmişdir, o, öz qonşuları üzərində zorakılıq istəmir və tezliklə və təntənəli şəkildə 1907-ci il sazişində və buna əlavə olaraq aşağıda göstərilən və İrana zorla qəbul etdirilən, onu müstəqillikdən məhrum edən 1911-ci il sazişinin maddələrindən və həmçinin, Rusiyanın keçmiş hökumətinin digər dövlətlərlə bağladığı və İran xalqının suveren hüquqlarını sarsıtmağa yönələn və onu xarici ölkələrin köləsinə çevirən hər hansı gizli saziş və müqavilələrdən imtina edir... Buna görə də əzabkeş İran xalqı rus xalqından bu ədalətli akta imza atacağına səbirsizliklə gözləyir, onun hökuməti öz hazırlığını bildirir və rus xalqının hökumətindən köhnə müqavilələrə yenidən baxmağı, böyük rus xalq inqilabının irəli sürdüyü əsaslar və prinsiplər əsasında yeni müqavilə münasibətlərinə, konsul konvensiyasına və digər aktlara girməyi xahiş edir.

1918-ci il yanvarın 14 (27)-də Rusiya XKİK İranın Petroqraddakı səfirinə nota verərək İrana dair 1907-ci il ingilis-rus sazişini ləğv etdiyini və İran ərazisindən türk və ingilis ordularının çıxarılmasına çalışacağını bildirdi (30).

Brest-Litovsk sülh konfransının öz işini bərpa etməsi

1917-ci il dekabrın 27-də Brest-Litovsk sülh konfransı öz işini bərpa etdi. Bolşevik nümayəndə heyətinin tərkibi dəyişdirildi. Nümayəndə heyətinə L.D.Trotski başçılıq edirdi.

Müharibədən çıxdıqdan sonra Qafqazda yaranmış yeni şəraitdə bolşevik Rusiyası türk təhlükəsi qarşısında bufer Ermənistan yaratmağa və erməni dəstələrindən istifadə etməyə, Osmanlı dövləti ilə sərhəddə etibarlı və özünüyğun ünsürləri yerləşdirməyə çalışırdı. Bu işdə hətta din amilindən də istifadə olunurdu.

Dekabrın 29-da V.İ.Lenin, İ.V.Stalin, V.Bonç-Bruyeviç və N.Qorbunovun imzaladığı XKS-nin 13 №-li dekreti Güney Qafqazda milli münasibətləri kəskinləşdirdi (31). Dekretə Rusiyanın işğal etdiyi torpaqlara tam ayrılmaqla öz müqəddəratını təyin etmə hüququ verilir. Erməni xalqı arasında azad referendum keçirtmək və qabaqcadan bir sıra təminatlar elan edildi. XKS belə təminat dedikdə dekretə aşağıdakıları nəzərdə tuturdu: 1. "Türkiyə Ermənistanı" hüduqlarından ordularının çıxarılması və sakinlərinin şəxsi və əmlak təhlükəsizliyini təmin etmək üçün erməni xalq milisinin təşkil edilməsi; 2. Qaçqın ermənilərin və dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş erməni mühacirlərinin maneəsiz qaytarılması; 3. Müharibə dövründə türk hakimiyyət orqanları tərəfindən Osmanlı dövlətinin içərilərinə zorla sürgün edilmiş ermənilərin maneəsiz qaytarılması. Xalq Komissarları Soveti türk hakimiyyət orqanları ilə sülh danışıqlarında buna təkid edəcəkdir; 4. Demokratik əsasda seçilmiş erməni Xalq Deputatları Soveti formasında müvəqqəti xalq idarəetməsi yaratmaq.

Dekretə Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə müvəqqəti komissar S.Şaumyana 2-ci və 4-cü bəndlərin yerinə yetirilməsi üçün erməni əhaliyə yardım edilməsi tapşırıldı

Bu dekret əslində Osmanlı dövləti əleyhinə yönələrək erməni-rus İttifaqının möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi. Türk tarixçisi Kamuran Gürün yazır ki, bu dekretə türk Ermənistanından əsgəri birliklərin cəld geri çəkilməsi və dərhal erməni milisi qurulub, orada can və mal təhlükəsizliyinin saxlanması; yaxın bölgələrə sığınmış olan erməni qaçqınlarının yerlərinə dönmələri; müharibə başlayandan bəri Türkiyədən sürgün edilmiş ermənilərin yerlərinə dönmələri; demokratik qaydalarla müvəqqəti erməni milli hökumətinin qurulması məsələləri Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqları sırasında irəli sürülməli idi. Bu qərarın ermənilərin ruslar tərəfindən silahlandırılıb Osmanlı ərazisinə keçirilməsi demək idi. Doğrudan da, Ərzincandakı barışıqdan sonra dağılmış rus ordusunun yerini erməni milisi aldı (32).

Qərargah rəisi vəzifəsindən istefa edən Əhməd İzzət Paşa Brest-Litovsk sülh birlihdə Brest-Litovsk danışıqlarında iştirak etdi (33). Onlar Brest-Litovska 1918-ci il tutarlı tələblər irəli sürməyə başladı. Lüdendorf yazır ki, türklər Batum və Qarsı tələb olmuşdu. Bizim üçün bu istək ikinci dərəcəli idi. Lakin onların müdafiə edilməsi ittifaqın şərtlərinə cavab verirdi (35). Almanlar tarixi türk torpaqlarının geri qaytarılması əleyhinə çıxmədılar.

Konfransın yanvarın 5(18)-də keçirilən axşam iclasında Trotski bildirdi ki, Rusiya sülh bağlamayacaq, müharibə dayandırılır və ordu tərxis edilir. Trotski dedi ki, əvvəlcə almanlar tutduqları əraziləri təmizləsinlər, sonra isə əhali öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu həyata keçirsin (36). Trotski danışıqları dayandıraraq Petroqrada getdi. Vəziyyət kəskin şəkil aldı. Bu zaman Petroqradda bolşeviklər Müəssislər Məclisini qovdular. Bununla da onlar xalq azadlığını necə başa düşdüklərini bütün dünyaya göstərdilər.

"Neftyanoe delo" jurnalının 1918-ci il 21 yanvar tarixli 1-2-ci saylarında yazılırdı: "Xalq böyük səbirsizliklə və böyük hövsələ ilə dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi və rus torpağının yeganə sahibi olan Müəssislər Məclisinin çağırılması və açılması gününü gözləyirdi... Ümid var idi ki, bu hüquqi orqan bütün ölkənin inamını qazanaraq vahid və güclü dövlət hakimiyyəti yaradacaqdır... Ümid var idi, lakin heyhat, həyata keçmədi" (37). Müəssislər Məclisinin qovulması artıq Rusiyada qanuni hakimiyyətin olmadığını göstərdi.

Lakin almanlar qeyri-qanuni yolla hakimiyyətə yiyələnmiş bolşevik iddiaları qarşısında hələ ki, geri çəkilmək istəmirədilər (38). Trotski yanvarın 17 (30)-də geri döndü. Danışıqlar bərpa edildi. Sanki hər şey Trotskinin istədiyi kimi gedirdi. Lakin almanlar qəflətən danışığı kəsdilər. Fon Külman və qraf Çernin Berlinə döndülər (39). Məsləhətləşmələrdən sonra yanvarın 25-də (fevralın 7-də) onlar Brestə qayıdaraq yanvarın 27-də (fevralın 9-da) Ukrayna ilə müstəqil olaraq sülh bağladılar. Fon Külman Dördlər İttifaqının tələbini Trotskiyə ultimatumla bildirdi. Lakin Trotski hər hansı öhdəlik götürməkdən imtina edərək müharibənin başa çatdığını və rus ordusunun tərxis olunduğunu bəyan etdi (40).

Bundan sonra Lüdendorf bildirdi ki, bolşevik rəhbərləri ilə ədalətli sülh bağlamaq mümkün olmayacaq və onlar Almaniya da inqilab yaratmağa çalışacaqlar (41). Onun söylədikləri özünü doğrultdu. Bolşeviklər Almaniya da inqilabi ideyaları yaymağa başladılar. Alman ordusuna müraciət etdilər. Bolşeviklərin alman ordusunu dağıtmaq və Almaniya da inqilab yaratmaq istəkləri göz qabağında idi. Buna görə də fevralın 16-da alman komandanlığı fevralın 18-də saat 12-dən etibarən hərbi əməliyyatların davam etdiriləcəyini əvvəlcədən bolşevik hökumətinə bildirdi. Almanların tələbinə görə, rus ordusu tərxis olunmalı və donanması tərkisiləhdilməli idi (42).

Brest-Litovsk danışıqları kəsildikdən sonra fevralın 21-də Almaniya öz tələblərini daha da genişləndirərək Qafqaza türk iddiaları barədə məsələ qaldırdı (43). Bir neçə gündən sonra almanlar da Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlı dövlətinə verilməsini tələb etdilər. Almanlar rus qoşunlarının Osmanlı ərazisindən təcili çıxarılması tələbini irəli sürdü

(44). Beləliklə, Osmanlı dövləti daha geniş planlarını həyata keçirmək üçün fürsət qazandı. Yaranmış şərait alman-türk blokunun xeyrinə idi. Lakin bolşevik-erməni birliyi dinc türk və müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qətlər törətməklə vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişməyə çalışırdı.

1918-ci ilin yanvar-fevral aylarında Azərbaycan türklərinə və digər müsəlmanlara qarşı törədilən kütləvi soyqırım və Osmanlı dövlətinin tədbirləri

Ərzincan barışıqı ilə cəbhədən ayrılan rus birliklərinin yerini erməni dəstələri tutmağa başladı. Daxili təhlükəsizliyi qorumaq bəhanəsi ilə erməni milis təşkilatı quruldu. Məhəlli idarə işlərinə rus əsgəri rəisləri erməni məmurlarını təyin etdilər. Beləliklə, şəhər və qəsəbələrdə idarəçilik tamamilə ermənilərin əlinə keçdi. Əslində rus hakimiyyət orqanları boşaldılan ərazilərdə erməni dövləti yatarmağı düşünürdülər. Lakin erməni dövləti yaratmaq üçün bölgədə kifayət qədər erməni yox idi. Əhalinin böyük çoxluğu türklər və digər müsəlmanlar idi. Belə şəraitdə erməni dövləti yaratmaq çətin idi. Ona görə də barışıq sazişi ilə qazanılmış vaxtdan istifadə edən bolşevik Rusiyası silahlı erməni dəstələrini dinc türk əhalisinə və digər müsəlman xalqlarına qarşı soyqırıma sövq etdi. Erməni dəstələri Anadoluda türkləri və kürdləri məhv etməklə yanaşı, həmçinin bütün Güney Qafqazda kütləvi qətlər törətdilər. Təkcə yanvar ayında erməni silahlı dəstələri Güney Qafqazda 1500 nəfərdən çox müsəlmanı qətlə yetirdilər, yüzlərlə evi dağıtdılar, uşaqları və qocaları diri-diri yandırdılar. Kütləvi soyqırım daha da genişləndirildi. Müsəlman əhali kütləvi məhv olma təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. Dinc türk və müsəlman əhalini yalnız Osmanlı ordusu xilas edə bilərdi. Belə şəraitdə Qafqaz cəbhəsi komandi general-leytenant Mehmed Vehib Paşa bu soyqırıma biganə qalaraq demarkasiya xəttini keçmək barədə III Orduya əmr verdi. Vehib Paşa bundan əvvəlki rus komandanlığına deyə dostcasına və səmimi şəkildə sizə bildirirəm: Bu Ərzincan barışığının pozulması demək deyildi. Ərzincan müvəqqəti müqaviləsi demarkasiya xətti paraqrafi istisna olmaqla qüvvədədir (45).

Alman və türk hücumlarının başlaması sovet Rusiyasını geri çəkilməyə vadar etdi.

Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Azərbaycan üçün nəticələri

Fevralın 28-də saat 14.30 dəqiqədə Q.Y.Sokolnikov başda olmaqla sovet nümayəndə heyəti, tərkibində G.V.Çiçerin, Q.I.Petrovski, L.M.Qaraxan və siyasi məsləhətçi A.A.İoffe olmaqla Brest-Litovska gəldi. Alman nümayəndə heyətinin yeni başçısı F.Rozenberq hərbi əməliyyatların sülh müqaviləsi bağlananaqəd davam edəcəyini və sülh müqaviləsinin on gün müddətinə bağlanılmasının zəruriliyini, əks təqdirdə isə hərbi əməliyyatların dayandırılmayacağını bildirdi (46). Sülh konfransında rus nümayəndə heyətinin üzvləri bədbəxt kimi dayanmışdılar. Çünki bütün günahlar onlarda idi. Rus nümayəndə heyəti bildirdi ki, bolşevik rəhbərliyi sülh bağlamaq tapşırığını vermişdir (47).

Martın 3-də saat 5:50 dəqiqədə bir tərəfdən, Rusiya, digər tərəfdən, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı və Bolqarıstan arasında Brest-Litovskda sülh müqaviləsi və müqaviləyə bir neçə əlavə sənəd imzalandı (48).

Brest-Litovsk sülh müqaviləsi aşağıdakı sənədlərdən ibarət idi: 1. Rusiyanın Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan və Osmanlı ilə sülh müqavilələri; 2. Müqaviləyə əlavə olaraq ayrı-ayrı malların tarifləri və gömrük rüsumları barədə yekun protokolları; 3. Sülh müqaviləsinə əlavə olaraq rus-alman müqaviləsi; 4. Rusiya-Avstriya-Macaristan əlavə müqaviləsi; 5. Rus-bolqar əlavə müqaviləsi; 6. Rus türk əlavə müqaviləsi.

Sülh müqaviləsinə bolşevik Rusiyası tərəfdən Q.Y.Sokolnikov, L.M.Qaraxan, Q.V. Çiçerin, Q.I.Petrovski, Almaniya hökuməti tərəfdən Rixard fon Külman, fon Rozenberq, Hofman, Horn, Avstriya-Macaristan tərəfdən Çernin, Mery fon Kapos- Mere, fon Bazani, Bolqarıstan tərəfdən A.Toşev, P.Qançev, T.Anastasov, Osmanlı dövləti tərəfdən İbrahim Haqqı Paşa və Zəki Paşa imzaladılar. Sülh müqaviləsi imzalanan gün Almaniyanın səlahiyyətli nümayəndəsi Külman və Avstriya-Macaristanın səlahiyyətli nümayəndəsi Çernin Brest-Litovskda deyildilər. Onlar yalnız martın 7-də öz imzaları ilə müqaviləyə qoşuldular (49). Əsas müqavilə 14 maddədən ibarət idi (50). Müqavilənin dördüncü maddəsi Qafqaza aid idi. Bu maddəyə görə, Rusiya Şərqi Anadolunu, Ərdəhan, Qars və Batum vilayətlərini təmizləməli idi. Bu maddədə həmçinin deyilirdi ki, türk ordusu nəzarəti ələ alana qədər rus ordusu həmin ərazilərdə qüvvə saxlayır və orada hər hansı zor tətbiq olunarsa, onun qarşısını alır; erməni silahlı dəstələri tərksilah edilir və dağıdılır; Ərdəhan, Qars və Batum ruslar tərəfindən dərhal boşaldılır. Rusiya gərəklili olub-olmamasından asılı olmayaraq bu bölgədəki yeni idarə formasına qarışmayacaq. Bu bölgələrin gələcəyini qonşu dövlətlər və xüsusən Osmanlı ilə razılaşacaq yerli xalq təyin edə bilər (51). Həmin ərazilər Osmanlı dövlətinə qaytarılırdı. Bu maddə İrani və Əfqanıstanı azad və müstəqil tanıyaraq İranın 1907-ci il İngilis-rus sazişinə görə nüfuz dairələrinə bölüşdürülməsini ləğv edirdi (52). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin sazişə görə, Güney Azərbaycan Rusiyanın nüfuz dairəsinə daxil edilmişdi.

Rusiya tərəfi Brest-Litovsk sülhü haqqında Zaqafqaziya hökumətini xəbərdar etmək məqsədi ilə teleqram göndərdi. Zaqafqaziya hökuməti bolşevik sülh nümayəndə heyətinin katibi L.M.Qaraxanın bu teleqramını 1918-ci il martın 2-də saat 4:30-da aldı. Zaqafqaziya hökuməti bolşeviklərin Brest-Litovskdə hərəkətlərinə etirazını bildirdi. Martın 19-da Ərdəhan, Qars və Batumun boşaldılması ilə bağlı Vehib Paşa Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı general Lebedinskiyə teleqram vurdu. Teleqramda deyilirdi: Rusiya tərəfi Ərdəhan, Qars və Batum vilayətlərinin boşaldılmasına razılıq əlaməti olan sülh müqaviləsini imzalamışdır. Elə həmin gün Zaqafqaziya Seyminin sədri N.Çxeidzenin imzası ilə cavab teleqramı göndərildi. Transqafqaz tərəfi bəyan etdi ki, Brest-Litovsk müqaviləsinin Güney Qafqaza dair müddəaları müstəqil Zaqafqaziya hökuməti ilə razılaşdırılmadığı və o cümlədən bizim tərəfimizdən bolşevik hakimiyyəti və Xalq Komissarları Soveti tanınmadığı üçün beynəlxalq hüquqa ziddir. Əgər Osmanlı hökuməti Ərdəhan, Qars və Batumun boşaldılmasını ciddi tələb edərsə, bu, Osmanlı tərəfinin bizimlə sülh danışıqlarını aparmasına mane ola bilər.

Strateji əhəmiyyətli Batum vilayətinin itirilməsi Zaqafqaziya hökumətini narahat etdi. Digər tərəfdən, Brest-Litovsk sülh müqaviləsini imzalamaqla bolşevik Rusiyası "Türk Ermənistanı haqqında" dekretindən rəsmi şəkildə imtina etdi. Brest-Litovsk müqaviləsi Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərin arasında, daha doğrusu, Kayzer Almaniyası ilə bolşevik Rusiyası arasında imzalanmasına baxmayaraq, bu müqavilənin Güney Qafqaz üçün mühüm əhəmiyyəti var idi.

Bolşevik Rusiyası sələfi çar Rusiyasının ənənələrinə sadıq qalaraq müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirir və Güney Qafqaz Rusiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul edirdi. Bolşevik Rusiyası Güney Qafqazda mövcud olan hökuməti və onun parlamentini tanımırdı.

Bu müqavilənin Güney Qafqaza dair müddəaları Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya hökuməti arasında başlanmış sülh danışıqlarının pozulmasına, nəhayət, onlar arasında müharibənin başlanmasına səbəb oldu.

Osmanlı dövləti sülh danışıqlarına əsas kimi 1877-1878-ci illərə qədər Rusiya ilə mövcud olmuş sərhədləri və Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini götürürdüsə, Transqafqaz tərəfi sülh danışıqlarına əsas kimi 1914-cü ilədək mövcud olmuş sərhədləri götürürdü.

Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə olaraq 15 maddədən ibarət rus-türk müqaviləsi də imzalandı (53). Müqavilənin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində deyilirdi ki, Rusiya Respublikası işğal edilmiş əraziləri boşaldan zaman onların türk orduları tərəfindən tutulmasına qədər təhlükəsizliyini təmin edir (54).

5-ci bəndə görə, Rusiya Respublikası türk və rus təbəələrindən ibarət olan həm Rusiya ərazisində, həm də işğal edilmiş türk əyalətlərində erməni dəstələrini tərksilah etmək və buraxmaq öhdəliyi götürürdü.

6-cı bəndə görə, Rusiya Respublikası öz sərhədində və ya Qafqazda ümumi sülh bağlanana qədər hətta tədris məqsədləri üçün bir diviziyadan artıq ordu saxlaya bilməzdi. Əgər belə qüvvə daxili təhlükəsizlik baxımından olarsa, Rusiya bu barədə Üçlər İttifaqı dövlətlərini qabaqcadan xəbərdar etməli idi. Bunun əksinə olaraq, Osmanlı digər düşmənlərinə qarşı öz ordularını hərbi vəziyyətdə saxlamalı idi.

Martın 15-də IV Ümumrusiya Sovetlər qurultayı sülh müqaviləsini təsdiq etdi (55).

Ümumiyyətlə, Brest-Litovsk sülh müqaviləsi Osmanlının Qafqaz siyasətində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Sülh nəticəsində Osmanlı dövləti aşağıdakı üstünlükləri qazandı: Rus ordusu Şərqi Anadolunu ən gec 6-8 həftə ərzində boşaltmalı; türk ordusu nəzarəti ələ alana qədər rus ordusu oralarda əmin-amanlığı qorumaq, qisas və soyğunçuluq hərəkətlərinin qarşısını almalı; erməni silahlı dəstələri tərksilah edilməli; Ərdəhan, Qars və Batum ruslar tərəfindən dərhal boşaldılmalı; bu bölgələrin gələcəyini qonşu dövlətlər, xüsusilə də Osmanlı ilə anlaşacaq yerli xalq təyin etməli; indiyədək Rusiya ilə imzalanmış bütün anlaşmalar bundan sonra qüvvəsini itirməli idi.

Brest-Litovsk sülh müqaviləsi Almaniyaya da sərfəli idi. O, Osmanlı ilə birlikdə E.V.Tarlenin yazdığına görə, Qafqazda müstəqil "çarlıqlar" yaratmaq və yeni Azərbaycan yolu ilə İrana və İran körfəzinə sahib olmaq üçün vaxt qazandı (56). Türk hökuməti anlaşmanın imzalanması ərzində Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında Azərbaycanı və Dağıstanı da daxil edəcək şəkildə bir dövlət yaratmaq istəklərini açıqladı. Lakin bu istək həm bolşevik, həm də alman nümayəndə heyəti tərəfindən qəbul edilmədi. Rusiya Qafqazda yaşayan müsəlmanların hüquqlarını tanıyacağını vəd etsə də, Osmanlı dövləti müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq planlarından əl çəkməyərək addım-addım ona doğru getdi.

Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin və rus-türk müqaviləsinin imzalanmasının Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyəti var idi. Məhz bu müqavilələr Azərbaycanın taleyində əsaslı rol oynadılar. Bu əhəmiyyəti müxtəlif ölkələrin tarixçiləri də etiraf edirlər. Məsələn, rus tarixçisi A.M.Rodriges Güney Qafqazın Rusiyadan qoparılmasını Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin imzalanması ilə əlaqələndirir (57).

İngilis tarixçisi C.M.Roberts isə yazır ki, Brest-Litovsk sülh müqaviləsi ilə Rusiya Transqafqaz və başqa əraziləri itirdi. Alman ali komandanlığı indi türklərin aldığı ərazilərin bölünməsinə icazə vermək imkanına malik idi (58).

Əhməd İzzət Paşa Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin imzalanmasının əhəmiyyətindən danışarkən qeyd edirdi ki, Rusiya ilə müqavilə sayəsində Qara dəniz, buradakı savaş və ticarət donanması, Batum-Bakı dəmiryolu, Xəzər dənizi, Qızılalma-Herat-Kabul xətti ilə Hind sərhədinə qədər dənizdən və dəmiryolu ilə əlaqə saxlamaq mümkün oldu (59).

Əhməd İzzət Paşa bu müqavilədən sonra yaranmış vəziyyəti "həqiqətən Turan əməl və xəyallarının tam yeri və zamanı" kimi qiymətləndirirdi (60). Eyni zamanda Paşa etiraf edirdi ki, mənim üçün gerçək vətən və milli məqsəd ən azı yarım yüzildən və bəlkə daha uzun vaxtdan bəri bədbəxt iç və xarici savaşa və mücadilələrlə bitmək üzrə olan millət və dövləti əski sərhədləri içində gerçək bir mədəni müstəqilliklə barışa qovuşdurmaq, uzun bir dövr üçün düzənləyib gücləndirməkdən ibarət idi (61).

Güney Qafqazın müstəqilliyinə Rusiyanın münasibəti məsələsi rus-alman diplomatik-siyasi yazışmalarında. Alman diplomatiyasının vasitəçilik cəhdləri

Yaranmış ağır şəraitdə Güney Qafqaz özünün Rusiyadan asılılıqdan azad olduğunu bəyan etdi. Güney Qafqazın müstəqilliyinə ən mənfi münasibət bəsləyən bolşevik Rusiyası idi. Bolşevik hökuməti Azərbaycana, o cümlədən bütün Qafqaza öz ərazisi kimi baxaraq başqa ölkələrin ordularının buranı tutmalarına və regionun müstəqil olmasına yol vermək istəmirdi. Lakin Güney Qafqaz müstəqilliyinin qarşısını almaq və başqa ölkələrin ordularını buraxmamaq üçün Rusiyanın hərbi qüvvə sarıdan imkanları, demək olar ki, çox zəif idi. Bolşevik hökuməti belə şəraitdə diplomatik-siyasi yollara üstünlük verərək Almaniyanın vasitəsi ilə Osmanlı dövlətinə təsir etməyə, Güney Qafqazın müstəqilliyinə son qoymağa və türk ordularını Qafqaza buraxmamağa çalışırdı. Bununla, bolşevik diplomatiyası, həm də Almaniya ilə Osmanlı dövləti arasında ziddiyyəti dərinləşdirmək istəyirdi.

Rusiya necə olursa-olsun Güney Qafqazı, ilk növbədə Azərbaycan *neftini* vermək istəmirdi. Bolşevik hökuməti bundan ötrü müxtəlif metodlardan istifadə edirdi. Bakıdakı işğalçı Bakı Soveti erməni-daşnak qüvvələri ilə birlikdə soyqırımı davam etdirirdi. Bolşevik hökuməti müsəlman əhalini soyqırımdan qurtarmaq üçün hücum edən türk ordusunu Bakıya buraxmaq istəmirdi. Sovet hökuməti Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə sənəd imzalamaq və almanlara müəyyən güzəştə gedərək türk ordusunun Azərbaycanda xilaskarlıq yürüşünün qarşısını almağa çalışırdı. Bu məqsədlə 1918-ci ilin mayın əvvəlində Rusiya danışıqlara başlamaq barədə alman hökumətinə müraciət etdi. Danışıqları aparmaq üçün yaradılmış müvafiq komissiya Moskvada və Berlində görüşdü. Danışıqlarda Rusiyanın əsas məqsədi itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq, xüsusən, zəngin təbii sərvətləri olan Bakıda möhkəmlənmək, türk hücumunun qarşısını almaq və yeni dövlətlərin yaradılmasına mane olmaq idi.

Belə şəraitdə Almaniyayı Rusiyanın Güney Qafqaz hökumətinə münasibəti daha çox maraqlandırır. Almaniyanın Rusiyadakı diplomatik nümayəndəsi Vilhelm Mirbax RSFSR XKİK müavini G.Çiçerinə 1918-ci il mayın 8-də 1369 №-li nota verərək Güney Qafqaz hökumətinə bolşevik hakimiyyətinin münasibətini açıqlamağı xahiş etdi. G.Çiçerin mayın 11-də buna cavab notası verdi. Notada deyilirdi: "... Xalq Xarici İşlər Komissarlığı göstərməyi lazım bilir ki, Tiflisdə Qafqaz hökuməti adlandırılan hökumət geniş xalq kütlələrinin ciddi köməyinə arxalanmayan adamların yığnağıdır.

Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elan edilməsi haqqında rus hökuməti Tiflisə öz sorğusunu göndərmişdi, lakin cavab almadı. Zaqafqaziyanın ayrılması heç vaxt sovet hökuməti tərəfindən tanınmamışdır.

Buna görə də Xalq Xarici İşlər Komissarlığı təklif edir ki, Brest müqaviləsinin türk sərhədində həyata keçirilməsinə dair danışıqlar başqa heç kəslə deyil, rus sovet hökuməti ilə aparılsın" (63).

G.Çiçerin yenə həmin tarixdə 1374 №-li nota verərək Mirbaxa bildirdi: "Biz artıq bəyan etmişik ki, Zaqafqaziya hökuməti adlandırılan hökumət geniş xalq kütlələri içərisində dayağı olmayan adamların yığnağıdır. Biz artıq türk və alman nümayəndələrinə göstərmişik ki, Zaqafqaziyanın ayrılması sovet hökuməti tərəfindən tanınmamışdır. Biz alman və türk hökumətlərinə onların Moskvadakı nümayəndələri vasitəsi ilə artıq təklif etmişik ki, Brest müqaviləsinin həyata keçirilməsinə dair danışıqları bizimlə aparınsın.

Suxumi dairəsində sovet hakimiyyət orqanları eyni zamanda Türkiyə ilə sülh şəraitində olaraq Zaqafqaziya hökuməti adlandırılan hökumətlə mübarizə aparırlar. Donanmamıza təlimat verilmişdir ki, yalançı Zaqafqaziya hökuməti Suxumi dairəsinə hücum etdikdə sovet hakimiyyət orqanlarına yardım etsin. Bizim donanmamız Türkiyə və Almaniyaya bitərəf dövlətlərin donanması kimi münasibət bəsləyəcəkdir" (64).

Rusiya ilə Zaqafqaziya hökumətləri arasında vasitəçiliyini təklif edən Almaniyaya cavab olaraq G.Çiçerin 1918-ci il mayın 13-də radio ilə 172 №-li notanı Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə, surətini isə Rusiyanın Berlindəki səlahiyyətli nümayəndəliyinə göndərdi (65). Notada deyilirdi: "Belə ki, hərbi əməliyyatların da-yandırılması haqqında sazişə Qafqazda da nail olunmalıdır, rus hökuməti onda sovet hökuməti və Zaqafqaziya hökuməti adlandırılan hökumət arasında vasitəçiliyə dair alman diplomatik nümayəndəsi qraf

Mirbaxın təklifini qəbul edər, məhz Almaniyə və Türkiyə Zaqafqaziyadakı siyasi hadisələrin faktiki iştirakçılarıdır" (66). Çiçerin Almaniyanın diplomatik nümayəndəsi Mirbaxa 1918-ci il mayın 15-də 1447 №-li nota verdi. Nota mayın 14-də Mirbaxın Zaqafqaziya hökuməti ilə danışıqlarda alman hökumətinin vasitəçiliyinə dair yazılı cavab vermək barədə notada irəli sürdüyü təklifə cavab idi. Notada deyilirdi: "... Xalq Komissarlığı bildirir ki, onun fikrincə, Batumda bir tərəfdən, Almaniyə və Osmanlı hökumətləri, digər tərəfdən, Zaqafqaziya hökuməti adlandırılan hökumətlər arasında aparılan danışıqlarda iştirak etməyə rus hökumətini cəlb etmək zəruridir.

Xalq Komissarlığı bunu göstərməyi özünün borcu hesab edir ki, Zaqafqaziyanın çox yerlərində Zaqafqaziya hökuməti adlandırılan hökumət heç də qəbul edilmir və bütün Zaqafqaziyada, ümumiyyətlə, geniş xalq kütlələri onun əleyhinə çıxırlar. Tiflis və Kutaisi quberniyalarında əhali Rusiyadan ayrılmaq əleyhinə bir sıra etirazlar edir... Qətnamələrdə qeyd edilir ki, Seymin üzvləri Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə inqilabın nailiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün seçilmişlər və onların Rusiyadan ayrılmaq haqqında məsələni həll etmək səlahiyyətləri yox idi və ola da bilməz. Erməni şəhərləri və kəndləri daha böyük təkidlə referendum tələb edirlər, Seymdən öz deputatlarının çıxmasında israr edirlər. Çoxlu gürcü və erməni deputatları artıq Seymdən çıxmışlar. Bakı seymçiləri hakimiyyəti zorla ələ keçirənlər dəstəsi elan edilmişlər. Lənkəran, Ələt, Dərbənd, Petrovsk, Hacıqabul, Kürdəmir və ümumiyyətlə, Yelizavetpola qədər bütün Şərqi Zaqafqaziya eyni fikirdədir.

Batumda aparılan danışıqlarda rus hökuməti nümayəndə heyətinin iştirakını təkid etməklə Xalq Komissarlığı qeyd edir ki, bu, qətiyyətlə rus hökuməti tərəfindən Zaqafqaziya hökuməti adlandırılan hökumətin tanınması demək deyildir. Bununla əlaqədar olaraq əlavə edirəm ki, onun iştirakı olmadan bağlanan müqaviləni tanımaq hüququnda olacağını hesab etmir" (67).

Qeyd etmək lazımdır ki, Güney Qafqazın müstəqilliyinə qarşı Rusiya müxtəlif vasitələri işə saldı. Sovet Rusiyası Zaqafqaziyanın müstəqilliyinə qarşı Abxaziyadan istifadə etdi. 1918-ci ilin mayında Abxaziyada Zaqafqaziya hökumətinə qarşı qiyam başlandı. May ayında Zaqafqaziya hökuməti qiyamçılara qarşı ordu yeritdi. 1918-ci il mayın 17-də Çiçerin Almaniya hökumətinə Abxaziyaya sovet donanmasının yardım göstərməsinə və Zaqafqaziya hökumətinin süqutuna Almaniyanın razılıq verməsinə nail olması barədə göstəriş verdi. Çiçerin yazırdı: "Vacibdir ki, gəmilərimiz Novorossiyskdən çıxsa bilsinlər və Zaqafqaziyada hakimiyyəti zorla ələ keçirənlərə qarşı bizim abxazları müdafiə etsinlər, lakin Almaniya Novorossiyskdəki donanmamızın hərəkətsiz qalmasını tələb edir" (68).

Lakin sovet hökuməti donanmanın hərəkətinə dair Almaniyanın razılığını ala bilmədi. Qiyam yatırıldı və Abxaziyada menşevik hökuməti 1921-ci ilin martınadək yaşadı.

Mirbax 1918-ci il 22 may tarixli yaddaş qeydində yazırdı: "Çxenkeli knyaz Maçabeliyə Zaqafqaziya Respublikaları adından rus hökuməti ilə Zaqafqaziyanın müstəqilliyinə dair danışıqlar aparmağı tapşırılmışdır. Alman hökuməti xahiş edir ki, rus hökumətinin tezliklə danışıqlara başlamağa hazır olub-olmaması barədə məlumat verəsiniz" (69). Mirbax danışıqlar üçün əlverişli yer kimi Kiyevi təklif edərək bu danışıqlarda Almaniyanın iki nəfər nümayəndə ilə təmsil olunmasını mümkün saydı.

Almaniya Rusiya hökumətinin Brest sülh müqaviləsindən doğan bəzi maneələrin həll edilməsi üçün komissiya yaradılmasına razı idi. Lakin RSFSR XKİK belə komissiyanın çağırılacağı yer kimi Moskvanı təklif etdi. Çiçerin 1918-ci il mayın 22-də 1640 №-li notada Mirbaxa müzakirələrin gündəliyinə bir sıra məsələlərlə yanaşı aşağıdakı məsələnin də müzakirəsinə daxil etməyi təklif etdi: "1. Qafqazda vəziyyət. Həm Zaqafqaziya hökuməti, həm də Dağlıların hökuməti adlandırılan hökumət Rusiya Federasiyasından ayrılmaq istəməyən geniş xalq kütlələri tərəfindən müdafiə edilmir" (70).

Lakin Çiçerin 1918-ci il mayın 23-də verdiyi 1672 №-li notada (71) Mirbaxa bildirdi ki, rus hökuməti ilə Zaqafqaziya hökuməti adlandırılan hökumətlər arasında Almaniyanın vasitəçilik etməsi təklifinə rus hökuməti razıdır. Beləliklə, Zaqafqaziyada "hakimiyyət başında olan bir qrup şəxsi" bilavasitə uzaqlaşdırmaq üçün rus hökumətinin cəhdləri heç bir nəticə vermədikdən sonra RSFSR-lə Zaqafqaziya diyarı arasında münasibətləri tənzimləmək yolunda ilk addım atıldı.

Notada Çiçerin danışıqların keçiriləcəyi yerin Almaniya tərəfindən Kiyev təklif edilməsini rədd etdi. Bunun səbəbi kimi Kiyevdən Moskva və Tiflislə əlaqə saxlamağın çətinliyini göstərdi. Çiçerin bildirdi ki, rus hökuməti Çxenkeli hökumətinin göndərdiyi vətəndaş Maçabeli ilə danışıqlara başlamağa hazırdır. Lakin bu, Zaqafqaziya əhalisinin böyük əksəriyyətinin arzusuna zidd olan Zaqafqaziya hökumətinin tanınması məsələsini öncədən həll etmir. Çiçerin danışıqlar üçün Zaqafqaziyaya yaxın Sovet Federasiyasının şəhəri olan Vladıqafqazı təklif etdi (72).

Mayın 22-dən 25-dək Transqafqaz Respublikası ilə sovet Rusiyası arasında münasibətləri tənzimləmək cəhdləri baş tutmadı. Kiyevdə alman diplomatiyasının planlaşdırdığı görüşü keçirtmək cəhdləri uğursuz nəticələndi. Belə olduqda Batum danışıqlarında mayın 24-də Lossov Zaqafqaziya Seymi dağılmaq ərafəsində olduğu üçün vasitəçilikdən imtina etdiyini rəsmi şəkildə bildirdi (73). O, Batumu tərk edərək İstanbula deyil, "Minna Horn" gəmisində gürcü nümayəndələri ilə pakt imzalamaq üçün Potiyə gəldi. Artıq Zaqafqaziya Seymi son günlərini yaşayırdı. Güney Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranacağı şəksiz idi.

Türk ordusunun azadlıq yürüşünün qarşısını almaq üçün bolşevik Rusiyasının Almaniya ilə birgə səyləri

Bolşevik Rusiyası türk ordusunun xilaskarlıq yürüşünün qarşısını almaq üçün türk-alman ziddiyyətlərindən istifadə edərək Almaniya ilə danışıqlara getməyə üstünlük verdi. Lakin bu istək asan başa gəlmədi. Vilhelm Mirbax iyulun 6-da gündüz saat 3 radələrində saxta sənədlərlə nümayəndəliyə daxil olan sol eserlər Blyumkin və Andreyev tərəfindən öldürüldü. Almaniyanın müvəqqəti diplomatik nümayəndəsi K.Rislerin nümayəndəliyi qorumaq üçün alman hərbi dəstəsinin Moskvaya gəlməsi təklifi qəbul olunmadıqda təhlükə qarşısında qalan nümayəndəlik Pskova köçdü. Mirbaxın yerinə gələn iri maliyyəçi Karl Helferix Moskvada yalnız on gün qalaraq geri döndü. Səfirlik Pskova köçdükdən sonra Moskvada baş konsul Hausild qaldı (74).

Mirbaxın öldürülməsi iki ölkə arasında inamsızlığı gücləndirdi. Bu qətdən sonra alman hökumətinin bolşevik hökumətinə olan münasibətinə qiymət verən Lüdendorf yazırdı ki, Moskvadakı səfirimiz öldürüldükdən sonra hətta hökumətimizin bolşevik hökumətinə münasibəti tərəddüd etmədi. Hökumət bolşevik qarmağına keçdi və Rusiyadakı bütün axınlara tam inamsızlığı bildirdi (75).

Mirbaxın öldürülməsindən sonra Almaniyanın "Taqest-çaytunq" qəzeti Moskva hökumətinin onun qatili axtarmamasından narahat idi (76).

Almaniya ilə Rusiya arasında ixtilaflara baxmayaraq, onların hər ikisini türk ordusunu Bakıya buraxmamaq niyyətləri yaxınlaşdırırdı.

Türk ordusunun hücumunu dayandırmaq haqqında V.I.Leninin mövqeyini Sarısdə olan Stalinə göndərdiyi 1918-ci il 7 iyul tarixli teleqramı təsdiq edir. Teleqramda deyilirdi ki, Bakıya gəldikdə ən mühümü odur ki, siz fasiləsiz olaraq Şaumyanla əlaqə saxlamalısınız və Şaumyan Berlindəki səfir İoffeyə almanların et-diyi təklifdən xəbərdar olmalıdır. Bu təklifə görə, almanlara neftin bir hissəsinin verilməsi təminatı olardısı, onlar türklərin Bakıya hücumunu dayandırmağa razılıq verərdilər (77).

Türk ordu hissələrinin Bakıya yürüşünü dayandırmaq üçün Çiçerin 1918-ci il iyulun 25-də Almaniyanın diplomatik nümayəndəsinə 4014 №-li nota verdi. Notada deyilirdi ki, sovet hökumətinin Almaniya ilə dostluq münasibətləri qurmaq üçün yorulmaz səylərinə və alman hökumətinin təkrar vədlərinə baxmayaraq, alman-türk qüvvələri Bakıya irəliləyirlər və artıq Şamaxıdadırlar. Biz Brest müqaviləsinin belə pozulmasına və sovet hökumətinə sadıq olan Bakı vilayətinə qarşı yönəldilən bu hücumu qarşı qətiyyətlə etiraz edirik. Biz qəti şəkildə ümid edirik ki, alman hökuməti bu orduların hərəkətinin dayandırılmasına sərəncam verəcək və ərazimizin toxunulmazlığına edilən qəsdə son qoyacaqdır (78).

Çiçerin iyulun 25-də Rusiyanın Almaniyaadakı səlahiyyətli nümayəndəsinə göndərdiyi teleqramda təkrarən bildirdi ki, alman-türk orduları Bakıya daxil olurlar. Onlar Şamaxı və Kürdəmir rayonlarında bir neçə alay və artilyeriya ilə cəmlənmişlər. Hücumu təcili dayandırmaq lazımdır. Bakı ciddi təhlükədədir (79). Bolşevik hökumətinin israrlı tələblərinə baxmayaraq, Almaniya Osmanlı və Azərbaycan ordu hissələrinin Bakıya yürüşündə alman dəstələrinin iştirakını inkar edirdi. Həqiqətən də Bakının azad edilməsi əməliyyatında almanlar iştirak etmək istəsələr də, onların bu istəyinə yol verilmədi.

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndəsi Buşe Berlindəki sovet nümayəndəsi İoffe ilə söhbətində bildirdi ki, Bakı üzərinə yürüşdə alman ordularının heç bir əlaqəsi yoxdur. Almaniya hücumu dayandıрмаğı türklərə təklif etmişdir. Hücum artıq kəsilmişdir. Buşe hücumu ayrı-ayrı dəstələrin həyata keçirdiyini dedi. Bu barədə İstanbulda və Tiflisdə heç bir şey bilmirlər. İoffe isə söylədi ki, ayrı-ayrı dəstələr hücum etsə də, Bakıdakı sovet hökuməti üçün təhlükə vardır. Söhbətin sonunda Buşe alman hökumətinin türklərə hücumu dayandırmaq təklifi etdiyini və türk hökumətinin artıq bu barədə öhdəlik götürdüyünü bildirdi.

Almaniya sovet nümayəndəsinə türklərin hücumunu dayandırmaları üçün almanlara Bakı neftinin bir hissəsini verməyi işarə etdi. Sovet hökuməti Bakı neftinin bir hissəsini Almaniya və verdi. Xəbəri eşidən Nuru Paşa komandanlığa bildirdi ki, almanlar türklərin Bakını azad etməsinə mane olmaq üçün Azərbaycan cəbhəsinə qarışmaq istəyirlər. Vehib Paşa ondan Bakıya sahib olmaq məqsədilə baş hücumu hazırlaşmağı xahiş etdi (80).

Sovet etirazlarını alan İstanbuldakı alman səfiri Bernsdorf iyulun 30-da Osmanlı xarici işlər naziri ilə görüşdü. Nazir Nuru Paşanın öz ordularına bir daha hücum etməyəcəyi barədə əmr verdiyini söylədi. Almaniya hücumda türk ordu hissələrinin iştirak etmədiyini bolşevik hökumətinə bildirdi. Bolşevik hökuməti hücumda Almaniya zabitlərinin iştirak etdiyini israr etsə də, alman diplomatı bunları rədd etdi. Almanlar bildirdilər ki, Berlin hökuməti Tiflisə göndərilən fon Kreslə daim əlaqə saxlayır, türklərin Bakıya buraxılmaması barədə götürdüyü öhdəliyi qəbul edir və onu yerinə yetirəcəkdir. Almanlar Azərbaycan hökuməti tərəfindən də Bakının azad edilməsinə qarşı olduğunu sovet diplomatlarına bildirdilər. Türk diplomatı da Azərbaycana heç bir iddiası olmadığını söylədi. Bu dövrdə Ənvər Paşa, Tələt Paşa və Almaniyanın İstanbuldakı səfiri Bernsdorfla görüşən M.Ə.Rəsulzadə iyunun 28-də öz hökumətinə yazırdı ki, Almaniyanın öz respublika sərhədlərinin qurulmasının zəruriliyi sorğusuna o, bu məsələni öz aralarında həll edəcəklərinə ümid etdiyini bildirmişdir (81).

Çiçerin 1918-ci il avqustun 2-də Almanyanın diplomatik nümayəndəsi Helferişə 4150 №-li nota verdi. Notada Bakıya doğru hərəkət edən ordu haqqında məlumat verildi. Deyilirdi ki, türk ordusu könüllü ordu korpusu təşkil edərkən keçmiş "Vəhşi diviziya"nın qalıqlarını cəlb etmişdir. "Vəhşi diviziya" Qafqazın müxtəlif xalqlarının süvarilərindən ibarətdir. Hərbi mükəlləfiyyətli yerli müsəlman əhali də onun tərkibindədir (82).

Türklərdən öncə Bakını tutmaq üçün qüvvələri olmayan və Rusiya tərəfindən ittiham olunan almanlar türklərə qarşı təzyiqlərə keçdilər. Avqustun 4-də Lüdendorf Ənvər Paşaya teleqram göndərərək bildirdi ki, Bakıya hücum tezliklə dayandırılmasa və ordu geri çəkilməsə, o, Kayzerdən türk ordusundakı alman zabitlərini geri çağırmağı xahiş edəcəkdir. Lüdendorf bu addımı Rusiya ilə yeni müharibə törədilməsi təhlükəsi ilə əlaqələndirdi.

Lakin avqustun 4-də Ənzəlidəki ingilis hərbi hissələrinin bir dəstəsi Bakıya girdikdən sonra Lüdendorfun əmri ilə Qafqaza Ukraynadan Qara dənizə keçərək fon Kress fon Kressenşteynin sərəncamına bir süvari və bir piyada briqadası göndərildi.

Bolşevik Rusiyası təkcə Almaniyaya deyil, Osmanlı dövlətinə qarşı da diplomatik-siyasi təzyiqlər etdi. Çiçerin Osmanlı səfiri Qalib Kamal bəylə 1918-ci il avqustun 8-də görüşərək Bakıya türk hücumunun dayandırılmasını tələb etdi. Türk diplomatı Rusiyada vəziyyətin qarışıq olduğunu bildirərək müqavilə şərtlərinə əməl etməyin çətin olduğunu bildirdi.

Alman səfiri Mirbax öldürüldükdən sonra Moskvada təhlükəsizliyin təmin edilməsinin çətin olduğunu bildirən Qalib Kamal bəy də Moskvadan çıxdı. Beləliklə, avqustun 8-də İstanbulla Moskva arasında diplomatik münasibətlər kəsildi. Bundan sonra Rusiya Almaniyaya olan təzyiqlərini daha da artırdı. Rusiyanın Almaniyadakı səlahiyyətli nümayəndəsi Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə 1918-ci il avqustun 19-da verdiyi A.491 №-li notasında türk ordularının Bakı üzərinə hücumunu dayandırmağı tələb etdi. Bu notanın məzmunu Çiçerin avqustun 19-da alman baş konsulu Hauşildə verdiyi nota ilə eyni idi. Notada Şevket Paşanın şəhəri təhvil verməsi tələbi və şəhərdəki müsəlmanları vəhşilərin əlindən xilas etmək istəyi göstərilirdi.

Notada rus hökuməti türklərin bu hərəkətlərinin almanların "türklər Bakıya buraxılmayacaqdır" vədləri ilə ziddiyyət təşkil etdiyini bildirdi. Eyni zamanda alman vədlərinin əksinə olaraq türk ordusunda alman təlimatçılarının olduğu və türklərin uğurları məhz alman təlimatçılarının olması ilə əlaqələndirildi.

Rusiya diplomatiyası notada yeni bir üsuldən istifadə etdi. Guya türklərin hücumu ilə Bakının tutulması ermənilərin qırılmasına gətirib çıxaracaqdır və nəticədə ingilispərəst əhval-ruhiyyə üstünlük təşkil edəcəkdir (83).

Çiçerin 1918-ci il avqustun 19-da Almanyanın baş konsulu Hauşildə 4388 №-li nota verdi. Notada türk ordusunun şəhərin ətrafında döyüşlər apardığı, iyulun 30-da Şevket Paşanın şəhəri təslim etmək barədə çağırışı haqqında məlumat yer aldı. Notada türk komandanlığının şəhər əhalisinə müraciətinin məzmunu da verildi. Türklərin əhaliyə çağırışında deyilirdi ki, biz sizi vəhşilərdən azad etməyə gəlmişik. Çiçerin bildirdi ki, türklərin Bakını tutması əsl fəlakət olacaqdır. O, alman hökumətindən bu fəlakətə yol verməməyi xahiş etdi. Notada Bakı neftinin bütün Rusiyanın xalq təsərrüfatı üçün əhəmiyyətli olduğu göstərildi (84).

Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya azadlıq yürüşünün davam etdiyi bir vaxtda bolşevik hökuməti onun qarşısını almaq üçün bir sıra digər diplomatik addımlar atdı. Avqustun 20-də bolşevik hökuməti Almaniyaya yeni etiraz notası göndərdi. Notada deyilirdi ki, türklərin Bakını tutması əsl fəlakət olacaqdır, bir daha ümid edirik ki, alman hökuməti belə fəlakətin yaranmasına imkan verməyəcəkdir. Notada Bakı neftinin Rusiya üçün mühüm rol oynadığı da göstərildi.

Bakının azad edilməsi uğrunda Qafqaz İslam Ordusunun hərbi əməliyyatları davam etdiyi bir vaxtda Brestdə Rusiya-Almaniya iqtisadi sazişinə, Bakı neftinə və Bakıya hücumu dayandırmağa dair rus-alman danışıqları gedirdi.

Lakin Almaniya hökuməti ruslarla danışıqları aparmaqla paralel olaraq Qafqazda da öz hərbi qüvvələrini artırdı. 1918-ci il avqustun 20-nə olan məlumata görə, Gürcüstanda cəmi 214 alman zabiti və 5050 əsgəri var idi (85). Almanlar bütün vasitələrlə türklərin Bakıya doğru hücumuna mane olmağa çalışırdılar. Mülman yazırdı ki, dörd illik alman-türk hərbi qardaşlığı Qafqazda, Azərbaycan üstündə qarşıdurmaya çevrilməyə başladı (86). Türk polkovniki Rüştü isə Qafqaz siyasətində almanların türklərin müttəfiqi olmadığını yazırdı. Rüştü bəy qeyd edirdi ki, onlar Qafqaz işlərində osmanlılar üçün xüsusi çətinlik yaradırdılar və gürcülər başda olmaqla Qafqaz xalqlarını bizə qarşı qaldırırdılar. Almaniya Qafqazın ən güclü və zəngin neft şəhəri olan Bakının osmanlıların əlində olmasını görmək istəmirdi. Almaniya əslində Qafqazda Osmanlıdan xəbərsiz müstəqil siyasət yeridirdi. Onlar Batum-Tiflis-Gəncə yolu ilə Osmanlı hissələrinin hərəkətinə mane olurdular. Bakı üzərinə yürüş almanların riyakarlığı ucbatından bir müddət yubandı (87).

Yaranmış şəraitdə digər dövlətlərin də Bakıya yiyələnmək uğrunda mübarizəsi kəskinləşdi. Bakı Soveti qüvvələri türk və Azərbaycan ordusunun qarşısını almaq iqtidarında deyildi. Çətin vəziyyətə düşən Bakı Sovetində ixtilaf dərindənləşdi.

Bolşevik hökumətinin iradəsinin əksinə olaraq eser, daşnak və menşeviklər iyulun 25-də Bakı Sovetində səsvermə keçirərək İngilis ordularının Bakıya dəvət edilməsi barədə qərar qəbul etdilər. Bir neçə gün sonra Bakı xalq komissarları soveti iflasa uğradı. Sentrokaspi diktaturası quruldu.

27 avqust tarixli rus-alman müqaviləsi və böyük dövlətlərin ona münasibəti

1918-ci ilin yayında Azərbaycanda baş verən proseslər qətiyyənlə bolşevik Rusiyasının xeyrinə getmirdi. Bir tərəfdən, Qafqaz İslam Ordusu bolşevik ordusunu bir - birinin ardınca məğlub edərək Bakıya yaxınlaşırdı. Bir tərəfdən də, ingilislər Bakıya can atırdılar. Bolşeviklərin qüvvədən istifadə etməsi heç bir nəticə verməyə də, necə olursa-olsun Bakını türklərə təslim etmək istəmirdilər. Onlar başa düşürdülər ki, Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etsə, əbədi olaraq şəhər Rusiyanın nəzarətindən çıxacaqdır və Osmanlı qələbə çalacaqdır.

Bolşeviklər Bakını İngilislərə də vermək istəmirdilər. Hesab edirdilər ki, böyük müsəlman imperatorluğu olan İngiltərənin şəhəri ələ keçirməsi Rusiya üçün çoxlu çətinliklər yaradar. Çünki ingilislər Azərbaycanı "Asiya butulkası"nın tıxacı adlandırırdılar. "Tıxac" kimdə olacaqdısa, o da Hindistana gedən yola və Asiyaya nəzarət edəcəkdi. Lakin Bakıya sahib olmadan Azərbaycanda möhkəmlənmək mümkün deyildi.

Bolşeviklər ən pis halda şəhərin almanlara verilməsini mümkün sayırdılar. Şəhər almanlara verilərdisə, sonradan almaq mümkün olardı.

Lakin türk hücumu ilə bolşeviklərin istəkləri baş tutmadı; ingilis ordu hissələri Ənzəlidən Bakıya gəldi. Koalisiyalı hökumət olan Sentrokaspi diktaturası ingilislərin köməyi ilə də türk hücumunun qarşısını ala bilmədi. Belə şəraitdə bolşevik Rusiyası Bakının azad edilməsinə heç cür razı olmadığından Almaniyaya ilə separat danışıqlara getdi. Brest sülh müqaviləsinə əlavə olaraq 1918-ci il avqustun 27-də rus-alman müqaviləsi və siyasi, maliyyə və xüsusi hüquqi sazişlər imzalandı. Müqavilə 17 maddədən ibarət idi. Sənədləri Berlindəki rus səfiri İoffe, Almaniyaya tərəfindən fon Hinçe və Krihe imzaladılar. Bu müqavilənin 13-cü maddəsi ilə Rusiya Gürcüstanın müstəqil dövlət olduğunu tanıdı (88).

Müqavilənin 14-cü maddəsi Azərbaycana aid idi. Rusiya Almaniyaya-Osmanlı münasibətlərini korlamaq üçün Almaniyanın nüfuz dairəsində olan Gürcüstanın müstəqilliyini tanısa da, Azərbaycanın türk nüfuz dairəsinə verilməsinə və dövlət müstəqilliyinin tanınmasına razı deyildi. Bu maddədə deyilirdi ki, Almaniyaya Qafqazda Gürcüstan hüduqlarından kənar və diyarda müqavilənin 4-cü maddəsinin III abzasına uyğun olaraq üçüncü dövlətin heç bir hərbi əməliyyatlar aparmasına imkan daxilində yardım göstərməyəcəkdir (89). Üçüncü dövlət dedikdə, yalnız Osmanlı nəzərdə tutulurdu. Müqavilənin 4-cü maddəsində isə deyilirdi ki, Moskva müqaviləsində və ya bu əlavə müqavilədə başqa bir şey qərara alınmadığı üçün Almaniyaya Rusiya dövləti ilə onun ayrı-ayrı vilayətləri arasında münasibətlərə heç cür qarışmayacaqdır və xüsusən bu vilayətlərdə müstəqil dövlət orqanizmlərinin yaradılmasına çağırılmayacaqdır və kömək etməyəcəkdir. Bu maddə birbaşa olaraq Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əleyhinə yönəldilmişdi (90).

Göstərilirdi ki, Almaniyaya Qafqazda üçüncü dövlətin döyüş qüvvələrinin aşağıdakı xəttləri keçməyəcəyinə öz təsirini etməlidir: Kür mənsəbindən Petropavlovsk kəndinədək, sonra Şamaxı qəzasının sərhədindən Ağrıoba kəndinədək, sonra düz xətlə Bakı, Şamaxı və Quba qəzalarının kəsişdiyi nöqtəyə qədər, sonra Bakı qəzasının şimal sərhədi ilə dənizə qədər.

Rusiya bunun müqabilində üzərinə müəyyən öhdəliklər götürdü. O, vilayətində neft və neft məhsullarının çıxarılmasına imkan daxilində kömək etməli və çıxarılan neftin dördde birini, müəyyənləşdirilmiş miqdar ton nefti hər ay (hələ müəyyənləşdirilməmişdi) almanların tutduğu Donetsk hövzəsindən Almaniya aparılan daş kömürün əvəzində verməli idi. Lakin Bakı vilayətində çıxarılan neft bu miqdar üçün kifayət olmadığından o, başqa məqsədlər üçün istifadə edilə bilirdi və ona, həmçinin, başqa yerdə çıxarılan neft də əlavə olunmalıydı. Amma bu öhdəlik qəribə idi. Çünki sənəd imzalanan vaxt Bakı neft mənbələri bolşevik Rusiyasının nəzarətində deyildi. Rusiya əlində olmayanı verməyi vəd edirdi.

Maliyyə sazişinə görə, Rusiya Almaniya bir neçə müddətdə 6 milyard marka ödəməli idi (91).

Beləliklə, rus-alman əlavə müqaviləsinin bağlanmasına təsir edən mühüm amil türk ordularının Azərbaycanda azadlıq hərəkatı idi. Həm Almaniyaya, həm də Rusiya Osmanlı dövlətinin Azərbaycanda nüfuzunun artmasına yol vermək istəmirdilər.

Əlavə müqavilənin bağlanmasına təsir edən ikinci mühüm amil Denstervill hərbi bölüklərinin Bakıya daxil olması idi. İngilislərin Bakıda möhkəmlənməsi rusların və almanların ağır vəziyyətə düşmələri demək idi. Bununla belə, Almaniyanın müttəfiqi olan üçüncü dövlət - Osmanlıya qarşı mübarizədə Bakını bolşeviklərin xeyrinə qorumaq öhdəliyini götürməsi də qeyri-təbii idi. Çünki Almaniyanın türk hücumunu dayandırmağa Qafqazda gücü yox idi.

Rus-alman yaxınlaşmasına və əlavə müqavilənin imzalanmasına Almaniya və Osmanlı dövlətində münasibət necə oldu?

Petroqraddakı alman nümayəndəsi Helferix hələ 1918-ci il avqustun 10-da Berlinə gələrək bolşeviklərdən uzaq durmağı və onların əleyhinə olan qüvvələrə yardım etməyi məsləhət görmüşdü. O, Lüdendorf və Hindenburgla görüşündə də sovet hökuməti ilə əlaqələri kəsməyi və antibolşevik qüvvələrlə münasibətlər qurub onlara yardım göstərməyi tövsiyə etmişdi. Helferix Brest sülh müqaviləsinə imzalanması nəzərdə tutulan əlavə müqavilənin rədd olunmasını israr etsə də, Almaniya rəsmi dairələri onun məsləhətlərinə qulaq asmadılar. Əlavə müqavilə imzalandıqdan sonra o, istefaya getməyə məcbur oldu.

Alman tarixçisi Hans Ulrix Vehler yazır ki, 1918-ci ilin avqustunda Rusiya ilə ərazilərə istiqaməti gücləndirdi. Alman orduları Güney Qafqaza yaxınlaşdılar (92).

Almaniya mətbuatı da əlavə müqavilənin şərhinə geniş yer verdi. İstanbulda çıxan respublikaları Almaniya ilə Osmanlı arasında" adlı baş məqaləsində bu məsələlərə alman Almaniyanın rəsmi "Şimali Alman qəzeti" 28 avqust tarixli nömrəsindəki teleqramda son vaxtlar Berlində keçirilən və Brest sülhü zamanı qəbul edilməyən yeni dövlətlərin ləğvini nəzərdə tutan alman-rus konfransının yekunları haqqında məlumat verir. Gürcüstan daxili birliyi hesabına xeyli uğur qazandı. Bu dövlət tanınmasına dair Rusiyanın razılığını ala bildi. Digər Qafqaz dövlətlərinə gəlincə isə onların Gürcüstan üçün qazanılan uğuru Rusiyadan almağa imkanları olmadı. Rus hökuməti öz tərəfindən zəngin yataqları və sərvətləri ilə Bakıda hakimiyyətini nöhkəmləndirməyə [de la region] xüsusi əhəmiyyət verdi. Almaniya onun istəyinə mane ola bilmədi. Çünki Rusiya istehsal olunan neftin bir hissəsini Almaniya və müttəfiqlərinə vermək barədə üzərinə öhdəlik götürdü.

"Le Journal d'Orient" davam edirdi ki, Brest-Litovsk sülh müqaviləsi iki məsələni - Baltik və Qafqaz dövlətləri haqqında məsələni qaldırdı (principautes). Brinci məsələ barəsində - adı çəkilən ərazilər Almaniya ilə sərhəd olduqlarından onlar müstəqil şəkildə müzakirə edilməli idi. Rus-fin, rus-ukrayın və b. Vilhelmsitrasdan olan diplomatların nəzarəti ilə Berlində, Asiya və Qafqaz ölkələrinə dair danışıqlar isə İstanbulda keçirilməli idi. Əslində Almaniya adı çəkilən bu vilayətlərdən uzaqda olduğundan hər hansı bir qərar onun maraqlarına ciddi təsir edə bilməzdi. Hər hansı bir ittifaq qarşılıqlı güzəştlərlə olmalı idi (93).

Bu qəzet Almaniyanın Moskvaya güzəştə getməsini "rus hökumətinin Bakı vilayətinin zəngin təbii sərvətləri ilə özünü təmin etmək arzusunun böyük olması ilə" əlaqələndirirdi. Qəzetə görə, bolşevik Rusiyası haqqında danışıqların unutmaz lazımı deyildir ki, millətlərin azadlığı şüarını elan etməsinə baxmayaraq, o, keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində öz hakimiyyətini yaymaq istəyir və bolşevik Rusiyasının təzyiqlərini kim görməmişdir. Almaniya blokunda Qafqaz Respublikaları haqqında məsələlərin toxunduğu böyük dövlət Osmanlıdır. Bu respublikalarda müsəlmanlar çoxluq təşkil edirlər (94).

"Le Journal d'Orient" qəzeti "Şimali Alman qəzeti"nin "neft istehsalı" ilə bağlı düşüncələrini arzuolunmaz təəssürat kimi qiymətləndirir və ixtilaf haqqında düşmənlə koalisiyada təsəvvür yaratmağı uğursuz sayırdı.

Türkiyənin "Zaman" qəzeti daha kəskin mövqə tutdu. Qəzet bu məsələyə həsr edilmiş baş məqaləsində sərlövhə əvəzinə sual işarəsi qoymuşdu. Bu addımı belə izah edirdi ki, səmimiyyətin olmadığı və öhdəliklərin yerinə yetirilmədiyi bir şəraitdə məqaləyə başlıq tapa bilmir, mövcud vəziyyət isə yalnız sual doğurur. Rus hökumətinə ona sərhəd olan dövlətlərə münasibətdə mövqeyini qəbul etdirən Almaniya əgər Qafqaz ölkələrinə münasibətdə həmin məlum güzəştləri bolşeviklərdən alsaydı, bunu başa düşmək olardı. Lakin iş sadəcə bununla bitmir. Brest müqaviləsində adı çəkilməyən Gürcüstan əlavə müqavilə imzalanarkən bir sıra üstünlüklər əldə etdi. Almaniya yalnız gürcü məsələsində öz mövqeyini qəbul etdirə bildi. Əgər Almaniya Qafqaz xalqları üçün bu güzəştləri əldə edə bilmək mümkün deyilsə, o, Bakı nefti ilə bağlı sovetlərin vədlərinə uymamalı və bu əyalətlərin iddiasında olan xalqları bolşevizmlə üz-üzə qoymamalı idi. Almaniya bu məsələyə elə qəti forma verdi və elə qəti hərəkət etdi ki, müzakirəyə hansı tərəfdən və necə yanaşmağı müəyyənləşdirmək belə çətinlik törədir. Almaniyanın Qafqaz xalqları və Osmanlı dövlətinin maraqlarına zidd mövqə tutmasının motivlərini başa düşmək olmur. Lakin hansı motivlər olursa-olsun müttəfiqimiz yanılır. "Şimali Alman qəzeti" yazırdı ki, dörd müttəfiq dövlətdən heç biri gənc dövlətlərlə mehriban münasibətləri sübut edə bilmədi. "Zaman" qəzeti soruşurdu: Bu dövlətlərdən tək Almaniyanın mehriban münasibətlərə hüququ varmı? Məgər yalnız qafqazlılar Qafqaz məsələsində maraqlıdır? Əgər Almaniya Gürcüstanı diqqətəlayiq bilirdisə, o, Türkiyənin maraqlarını və Qafqaz məsələsində çarizmdən miras qalan bolşeviklərə xeyli iddiaları olan milyonlarla türkün və müsəlmanın maraqlarını unutmamalı deyildi (95).

"Zaman" qəzeti başqa bir sayında yazırdı ki, Almaniyanın bolşevizm qarşısında gücsüzlüyü anlaşılmazdır. Bu xəbər bütün türk-müsəlman dünyasını sarsıdacaqdır. Almaniya müqaviləni imzalamaqla Osmanlı dövlətinin əl-qolunu bağlamamalı idi. Almaniya Qafqaz xalqlarına sovet hökuməti ilə münasibətlərini özlərinin tənzimləməsinə şans verməli idi. Müttəfiqimiz bilməlidir ki, Osmanlı dövlətinin ictimai rəyi bu hadisəyə biganə deyildir və öz hökumətindən fəal və qəti addımlar atılmasını tələb edir (96).

"İkdam" qəzeti yazırdı ki, Osmanlı Qafqazda müttəfiqlərinin və özünün maraqları üçün ümumi mənafe naminə ciddi itkilər vermişdir.

Həmin günlərdə "Vakit" qəzeti xəbər verirdi ki, Almaniya, gürünür, uzun illər boyu ona bəslənən inamı itirmək istəyir, alman xarici siyasəti möhkəm deyil və özbaşındır.

"Sabah" qəzeti isə yeni sazişin Osmanlı dövlətindən xəbərsiz bağlandığını yazırdı (97).

Almaniya arasında keçirilən əlavə danışıqlar Rusiyanın zəbt etmədiyi

mötədil "Le Journal d'Orient" 1918-ci il 10 sentyabr tarixli sayında "Qafqaz tərəfinin münasibətini əks etdirən məlumatı dərc etdi. Qəzet yazırdı ki, mütəqəddəs və Brest sülhü zamanı qəbul edilməyən yeni dövlətlərin ləğvini nəzərdə tutan alman-rus konfransının yekunları haqqında məlumat verir. Gürcüstan daxili birliyi hesabına xeyli uğur qazandı. Bu dövlət tanınmasına dair Rusiyanın razılığını ala bildi. Digər Qafqaz dövlətlərinə gəlincə isə onların Gürcüstan üçün qazanılan uğuru Rusiyadan almağa imkanları olmadı. Rus hökuməti öz tərəfindən zəngin yataqları və sərvətləri ilə Bakıda hakimiyyətini nöhkəmləndirməyə [de la region] xüsusi əhəmiyyət verdi. Almaniya onun istəyinə mane ola bilmədi. Çünki Rusiya istehsal olunan neftin bir hissəsini Almaniya və müttəfiqlərinə vermək barədə üzərinə öhdəlik götürdü.

Yeni rus-alman müqaviləsində qaldırılan Qafqaz məsələsini Osmanlının xeyrinə həll etmək üçün sentyabrın 3-də Berlinə gələn böyük vəzir Tələt Paşanın səfərini "Vakit" qəzeti işıqlandıraraq Brest-Litovsk sülh müqaviləsindən sonrakı ötən müddətdə Qafqaz məsələsinin bir neçə mərhələdən keçdiyini göstərirdi (98). Qafqaz məsələsindəki çətinliklərin kökünü bu qəzet Osmanlı ilə yeni yaranan Qafqaz dövlətləri arasında imzalanan müqavilə zamanı Almaniya nümayəndəsinin özünü aparmasında axtarırdı. O vaxt alman nümayəndəsi "mən öz hökumətimdən təlimat almamışam" deyərək bir sıra məsələləri açıq saxlamışdı. Həmin məsələlər İstanbul konfransında həll olunmalı idi.

"Vakit" qəzeti yalnız Gürcüstanın müstəqilliyinin tanınmasını və Azərbaycan üçün xeyli vacib olan Bakı şəhərinin rüslərə verilməsinə razılığı təəccüblü adlandırır. Qəzet rus-alman əlavə müqaviləsinin imzalanmasını Osmanlı və Almaniya kimi iki müttəfiq dövlət arasında qeyri-normal münasibət adlandırır və onun uzun sürməsinin mümkünsüzlüyünü yazırdı.

Rus-alman əlavə müqaviləsinə "Atı" qəzeti də kəskin münasibət bildirdi. Qəzet "Müqavilələrin qiyməti" adlı məqaləsində yazırdı ki, Almaniyanın siyasətində qarışıqlıq vardır. Onun diplomatiyası inamlı hərəkət etsəydi, özünə qarşı ümumi nifrət qazanmazdı. Almaniyanın düşünülməmiş addımı bizdə, müsəlmanlarda və ermənilərdə ictimai rəyi hiddətləndirmişdir. Bizim dövlət xadimlərimiz bu kritik vəziyyətdə böyük səbr və ciddiyyət göstərməlidirlər. Osmanlı ölməmişdir, Allah bizə kömək edəcəkdir. Osmanlı ölməmişdir (99).

Türkiyə tarixçisi Kamuran Gürün Rusiyanın Qafqaz ölkələri məsələsində Almaniya ilə danışıqlarından bəhs edərkən yazır ki, Rusiya Bakının ona çatmasına və Gürcüstanın isə müstəqilliyinin tanınmasına razı idi (100).

27 avqust tarixli rus-alman əlavə müqaviləsi Azərbaycanda ciddi narazılıqla qarşılandı. Bu zaman Mərkəz dövlətlərinin iştirakı ilə toplanacaq konfransda iştirak etmək üçün digər Qafqaz respublikalarının nümayəndə heyətləri ilə birlikdə İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi və xarici işlər naziri ilə əvvəlcədən məsləhətləşmələr apardıqdan sonra 1918-ci il sentyabrın 12-də 41 №-li notanı Almaniyanın İstanbuldakı səfirliyinin işlər müdiri qraf Valdburqa təqdim etdi. Bu nota Almaniya, müttəfiqlərə və bitərəf dövlətlərə yönəldildi. O, bu notanı özünün yazdığı kimi, Azərbaycan hökumətindən aldığı xüsusi səlahiyyətə əsasən verdi. Azərbaycana məlumat verən M.Ə.Rəsulzadə hələ 6 sentyabr tarixdə M.Hacınskiyə yazdığı məktubda göstərirdi ki, Tiflisdəki Almaniya nümayəndəsi fon Kressə nota verib de-marş etmək lazımdır (101). M.Ə.Rəsulzadənin notasını İstanbul qəzetləri çap etdilər.

Notada deyilirdi: "Almaniya ilə böyük Rusiya (Velikorossiya) arasındakı müahidnamənin Bakıya aid maddəsindən həddindən artıq qəmə batan və heyrətdə olan hökumətimizdən aldığım təlimata müvafiq surətdə aşağıdakıları Sizin ali nəzərinizə çatdırmağı özümə şəraf bilirəm.

Azərbaycan əhalisi rus hökuməti tərəfindən elan olunan və Brest-Litovskda onlar tərəfindən təkidlə bir daha təsdiq edilən "hər millətin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ" haqqındakı şüarına istinad edərək əsrlərdən bəri altında əzildiyi rus boyunduruğunu üzərindən ataraq elanı istiqlal eləmişdisə də, bağlanan müahidələr Azərbaycanın təbii paytaxtı, elm və mədəniyyət mərkəzi, iqtisadi və siyasi mərkəzi olan Bakı şəhərinin yenidən rus hakimiyyəti altına alınmasına təminat vermişdir" (102).

Notada Bakının Azərbaycana məxsusluğu, Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olduğu tarixi, coğrafi, statistik və s. dəlillərlə isbat edildikdən sonra bildirilirdi: "Elm və fənlər, mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən Bakı Azərbaycana bağlıdır. Siyasi, iqtisadi və ictimai təşkilatlar, tədris, xeyriyyə, zehni mərkəzlər, əhalinin ziyalı nümayəndələrinin toplandıqları başlıca yer Bakıdır.

Bütün bu məlum səbəblərə görə, məmləkətin istiqlalını fəth etmək fikrindən heç bir zaman sərf-nəzər etməyən Azərbaycan əhalisi Bakını geri qaytarmaq arzusundan da heç bir zaman əl çəkə bilməz.

Bu məsələ Azərbaycan üçün yalnız ərazi məsələsi deyil, indi o, xalq üçün ölüm-dirim məsələsinə çevrilmişdir" (103).

Beləliklə, notada Bakı şəhərinə Azərbaycanın tarixi haqqı bir daha sübut edildi. Bu tarixi haqq coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi xarakterlə əlaqələndirildi. Bakı Azərbaycanla sənət, elm və sivilizasiya ilə bağlı idi. Bütün Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, dini, sosial və xeyriyyə müəssisələri də məhz orada yerləşirdi.

Notada rus-alman müqaviləsi hiddət və təəccüblə qarşılandı. Millətlərin müqəddəratını təyin etməsi hüququ haqqında prinsipə əsasən Azərbaycan xalqının müstəqilliyini elan etməsi qeyd olundu. Azərbaycan xalqının imperator alman hökumətinin əlavə müqavilə ilə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərini rus hakimiyyətinə verməsini təəssüf hissi ilə qarşıladığı göstərildi. Bakının ölkənin əqli iqtisadi və siyasi paytaxtı olması qəti şəkildə bildirildi. Sonda alman hökumətinin Azərbaycan xalqına və hökumətinin Bakı şəhərinə olan pozulmaz haqqını nəzərə alacağı ümid edildi (104).

Rus-alman əlavə müqaviləsi imzalandıqdan sonra "Le Journal d'Orient"-in müxbiri İstanbulda M.Ə.Rəsulzadədən Qafqaz respublikalarının problemlərini həll etməklə bağlı müsahibə aldı. M.Ə.Rəsulzadə bildirdi ki, bu, hələ qəzet xəbərləridir, dəqiq məlumat aldıqdan sonra nəticələr çıxara bilərik. Lakin iki məsələni də unutmaq lazım deyildir; birincisi, Azərbaycan və Ermənistanın müstəqilliyini Rusiyaya tanıtmada Almaniyanın gücsüzlüyü; ikincisi, Bakının Rusiyaya verilməsini Almaniyanın təmin etməsi, əvəzində Rusiyanın ona və müttəfiqlərinə çıxarılan neftin və neft məhsullarının bir hissəsini verməsi. Almaniya özünü təmizə çıxarmağa çalışır ki, "Gürcüstan daxili birlikdə xeyli uğur qazanmışdır", yəni

ölkədə artıq qayda qanun və sakitlik hökm sürməkdədir. Lakin sizi inandırırım ki, Azərbaycanda hökm sürən sakitlik və qayda-qanun nəinki Gürcüstanda, hətta Moskvada da müşahidə edilmir. Düşünmək lazımdır ki, Almaniya Bakını Rusiyaya verərkən özünü yalnız neftlə təmin etməyi düşünməmişdir, belə ki, Bakının təbii sahibləri olan azərbaycanlılar neftə möhtac qalmaq üçün Almaniya şübhə doğurmazdılar (105).

M.Ə.Rəsulzadə bildirdi ki, bütün bunlar Azərbaycanın siyasətinə təsir etməyəcəkdir. Çünki coğrafi, etnoqrafik, tarixi və bütün hüquqlar üzrə Bakı Azərbaycana məxsusdur. Bakıdan məhrum olan Azərbaycan başsız bədəndir. Bizim ordular Bakını mühasirəyə almışlar və Bakını tutacaqlar (müsaibə verilərkən Bakının alınması xəbəri İstanbulla hələ çatmamışdı - M.Q.). Biz Bakını dağıdıcı bolşeviklərdən və şəhəri işğal edən ingilislərdən azad etmək istəyirik. Biz Bakını azad etmək üçün heç nədən imtina etməyəcəyik (106).

Sonralar M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlı əsərində Almaniyanın bu mövqeyini belə şərh edirdi: "Almaniya dövləti bolşevik hökuməti ilə Brest-Litovsk müahidəsinə zeyl olaraq yapdığı bir müahidə mücibincə Bakı vilayətinin ta Kür nəhrinə qədər ruslara tərkinə riza göstərmiş, müqabilində kəndinə petrol imtiyazını təmin etmişdi. Ustadımız Əhməd bəyin təbiri vəchlə bizi bir təknə qaza satmışdı" (107).

Almaniyaya kəskin etirazlar bundan sonra nəinki azalmadı, əksinə daha da artdı. Ə.Topçubaşov 1918-ci il 15/2 sentyabr tarixdə Batumdan F.Xoyskiyə yazdı-ğı məktubda göstərirdi ki, bolşeviklərlə bağladığı müqaviləyə görə Kress vasitəsi ilə Almaniya hökumətinə təcili etiraz etməlisiniz. Mən Tələt Paşa ilə İstanbulda görüşəcəyəm, lazım olsa, Vyanaya və Berlinə də gedəcəyəm. Ona görə də mənə Avstriya - Macarıstan, Almaniya, Bolqarıstan və Rumıniya hökumətləri ilə danışmaq üçün yeni mandat verin və kuryerlə təcili göndərin (108).

Belə bir zamanda Azərbaycan hökuməti Almaniyanın Tiflisdəki nümayəndəliyinə imzalanan müqaviləyə və Borçalıda azərbaycanlılara qarşı törədilən qətlialmlara etirazını bildirdi. Bölgənin müsəlman əhalisi kütləvi qətlialmların dayandırılmasını tələb edirdi.

Ermənilərin kütləvi terrora məruz qoyduqları dinc müsəlman əhali Osmanlı dövlətinə müraciət edərək yardım isrəyirdilər. Türklərə və digər müsəlmanlara yardım etmək isə Osmanlı dövlətinin mənəvi borcu idi (109).

Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə rus-alman müqaviləsinin imzalanmasından bəhs edən "Azerbaydjan" qəzeti 1918-ci il 13 oktyabr tarixli sayında yazırdı ki, görünür, imperialist əhval-ruhiyyəli alman dairələri yeni yaranan Azərbaycan dövləti ilə Osmanlı arasında öz iqtisadi və siyasi problemlərini müstəqil, bu ölkələrin maraqları və xeyirləri üçün həll etmək, öz talelərinin tamhüquqlu sahibi olmaq, öz mütəffiqlərinin və dost dövlətlərin mənafelərinə toxunmamaq üçün sıx ittifaq qurması ilə barışa bilmirlər. Qəzet bu danışıqlarda Qafqaz problemlərinin həllində daha çox maraqlı olan Almaniyanın mütəffiqi kimi Osmanlı dövlətinin iştirakını zəruri sayırdı. Lakin qəzet Almaniyanın bu barədə dərinədən düşünmədiyini yazırdı. Almaniyanın hərəkətini "Azerbaydjan" qəzeti Osmanlı dövləti ilə səmimi mütəffiqlik münasibətlərinə və Qafqaz məsələlərinin həllinə zidd adlandırırdı. Bununla belə, qəzet yazırdı ki, Azərbaycan, Osmanlı və Almaniya Azərbaycanın müstəqil mövcudluğuna can atmasının həyata keçirilməsinin ədalətli yolunu tapacaqdır (110).

Tarixşünas alim, ictimai xadim, AXC Nazirlər Şurasında mühüm vəzifədə işləmiş K.İsmayılov 27 avqust tarixli rus-alman əlavə müqaviləsində Almaniyanın Azərbaycana münasibəti məsələsinə belə şərh edirdi: "Türkiyənin hərbi mütəffiqi olan Almaniya yalnız Gürcüstanın istiqlalını təsdiq edib Azərbaycanla Ermənistanın təsdiqi-istiqlalı məsələsinə açıq qoydu. Almanlar Bakının təəxxürü-işğalına dəxi bais oldular. Almaniya hökuməti Rusiya Şura hökuməti ilə əlavə olaraq bağladığı bir para şəraitə havi müahidəyə binaən Bakı və məntəqəsi Şura Rusiyasının mülki olduğunu qəbul etmişdir. Buna binaən Müsavat hökuməti bolşeviklər ilə müharibə edən dəmlərdə Məvarayi Qafqazda olan alman ərkani-hərbi bolşeviklərə apaçıqdan imdad etməyə çalışırdı. Almanlar təyyarələr vasitəsilə Bakıda bolşevik hökuməti ilə pek məxfi olaraq, müxaribat və münasibətdə bulunurdular" (111).

M.Mehdizadə isə yazırdı ki, Almaniya Brest-Litovsk müahidəsinə zidd olaraq sovetlər əqd etdiyi mütəmmim müahidədə, Bakı ilə həvalisinin Rusiya hökuməti daireyi-səlahiyyətində qalmasını əhdən təmin etmiş və buna müqabil petrol məhsulundan kəndisinə böyük bir hissə ayırmışdır (112).

Əlavə müqavilənin imzalanması bolşevik Rusiyasının maraqlarına cavab verdiyindən rus diplomatiyası tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. G.Çiçerin 1918-ci il sentyabrın 2-də ÜRMİK iclasında müqaviləni səciyyələndirərək deyirdi ki, müqavilə bizə geniş imkanlar, xüsusən ərazilərimizin azad edilməsində geniş imkanlar vermişdir və bu müqavilələr vəziyyətimizi xeyli yaxşılaşdıracaqdır. 27 avqust tarixli əlavə müqaviləyə rus diplomatiyası Qafqazda Osmanlı əleyhinə mövqelərinin möhkəmləndirilməsi kimi baxırdı (113).

Rus tədqiqatçısı F.İ. Notoviç yazırdı ki, Brest sülhü ilə Polşa, Litva, Baltıqyanı, Ukrayna, Belarusiya, Latviya və Estoniyanı tutmaqla kifayətlənməyən almanlar Finlandiya ilə sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Krımı və Rostovu işğal etdilər, Kubana soxuldular, öz xəbis əllərini Bakıya uzatdılar və Güney Qafqazda möhkəmlənməyə çalışdılar (114).

Lüdendorf isə yazırdı ki, sovet hökuməti Almaniyanın istəklərini yerinə yetirdi. Hərbi ziyanlara görə bəzi ödəncləri və xammalı, o cümlədən Bakı neftinin bir hissəsini ödəməyə təminat verdi. Lüdendorfa görə, Almaniyanın getdiyi güzəştlər böyük deyildi. Ümumi baxımdan bunlar aşağıdakılardan ibarət idi: Donetsk hövzəsindən daş kömürün daşınması; Rostov-Dondan şimala gedən dəmiryolu ilə Kuban vilayətindən taxıl məhsullarının daşınması, lakin Don kazaklarının olduğu şəraitdə bunun yerinə yetirilməsi çətin idi; nəhayət, türklərin Bakını tutmasına mane olmaq üçün Osmanlıya təzyiq göstərmək (115).

Rus-alman əlavə müqaviləsi imzalandıqdan sonra "Le Journal d'Orient"-in müxbiri Qafqaz respublikalarının problemlərinin həlli ilə bağlı Ermənistanın xarici İşlər naziri A.İ.Xatisovdan müsahibə aldı. O bildirdi ki, əgər bolşeviklər bizim müstəqilliyimizi tanımasalar da vəziyyət dəyişməz. Ermənistanın müstəqilliyi baş vermiş faktdır. Necə olur ki, bu bolşeviklər Ermənistanın və Azərbaycanın müstəqilliyini tanımır, Gürcüstanın isə müstəqilliyini tanıyırlar. Rusiya Ermənistanın və Azərbaycanın müstəqilliyini tanısa da, tanımasa da, Osmanlı, Almaniya, Avstriya və Bolqarıstan Qafqaz Respublikasını tanıyaqlar. O bildirdi ki, Rusiyanın Ermənistan və Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaması Osmanlına çətin vəziyyətdə qoyur. İmperialist Rusiyası ilə qonşuluq Osmanlı imperiyası üçün daim təhlükə olacaqdır. Ermənistanla gələcə, onun Osmanlı ilə dinc yaşamaq üçün uzatdığı əl havada qalmaqdadır və vicdanla qəbul ediləcəkdir (116).

Türkləri Bakıya buraxmaq istəməyən yalnız bolşeviklər və almanlar deyildi. Bu, ingilislərin də istəyi idi. Türkləri Bakıya buraxmamaq üçün ingilislər almanlarla da gizli separat sövdələşməyə getməyə cəhd etdilər. Hətta bəzi ingilis arxiv sənədlərində göstərilir ki, İngiltərə hərbi sənaye naziri U.Çörçill bununla əlaqədar olaraq general Lüdendorfla da əlaqə saxladı. Lakin bu dövrdə üstün mövqedə olan almanlar Güney Qafqazda ingilislərlə hər hansı razılaşmaya getməyi yolverilməz saydılar. Bütün müqavimətlərə baxmayaraq, Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etdi.

Rusiya-Almaniya-Osmanlı diplomatik-siyasi münasibətlərində Bakı məsələsi. Bolşevik Rusiyasının cəhdləri

Bakının azad edilməsinə ən mənfəətli münasibəti bolşevik Rusiyası bildirdi. Sol partiyaların orqanları olan "Trudovoe znanya" və "Borba" qəzetləri türk-Azərbaycan qüvvələrini qara qüvvələr adlandırdılar. Bakının azad edilməsini bolşevik qəzetləri qəmli xəbər kimi dərc edərək xilaskarları işğalçı kimi qələmə verdilər. Rus diplomatiyası Almaniya və Osmanlı dövlətinə müxtəlif vasitələrlə təzyiqlər etməyə başladı. Təzyiq vasitələri iki ölkə arasında intriqaqlar yaratmaq, münaqişə salmaq və.s idi. Bakı Soveti üzvlərinin qaçması ilə bağlı Çiçerin Niderlandın Petroqraddakı nümayəndəsi Udendinə 1918-ci il sentyabrın 19-da nota verdi (117). Notada deyilirdi: "Bakını boşaldarkən ingilislər keçmiş Bakı Soveti hökumətinin üzvləri olan Şaumyanı, Caparidzeni, ali baş komandan Petrovu və başqalarını özləri ilə aparmışlar. Qəti etiraz edirik. Litvinovla eyni vaxtda onların qaytarılmasını tələb edirik. Çiçerin Niderland hökumətindən bu məsələdə vasitəçi olmağı xahiş etdi. Lakin bu xahişlərin elə bir nəticəsi olmadı.

Sentyabrın 20-də RSFSR XKİK Osmanlı XİN-ə nota verdi. (118) Osmanlı dövlətinin Moskvada, Rusiyanın isə İstanbulda səfiri olmadığı üçün rus diplomatiyası notanı Rusiyanın Almaniyaadakı səlahiyyətli nümayəndəsinə göndərdi. Nota Berlindəki türk səfiri vasitəsi ilə Osmanlı hökumətinə çatdırılmalı idi. Nota sentyabrın 21-də "İzvestiya" qəzetində dərc edildi və radio ilə oxundu. Notada Rusiya Osmanlı hökumətinin diqqətinə Qars, Ərdəhan, Batum və başqa şəhərlərdəki hərəkətləri çatdırdı. Notada "Bakının Rusiya Federasiyasının çox mühüm şəhəri" olduğu vurğulanırdı. Rus diplomatiyasına görə, "Bakı şəhəri alındıqdan və türk ordusu şəhərdə olduğu bir zamanda müdafiəsiz əhali və bütün şəhər türk ordusu və ona qoşulan tatar bəndələri tərəfindən bir neçə gün ərzində dəhşətli dağıntıya və qarətə məruz qalmışdır. Rusiya Federasiyasının ərazisi Brest-Litovsk müqaviləsinin mütəmadi pozulması nəticəsində birbaşa işğala və soyğunçuluğa məruz qalmışdır" Notada deyilirdi: "Sovet hökumətinin bütün etirazlarına baxmayaraq ötən yarım il müddətində Osmanlı hökuməti fasiləsiz olaraq Brest-Litovsk müqaviləsini pozmuşdur. İndi, nəhayət, o, Rusiya Federasiyasının mühüm şəhərlərindən birini tutmuş və dəhşətli dağıntıya məruz qoymuşdur. Osmanlı hökuməti bununla göstərdi ki, Türkiyə ilə Rusiya arasında Brest-Litovsk müqaviləsi artıq mövcud deyildir. Rusiya Federativ Sovet Respublikası hökuməti etiraz etməyə məcburdur ki, Osmanlı hökumətinin hərəkətləri Rusiya ilə Türkiyə arasında dinc münasibətləri quran Brest-Litovsk müqaviləsini bu iki dövlət arasında faktiki olaraq ləğv etmişdir" (119).

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi sentyabrın 20-də A 39423/139030 № notanı rus hökumətinə verdi (120). Nota rus rəsmi mətbuatında Brest sülh müqaviləsinin 2-ci maddəsinə zidd olan məqalələrin çap olunmasına etiraz idi. Buna baxmayaraq, Almaniya üzərinə rus mətbuatının hücumu davam edirdi. Notada bildirilirdi ki, bu məlumatlar rus hakimiyyət dairələrində xüsusi əhəmiyyət verilir. Məlum olduğu kimi, Xəzər dənizində və Volqa çayında bütün gəmiçilik, həmçinin, bütün sənaye Bakı neftindən asılıdır. Bakı neft mədənlərinin məhvi bütün rus sənayesini uzun müddətə iflic edir. Digər tərəfdən, Bakının tutulmasına rus hakim dairələrində belə bir siyasi əhəmiyyət verilir ki, Rusiya üçün çox önəmli olan öhdəliyin Almaniya tərəfindən yerinə yetirilməməsi Rusiyanı da götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməkdən azad edir.

Almaniya hökuməti bu notasında öz gücündən istifadə etdiyini bildirərək Rusiyanın ittihamlarını rədd etdi. Almaniya rus mətbuatında gedən yazılara da qəti etiraz edərək Bakıya münasibətdə Almaniyanın öhdəliklərini yerinə yetirməməsinə dair gedən fikirlərin tezliklə təkzib olunmasını tələb etdi. Notada bildirilirdi: "əgər belə düzəliş edilməzsə, onda imperator hökuməti növbəti addımlar atmaq hüqu-qunu özündə saxlamağa məcburdur" (121).

Almaniyanın bu notasına Rusiyanın Berlindəki səlahiyyətli nümayəndəsi sentyabrın 21-də A.576№-li nota ilə cavab verdi (122). Notada sovet mətbuatında gedən yazılara görə hökumətin məsuliyyət daşmadığı bildirilirdi. Eyni zamanda "Norddeyçe alqemeyne çaytunq" və başqa qəzetlərdə gedən yazılara görə alman hökuməti təqsirli sayılırdı.

Notada "Norddeyçe alqemeyne çaytunq" qəzetinin 19 sentyabr tarixli 479 №-li sayında verilmiş "Bakının tutulması" adlı məqaləsinə etiraz edilirdi. Qəzetin bu hadisədən məmnunluq ifadə etməsini, "Bakının tutulması siyasi əhəmiyyət daşımır, çünki Almaniya və Rusiya sovet respublikası arasında sazişdə buna toxunulmur" fikrinə notada etiraz olunurdu (123). Səlahiyyətli nümayəndə Bakının tutulmasının Rusiya hokuməti üçün ciddi siyasi əhəmiyyət daşdığını və alman-rus münasibətlərinə toxunduğunu bildirdi. Notada bir daha təkrar olunurdu ki, Almaniya Rusiyaya münasibətdə hansısa üçüncü dövlətin Qafqazda əlavə müqavilədə müəyyənləşdirilmiş xətti keçməyəcəyi barədə öhdəlik götürmüşdür. Osmanlı silahlı qüvvələrinin bu xətti keçməsi və Bakının tutulması Rusiya üçün gözlənilməzdir. Bakının rus ticarəti və sənayesi üçün iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu vəziyyətin rus-alman sazişinə təsirsiz qalmayacağını görmək olar. Notada Almaniya tərəfinin gördüyü öhdəliyə əməl etməsi və üçüncü dövlətin müəyyənləşdirilmiş xətti keçməməsi xahiş olunurdu.

Sentyabrın 21-də Çiçerin Almaniyanın Moskvadakı baş konsulu Hauşildə nota göndərərək türklər tərəfindən Bakının xilas edilməsində Almaniyanı təqsirləndirdi (124). Çiçerin Bakının xilas edilməsindən məmnuniyyətlə söz açan "Şimali Alman ümumi qəzeti"nin məqaləsinə etiraz etdi. Eyni zamanda bildirdi ki, Almaniya ilə avqustun 27-də imzalanmış əlavə müqavilənin 14-cü maddəsində nəzərdə tutulan öhdəlikləri alman hökuməti yerinə yetirməmişdir. Bu maddəyə görə, Almaniya üçüncü dövlətin hərbi qüvvələrinin Kür çayı xəttini keçməsinə icazə verməməli və eyni zamanda türk ordularının Kür çayı xəttinə qədər geri çəkilməsi üçün tədbirlər görməli idi.

Çiçerin notada kiçik sayda ingilis hərbi qüvvələrinin Bakıda olmasını etiraf etdi. Notada bu hadisələrə Almaniyanın qüdrətli dövlət kimi son qoymağa imkanı olduğu göstərildi. Bolşevik Rusiyası Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin qüvvədən düşdüyünü də bəyan etdi.

Belə vəziyyətdə Osmanlı dövlətinin baş naziri Tələt Paşa və xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy Berlinə gəldilər. 1918-ci il sentyabrın 21-də Almaniya tərəfinin türk nümayəndələri Berlindəki sovet səlahiyyətli nümayəndəsi ilə Qafqazdakı münaqişəni nizamlamaq barədə danışıqlara başladılar. Danışıqları İoffe və Tələt Paşa aparırdılar. İoffe bildirdi ki, Azərbaycan bolşevik hökuməti ilə əlaqəyə girməlidir (125). Danışıqların gedişində sovet nümayəndəsi öz mövqeyini 20 sentyabr tarixli nota ilə əsaslandırmağa çalışdı (126).

Tələt Paşa türk ordularının işğalçılıq niyyətində olmadığını, Bakıdan və ümumiyyətlə, Qafqazdan çıxarılmasına, Brest sülh müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan sərhədlərə qədər çəkilməsinə razı olduğunu bildirdi. Lakin bu ərazilərin sovet hakimiyyətinə verilməsinə razı olmadığını da göstərdi. Türkiyə Bakı məsələsinin dinc yolla həllini tələb etdi. O, Osmanlıın işğalçılıq niyyətində olmadığını, Qaf-qaz işlərinə qarışmayacağını, Nuru Paşanın isə rəsmi şəxs olmadığını, hətta yazılı təminat da verməyə hazır olduğunu bildirdi. Eyni zamanda türk ordusunun Ba-kıdan tezliklə geri çəkilməsinə sözlədi. Türkiyənin belə güzəştə getmək istəyi bir sıra amillərlə bağlı idi. Birincisi, artıq Azərbaycan hökuməti təbii paytaxtına qovuşmuşdu. Onu geri almaq Rusiya üçün çətin idi. İkincisi, Almaniya Bakı məsələsində Osmanlı dövlətini müdafiə etmədi. Üçüncüsü, Azərbaycanda müstəqil bir dövlət qurulması işi artıq həyata keçirilmişdi. Onlara əlavə başağrısı lazım deyildi.

İoffenin Bakının bolşevik Rusiyasına təhvil verməsini tələb etdiyini gören Tələt Paşa şəhərin Rusiyaya bir də heç vaxt verilməyəcəyini bildirdi. Eyni zaman-da türk nümayəndə heyəti Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etməkdə haqlı olduğunu söylədi. Bildirdi ki, əgər bolşevik hökuməti elan etdikləri millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə hüququnda səmimidirsə, onda bu hüququ Qafqaz xalqlarına da aid etsin. Türk diplomatiyası bu hüququn Rusiyanın daxili vəziyyətinin sabitləşdirilməsi üçün aldadıçı bir vasitə olduğunu bəyan etdi. Nəticədə bir ay Berlində davam edən rus-türk danışıqları nəticəsiz qaldı. Sovet hökuməti Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Osmanlıya aid müddələrinin qüvvədən düşdüyünü bildirdi.

Tələt Paşanın Berlindəki danışıqlarına "Azerbaydjan" qəzeti mühüm əhəmiyyət verirdi. Qəzet 20(7) oktyabr tarixli 13-cü sayında yazırdı ki, Berlindəki danışıqlar bütün türk maraqlarının təmin edilməsi ilə başa çatmışdır. Beləliklə, Antanta ölkələrinin mətbuatından gələn, guya Almaniya ilə Türkiyə arasında böyük ixtilafın mövcud olmasının əsası yoxdur. Türkiyə siyasi rəhbərləri tarixin təcrübəsindən bilirlər ki, mövcud siyasi vəziyyətdə və strateji şəraitdə ayrı-ayrı dövlətlərlə hərbi və siyasi məsələlərdə son separat danışıqlar mümkün deyil. Onlar yalnız müvəqqəti ola bilər. Bütün məsələlər ümumi sülh konfransında düşmən koalisiyalar arasında qüvvələr nisbətində uyğun həll ediləcəkdir. Biz ümid edirik ki, Osmanlı imperiyası özünün ənənəvi və etibarlı müttəfiqləri ilə razılığa əsasən ölkəni gələcək mədəni çiçəklənməyə naminə dünya yangınından uğurla çıxaracaqdır.

Digər məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan məsələsi də Berlində müzakirə mövzusu olmalı idi. İndiyədək Azərbaycana münasibətdə öz mövqeyini bildirməyən Almaniya çox gözləməyə məcbur olmayacaqdır. Biz, alman xalqını Osmanlı imperiyası ilə birlikdə Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq məsələlərində yanaşı görmək istəyirik. Azərbaycanın müstəqilliyini hər iki tərəfin mənafeləri tələb edir (127).

Hüseyn Baykara isə qeyd edirdi: "Azərbaycan bu dövrdə siyasi vəziyyətini təyin edən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi müttəfiqi Almaniya ilə 1918-ci ilin sentyabrın 23-də Berlində Tələt Paşa vasitəsilə (Azərbaycanın istiqlalının Rusiya tərəfindən tanınması şərtilə) Türkiyə ordusunun Azərbaycanı tərk edəcəyini təəhhüd edən bir müqavilə imzalayırdı" (128).

Mirzə Bala Məmmədzadənin yazdığına görə, baş nazir Tələt Paşa sentyabrın 23-də Almaniya ilə gizli bir müqavilə bağladı. Bu protokola görə, Osmanlı hökuməti Azərbaycanı tərk edəcəyini öz üzərinə götürdü. Bunun müqabilində Almaniya Azərbaycanın istiqlalının Rusiya tərəfindən tanınmasını təmin edəcəyinə söz verdi (129).

Almaniyadakı səlahiyyətli nümayəndə İoffe sentyabrın 23-də Almaniyanın xarici işlər üzrə stats-sekretarı Hinçə nota verdi. Notada Almaniyanın Brest müqaviləsinə "Əlavə müqavilə"ni pozaraq yaradılmış müstəqil dövlət orqanizmlərini müdafiə etməsinin yolverilməzliyi göstərildi. Hinç 26 sentyabr tarixli 40075/139365 A №-li notasında Rusiyanın iddialarını rədd edərək faktların verilməsini istədi (130).

Buna baxmayaraq, İoffe türk səfiri Rüşət Paşaya oktyabrın 3-də sovet dövlətinin 20 sentyabr tarixli notasını verdi. Həmin gün Rüşət Paşa Qafqazda hərbi vəziyyəti tənzimləmək barədə protokol imzalamağı təklif etdi. Onun təqdim etdiyi protokol layihəsində aşağıdakı məsələlər nəzərdə tutulurdu: türk nizami və qeyri-nizami orduları Brest sülh müqaviləsində nəzərdə tutulan sərhədlərə qədər geri çəkilir; Qafqazda türk hərbi əməliyyatları nəticəsində vurulan ziyanın ödənilməsi məsələsi qarışıq komissiyanın müzakirəsinə verilir. Lakin layihədə türklərin boşaltdığı ərazilərin bilavasitə sovet hökumətinə verilməsi barədə heç nə deyilmirdi. Sovet hökuməti öz səlahiyyətli nümayəndəsinə protokolu imzalamamaq göstərişini verdi. V.İ.Lenin və Y.M.Sverdlov oktyabrın 7-də Almaniyaadakı səlahiyyətli nümayəndəyə teleqram göndərdilər. Teleqramda deyilirdi: "Türklər Bakını bizim hakimiyyətə verməyi qəbul etməyəndək türk protokolunu imzalamağa razı deyilik, məhz bu maddənin Antanta ilə Bakını ona verməyə dair gizli saziş olduğunu şübhə etməyə tam əsas vardır. Belə də çap edirik" (131).

RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarı G.Çiçerinin Osmanlının xarici işlər naziri Nəsimi bəyə verdiyi 10 oktyabr tarixli notasının tonu əvvəlkilərdən fərqlənirdi (132). Notada deyilirdi ki, türklərin bütün Zaqafqaziyadakı hərbi əməliyyatları Brest sülh müqaviləsinin başdan-başa pozulmasıdır. Çiçerin bildirdi ki, türk ordusunun Bakıya yürüşünü Türkiyə ilə sərhəddəki hər hansı əhali qrupunun hərəkətləri ilə əsaslandırmaq olmaz, çünki Bakıdakı vəziyyətin bu hərəkətlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çiçerinə görə, Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinin türk ordusunun Abşeron yarımadasına gəlməsini ingilislərin orada olması ilə əlaqələndirməyin də heç bir əsası yox idi. Çünki türk ordusu əvvəlcə, ingilislər isə yalnız avqustda Bakıya gəldilər. ingilis dəstələri türk hücumlarına tab gətirə bilməyib qaçdı. Notada göstərilirdi ki, Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatlarının əksinə olaraq heç bir məntəqə nizami və qeyri-nizami türk hissələrindən təmizlənməmişdir.

Çiçerin Bakının, Almaniyanın tanıdığı Gürcüstanın sərhədlərinə qədər bütün Güney Qafqazın Rusiyaya verilməsini, türk ordu hissələrinin Osmanlı imperiyası hüduclarına qədər geri çəkilməsini, təlimatçıların və rəislərin aparılmasını tələb etdi. Yalnız bundan sonra Brest-Litovsk müqaviləsinin müddəalarının bərpə ediləcəyini bildirdi (133).

Bolşevik Rusiyası öz istəyinə çatmaqdan ötrü fəaliyyətini daha da gücləndirərək başqa vasitələrə də əl atdı. Rusiya müharibədə Almaniya-Osmanlı blokunun düşməni olan ABŞ-a müraciət etdi. Bolşevik hökuməti ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun 1918-ci il 8 yanvar tarixli "14-cü maddəsi"nin 6-cı bəndi barədə oktyabrın 24-də ABŞ prezidentinə nota verdi (134). Bu bəndə görə, "bütün Rusiya ərazisi boşaldılmalı və azad edilməli" idi. Çiçerinin imzaladığı nota bir tərəfdən, Rusiyanın acizə xahişlərini, digər tərəfdən, ABŞ, İngiltərə, Fransa və Almaniyanın ittihamını əks etdirirdi.

Vudro Vilsonun konkret olaraq Rusiya və ondan ayrılmış dövlətlər barəsində fikri 1918-ci il oktyabrın 28-də polkovnik Hauzun prezidentə teleqramında verilmişdir. Hauz Vilsonun "14 maddəsi"nə olan şərtləri redaktə etməyi Kobba tapşırırdı və 28 oktyabr tarixli teleqramı ilə prezidentə göndərdi. Prezident oktyabrın 29-da cavab teleqramı ilə redaktə olunmuş mətni bəyəndiyini bildirdi. Burada göstərilirdi ki, prezident Rusiyaya gəlincə, şəxsən ondan ayrılan kiçik dövlətlərin de-fakto tanınması niyyəti istiqamətindədir. Bu şərtlə ki, de-yure hökumətlərini yaratmaqdan ötrü Milli Məclislərini çağıracaqlar; Brest-Litovsk müqaviləsi ləğv edilməlidir; əgər nümayəndəli hökumət yaratmaq imkanı olarsa, bu şərtlə Rusiyaya iqtisadi yardım təklif etmək lazımdır (135).

Bolşevik Rusiyası Azərbaycanla müəyyən ikitərəfli əlaqələr qurmaq üçün də fəaliyyət göstərdi. 1918-ci ilin sentyabrın sonunda Moskva vilayət ərzaq Komitəsinin səlahiyyətli nümayəndəsi İ.RORlov Tiflisə gələrək Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşı F.Vəkilovla görüşdü. O, həm ərzaq məsələsini həll etmək, həm də XKS adından rusların maraqlarını qorumaq üçün Azərbaycana nümayəndə göndərmək istəyirdi (136).

Bolşeviklərin Qafqazda başlıca dayağı ermənilər idi. Sovet Rusiyası türklərin azadlıq yürüşünü "ermənilərin soyqırımı" kimi qələmə verərək bundan istifadə edib Qafqaza yenidən qayıtmaq istəyirdi. Şaumyanın "xalq qəhrəmanı" adlandırıldığı Andranik 1918-ci il oktyabrın 6-da Zəngəzurdakı bütün hərbi hissələrə və erməni xalqına əmr verdi: "Mən Zəngəzur kəndli qurultayı nümayəndələrinin və Mərkəzi Milli Şuranın dəvəti ilə bütün səlahiyyətlərlə ali hərbi komandan təyin edilmişəm"(137).Ermənilərin özbaşınalığı səbəbsiz deyildi. Bolşeviklər Azərbaycanı əldən verməmək üçün ermənilərdən bütün vasitələrlə istifadə edirdilər.

1918-ci ilin sentyabrında ermənilər 420 müsəlman kəndindən 60 min nəfəri qovaraq qaçqına çevirdilər (138). Şahtaxtının iki kilometrliyindəki Çərəkçi kəndində, Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağda erməni dəstələri kütləvi qırğınlar törətdilər (139). Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərovun Gürcüstan hökuməti yanında Ermənistan Respublikasının müvəqqəti işlər vəkili A.Camalyanın 1918-ci il 16 oktyabr tarixli 2319 №-li notasına cavab olaraq oktyabrın 27-də verdiyi 1249 №-li notasından aydın olur ki, Bakı və Şamaxıda bolşevik pərdəsi altında erməni hərbi hissələri dinc müsəlman əhalini kütləvi şəkildə qırmış və İrəvan quberniyasında 200-dən yuxarı kəndi dağıtmışdır (140).

Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra bolşevik Rusiyası Azərbaycan hökumətinə təzyiqlərini daha da artırdı. Rusiya həm Bakıya general Tomson başda olmaqla ingilislərin gəlişini, həm də Azərbaycanın müstəqilliyini heç bir vəchlə qəbul edə bilmirdi. Rusiya Azərbaycanı öz ərazisi hesab edirdi.

Noyabrın 13-də Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin ləğvi barədə qərar qəbul etdi (141). Bundan sonra bolşevik Rusiyasının manevr imkanları daha da artdı. Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin ləğv edilməsi məsələsində bolşevik Rusiyasının mövqeyi amerikan diplomatiyası ilə üst-üstə düşürdü. Bolşevik matbuatı Bakının Rusiyaya qaytarılacağına təbliğ edir, rus hərbiçiləri isə təyyarələrlə intibahnamələr yayaraq Bakının tezliklə "ana vətənə" qovuşdurulacağını bildirirdilər.

Bolşevik Rusiyası Azərbaycana təzyiqlər etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Belə vasitələrdən biri erməni silahlı dəstələrinin Güney Qafqazda türk və digər müsəlman xalqlara qarşı törətdikləri kütləvi qətlər oldu. Vəziyyətin dəyişdiyini gören ermənilər Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətlərini gücləndirdilər.

* * *

1. Истории дипломатии, т. 2 (Под ред. Акад. В.П.Потемкина). М.-/1.: Госполитиздат, 1945, с. 313.
2. Документы внешней политики СССР. т. 1. М.: Госполитиздат, 1959, док. № 27, с. 51-56; Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях. 4. 2. М.: Литиздат НКВД 1926, с. 97.
3. Robert H.F. American Diplomacy. The Twentieth Century. New-York, W.W. Norton and Company, 1988, p. 65.
4. Летопись внешней политики СССР. 1917-1978. М.: Политиздат, 1978, с. 7-8.
5. Yüceər N. Birinci dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı. Bakı: Qafqaz Universiteti, 1999, s. 22-23.
6. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 8. Тифлис; 1919, с. 12".
7. Документы внешней политики СССР, т.1, док. № 30, с. 53-56.
8. Yenə orada, док. № 31, с. 56-57.
9. Görgülü İ. On Yıllık Harbin Kadrosu. 1912-1922. Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Harbi. Ankara: TTK, 1993, s. 124-125.
10. Kent M. The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. London: Frank Cass, 1996, p. 100.
11. Документы внешней политики СССР, т.1, док. № 30, с. 709.
12. Лудшвейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг. Военно-политический очерк. М.: Изд. МГУ, 1966, с. 159.
13. История первой мировой войны. 1914-1918. В двух томах, т. 2. М.: Наука, 1975, с. 417.
14. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Пер. с 5-го нем. изд. (Под ред. чина), т. 2. М.: Госвоениздат, 1924, с. 121.
15. История первой мировой войны..., с. 419.
16. Людендорф Э. Мои воспоминания..., с. 121.
17. Мирные переговоры в Брест-Литовск. т. 1. М.: НКВД, 1920, с. 13; Nurcan Y. Erzincan Münşinin Türk Tarihinde Yeri ve Önemi // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi, Tarih Araştırmaları, XVII/28. Ankara: 1996, s. 207-232.
18. Документы внешней политики СССР. т. 1. с. 67-70.
19. История первой мировой войны..., с. 420.
20. Лудендорф Э. Мои воспоминания..., с. 122.
21. Roberts J.M. Europe. 1880-1945. London and New York: Longman, 1989, p. 307.
22. Yenə orada, s. 309.
23. Документы внешней политики СССР. т. 1. док. № 27, с. 51-56.
24. Yenə orada, док. №41, с. 72-73.
25. Yenə orada, s. 72; История внешней политики СССР. т. 1.1917-1945 гг. М.: Наука, 1980, с.
26. Attarzadeh M. An Overview of Iran-Soviet Relations during the Communist Period // Amu Darya. The Iranian Journal of Central Asian Studies, Fall 1999, vol. 4, № 3, p. 366.
27. Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 41, с. 72-73.

28. Yenə orada, s. 73.
29. Меморандум правительства Персии о новых принципах взаимоотношений между Россией и Персией после Октябрьской революции в России. 27 декабр 1917 г. // İran XİN л, f. 04, siy. 18, qovluq 112, iş 50691, v. 36-37.
30. Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 41, с. 73.
31. Yenə orada, s. 91, 92.
32. Yenə orada, док. № 43, с. 74-75.
33. Gürün K. Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1953). Ankara: TTK, 1992, s. 2.
34. Ahmet İzzet Paşa. Feryadım. I cild. İstanbul: Atlas ve Nehir İletişim A.Ş., 1992, s. 280.
35. Yenə orada, s. 282.
36. Людендорф Э. Мои воспоминания..., с. 126.
37. Yenə orada.
38. Нефтяное дело» jurnalı, 1918, № 1-2, s. 5-6.
39. Людендорф Э. Мои воспоминания..., с. 127.
40. Yenə orada, s. 129.
41. Yenə orada, s. 130.
42. Yenə orada, s. 133.
43. Документы внешней политики СССР. т. 1. с. 112-113.
44. Нотович Ф.И. Захватническая политика германского империализма на Востоке 1914-1918 гг. -М.: Госполитиздат, 1947, с. 92.
45. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, № 31. Тифлис: 1919, с. 49.
46. Мирные договоры в Брест-Литовске..., с. 213.
47. Людендорф Э. Мои воспоминания..., с. 134.
48. Мирные договоры в Брест-Литовске..., с. 223.
49. Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 78, с. 437; Ключников Ю.В., Сабанин международная политика новейшего времени..., с. 122.
50. Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 78, с. 119-124.
51. Yenə orada, s. 121.
52. Yenə orada, s. 123.
53. Yenə orada, dok. № 83, s. 199-204.
54. Yenə orada, s. 200.
55. История первой мировой войны..., с. 435.
56. Тарле Е.В. Сочинение. В 12-ти томах, т. 5. Военная революция на Западе Европы декабристы. Европа в эпоху империализма. М.: Изд. АН СССР, 1958, с. 390.
57. Новейшая история зарубежных стран, ч. 1. 1900-1945. Под ред. А.М.Родригеса. Владос, 1998, с. 58.
58. Roberts J.M. Europe. 1880-1945..., p. 308.
59. Ahmet İzzet Paşa. Feryadım..., s. 285.
60. Yenə orada, s. 283.
61. Yenə orada.
62. Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 127, s. 240-241.
63. Yenə orada, dok. № 170, s. 285.
64. Yenə orada, dok. № 171, s. 285.
65. Yenə orada, dok. № 174, s. 294-296.
66. Yenə orada, s. 296.
67. Yenə orada, dok. № 179, s. 302-303.
68. Yenə orada, dok. № 171, s. 285.
69. Yenə orada, dok. № 195, s. 318.
70. Yenə orada, dok. № 193, s. 315.
71. Yenə orada, dok. № 195, s. 316-318.

72. Yenə orada, s. 317.
73. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии..., с. 307.
74. Горохов И., Замятин Л., Земсков И. Г. В. Чичерин - дипломат ленинской школы. Политиздат, 1974, с. 86, 93, 94.
75. Людендорф Э. Мои воспоминания..., с. 219.
76. Газ. «Пробуждение», 8 декабря 1918, № 7.
77. Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 255, s. 381.
78. Yenə orada, dok. № 284, s. 410.
79. Yenə orada, dok. № 285, s. 410.
80. Rüşti. Büyük Harpte Baku Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Mecmuanın 34 Sayılı Tarih Kısmı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, s. 34.
81. ARSPIHDA, f. 277, bağlama 1, iş 7, v. 52-53.
82. Документы внешней полигики СССР. т. 1, док. № 294, s. 416-417.
83. Yenə orada, dok. № 308, s. 430-431.
84. Yenə orada, dok. № 306, s. 428-429.
85. Mühlman C. Das Deutsche - Turkische Waffenbündnis in VVeltkriege. - Leipzig, 1940, s.205.
86. Yenə orada, s.210.
87. Rüşti. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 221, 41.
88. Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 319, s. 437-445.
89. Yenə orada, s. 443.
90. Yenə orada, s. 439.
91. Yenə orada, док. № 320, s. 446.
92. Wehler H.-U. The German Empire. 1871-1918. Translated from the German by Kim Traynor. Oxford: Berg, 1993, p. 212.
93. Газ. «Азербайджан», 9 октября (26 сентября) 1918, № 7.
94. Yenə orada.
95. Yenə orada.
96. Газ. «Азербайджан», 12 октября (29 сентября) 1918, № 9.
97. Газ. «Азербайджан», 8 октября (25 сентября) 1918, № 6.
98. Газ. «Азербайджан», 11 октября (28 сентября) 1918, № 8.
99. Yenə orada.
100. Gürün K. Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1953). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 6.
101. ARDA, f. 894, siy.10, iş 154, v. 16-17; f. 970, siy. 1, iş 8, v. 8-9,10-13; iş 16, v. 3-4; ARSPIHDA, f. 2, bağlama 1, iş 8, v. 40-41.
102. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, s. 102-103; Газ. «Азербайджан», 4 ноября (22 октября) 1918, № 16.
103. "Yeni Qafqasiya" jurnalı, № 24, İstanbul: 1927; Газ. «Азербайджан», 4 ноября (22 октября)
104. Yenə orada.
105. Газ. «Азрбайджан», 12 октября (29 сентября) 1918, № 9.
106. Yenə orada.
107. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti..., s. 43.
108. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 34, v. 3-4.
109. Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1914-1919). c. I. Ankara: T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, № 49, 2001, s. 188-192.
110. Газ. «Азербайджан», 13 октября (30 сентября) 1918, № 10.
111. İsmayilov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1993.
112. Mehdiyev M. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı: Azər nəşr, 1994, s. 10.
113. Газ. «Известия», 4 сентября, 1918; Документы внешней политики СССР. т. 1, s. 467.
114. Нотович Ф.И. Захватническая политика германского..., с. 234.
115. Людендорф Э. Мои воспоминания..., с.219.
116. Газ. «Азербайджан», 12 октября (29 сентября) 1918, № 9.

- 117.Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 344, s. 489.
- 118.Үенә orada, dok. № 346, s. 490-492; Чичерин Г.В. Статьи и речи по вопросам междуна-ой политики. М.: Политиздат, 1961, s. 114.
119. Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 338, s. 492.
- 120.Үенә orada, dok. № 349, s. 496-497.
- 121.Үенә orada.
- 122.Үенә orada, s. 494-496.
123. Үенә orada, s. 495.
- 124.Үенә orada, dok. № 347, s. 492-493.
125. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 31, v. 23-26.
- 126.Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 362, s. 727.
- 127.Газ. «Азербайджан», 20 (7) октября 1918, № 13.
- 128.Баыкара Н. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1992, s. 242.
- 129.Мәммәдзадә М.В. Azərbaycan istiqlalı və "Müsavət". Bakı: Elm, 1990, s. 8. 130.
- 130.Документы внешней политики СССР. т. 1, док. № 350, s. 497-501.
- 131.Үенә orada, dok. № 362, s. 513.
- 132.Үенә orada, dok. № 363, s. 514-516.
- 133.Үенә orada, s. 516.
- 134.Үенә orada, dok. № 374, s. 531-539.
135. Архив полковника Хауза, т. IV. Июнь 1918-ноябрь 1919. Пер. с англ. М.: Госполитиздат, 1944, с.122.
136. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 20, v. 1.
- 137.Газ. «Пробуждение», 17 ноября 1918, № 4. .
- 138.Sonyel S. The great war and the tragedy of Anatolia (Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers). Ankara: Turkisch Historical Society Printing House, 2000, p. 166.
139. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, c 1.1906-1918. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, № 23, 1995, s. 311-313,316-317.
- 140.ARSPİHDA, f. 276, siy. 9, iş 3, qutu 130, v. 5-7; Газ. «Азербайджан», 27 октября 19.
- 141.История первой мировой войны..., с. 440.

ALMANİYANIN QAFQAZ SİYASƏTİ (1917-1918-ci illər)

Mustafa Çolak*

Bolşevik inqilabı və Transqafqaz

I Dünya müharibəsi başlayanda Almaniya imperiyasının ən mühüm hərbi hədəflərindən biri qərb cəbhəsində Fransanı işğal edərək müharibədən kənarlaşdırmaq, digəri isə şərq cəbhəsində rusları məğlub etmək idi. Almaniya Rusiya çarlığına qarşı bir tərəfdən cəbhədə döyüşərkən, digər tərəfdən də Rusiya çarlığının himayəsindəki Qafqaz xalqlarını üsyana təşviq edirdi. Əgər Qafqaz xalq-ları üsyan edərdisə, həm Rusiya çarlığının süqutu sürətlənər, həm də Qafqazdakı yeraltı sərvətlər və neft ehtiyatları alman sənayesinin ehtiyacı olan xammalla təmin etməkdə əhəmiyyətli olardı. Xüsusilə, Bakı nefti, müharibə uzandıqca Almaniya-nın daha çox ehtiyac hiss etdiyi yanacaqın əhəmiyyətli bir hissəsini təmin edərdi.

Digər tərəfdən Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında yerləşən Qafqaz, Qara dənizin şimalı yolu ilə Orta Asiya bazarını və xammalını əldə etmək istəyən Alma-niya imperiyası üçün bir körpü mövqeyində idi. Eyni zamanda Qafqaz, İngiltərənin əsas müstəmləkələrindən olan Hindistana gedən yol üzərində idi. Odur ki, Alma-niyanın Qafqaza təsir etməsi həm Rusiya çarlığını zəiflətmək, həm də İngiltərə im-periyasına qarşı Hindistanda mübarizə aparmaq baxımından əhəmiyyətli idi (1).

Rusiya çarlığı Birinci Dünya müharibəsinə ən həvəssiz girən dövlətlərdən biri idi. Bir tərəfdən, döyüş əhval-ruhiyyəsini itirmiş bir ordu, digər tərəfdən də siyasi rejim problemləri Rusiyanın hərbi gücünə mənfi təsir edirdi. Bunlara Birinci Dünya müharibəsi kimi bir müharibənin çətinlikləri də əlavə edilincə, Rusiyada çar rejiminə qarşı bir inqilabın ortaya çıxması zəruri olmuşdu. Antantanın Rusiyaya kömək məqsədi ilə başladığı Çanaqqala döyüşü Osmanlı dövlətinin qələbəsi ilə başa çatandan sonra Rusiyada inqilab olacağı artıq açıq şəkildə təxmin edilməyə başlanmış, ancaq bunun çox qısa müddətdə baş verəcəyi düşünülməmişdi. Belə bir inqilabın uzun illər təzyiq altında qalan Transqafqaz (2) xalqları üçün daha çox azadlıq mənasına gələcəyi açıq idi. Odur ki, 1917-ci ilin fevralından etibarən bü-tün Rusiyada olduğu kimi, Qafqaz xalqlarında da milli və dini duyğuları ön plana çıxardan fəaliyyətlərin artdığını görürük (3). Ancaq etnik və dini baxımdan Trans-qafqaz olduqca qarışıq, heç bir şəhəri əhalinin sayına görə homogen deyildi. Belə vəziyyət Qafqazda millətlərin öz sərhədlərini müəyyən etmələrinin asan olmaya-cağını göstərirdi.

Rusiya çarlığı 1917-ci ilin əvvəllərindən etibarən inqilab prosesindəki üsyanlar dövrünə girmiş və 1917-ci ilin noyabrında da dövlət çevrilişi ilə bolşeviklər iqtidarı ələ keçirmişdilər. Bolşevik hokumətini quran Leninin ilk işi İttifaq dövlətlərinə "ilhaqsız, təminatlı ümumi sülh" çağırışı idi. Rusiyada hakimiyyət dəyişdiyi zaman, Qafqazdakı siyasi vəziyyət tamamilə qeyri-müəyyən idi. İnqilab köhnə idarəetməni yox etmiş və qafqazlılar öz idarəçiliklərini yenidən yaratmağa çalışırdılar. Ancaq hələ də Qafqaz cəbhəsində olan rus quru və dəniz qoşunları Qafqazdakı milli inkişafı nəzarət altında saxlayırdılar. Bölgədəki rus qoşunları Qafqazdakı müstəqil hərəkətlərə müsbət baxmır, əllərindəki bütün imkanlardan istifadə edərək Qafqazda başlanan müstəqillik mərhələsini gecikdirməyə çalışırdılar.

Bolşevik inqilabı Transqafqazı Rusiyadan tamamilə ayırmışdı. Belə ki, Transqafqaz xalqları Rusiyadakı rejim dəyişikliyindən istifadə edərək öz dövlət orqanlarını təşkil etmək üçün fəaliyyətə başladılar. Bir tərəfdən, gürcü menşeviki Gegeçkorinin sədrliyi ilə gürcü, azərbaycanlı və ermənilərdən ibarət "Transqafqaz Komissarlığı" qurulduğu halda, digər tərəfdən də gürcülər Tiflisdə, azərbaycanlılar Bakıda və ermənilər - hələ Qafqazın heç bir şəhərində say çoxluqları olmadığı üçün mərkəzləri də yox idi - milli dövlətlərini yaratmağa qalxmışdılar. Dağlıq bölgələrin xalqları da Vladiqafqazda federal bir quruluş təşkil etməyə çalışırdılar. Bu siyasi təşkilatların aralarında özlərinə məxsus əlaqələri vardı. Məsələn: "Transqafqaz Komissarlığı" Gürcüstanın daxili işlərinə qarışmır, "Dağlıqlar Federasiyası" kazaklarla çox da təsirli olmayan ittifaq halında idi. Rusiya Müəssislər Məclisi üçün seçilən Qafqaz millət vəkili özlərini Rusiya parlamentinin millət vəkili deyil, "Qafqaz Müəssislər Məclisi"nin üzvü kimi görür və Tiflisdə toplanırdılar (4)

* Dosent-Doktor, Türkiyə Cümhuriyyəti Mustafa Kamal Universiteti.

Transqafqaz Komissarlığı Osmanlı-Rus cəbhəsindəki mövcud rus qoşunlarının yaratdığı qorxu üzündən və siyasi taktika baxımından müstəqillik mərhələsinin Rusiya ana vətəninə ayrılma mərhələsi kimi qəbul olunmasının əleyhinə olduğunu bildirdi. Komissarlığa görə, Qafqazın öz müstəqilliyini istəməsinə mövcud vəziyyət tələb edirdi. Bolşeviklər iqtidara gəldikdən sonra Transqafqazın Rusiyaya aidiyyətini aradan qalxıdığı və Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklər Transqafqazdakı milli partiyalar tərəfindən tanınmamışdır. Belə vəziyyət Transqafqazlılarda müstəqil olma düşüncəsini oyandırmışdı və bu belə qəbul edilməli idi. Onsuz da, coğrafi baxımdan Transqafqaz Qafqaz dağları ilə Rusiyadan ayrılırdı.

Transqafqaz Komissarlığının bu cür siyasi izahatı hal-hazırda Qafqaz cəbhəsindəki təxminən 500 min rus əsgərinin olmasına görə idi. Bu rus qoşunları Transqafqazın müstəqilliyini istəmir və belə vəziyyətdə qətləmlərin ola biləcəyi ilə təhdidlər edirdilər (5). Belə vəziyyət isə Transqafqaz Komissarlığını bu tərz izahata məcbur edirdi.

Transqafqaz Komissarlığını təşkil edən gürcü, azərbaycanlı və ermənilər, təkbaşına müstəqillik qazana bilməyəcəklərini düşündükləri üçün başqa ölkələrin yardımlarına ehtiyac hiss edirdilər. Gürcülərin almanlara, müsəlman azərbaycanlı və dağlıların Osmanlıya, ermənilərin də ruslara açıq rəğbəti vardı. Bu xalqların müxtəlif ölkələrdən yardım gözləmələri və tapmaları Transqafqaz Komissarlığının mövcudiyətini və gələcəyini daha da çətin vəziyyətə salırdı.

Transqafqaz Komissarlığı daxilində müstəqillik üçün ən yaxşı təşkilatlanan xalq gürcülər idi. Bolşeviklərin iqtidara gəlməsindən sonra gürcülər müstəqil dövlət qurmalarının ancaq Rusiya çarlığını müharibədən kənarlaşdıran Almaniya imperiyasının köməyi ilə mümkün ola biləcəyini düşünürdülər. Almaniya isə Transqafqazda rus əleyhdarı və xristian olduğu üçün özünə ən yaxın müttəfiq kimi Gürcüstanı görür, Transqafqazın müstəqilliyinin Gürcüstanın müstəqilliyindən keçdiyini düşünürdü. Gürcülər Almaniya imperiyasının verəcəyi yardımla Qafqazdakı ümumi vəziyyəti də göz önündə canlandıraraq tam müstəqillik yolunda aşağıdakı strategiyani izləməyə çalışırdılar:

1.Rusiyadakı bolşevik hərəkatlarına qatılmaq və bu yolla Rusiya imperiyasını zəiflətmək, daha sonra da bolşeviklərin üzərində dayandıqları "selfdeterminasyon" Hakkına əsaslanaraq müstəqilliyini elan etmək.

2.Milli bir hökumət yaradaraq içəridəki bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq və ölkədə əmin-amanlığı təmin etmək.

3.Cəbhədəki rus qoşunlarını dağılmağa və tərkisilaha məcbur etmək, milli ordularını qurmaq (6).

Həqiqətən də gürcülər, Rusiyadakı bolşevik inqilabında əhəmiyyətli rol oynadılar. Lenin hökumətinin Xalqlar komissarı olan Cuqaşvili-Stalin gürcüstanlı idi. Ancaq gürcülər öz ölkələrində bolşevik hərəkatının inkişaf etməsinə imkan vermədilər. Gürcü hökuməti qısa bir xaos dövründən sonra öz ölkəsində əmin-amanlığı təmin etdiyi kimi Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusu idarəsinə Gürcüstan milli ordusunun təşkil edilməsini də qəbul etdirdi. Arxasınca Gürcüstan üzərindən Rusiyaya qayıdan rus əsgərləri silahsızlaşdırılaraq gürcü milli ordusuna silah və sursat təmin edilməsinə çalışıldı. Gürcüstan isə müstəqilliyini elan etmək üçün Qafqaz cəbhəsindəki rus əsgərlərinin geri çəkilməsinin tamamlanmasını və müstəqilliyini qoruya biləcək gücə nail olmağı gözləyirdi.

Transqafqaz Komissarlığındakı azərbaycanlılar isə həm müsəlman olmaları, həm də etnik və mədəni yaxınlıqlarına görə Osmanlı dövlətinin yardımını ilə Rusiya himayəsindən xilas ola biləcəklərini düşünürdülər. Bundan başqa, azərbaycanlı liderlər Transqafqaz Komissarlığı tərkibində daha çox qalmaq tərəfdarı deyildilər.

Çünki, Transqafqaz Komissarlığı sürətlə milliyətçi gürcü partiyalarının himayəsinə girirdi. Bununla yanaşı, Gürcüstan sərhədləri daxilindəki Acarıstan müsəlmanları ilə azərbaycanlıların münasibətləri gürcü milliyətçiləri tərəfindən Acarıstan bölgəsini Gürcüstandan qoparmaq kimi qiymətləndirilirdi. Digər tərəfdən azərbaycanlıların müsəlman olmaları dinin cəmiyyətlərarası münasibətlərdə əhəmiyyətli bir yer tutduğu bir dövrdə xristian gürcülərlə olan münasibətlərinə mənfi təsir göstərirdi. Ermənilərin isə Rusiya və Antanta dövlətlərindən yardım istəmələri Transqafqaz Komissarlığının davamı üçün ayrı bir təhlükə təşkil edirdi (7).

Antanta dövlətlərinin Transqafqazdakı diplomatik təmsilçiləri isə Transqafqaz Komissarlığının bu daxili çəkişmələrindən fayda götürməyə çalışırdılar. Antanta dövlətləri gürcü hökumətinə rəsmən bu təklifi vermişdilər: "Birdəfəlik 6 milyon rubl maliyyə yardımı, gürcülərin istədiyi qədər silah-sursat, döyüş avadanlıqları və daha sonra da qeyri-məhdud kredit" (8). Bundan başqa, Antanta dövlətləri Gürcüstanın müstəqilliyini də zəmanət altına alırdılar. Bütün bunların əvəzində gürcülər milli ordularını quraraq ermənilərlə birləşməli və ingilis Baş Qərargahının əmri altında Osmanlı dövlətinə qarşı döyüşməli idi. Bu baxımdan ingilislər yüksək qiymətlər təklif edərək gürcü zabıt və əsgərlərinin ingilis ordusu ilə birlikdə döyüşmələrini məsləhət görmüşdülər. Ancaq gürcü hökuməti ingilislərin bu təklifinə heç bir cavab verməmişdi. Bu da həmin təklifin gürcü hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyini mənasına gəlirdi. Çünki, gürcü xalqının arzusu Almaniya imperiyasının bu çətin günlərdə Gürcüstanın yanında olacağı şəkildə idi.

Göründüyü kimi, Almaniya imperiyası bolşeviklərin iqtidara gəlməsindən sonra Transqafqazda özünə ən yaxın müttəfiq kimi gürcüləri görürdü. Əslində alman-gürcü yaxınlaşması Birinci Dünya müharibəsinin əvvəlindən bəri vardı. Müharibənin başlanması ilə birlikdə Almaniya Xarici İşlər Nazirliyində xidmətə başlamış Maçabelli və Sereteli kimi gürcü istiqlal hərəkatının mühüm simalarında bu yaxınlaşmaya əhəmiyyətli şəkildə yardım edirdilər. Beynəlxalq münasibətlərdə dinin əhəmiyyətli bir faktor olduğu bir dövrdə gürcülərin xristian olmaları da alman-gürcü yaxınlaşmasının şübhəsiz bir başqa əhəmiyyətli faktoru idi. Transqaf-qazda bir digər xristian xalq olan ermənilər isə daha müharibənin başından etibarən rus çarlığı və Antanta dövlətləri tərəfindən yer alaraq Almaniyanın müttəfiqi olan Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlamışdılar. Beləliklə bolşevik inqilabından

sonra Almaniyanın Transqafqazda tək başına söz sahibi olmaya çalışmasında ermənilər müəyyənləşdirici bir faktor ola bilməmişdilər. Bir digər Transqafqaz xalqı olan azərbaycanlıların müsəlman olması və bəzi azərbaycanlı milliyyətçilərin Osmanlı dövləti ilə aralarında sərhədləri qaldıraraq birləşmək istəmələri, bolşevik inqilabından sonra Osmanlı dövlətindən müstəqil olaraq Qafqaz siyasətini icra etməyə çalışan Almaniya üçün bir risk faktoru olmuşdu.

Brest-Litovsk müqaviləsi və Transqafqaz

Bolşeviklər, "azadlıq, çörək və sülh" şüarları ilə inqilabı həyata keçirdikdən sonra, "ilhaqsız və təzminatlı" bir sülh ilə müharibədən çəkiləcəklərini elan etmişdilər. Bunun üzərinə bolşevik Rusiya ilə İttifaq dövlətləri arasında 15 dekabr 1917-ci ildə Brest-Litovskda sülh görüşmələri başladı (9). Brest-Litovsk sülh görüşmələrində Transqafqazı maraqlandıran əhəmiyyətli iki məsələ vardı: Biri "Əlviyə-i səlasə" məsələsi (10), digəri isə Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi məsələsi idi.

"Əlviyə-i səlasə" məsələsi

Brest-Litovsk sülh görüşmələri başlamadan iki gün əvvəl Osmanlı hərbi naziri Ənvər Paşa, Almaniyanın İstanbuldakı hərbi attaşesindən sülh görüşmələri zamanı Almaniyanın Osmanlı dövlətinin tələblərinə yardım etməsini istədi. Osmanlı dövlətinin tələbi, Qafqazdakı sərhədinin 1877-1878 Osmanlı-Rusiya hərbinin əvvəlindəki sərhəd olaraq müəyyənləşməsi idi. Bu tələb, Osmanlı dövlətinin Əlviyə -i səlasə (üç vilayət) deyər adlandırdığı və 1878-ci il Berlin müqaviləsi ilə müharibə təzminatı qarşılığı olaraq Rusiya çarlığına buraxdığı Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini əhatə edən bölgənin Osmanlı dövlətinə geri verilməsi mənasına gəlirdi. Buna səbəb olaraq Ənvər Paşa, İttifaq dövlətləri arasında torpaqları işğal altında olan tək dövlətin Osmanlı dövləti olduğunu və tələb etdiyi bu bölgələrdə müsəlman əhalinin çox olmasını göstərirdi. Təbii ki Ənvər Paşanın bu tələblərinin arxasında əhəmiyyətli bir səbəb daha var idi: O da Osmanlı hökumətindəki yerini gücləndirməkdi. Ənvər Paşa, Osmanlı dövlətinə istədiyi bu torpaqları qatararaq hökumətdəki yoldaşlarına, tərəfdarı olduğu müttəfiq Almaniyanın, Osmanlı dövlətinə torpaq əldə etmə mövzusunda da yardımcı olduğunu göstərmək istəyirdi (11). Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsindəki hərbi müvəffəqiyyətsizliyə görə ictimaiyyət yanında davamlı inam itirən iqtidardakı İttihad və Tərəqqi cəmiyyəti, Osmanlı dövlətinə köhnə üç vilayətini qaytararaq, az da olsa yenidən inam qazanacaqdı.

Almaniya imperiyasının xarici işlər naziri (Staatssekretär des Auswärtiges Amt) Kühlmann, İstanbuldakı səfirinə, Ənvər Paşanın "Əlviyə-i səlasə" ilə əlaqədar tələblərini anlayışla qarşıladıklarını; ancaq bu mövzuda dəqiq hər hansı bir söz verməmələri gərəkdiyini bildirirdi (12). Kühlmann, 26 fevral tarixdə Buxarestdən göndərdiyi teleqrafda da Osmanlı dövlətinin sadəcə Qars, Ərdəhan və Batumun özünə verilməsini deyil, Qafqaz müsəlmanlarının hamısının müstəqil olmalarını istədiyini də bildirirdi. Müttəfiq Osmanlı dövlətinin bu tələblərinin, xüsusilə Batumun özlərinə verilməsinin yerinə yetirilməsinin çətin olduğunu bildirən Kühlmann, bunun Osmanlı dövləti ilə Rusiyanın qarşı-qarşıya gəlməsi mənasına gələcəyini düşünür; ancaq bu mərhələdə Osmanlı dövlətinin tələblərinə qarşı çıxmanın da mənasız olduğunu bildirirdi (13). Beləliklə, Almaniya imperiyası bir tərəfdən, Rusiyaya qarşısına almamağa çalışarkən, digər tərəfdən də Osmanlının tələblərini yerinə yetirməyə çalışırdı.

Alman Orduları Baş İdarəsi (14) komandanı general Lüdendorf da Brest-Litovsk danışıqlarının yenidən başladığı bir zamanda Osmanlı dövlətinin bu iki arzusunun həyata keçirilməsinə yardım edilməsini Almaniya Xarici İşlər Nazirliyindən istəyirdi. Bu tələbləri Lüdendorfdan Ənvər Paşa da irəli sürmüşdü (15). Ənvər Paşaya görə, Osmanlı dövlətinin istədiyi Qars, Ərdəhan və Batumun əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olduğu kimi bu bölgələr, Rusiyaya 1878-ci il Berlin müqaviləsi ilə müharibə təzminatı kimi verilmişdi. Bundan başqa, rus ordusunun dağılıb geri çəkilməsi ilə bu yerlərdə dövlət hakimiyyəti yox olmuş və idarəçilik boşluğu yaranmışdı. Odur ki, rusların işğal etdiyi qədim Osmanlı torpaqlarında bir an əvvəl dinc Osmanlı idarəetmə sisteminin qurulması və təhlükəsizliyinin yaradılması gərək idi. Göründüyü kimi, Ənvər Paşa, rus ordusunun çəkildiyi bölgələrdə Osmanlı idarəetmə sisteminin və jandarmanın bir an əvvəl nizam-intizamı qorumasını istəyirdi. Çünki dağılan rus ordusunun silahlarına sahib olan ermənilər bölgədəki müsəlman xalqı qətlə başlamağa başlamışdılar.

Bolşevik Rusiyasının qarşı çıxmasına baxmayaraq, alman hökumətinin yardımı ilə 3 mart 1918-ci ildə imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsinin əsl mətninin dördüncü maddəsində adını çəkdiyimiz Osmanlı tələbləri belə göstərilir: "Rusiya dövləti şərqi Anadolu vilayətlərinin boşaldılması və Osmanlı dövlətinə sistemli bir şəkildə geri verilməsi üçün çalışacaq.

Ərdəhan, Qars və Batum bölgələri də dərhal rus əsgərləri tərəfindən boşaldılacaqdır. Rusiya dövləti bu bölgələrin ümumi hüquq və beynəlxalq hüquqa görə təşəkkül tapacağı yeni vəziyyətə qarışmayacaq və ayrıca bunların bu əhalisinin bu yeni vəziyyətini qonşu hökumətlər və xüsusilə Osmanlı dövləti ilə birlikdə təyin məsələsində sərbəst buraxacaqdır" (16).

Beləcə, Qars, Ərdəhan və Batum Rusiya himayəsindən qurtarılmış və bolşeviklərin şüarı olan "xalqların öz müqəddəratını özlərinin müəyyənləşdirməsi" (selfdeterminasyon) haqqı bu bölgələrə tanınmış olurdu. Hər nə qədər Osmanlı dövləti Brest-Litovsk müqaviləsinin dördüncü maddəsinin, Qars, Ərdəhan və Batumu öz torpaqlarına qatma haqqı verdiğini elan etsə də Qafqaz Məclisi, Brest-Litovsk müqaviləsinə tanımadığını və Osmanlı dövləti ilə olan sərhəddini Osmanlı dövləti ilə danışıqlarda müəyyənləşdirmək istədiyini bildirirdi (17).

Bir Alman tərəfdarı və gürcü sosialisti olan Sereteli (Tseretheli) yə görə, Brest-Litovsk müqaviləsinin dördüncü maddəsi gürcülər üçün sürpriz olmuş və Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsi dövründə gürcülərə davamlı verdiyi sözləri Brest-Litovskda tutmayaraq Batum üzərində haqq iddia etmiş və Rusiya da bunu həqiqətən qəbul etmişdi. Sereteli, bu bölgələrin idarə haqqının Osmanlı dövlətinə verilməsiylə Qafqaz müsəlmanlarının daha da güclənəcəyi və bunun da Qafqaz xristianlarına zərər verəcəyini bildirərək, Almaniyanın dini duyğularını hərəkətə gətirməyə çalışırdı (18).

Sereteli, Batumun Osmanlılara verilməsinə və Ənvər Paşanın Batumda müsəlman əhalinin çoxunluqda olduğu iddiasına da bu şəkildə qarşı çıxırdı: "... Batumda müsəlman əhalisinin olduğu doğrudur. Ancaq bu müsəlmanlar türkcə deyil, gürcücə danışırlar... Osmanlı dövləti Qafqazın gələcəyi mövzusunda dini strukturun təsirli olmasını istəməkdədir. Gürcülər isə milliyətlər prinsipinin təsirli olmasını istəməkdədir. Dini struktura görə sərhədlərin müəyyənləşməsi prinsipi beynəlxalq hüquqa görə artıq geridə qaldı... Osmanlı dövlətinin Brestdə qəbul etdiyi milliyətlər prinsipinə görə, osmanlıların daha əvvəlki cənub-qərbi Gürcüstandakı hakimiyyətlərini bir haqq kimi qəbul etmək mümkün deyildir. Bu gürcü torpaqlarının başqa bir ölkə tərəfindən idarə edilməsi mənasına gəlməkdədir. Bu torpaqlarda tarixin ilk dövrlərindən etibarən gürcülər yaşamışdır" (19).

Bir başqa alman tərəfdarı gürcü olan Maçabelli isə Gürcüstanın Brest-Litovsk müqaviləsi ilə siyasi olaraq çətin vəziyyətə düşürüldüyünü bildirirdi. Maçabelliyə görə Osmanlı dövləti, Batuma mütləq sahib olmaq istəyir və bu məsələni mübahisə mövzusu da etməzdi. Bundan başqa, Maçabelliyə görə, Osmanlı hökuməti ancaq Brest-Litovsk müqaviləsinə qəbul edən bir gürcü hökumətini tanımaq və Azərbaycan ilə də birləşmək istəyirdi (20).

Maçabelli və Sereteli, Batumun Osmanlı torpaqlarına qatılması ilə Osmanlı dövləti qarşısında Transqafqaz yolunun açılmasından şübhələnirdilər. Gürcülər və ermənilər, Transqafqazda güclü bir Osmanlı dövlətini, öz müstəqil dövlətlərinin təşəkkülü üçün maneə olaraq görürdülər. Azərbaycanlılar isə üzərlərindəki rus və erməni təzyiqini qaldıracağından, Osmanlı dövlətinin Transqafqazdakı fəaliyyətinə yardım edirdilər. Almaniya isə Transqafqazdakı mənfəətini gürcülərə kömək etməkdə gördüyündən, onları məğlub görmək istəmirdi. Onun üçün də Almaniya, Brest-Litovsk müqaviləsindən qısa bir zaman sonra Osmanlı dövlətinin Transqafqazdakı təsir sahəsini daraltma yoluna gedirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Brest-Litovsk müqaviləsi bir mənada Qafqaz siyasəti mövzusunda Almaniya ilə Osmanlı dövlətinin yollarının ayrılmasının başlanğıcı olmuşdur.

Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi məsələsi

Brest-Litovskda öz sərhədlərini 1877-78-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən əvvəlki sərhədləri kimi Rusiyaya və müttəfiqlərinə qəbul etdirən Osmanlı dövləti, Qafqaz siyasətində irəliyə doğru bir addım daha ataraq diqqətini artıq Batumun arxasındakı müsəlmanların müstəqilliyi üzərində toplamışdı. Qafqazdakı müsəlmanların müstəqilliyini reallaşdırmaq məqsədi ilə bir tərəfdən, müttəfiqləri ilə diplomatik müharibə apararkən, digər tərəfdən də hərbi tədbirlər görürdü. Osmanlının hərbi naziri və baş komandan vəkili Ənvər Paşa üçün Qafqazın xüsusi əhəmiyyəti vardı. Çünki, Qafqaz həm Orta Asiyaya, həm də Hindistana gedən yol üzərində yerləşirdi. Bundan başqa, uzun illərdir davamlı torpaq itirən Osmanlı dövlətinin qarşısında ilk dəfə torpaq qazanma firsəti yaranmışdı. İttihad və Tərəqqi hökuməti yenidən özünə inam yaratmaq üçün bu firsətdən yaxşı istifadə etmək məcburiyyətində idi. Bu səbəbdən Osmanlı dövləti cənub cəbhəsində ingilislər qarşısında ölüm-qalım müharibəsi apardığı bir dövrdə Ənvər Paşa, Qafqazda qardaşı Nuru Paşa və inandığı zabidlərə xüsusi bir ordu təşkil etdirərək Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyini təşkil etməyi düşünürdü.

Bunu təsdiq edən, İstanbuldakı alman səfiri Bernsdorfun raportuna görə, 18 fevral 1918-də, Trabzon ilə Batum arasında 6 000 müsəlman əsgər toplanmış, Bakı ətrafında isə bunların sayı 30 000-ə çatmışdı. Bunların əhəmiyyətli bir qismi müsəlman əsgərlərdən ibarət olub, silah-sursat və ərzaq problemləri yox idi (21).

Yenə bunu təsdiq edən şəkildə, Almaniya Baş Qərargah Başqanlığından mayor Gienanth, 1 Mart 1918-ci ildə Alman Orduları Baş İdarəsinə, Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşanın Trablusqərbə (Liviya) geri dönməyəcəyi, onun yerinə gizli bir vəzifə ilə Qafqaza gedəcəyini dəqiq qaynaqlardan öyrəndiyini bildirirdi. Mayor Gienantha görə, Nuru Paşanın

məqsədi Qafqazdakı müsəlman xalqlarla əlaqə yaradaraq onların müstəqil dövlətlər qurmalarına yardım etmək idi. Bundan başqa, Trabzon ilə Batum arasında və Bakı ətrafında yığışan müsəlman əsgərlər, Nuru Paşanın bu yeni vəzifəsi üçün toplanırdılar.

Nuru Paşanın məqsədinə nə qədər müvəffəq olacağı və xristian gürcülər ilə necə anlaşacağı mövzularında isə alman mayor mövqeyini bildirmirdi. Ancaq müxtəlif dəqiq qaynaqlardan öyrəndiyinə görə, Osmanlı hökuməti əvvəlcə 1878-ci il sərəhdərlərini geri qaytarmaq; Qars, Ərdəhan və Batumu torpaqlarına qatmaq və daha sonra da Qafqaz respublikaları ilə müzakirələrə başlamaq istəyirdi (22).

Almaniya Orduları Baş İdarəsi komandiri Lüdendorfun, Osmanlı dövlətinin Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi mövzusunda düşüncələrinə yardım etdiyini yuxarıda göstərmişdik; ancaq bu mövzuya Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi daha şübhəli baxırdı. Xüsusilə Ənvər Paşanın, qardaşı Nuru Paşanı gizli əmrlərlə Qafqaza göndərməsi və Nuru Paşanın İstanbuldan ayrılarkən yanına heç bir alman zabiti almaması, Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin şübhələrini artırırdı. Almaniya Xarici İşlər Nazirliyində Osmanlı dövlətinin Qafqazdakı fəaliyyətlərinə qarşı inamsızlıq yaranmış və iki müttəfiq Qafqaz mövzusunda bir-birlərindən gizli siyasi fəaliyyətə başlamışdılar. Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi, İstanbuldakı agentləri vasitəsi ilə Ənvər Paşanın Qafqaz mövzusunda fəaliyyətlərini nəzarətə götürmüşdü (23).

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin şübhələrini artıran əhəmiyyətli bir faktor da, Osmanlı dövlətinin Transqafqaz siyasətinə qarşı çıxan millətçi gürcü liderlər idi. Bunlardan biri olan və Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcından bəri Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi əmrində çalışan Maçabelli, Transqafqazdakı Osmanlı fəaliyyətlərinə mane olmaq üçün Almaniya Xarici İşlər Nazirliyini razı salmağa çalışırdı. Ona görə, "Türklərin güc və hiylə ilə şərq Qafqazı işğala çalışdıqları artıq açıqca ortadadır. Əgər türklər buna müvəffəq olub və şimali İrani (Azərbaycan) torpaqlarına qatarsa, türklərlə ingilislərin anlaşması asan olacaqdır. Bu da Almaniyanın şərq siyasətinin önünü bağlayacaqdır. Türklərin Qafqazda sərbəst hərəkət etmələri gərəkliliyini müdafiə edən bəzi alman siyasətçiləri, öz ana ölkələrinə zərər verməkdədirlər. Mən bu baxışında haqlıyam və onun üçün açıqca deyirəm ki, Almaniya Odessadan Batum və Qafqazlar üzərindən Əfqanıstan və Hindistana bir kəşfiyyət səfəri düzənləməlidir. Belə bir səfər Qafqazda türklərin qəbul edilməz tələblərinə də mane olacaqdır" (24).

Maçabellinin bu raportunda iki məsələ diqqət çəkir: Birincisi, Osmanlı dövlətinin İngiltərə ilə anlaşma biləcəyi iddiası, ikincisi, Almaniyanın Transqafqazda Osmanlı dövlətini durdurması üçün Transqafqaza əsgər göndərmə təklifi. Osmanlı dövlətinin ingilislər ilə anlaşaraq müharibədən xüsusi bir sülh ilə çəkilməyi iddiaları Çanaqqala müharibəsindən həmin sonra başlamış və müharibənin sonuna qədər davam etmişdir. Almaniya, Osmanlı dövlətini müharibə bitdikdən sonra da yanında tutmağı planladığı üçün bunu ciddi bir təhlükə olaraq görürdü. Maçabelli də Almaniya Xarici İşlər Nazirliyini razı salmaq üçün Almaniyanın bu qorxusundan istifadə edirdi. Almaniyanın Transqafqaza əsgər göndərmə təklifi isə Almaniyanın dövlət təşkilatlarında müzakirə ediləcək və Almaniya bu bölgəyə daha sonra əsgər göndərəcəkdir.

Bu arada Nuru Paşa, yanına heç bir alman zabiti almadan qərargah heyəti ilə birlikdə 22 mart 1918-ci ildə səhər tezdən Mosul üzərindən Bakıya hərəkət etdi. Nuru Paşanın Bakıya doğru yola çıxdığını Almaniya Baş Qərargahına raport edən alman agentı Brandner (25), 21 martda günorta yeməyində Həqqi Paşanın qayını və katibi olan Əhməd Nizaməddin bəy ilə Osmanlı Hərbi Nazirliyindən adını vermədiyi Hərəkət Dairəsi rəisi qərargah mayoru ilə bərabər olduqlarını göstərirdi. Həmin zaman bu iki şəxsin olduqca düşüncəli, amma bədbin görünüşlərinə diqqət edən Brandner, qərargah mayoru ilə Qafqazdakı hadisələri müzakirə etdiyini və mayordan bu məlumatları öyrəndiyini yazırdı: "Qafqazdakı hərəkət Ənvər Paşanın xalqa müvəffəqiyyət əldə etdiyini isbatlamaq üçün göstərdiyi şəxsi bir təşəbbüsdür. Ancaq bunun üçün lazım olan əsgər və ləvazimat təmin edilməmişdir. Nuru Paşa əsas sənəti heykəltəraş olan bir ehtiyat zabitidir. Əgər Ənvər Paşanın qardaşı olmasaydı, ən yaxşı ehtimalla indi ancaq baş leytenant ola bilərdi. Ancaq indi Osmanlı ordusunda polkovnik-leytenant rütbəsində və bu anda Qafqazdakı hərəkət üçün korpus generalı rütbəsinə yüksəldilmişdir. Şəxsiyyət olaraq cəsurdur; amma ordu komandiri olaraq qabiliyyətsizdir. Üstəlik Nazim bəyi də qərargah rəisi təyin etdi. Nazim bəy, Ənvər Paşanın ən çox inandığı şəxslərdəndir. Qərargah rəisi olmağı çox istədiyi üçün Nuru Paşanın da inamını qazanmışdır. Ordu komandiri (Nuru Paşa) qabiliyyətsizdir. Üstəlik bir də qərargah rəisi var ki, sədaqətindən başqa heç bir xüsusiyyəti yoxdur. Bundan başqa, ikisi də kobuddur, nəzakətdən məhrumdurlar. Nə şəkildə hərəkət edilməsini bilməzlər. Nuru Paşanın qərargahında diqqəti çəkən bir şəxs daha vardır: Həsən Səki. Osmanlı ordusunda mayor idi. İndi Nuru Paşanın qərargahında siyasi agent olaraq vəzifəlidir. Nadir hallarda rastlanan qabiliyyətli bir şəxsdir. Yaşı çox olmasına baxmayaraq təqəüdə çıxmamışdır. Bəhs edilən qərargah rəisi (Nazim bəy) onu çox yaxşı tanıyır. Nazim bəyin söylədiyinə görə Həsən, Qafqaza zəngin olmaq üçün gedir. Bu hərəkətin faydalı olub-olmayacağı mövzusu onu çox maraqlandırır.

Qərargah mayorunun dediyinə görə, bu hərəkət Osmanlı dövləti üçün tam bir biabırılıqla nəticələnəcəkdir. Belə bir hərəkətlə Şərqi Qafqaz Osmanlı torpaqlarına qatılamayacağı kimi İttifaq Dövlətlərinin Osmanlıya verməyi qəbul etdikləri Qars, Ərdəhan və Batumu da Osmanlı ala bilməyəcəkdir" (26).

Bütün bunlar bizə, Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi mövzusunda, Osmanlı dövlətinin diplomatik fəaliyyətlərinin yanında yeni hərbi fəaliyyətləri planladığını da göstərməkdədir. Bu hərbi fəaliyyətlərin isə həm Qafqaz cəbhəsindəki mövcud Osmanlı əsgərləri ilə, həm də Nuru Paşanın yaradacağı yeni bir ordu ilə həyata keçiriləcəyi ortaya çıxır. Ancaq Nuru Paşanın Azərbaycanda edəcəyi hərbi əməliyyatlarda müvəffəqiyyət şansının da yüksək olmayacağını görməkdəyik. Çünki bu əməliyyatlara razılıq verməyən

Almaniya, yaranma mərhələsində olan Nuru Paşa ordusunun ehtiyac duyduğu silah-sursat və texniki ləvazimatın nəqlinə mane olmağa çalışırdı. Beləliklə, bu ordu öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün lazım olan ləvazimatdan məhrum idi və bu vəziyyət Birinci Dünya müharibəsi sonuna qədər davam etmişdir.

Almaniyanın Transqafqazda Osmanlı dövlətinə mane olma cəhdləri

Brest-Litovsk müqaviləsi ilə "əlviyə-i səlasə" torpaqları rus hakimiyyətindən qurtarılmış, bu bölgələrə öz gələcəklərini özlərinin müəyyənləşdirməsi haqqı tanınmış; amma Transqafqaz hökuməti, Brest-Litovsk müqaviləsini tanımadığını 4 mart 1918-ci ildə rəsmən elan etmişdi (27). Transqafqaz hökumətinə görə bu müqavilə Transqafqazın sərhədlərini müəyyənləşdirməsinə baxmayaraq, özlərinin məlumatı və razılığı alınmadan imzalanmışdı. Beləliklə, Transqafqaz hökuməti, sərhədlərinin müəyyənləşməsi üçün bolşevik Rusiyasından müstəqil olaraq özlərinin Osmanlı dövləti ilə bir araya gəlib müqavilə bağlamalarına gərəkliliyinə inanırdı. Bu məqsədlə Transqafqaz hökuməti, 7 mart 1918-ci ildə Trabzona bir heyət göndərmiş; ancaq 23 aprelə qədər davam edən bu danışıqlarda razılıq əldə edilməmişdi(28). Bu arada Brest-Litovsk müqaviləsi şərti ilə ruslar, işgal etmiş olduqları şərci Anadolu vilayətlərini boşaltmağa başlamışdılar. Həm buralarda nizam-intizam yaratmaq, həm də Transqafqaz hökumətini sülhə məcbur etmək üçün Osmanlı Qafqaz İslam Ordusu, 25 mart 1918-ci ildə hərəkətə başlamışdı. Bu hərəkət nəticəsində Osmanlı ordusu, 14 aprel 1918-ci ildə Qars, Ərdəhan və Batumu da alaraq Transqafqaz daxilinə qədər irəliləmişdi (29). Bunun üzərinə Transqafqaz hökuməti Osmanlı dövlətindən yenidən sülh istəmiş və bu dəfə Almaniyanın da iştirakı ilə tərəfdarlar, 11 mayda Batumda bir araya gəlmişdilər.

Batum danışıqlarına qatılacaq olan alman nümayəndə heyətinin rəisliyinə general Lossov gətirilmişdi. İstanbuldan dəniz yolu ilə Batuma hərəkət edən Lossov, 6 may 1918-ci ildə Trabzondan, İstanbuldakı alman səfirinə, gəmidə olan müxtəlif Osmanlı siyasətçiləri ilə görüşdüyünü və onlardan öyrəndiyinə görə, Osmanlı dövləti, Brest-Litovsk sərhədlərini keçərək Transqafqazdakı dəmiryollarına da sahib olmaq istəyirdi. Osmanlı dövlətinin bu arzusu Transqafqazdakı alman mənafeyinə uyğun olmadığından, bir an əvvəl Almaniyanın, Osmanlı dövləti ilə anlaşaraq Transqafqazdakı Osmanlı tələblərini məhdudlaşdıran ümumi bir program ortaya qoyması lazım gəlirdi. Batumun osmanlılar tərəfindən yenidən alınmasını da imkansız sayan Lossova görə: "Əgər Osmanlı dövləti ilə Almaniyanın ittifaqı davam edəcək isə, əvvəlcə Batum limanının sərbəst bölgə elan olunması və Qafqazdakı dəmiryollarının da sadəcə alman əsgərlərinin nəzarəti və idarəməsində" (30) olması gərəkdir.

Beləliklə, Almaniyanın Batum danışıqlarındakı arzusu Osmanlı dövlətinin Transqafqazdakı hərəkətini dayandırmaq və Transqafqaz dəmiryollarına tək başı-na hakim olmaq, bundan başqa, Batum limanının da sərbəst bölgə olmasına nail olmaq idi. Ancaq Batumda Almaniyanın bu arzuları reallaşmadığı kimi Ənvər Paşanın əmisi Xəlil Paşanın Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan idarəçiləri ilə imzalamış olduğu ikili müqavilələr sonunda Brest-Litovsk sərhəddi Osmanlı dövlətinin xeyrinə daha da genişləndirilmişdi. Beləliklə, Batum danışıqlarında da Almaniya, Osmanlı dövləti və Transqafqaz hökumətini birlikdə razı salacaq bir nəticə çıxarmamışdı (31).

Almaniya, Osmanlı dövlətinin Transqafqazda irəliləməsinə mane olmağa çalışarkən, bölgədə insanlıqdan kənar hadisələr cərəyan edirdi. Rus əsarətindən xilas olan alman baş leytenantı Saurlanderin raportuna görə, Transqafqazın digər tərəflərindəki qətlialmların yanında, Bakıda hökm edən bolşeviklərin əsas yardımçıları olan ermənilər, ən vəhşi qətlialmlarından birini burada həyata keçirtmişdi. Çoxu qadın və uşaq olmaqla təxminən 10 min insanı, 31 mart-3 aprel tarixləri arasında qətl etmişdilər. Ermənilər, bu işlədikləri cinayətlərdən müsəlmanların in-tiqam almalarından qorxduqları üçün də varlı olmalarına baxmayaraq, modern müharibə ləvazimatlarına sahib olan bolşeviklərin tərəfində yer almışdılar (32). Beləcə qətlialmlarına davam edə bilmək üçün ağıllı hərəkət edərək bolşevikləri və onların donanmalarını öz tərəflərinə çəkməyi bacarmışdılar. Qısa zamanda Bakıda ki bolşevik partiyasının idarəetmə sistemini də ələ keçirincə, buradakı əsas bir çox komissar və bölgə idarəsi vəzifələri ermənilərin əlinə keçmişdi (33).

7 may 1918-ci ildə Bakıya gələn Brandtner isə ermənilərin Bakıda etdiyi qətlialmlar haqqında bunları bildirir: "Bakı 3 apreldən etibarən sovetlərin əlində və Tiflis ilə əlaqə tamamilən kəsilmiş vəziyyətdə idi... 31.03.1918-ci ildə bolşeviklər tərəfindən azərbaycanlılara bir ultimatum verilərək saat 5-ə qədər bütün silahlarını təslim etmələri və sovet rejimini tanımaları istənilirdi. Bu hadisədə ermənilər, azərbaycanlılara bir elçi göndərərək bolşeviklərin yanında olmadıqlarını, tərəfsiz qaldıqlarını ifadə etdilər. Buna qarşılıq 31.03.1918-ci il axşamı ermənilər ilə bolşeviklər anlaşaraq azərbaycanlılara qarşı hərəkətə keçdilər. Hücum gözlənilməz bir anda olmuşdu. Azərbaycanlıların 5 pulemyotu vardı, topları heç yox idi. Erməni və bolşeviklərin 12 topu ilə yanaşı, gəmilərdən də yardımları var idi.

Azərbaycanlıların 400-500 nəfərlik nizamlı hərbi birlikləri mövcud idi. Buna qarşılıq ermənilərin yanvar ayından bəri bir, bolşeviklərin də iki alay əsgəri vardı. Qətlialm 31,03 günü başladı və 3 aprel günü durdu. Təxminən 12 min adam öldü. Bəzi evlər yandırıldı, bəzi evlər də top atışları sonunda yox edildi. Əlimdə ermənilərin qətlialm törətdiyini

sübut edən bəzi foto şəkillər var. Burada bir azərbaycanlı qətlindən bəhs edilə bilər. Qaçma bilməyən azərbaycanlılar evlərində ermənilər tərəfindən öldürüldülər. Ermənilər anaların bətnindəki dölü də deşib çıxardır, uşaqlar da bu qətləmlərdən nəsiblərini alırdılar. Bu qətləmdən sonra ilə ermənilər arasında bir problem olduğu görünməkdədir.

Azərbaycanlı ziyalıların çoxu Tiflisə qaçdıqları üçün onlarla danışmaq mümkün olmadı. Bu anda Bakının xarici aləm ilə əlaqəsi kəsilmiş vəziyyətdə..." (34). Brandner bundan başqa, özündən 14 gün əvvəl İstanbuldan yola çıxan Nuru Paşaya aid heç bir iz tapmadığını da göstərirdi.

Brandner və Saurlanderin raportlarına görə, Bakıda böyük bir ərzaq problemi də yaşanırdı. Saurlanderə görə, tapıldığı zaman yarım kilo çörək 10-12 rubl, çox pis keyfiyyəti olan ət 8 rubl idi. Hər an ac xalqın üsyan etmə arzusu vardı. Küçələr aclıqdan yıxılmış insanlarla dolu idi. Yoluxucu xəstəliklərdən xəstəxanalarda yer qalmamışdı. Hər il can alan çuma xəstəliyi bu il daha çox can almışdı. Ticarət, nəqliyyat və sənaye durmuşdu. Ərzaq qiymətləri hər gün artırdı və bu vəziyyətin qısa zamanda düzələcəyinə dair heç bir ümid yox idi (35).

Bu arada Osmanlı dövlətinin 25 mart 1918-ci ildə Qafqaz cəbhəsində başlatmış olduğu hərəkət və qazandığı müvəffəqiyyətlər, ermənilərdə çəşqinliyə yol açmışdı. Ermənilər daha əvvəl Bakı və Transqafqazda müsəlmanlara etdikləri qətləmlərə görə Osmanlı hərəkətinin özlərinin sonu olacağını hesab edirdilər. Ciddiyə alınması gərəkən bir erməni lider Saurlanderə "əgər ermənilər batacaq isə, Bakıda yaşayan və ya ölü nə varsa və hansı millətə mənsub olursa-olsun hamısını bərabər batıracaqlarını" (36) söyləmişdi.

Osmanlı Dövlətinin Transqafqazdakı hərbi və Batum konfransındakı diplomatik zəfəri, sadəcə erməni və gürcüləri narahat etmirdi. Osmanlı ordusunun Brest-Litovsk sərəhəddini keçməsi, müttəfiq Almaniyanın da Transqafqazdakı mənafeyinə uyğun deyildi. Almaniya, Transqafqazdakı mənafeyini qorumaq və Osmanlı dövlətinin bu bölgədəki təsirini azaltmaq üçün üç əhəmiyyətli toplantı keçirdi.

11 may Spa toplantısı

Almaniya Osmanlı dövlətini Transqafqazda durdurmağa qərarlı görünürdü. Ancaq Osmanlı dövlətini durdurmanın yolunu da hələ tapmamışdı. Bundan başqa, Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətinə qarşı Alman imperiyasının göstərəcəyi diplomatik və hərbi münasibət mövzularında da alman idarəçiləri aralarında görüş ayrılıqları mövcuddu. Bu problemləri həll etmək məqsədi ilə 11 may 1918-ci ildə Spada baş nazir Hartling, xarici işlər naziri Kühlmann, Almaniya Orduları Baş İdarəsi komandanı general Lüdendorf və marşal Hindenburqun qatıldığı yüksək səviyyədə bir toplantı keçirilmişdir (37).

Bu toplantıda əvvəlcə Alman Orduları Baş İdarəsində, İran və Qafqaz mütəxəssisi olan kapitan Niedermaier çıxış etmişdir. Niedermaierə görə, ingilislər, özlərini İranın sahibi olaraq görürlər və İran artıq bir ingilis vilayəti olmuşdur. Almaniya, İran daxilində heç bir əməliyyat keçirə bilməz. Çünki bölgədə kifayət qədər hərbi birliyi yoxdur, ən yaxın alman hərbi birliyi İordaniyadadır. İran daxilində aparılacaq bir əməliyyat ancaq Osmanlı əsgərləri ilə mümkün ola bilərdi və bu əməliyyatın məqsədi İranı işğal etmək deyil, ingilisləri məğlub etmək olmalıydı. Beləliklə, bu əməliyyatda istifadə ediləcək Osmanlı qoşunlarının nəqli üçün Culfa dəmiryolunun Osmanlı nəzarətinə keçməsinə Almaniya icazə verməli idi.

Digər yandan Niedermaier, Lossovon irəli sürdüyü Transqafqazın bir bölümünün İrana buraxılması fikrinə də qarşı çıxırdı. Ona görə, İrana buraxılan hər torpaq, əslində İngiltərəyə verilən torpaq demək idi və Almaniyanın bir İran siyasəti yaratmasına da lüzum yoxdu. Doğru olan İran məsələsinin Osmanlı dövlətinə tapşırılması idi. İranın Osmanlı dövlətinə verilməsinə qarşılıq, Osmanlı dövlətinin Qafqazda çox irəliləməsinə icazə verilməməli idi. Qafqazda alman dostu və xristian olan gürcülərin mənafeyi qorunmalı idi.

Niedermaierin bu çıxışından sonra söz alan xarici işlər naziri Kühlmann, əvvəl Transqafqazın bir parçasının İrana verilməsində bir təhlükə görmədiyini bildirdi. Ancaq sonra Lüdendorfun, Almaniyanın bir İran siyasətinə qarşı olduğunu və İrandakı bir əməliyyat üçün kifayət qədər qoşunlarının olmadığını bildirməsi üzərinə Kühlmann, sadəcə Osmanlı əsgərləri ilə İran daxilində aparılacaq bir əməliyyatın siyasi baxımdan təhlükəli olmadığını söylədi. Baş nazirin İngiltərənin İranda nə qədər əsgəri olduğunu soruşması üzərinə Hindenburq, təxminən "20 min" cavabını verdi. Bunun üzərinə baş nazir, İran daxilində aparılacaq bir əməliyyatın yeni müharibə ocaqları yaradacağını və müharibənin də uzanacağını bildirdi. Baş nazirə görə Almaniya, bu müharibəni sonsuza qədər davam etdirə bilməzdi. Lüdendorf isə İrandakı bir əməliyyatın İngiltərəni hədəf aldığını və bunun yeni deyil, mövcud düşmən olduğunu bildirdi. Baş nazirin "məni düşündürən müharibələr deyil, bunların gətirəcəyi iqtisadi yüküdür" deməsi üzərinə Lüdendorf, "mən Transqafqazın iqtisadi yükümüzü azaldacağımızı düşünürəm." deyər cavab verdi. Baş nazir isə "indiyə qədər şərqdəki sülh bizə hər hansı bir iqtisadi rahatlıq gətirmədi, doğru hesablandığına inanmağım gərəkdir, ancaq o zaman məsələni parlament önündə müdafiə edə bilərəm" deyərək düşüncələrini bildirdi. Toplantı Lüdendorfun, bu anda İranda bir hərbi əməliyyat planlaşdırmadıklarını bildirməsi ilə sona çatdı.

Spa toplantısında ortaya iki əhəmiyyətli nəticə çıxır: birincisi, Almaniya-nın İran daxilində irəliləyən İngiltərəni durdurma vəzifəsini Osmanlı dövlətinə verməsi, ikincisi, Almaniyanın, Transqafqazdakı yeraltı zənginliklərinə sahib olmasının, uzun zamandır müharibə çətinlikləri içindəki Almaniyanın iqtisadi yükünü azaldacağı və beləliklə müharibəni daha tez bitirəcəyi düşüncəsi idi. Hər nə qədər baş nazir; Rummiya, Ukrayna və Baltik ölkələrini nəzərdə tutaraq, "indiyə qədər şərqdəki sülh bizə hər hansı bir iqtisadi rahatlıq gətirmədi" desə də, Lüdendorf, Almaniyanın Transqafqazdakı yeraltı zənginliklərini öz mənafeyi istiqamətində istifadə edə biləcəyinə ümidli idi. Əslində Spa toplantısında ortaya çıxan bu iki nəticə bir-biri ilə əlaqədar mövzulardı. Almaniya İran daxilində aparılacaq bir əməliyyat üçün Osmanlı dövlətini düşünərkən, həm Osmanlı dövlətinin Transqafqazdakı irəliləməsini bu yolla durdurmağı, həm də Bakıya olan ingilis təhlükəsini alman qoşunlarına ehtiyac olmadan həll etməyi hədəfləyirdi.

3 iyun toplantısı

Osmanlı dövləti, bir tərəfdən, Batumda Almaniya və Transqafqaz hökuməti ilə müqavilə imkanı axtararkən, digər tərəfdən də Transqafqaz hökumətini *sülhə* məcbur etmək üçün hərbi əməliyyatlarına davam edirdi. İğdir yenidən himayəsinə alınmış və türk birlikləri İrəvana qədər gəlmişdi. May ayının sonlarına doğru Gəncə və bəzi bölgələrdə Osmanlı bayrağı dalğalanmaya başlamışdı. Tiflisdə qorxu havası hakimdi. Azərbaycanlı və ermənilərin Transqafqaz Konfederasiyasından ayrılması ilə konfederasiya dağılmış və Transqafqazda Osmanlı dövləti ilə müqavilə bağlayacaq hüquqi bir qurum qalmamışdı.

Gürcüstan əvvəl 23 mayda müstəqilliyini elan etməyə, daha sonra da *xarici* işlər naziri Çxenkeli vasitəsi ilə Almaniyanın himayəsini istəməyə hazırlanırdı. Batumda olan Lossov, Osmanlı dövlətinin irəliləməsinə razılıq verib-verməməsi mövzusunda İstanbuldakı alman səfirliyindən təcili qərar gözləyirdi (38). Eyni teleqrafla Lossov da Almaniyanın Qafqazda möhkəmlənəcək bir yer eldə etməsini və Osmanlı dövlətinin Gürcüstana girməsinə mane olmağın gərək olduğunu bildirirdi. Lossova görə, İstanbuldakı yeni türk imperiyasının hədəfi bütün Qafqazı ələ keçirməkdir və türklər öz məqsədlərinə çatmaq üçün bəhanə olaraq İrana əsgər göndərilməsindən istifadə edirlər (39).

İstanbuldakı alman səfiri Bernsdorf, general Lossovon bu teleqrafını Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə göndərərək əlavə etdiyi notada, Transqafqazdakı Osmanlı ordusunun əməliyyatlarının tamamının general Sekt tərəfindən planlandığını və Alman Orduları Baş İdarəsi tərəfindən razılıq verildiyini yazmaqda idi. Bernsdorfa görə, əgər transqafqazlılar onun tövsiyələrinə qulaq asıb Osmanlı dövləti ilə həmən sülh imzalasalar idi, hazırkı vəziyyət ortaya çıxmazdı. Amma indi sülh üçün gec idi və Bernsdorf Transqafqaz mövzusunda daha əvvəl etdiyi təklifi təkrarlayırdı. Belə ki, Lossova görə, əvvəl Almaniya öz içində Transqafqaz mövzusunda fikir birliyi əldə etməli idi. Bunun ardınca Alman imperiyası, həm mülki, həm də əsgərlər bir bütün olaraq Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətlərini iki şərtə bağlı olaraq qəbul etməli idi; birincisi, türklərin müttəfiq Bolqarıstan ilə tam bir razılığa gəlməsi, ikincisi, Qafqazda almanların iqtisadi mənafehinin zəmanətə alınması. Osmanlı dövlətinin bu şərtləri qəbul etdiyini yazılı olaraq Almaniya bildirməsi gərək idi (40).

Bernsdorfun teleqrafında diqqəti çəkən qabarıq cəhət, Almaniya imperiyasının Transqafqaz mövzusunda siyasətində bir əcaib məntiqsizliyin mövcudluğu idi. Bir tərəfdən Osmanlı ordusunun Transqafqazdakı əməliyyatlarının tamamının planları general Sekt tərəfindən müəyyənləşdirilib Alman Orduları Baş İdarəsi tərəfindən təsdiqlənməsini bəyan etməsi, digər tərəfdən, Almaniya Xarici İşlər nazirliyi Osmanlı ordusunun Transqafqazdakı irəliləməsini durdurmağa çalışmasını bildirməsi idi. Buna görə də, həm Almaniyanın Transqafqaz siyasəti mövzusunda görüş fərqliliyini aradan qaldırmaq məqsədilə, həm də müttəfiq Osmanlı dövləti ilə Almaniya əlaqələrinin bütünü Transqafqaz mövzusunda yenidən müəyyənləşdirmək üçün aralarında baş nazir Hertlinq, xarici işlər naziri Kuhlmann və general Lossovon da olduğu 3 iyun 1918-ci ildə yüksək səviyyədə bir toplantı keçirildi (41).

Batum konfransından yeni dönən və orada Almaniya imperiyasının mənafehinə Osmanlı dövlətinə qəbul etdirə bilməyən general Lossov bu toplantıda Osmanlı dövlətini ən sərt tənqid edən adam idi. Çünki Lossova görə türklər, "Almaniyanın Rumıniya, Ukrayna və Baltik ölkələrində milyardlar qazandığını düşünür və bunu qısqanırdılar. Onun üçün də Qafqazın tamamına (Şimal Qafqaz daxil) sahib olmaq niyyətində idilər. Amma bunu oralarda bir nizam-intizam yaratmaq üçün deyil, Qafqazın tamamını istismar etmək üçün istəyirdilər. Bunları gerçəkləşdirmək üçün də planlı olaraq Almaniyanın Transqafqazdakı fəaliyyətlərinə mane olurdular". Lossov bu maneələrə baxmayaraq, Batum danışıqları sırasında, Çxenkeli ilə Transqafqazdakı dəmiryolları və Almaniyanın iqtisadi mənafehinə əhatə edən müvəqqəti müqavilələr imzaladığını da göstərərək Batum danışıqları haqqında məlumat verirdi (42).

Bunun üzərinə sözbə başlayan Kuhlmann Transqafqaz xalqları içində ən yaxşı təşkilatlanan gürcülər ilə Almaniyanın müqavilələr imzalamasını və onları alman himayəsi altına alma sözünün verilməsini siyasi olaraq doğru saydığını; amma Gürcüstan ilə uzun müddətli əlaqələrə Almaniyanın hələlik girməməsi gərəkliyini bildirdi. Bundan başqa, Xəlil

Paşanın Batum konfransı zamanı azərbaycanlı, gürcü və erməni idarəçilər ilə imzalamış olduğu müqavilələri Almanyanın qəbul etmək məcburiyyətində olmadığını və Avstriya-Macaristanın da bunu qəbul etməyəcəyini əlavə etdi. Çünki bu müqavilələr ilə Brest-Litovsk müqaviləsi bir-birinə zidd idi. Kühlmann görə, Transqafqazın böyük Rusiyadan ayrılması Almaniya üçün bir şansdır və bu vəziyyət Almaniyanı siyasi və iqtisadi baxımdan rahatladacaq. Ruslar Almaniya ilə Berlində yeni bir müqavilənin müzakirələri üçün hazırdırlar. Ancaq ruslar, Bakı mövzusunda heç güzəştə getmirdilər. Bakının Osmanlıların əlinə keçməsi onlar üçün müharibə səbəbi ola bilərdi; ancaq Almaniya, Bakının ruslarda qalmasına razı olarsa, Rusiya, Bakıdakı neftdən Almaniyanın pay əldə etməsinə imkan verərdi.

Mövzu Bakıya gəlincə Lossov, Bakının hələ bolşeviklərin əlində olduğunu, ingilis və fransız əsgərlərinin hələ Bakıda olmadığını bildirir. Lossova görə, azərbaycanlıların yaşadığı bölgələrdə Osmanlı dövlətinə bəzi siyasi və dini haqqlar tanındığı halda eyni haqqlar xristianların yaşadığı bölgələrdə də Almaniya üçün tanınmalı idi. Ancaq Qafqazın hər yerindəki iqtisadi sahələrdə Almaniya mütləq yer almalı idi. Transqafqazdakı mövcud vəziyyəti də Lossov belə izah edir: Tiflisdəki radioteleqraf stansiyası çox zəif olduğu üçün orada baş verənləri Almaniya, türklər vasitəsi ilə öyrənə bilirdi. Türklər də sadəcə istədikləri xəbərləri almanlara çatdırırdılar. Gürcü dəmiryolları Almaniyanın gözetçiləri tərəfindən işğal edilmiş vəziyyətdə idi. Almanlar müharibə əsirlərindən yaratdıqları çoxlu sayda əsgərlərini buraya göndərirdi. Əgər Osmanlı birlikləri daha çox irəli gedərsə, bu əsgərlər İttifaq dövlətləri adından dəmiryollarını hər hansı bir mübarizəyə girmədən türklərdən qoruyacaq idi. Bundan başqa, Lossov Alman Orduları Baş İdarəsi tərkibində, Transqafqazdakı dəmiryollarının qorunması üçün polkovnik Kressin tabeliyində xüsusi birliklər yaradıldığı məlumatını da təsdiq etdi.

Bu toplantı, Bernsdorfun, Gürcüstan və Ermənistanın alman himayəsinə alınmasını tövsiyə edən teleqrafı ilə tanış olmaq üçün Alman Orduları Baş İdarəsində general Bartenverffer və polkovnik Kressin də ertəsi gün iştirak edəcəyi daha geniş bir toplantının keçirilməsi qərarı ilə sona çatdı.

4 iyun toplantısı

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyində keçirilən 4 iyun toplantısının əsas mövzusu Gürcüstan və Ermənistanın alman himayəsinə alınıb-alınmayacağı məsələsi idi. Bu toplantı indiyə qədər Transqafqaz mövzusunda keçirilən toplantıların həm say, həm də müzakirə olunan mövzuları baxımından ən əhatəli toplantısı olduğu üçün, əsas mövzu ilə birlikdə Qafqaz məsələsi də bütün cəhətləri ilə müzakirə edilmişdir. Almaniya xarici işlər naziri Kühlmann, Alman Orduları Baş İdarəsindən general Bartenverffer, general Lossov, polkovnik Kress və Almaniya Xarici İşlər Nazirliyindəki digər vəzifə sahibləri də toplantıda iştirak edən şəxslər arasında idilər (43).

Toplantıda da ilk çıxış edən general Lossov oldu. Məlumat mahiyyətində bir çıxış etdi və Batum konfransı haqqında geniş məlumat verdi. Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətini burada da şiddətlə tənqid etdi. Lossovon verdiyi məlumatlara görə, gürcülər və ermənilər Osmanlı təhdidinə qarşı alman himayəsinə istərkən, Nuru Paşa və zabidləri azərbaycanlıları Osmanlı himayəsinə girməyə razı etmişdilər. Onun üçün azərbaycanlılar Xəlil Paşaya bir nümayəndə heyəti göndərərək, Osmanlı dövləti ilə birləşmək istədiklərini bildirmişdilər. Almaniyanın Transqafqazdakı imicinə də toxunan Lossov Batum danışıqları zamanı bir tərəfdən, Osmanlı tələblərinə qarşı çıxma bilmədikləri, digər tərəfdən, transqafqazlıların arzularına yardım etmədiyi üçün qafqazlılarda İttifaq dövlətlərinin lider ölkəsi Almaniya deyil də, Osmanlı dövlətiymiş kimi düşüncələr yaranmağa başladığını elan etdi. Bu şərtlər altında müvəffəq ola bilməyəcəyini düşündüyü üçün də Batumdan Berlinə geri dönməyə qərar vermiş qraf von Schulenburg alman hökumətinin təmsilçisi olaraq Tiflisə göndərmişdi. Lossov Almaniyanın Transqafqaza olan marağını göstərmək üçün Batum danışıqları zamanı Potidən Aleksandropola qədər olan dəmiryollarının qorunması üçün bir neçə yüz müharibə əsirindən ibarət güclü bir birlik qurmuşdu. Ancaq Lossovon verdiyi məlumatlara görə, Transqafqazdakı dəmiryollarını alman nəzarətinə almaq üçün bu birliklər kifayət etmədiyindən, Alman Orduları Baş İdarəsi də bölgəyə iki batalyon əsgər göndərməyə hazırlanırdı. Bundan başqa, Lossov Gürcüstan ilə alman mənfəətlərini qoruyan ikili müqavilələr imzaladığını da söyləmişdir.

General Bartenverffer isə diqqəti ingilis təhdidinə yönəldərək ingilislərin Ənzəliyə qədər irəlilədiklərini və Dəclə bölgəsindəki digər ingilis birlikləriylə də əlaqə qurduqlarını bildirdi. Alman Orduları Baş İdarəsi bu vəziyyəti, Almaniyanın Transqafqaz siyasəti baxımından bir təhdid olaraq görürdü. Onun üçün də Alman Orduları Baş İdarəsi general Sekt vasitəsi ilə dəfələrlə osmanlıların şimali Qafqazdan uzaq durmalarını və bütün diqqətlərini ingilislərə qarşı toplamaq məcburiyyətində olduqlarını Osmanlı dövlətinə bildirmişdi.

Müttəfiq Osmanlı dövlətinə qarşı Lossov və Bartenverffer tərəfindən yapılan bu sərt tənqidlər qarşısında Kühlmann, Transqafqaz məsələsinin alman imperiyasının Osmanlı siyasəti çərçivəsində bütün olaraq ələ alınması tərəfdarı olduğunu bildirdi. Kühlmann, Almaniyanın əsas siyasətinin müharibə davam etdiyi müddətdə və hətta hər nə qədər çətin olsa

da müharibə bitdikdən sonra da Osmanlı ilə yaxşı əlaqələri davam etdirmək olduğunu xatırladı. Osmanlı-alman münasibətlərinin zədələnməməsi gərəkliyini bildirdi. Kuhlmann Almaniyanın Osmanlı dövlətinə rəsmən vermiş olduğu bir sözü bir daha xatırladı: O da Osmanlı torpaqları işğal altında olduğu müddətdə Almaniyanın ancaq Osmanlının razılığı ilə sülh imzalaya biləcəyi idi. Osmanlı dövləti Mesopotamiya və Fələstində müharibədə məğlub olduğu kimi bu bölgədəki torpaqları işğal altında idi və hərbi mütəxəssislərə görə də geri ala bilməyəcək vəziyyətdə idi. Beləliklə, Kuhlmanna görə, Osmanlının bu işğal altındakı torpaqlarına qarşılıq ona Qafqazdan torpaq verilməli idi; ancaq bu qarşılıq, Brest-Litovsk müqaviləsi çərçivəsində ola bilərdi. Bundan başqa, Kuhlmanna görə, Transqafqaz dəmiryollarına hakim olma mübarizəsi bir Almaniya-Osmanlı hərbi münaqişəsinə səbəb olacaq səviyyəyə çatmışdı. Bunun qarşısı mütləq alınmalı idi.

Kuhlmannın Transqafqazda bir Almaniya-Osmanlı hərbi münaqişəsindən bəhs etməsi üzərinə Lossov dəmiryollarını qoruyan alman əsgərlərinin aldığı əmrə əsasən Osmanlı əsgərləri ilə silahlı mübarizədən uzaq duracaqlarını bildirdi. Ancaq Lossov da Osmanlı dövlətinin hədsiz tələblərinə görə, Transqafqazda bir Almaniya-Osmanlı hərbi münaqişəsinə mane olmanın çətinliklərindən bəhs etdi.

Kuhlmann Transqafqaz mövzusunun mütləq diplomatik yollarla həll edilməsinin vacibliyini yenidən vurğuladı və düşüncələrini belə sıraladı: Qafqaz məsələsindən danışarkən Almaniyanın Rusiya ilə olan əlaqələri də gözdən uzaq tutulmamalı idi. Hal-hazırda Almaniyanın sovet hökuməti ilə olan münasibətləri olduqca gərgindir. Sovet hökumətinin Berlin səfiri İoffe, heç şübhəsiz, Bakının os-manlılar tərəfindən alınmasının, alman-rus əlaqələri baxımından ciddi nəticələr yaradacağı söyləmişdi. Onun üçün Osmanlı dövlətinin Bakıya yönəlmiş əməliyyatlarına mane olmaq və Bakıdakı neft qurğularına zərər verilməməsi üçün alman hökumətinin böyük səy göstərməsi gərək idi. Çünki ermənilər, Osmanlı dövlətinin Bakını aldığı təqdirdə şəhərdəki bütün qurğuları istifadə edilməyəcək şəkllə gətirəcəkləri barədə təhdidini yetirmişdilər. Onun üçün Osmanlı dövlətinin Bakını sağlam bir şəkildə alması gözlənilirdi. Bakının alınması ruslarla anlaşaraq sadəcə və sadəcə alman əsgərləri ilə mümkün ola bilərdi.

Bakı mövzusunda isə Lossov buranı alman əsgərlərinin alması halında ermənilərin qurumlara toxunmayacaqları sözünü verdiklərini bildirdi. Lakin Nuru Paşa, oradakı müharibə əsirlərindən və köntüllülərdən yaratdığı ordu ilə Bakını ələ keçirməyə çalışırdı. Lossovun bildirdiyinə görə, Alman Orduları Baş İdarəsi, Osmanlı dövlətindən Nuru Paşanın geri çağırılmasını və Bakı istiqamətindəki hücumların durdurulmasını istədiyi halda, Nuru Paşa hələ Transqafqazda idi və fəaliyyətləri şimali Qafqaza qədər uzanmaqda idi.

Bu müzakirələr arasında kapitan Dusterberg, Almaniyanın tələblərini Osmanlıya qəbul etdirməsinin ən yaxşı yolunun, Almaniya Hərbi Nazirliyinin Osmanlıya göndərəcəyi ləvazimatların azaldılması olduğunu söylədi. Lossov, Transqafqaz üçün bunun müzakirə edilə biləcəyi; ancaq Fələstin üçün ləvazimatların göndərilməsinin zəruri olduğunu bildirdi. Kuhlmann, müstəqilliklərini elan edən Transqafqaz dövlətlərindən sadəcə Gürcüstanın müstəqilliyinin tanıma biləcəyini, digər xalqların hələlik dövlət ola biləcək təşkilatlarının olmadığını bildirdi.

Almaniyanın Transqafqaz siyasətini anlamamız baxımından 3-4 iyun toplantıları əhəmiyyətli bir sənəd sayıla bilər. Çünki bu toplantılar həm Alman hökumətinin həm də Alman Orduları Baş İdarəsinin geniş iştirakı ilə gerçəkləşmişdir. Bu toplantılarda Almaniya imperiyası Xarici İşlər Nazirliyi təmsilçiləri, Alman-Osmanlı münasibətlərinin Transqafqaz səbəbindən pozulmaması gərəkliyini hər zaman vurğulamışdılar. Çünki Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi rəhbərləri Orta Asiya siyasətləri üçün "atlama daşı" olaraq gördükləri Osmanlı dövləti ilə yaxşı əlaqələri müharibədən sonra da davam etdirməyi planlayırdılar. Beləliklə, Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə görə, Qafqaz məsələsi mütləq diplomatik yollarla həll edilməli idi. Alman Orduları Baş İdarəsinin isə daha çox hərbi yol tərəfdarı olduğu və Transqafqazdakı Alman mənafeyinin qorunması üçün polkovnik Kressin həmən Potiyə hərəkət etməsi və daha sonra da iki batalyon alman əsgərinin göndərilməsini istədiyi görülürdü. Beləliklə, bu toplantılarda Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi ilə Alman Orduları Baş İdarəsi arasında Qafqaz siyasəti mövzusunda ciddi bir görüş ayrılığı ortaya çıxmışdı.

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə görə, Transqafqazda ortaya çıxan müstəqil dövlətlərdən sadəcə Gürcüstan tanınıb himayə edilə bilərdi, erməni və azərbaycanlılar hələ dövlət qura biləcək mərhələyə çatmamışdılar.

Transqafqazın çətin problemlərindən biri olan Bakı mövzusu, 4 iyun toplantısında ələ alınmış və Osmanlı əsgərinin Bakını aldığı təqdirdə Rusiyanın müharibəyə başlayacağı ehtimalı vurğulanmışdır. Beləliklə Bakını ələ keçirməyə hazırlaşan Nuru Paşaya mane olunmasının zəruriliyi üzərində durulmuş və Bakının sadəcə alman əsgərləri ilə alınması ifadə edilmişdir.

Bu toplantılarda ələ alınan mövzular haqqında Osmanlı dövlətinin və general Sektin məlumatlandırılmaması məsələsində göstərilən həssaslıq Almaniyanın müttəfiq Osmanlı dövlətindən gizli bir Qafqaz siyasəti icra etməsi və Osmanlı dövlətinə inanmadığı şəkildə izah edilməlidir.

Alman-Rus ittifaqı

Osmanlı dövləti, Almaniya imperiyasının ondan xəbərsiz gizli bir Qafqaz siyasəti icra etməsini, 4 iyun toplantısının üzərindən çox zaman keçmədən anlamış-dı. Bu səbəbdən, Ənvər Paşa, Zəki Paşa vasitəsi ilə Lüdendorfa göndərdiyi teleq-rafda, Osmanlı dövlətinin Qafqaz məsələsi mövzusunda birinci dərəcədə maraqlı olduğunu bildirir və üzüntü ilə belə davam edirdi: "Almaniya Qafqaza olan ma-rağımızı bilməsinə baxmayaraq, bərabər istifadə edəcəyimiz Tiflis-Poti dəmiryolu üçün bizə xəbər vermədən iki alman batalyonunu Gürcüstana göndərir. Bundan başqa, alman müharibə əsirlərindən yaradılan iki xüsusi dəstəni də bu yol üzərinə yerləşdirir. Müttəfiqlərimizin səfirləri ilə burada hər mövzunu müzakirə edirik. Ancaq bizim birinci dərəcədə maraqlandığımız və bizim üçün çox əhəmiyyətli olan bir mövzuda (Qafqaz) bizim görüş və düşüncələrimiz nəzərə alınmır" (44).

Almaniyanın, Osmanlı dövlətinin xəbəri olmadan Qafqaza əsgər göndərməsinin mənfi nəticələrinin ortaya çıxmağa başladığını bildirən Ənvər Paşa, "Qarakilsə yaxınlarında ermənilər ilə girdiyimiz bir döyüşdə, alman xüsusi qoşunlarının ermənilərin yanında bizə qarşı döyüşdüyü xəbəri gəldi. Buna əvvəl inanmaq istəmədim və ermənilərin bir oyunu olaraq düşündüm. Ancaq bunun həqiqət olduğu anlaşılınca bu xüsusi birliklər silahsızlandırılaraq geri göndərildi. Göründüyü kimi bu plan general Lossov tərəfindən icra olunmuşdu. Əgər belə olarsa ermənilər və gürcülər Osmanlı dövləti ilə Almaniya arasında Qafqaz mövzusunda bir problem olduğunu düşüncələr və bu da bizim zərərimizə olacaqdır. Bu səbəbdən, müttəfiqlər arasındakı səhv addımların qarşısını almaq üçün Qafqaz mövzusunda düşüncələrinizi vaxtında bizə bildirməyiniz çox əhəmiyyətlidir" deyər yazırdı.

Beləliklə, 4 iyun toplantısında Kühlmann və Lossovun da göstərdikləri kimi Transqafqazda Alman-Osmanlı hərbi münaqişəsinin qarşısı alınma bililməmiş və bir vaxt Fələstin cəbhəsində birlikdə döyüşən iki müttəfiq indi Qafqaz cəbhəsində qarşı-qarşıya gəlmişdi. Ənvər Paşa bunun Transqafqaz xalqları arasında yaradacağı mənfi nəticələrə diqqət yetirərək Alman qərargahının Qafqazla bağlı tədbirlərini məhz Osmanlı qərargahı ilə müzakirə etməsini istəyirdi.

Bununla bağlı Ənvər Paşa Almaniya Orduları Baş İdarəsi komandanı general Lüdendorfa müraciətlə yazırdı: "3-cü Ordudan gələn xəbərlərə görə son zamanlarda Suxumda bir alman xüsusi dəstəsi yerləşdirildi. Bu dəstə müsəlmanları silahsızlandıraraq xristianlara silah payladı. Müsəlmanlar bu müharibənin əvvəlindən bəri bizimlə ruslara qarşı döyüşürdülər. Müttəfiqimiz Almaniyanın isə indi onları silahsızlaşdırması haqsızlıqdır. Bu səbəbdən ümumi mənafeyimizin zərər görməməsi üçün siz cənab Lüdendorfdan, Suxumda tədbirlər alınması mövzusunda əmr verməyinizi xahiş edirəm.

Bizim Gürcüstana çox marağımız yoxdur. Amma ermənilər bizimlə olan müsəlmanlar arasında yerləşirlər. Cənab Lüdendorf, onun üçün bu mövzudakı fikirlərinizi təcili və zamanında bildirməyinizi istəyirəm. Qardaşın Paşa tərəfindən müsəlmanların olduğu Gəncə (Yelizavetpol) və Dağıstanda tədbirlər həyata keçirildi. Bu tədbirlər vasitəsilə və III Ordunun həyata keçirdiyi təşkilatlanmalar sayəsində xeyli iş gördük. Onun üçün Gürcüstandakı alman batalyonunun cənuba və şərqə göndərilərək xərclənməsi tərəfdarı deyiləm. 3-cü Ordu da bolşeviklərə qarşı müsəlmanları qorumaq üçün Gəncəyə bir diviziya yolladı.

İstər alman səfirliyi vasitəsi ilə, istər bilavasitə baş qərargahınızdakı Zəki Paşa vasitəsi ilə, istərsə başqa bir yolla yuxarıda bildirdiyim mövzularda cənab Lüdendorfun orada aldığı qərarları, bu andan etibarən vaxtında bizə bildirmələrini yenidən xahiş edirəm".

Beləliklə, Ənvər Paşa həm Transqafqaz mövzusunda Alman Orduları Baş İdarəsi ilə əlaqəli bir şəkildə çalışmaq istədiyini ifadə edir, həm də qardaşı Nuru Paşanın Transqafqazda İttifaq dövlətləri üçün əhəmiyyətli fəaliyyətlər göstərdiyini bildirirdi. Ənvər Paşa Osmanlı dövlətinin Gürcüstana marağının olmadığını, Transqafqazdakı müsəlmanlar ilə əlaqə qurmağa çalışdığını, yalnız ermənilərin, Osmanlı dövləti ilə Transqafqaz müsəlmanları arasında yerləşdikləri üçün onlarla maraqlandıklarını bildirirdi.

Yuxarıdakı toplantılardan və Ənvər Paşanın teleqrafından anlaşıldığı kimi Osmanlı ilə Almaniya arasında Transqafqaz məsələsinin həlli gecikdikcə Osmanlı-Alman münasibətləri zərər görməyə başlamışdı. Osmanlı-Alman əlaqələrinə dərinlənə yanaşılıqda yuxarıda göstəriləndi kimi artıq Almaniya da iki təmayülün yarandığını görmək olur. Bunlardan birincisi, xüsusilə alman hökumət mühitində, başda xarici işlər naziri Kühlmann olmaqla, müdafiə olunan görüş idi ki bunlar müharibədən sonra da Osmanlı dövləti ilə müttəfiqliyin davam etməsini istəyirdi. İkinci təmayül isə, xüsusilə Alman Orduları Baş İdarəsi tərəfindən müdafiə edilən və müharibədən sonra Osmanlı ilə ittifaqın bitməsini istəyənlərdir. Müharibədən sonra da Osmanlı dövləti ilə müttəfiqliyin davamını istəyən baş nazir Hertlinq, 9 aprel 1918-ci ildə general Lüdendorfa göndərdiyi teleqrafda sadəcə ayaqda dura biləcək bir Osmanlı dövlətinin özləri üçün sərfəli ola biləcəyini bildirərək belə deyirdi: "Əgər şərq (Orient) siyasətimizi davam etdirmək istəyiriksə, ayaqda dura biləcək bir Türkiyəyə ehtiyacımız var. Ancaq Türkiyə Trablusqərbdə, Aralıq və Egey dənizlərində, Balkanda, Ərəbistanda, Fələstin və Mesopotamiyada çox qiymətli torpaqlar itirdi və iqtisadiyyatı o qədər bərbaddır ki, bizim faydalana bilməyimiz imkansızdır. Türkiyə öz daxili gücü ilə süqutdan xilas ola bilməz. Onun daxili işlərinə və torpaq əldə etməsinə yardımçı olmalıyıq. Amma heç bir zaman da çox güclü bir dövlət olmasına icazə verməməliyik. Əgər bunu etməsək Antanta dövlətləri onun külləri üzərində şərq gedən yolumuzu bağlayarlar" (45). Bundan başqa, Hertlinq Osmanlı dövlətinin ayaqda dura bilməsi üçün hansı bölgələrin alınmasının gərəkli olduğunu hərbi baxımdan mütləq müəyyənləşdirilməsinin zəruri olduğunu və bu mövzuda Alman Orduları Baş İdarəsinin də iştirakı ilə bir toplantının keçirilməsini Lüdendorfdan tələb edirdi.

Hertlinq Osmanlı dövlətinin şərq və Qafqaz sərhədlərinin müəyyənəlməsi üçün bir toplantı keçirilməsini lazım bildikdən sonra, İstanbulda bir Qafqaz konfransının keçirilməsi üçün işlər başlandı. Alman Orduları Baş İdarəsi konfransa hazırlıq üçün general Lossovu vəzifələndirdi. Lossov ilk fəaliyyət olaraq İstanbulda keçirilməsi düşünülmüş konfransın Berlində olması üçün səy göstərirdi. Beləliklə, Osmanlı dövlətinin müzakirələri uzatma ehtimalına icazə verilməmiş olacaqdı (46). Bundan başqa, bu konfransın hazırlıq işlərini müzakirə etmək üçün 27 iyun 1918-ci ildə Xəlil bəyin Bernsdorfla iki saatlıq görüşü oldu. Bernsdorfun bildirdiyinə görə (47), Osmanlı dövləti ictimaiyyətə açıq bir konfransda Almaniya tərəfindən təhqir olunmaq istəmədiyi üçün bu tədbirdən əvvəl Almaniya ilə anlaşmaq və toplantıda sadəcə Qafqazdakı dövlətlərin sərhədlərini müəyyənəldirmək istəyirdi. Öz sərhədlərini isə Almaniyanın yardımları ilə İttifaq dövlətlərinə qəbul etdirmək niyyətində idi. Bernsdorf isə teleqrafda Xəlil bəyə başdansaovdu bir cavab verərək Qafqazda konfrans üçün hələ əmr almadığını, daimi bir sülh üçün Brest-Litovsk sülhünün əsas alınaraq sərhədlərin etnik formaya görə müəyyənəldirilməsinin vacibliyini bildirdiyini də göstərmişdir.

Qafqazdakı sərhədlərin müəyyənəlməsi ilə əlaqədar bir konfransın hazır-lıqlarının davam etdiyi zamanda general Kress də Tiflisə gəlmişdi. 18 iyun 1918-ci ildə Tiflisdən göndərdiyi teleqrafda (48), Gəncəni ziyarəti zamanı Nuru Paşanın Azərbaycandakı əməliyyatlarında, Azərbaycan xalqı tərəfindən yardım gördüyünü, geri çağırılması vəziyyətində həm Osmanlı dövlətinin nüfuzunun zədələnməyini, həm də bununla azərbaycanlıların Almaniya düşmən olacaqlarını göstərirdi. Kressin bildirdiyinə görə, Nuru Paşa Azərbaycan xalqını, bolşevik və ermənilərdən qorumaqda idi. Onun üçün əgər Almaniya, Osmanlı dövlətini orada istəmərsə Azərbaycanı qoruyacaq bir diviziya alman əsgərini bölgəyə göndərmək məcburiyyətindədir. Ancaq hər halda Osmanlı dövlətinin Azərbaycanda kiçik və müvəqqəti dəstələr yerləşdirməsinə Almaniyanın icazə verməsi lazımdır. Bunun əvəzində Osmanlı dövlətindən gürcü haqlarını tanınması, Transqafqazdakı alman iqtisadi mənafeyini zəmanət altına alması, xüsusilə dəmiryollarını alman nəzarətinə verməsi istənilə bilərdi. Kressə görə, Bakı məsələsi həm Osmanlı dövləti, həm də Azərbaycan hökumətinin razı olacağı bir şəkildə bir an əvvəl həll edilməli idi. Azərbaycanlı nazirlərə görə müstəqil Azərbaycanın ayaqda dura bilməsi üçün Ba-kının mütləq öz əllərində olması vacib idi.

Kressin, "müstəqil Azərbaycanın ayaqda dura bilməsi üçün Bakının mütləq azərbaycanlı hakimiyyəti daxilində olması gərək olması" düşüncəsinə qarşı Lüdendorf Ənvər Paşaya göndərdiyi 27 iyun 1918-ci il tarixli teleqrafda Bakıdakı neft yataqlarının zərər görmədən müzakirələr yolu ilə əldə edilməsi, qurumların idarəetmə və istifadə haqqının almanların əlində olması vacibliyini bildirirdi. Çünki, Almaniya həm bu müharibənin əsas aparıcısı, həm də bu qurumları idarəetmə sistemi və istifadəsi üçün lazım olan texniki mütəxəssislərə sahib olan ölkə idi. Bundan başqa, Lüdendorf Transqafqazdakı məqsədlərinə nail ola bilməsi üçün həm Almaniyanın, həm də Osmanlı dövlətinin hər növ münaqişədən uzaq durması gərəkdiyini bildirirdi (49).

Almaniya Bakı məsələsinə görə Rusiyanın yenidən İttifaq dövlətlərinə qarşı müharibəyə girməsinin öz mənafeyi baxımından təhlükəli olacağını düşünürdü. Çünki, Rusiya Bakının Osmanlı ordusu tərəfindən alınmasını müharibə səbəbi sayırdı (50). Anlaşılacağı kimi, Bakı, Qafqaz probleminin zirvə nöqtəsi halına gəlmişdi. Bir tərəfdən, cənubdan Bakıya tərəf irəliləyən ingilis əsgərləri qarşısında Bakının bir an əvvəl İttifaq dövlətləri tərəfindən işğal məcburiyyəti, digər tərəfdən, Bakının Osmanlı dövləti tərəfindən alınmasını müharibə səbəbi sayan Rusiya və Qafqazda Bakını almaq üçün kifayət qədər əsgəri olmayan Almaniya. Osmanlı dövləti, Bakının Osmanlı əsgəri tərəfindən alınması üçün davamlı ingilis təhlükəsini göstərəkən, Almaniya, Bakının Osmanlı əsgəri ilə alınması vəziyyətində Rusiyanın yenidən İttifaq dövlətlərinə qarşı müharibəyə başlayacağı riskindən bəhs edirdi. Beləliklə, Almaniya, Rusiya və Osmanlı dövləti Bakıdakı mənafeələrini qoruya bilmək və digərlərini yanılmaq üçün bir-birlərinə qarşı çox doğru olmayan xəbərlər yaymağa başladılar.

İsveçrəli bir biznesmen olan Hartmann iyulun 9-da Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə türklərin Culfa və Təbrizi boşaltdıqlarını və bir ingilis konsul ilə ingi-lis əsgərlərinin Təbrizdə olduqlarını yazırdı (51). Bu, Osmanlı qaynaqlı, doğru olmayan bir xəbər idi (52). Almanlara ingilis təhlükəsini göstərmək üçün bilərəkdən ortaya atılmışdı. Eyni şəkildə, avqustun 4-də general Kress hələ təsdiqlənməmiş xəbərlərə görə, türklərin Bakını ələ keçirdiyini və Bakı bölgəsindəki əməliyyatlarda alman əsgər və zabitlərindən nə daha əvvəl, nə də indi istifadə edilmədiyini bildirirdi. Bundan başqa, türklərin Bakını almalarını çətinləndirmək üçün indiyə qədər Batum-Tiflis yolu ilə gedən bütün silah nəqliyyatına mane olunduğunu da teleqrafında bildirirdi (53). Almaniyanın İstanbuldakı hərbi attaşesi isə avqustun 7-də Osmanlı qərargahına Bakının türklərin əlində olması haqqında heç bir xəbərin hələ gəlmədiyini bildirirdi (54). Doğru olan isə bu idi: 1918-ci il avqustun 5-də Osmanlı ordusu Bakıya hücum etmiş, amma Bakını ala bilmədən geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı (55). Digər tərəfdən, Peterburq qəzetləri, Bakı hökumətinin ingilisləri Bakıya dəvət etdiyini yazırdı (56). Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə bu ziddiyyətli xəbərlərin gəlməsinin ən əhəmiyyətli səbəbi, Almaniyanın Qafqazda hələ tam şəkildə teleqraf sistemini qura bilməməsi idi. Almaniya Osmanlı xəbərəlmə sistemi vasitəsi ilə məlumatlandırılırdı. Onun üçün də Tiflisdən gələn teleqraflar çox vaxt Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə gec çatırdı. Xüsusilə Bakı məsələsində Almaniya, Osmanlı dövləti və Rusiya öz siyasətlərinə uyğun xəbərlər yayırdılar. Beləliklə, Almaniyanın Qafqaz ilə əlaqədar xəbərlərin nə qədər doğru olduğunu öyrənməsi xeyli vaxt tələb edirdi.

Bu məlumat müxtəlifliyi içərisində Ənvər Paşa, 19 avqust tarixli teleqrafında, özünün Bakının alınmasını təhrək edən adam olaraq görünməsinə istəmədiyini; ancaq ingilislərin Bakıya girməsi halında İttifaq dövlətlərinin vəziyyətinin çətinləşəcəyini Lüdendorfa yazırdı. Ənvər Paşaya görə, ingilislərin Bakıda yerləşmələri təhlükəsizlik baxımından Qafqazın

tamamını təhlükəyə salacaqdı və ermənilər də ümidlərini ingilislərə bağlamışdılar. Digər yandan Rusiyanın vəziyyəti də inamverici deyildi. Ənvər Paşaya görə, Almaniya və Osmanlı dövlətinin müzakirələr yolu ilə Bakıdakı mənafeələrini qorumaları imkansızdı. Beləliklə, Bakı üçün ən sürətli həll yolu Alman və Osmanlı əsgərlərinin buranı ən qısa zamanda almasıdır. Bakı nə qədər tez alınarsa, neft qurumlarının dağıdılması təhlükəsi də o qədər az olacaqdır. General Sektə görə də Bakı nefti ən qısa zamanda təhlükəsiz şəkildə qorunmalı idi (57).

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Alman Orduları Baş İdarəsindəki təmsilçisi Bercheim də, Ənvər Paşa və general Sekt ilə eyni fikirdə idi. Bercheimə görə, Bakıdakı vəziyyət oranın İttifaq dövlətləri tərəfindən bir an əvvəl alınmasını tələb edirdi və Bakının alınmasında alman əsgərlərinin iştirakını general Kress həll etməli idi. İngilislərin Bakını əldə etmə təhlükəsinə qarşı Bercheim öz təklifinin təcili nəzərə alınmasını istəyirdi; Bu təklifə görə, ruslar və türklər ilə anlaşılaraq, Bakı ingilislərdən təmizlənməli, şəhərin idarəetmə sistemi ruslarda qalmalı, bu idarəetmə sistemi, almanlara və ruslara neft verməyi qəbul etməli, türk tələbləri də diqqətə alınmalı idi (58).

Ənvər Paşa və Bercheimin, Bakının bir an əvvəl alınmasını Alman Orduları Baş İdarəsindən istəmələri ilə Alman Xarici İşləri Nazirliyindən Lüdendorf da, Berlindəki rus səfiri İoffe ilə görüşləri davam edən, Brest-Litovska əlavə olaraq düşünülməli alman-rus müqaviləsi çərçivəsində Osmanlı dövlətinin tələblərinin də diqqətə alınacağı bir şəkildə təcili Bakı mövzusunun müzakirə edilməsini istəyirdi (59).

Bunun üzərinə Bercheim, 20 avqustda Lüdendorfa göndərdiyi teleqrafda (60), Bakı mövzusunda İoffe ilə görüşdüyünü; ancaq İoffenin, Bakının alınmasında Osmanlı əsgərinin iştirakını, imzalamağa hazırlaşdıqları alman-rus əlavə müqaviləsinin açıq bir şəkildə pozulması olduğunu düşünürdü. Ona görə bu, Almaniyanın əlavə müqavilə ilə üzərinə aldığı məsuliyyəti yerinə yetirməməsi mənasına gəlirdi. İoffe, almanların Bakını almalarına rusların etiraz etməyəcəyini və Bakı xalqının da almanlara qarşı gəlməyəcəyini, buna qarşılıq, şəhərə Osmanlı qoşunlarının alınması mövzusunun qəbul edilməz olduğunu söyləyirdi.

İoffe-Bercheim danışıqlarından sonra Bercheim Osmanlı qərargahındakı general Sekt ilə görüşdü. Bu görüşdə Bakının alınmasında hərbi gücdən istifadə lazımdırsa bölgədə kifayət qədər alman əsgəri olmaması səbəbi ilə Rusiya ilə anlaşılaraq Osmanlı əsgərinin yardımının mümkünlüyü, ancaq heç bir şəkildə Osmanlı əsgərinin şəhərə soxulmaması qərarı alındı. Osmanlı hərbi birlikləri şəhərin xaricində, alman-rus əlavə müqaviləsinin 14-cü maddəsində yer alan birinci və ikinci paragraflarda bildirilən sərhədlərdə yerləşdiriləcəkdi. Bu şəkildə rus hökuməti, Bakıya qarşı olan bu tərz bir hücumu düşmənlik kimi görməyəcəkdi. Bundan başqa, ingilis təhlükəsi şəhərdən uzaqlaşdırıldıqdan sonra, Bakının idarəetmə sistemi yenidən ruslara veriləcək; ancaq neftin istifadəsi mövzusunda Almaniya, Rusiyaya Osmanlı dövləti öz aralarında anlaşacaqdılar.

Bu şərtlər çərçivəsində Bakı mövzusunda müqavilə rəziləti əldə edilmiş kimi görünürdü. Ancaq İstanbuldakı Almaniya Hərbi Attaşeliyindən bildirildiyi kimi (61), bu müqavilənin icrası çətin idi. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycanda kifayət qədər alman hərbi gücü yox idi. Beləliklə, Bakıya qarşı ediləcək bir hücumda böyük ölçüdə Osmanlı əsgərindən istifadə ediləcəkdi. General Sekt, bu Osmanlı əsgərlərinin şəhərə daxil olmasına imkan verməyəcəyini bildirmişdi. Amma bu az qala imkansızdı. Çünki bölgədəki osmanlı-azərbaycanlı ittifaqı və Osmanlının müharibə hədəfləri Osmanlı əsgərinin Bakıya girməsini, Bakı nefti və Transqafqaz dəmiryollarını Osmanlı dövləti ilə Almaniyanın ümumi istifadəsinə vacib edirdi. Lakin imza mərhələsinə gəlmiş və Osmanlıdan gizlədilməli alman-rus əlavə müqaviləsi buna imkan vermirdi. Belə anlaşılır ki, Berlində kağız üzərində alınan qərarlar bölgə realıqlarına uyğun deyildi.

Həmçinin İoffe Almaniyanın əlavə müqavilədə söz verdiyi kimi, Osmanlı əsgərlərini Bakıdan uzaq tutma öhdəliyini yerinə yetirəcəyinə inanmaq istədiyini və Rusiyanın bu mövzuda güzəştə getməyəcəyini, 21 avqustda yenidən bildirirdi. Halbuki, Almaniya bu xüsusda daha əvvəl söz vermişdi. İoffe əlavə müqaviləni imzalamaq üçün hökumətdən səlahiyyət aldığı və müqavilənin icrasından həmişə sonra, almanların gecikmədən türk qoşunlarını, 14-cü maddədə bildirilən sərhədlərin arxasına çəkməsini istəyirdi. Bundan başqa, İoffe əgər alman əsgərləri ilə birlikdə Bakıya Osmanlı əsgəri də girsə, şəhərdəki ermənilərin ingilis əsgərlərinə üstünlük verəcəyini bildirir, Bakını alacaq alman əsgərlərinin ingilis təhlükəsi sovuşduqdan sonra şəhəri tez geri boşaldıb ruslara təslim etmələri şərtini irəli sürürdü (62).

Rus hökumətinin Bakı mövzusunda təklifindən də anlaşılacağı kimi, Almaniya, mühüm bir qərar mərhələsinə gəlmişdi. Ya Rusiyanın yuxarıda bildirdiyimiz tələblərini qəbul edib əlavə müqaviləni imzalayacaq, ya da müqavilə imzalanmadan müvəffəqiyyətsizlə dıçar olacaqdı. Müqavilənin uğursuzluğa dıçar olması vəziyyətində Almaniyanın, sadəcə bu müqavilə ilə əldə etdiyi mənfəətləri boş çıxmayacaq, həm də böyük ehtimalla Brest-Litovsk müqaviləsi də nəticəsiz qalacaqdı. Bu da Almaniyanın Estoniya, Latviya, Gürcüstan və rus donanmasından pay almaq kimi mənfəətlərinə zərər verəcəkdi. Almaniya, bu vəziyyəti daxili və xarici siyasi platformada izah edə bilməz və beləliklə, yüksək nüfuzuna ziyan dəyər.

Bu səbəbdən Almaniyanın siyasi mənfəəti, daha əvvəl Ənvər Paşanın söz verdiyi kimi Osmanlı qoşunlarının əlavə müqavilədə bildirilən xəttin gerisinə çəkilməsi ilə mümkün idi. Digər yandan Bakı hərəkətinin də sadəcə alman əsgərləri ilə təşkili vacib idi. Almaniya Osmanlı dövlətinə Rusiyanın bu tələblərini qəbul etməyə çalışarkən Osmanlıya qarşı hərbi bir hərəkətə başlaması düşünürdü. Diplomatik təzyiqlər və Qafqazdakı Osmanlı əməliyyatları üçün veriləcək yardımın məhdudlaşdırılması təsirli bir yol kimi görünürdü. Almaniya Bakı bölgəsindəki Osmanlı birlikləri ilə əlaqəsini kəsməyi və əgər Bakını almaq üçün lazım olan qədər alman əsgəri tezliklə tapılmazsa, o zaman məcburən

Bakının alınmasını gecikdirməyi düşünürdü (63). Buna görə Almaniya, bir yandan Bakıdakı mənafeyini qorumaq üçün Rusiya ilə anlaşaraq - hər hansı bir hərbi münaqişəyə girmədən - Osmanlı kənarlaşdırmağı düşünür, digər yandan da onlara Bakı neftindən pay verməyi qəbul edirdi (64).

Nəticədə 27 avqust 1918-ci ildə alman-rus əlavə müqaviləsi imzalanmış (65), ancaq Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə olaraq imzalanan bu müqavilə də eynən Brest-Litovsk kimi kağız üzərində qalmış, icra edilməmişdir. Çünki, bu əlavə müqavilə ilə həm almanlar, həm də ruslar yerinə yetirə bilməyəcəkləri öhdəliklər götürmüşdülər. Məsələn, Bakıdakı bolşevik idarəetmə sistemi yıxıldığı üçün avqustun 1-dən etibarən özlərinin belə istifadə etmədiyi Bakı neftindən almanlara verməyi qəbul edirdilər. Almanlar isə bölgədə kifayət qədər hərbi birlikləri olmamasına baxmayaraq, əlavə müqavilənin 14-cü maddəsi ilə Osmanlı dövlətini Bakıya qoymayacaqlarını və Bakını ingilis təhlükəsindən qurtarıb yenidən ruslara verməyə zəmanət verirdilər.

Alman-rus əlavə müqaviləsindən Osmanlı dövlətinin xəbərdar olması ilə Sədrəzəm (baş nazir) Tələt Paşa Qafqaz mövzusunda narahatlığını göstərmək üçün sentyabrın 3-də Berlinə hərəkət etdi. Qarşılıqlı görüşmələrdən sonra 1918-ci il sentyabrın 23-də Hintze ilə Tələt Paşa arasında Qafqaz, Türküstan (Orta Asiya) və İran mövzularındakı gizli "Osmanlı-Alman Protokolu" imzalandı. Bu protokol ilə Qafqaz mövzusunda Osmanlı-Alman müqaviləsi bağlandı. Ancaq bu qərarlar da icra olunmadan sadəcə kağız üzərində qaldı. Çünki, sentyabrın 29-da Bolqarıstan Antanta dövlətləri ilə "Səlanik Atəşkəs Müqaviləsi"ni imzalayaraq təslim oldu və həmin gün Almaniya Baş Qərargahı da Amerika prezidenti Vilsona onun nitq və bəyanatlarında irəli sürdüyü təkliflərə uyğun bir sülh müqaviləsi üçün müraciət qərarı aldı. Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsində İttifaq dövlətlərinin məğlubiyyəti artıq dəqiqləşdi.

Birinci Dünya müharibəsi başlayanda Almaniya imperiyasının, gürcü xalqı vasitəsi ilə icra edəcəyi, Tiflis mərkəzli bir Transqafqaz siyasəti mövcud idi. Almaniya imperiyası üçün çox vaxt Transqafqaz Gürcüstanla eyni mənalı idi. Çünki, Almaniya imperiyasının Transqafqaz siyasətini Birinci Dünya müharibəsi başlayanda Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi tabeliyinə girən Maçabelli və Sereteli kimi gürcü müstəqillik hərəkatının əhəmiyyətli şəxsləri formalaşdırırdı. Bundan başqa, gürcülərin xristian olması, Poti və Batum kimi iki əhəmiyyətli liman şəhərinə sahib olmaları, habelə Transqafqaz dəmiryolları üzərində olmaları alman-gürcü yaxınlaşmasının digər əhəmiyyətli səbəblərindən idi.

Almaniya Osmanlı dövləti ilə 2 avqust 1914-cü il İttifaq müqaviləsini imzaladıqdan sonra Qafqaz müsəlmanları ilə əlaqədar siyasətini ön plana çıxarmağa başladı. Almaniya Qafqazdakı müsəlmanlarla əlaqədar fəaliyyətini Osmanlı dövləti vasitəsi ilə icra etməyi düşünürdü. Almaniyanın Qafqaz siyasəti, II Vilhelm dövrü I ilə birlikdə başlayan İslam siyasətinin bir parçası idi. II Vilhelmin İslam siyasətinin əsası isə İngiltərə, Rusiya və Fransa müstəmləkəsi altındakı müsəlmanları qızıqsızaraq bu müstəmləkəçilərə qarşı üsyana təşviq etmək və bu yolla bu dövlətləri zəiflətmək idi. Çünki, II Vilhelmə görə, bu dövlətlər Almaniyanın "dünya gücü" olmasına mane olurdular. Beləliklə, bütün müsəlmanların xəlifəsi olan mürtəfiq Osmanlı padşahının "cihad" elan etməsi İslam ölkələrində əhəmiyyətli müstəmləkələri olan və Birinci dünya müharibəsində Almaniya qarşı döyüşən İngiltərə, Fransa və Rusiyanın həm müharibə gücünü azaldacaq, həm də digər dövlətlər yanındakı nüfuzunu zədələyəcəkdi.

Bolşevik inqilabı müvəffəq olduqda, Brest-Litovskda bolşeviklərə istədiyi kimi bir müqavilə imzalatdıran və cihad elanı arzularına cavab ala bilməyən Almaniya Transqafqazda Osmanlı dövlətinə ehtiyac olmadan öz mənafeyini qoruya biləcəyini düşünməyə başladı. Almaniya Brest-Litovsk müqaviləsi ilə Ukraynanı bolşevik Rusiyasından ayıraraq təsir sahəsini Qafqaz sərhədinə qədər uzatmışdı və strateji baxımdan əhəmiyyətli gördüyü Transqafqaz dəmiryolları ilə Bakı neftini nəzarəti altına almaq istəyirdi. Transqafqaz dəmiryolları Almaniyanın Orta Asiya və Hindistan yolu üçün, Bakı nefti də müharibə uzandıqca Almaniyanın daha çox ehtiyac duymağa başladığı enerji ehtiyatları üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu mənada Almaniya imperiyasının Brest-Litovsk müqaviləsindən sonrakı Transqafqaz siyasətinin işğalçı və istismarçı məqsədli olduğunu söyləmək mümkündür.

Transqafqaz Komissarlığının dağılmasından sonra gürcü, azərbaycanlı və ermənilərin müstəqil dövlətlərini qurma cəhdləri görünür. Bu mənada gürcülərin Almaniya imperiyasından, azərbaycanlıların Osmanlı dövlətindən, ermənilərin isə Antanta dövlətləri və Rusiyadan siyasi, hərbi və maliyyə yardımı aldıklarını söyləyə bilərik. Almaniya imperiyası gürcülərə olan yardımını Birinci Dünya müharibəsinin əvvəlindən axırına qədər davam etdirmiş, hətta Transqafqazda müstəqil dövlət ola biləcək və müstəqilliyini davam etdirə biləcək tək xalq olaraq gürcüləri görmüşdü.

Brest-Litovsk müqaviləsindən sonra Transqafqazda imperialist və müstəmləkəçi siyasət izləyən Almaniya müttəfiqi Osmanlı dövləti ilə qarşı-qarşıya gəlmişdi. Osmanlı dövlətinin bolşevik inqilabından sonrakı Qafqaz siyasəti Ənvər Paşanın şəxsi məsələsi halını almışdır. Ənvər Paşa hökumətdəki mövqeyini gücləndirmək və alman ittifaqının Osmanlı dövləti üçün doğru seçim olduğuna hökumətdəki dostlarını və xalqı inandıra bilmək üçün Osmanlı dövlətinin Qafqazda mütləq 1878-ci ildən əvvəlki sərhədlərinə sahib olması və Qafqaz müsəlmanlarının da müstəqil olmalarının zəruriliyini düşünürdü. Bu baxımdan Osmanlı dövlətinin bolşevik inqilabından Birinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər keçən dövrdə Qafqazda islamçı siyasət izlədiyi söylənilə bilər. Çünki, Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlı torpağı olduğu iddia edilərkən bu vilayətlərdəki müsəlman əhalinin çox olduğu faktı göstərilmiş, yenə eyni şəkildə Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyini istəmiş olan Osmanlı dövləti, bu müstəqillik hərəkatlarında Qafqaz müsəlmanlarına yardımçı olmaq üçün təşkil etdiyi orduya da "İslam Ordusu" adını vermişdir.

* * *

1. Almanyanın Qafqaz siyasətini bundan əvvəl ayrıca tədqiqat mövzusu kimi tədqiq etmişdik (Çolak M. Alman Arxiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Siyaseti (1914-1918). Nəşr edilməmiş doktorluq dissertasiyası. Samsun: 1999). Doktorluq işi kimi apardığımız tədqiqat zamanı Almanyanın Birinci Dünya müharibəsi illərindəki Qafqaz siyasətinin olduqca əhatəli və geniş olduğunu görmüşdük. Xüsusilə, Rusiyadakı Bolşevik inqilabından sonra Almaniya imperiyasının Qafqaz siyasətini Osmanlı dövlətinin iştirakı olmadan və daha sonralar Osmanlı dövlətinin mənfəələrinə baxmayaraq, bolşevik Rusiyası ilə ittifaq çərçivəsində və tamamilə öz mənfəəti uğrunda icraya başlaması özü ilə Qafqaz üzərində daha çox mənfəət toqquşmasına və siyasətlərin icrasına səbəb olmuşdu. Bu mövzuda Ənvər Paşanın Hərbi Nazirliyi dövrünün tədqiq edildiyi kitabımda da Almanyanın Qafqaz siyasəti Ənvər Paşa mərkəzli tədqiq edilərək daha çox Ənvər Paşanın şəxsiyyəti və Osmanlı siyasətinin tətbiqindəki rolu üzərində durmuşdum (Çolak M. Osmanlı-Alman İlişkileri Çerçevesinde Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları. İsparta: Fakülte, 2006). Bəhs edilən hər iki tədqiqat işində Almaniya imperiyasının Qafqaz siyasəti mövzusunda bəzi mühüm sənədləri kifayət qədər tədqiq edə bilməmişdik. Burada hər iki tədqiqatda kifayət qədər öyrənilməyən sənədlər daha əhatəli qiymətləndiriləcək. Həmçinin doktorluq işimdə daha çox Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi Arxivindəki (Politisches Archiv des Auswärtiges Amt) sənədlər tədqiqata cəlb edilmişdi. Burada isə bu sənədlərlə yanaşı, Berlindəki Almaniya Federal Arxivindəki (Bundesarchiv) sənədlər və az da olsa Başbakanlık Osmanlı Arxivindəki sənədlər də tədqiqata cəlb edilmişdir. Doktorluq işim 1999-cu ildə tamamlandığı üçün ondan sonra Almaniya imperiyasının Qafqaz siyasətinin tədqiqi baxımından mühüm əsərlər nəşr edilmişdir. Bunlardan biri Almaniya imperiyasının Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında Qafqaz xüsusi təmsilçisi general Kress fon Kressenşteynin 2001-ci ildə Tiflisdə nəşr edilən xatirələridir (Kressenstein F.F.K. Meine Mission im Kaukasus (Yayınlayan: David Paitschadse). Tbilisi: Verlag Samschoblo, 2001). Əslində Kressenşteyn xatirələrini günbəgün qeyd etməmiş, Qafqazda missiyasının sona çatmasından təxminən 24 il sonra, İkinci Dünya müharibəsi illərində xatirələrini qələmə almışdır. Hər nə qədər Hitler Almaniyasının İkinci Dünya müharibəsinin ortalarında bir dövrün əhval-ruhiyyəsi ilə üzərindən 24 il keçmiş hadisələrin yazılması, özü ilə bəzi elmi şübhələr gətirsə də, o dövr Qafqazının mövzumuz baxımından ən təsirli şəxslərindən birinə aid olması bu əsərin əhəmiyyətini artırır. Alman arxiv sənədləri ilə yanaşı, bu və bənzəri əsərləri burada yenidən qiymətləndirərək tədqiqata cəlb etməyin Almaniya imperiyasının Qafqaz siyasətinin ortaya çıxmasında mühüm rol oynayacağına inanıram.

2. Transqafqaz adı, elmi qaynaqlarda qarşımıza fərqli adlarda çıxır. Transqafqaz ilə birlikdə Mavərayi-Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Zaqafqaziya, Qafqaz-ötəsi, Qafqaz-bərisi, Qafqaz-axası və s. adlar bu bölgə üçün istifadə edilmişdir. Bu adlar hər ölkənin coğrafi vəziyyətinə görə fərqliliklər göstərir. Məsələn: Rusiyaya görə Qafqazın cənubu Qafqaz-ötəsi, Türkiyəyə görə isə Qafqaz-bərisidir. Bu bölgə bu gün Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin yerləşdiyi Qafqaz dağlarının cənubunu əhatə edir. Alman sənədlərində bu bölgədən Transqafqaz deyərək bəhs edildiyindən, biz də burada Transqafqaz adından istifadə edəcəyik.

3. Tiflisdə XII əsr gürcü kilsəsinə aid divar rəsmləri, sənətkar, intellektual və məşhur adamların iştirakı ilə xalqın istifadəsinə açılmışdır. Yenə Tiflisdə, Peterburqdan gələn ali din xadimlərinin də iştirakı ilə gürcü kilsəsinin müstəqil bir təşkilata çevrilməsi böyük bir mərasimlə qeyd olunmuşdur. Ancaq Qafqazın çoxxalqlı və çoxmədəniyyətli bir bölgə olması və o tarixlərdə demək olar ki, heç bir şəhərinin homogen bir əhali strukturuna sahib olmaması bu milliləşmə hərəkatlarında bəzi problemlər doğururdu. Məsələn, Bakıdakı müsəlmanlara aid bir dərnəyin Acar bölgəsində bir müsəlman məktəbi açmaq istəməsi xristian gürcülər ilə müsəlman azərbaycanlılar arasında problem olmuşdur. Çünki gürcü qəzetlərinə görə, bakılı müsəlmanlar bu təşəbbüsləri ilə Acar bölgəsinin Gürcüstandan ayrılmasına yardımçı olmağa çalışırdılar. Politisches ArchivdesAuswärtigesAmt (PAA-AA), R 11040, 17 Februar 1917.

4. Bolşevik üsyanından əvvəl Rusiya Müəssislər Məclisinə Qafqazda seçkilər keçirildi. Ancaq bolşevik inqilabından sonra seçilən Qafqaz millət vəkili Rusiyaya getmələri imkansızlaşmışdı. Bununla yanaşı Transqafqaz xalqları, Rusiya Müəssislər Məclisinin toplanmasına bolşeviklər icazə versələr də, təmsilçilərinin Peterburqa getmələrinə tərəfdar deyillərdi. Bu millət vəkiliyənin Transqafqazda qalaraq öz milli məclislərini yaratmaları istənilirdi. PAA-AA, R 11043, Berlin, 21 März 1918.

5. PAA-AA, R 11043, Berlin, 21 März 1918.

6. Yenə orada.

7. Yenə orada.

8. Yenə orada.

9. Brest-Litovsk müzakirələri və barışı haqqında geniş məlumat üçün bax: Kılıç S. Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu. İstanbul: Dergah, 1998.

10. "Əlviyə-i səlasə" terminini Osmanlı dövləti Qars, Ərdəhan və Batum vilayətləri üçün istifadə etmişdir. Bu üç vilayət 1877-1878-ci il Osmanlı-Rusiya müharibəsinin sonunda təzminat əvəzi kimi Osmanlı dövləti tərəfindən Rusiyaya verilmişdir. Brest-Litovsk sülh danışıqlarında isə alman nümayəndələrinin yardımı ilə yenidən Osmanlıya qaytarılması nəzərdə tutulmuş, Osmanlı Qafqaz ordusunun 1918-ci il martın 25- ində başladığı hərəkatla 1918-ci il aprelin 14-ündə Osmanlı torpaqlarına qatılmışdır. Osmanlı Daxili İşlər Nazirliyi 1918-ci il sentyabrın 11-ində bu bölgənin idarəetmə sistemində dəyişiklik edərək Qars və Batum vilayətlərindən meydana gələn Batum vilayətini təşkil etmişdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MV, 249/65.

11. PAA-AA, R 11041, Konstantinopol, 12 Dezember 1917.

12. PAA-AA, R 11041, Berlin, 14 Dezember 1917.

13. PAA-AA, R 11042, Bukarest, 26 Februar 1918.

14. Alman Orduları Baş İdarəsi Birinci dünya müharibəsində Almaniya quru birliklərinin ali rəhbərlik təşkiatı idi. Başçısı Almaniya imperatorluğu Baş Qərargah rəisi idi. Birinci Dünya müharibəsində Almanyanın döyüş hədəflərini müəyyənləşdirmək və işğal edilən düşmən torpaqlarında təşkilatlanmaq başlıca vəzifələrindən biri idi. Bu qurum Birinci Dünya müharibəsində Almaniyanı bir hərbi diktator rejimi kimi idarə etmişdir. Bat Çolak M. Alman Arxiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun..., s. 81, iqtibas 248.

15. PAA-AA, R 11042, Brest-Litovsk, 24 Februar 1918.

16. Kılıç S. Türk-Sovyet İlişkilerinin..., s. 378.

17. PAA-AA, R 11043, Berlin, 21 März 1918.

18. Yenə orada.

19. Yenə orada.

20. PAA-AA, R 11043, Constantinopol, 22 März 1918

21. PAA-AA, R 11042, Constantinopol, 18 Februar 1918.

22. PAA-AA, R 11042, Constantinopol, 1 März 1918.

23. Bu agentlərdən biri olan gürcü millətçisi Maçabelli belə yazır: "Nuru Paşa ilə yola çıxan Usmiyev axmaqlığı və düşüncəsizliyi ilə bizə çox zərər verdi. Türklərin də olduğu bir yerdə, məndən Qafqazdakı vəziyyətlər haqqında Alman

hökumətinə raport və xəbərlər yazmaqla vəzifələndirilib vəzifələndirilmədiyimi soruşdu. Mən belə bir vəzifəmin olmadığını söyləyəncə, o da bunu Taube bəydən eşitdiyini söylədi. Onun türklərə daha çox şey anlatdığını düşünürəm. Tağıyevin qardaşı oğlu olduğu üçün Nuru Paşa onu yanında apardı. Nuru Paşanın Brandneri yanına almaması maraqlı deyildir. Çünki, o yanına heç alman zabiti almayacağını Brandnerə söyləmişdi."

24. PAA-AA, R 11043, Constantinopel, 22 März 1918.
25. Desiderius Brandner, 1916-cı ildə rus əsirliyinə düşmüş bir leytenantdı. Samaradakı əsir düşərgəsindən xilas olduqdan sonra Bakıya gəlmiş və müstəqillik tərəfdarı bakılı müsəlmanların qurmuş olduğu komitə ilə bərabər çalışmışdır. Bakıdakı yeraltı zənginlikləri və azərbaycanlı müsəlmanların müstəqillik hərəkatları haqqında Almaniyaya və Avstriya-Macaristan Xarici İşlər Nazirliklərinə raportlar yazmışdır. Almaniyaya Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən 13 fevral 1918-ci ildə Brandner Azərbaycan, Maçabelli isə Gürcüstandakı müstəqillik hərəkatları haqqında Almaniyaya Xarici İşlər Nazirliyini məlumatlandırmaq və alman təbliğatı üçün vəzifələndirilmişdilər. Brandner və Maçabelli vəzifələri icabı, Transqafqazın vəziyyəti və Osmanlı dövlətinin Transqafqazdakı fəaliyyətləri haqqında Almaniyaya Xarici İşlər Nazirliyinə davamlı raportlar yazmışdılar. Brandner Qafqazdakı alman və Avstriya-Macaristan əsirlərinin xilasını üçün də cəhd etmişdir. 1918-ci ilin iyununda Brandner naməlum səbəbdən Bakı yaxınlığında ölü halda tapılmışdır. Bihl W. Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Böhlau Verlag, c. II, Viyana-Köln-Weimar: 1992, s. 154.
26. PAA-AA, R 11043, Constantinopel, 22. III. 1918.
27. PA-AA, R 11042, 4 März 1918.
28. Trabzon Konfransı haqqında geniş məlumat üçün bax: Şahin E. Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918). Ankara: TTK, 2002, s. 186.
30. Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlı himayəsinə girməsinə alman sosialistləri qarşı çıxırdı. 21 mart 1918-ci ildə alman sosialistləri adından Reyxstaqda danışan Ledebour, Almaniyaya və Avstriya hökumətlərinin Osmanlı əsgərinin bu ərazini (Qars, Ərdəhan, Batum) işğal etmələrinə müsaidə edilməməsinə, bu ərazinin yeni Qafqaz hökuməti ilə razılaşaraq həll edilməsinə vacib sayırdı. Alman sosialistləri, bu bölgədə yaşayan ermənilər ilə gürcülər arasında problemlər ola biləcəyini göstərirdilər. BOA, HR.SYS, 2885/39
31. PAA-AA, R 11044, Pera den, 6. Mai. 1918.
32. Şahin E. Trabzon ve Batum..., s. 446.
33. May ayının ortalarında Bakıda 6 min erməni olmaqla 60 min əsgərdən ibarət bir ordu olduğu təxmin edilirdi. Bu ordunun top, silah-sursatı böyük miqdarda idi. Bakının mərkəzində 14 top və üzərində 12 təyyarə olan hərbi aeroport var idi. Xəzər dənizində olan bolşevik donanmasının əsasını zirehsiz 4 topçəkən təşkil edirdi. Dənizçi əsgərlər inanılmış bolşeviklərdi. Lakin ermənilərin etdiyi son qətləmədən sonra, Bakı ermənilərinə qarşı çıxdılar və onlara çox əhəmiyyət vermədilər. Donanmanın əsas hissəsi Ukraynadan gətirilirdi üçün döyüş yorğunu idilər və vətən həsrəti çəkirdilər. Baş leytenant Sauerlanderə görə, pulla donanmanın hamısını satın almaq olardı. PAA-AA, R 11046, Moskau, 17 Mai, 1918.
- 33 PAA-AA, R 11046, Moskau, 17 Mai, 1918.
34. PAA-AA, R 11048, Berlin, den 12 Juni 1918.
35. PAA-AA, R 11046, Moskau, 17. Mai 1918.
36. PAA-AA, R 11046, Moskau, 17. Mai. 1918.
37. Bu toplantının protokolları üçün bax: PAA-AA, R 11045, Spa, 11 Mai, 1918.
38. PAA-AA, R 11046, Pera, den 23 Mai 1918.
39. Bundan başqa, Lossov bu teleqrafında, Almaniyanın savaşa əsirlərindən hərbi birliklər yaratması üçün təcili Potiyə paltar, silah-sursat göndərilməsini istəyirdi. PAA-AA, R 11046, Pera, den 23 Mai, 1918.
40. PAA-AA, R 11046, Pera, den 23 Mai, 1918.
41. Bu toplantının protokolları üçün bax: PAA-AA, R 11047, Berlin, den 3 Juni, 1918. Krş. Bundesarchiv (BA-AA), R 43, 2458/9.
42. Lossov ilə Çxenkelinin imza atdıqları bu müvəqqəti müqavilənin tam mətni üçün bax: Kressenstein RRK. Meine Mission im Kaukasus..., s. 123-141.
43. Bu toplantının protokolları üçün bax: PAA-AA, R 11047, Protokol der am 4. Juni Auswärtien Amt stattge-habten Besprechungüber Kaukasusfragen; BA- AA, R 43, № 2458/9; Kressenstein RRK. Meine Mission im Kaukasus..., s. 148-159.
44. Bu teleqraf üçün bax: PAA-AA, R 11047, Hauptquartier, den 10 Juni 1918.
45. BA-AA, R 43, № 2458/9, Hauptquartier, den 9 April 1918.
46. BA-AA, R 43, № 2458/9, 27.6.1918.
47. PAA-AA, R 11050, Constantinopel, den 27 Juni 1918.
48. BA-AA, R43, NQ 2458/9, 18.6.1918.
49. BA-AA, R 43, № 2458/9, 27.6.1918.
50. Rusiya, Bakı neftindən istifadə edə bilməzsə, Volqadakı gəmi ticarəti, dəmiryollarının böyük bir hissəsi, sənayesinin əhəmiyyətli bir hissəsi və xüsusilə Volqa və Moskva ətrafındakı sənaye qurumları, Orta Asiya və Daşkənd dəmiryolları işləyə bilməzdi. Çünki, bütün bu qurumlar tamamilə neftə bağlı idi. Bu qurumların hamısı neft ehtiyaclarını Bakıdan təmin edirdi. Başqa əlavə mənbələrdən istifadə imkanı da yox idi. Qroznı nefti inqilab zamanı dağıldığından istifadəsi qeyri-mümkün idi. Xəzər dənizi kənarındakı bəzi neft yataqları əhəmiyyətli və Bakı nefti qədər qiymətli olmadıqları üçün istifadə edilmirdi. PAA-AA, R 11049, Berlin, den 13 Juni 1918.
51. BA-AA, R 43, № 2458/9, 09.7.1918.
52. BA-AA, R 43, № 2458/9, 8.8.1918; BA-AA, R 43, № 2458/9, 17.8.1918.
53. BA-AA, R 43, № 2458/9, 4.8.1918.
54. BA-AA, R 43, № 2458/9, 7.8.1918.
55. Osmanlı Ordusunun Bakıya hücumları və 15 sentyabrda Bakının ələ keçirilməsi haqqında geniş məlumat üçün bax: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi 3. Ordu Harekatı. c. II. Ankara: Genel-kurmay Basımevi, 1993.
56. Peterburq qəzetlərinə görə, Bakı Soveti sağ partiyaların təklifi ilə 239 əleyh, 259 lehinə səsle ingilisləri Bakıya dəvət etməyə qərar verdi. Almanlar isə indiyə qədər türklərin Bakıya girməsinə mane ola bildirdilər. BA-AA, R 43, № 2458/9, 8.8.1918.
57. BA-AA, R 43, № 2458/9, 19.8.1918.
58. Yenə orada.

59. Yenə orada.

60. BA-AA, R 43, № 2458/9, 20.8.1918.

61. BA-AA, R43, № 2458/9, 21.8.1918.

62. Yenə orada.

63. Həmçinin Qafqazdakı general Kress, avqustun 24-də Ludendorfdan Bakının yalnız alman əsgərləri ilə ələ keçirilməsi əmrini almışdır. BA-AA, R 43, № 2458/9, 24.8.1918.

64. BA-AA, R43, № 2458/9, 23.8.1918.

65. Zürer W. Kaukasien 1918-1921. Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer, Droste Verlag, Düsseldorf: 1978, s. 102-110; Bihl W. Die Kaukasus-Politik..., s. 72-124.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN SONUNDA QAFQAZ CƏBHƏSİ VƏ OSMANLI DÖVLƏTİNİN ERMƏNİ SİYASƏTİ

Halil Bal*

Osmanlı dövlətinin dünyada az rastlaşılan tolerant idarəçiliyində dinlərini, dillərini və mədəniyyətlərini heç bir təzyiqa məruz qalmadan saxlayan və çox rahat yaşayan, əksəriyyəti ticarət və sənətkarlıqla məşğul olaraq varlanan ermənilər artıq XIX əsrin ikinci yarısından etibarən bununla kifayətlənmədilər. Serb, yunan və bolqarları nümunə götürən ermənilər Şərqi Anadolu və Güney Qafqazda geniş əraziləri əhatə edən müstəqil bir "Böyük Ermənistan" qurmaq üçün fəaliyyətə başladılar. Bunun üçün qurulacaq gizli və ya açıq təşkilatlarla erməniləri müstəqil "Böyük Ermənistan" idealını hazırlamaq, silahlı dəstələr qurmaq, bu dəstələrlə erməniləri üsyana sövq etmək, Osmanlı dövləti bu üsyanları yatırmağa təşəbbüs etdiyi halda böyük dövlətlərin müdaxiləsini mümkün etmək, bu müdaxilə nəticəsində əvvəlcə muxtariyyət, sonra da müstəqillik qazanmaq hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdi. Osmanlı dövlətinin torpaqlarını ələ keçirmək istəyən Rusiya, İngiltərə və Fransa kimi imperialist dövlətlərin ermənilərə verdikləri dəstək və cəhdlərlə Osmanlı hökuməti səviyyəsində fəaliyyətləri, onların ümidlərini artırırdı. İstanbulda Qumqapı erməni patriarxlığı və Qafqazda Eçmiədzin erməni katolikosluğu da bu fəaliyyətdə öndə gedirdi. Xüsusilə Rusiya Güney Qafqazda öz nəzarətindəki bölgələrdə erməniləri cənuba doğru yayılma strategiyasında ən çox faydalana biləcəyi bir ünsür kimi gördü. Bundan başqa, Osmanlı ermənilərinin müdafiəçisi rolunda çıxış edərək Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə müdaxilə üçün ermənilərdən istifadə edirdi (1).

Xüsusilə 1877-1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsi nəticəsində məğlub olan Osmanlı dövləti 1878-ci il iyulun 13-də şərtləri çox ağır olan Berlin müqaviləsini imzalayaraq Balkan və Qafqazda böyük itkilərə məruz qalmışdı. Osmanlı dövləti əhalisinin böyük əksəriyyəti müsəlman olan Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini də Rusiyaya vermək məcburiyyətində idi. Bundan başqa, Rusiyaya veriləcək böyük hərbi təminat da Osmanlının maliyyə vəziyyətinə ağır bir yük oldu. Rusiyanın Berlin müqaviləsinə daxil etdiyi 61-ci maddəyə görə, Osmanlı dövləti, Vilayəti-sittə (Altı vilayət - Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkir, Xarput, Sivas) adlanan Şərqi Anadolu vilayətlərində ermənilər lehinə islahat keçirəcəkdə. Sonrakı illərdə Rusiya və onunla birlikdə hərəkət edən böyük dövlətlər, Osmanlı torpaqlarında müstəqil Ermənistan yaratmaq planından başqa bir şey olmayan islahat planını reallaşdırmaq üçün Osmanlı dövlətinə davamlı təzyiqlər etdilər (2).

Böyük dövlətlərin ermənilərdən istifadə edərək Osmanlı dövlətinə təzyiqlər etmələri, erməniləri təhriki, onlar arasında fəaliyyət göstərən və terrorla məqsədlərinə çatmaq üçün inanan komitələri daha da cəsarətləndirirdi. Müsəlman türk kəndlərinə hücum edən, məsum insanları amansızcasına öldürən, dövlət qurumlarına və təhlükəsizlik qüvvələrinə hücumdan çəkinməyən çox sayda erməni cəmiyyətləri ortaya çıxmışdı. Bunların ən əhəmiyyətlisi 1887-ci ildə İsveçrənin Cenevrə şəhərində Rusiyadan gəlmiş ermənilər tərəfindən qurulan Hnçak (Zəng) Sosial-demokrat Partiyası, Rusiya idarəsindəki Tiflis şəhərində 1890-cı ildə qurulan Daşnaksütyun (Erməni İnqilab Təşkilatları Federasiyası) idi (3). Osmanlı torpaqları xaricində qurulmuş olsalar da, qısa müddətdə bir çox Osmanlı şəhərlərində təşkilatlanaraq fəaliyyətlərə başladılar. Hnçak və Daşnaksütyun komitələrinin təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə 1890-cı ildə Ərzurum üsyanı, Musa bəy hadisəsi, Qumqapı nümayişi, 1892-1893-cü illərdə Merzifon, Kayseri və Yozqat hadisələri, 1894-cü ildə Birinci Sasun üsyanı, 1895-ci ildə Babi-Ali hadisəsi, Trabzon, Gümüşhanə, Bayburt, Ərzurum, Hınıs, Muş və Bitlis hadisələri, 1896-cı ildə Birinci Van üsyanı, 1898-cı ildə İkinci Sasun üsyanı, 1904-cü ildə Sultan II Əbdülhəmidə sui-qəsd və 1909-cu ildə Adana üsyanı baş vermişdi. Bu üsyanları təhrik edən erməni təşkilatlarının liderləri ya yüngül cəzalarla, ya da heç bir cəza almadan xaricə qaçma imkanı tapırdılar. Xarici dövlətlərin yardım etdiyi bu quruluşlar, erməni milliyətçiliyini yaymaq və nəticədə Şərqi Anadoluda yaşayan erməni əhalisinə əsaslanan müstəqil bir "Böyük Ermənistan" qurmağı ortaqların qəbul etmişdilər. İkinci Məşrutənin elanından (1908-ci il) sonra İstanbulda sərbəst işləmələrinə, hətta xaricdə mərkəzləri ilə əlaqələrinə davam etmələrinə göz yumulmuşdu. Erməni toplumunun inamını qazanmaq və ya böyük dövlətlərin təzyiqlərindən qaçmaq istəyən Osmanlı hökumətlərinin bu hərəkəti ermənilər tərəfindən zəiflik olaraq qəbul edilmiş və tələblərinin ardı-arası kəsilməmişdir (4).

Balkanda Yunanıstan, Bolqarıstan, Serbiya və Çernoqoriyanı Osmanlı dövləti əleyhinə hər zaman təhrik edən Rusiya, Balkan müharibəsi dövründə də erməni islahatı mövzusunun gündəmə gətirmişdi. Osmanlı ermənilərinin kilsələri və komitələri Rusiyanın yerli müttəfiqləri kimi hərəkətə keçmişdi. Erməni mətbuatında bu ittifaqın vasitəçiliyini edirdi. Avropanın böyük qüvvələri əsrlərlə İslamın bayraqdarlığını edən Osmanlı dövlətinə qarşı xristian erməniləri daima dəstəkləyir, öz mənfəətləri üçün onlardan faydalanırdılar. Erməni liderləri, ziyalıları və komitə sədrləri həm böyük dövlətlərin köməyi, həm də Osmanlı dövlətinin zəifliyindən istifadə edərək Şərqi Anadolu bölgəsində müstəqil Ermənistanın əsasını yarada biləcəklərinə inanır və bu məqsədlərinə çatma bilmək üçün heç bir fərsəti qaçırmırdılar (5).

* Dosent-doktor, İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsi Tarix bölümünün müəllimi.

İmperialist dövlətlərin ermənilərə təzyiqləri Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər davam etdi. Avropada müharibə başladıqdan sonra, Osmanlı dövləti başlayan islahat planını ləğv etmə imkanı tapdı. Müharibəyə girən Osmanlı dövləti 1914-cü il dekabrın 31-də xarici müfəttişlərin vəzifəsinə son verərək məmləkətlərinə göndərdi (6). Osmanlı dövləti və Rusiya arasında Qafqaz cəbhəsində çətin qış şəraitində başlayan müharibədə ermənilərin Rusiya ilə ittifaqını və yaratdığı təhlükələri nəzərə alan Osmanlı hökuməti təhlükəsizlik tədbirləri gördü. Osmanlı ordusunda böyük itkilərə səbəb olan Sarıqamış məğlubiyyətindən sonra ermənilərin Rusiya ordusuna könüllü qoşulmaları, erməni dəstələrinin artan fəaliyyətləri və Vanda başlayan erməni üsyanı bu tədbirləri sürətləndirdi. Osmanlı təhlükəsizlik qüvvələri 1915-ci il aprelın 24-də İstanbulda erməni komitələrinin bürolarında axtarışlar apardı. Quldur dəstələrinin liderləri və bu dəstələrlə əlaqəsi olanları nəzarət altına alaraq məhkəmələrə göndərdi. 1915-ci il mayın 27-də qəbul edilən müvəqqəti bir qanunla döyüş bölgələrinə yaxın yerlərdə və Anadolunun müxtəlif yerlərində asayışı pozan erməni əhalisi təhlükəsiz cənub vilayətlərinə (Dəməşq, Hələb və s.) köçürülərək yerləşdirildi (7). Rusiya ordusu 1916-1917-ci illərdə Şərqi Anadoluda Osmanlı vilayətlərini işğal edərkən ermənilərdən çox istifadə etmişdi (8).

Brest-Litovsk müqaviləsindən sonra Qafqaz cəbhəsi və ermənilər

Birinci Dünya müharibəsinin ən mühüm cəbhələrindən biri olan Qafqaz cəbhəsində döyüşlər Rusiyada baş verən inqilab (1917-ci il fevral) nəticəsində çarlığın dağılması və Müvəqqəti hökumətin qurulması ilə dayanmışdı. Müharibəyə davam etmək istəyən Müvəqqəti hökumət də Bolşevik inqilabı (1917-ci il oktyabr) ilə ləğv edilmiş, bolşevik təbliğatının təsiri ilə rus əsgərləri cəbhəni tərk etməyə başlamışdılar. Xüsusilə yardımçı hərbi birləşmələrinin dağılması səbəbi ilə ruslar işğal altında saxladıkları Bitlis, Muş, Ərzincan, Trabzon ətrafındakı ordunun ərzaq və silah-sursatla təminatında böyük çətinliklər çəkirdilər (9). Bu zaman Osmanlı III Ordusu komandanı Vehib Paşa ilə Rusiya ordusu komandanı general Prjevalski arasında müqavilə üçün danışıqlara başlanmışdı (10). Nəhayət, 1914-cü il oktyabrın 29-da başlayan Osmanlı-Rusiya müharibəsinə 1917-ci il dekabrın 18-də Ərzincan müqaviləsinin imzalanması ilə son qoyuldu (11).

Çox keçmədən Osmanlı hökuməti və müttəfiqləri sovet Rusiyası ilə sülh müqaviləsi imzalamaq üçün Brest-Litovskda danışıqlara başladılar. Osmanlı dövləti adından Berlin səfiri İbrahim Haqqı Paşa və hərbi ataşə Zəki Paşa iştirak edirdilər. Zəki Paşa 1917-ci il dekabrın 16-da Brest-Litovska gələn sovet heyətindən L.B.Kamenevlə xüsusi bir görüş keçirərək, Ənvər Paşanın təlimatı istiqamətində rus işğalı altındakı torpaqların boşaldılması təklifini vermiş və rus işğal bölgəsində ermənilərin müsəlman əhaliyə etdiyi zülmədən bəhs edərək, bunun dərhal dayandırılmasını tələb etmişdi. Kamenev isə bu mövzuya sovet hökumətinin diqqətini çəkəcəyini və lazımı tədbirlərin görülcəyini bildirmişdi. O, "Sovet hökuməti qəbul etdiyi prinsiplər istiqamətində işğal altındakı türk torpaqlarını boşaltmağa hazırdır. Lakin buralardan köç edən və ya başqa tərəflərə göndərilən bütün əhalinin milliyət və məzhəb fərqinə baxmadan köhnə vətənlərinə qayıtmaları, tərəflərin yaradacağı bir komissiyanın buna nəzarət etməsi, əhali yerləşdirildikdən sonra, onların Osmanlı dövlətinə tabe olmaq və ya muxtariyyət mövzularında qəbul edəcəkləri idarəçiliyi Osmanlı hökuməti tərəfindən zəmanət altına alınmalıdır" demişdi (12).

Kamenevin bu sözləri sovet hökumətinin işğal altındakı türk torpaqlarının boşaldılmasını bir sıra şərtlərə bağlamağı planlaşdırdığını nümayiş etdirir. Həmçinin, sovet hökuməti bir müddət sonra avanturist niyyətli "Türkiyə Ermənistanı dekret"ində bu mövzudakı niyyətini açıq şəkildə ortaya qoyacaqdır. Bu düşüncə ilə hərəkət edən sovet hökumətinin planına görə, ermənilərin kütləvi şəkildə işğal altındakı türk torpaqlarına yerləşdirilməsi və bunların silahlandırılması ilə bölgədə süni bir erməni çoxluğunu reallaşdırmaq lazımdır. Bunlar edildikdən sonra, Kamenevin sözlərindən də anlaşılacağı kimi, referendum nəticəsində rus işğalındakı Şərqi Anadolu torpaqlarında sovet Rusiyasının himayəsi altında muxtar bir Ermənistan yaradılacaqdı (13).

Əslində mərkəzi sovet hökuməti və xüsusilə bu hökumətdə yer alan ermənilər rus hərbi birləşmələri cəbhədən tamamilə çəkilmədən ermənilərin bu bölgədə idarəçiliyi ələ almalarını arzu etmişlər. Bununla yanaşı, buraların türklərə geri verilməsinə mane olmağı planlamışlar. Mərkəzi sovet hakimiyyəti 1918-ci il yanvarın 11-də "Türkiyə Ermənistanı"na aid 13 nömrəli dekreti nəşr etmişdi (14). Bununla da, Türkiyə ilə sülh danışıqlarında yürüdəcəyi siyasəti ortaya qoymuşdu. Bu dekretə: "Rusiyanın işğalı altında olan "Türkiyə Ermənistanı"ndakı ermənilərin öz gələcəklərini, hərtə, tam bir istiqalə çatıncaya qədər sərbəst təyini mövzusunda haqlarını Rusiya Fəhlə və Kəndlilərin hökumətinin dəstəklədiyini Xalq Komissarları Soveti erməni xalqına elan edir" - deyilirdi. Bunun reallaşması üçün geri çəkilən rus ordusunun yerinə "Erməni Xalq Milisi"nin və məcburi köçkün, sürgün edilmiş bütün ermənilərin "Türkiyə Ermənistanı"na heç bir maneə ilə qarşılaşmadan qayıtmalarının təşkili lazım idi. Odur ki, "Erməni Xalq Nümayəndələri Şurası" adı ilə bir müvəqqəti idarə qurulmuşdu. Həmin idarəyə rəhbər Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə xalq komissarı Stepan Şaumyan adlı erməni lideri təyin edilmişdi (15). Bu dekret bolşevik sovet hakimiyyətinin ənənəvi rus siyasətini davam etdirəcəyini göstərirdi. Yəni, ermənilər dəstəklənəcək və Rusiya himayəsində qurulacaq "Böyük Ermənistan" daha sonra Rusiya idarəsi altına qəbul ediləcəkdə. Bu Ermənistan, Güney Qafqazın bir hissəsi və müharibədə işğal edilmiş türk torpaqlarını əhatə edəcəkdə.

Sovet hökumətinin 13 nömrəli dekretinin nəşri səbəbi ilə Osmanlı xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi, L.D.Trotski ilə uzunçəkən bir görüş keçirdi. Əhməd Nəsimi bəy "Osmanlı dövləti və müttəfiqləri ilə sülh müzakirələri aparan sovet Rusiya Respublikası rəhbərlərinin Şərqi Anadoluda erməniləri təşkilatlandırmaqla Osmanlıya qarşı düşmənçilik siyasəti aparmağa çalışdıqlarını, bununla, rusların arzu edilən sülhün reallaşmasına mane olacaqlarını" bildirdi. "Rus işğalı altında olan torpaqlarda əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanların sosial qurumları və tarixi reallıqlarına baxmadan gələcəklərini zor gücünə dəyişdirməyə, türkləri taleyin ümidinə buraxmaq cəhdinin, nəticələri ağır olan bir sıra hadisələrin baş verməsinə səbəb olacağını" xatırladı. Trotski bu dekreti haqlı göstərməyə çalışaraq, "ermənilərin özlərini müdafiə məqsədi ilə silahlandırıldıqlarını" söylədi. Buna qarşı Nəsimi bəy, müharibədən sonra o bölgələrdə vəziyyətin tamam dəyişdiyini, artıq ermənilərə qarşı heç bir hücumun olmayacağını və bu mövzuda rusların narahat olmamasını, Osmanlı hökumətinin ermənilərlə bağlı çox yaxşı niyyətlərlə bəzi tədbirlər görəcəyini söylədi (16). Bu görüşdən sonra, Osmanlı hakimiyyəti bolşeviklərin erməniləri silahlandıraraq, Şərqi Anadoludan çəkilməklərini və tezliklə hərbi hazırlıqlara başlamağın vacibliyini başa düşmüşdü.

Osmanlı Hərbi heyətinin rəhbəri Əhməd İzzət Paşa sovet heyətinin rəhbəri A.A.İoffe ilə 1918-ci il yanvarın 20-dəki görüşündə Qafqaz cəbhəsində rusların si-lahlı erməni dəstəsi yaratmasına etiraz etdi. Sovet heyətinin rəhbəri həmin gün ver-diyi cavabda Qafqazda və rus işğalı altındakı türk torpaqlarında həqiqətən erməni dəstələrinin yaradıldığını və bunların silahlandırıldığını qəbul etmiş, lakin bunu "milliləşdirmə" hərəkatı kimi göstərmişdir (17).

Qafqaz cəbhəsinin taleyi Rusiyada baş verən hadisələrlə yanaşı, Güney Qafqazda meydana gələn siyasi vəziyyətlə də yaxından bağlı idi. Çarlığın devrilməsindən sonra Güney Qafqazda mühüm hadisələr baş vermişdi. Müvəqqəti hökumət tərəfindən 1917-ci il martın 22-də Tiflisdə təşkil edilən Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (OZAKOM) Güney Qafqazla yanaşı, müharibədə işğal edilən yerlərdə idarəçilikdən məsul qurum idi (18). Bu zaman azərbaycanlı, gürcü və erməni siyasi partiyalarının fəaliyyətləri nəticəsində Gürcüstan Milli Şurası, Azərbaycan Milli Şurası və Ermənistan Milli Şurası yaranmışdı. Bolşevik inqilabından bir neçə gün sonra bu milli təşkilatlar, Qafqaz Cəbhəsi Hərbi Komitəsinin nümayəndələri və Qafqaz ordusu Baş komandanlığı Tiflisdə toplaşdılar. 1917-ci il noyabrın 15-də Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi ləğv edildi. Əvəzində bir müvəqqəti hökumət mahiyyətində Zaqafqaziya Komissarlığı (Zakavkaskiy Komissariat - ZAVKOM) yaradıldı (19). Zaqafqaziya Komissarlığı Petroqraddakı bolşevik idarəçiliyini tanımadı və muxtariyyət elan edərək Güney Qafqazın Rusiyadan ayrılması yolunda ilk addımı atdı (20).

Güney Qafqazda azərbaycanlı, gürcü və erməni əhalisinin böyük əksəriyyəti demokratik Rusiyanın qurulmasını və özlərinin də bu demokratik hakimiyyətdə təmsil olunmalarını istəyirdi. Bu demokratik idarəçiliyi reallaşdırılması arzu edilən Rusiya Müəssislər Məclisinə 26-28 noyabr 1917-ci il tarixləri arasında Güney Qafqazda seçkilər keçirildi. Bu seçkilərdə bolşevik partiyaları tam bir məğlubiyyətə məruz qaldılar. Gürcü menşevikləri 11, azərbaycanlıların Müsavatı 10, daşnaklar 9, Müsəlman Sosialist Bloku 2, bolşeviklər, sosialist inqilabçılar, Hümmət-Menşeviklər 1 və Rusiya Müsəlmanları 1 səs qazandılar. Sadəcə 4 sosialist inqilabçı və 1 bolşevik Müəssislər Məclisinə seçilmişdi (21).

Bolşeviklər 1918-ci il yanvarın 5-6-da ilk uzunçəkən iclasını keçirdikdən sonra Müəssislər Məclisinin bir daha toplaşmasına icazə vermədilər. Odur ki, Müəssislər Məclisinə Güney Qafqazdan seçilmiş azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələr Tiflisdə toplaşaraq burada bir Seym (Məclis) yaratdılar (23 fevral 1918-ci il). Seym Güney Qafqazın Rusiyadan ayrıldığını elan etdi (22).

Daşnaklar və sosialist inqilabçılar Seymin yaradılmasına qarşı çıxsalar da, müsəlman nümayəndələrin və menşeviklərin səs çoxluğu ilə toplaşdığı bu yeni Məclisə qatılmaq qərarı almışdı. Hər partiya Müəssislər Məclisi seçkilərində aldığı səs dərəcəsinə görə üzvlük verilmişdi. Zaqafqaziya, Bakı istisna olmaqla artıq özünü mərkəzi Rusiyaya tabe saymırdı (23).

Zaqafqaziya Komissarlığı dağılmağa başlayan və daxilində bolşevikliyin çox yayıldığı, təhlükəli Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusunu Ərzincan müqaviləsinin imzalanmasından sonra sərbəst buraxmağı qərarlaşdırdı. Rus ordusunun buraxdığı boşluq milli əsasda təşkil edilən ordularla doldurulacaqdı. Bu zaman Türkiyəli ermənilərdən yaradılan dəstələrin başına general Andronik Ozanyan gətirilmişdi. Ruslar geri çəkilərkən cəbhəni və silahlarının çoxunu rus ordusunda xidmət etmiş erməni könüllü alaylarına və milislərinə verirdilər. Yeni Zaqafqaziya hakimiyyəti yaranan milli orduların ehtiyacını nəzərə alaraq, geri çəkilən rus əsgərlərinin silah- sursat və s. digər hərbi ləvazimatı özləri ilə aparmalarına tam maneə olunmasını əmr etmişdi. Çar Rusiyası hakimiyyəti işğal etdiyi Şərqi Anadoludan bir daha çıxmaq niyyətində olmadığı üçün orada həddindən çox hərbi malik idi. İndi geri çəkilən rus ordusunun üç ildən bəri orada toplaşan hərbi və ləvazimatlarını qısa müddətdə geri qaytaracaq nəqliyyat vasitələri də yox idi. Bu səbəblə gürcülər və ermənilər öz milli ordularını yaratmağa başlayarkən rus ordusundan qalan hərbi birləşmələrdən çoxlu sayda silah-sursat və hərbi ləvazimata sahib oldular. Bundan başqa, bir çox erməni dəstəsi də fəaliyyətdə idi. Bu dəstələrin türklərə qarşı etdiyi qətlamları haqqında Baş komandanlıq vəkilliyinə çatan xəbərlərə əsaslanan, Ənvər Paşa III Ordu komandanı Vehib Paşanı məlumatlandırmış və bu mövzuda rus komandanlığı ilə əlaqəli fəaliyyət göstərməsini istəmişdi (24).

Avstriya-Macaristan imperiyasının Türkiyədəki 1909-1918-ci illərdəki hərbi ataşesi general J.Pomiankovski əsərində: "Rus cəbhələrinin arxasındakı bölgələrdə və rus ordusunun geri çəkilməsindən sonra sahibsiz qalan yerlərdə yaşayan müsəlman əhalini məhv etməyə başlayan erməni dəstələri ortaya çıxdığı üçün vəziyyət daha da ağırlaşmışdı. III

Ordu Komandanı Vehib Paşa bir neçə dəfə rus orduları baş komandanına müraciət edərək ondan arxa cəbhədəki bu ağır hadisələrə son qoyulmasını tələb etmişdi. Bu mövzuda verilən bir çox vədlərə baxmayaraq, bir nəticə əldə edilməmiş və belə vəhşicəsinə rəftara təəssüf ki, mane olunmamışdı" deyər yazır (25).

Müharibə zamanı rus ordusunda təxminən cəmi 30 min erməni və gürcü əsgəri var idi. Rus hərbi strategiyasına görə, bunlar Qafqaz xaricində xidmət etsələr də, sonra bir hissəsi Qafqaza göndərilmişdi. Qafqazda olan rus əsgərləri geri çəkilməyə başladılar vaxt təxminən 500000 nəfərlik Rusiya Qafqaz ordusunda ermənilərin sayı 40 minə qədər idi. Bunlar türk hücumunu dayandırmağa və müharibə zamanı işğal altına alınmış türk torpaqlarına nəzarəti əldə saxlamağa çalışacaqdılar (26).

Digər tərəfdən Güney Qafqazda daşnaklar cəbhədən qayıdan erməni əsgərlərini təşkilatlandıraraq milli ordularını qurmağa başladılar. Xüsusilə Azərbaycanın Bakı və Lənkəran şəhərlərində erməni Stepan Şaumyanın rəhbərliyi altında üstünlük qazanan bolşeviklər "Qırmızı qvardiyaçılar" adı ilə öz ordularını təşkil edirdilər. Gürcülər də öz hərbi birləşmə və kadrlarını formalaşdırmağa başlamışdılar. Hər nə qədər erməni və gürcü orduları Türkiyəyə qarşı müdafiə məqsədi ilə qurulmuşsa da vaxt daxili milli problemlərə də müdaxilə edirdilər. Xüsusilə erməni dəstələri yarandığı gündən etibarən Azərbaycan türklərinə qarşı terror hərəkətlərinə başlamışdı (27). Azərbaycan türklərinə qarşı erməni hücumlarının ən şiddətli 1918-ci il martın 31 -də başlayan və üç gün davam edən Bakı soyqırımıdır (28). Moskvadakı "Sovnarkom"a göndərdiyi raportda Şaumyan üç gündə üç mindən çox insanı öldürüldüyünü yazırdı (29). Bu rəqəm mənbələrdə bildirilən ən az rəqəmdir. Azərbaycan Müsavat Partiyasının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə görə, 31 mart hadisəsində öldürülən müsəlmanların sayı 10000-ə yaxındır. Onların arasında fəhlə və yoxsul olan minlərlə qadın, uşaq və qoca var idi (30). Bu qətləmdən sonra Bakıya tam hakim olan Şaumyan "Bakı Kommunası" adı verilən bolşevik hakimiyyətini qurmuşdu. Şaumyan bundan sonra, hakimiyyət sahəsini əvvəlcə Bakı ətrafındakı kənd, qəsəbə və şəhərlərə, sonra da bütün Güney Qafqaza yaymağa çalışacaqdı.

Ermənilər "Böyük Ermənistan" ideyasına nail olmaq üçün: 1.İşğal altındakı Şərqi Anadolunu türk ordusundan qorumaq; 2. "Ermənistan torpaqları" deyər iddia etdikləri bölgənin heç bir yerində say çoxluğuna sahib olmadıqlarından buralarda bir erməni əksəriyyəti yaratmaq niyyətində idilər. Çünki, Osmanlı dövləti və Rusiya orduları arasında çətin döyüşlərin olduğu bölgədə həm köçlər, həm də köçürmələri səbəbi ilə erməni əhalisi çox azalmışdı.

Ermənilərin bu sahədə hansı işlər görə biləcəyi xüsusilə türklərə məlum idi. Sarıqamış məğlubiyətindən sonra türk ordusu geri çəkilərkən şəhər, qəsəbə və kəndlərdə erməni komitələrinin törətdiyi zülm, qətləmə məqsədli terrorizm və dağıdıcı fəaliyyətlər yaddaşlardan hələ silinməmişdi. Yenə bu yolu davam etdirəcəkləri yaxşı məlum idi. Bu isə türk hakimiyyətini narahat edirdi.

Həmçinin Ərzincan müqaviləsinin imzalanmasından dərhal sonra rus ordusu komandanlığının nəzarətindən çıxan yaxşı silahlanmış erməni birləşmələrinin müsəlman əhaliyə qarşı qətlərə başladığı xəbərləri gəlirdi. Rus komandanların getməsindən sonra Ərzincanda polkovnik Morel və sivaslı Muradyanın rəhbərliyi ilə ermənilər planlı şəkildə qətləməyə başlamışdılar (31). Bütün bunları öyrənən III Ordu komandanı Vehib Paşa rus ordusu komandanlığına göndərdiyi yazılarında baş verən hadisələrin müqavilə şərtlərinə zidd olduğunu bildirərək müsəlmanların qətlinə mane olmağı istəmişdi. Ancaq, vəziyyətdə heç bir dəyişiklik olmamışdır. Brest-Litovskda aparılan sülh danışıqları isə uzanırdı. Odur ki, işğal altındakı torpaqların silahla azad olunmasının vacibliyinə inanan Baş komandan vəkili Ənvər Paşanın əmri ilə hərbi əməliyyata başlanmışdır.

Qərargahı Suşəhrində olan Vehib Paşanın tabeliyindəki III Ordunun hücum əməliyyatı üç korpusla aparılmalı idi: sağ tərəfdən Əli Ehsan (Sabis) Paşanın 4-cü korpusu Van-Bəyazid istiqamətində, ortada olan Kazım Qarabəkirin 1-ci Qafqaz korpusu Ərzincan-Ərzurum-Sarıqamış istiqamətində və sol tərəfdəki Yaqub Şevki (Subaşı) Paşanın 2-ci Qafqaz korpusu Qara dəniz sahil bölgələrində Baybun, Trabzon və Rizə istiqamətində. Bu üç korpus Vehib (Kaçi) Paşanın komandanlığı altında III Orduya tabe idi və qərargahı irəliləyəcəkdi (32).

Mövsümün qış olması, onsuz da yararsız olan yolların qar və yağış səbəbi ilə nəqliyyatı çətinləşdirməsi ordunun ərzaq ehtiyacının təmin edilməsi üçün böyük çətinliklər yaradırdı. Lakin alınan xəbərlər hərəkətin vaxt itirmədən başlanmasını zəruri edirdi. Türklərin hərbi əməliyyatı 1918-ci il fevralın 5-i səhər Kəlkitin ələ keçirilməsi ilə başladı (33). Kösədə (Şəbinqarahisar-Ərzincan yolu üzərində) yı-ğılmış ərzaq ehtiyatı geri çəkilməyə hazırlaşan ruslardan 1500 qızıla satın alındı (34). Türk orduları bu əməliyyat zamanı "qəfil hücum şəklinə döyüşlər apararaq ermənilərin ərzaq və silah-sursat anbarlarının məhvini imkan verməmək və işlək ələ keçirilən hərbi ləvazimatlarla birlikdə sürətlə irəliləmək" strategiyasını qəbul etmişdi. Çünki işğal bölgəsindən qaçıb gələn əhali ermənilərin etdiyi qətləmə hərəkətlərinin dözülməz olduğunu və şiddətinin gündən günə artdığını xəbər verirdi (35).

Ərzincanın (13 fevral 1918-ci il) və Trabzonun (24 fevral 1918-ci il) azad olunması

İlk böyük əməliyyat top və pulemyotlarla silahlanmış 3500 nəfərlik bir erməni korpusunun yerləşdiyi təxmin edilən Ərzincana olacaqdı (36). Hazırlıqların tamamlanmasından sonra 1918-ci il fevralın 12-də əməliyyata başlayan Kazım Qarabəkirin rəhbərlik etdiyi 1-ci korpusun hərbi birləşmələrinin qarşısındakı zəif erməni dəstələri Ərzincana tərəf geri çəkildi (37). Lakin türk ordusunun uğurlu hücumları və şəhəri mühasirəyə almasını gören ermənilər Ərzincandan da geri çəkildilər. Türk birləşmələri süngü döyüşü ilə şəhərdəki son erməni birləşmələrini də qovaraq 1916-cı il iyulun 25-də işğal olunan Ərzincanı 1918-ci il fevralın 13-də azad etdilər (38). Ərzurum istiqamətində geri çəkilən ermənilərin qarşılana çıxan hər şeyi yandırdıqları və əhalini - qadın, uşaq, qocaya baxmadan öldürdükələri üçün onların təqibi davam etdirilmişdir.

Ərzincanın vəziyyəti ağır idi. Hər tərəfdə yandırılan insanlar, dağıdılmış binalar vardı. İnsan cəsədləri ilə dolu bir çox kütləvi məzarlıq tapılmışdı. Sağ qa-lan bir ovuc türk isə ehtiyac içində idi. Hərbi idarənin içində və yanındakı evlərdə yandırılmaq üçün həbs edilən insanlar xilas edilmişdi. Bir çox yerlərdə isə elə bi-naların içində yandırılmışdılar. Hərbi idarəni də partlatmaq üçün hazırlıq işi gö-rüldüyü müəyyən edilmişdi (39). 1-ci Qafqaz korpusunun komandanı Kazım bəy bir tərəfdən əhalinin qidalanması və yerləşdirilməsi, yaralı və xəstələrin müalicəsi, kimsəsiz uşaqların himayəsini təşkil edərkən, digər tərəfdən əməliyyatın davam etdirilməsi üçün hazırlıq görürdü (40).

Bütün problemlərə baxmayaraq, Ərzincanda çoxlu ciddi ehtiyac duyulan ərzaq və silah-sursatın ələ keçirilməsi ordunun ruhunu yüksəldən ünsür oldu (41).

Ərzincanda ələ keçirilən ərzaq: 80 ton un və taxıl, 150 ton göyərtili və ət konservi, 40 ton yem, 3 ton duz, 10 ton sabun, 6,5 ton makaron, 370 kq çay, 350 kq qənd.

Silah və sursat: 4000 ədəd yeni rus mauzeri, 16 osmanlı mauzeri, 3 top, 25 bomba topu, 1 pulemyot, 10000-dən çox rus dağ topu mərmisi, çoxlu sayda rus piyada mərmisi, 1500 əl qumbarası, 100 sandıq (100000-dən çox) osmanlı piyada mərmisi, 160 sandıq rus top mərmisi, 44 sandıq təyyarə bombası, 10 sandıq adi bomba, 7 böyük sandıq partlayıcı maddə, 14 böyük çəllək qoşqu və s. yağı.

Ləvazimat və təchizat: dolu anbarlarda hər növ müxtəlif ləvazimat, teleqraf ləvazimatı, istehkam alətləri və hissələri, səyyar piyada qalxanları, ayaq xizəkləri və qar üstündə yerimək üçün ayaqqabılar, tikanlı məftil torları, bel, yaba və s. əlavə ləvazimat (səhra topu oxları, təkərlər, oxlar və s.), bundan başqa 4000 uzun corab və 2200 soba ələ keçirilmişdi (42).

III Ordunun komandanı Vehib Paşa Trabzona döyüşsüz girmək istəyirdi. Odur ki, 1918-ci il fevralın 20-də Trabzonun təslimi üçün buradakı rus birləşmələrinin komandanlığına məktub göndərildi. Məktubda üç gün ərzində şəhərin təslim olunması tələb edilmişdi. Ruslarla (Trabzon Bolşevik komitəsi) aparılan müzakirələrdən sonra 37-ci Qafqaz diviziyası 1918-ci il fevralın 24-də Trabzonu hadisəsiz təhvil aldı. Trabzonda ələ keçirilən toplardan 70 ədədinin arxa qapağı tapıldı. Dənizə hakim mövqələrdə yerləşən uzunməsafəli toplar istifadə üçün hazırlanmışdı. Trabzonun təhvil alınmasından əvvəl erməni və gürcü əsgərləri dəniz yolu ilə şəhəri tərk etmişdilər. Qalan 8000-ə qədər rus əsgəri Dəyirmanəyə çəkilmiş və ən qısa zamanda dəniz yolu ilə vətənlərinə gedəcəkdilər (43).

Türk ordusunun kəşfiyyat dəstələri gücləndirilərək Ərzincan-Ərzurum arasındakı erməni hərbi birləşmələrinin təqibini davam etdirirdi. 1918-ci il fevralın 15-dən başlayaraq, Sansa kəndi, Yalnızbağlar, Sipükür, Petriç, Suprivan, 1918-ci il fevralın 19-da Bican və Karkın, fevralın 20-də Bayburt (44), fevralın 22-də qəfil hücumla Tərcan (Mamaxatun) ələ keçirildi (45). Türk birləşmələri 1918-ci il fevralın 25-də Aşqala, fevralın 28-də başlayan və martın 1-i səhərə qədər davam edən əməliyyatla Tülkütəpə-Qarabıyık kəndi (evləri)-Təzəgül kəndini azad etdi (46).

Ermənilər çədikləri bu yerlərdən çəkilərkən müsəlman əhalini amansızcasına qətl edir, kəndləri yandırır dırlar. Erməni dəstələri Cinis (47), Bayburt, Tərcan, Təzəgül və Alacakənddə (48) böyük qətliaamlar törətmişdir. Ərzuruma doğru irəliləyən 1-ci Qafqaz korpusunun komandanı Kazım Qarabəkir ermənilərin törətdiyi cinayətləri və amansız qətliaamları gördükcə hər tərəfdən burunlarına "qan və yağın iyi" gəldiyindən təsirləndiyini çatdırır. Bu şəraitdə "aclığı və soyuğu düşünə biləcəklə halda olmadıqlarını, gecə yuxusunda da Ərzurum əhalisinin iniltilərini duyduqlarını, vaxt itirməyin Ərzurumu bir yağın yeri və bir məzarlıq halında görməyə səbəb ola biləcəyini" bildirir (26 fevral 1918-ci il) (49).

Tamam yandırılan Tərcanda bir qədər konserv və çay (8 ton ət konservi, 3,5-1 ton ərzaq, istehkam ləvazimatları, çoxlu sursat və dağıdıcı ləvazimatlar) əldə edilmişdir. Rusların Tərcandakı istehkam parkında 25000-ə qədər bel, yaba, avar vardı. Tikanlı məftil, teleqraf naqili və digər ləvazimatlar çox idi. Ermənilər tərəfindən yandırılan silah anbarının da bir hissəsi xilas olsa da, radioteleqraf stansiyası tamam dağıdılmışdı.

Aşqala anbarlarında 26 ton un, 2,5 ton ərzaq və 3,5 ton yem ələ keçirildi. 1918-ci il fevralın 26-da ələ keçirilən Yenikənddə də müəyyən qədər, 1918-ci il fevral 28-də bir hücumla azad edilən Qarabıyıkda təxminən 200 ton ərzağın ələ keçirilməsi Ərzuruma hücumu sürətləndirmişdi (50).

Brest-Litovsk müqaviləsi (3 mart 1918-ci il)

Uzun sürən danışıqlardan sonra Osmanlı dövləti və müttəfiqləri ilə sovet Rusiyası arasında 1918-ci il martın 3-də Brest-Litovsk müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə görə, rus ordusu Şərqi Anadoludan ən gec 6-8 həftə ərzində geri çəkiləcək. Rus ordusu, möhkəmləndiyi yerlərdə - türk hərbi birləşmələri gələnə qədər - asayışı təmin edəcək, erməni dəstələrini silahsızlandıraraq dağıdacaq, Ərdəhan, Qars və Batum dərhal boşaldılacaq və bölgənin gələcəyini qonşu dövlətlər, xüsusilə Türkiyə ilə anlaşıaraq yerli əhali təyin edəcək. Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında daha əvvəl imzalanmış müqavilələr qüvvəsini itirmişdir (51).

Ərzurumun (12 mart 1918-ci il) azad edilməsi

1918-ci il martın 7-də Yenikəndə gələn Kazım Qarabəkir rusların mükəmməl bir şose yolu açdığını, hər yerdə daş hissələri və daşqırma alətləri, motorlu və ya motorsuz silindrlər olduğunu, bundan başqa, körpüləri hazır bir səhra dəmiryolu da hazırladığını, bu yolun Yenikəndin qərbində Kükürdlüdə açılan kömür mədənlərinə doğru uzadılmasına başlandığını görəncə, "rusların Ərzincanda və bu ərazilərdə gördüyüm hazırlıqları böyük bir Anadolu istilasına hazırlaşdıqlarını nümayiş etdirir" deyir (52). Yenikənddən Qarabiyika, oradan da Ərzuruma doğru mükəmməl dəmiryolu çəkilmişdi (53).

Türk ordusu qarşısında ciddi müqavimət göstərə bilməyən, Ərzuruma qədər bütün işğal etdikləri yerlərdən geri çəkilən ermənilərin Ərzurumda toplaşmaları sayəsində daha çox müqavimət göstərəcəkləri ehtimal edilirdi. Ərzuruma böyük əhəmiyyət verən erməni generalı Andronik də 1918-ci il fevralın 17-də şəhərə gələrək rəhbərliyi ələ almışdı. Andronikin qərargah rəisi rus polkovniki Zinkiyeviç idi (54). Ərzurumdakı ermənilərin 1918-ci ilin fevralında bu birləşmələrdən ibarət idi: Ərzurum və Ərzincan alayları, 1-ci avcı alayının bir batalyonu, 9 piyada batalyonu, 3 süvari bölüyü, 2 dağ topu batareyası (3100 süngü, 400 qılinc, 8 dağ topu) və rusların istifadə etdiyi 16 top (55).

Ordu komandanı Vehib Paşa əvvəlcə bir kəşfiyyat hücumu niyyətində idi. Qarabəkir isə bunu təhlükəli görərək Ərzuruma qəfil hücumla girmək istəyir. Buna görə də hücum əmrini vermişdir. 1918-ci il martın 10-da Qarabəkirin əlində 4 piyada alayı, 2 avcı taboru, 2 istehkam bölüyü, 4 süvari bölüyü, hamısında cəmi 5000 tüfəng (bunun 332-si eyni zamanda qılinc, 220-si Dersim könüllüləri), 45 pulemyot, 26 dağ topu vardı.

Türk ordusu 1918-ci il martın 11-də səhər günəş çıxmamış əməliyyata başladı. Yerdə 1 metr qalınlığındakı qar örtüyü yürüşü çətinləşdirirdi. Türk birləşmələri 9-cu diviziya şose boyunca, 3-cü alay Qarasunun şimalından və digərləri şosenin iki tərəfindən irəliləyir. Saat 8.00-da İlca azad edildi (56). Aramsız top və pulemyot atəşinin yardımı ilə 9-cu diviziyanın piyadaları irəli atılırdı. Kirəmit istehkamından düşmən topçusu atəş açırdı. Günortadan əvvəl Gez ələ keçirildi. Şiddətli piyada və pulemyot atəşlərindən sonra sağ tərəfdən (Xalid bəyin dəstəsi) müvəffəqiyyət xəbərləri gəldi (57).

Gecə hücumları ilə Ərzurumun İstanbul və Xarput qapıları qarşısındakı tikanlı məftilli divarlar ələ keçirilmiş və 1918-ci il martın 12-i səhər saat 6.00-dan başlayaraq, polkovnik Rüştü bəyin rəhbərliyi altında 9-cu diviziyanın hissələri İstanbul qapısından şəhərə girmişdi. Şəhərdə yüngül döyüşlər baş verirdi. Saat 7.00-də sağ tərəfdəki Xalid bəyin dəstələri Xarput qapısından şəhərə girdi və 9-cu diviziyanın hissələrinə qatıldı. Axşam saat 5.00-də başlayan yanğınlar davam edirdi. Saat 15.00-da 1-ci korpusun komandanı Kazım Qarabəkir də qərargahını Ərzuruma göndərdi. Beləliklə, 1916-cı il fevralın 16-da işğal edilən Ərzurum 1918-ci il martın 12-də əhalinin məhv edilməsinə və şəhərin dağıdılmasına imkan vermədən azad olundu (58). Ordu komandanı əmrlərinə tam tabe olmadığı üçün qalib Qarabəkir paşanı həm xəbərdar edir, həm də təşəkkür edirdi.

Ərzurumun azad olunması zamanı türklərin itkiləri: 2 zabit və 12 əsgər şəhid, 3 zabit və 113 əsgər yaralı, Ərzuruma gələnə qədər həlak olanların cəmi də 308 əsgərdi. Ərzurumda qətl edilən əhalinin sayı 1078 və yaralıların sayı 37 nəfər idi (59).

35 rus zabiti, 3 gürcü zabiti, 3 rus əsir alınmışdı. Ailələrindən 13 rus qadını, 3 rus uşağı var idi. Ermənilərdən ölənlər 500-ə qədər idi. Bundan çox olan yaralıları da götürmüşdülər.

Ərzurumda 400 top, çoxlu sayda silah-sursat, geyim və ərzaq, ağızlarına qədər dolu istehkam parkları və dəmiryolu ləvazimatları, 8 lokomotiv, 15 vaqon, neft və benzin ehtiyatları, bundan başqa, rus zabitlərinin türklərə qarşı istifadə etdiyi 16 səhra topu, ermənilərin istifadə etdiyi 8 dağ topundan 6-sı və bir minik avtomobili işlək vəziyyətdə ələ keçmişdi (60).

Həsənqala istiqamətində geri çəkilən erməni birləşmələri 9-cu diviziya-nın tərəfindən təqib edilirdi. Martın 13-də Həsənqala, martın 16-da Xorasan və martın 17-də Narman süvari birləşmələri tərəfindən azad edilmişdir. Türk hərbi birləşmələri tərəfindən 1918-ci il martın 21-də Kötək də azad edilərək 1914-cü il sərhədlərinə qədər çatdılar (61).

Van, Muradiyə, Bəyazid və ətrafındakı hərbi əməliyyatlar

Əli Ehsan (Sabis) Paşanın komandanlığı altında 4-cü korpusun cəbhəsində 1918-ci il fevralın 16-da Fəhm işğaldan azad edildi. 36-cı piyada alayından iki bölük və könüllülər tərəfindən azad edilən Fəhmə 400 rus tüfəngi, iki pulemyot, tüfəng və top, hərbi ləvazimat, 400 tona yaxın ərzaq ələ keçirilmişdi (62). 4-cü korpus 1918-ci il fevralın 20-də Van gölünün qərb sahilindəki Karmuçda 3500 kisə un, 4000 kisə suxarı, 120 təkne küncüd yağı, 120 kisə duz, 120 qutu ət konservi, müəyyən qədər duzlanmış balıq, 400 qutu tərəvəz tutması, hər biri 50 kiloluq 80 təkne ağ neft, 30 kisə şəkər, 35 qutu çay, 8 kisə istiot, 200 kisə kartof, 250 kisə qarğıdalı, 30 çəllək kələm tutması, 100 çəllək yağ, 120 qutu sabun, 80 kisə soğan, 1918-ci il fevralın 22-də azad edilən Ahlatda 250 kisə un, 800 kisə suxarı, 150 kisə düyü, bundan başqa Pirhosda 55 kisə un, 11 kisə suxarı... ələ keçirildi. Beləliklə, arxadan ərzaq gətirmədən əməliyyata davam etmək imkanı əldə edildi (63).

4-cü korpus Van gölünün cənub birləşmələri ilə Vatsanı (Gevaş) ələ keçirib, yanındakı yerli dəstələrlə Van istiqamətində irəliləyərək 1918-ci il aprelin 3-də 1200 nəfərlik erməni birləşməsi tərəfindən müdafiə edilən Ərcişi, 1918-ci il aprelin 4-də 1600 piyada, 5 pulemyot, bir süvari bölüyü və bir topla müdafiə edilən Ərnisi azad edən 5-ci piyada diviziyası 1918-ci il aprelin 5-də Muradiyəni ələ keçirdi. Ərnisdə çoxlu ərzaq ələ keçirildi.

III Ordunun sağ cinahında 4-cü korpus bir dəstə ilə Vandan çəkilən ermənilərlə qarşılaşmaq üçün Saray istiqamətində hərəkət edərkən, digər bir dəstə də 1918-ci il aprelin 5-də Bargirini ələ keçirdi. Bundan sonra, Bəyazid istiqamətində geri çəkilən ermənilər də təqib edilirdi. Van isə 1918-ci il aprelin 7-də ələ keçirildi. Van və Muradiyəni ələ keçirən 4-cü korpus öz birləşmələrini Bəyazid və Ahlatla göndərdi. 1918-ci il aprelin 14-də Bəyazid ələ keçirildi. Ermənilər Hoşap və ətrafını tamam yandırmışdılar.

Trabzon konfransı (14 mart-14 aprel 1918-ci il)

Tiflisdə yaranan Zaqafqaziya Federativ Respublikası Osmanlı dövləti ilə sərhəd məsələsini həll etmək və bir sülh müqaviləsi imzalamaq məqsədilə Trabzona nümayəndə heyəti göndərdi. Bu heyət gürcü Akaki Çxenkelinin rəhbərliyi altında azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrindən ibarət idi. Osmanlı heyətinə isə Rauf (Orbay) bəy rəhbərlik edirdi. 14 mart-14 aprel 1918-ci il tarixləri arasında aparılan danışıqlar Zaqafqaziya hökuməti heyətinin 1878-ci il sərhəddini əsas götürən Brest-Litovsk müqaviləsini tanımadığını göstərir. Onlar müharibədən əvvəlki, 1914-cü il sərhəddini əsas götürən yeni bir müqavilə imzalanmasını tələb edirdilər. Lakin bu, "Əlviyevi-sələsə"nin (yəni üç vilayətin - Qars, Ərdəhan və Batum) Türkiyəyə qaytarılmaması demək idi. Rauf bəy təbii olaraq bunu qəbul etmədi.

Bundan sonra, Rauf bəy 1918-ci il aprelin 6-də Zaqafqaziya nümayəndə heyətinə bir ultimatum göndərərək, Brest-Litovsk müqaviləsinin tanınmasını, Zaqafqaziya Respublikasının müstəqil bir dövlət kimi özünün Rusiyadan ayrıldığını dəqiq olaraq elan etməsini tələb etdi (64).

Ərdəhan (3 aprel 1918-ci il), Sarıqamış (5 aprel 1918-ci il), Batum (14 aprel 1918-ci il) və Qarsın (25 aprel 1918-ci il) azad edilməsi

Bu vəziyyətdə III Ordunun komandanı Vehib Paşa “Əlviyyəyi-səlasə”ni silahla xilas etmək üçün hərbi əməliyyata başladı. Vehib Paşa 1-ci və 2-ci korpusun birləşmələrindən bir qrup təşkil edərək 1-ci korpus komandanı Yaqub Şevki Paşanın rəhbərliyi altında Sarıqamışa hücumu əmr etmişdi. 1918-ci il martın 25-də 1-ci və 2-ci korpusun birləşmələri 1914-cü il sərhəddini keçməyə başladılar. III Ordunun komandanı insanlara qarşı şəfqət və ədalətlə rəftar edilmasını, şəxsiyyət, mülkiyyət və namusa təcavüz edilməsinə yol verilməməsinə, məbədlərə, məktəblərə 13 kitabxanalara toxunulmamasını, ordu arxasında qalan ermənilər kənd və qəsəbə əhalisinə zidd bir hərəkət etmədikləri təqdirdə onlarla türk millətinin adına layiq bir şəkildə yaxşı rəftar edilməsini orduya əmr etdi (65).

30-31 mart 1918-ci ildə bütün cəbhədə ermənilərin fəaliyyəti artmışdı. Milli-düzü, Qaraqurd, Başköy, Qocakilsə, Xandərə, Melitözü, Xandərə-Micingerd, Ulya, Qızılkilsə və Mohorkost bölgəsində erməni birləşmələri ilə türk könüllülərindən ibarət birləşmələrinin kəşfiyyət dəstələri arasında baş verən döyüşlərdə türklərdən 1 zabit, 9 əsgər şəhid olmuş və 26 əsgər yaralanmışdı. Ermənilərin Qars ətrafındakı 28 kənddə qətlə tərtib edilən məlumatı alınmışdı (66).

Sarıqamış ələ keçirmək üçün 1-ci korpus 1918-ci il aprelin 3-də əməliyyata başladı. Qaraqurd-Qocakilsə-Xandərə istiqamətində döyüşlər nəticəsində Tahirgədiyi ələ keçirildi (67). 1918-ci il aprelin 4-də Qaraqurd azad edildi. Qaraqurddan Sarıqamış istiqamətində geri çəkilən ermənilər Qaraqurddakı anbarları və Araz çayı üzərindəki taxta körpünü yandırdılar. Dəmir körpünün dağıdılmasının qarşısı alındı. 600-ə qədər piyada, 6 pulemyot və 4 topla müdafiə edilən Xandərə yaxınlığındakı erməni mövqeləri 1918-ci il aprelin 5-də saat 3.00-da ələ keçirildi. Erməni birləşmələri Sarıqamışda da qalmayaraq Səlim istiqamətinə çəkildi. 9-cu Qafqaz diviziyası 1918-ci il aprelin 5-də saat 8.10-da Sarıqamış azad etdi.

Sarıqamışda ərzaq anbarları yox idi. Mövcud ərzağın ermənilər tərəfindən qatarla daşındığı güman edilirdi. Müəyyən qədər konserv ələ keçirilmişdi. Şəhərə daxil olanda ermənilərin yandırdığı silah anbarında partlayışlar davam edirdi (68).

Sarıqamışda 100-ə qədər lokomotiv, 460 vaqon və sayı bilinməyən relslər var idi. Ərzurumun qərbindəki Yenikənd və Qarabıykdan Sarıqamışa qədər olan qısaməsafəli dəmiryolunun işlək hala salınması mümkün görünürdü.

Ərdəhan 1918-ci il aprelin 3-də azad edilmişdi. Burada sağlam 34 havan topu və 20000-lik top mərmisi anbarı ələ keçirilmişdi. 109-cu alay (sahil birləşmələri) 1918-ci il aprelin 4-də Sarpda yerləşirdi (69). 37-ci Qafqaz diviziyasının cəbhəsində Artvin və Ardanuş azad edilmişdi. Acar suyunun cənubuna keçən gürcülər türk sahil birləşmələri tərəfindən 1918-ci il aprelin 4-də yenidən Acar suyunun şimalına atılmışdır. Gürcülərdən 9 zabit, 1 həkim, 111 əsgər əsir götürülmüş, 5 pulemyot ələ keçirilmişdi (70).

Batumu azad etməklə vəzifələndirilən 37-ci Qafqaz diviziyası palçıqlı və qarlı yollardan irəliləyərək, sol tərəfdəki birləşmələrini Borçkada toplamaq üçün 1918-ci il aprelin 5-də dəstə rəhbəri ilə Şorbanidə dayanmışdı. 1918-ci il aprelin 8-dən 9-na keçən gecə hücumla Ərgənəbaşı hərbi istehkamını ələ keçirərək, Batuma 5-7 km-ə qədər yaxınlaşdı və iki topu qənimət götürdü. 10-cu Qafqaz diviziyası isə dağlıq, meşəlik və yol olmayan sahil boyunca irəliləyirdi (71).

1918-ci il aprelin 9-da Zaqafqaziya hökumətinin Trabzondakı sülh nümayəndə heyətinin sədri A.Çenkeli hökumətinin Brest-Litovsk müqaviləsinin Qars, Ərdəhan və Batum vilayətləri haqqındakı şərtlərini tanıyacağını, sabah axşama qədər buna dair əmr alıb, bizə bildircəyini ümid etdiyini, bu səbəblə boş yerə qan tökülməməsi üçün əməliyyatın dayandırılmasını xahiş etmişdi. Vehib Paşa da 1918-ci il aprelin 11-də saat 8.00-a qədər razılıq vermiş və əməliyyatın dayandırılmasını orduya əmr etmişdi.

Lakin 1918-ci il aprelin 11-də Trabzondakı Zaqafqaziya hökumətinin sülh heyəti sədrinin Brest-Litovsk müqaviləsinin qəbul edildiyinə dair hər hansı bir əmr almadığını bildirməsindən sonra atəşkəs tələbinin vaxt qazanma taktikası olduğu-nu başa düşən Vehib Paşa ordusuna Batum üzərinə əməliyyata başlaması əmrini verdi (72).

37-ci Qafqaz diviziyasının əmrinə verilən 11-ci alay 1918-ci il aprelin 10-da şəhərin 4-5 km şərqində Orta Batumu ələ keçirdikdən sonra Batumun su və elektrik təminatını kəsmişdir. Diviziya 1918-ci il aprelin 10-dan 11-nə keçən gecə Mahmudiyyə qrupunun cənubundakı üç istehkamı ələ keçirərək Batumdan 5 km. uzaqda olan Kahaberi dağına qədər irəlilədi. Burada dörd səhra topu ilə doqquz pulemyot və 32 piyada tüfəngi ələ keçirildi. Batumda altı gürcü batalyonu iki divi-ziya şəklində təşkilatlandırılmışdı.

37-ci Qafqaz diviziyası 1918-ci il aprelin 13-dən aprelin 14-ü saat 7.00-a qədər davam edən hücumla başladı. Gürcülər Mahmudiyyə istehkamında çox müqavimət göstərdiyi üçün diviziyanın itkisi çox idi. Barutxana istehkamı müdafiyyəyə davam edərkən limandakı hərbi gəmilər türk topçusunun atəşindən uzaqlaşmaq üçün şimala çəkilmişdilər. 1000-ə qədər gürcü əsgəri əsir götürülmüşdü.

1918-ci il aprelin 14-ü saat 16.00-da Batumu ələ keçirmək üçün göndərilən hərbi birləşmə batumlu könüllülərdən ibarət xüsusi bir heyət tərəfindən qarşılanmış və şəhər təhvil alınmışdır. Gecə şəhərə elektrik enerjisi verilmiş və həyat normal hala düşmüşdür (73).

Batumun köhnə və yeni komandanları, gürcü diviziya komandanı, qərargah heyəti, qala topçu və istehkam komandanları, qala təsərrüfatı rəisi, qala kəşfiyyət müfəttişi, çoxlu yüksək rütbəli zabit olmaqla 600-ə yaxın zabit əsir götürüldü. Əsirlərin ümumi sayı 2500-ə qədərdir. Müxtəlif ölçüdə 250 top, normal vəziyyətdə iki lokomotiv, çoxlu vaqon, müəyyən qədər ərzaq, avtomobil və s. ələ keçirildi.

1918-ci il aprelin 16-da Çürüksu azad edildi. Poti, Axıska, Ozurgeti və ətrafı ələ keçirilərək Kutaisiyə gedən yol bağlandı (74).

Qrup komandanlığı 1918-ci il aprelin 8-də dörd diviziya ilə (9, 36, 5 və 11-ci diviziyalar) Qarsın azad edilməsi və buradakı erməni birləşmələrinin daha şərqlə tərəf geri çəkilməsinə imkan verilməməsi əmrini vermişdi. Qrup komandanı Yaqub Şevki Paşa Qarsa yaxşı hazırlıq görüldükdən sonra hücum etmək istəyirdi. Ermənilərin Qarsda toplaşdığı, Səlim və Qars arasında ciddi döyüşə girəcəkləri məlumdu. Ruslar tərəfindən yaxşı möhkəmləndirilən Qars 13 istehkamla müdafiə olunurdu. Qars və Səlim arasında 17 taborluq erməni birləşməsi, habelə Qarsda qarnizon birləşmələri vardı. Qarsda müxtəlif növ 220 topla sabit və səyyar 66 pu-lemiyot var idi (75).

Ermənilər Səlimin bir kilometr qərbində mövqe tutmuşdu. Bundan başqa, Səlim stansiyasında bir qatar hərəkətə hazır vəziyyətdə saxlanılırdı. Ermənilər 1918-ci il aprelin 10-da türklərin hücum hazırlıqlarını pozmaq üçün bir əks-hücum təşkil etsələr də, geri qovuldular. Ancaq geri çəkilərkən 1918-ci il aprelin 11-də Səlim məntəqəsini yandırdılar. 108-ci Qafqaz alayının hərbi birləşmələri 1918-ci il aprelin 8-də Kağızmanı azad etdi (76).

Türk ordusunun Qarsa yaxınlaşmaq və Qarsı mühasirə əməliyyatı 1918-ci il aprelin 19-da sübh tezdən hücumla başlandı. Türk bölükləri erməniləri geri ata-raq irəlilədi. Bugünkü döyüşdə 9-cu və 36-cı Qafqaz diviziyalarının itkisi 5 zabit və 117 əsgər yaralı, 4 zabit və 25 əsgər şəhiddir (77). Ermənilərdən 3 pulemyot götürülmüş, bütün cəbhədə 2-si zabit olmaqla 100 nəfər öldürülmüşdür. Erməni hərbi idarə və müharibə strategiyasında müəyyən bir inkişaf olduğu görünürdü. Əksəriyyəti səhra topu olmaqla 15-ə qədər top və çoxlu silahdan istifadə edərək bütün gün atəş açmışdılar.

Türk hərbi birləşmələrinə 1918-ci il aprelin 22-də Bərna-İğdır-Bənli Əhmədi azad etmək əmri verilmişdi. Ermənilərin Qarakilsə-Bərna ətrafındakı birləşmələri Qars istiqamətində geri çəkilməyə başlamışdı.

Bu zaman Baş komandan vəkili Ənvər Paşa Batuma gəlmişdi. Onun min bir çətinlik və itkilərlə iki aydan bəri hücum əməliyyatını müvəffəqiyyətlə davam etdirən III Ordu birləşmələrini yaxından görmək və orduya padşahın salamını çatdırmaq üçün gəlmişdi.

Digər tərəfdən 1918-ci il aprelin 23-də Qarsdan 9-cu diviziya qərargahına gələn polkovnik Morel İrəvandakı "erməni general Nəzərbəyovdan Qarsda general-mayor Draqova" imzalı bir məktub gətirmişdi. Məktubda Tiflisdə 1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziya Federativ Respublikasının istiqlaliyyətini elan etdiyi və Türkiyə ilə sülh müzakirələrinə başlamağa qərar verdiyi bildirilirdi. Qafqaz hökuməti 1918-ci il aprelin 23-ü saat 13.00-dan etibarən Türkiyəyə qarşı döyüşən komandanlarına bütün cəbhələrdə atəşkəs üçün əmrlər vermişdi (78). Məktub, III Ordunun komandanı Vehib Paşaya göndərildikdən sonra III Ordu komandanlığı:

"Zaqafqaziya Respublikası hökumətinin təklif və tələblərimizi qəbul etdiyini, bunun əsasında müqavilə bağlanacağını" bildirir və hicri 1293-cü ildə (1877-1878-ci illər) verdiyimiz ərazi əlimizdə qalmaqla, bu sərhəddən kənarında davam edən əməliyyatın hazırda olduğu yerdə müvəqqəti olaraq dayandırılması əmrini verirdi. Qarsın təhvil-təslim məsələsinə müzakirə etmək üçün hər iki tərəfdən nümayəndə heyəti təyin edildi. 1-ci Qafqaz korpusunun komandanı polkovnik Kazım bəy Osmanlı birinci nümayəndəsi kimi təyin olundu. Təbiiyyəti qrupun topçu komandiri polkovnik-leytenant Saleh bəy və 1-ci korpus qərargahından kapitan Tələt əfəndi ikinci və üçüncü nümayəndə kimi müəyyənləşdirilmişdi.

Burada əhəmiyyətli olan məsələ ermənilərin döyüşlərinin dayandırılmasını türk birləşmələrinin olduğu yerdə qalmaları şərtilə təklif edirdilər. Alınan xəbərlərə görə ermənilərin Qarsda nə varsa, Gümrüyə daşımaq üçün vaxt qazanmağa çalışdıqları anlaşılırdı (79).

Türk birləşmələri 23-24 aprel 1918-ci ildə Qarsa hücum və mühasirə əməliyyatına davam etdi. Morel və Tombil gələrək Kazım Qarabəkirə Vladiqarsda görüşdülər. Onlardan Arpa çayına qədər olan türk torpaqlarını nə zaman boşaldacaqlarını, Qarsın təhvilini və Qarsda olduğu bilinən (1915-ci ildən qalan) 4000 türk əsirini geri qaytarılması haqqındaki təkliflərini soruşmuşdu.

Kağızman ətrafındakı ermənilərin müsəlman kəndlərini talan edərək və yandıraraq geri çəkildikləri, Kulp qəsəbəsini yandıran ermənilərin isə Naxçıvan istiqamətinə qaçdıqları bildirilirdi. Kazım Qarabəkirin fəal rəhbərlik strategiyası və türk birləşmələrinin Qarsı tam mühasirəyə alması ermənilərin ümidlərini qırılmışdı.

1918-ci il aprelin 25-də təslim olmaları haqqında lazımı təkliflərini bildiren Qarabəkir erməni silahlı birləşmələrinin geri çəkilmələri təklifini qəbul etmişdi. Lakin silah və sursatın aparılmasına razılıq verməmişdi. Getmək istəyən əhalinin də bu məsələdə azad olduğunu bildirmişdi.

Nəhayət, 1918-ci il aprelin 25-də saat 13.30-da Qarsın ermənilər tərəfindən boşaldıldığı və daha əvvəl qərarlaşdırıldığı kimi, mühafizə üçün rus və yunanlardan ibarət bir birləşmənin qaldığı və təslimə hazır olduqları general Deyev tərəfindən bildirildi. Beləliklə, 1878-ci ildə hərbi təzminat bəhanəsilə Rusiyaya qatılan Qarsın 40 illik bir müddətdən sonra yenidən ana vətənə qaytarılması əhalinin böyük sevincinə səbəb olmuşdu (80). 1918-ci il aprelin 28-də Yaqub Şevki Paşa da qərargahını Qarsda təşkil etdi.

Qarsda ələ keçirilən silah müxtəlif çaplı 589 qala topu, 86 ədəd (47-si qalaya, 22-si səyyar orduya, 17-si təyyarələrə aid) pulemyot və 2525 piyada tüfəngindən ibarətdir. Ələ keçirilmiş ərzaq isə 91 ton un, 13 ton buğda, 190 ton heyvan yemi, 155 ton suxarı, 23 ton çovdar, bir ton düyü, 1267 ton ət konservi, 51 ton tərəvəz, 56 ton şəkər, 2 ton limon duzu və 7 ton yağdan ibarət idi. Stansiyada möhürlü 3 böyük vaqon, 53 bağlı vaqon, 397 açıq vaqon, 4 təyyarə (2-si normal) ələ keçirilmişdi (81). Anbar və bazalar mühafizəyə götürüldü (82).

Rus generalı Deyev, nümayəndə, polkovnik Morel və hərbi komissar Mixail Arzumanov cəmi 100 rus zabiti və məmuru, həmin sayda əsgər, 40-a qədər yunan zabiti, 450-yə qədər yunan əsgəri olduğunu bildirdi.

Erməni quldurlarının geri çəkilməyə əldə edilən razılıqlara zidd olma-raq, Qars stansiyasında 100-ə qədər Osmanlı əsirini, Pazarciq və ətrafındakı bəzi müsəlman kəndlərinin əhalisini qətlə yetirdikləri məlum olmuşdu. Ermənilər geri çəkilməyə evlərə od vurmışdular.

Ermənilərin hər tərəfdən Gümrü istiqamətində geri çəkildikləri anlaşılmış-dı. Dörd gün əvvəl Subatan kəndində 200-dən çox yerli müsəlman əhalini kəndin samanlıqlarında öldürdüləri də öyrənilirdi. Pazarciq bölgəsindən geri çəkilən ermənilər Diqoru keçmişdilər. Onların Hacı Bayram kəndinin yaxınlığında Arpa çayının üzərindəki körpüdən keçərək İrəvana doğru geri çəkildikləri güman edilirdi (83).

Ermənilərin Arpa çayının şərq tərəfində qalan müsəlmanları da qətl etdiyi xəbərləri etibarlı mənbələrdən alınmışdı. Könüllülər vasitəsilə onların xilas edilməsinə imkan olmadığı bildirilirdi. Qarabəkir Paşa əgər ermənilər bu zülmü dayandırmasalar, Gümrünü top atəşinə tutacağını Qafqaz hökumətinə bildirməsini qrup komandanından xahiş edir. Lakin, türk Baş komandanlığı daha münasib çıxış yolu axtarırdı.

Beləliklə, Qarsın azad edilməsi ilə bütün "Əlvəyə-sələsə" xilas edilmiş olurdu. Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə görə, bu vilayətlərdə ümumxalq referendumu keçirildi. Əhalinin böyük əksəriyyəti Ana Vətən Türkiyəyə birləşmək istədiyini bildirdi (84).

Gümrü (16 may 1918-ci il) və Qarakilsenin (27 may 1918-ci il) azad olunması

Osmanlı Baş komandanlıq vəkilliyi 1918-ci il mayın 6-da Şimali İranda ingilis və ermənilərin Türkiyə əleyhinə ittifaqına qarşı Təbrizə mümkün olduğu qədər tez birləşmə göndərilməsini, bunun üçün Gümrü-Culfa dəmiryolunun ələ keçirilməsini III Ordu komandanlığına əmr etmişdi. Qrup komandanı Şevki Paşa "Gümrüdə ən böyük komandana ingilislərin İran daxilində əleyhimizə hazırladıqları əməliyyat bizi təcili olaraq Gümrü-Culfa dəmiryolunu ələ keçirməyə məcbur etdi" deyərək, erməni əsgərləri və silahlı əhalisinin dəmiryolundan 25 km məsafədə təcili uzaqlaşmalarını tələb etdi. Belə ki, türk ordusu 1918-ci il mayın 15-i səhər saat 7.00-da Arpa çayını keçməyə başlayacaqdı (85).

1-ci Qafqaz korpusu qarşısındakı 1000-ə qədər piyada və bir neçə topdan ibarət düşmən birləşmələri ilə döyüşərək Gümrünün cənubunda Dovşan qışlası-Təpədolaq mövqeyini tutdu. 1-ci Qafqaz korpusunun (36-cı diviziya, 9-cu diviziya və süvari alayı, ehtiyat 107-ci alay) 15 mayda verdiyi itki 2 zabit şəhid, 6 zabit yaralı, 16 əsgər şəhid, 42 əsgər yaralıdan ibarət idi. Ermənilərdən 406 ölü, 13 zabit, 303 əsgər əsir alınmışdı.

4 rus dağ topu, 9 səhra topu, 5 pulemyot, 11 lokomotiv, 125 vaqon və sandıqlarda bir çox "Levis" pulemyotu ələ keçirilmişdi (86). Ağın qəsəbəsi ətrafında ermənilərdən ərzaqla dolu 5 vaqonlu bir qatarı və 11-ci diviziyaya yardım üçün göndərilən 107-ci alay Gümrünün şərqini tutaraq burada düşmənin hərəkətə hazır olan insan qüvvəsi və ərzaqla dolu 2 qatar, 9 lokomotiv, 120 vaqon, 9 səhra topu, 4 pulemyot və müəyyən qədər rus silah-sursatı ələ keçirmişdi. Bundan başqa, stansiyada bir həkim nəzarətində ermənilərdən 15 may döyüşündə yaralanan 10 zabit, 768 əsgər əsir götürülmüşdü.

11-ci Qafqaz diviziyası Qars-Gümrü dəmiryolunun şimalından Arpa çayını keçərək Gümrüyə hakim olan qayalıqlara qədər döyüşərək irəlilədi. Gümrünü üç tərəfdən mühasirəyə aldı. Qarşısında 3000 nəfərlik düşmən birləşməsi yerləşirdi. I 11-ci diviziyanın Gümrü cəbhəsində 15 may döyüşündə verdiyi itki 4 zabit, 78 əsgər şəhid, 14 zabit, 184 əsgər yaralı idi.

5-ci Qafqaz diviziyası isə 2000-ə qədər düşməni mövqelərindən qovaraq Gümrünün şimalında Tafarlının qərbi-Kiçikketi xəttində Tiflisə gedən dəmiryolunu dağıtdı.

9-cu diviziya 10-u zabit olmaqla 133 əsir almışdı. Döyüş meydanında cəmi 20 top ələ keçirilmişdi. 11-ci diviziyanın qarşısında 411,1-ci korpus qarşısında 203 olmaqla ermənilərdən cəmi 600-ü öldürülmüşdü (87).

1918-ci il mayın 15-i axşama yaxın Gümrüdən gələn bir heyət təslim olmaq şərtlərini müzakirə etmək və şəhəri boşaltmaq üçün vaxt istəmişdi. Gümrü və ətrafı 1918-ci il mayın 16-da türk qoşunları tərəfindən nəzarətə götürüldü. Gümrüdə ələ keçirilən istifadəyə hazır 30 lokomotiv Gümrü və Qars arasında dəmiryolunda hərəkətə başladıqdan sonra Sarıqamışa qədər ərazi ilə əlaqə normallaşdı.

1918-ci il mayın 21-də müxtəlif yerlərdə olan döyüşlərdə 300-ə qədər erməni əsir alınmışdı. 175 nəfər erməni döyüşçüsü isə öldürülmüşdü. Türklərin itkisi 10 yaralı idi (88). Ermənilərin 1918-ci il mayın 23-də Sərdarabad tərəflərində hücumla başlamalarından sonra buradakı süvari birləşmələri xüsusi tabor ilə gücləndirildi. 24-30 may 1918-ci il tarixləri arasında Baş Aparan və Qarakilsə bölgələrində olan hərbi əməliyyatlarla buralar ələ keçirilmişdi (89).

1918-ci il mayın 27-də Qarakilsədə ağır zərbə alan ermənilərdən bir çoxu əsir götürüldü. 14 top ələ keçirildi. Qarakilsədə ələ keçirilən hərbi ləvazimat bunlardır: 431 tüfəng, 3 pulemyot, 16 top (8 dağ, 4 səhra, 4 ədəd 12-lik top), 7 bomba topu, 2 lokomotiv (biri normal), 12 yük maşını, bir çox maşın şini, silah anbarı, bomba, partlayıcı, elektrik mühərriki, zavod alətləri (90).

25-30 may 1918-ci il tarixləri arasında 1-ci korpus (9-cu və 36-cı diviziyalar) 5 zabit, 50 əsgər şəhid, 11 zabit, 163 əsgər yaralı, 2-ci korpus (11-ci diviziya və 10-cu *alay*) 1 zabit, 48 əsgər şəhid, 9 zabit, 111 əsgər, 1 zabit, 17 əsgər əsir olmaqla cəmi 6 zabit, 98 əsgər şəhid, 20 zabit, 274 əsgər yaralı, 1 zabit, 17 əsgər əsir düşmüşdür. Ermənilər əllərindəki osmanlı əsirləri (erməni müzakirə komissiyasının bildirdiyinə görə 44 əsgər) 1918-ci il iyunun 22-də Gümrüdə təhvil verəcəkdilər (91).

Türk ordusu müvəffəqiyyət qazandığı bu döyüşlərlə Gümrü, Qarakilsə və ətrafını tamam ələ keçirdi. Bu döyüşlər zamanı Zaqafqaziya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti nümayəndələri arasında Batumda keçirilən konfransda sülh üçün müzakirələr davam edirdi.

Batum konfransı və sülh razılaşması (11 may-4 iyun 1918-ci il)

"Əlviyyəyi-səlasə"nin azad edilməsindən sonra Vehib Paşanın dəvəti ilə Trabzonda yarımcıq qalan sülh danışıqları Batumda davam etdirildi. Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil (Menteşe), Zaqafqaziya nümayəndə heyətinin rəhbəri isə A.Çxenkeli idi. Başlayan ilk danışıqlardan sonra Zaqafqaziya hökumətinin sağlam əsaslar üzərində oturmadığı, bu hökuməti yaradan gürcülər, azərbaycan türkləri və ermənilər arasında dərin fikir ayrılıqları olduğu anlaşıldığı üçün Osmanlı nümayəndə heyəti imzalanacaq sülhün uzunömürlü olmayacağını başa düşdü. Onlardan ayrı hökumətlər qurmalarını istədi. Gürcülər 1918-ci il mayın 26-da, Azərbaycan türkləri və ermənilər isə 1918-ci il mayın 28-də müstəqil respublikalarını elan etdilər. Zaqafqaziya Respublikası süqut etdi. 1918-ci il mayın 11-də müstəqilliyini elan edən Şimali Qafqaz (92) ilə birlikdə ortaya çıxan 4 yeni müstəqil Qafqaz Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında ayrı-ayrı sülh müqavilələri imzalandı.

Müstəqilliyini elan edən Ermənistanla imzalanan 4 iyun 1918-ci il tarixli "Sülh və dostluq müqaviləsi"ndən sonra III Ordu komandanlığı ermənilərə qarşı əməliyyatı dayandırdı. Ermənilərdən düşmənçilik görülməsə, müqaviləyə zidd bir əməliyyat aparılmamasını əmr etdi. Komandanlığın əmrində bildirildiyi kimi, "Türk-Erməni sülh və dostluq müqaviləsində türk ordusunun Gümrü-Culfa dəmiryolundan istifadə etməsi, türklərin ən çox güzəşt edilən millət sayılması, sərbəst gediş haqqı, ən az gömrük haqqı vermək və tərəflərin artıq məhsullarının təsbit və mübadiləsi qəbul olunur. Yeni sərhədin iki tərəfində 15 kilometr genişliyində bir sərbəst bölgə olması, Ermənistanda müsəlman əhali tərəfindən seçilən müftülərin şeyxülislama təbə olduqları, şeyxülislam tərəfindən təyin edilən baş müftinin evlənmə, boşanma, vəsiyyət, miras və vəqf işlərini şəriətə görə idarə edəcəyi kimi məsələlər də yer alır".

Müqavilədə, bundan başqa, "Erməni birləşmələrinin tərksilah edilməsi, düşmən vətəndaşlarının və Antanta nümayəndələrinin ölkədən çıxarılması, dəmiryollarının türk nəzarətinə keçməsi, Ermənistan Respublikası ordusunun dərhal sülh vəziyyətinə gətirilməsi, erməni ordusunun mövcudluğu və birləşmələrinin Osmanlı hökuməti ilə birlikdə qərarlaşdırılması" hökmləri qeyd olunurdu (93).

Gürcülərlə imzalanan 4 iyun 1918-ci il tarixli sülh müqaviləsinə görə sərhəd Axıska və Axalkalak Türkiyədə qalmaqla müəyyənləşdirildi. Türk-gürcü sərhədində zəif postların yerləşdirilməsi və birləşmələrin arxada istirahət və təlimlə məşğul olması qərarlaşdırıldı. Türk birləşmələri 3 iyun 1918-ci ildə Axalkələyi ələ keçirdi və sərhəd Çubuk suyu olmaqla 4 iyun 1918-ci ildə Ozurgetini boşaltdı. Gürcüstan 10 iyun 1918-ci ildə Axıskadakı birləşmələrini tam çıxaracaqdı (94).

Əlavə olaraq, Türkiyə ilə Gürcüstan və Azərbaycan arasında 4 iyun 1918-ci ildə imzalanan "neft müqaviləsi"ndə Bakıdan Batuma neftin boru xətləri ilə daşınması zəmanət altına alınmışdı (95).

Osmanlı dövləti Batum müqavilələri ilə Qafqazda müstəqilliyini elan edən yeni respublikaları tanımış və bu respublikalarla olan sərhədlərini müəyyənləşdirmişdi. Lakin həm Qafqazda, həm də başqa cəbhələrdə müharibə hələ bitməmişdi. Odur ki, bağlanan müqavilələrlə bir tərəfdən, çox böyük təhlükə altında olan Azərbaycana və Şimali Qafqaza hərbi yardım göndərildi. Digər tərəfdən, bölgə müsəlmanlarını erməni dəstələrinin hücumlarından qorumaq üçün Naxçıvan (96) və Təbrizə qədər əməliyyat davam etdirildi (97). Burada da Azərbaycan türklərinin təhlükəsizliyi qorundu.

Mondros müqaviləsi (30 oktyabr 1918-ci il) və Qafqaza aid şərtləri

1918-ci il oktyabr ayının əvvəllərində Osmanlı dövləti və müttəfiqlərinin müharibəni uduzması anlaşıldığı üçün baş nazir Tələt Paşa hökuməti istefa verdi (98). İttihad və Tərəqqi partiyasının rəhbərləri ölkəni tərk etdilər. 1918-ci il oktyabrın 14-də yeni hökuməti quran Əhməd İzzət Paşa (99) müqavilə üzrə danışıqlara başla-mazdan əvvəl Qafqaz cəbhəsindəki orduların Brest-Litovsk müqaviləsi sərəhdinin gerisinə çəkilməsini əmr etmiş (100) və bu geriçəkilmə hərəkəti başlamışdı (101). İstanbul hökuməti 1918-ci il oktyabrın 30-da Mondros müqaviləsinin imzalandığı-m hərbi vəzifəliyə və vilayətlərə də bildirmişdi (102). Beləliklə, Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsindən çıxırdı.

30 oktyabr 1918-ci il tarixli Mondros müqaviləsinin 11-ci maddəsinə görə, "İrənin şimal-qərb hissəsindəki Osmanlı birləşmələrinin dərhal hərbdən əvvəlki sərəhdin (1914-cü il sərəhədi) gerisinə çəkilməsi mövzusunda əvvəlcə verilən əmr icra ediləcəkdir. Zaqafqaziyanın birinci növbədə Osmanlı birləşmələri tərəfindən qismən boşaldılması əmr edildiyindən geri qalan hissəsi müttəfiqlər tərəfindən yerli vəziyyət tədqiq edilərək tələb olunarsa, boşaldılacaqdır". Yenə müqavilənin 15- ci bəndinə görə, "Bütün dəmiryol xətləri Antanta nəzarət zabitlərinin idarəsinə verilməlidir. Zaqafqaziya hazırda Osmanlı tabeliyində olan dəmiryol xətləri də bura daxildir. Bunlar tam sərbəst olaraq Antanta məmurlarının əmrinə verilməcəkdir. Bu maddəyə Bakı və Batumun Antanta birləşmələri tərəfindən işğalı da daxildir". 24-cü maddə isə "qarışıqlıq çıxması halında "vilayəti-sittə"nin (altı vilayət) Antanta dövlətləri tərəfindən işğal haqqının qorunması" şəklində idi (103).

Şərtləri son dərəcə ağır olan Mondros müqaviləsinin tətbiqi də ağır nəticələr yaradırdı. İrəndəki və Qafqazdakı bütün türk ordularının müharibədən əvvəlki sərəhlərə çəkilməyə məcbur edilməsindən sonra Batum ingilislər, Qars və Ərdəhan da ermənilər tərəfindən yenidən işğal edildi. Batumdan başqa digər torpaqlar ana vətənə Milli Mücadilə dövründə təkrar birləşdilər. Erməni zülmələrinə son verildi Türkiyənin şimal-şərq sərəhədi Gümrü müqaviləsi, Moskva müqaviləsi və Qars müqaviləsi ilə yenidən formalaşdırıldı.

* * *

1. Rusların Güney Qafqazda yayılmağa başlamasından sonra Eçmiədzin əhəmiyyətli bir dini mərkəz olaraq görünürdü. Arslan A. Kutsal Ermeni Papalığı. İstanbul: Truva, 2005, s. 25.

2. Arslan A. Kutsal Ermeni..., s. 84.

3. Minassian A. Ermeni Devrimci Hərəketi'nde Milliyətçilik və Sosializm (1887-1912) (Tərcümə edən Mete Tunçaydır). İstanbul: İletişim, 1995, s. 22.

4. A.İ., Özel S. Türk İnkılap Tarihi. 8-ci nəşr. İstanbul: Der, 2001, s. 147.

5. İslahat layihələri haqqında geniş məlumat üçün bax: Bayur Y.H. Türk İnkılabı Tarihi. II cild. Ankara: TTK, 1983, s. 19; Karaca A. Türkiyə'de Ermenilər İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşğalə Doğru) və Tehcir Gerçeği (1878-1915) // Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001) Bildirilər (Nəşrə hazırlayan Selçuk Erez və Mehmet Saraydır). İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, 2001, s. 107-170.

6. Bayur Y.H. Türk İnkılabı..., s. 187.

7. Beyoğlu S. 1915 Tehciri və Soykırımı İddiaları // Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001) Bildirilər (Nəşrə hazırlayan Selçuk Erez və Mehmet Saraydır). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, 2001, s. 171-189; Özdemir H. 1915 Tartışılarken Gözden İnanlar-Issues Missed in the 1915 Armenian Debate. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı SAREM, 2007, s. 1-31, (s. 35-70).

8. Rus ordusunda xidmət etmiş erməni generallarından biri ermənilərin Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində rus ordusu ilə yanaşı türklərə qarşı müharibədə iştirakı haqqında bu əsərində geniş məlumat vermişdir: Korganoff G. La participation des Armeniens uerre Mondiale sur le front du Caucase (1914-1918). Paris: 1927.

9. Allen W.E.D., Muratoff P. Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian r 1828-1921. Cambridge: 1953, s. 438, 447, 449 və 457. Bu əsərin türkcəsi üçün bax: Allen Muratof P. Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921). Ankara: Genelkur-Basimevi, 1966.

10. Prjevalski bu zaman mərkəzdəki sovet hökumətinin deyil, Petroqraddın tanımadığı 1917-ci il noyabrın 28-də yaradılan "Zaqafqaziya Konfederasiyası" adından hərəkat edirdi. Bununla yanaşı, Mərkəzi sovet hökuməti həmin vaxtlarda "Sülh siyasəti"nin qəti tərəfdarı olduğu üçün Qafqaz cəbhəsində də "atəşkəsə" qarşı çıxmamışdı. Digər tərəfdən, Petroqraddakı sovet-bolşevik liderlərinin Qafqaz cəbhəsinin mühafizə edilməsini, rus əsgərlərinin cəbhəni tərk etməməsini arzu etdiyi də məlumdur. "Türkiyə Ermənistanı"ndakı "erməni" xalqının "özünü idarə etmək" imkanları yaranana qədər rus işğal sahəsində rus hərbiçilərinin qalması və türklərin buraları işğal etməsinə mane olunması istənilirdi bildirilir. Lakin, rus əsgərləri bu arzuya tabe olmamış və cəbhəni tərk etmişdilər (Kurat A.N. Türkiyə və Rusiya. X Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919). Ankara: 1970, s. 333). Prjevalski Tiflisdəki ingilis və fransız konsullarına türklərlə tərk-silah məsələsini qəbul etdiyini bildirdi. Belə etməsəydilər, hərbi birləşmələrinin bolşeviklərin əlinə keçəcəyini izah edərək üzrxahlığının qəbul edilməsini istədi (Ullman R. Anglo-Soviet Relations, 1917-1921: Intervention and the War. Princeton: 1961, s. 51).

11. Ərzincan müqaviləsi haqqında geniş məlumat üçün bax: ATBD, Yıl: 31, № 81, Aralık 1982, Beilge No: 1848; Yavuz N. Erzincan Mütakeresinin Turk Tarihindeki Yeri ve Önemi // A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi, XVII/28, 1995, (Ankara 1996), s. 208-232; Şahin E. Türkiyə ile Maverayı Kafkas Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütakeresi (18 Aralık 1917) // Kafkas Araştırmaları, № 4, İstanbul 1998, s. 153-173; Mercan M.S. Erzincan Mütakeresinden Brest- Litovsk'a (Aralık 1917-3 Mart 1918). Nəşr edilməmiş doktorluq dissertasiyası. Van: 1991, 48-61; Kurat

- A.N. Türkiyə və..., s. 332-334; Hovannisian R.G. Armenia, on the Road to" dependence 1918. Los Angeles: University of California, 1969, s. 109-110; Bal H. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918). Nəşr edilməmiş doktorluq dissertasi İstanbul: 1996, s. 70-72; Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia, (1917-1921). New Y 1950, s. 82-83; Kılıç S. Turk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu. İstanbul: Dergah, 1998, s. 83-106; Qasımlı M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. 3 hissədə II hissə (1917-ci il no'yabr - 1918-ci il noyabr). Bakı: 2001, s. 34-46.
12. Kılıç S. Turk Sovyet İlişkilerinin..., s. 163.
 13. Yenə orada.
 14. Rus dilində başlığı "Dekret Soveta Narodnix Komissarov o "Turetskoy Armenii". 29 dekabr 1917 q. (11 okabr 1918-ci il) şəklindədir.
 15. Kurat A.N. Türkiyə və..., s. 336-337; Kılıç S. Turk Sovyet İlişkilerinin..., s. 236-241.
 16. Kılıç S. Turk Sovyet İlişkilerinin..., s. 242-243.
 17. Kurat A.N. Türkiyə və..., s. 373; Kurat A.N. Brest-Litovsk Müzakereleri və Sülh (20 Aralık 1917-3 Mart 1918) // Belleten, XXXI/123, Temmuz 1967, s. 390; Söylemezoğlu G.K. Haridye Hizmetinde Otuz Sene Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler, 1892-1922. İstanbul: 1949, s. 442-443.
 18. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (Ozakom: Osobyi Zakavkazskiy Komitet) Duma üzvləri V.A.Xarlamov (sədr), M.İ.Papacanov, M.Cəfərov, knyaz Kita Abaşidze və Pereverzevdən ibarət idi. Sonradan Çxeidzenin də daxil edildiyi komitə birbaşa Müvəqqəti hökumət qarşısında məsul və qanun qəbul etməkdən başqa bütün səlahiyyətlərə sahib olduğu haldaçan təmsil edən köhnə general-qubernatorların səviyyəsində hörmət qazana bilmədi. Kazemzadeh F. The Struggle for..., s. 34.
 19. On iki üzvün hamısı "inqilabçı demokrat" idi (Zavkom üzvləri menşeviklər-E.Gegeçkəri (sədr), G.Ter-Ghazaryan, A.Çxenkel, eserlər - D.Donskoy, A.Neruçev, daşnaklar - A.Ogancyan, Sarkisyan, müsəlmanlar – Fətəli Xan Xoyski, M.Cəfərov, H.Məlikaslanov, X.Xasməmmədov, İ.Heydərov və Gürcü Sosial Federalist Alekseyev-Mesxiyevdən ibarət idi: Kaspiy, N2 250, 15 Noyabr 1917-dən başlayaraq; Suny R.G. Bakü Komünü Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf (Kudret Emiroğlu tərcümə etmişdir). İstanbul: Belge, 1990, s. 175; Kazemzadeh F. The Struggle for..., s. 57.
 20. Suny R.G. Bakü Komünü Rus Devriminde..., s. 175-176.
 21. Yenə orada, s. 177-180.
 22. Yenə orada, s. 193.
 23. Yenə orada, s. 194.
 24. Kılıç S. Türk Sovyet İlişkilerinin..., s. 103.
 25. Pomiankowski J. Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü (1914-1918 I. Dünya Savaşı). (Dr. Kemal Turan tərcümə etmişdir). İstanbul: 1990, s. 293-294.
 26. Childs W.J., McDonell A.E.R. Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921 // Public Record Office, FO 371/7729 Caucasus, E 8378/8378/58, confidential.
 27. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərənəşr, 1993, s. 37.
 28. Neciyev E. Kafkaslarda Turk Katliami. İstanbul: Emre, 2006, s. 59.
 29. Suny R.G. Bakü Komünü Rus Devriminde..., s. 221-222.
 30. Resulzade, a.k.ə., s. 48-49. Azərbaycan Respublikasının rəsmi mənbələri 12000 rəqəmini verir. La Republique de l'Azerbaidjandju Caucase. Paris: 1919, s. 19. Daha qorxulu bəzi təxminlərdə mart günləri zamanı ölən müsəlmanların sayı 30000 verilir: Essad Bey. Blood and Oil in the Orient. New York: 1932, s. 3 Yenə Azərbaycan mənbələrinə görə Bakı qətlində qadın, uşaq, qoca - öldürülən müsəlmanların sayı 11000 nəfərdən çoxdur. Müsəlmanların maddi zərərləri də çox böyükdür: Neciyev E. Kafkaslarda Turk Katliami..., s. 88.
 31. Tiflisli Mkirtç Morzov da bu qətləmə dair raport yazmış və 1-ci Qafqaz korpusunun rəhbərlərinə təqdim etmişdir: Türküzü H.K. Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi. Ankara: 1982, s. 66-67.
 32. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu (Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Qars ve Ötesi). Ankara: 1990, s. 54.
 33. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi 3. Ordu Harekati. c. II. Ankara: Genelkurmay Basimevi, 1993, s. 443-444.
 34. Yenə orada, s. 444.
 35. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 58.
 36. Yenə orada, s. 65.
 37. Kurat A.N. Türkiyə və..., s. 466; Hovannisian R.G. Armenia, on the Road..., s. 122.
 38. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 69; ATBD, yil: 31, Kq 81, dekabr 1982, beige № 1861; Allen W.E.D., Muratoff P. Caucasian Battlefields..., s. 429; Hovannisian R.G. Armenia, on the Road..., s. 123-124; Trumpener U. Germany and The Ottoman Empire, 1914-1918. Princeton, New Jersey: 1968, s. 173.
 39. Ermənilərin Ərzincan və ətrafında törətdikləri qətləmə və təcavüzlər üçün bax: Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 74; ATBD, yd: 31, № 81, dekabr 1982, belge № 21849,1850,1851,1852, 1854; ATBD, yil: 32, N2 83, mart 1983, belge № 21930,1931,1933; ATBD, yil: 36, № 86, aprel 1987. Ermeni Belgeleri Özel Sayı: 4, Ankara: 1987, belge № 2059, 2062; McCarty J. Ölüm və Sürgün (Bilge Umar tərcümə etmişdir). İstanbul: İnküap Ktb., 1998, s. 221-226.
 40. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 76-77,

41. Belen F. I. Dünya Harbinde Turk Harbi. Ankara: Genelkurmay Basimevi, 1983, s. 150-151.
42. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 74-75.
43. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 452-453; gürcü, erməni və yunanların Poladxana ətrafında törətdiyi qətlamlar üçün bax: ATBD, yıl: 31, № 2 81, dekabr 1982, belge № 1853.
44. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 451.
45. Mamaxatunda (Tərcan) ermənilərin dəhşətli cinayətləri haqqında bax: Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 100-101, 121; Refik A. Kafkas Yollarında, Hatıralar və Tahassüslər. İstanbul: 1919 (latin hərfləri ilə nəşr, Ankara: 1982), s. 34; Karabekir K. I. Qafqaz Kolordusunun (1)334 Senesindeki Həyəti Meşhudatı Hakkında General Harbord Riyasetində Amerika Heyetine Takdim Edilən Rapor Suretidir. Erzurum: 1335, s. 3; K.Qarabəkirin teleqrafı, kapitan Əhməd Rəfiqin Tərcandan Baş qərargahda Seyfi bəyə göndərdiyi teleqraf üçün bax: ATBD, № 85, oktyabr 1985, s. 177, belge № 2031; McCarty J. Ölüm və Sürgün..., s. 227; ATBD, yıl: 31, № 81, dekabr 1982, belge № 1864; ATBD, yıl: 32, № 83, mart 1983, belge № 1940.
46. Ermənilərin Təzəgül kəndində törətdiyi qətlam haqqında bax: ATBD, № 81, dekabr 1982 363, belge № 1867; Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 132.
47. Ermənilərin və rusların Birinci Dünya müharibəsi zamanı Şərqi Anadolu bölgəsindəki Müsəlmanlara etdiyi zülm və dəhşətli hərəkətləri üçün bax: Documents sur les Atrocita Armeno - Russes. İstanbul: 1917; Süslü A. Ruslara Göre Ermenilərin Türklərə Yaptıkları Mezalim. Ankara: 1987; İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike M Malumat (İkinci tab'). İstanbul: 1919; ATBD, yıl: 31, № 81, dekabr 1982; № 83, mart 1981 Ermeni Komitələrinin A'mal ve Həyəti-İ İhtilaliyesi-İlan-ı Meşrutiyet'dən Evvel ve Soma (H.Erdəğan Cengiz hazırlamışdır). Ankara: 1983, s. 366-402; Yıldırım H. Rus-Türk-Ermeni Münasebetləri (1914-1918). Ankara: 1990, s. 111-117; Türközü H.K. Armenian Atrocity, According to Ottoman and Russian Documents. Ankara: 1986; Demirel M. Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hərəkətləri, (1914-1918). Ankara: 1996, s. 88-120; Gürün K. Ermeni Dosyası. Ankara: TTK, 1983, s. 193-229; liter E. Ermeni ve Rus Mezalimi (1914 Ankara: 1996, s. 23-136; Sakarya İ. İkinci Meşrutiyet Dönemindeki Türk-Ermeni İlişkilərinin Birinci Dünya Savaşı Üzerindəki Etkiləri // Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Bildiriler, Ankara: 1989, s. 246-252, (238-256); Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1906-1918.1 did. Ankara: 1995, s. 50-51, 57-317, 321-332; Eroğlu V. Ermeni Mezalimi İstanbul: 1978, s. 155-278; Refik A. Kafkas Yollarında...; Refik A. İki Komite, İki Kıtıl. İstanbul 1999, s. 56-95; General Mayewsky. Massacres by the Armenians against the Turks (Əzmi Süslü hazırlamışdır). Ankara: 1991.
48. Alaca kəndindəki qətlam haqqında bax: Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 132,427: ATBD. NQ 83, mart 1983, s. 221, belge № 1936.
49. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 108-109.
50. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 453; Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu...,s. 112,477.
51. Brest-Litovsk müqaviləsi haqqında geniş məlumat üçün bax: Kılıç S. Turk Sovyet İlişkilərinin..., Saray M. Türk-Rus Münasebetləri'nin Bir Analizi. İstanbul: 1998, s. 177-182; Kurat A.N. Brest-Litovsk Müzakereləri və Sülh..., s. 375-413; Kurat A.N. Türkiye ve..., s. 339,652-659; Hovannisian R.G. Armenia, on the Road..., s. 103-105; Duran T Bolşeviklərin Batılılarla İlk Diplomatik İlişkiləri, Brest Litovsk Antlaşması və Türkiye // BTTD, № 38, noyabr 1970, s 13-20; Mercan M.S. Erzincan Mütakeresindən Brest-Litovsk'a..., s. 67-88; Türkgeldi E.A. Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları // BTTD, № 13, mart 1986, s. 46-53; Kazemzadeh F. The Struggle for..., s. 91-93.
52. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 122.
53. Yenə orada, s. 130.
54. Allen W.E.D., Muratoff P. Caucasian Battlefields..., s. 430; Belen F. I. Dünya Harbinde Turk I Harbi..., s. 153.
55. Belen F. I. Dünya Harbinde Turk Harbi..., s. 153. Erməni ordusunun 1918-ci ilin əvvəllərində sahib olduğu silah-sursat üçün bax: Kurat A.N. Türkiye ve..., s. 463-464.
56. Ermənilərin İlicada törətdiyi qətlam üçün bax: Refik A. Kafkas Yollarında..., s. 35-36.
57. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 136-140.
58. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 146-147; Allen W.E.D., Muratoff P. Caucasian Battlefields..., s. 431; Gürün K. Ermeni Dosyası..., s. 235; Gökdemir A.E. Cənubi Garbi Kafkas Hükümeti. Ankara: TKAE, 1989, s. 18; Pomiankowski J. Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü..., s. 298; Eraslan C. Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum // AAMD, XIII/38, iyul 1997, s. 623-629; ATBD. yıl: 31, № 81, dekabr 1982, belge № 1871.
59. Ərzurum və ətrafında müsəlman türklərə qarşı edilən zulmlər üçün bax: Süslü A. Ruslara Göre Ermenilərin Türklərə..., s. 58-83; ATBD, yıl: 31, № 81, dekabr 1982, belge № 1866,1867; ATBD, yıl: 32, № 83, mart 1983, belge No 1941; Konukçu E. Ermenilərin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımını (11-12 Mart 1918). Ankara: 1990; McCarty J. Ölüm və Sürgün..., s. 228-231; İkinci Rus Erzurum Kale Topçu Alayı Komutanı Yarbay Twerdo Khebof'un 16 Nisan 1918 tarixli raporu //ATBD, yıl: 31, № 81, dekabr 1982, belge № 1881; ATBD, yıl: 34, № 85, oktyabr 1985 (Ermeni Belgeləri Özel Sayı: 3), belge № 2031; Asian Y. Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızade Hacı Mustafa'nın Hatıraları // A.Ü. AİİTED, I cild, N2 6, Erzurum: 1993 (12 Mart Özel Sayısı), s. 85-103; liter E. Ermeni ve Rus Mezalimi..., s. 117-132; Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 147.
60. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 148.
61. Yenə orada, s. 151-152.
62. Sabis A.İ. Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi. IV cild. İstanbul: Nehir, 1991, s. 176.
63. Yenə orada, s. 184-185.

64. Kurat h.A.M. Türkiye ve..., s. 467-473; Yerasimos S. Türk-Sovyet İlişkileri. İstanbul: Gözlem, 1979, s. 22; Bayur Y.H. Türk İnkılabı Tarihi. III/4 cild. Ankara: TTK, 1983, s. 188; Şahin E. Trabzon ve Barum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918). Ankara: TTK, 2002, s. 311-445.
65. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 473.
66. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 240-241.
67. Yenə orada, s. 224-225.
68. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 481-482.
69. Yenə orada, s. 482-484.
70. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 274.
71. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 485-486.
72. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 279-283; Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 487.
73. Batumun müharibənin sonundakı siyasi vəziyyəti üçün bax: Arslan A. Birinci Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü // Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Turk Dünyası Semineri, 29-31 Mayıs 1995, Bildiriler, İ.U. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul: 1996, s. 153-168; Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 488-489.
74. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 489.
75. Yenə orada, s. 489-491.
76. Yenə orada, s. 491-492.
77. Yenə orada, s. 496.
78. Allen W.E.D., Muratoff P. Caucasian Battlefields..., s. 435.
79. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 307-309; Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 498-499.
80. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 318-327; Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 500-502.
81. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 502; Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 348,330-346.
82. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 345.
83. Yenə orada, s. 347.
84. Erdaş N. Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler (1917-1921). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994, s. 31-33.
85. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 510.
86. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 368-369.
87. Yenə orada, s. 371.
88. Yenə orada, s. 376.
89. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 379; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Ankara: 1996, s. 28; Hovannisian R.G. Armenia, on the Road..., s. 176; Allen W.E.D., Muratoff P. Caucasian Battlefields..., s. 440-450.
90. Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu..., s. 396-397.
91. Yenə orada, s. 414.
92. Bu dövrdə Şimali Qafqaz və Türkiyə münasibətləri üçün bax: Bal H. Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiyə'nin Askeri Yardımı // Kafkas Araştırmaları, III cild, İstanbul: 1997, s. 29-91.
93. Batumda imzalanan "Osmanlı İmparatorluğu ilə Ermənistan arasındakı sülh və dostluq müqaviləsi" haqqında məlumat üçün bax: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 522-523; Hovannisian R.G. Armenia, on the Road..., s. 172-174, 194-198; Şahin E. Trabzon ve Batum Konferansları..., s. 611-613, 728-745.
94. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 524; Arslan A. I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921) // Kafkas Araştırmaları, III did.) İstanbul: 1997, s. 93-115.
95. Bal H. Azerbaycan'da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış // Kafkas Araştırmaları, IV cild. İstanbul: 1998, s. 17-37.
96. Arslan A. I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIV cild, № 41, iyun 1998, s. 521-546; Atınur İ.E. Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921). Ankara: 2001.
97. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda..., s. 31; Gürün K. Ermeni Dosyası..., s. 236. Batum müqavilələri üçün bax: Gökay B. Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923 İstanbul: 1997, s. 30-31.
98. Sadrazam Talat Paşa Kabinesi İstifa Etmiştir // Vakit, 8 oktyabr 1918-ci il.
99. Əhməd İzzət Paşa hökuməti 1918-ci il oktyabrın 14-də təşkil edilmişdir: Vakit, 14 oktyabr 1918-ci il; Türkgeldi A.F. Görüp İşittiklerim. Ankara: TTK, 1984, s. 153/PRO, FO, 371/ 6469/ E 5233/1/44.
100. BOA, BEO, No 340383; Gökdemir A.E. Cənub-i Garbi Kafkas..., s. 31.

101.1918-ci ilin sonlarında türk ordusunun şimal-qərbi İran, Dağıstan və Azərbaycanı boşaltması haqqında bax: BOA, BEO, № 340683; № 340752; № 340783; Belen F. I. Dünya Harbinde Turk Harbi..., s. 232-235; Erat M. Qars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1919) // Kafkas Araştırmaları, III cild. İstanbul: 1997, s. 143-145; Erat M. Kâzım Karabekir'in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918) // Kafkas Araştırmaları, IV cild. İstanbul: 1998, s. 55-57; Aysan E. Büyük Harpte İran Cephesi. III cild, 57-67; Bıyıklıoğlu T. Mondros Mütakeresi ve Tatbikatı. I cild, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1962, s. 225-228; Bal H. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş..., s. 201-207; Erşan M. Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti (1914-1918). Nəşr edilməmiş doktorluq dissertasiyası. Erzurum: 1995, s. 143-147.

102. BOA, DH.ŞFR, 92/328 (1337.M.25); BOA, DH-ŞFR, 93/15.

103. Erdaş N. Milli Mücadele Döneminde Kafkas..., s. 47-49.

ANTANTA ÖLKƏLƏRİNİN GÜNEY QAFQAZ SİYASƏTİ (1917-ci il noyabr - 1918-ci il noyabr)

Musa Qasımlı*

1917-ci ilin oktyabrında Petroqradda bolşevik çevrilişi, noyabrın 2-də Bakıda sovet hakimiyyətinin elan edilməsi dünya siyasətində Güney Qafqazın və Şərqi rolunu strateji baxımdan artırdığından Rusiyanın keçmiş müttəfiqlərini hərəkətə gətirdi. Siyasi, iqtisadi və hərbi-strateji amillər Antanta dövlətlərinin Güney Qafqaz siyasətini yeni şəraitdə həyata keçirməyə sövq etdi. Antanta ölkələri ciddi diplomatik-siyasi addımlar atdılar. Fəallığı ilk növbədə ABŞ hökuməti göstərdi. 1915-1920-ci illərdə ABŞ-ın dövlət katibi işləmiş Robert Lansinq (1864-1928) Rusiyadakı səfir Frensisdən ölkədəki muxtariyyət və separatçılıq hərəkətlərinə dair xüsusi suala cavab verməyi tələb etdi (1). ABŞ-ın Rusiyanın bütün yerlərindəki nümayəndələri bu tələbi dəqiq yerinə yetirməli idilər. Sorğuya geniş cavab verilməli, Rusiyadakı muxtariyyət və separatçılıq hərəkətlərinin real mənzərəsi və mümkün perspektivləri işıqlandırılmalı idi. ABŞ-ın Tiflisdəki konsulundan da əlavə olaraq Qafqaz istiqamətində müxtəlif ölkələrin ordularının sayı və yerli əhalinin ona münasibəti barədə məlumat verilməsi tələb olunurdu.

Noyabrın 9-da göndərdiyi teleqramda ABŞ-ın Tiflisdəki konsulu F.Smit Qafqaz əhalisinin bolşevikləri müdafiə etmədiyini bildirdi. Smit yazırdı: "Bolşeviklər Güney Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirtmək istəyirlər... Lakin millətçilər onlara qarşıdır. Maliyyə köməyi olmadan vəziyyəti saxlamağa mən şübhə edirəm. Belə kömək müttəfiqlərin açıq-aşkar xeyrinədir" (2). Smit konkret olaraq Güney Qafqaz millətçilərinə göstəriləcək yardımın məbləğini də təklif edirdi: 10 mln. dollar (3).

Noyabrın 10-da Smit dövlət katibi Lansinqə teleqramında göstərirdi ki, şənbə günü, yəni noyabrın 11-də Güney Qafqaz hökumətinin təşkili məsələsinə həsr edilmiş müşavirədə iştirak edəcəyəm. Müşavirə, separat sülhü rədd edəcəkdir. Onlara maliyyə yardımı göstərmək lazımdır (4).

İngilis generalı Şor, fransız polkovniki Şardinyi və Amerika konsulu Smit 1917-ci il noyabrın 11 və 15-də Tiflisdə menşevik E.Geçəçkori başda olmaqla Zaqafqaziya (Transqafqaz) Komissarlığının yaradılmasına və idarə olunmasına kömək etdilər. Smit teleqramında Zaqafqaziya komissarlığının yaranmasını və Cənub Federasiyası ilə birləşərək hər cür separat sülhü rədd etdiklərini göstərdi. Bu, Zaqafqaziya komissarlığı ilə Ukrayna və Şimali Qafqaz ittifaqına bir işarə idi. O, separat sülh dedikdə Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında bağlanacaq sülhü nəzərdə tuturdu. Smit Zaqafqaziya komissarlığı hökumətini de-fakto tanımaq üçün ABŞ Senatından ona səlahiyyət verilməsini xahiş etdi.

Oktyabr çevrilişindən sonra Sovet Rusiyası istisna olmaqla müttəfiq dövlətlər və ABŞ yeni yaranmış Zaqafqaziya komissarlığı hökumətinə yardım etməklə bir tərəfdən sovet sisteminin həmin regionda yayılmasına imkan verməmək, digər tərəfdən isə, Bakı neftini ələ keçirmək istəyirdilər. Bu fakt Transqafqazın idarə olunmasına təsir etmənin nümunəsi oldu. Nəsim bəy Yusifbəyli də (1881-1920) 1917-ci il noyabrın 17-də Müsavat partiyasının Mərkəzi Komitəsinə göndərdiyi məktubda Zaqafqaziya komissarlığının təşkilində Tiflisdəki ingilis-fransız-amerikan nümayəndəliklərinin rolunu təsdiq edir. Məktubda deyilirdi ki, Zaqafqaziya hökumətinin tərkibinə əsasən İngiltərə, Fransa və Amerika diplomatik nümayəndəliklərinin məsləhət gördükləri adamlar daxil edildi. Zaqafqaziya komissarlığının yaradılması regionda mövcud olan vəziyyəti özündə əks etdirirdi.

Noyabrın 18-də Smit öz hökumətinə bu məsələ barədə yenidən hesabat yazdı. O, Qafqazda fəaliyyət göstərən bütün antibolşevik siyasi qüvvələrin Rusiyanın cənubundakı hərbi qüvvələrlə birləşdirilməsi mümkünliyünü qeyd etdi. Smit göstərirdi: "... Rusiyanın bütün neft ehtiyatlarının... qorunması Şərqi cəbhəsində alman orduları üçün çətinliyi artırardı və qarşısını alardı".

Beş gün sonra Smit Güney Qafqaz hökumətlərinin gözlənilən birləşdirilməsi barədə məlumat verərək bu qüvvələrə maliyyə yardımı göstərməyin vacibliyi barədə öz məsləhətini bir daha təkrar etdi.

Dövlət katibi Lansinq Smitin teleqramı barədə Parisə xüsusi tapşırıqla göndərilmiş prezident V.Vilsonun dostu və müşaviri polkovnik Edvard Hauza (1858-1929) məlumat verərək bu məsələyə dair İngiltərə və Fransanın mövqeyini öyrənməyi tapşırırdı. Eyni zamanda Zaqafqaziya Komissarlığının tanınması mümkünliyünü öyrənmək barədə Smitə

* Tarix elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti.

müvafiq göstəriş verdi (5). E.Hauz bu məsələni İngiltərənin baş naziri Lloyd Core, 1917-1920-ci illərdə Fransanın baş naziri olan Jorj Benjamen Klemanso (1841-1929) və İtaliya nümayəndəsi Sanino ilə geniş müzakirə etdi. ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliya nümayəndələrinin birgə keçirdiyi Güney Qafqazda vəziyyətə həsr edilmiş müzakirələrin nəticəsində Rumıniyadakı ingilis və fransız missiyasının Tiflisə göndərilməsi qərara alındı. Məqsəd yerlərdə antibolşevik qüvvələrin nədən ibarət olmasını və imkanlarını öyrənmək idi (6). Onlar antibolşevik qüvvələrə yardım edilməsi və vahid məqsəd naminə birləşdirilməsi barədə razılığa gəldilər.

Hauz dekabrın 2-də Vaşinqtona göndərdiyi teleqramda göstərirdi: "İngiltərə, Fransa və İtaliyanın Qafqaz hərəkətinə yardım göstərmələrinə can atması aydın olur" (7). Hauz belə addımların mümkün ola biləcək nəticələrindən ehtiyat edir, lakin eyni zamanda göstərirdi ki, xaricdən kömək olmazsa, Qafqaz hərəkəti iflasa uğraya bilər. E. Hauz J.Klemansonun və L.Corcun Tiflisə missiya göndərməyə tamamilə razı olmaları barədə xəbəri də Lansinqə çatdırdı.

Rusiyanın Almaniya bloku ilə danışıqlara başlaması yeni siyasi şərait yaratdı-ğından ABŞ hərəkətə keçdi. ABŞ tarixçisi Ronald E.Povaski ölkəsinin Brest-Litovsk danışıqlarına münasibətini aşağıdakı kimi şərh edir: "Rusiya hadisələrində belə bir dönüş Vilson administrasiyasını şok vəziyyətinə saldı. Dekabrın 2-də Brest-Litovsk danışıqları başlandı. Dövlət katibi Lansinq Vilsona göndərdiyi memorandumda yazırdı ki, bolşevik fraksiyası elə bir siyasi təbiətə və məfkurəyə malikdir ki, onun tanınmasını uzatmaq lazımdır. Bolşevikləri xarakterizə edərkən Lansinq inandırmağa çalışırdı ki, onlar bütün mövcud olan hökumətləri qətiyyətlə yıxmaq və bunların xarabalıqları üzərində proletariat despotizmi qurmaq kimi fikirlərə sadıqdirlər. O həyacanla bildirirdi ki, bolşeviklərin tanınması onların başqa ölkələrdə olan tərəfdarlarını cəsarətləndirəcəkdir. Bolşevikləri tanımamaq məsələsində Vilson tamamilə Lansinqlə razı idi.(8)

Vilson bolşevik hökumətini tanımağın əsas şərtlərindən biri kimi çar Ru-siyasının borclarının geri qaytarılmasını irəli sürdü. Bu şərti yerinə yetirmək imkanı olmayan bolşeviklər borcları ödəməkdən imtina etdikdə Vilson onları məsuliyyətsiz və ləyaqətsiz adlandırdı (9).

ABŞ tarixçisi N.Qordon Levin Jr. yazır ki, 1917-ci il payızın sonunda və 1918-ci ilin qışın əvvəllərində prezident V.Vilson müşaviri Hauzun "bolşevizm Rusiyanı uzun müddət demokratik-millətçilik sabitsizliyindən çəkindirə bilməyəcək" kimi məxfi məlumatını dinləyərək qəbul etdi (10).

Dekabrın 3-də ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Antanta dövlətlərinin daha bir xüsusi konfransı keçirildi. Konfransda qəbul edilən qətnaməyə görə, İngiltərə Mərkəzi Asiya və Qafqazı tutmalı idi. Dekabrın 6-da ABŞ-ın İsveçdəki səfiri Morris Qafqaz qüvvələrinin yaxınlarda birləşəcəyi haqqında Dövlət Departamentinə məlumat verdi(11).

Dekabrın 11-də Smit yenidən təkidlə Lansinqə məsləhət gördü ki, bu qüvvələrə silah, pul və insani yardım göstərsin. O hətta bu rayonlara müttəfiq qüvvələrini göndərməyi də təklif etdi. Onun fikrincə, birləşmiş qüvvələr Rusiyanın cənubunda ölkənin bütün ərzaq ehtiyatlarına nəzarət edir və qayda-qanun yaradardı.

ABŞ diplomatiyasının mövqeyinə görə, Qafqazda bolşevizmin qələbəsi, möhkəmlənməsi və Rusiyanın müharibədən çıxması Almaniya bloku dövlətlərini gücləndirirdi. Alınan təklifləri ümumiləşdirən Lansinq prezident V.Vilsona Qafqazdakı antibolşevik qüvvələrə yardım göstərməyi təklif etdi. Lansinqin təkliflərini bəyənen Vilson "Rusiya ehtiyatlarının Mərkəz dövlətlərinin əlinə keçməməsi, Rusiyada qaydanı bərpa və antibolşevik hərəkətinə hər cür yardımın müdafiə edilməsi barədə" göstəriş verdi (12).

Lansinq dekabrın 12-də Londondakı ABŞ səfirinə teleqram vuraraq Güney Qafqaz millətçilərinə yardım etməyi tapşırırdı.

Dekabrın 13-də Smit Tiflisdə Zaqafqaziya hökumətinin baş naziri ilə görüşdü. Bundan sonra o, Vaşinqtona dövlət katibinə teleqram vuraraq 60 milyon rubl vəsait ayrılmasını xahiş etdi. Bildirdi ki, əgər bu vəsait ayrılmasa, bolşeviklər Güney Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirəcəklər (13).

Bununla belə, ABŞ bu dövrdə Güney Qafqazda İngiltərə və Fransaya nisbətən kifayət qədər kölgədə fəaliyyət göstərməyə çalışırdı.ABŞ ümumiyyətlə, Qafqazda Böyük Britaniya və Fransa ilə qarşıdurmadan qaçırdı. Buna təsir edən faktorlardan biri tarixən İngiltərə və Fransanın şərqdə tutduğu mövqe idi. İngiltərə və Fransa Güney Qafqazda ciddi fəaliyyət göstərərək təşəbbüsü öz əllərinə almağa çalışırdılar. Regionda ingilis-fransız siyasətinin bir sıra özünəməxsusluqları var idi. İngilis və fransız diplomatları bir tərəfdən, regionun bolşevik Rusiyasının təsiri altına yenidən düşməsinə və eyni zamanda alman bloku tərəfindən işğalına yol vermək istəmirdilərsə, digər tərəfdən, Güney Qafqazda, hətta Avropada ABŞ ın da fəallaşmasının əleyhinə idilər.

Sovet Rusiyasının müharibədən çıxması Həmədandan Baltik dənizin 3000 km-lik bir ərazinin boşalmasına səbəb oldu. Rus cəbhələrinin dağılmasında yaranmış vəziyyətdə bolşevik cərəyanı sürətlə Avropaya və oradan isə Avropa imperialistlərinin göz dikdiyi Asiyaya yayıla bilərdi. Bu proseslər müsəlman torpaqlarında müstəmləkələri olan İngiltərəni xüsusilə narahat edirdi.İngiltərə üçün başqa bir narahatlıq rus ordusunun dağılmasından yararlanan, alman qüvvələrinin Qara dənizin şimalından sürətlə irəliləyərək Ukrayna və Kırma girməsi, Gürcüstanda qərargah yaratması idi. İngiltərə üçün digər narahatlıq türk qüvvələrinin Qafqaza daxil olmaq imkanlarının artması idi. Osmanlı döv, İrandan Xəzər dənizinin şimalınadək olan ərazidə yaşayan türkləri və di müsəlmanları istiladan xilas etmək istəyirdi. Osmanlının hərbi-siyasi, iqtisadi,və strateji niyyətləri də var idi. İngilis müstəmləkəsi olan Hindistana gedən üstündə yerləşən Güney Qafqaza Almaniya və Osmanlının yiyələnməsi, zəngin təbii sərvətlərinə sahib olması, insan ehtiyatlarını əldə etməsi Antanta ölkələri üçün fəlakətli nəticələrə gətirə bilərdi. Türklərin bu istəyi ingilisləri heç cür edə bilməzdi.

Bütün bu amillər müttəfiq dövlətlərin diqqətini Şərqrə yönəltdi. Alman və türk hücumuna qarşı çıxış etmək hüququ müttəfiqlər tərəfindən İngiltərəyə verildi. İngiltərənin tələbini təmin etməyə yönələn bu hüququ ingilislər məmnuniyyətlə qarşıladılar. İngilislər bu hüququ almaqla Xəzər dənizinin şimalında bolşeviklərlə Qafqazın və Xəzər dənizinin cənubunda türklərlə haqq-hesab çəkib öz planlarını reallaşdırmağa, işğal altında saxladığı İranın şimal və şərqindən gələ biləcək təhlükəni dəf etməyə, Hindistan ətrafında türk yürüşünə və bolşevik cərəyanın qarşı geniş bir güc sahəsi yaratmağa, Qara dənizin şərqindən Xəzər dənizinə qədər olan bölgəyə nüfuz etməklə Bakı neftini ələ keçirməyə və Qafqazda yeni iqtisadi imkanlar qazanmağa çalışırdılar.

Bu dövrdə Cənubi Qafqazda yaşayan azsaylı ermənilər türklərin Qafqaza daxil olmasına qarşı ingilisləri müttəfiq kimi görürdülər. Lord Kerzon bolşevizm əleyhinə mübarizə üçün Qafqaz xalqlarına yardım göstərməyi vacib hesab edirdi. Lakin o, ermənilərə silah verilməsinə qarşı çıxırdı. Kerzon bolşevizmə qarşı mübarizənin uğurla aparılması üçün bütün Qafqaz xalqlarının vahid amal ətrafında birləşdirilməsini zəruri sayırdı. Bəzi ingilis siyasətçiləri isə bildirirdilər ki, Qafqaz xalqları döyüşkən olmadıqlarından onlara edilən yardımlar da nəticə verməyəcəkdir. Amma Kerzon belə hesab edirdi ki, döyüşkən olmamalarına baxmayaraq, Qafqaz xalqlarına yardım göstərmək lazımdır. Gələcəkdə bu xalqlar İngiltərəni yalnız xoş məramla xatırlamaladırlar. Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin 1922-ci ildə hazırladığı və 1917-1921-ci illərdə Güney Qafqazda baş verən hadisələrə həsr edilmiş icmalında göstərilir ki, 1917-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq ingilis hökuməti birbaşa olaraq Güney Qafqaz millətçi hərəkatını müdafiə etdi. Sənəddə bildirilir ki, Zaqafqaziya Federativ Respublikasını elan etməzdən əvvəl millətçilərin nümayəndə heyəti Tehrandə ingilis səfiri ilə görüşdü. Nümayəndə heyəti İngiltərədən kömək istədi. İngilis hökuməti maliyyə yardımı vəd etdi. Bu məqsədlə Həmədanda və Tiflisdə xüsusi bank hesabı açıldı(14).

Antanta ölkələrinin rəhbərləri 1917-ci il dekabrın sonu - 1918-ci il yanvarın əvvəllərində Qafqaz hökumətləri ilə əlaqələr qurmaq və Rusiyada vətənpərvər elementlərə kömək göstərmək barədə bəyanatlarla çıxış etməyə başladılar (15). Bu barədə Böyük Britaniyanın baş naziri L.Corc 14 və 20 dekabr 1917-ci ildə və 5 yanvar 1918-ci ildə müvafiq bəyanatlar verdi. Fransanın baş naziri J.B.Klemanso və 1917-1920-ci illərdə ölkənin xarici işlər naziri olmuş Stefan Jan Mari Pişon (1857-1933) da eyni məzmunlu bəyanatlarla çıxış etdilər. Müttəfiqlər bolşevik Ru-siyasının alman bloku ölkələri ilə apardığı separat danışıqların əleyhinə çıxdılar. L.Corc bildirdi ki, əgər Rusiya separat danışıqlara başlamışdırsa, ərazisinin taleyi üçün məsuliyyəti onun özü daşıyır (16).

Müttəfiqlər Rusiyada sabit hökumət yaratmaq istəyirdilər. Bu dövlətlərin rəhbərlərinin fikrincə, Rusiyada sabitsizliyin başlıca səbəbi çevrilmiş yolu ilə hakimiyyət başına gələn bolşeviklər idi. Ölkədə sabitlik üçün bolşeviklər hakimiyyətdən getməli və qanuni hökumət bərpa olunmalı, bu hökumət də Antanta ölkələri ilə birlikdə müharibəni davam etdirməli idi. Qafqazda mövcud olan millətçi qüvvələr antibolşevik olmaqla ümumi mənafeyə xidmət edirdilər.

Dekabrın 22-də İngiltərə xarici işlər nazirinin müavini lord R.Sesil və hərbi nazir lord A.Milne Parisə gəldilər. Onlar Antanta Ali Hərbi Şurasının iclasında iştirak etdilər. Fransanı baş nazir Klemanso və xarici işlər naziri Pişon təmsil edirdi. Konfransda rus məsələsi yenidən müzakirə edildi. İclasda Böyük Britaniya nümayəndələrinin hazırladığı memorandum imzalandı. Memorandumda deyilirdi: "Biz lazım gəldiyi qədər ... Qafqazla ... əlaqə saxlamağın vacibliyini hiss edirik" (17).

Memorandumda Rusiya işlərinə qarışmamaq niyyəti bəyan edilsə də deyilirdi: "Birinci vəzifə ... Qafqaz qüvvələrini yenidən qurmaq üçün vəsait verilməsindən ibarətdir" (18). Belə bir vəsait ayrıldı. Amerikan tədqiqatçısı R.Payps yazır ki, Birləşmiş Ştatların təşəbbüsü ilə keçirilən Antanta dövlətlərinin konfransında Transqafqaz hökumətinə ABŞ 60 mln. rubl məbləğində borc pul verdi (19).

Memorandum qəbul edildikdən bir gün sonra, dekabrın 23-də lord A.Milne ilə Klemanso nəzərdə tutulmuş proqramın yerinə yetirilməsi üçün xüsusi saziş imzaladılar (20). U.Çörçill "Dünya böhranı" adlı əsərində yazırdı ki, 1917-ci il 23 dekabr tarixli ingilis-fransız konvensiyasını Klemanso, Pişon, Foş, digər tərəfdad lord Milne və lord Robert Sesil imzaladılar (21). Bu sazişə görə, Rusiyanın ropa hissəsi İngiltərə ilə Fransa arasında nüfuz dairələrinə bölündü. Sazişin birinci maddəsinə görə, İngiltərə cənub-şərqdə türklərə qarşı fəallığını artırmalı idi. Üçüncü maddəyə görə, ingilis zonasına Mərkəzi Asiya, Qafqaz, Azərbaycan və Gürcüstan, fransız zonasına isə Bessarabiya, Ukrayna və Krım daxil edildi. Eyni zamanda Qafqazda davam edən milli-azadlıq hərəkatlarına yardım edilmas nəzərdə tutulurdu.

Nüfuz dairəsinə dair ingilis-fransız danışıqlarının rus-alman danışıqları ilə eyni vaxtda başlaması təsadüfi deyildi. Bu, alman blokuna cavab olaraq, Güney Qafqazda ingilis-fransız siyasətinə aydınlıq gətirdi. ABŞ tarixçisi Ronald E.Povaski yazır ki, 1917-ci ilin dekabrında əldə edilən razılığa görə, britaniyalılar Transqafqazı və Quzey Qafqazı bölüşdürdülər (22).

1917-ci il 22 dekabr memorandumu və 23 dekabr sazişi nəyi göstərirdi? Əvvəla, Antanta dövlətləri Rusiyada bolşevik inqilabının baş verməsinin və bunun nəticəsində onun müharibədən çıxmasının əleyhinə olduqlarını nümayiş etdirdilər. İkincisi, onlar Güney Qafqazda yaradılan hökumətlərin antibolşevik hərəkatlarına kömək edirdilər. Antanta ölkələri bir tərəfdən, Rusiyanın müttəfiq kimi müharibədən çıxmamasına, digər tərəfdən, bolşevizmin yayılmamasına çalışırdı.

Bu məqsədlər əslində Lansinqin 11 dekabr tarixli memorandumunun davamı və nəticəsi idi. Lakin bəzi amerikalı müəlliflər ABŞ-ın 22-23 dekabr tarixli konfransdan xəbəri olmadığını bildirirlər. Məsələn, C.Kennan yazır: "ABŞ-ın ingilis-fransız sazişini imzalaması ilə əlaqədar məsləhətləşmələr aparması barədə heç bir sübut mövcud deyildir. Və ya bu

sazişin o dövrdə tam mətni barədə ABŞ-ın məlumatlandırılan sübut yoxdur. Vaşinqton müttəfiqlər tərəfindən Krosbi vasitəsi ilə sazişin ümumi xarakteri barədə məlumatlandırılmışdı" (23). Bir sıra rus-sovet tarixçiləri isə sazişi sovet dövlətinə qarşı təcavüzün başlanması, sovet ərazisinin və Rusiyanın parçalanması kimi qiymətləndirirlər (24). Məhz bu sənədlərin im-zalanması ilə müttəfiqlər Güney Qafqazda nəzərdə tutduqları planları həyata keçirməyə başladılar. Rus-türk cəbhəsində yaranmış vəziyyət bu hərəkətləri şərtləndirirdi.

Hələ 1917-ci il noyabrın 20-də (dekabrın 3-də) V.İ.Lenin və İ.V.Stalinin imzaladıqları "Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlmanlarına" müraciətində deyilirdi: Hərbi əməliyyatlar dayandırılan kimi ordular İrandan çıxarılacaqdır..." (25). 1917-ci ilin sonlarından rus ordusu Güney Azərbaycandan çıxmağa başlayanda 450 mil ərazidə Antanta dövlətləri üçün boşluq yarandı. İngilislər türklərin və almanların Cənubi Qafqaza və Mərkəzi Asiyaya sahib olmalarına yol verməməkdən ötrü hərəkətə keçdilər (26).

İngilislərin Denstervors, Denstervill Lorsez adlandırdıqları L.Denstervillə 1917-ci il dekabrın 24-də Bağdad-Bakı-Buxara istiqaməti üzrə hərəkət etmək əmri verildi (27).

İngilis komandanlığı həmçinin 1917-ci ilin sonlarında Tiflisə missiya göndərdi. Missiya xüsusi xarakter daşıyırdı. Ona daxil olan 200 zabit və bir o qədər də əsgər rus, erməni və gürcü dəstələrinin yaradılması üçün təlimatçı funk-siyalarını yerinə yetirirdilər. Missiyanın zabitləri Fransa, Səlanik, Misir və Meso-potamiya cəbhələrində özünü yaxşı göstərən Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və Cənubi Afrika Respublikası mənşəli şəxslər idilər. Əksəriyyəti rus və fransız dillərini bilirdilər. Lakin missiyanı bir məntəqəyə toplayıb birgə göndərmək prak-tiki olaraq mümkün deyildi. Onları hissə-hissə Tiflisə göndərmək lazım gəlirdi. Missiyanın qarşısında aşağıdakı vəzifə qoyulmuşdu: təyin olunan yerə çatan kimi dağılmış rus, gürcü və erməni hissələrini bərpa edərək türk hücumu əleyhinə qaldırmaq (28).

İngiltərənin təkə rəsmi dairələri deyil, ictimaiyyəti də yeni şəraitdə dövlətin xüsusi fəallıq göstərməsini tələb edirdi. İngilis mətbuatı Qafqaza sahib olmağa böyük önəm verirdi. 1918-ci il yanvarın 1-də nüfuzlu ingilis qəzeti "Westminster Gazette" ölkə üçün vacib olan əsas problemlər barədə xüsusi bəyanatlar verilməsini zəruri saydı. Yanvarın 2-də "Daily Chronicle" aydın şəkildə yazırdı: "Baş verən bütün dəyişikliklər (... Qafqaz...) müttəfiqlər tərəfindən inkar edilə bilməz" (29). Qəzetin fikrincə, dəyişilmiş şəraitdə müharibənin yeni məqsədləri barədə aydın bəyanatlar verilməli idi.

1918-ci il yanvarın 5-də Lloyd Core deyirdi: "İndiki Rusiya rəhbərləri müttəfiqlərindən müstəqil olaraq bu və ya başqa hərəkətlər etdiyi bir vaxtda biz Rusiyanın daxili işlərinə qarışmaq istəmirik. Mən indiki halda Almaniyanın işğal etdiyi rus torpaqları məsələsi ilə məşğul olmaq istəmirəm" (30). Yeni şəraitdə belə bəyanatın verilməsi əbəs deyildi. Müttəfiqləri daha çox düşündürən Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya idi. Almaniya və Osmanlının neft və digər təbii sərvətlərlə zəngin olan, Hindistana gedən əlverişli hərbi-strateji yolun üstündə yerləşən bu əraziləri tutması onları gücləndirər, İngiltərənin Hindistanla əlaqəsini kəsər, müharibənin taleyinə ciddi təsir edərdi. Ona görə ingilislər yeni şəraitdə bolşevizmə qarşı mübarizə və Almaniyanın işğal etdiyi rus torpaqları məsələsini unutmazlar da, arxa plana keçirərək Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərqi xüsusi diqqət yetirməyə başladılar.

Belə şəraitdə amerikan diplomatiyası 1918-ci il yanvarın 8-də özünün "şah əsəri" olan "V.Vilson 14 maddəsi"ni qəbul etdi. "14 maddə"yə əlavənin VI bəndinin E.Hauz tərəfindən edilən şərhində Qafqaz, müsəlman Rusiyası və Osmanlı barədə amerikan siyasətinin əsas prinsipləri verildi. Burada deyilirdi ki, bütün rus ərazilərinin boşaldılması və Rusiyaya aid bütün məsələlərin belə tənzimlənməsi; bu, dünyanın digər millətlərinin ən tam və azad əməkdaşlığını təmin etməlidir, ona özünün siyasi inkişafına və milli siyasətinə aid qərarları heç bir şeylə maneə olmadan müstəqil qəbul etməyə və onu istədiyi idarə üsulunu seçmək formasında azad millətlər birliyinə sevinclə qəbul etməyə təminat verir; təkə qəbul deyil, ona istədiyi və ehtiyac duyduğu hər cür yardım göstərilir. (31).

Beləliklə, yaxın gələcəkdə, görünür, rus probleminin mahiyyəti belə olacaqdır: Müvəqqəti hökumətin tanınması; bu hökumətə yardımlar verilməsi (32).

Hauzun şərhində ayrıca olaraq Qafqaz məsələsinə də aydınlıq gətiril Hauz yazırdı: "Görünür, Qafqaza Türkiyə imperiyası probleminin hissəsi kimi baxmaq lazım gələcəkdir" (33). O daha sonra yazırdı: "Müsəlman Rusiyasına, yəni qısaca desək, Mərkəzi Asiyaya münasibətdə düzgün siyasət üçün rəy formalaşdırmağa imkan verən heç bir informasiya yoxdur,

Hər halda açıq yırtıcı olan Brest-Litovsk və Buxarest sülh müqavilələri ləğv edilməlidir. Bütün alman ordularının Rusiyadan çıxarılması üçün şərtləri nəzərə almaq lazımdır və o vaxt sülh konfransı qarşısında ağ kağız vərəqi qalacaqdır və gələcək Rusiya imperiyasının bütün xalqları üçün siyasəti cızmaq mümkün olacaqdır" (34).

Beləliklə, Vilsonun "14 maddəsi"ndə rus ərazisi dedikdə, heç də bütövlükdə keçmiş Rusiya imperiyası ərazisi başa düşülmürdü; Rusiya imperiyası ərazisində yaşamış xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ tanınırdı; Qafqaza bolşevik Rusiyasının deyil, Türkiyə probleminin tərkib hissəsi kimi baxmağın labüdlüyü vurğulanırdı; işğal olunmuş rus torpaqlarının azad edilməsinin zəruriliyi irəli sürülürdü və s.

ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun fikrincə, müharibənin yaratdığı bütün ərazi sazişlərində onda iştirak edən xalqların maraqları nəzərə alınmalı idi. O bildirirdi ki, öz müqəddəratını təyin etmə hüququ hakim aksiomdur, bundan sonra heç bir dövlət xadimi özünə ziyan vurmada onu inkar edə bilməz (35).

Qeyd etmək vacibdir ki, Brest-Litovsk barışı nəticəsində yaranmış şərait Oktyabr çevrilişindən sonra yaranmış vəziyyətdən fərqlənirdi. Oktyabr çevrilişindən sonra müttəfiqlər Güney Qafqaz xalqlarına antibolşevik rejimlərini yaratmaqda kömək etmək xətti götürmüşdü, yeni şəraitdə bir sıra problemlər yaranmışdı. Amerikan diplomatiyasının

narahatlığına səbəb olan amillər əsasən aşağıdakılar idi. Birincisi, işğal olunmuş rus torpaqları almanlar tərəfindən boşaldıqdan sonra Antanta ölkələrinin nüfuzunun və nəzarətinin, demək olar ki, olmadığı həmin ərazilərdə bolşevik inqilabları baş verə bilərdi. Yeni bolşevik inqilabları isə Antanta ölkələrinə dağıdıcı təsir edərdi. İkincisi, azad olunmuş ərazilərdə bolşevik inqilablarının baş verməsinin qarşısını almaq üçün antibolşevik qüvvələrə yardım göstərilməsi nəticədə dolayı yolla Almaniyaya bloku ölkələrinə yardım demək olardı. Çünki antibolşevik qüvvələr bu zaman daha çox Almaniyaya və onun müttəfiqlərinin təsiri altında idilər. Barışıqdan sonra rus ordusu geri çəkildiyindən Qafqaz istiqamətində Osmanlı və Almaniyaya müəyyən fəaliyyət üstünlükləri qazanırdı.

Buna görə də Birləşmiş Ştatlar 1918-ci ilin yanvarın ortalarında Rusiyada antibolşevik elementlərin hər hansı müdafiəsinin Almaniya kömək edəcəyini sübuta yetirən bir memorandum buraxdı. Bunu müdafiə naziri Nevton Beyker hazırladı. O bildirdi ki, Rusiyada bizim yeganə şansımız öz səmimiyyətimizə və qərəzsizliyimizə inamı mümkün qədər tez bərpa etməkdir. Bununla ümid etmək olar ki, bu vasitə ilə biz ruslara demokratik ideallara rəğbət bəsləyən hökumət qurmağa kömək edə bilərik. Memorandumda daha sonra bildirilirdi: «Beləliklə, Rusiyaya sonda elə bir nəticə çıxarmağa vadar etməliyik ki, onun həqiqi maraqları müharibəni bütün cəhdlərlə davam etdirməkdədir» (36). Yaranmış yeni şəraitdə ABŞ antisovet Rusiya ilə yaxınlaşmağa, öz səmimiyyətini sübut etməyə çalışırdı. Rusiyanın parçalanması və Almaniyaya blokunun qələbəsi ABŞ-ın global strateji məqsədlərinə əngəl olardı.

Denstervillin Bağdaddan ayrılması və İranda Bakıya hücum üçün hazırlanması

Müttəfiqlərin qərarına uyğun olaraq Denstervill Mesopotamiyadan keçərək Bağdaddan Ənzəliyə hərəkət etmək, oradan da dənizlə Bakıya gəlmək üçün 1918-ci il yanvarın 27-də səhər saat 7-də 12 zabit, 40 əsgər və 41 maşınla ("Ford"la) Bağdad divan yanında düzləndi. O özü ilə qərargah zabidləri kapitan Duninqi, polkovnik leytenant Dunkanı, kapitan Saundersi, kapitan Storku, piyada, artilleriya və süvari zabidləri olan kapitanlar Quperi, Consonu və Anneti, həkimlər mayor Brunskili və kapitan Conu, təlimatçı kapitan Kansbeli və avtomobil alayının zabiti Adamı, iki dəftərxana işçisini - unter zabit Rutddca və Vatsonu özü ilə götürdü. Hər ehtimala qarşı sürücülərdə 41 tüfəng və kapitan Quperdə pulemyot var idi (37). Ona zirehli maşın da verildi.

Denstervill fevralın 11-də Həmədana, 16-da Qəzvinə, 18-də Ənzəliyə çatdı. Onun başlıca məqsədi Bakını tutmaq idi. Lakin bu zaman Ənzəlidə hakimiyyət hələ rus ordusunun əlində olduğundan o, fevralın 25-də dəstəsi ilə Həmədana qayıtdı. Türk ordusunun yaxınlıqda olması Denstervillin Culfaya və Tiflisə hücumunun qarşısını aldı.

Həmədanda Denstervill Bakıya hücum üçün bir neçə istiqamətdə qızğın fəaliyyətə başladı. *Agentura fəaliyyətini təşkil etdi. O yazırdı: "İranlılar arasından az adam olsa da, yaxşı agentlər seçə bildik. Bu agentlər pula işləyirdilər. Onlar özlərini tamamilə bizim ixtiyarımıza vermişdilər"*. İngilislər İranın Vosuq əd Dövlə hökumətinin zəifliyindən istifadə edərək 1918-ci ilin yazınadək Güney Azərbaycanın bir sıra vilayətlərini (Zəngan və Miyanə mahalları) tutdular və Xəzər dənizinin cənub sahillərində möhkəmləndilər. İngiltərə, Güney Azərbaycana Quzey Azərbaycanın hücum meydanı kimi baxırdı. İngilislərin hücumuna başlıca maneə türklər idi. Təbrizdə yerləşən türklər bilavasitə Bakının mənafeyini gözləyirdilər. (38). Buna görə də Denstervill Bakıya sahib olan bolşeviklərə qarşı deyil, daha çox «Bakı tatarlarının (azərbaycanlıların və Ənzəli cəngəllilərinin birləşərək alman pulu və alman zabidlərinin köməyi ilə çox güclü antibritaniya təşkilatları yaradan panislamçılara qarşı» mübarizəni gücləndirdi (39). O guya İran üçün Türkiyə tərəfdən təhlükə olması bəhanəsi ilə, yuxarıda deyildiyi kimi, Zəncanı və Miyanəni, sonra isə Xoy və Urmiyəni tutdu. İşğal edilən məntəqələrdə ingilislər jandarma və hərbi hissələr təşkil etdilər. Onların başlıca məqsədi türklərin Bakıya gedən yolunu kəsmək idi.

Yaranmış şəraitdə ingilis hökuməti bir sıra başqa diplomatik-siyasi addımlar da atdı. 1918-ci ilin martında hərbi nazir A.Milnenin təkidi ilə Hərbi Nazirliyin nəzdində Şərqi komitəsi yaradıldı. Komitənin sədri Lord Kerzon oldu. Əsas vəzifəsi Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Qafqazda ingilis siyasətini əlaqələndirməkdən ibarət olan komitənin iclaslarında lord Kerzon, A.Balfur, lord Sesil, xarici işlər nazirinin daimi nümayəndəsi lord Qardinq, imperiya orduları baş qərargah rəisi Q.Vilson, Hindistan üzrə nazir E.Monteqvyü, hərbi kəşfiyyatın rəisi general-mayor C.Makdonel iştirak edirdilər (40).

İngilis hökuməti Denstervill hissələrindən əlavə Osmanlıya qarşı müharibə bəhanəsi ilə İrana yeni ordu hissələri göndərdi. Bu barədə yalnız martın 25-də şah hökumətini xəbərdar etdi. Şah hökuməti yeni xarici orduların İranın suverenliyi üçün təhlükə törətdiyini bildirsə də, bu etirazın elə bir əhəmiyyəti olmadı. Vəd verildi ki, Osmanlı təhlükəsi sovuşan kimi ordu hissələri İrandan çıxarılacaqdır.

Belə bir ağır şəraitdə Bakı Soveti erməni-daşnak silahlı dəstələri türk hü-cumunun qarşısını almaq, Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasına yol verməmək məqsədi ilə türklərə, müsəlmanlara qarşı kütləvi soyqırımlar törətdilər. Bu qırğınlarda türkləri Bakıya buraxmamaqda maraqlı olan bəzi ölkələrin kəş-fiyyatı da mühüm rol oynadı. Bununla onlar

bir tərəfdən, əhali arasında nüfuzu onsuz da zəif olan Bakı Sovetinə olan nifrəti artırmağa, digər tərəfdən, türk hücumuna rəğbət bəsləyən Azərbaycan əhalisinin gözünü müvəqqəti olsa da qorxutmağa nail oldular. Transqafqaz Komissarlığı bu qırğınların qarşısını ala bilmədi. Daxili və beynəlxalq amillər nəticəsində Komissarlıqda və Seymdə ziddiyyətlər kəskinləşdi. Türk və müsəlman dünyası qarşısında milli-mənəvi və dini məsuliyyət daşıyan Osmanlı imperatorluğu hərəkətə keçdi. Trabzon və Batumda keçirilən konfranslar Transqafqaz Seyminin dağılmasının labüdlüyünü göstərdi. Mayın 26-da Gürcüstan, mayın 28-də Azərbaycan və Ermənistan müstəqilliklərini elan etdilər. İyunun 4-də imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən Osmanlı Azərbaycana yardım üçün Cənubi Qafqaza ordu hissələrini göndərdi. Bundan öncə, Azərbaycanın istiqlalı elan edilməmişdən əvvəl hələ Gəncəyə türk təlimatçıları gəlmişdi. Onlar burada sabitlik yarıdılar. Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Burada Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı. Onun başlıca məqsədi Bakını azad etmək idi.

Beləliklə, Osmanlının Azərbaycana yardımı təkcə milli-mənəvi deyil, həmçinin hüquqi-siyasi əsaslara söykənirdi. Burada heç şübhəsiz, müharibələrin aparılması tələbləri də başlıca yerlərdən birini tuturdu. Osmanlı Ordusunun türklərin və müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi Cənubi Qafqaza doğru uğurlu hərəkəti həm Bakı Sovetini, həm də Antanta ölkələrini təhlükəyə saldı.

Belə mürəkkəb hərbi-siyasi-diplomatik şəraitdə ingilislər Güney Qafqaza yiyələnmək planlarını həyata keçirmək üçün hərəkətə keçdilər. Lakin Azərbaycanı işğal etməyin bir sıra çətinlikləri var idi.

Birincisi, Bakıya girmək üçün müharibə dövründə çox tələb edilməsə də, müəyyən hüquqi-siyasi əsas lazım idi. Belə bir əsas mövcud deyildi. Bakıda hakimiyyətdə olan bolşeviklər ingilisləri düşmən hesab edirdilər.

İkincisi, hərbi əməliyyatlar meydanını birdən-birə Bağdaddan Bakıya keçirmək çox çətin idi. Təbii şərait əlverişsiz idi. Bağdadla Bakı arasındakı 800 mil məsafə çətinliklərlə dolu idi. Belə uzaq məsafə Bakıya lazım olan sayda ordu çıxarmağı çətinləşdirirdi.

Üçüncüsü, Bakıya göndərilən ordu hissələrinin tərkibini komplektləşdirmək ağır idi. Çünki hətta kiçik ordu hissəsinin Bakıya göndərilməsi Mesopotamiya cəbhəsini zəiflədərdi.

Dördüncüsü, ordunu Bakıda ərzaqla təmin etmək ingilis komandanlığı üçün başlıca problem idi. Bakıdan başqa Azərbaycanın bir sıra əraziləri Qafqaz İslam Ordusunun əlində olduğundan şəhərdə ərzaq çətinliyi hökm sürürdü.

Nəhayət, ingilislərin hərəkətinə Güney Azərbaycanda yerli əhali mane olurdu. Onlar türk hücumuna rəğbət bəsləyirdilər. Burada Mirzə Kiçik xan başlıca əngəl idi.

Denstervillin yanına Qafqazda fransız hərbi missiyasının rəisi polkovnik Şardinyi də gəldi. Beləliklə, Bakıya yürüş təkcə ingilis deyil, bütövlükdə müttəfiqlərin birgə planına çevrildi. Qafqaza hərəkət üçün müxtəlif planlar təklif edildi. Denstervill bu planı həyata keçirmək üçün əlavə qüvvələrin cəlb olunmasını sürətləndirdi. O, Brest-Litovsk sülh müqaviləsindən sonra Güney Azərbaycandan çıxarılan rus ordu hissələrinin burada qalan bir qisminin komandanı 40 yaşlı general N.N.Baratov və kazak dəstəsinin komandanı polkovnik L.Biçeraxovla da sıx əlaqələr yaratdı. Onun dəstəsində 800-900 nəfər Terek və Kuban kazakı var idi. Çar ordusundan qalmış rus zabitləri öz vətənlərini xilas etmək üçün praktik deyil, daha çox sehrli və xəyalpərvər planlar irəli sürürdülər. Bu planlardan biri Qafqazda qayda-qanun yaratmaq üçün ingilis hökumətinin 14 milyon funt sterlinq məbləğ ayırması və Moskvaya yürüş etməsi idi. Bu məqsədlə Bakı bolşeviklərindən qaçan rus zabitləri də Denstervillin dəstəsinə daxil oldular. Həmin zabitlərdən əsasən məxfi tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilirdi.

Denstervill menşevik, daşnak və eserlərlə sazişə girdi. Onun üçün türk ordusuna qarşı çoxsaylı erməni və gürcü silahlı hissələri toplamaq çətin görünmürdü. Lakin heç də hər şey Denstervillin düşündüyü kimi deyildi. İnkilab Güney Qafqaz xalqlarındakı döyüşkən ruhu və hətta öz evini qorumaq kimi primitiv hissləri belə məhv etmişdi. Yeganə ümid əhalinin vətən sevgisinə və vətənpərvərlik hisslərinə qalırdı. Lakin türklərə və almanlara qarşı mübarizəni bu hisslərlə təşkil etmək çətin idi. Çünki Qafqazda çoxluq təşkil edən müsəlman əhali Osmanlıya rəğbət bəsləyirdi. Hətta diyarın xristian əhalisi, xüsusən gürcülər deyirdilər ki, ingilislər nəyimizə lazımdır, qoy türklər Qafqazı tutsunlar, onların hücumu kiçik rahatsızlıqdır. Qalibiyyətli Almaniya sonra bizi türklərdən xilas edər (41). Ermənilər isə Anadoluda törətdikləri qətləmlərin qisasının almacağından ehtiyat edərək bütün bu hadisələrə türk qorxusu prizmasından baxırdılar. Çünki erməni inkilabçısı terror edib öldürə bilirdi, lakin açıqca döyüşə girə bilmirdi, qorxaq idi.

Denstervill etiraf edirdi ki, əgər 1917-ci ilin payızında missiyası Tiflisə gəlsəydi, o, bütün enerjisini iki xristian xalq olan erməni və gürcülərin yaxınlaşdırılmasına və azərbaycanlılarla saziş üçün zəmin yaratmağa həsr edərdi. Onun fikrincə, belə şəraitdə tam uğur qazanmaq olardı.

Denstervill Güney Azərbaycanda olarkən onun yanına kömək üçün Bakıdan Arartyans adlı bir erməni həkimi gəldi. O, Erməni Milli Şurası adından ingilislərdən kömək istəyirdi (42). İngilislər bu kömək istəyini Bakıda bolşevik hökumətinin nüfuzunu itirdiyi şəraitdə milli və dini qırğının qarşısını almaq üçün bir vasitə, ingilislərə "qızıl yumurta daşıyan toyuq kimi" baxılması dəyərində qiymətləndirdilər. Doğrudan da erməniləri ingilislər deyil, daha çox Bakının müdafiəsini təşkil etmək, İrəvandakı və Culfadakı ermənilərin taleyi düşündü-rüdü. Denstervill erməni həkiminə belə bir cavab verdi ki, əgər şəhərdəki bütün qüvvələr düşmənin (türklərin - M.Q.) qarşısını kəsməkdə kömək etsələr, onda türklər

Bakıya daxil ola bilməzlər. Denstervill şəhərin müdafiəsini zəif hesab etdi. Türklərin üzərinə hücumu keçməyi və bu işin daha çox Bakının müdafiəçiləri sı-rasında çoxluq təşkil edən ermənilərə aid olduğunu qeyd etdi. Onun fikrincə, Bakının müdafiəsi yalnız ingilislərin işi olmamalı idi.

İkinci və üçüncü məsələlərdə Denstervill bildirdi ki, müttəfiqlərin İrəvan qu-berniyasında olan "əla döyüş materialını", yəni erməniləri almağa imkanı yoxdur. Culfada ermənilərin vəziyyəti məsələsinə gəlincə isə Denstervill cavab verdi ki, bu ərazi müttəfiqlərin hərbi əməliyyatlar zonasına yaxın olsa da, heç bir kömək edə bilməz. Lakin müttəfiqlər ümumi qələbə qazandıqdan sonra Ermənistanın yaradılması şəksiz olacaqdır.

Bu zaman Almaniya Cənubi Qafqazda öz planlarını həyata keçirmək üçün təkə alman koloniyalarına, gürcülərə deyil, həm də keçmiş rus ordusunun qalıqlarına və kazaklara da ümid bəsləyirdi. Alman zabiti fon Pahen Biçeraxova təklif etdi ki, o, ingilislərdən ayrılrsa, ruslara rəğbət bəsləyən Kiçik xan onu Ənzəliyə buraxa bilər. Döyüşlər xeyli əsgərin itkisinə səbəb olar. Lakin Biçeraxov bu təklifdən imtina etdi. İyunun 5-də Biçeraxov Mirzə Kiçik xanın 5 minlik ordu-suna qarşı döyüşə girdi.

İyunun 26-da Denstervill Biçeraxovla danışıqlar aparmaq üçün Ənzəliyə gəldi. Əsas məqsəd Bakıya yola düşəcək gəmiləri yükləyən Biçeraxovun ordu hissələri ilə gələcək planları müzakirə etmək idi. Denstervill həm də bolşeviklərin mövqeyini aydınlaşdırmaq istəyirdi. O, gecəni Rəştdəki 12 nəfərlik qarovul tərəfindən qorunan ingilis konsulluğunda keçirdi (43).

Denstervill Biçeraxovla sazişə girdi. Onlar aşağıdakı kimi şərtləşdilər: 1. Biçeraxov hissələrinin yerinə ingilis ordu hissələri gəlməyincə, o, ordu hissələrini İrandan çıxarmır; 2. Denstervill ona ehtiyac duyduğu hərbi əməliyyatların aparılması və maaşlar üçün maliyyə yardımı göstərir; 3. Biçeraxov Denstervillin razılığı olmadan heç bir əməliyyat keçirmir, əks-təqdirdə ingilis hökuməti ona etdiyi maliyyə yardımını dayandıracaqdır; 4. İlk hərbi əməliyyat Kiçik xan ordusuna qarşı və Qəzvindən Xəzər dənizindəkə olan yolu təmizləmək üçün aparılır; 5. Əgər Biçeraxov İranda Denstervillə lazımı yardım göstərsə, onlar Qafqazda gələcək hərəkət planlarını birgə hazırlayacaqlar. Qafqazda Denstervillin ona göstərdiyi yardım daha qiymətli olardı (44). Lakin Biçeraxovun istədiyi maliyyə vəsaitinin verilməsinə Böyük Britaniya Hərbi Nazirliyi şübhə ilə yanaşır, onu lazımsız xərclər hesab edirdi.

Bakının alınması məqsədi eyni olsa da, onun formaları barədə Denstervillə Biçeraxov arasında müəyyən fikir ayrılığı var idi. Bolşeviklərə nifrət edən ingilislər zəngin neft mənbələri olan Bakını tutaraq bolşevikləri yıxmaq və türkləri şəhərə buraxmamaq məqsədi güdürdülər. Hərbi nazir A.Milne 1918-ci il iyunun 28-də Bağdaddakı ingilis orduları komandanına vurduğu teleqramda imperator hökumətinin Xəzər üzərində daimi nəzarətə nail olmağa xüsusi önəm verdiyini göstərdi (45).

Biçeraxov isə Qafqaza çatmağın yolunu bolşeviklərlə sövdələşmədə görürdü. Onu sinifi fərqlər deyil, keçmiş Rusiya ərazisini bərpa etmək düşündürürdü. O bu məqsədlə bolşevik komitəsinə teleqram göndərdi. Bu müraciət Bakı qəzetlərində çap edildi. "Sizlərə salam olsun, Rusiya vətəndaşları" ifadələri ilə başlanan müraciətdə deyilirdi ki, bütün xalqlar üçün sakit, azad həyatın yeni erası gəlib çatmışdır. Rus və müttəfiq ordularının Bakıya qayıtdığı anda mən bütün namuslu vətəndaşları partiya və siyasi ixtilafları unutmaya və birləşərək bütün qüvvələrini iztirab çəkmiş doğma Rusiyamızın xeyrinə və çiçəklənməsinə sərf etməyə və bizim müttəfiqlərimizin işini asanlaşdıraraq onların tezliklə vətənlərinə qayıtmalarına imkan verilməsinə çağırıram (46). O, avqustun 3-də saat 1915-də radio teleqramla əmr verərək Bakı üzərinə hücumu keçdiyini bildirdi (47).

Biçeraxov 5 ingilis zabiti və 4 zirehli maşın götürərək Ələtə tərəf yola düşdü. O, Bakıdan 50 mil aralıda yerləşən Ələtə çıxmaq və oradan da Tiflisə tərəf hərəkət etmək istəyirdi. Tiflisə gedən yolun Gəncədən keçdiyini nəzərə alsaq, bu yürüşün uğurla həyata keçirilməsi müstəqil Güney Qafqaz respublikalarının süqutu ilə nəticələnməli idi.

Bu zaman Güney Qafqazda vəziyyətin ümumi mənzərəsi əsasən aşağıdakı kimi idi. 12 min nəfərlik yaxşı təlim görmüş Qafqaz islam Ordusu Bakını azad etməyə gəlirdi. Denstervillə görə, bunun yarısı nizami türk ordusunun, yarısı da yerli müsəlman xalqlarının əsgərləri idi. Dəmiryolunun yararsız vəziyyəti və yanacaqın çatışmaması ordunun hərəkətinə mənfə təsir edirdi. Tiflisdəki almanlar da türklərin hərəkətinə mane olmaq istəyirdilər. Denstervill etiraf edirdi ki, bolşeviklər üçün Bakı şəhərinin ingilislər tərəfindən tutulması türklər tərəfindən tutulmasından sərfəli idi. Şəhəri türklər azad etsəydilər, onu geri almaq çətin olacaqdı.

Mürəkkəb siyasi-hərbi konyuktura yaranmışdı. Denstervillin yazdığına görə, bir tərəfdən, Bakını almanlara vermək istəməyən, digər tərəfdən, bolşeviklərlə vuruşmaqdan imtina edən bəzi rus zabitləri sonralar türklərə qoşularaq Bakıya yürüşdə iştirak etdilər (48).

Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya azadlıq yürüşünün qarşısını almaq üçün bolşeviklər hətta düşmənləri olduqları ingilislərlə də əlbir hərəkət etməyə çalışırdılar. Bolşeviklərin Ənzəlidəki komitəsinin sədri Çelyabin Bakıdakı sovet hökumətinə ingilislərin silah və avtomobillə kömək göstərmələrini xahiş etdi. Bu köməyin əvəzində ingilislərə yağ və benzin verilməli idi. O, ingilis ordu və hərbi təlimatçıları vasitəsi ilə kömək haqqında eşitmək belə istəmirdi. Bolşeviklərin gətirdikləri əsas dəlil bundan ibarət idi ki, ingilislər Bakını tutsalar, onda almanlar Rusiyanın şimalında Petroqradı və Moskvanı tutacaqlar. İngilislərin Bakıya hücum imkanları benzin baxımından məhdud idi. Neft mənbələri bütövlükdə bolşeviklərin əlində idi. Benzinin olmaması ingilislərin vəziyyətini ağırlaşdırırdı. "Etibarsız tip adlandırdığı" Çelyabinlə Ənzəlidə görüşən Denstervill onunla bəzi məsələlər barədə razılığa gəldi. Razılığa əsasən 300 funt sterlinq dəyərində olan hər partiya benzinə 100 funt sterlinq ödəyəcəkdi. Denstervill Bakı Sovetindən 50.000 funt sterlinq dəyərində benzin

aldı. Əvəzində isə onlara 10 Ford verməli idi. Lakin bir müddət sonra bolşevik hökuməti devrildiyindən Denstervill bu maşınları bolşeviklərə göndərə bilmədi. Bolşeviklərdən aldığı benzinlə Denstervill Ənzəlidə öz movqelərini möhkəmləndirdi.

İngilislərin Bakı ilə əlaqəsi gündəlik kuryerlər və agentlər vasitəsilə saxlanılırdı. Ənzəlidə ingilislər Bakıya ya öz qüvvələri, ya da başqasının köməyi ilə daxil olmaq üçün real vəziyyət yetişdiyini başa düşdülər.

Bu zaman türklər Qafqaz planlarını dəyişmədən qüvvələrini xeyli güclən-dirdilər. Türklər Güney Azərbaycanın şimal küncünə, Ərdəbilə və Xəzər dənizindəki Astara limanına sahib olmağa çalışırdılar. Bu məqsədə nail olmaq yerli türk və müsəlman əhali tərəfindən xilaskar kimi qarşılanan türklərə bir sıra üstünlüklər verirdi: onlar hərbi material və ərzaq alacaqdılar; Xəzər dənizindəki limana sahib olacaqdılar; Xəzərin cənub hissəsi rayonunu ingilis hərbi əməliyyatlarından ayıracaqdılar.

Belə şəraitdə Biçeraxov iyulun 5-də Ələtə çıxdı. Burada onun dəstəsi bir qədər böyüdü. Biçeraxov Bakı Soveti ordusuna rəhbərlik etmək üçün 1200-1500 nəfərlik dəstə, radiostansiya, 8 zirehli maşın və 4 təyyarə ilə Yevlaxa doğru hərəkət etdi. Yevlax körpüsünün tutulması Bakının türklər tərəfindən azad edilməsini ləngidə bilirdi. Hətta əgər körpü saxlana bilməsəydi belə, Qafqaz İslam Ordusuna zərbə vurulardı. Bu müddət ərzində Bakının müdafiəsini möhkəmləndirmək olar-dı. Lakin Yevlax körpüsünü saxlamaq cəhdləri boş çıxdı. Biçeraxov Şaumyana yazdığı 1918-ci il 8 iyul tarixli məktubunda göstərirdi ki, ilk növbədə səfərbər edilənləri cəbhə hissələri cərgəsini doldurmaq üçün göndərmək lazımdır. Bir alay ilə Ənzəlini almaq olar. Hamazaspa yola düşmək, təşkil etmək və cərgələri dol-durmaq üçün imkan vermək lazımdır (49).

Bolşevik qüvvələri nə qədər əlavə yardımlar alsalar da, türk ordusunun qarşısını kəsmək mümkün olmadı. İyulun 10-da Qafqaz İslam Ordusu Kürdəmiri, iyulun 20-də Şamaxını və digər məntəqələri azad etdi. Biçeraxovun qırmızı orduya olan ümidləri qırıldı. İyulun 20-də komandanlıqdan imtina edərək onu Avetisova verdi. Bundan sonra o, yalnız öz dəstələrinə arxalandı. Qafqaz İslam Ordusu qırmızı ordunu və Biçeraxovun dəstələrini Bakıya doğru sıxışdırdı. Belə olduqda bolşevik rəhbərləri məsuliyyəti Biçeraxovun üzərinə yıxdılar. Onlar bildirdilər ki, Biçeraxov bolşevizmə meyl etməyə yalnız Qafqaza gəlməyə imkan verən müvəqqəti hal kimi baxmışdır. Biçeraxov isə bolşeviklərdən ayrılaraq Xəzər dənizi ilə Biləcəri arasındakı əlverişli ərazidə yerləşdi. Əgər türklər şəhəri azad etsəydi, o, dəmiryolu ilə Dərbəndə gedə bilirdi. Burada Biçeraxov Bakıdakı kimi ərzaq sarıdan korluq çəkməyəcəkdə. Türklər hücum etdikdə, o, iyulun 26-da Dərbəndə çıxıb getdi (50). Bolşeviklər onun hərəkətini xəyanət adlandırdılar.

Sonralar ingilislər Kiçik xanla sülh bağlayaraq əsirləri azad etdilər. Növbəti fəaliyyət üçün əlverişli mövqə qazanaraq Bakıdan işarə gözləməyə başladılar.

İngilis kəşfiyyatı daşnak, eser və menşeviklərlə əlaqə yaradaraq Bakıda bolşevik hakimiyyətinin devrilməsi üçün geniş fəaliyyət göstərirdi. Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin 1922-ci ildə hazırladığı icmalda göstərilirdi ki, inqilab, yəni Bakı Sovetinin iflası Bakını tutmaq məqsədi ilə edildi (51). Bu işdə əvvəllər Bakıda ingilis vitse-konsulu işləmiş, müharibədən əvvəl Rusiyada ticarətlə məşğul olmuş, əslində isə ingilis kəşfiyyatının əməkdaşı olan A.R.Makdonel və ona köməyə gələn kapitan R.Tiq-Conson önəmli rol oynadılar. Onlar 1918-ci il iyulun 19-da Londona göndərdikləri teleqramda yazırdılar ki, Bakıda bolşeviklərin vəziyyəti böhranlıdır. Hər hansı fəal hərəkətimiz onların taleyini həll edəcəkdir (52).

Bakı Sovetində ingilislərin dəvət edilməsi məsələsi.

Denstervill Bakıda

1918-ci ilin yayında yaranmış mürəkkəb hərbi-siyasi və diplomatik vəziyyətdə heç bir qüvvənin türk ordusunun qarşısını kəsə bilməyəcəyi aydın idi. Çətin vəziyyətə düşən Bakı Sovetində ixtilaflar dərinləşdi. İyulun 16-da Bakı Sovetinin iclasında eser və daşnaklar ingilislərin Bakıya dəvət olunması haqqında qətnamə təklif etdilər. İngilislərin Bakıya dəvət edilməsi məsələsi barədə hökumətin rəsmi mövqeyini öyrənmək məqsədilə Stalinə müraciət edən Şaumyana iyulun 21-də mənfi cavab verildi. Stalin bu barədə V.İ.Leninə Bakıda vəziyyət haqqında teleqram göndərərək məlumat verdi (53). Lenin Şaumyana iyulun 22-də göndərdiyi teleqramda Stalinin teleqramındakı mövqeyini - ingilislərin dəvət edilməməsini bəyəndiyini bildirdi (54). Bolşevik hökumətinin iradəsinin ziddinə olaraq eser, daşnak və menşeviklər iyulun 25-də Bakı Sovetində səsvermə keçirərək ingilis ordularının Bakıya dəvət edilməsi barədə qərar qəbul etdilər (55).

Beləliklə, iyulun 31-də gündüz saat 11 00-da Bakıda sovet hakimiyyəti iflasa uğradı. Lakin xalqın iradəsini əks etdirən hakimiyyət qurmaq mövcud şəraitdə mümkün deyildi. Eser, daşnak və menşeviklər Bakıdakı ingilis konsulu Makdonelin iştirakı ilə avqustun 1-də Bakıda "Sentrokaspi diktaturası" adlı koalisiyalı hökumət qurdular. Hökumətin tərkibinə Bakı Sovetindən olan daşnak, eser və menşeviklər, Xəzər hərbi donanması Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nümayəndələri daxil oldular. İngilislərin Bakıya gəlmələri üçün asan və mübahisə doğurmayan şərait yarandı. İngilis kəşfiyyatı Bakıda qarşıya qoyulan vəzifəni uğurla həyata keçirdi. Sentrokaspi hökuməti Qafqaz İslam Ordusunun azadlıq

yürüşünün qarşısını almaq üçün Denstervillə müraciət etdi. Lakin bu dövrdə də Denstervillin tabeliyində Bakıya hücum üçün istənilən qədər qüvvə yox idi. Ona görə də o, polkovnik Stoksun başçılığı ilə 300 nəfər zabit və əsgərdən ibarət ingilis dəstəsini Bakıya göndərdi. Dəstələr Ənzəli şəhərindən və Xəzər dənizindən keçərək avqustun 4-də Bakıya girdilər. Polkovnik Stoksla birlikdə Bakıya fransız polkovniki Şardinyi də gəldi. Stoks Sentrokaspi orduları qərargahının rəisi, fransız polkovniki Şardinyi isə inspektoru oldu. Dəstənin gəlişi Sentrokaspi diktaturasını ruhlandırtdı.

Polkovnik Stoks Bakıya gələn gün avqustun 4-də Həştərxandan Bakıya üzən "Kursk" gəmisindəki alman missiyasının rəhbəri limana daxil olan kimi türk qərargahının harada yerləşdiyini soruşduqda ingilislər tərəfindən həbs edildi. Gəmi ingilislərin əlinə keçdi. Sonralar azad edilən bu şəxslər Qafqazda dolaşan avstriyalı və alman əsirlərinə qoşuldular (56). "Arqo" gəmisi də ələ keçirildi.

Avqustun 4-də öz qərargahını Qəzvindən Ənzəliyə köçürən Denstervill onu balıq mədənlərində yerləşdirdi. Əməliyyata rəhbərlik etmək üçün polkovnik R.Keyworth başda olmaqla kral səhra artilleriya hissəsini zəruri qərargahla Bakıya yola saldı. Ənzəlidə Denstervill "çox tutqun üçlük" adlandırdığı bolşevik Çelyabin, Lazarev və Babuxla görüşdü. Babuxun Kiçik xanım ingilisləri Rəşt yaxınlığında darmadağın etməsi ilə bağlı təbrik məktubu Denstervillin bolşeviklərin ona olan nifrəti haqqında sonuncu şübhələrinə qəti və həmişəlik son qoydu. Denstervill bolşeviklərin Ənzəli komitəsi ilə əlaqəsini kəsdi. Onların hər üçünü ingilis düşməni ilə əlaqəyə girdiklərinə görə həbs edərək yüklərini yığıb özlərini də Ford maşınında Qəzvin yolu ilə göndərdi. Bu şəxslərin həbsi şəhərdə təəssüf doğurmadı. Yerli əhalidən kimsə onların sonrakı taleyi ilə maraqlanmadı.

Ənzəlidə Denstervill Bakıya hərəkət etmək üçün min tondan artıq yük götürən və Xəzər dəniz donanmasında ən sürətli "Prezident Kryüqer" gəmisini ələ keçirdi. "Prezident Kryüqer" gəmisində qərargahı, dəftərxanayı və 300 əsgəri, lazım gəldikdə 800 əsgəri yerləşdirmək mümkün idi. Bakı ilə əlaqə qurmaqdan ötrü gəmidə geniş radiuslu radiostansiya quruldu.

Avqustun 10-da ingilis ordu hissələrinin qərargahı "Trezident Kryüqer" gəmisinə keçirildi. Gəmi üzərindəki qırmızı bolşevik bayrağı endirilərək əvəzində keçmiş imperiya bayrağı baş-ayaq qaldırıldı.

Ənzəliyə Denstervillin yanına Lənkəran qəzasından da rus nümayəndə heyəti gəldi. Heyət, Lənkəran qəzasında arqorijen əhalinin həmişə müsəlmanlar olduqlarını, son əlli ildə isə ruslaşdırıldıqlarını etiraf etdi. Müstəmləkəçilərin nümayəndələri Denstervillə bir rus zabitinin məktubunu təqdim etdilər. Onlar Qafqaz İslam Ordusunun hücumunun sağ tərəfində yerləşən Lənkəranda türklərə qarşı mübarizədə istənilən sazişə getməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Nümayəndə heyəti ingilislər üçün un və digər ərzaq malları gətirmişdilər. Bu təklifə cavab olaraq Denstervill şəraiti öyrənmək üçün Lənkərana kiçik zabit dəstəsi və əsgərlər göndərdi. İki rus zabit - kapitanlar Stepanov və Qurlyand da onlara qoşuldular. Denstervill bu addımı atarkən Bakı şəhərində özlərinin ərzaq məsələlərini həll etməyi və türk ordusuna arxadan zərbə vurmağı düşünürdü. Lakin Denstervill Lənkəranın onlar üçün elə bir əhəmiyyət daşımadığını başa düşdü. Çünki kiçik dəmiryolunun tikintisi hələ başa çatdırılmamışdı və nəqliyyat vasitələri yox idi.

İngilislərin gəlişi bolşeviklərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Bundan əvvəl Sentrokaspi diktaturası Bakı Sovetini vətənə xəyanətdə ittiham etmişdi. 1918-ci il avqustun 12-də S.Şaumyan, Q.Petrov, Poluxin, P.Caparidze Bakının "müdaxiləçilər tərəfindən işğalı" təhlükəsi ilə bağlı verdikləri çağırışda bildirdilər ki, Rusiya sovet hakimiyyətinin siyasi və hərbi nümayəndələri bu andan Bakıda qala bilməzlər, onlar Bakını tərk etməyə məcburdurlar (57).

Avqustun 13-dən 14-ə keçən gecə Şaumyan və Petrovun bütün gəmiləri iki kiçik keşikçi gəmisi tərəfindən Nargin adasında saxlanıldı. Onlar həbs edilərək şəhər həbsxanasına salındı.

Avqustun 16-da L.Denstervill gətirən "Prezident Kryüqer" gəmisi Ənzəlidən ayrıldı və 18 saatadək üzdükdən sonra avqustun 17-də, günortadan sonra Bakıya çatdı. Bakı limanında Denstervill Sentrokaspi diktaturasının 5 nəfərlik nümayəndə heyəti qarşıladı. Onun qərargahı "Avropa", ordunun digər xadimləri isə "Metropol" otelində yerləşdirildi. Denstervill dəstəsində 800-900 əsgər var idi (58). Ön cəbhədəki ordulara komandanlıq etmək polkovnik Keywortha, piyada briqadaya komandanlıq etmək isə polkovnik Favielo tapşırıldı. Bütövlükdə, Bakı mövqelərində ingilis silahlı əsgərlərinin sayı heç vaxt 900 nəfəri ötüb keçmədi (59). Baş nazir Lloyd Core bununla əlaqədar olaraq yazırdı: "Britaniya imperiyası və Hindistan Türkiyədə və Qafqazda 900 min nəfərdən 1 milyon nəfərədək əsgər saxlayırdı" (60). Çex tarixçisi N.N.Lişin Denstervillin bütün ordu hissəsində 3 min nəfərin olduğunu qeyd edirdi (61). Azərbaycan tarixçisi, ictimai xadim R.İsmayılov isə Bakıdakı ingilislərin sayının 900 nəfərdən çox olmadığını yazırdı (62).

İngilis ordu hissələri Bakıda bir sıra mühüm hərbi, iqtisadi və siyasi vəzifələri yerinə yetirməli idilər. Birincisi, ingilislər türkləri və almanları iqtisadi cəhətdən zəngin olan Azərbaycana buraxmamalı və ona özləri sahib olmalı idilər. Hələ 1918-ci il iyulun 12-də hərbi nazir A.Milne ingilis-hind ordularının komandanı general K.Monroya teleqramında göstərirdi ki, Türkiyə və Almanıyanın Qafqazda hərəkəti hərbi deyil, əsasən iqtisadi xarakter daşıyır (63). İngilislərin Bakıda bir ay qalması almanların neftdən məhrum olmasına kifayət edərdi (64).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xadimlərindən biri olmuş M.Mehdizadə də ingilislərin Bakıya gəlişini neft uğrunda mübarizə ilə əlaqələndirərək yazırdı ki, Denstervillin komandasında olan ingilis əsgərləri 40 avtomobil vasitəsilə hərəkət edərək çox böyük sürətlə Ənzəliyə gəldilər və oradan Bakı petrol mədənlərini işğal etdilər. İngilis arslanı əcələ ilə gəlirdi. Bakı petrol ocaqlarına qonmaq istəyən alman qartalına yol vermək istəmirdi (65).

Lloyd Core isə yazırdı: "Almanlar Rusiyanın münbit taxıl sahələrini və zəngin neft rayonlarını tutmaq məqsədilə irəlilədikdə dağılmış elementləri cəmləşdirməyi və möhkəmləndirməyi zəruri saydıq... Biz bunu insanların siyasi, sosial və iqtisadi baxışlarından fərqli olaraq edirdik. Biz antibolşevik kompaniyasını deyil, antialman cəbhəsini təşkil etdik və maliyyələşdirdik. Əgər almanlar Bakıya soxulsaydılar və bu rayonun tükənməz neft ehtiyatlarını... ələ keçirsəydilər, müharibə sonsuzadək davam edərdi" (66).

L.Core daha sonra qeyd edirdi: "Bolşeviklərin düşmənləri bizim təklifimizlə, xeyli dərəcədə bizim pulumuzla ordu yaratdılar. Almanlar Qafqaz neftinə... çatsaydılar... bizim blokadamızı heçə endirərdilər" (67).

İkincisi, ingilis komandanlığının əsas vəzifələrindən biri döyüşən ordunu yanacaq təmin etmək idi. ABŞ müəllifi Deniel Erqin ingilislərin 1918-ci ilin avqustunda Bakıya gəlmələrində başlıca məqsədi belə şərh edir: Bakını xilas etmək və nefti saxlamaq. Lazım olduqda onlar Bakı neft zavodlarını, borularını və anbarlarını da partlatmalı idilər (68).

İngilislər hər ay Bakıdan Mesopotamiya cəbhəsinə 80 min pud benzin göndərilməsini məşəviq-daşnak-eser birliyindən tələb etdilər. Bakıda olduqları 41 gün ərzində ingilis komandanlığı Bakı neftini və neft məhsullarını döyüşən cəbhəyə göndərdi. Avqustun 21-də onlar Sentrokaspi diktaturasından 15 min pud maşın yağı, 30 min pud benzin, 60 min pud mazut göndərməyi tələb etdilər. Bu tələb yerinə yetirildi.

Üçüncüsü, ingilislər Xəzər dənizinin hərbi və ticarət donanmasına tam sahib olmağa çalışırdılar. Xəzər dənizinə sahib olmaq isə təkcə Qafqaza deyil, eyni zamanda Mərkəzi Asiyaya da nəzarət qazanmaq, Hindistana gedən yolu qorumaq demək idi. İngilislər strateji cəhətdən əlverişli olan Krasnovodsk üzərində nəzarət qazanmağa cəhd edirdilər. İngilis orduları Qara dəniz donanmasının baş komandanı general C.Miln yazırdı ki, Sentrokaspi hökumətinin siyasəti Qafqazda rus demokratik hakimiyyətinin və Şimali İranda Rusiyanın üstünlüklərinin qurulmasına yönəlmişdi. Xəzər dənizindəki rus donanması bu hökumətin sərəncamında idi. Xəzər donanması gəmilərinin heyəti bolşevizm ideyalarına meyli idi. Bu donanmaya sahib olan ölkə Xəzər dənizində ticarət donanmasına da nəzarət edə bilirdi (69).

Dördüncüsü, ingilislər alman bloku ölkələrinin vətəndaşlarını tərksilah edib, ölkə daxilində saxlamalı və bundan Almaniyaya təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə etməli idilər.

Nəhayət, ingilislər xüsusi seçilmiş zabitlərdən ibarət 10 min nəfərlik dəstə yaradıb mövcud mürəkkəb şəraitdə şəhərdə qayda-qanunu qorumağı idilər.

Lakin bu vəzifələri həyata keçirmək asan deyildi. İngilislər Bakıda bir sıra çətinliklərlə üzləşdilər. Birincisi, Bakıda ingilislərin sosial dayaqları yox idi. Onlar yerli xalqa arxalanmırdılar. Bolşevik hökuməti kimi Sentrokaspi hökuməti də xalqa zülm edirdi. Denstervillin etiraf etdiyi kimi, şəhərin 80 minlik azərbaycanlı əhalisi türklərə rəğbət bəsləyirdi.

İkincisi, ingilislər Bakıda ordunun ehtiyacları üçün lazım olan ərzağı əldə edə bilmədiklər. Çünki bundan əvvəl bolşeviklərin həyata keçirdiyi milliləşdirmə şəxsi təşəbbüsü məhv olmuşdu. Dövlət müəssisələri işləmirdi. Bu işin öhdəsindən gəlmək üçün polkovnik Krauford və köməkçisi, Bakıdakı ingilis konsulu Klaren işə başladılar. Ərzaq çatışmazlığı qiymətlərin qalxmasına səbəb oldu.

Üçüncüsü, Bakıda ingilislərin silah və sursatı, döyüşən canlı qüvvəsi çatışmırdı. Ordu hissələrində döyüş ruhu yox idi. Bu problemi həll etmək üçün Denstervill bəzi tədbirlər həyata keçirdi. O, rus ordusunun komandanı, Trabzon döyüşlərində rus ordusuna rəhbərlik etmiş general Dokuçayevlə və Avetisovla görüşdü. Onları "Kryüqer" in göyərtdəki ziyafətə dəvət etdi. O, həmçinin, sol ayağından əlil olan hərbi nazir, erməni general Baqratuni ilə də görüşdü. Denstervill aşağıdakı amillərə əsaslanaraq onlardan 6 gəmi istədi: 1. Bakıdakı hərbi gəmilər iri çaplı silahlarla silahlandırılmışlar, onları sursatla təmin etmək mümkün deyildir. Sursat ehtiyatı tükəndikdə silah və gəminin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. 2. Hətta rus sursat ehtiyatı kifayət etsə də, yeni silahlı gəmilər onlara az kömək edər. Birləşmiş donanma türklərin öz hərbi materiallarını və ərzağını daşıyan dəmiryoluna qarşı olan xətti kəsə bilər. 3. Ənzəli ilə Bakı arasında ordular daimi hərəkət etdiklərindən onlar Həştərxandan olan bolşevik gəmiləri ilə rastlaşa bilərlər. Buna görə də ingilis komandanlığının öz gəmiləri lazımdır.

Sentrokaspi diktaturası Xəzər dənizində ingilislərin hökumətinə yol verməmək məqsədi ilə əvvəlcə etiraz etsə də, az sonra bu istəklər yerinə yetirildi.

Denstervill Sentrokaspi hökumətinin arxalandığı Bakı ermənilərini qor-xaqılıqda təqsirləndirirdi. Onun yazdığına görə, Bakı erməniləri İrəvan və Kiçik Asiyanın başqa dağ ermənilərinə bənzəndirilirdi. Bakı əsgəri tərbiyəsinə görə əsgər deyildi. O yalnız qara fəhlə idi. Əlinə tüfəng verilib türklərə qarşı döyüşə göndərilmişdi. Əsgərin geyimi, ərzağı və təlimatı yox idi. Səngərdə onun başı üstündən mərmilər keçərkən yoldaşları şəhərdə tanış qızlarla oturub çay içirdilər (70).

Dördüncüsü, şəhərdəki qarışıqlığı qaydaya salmaq xeyli çətin idi. Bunun üçün qüvvə çatışmırdı. Bakı küçələrində alman və avstriyalı əsirlər ac-yalavac vurnuxurdular.

Beşincisi, ingilislərin Bakıda üzləşdiyi çoxsaylı problemlərdən biri maliyyə çatışmazlığı idi. Bakıda dövrüdə üç növ pul vahidi fəaliyyət göstərirdi: Niko lay pulları; inqilab vaxtında dövrüdə buraxılan Kerenski; yerli Bakı pul vahidi. İngilislər bu pulları funt-sterlinqə dəyişdirməklə iki sahədə üstünlük qazandılar: Bakı bazarında iqtisadi qənaətlə nail oldular; İranda mövqelərini yaxşılaşdırdılar.

İngilis ordularının Bakını tutmasının bir sıra nəticələri oldu. Birincisi, Bakı neft mədənlərində iş zəiflədi. Əgər 1918-ci ilin iyulunda Bakıda 281 min ton neft istehsal edilmişdisə, avqust ayında cəmi 183 min ton neft çıxarılmışdı. Bolşevik-İngilis-daşnak-mənşevik-eser ağalığı dövründə Bakıda neft hasilatı 100 min ton azaldı.

İkincisi, Bakıda əhalinin təchizatı daha da pisləşdi. Bahalıq və qıtlıq yarandı. Fəhlələrə əmək haqqı verilmirdi. Həyat sönmüşdü. İngilislər Bakıya gələndə çörək və ərzaq vəd etsələr də, nəinki onu vermədilər, əksinə özləri qapı-qapı düşüb çörək axtarmağa başladılar. Cümhuriyyət dövrünün ictimai xadimi, tarixçi-alim Rəşid bəy İsmayılov yazırdı: "Azuqə dəxi vəd edən İngilis komandanı Bakıya varid olar-olmaz ki, hər dürlü iaşə müşkülətə düşər olan mənzur əhalidən azuqə almağa başladı... Böylə bir müzhin miqdarda olan qüvay-i əsgəriyyənin an-caq yarısı cəbhəyə gedib, qalanı şəhərdə başlarını daldalayırdılar. Cəbhəyə gedən İngilislərin hepsi sağlam qayıtdılar... (71)

Mövcud problemləri həll etmək üçün Denstervill avqustun 20-də axşam saat 900-da Bakıdan Dərbəndə Bığaxovla görüşmək üçün getsə də, bolşeviklər buna imkan vermədilər. Denstervill avqustun 23-də Bakıya dönməyə məcbur oldu. Şəhərdə İngilislərin vəziyyəti daha da ağırlaşdı.

Bakının azad edilməsi

Avqustun 24-də Qafqaz İslam Ordusunun şəhəri azad etmək cəhdləri gücləndi. Həmin gün axşam Denstervill Bakıdan Ənzəliyə döndü. Avqustun 25-də axşam ora çatdı. Burada Kiçik xanla sülh qəti olaraq bağlandı. Sülhün şərtlərinə görə, Kiçik xan Gilandan İngilis ordusu üçün düyü göndərməli idi; hərbi əsirlərin və kapitan Noelin azad edilməsi məsələsində Kiçik xan Avstriyalıların ona verilməsindən sonra əsirləri azad edəcəyini bildirdi.

Avqustun 27-də Denstervill silah və sursatla Bakıya qayıtdı. Bu zaman Qafqaz İslam Ordusunun hücumu daha şiddətlə davam edirdi. Türklər Ənzəlidən Bakıya sursat və ərzağın göndərilməsinə mane olmaq üçün Təbrizdən Qəzvin istiqamətinə hücum etdilər. Denstervill bunu türklərin kifayət qədər müdrik olmaları kimi qiymətləndirirdi. Lakin türklər Qəzvinə ciddi hücum etmədilər. Yalnız İngilislərin Bakıya yeni qüvvə göndərmələrinə uğurla mane oldular. Denstervill etiraf edirdi ki, türklər tərəfindən təhlükə nəticəsində mənim dəstəmin xidmətinə böyük ehtiyac duyduğu bir İngilis zabiti belə İrandan çıxıb gələ bilmədi (72). Arxadan kömək gəlmədiyindən İngilislər Bakıda faciəvi vəziyyətə düşdülər.

Qafqaz İslam Ordusunun Bakını atəşə tutmasından bəhs edən Denstervill yazırdı: "Əlbəttə, türklərin əlində şəhərin irimiqyaslı xəritəsi var idi, onların köməyi ilə hətta bilavasitə müşahidə olmadan şəhərin istənilən bölməsini kifayət qədər dəqiq vura bilirdilər, lakin onların topçuları atəşi elə riyazi dəqiqliklə aparırdılar ki, mən sadəcə heyrətə gəlirdim" (73).

Türk topçularının atəşi nəticəsində "Kryüqer" gəmisindən başqa bütün gəmilər məhv edildi. Denstervill belə dəqiq atəşin yalnız telefon rabitəsi vasitəsi ilə xəbər verildiyindən sonra mümkün olduğunu yazırdı. Lakin İngilislər türklərə məlumatları ötürənin kim olduğunu müəyyənləşdirə bilmədilər.

Şəhərdə acınacaqlı vəziyyət yaranmışdı. Müdafiəni təşkil etmək mümkünsüz idi. Biabırcasına məğlub olacaqlarını görənlər Sentrokaspi tərəfdarları gəmilərə minib qaçırdılar. Denstervill isə "Kryüqer"də qaldığından onun qaçmaq anını gözlədiyi üçün gəmidə gecələdiyi barədə şəhərdə şayiə gəzirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun hücumu gedişində Denstervill Qafqazda Fransız missiyasının Bakıda olan nümayəndəsi polkovnik Şardinyi ilə türklərin əlinə keçməzdən əvvəl şəhərin neft mədənlərini dağıtmağın mümkünlüyünü müzakirə etdi (74).

Denstervillin məsləhətçilərindən biri Bakı neft mədənlərində işləmiş, sonra işsiz olan ABŞ vətəndaşı Dana idi. Denstervill ondan təcüməçi və köməkçi kimi istifadə edirdi. Dananı Lənkərana polkovnik Raulinsonun yanına göndərdi. Bakıdakı İngilis koloniyalarından olan tibb bacıları da Denstervill dəstəsinə kömək edirdilər. Raulinson Lənkəran qəzasında və Muğan çöllərində türklərə və Azərbaycan ordusuna qarşı hücumla keçməli idi. Denstervill bu tapşırığı zərurilik xarakterinə görə avantüra adlandırdı (75). Lakin bu avantüra baş tutmadı.

Avqustun 29-da Denstervillin yanında müşavirə oldu. Krasnovodsk dikta-turası ilə ən yaxşı münasibətləri olan polkovnik Battin və Lənkərandan gələn nümayəndələrin iştirak etdiyi müşavirədə bütün qonşu rayonlarda əməliyyat planları əlaqələndirildi.

Polkovnik Battin həmin gecə Krasnovodska döndü. Denstervill antibolşevik olan Zakaspi hökuməti ilə yaxşı münasibətlər saxlamaq istəyirdi. O, Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakı azad edildikdən sonra yarana biləcək ən ağır şəraitdə Krasnovodska getməyi və general Mallesonun dəstəsi ilə Türküstanda birgə hərbi əməliyyatlar aparmağı düşündürdü. Bu zaman Kiçik xanın azad etdiyi Noel də Bakıya gəldi.

Denstervill türklərin hücumunu xarakterizə edərək yazırdı: "Hücumda şəksiz məxsusi olaraq bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş ən yaxşı türk ordusu iştirak edirdi, onlar hücumu görünməmiş qəhrəmanlıq və qətiyyətlə aparırdılar. Hücum edənlərin sayı çox deyildi" (76). Qafqaz İslam Ordusu ingilis zabitlərini sıradan çıxardı. Sentrokaspi diktaturasının ingilis ordusunu köməyə gətirməsi ümidləri özünü doğrultmadı. Türk ordusu nəinki Bakını mühasirəyə aldı, eyni zamanda ingilislərin İranda da arxasını kəsdi.

Bağdaddan Bakıya bir günlüyə gələn general Lyuinlə sentyabrın 1-də müzakirə keçirən Denstervill Bakının müdafiəsinin faydasız olduğunu başa düşərək ingilis ordularının şəhəri tərk etməsi qərarına gəldi. Axşam saat 4-də "Avropa" otelində direktoriyanın və bütün komitələrin nümayəndələri Denstervillin yanında müşavirə keçirdilər. O çıxış edərək öz ordularının geri çəkilməsi və şəhərdən çıxarılması barədə əmr verəcəyini söylədi. Eyni zamanda türklərin yanına sülh nümayəndə heyəti göndərərək hansı şərtlərlə barışıq bağlamağa razı olduqlarını öyrənməyi məsləhət gördü. Denstervill bəlağətli çıxışları kəsməyi, hərəkət etməyi və şəhərdən qadın və uşaqları çıxarmağa imkan verməyi türklərdən xahiş etməyi tövsiyə etdi. O, müşavirədən çıxıb Sentrokaspi hökumətinin hərbi naziri general Baqratunun yanına gəldi. Baqratuni ingilislərin şəhərdən çıxmasına etiraz etmədi. Lakin tələsməməyi xahiş etdi. Sentrokaspi diktaturası ingilis ordu hissələrinin təkliddə deyil, öz orduları ilə birlikdə şəhəri tərk etməsinə tərəfdar oldu. Sentrokaspi diktaturası və Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin 6 üzvü bu barədə Denstervillə 1918-ci il 1 sentyabr tarixli 34-li müraciət məktubunu imzaladı. Sent-yabrın 3-də Denstervill general Dokuçayevə məktub yazaraq surətini də direktoriyaya göndərdi (77). O, Sentrokaspi diktaturasındakı şəxslərin təcrübəsizliyini, Qafqaz İslam Ordusunun hücumları qarşısında tab gətirməyin mümkünsüzlüyünü bildirərək ingilis hərbi hissələrinin yalnız onun əmrinə tabe olacağını vurğuladı.

Qafqaz İslam Ordusunun sürətli hücumu Osmanlının müttəfiqi olan Alman-niya tərəfindən də mənfi qarşılandı. Alman hökuməti həm daxili siyasi, həm də beynəlxalq şərtləri əsas götürərək türkləri Bakıya buraxmamaq məqsədi ilə av-qustun 27-də Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əlavə olaraq rus-alman protokolunu imzaladı. Bu zaman Bakı bolşeviklərin əlində olmasa da, onlar almanlara neft verməyi, almanların isə Qafqazda kifayət qədər gücü olmasa da, türkləri Bakıya buraxmamağı öhdələrinə götürdülər. Almanların Bakıya sahib olması Osmanlı dövlətinin planlarının boşa çıxması demək olardı. Buna görə də Xəlil Paşa 29 av-qust tarixli əmrində siyasi mülahizələr baxımından əməliyyatı tezliklə başa çatdırmağın zəruriliyini bildirdi. Sentyabrın 2-dən etibarən Qafqaz İslam Ordusu Şərqi Ordular qrupunun tabeliyinə verildi (78).

Sentyabrın 4-də Sentrokaspi diktaturasının sədri Tuşov və direktoriya üzvləri Denstervillə növbəti məktub yazaraq Şimali Qafqazdan və Petrovskdan Biçeraxov orduları gələndə qədər bir neçə günlük Qafqaz İslam Ordusunun hücumları qarşısında tab gətirməyi və hətta İrandan əlavə ingilis qüvvələri gətirməyi xahiş etdilər.

Denstervill sentyabrın 5-də cavab məktubu yazaraq qadın və uşaqları şəhərdən çıxarmağı təkidlə məsləhət gördü. O eyni zamanda şəhərin müdafiəsinin real olmadığını bir daha vurğuladı.

Sentrokaspi diktaturası və ingilis hərbi komandanlığı çəşqinlik içində vurnuxurkən türklər daha qətiyyətli hərəkətə keçdilər. Sentyabrın 7-də Xəlil Paşa Gümrüdə çıxaraq Bakıya hücumə rəhbərlik etmək üçün ön cəbhəyə gəldi. O, sentyabrın 9-da Mürsəl Paşanın Puta yaxınlığındakı qərgahına gəlib çatdı. Sentrokaspi diktaturasından şəhəri təslim vermək tələb edildi.

Bu zaman Qafqaz İslam Ordusunun hücumunu dayandıra bilməyəcəklərini görə almanlar Qafqazda türklərlə ümumi razılığa gəlmək üçün müzakirələrə başladılar. Sentyabrın 9-da fon Kress fon Kressenşteyn Osmanlı dövlətinin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Əbdül Kərim Paşa ilə Qafqazda nüfuz dairələrinin bölüşdürülməsinə dair razılığa gəldilər. Sazişə görə, hərbi Gürcüstan yolundan qərbə doğru ərazi alman, ondan şərqə doğru ərazi türk nüfuz dairələrinə daxil edilməli idi.

Sentyabrın 10-da Nuru Paşa Bakının azad edilməsinə rəhbərliyi bilavasitə öz üzərinə götürdü. Bu vaxt Bakıda 18 min nəfərədək erməni dəstəsi, 1200 ingilis, 1500 nəfərlik Biçeraxov əsgəri var idi. Sentyabrın 12-də Xəlil Paşa şəhərin azad edilməsi haqqında əmr verdi (79).

Bakıya hücum davam edərkən türk komandanlığı Azərbaycan ordu hissələrinin formalaşdırılmasını sürətləndirdi. Sentyabrın 5-dən 12-dək yerli dəstələrin toplanması işi aparıldı. Lakin onlar cəbhə xəttinə çata bilmədilər.

Şəhərin azad edilməsi əməliyyatı xeyli dəqiq aparılırdı. Mərmilər tarixi binaları, yaşayış məhəllələrinə və neft mədənlərinə ziyan vurmadı. Hətta Denstervill də etiraf edirdi ki, türklərin mərmiləri şəhərə az ziyan vurdu. Lakin şəhərin atəşə tutulmasının mənəvi-psixoloji cəhətdən necə təsir edəcəyini türklər yaxşı bilirdilər (80). Türklər əsasən ingilislərin yerləşdiyi "Avropa" və "Metropol" otellərini atəşə tutdular. Möhtəşəm hücum qarşısında Denstervillin yazdığı kimi, Bakını yalnız möcüzə xilas edə bilərdi (81). Sentyabrın 14-dən 15-ə keçən gecə X.M.Yevanqulev başda olmaqla nümayəndə heyəti Xəlil Paşanın qərgahına gələrək şəhərin təhvil verildiyini bildirdi.

Ümitsiz vəziyyətə düşən ingilislər gəmilərini hazırladılar. "Kursk" və "Arqo" gəmilərində xəstə və yaralılar, "Kryüqer" gəmisində isə silah, sursat və adamların çox hissəsi daşındı. Çıxarılan adamların sayı 1300 nəfər idi. Onların 900 nəfəri döyüşən, 400 nəfəri isə şəhərdə arxa işlərini görənlər idi (82).

Denstervill məktub yazaraq adyutantı kapitan Brey vasitəsi ilə Sentrokaspi diktaturasına şəhərdən çıxmaq qərarını göndərdi. Sentrokaspiçilər cavab verərəkən qışqırdılar: "Nə istəyirsiniz, edin!". Bu cavab Denstervillin ürəyindən idi. O ehtiyatlı hərəkət etməkdən canını qurtardı. Yaralılar və xəstələr "Kursk" və "Arqo" gəmilərinə yığılıb şəhər xəbər tutmamışdan əvvəl Ənzəliyə yola salındı. Gəmilərin rəhbərliyinə yolda rast gəldikləri gəmilərə müqavimət göstərməmək və əmrlərini yerinə yetirmək təlimatı verildi.

Lakin ingilislərin heç də hamısı şəhərdən çıxıb bilmədi. Onlar döyüşlərdə itkilər verdilər. İngilislərdən Bakıda döyüşənlərin 20%-ə qədəri və ya 180 nəfəri öldürüldü, yaralandı və itkin düşdü. Beləliklə, ingilislər Bakıdan qaçdılar. Sentrokaspi diktaturası iflasa uğradı. Onun rəhbərləri Petrovsk limanına doğru hərəkət etdilər.

Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilməsi ingilislər tərəfindən qəzəblə qarşılandı. İstanbulda çap edilən "Yeni gün" qəzeti Berndən xüsusi müxbirindən aldığı xəbərə istinadən yazırdı ki, ingilislər Bakıya ruslara və ermənilərə öz ordularının köməyə getməsinə və tezliklə də geri çəkilməsini və uğursuzluqlarını bir tərəfdən, Bakıda rusların fəaliyyətsizliyi və sevilməməsi digər tərəfdən isə, ermənilərin qorxaqlığı və satqınlığı ilə əlaqələndirirlər (83).

İngiltərənin "Manchester Guardian" qəzeti ingilislərin Bakıdan qaçması ilə əlaqədar olaraq yazırdı: "İngilis nüfuzunu alçaldan və gücü çatmayan işə girişmək lazım deyildi". General Moris bu məsələ ilə bağlı daha kəskin və ittihamedici formada deyirdi ki, yüngülbeyin avantüristlərin yol verdikləri hərəkətlər ingilis ləyaqəti ilə bir araya sığmır. Ümid etmək olar, Bakıya yürüş gələcəkdə ingilis hökuməti üçün dərs olacaqdır.

Bakı şəhəri azad edildikdən sonra bir dəstə qoçu ermənilərin mart ayında türk və müsəlmanlara törətdikləri kütləvi qırğınların əvəzini çıxırdı. Lakin Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı şəhərdə qayda-qanun yaratdı, bütün millətlərin nümayəndələrinə bərabər münasibət bəsləndi. İki gün sonra Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. Azərbaycan təbii, tarixi, siyasi, mədəni, milli-mənəvi paytaxtına sahib oldu.

Mondros barışığının Azərbaycan üçün nəticələri. Ənzəli danışıqları

1918-ci il oktyabrın 30-da saat 2003-də Egey dənizində Mondros limanında ingilislərin "Aqamemnon" gəmisində ingilis admiralı Kaltorp və Osmanlı hərbi dəniz naziri Hüseyn Rauf barışıq imzaladılar.

Kaltorp bu sənədi oktyabrın 31-də müttəfiqlərə göndərdi. Beləliklə, Osmanlı dövləti ilə müharibə başa çatdı.

Barışıqın Azərbaycana dair bir sıra şərtləri var idi. 11-ci maddəyə görə, türk orduları tezliklə Güney Azərbaycandan çıxmalı idilər. 15-ci maddəyə görə, Güney Qafqaz dəmiryolu, Bakı və Batum sərbəst şəkildə müttəfiqlərin azad və tam sərəncamına verilməli idi (84).

Bununla belə, müttəfiqlərin boşaldılan ərazilərə sahib olmasının bir sıra çətinlikləri də var idi. Türk ordularının yerini Qafqazda müttəfiqlər tutmalı olsalar da, onların bu məntəqədə hərbi hissələri az və zəif idi (85). Qafqaza gətirilməyə ən şanslı Güney Azərbaycanda yerləşən ingilis ordu hissələri ola bilərdi.

Barışıq sazişi Güney Qafqazda İngiltərə mərhələsinin başlanğıcını qoydu. Barışıq şərtlərinə görə, İngiltərə Güney Qafqazda möhkəmlənərək Güney Azərbaycana gedən ən əlverişli yola sahib olurdu. Avropa ilə Asiyayı birləşdirən bu strateji məntəqəyə yiyələnmək dünya siyasətində İngiltərənin rolunu və im-kanlarını artırır, Hindistanla əlaqələrin qorunmasını etibarlı edirdi.

Noyabrın 11-də Kompyen məşəsində marşal Foşun vəqonunda Almaniya ilə barışıq sazişi imzalandı. Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsi başa çatdı.

Məğlub olduqdan sonra Osmanlının regionda təsiri azaldığından və üstünlük Antanta dövlətlərinə keçdiyindən Azərbaycan dövlətinin müttəfiq dövlətlərlə normal münasibətdə qurması vacib idi. Hələ oktyabrın 31-də İstanbuldan Ə.M.Topçubaşov baş nazir F.Xoyskiyə yazdığı məktubunda Ənzəlidəki və Rəştdəki ingilislərlə danışıqlara başlamağı məsləhət gördü. Azərbaycan nümayəndə heyəti Ənzəliyə getdi. Nümayəndə heyətinin tərkibinə Əhməd Ağə-oğlu, M.Rəfiyev və Nəsim bəy Yusifbəyli daxil idilər (86). Nümayəndə heyətinin məqsədi müttəfiq ölkələrin nümayəndələri ilə görüşmək və Azərbaycanın həmin dövlətlərlə münasibətlərinin necə qurulacağını müəyyənləşdirmək idi.

Noyabrın 14-də keçirilən görüşlərdə sülhü bərqərar etmək və beynəlxalq münasibətlərdə millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinin təsdiqi məsələlərinə hörmət istəyinin nümayiş etdirilməsi Azərbaycan nümayəndə heyətində dərin iz buraxdı.

Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələri Öz tərəflərindən azərbaycanlıların xeyirxah iradəsini salamladılar. Belə vəzifənin yerinə yetirilməsinin Azərbaycan üçün doğuracağı çətinlikləri də başa düşdülər. Rusiyanın keçmiş ərazisindəki xalqlarla münasibətlərini Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin çağırılmasına qədər təxirə salan müttəfiq dövlətlər mövqelərini Vilson prinsipləri əsasında çağırılacaq sülh konfransında müəyyənləşdirəcəklərinə əsaslanaraq mövcud olan hakimiyyət strukturlarını dağıtmaq fikrində deyildilər. Görüşlərdə Güney Azərbaycandakı ingilis ordularının komandanı general-mayor V.M.Tomson müttəfiq ordularının Bakıya dağıtmaq üçün deyil, qurmaq üçün gəldiyini bildirdi (87). Lakin o, Azərbaycan adında bir dövlət tanımaq istəmirdi. Tomson nümayəndə heyətinə belə söylədi: "Bizim bildiyimizə görə, Azərbaycan xalqının ümumi seçkilər nəticəsində yaranmış bir cümhuriyyəti yoxdur, yalnız türk komandanlığının intriqası ilə təşəkkül etmiş bir hökumət vardır. Madam ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz, o zaman gəlib yerində təhqiq edib nəticə çıxararıq" (88).

Həmin gün İrandakı Böyük Britaniya konsulu Hevelke Lənkəran qəzasından gəlmiş Teymur bəy Bayraməlibəyov, Axund Molla Əli Tağızadə və Yusif Qəribzadə ilə görüşdü. Nümayəndələr Avetisovun başçılığı altında erməni silahlı dəstələrinin Muğanda və Lənkəranda dinc əhaliyə divan tutduğuna dair sənədləri Hevelkeyə təqdim etdilər. Onlar konsula ingilis ordularının Azərbaycana gəlişi ilə erməni silahlı dəstələrinin qəddarlığının arta biləcəyi ehtimalını söylədilər. Nümayəndələr ingilis konsulundan erməni silahlı dəstələrinin hərəkətlərinin qarşısını almağa diqqət yetirməyi xahiş etdilər.

Noyabrın 15-də Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski Ənzeliyə general Tomsona göndərdiyi teleqramda müttəfiq ordularının Bakıya gəlməsinə hökumətin etiraz etmədiyini bildirdi. Eyni zamanda Azərbaycan hökumətinin müttəfiq ordu hissələrinin gəlişinin Azərbaycanın müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə xələl gətirməyəcəyinə əmin olduğunu bəyan etdi (89).

General Tomson bəyanat verdi. Onun bəyanatına görə: 1. Noyabrın 17-si səhər saat 10-dək Azərbaycan və türk orduları Bakını boşaltmalı idilər. 2. Bakı neft mədənləri ilə birlikdə işğal edilməli, ölkənin digər hissələri Azərbaycan hökumətinin və onun ordusunun nəzarətində qalmalı idi. 3. Azərbaycan rəsmi tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və Amerika nümayəndələri onunla de-fakto əlaqələr qururlar. 4. Bütün müəssisə və idarələr aşağıdakı istisnalar olmaqla fəaliyyət göstərilər: a) general Tomson Bakının general-qubernatoru olacaqdır; b) şəhər polisində ingilis başçılıq edəcəkdir; c) Şəhər Dumasına yenidən sərbəst fəaliyyət verəcəkdir; ç) Azərbaycan Paris sülh konfransında öz milli müqəddəratını təyin etmə prinsipinə dair müzakirələrdən uzaqlaşdırılmayacaqdır; d) L. Biçeraxov və onun hissələri Bakıya Britaniya orduları ilə daxil olacaqdır; e) silahlı ermənilər Bakıya buraxılmayacaqlar (90).

Beləliklə, Azərbaycan hüduclarında mövcud olan bütün hökumət, dövlət və ictimai müəssisələr öz fəaliyyətlərini davam etdirməli, bolşeviklər əleyhinə mübarizənin bazası və yanacaq mənbəyi kimi Bakı müttəfiqlər tərəfindən hərbi cəhətdən işğal edilməli və general Tomson hərbi general-qubernator olmalı idi.

Noyabrın 17-də Tomson təkrarən Bakı şəhərinin ingilis orduları tərəfindən alınması barədə müraciət etdi (91). Burada göstərirdi ki, o, Bakıya müttəfiq dövlətlərin adından daxil olur. Tomsonu Fransa və ABŞ nümayəndələri müşayiət edirdilər. Müraciətdə deyilirdi ki, biz yeni rus hökumətinin xəbəri və razılığı ilə buradayıq (Tomson Ufada yaradılmış antibolşevik Kolçak hökumətini nəzərdə tuturdu - M.Q.). Tomson bildirdi ki, Bakının tutulmasına Türkiyə imzaladığı ba-rışıqla icazə vermişdir.

Müttəfiq ordularının Bakıya girməsi

Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski və daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir noyabrın 17-də Bakı şəhəri əhəlisinə müraciət edərək razılığa əsasən general Tomsonun başçılığı ilə Ənzəlidəki müttəfiq ordu hissələrinin həmin gün səhər Azərbaycan paytaxtına daxil olacaqlarını, bu addımın Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün pozulması və düşmənçilik aktı olmadığını bildirdilər. Müraciətdə bütün dövlət və ictimai müəssisələrin fəaliyyət göstərmələri zəruriliyi vurğulanırdı (92). Y.V.Çəmənəmimli yazırdı: "Bu dövlətlərin təşəkkülü doğrudan-doğruya İngiltərə faydası ilə mərbutdur. Bizim üçün də əlverişlidir... İngiltərə isə bizi öz faydası üçün tutmaq məcburiyyətində olacaqdır, bu məmləkətdən bizə zərər gəlməz... İngilislər bizdən faydalanmaq istədiyi kimi biz də onlardan faydalanacağıq... Yəni vətənimizin tərəqqisi yolunda çalışacağıq... Bizim bütün məqsəd və amalımız Azərbaycanımızdır. Bu yolda kim bizi tutarsa, biz də ona rəğbət və meyl göstəririk... Əminəm ki, ingilis dostluğu bizi asudə yola çıxaracaqdır. Çünki iki millətin də faydası bunu istəyir" (93).

General Tomson Xoyskiyə noyabrın 17-də səhər Ənzəlidən teleqram göndərdi. Teleqramda deyilirdi: "Azərbaycan Respublikasının prezidentinə. Səmimi teleqramınıza görə mən Sizə təşəkkür edirəm və tamamilə əminəm ki, göstərilən yolla sizinlə əməkdaşlıq və bizim vəd etdiyimiz münasibətlər tamamilə qanəedici qalacaqdır" (94).

İngilislər Bakıya girərkən, general C. Milnin yazdığına görə, şəhərin əhəlisi 260 min nəfər idi. Bunun da 200 min nəfəri azərbaycanlı idi (95).

Noyabrın 17-də, bazar günü, gündüz saat 1-də general Tomson başda ol-naqla 10 minlik müttəfiq orduları Bakıya gəldi. Gəmi limanının sərnəşin dayanacağına ilk olaraq müttəfiq orduları qərargahının yerləşdiyi, ingilis, fransız və amerikan bayraqları ilə bəzədilmiş "Prezident Kryüqer" gəmisi yaxınlaşdı. Onun ardınca "Qartal" gəmisi gəldi. "Qərb", "Qütb" və "Şimal" gəmiləri yan-yana durdu. İngilis hissələri birinci gəmidə yerləşmişdilər. Az sonra dənizin ortasına "Kars" və "Ərdəhan" hərbi gəmiləri də göründü. Qısa müddət ərzində digər əmilər də gəldi. Kütlə 17 №-li stansiyadan çıxan və Azərbaycan süvari eskadronun müşayiət etdiyi iki ingilis zabiti "ura" qışqıraraq salamladı. Fəxri qarovulla müşayiət olunan müttəfiq orduları qərargahının yüksək rütbəli zabidləri Metropol" otelinə gəldilər. "Prezident Kryüqer" və "Qartal" paraxodları sahilə yaxınlaşarkən bulvar üzərində ucadan uçan hidroplan intibahnamələr səpdi (96). Tula" və "Evelina" gəmiləri də sahilə yanıldı.

Yerli hakimiyyət orqanlarının səyi ilə küçələrdə tam qayda-qanun hökm sürürdü. Əhalinin saat 10-dan küçələrə çıxmasına baxmayaraq, şəhərdə qarışıqlıq yox idi.

General Tomsonu Azərbaycan hökuməti tərəfindən daxili işlər naziri Cavanşir və xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən A.Ziyad xan, həmçinin, şəhər özünüidarəsinin, neft sənayeçiləri şurasının, rus milli şurasının və Azərbaycanda yaşayan rus zabitlərinin nümayəndələri qarşıladılar.

Azərbaycan hökuməti adından Adilxan Ziyad xan təbrik nitqi söylədi. O dedi: Azərbaycan Respublikasının hökuməti xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən şəxs kimi mənə səlahiyyət vermişdir ki, Azərbaycan paytaxtına gələn, bizə dost olan yük Avropa dövlətinin nümayəndəsini Sizin şəxsinizdə salımlayım. Dağıdılmış, parçalanmış və qanı axıdılmış bəşəriyyət üçün dinc əməkdaşlıq əsasında ünsiyyətli yeni və parlaq dövr başlayır. Müharibənin sarsıntılarını gören gənc Azərbaycan xalqı yenidən müstəqil hüquqi dövlət həyatına qədəm qoymuşdur. Xalqımız qəti əmindir ki, çoxəsrlik sivilizasiyaya malik olan böyük qardaşları Avropa xalqları yüksək və müqəddəs bəşəri ideallar naminə onu mədəni ailəsinə qəbul etməyi rədd etməyəcəkdir" (97).

General Tomson cavab nitqində toplaşanları müharibənin başa çatması münasibəti ilə təbrik etdi. Bildirdi ki, Osmanlı ilə bağlanmış şərtlərə görə, biz - ingilis-fransız-amerikan orduların bu vaxta qədər sizin ərazinizi qoruyan türk ordularını əvəz edəcəyik. İndi və gələcəkdə biz sizin daxili işlərinizə qarışmaq niyyətində olmayacağıq. Ümid edirəm ki, birgə söylərimizlə hər şey yaxşı quru-lacaqdır (98).

Şəhər özünüidarəsi adından şəhər başçısı vəzifəsini icra edən M.Y.Mehdiyev təbrik nitqi söylədi.

Ona cavab nitqində general Tomson şəhərdə qayda-qanunun hökm sürməsindən xeyli razı qaldığını dedi. Eyni zamanda əgər gələcəkdə də belə da-vam edərsə, onda əlavə yardım istənilməyəcəyini bildirdi. Sonra Tomson qapılı-rının hamı üçün açıq olacağını söylədi.

Rus milli şurası adından çıxış edən M.F.Podşibyakin müttəfiq ordularını salamlayaraq bölünmüş Rusiyanın onların köməyi ilə bərpa ediləcəyini və xalqlar arasında özünə layiq yer tutacağını ümid etdi.

Bakıdakı rus zabitləri adından polkovnik Ollonqren general Tomsonu salamlayaraq rus zabitlərinin əlində olmayan Azərbaycanın qonaqpərvərliyindən və hərarətli münasibətindən danışdı.

Neft sənayeçiləri qurultayı şurası adından Əsədullayev təbrik nitqi söyləyərək müttəfiqlərin köməyi ilə dağıdılmış neft sənayesinin bərpasına ümid etdi.

Cavab nitqində general Tomson zəngin Bakı neft sənayesinin bərpası üçün məmnuniyyətlə yardım edəcəyini bildirdi.

İngilis ordusunun Azərbaycana gəlişi xalq və ölkə üçün yeni şərait yaratdı. Türk ordusu çıxandan sonra Azərbaycan hökumətinin qayda-qanun yaratması çətin olsa da, bunu bacardı. Şəhərdə ciddi qayda-qanun hökm sürürdü. M.Ə.Rəsulzadə bununla bağlı olaraq yazırdı ki, Azərbaycan ordusu pərakəndə halda 1500, polisi isə 500 nəfərdən ibarət idi. İngilislər türklərin Azərbaycanda əsgərliyini davam etmələrinə qətiyyətlə razı deyildilər.

Noyabrın 17-də əslində iki Bakı var idi: məhzun müsəlman Bakısı və məmnun xristian Bakısı (99).

Mondros barışıqının 12-ci maddəsinə görə, Güney Azərbaycandakı və Qafqazdakı Osmanlı qüvvələri savaşa Öncəsindəki sərhədlərə qədər çəkilməli idilər (100). Lakin türk ordusu Bakını azad etməyə tələsmirdi. Bunu dəmiryolunun zəif işləməsi ilə əlaqələndirirdi. Hələ noyabrın 8-də ingilis hökuməti Osmanlı dövlətindən bütün türk qüvvələrinin Qafqazdan 1914-cü il hədudlarına geri çəkilməsini tələb etmişdi (101). Bu dövrdə təxminən 73 min nəfərə qədər türk əsgəri Qafqazda və Güney Azərbaycanda yerləşmişdi. Lakin türklər bu tələbi yerinə yetirməyə tələsmirdilər. Noyabrın 16-da Nuru Paşa və Mürsəl Paşanın başçılığı ilə türk qüvvələri Bakını tərk edərək Biləcəri və Xırdalan ətrafında cəmləşdilər (102). Bir neçə gün sonra General Tomson Nuru Paşa ilə görüşündə qısa müddət ərzində ordunun çıxarılmasını istədi. Nuru Paşa türk ordusundan istefa etdiyini, yerini Mürsəl Paşanın tutduğunu dedi. Tomson Nuru Paşanın hətta bir fərd olaraq Azərbaycanda qalmasından narahat olaraq onun ölkədən çıxarılmasını tələb edirdi. Azərbaycan hökuməti Nuru Paşanın getməsini istəmirdi. Lakin Azərbaycan hökumətinin bu inadı bir nəticə vermədi. Nuru Paşa Gəncəyə gələrək ölkəni tərk edən türk hərbiçilərinin şərafinə ziyafət verdi. Alqışlarla qarşılanan Nuru Paşa türk sevgisi turançılıq haqqında təsirli çıxış etdi.

İngilis komandanlığı Nuru Paşanın təslimini Azərbaycan hökumətindən tələb etdi. Lakin bu tələblərə məhəl qoyulmadı. İngilis rezidenti Edmons yazırdı ki, Nuru Paşanın təslim edilməsi şansı yoxdur, o özünü Azərbaycanda evindəki kimi hiss edir.

Noyabrın 17-də general Tomson beş maddədən ibarət sərəncam verərək Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan etdi. Polkovnik F.P.Kokerel Bakıda müttəfiq dövlətlərin polis komissarı təyin edildi (103). Müttəfiq ordu hissələri Bakıya gəldikdən sonra Azərbaycan hökuməti hakimiyyəti müvəqqəti olaraq ona verdi. Tomson general-qubernator oldu. Əsgərlərin müsəlman məhəllələrində silahlı gəzməyi qadağan edildi.

Bakını tutması ilə ingilislərin hər iki tərəfdən - həm Güney Azərbaycan, Xəzər dənizi, həm də Dardanel, Qara dəniz tərəfdən Güney Qafqaza gedən yolu açılmış oldu. Mərkəzi Asiyaya getmək asanlaşdı. Beləliklə, ingilislər və müttəfiqlər bütün Qafqaza, Türkiyəyə, Avrasiyaya, əslində dünya ticarət yollarına nəzarəti əllərinə keçirdilər.

U.Çörçill sonralar yazırdı ki, Britaniya orduları Batuma çıxarılaraq dərhal Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər, başqa sözlə, Bakıya qədər Qafqaz dəmiryolunu tutdu. Britaniyalılar tezliklə Xəzər dənizində onlara üstünlük təmin edən donanma yaratdılar. Britaniya orduları ən böyük strateji xəttlərdən birinə sahib oldu (104).

General C.Miln isə yazırdı ki, Qafqazda və Xəzər ətrafında ingilis ordularının qarşısında duran ümumi siyasi vəzifələr aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: a) Türkiyə tərəfindən sülh barışıqının şərtlərinin yerinə yetirilməsi; b) Bakı ilə Batum arasında kommunikasiya xətlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bu iki məntəqə arasında neft boru xəttinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi; c) Güney Qafqazda qayda-qanunun yaradılması (105).

Eyni məqsəd noyabrın 30-da ingilis hökumətinin Arxangelsk və Vladivostokdakı nümayəndəliyinə göndərdiyi sənəddə də öz əksini tapmışdı. Sənəddə ingilis komandanlığı qarşısında konkret vəzifə qoyuldu: Britaniyanın beş briqadasının köməyi ilə Batum-Bakı dəmiryol xəttini tutmaq və Denikinə köməklik göstərmək (106).

Bibiheybət ingilis neft şirkətinin rəhbəri Herber Alen isə 1918-ci ilin dekabrında Londonda səhmdarların yığıncağındakı çıxışında dedi: "... Britaniya tarixi ikinci Hindistan və yaxud ikinci Misir yaratmaq üçün qarşımızda heç bir zaman belə imkanlar yaratmamışdır. İngilislərin çoxlu pul qoyduğu və onların rəhbərliyi altında lazımı qaydada təşkil olunan Rusiya neft sənayesi Britaniya imperiyası üçün qiymətli qazanclar olar".

General Denstervill isə yazırdı: "Bakının əhəmiyyəti onsuz da böyük idi və onu ələ keçirmək üçün edilən hər hansı bir cürətli təşəbbüs şübhəsiz, özünü doğrultacaqdı" (107).

Müttəfiq ordu hissələri ilə yanaşı noyabrın 17-də L.Biçeraxovun dəstəsi də Bakıya daxil oldu. Bu, şəhərin xristian əhalisində böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. Əsasən ermənilərdən ibarət olan Biçeraxov dəstəsi Bakıda dövlət rəmzlərini sayı salmırdı. Şəhərin rus və erməni surları müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığını inkar edərək Rusiyanı tanımaları haqqında qərar qəbul etdilər. Onlar Azərbaycan hökumətini devirib Biçeraxov başda olmaqla Xəzəryanı hökumət yaratmağa çalışdılar.

Bakıya gəlməmişdən əvvəl Azərbaycan hökumətinin sosial dayaq barədə şübhələri olan ingilis komandanlığının düşüncələri az sonra dəyişdi. General Tomson real hakimiyyətin Azərbaycan hökumətinin əlində olduğunu başa düşdü. Ölkə əhalisinin əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri və müsəlmanlardan ibarət olduğu, bütün əraziyə Azərbaycan hökumətinin nəzarət etdiyi bir şəraitdə Bakıda müttəfiqlərin vəziyyəti xeyli yaxşılaşdı. Gerçək şəraiti başa düşən general-mayor V.M.Tomson 1918-ci il dekabrın 28-də belə bir bəyanat verdi: "F.Xoyskinin sədrliyi ilə Azərbaycan koalisiyalı hökumətinin təşkil edildiyini nəzərə alaraq elan edirəm ki, Azərbaycan hüduqlarında yeganə yerli qanuni hakimiyyət olan bu hökumətə müttəfiq komandanlığı tam kömək edəcəkdir" (108).

Müttəfiqlərin azərbaycanlılara münasibətinin yaxşılaşmağına doğru dəyişməsi erməniləri çətinliyə saldı. Onlar ingilislərdən umduqlarını ala bilmədilər. Müttəfiq komandanlığı bütün xalqlara bərabər münasibət göstərməyə başladı. Sonralar Ov. Kaçaznuni yazırdı ki, türklər keçmiş sərhədlərinə çəkildilər. Noyabrın sonunda ingilis orduları - müttəfiqlərimiz Batuma çıxdı. Güney Qafqazda vəziyyətimizin kökündən yaxşılaşacağını ümid etmək olardı. Təbii ki, almanlara rəğbət bəsləyən gürcülərdən və açıq şəkildə türklərin tərəfinə keçən azərbaycanlılardan fərqli olaraq ingilislərin bizə xüsusi rəğbəti var idi. Yenidən səhv etdik. İngilislər heç bir fərq qoymadılar. Sanki onlar müttəfiq olmağımızı unutmuşdular. Onlar gürcülərə və azərbaycanlılara elə rəğbət göstərdilər ki, bu, tamamilə gözlənilməz və anlaşılmaz idi (109).

İngilis hökuməti daxilində Azərbaycanda orduların saxlanılmasına dair yekdil fikir yox idi. Bolşevizmin Qərb ölkələrinə doğru yayıldığı bir şəraitdə ingilis hökuməti təzyiqlərə tab gətirməkdə çətinlik çəkirdi. Təkcə hərbin gücü ilə Azərbaycanda ingilis nüfuzunu saxlamaq mümkün deyildi. 1919-cu ildə Parisdə diplomatların qərarı ilə ingilis orduları Bakını tərk etdikdən, yerlərini italyanlara verdikdən sonra zəif Azərbaycan dövləti şimaldan gələn bolşevik tufanı ilə üz-üzə qaldı. Sonralar ingilis rəsmi dairələri səhv etdiklərini başa düşdülər. Hətta baş nazir L.Corcun ad günündə hərbi nazir U.Çörçill A.Balfurla mübahisələşərək "bu qara bantlılar bizimlə məsləhətləşmədən başımızın üstündən orduları Azərbaycandan çıxarıb onu qırmızı papaqlılara" verdilər deməsinə Balfurun "bilsəydiniz, nə edəcəkdiniz" cavabına qarşı Çörçill masanın üstündəki butulka ilə onu vurmaq istəsə də, onları sakitləşdirdilər. Artıq mübahisələrin elə bir əhəmiyyəti yox idi...

Beləliklə, müharibədə Almaniyə - Osmanlı bloku dövlətlərinin məğlub olması və Antanta ölkələrinin qalib gəlməsi ilə böyük dövlətlərin Güney Qaf-qaz siyasətində yeni dövr başladı. Osmanlı dövləti məğlub olsa da, müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmağa dair öz strateji niyyətlərini həyata keçirdi. Türklər Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında fəal iştirak etdilər, müharibədə məğlub olduqdan sonra isə ölkənin taleyini yerli əhaliyə tapşırıraq Azərbaycandan çıxdılar. İkinci türk dövləti olan Azərbaycan Respublikasının yaradılmasında fəal iştirak edən Osmanlı dövlətinin özü parçalanmaq təhlükəsi qarşısında qaldı. Azərbaycan aprel ayında bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edildi. Azərbaycanda qalan türk əsgər və zabidləri bolşevik işğalına qarşı müqavimət hərəkatında fəal iştirak etdilər.

Müharibədə Osmanlı dövlətinin məğlubiyyətindən sonra Moskvaya, Almaniya, daha sonra yenidən Moskvaya gələn və 1920-ci il sentyabrın 1-7-də Bakıda keçirilən Şərq xalqlarının birinci qurultayında Tunis, Əlcəzair və Trablissqərb inqilabçıların təmsilçisi kimi iştirak edən Ənvər Paşanın çıxışında deyilirdi (türk kommunistləri və bolşeviklər ona çıxış etməyə imkan vermədilər. Belə olduqda iclasın işində iştirak edən Zinoviyevin təklifi və qurultayın qərarı ilə Ənvər Paşanın çıxışını bolşevik Ostrovski oxudu. Çıxış mətbuatda dərc olundu): "Azərbaycana dair başqa məqsədimiz yox idi və bu prinsipə sadıq idik: Azərbaycan azərbaycanlılar üçündür. əgər biz səhv etmişdiksə, bu, faciəmizin nəticəsi idi" (110).

* * *

1. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918. Russia. Vol. I. Washington: 1931, p. 324.
2. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers. Vol. II. 1918. Washington: 1932, p. 344.
3. Yənə orada.p. 580-581; Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: 1957, с. 39.
4. Материалы Главной редакции «Истории гражданской войны в СССР», ф. IV, п. 109, л. 13. Sitat götürülmüşdür: Из истории борьбы советского народа против иностранной интервенции и внутренней контрреволюции в 1918 г. Сб. статей. М: Политиздат, 1956, с. 219; Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers. Vol. II, 1918. 1932, p. 592.
5. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers. Vol.11. 1918, p. 581-583; Gasimli M. The role of the United States in gouth Caucasus 1917-18. //Caspian Crossroads, Vol.6. Issue № 3. Summer. Washington: 2003, p. 1-4.
6. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers. Vol.II 1918, p.581-583.
7. Yənə orada, p. 583-584.
8. Powaski R.E. The Cold War. The United States and the Soviet Union 1917-1991. New-York: Oxford University Press, 1998, p. 8.
9. Yənə orada, s. 10.
- 10.Gordon Levin N. J.R.Wodrow Wilson and World politics. America's response to War and Revolution. New-York: Oxford University Press, 1968, p. 58.
11. Papers Relating to the Foreign Relations to the United States. The Lansing Papers. Vol. II. 1918, p. 586.
12. Yənə orada, p. 589-590.
13. Yənə orada.

14. Public Record Office. Foreign Office Papers. File 371/6280, doc. E 8378/8378/58. Outline of Events in Transcaucasia from Begining of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April, 1921, p. 4-5.
15. Russia and Germany at Brest-Litovsk. A Documentary History of the Peace Negotiations, by J.Magnes. New-York: 1919, p. 57.
16. Yənə orada, p. 29.
17. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Russia. Vol. 1, p. 330-331.
18. Yənə orada, p. 331.
19. Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917-1923. Cambridge (Mass.): 1964, p. 154.
20. Sazişin mətni üçün bax: Штейн Б.Е. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919-1920) М.: Госполитиздат, 1949, с. 28-29.
21. Черчилль У. Мировой кризис. М.: Госполитиздат, 1932, с. 105.
22. Powaski R.E. The Cold War..., p. 8.
23. Kennan G. Russia leaves the War. Princeton; 1956, p. 180.
24. Штейн Б.Е. «Русский вопрос» на Парижской..., с. 29.
25. Документы внешней политики СССР. т. 1. М.: Госполитиздат, 1959, док. № 148, с. 35.
26. Денстервиль Л. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания. Пер. й англ. Б.Руденко. Тифлис: Советский Кавказ, 1925, с. 12.
27. Yənə orada, s. 10.
28. Yənə orada, s. 3.
29. "Daily Chronicle", 2 January 1918.
30. Ллойд Джордж. Военные мемуары, т. V. М.: 1935, с. 59.
31. Архив полковника Хауза, т. IV. Июнь 1918-ноябрь 1919. Пер. с англ. М.: Госполитиздат, 1944, с. 151-152; Qasimov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. II hissə. Bakı: 2001, s. 22-32.
32. Архив полковника Хауза..., с. 152.
33. Yənə orada.
34. Yənə orada, s. 152-153.
35. Бекер С. Вилсон В. Мировая война. Версальский мир. По документам и запискам преседателя американского комитета печати на Версальской конференции Стэннарта Бекера. Пер. А.Н.Карасина. М.-Л.: 1923, с. 44.

36. Gordon Levin N. J.R. Wodrow Wilson and World politics..., p. 63.
37. Денстервиль Л. Британский империализм..., с. 12.
38. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Пер. с 5-го нем. изд. (Под ред. А. Свечица). т. 2. М.: Госвоениздат, 1924, с. 201.
39. Денстервиль Л. Британский империализм..., с. 117.
40. Ullman R.H. Anglo-Soviet Relations. 1917-1921. Vol. 1. intervention and the War. Princeton: 1961, p. 307.
41. Денстервиль Л. Британский империализм..., с. 66-67.
42. Yenə orada.
43. Yenə orada, s.100.
44. Yenə orada, s.66-67.
. Foreign and Political Department. Persia Series. Part XX. Doc. 201, p. 77-88.
46. ARSPIHDA, f. 276, siy. 7, iş 283, qutu 4, v. 1.
47. ARSPIHDA, f. 276, siy. 7, iş 284, qutu 4, v. 1.
48. Денстервиль Л. Британский империализм..., с. 147-148.
49. ARSPIHDA, f. 5, siy. 1, iş 28, qutu 1, v. 4.
50. Рейхберг Г. Как готовилось военная интервенция Антанты против Советской страны // Журн. «Пролетарская революция», 1941, № 1, с. 99.
51. Public Record office. Foreign office Papers, File 371/6280, doc. E 8378/58. Outline of Events in Transcaucasia from Beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921, p. 9.
52. Foreign and Political Department. Persia Series. Part XX, doc. 391, p. 167.
53. Документы внешней политики СССР. т. 1. док. № 275, с. 401.
54. Yenə orada, dok. № 277, s. 402.
55. Yenə orada, s. 723.
56. Денстервиль Л. Британский империализм..., с. 211.
57. Yenə orada, s. 216.
58. Yenə orada, s. 276.
59. Yenə orada, s. 204.
60. Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. II. М.: Изд. Иностранная литература, 1957, с. 244.
61. Лишин Н.Н, На Каспийском море. Прага: 1928, с. 22.
62. İsmayilov R. Azərbaycan tarixi. Bakr. Azərənəşr, 1993, s. 137.
63. Foreign and Political Department. Persia Series. Part XX. Doc. 324, p. 139.
64. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьба за нефть, деньги и власть (Пер. С англ.). М.: Де Ново, 1999, с. 200.
65. Mehdiyadə M. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakr. Azərənəşr, 1994, s. 11.
66. Ллойд Джордж. Правда о мирных договорах, т. II, с. 275.
67. Yenə orada, s. 328.
68. Ергин Д. Добыча. Всемирная история..., с. 200.
69. О событиях на Кавказе и в Средней Азии. Донесение генерала Джорджа Мильна. Гумилев Л. Каспийский транзит. В двух томах, т. 2. М.: Ди ДикТапанс, 1996, с. 311.
70. Денстервиль Л. Британский империализм..., с. 209.
71. İsmayilov R. Azərbaycan tarixi..., s. 137.
72. Денстервиль Л. Британский империализм..., с. 226.
73. Yenə orada, s. 227.
74. Yenə orada, s. 228-229.
75. Yenə orada, s. 229.
76. Yenə orada, s. 233.
77. Yenə orada, s. 248-249.
78. Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг. Военно-политический очерк. М.: МГУ, 1966, с. 254.
79. Yenə orada, s. 256.
80. Денстервиль Л. Британский империализм..., с. 265.

81. Yenə orada, s. 267.
82. Yenə orada.
83. Газ. «Азербайджан», 30 (17) октября 1918, № 22.
84. Türk İstiklal Harbi ve Mondros Mütakeresi Tatbikatı. I c Ankara: ATASE, 1992, s. 222-223; Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях. 4. 2. М: Литиздат НКВД, 1926, с. 189.
85. Bayur Y.H. Türkiye Devletinin Dış Siyasisi. 2. baskı. Ankara: TTK, 1995, s. 26.
86. Газ. «Азербайджан», 18 ноября (6) ноября 1918, № 38.
87. Yenə orada.
88. Məmmədşadə M.V. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, s. 107.
89. Газ. «Азербайджан», 18 (5) ноября 1918, № 38.
90. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Баку: 1927, с. 33.
91. ARSPIHDA, f. 276, siy. 7, iş 258, qutu 4, v. 1.
92. Газ. «Азербайджан», 17 (4) ноября 1918, № 37; ARDA, f. 2894, siy. 6, iş 17, v. 6-7.
93. Cəmənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz. Bakı: Azərnaşr, 1993, s. 33-34.
94. Газ. «Азербайджан», 18 (5) ноября 1918, № 38; ARDA, f. 897, siy. 1, iş 22a, v. 21-22.
95. О событиях на Кавказе и в Средней Азии..., с. 321.
96. Газ. «Азербайджан», 18 (5) ноября 1918, № 38.
97. Yenə orada.
98. Yenə orada; Газ. «Пробуждение», 1 декабря 1918, № 4.
99. Rəsulşadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, s. 45.
100. Turan Ş. Türk Devrim Tarihi. 1. imperatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe. Ankara: Bilgi, 1991, s. 67.
101. Jaesghke G. Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi. Mondrosdan Mudanya'ya kadar (30 ekim 1918-11 ekim 1922). Ankara: TTK, 1989, s. 3.
102. Yenə orada, s. 4.
103. ARSPIHDA, f. 276, siy. 7, iş 259, qutu 4, v. 1.
104. Черчилль У. Мировой кризис..., с. 105.
105. О событиях на Кавказе и в Средней Азии..., с. 312.
106. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. М.: Международные отношения, 1982, с. 175.
107. Денстервиль Л. Британский империализм..., с. 125.
108. Газ. «Пробуждение», 15 января 1919, № 11.
109. Качазнуни О. Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку: Элм, 1990, с. 31.
110. Şərq eli jurnalı, 1920, № 1, s. 63.

İKİNCİ BÖLÜM

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTLƏRİ

Qafqaz İslam Ordusunun quruluş, hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti.

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi.

Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini azad etməsi.

Qafqaz İslam Ordusunun digər fəaliyyətləri və missiyasının sona çatması

Qafqaz İslam Ordusunun Dağıstan hərəkəti.

Yuxarı Qarabağda müvəqqəti general-qubernatorluğun yaradılması və erməni separatizminin ləğv edilməsi (1918-1920-ci illər)

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN QURULUŞ, HAZIRLIQ VƏ SƏFƏRBƏRLİK VƏZİYYƏTİ

Mehman Süleymanov*

Azərbaycan xalqının intizarında olduğu yardımların göstərilməsi və bütünlükdə Osmanlı dövlətinin Azərbaycan və Qafqazla bağlı planlarının həyata keçirilməsi üçün gərəkli bilinən hərbi qüvvələrin yaradılması 1918-ci ilin əvvəllərində artıq Ənvər Paşa və onun silahdaşlarının diqqət mərkəzində idi. Həmin ilin yanvar və fevral aylarında hətta bu qüvvələrin strukturu müəyyənləşdirilmiş və ona rəhbərlik edə biləcək bir neçə namizəd nəzərdən keçirilmişdi. Ənvər Paşanın fikrincə, hər biri üç piyada alayından ibarət olan üç piyada diviziyasının yaradılması məqsədəuyğun idi. Bu üç diviziya bir korpusda birləşməli idi. Hərbi Nazirlik qərar vermişdi ki, 1-ci 2-ci piyada diviziyalarının təşkili ilə məşğul olacaq iki zabit heyəti seçilib Mosulda yerləşən VI ordu komandanlığına, 3-cü piyada diviziyasının təşkili ilə məşğul olacaq başqa bir zabit heyəti isə Trabzona, III Ordu komandanlığına göndərilsin. Lazımi təlimatları aldıqdan sonra həmin heyətlərdəki zabitlər Azərbaycanda qurulacaq ordunun təşkilinə başlamalı idilər. Azərbaycana yollanacaq zabitlər üçün bir sıra güzəştlər nəzərdə tutulmuşdu. Əvvələn, həmin zabitlərin rütbəsi bir pillə artırılmalı və onlara maaşlarının iki misli həcmində aylıq vəsait verilməli idi (1).

Azərbaycanda yaradılacaq korpusa komandanlığın bir neçə başqa şəxsə təklif edilməsini Nuru Paşa da öz xatirələrində təsdiq edir (2). Nağı Şeyxzamanlının yaz-dıqlarına görə Azərbaycanda qurulacaq korpusun komandanlığına namizədliyi nəzərdən keçirilən şəxslərdən biri prins (şahzadə) Fərrux imiş. Ancaq təəssüf ki, Nağı Şeyxzamanlı bu şəxsin kimliyi haqqında əlavə bir məlumat verməmişdir. Ənvər Paşa prins Fərruxun Azərbaycandakı korpus komandanlığına namizədliyini nəzərdə tutmaqla bərabər həmin korpusun qurulmasında iştirak edəcək zabitlərin seçilməsi üçün xüsusi bir komissiya təşkil etmişdi. Onun tərəfindən Nağı Şeyxzamanlıya da bu komissiyanın işində iştirak etmək təklif olunmuşdu. Nağı Şeyxzamanlı bu barədə belə yazırdı: "...Paşa sonra mənə qərar qəbul etdiyini, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmağa başlanıldığını və bir əlavə rütbə ilə zabit qeyd ediləcəyi üçün komissiya təşkil olunduğunu anladı və dedi: "Sizin də bu komissiyada olmağınızı məqsədəuyğun hesab edirik. İndi Sizi yaradılacaq Qafqaz İslam Ordusunun komandiri prins Fərrux ilə tanış edəcəyəm ". İçəriyə bir zabit daxil oldu. Ənvər Paşa bizi tanış etdi" (3).

Nağı Şeyxzamanlı onu da əlavə edir ki, prins Fərruxun spirtli içkiyə aludəliyinin şahidi olduğdan sonra Ənvər Paşa ilə növbəti görüşlərin birində prins Fərruxun dəyişdirilməsini və onun yerinə qardaşı Nurunun təsdiq edilməsini xahiş etdi. Ənvər Paşa əvvəlcə Nurunun çox gənc olmasına görə tərəddüd edirdi. Ancaq sonradan onu bu vəzifəyə təsdiq etdi. Nuru bəy dərhal lazım olan zabitlərin seçilməsi üçün təşkil edilən komissiyanın işinə rəhbərliyə başladı. Nağı Şeyxzamanlı da bu komissiyanın işində iştirak edirdi, lakin zabitlərin seçilməsi işinə qarışmırdı. Yalnız bir dəfə Qafqazdan olan bir mollağın təşkil edilən heyətin tərkibinə düşməklə istəyinə qarşı çıxaraq buna lüzum olmadığını bildirdi və Nuru bəy də onun təklifini müdafiə etdi (4).

Nuru bəy Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına təklif olunanda rütbəsi yarıbay idi. Onu da yenicə almışdı. Belə bir rütbə ilə bir neçə diviziyadan ibarət ola-caq bir orduya komandanlıq etməsi Nuru bəylə ona tabe olacaq zabitlər arasında bir rütbə uyğunsuzluğu yarada bilərdi. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün ona Sultan Mehmet tərəfindən feriq rütbəsi (general-leytenant) və bütün Qafqaz İslam Ordu hissələrinə komandanlıq vəkaləti verildi (5). Padşah tərəfdən verilən fərmanla Nuru Paşa həm də padşah yavəri elan edilmiş və Qafqazda ona padşahın siyasətinin təmsilçisi səlahiyyəti verilmişdi.

Nuru bəydən öncə Qafqaz İslam Ordusuna rəhbərlik etmək o vaxtlar albay (polkovnik) olan Kazım Qarabəkir Paşaya da təklif olunubmuş. Kazım Qarabəkir Paşanın sonralar yazdığına görə bu təklif ona Ənvər Paşa tərəfindən 1918-ci il fevralın 23-də edilmişdi. Ancaq Kazım bəy həmin vaxt Ərzurumun azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə iştirak etdiyindən o, Ənvər Paşadan hələlik orada qalmasına razılıq verilməsini xahiş etmiş və belə bir razılığı da almışdı. Ərzurum alındıqdan və Trabzon konfransı işə başladıqdan sonra isə Kazım Paşa bu ərazilərdə bir sakitlik yarandığı üçün daha qaynar bir cəbhə olacaq Qafqaza getməyə və Azərbaycanda yaradılacaq orduya rəhbərlik etməyə hazır olduğunu Ənvər Paşaya çatdırmışdı. Lakin Ənvər Paşa bu vəzifəyə artıq ögey qardaşı Nurunun təsdiq edildiyini və Şimali Qafqazda yaradılacaq qüvvələrə komandanlıq etməyi ona tapşırma biləcəyini söylədi. Kazım bəy isə bu təklifdən imtina etmişdi (6).

İstanbulda təşkil edilmiş komissiya tərəfindən zabitlərin seçilməsi Qafqaz İslam Ordusunun qurulması istiqamətində atılan ilk əməli addımlardan biri idi. Həmin komissiya tərəfindən Qafqaz İslam Ordusunun qərargahı üçün 20 nəfərədək zabit seçildi. Komissiya işini bitirən kimi Nuru Paşa təyyarə ilə Mosula yola düşdü. Onun seçdiyi zabit heyəti isə quru yolla hərəkətə başladı və 1918-ci il mart ayının 25-də Mosula çatdı. Nuru Paşa burada ikən 6-cı ordu komandanlığından vəziyyətin öyrənilməsi üçün Qafqaza göndərilmiş zabit Müzəffər bəyin geri qayıtdığını eşitdi və onunla görüşdü. Müzəffər bəyin verdiyi məlumat mart qırğınlarından sonra Azərbaycanda vəziyyətin xeyli mürəkkəbləşdiyini təsdiqləyirdi.

* Tarix elmləri doktoru, polkovnik.

Eşitdiyi bu xəbərdən sonra Nuru Paşa Azərbaycana doğru hərəkəti sürətləndirməyə çalışdı. Ancaq Mosulda da o, bir sıra təşkilati işlərlə məşğul olmalı idi. Hər şeydən əvvəl isə Qafqaz İslam Ordusunun təşkili üçün zəruri olan kadrları seçməli idi. Bu məqsədlə Mosulda 6-cı ordudan 149 zabıt və məmur, 488 gizir və əsgər seçildi. Bütün bu şəxslər 1918-ci il aprelin əvvəllərində Azərbaycana yola salındı. Seçiləcək digər zabıtlar və hərbiçilər isə sonradan Azərbaycana yola salınmalı idi (7).

Nuru Paşa 1918-ci il aprel ayının 8-də Mosuldan yola düşdü. Səfər zamanı ərzaq çətinlikləri olduğu üçün o, bütün dəstəni 20-30 nəfərlik qruplara böldü və bu qruplar bir-birinin ardınca hərəkətə başladı(8).

Nuru Paşanın Mosuldan hərəkətə başlaması ərafəsində, yəni 1918-ci il aprelin 5-də Ənvər Paşa Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifələrinə aid Təlimatnaməni təsdiq etdi. Bu Təlimatnamə Qafqaz İslam Ordusunun qarşısında dayanan vəzifələri və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirən bir rəsmi sənəd idi. Həmin sənəddə deyilirdi:

"1. Qafqaz ordusunun yaradılmasında məqsəd qafqazlıların təşkil edəcəyi ordunun əsasını vücuda gətirmək və bu əsası təcridən genişləndirmək və qafqazlı əsgərlərə təlim vermək və Qafqazda İslamın yüksək mənfəətlərini və müqəddəs xilafət və Dövləti-Osmaniyə ilə siyasi və əsgəri əlaqələri təsis etməkdir. Bu təsisat təcridən böyük Rusiya daxilindəki İslamlara imkanı dairəsində təşkil ediləcəkdir;

2 Ordu komandanı indilik Osmanlı hökumətinin və İslam xəlifəsinin Qafqazda ən böyük mütəvəllididir (məsul nümayəndəsidir);

3 Ordu Kurmay başqanı (qərargah rəisi) yalnız əsgəri məsələlərlə məşğul olacaq və heç bir şərtlə bunun xaricindəki işlərə müdaxilə etməyəcəkdir;

4 Ordu komandanı siyasi məsələləri Siyasi işlər şöbəsinin köməyi ilə müstəqimən həyata keçirəcəkdir;

5 Ordu komandanı lüzum gördüyü zaman Kurmay başqanı və Siyasi işlər şöbəsi müdirliyinin işlərini yoxlayaraq qərar verə bilər;

6 Orduya rəhbərlik və komandanlıq işlərinin həyata keçirilməsi və təcizinə aid olan məsələlər eynən digər ordular kimi Hərbiyyə Nazirliyi aparatı və müvafiq şöbələr tərəfindən icra ediləcək və buna görə də həmin məsələlər barədə Nazirliyə müraciət ediləcəkdir;

7 İslam məsələləri, siyasət, iqtisadi məsələlər bir başa Hərbiyyə nazirinə ərz olunacaqdır;

8 Ordunun sırası heyətinin yerlərdən toplanması ordu komandanlığına aiddir;

9 Ordunun silahlandırılması və təcizə, geyim və iaşəsi və s. məsələləri hələlik Osmanlı Hərbiyyə Nəzarəti tərəfindən ödəniləcəkdir;

10 Qafqaz ordusunun şəxsi heyəti arasında cərəyan edən hüquqi münasibətlər və cəza işləri tamamilə Osmanlı ordusunda cari olan qanunlar və qaydalara tabedir. Ancaq ordu komandanı yerli şəraitə görə yerli əsgərlər haqqında bəzi xüsusi qanunların müsaidəsi nisbətində cəzam azalda və çoxalda bilər;

11. Fəxri olaraq üst rütbə daşıyan zabıtlar Qafqazda olduqları müddət ərzində fəxri rütbələrin səlahiyyətlərinə malikdirlər;

12. Ordunun İstanbula aid olan işlərinin və ordunun şəxsi heyətinin ailələrinə aid olan işlərin icrası və sürətləndirilməsi Omuri-Şərqiyyədəki xüsusi şöbə tərəfindən icra ediləcəkdir" (9).

Nuru Paşanın zabıt heyəti çətin yol şəraiti ilə irəliləyərək Rəvəndizdən keçib aprelin 26-da Pesvaya, aprelin 29-da Savucbulağa və mayın 9-da Təbrizə çatdı. Heyət bir neçə gün Təbrizdə ləngiməli oldu. Bu da Urmiyə gölü ətrafında gedən döyüşlərlə və Təbrizin özündə ağırlaşan ictimai-siyasi şəraitlə bağlı idi. Urmiyə gölü ətrafında türk qoşunları ilə erməni silahlı dəstələri üz-üzə gəlmişdilər. Yerli əhali erməniləri müdafiə edən ingilislərin və fransızların mühasirəsindən qorxaraq Təbrizə axışdı. Digər tərəfdən də Təbrizdə osmanlıpərəst İttihad partiyası İrançı Demokrat partiyası tərəfdarları arasında silahlı döyüşlər olmuşdu. Azlıqda qalan İttihad partiyasının tərəfdarları qaçaraq Nuru Paşanın olduğu yərə pənah gətirmişdilər. Hələ Təbrizdə ikən Nuru Paşa Bakıya can atan ingilis qoşun hissələri barədə məlumat toplamaq üçün onlarla birlikdə onları İbrahim Kamal bəyə tapşırıq verdi. Yüzbaşı İbrahim Kamal bəy Urmiyə gölü ətrafından geri çəkilən ingilislərin vəziyyəti haqqında mümkün olan məlumatı topladıqdan sonra Gilan məntəqəsinə hakim olan Mirzə Kiçik xanla görüşməli, Azərbaycandakı İslam Ordusu hissələri ilə Mirzə Kiçik xanın silahlı dəstələrinin İrandakı ingilis qoşunlarına qarşı birgə fəaliyyətinin nizamlanması imkanlarını öyrənməli idi. Sonra İbrahim Kamal bəy Ənzəlidən dəniz yolu ilə Bakıya gəlməli və şəhərdəki hərbi vəziyyət barədə məlumat toplayaraq Gəncəyə yollanmalı idi (10).

Nuru Paşanın heyəti 1918-ci il mayın 12-də Savucbulaq-Təbriz-Alacüce yolu ilə Təbrizdən hərəkət edərək həmin ayın 20-də Araz çayına çatdı və heyət çayı ilə adlandı. Nuru Paşanın dəstəsi Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinə daxil oldu və elə ilk andan da yerli əhəlinin böyük sevinci və rəğbəti ilə qarşılandı. Dəstənin Zəngəzura çatdığı vaxt burada erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı təcavüzkarlığı çox böyük miqyas almışdı. Bu təcavüzkarlığın qarşısını almaq və yerli əhəlidən müqavimət dəstələri yaratmaq üçün Nuru Paşa bir neçə türk zabıtını həmin bölgədə saxladı. Yüzbaşı Xəlil bəy adlı bir zabıtlə başqa iki türk zabıtı isə Naxçıvan və Ordu-bad bölgələrinə göndərildi. Həmin zabıtlər də bu məntəqələrdə erməni təcavüzünə qarşı yerli müqavimət dəstələrinin təşkilatlandırılması ilə məşğul olmalı idi (11).

Nuru Paşa xatirələrində qeyd etdiyinə görə o, Cəbrayıl-Ağdam-Tərtər marşrutu ilə Yevlaxa gəlmişdi. Mayın 24-də Yevlaxda böyük qarşılama mərasimi oldu (12). Nuru Paşa heyəti ilə birlikdə hələ Qarabağda olarkən bundan Gəncədə xəbər tutulmuş və həmin heyətin qarşılınması üçün xüsusi bir heyət təşkil edilmişdi. Bu heyət Nuru Paşanı hələ Qarabağda ikən qarşılamaş və oradan Yevlaxa qədər müşayiət etmişdi (13).

Azərbaycanın nicatını türk ordusunun xilaskarlığında gören xalq kütlələri də Nuru Paşanın qarşılınmasına toplanmışdı. Nuru Paşaya görə Qafqaz İslam Ordusu qərargahının əvvəlcə Nuxada (indi Şəki) yaradılması qərara alınmışdı. Lakin bir tərəfdən Nuxa ətrafında erməni dəstələrinin fəallığı, digər tərəfdən də oranın əsas nəqliyyat xətlərindən uzaqlığı nəzərə alındığı üçün qərargahın Gəncədə təsis edilməsi məqsədəuyğun bilindi. Mayın 24-də axşam Yevlaxdan yola düşən heyət səhəri gün, yəni 1918-ci il may ayının 25-də Gəncəyə daxil oldu (14).

Məmməd Əmin Rəsulzadə Nuru Paşanın Gəncədə qarşılınmasını belə təsvir edirdi: "Mavərayi-Qafqas heyəti-mürəxxəsəsi ilə türk heyəti-mürəxxəsəsi Batumda məşğuli-müzakirə ikən Nuru Paşa ilə bərabər məyyətinə bulunan bir kaç zabiti İran və Qarabağ təriqilə Gəncəyə varid olmuşlardı. O zaman müdhiş bir anarşiyyə məruz, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan Gəncə Nuru Paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi tələqqi etmişdi. Xalqın kəndisinə yaptığı istiqbal Gəncə tarixində görülməmişdir" (15).

Nuru Paşa Gəncəyə gəldikdən sonra dərhal Azərbaycanın müxtəlif məntəqələri ilə əlaqə yaratmış və həmin məntəqələrdə müqavimət dəstələrinin təşkilinin genişləndirilməsinə cəhd göstərmişdi. Onun sözlərinə görə, az zaman içərisində Gəncə-Qazax, Zaqatala, Nuxa, Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl, Qarabağ və Zəngəzurun şərq tərəflərini əhatə edən məntəqələrdə əsəyin təmini üzrə idarə və komandalar təsis edilmişdi (16).

Hələ Nuru Paşa Azərbaycana gəlməmişdən də bir sıra yaşayış məntəqələrində könüllü silahlı dəstələr təşkil edilmişdi və onların başında əsir türk zabidləri dayanırdı. Məsələn, Nuxada təşkil edilmiş olan könüllü dəstəyə türk zabidləri Bədri və Sidqi əfəndilər rəhbərlik edirdilər. Şamaxı işğal edildikdən sonra bolşevik-daşnak qoşunlarının Göyçay və Qutqaşen istiqamətlərində hərəkətləri davam etdiyi üçün Nuxada da müqavimət dəstəsinin güclənməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Nuru Paşa Gəncəyə gəldikdən sonra qərara alındı ki, Bədri əfəndi Şəki bölgəsinin komandanı təyin edilsin. Sidqi əfəndi isə Qutqaşenə göndərildi ki, orada müqavimət dəstələrinin təşkilinə rəhbərlik etsin. Zaqatalada könüllü dəstələrə Həqqi əfəndi ilə Ələddin əfəndi başçılıq edirdi. Zaqatala ətrafında avar kəndlərində çoxlu silah mövcud idi. Türk zabidləri bundan daha çox bəhrələnməyə çalışırdılar. Belə məqsədəuyğun bilinmişdi ki, hər kəndin öz dəstəsi təşkil edilsin və ona rəhbərlik təcrübəli şəxslərdən birinə tapşırılsın. Müəyyən vaxtlarda kənddəki dəstələrin üzvləri Zaqatalaya dəvət edilir və burada onlarla təlim keçilirdi. Müdafiə işlərinin bu cür qurulması yerli əhali tərəfindən rəğbətlə qarşılınırdı və onların fəallığının nəticəsi idi ki, Gürcüstanla sərhəddə qarşı tərəfdən təhlükə törədəcək bir hadisə baş verməmişdi (17).

Qazax istiqamətində isə Gürcüstanla sərhəddə vəziyyət heç də belə sakit deyildi. Alman hərbiçiləri tərəfindən rəhbərlik edilən müştərək gürcü-alman hərbi bölmələri Gürcüstanın bütün hərbi nəqliyyat qovşaqlarını nəzarət altına almaqla Sadaxlı ilə Qarayazını da işğal etmişdilər. Bununla kifayətlənməyən müştərək qüvvələr Poylu körpüsünün cənubuna adlayaraq Poylu və Ağstafa stansiyalarını da nəzarət altına almışdılar. Bu stansiyaların hər birində bir müştərək dəstə yerləşdirilməklə bərabər orada alman və gürcü bayraqları qaldırılmışdı. Nuru Paşa bildirirdi ki, bunun dözülməz olduğu üçün yerli əhali ayağa qalxmış, gürcü və alman bayraqlarını yerə endirməklə bərabər yad qüvvələri də Kür çayının o biri tərəfinə qovmuşdular (18).

Mövcud olan faktlardan aydın olur ki, Nuru Paşa, Gəncəyə çatması barədə Kərim bəy Vəkilov adlı bir nəfərlə Batumda olan III Ordu komandanı Vehib Paşaya məlumat göndərmiş və onun diqqətini Azərbaycanda olan milli qüvvələrin *azlığına* cəlb etmişdi. Həmin məlumatda bildirilirdi ki, bolşeviklər Dağıstan və Şimalı Qafqazı tamamilə ələ keçirmək üzrədirlər. Hər yerdə ermənilərin təcavüzü artır. Bakı şəhəri tezliklə azad olunmazsa, ölkədə vəziyyət daha təhlükəli bir hal alacaqdır.

Nuru Paşa daha sonra qeyd edirdi ki, azərbaycanlılardan təşkil olunmuş korpusda şəxsi heyətin sayı çox azdır. Burada əsgərdən daha çox zabit vardır. Nuru Paşaya görə korpusda cəmi 1000 nəfər var idi və onların da yarısı türk əsirləri. Ona görə də qeyd edirdi ki, Bakı məsələsi yardımsız həll edilə bilməz. İslam su komandanı əlavə edirdi ki, Azərbaycanda xeyli taxıl ehtiyatları mövcuddur və əhali səbirsizliklə türk qüvvələrinin gəlməsini gözləyir (19).

Nuru Paşa eyni zamanda bu məzmunlu başqa bir məktubla Ənver Paşaya müraciət etdi və Azərbaycanda mövcud olan qüvvələrlə Qafqaz İslam Ordusuna komandanlığı qarşısına qoyulan vəzifələrin həllinin qeyri-mümkün olduğunu onun da nəzərinə çatdırdı. İyunun 2-də yazdığı cavab məktubunda Vehib Paşa Nuru Paşanı Gəncəyə çatması münasibətilə təbrik edir və qaldırıldığı məsələ ilə əlaqədar bildirirdi: "...Azərbaycan hökuməti-müstəqileyi-İslamiyyəsinin tələbi əsasında İslamları bolşevik təcavüzündən qurtarmaq üçün qarışıq qüvvətli bir müfrəzəni (dəstəni) Qazax üzərindən Gəncə istiqamətinə göndərəcəyəm. Bu müfrəzənin süvariləri Qazax ilə Gəncə arasındakı stansiyaları mühafizə edəcəkdir". Vehib Paşanın yazdıqlarından aydın olurdu ki, bu dəstə Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil olmalı deyildi və müstəqil fəaliyyət göstərməli idi (20).

III Ordu komandanının bu qərarına uyğun olaraq qrup komandanı 5-ci Qafqaz diviziyası vasitəsilə 9-cu Qafqaz alayına hərəkətə hazırlaşmaq əmri verdi. İyun ayının 2-də verilmiş həmin əmrdə (21) göstərilirdi ki, nəzərdə tutulan məntəqələrdə alman hərbi dəstələri mövcud olarsa onlara məntəqəni tərk etmək təklif edilsin. Əgər bu xəbərdarlığa qulaq asmazlarsa onda silahları əllərindən alınaraq əsir edilsinlər və Qarsa yola salınsınlar. Müqavimət göstəriləcəyi halda silahdan istifadə olunması tələb edilirdi.

Əmrə əsasən Qazaxdan başlayaraq Gəncəyədək olan dəmir yolu xəttini süvari minbaşısı Zehni bəyin komandası altında olan mürəttəb ikinci süvari alayı (türk süvari alayı idi) qorunmalı idi. Tərkibinə 19-cu və 42-ci bölüklər daxil olan bu alay Cəlaloğludan yola düşməli və ən qısa yolla özünü Qazaxa çatdırılmalı idi. Alayın bir bölməsi Qazaxda qalaraq stansiyanın mühafizəsini öz üzərinə götürməli, qalan hissəsi isə irəli hərəkət etməli idi. Gəncəyə kimi olan stansiyaların hər birində bir zabit tərəfindən rəhbərlik edilən bölmələr dayanmalı idi.

Zehni bəyin komandası altında olan süvari alayı müstəqimən qrup (III Ordu komandanına tabe olan bir hərbi vahid idi) komandanlığına tabe olmalı və bu ko mandanlıqla öz əlaqəsini 5-ci Qafqaz diviziyası vasitəsilə qurmalı idi. Bu əlaqəni yaratmaq üçün Sadaxlı və Sənain stansiyalarının hər birində bir zabitin rəhbərliyi altında 15 süvari dayanmalı idi. Həmin süvarilər Tiflis-Qarakilsə dəmiryolu xəttini də nəzarət altında saxlamalı idilər. Borçalı bölgəsində türk zabitlərinin rəhbərliyi altında yaradılmış olan könüllü müqavimət dəstələri Sadaxlıdakı süvari postlarına qoşularaq onları möhkəmləndirməli idilər. Qazax ətrafında təşkil edilmiş könüllü dəstələr isə buradakı süvari alayına qoşulmalı idilər.

Zehni bəyin süvari alayı Qazaxdan Gəncəyə qədər olan dəmir yolu xəttinin mühafizəsini təmin etdikdən sonra 5-ci Qafqaz diviziyasının minbaşı Cəmil Cahid bəyin komandası altında olan 9-cu piyada alayı Gəncəyə doğru hərəkətə başlamalı idi. Alay Gəncədə yerləşməli və qrup komandanlığının tabeçiliyində qalmalı idi. Gəncədə olduğu vaxt bu alay xidmətin təşkili ilə bağlı Nuru Paşanın əmrlərini yerinə yetirməli idi. Gəncəyə hərəkət edən 9-cu piyada alayının tərkibində iki tabor, 10 ədəd pulemyot və iki ədəd top var idi. Qrup komandanının əmrinə əsasən 9-cu alay mümkün qədər topla halda yerləşərək heç yerə dağılmamalı idi. Say tərkibi etibarilə iyunun 4-də səhər saat 6-da Cəlaloğlu-Privolnaya yolu ilə Gəncəyə doğru hərəkətə başlayan 9-cu piyada alayında 1336 nəfər var idi ki, onlardan da 61 nəfəri topçu idi.

Türk qoşun hissələrinin Azərbaycana göndərilməsi ilə bağlı qrup komandanlığının istər yuxarıda toxunulan, istərsə də digər əmrlərində açıq-aydın qeyd edilirdi ki, bu hissələr təşkilatı baxımdan Qafqaz İslam Ordusuna daxil deyildir. Lakin həmin hissələr Nuru Paşaya da onun qarşısında dayanan vəzifələrin həllində lazımı yardımlar göstərməli idilər.

Türk ordusunun ilk qoşun hissələrinin Azərbaycana doğru hərəkətə başladığı günlərdə Qafqaz İslam Xeyriyyə Cəmiyyətindən Riza bəy adlı birisi III Ordu komandanlığının və qrup komandanlığının yerləşdiyi Qarsda idi. Qrup komandanlığının yazışmalarından aydın olur ki, Riza bəy və onun yoldaşları Qarsda ordu rəhbərləri ilə görüşərək həm türk qoşun hissələrinin Azərbaycana hərəkətini tezləşdirməyə çalışmış, həm də türk qoşun hissələrinin və bölmələrinin mövcud olacağı ərazilərdə yerli əhalidən könüllü dəstələrin təşkilində öz yardımlarını təklif etmişdilər. Qrup komandanlığı tərəfindən Qafqaz İslam Xeyriyyə cəmiyyəti üzvlərinin bu təşəbbüsü maraqla qarşılandı və onun həyata keçirilməsi üçün Azərbaycana göndərilən piyada və süvari alaylarının komandirləri Cəmil Cahid bəyə və Zehni bəyə lazımı tapşırıqlar verildi. Yerli əhalidən toplanan biləcək dəstələrin rabitə postlarının gücləndirilməsində istifadə edilməsi xüsusilə məqsədəuyğun sayılırdı.

Bu planın həyata keçirilməsi üçün qrup komandanlığı tərəfindən həm Gəncəli Riza bəy və yoldaşlarına şifahi təlimat verildi və həm də onların qaldırdığı təşəbbüsün icrası üçün "Cəlaloğlu, Voronsovka, Sadaxlı, Qaçaqan, Şıxlı kəndləri ilə Poylu stansiyasından etibarən Gəncəyə qədər olan on bir stansiyada təşkil edilmiş milis müxabirə postları və Gəncə, Qazax və Sadaxlı məntəqələrində cəm ediləcək milis əfradı haqqında təlimat" hazırladı (22). Bu təlimatdan aydın görünürdü ki, türk ordusu rəhbərləri türk qoşun hissələrini Azərbaycana göndərərək yerli əhalinin, ayrı-ayrı şəxslərin vətənpərvərlik təşəbbüskarlığına, onların gücünün və imkanlarının səfərbər edilməsinə, qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsində fəaliyyət birliyinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Yəni, həm xalqın türk qoşunlarına bəslədiyi sonsuz ümid və rəğbət lazımlarına dəyərliyəndirilirdi, həm də xalq istəklərinin Azərbaycanın nicatı üçün qarşılıqlı fəaliyyətə hazır olduğu nəzərə alınır. Riza bəy və yoldaşlarına verilən şifahi təlimatda Osmanlı dövlətinin Qafqaz müsəlmanlarının çağırışına səs verməsinin əsas məqsədi belə açıqlanırdı: "Osmanlı hökumətinin Qafqaz İslamları ilə birləşməsində bu məqsədlərin mövcud olması məmuldur (nəzərdə tutulur):

1. Ermənilərin bilaxirə İrandakı ingilislərlə birləşərək Bakını işğal etmələrinə mane olmaq;
2. Bakıda İslamlar ilə bolşeviklər arasındakı vüqaya gəlməkdə olan müharibəyə müdaxilə etmək;
3. Əğləbi-ehtimal Bakı mənbələrinə vəziyyət etmək həvəsində bulunan almanların ehtiraslarına mane olmaq;
4. Xülasə, Qafqaz İslamlarını hər türlü təcavüzdən qurtarmaq" (23).

Şifahi təlimatda bildirilirdi ki, Azərbaycandakı türk hərbi hissələri komandirləri Azərbaycanda olan türk hərbi əsirlərini də hərbi xidmətə cəlb etməli və onların yaşayış məntəqələrində özbaşına gəzmələrinə imkan verməməlidirlər.

Azərbaycanlılardan ibarət könüllü dəstələrin təşkilinə gəlincə isə şifahi təlimatda bildirilirdi: "Qafqazın vəziyyəti yenidən başqa şəkllə girə bilər. Belə bir hal baş verəndə Gəncədə bulunan əsgərlərimizlə irtibatımızın (əlaqələrimizin) kəsilməməsi üçün indidən bu tədbirlər qəbul edilməlidir-Borçalı, Qazax və Gəncə məntəqələrinin hər birində 2-3 min kişilik milis (könüllü) qüvvəsi hazır edilməlidir. Bunlar lazım olanda Gəncə ilə Gümrü arasındakı yolu açıq bulundurmağa və yaxud başqa ehtiyaca görə istifadə ediləcəkdir. Milislərin təşkili sürəti haqqında təlimatda izahat vardır. Bu məqsədlə toplanacaq milislərə beş-altı min tüfəng və cəbbəxana verə bilərik. Bunlar hazırdır. Həqiqətən isə yaraya biləcək nə qədər min kişinin çıxma biləcəyi mənə dərhal xəbər verilməsi kifayətdir ki, mən silah və cəbbəxana göndərim. Bu milislərin təyin edilən məntəqələrdə bütünlüklə topla

halda olmalarına ehtiyac yoxdur. Fəqət hər halda əldə bir qüvvə buluna bilməsi üçün bunların kafi miqdarı, yəni mövcudun yarısına qədər daimi toplu olmalı və ara-sıra biri digəri ilə əvəz edilməlidir. Kəndlərində olanlar öz işləri ilə məşğul ola bilərlər" (24).

"Cəlaloğlu, Voronovka, Sadaxlı, Qaçğan, Şıxlı kəndləri ilə Poylu stansiya-sından etibarən Gəncəyə qədər on bir stansiyada təşkil ediləcək milis müxabirə postları və Gəncə, Qazax və Sadaxlı məntəqələrində cəm ediləcək milis əfradı haqqında təlimat" adları çəkilən stansiyalarda və Azərbaycan ərazisindəki bir sıra məntəqələrdə rabitə postlarının təşkilinə, bu postların, habelə nəqliyyat qovşaqlarının mühafizəsinə Azərbaycanlı milis dəstələrinin cəlb edilməsinə həsr olunmuşdu. Bu məntəqələrdə canlı rabitə sisteminin necə qurulması və bu işə nə qədər sayda adamların cəlb edilməsinin mükəmməl şərh verilmişdir. Rabitə işlərinin təşkilinə gəncəli Riza bəy və onun yoldaşları da cəlb edilmişdilər. Təlimatın 5-ci bəndində deyilirdi ki, gəncəli Riza bəy yoldaşlarından ikisini Privolnaya ilə Qaçğan, üçünü isə Şıxlı və Gəncə arasındakı məntəqələrdə bu işlərin təşkili üçün vəzifələndirməli və onlar da hər həftənin bazar ertəsi və cümə günləri öz fəaliyyətlərinin nəticələri barədə raport verməli idilər. Sadaxlı və Qazax bölgələrində yarısı süvari və yarısı piyada olmaq üzrə 3 min nəfərlik milis (kəndüllü) dəstələrinin təşkili üçün də Riza bəy və yoldaşları məsul şəxsləri müəyyən etməli idilər (25).

Qazax-Gəncə arasındakı nəqliyyat qovşaqlarının təhlükəsizliyini təmin edəcək türk qoşun hissələrinin hərəkətə başlayacağı günlərdə, yəni 1918-ci il iyun ayının 4-də Batumda Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanmış müqavilədən sonra Azərbaycan tərəfindən hərbi yardımın istənilməsi hərbi əlaqələr istiqamətində yeni bir səhifə açdı. Bu müqaviləyə əsasən Azərbaycana təcürə mühafizə qüvvələri deyil, əməliyyat tapşırıqlarını yerinə yetirməyə qadir olacaq qüvvələrin göndərilməsi zərurəti ortaya çıxdı. Müqavilənin imzalandığı gün Vehib Paşa 5-ci Qafqaz diviziyasının Qafqaz İslam Ordusunun tabeliyinə verilməsi barədə əmr imzaladı. Bu əmrə görə diviziyanın 9, 10, 13-cü piyada alayları, bir topçu alayı dərhal öz mövqelərini təhvil verərək Azərbaycana doğru hərəkətə başlamalı idi (26). Bu diviziyanın qərargah rəisi olmuş Rüşdü bəy sonralar öz xatirələrində onların üzərinə hansı vəzifə və məsuliyyət düşdüyünü belə təsvir edirdi: "Osmanlı dövlətinin şan və şərəfi və ordusunun qiymət və qüdrəti etimad edilib də Azərbaycana göndərilən 5-ci Qafqaz diviziyasının icraat və hərəkətindəki müvəffəqiyyətlə ölçüləcəkdə. Bütün dost və düşmən Qafqaz millətlərinin və hətta müttəfiqlərimiz almanların dəxi gözləri 5-ci Qafqaz diviziyasına dikilmişdi. 5-ci Qafqaz diviziyası Azərbaycanda hər şeyi yapacaqdı. O, müharibə edəcək, asayiş-məhəlliyi təmin edəcək, indiyədək türk əsgəri görməmiş məntəqələrdə hökumətin gücünü həyata keçirəcək və məhəllə təşkilatı-əsgəriyyəni vücuda gətirəcəkdə. Bu mühüm işlər böyük əzm və imam, fəvqəlbəşər səy və qeyrəti və nəhayətsiz bir fəraqəti-nəfsi tələb edirdi" (27).

5-ci Qafqaz diviziyasının əsas hissəsi 1918-ci il iyun ayının 8-də Cəlaloğludan hərəkətə başlamalı idi. Bu ərəfədə qrup komandanı Cəlaloğlunun şərqindəki Cərgər kəndi ətrafında firqənin hissələrinə baxış keçirdi və zabit heyətinə belə bir müraciət etdi: "Baş komandanı başlayaraq hamımızın etimadını qazanmış və hər bir sahədə müntəzəm olan Beşinci Qafqaz diviziyasını Azərbaycana-Gəncəyə göndərirəm. Burada olduğu kimi, orada da fədakarana çalışacağımıza əminəm. Allah müvəffəqiyyətlər versin" (28).

5-ci Qafqaz diviziyası əsas tərkibi ilə hərəkətə başlamazdan əvvəl Qazax-Gəncə yolunun mühafizəsi üçün vəzifələndirilmiş 9-cu piyada alayı, habelə mürəttəb 2-ci süvari alayı artıq Azərbaycan ərazisinə daxil olmuşdular. Alman hərbi hissələrinin Qazax-Gəncə dəmir yolu xəttinə ola biləcək hər cürə müdaxilə və təxribatlarının qarşısını almaq vəzifəsi daşıyan və minbaşı Zehni bəyin komandası altında olan iki bölükdən ibarət 2-ci süvari alayı iyunun 6-da artıq Azərbaycan ərazisində idi və tapşırılan vəzifənin icrası üçün lazım olan mövqələrdə qərar tutmuşdular (29).

9-cu piyada alayı iki piyada bölüyü ilə iyunun 4-də Cəlaloğludan hərəkət edib iyunun 7-də Qazaxa çatdı. Alayın bir taboru əvvəlki məntəqəsində qalmalı idi. Həmin tabor sonradan firqənin əsas qüvvələri ilə birlikdə Azərbaycana gəldi. Alayın əsas qüvvələri isə iyunun 9-da artıq Gəncədə idi. Bu alayla 2-ci süvari alayının ümumi qüvvəsinə "Gəncə müfrəzəsi" (dəstəsi) adı verildi (30).

5-ci Qafqaz diviziyası əsas qüvvələri ilə birlikdə Azərbaycana doğru iyun ayının 8-də hərəkətə başladı. Bir gün əvvəl isə, yəni iyun ayının 7-də 5-ci diviziyanın hərəkətə hazırlaşması barədə III Ordu komandanı qrup komandanına belə bir əmr verdi: "5-ci Qafqaz diviziyasının əqsami sairəsinin də Qazax təriqi ilə Gəncəyə hərəkətini rica edirəm. Diviziyanın Ağstafa stansiyasından Gəncəyə qədər qatarla nəqliyyatı üçün indidən hazırlıq görünüz və bunun üçün təcili tələb olunanları Qazaxa göndəriniz. Müsəlman zabitlərdən gəncəli İbrahimzadə Nazim əfəndi, Ağstafa stansiyası ilə Gəncə arasındakı nəqliyyatı tənzim üçün əvvəlcə Batumdan Gəncəyə göndərilmişdi. Məmurlarımız Nazim əfəndi ilə təmas etsinlər, diviziyanın nəzdində 2-ci Qafqaz korpusu təlsiz (radio) stansiyasının verilməsini rica edirəm. Diviziya hələlik tabeliyinizdə və Gəncədə qalacaqdır" (31).

Ordu komandanının bu əmrinə əsasən elə həmin gün qrup komandanı da 5-ci diviziya komandanlığına aşağıdakı əmri verdi:

"1. Beşinci Qafqaz diviziyası təkmil qüvvətilə və iki qədəmə halında olaraq və hər qədəmədə bir topçu taboru bulunmaq şərtiylə 8.6.1334 (1918) səhəri Cəlaloğludan hərəkətə başlayacaq və əvvəlcə hərəkət etmiş olan pişdarı Qazax üzərindən təqib edərək yenə qrup əmrində bulunmaq üzrə Gəncəyə gedəcəkdir. Hər qədəmənin qüvvəti və hər gündü iqamət məhəlləri qrupa bildiriləcək və diviziya qərargahı birinci qədəmə ilə bərabər bulunacaqdır;

2. Beşinci Qafqaz diviziyasının Ağstafa stansiyasından etibarən qatarla Gəncəyə nəqli üçün tərtibat ittixaz (qəbul) etmək üzrə ordu tərəfindən Ağstafa stansiyasına gəncəli İbrahimzadə Nazim bəy adında bir zat göndərilmişdir. Beşinci firqə komandanı bu zat ilə pişdarı vasitəsilə təmas və irtibata gələrək diviziyanın qatarla nəqli tərtibatını vaxt və

zamanı ilə hazır və ittixaz etməlidir;

3. Beşinci diviziyanın nəqliyyat vasitələrindən artıq qalan yük heyvanları bir qol halında cəm olunaraq diviziyanın bir günlük ərzağını təhvil və bərabərcə nəql olunacaqdır. Ümumən firqənin işəsi bulunacağı məntəqədən surəti-müxtəlifeyi-münasibə ilə tədarük və təmin ediləcəkdir. Bu məqsədlə pişdara və Borçalı və Qazax məntəqələrindəki təşkilata vəzifələnməmiş zabidlərə və diviziya nəzdinə göndərilmiş olan millət vəkillərinə əmrlər və təlimati-lazımə göndərilməsi və bunların çatdırılması lazım və münasibdir;

4. Diviziyanın vəsaiti-nəqliyyə kadrosundan əsbabi-müxtəlifə ilə tənəqüs vaqi olursa mübaya ilə tədarük və ikmal olunacaq və kadrodan artıq heyvan əxz və istixdama çalışılmayacaqdır;

5. İkinci qolordunun telsiz teleqraf taqımı yalnız taqım komandanı ilə və stan-siyanı idarə edəcək qədər əfradla və müqtəzi vəsaiti nəqliyyəsilə Beşinci diviziya əmrinə verilmişdir. Bu taqım 8.6.334 (1918) günü səhər qatarla Qarsdan hərəkət edəcək və Sadaxlı stansiyasına qədər qatarla göndəriləcəkdir. Bu müfrəzənin Sadaxlı stansiyasına qədər salamat göndərilməsini On birinci firqə təmin edəcəkdir;

6. Beşinci diviziya hər gün ən azı bir müharibə raportu və bir gündəlik raport verəcəkdir və bunları telsiz teleqrafla və yaxud düşmənin ələ keçirməsi ehtimalı olan vəsaitlə göndərilmək məcburiyyəti olarsa şifrə olaraq yazacaqdır. Diviziya digər rabitələrində də eyni üsulu tətbiq etməlidir. Diviziyanın qrupla rabitə və müxabirəsi üçün istifadə edəcəyi vəsait bunlardır:

- a) Beşinci firqə tərəfindən çəkilməkdə olan teleqraf xətləri;
- b) On birinci firqə tərəfindən çəkilməkdə olan telefon xətləri;
- s) Cəlaloğludan Sadaxlı və Qazax üzərindən Gəncəyə qədər təsis ediləcək olan müxabirə xətti;
- d) Telsiz teleqraf stansiyası.

On birinci firqə Beşinci diviziyanın telefon və müxabirə-poçt xətti ilə olan müxabirələrinə təvəssüt və müavinət edəcəkdir. Beşinci firqənin telefon müxabirəsi bir başa Gümrü mərkəzi ilə və telsiz telefon müxabirəsi bir başa Qars mərkəzi ilə yapılacaqdır;

7. Beşinci diviziya Gəncədə bulunan İslam Ordusu komandanı feriq Nuru Pa-şaya təcili bir xəbər göndərərək öz qüvvətini, tərtibatını və tərz-i-hərəkətini bildirəcəkdir;

8. Beşinci diviziya Ağstafa stansiyasında bir taborunu tərək edəcək və bu tabor qismi-küllüsü ilə bu stansiyada bulunaraq əvvəlcə əmr edilmiş olan 11 stan-siyadan Gəncənin qərbində qalan 9 stansiyanı təhti-işğal və təminə alacaqdır. Bu tabor komandanı Qazax məntəqəsində bulunan yüzbaşı Səbri əfəndini də yanına cəlb edərək Səbri əfəndinin görməkdə olduğu işləri müştərəkən icra, tövsü və təqviyyəyə çalışacaqdır;

9. On birinci firqə Beşinci Qafqaz diviziyasının tərək edəcəyi təkmil məntəqəsini və məntəqədəki bilümmən mənbələri təslim alacaq və Sadaxlı civarına qədər müxabirə-poçt xəttini təsis etmək və Qarakilsə-Sadaxlı dəmir yolu xəttini işğal və mühafizə etmək üçün mürəttəb süvari alayı bölüklərindən birini vəzifələndirəcəkdir. Digər süvari bölüyü Cəlaloğlunda cəm halında qalacaqdır;

10. Bu əmr Beşinci və On birinci Qafqaz diviziyaları komandanlarına ita edilmiş və bir surəti məlumat üçün Birinci Qafqaz qolordusuna verilmişdir" (32).

Beləliklə, səfər əmri alan Beşinci Qafqaz diviziyası çox qısa müddətdən sonra hərəkətə başladı. Böyük sayda şəxsi heyəti olan qoşun birləşməsinin uzun səfəri çox qısa müddət ərzində, yəni cəmi bir gün ərzində hazırlıq görməsi istər firqə komandanlığının, istərsə də yuxarı komandanlıqların qarşıya qoyulan vəzifənin icrasına xüsusi diqqət və məsuliyyətlə yanaşmalarını nümayiş etdirirdi.

Diviziyanın Azərbaycana nəqli üçün ən münasib yol Gürcüstan ərazisindən keçən nəqliyyat yolları idi. Ancaq bu nəqliyyat yolları, o cümlədən də dəmir yolu üzərində almanların güclü nəzarəti olduğu üçün Beşinci firqənin hissələri Batum-Artvin-Ərdəhan-Qarakilsə-Dilican təriqi ilə Qazağa doğru hərəkət etmək məcburiyyətində qalmışdı (33).

Qrup komandanının əmrinə əsasən Beşinci firqənin hissələri iki qədəmdə iyunun 8-də hərəkətə başladılar. Qədəmələrin tərkibinə aşağıdakı hissə və bölmələr daxil idi:

1-ci qədəmə

Diviziya qərargahı

Onuncu Qafqaz alayı

Doqquzuncu Qafqaz alayına mənsub 26-cı tabor

Şnayder dağ topçu taboru

İstehkam bölüyü

Teleqraf taqımı

Orkestr bölüyü

1-ci qədamın cəmi: 147 zabit, 2812 əsgər və 698 heyvan

2-ci qədamə

13-cü Qafqaz alayı

Güclü dağ topçu taboru

Səhiyyə böliüyü

24-cü səyyar xəstəxana

Səyyar mətbəx taqımı

2-ci qədamın cəmi: 110 zabit, 2763 əsgər, 668 heyvan (34).

İyunun 8-də hərəkətə başlayan hissələr həmin günün axşamını Ağkörpüdə, ayın 9-u axşamını isə Ləmbəlidə keçirdi. Beşinci diviziya komandanı Ləmbəlidən Nuru Paşaya göndərdiyi məktubunda iyunun 11-də diviziyanın birinci qədamının, iyunun 12-də isə ikinci qədamının Qazaxda olacağı, sonra isə onların Ağstafa stansiyasından qatarla Gəncəyə yola salınacağını bildirirdi (35).

Çətin yol şəraiti ilə hərəkət edilməsinə baxmayaraq diviziyanın qədamları nəzərdə tutulan mənzil başına yetişdilər. Qazağa daxil olan türk qoşun hissələrini könüllü silahlı dəstələr, onların rəhbəri yüzbaşı Səbri əfəndi və minlərlə yerli əhali qarşıladı. Bütün xalq ümid və intizarla gözlədikləri türk qoşunlarının pişvazına çıxmışdı. Həmin gün, yerli əhalinin toy-bayramına çevrilmişdi. Bütün dükənlər bağlanmışdı. Azərbaycanlıların at üzərində göstərdikləri hərəkətlər, hətta türk əsgər və zabitlərini də heyrətə salmışdı (36).

Qazaxdan da dərhal qatar vasitəsilə Beşinci diviziya hissələrinin Gəncəyə nəqlinə başlandı. Hissə-hissə daşınan qoşunlar iyun ayının 15-də artıq Gəncə ətrafında cəm edilmişdi. Həm Beşinci diviziyanın hissə və bölmələri, həm də 2-ci süvari alayı buradan nəzərdə tutulan istiqamətlərə, döyüş tapşırıqlarının icrasına yollanmalı idilər.

5-ci diviziyanın və 2-ci süvari alayının Gəncə ətrafına gəlməsi ilə Qafqaz İslam Ordusunun döyüş qüdrətinə qabil olan hərbi vahid kimi formalaşması da başa çatdı. 5-ci diviziyanın 9-cu alayı və 2-ci süvari alayı Gəncə ətrafına hələ iyun ayının 9-da yetişmiş və dərhal Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının tabeliyinə daxil olmuşdular (37). Digər hissə və bölmələr isə Gəncəyə gəldikləri gündən Qafqaz İslam Ordusunun strukturuna qatılmışdılar. Bunun üçün türk ordusunun Qafqaz istiqamətində olan qoşun birləşmələrinin strukturlarında dəyişiklik aparılmış və bu strukturlarda Qafqaz İslam Ordusunun yeri də dəqiqləşdirilmişdi.

Qafqaz İslam Ordusunun strukturlarının formalaşması Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında müəyyən iz buraxmış bir hadisə ilə müşayiət olundu. Bu da il-haqçılarının fəaliyyətinin güclənməsi ilə bağlı idi. Türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi ilə Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmaq tərəfdarı olan ilhaqçıların həm Nuru Paşa və ətrafındakılara, həm də ictimai-siyasi həyata olan təsirini xeyli gücləndirməklə dövlətdə siyasi böhranın da yaranmasına yol açdılar. Azərbaycanın istiqlal mübarizəsinin tədqiqatçılarından olan Hüseyn Baykara bu hadisəyə qiymət verərkən yazırdı ki, Azərbaycan İslam Ordusunun komandiri olan Nuru Paşa ağıllı bir general olsa da ilhaqçılardan istifadə etmək istəyirdilər (38).

Nuru Paşa özünün siyasi müşaviri Əhməd Ağaoğlunun dili ilə siyasətə qarışmayacağını və bir əsgər olaraq qaldığını bildirsə də, ilhaqçıların fəaliyyətinin xeyli genişlənməsi, onların Nuru Paşaya müəyyən təsiri Milli Şuranın buraxılma-sı və hökumət böhranı ilə nəticələndi. Halbuki, türk qoşunlarının Azərbaycana gəlişi Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi Osmanlı dövləti ilə bağladığı müqavilə əsasında baş vermişdi və onların başlıca vəzifəsi də müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsinə yardım etmək idi. III Ordu komandanı Vehib Paşa da 1918-ci il iyun ayının 2-də Nuru Paşaya göndərdiyi məktubunda bildirirdi ki, "Azərbaycan hökuməti müstəqileyi-İslamiyyəsinin tələbi ilə İslamları bolşevik təcavüzündən qurtarmaq üçün" (39) Azərbaycana qarışıq bir dəstənin göndərilməsi qərara alınmışdır. Nəsb bəyin fikrincə, Nuru Paşa da əslində belə bir mövqedə olmuşdu. Lakin onun ətrafını bürümüş olan qüvvələr Paşanı başqa bir mövqeyə sürükləyə bilmişdilər: "Aydındır ki, Paşa həzrətləri Dövləti-Aliyyəi-Osmaniyyə Azərbaycanın müstəqil qalib da özünə bir hökumət təşkil etməsinə tərəfdardır. Məlum işdir ki, onlar bizim işlərimizə qarışmaq istəməzlər. Fəqət Paşanın ətrafını mənhus adamlar, şübhəli şəxslər tutmuşlar... Bu adamlara qarşı bizim əlimizdə bulunan hüquqdan istifadə etmək lazımdır" (40).

Xarici işlər naziri M. H. Hacinski yaranmış vəziyyətlə bağlı Milli Şurada çıxış edərkən bildirirdi ki, onlar (türklər) həqiqətən də müstəqil Azərbaycan hökumətinin yaradılmasını istəyirlər (41).

Azərbaycanın milli qüvvələri Nuru Paşaya və onun ətrafındakılara da məhz belə bir istəklə yaşadıklarını çatdırı bildilər. Bu qüvvələrin Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq əzminin nəticəsi idi ki, Milli Şura buraxılsa da Azərbaycanın milli qüvvələrindən ibarət olan hökumətin təşkilinə nail olundu.

İstər Azərbaycanın milli qüvvələrinin mübarizəsinin ardıcılığı, istərsə də ölkədə cərəyan edən proseslər heç şübhəsiz ki, sonradan ilhaqçıların təsiri altında olan Nuru Paşanın mövqeyinin müəyyənləşməsinə lazımi təsir göstərdi. Çünki Qafqaz İslam hərəkəti ilə bağlı yazdığı xatirələrində Nuru Paşa Azərbaycanı bütün sahələrdə öz siyasətini

yeridən müstəqil bir dövlət kimi təqdim edir və rəhbərliyi altında olan türk qoşunlarının Azərbaycanda olmasını isə qardaş Azərbaycan xalqının müstəqilliyinin qorunmasına göstərdiyi bir yardım kimi qiymətləndirirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun strukturu

Konkret tarixi şəraitdə qarşısında olan vəzifələrin xarakterindən asılı olaraq Qafqaz İslam Ordusu müxtəlif struktur dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. Bu məsələyə hərbi şərait, çağırışçı ehtiyatlarının miqdarı, maddi-texniki baza müəyyən təsir göstərsə də, Bakının azad edilməsinə kimi baş verən struktur dəyişiklikləri başlıca olaraq döyüş vəzifələrinin miqyası və xarakteri ilə bağlı olmuş, Bakı azad edildikdən sonra həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri isə əsasən daha çox dinc şəraitdə ordu quruculuğunun təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan ordusunun daha da möhkəmləndirilməsi planları ilə əlaqədar olmuşdur. Hazırda elmi dövriyyədə olan faktlar və məlumatlar bu prosesin bütöv və tam mənzərəsini yaratmaq imkanı verməsə də həmin sahədə ardıcıl olaraq axtarışların aparılmasını, yeni layihələrin tətbiqinə meydan verildiyini görmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycanda Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması planı ortaya çıxanda hər biri üç alaydan ibarət olan üç diviziyalı bir korpusun təşkili nəzərdə tutulmuşdu

Azərbaycanda yaradılması nəzərdə tutulan Qafqaz İslam Ordusunun quruluşunun ilkin variantı

Heç şübhəsiz ki, qolordunun tərkibində süvari, topçu hissələri, habelə yardımçı bölmələr də olmalı idi. Bu struktur onu nəzərdə tuturdu ki, Qafqaz İslam Ordusunun birləşmə, hissə və bölmələrinin şəxsi heyəti əsasən azərbaycanlılardan ibarət olacaq. Yəni, Azərbaycana gəlmiş olan türk zabitlərinin rəhbərliyi və iştirakı ilə nəticədə yerli qüvvələrdən ibarət ordu təşkil edilməli idi.

Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edildiyi ilk günlərdə təxminən bu struktura yaxın olan bir struktur mövcud idi. Həmin strukturun saxlanılacağı təqdirdə də heç şübhəsiz ki, Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının ikili tabeliyi qalacaqdı. Yəni, Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı öz fəaliyyətini həm Azərbaycan hökuməti, həm də yaxın bölgədəki türk qoşunları komandanlığı ilə əlaqələndirməli idi.

Qafqaz İslam Ordusunun əsasını təşkil edən 5-ci Qafqaz diviziyası Azərbaycana göndərilmək ərəfəsində III Ordu komandanlığına tabe idi.

III Ordunun 1918-ci il mart-aprel aylarındakı ümumi quruluşu

Azərbaycana yola düşmək ərəfəsində 5-ci Qafqaz diviziyasına aşağıdakı hissələr və bölmələr daxil idi: 9-cu, 10-cu və 13-cü piyada alayları, 19-cu və 42-ci bölüklərdən ibarət mürəttəb 2-ci süvari alayı, 5-ci Qafqaz səhra topçu alayı, 1-ci və 2-ci batareyalardan ibarət Şnayder topçu taboru, 4-cü və 5-ci batareyalardan ibarət Dağ topçu taboru, telsiz teleqraf taqımı, istehkam bölüyü, səhiyyə bölüyü, 24-cü səyyar xəstəxana, orkestr, iaşə taqımı. 9-cu piyada alayına 25-ci, 26-cı və 27-ci piyada taborları, 10-cu piyada alayına 28-ci, 29-cu və 30- piyada taborları

5-ci Qafqaz diviziyasının quruluşu

9-cu Qafqaz alayının komandiri minbaşı Cəmil Cahid bəy, 10-cu Qafqaz alayının komandiri qaimməqam (yarbay) Osman bəy, 13-cü Qafqaz alayının komandiri qaimməqam Əhməd Riza bəy, mürəttəb 2-ci süvari alayının komandiri minbaşı Zehni bəy, 5-ci Qafqaz topçu alayının komandiri minbaşı Abdulla bəy idi. Diviziyada 330 zabıt, 5277-si döyüşən hissələrdə, 2126-sı isə qeyri-döyüş hissə və bölmələrində olan 7403 əsgər və 1939 heyvan var idi (43).

Yeni şəraitdə Zaqafqaziyaya yayılmış olan türk qoşunlarının idarə olunmasını təkmilləşdirmək və bu yöndə daha çevik mexanizm yaratmaq məqsədilə türk ordusu Baş komandanlığı 1918-ci il iyunun 7-də və 8-də verdiyi əmrlə III Ordu strukturunda dəyişiklik etdi. Aparılan dəyişikliklərin nəticəsi kimi Şərqi Ordular qrupu yaradıldı (44). Şərqi Ordular qrupu 3-cü və 9-cu ordulardan təşkil edilmişdi. Maraqlı burasıdır ki, bu struktur dəyişikliklərindən sonra Azərbaycana göndərilmiş olan 5-ci Qafqaz diviziyası müstəqimən III Orduya tabe idi (45).

Şərqi Ordular qrupunun 1918-ci il iyunun 9-na olan quruluşu

Bu struktura görə Azərbaycana göndərilmiş olan 5-ci Qafqaz diviziyası hələlik III Ordu komandanlığının tabeliyində qalmışdı. Şərqi Ordular qrupu komandanlığının verdiyi əmrə görə 5-ci Qafqaz diviziyası Azərbaycandakı fəaliyyətini Nuru Paşanın rəhbərliyi altında qurmalı və III Ordu ilə bağlılığı da Nuru Paşanın vasitəsilə həyata keçirilməli idi (46). Bununla da 5-ci Qafqaz diviziyasının həm Qafqaz İslam Ordusuna, həm də III Orduya bağlılığı saxlanılırdı.

1918-ci il iyul ayının 9-da Şərqi Ordular qrupunun quruluşunda aparılan dəyişikliklərdən sonra 5-ci Qafqaz diviziyası III Ordunun tabeliyindən çıxarıldı (47). Bu heç şübhəsiz ki, 5-ci Qafqaz diviziyasının qatılmış olduğu Qafqaz İslam Ordusunun bir başa Şərqi Ordular qrupu komandanlığının tabeliyinə verilməsi ilə bağlı idi. Baş komandanın vəkilisi Ənvər Paşa təkcə Şərqi Ordular qrupu quruluşunda dəyişiklik yaratmamışdı. Eyni zamanda Şərqi Ordular qrupunun rəhbərliyində də dəyişiklik edildi. Belə ki, 1918-ci il iyun ayının 29-da Vehib Paşanın yerinə Şərqi Ordular qrupunun komandanı Xəlil Paşa təyin edildi (48). Xəlil Paşa, Ənvər Paşanın və Nuru Paşanın əmisi oğlu idi. Xəlil Paşa öz xatirələrində qeyd edirdi təyinatla bağlı o, Ənvər Paşadan belə bir teleqram almışdı: "VI Ordu əmrinizdə qalmağınız üçün (Xəlil Paşa bu ordunun komandanı idi) Qafqaz ordularının da tövhidi ilə təşkil edilən Şərqi Ordular qrupu komandanlığına təyin edilmiş bulunursunuz. Yeni vəzifəni öhdənizə götürmək üçün İstanbul üzərindən Qafqaza hərəkətiniz təbliğ edilir" (49).

İstanbulda olarkən Baş Qərargahda Xəlil Paşanın qarşısında belə bir vəzifə qoyulmuşdu ki, Batum-Tiflis dəmir yolundan faydalanaraq Xəzər dənizinə çıxsın, burada Bakıdan Ənzəliyə gedən dəniz yolunu nəzarət altına götürsün ki, sonra Qəzvin-Həmədan yolundan istifadə edərək Bəsrə körfəzinə çıxmaq və İrandakı ingilis qüvvələrini məhv etmək mümkün olsun. Həmin vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün əvvəlcə Bakının ələ keçirilməsinin zəruriliyi vurğulanırdı. Xəlil Paşanın nəzərinə o da çatdırılmışdı ki, Bakıda ermənilərdən və ruslardan təşkil edilmiş silahlı hissələr Gəncəyə doğru hərəkətə başlamışdır. Bundan başqa ingilislər də Bakıya bir briqada çıxarmaqla erməni və rus dəstələrinin gücünü artırmağa çalışırlar (50).

Ənvər Paşa Şərqi Ordular qrupu komandanlığına Xəlil Paşanı təyin etməklə heç şübhəsiz ki, Qafqazda və yaxın bölgələrdə cərəyan edən hərbi proseslərə rəhbərliyi daha etibar etdiyi bir şəxsə tapşırılmış və Qafqaz İslam Ordusunu da birbaşa ona tabe etmişdi. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi Ənvər Paşa Azərbaycanla bağlı planlarının həyata keçirilməsi üçün bir növ ailə üçbucağı yaratmışdı. Bu da sözsüz ki, Qafqaz İslam Ordusu üçün də manevr çevikliyini saxlamağa və yersiz bürokratik əngəllərin aradan qalxmasına imkan verirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun ikili tabeliyi saxlanmaqda idi. Nuru Paşa əvvəlcə III Ordu komandanına, sonradan isə Şərqi Ordular qrupu komandanına tabe olsa da, Azərbaycanla bağlılığı da qalmaqda idi. Çünki Nuru Paşa sadəcə olaraq Azərbaycandakı türk qoşunlarının komandanı deyildi. O, müştərək qüvvələrdən təşkil olunmuş Qafqaz İslam Ordusunun komandanı idi. Bu ordunun bir qütbündə 5-ci Qafqaz diviziyası, digər qütbündə isə Azərbaycan korpusu dayanırdı. Azərbaycan hökuməti də Azərbaycan ordusunun qurulmasını Nuru Paşaya tapşır-mışdı. Bununla belə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə Azərbaycan hökuməti arasındakı əlaqələrin kifayət qədər işgüzar olduğunu iddia etmək də düzgün olmazdı.

Məlumdur ki, Azərbaycan hökumətinin ilk kabinetində Xosrov bəy Sultanov hərbi nazir təsdiq olunmuşdu. Ancaq, bir nazir kimi fəaliyyətə demək olar ki, heç başlamadı. Çünki nə Hərbi Nazirlik təşkil edildi, nə də bu sahədə lazımı addımlar atıldı. Halbuki, Hərbi Nazirliyin yaradılması hərbiçilərin özləri tərəfindən böyük razılıqla qarşılanmışdı. Hətta Müsəlman korpusunun komandiri, general-leytenant Əli ağa Şıxlinski Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi elan edilən kimi, dərhal yeni dövlətin Hərbi Nazirliyinin təşkil edilməsinin layihəsini hazırlamışdı. O bu layihəyə lazımı sxemlər, zəruri qeydlər əlavə etmiş və bitkin bir sənəd kimi sonradan hökumətə göndərmişdi (51).

Əli ağa Şıxlinskiyə görə, Hərbi Nazirliyin strukturu ordunun təşkili, təlim və tərbiyəsi, təchizatı üçün zəruri olan bəzi komponentləri özündə birləşdirməli idi. Bu prinsipi əsas götürən generalın hazırladığı layihədə Nazirliyin quruluşunda 1) Dəftərxana, 2) Ərkani-hərb (Baş qərargah), 3) Ləvazimat idarəsi, 4) Topçu idarəsi, 5) Hərbi-texniki idarə, 6) Məhkəmə və tibbi xidmətlər nəzərdə tutulmuşdu. Bundan əlavə güman edilirdi ki, hərbi nazir vəzifəsinə mülki şəxs təyin edilərsə, o öz yanın-da az saylı, lakin bacarıqlı şəxslərdən ibarət Hərbi Şura təşkil etməli və qoşunların təşkilini, təlim və tərbiyəsini daimi nəzarət altında saxlamaq üçün öz müavinini təyin etməlidir (52).

Layihəni hazırlamaqla bərabər, general Əli ağa Şıxlinski göstərilən vəzifələrə kimlərin təyin edilə bilməsini də dəqiqləşdirmiş və onlardan bəzilərinin razılığını da almışdı. O, Nazirliyin Dəftərxanasının işinin təşkilinə xüsusi diqqət yetirir və bu işi təşkil etmək üçün Rusiya Hərbi Nazirliyində uzun müddət çalışmış Genşelmanın dəvət edilməsini məsləhət bilirdi.

Ordunun idarəetmə orqanlarının çevikliyinə, vəsaitlərin istifadə edilməsində qənaətcilliyə nail olmaq üçün Əli ağa Şıxlinski Müsəlman korpusunun qərargah və idarələrinin şəxsi heyətinin ixtisar edilməsini və azad olunmuş zabıtlərin Hərbi Nazirliyin aparatının təşkilində istifadə edilməsini lazım bilirdi. O, döyüş keyfiyyətləri ilə seçilən yapon ordusunu nümunə götürərək göstərirdi ki, bu orduda heç vaxt korpus sistemindən istifadə olunmayıb. Ona görə Azərbaycanda da korpusun saxlanılmasına ehtiyac yoxdur və diviziyalar bir başa hərbi nazirə, ya da onun köməkçisinə tabe edilə bilər. Zabıt kadrlarının çatışmadığı üçün Əli ağa Şıxlinski yeni Nazirliyin idarə və şöbələrinin ştatını da mövcud imkanlara uyğun olaraq qurmağı məsləhət görürdü. Bütün bu deyilənlər Hərbi Nazirliyin yaradılması üçün Əli ağa Şıxlinskiyə hazırladığı birinci layihənin əsasını təşkil edirdi. Bundan başqa general ikinci bir layihə də hazırlamışdı. Həmin layihəyə görə, Müsəlman korpusunun komandiri hərbi nazirin müavini təyin edilməli və hərbi məsələlərlə bağlı hökumət orqanlarında aparılan bütün müzakirələrdə nazirlə birlikdə iştirak edərək həlledici səsə malik olmalı idi. Yəni hərbi nazirin mülki şəxs olması ilə bağlı sırf hərbi xarakterli məsələlərin müzakirəsinin və icrasının ağırlıq mərkəzi əsasən korpusun komandanlığı üzərinə keçməli idi. Bununla bağlı olaraq bəzi hərbi vəzifələrin, o cümlədən çağırış və səfərbərlik, təchizat məsələlərini öz üzərinə götürəcək ştatların Hərbi Nazirliyin aparatında deyil, korpusun qərargahında açılması təklif olunurdu (53).

Ancaq Əli ağa Şıxlinski birinci layihəyə daha çox üstünlük verirdi. Bu layihənin tətbiq edilməsi böyük qıtlığı hiss olunan zabıtlərin, çin dərəcəsi olan məmurların səmərəli istifadəsinə, maliyyə vəsaitlərinin qənaətlə işlədilməsinə, aralıq idarəetmə orqanlarının ləğvinə və bununla da idarəetmənin çevik xarakter almasına yol açardı.

Ancaq məlumdur ki, Azərbaycan hökumətinin ilk kabinəsi az müddətdən sonra istefa verdi. Yenidən yaradılan hökumət kabinetində isə artıq Hərbi Nazirlik yox idi. Hərbi Nazirliyin hökumət kabinetinə düşməməsi bir tərəfdən Azərbaycan ordusunun təşkilinə rəhbərliyin Nuru Paşaya həvalə olunması ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən də yəqin ki, Nuru Paşanın təkidi ilə, yəni onun özünü Azərbaycan ordusunda ən yüksək şəxs kimi görmək istəyi ilə bağlı idi. Bununla belə ordunun təşkilini hökumət səviyyəsində dövlət və hökumət orqanları ilə tənzimləyəcək bir qurumun mövcudluğu zərurəti yaranmışdı. Bu orqanın hansı şəkildə olacağını müəyyənləşdirmək üçün iyun ayının 21-də Azərbaycan hökuməti Nazirlər Şurası-nın sədrinə və xarici işlər nazirinə tapşırırdı ki, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa ilə əlaqə yaradaraq hökumətin tərkibində Hərbi Nazirliyin yaradılması və onun fəaliyyətinin təşkili barədə məsələ müzakirə etsin. Müzakirələr zamanı hökumətlə Qafqaz İslam Ordusu arasında əlaqələrin yaradılması üçün Hərbi Nazirliyin və ya onu əvəz edəcək hər hansı bir orqanın təşkilinin məqsədəuyğunluğu nəzərdən keçirilməli idi (54).

Bu qərarın qəbulundan qısa müddət keçdikdən sonra Azərbaycan hökumətinin tərkibində hərbi işlər üzrə Baş müvəkkil vəzifəsinin təsis edilməsindən (55) güman etmək olar ki, Hərbi Nazirliyin yaradılması məqsədəuyğun bilinməmiş və qoşunların ali idarəetmə orqanlarında ciddi keyfiyyət dəyişikliyi baş verməmişdi.

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa da sonradan yazdığı xatirələrində Azərbaycanın Hərbi Nazirliyinin təşkili məsələsinə toxunaraq qeyd edirdi ki, bu orqanın yaradılmasını o özü məqsədəuyğun bilməmiş və hərbi nazir səlahiyyətlərini də öz üzərinə götürmüşdü: "Azərbaycan hökumətində bütün Nazirliklər mövcud idi. Yalnız Hərbiyyə Nəzarəti və təşkilatı mövcud olmadığı kimi dini işlərə aid nəzarəti də mövcud deyildi. Çarlıq Rusiyası zamanındakı İdareyi-ruhaniyyədə əsaslı təbəddülət yapılmamışdı. Tiflis müftiliyi Bakıya nəql edilmişdi. Azərbaycanın Hərbiyyə Nəzarəti təşkilatını İstanbul ordu dairəsi rəis müavini miralay Behic bəy yapıyordu. Buna aid bir kadro tənzim edilmişdi və bu kadroya nəzərən bəzi məqamlar Osmanlı ordusu mənsublarına ayrılmışdı. Osmanlı Hərbiyyə nəzarətində staj görəcəkdilər. Staj xidmətinin zamanı və tərzini ifadəsini miralay Behic bəy tənzim edəcəkdə. Binaənəleyh Azərbaycan hökuməti Hərbiyyə Nəzarəti fiilən Qafqaz İslam Ordusu komandanı tərəfindən idarə olunurdu. Azərbaycan ordusu ilə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı arasındakı münasibət və irtibatın təminatına Qafqaz İslam Ordusu "siyasi işlər şöbəsi" çalışırdı" (56).

Nuru Paşa bu qeydlərində 1918-ci il sentyabr ayının ortalarına aid olan sənədlər və faktlardan istifadə etmişdir. Ona görə də Nuru Paşanın təsvir etdiyi bu qarşılıqlı münasibətlərin Azərbaycanın müstəqilliyinin təşkilindən dərhal sonra yarandığını iddia etmək çətindir. Ancaq onun sözlərindən də aydın olur ki, Hərbi Nazirliyə aid olan müəyyən vəzifələrin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsi üçün bir qurum mövcud olmuşdur. Bu quruma miralay Behic bəy rəhbərlik edir və bu qurumun vəzifələrinin bir qismi Osmanlı zabıtlərinə tapşırılmışdı. Buradan aydın olur ki, oradakı vəzifələrin başqa bir qismi də azərbaycanlı zabıtlərə və işçilərə həvalə olunubmuş tapşırılıbmış. Çox güman ki, burada söhbət yuxarıda qeyd edilən hərbi işlər üzrə müvəkkildən gedir. Azərbaycan hökuməti ilə Hərbi Nazirlik funksiyalarını yerinə yetirən Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı arasındakı

əlaqələr Qafqaz İslam Ordusu "Siyasi İşlər şöbəsi" tərəfindən tənzimləndirdisə Azərbaycan hökuməti tərəfindən də bu vəzifəni heç şübhəsiz ki, hərbi işlər üzrə Baş müvəkkil yerinə yetirirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanda mövcudluğu zamanı Azərbaycan Cümhuriyyətinin ali hərbi orqanlarının təşkili ilə bağlı bir məqam da maraq doğurmaya bilməz. Bəzi araşdırmalarda belə bir fikir irəli sürülür ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Hərbiyyə Nəzarəti 1918-ci il sentyabrın 1-də təşkil edilmiş, Fətəli xan Xoyski hərbi nazir, Səməd ağa Mehmandarov isə nazir müavini təyin edilmişdi (57). Bu faktın doğruluğunu qəbul etməli olsaq onda belə çıxır ki, türk-Azərbaycan qoşunlarının sentyabrın 1-dən sonrakı fəaliyyətinə, birləşmiş türk-Azərbaycan qoşunlarının Bakı şəhəri üzərinə qəti hücumlarına və Bakının azad edilməsinə Səməd ağa Mehmandarov rəhbərlik etmiş və ya heç olmazsa Nuru Paşa ilə birlikdə bu işi istiqamətləndirmişdilər. Halbuki belə deyil. Əslində Nazirlər kabinəsinin tərkibinə 1918-ci il 6 oktyabr tarixli dəyişiklikdən sonra Hərbi işlər üzrə müvəkkil vəzifəsi hökumətin tərkibinə daxil edilmiş və İ. Ziyatxan bu vəzifəyə təsdiq olunmuşdu (58). Yəni hələ bu zaman Hərbi Nazirlik mövcud deyildi və məlum olduğu kimi bu Nazirlik hökumətin qərarı ilə 1918-ci il noyabr ayının 1-də bərpa olunmuşdu.

Ancaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nəşr etdirdiyi "Adres-kalendar" (Bakı, 1920-ci il) sorğu kitabında da Hərbi Nazirliyin sentyabr ayının 1-də yara-dıldığı göstərilir. Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin ATASE Başqanlığı arxivində 1918-ci il sentyabr ayının 3-də istifadə edilmiş bir blankm künc yazısında "Военное Министерство Азербайджанской Республики. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Hərbiyyə Nəzarəti" ünvanı qeyd olunmuşdur (59). Bu sənədi imzalayan şəxs isə "Hərbi işlər müdiriyyəti rəisi" kimi göstərilmişdir. Nuru Paşanın qeyd etdiyi -"Azərbaycan Hərbiyyə Nəzarəti təşkilatını İstanbul ordu dairəsi rəisi müavini Behic bəy yapıyordu. Buna aid bir kadro (ştat) tənzim edilmişdi" fikrindən güman etmək olar ki, Hərbi İşlər müdiriyyəti elə Behic bəyin təmsil etdiyi qurum idi və bu qurum Hərbi Nazirliyin müəyyən əlaqələndiricilik funksiyalarını öz üzərinə götürdüyündən çox güman ki, elə bu ad altında da tanınmışdı.

Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində olan türk qoşun hissələri və bölmələri ilə Azərbaycan korpusu arasında struktur əlaqələndirilməsinin də müəyyən düşün-dürücü məqamları vardır. Azərbaycan korpusunun hazırda dövrüdə olan çox kəsad arxivindən görmək mümkündür ki, Azərbaycana gələn türk qoşun hissələri Nuru Paşanın Azərbaycan korpusunun yenidən qurulması barəsində verdiyi əmrə qədər Azərbaycan korpusunun tərkibinə daxil edilmişdi. Bu hissələrin Qafqaz İslam Ordusu ilə əlaqələri Azərbaycan korpusu vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Azərbaycan korpusunun komandiri, general-leytenant Əliağa Şıxlınskinin 27 iyun 1918-ci il tarixli 189 sayılı əmrində bu məsələ ilə bağlı maraqlı faktlar mövcuddur. Əmrdə deyilir:

"1. Osmanlı hökuməti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti arasında müqavilənin IV maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan tərəfindən ölkədə anarxiyanın yatırılması, Bakı şəhərini və Bakı quberniyasının bir hissəsini tutmuş bolşeviklərlə mübarizə üçün Türkiyə Silahlı Qüvvələri dəvət edilmişdir. Hazırda Qafqaz İslam Ordusu komandanı general-leytenant Nuru Paşanın rəhbərliyi altında bu qüvvələr Azərbaycana gəlmişdir.

Hökumət qərara almışdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunun təşkilini və Azərbaycan daxilində fəaliyyət göstərən bütün qüvvələrin birləşdirilməsini öz üzərinə götürməsinə Nuru Paşa həzrətlərindən xahiş etsin.

2. 5-ci Türk diviziyası 3-cü atıcı diviziya adı ilə tabeliyimdə olan korpusun tərkibinə daxil edilmişdir.

3. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının əmri ilə aşağıdakılar bir başa mənə təbə etdirilmişlər:

1) Bu ordunun baş təbibi,

2) Azərbaycan dəmir yolu ilə qoşunların daşınması rəisi,

3) Yelizavetpol məhəlli komendantı.

4. Baş təbib qaimməqam İbrahim Həki bəyə həvalə edirəm:

1) Xəstələrin və yaralıların təxliyyəsi səlahiyyətini,

2) Korpusun hissələrinin sanitariya vəziyyətinə nəzarət.

Səhiyyə sahəsinə aid olan ehtiyaclar barədə bütün məlumatlar, habelə xəstələrin və yaralıların qəbulu və xaric edilməsi barədə gündəlik cədvəllər diviziyadan korpus həkiminə və baş təbibə təqdim olunmalı, o isə mənə məruzə etməlidir.

115 sayılı sanitariya qatarını baş təbibin tabeliyinə verirəm. Xəstələrin və yaralıların daşınması və yerləşdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlər qəbul edilsin:

1) Döyüş əməliyyatları rayonundakı xəstələr və yaralıları Ucar stansiyasına daşınsın.

2) Baş təbibin göstərişi ilə bu stansiyada 100 nəfərlik lazaret açılınsın.

3) Yelizavetpol stansiyasında doktor Rəfibəyovun nəzarəti altında şəhərdəki 200 nəfərlik lazaretdən başqa 300 nəfərlik bir lazaret də açılınsın" (60).

5-ci Qafqaz diviziyasının Azərbaycan korpusuna tabe etdirilməsini bu diviziyanın Ərkani-hərb rəisi Rüştü bəy də təsdiq edirdi. Diviziyadan gündəlik raportlar həm Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına, həm də Azərbaycan korpusunun komandanlığına göndərilirdi (60a). Deyilənlər nəzərə alınarsa 1918-ci il iyun ayının sonlarında Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu belə idi:

1918-ci ilin iyununda Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu

5-ci Qafqaz diviziyası 3-cü atıcı diviziya adı altında Azərbaycan korpusuna tabe etdirilsə də Azərbaycan korpusunun əvvəlki quruluşunun uzun müddət saxlanıldığını iddia etmək də mümkün deyildir. Əldə olan sənədlərdə Qafqaz İslam Ordusunun mövcudluğunun ilk aylarında Azərbaycan korpusunda olan piyada diviziyalarının, topçu briqadalarının, süvari diviziyasının adlarına rast gəlinmir. Çox güman ki, bu vahidlər ləğv edilmiş, məlum olduğu kimi Azərbaycan divizi-yaları da sonradan yenidən qurulmuşdu. Milli hissə və bölmələr isə türk hissə və birlikləri arasında əridilmişdi.

Azərbaycan hissə və birliklərinin Qafqaz İslam Ordusu tərkibində əridilməsi bir tərəfdən Nuru Paşanın Azərbaycan hərbi qüvvələrini özünün tam nəzarəti altında saxlamaq istəməsindən doğa bilərdi (61). Digər tərəfdən o da məlumdur ki, Azərbaycan korpusunun tərkibində olan hissə və birliklər kifayət qədər komplektləşdirilməmişdi və onların döyüş keyfiyyətləri çox aşağı idi. Hissələrin və birliklərin ləğvi bununla da bağlı ola bilərdi.

1918-ci il iyun ayının sonlarına aid olan döyüş raportlarında Azərbaycan milli bölmələrinin Müsüslü dəstəsinin tərkibində olduğu bildirilir. 5-ci Qafqaz diviziyasının əməliyyat tabeliyinə verilmiş olan bu dəstədə aşağıdakı bölmələr var idi: Dəstənin qərargahı, dəstənin bir bölüyü, 1-ci süvari alayının 1-ci və 2-ci bölükləri, 2-ci süvari alayının 1-ci bölüyü, Qarayazı atlı piyada bölüyü, dəstənin pulemyot bölüyü, Zirehli qatar, dəstə səhra batareyası, dəstə teleqraf taqımı, Göyçay milli əsgər bölüyü (62).

1918-ci il avqust ayının 13-də Nuru Paşanın əmri ilə Azərbaycan korpusunun ləğv olunması ilə (bu barədə aşağıda daha ətraflı danışılacaqdır) bu korpusun tabeliyində olan bütün hissələr birbaşa İslam Ordusu komandanlığına tabe etdirildi.

Azərbaycan korpusunun ləğv olunmuş piyada hissələrinin yerinə tamamilə yeni milli hissələr yaradılmasına başlandı. Bu hissələrin başında türk zabidləri dayanırdı. Nuru Paşanın Azərbaycan korpusu komandirinə 2 avqust tarixli məktubunda təşkil olunmaqda olan 1-ci Qazax, 2-ci Qarabağ, 3-cü Zaqatala piyada alaylarının adları çəkilir (63).

1918-ci il avqust ayının 2-nə aid olan və Nuru Paşa tərəfindən imzalanan başqa bir sənəddə isə belə yazılmışdı:

" 1. Azərbaycan daxilində indi təşkilatı-əsgəriyyə ordu (Qafqaz İslam Ordusu) tərəfindən yapılacaqdır.

2. İki firqəli bir qolordu təşkil olunacaq, nizami hərbi hissələr əvvəla ordu əmrində olmaq üzrə müxtəlif məntəqələrdə alaylar təşkil olunacaq və biləxirə bun-lar birləşdirilib firqə və qolordu meydana gələcək". (64)

Elə bu əmrdə də təşkil olunmuş alayların adları və yerləşdikləri məntəqələrin adları çəkilir. 1-ci alay-Qazax, 2-ci alay-Qarabağ, 3-cü alay-Zaqatala, 4-cü alay-Ağdaş.

İslam Ordusu komandanlığının yazışmalarından aydın olur ki, 1918-ci il avqust ayının ortalarına kimi Azərbaycanda dörd süvari alayı da mövcud idi (65). Bu alaylar iki bölükdən ibarət idi. Piyada alayının tərkibi isə 3 tabordan, pulemyot bölüyündən, anbar bölüyündən, istehkam bölüyündən və digər bölmələrdən ibarət idi.

Ola bilsin ki, Azərbaycan korpusu hissələrinin təşkili işinin gedişi Qafqaz İslam Ordusu komandanlığını lazımi şəkildə qane etməmişdi. Xüsusən, korpusda qeyri-müsəlman zabidlərin mövcudluğu və sənədləşmənin rus dilində aparılması türk zabidlərini razı salmırdı. Bunları nəzərə alaraq 1918-ci il avqust ayının 13-də Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa Azərbaycan korpusunun ləğv olunması və onun yenidən qurulması barədə əmr verdi. Həmin əmrdə deyilirdi:

"1. Azərbaycan Cümhuriyyətində ordu təşkil etmə işlərini Qafqaz İslam Ordusu tənzim və idarə edəcəkdir.

2. Qurulacaq qolordunun hərbi tüzüyü hazırlanmış olub 6 avqust 1918 –tarix və şöbə 173/5 nömrə ilə göndərilmişdir.

3. Süvari qitələri müxtəlif məntəqələrdə təşkil ediləcək və bunlar sonradan ehtiyaca görə daha böyük birliklər halında təşkilatlanacaqlar.

4. Təşkil edilməkdə olan kiçik birliklər korpus və tümən qərargahının təşkilinə qədər bir başa Qafqaz İslam Ordusuna bağlı olacaqdır.

5. Qolordunun subaylarının tümü müsəlman olacaqdır. Bütün subaylar və əsgərlər Osmanlı uniforması geyəcəklər. Süvarilər mərasimlərdə çərkəz uniforması geyəcəklər.

6. Mövcud Azərbaycan qolordusu həmişə ləğv olunacaqdır. Qolordunun Gəncə və digər məntəqələrdə bulunan hər növ silah, çəbbəxana, mühimat, araba, heyvan və əlbəşələri yeni təşkil ediləcək qolordunu donatmaq (təchiz etmək) üzrə Qafqaz İslam Ordusu əmrinə veriləcəkdir. Azərbaycan qolordusu 15 avqust 1918-ci il tarixinə qədər bunların listini Qafqaz İslam Ordusuna göndərəcəkdir.

7.Yeni təşkil olunacaq birliklərdə danışıq və yazışma türkçə olacaqdır. Yayınlanan bu təmim Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün Osmanlı birlikləri ilə Azərbaycan qolordusu komandanlığına və Azərbaycan hökumətinə göndərilmişdir" (66).

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün yazışmalar əl ilə aparıldığı üçün surəti çoxaldılan əmrlərin bir çoxunda redaktə xarakterli fərqlər özünü göstərir. Elə bu əmrin özünün də redaktə fərqi malik olan başqa variantı da vardır (67). Bu variantda bir tələb də var ki, onun üzərindən xətt çəkilibdir. Yuxarıda bütünlükdə verilən əmrdə isə bu fikir öz əksini tapmamışdır. O da Azərbaycan qolordusunda olan qeyri-müsəlman zabidlərin ordudan kənarlaşdırılması tələbidir.

Bu əmrin ardınca Nuru Paşa başqa bir əmr imzaladı və orada Azərbaycan qolordusunun əmlakının kimə və hara təhvil verilməsi və bəzi təşkilati dəyişiklikləri təsbit etdi. Burada bildirilirdi ki, Azərbaycan korpusunun ləğv edilməsi ilə əlaqədar onun hissələrinə aid olan təchizat, əlbəsə və əşyalar Təlimgah komandanının ixtiyarına keçəcək və orada 4-cü tabor təşkil ediləcəkdir. Topçu bölmələrinə aid olan təchizat və əşyalar korpusun topçu müfəttişinə, korpusun qərargahında olan xəritələr və sxemlər isə ordu qərargahına təslim edilməli idi. Korpusa aid olan səhiyyə bölmələri və müəssisələri ordu sərəttəbinin (Baş həkimin) səlahiyyətinə keçməli idi. Əmrdə göstərilirdi ki, bundan sonra bütün yazışmalar ordu komandanlığı ilə aparılmalıdır. Struktur dəyişikliklərinə gəlincə isə bildirilirdi ki, 4-cü süvari alayının şəxsi heyəti o biri süvari alayları arasında bölüşdürüləcəkdir. Birinci süvari alayı Qarayazı alayı adlandırılmalı idi. Korpusun qərargahının tabeliyində olan süvari bölüyü ilə ordu komandanlığı tabeliyində olan süvari taqımı birləşdirilərək bir güclü bölük yaradılmalı idi (68).

Azərbaycan korpusunun ləğv edilməsi ilə bağlı olan bu və ya başqa sənədləri nəzərdən keçirməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, yeni yaradılacaq korpusda keyfiyyət dəyişikliyi yalnız qeyri-müsəlman zabidlərin oradan uzaqlaşdırılması, bir də ordu dilinin türk dilinin elan edilməsindən ibarət idi. Korpusun struktur quruluşunda isə elə bir ciddi dəyişikliyin edilməsi nəzərdə tutulmamışdı. Məsələn, Nuru Paşanın yuxarıda toxunulan 2 avqust 1918-ci il tarixli, yəni Azərbaycan korpusunun ləğv edilməsindən əvvəl imzaladığı əmrində göstərilirdi ki, Azərbaycanda iki diviziyalı bir korpus təşkil olunacaq və elə burada da yeni təşkil edilmiş dörd alayın adı çəkilir. Azərbaycan korpusunun ləğvindən sonra, avqust ayının 22-də imzaladığı başqa bir sənəddə isə Nuru Paşa bildirir ki, Azərbaycan daxilində iki piyada və bir süvari diviziyası təşkil olunacaqdır (69). Burada Nuru Paşa əlavə olaraq süvari diviziyasından söhbət açır. Ancaq həmin diviziyayı təşkil edəcək süvari alayları artıq mövcud idi. Qalırdı yalnız diviziyanın qərargahını yaratmaq. Həmin sonuncu sənəddən aydın olur ki, türk süvari zabidləri çatışmadığı üçün diviziya qərargahını təşkil etmək çətinləşmişdi.

Bir sözlə, Azərbaycan korpusunun ləğv edilməsi və onun yenidən qurulması barədə əmrin nəyə görə verildiyinin səbəblərini tam mənası ilə anlamaq çətindir. Əgər söhbət qeyri-müsəlman zabidlərin ordudan çıxarılması və ordu dilinin türk dili elan edilməsi ilə bağlı idisə bunu korpusu ləğv etmədən də həyata keçirmək mümkündür. Ola bilsin belə bir addım atmağa Nuru Paşanı başqa səbəblər sövq etmişdi ki, bu barədə hələlik kifayət qədər aydınlıq yoxdur. Qaldısa qeyri-müsəlman zabidlərə və orduda dillə bağlı tələblərə ədalət naminə demək lazımdır ki, qeyri-müsəlman zabidlərin hamısı ordudan azad edilmişdi. Dil məsələsinə gəlincə isə Azərbaycan korpusunun arxivi əldə olmadığından bu faktı təsdiqləyəcək bir söz demək çətindir. Azərbaycan korpusunun arxivinin hazırda dövrüyyədə olmaması üzündən bu korpusun yenidən nə vaxt qurulduğu barədə qəti fikir yürütmək də mümkün deyil. Ancaq bir məsələ həqiqətdir ki, Azərbaycan korpusunun qərargahı bərpa olunmuş, Əliağa Şıxlinski yenidən korpusun komandanı təsdiq edilmişdi.

1918-ci il avqust ayının axırı, sentyabr ayının birinci yarısında Qafqaz İslam Ordusu strukturunda aparılan dəyişikliklər əsasən Bakı şəhəri üzərinə qəti hücumla hazırlıqla bağlı idi. Burada baş verən başlıca dəyişiklik ondan ibarət idi ki, sentyabr ayının 9-10-da Süleyman İzzət bəyin komandirliyi altında 15-ci diviziya Bakı ətrafına çatdı və Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə qatıldı. 15-ci diviziyanın yetişməsi ilə Qafqaz İslam Ordusu qarşıya qoyulan mühüm vəzifələrin icrasına qabil olacaq bir hərbi vahidə çevrildi.

Ordunun maddi təminatı

Qafqaz İslam Ordusu tərkibinə daxil olan hissələrin maddi təminatının həlli, komandanlıq qarşısında dayanan mühüm məsələlərdən biri idi. İstər Türkiyənin istərsə də Azərbaycanın mövcud şəraitdə iqtisadi imkanlarını nəzərə alaraq bu sahədə obyektiv çətinliklərin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bəzi hallarda maddi təminat sahəsində ortaya çıxan gərginlik bu və ya digər döyüşlərin ilkin nəticələrinə də öz təsirini göstərmişdi. Ancaq bu məsələ ilə bağlı lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi, səmərəli yolların axtarılması, imkanların səfərbər edilməsi çətinliklərin böhran həddinə çatmasına yol verməmişdi. Qafqaz İslam Ordusu qarşısında dayanan başlıca vəzifənin yerinə yetirilməsi, yəni Azərbaycan ərazisinin bolşevik-daşnak qoşunlarından təmizlənməsi də maddi təminat sahəsində meydana çıxan çətinliklərin kafi dərəcədə həllini göstərir.

Maddi təminat sahəsindəki çətinliklər həm qoşunların silah, sursat və döyüş təchizatı, həm də bütünlükdə iaşə təminatı istiqamətində mövcud olmuşdur. Bunlardan ikincisi əsasən Azərbaycanın daxili imkanları hesabına həll olunurdusu, birincisinin həllində əsas ağırlıq Türkiyənin üzərinə düşürdü. Çünki Azərbaycanda silah-sursat ehtiyatları xeyli az idi.

O da başlıca olaraq cəbhədən qayıdan rus hərbiçilərindən alınmışdı. Hətta bu baxımdan Azərbaycanda olan bolşevik-daşnak qoşunları Azərbaycanın milli qüvvələrinə nisbətən xeyli yaxşı təchiz olunmuşdular.

Türkiyənin isə bu sahədə imkanları daha geniş idi. Azərbaycan milli qüvvələrinin istifadəsində olan silah sistemi türk qoşunlarının istifadəsində olan silah sistemindən fərqli olduğuna görə, İslam Ordusu komandanlığı onlar üçün lazım olan sursatın əsasən türk anbarlarından gətirilməsi məcburiyyətində qalırdı.

Bolşevik-daşnak təcavüzkarlarının bölgədə genişlənən cinayətlərinin qarşısının alınması üçün türk hərbi dairələri hələ Azərbaycanla Türkiyə arasında bağlanan müqavilədən əvvəl də buradakı müqavimət dəstələrinə silahla kömək göstərmək yolları arayırdılar. Məsələn, 1918-ci il iyun ayının 2-də qrup komandanlığı Borçalı-Qazax-Gəncə ətrafında könüllü dəstələrin təchizi üçün 5 min ədəd tüfəng göndərməyə hazır olduğu barədə əlaqədar şəxslərə məlumat verirdi. Ümumiyyətlə, qrup komandanlığı bildirirdi ki, əgər bu bölgələrdə daha çoxsaylı könüllü müqavimət dəstələri toplanarsa, dərhal həmin sayda tüfəng göndərilməsi barədə göstəriş veriləcəkdir (70).

III Ordu komandanlığından 1918-ci il iyun ayının 3-də verilən açıqlama isə bildirilirdi ki, Borçalı və Qazax məntəqələrinin müsəlman əhalisinin silahlandırılması üçün Ərzrum, Oltu, Ərdəhan, Qars və Gümrüdə 9800 böyük və 2200 kiçik çaplı rus tüfəngi mövcuddur. Bundan başqa isə 4-cü ordu məntəqəsində həyata keçiriləcək təşkilatlanma üçün Culfaya 5 min ədəd rus tüfənginin göndəriləcəyi bildirilirdi (71).

Ancaq şübhəsiz ki, təkə silah göndərilməsi bütün məsələləri həll etmirdi. Azərbaycana yola düşməzdən əvvəl 5-ci Qafqaz diviziyasının komandanlığını na-rahət edən başlıca məsələ Azərbaycana sursatın gətirilməsi məsələsi idi. Müharibə şəraitində bu məsələ gündəlik bir problemə çevrilmişdi. Diviziya komandanlığının narahatçılığını artıran bir də o idi ki, istifadə edilən mauzer tüfənglərinin, Şnayder və qüdrətli topların güllə və mərmiləri yalnız Türkiyədən gətirilməli idi. Azərbaycan ətrafında mövcud olan şəraitin mürəkkəbliyi Türkiyədən həyata keçiriləcək daşın-maların ardıcıl olacağına heç bir zəmanət vermirdi. Bir tərəfdən ermənilərin türklərə qarşı düşmən münasibəti, digər tərəfdən də Gürcüstan ərazisindən keçən dəmir yolu xəttinin almanların nəzarəti altında olması, Türkiyədən həyata keçiriləcək təchizat işlərinin kifayət qədər mürəkkəbləşəcəyinə obyektiv zəmin yaradırdı. Azərbaycan ərazisində olan dəmir yolu xəttinin daşınma imkanlarının aşağı olması, xüsusilə vaqonların çatışmaması bu sahədəki çətinlikləri daha da artırırdı. Zaqafqaziya Federasiyası dağılıqdan sonra bölgədə istifadə olunan vaqonlardan 5 min ədəd Gürcüstanda saxlanılmışdısa, Azərbaycana cəmi 150 ədəd vaqon verilmişdi (72). Bu da haqlı narahatçılığı artırmaqda idi.

Digər tərəfdən də Gürcüstana sərhəd bölgələrindən keçən yük karvanları ta-lanır və Qafqaz İslam Ordusu üçün nəzərdə tutulan əşyalar və təchizat bəzi vaxtlar mənzil başına çatmırdı. Məsələn, 1918-ci il iyun ayının 14-də Sadaxlı istiqamətində hərəkət edən silah, sursat, əşya dolu 40 araba gürcülər tərəfindən saxlanılmış və bütün arabalar talan edilmişdi. Yəni Gürcüstan ərazisindən keçən dəmir yolları bağlı olduğu kimi, quru yolları ilə getmək özü də təhlükəsiz deyildi (73).

Daşınma və nəqliyyatda olan çətinliklər dərhal cəbhə bölgələrində də özünü hiss etdirirdi. Sərf edilən sursatın əvəzi gətirilmədiyi üçün şəxsi heyət güllə və mərmilərdən sarıdan xeyli qıtlıq çəkirdi. İlk döyüşlər zamanı bu cəhət xüsusilə özünü göstərirdi. Həmin qıtlığın qarşısının alınması üçün hissə komandirləri müxtəlif yollarla əl atırdılar. 5-ci Qafqaz diviziyası komandanının əmri ilə piyada alaylarında sursatın çatışmaması üzündən taborların şəxsi heyətindən mauzer tüfənglər toplanır, əvəzinə isə rus tüfəngləri verilirdi. Bu ondan ötrü edilirdi ki, mauzer tüfənglərinin güllələri Türkiyədən gətirilməli idi. Rus tüfənglərinə isə Azərbaycanda güllə tapmaq mümkün idi. Bu yolla üçüncü taborlarda qənaətedilən güllələr alayların digər taborlarına paylanırdı. Ancaq elə üçüncü taborlara paylanmalı olan rus tüfəngləri də kifayət qədər deyildi. 5-ci Qafqaz diviziyasının ixtiyarında nəzərdə tutulan silah dəyişməsinə həyata keçirmək üçün cəmi 600-ə yaxın tüfəng var idi. Əslində isə 1400 ədəd tüfəng lazım idi. Ona görə də firqə komandanlığı çalışmayan 800 ədəd tüfəngin və rus tüfəngləri üçün zəruri olan 600 min güllənin göndərilməsini ordu komandanlığından xahiş edirdi.

Sursat gərginliyi ilə bağlı 5-ci Qafqaz diviziyası komandanı 1918-ci il iyun ayının 21-də Göyçaydan Qafqaz İslam Ordusu komandanına yazdığı məktubda bildirirdi ki, diviziyanın vətənlə əlaqəsi kəsilib, hər cürə təchizat mənbəyindən uzaqlarda, İslam ələminə düşmən kəsilmiş ermənilərlə dolu bir məntəqədə yerləşmişdir. Qoşun hissələrinin ixtiyarında olan sursat son döyüşlər zamanı işlədilmiş və indi onun bərpa edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Diviziya komandanı daha sonra əlavə edirdi ki, Qafqaz əhalisinin, xüsusilə ətraf məntəqələrin müsəlman əhalisinin mövcud təhlükədən qurtulması üçün yeganə ümid yeri olan 5-ci Qafqaz diviziyası ona həvalə edilmiş vəzifələri yerinə yetirməsi yalnız bütün təchizat ehtiyaclarının aradan qalxdığı təqdirdə mümkündür. Bununla bağlı İslam Ordusu komandanlığından xahiş olunurdu ki, piyadaların hər birinə 500 ədəd güllə hesabı ilə diviziyaya 3 min sandıq mauzer gülləsi, Şnayder və qüdrətli toplar üçün isə 4 min mərmilə göndərilsin (74).

Silah və sursata ehtiyac təkə düşmənlə təmas xəttində deyil, ermənilərin və rus qoşunlarının təhlükəsi hiss olunan başqa bölgələrdə də vardı. Ona görə də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının həm döyüşən hissələrin, həm də müqavimat dəstələrinin ehtiyacını aradan qaldırmaq üçün lazımı tədbirlər həyata keçirməyə çalışırdı. 1918-ci il iyun ayının sonlarında 300 ədəd tüfəng və 200 sandıq güllə Şima-li Dağıstan və ətraf bölgələrdə olan könüllü dəstələrə paylandı. Onlardan 200 ədəd tüfəng və 150 sandıq güllə Axtriya, 20 ədəd tüfəng və 20 sandıq güllə Qutqaşənə, 12 sandıq güllə Padara və Xaçmaza göndərilmişdi. Vaxtilə rus hərbiçilərindən alınmış 51 ədəd tüfəng isə Şəkinin kəndlərinə paylanmışdı (75).

Lakin bunlar da hələ bütün tələbatı ödəmirdi. Xüsusilə, cəbhə bölgəsində silah və sursata olan zərurət hələ də davam edirdi. 1918-ci il iyun ayının sonlarında 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığının zabıtları gizlətmirdilər ki, onlarda ciddi narahatçılıq doğuran başlıca olaraq iki şey idi - birincisi sursat, digəri isə içməli su (76).

Sursata olan ehtiyacın daha sürətlə aradan qaldırılması üçün iyun ayının 26-da Əmənulla əfəndi adlı birisi 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığı tərəfindən Gən-cəyə göndərilmişdi. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından isə Ərkani-hərb rəisi Nazim bəy bütünlükdə İslam Ordusunun ehtiyaclarını aradan qaldırmaq üçün Gəncədən Qars və Gümrüyə ezam olunmuşdu. Geri qayıdanda o özü ilə Dilican yolu ilə Qazaxa müəyyən miqdarda sursat da gətirmişdi. Sursatın bütün tələbatı ödəyəcək səviyyədə olmaması İslam Ordusu komandanlığını da ciddi narahat edirdi. Xüsusilə sursatın olmaması üzündən irəliyə doğru hərəkətin ləngiməsi ordu komandanlığını qane etmirdi. İyun ayının 29-da 5-ci Qafqaz diviziyasının ko-mandanlığına göndərilən məktubda bu məsələ belə dəyərləndirilirdi: "Hərəkəti-təərrüzədə bir az bitəət (ləngimə) hiss ediliyor. Hər nə qədər mövsüm pək sıcaq isə də yenə sabahın ilk və axşamın gec saatlarından əzəmi dərəcədə və kəməli-sürətlə istifadə edilməsi lazımdır. Ərkani-hərb rəisi Nazim bəy övdət etdi (qayıtdı). Bütün mətalibiniz yapılacaqdır. 9-cu ordudan 80 sandıq mauzer cəbbəxanası ilə 800 atım top mərmisi Dilican yolu ilə Qazaxa vürud etdi. Bunlar Ağstafadan qatarla Ucara göndəriləcəkdir" (77).

Türkiyədən daşınan silah və sursat adətən quru yolla Dilicandan keçməklə Qazaxa gətirilir və buradan da dəmir yolu vasitəsilə düşmənlə təmas xəttinə yaxın olan stansiyalara daşınırdı. Məsələn, 1918-ci il iyul ayının ortalarına aid olan ra-portların birində bildirilirdi ki, Ağstafadan Kürdəmirə 162 sandıq güllə, 362 sandıq isə top mərmisi yola salınmışdır (78).

Silah və sursatın Türkiyədən gətirilməsi məsələsinə istər Qafqaz İslam Ordusu, istərsə də Şərq Ordular qrup komandanlığı tərəfindən xüsusi diqqət yetirilirdi. İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən qaldırılan vəsatətlər bir qayda olaraq Şərq Ordular qrup komandanlığı tərəfindən də yerinə yetirilirdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, müəyyən vaxtlarda yaranan gərginliklər bir müddətdən sonra qismən aradan qaldırılırdı.

Silah və sursata olan ehtiyac həm də qismən Azərbaycanın daxili imkanları hesabına ödənilirdi. Köntüllü müqavimət dəstələri əsasən bu dəstələrin üzvlərinin öz silahları hesabına silahlandırılırdı. Bundan başqa dəstələrə yazılmayan əhali ara-sından da silah toplanırdı. Verilən əmrə görə əhali arasından silahlar heç bir basqın təhlükəsi olmayan yaşayış məntəqələrindən toplana bilərdi (79).

5-ci Qafqaz diviziyasının hissələri Bakıya yaxınlaşdığı vaxt İslam Ordusu komandanlığının əmri ilə azad olunmuş Göyçay və Şamaxı ərazisində çağırış keçirmək qərara alındı. Bu əmrin ilk bir neçə bəndi əhalidəki silahların da çağırış altına alınması ilə bağlı idi:

1. Göyçay və Şamaxı əhalisindən 19-dan 25 yaşına qədər olanı silah altına alınacaq;
2. Hər kəs tüfəng və patronu ilə gəlməlidir;
3. Tüfəngi olmayanlara əsgər idarəsi komissiyonu tüfəng və cəbbəxana tədarük edəcək;
4. Tüfənglərini Vətən müdafiəsi vəzifəsi ilə toplaşan cavanlara verənlər əsgər idarəsindən vəsiqə alacaqlar;
5. Əsgərə tüfəng verilməsi xüsusunda əsgər idarəsi və hökumətdən tədbirlər yapılacaqdır. İşin axırında tüfənglərini belə müqəddəs və ali bir yolda verməyib də öz evində təsadüf edəcəklərini ümid etmirəm;
6. Evlərdə qalacaq hər tüfəng üçün bir şəhadətnamə olması lazımdır. Tüfənglər üçün şəhadətnamələri əsgər idarəsi komissiyonu verəcəkdir. Vəsiqəsiz tüfəng saxlayanlara əmrə itaət etməmək cəzası veriləcək. Bu xüsusda idareyi-ürfiyyə qanunu tətbiq olunur;
7. Tüfənglərin şəhadətnaməsi olub-olmadığını Osmanlı əsgəri komandanlığı kontrol edir..." (80).

İslam Ordusu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəy tərəfindən imzalanan bu əmr əslində təlimat xarakteri daşıyırdı və adları çəkilən qəzaların yaşayış məntəqələrindən silah toplanmasını nizamlamalı idi.

Bakının azad edilməsi üçün qəti hücumlara hazırlaşarkən silah və sursat ehtiyatlarının yaradılmasına da diqqət xüsusilə artmışdı. Bu məsələ ilə Nuru Paşadan başlamış hərbiyyə naziri Ənvər Paşayadək bütün səviyyələrdə olan komandirlər məşğul idilər. Məsələn, 1918-ci il 7 avqust tarixli məktubu ilə Ənvər Paşa Nuru Paşaya bildirirdi ki, bu günlərdə Qarakilsədən Ağstafaya bir min sandıq güllə və 5 min ədəd top mərmisi göndərilmişdir (81). Bir neçə gün sonra Şərq Ordular qrup komandanı Xəlil Paşa bildirirdi ki, Bakının azad edilməsi üçün Batumdan tezli qaubitsa topçu batareyası və bütün növlərdən olan mərmilər göndəriləcəkdir (82). Maştağa sakinlərindən təşkil edilmiş könüllü dəstəni silahlandırmaq üçün Ağdaş əhalisindən 400 ədəd tüfəng toplanıb gətirilmişdi. Nuru Paşa Xəlil Paşadan xahiş edirdi ki, Maştağa dəstəsini tam silahlandırmaq üçün Batumdan da müəyyən miqdar silah göndərilsin (83).

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin də təchiz səviyyəsində müsbət dəyişikliklər baş verirdi. Məsələn, 1918-ci il avqust ayının ikinci yarısında 633 nəfər şəxsi heyəti olan 3-cü alayda 122 ədəd müxtəlif tipli tüfəng var idi (84). Qərargahı Ağdaşda yerləşən 4-cü alayın birinci taborunda 665 nəfərə qarşı 581 ədəd silah var idi. Həmin alayın Göyçayda olan ikinci taborunda isə 662 nəfərə qarşı 414 müxtəlif növlü silah var idi (85).

Göründüyü kimi 4-cü alaya nisbətən 3-cü alayın təchizat vəziyyəti daha ağır idi. Ağdamda yerləşən 2-ci alayın təchizat səviyyəsi hətta bundan da aşağı idi (86). Yəni göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq, maddi-texniki təchizat səviyyəsində çatışmazlıqlar qalmaqda idi. 1918-ci il avqust ayının axırı, sentyabr ayının əvvəlləri Qafqaz İslam Ordusunun bütün imkanları Bakının azad edilməsi üçün səfərbər edilmişdi. Bu istiqamətdə atılan addımlar öz məntiqi nəticəsini verdikdən sonra Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində də bir sıra səmərəli tədbirlər həyata keçirildi.

Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin işə təminatına gəldikdə isə içməli su istisna olmaqla bu sahədə vəziyyət nisbətən daha yaxşı idi. Su ilə bağlı olan çətinliklər də əsasən Azərbaycanın təbii şəraitindən irəli gəlirdi. Bir çox ərazilərdə içməli su mənbəyinin olmaması və onun uzaqdan daşınması üçün nəqliyyat vasitələrinin çatışmaması qoşun hissələrində bəzən çox böyük narahatlıqlar yaradırdı. 5-ci Qafqaz diviziyasının Ərkani-hərb rəisi Rüşdü bəy öz xatirələrində yazırdı ki, bəzi döyüşlərin gedişində su qıtlığı əsgərlərə mərmə və ya güllə qıtlığından daha çox əziyyət verirdi. Güllə qurtardığı təqdirdə əsgərlər hələ süngü ilə döyüşə bilərdilərsə susuzluğa qarşı isə ediləcək bir çarə yox idi (87).

Susuzluq əsasən Göyçayla Qaraməryəm, Mərzə ilə Bakı arasında, dəmir yolu xətti boyunca isə Kürdəmirdən başlayaraq Bakıya qədər olan ərazidə hiss edilmişdi. Dəmir yolu boyunca hərəkət edən hissələrə su çatdırılması üçün vaqon-sisternlərdən istifadə olunurdu. Lakin dəmir yolunun işlək vəziyyətdə olmaması, düşmənlə təmas xətlərində dəmir yolu xətlərinin düşmən tərəfindən xarab edilməsi bu sahədə də müəyyən çətinliklər yaradırdı.

Azərbaycan daxilində ərzaq ehtiyatlarının kifayət qədər olması Qafqaz İslam Ordusunun qalan işəsinə təmin etməyə imkan verirdi. İşə təminatı ümumən Azərbaycanın daxili imkanları hesabına ödənilirdi. Çünki bir tərəfdən Türkiyədən çox böyük miqdarda ərzağı daşımaq mümkün deyildi, digər tərəfdən də bu qədər ərzağı əldə etmək də artıq Türkiyənin imkanları xaricində idi. Neçə il davam edən müharibə ölkənin iqtisadi imkanlarını xeyli zəiflətmişdi. Bu isə orduların təchizat səviyyəsində artıq özünü göstərməkdə idi. Hələ 1918-ci ilin aprel ayında III Ordu komandanlığının ərzaqla bağlı sorğularına Baş komandanlıqdan bildirilmişdi ki, indi bütün ordu işə çətinliklərlə üzbəüz qalmışdır. Aprel ayından başlayaraq oktyabr ayına kimi III Ordunun işəyə olan ehtiyacı bütünlükdə 38305 ton təşkil edirdi. Onun işə anbarlarında mövcud olan işə isə 12000 ton idi (88). Bu tələb olunan ərzağın yarısından da az demək idi.

Türk qoşunlarının ərzağa olan ehtiyacının aradan qaldırılması üçün də Azərbaycanın təbii imkanlarından istifadə edilirdi. Bunun üçün 9-cu ordu komandanlığından Azərbaycana xüsusi bir heyət göndərilmişdi. Bu heyətə tapşırılmışdı ki, Azərbaycanda, Gəncə ətrafındakı əhalidən nə qədər mümkündürsə ərzaq toplanсын, dəyəri ödənilsin, anbarlara yığılsın və sonra da orduya daşınsın. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Gəncə ətrafından 16800 ton ərzaq toplanılacağına söz vermiş və Bakı azad ediləndən sonra bu miqdarın artırılacağını bildirmişdi. Gürcüstan ərazisindən keçən Qazax-Qarakilsə dəmir yolu bağlı olduğu üçün Azərbaycanda toplanan ərzağı Qafqaz İslam Ordusuna silah və sursat gətirən yük avtomobilləri və arabalar geri qayıdanda aparırdılar (89).

Azərbaycana gələn ilk türk qoşun hissələrinin işəsinə təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu ki, ilk növbədə xristianlar tərəfindən tərk edilmiş ərzaq və yem anbarlarının yeri müəyyənləşdirilsin, onlar qoşunların xeyrinə müsadirə edilsin. Əgər bunlar olmazsa onda əhalidən pulla ərzaq alınması təmin edilsin (90).

Qafqaz İslam Ordusunun işəsinin təmin edilməsi üçün Azərbaycan Cüm-huriyyəti də öz imkanlarından istifadə edirdi. Dövlətin iqtisadi gücünün məhdud olmasına baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti türk qoşun hissələrinin təminatını qismən öz üzərinə götürdü. Hökumətin 21 iyun 1918-ci il tarixli qərarında bildiri-lirdi ki, hərbi hissələrin və türk qoşun hissələrinin işə təminatı bir ay müddətində bütünlüklə dövlət xəzinəsi hesabına ödənilsin (91). Qoşunların ərzaqla təchizatı sonradan da Azərbaycandan ödənilmiş və ərzaq ehtiyatlarının toplanması türk hərbi birləşmələrinin iştirakı ilə aparılmışdı (92).

Bütün qoşunların ərzaq və yemlə təchiz edilməsi Əkinçilik nazirinə tapşırılmışdı. Bu çətin məsələnin həlli üçün əhalidən toplanan vergilər artırılmışdı. Hökumətin razılığı ilə Qafqaz İslam Ordusunun ərzaq ehtiyacının ödənilməsi üçün kəndlilər bağlardan, heyvandarlıqdan aldığı məhsulun onda birini orduya verməli idi. Erməni əhalisi tərəfindən tərk edilmiş torpaq sahələrində becərilən məhsulun isə yarısı ordunun hesabına keçirilməli idi. Bundan başqa döyüş səfərlərinin ha-zırlığı zamanı ərzağın daşınması üçün əhalinin nəqliyyat imkanlarından istifadə edilirdi. Bir çox yerlərdə onsuz da iqtisadi imkanları aşağı olan kənd əhalisindən bu sahədə sui-istifadəyə yol verilirdi ki, nəticədə bəzən kənd əhalisi arasında nara-zılıqlar da ortaya çıxırdı (93).

Qoşunlara isə çox böyük miqdarda işə tələb olunurdu. Təkcə 5-ci Qafqaz diviziyasının işəyə olan tələbatını aşağıdakı rəqəmlərdən görmək mümkündür (94):

	Bişirmək üçün	Yemək üçün	Arpa	Ət məhsulları	Cəmi
1 günlük tələbat(kq)	3830	1150	3878	1916	10774
20 günlük tələbat(pud)	4780	1440	4880	2380	13480

5-ci Qafqaz diviziyasının iaşə tələbatı

Böyük miqdarda ərzağın toplanması və vaxtılı-vaxtında qoşunlara çatdırılması özü də lazımı təşkilatçılıq bacarığı tələb edirdi. Qoşunların iaşə təminatında fasiləliyə yol verməmək üçün ərzaq anbarları yaradılmışdı. Əhalidən yığılan ərzaq bu anbarlarda toplanır və oradan da qoşunlara paylanırdı. Qafqaz İslam Ordusu Bakıya doğru irəlilədikcə bu ərzaq anbarlarının yeri də dəyişdirilirdi. Qoşunların hərəkətinin həm şimal xətti boyunca, həm də cənub xətti boyunca ərzaq anbarları yaradılmışdı (95).

Bu sahədə görülən işləri nizamlamaq üçün 1918-ci ilin iyul ayının 2-ci yarısında 5-ci Qafqaz diviziyasında Mənzil müfəttişi vəzifəsi yaradıldı və həmin vəzifəyə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən qaimməqam Həlim Pərtövbəy təyin edildi. Qoşunların yerləşdiyi Mərəzə ilə Kürdəmir arasında nəqliyyat və daşınmaların təşkili, silah və sursatın təmin edilməsi, sahələrdə olan ərzaq məhsullarının toplanıb anbarlara yığılması, rabitə, habelə arxa ilə əlaqələrin qorunması, qoşunların iaşə təminatı vəzifələri mənzil müfəttişinə həvalə edilirdi. Diviziyanın mənzil müfəttişinin qərargahı Şamaxıda yerləşirdi. Qərargah burada ona həvalə edilmiş işlərin təşkilinə başlamalı idi (96).

Qoşunların iaşə ilə təmin edilməsində Mənzil komandanlığının üzərinə də böyük vəzifələr düşürdü. Nuru Paşa tərəfindən yaradılmış olan Mənzil komandanlığı və onun qurumları azad edilmiş ərazilərdə asayişin təmini ilə məşğul olmağa vəzifəli olsalar da yerlərdə ərzağın toplanması və lazımı yerlərə daşınması da onları yerinə yetirməli olacaqları mühüm işlərdən biri idi.

Azərbaycan daxilində hərəkət məntəqəsi, mənzil komandanlığı və məntəqə komandanlıqlarının vəzifələri haqqında, onların vəzifələrinin icrasının təşkili barədə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən aşağıdakı məzmununda bir təlimat qəbul edilmişdi:

"1. Hacı İlci gölü (Cavadın 44 km cənubundadır)-Xırman gölü-Hacıqabul stansiyası və Şamaxıdan keçən xəttin şərqindəki ərazi hərəkət məntəqəsidir. Bu məntəqənin mənbələri və asayişin təmini Şərq cəbhəsi komandanlığına aiddir.

Mənzil məntəqəsi: Kürdəmir və Ağdaş sancaqlarını əhatə edir.

Mənzil komandanlığı bir başa orduya aiddir. Vəzifəsi aşağıdakılardır:

- Şərq cəbhəsini iaşə etmək. Bunun üçün hər gün nə qədər ərzağın haraya göndərilməsi icab edəcəyini doğruca diviziya ilə təmasda bulunaraq anlayacaqdır;
- Məntəqəsində bulunacaq və ya keçəcək qitəti iaşə etmək;
- Mənzil məntəqəsi daxilində asayiş təmin etmək.

Mənzil məntəqəsindəki mənbələrdən əzəmi bir surətlə istifadə edərək Kürdəmir və Ləki stansiyalarında iddiharata (toplamağa) bulunacaqdır. Mənzil komandanı gündəlik iaşənin təmini üçün Şərq cəbhəsinə nə qədər ərzaq sövq etdiyini və hansı anbarlarda nə qədər ərzaq bulunduğunu hər gün orduya bildirəcəkdir.

Mənzil komandanının kadrosu şimdilik aşağıdadır:

İdarə rəisi: icab edən mövqe komandanı olaraq istixdam edilmək üzrə indilik dörd zabit də veriləcəkdir. Mənzil komandanının əmrində bir milis bölüyü təşkil olunacaqdır. Bunun üçün bir bölük komandanı ilə taqım komandanı olaraq üç kiçik zabit Kürdəmirə göndəriləcəkdir.

2. Məntəqə komandanları bunlardır:

- Qarabağ məntəqə komandanlığı: Şuşa, Gorus və Qarabağ sancaqlarını ehtiva edir. Məntəqə komandanlığı mərkəzi Ağdamdır.
- Gəncə məntəqə komandanlığı: Qazax, Gəncə və Tərtər sancaqlarını ehtiva edir. Məntəqə komandanlığı mərkəzi Gəncədir
- Zaqatala məntəqə komandanlığı. Zaqatala və Nuxa sancaqlarını ehtiva edir. Mərkəzi Nuxadır.

Məntəqə və mövqe komandanlıqlarının vəzifələri bunlardır-hər məntəqə komandanlığı daxilində bir neçə mövqe komandanlığı bulunacaqdır. Məntəqə ko-mandanı məntəqəsi daxilində asayişin təmini və məntəqənin ehtiyacından artıq ərzağı biləxirə veriləcək əmrə görə göndərmək üçün məntəqə mərkəzinə cəm və iddihar edəcəkdir.

Məntəqə komandanları məhəlli hökumətlərlə irtibatda bulunaraq çalışacaqdır. Hökuməti-məhəlli məntəqə komandanlarının hər əmrlərini infaza (icra etməyə) məcburdurlar. Mövqə komandanları məntəqəsi daxilində yuxarıda zikr olunan vəzifələri məntəqə komandanlarının təlimatına nəzərən ifa edirlər. Hər hansı bir məntəqədə bulunacaq milis (könüllü) və nizami qitəat komandanlarının əhali və idareyi-məhəlli ilə münasibət və əlaqələri yoxdur.

Qitəat ehtiyaclarını məntəqəsində bulduqları məntəqə və mövqə komandanları vasitəsilə təmin edəcəklər.

Məntəqə komandanlığının kadrosu indilik bir komandan və yavərdən ibarətdir. Məntəqə komandanları alay komandanı səlahiyyətinə malikdirlər" (97).

Yerlərdə qoşun hissələri üçün ərzağın toplanılmasının və daşınmasının daha yaxşı təşkili üçün Ağdaş mövqə komandanlığı tərəfindən yaradılmış iki nəqliyyat dəstəsi Mənzil komandanlığının ixtiyarına verildi (98).

Nəqliyyat dəstələri təkcə Ağdaş alayının deyil, digər milli alayların tərkibində də yaradılmışdı. Bu nəqliyyat dəstələrinin gücü 50 arabadan ibarət idi. Nəqliyyat dəstələrinin yük heyvanları əhalidən toplanırdı. Əhalidən toplanmış olan heyvanlar tələf olduğu təqdirdə onun əvəzi hökumət tərəfindən ödənilməli idi (99).

Qafqaz İslam Ordusunun qoşun hissələrinin təchizat və təminatını daha da mərkəzləşdirmək və bu işləri daha ciddi nəzarət altında saxlamaq üçün ordu Mənzil müfəttişliyi yaradıldı. Qaimməqam Şefik bəy bu vəzifəyə təyin edildi. Şefik bəyə ordu Mənzil müfəttişi kimi Osmanlı hissələrinin və yerli hissələrin işaşesini təmin etmək, Gəncə, Kürdəmir, Nuxa, Ağdaş və Ağdamda 100 min insan və 50 min heyvan üçün bir illik ərzaq ehtiyatı toplamaq, ordunun ehtiyacı təmin olunmadan əhalinin sərbəst ticarətinə yol verməmək vəzifələri həvalə olunmuşdu (100).

Ordu Mənzil müfəttişliyi Bakı şəhəri üzərinə qəti hücum hazırlanarkən yaradılmışdı. Bu dövrdə ərzağa olan tələbat getdikcə artmaqda idi. Çünki 15-ci firqənin Bakı ətrafına gətirilməsi gündəlik sərf olunan işaşenin miqdarının daha da artmasını şərtləndirirdi. Bundan başqa Bakının azad edilməsindən sonra Azərbaycanın milli qüvvələrinin sayının xeyli artırılması üçün də cəhdlər göstərildi. Sayı çoxalan qüvvələrin ərzaq ehtiyacını ödəmək üçün Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı ən müxtəlif vasitələrə əl atırdı. Həmin məqsədlə müsəlmanların verməli olduğu zəkatın da ordu xeyrinə toplanması qərara alınmışdı. Bununla bağlı əhali arasında yayılmış olan elanda deyilirdi: "Şəriət qanuni-cəlisinə məbni müsəlman əhalisi tərəfindən məhsulatin 1/10 zəkat mollalara, fəqirlərə və cəmiyyəti-xeyriyələrə verilməməsi təyin olunmuşdur. Bu sənə Azərbaycan hökuməti və Qafqaz İslam Ordusu komandanı həzrətlərinin əmrinə məbni zəkatdan toplanılacaq məhsulların orduya sərf olunması qərara alınmışdır. Buna görə zəkat türk zabitanının rəhbərliyi altında xüsusi komissiyalar tərəfindən toplanacaq" (101).

Zəkatdan gələn ərzaq türk zabiti Asim bəyin rəhbərliyi altında toplanmalı idi.

Mövcud olan tələbatın ödənilməsi üçün zəkatın da ordu xeyrinə toplanma-sından belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Qafqaz İslam Ordusunun işaşə təminatında gərginlik olmasa da, bu sahədəki vəziyyətin bütün tələbata cavab verdiyini də id-dia etmək olmaz. Türk qoşun hissələrinin Azərbaycanı tərk etməsindən az sonra Həbib bəy Səlimovun ordunun maddi təminatının vəziyyəti barədə Nazirlər Şura-sına göndərdiyi məktubda yazılanlar da sonradan təchizat və təminat məsələlərinin kifayət qədər zəifləməsinə göstərirdi. Polkovnik H. Səlimov yazırdı: " Atlar pis vəziyyətdədir, 2 aydır ki, maaş yoxdur. Toplar var, ancaq onu çəkən atlar yoxdur, pal-paltar həddən artıq azdır, əsgərlər acından ölər, nə qədər "un şorbası" yemək olar? Yeməksiz, geyimsiz ordu olar?" (102).

Polkovnik H. Səlimov işaşə təminatında Qafqaz İslam Ordusunda tətbiq edilən sistemin təkmilləşdirilməsini də vacib bilirdi. Həmin sistemə müvafiq olaraq yerlərdə yığılan ərzaq məhsulları mərkəzi anbarlara toplanır və oradan paylanırdı. H. Səlimovun fikrincə bu işaşə təminatında fasiləliyə səbəb olurdu. O isə təklif edir-di ki, buna son qoyulmalıdır, hər bir korpusun, diviziyanın və alayın öz işaşə anbarı olmalıdır və hər bir hissə və birlik özü öz imkanlarını ölçüb biçmək, habelə ərzaq təminatını çevik şəkildə həyata keçirmək imkanına malik olmalıdır.

Kadr və səfərbərlik işinin vəziyyəti

Qafqaz İslam Ordusunun qarşısında dayanan vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün kadrlarla işin qurulmasına, səfərbərlik sahəsində lazımı nəticələrin əldə edilməsinə kifayət qədər əhəmiyyət verilirdi. Türk qoşunlarının Azərbaycanda olduğu beş ay müddətində bu problemin həlli istiqamətində aydın bir siyasətin formalaşdırılmasında və onun həllinin ardıcılığına nail olunmasında müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Belə çox şaxəli və miqyaslı problemlərin nəzəri və praktiki həlli üçün beş aylıq müddət çox az vaxt olsa da, əldə edilən nəticələr görülmüş işlərin səmərəsiz qalmadığından xəbər verir. Xüsusilə yeni-yeni qoşun hissələrinin yaradılması, ordunun şəxsi heyətinin bütün gücünün səfərbər edilməsi, Bakının işğaldan azad olunması, dövlət müstəqilliyi üzərində olan real təhlükənin sonuqdurulması kadrlarla işin qurulmasına, səfərbərliklə bağlı tədbirlərin vaxtılı- vaxtında həyata

keçirilməsinə lazımı səviyyədə diqqət yetirildiyini nümayiş etdirir. Azərbaycana gəldiyi ilk günlərdən Nuru Paşanın bu sahədə aydın xətti mövcud idi. Həmin xətt də ondan ibarət idi ki, milli Azərbaycan qoşun hissələrinin kadr heyətini milli azərbaycanlı və müsəlman zabitlər təşkil etməli və Azərbaycandakı çağırışçı ehtiyatı milli qoşunların yaradılmasına cəlb olunmalıdır. Azərbaycanın milli hərbi kadrlarının azlığı, əhalinin hərbi xidmətdən uzaqlaşdırıldığı, habelə müharibənin tüğyan etdiyi bir vaxtda bu məsələlərin həlli asan olmasa da, atılan bir sıra qətiyyətli addımların nəticəsi çox böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi. Xüsusilə ilk hərbi təhsil ocağının işə salınması Azərbaycanda professional milli hərbi kadrlar hazırlığı istiqamətində atılan ilk addım kimi tarixi dəyərini indiyə kimi qoruyub saxlamaqdadır.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi Azərbaycanın ilk milli Hərbiyyə məktəbinin təşkilinə hələ dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən əvvəl təşəbbüs göstərilsə də, onun praktiki fəaliyyətə başlaması türk zabitlərinin adı ilə bağlıdır. Nuru Paşanın əmri ilə bu məktəbə Qafqaz İslam Ordusunun ən təcrübəli zabitlərindən biri olan miralay Atif bəy rəhbər təyin edilmişdi (104). Nuru Paşa özü şəxsən bu məktəbin açılmasını və ardınca fəaliyyətini çox böyük maraqla izləyirdi. Qafqaz İslam Ordusunun formalaşdırılması üçün həmin məktəbə böyük ümidlər bəsləndiyini Nuru Paşanın xatirələrində görmək mümkündür. O yazırdı: "İslam Ordusu təşkilatı üçün fazla (çoxlu) zabitə möhtac idi. Və bu ehtiyacın təmin edilməsini mütəəddid dəfələr İstanbuldan tələb edildiyi kafi miqdarda zabit göndərilməmişdi" (105). Buna görə də Nuru Paşa Azərbaycanın ilk milli Hərbiyyə məktəbinin fəaliyyətə başlamasına və milli zabit kadrlarının yetişdirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Qafqaz İslam Ordusu komandanı Hərbiyyə məktəbinin müdiri Atif bəyi də öz xatirələrində xüsusi bir rəğbətlə anırdı.

1918-ci il iyun ayının əvvəllərində fəaliyyətə başlayan milli Hərbiyyə məktəbinin qəbul norması 100 nəfər olsa da, orada oxumaq istəyən azərbaycanlıların sayı xeyli çox idi (106). Məktəbin tədris rejimini nizamlayan Əsasnamədə bu təhsil ocağının qarşısında dayanan vəzifələr belə açıqlanırdı: Tələbələrin bir taqım komandiri olaraq yetişməsi, onların bölüyün idarə edilməsinə qadir olması, hissələrdəki şəxsi heyətin təlim və tərbiyəsinə rəhbərlik edə bilməsi. Bu keyfiyyətlərin əldə edilməsi üçün müvafiq tədris proqramı hazırlanmışdı. Onun bütünlüklə həyata keçirilməsi tələbələrin lazımı tələblərə cavab verə biləcək zabit kimi yetişməsinə zəmin yaratmalı idi. Həmin tədris proqramının qayəsi aşağıdakılar idi:

- Müasir müharibənin tələblərinə uyğun hazırlığa malik olmaq;
 - Mənaqə və taqım daxilində həm yanaşı, həm də ərazi üzərində dağlara hərəkət etmək, bölüklərin idarə edilməsi vərdişlərinə yiyələnmək və bu sahədə məharət əldə etmək;
 - Bölüyün yanaşı və dağınıq hərəkətinin müxtəlif döyüş şəraitində tətbiqini bacarmaq, piyada taborunun ayrıca və alay tərkibində hərəkət edərək açılmasını müşahidə etmək və bu əməllərin icrasını bacarmaq;
 - Cərgə, mənaqə, taqım daxilində döyüş atışları icra etmək və istifadə olunan silahların atəş xüsusiyyətlərinə bələd olmaq. Atış nizamnaməsini öyrənmək, atışın nəzəri əsaslarına yiyələnmək. Pulemyotlar haqqında nəzəri biliklərə malik olmaq və ondan praktiki olaraq istifadə etməyi bacarmaq (107).
- Gələcək zabitlərin bu döyüş keyfiyyətlərinə yiyələnməsi üçün təlim-tərbiyənin hansı istiqamətlərdə aparılması da Əsasnamədə öz əksini tapmışdı. Təlim prosesi bütünlüklə 5-6 aylıq bir müddəti əhatə etməli və üç dövrəyə bölünməli idi. Birinci dövrdə əsas diqqət tələbələrin fərdi hazırlığına, fərdi vərdişlərin qavranılmasına yönəldilmişdi. Bu dövrə ərzində tələbələr aşağıdakı nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnməli idilər:
- Sırada əsas vəziyyət, istiqamət və dönmələr, müxtəlif yürüşlər, təzim və nizam, əsgər təchizatı, onun mühafizə və istifadə edilmə qaydaları, diz çökmək, si-lahdan istifadə, rəsmi-təzim;
 - Süngü və onun işlədilməsi qaydaları. Xəncərin işlədilməsi;
 - Hər növ maneələri aşmaq, dırmanmaq, atlanmaq təlimləri (çantalı və çantasız), üzməyi bacarmaq;
 - Nişanalmanın müxtəlif vəziyyətləri, sipər gerisindən və müxtəlif əşyaların arxasından, mağzaldan nişan almaq, atışa hazırlıq təlimləri (müxtəlif atış siniflərinə aid vəzifələr komandirlər tərəfindən seçilir);
 - Ərazini bilmək, ərazi əşyalarından məharətlə istifadə etmək;
 - Müxtəlif şəkillərdə toplanmaq, açılmaq, topçu və digər piyada atəşi təsiratı altında geri və yanlara hərəkət;
 - Müxtəlif bombaları öyrənmək, onların hər şəraitdə işlədilməsini bacarmaq;
 - Qaz maskası, onun necə və harada istifadəsini öyrənmək;
 - Hücum və mühafizədə nəfərin ümumi vəzifəsi və özünü aparması qaydaları;
 - Müharibə işarələri, telefon haqqında məlumat;
 - Yürüş qaydaları haqqında məlumat. Yürüşlərdə və dayanarkən tibbi kömək barədə məlumatla malik olmaq;
 - Tüfəngin quruluşu, onun ibtidai sökülüb-yığılması;

- Çanta və çadırların istifadəsi;
- Yaxın müharibə, müharibədə işlədilən toplar, alov silahları, müxtəlif piyada və kəşfiyyat silahları, təyyarələr haqqında məlumat;
- Ərazidə kəşf və təhlükəsizlik tədbirləri, xəbər göndərmə, əmr göndərmə, müxtəlif vəziyyətdə rabitə və əlaqə yaratmağı bacarmaq;
- Bəsit bir körpünün tənzimi, əsgəri körpülər haqqında məlumat, istehkam, piyada, topçu, süvari, nəqliyyat və s. qoşun qisimləri və onların vəzifələri haqqında biliklərə malik olmaq;
- Müxtəlif sipərlər, ara sipərləri, məhəlli mühafizə yerlərinə yaxınlaşma yolları, tərəssüd mövqeləri, sipərdən tərəssüd (müşahidə) və müharibə qurğuları, bomba mövqeləri, yaxın müharibə silahlarının istifadə olunacağı yerlər, qaz hücumu, işarə tapançaları və s. haqqında məlumat;
- Gecə şəraitində səssiz yürümək, silah hərəkətləri, silahı doldurmaq, müəyyən nöqtəyə yürümək, gecə şəraitində müxtəlif görünüşlərə göz alışdırmaq. Fərdi tərbiyəyə aid olan hər növ tədbirlər (108).

Hər bir dövr üçün həftəlik dərslər proqramı tutulmuşdu. Məsələn, birinci həftə üçün həftəlik dərslər proqramı belə idi:

1. Münfərid qitəyə (bölməyə) aid atış qaydaları....2 dərslər
2. Təşkilat və məlumatı-əsgəriyyə....2 dərslər
3. Mövqe müharibəsi və xidmət nəzəriyyəsi....2 dərslər
4. Daxili xidmət və müxtəlif xidmət və ədəb normaları.... 2 dərslər
5. Gigiyena.... 1 dərslər
6. Osmanlı tarixi.... 1 dərslər
7. Musiqi....1 dərslər

Hər gün axşamlar tələbələrə məşğələ-müzakirələr aparılırdı. Həftəlik dərslər cədvəlinə xüsusi olaraq qeyd edilmişdi ki, axşam müzakirələri türkçə aparılmalıdır (109). Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, tədris prosesindən müəyyən dərslərin aparılmasına yerli kadrlar cəlb edilmiş və onlar da bu dərsləri rus dilində aparmışlar.

Təlim-tərbiyə prosesinin ikinci dövrü manqa və taqım barəsində nəzəri və praktiki biliklərin əldə edilməsi ilə bağlı idi. Həmin biliklər konkret olaraq Əsasnamədə aşağıdakı şəkildə təsbit edilmişdi:

- Manqa və taqımın müxtəlif vəziyyətdə tərtib və təşkili, onların yanaşı nizamda müxtəlif hərəkətləri, silah işlədilməsi, yanaşı nizamda hücum və yürüş qaydaları;
 - Manqa və taqımın müxtəlif atəşlərə qarşı sipərlər vasitəsilə mühafizəsi, onların dağınıq və toplu nizamda müxtəlif yürüşləri, fırlanmaq, yürüş istiqamətini dəyişdirmək;
 - Manqa və taqımın praktiki təlimlərində müəyyənləşdirilmiş bir mövqeni (irəlidə, geridə, yanda) işğal etmək. Topçu, pulemyot və piyada atəşləri, habelə təyyarə bombardmanı və atəşləri altında yürüşlər icra etmək, müxtəlif hücum dalğalarını təşkil etmək, gözləmə və hərəkət mövqelərində olmaq, sıçramaq, sıçrayarkən atəş himayəsi yapmaq;
 - Kəşfiyyat və müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirmək, rabitə təsis etmək, qoşun qisimlərinə yardım etmək, istirahət çadırları açmaq, düşərgə təsis etmək, körpü, tunel və s. kimi müxtəlif obyektləri mühafizə etmək;
 - Hücum və mühafizədə manqa və taqımın qarşısında dayanan vəzifələri bilmək, keçidlərdən keçmək, dağınıq nizamda hücum və təqib etmək, topçu, pu-lemiyotçu və süvariyə qarşı hücum və müdafiədə olmaq, gecə şəraitində yanaşı nizamda hərəkət edə bilmək, gecə şəraitində köməkçi vəsaitlə atəş açmaq;
 - Müharibə şəraitində müşahidə mövqeləri düzəltmək, mərmilər daraqlarından istifadə etmək, 2-ci dərəcəli mövqeləri təchiz etmək;
 - Qarşı qarovulda dövrüyyəyə keçmək və böyük qarovul ehtiyatına mənsub olmaq. İrəli çıxarılmış qarovulun vəzifələrini bilmək. Təyyarələrə atəş;
 - Manqa və taqımın müstəqim və ya bölük daxilində vəzifə alıb həyata keçirmək haqqında nəzəri bilik və praktiki vərdislərə malik olmaq (110).
- Üçüncü dövrə isə tələbələrdə bölük hazırlığı barədə zəruri biliklər aşılamalı. Bölüyün istər ayrıca, istərsə də tabor daxilində döyüş vəzifələri və onların yerinə yetirilməsi yolları Əsasnamədə nəzərdə tutulan proqramın məğzini təşkil edirdi. Bununla bağlı tədris prosesinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdi:
- Bölüyün yanaşı nizamda idarə edilməsini və hərəkətini bilmək, hücum etmək;
 - Bölüyün irəli, yanlara və geriye sürətlə yayılmasını, hər hansı mövqe tutmasını, təyyarələrə qarşı atəş açma üsullarını, dağınıq nizam zamanı ümumi hərəkətləri bilmək;
 - Praktiki təlimlərdə bölüyün tabor daxilində müstəqimən müxtəlif müharibə məqsədlərinə nəzərən istifadəsini, hücum və müdafiədə vəzifəsini, süvari hücumlarına qarşı müdafiə tərzini, mövqe müharibələrində fəaliyyətin təşkilini öyrənmək;
 - Yürüşdə, dayananda və istirahətdə irəli çıxarılmış qarovulun istifadəsi qaydası. Pişdar (ön mühafizə dəstəsi), canebdar (yan mühafizə dəstəsi) və dümdarda (arxa mühafizə dəstəsi) vəzifə icra etmək;

- Bir piyada taboru daxilində hücum. Müdafiəyə keçməklə bir neçə təlim icra etmək. Taborun ayrıca və alay daxilindəki yeri barədə məlumata malik olmaq;
- Yayılmış tabor daxilində hər növ rəbitə, əlaqə, müxabirə, telefon, bayraqlarla rəbitə, tabor daxilində pulemyotların istifadə edilməsi və vəzifəsi, qonşu bölmələrlə və alayla rəbitə;

- Taborun ictimai nizamı, yüyürərək müxtəlif istiqamətlərə yan almaq, yürüş qaydaları, taborun alay daxilində açılması, öz daxilində açılış, yürüşdən istirahətə keçmək, dayanmaya keçmə tərzini, işarələrlə idarə, təyyarə atəşləri və topçu atəşləri altında hərəkət, gecə yürüşü;

- Taborun gözləmə mövqeyində dayanması, taborun hazırlıq və hərəkət mövqeyində dayanması və həmin mövqələrdən yayılması;

- Pişdar, canəbdar və dümdarda olmaq. Mühafizə dəstəsi təşkil etmək;

- Tabor daxilində əfradın yetişdirilməsi haqqında zəruri biliklərə malik olmaq (111).

Məktəbin tələbələri üçün nəzəri dərslərdən başqa praktiki məşğələlər də nəzərdə tutulmuşdu. Bir sıra məsələlər üzrə təlimlərin keçirilməsi Əsasnaməyə də salınmışdı. Həmin təlimlər döyüş hazırlığının müxtəlif sahələrini əhatə edirdi:

1) Bomba təlimləri, 2) Silahı doldurma, nişanalma və atış təlimi, 3) Ərazi təsisatı təlimləri, 4) Mübarizə təlimləri, 5) Qaz maskasından istifadə etmək təlimləri, 6) Gecə təlimləri, 7) Müxabirə (rəbitə) tətbiqatı (112).

Məktəb komandanlığı tərəfindən atış təlimlərində icra edilməli olan atış təmrinləri də müəyyənləşdirilmişdi:

- Cərgənin müharibə atışına hazırlığı və onun icra edilməsi;

- Müxtəlif vəziyyətlərdə və vəzifələrdə döyüş atəşi açmaq. Manqa daxilində atəş açmaq;

- Müxtəlif vəziyyətdə taqım daxilində atəş açmaq.

Döyüş atışlarının icrası üçün hər bir tələbəyə aşağıdakı sayda güllə ayrılırdı: cərgə atışı üçün-5 güllə, manqa daxilində atış üçün-10 güllə və taqım daxilində atış üçün-15 güllə (113).

Milli Hərbiyyə məktəbinin ilk zabit buraxılışı Bakı şəhəri azad edildikdən sonra baş verdi (bu barədə aşağıda danışılacaqdır).

Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın yazdıqlarından və arxivlərdə mövcud olan sənədlərdən aydın olur ki, Gəncədə başqa bir hərbi məktəb də açılmışdı. Bu məktəb qoşun hissələrinin formalaşması üçün çox böyük ehtiyac duyulan kiçik komandir heyətinin, çavuşların yetişdirilməsi üçün açılmışdı. Milli qoşun hissələrinin təşkili prosesində onsuz da az olan milli zabit kadrlarının kiçik zabit heyətinin vəzifələrinin icrasını da öz üzərinə götürmələri təlim-tərbiyə prosesini xeyli ləngidirdi. Buna görə də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı 1918-ci ilin avqust ayında kiçik komandir heyəti hazırlayan məktəbi açdırdı. Həmin məktəb belə adlanırdı - Ehtiyat zabit namizədləri təlimgahı (114).

Ehtiyat zabit namizədləri təlimgahının təsdiq edilmiş təlimatında bildirilirdi ki, bu təhsil ocağını açmaqda əsas məqsəd çoxlu sayda çavuşlar yetişdirməkdir. Təlimgahın fəaliyyətə başlaması xüsusilə, piyada qoşunlarında kiçik komandir heyətinə olan ehtiyacı aradan qaldırmalı idi. Təlimgah bir başa İslam Ordusu komandanına tabe idi. Təlimgah komandanın səlahiyyətləri isə diviziya komandirinin səlahiyyətlərinə bərabər tutulurdu. Təlimgahın komandanlığının tabeliyində ehtiyat zabit namizədləri təlim alayı var idi. Bu alayda piyada qoşunları üzrə kiçik komandir heyətinin hazırlığı aparılmalı idi. Digər qoşun növləri üzrə də İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən təlim hissələrində və bölmələrinə müəyyənləşdirilmişdi. Yəni Təlimgahda təlim-tərbiyə təkcə bir tədris korpusunda deyil, eyni zamanda müvafiq ixtisaslar üzrə yaradılmış təlim hissələrində aparılmalı idi (115).

Təlimgaha çağırış yaşına çatmış gənclər qəbul edilməli idilər. Arzu edənlər yerli Əxzi-əsgər şöbələrinə müraciət etməli və onların göndərişi ilə Təlimgaha gəlməli idilər. Burada onlar əvvəlcə tibbi yoxlamadan keçirdilər. Əgər səhhətləri lazımı tələblərə cavab verərdisə onlar yenidən geri qayıtmalı və Təlimgaha qəbul üçün yararlı olmaları barədə Əxzi-əsgər idarəsinə məlumat verməli idilər. Sonra burada ona çağırışçı kimi lazımı sənədlər hazırlanırdı və yenidən Təlimgaha göndərilirdi.

Topçu, ağır topçu, süvari, istehkam, qumbaraçı, pulemyotçu, dəmir yolu xidməti, nəqliyyat, avtomobil, teleqraf, təyyarəçilik, maşinistlik, kimya, mühəndis və konstruktorluq ixtisasları üzrə hazırlanmalı olan kiçik komandir heyətinin sayı Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən müəyyənləşdirilməli və Təlimgaha bildirilməli idi. İxtisas üzrə seçilən namizədlər Təlimgaha gəldikdən sonra müvafiq təlim hissələrinə göndərilirdilər. Namizədlər ixtisas üzrə seçilərkən onların arzu-sundan başqa, ixtisası və qabiliyyətləri də nəzərə alınır (116).

Təlimgahda və təlim hissələrində namizədlərin keçməli olduqları hazırlıq üç dövrəyə bölünməli idi. 1-ci dövrə-ilk təlim dövrü, 2-ci dövrə-böyük təlim dövrü və 3-cü dövrə-sövk və idarə (idarəçilik) təlim dövrü. 3-cü təlim dövründə namizədlər manqa, nisf, taqım və bölüklərin idarə edilməsi vəzifələrini öyrənməli idilər. Ümumi təlim müddəti 4 ay olmalı idi. Həmin müddət ərzində namizədlər ta-qım komandiri kimi yetişməli idilər. Namizədlər Təlimgahda atəş hazırlığı keçməli və istifadə etdikləri silahlardan atəş təmrinləri icra etməli idilər. Hazırlıq müddəti başa çatdıqdan sonra namizədlərin bilik səviyyəsi qiymətləndirilir və onlara üç ka-teqoriya üzrə qiymət verilir.

Hər bir kateqoriyaya aldığı qiymət üzrə vəsiqə verilir və onların xidmət vəzifəsi həmin qiymətlər nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilirdi. Bu kateqoriyalar aşağıdakılar idi:

1- ci dərəcə - A sinfi - ən əla (ali)

2-ci dərəcə - B sinfi - əla

3-cü dərəcə - C sinfi- orta

3-cü kateqoriyaya daxil olanlar zəif hazırlıqlı namizədlər sayılırdı və onlar öz hazırlıq səviyyəsinə görə anbarlarla bağlı vəzifələrə qəbul edilə bilməz, Təlimgahda müəllim qala bilməz və taqım komandiri təyin edilə bilməzdilər. Yəni bu vəzifələr onlara etibar edilmirdi.

Namizədlər göndərildikləri hissələrdə əvvəlcə manqa komandiri, sonra nisf və taqım komandiri təyin oluna bilərdilər. Yəni onlar pillə-pillə bu mərhələləri ardıcılıqla keçərək lazımı təcrübə toplamalı idilər. Onların bu vəzifələrin hər birində nə qədər xidmət etmələri aldıkları qiymət dərəcəsinə görə hissə komandirləri tərəfindən müəyyənləşdirilməli idi. Namizədlər göstərilən vəzifələrdə təcrübə toplamaqla bölüklərə rəhbərlik etmək vərdişlərini də qazanmalı idilər. Onların tutduğu vəzifələrdəki fəaliyyəti alay komandirlərinin daimi nəzarəti altında davam etməli idi. Bu barədə təlimatda yazılmışdı: "Alay komandirləri bunların layiqincə yetişdirilməsinə və bir zabit üçün lazım olan vüqar və əsgərlik şərafinə, amirlik, nüfuz və sifətinin qazanılmasına pək ziyadə çalışmaları, kəndilərini daimi nəzarət altında bulunduracağı kimi nəzəri məlumatlarını genişləndirmək üçün hər dürlü tədbirləri yapacaqdır" (117).

A və B kateqoriyalarına aid olan namizədlər ən azı iki həftə manqada xidmət etməli və orada özlərini yaxşı göstərdikləri halda, sonradan nisf və taqımlara təyin edilə bilərdilər. Bu vəzifələrdə xidmət edəndə geyimlərində namizəd fərqlənmə nişanlarını daşımağa məcbur idilər. A kateqoriyasına mənsub olanlar-baş çavuşa, B kateqoriyasına mənsub olanlar-çavuşa, C kateqoriyasına mənsub olanlar isə - onbaşıya bərabər tutulurdular. Bu şəxslər tutduqları vəzifələrdə uğurla xidmət etdikləri və bütün mərhələləri keçdikləri halda, zabit rütbəsinə layiq görüldə bilərdilər. Həmin vaxta kimi isə onlar ehtiyat zabiti namizədi adlanmalı idilər.

Ən aşağı kateqoriya olan C kateqoriyasına mənsub olanlar təyin edildikləri vəzifələrdə yaxşı xidmət etdikləri halda, müəyyən müddətdən sonra onlar bölük və tabor komandirlərinin vəsatəti və alay komandirinin əmri ilə B kateqoriyasına daxil edilirdilər. B kateqoriyasına aid olanlar isə yaxşı xidmət etdikləri halda, ən azı iki həftədən tez olmayaraq alay komandirinin vəsatəti və diviziya komandirinin əmri ilə A kateqoriyasına daxil edilirdilər. A kateqoriyasına mənsub olanlar isə uğurlar qazandıqları halda ilkin zabit rütbəsinə layiq görüldülər. Bunun üçün onlar ən azı üç ay qüsursuz xidmət etməli və onun zabit rütbəsinə layiq görülməsi bütün səviyyəli komandirlər tərəfindən təsdiq edilməli idi. Namizədlərə ilkin zabit rütbəsi Qafqaz İslam Ordusu komandanın əmri ilə verilirdi. Həmin şəxslər yüzbaşı rütbəsinə qədər yüksələ bilərdilər.

Təlimgahı bitirərkən A kateqoriyasına mənsubluğu haqqında vəsiqə əldə etmiş namizədlər ilk dörd ay müddətində yaxşı xidməti ilə özünü doğrulda bilməzdisə və ilkin zabit rütbəsi ala bilməzdisə onda o, namizədlər siyahısından xaric edilir və baş çavuş müavini kimi hissələrə xidməti davam etdirməyə göndərilirdi. C kateqoriyasına mənsub olanlar isə üç ay müddətində yuxarı kateqoriyalara keçə bilməzdisə, onda onlar da namizədlər siyahısından çıxarılırdı və hissələrə onbaşı vəzifəsinə göndərilirdi. Bu məsələ diviziya komandirinin səlahiyyəti daxilində idi. Namizədlər xidmət vaxtı ciddi bir cəza almış olduqları təqdirdə əvvəlki uğurlarına baxmayaraq dərhal namizədlik siyahısından çıxarılır və hissələrə adi əsgər kimi xidmətə göndərilirdi (118).

Ehtiyat zabit namizədləri Təlimgahında nəzərdə tutulmuş təlim-tərbiyə proqramının yerinə yetirilməsi üçün tədris planı tərtib edilmişdi. Həmin tədris planı aşağıdakı kimi idi:

I həftə

- Yürüş, qaçmaq, adi yürüş, mövqedən yürüş, müxtəlif nizamların təması, sıra, cərgə başının tərfi və icrası;
- Yürüş və dönüşlər (sağa, yarım sağa, yarım sola dönüşlər), durdurmaq;
- Səfin hərbi təşkili, cərgələr arasında və ortasındakı məsafə;
- Manqa qolu təşkili, təmas, sıra və aralıq istiqamət;
- Diz çökmək və yerə yatmaq. Onların tərfi və icrası;
- Silah və qırıcı qisimlər.

II həftə

- Rəsmi-təzim, qitə ilə sinfin hərbi ilə bir komandanı salamlaması. Əl ilə, baş ilə salamlamaq;
- Nişangahın tənzimi və nişanalma vəzifələri;
- Müxtəlif aralıqda üç səfdə yüyürmək və üç səfdə salam;
- Sətsiz dönüşlər (fərdi), bölmə ilə dönüşlər;
- Vücudun müxtəlif vəziyyəti;

- Qılınc təlimi üçün bir bölmənin dağılması və yenidən toplanması. Qılınc təlimi olacaq komandada yapılacak hərəkətlər. Dönmə hərəkətləri, sağ və sola, sola-sağa. Qılınc ilə vəziyyət almaq. Komanda və hərəkət.

III həftə

- Hissəni çox sayda sağa və sola döndərmək;
- Bölmə ilə diz çökmək və yerə yatmaq;
- Bölmə ilə yürüş, komanda ilə durmaq, geriye dönmək;
- Bir manqanın duruşu, yürüşü və müxtəlif istiqamətdə açılması;
- Ərazi tərifli və müxtəlif hədəflər;
- Oturuşlar, sinif oturuşu.

IV həftə

- Atış üçün silahla davranmaq, atəş etmək;
- Tüfəngi geri almaq, silah qapamaq, rahat oturmaq, davranışlar, icra tərzli;
- Mizraq haqda müxtəlif məlumat;
- Hücüm və müdafiə üsulu;
- Ərazinin qapalı və açıq olmasının hədəf üzərinə təsiri.

V həftə

- İndiyə qədər olan təlimlərin təkrarı. Toplanmaq üçün yürüşlər, geri yüyürmək fırlanma və geri dönmələr, oturuş;
- Köşədən keçmək;
- Mahmızın istifadə edilməsi;
- Duruş və müxtəlif yürüşlərə keçmək. Karabinlə yürüş (119).

Süvarilər üçün tərtib olunmuş təlim proqramına aşağıdakı sualların öyrənilməsi daxil edilmişdi:

- Süvari təchizatı: üzəngi, qantarma;
- Qantarma, yəhərləmə;
- Yüklə heyvanlarının istifadəsi və tumar edilməsi;
- Bölmə daxilində tənzim olmaq;
- Bölməni bir az geri almaq;
- Baygır üzərinə sıçramaq və yerə atlanmaq;
- Baygır üzərində oturmaq, oturuşun müntəzəm olması və vücudun üst qisminin dəxi tamamen dik olması;
- Dizginləri bağlamaq və çözmək;
- Əsas xətt üzərində və aralıqda durarkən bölməni bölük və marş komandası ilə sağa və sola döndərmək (120).

Təxminən bir həftə üçün tərtib edilmiş bu proqram sonrakı bir neçə həftə ərzində təkrar edilməli və namizədlərin bilik və vərdişləri daha da möhkəmləndirilməli idi.

Nuru Paşa xatirələrində bildirirdi ki, Təlimgahın birinci buraxılış zamanı oranı 400 nəfər bitirmişdi (121). Həmin buraxılış oktyabr ayının sonlarında baş vermişdi. Avqustda başlamış olan təlim müddəti noyabr ayında bitməli olsa da, Nuru Paşanın xahişi ilə tədris bir qədər qısaldılmış və buraxılış vaxtından əvvəl baş vermişdi. Bu da yeni formalaşdırılan milli qoşun hissələrində kadrların çatışmaması ilə bağlı idi (122).

Zabit çatışmazlığı elə bir problem idi ki, Qafqaz İslam Ordusunun bütün mövcudluğu dövründə o özünü kəskin şəkildə hiss etdirirdi. Kadrların çatışmaması üzündən milli qoşun hissələrinin formalaşması xeyli ləng gedirdi. Yeni yaradılan hissələrdə mövcud olan vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün Nuru Paşanın əmri ilə bir çox kiçik zabitlər keçinməsi mümkün olan hissə və bölmələrdən toplanmış və milli hissələr arasında bölünmüşdü. Bununla belə Nuru Paşa Azərbaycan korpusunun komandirinə göndərdiyi məktubunda xahiş edirdi ki, 1-ci Qazax, 2-ci Qarabağ, 3-cü Zaqatala alaylarına göndərilməli olan mülazimi-əvvəl və sani (leytenant) rütbələrində olan zabitləri ordu qərargahına yollasınlar. Çox güman ki, həmin zabitlər ordu komandanlığında təlimatlandırıldıqdan sonra hissələrə göndərilmişdi. 1918-ci il avqust ayının əvvəllərində Qazax alayına - 30, Qarabağ alayına - 20, Zaqatala alayına - 20, Təlimgaha - 20, Ağdaş alayının iki taboruna - 10 nəfər kiçik zabit göndərilmişdi (123).

Yeni yaradılan milli qoşunlarda Qafqaz İslam Ordusu komandanının əmri ilə alay, tabor və bölük komandirləri hələlik Osmanlı zabidləri təyin edilməli idi (124).

Avqust ayının 2-ci yarısında isə Nuru Paşa bildirdi ki, Azərbaycanın milli qoşunlarından ibarət iki piyada və bir süvari diviziyası təşkil olunması üzərində iş getsə də, bu qoşun hissələrinə təyin edilmək üçün Osmanlı süvari zabidləri ümumiyyətlə yoxdur. Piyada zabidlərinin mühüm qisminin isə arxa hissələrdə olmasına görə onların da çatışmazlığı hiss olunurdu. Bir tərəfdən də azərbaycanlı kadrların olmadığı üçün 2-ci Azərbaycan diviziyasının qərargahında və iki alayın zabit heyətində çatışmazlıqlar var idi (125).

Nuru Paşa zabit kadrlarına olan ehtiyacın aradan qaldırılması üçün Azərbaycana gəlmiş ilk vaxtlar Müsəlman korpusunun tərkibində olmuş qeyri-müsəlman zabidlərdən istifadə edilməsini də məqsəduyğun bilirdi. Hətta bəzi vaxtlarda hissələrdəki rus zabidlərinə qeyri-səmimi münasibət göstərilməsinə etirazını bildirmişdi. Məsələn, 1918-ci il iyun ayının 20-də 5-ci Qafqaz diviziyası komandanına göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, Osmanlı ordusu mənsubunun rus zabitanına münasibət və müəşirələrdə bəzi yersiz hadisələrin vəqə olduğunu eşitdim. Rus zabitanı bolşeviklərə qarşı bizimlə bərabər çalışmaq və iyi xidmətlər göstərməkdədirlər. Ona görə də Nuru Paşa tələb edirdi ki, bütün zabidlər siyasi hissiyatlarını bir kənara qoyaraq sırf bir əsgər kimi yalnız öz vəzifələrinin icrası ilə məşğul olmalıdırlar (126).

Lakin görünür qoşun hissələrinin qurulması və möhkəmləndirilməsi işində qeyri-müsəlman zabidlərə bağlanan ümidlər özünü doğrultmadığı üçün Nuru Paşanın Azərbaycan korpusunun ləğvi və yenidən qurulması ilə bağlı 13 avqust 1918-ci il tarixli əmrinə əsasən bütün qeyri-müsəlman zabidlər Azərbaycan ordu-sundan xaric edildi (127). Qeyd etmək lazımdır ki, Nuru Paşa qeyri-müsəlman zabidlərin tək-cə milli qoşun hissələrində xidmət etməsini deyil, həm də dəmir yolu nəqliyyatında rus və gürcü mütəxəssislərinin çoxluğuna narahatçılığını bildirdi. Baş komandan vəkili Ənvər Paşaya göndərdiyi məktubunda Nuru Paşa qeyd edirdi ki, Azərbaycan dəmir yolu işçilərinin çoxu rus və gürcüdür. Bu da müəyyən ziyan-lara yol açır, cəbhə ilə əlaqələrin sabitliyinə təhlükə törədir. Ona görə də Nuru Paşa xahiş edirdi ki, mümkünsə Türkiyədən Azərbaycana dəmir yolu mütəxəssisləri də göndərilsin (128).

Ləğv olunmuş Azərbaycan korpusu bərpa edilənədək onun azərbaycanlı və müsəlman zabidləri Qafqaz İslam Ordusu tərkibində müxtəlif vəzifələrə təyin edildilər. Bununla bağlı Nuru Paşanın xüsusi bir əmri də var idi. 1918-ci il avqust ayının 20-də hazırlanmış əmrdə zabidlərin hansı vəzifələrə göndəriləyi tələb edil-mişdi. Həmin əmrə görə:

Əli ağa Şıxlinski - Qafqaz İslam Ordusu qərargahına;

Həbib bəy Səlimov - Qafqaz İslam Ordusu qərargahına;

Mirzə Kazım Paşa - təqaüdə;

Həmid bəy Qaytabaşı - İslam Ordusu qərargahına;

Paşa Murad Tlexas (korpusun topçu müfəttişi) - ordu topçu müfəttişliyinə;

İbrahim Paşa Usubov - ordu tabeliyində;

1-ci alay komandiri miralay Əfəndiyev - Mənzil müfəttişliyinə;

2-ci alay komandiri miralay Məmmədov - 3-cü alaya;

Əmənulla Mirzə - təqaüdə göndərilib.

Siyahıda bütünlükdə 124 zabitin adı vardı (129).

Qoşun hissələrinin bolşevik-dəşnak qüvvələrinə qarşı apardığı döyüşlərdə də zabidlərdən ölənlər və yaralananlar var idi. Bu da zabit çatışmazlığı ilə bağlı vəziyyəti nisbətən çətinləşdirirdi. İslam Ordusu komandanlığından əmr verilmişdi ki, döyüş şəraitində şəhid düşən və yaralanan zabidlərin düzgün hesabı aparılsın və onların əvəz edilməsi üçün nə qədər sayda zabit lazım olduğu bilinsin (130).

Mövcud olan bu çatışmazlığa baxmayaraq, İslam Ordusu komandanlığı bütün zabidlərin xidmətinə və davranışlarına, hazırlıq səviyyələrinə ciddi tələbkarlıqla yanaşırdı. Onların döyüş hazırlığının yüksəldilməsi, hərbi intizamın tələblərinə cavab vermələri, bütün səviyyələrdə olan zabidlərin və komandirlərin xidmətlərinin düzgün təşkili daima diqqət mərkəzində idi. Məsələn, Nuru Paşanın məktublarından birində göstərilirdi ki, ordu hissələrində təlim-tərbiyə aşağı səviyyədədir. Orduda təlim-tərbiyə səviyyəsinin qaldırılması üçün o, ilk növbədə zabidlərin səviyyəsinin qaldırılmasını lazım bilirdi. Ona görə də kiçik zabidlərin ha-zırlığının təkmilləşdirilməsi üçün təlim taboru yaradılmışdı və onun işinin düzgün qurulmasını tələb edirdi (131).

Başqa bir əmrində Nuru Paşa göstərirdi ki, bəzi zabidlər qarşılaşarkən bir-birinə rəsmi salam vermədiklərinin şahidi oldum. O tələb edirdi ki, zabidlərin rəsmi-salam vermələri tələbinə riayət olunmalıdır. Əks təqdirdə buna riayət etməyənlər ciddi cəzalandırılacaqlar (132).

Qoşun hissələrinin daimi döyüş hazırlığı vəziyyətində olması üçün İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən zabidlər qarşısında yüksək tələblər qoyulmuşdu. Məsələn, Gəncə qarnizonunda olan hissə və bölmələrin komandirləri qarşısında qoyulan vəzifələrə görə hissə və bölmələr harada yerləşmələrindən asılı olmaya-raq daimi döyüş əmrinə hazır olmalı, ordu komandanlığı ilə daimi əlaqə saxlamalı, işarə verilərkən dərhal müəyyənləşdirilmiş yerlərdə cəmləşməli idilər. Hissə və bölmə komandirləri verilən işarədən 15 dəqiqə sonra

döyüşə hazır vəziyyətdə həmin məntəqədə dayanmalı idilər. Belə bir çevikliyə malik olmaq üçün ordu ko-mandanlığından tələb edilirdi ki, zabitlər xidmət etdikləri hissəyə yaxın yerlərdə yaşamal və növbətçi zabit yanında əmr nəfərləri olmalıdır ki, dərhal zabitləri evdən çağıra bilsin. Ordu qərargahındakı növbətçi zabitdə bütün zabitlərin ünvanı olmalı idi. Bu da onların axtarılıb tapılmasını sürətləndirə bilərdi (133).

İslam Ordusu komandanlığında xidmətin təşkili, xüsusilə yazışmaların aparılması istiqamətində şöbələrin və müvafiq zabitlərin fəaliyyətinin təşkili və tənzim edilməsi üçün ordunun Ərkani-hərb rəisi Nazim bəy tərəfindən xüsusi bir təlimat hazırlanmışdı. Bu təlimat komandanlığa daxil olan bütün sənədlərin öyrənilməsi və icra edilməsi üçün şöbələrin və zabitlərin məsuliyyətini müəyyənləşdirirdi (134). Təlimatda göstərilirdi ki, ordu komandanlığına gələn bütün sənədlər və teleqraflar əvvəlcə Dəftərxanaya (Evraq müdiriyyəti) daxil olmalı və burada şöbə zabitləri tərəfindən qəbul edilməli, sonra da qeydiyyatı aparılmalı idi. Dəftərxana müdirindən isə tələb olunurdu ki, o, sənədləri dərhal öyrənsin və icrasını sürətləndirmək üçün müvafiq şöbələrlə əlaqə saxlasın. Nazim bəy tələb edirdi ki, şəxsən ona ünvanlanmış məktublar ağız açılmadan ona təqdim olun-malıdır. Digər məktub və sənədlərin hansı ordu komandanına çatmalı olduğunu öyrəndikdən sonra isə həmin sənədlərin kənarına "komandan Paşaya" qeydi etməli və ardınca bu sənəd ordu komandanına çatdırılmalı idi. Ordu komandanı ona çatması sənədlər üzərinə qırmızı qələmlə, ordu qərargah rəisi isə göy qələmlə dərkənar qoymalı idilər. Təlimata görə Nuru Paşanın dərkənar qoyduğu bütün sənədlər və verdiyi göstərişlər məsul zabit tərəfindən qərargah rəisinə məruzə edilməli və onların icrası qərargah rəisi tərəfindən nəzarət altına götürülməli idi.

Verilən göstərişlər yerinə yetirilərkən nizam-intizama və məxfiliyin qorunmasına riayət olunmalı idi.

Təlimatda yazışmalarla bağlı ordu komandanlığı şöbələrinin və orada çalışan zabitlərin vəzifə və məsuliyyətləri də dəqiqləşdirilmişdi. Hər şeydən əvvəl yazışmalarda qaldırılan məsələlərin vaxtında icrası üçün şöbə zabitlərindən çeviklik, digər şöbələrlə qarşılıqlı fəaliyyət və iş məsuliyyət tələb olunurdu.

Ordu komandanlığına daxil olan şöbələrin zabitlərinin fəaliyyət sahəsi aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdu:

1-ci şöbə (hərəkət şöbəsi) - hər növ hərəkət, dəmir yolu nəqliyyatı, məmləkətdə yapılacak hər cürə hərəkət, istixbarət (xüsusi xidmət), iaşə, səhiyyə və veterinarlığa ümumi nəzarət;

2-ci şöbə - personal şöbəsi (müamili-zati şöbəsi)-zabitlərin qeydiyyatı və sənədlərin işlənməsi (mükafatlandırma, təltif və s.), şəxsi heyətin sənədlərə işlənməsi;

3-cü şöbə - Mühakimə şöbəsi-Divani hərbi və məhkəmə;

4-cü şöbə - Ləvazim şöbəsi-iaşənin tənzimi, məmləkət mənbələrindən istifadə (birinci şöbə ilə əlaqəli şəkildə), geyim əşyaları;

5-ci şöbə - Sərtəbibin şöbəsi- səhiyyə işləri;

6-cı şöbə - Sər baytarlıq şöbəsi-baytarlıq işləri;

7-ci şöbə - Makinalı tufəng müfəttişliyi-pulemyotçu zabitlərin istifadə edilməsi haqqında təkliflər verir, pulemyotlar üçün zəruri olan ehtiyat əşyaları təşkil və mühafizə edir;

8-ci şöbə - Qərargah komandanlığı-qərargahın iaşəsi və yerləşdirilməsi.

Bundan başqa təlimatda Topçu müfəttişliyinin, İstehkam müfəttişliyinin, Teleqraf müdiriyyətinin, Səhra qaubitsa müdiriyyətinin adları da çəkilirdi ki, həmin şöbələrdə xidmət edən zabitlər müvafiq sahələrə məsuliyyət daşıyırdılar.

İslam Ordusu komandanlığının zabitləri üçün belə bir iş rejimi müəyyənləşdirilmişdi: səhər saat 8-dən günorta saat 1-dək, axşam saat 4-dən saat 6-dək. Təcili işi olanlar həmin vaxtdan sonra da qalib işlərini yerinə yetirməli idilər. Qərargahda gündəlik bir nəfər zabit növbətçi qalmalı idi. Səhər saat 8-dən başlayıb o biri gün səhər saat 8-dək növbətçiliyi davam edən zabit axşam bütün zabitlər dağılandıqdan sonra məktubları qəbul etməli və edilən müraciətlərə cavab verməli idi. Təcili bir məsələ ortaya çıxanda o bu barədə dərhal birinci şöbə rəisinə və ya Ərkani-hərb rəisinə xəbər verməli idi.

Bir sözlə, zabitlər arasında xidmətin təşkilinə ciddi diqqət yetirilməsi, digər tərəfdən də bir sıra zabitlərin tapşırılan vəzifələrin icrasına çox böyük məsuliyyət, daxili intizam, qətiyyət, iradə, təşəbbüskarlıq və s. müsbət keyfiyyətlər nümayiş etdirməsi onların xidmətinin səmərəliliyini daha da artırır və zabit qıtlığına görə xidmətin təşkilində hər hansı bir gərginliyin yaranmasına imkan vermir. Bu zabitlər onların üzərinə düşən bütün ağırlığı layiqincə yerinə yetirirdilər. Nəticədə, Azərbaycan vətəndaşları da Osmanlı dövlətinin orden və medalları ilə mükafatlandırıldılar. 1918-ci il sentyabr ayının 3-nə aid olan təltif siyahısında azərbaycanlı zabitlərin adları vardır (135). Bakı şəhəri azad edildikdən sonra türk zabitlərinin böyük bir dəstəsi yenidən Osmanlı dövlətinin orden və medallarına təqdim olundular. Təkcə səhra qaubitsa batareyasından dövlət mükafatları üçün təqdim olunan siyahıda 82 türk zabitinin və əsgərinin adı var idi(136).

Milli qoşun hissələrinin təşkilində, türk ordu hissələrinin potensialının haqq işi uğrunda mübarizəyə səfərbər edilməsində türk komandirlərinin rolu xüsusilə böyük idi. Tarixi ədəbiyyatı və arxiv sənədlərini nəzərdən keçirməklə Azərbaycanda olan türk qoşun hissələrinin və komandirlərinin adlarını da dəqiqləşdirmək mümkündür:

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı, Həzrəti-Şəhriyar yavəri fəriq Nuru Paşa;

Qafqaz İslam Ordusu Ərkani-hərb rəisi qaimməqam Nazim bəy;

5-ci Qafqaz diviziyası komandiri miralaya Mürsəl Bakı;
 5-ci Qafqaz diviziyası Ərkani-hərb rəisi minbaşı Rüşdü bəy;
 9-cu alay komandanı - əvvəlcə Cəmil Cahid bəy, sonra qaimməqam Həmdi bəy;
 10-cu alay komandiri-əvvəlcə miralaya Osman bəy, sonra Dəmirəli bəy;
 106-cı alay komandiri qaimməqam Nuru bəy;
 13-cü alay komandiri miralaya Əhməd Riza bəy;
 15-ci diviziya komandiri - miralaya Süleyman İzzət bəy;
 15-ci firqə Ərkani-hərb rəisi minbaşı Ehsan bəy;
 38-ci alay komandiri miralaya Səlim bəy;
 56-cı alay komandiri-qaimməqam Fəzli bəy;
 107-ci alay komandiri qaimməqam Fəhmi bəy;
 1-ci Azərbaycan diviziyası komandanı - miralaya Cəmil Cahid bəy;
 1-ci Azərbaycan diviziyası Ərkani-hərb rəisi minbaşı Tahir bəy;
 1-ci alay komandiri qaimməqam Məhyəddin bəy;
 2-ci alay komandiri - əvvəlcə İsmayıl Həqqi bəy, sonra Əhməd Həmdi bəy;
 3-cü alay komandiri - qaimməqam Xalis bəy;
 1-ci Azərbaycan diviziyası tərkibində yaradılmış Sərhəd alayının komandiri İsmayıl Həqqi bəy;
 2-ci Azərbaycan diviziyasının komandiri qaimməqam Nazim bəy;
 2-ci Azərbaycan diviziyasının Ərkani-hərb rəisi minbaşı Cəmil bəy;
 4-cü alay komandiri Həlim Pərtöv bəy;
 5-ci alay komandiri Yusif Ziya bəy;
 6-cı alay komandiri miralaya Dəmirəli bəy.

Adları çəkilən komandirlərdən isə Mürsəl Paşanın, Nuru Paşanın, habelə Xəlil və Ənvər Paşaların zəhmət və xidmətləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Mürsəl Paşa Bakı şəhərinin azad edilməsi istiqamətində göstərdiyi çox ciddi səylərin nəticəsi kimi özünə Bakı təxəllüsü götürmüş və türk, Azərbaycan xalqlarının yaddaşında Mürsəl Bakı kimi qalmışdır. Bakının azad edilməsi və bütünlükdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi Nuru Paşanın da hərbi taleyinin sözsüz ki, ən parlaq, ən tarixi bir hadisəsidir. Sonsuz enerjisi, bitib tükənməyən iradəsi, qarşısına qoyduğu vəzifələrə sədaqəti Nuru Paşanı Qafqaz İslam hərəkatının fəal bir liderinə çevirmişdi. Onun hərbi təcrübəsi, təşkilatçılıq qabiliyyəti, sərkərdəlik duyumu ən mürəkkəb vəziyyətdə düzgün yolu seçməyə, qoşun hissələrini ən çətin tapşırıqların icrasına səfərbər etməyə imkan verirdi. Malik olduğu işgüzar keyfiyyətləri ilə o özünün bacarıqlı bir hərbiçi olduğunu nümayiş etdirmiş və bununla da təkcə komandanı olduğu Qafqaz İslam Ordusunun şəxsi heyətinin deyil, bütün Azərbaycan xalqının hörmət və məhəbbətini qazanmışdı.

Nuru Paşa öz fəaliyyətində qardaşı, Baş komandan vəkil və Hərbiyyə naziri Ənvər Paşaya, habelə Şərq Ordular qrup komandanı, əmisi oğlu Xəlil Paşaya arxalanmasaydı heç şübhəsiz lazımı uğurları əldə edə bilməzdi. Ənvər Paşa daha yüksək səviyyədə Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan hərəkatının ilhamvericisi və təşkilatçısı, Nuru Paşa isə onun icraçısı idi. Xəlil Paşa da bu iki qütb arasında çox məsuliyyətli bir aralıq mərhələ təşkil edirdi. Dünyagörüşündə sonralar baş verən dəyişiklikləri nəzərə almadan Bakının və bütünlükdə Azərbaycanın bolşevik-daşnak qüvvələrindən təcizlənməsində Xəlil Paşanın xidmətləri unu-dulmamalıdır. O, qarşıya qoyulan bütün vəzifələrin həlli üçün bütün imkanların operativ şəkildə səfərbər edilməsinə çalışırdı. Ancaq həm Xəlil Paşanın, həm də Nuru Paşanın fəaliyyəti Ənvər Paşa tərəfindən istiqamətləndirilirdi. Azərbaycanda gedən bütün hərbi proseslər onun ciddi nəzarəti altında idi. Mövcud olan arxiv sənədlərinin öyrənilməsi göstərir ki, Ənvər Paşanın Azərbaycanda baş verən hadisələrdən müfəssəl məlumatı olmuş və bu hadisələrə lazım gəlirdi halda dərhal öz münasibətini bildirmişdi. Bakının azad edilməsi onun çox böyük sevincinə səbəb olmuşdu. Azərbaycanın milli qüvvələrinin möhkəmləndirilməsini də o, eyni maraqla izləyirdi.

İstər Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin təşkili və möhkəmləndirilməsi, istərsə də Qafqaz İslam Ordusu qarşısında dayanan vəzifələrin həyata keçirilməsi, çağırış və səfərbərlik işində də ciddi irəliləyişlərin olmasını tələb edirdi. Azərbaycan şəraitində bu məsələnin həlli digər bir sıra məsələlərin həllindən fərqlənirdi. Bu da artıq irəlində qeyd edildiyi kimi çar Rusiyası dövründə azərbaycanlıların hərbi xidmətə çağırılmaması və əhalidə əsgəri xidmətə qarşı bir daxili müqavimətin mövcudluğu ilə bağlı idi. Ona görə də

həmin məsələnin tələblərə cavab verəcək dərəcədə həlli üçün əhalinin psixoloji durumunda bir dəyişiklik yaradılmalı və işlək səfərbərlik sistemi təşkil edilməli idi. Mövcud olan hərbi şərait heç şübhəsiz ki, bütün xalqda bolşevik-daşnak təcavüzünün aradan qaldırılması üçün səfərbər olmaq qənaəti yaratmışdı. Ayrı-ayrı məntəqələrdə könüllü-müqavimət dəstələrinin təşkili də bunu nümayiş etdirirdi. Digər tərəfdən Müsəlman korpusunun təşkilinə başlanılması ilə Azərbaycanda çağırış və səfərbərlik işinin ilkin təcrübəsi əldə edilmişdi. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının, o cümlədən də Azərbaycan korpusunun qarşısında dayanan vəzifə ilk növbədə bu müsbət məqamlardan istifadə edərək çağırış-səfərbərlik işini dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq idi.

Göstərilən dövrdə Azərbaycanda kifayət qədər çağırışçı ehtiyatı var idi və bu ehtiyatlara əsaslanaraq səfərbərlik tələbatını ödəmək üçün Azərbaycan hökuməti və İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən bir sıra addımlar atıldı. Bu məsələnin həlli üçün obyektiv çətinliklər və çağırış işinə məsul olan şəxslər tərəfindən yol verilən nöqsanlar nəzərə alınsa belə, qeyd edilməlidir ki, əhalinin əsgəri xidmətə münasibətində bir dönüş baş vermişdi. Ona görə çağırış və səfərbərlik işində da xeyli irəliləyişlər meydana çıxmışdı. Həmin sahədə nəzərə çarpacaq müsbət meyillər olduğunu, hətta Ənvər Paşa özü də qeyd edirdi. Türkiyəyə diplomatik missiya ilə gəlmiş Əlimərdan bəy Topçubaşovla görüşündə azərbaycanlıların xidmətə münasibətini belə ifadə etmişdi: "Mənə məlumdur ki, çağırışla böyük çətinlik olmayıb, adamlar həvəslə gəlirlər. Belə də olmalıdır. Qafqaz müsəlmanları əsgəri mükəlləfiyyətə cəlb olunmamışlar. Onlar əsgəri tələbkarlıqla tanış deyillər. Ancaq görünür ki, əsgəri ruh hələ də qalmaqdadır. Bu isə zəruri şərtidir" (137).

Mövcud mənbələrin araşdırılması və eləcə də tarixi ədəbiyyatın öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycanda çağırış və səfərbərlik imkanları təkcə orduya çağırılan gənclərin miqdarı ilə ölçülməməlidir. Xidmətə daha çox çağırışçı cəlb etmək mümkün idi. Buna əngəl təkcə yerlərdəki çətinliklər deyil, həm də orduda hər bir əsgər üçün zəruri olan silah, sursat, təchizat və maddi təminatın çatışmaması idi. Yəni orduda say artımı sadəcə məqsəd deyildi. Orduya çağırılan hər bir çağırışçı əsgər kimi yetişdirilməli idi. Bu sahədəki imkanlar tələbə uyğun olmadığı üçün bütün çağırışçı ehtiyatını cəlb etmək də mümkün deyildi. Çağırışın təşkilində baş verən bir sıra subyektiv nöqsanlar da əsasən çağırışçılar arasında seçmək imkanının olması ilə bağlı idi (bu barədə aşağıda danışılacaqdır). Çağırışçı ehtiyatının kifayət qədər olması, ancaq silah və geyimin çatışmamasına Ə. M. Topçubaşov da İstanbulda Ənvər Paşa ilə olan görüşündə toxunmuşdu: "Təcrübəli təlimatçılar olarsa bizim əhalidən həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə görə yaxşı qoşun təşkil etmək mümkündür. Ancaq bizdə silah, geyim və digər hərbi təchizat çatışmır" (138).

Ancaq bir sıra arxiv sənədlərində bu cəhəti təkzib edən məqamlar vardır. Məsələn, 1918-ci il iyun ayının 28-də Nuru Paşa Baş komandan vəkalətinə göndərdiyi məktubda belə yazırdı: "Yeni təşkilatdan bir sonuc (nəticə) əldə edilməməkdədir. Gənclərdən silah altına 30000 kişi gəlməsi beklənirəkən bunun yerinə ancaq 37 kişi gəlmişdir. Bunlardan istifadə edilməyəcəyi anlaşılmışdır. Bakı məsələsini kəndi başımıza çabuçak (tezliklə) həll etmək üçün bu bölgəyə bir tümən daha göndərilməsi uyğun olardı". 1 iyul 1918-ci il tarixli başqa bir məktubunda isə Nuru Paşa baş komandan vəkili Ənvər Paşaya və Şərq Ordular qrup komandanı Xəlil Paşaya belə yazırdı: "Güney Qafqaz İslamları çox söylər, azyapar, keyfinə düşgün, paranı həddən artıq sevən adamlardır. İslamların həmiyyət və fədakarlığı az görünür. Bakı məsələsinin həlli Osmanlı nüfuzunun əhali arasında qiymətini mühafizə üçün lazımdır. 5-ci tümən təqviyyəsinə təcili ehtiyac vardır. Əks təqdirdə vəziyyətimiz yaxşı deyildir" (139).

Bu məktublar Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinin ilkin dövrünə aiddir. Azərbaycanda həmin zamanla bağlı obyektiv çətinliklər, təşkilati işin mürəkkəbliyi nəzərə alınsa belə mövcud olan bir sıra faktlar yuxarıda göstərilənlərlə bir o qədər də uyğunluq təşkil etmir. Elə Nuru Paşanın özünün xatirələrində yazdıqları da bunu sübut edir. Həmin xatirələrdə belə sətirlər mövcuddur: "5-ci firqənin mütəbaqi hissələri Batum-Tiflis yolu məsdud (bağlı) bulunduğuna binaən Qars-Qarakilsəyə Dilican yolu üzərindən vürud etdiyindən hissələrin arxası ancaq 22 haziranda (iyun-da) alına bilmiş və bu zamana qədər də cəbhədə müdafiə vəziyyətində qalınaraq nöqsanlarımızın ikmalına vaxt keçirmişdik. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində top-latdırılmaqda olan könüllülər də peydərpey cəbhəyə sövq olunmaqda idilər" (140).

Azərbaycanlılar böyük dəstələrlə silahlanaraq Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə qatılmış və bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı mübarizəyə başlamışdılar. 1918-ci il iyun ayının 22-nə olan məlumatda göstərilir ki, 9-cu, 10-cu və 13-cü Qafqaz alaylarının tərkibinə verilmiş olan Ağdaş bölüklərinin tərkibinin ümumi sayı 389 nəfər idi (141). Müsüslü dəstəsinin tərkibinə verilmiş olan Göyçay milli əsgər bölüyündə 150 döyüşçü var idi (142). İyun ayının 23-nə olan bir məlumatda bildirilirdi ki, Cavanşir qəzasında xeyli sayda süvari toplanıb və həmin süvarilər Azərbaycan süvari alayından 20 nəfər ilə bir dəstə şəklində təşkil edilərək 5-ci firqənin tabeliyinə göndəriləcəkdir (143). İyun ayının 27-nə olan məlumatda bildirilirdi ki, Nuxa və Zaqatalada 2 min nəfərlik bir dəstə toplanıb və iyun ayının 3-də oradan Yusif bəyin komandası altında böyük bir qrup cəbhəyə yola düşmüşdü. İyunun 30-na olan məlumatda Gəncə ətrafında da 500 nəfərlik bir dəstənin toplan-dığı və yaxın günlərdə onların Yevlaxdan cəbhə xəttinə göndəriləcəyi qeyd edilir-di (144). Elə həmin günlərdə yazdığı bir məktubunda Nuru Paşa özü Lahic kəndi ətrafında əhalinin 6 aydan bəri erməni və bolşeviklərə qarşı müqavimət göstərdiyini bildirməklə buranın xalqını cəsur bir xalq adlandırır (145).

5-ci Qafqaz diviziyasının Ərkani-hərb rəisi Rüşdü bəy də bu faktı təsdiq edirdi: "Azərbaycanda veriləcək müharibələr insanca vəqə olacaq zəyeyatın Azərbaycan xalqı ilə tələfi (əvəz edilməsi) edilə biləcəyi düşünülüşdür. Vəqə Azərbaycan əsgərlik çağında pək çox insan var idi" (147). Onun yazdıqlarına nəzərən aşağıdakı cədvələ diqqət

yetirilərsə təkcə iyulun ilk 15 günü ərzində 5-ci Qafqaz diviziyasının hissə və bölmələrinə və Müsüslü dəstəsinə nə qədər yeni qüvvə gətirildiyini görmək mümkündür. Bu yeni gətirilən sırası qüvvələrin sayı 2 min nəfərə bərabər idi.

Hərbi hissələr	mövcud 30.06.1918		itkilər 1-15.07.1918		Yeni gələnlər 1-15.07.1918		mövcud 15.07.11918	
	zabit	əsgər	zabit	əsgər	zabit	əsgər	zabit	əsgər
5-ci diviziya qərargahı	22	169	1		-		21	163
9-cu alay	9	857		92	4	25	83	2090
10-cu alay	71	649		74		64	79	939

13-cü alay	79	1948	13	403		512	67	2057
Səhra topçu alayı	28	737	3	33		16	27	720
2-ci süvari alayı	4	280	-	7			4	43
Diviziya istehkam bölüyü		169	-			1		75
Diviziya səhiyyə bölüyü		188	-					88
Diviziya teleqraf taqımı		79	1	1		9		7
Diviziya iaşə taqımı		111	-					11
24-cü səyyar 1 xəstəx		98						5
13-cü alay orkest	2	44						4
Diviziya səhra anbarı	-	50						0
Telsiz teleqraf tq		24						4
Diviziya xidmət dəstəsi	-	-				02		02
Müsüslü dəstəsi	31	680		84		27	9	23
Göyçay milli əsgər bölüyü	3	146		46				

Ümumi cəm	364	8229	6	200	6	992	54	021
-----------	-----	------	---	-----	---	-----	----	-----

Nuru Paşa məktubda yazdığı kimi türk qoşunlarına bağlanan etimadın doğrulduqları üçün çıxış yolunu ola bilsin ki, əlavə bir türk diviziyasının bölgəyə göndərilməsində görmüşdü. Heç şübhəsiz ki, o, həmin məktublarla Ənvər Paşada Azərbaycandakı vəziyyətin ağırlığına bir əminlik yaradılmasına nail olmağa çalışmışdı.

Qeyd olunan faktlar aparılan yazışmalarda Azərbaycanla bağlı yeganə mübahisəli fakt deyildir. Bu baxımdan mövcud olan başqa bir məktub da xarak-terikdir. III Ordu komandanı Vehib Paşaya göndərilmiş 31 may 1918-ci il tarixli məktubunda Nuru Paşa yazırdı: "Bolşeviklər Dağıstan və Quzey Qafqazı əllərinə keçirmək üzrədirlər. Hər yerdə ermənilərin təcavüzü artır. Bakı sürətlə zəbt edilməzsə buralarda durum daha da təhlükəli olacaqdır. Bakıya, İslamlara yardıma gələn gürcü qüvvələrinə çəkilmə əmri verildi. İslamların təşkil etməkdə olduğu qolorduda (korpusda) əsgərdən çox zabit vardır. Qolordunun mövcudu 1000 nəfərə qədər olub, bunun yarısı əsir türk əsgərləridir. Bakı məsələsinin yardımsız həlli mümkün deyil. İngilislərin Bakını təqviyyə etdiyi zənn edilir. Burada taxıl ünləri ixracat yapacaq qədər çoxdur. Əhali türklərin gəlməsini səbirsizliklə bəkləməkdədir. Gəncə vilayətində bəzi yerlərdə gürcülər binalara alman bayrağı ilə birlikdə öz bayraqlarını da çəkmişlər" (148).

Bu məktubda şübhə doğuran fakt türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi ərafəsində Azərbaycan korpusunun mövcudunun 1000 nəfər göstərilməsidir. Çox güman ki, Azərbaycanda hərbi vəziyyətin mürəkkəbliyi barədə yuxarı komandanlıq qarşısında inandırıcı təsəvvür yaratmaq üçün ordu komandanı ixtiyari bir rəqəm göstərmişdir.

Həmin faktın doğruluğunun dəqiqləşdirilməsi üçün əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, bu məktubun müxtəlif variantları vardır və həmin variantlarda göstərilən rəqəmlər də müxtəlifdir. Məsələn, 5-ci Qafqaz diviziyası Ərkani-hərb rəisi Rüşdü bəy öz xatirələrində bu məktubun fərqli olan variantlarından birini olduğu kimi vermişdir. Orada deyilir: "Qitəti-Osmaniyyənin Gəncəni işğal və Bakını bolşeviklərdən təhri edəcəyini qeyri-rəsmi bir surətdə öyrəndim. Bu babda bəzi məlumat verməyi müvafiq görürəm. Mərkəzi Gəncə olmaq üzrə milli qolordu namı ilə təşəkkül edən qolordunun mövcudu 600 nəfərdir. Bunun bir qismini Osmanlı əsirləri təşkil edir. 250-yə yaxın zabiti olub - 23-ü İslam, mütəbaqisi rusdur. Bakıya qarşı Kürdəmir stansiyasında 400-ə qədər əsgər vardır. Cəbhə komandanı knyaz Maqalov namında miralay rütbəsində bir gürcüdür. Gürcülər indiyə qədər məzkur cəbhədə bulduqları 300 nəfər miqdarındakı qüvvətini də Tiflisə çəkdi. Tədbiri acil olmaq üzrə Ərkani-hərb rəisi qaimməqam Nazim bəyi bir kaç zabitlə məzkur cəbhəyə göndərdim. O tərəflərdə bulunan İslamlar çoxsa da qeyri-müntəzəm Əsgərliyə pək talib çox insan varsa da əlbəsə, silah və cəbbəxana ehtiyatı yoxdur. Yanımda pək az para vardır. Xüsusən əlbəsəsiz əsgər yapmaq mümkün olmayacaqdır. Burada qumaş tədarükü indilik qeyri-qabildir. Əsləhə və cəbbəxana ilə birlikdə beş-on min qat əlbəsinin də irsalı mümkün olduğu təqdirdə həmin əsgər qeydi qabildir..." (149).

Bu məktubun başqa bir variantı da elmi dövriyyədə mövcuddur. Həmin məktubda Azərbaycan korpusunun mövcudu 1000 nəfər göstərsə də, ümumi məzmunu etibarilə ikinci məktuba daha yaxındır. Ancaq yenə də fərqli məqamların mövcudluğu nəzərə çarpır. Yuxarıdakı faktların təkrarına yol vermədən bu məktubun bir məqamı maraqlıdır. Nuru Paşa yazırdı: "Əsgərliyə istəklil in-sanlar varsa da, silah, cəbbəxana və əlbəsə yoxdur..." (150). Bununla Nuru Paşa bir daha təsdiq edirdi ki, Azərbaycanda xidmət etmək istəyənlər heç də az deyil. Qal-disa milli korpusun şəxsi heyətinin say tərkibinə bununla bağlı qeyd etmək lazım-dır ki, Müsəlman milli komitələrinin, Müsəlman korpusu komandanlığının yeni təşkilinə başlanmış Müsəlman korpusu hissələrinə azərbaycanlıların cəlb edilməsi üçün xeyli işlər görmüşdülər və Milli qoşun hissələrinə cəlb edilmiş hər bir əsgər Azərbaycan şəraitində aparılan ardıcıl və yorulmaz işin əməli nəticəsi idi.

Dövrün tədqiqinə həsr edilmiş, bir sıra əsərlərdə fərqli rəqəmlər göstərilmişdir. Məsələn, türk tədqiqatçısı Nimet Akdes Kurat Azərbaycana gələn türk qoşun hissələrinin ümumi sayının 6 min və az sonra onlara qatılmış olan Azərbaycan qüvvələrinin sayının 10-12 min olduğunu vurğulayır (153). Başqa bir türk tədqiqatçısı N. Erdaş 5-ci Qafqaz diviziyasına 10-12 min nəfər Azərbaycan könüllüsünün qoşulduğunu qeyd edir (154). Azərbaycan tarixşünaslığında da bu fikri təsdiqləyən müəlliflər vardır (155). A. və P. Muratoflar isə Qafqaz İslam Ordusunun təşkili zamanında onun ümumi sayının 10 min olduğunu və bunun da 6 mininin 5-ci Qafqaz diviziyasına mənsub olduğunu göstərirlər (156). Yəni azərbaycanlılardan ibarət olan qoşun hissələrinin say tərkibi 4 min idi. İngilis kəşfiyyatının məlumatına görə də Qafqaz İslam Ordusunun ümumi say tərkibi 12 min nəfər idi (157).

Adları çəkilən müəlliflər öz əsərlərində 5-ci Qafqaz diviziyasının say tərkibini az göstərmişlər. Əslində məlumdur ki, bu say 6 min deyil, 7733 nəfər olmuşdur. Bu rəqəmi əsas kimi götürmüş olsaq onda Azərbaycanın milli qüvvələrinin say tərkibinin müəyyənəşdirilməsi üçün A. və P. Muratofların və ingilis kəşfiyyatının gətirdiyi rəqəmlər reallığa daha yaxındır.

Bütün bunlarla bərabər, qeyd edilməlidir ki, türk qoşun hissələri Azərbaycana gəldikdən sonra çağırış və səfərbərlik işinin lazımı səviyyədə təşkili üçün bir sıra zəruri addımlar atıldı. Əvvəlcə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə çağırışlar üçün yaş senzi 19-a salındı. Yəni 19 yaş tamam olan hər bir azərbaycanlı hərbi xidmətə çağırılmalı idi. Sonra isə 1894, 1895, 1896, 1897, 1898 və 1899-cu illərdə doğulmuş və islam dininə mənsub olan gənclərin xidmətə çağırılması barədə qərar qəbul edildi. Hökumətin qərarı ilə Yelizavetpol

Əxzi-əsgər idarəsi Azərbaycan Əxzi-əsgər idarəsi adlandırıldı və bu idarə Daxili İşlər Nazirliyinə tabe etdirildi (158). Çağırış – səfərbərlik işinin təşkili, siyahıların tərtib edilməsi, əyintilərin qarşısının alınması üçün hökumət Daxili İşlər Nazirliyinin sərəncamına 5 min rubl vəsait ayırdı (159).

1918-ci ilin iyun ayında İslam Ordusu komandanlığının əmri ilə çağırışdan azad oluna biləcək kateqoriyaların siyahısı təsdiq edildi. Həmin əmrə görə: 1) dəlilər və xəstələr, 2) həbs edilənlər, 3) nazirlər, nazir müavinləri, valilər, ziraət idarələri müdirləri, dövlət xəzinədarı, məhkəmə rəisləri, prokurorlar, prokuror müavinləri, 4) ruhanilər, 5) xəstə olduğundan 60 yaşına çatmış və ya dul qalmış ananın tək bir oğlu, 6) atadan, anadan yetim qalıb himayəsində kiçik yaşlı qardaşı olanlar, 7) baba nənənin himayəsində olan tək nəvələr, 8) bir neçə uşağı olanlar əsgəri xidmətə çağırışdan azad olunurdular (160)

Çağırış işinin təşkili üçün Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən Əxzi-əsgər şöbələrinin vəzifələrinə aid təlimat da hazırlanmışdı. Həmin təlimatda bildirilirdi ki, hər qəzada ən azı bir əxzi-əsgər şöbəsi təşkil olunacaq. Şöbənin rəisi zabit olmalı idi. Əhatə olunan qəzanın böyüklüyünə görə şöbəyə əlavə zabit, mülki və məmur və digər işçilər də verilə bilərdi. Çağırışçıların xidmətə cəlb olunması barədə əmr verilən kimi Əxzi-əsgər şöbələri öz komissiyasını toplayıb fəaliyyətə başlamalı idi. Əxzi-əsgər komissiyası çağırışçı kontingenti müəyyən etmək, ərizə və şikayətlərə baxmaq üçün həftədə 1 və ya 2 dəfə toplanmalı idi. Ya da bu işləri görmək üçün Əxzi-əsgər komissiyası bir işçi qrupu yarada bilərdi. Əxzi-əsgər şöbələrindən yuxarı orqan, vilayətlərdə təşkil olunmuş diviziya Əxzi-əsgər idarəsi idi. Bu idarə qəza Əxzi-əsgər şöbələrinə nəzarət etməli və onların həll edə bilmədiyi məsələlərin həlli ilə məşğul olmalı idi. Diviziya Əxzi-əsgər idarələri isə Azərbaycan hökuməti yanında yaradılmış Əxzi-əsgər heyətinə tabe olmalı idi. Ordunun Əxzi-əsgər rəisi Qafqaz İslam Ordusu komandanının təbəçiliyində idi. Sülh dövründə bu orqanların fəaliyyəti ayrıca bir təlimatla nizamlanmalı idi. Ancaq hələlik bu orqanlar çağırış haqqındakı əmrdə göstərilən təvəllüdü gəncləri siyahıya alıb yoxlamalı idilər. Əgər çağırışçı çağırış vaxtı başqa qəzada olarsa onda orada siyahıya alınmalı və sonra bu barədə yaşadığı qəzanın Əxzi-əsgər şöbəsinə məlumat verməli idi. Təyin olunan gündə komissiya toplanıb çağırışçıları müayinə edir və xidmətə yararlı olanları müşayiətçi ilə hissələrə göndərirdi. Komissiyanın təsdiq etdiyi siyahının biri hissəyə verilir, digəri isə Əxzi-əsgər şöbəsində qalırdı (162).

Göyçay və Şamaxı qəzalarında çağırışın təşkili ilə bağlı imzalanan əmrdə çağırış yaşı artıq 19-dan -25 yaşına qədər müəyyənləşdirilmişdi. Həmin əmrin çağırışçıların özləri ilə tüfəng və patron gətirmələri ilə bağlı olan ilk maddələrinə yuxarıda toxunulmuşdu. Sonrakı maddələrdə isə deyilirdi:

-Əxzi-əsgər komissiyası qəza mərkəzində fəaliyyət göstərir. Məhəlli mərkəzlərdə toplaşmış olan çağırışçılar komissiya tərəfindən müayinədən keçirilmək üçün mərkəzə göndərilir. Müayinə üçün qəza mərkəzinə gələn çağırışçılar iki günlük azuqələrini də özləri ilə götürməli, yolda və qəza mərkəzində öz hesabına qidalanmalı idilər. Xidmətə yararlılığı təsdiq olunduqdan sonra isə onlar hökumət hesabına qatarlarla xidmət yerinə göndərməli idilər.

- Atı ilə gələn çağırışçılar müvafiq hissə və bölmələrə göndərməli idilər.
- Əxzi-əsgər komissiyasını keçdikdən sonra çağırışçı Əsgər idarəsi tərəfindən iaşə və təchizatla təmin edilməli idi.
- Mövcud olan Milli Müdafiə Cəmiyyətləri əhalini və çağırışçıları xidmətə maraqlandırmaq üçün lazımi təbliğat və təşviqat işləri aparmalı idilər.
- Əxzi-əsgər şöbələrinin hərbi komissiyaları çağırışçılarla apardığı işin hesabını Əxzi-əsgər idarəsinin hərbi komissiyasına təqdim etməli idi.
- Yerləşdirmə komissiyası Əxzi-əsgər komissiyalarından keçən çağırışçıların, habelə şöbələrə gəlmiş zabitlərin gecələməsi üçün yer tapmalı və heyvanlarla bağlı lazımi tədarükü görməli idi.
- Yerləşdirmə komissiyası çağırışçılar arasında ayaqqabı ustalarını seçməli və onları ayrıca yerləşdirməli idi.
- Milli Müdafiə Cəmiyyətinə aidiyyəti olan qadınlar əsgərlərə qayğı isti-qamətində köynək, corab və digər əşyaların hazırlanmasını davam etdirməli idilər
- Hərbi komissiyalar heyvanların və nəqliyyat vəsaitlərinin səfərbərliyi ilə məşğul olmalı idilər. Heyvanlardan damazlıq olanlar, xüsusi cinsdən olanlar, cavan olanlar səfərbərliyə alınmamalı idilər. Seçilmiş heyvanların pulu ya dərhal ödənilir, ya da heyvanlar nisyə alınır. Nağd pul olmadıqda türklər tərəfindən heyvan sahiblərinə xüsusi bir sənəd verilirdi. Əsgər komissiyası əhali tərəfindən hədiyyə kimi verilən heyvanları da xidmətə qəbul edirdi.

- Nəqliyyat vəsaiti üzrə komissiyalar əhali tərəfindən daxil olan ərizə və şikayətlərə də baxmalı idi və müvafiq qərarlar qəbul etməli idi.

-Əsgər idarəsi komissiyası ilə yerləşdirmə komissiyası Göyçayda nə qədər çağırışçıyı yatacaq və iaşə ilə təmin edəcəkləri barədə və görülmüş işlər haqqında Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının Ərkani-hərb rəisinə məlumat verməli idilər (163).

Milli qoşun hissələrinin təşkilinin genişləndirilməsi ilə nəqliyyat vəsaitlərinə, minik və yük heyvanlarına olan ehtiyac da artmaqda idi. Bu ehtiyacı aradan qaldırmaq üçün 1918-ci il avqust ayının 12-də İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən müvafiq əmr imzalandı. Həmin əmrdə deyilirdi:

- Azərbaycanda arabalarla bərabər arabaçı və dəvəçilərin də orduya cəlb olunması nəzərdə tutulur;
- Arabaçıların və dəvəçilərin, habelə heyvanların və dəvələrin iaşəsi ordu tərəfindən təmin olunacaq;

- Hər bir Əxzi-əsgər şöbəsində baytar həkimi və zabitlərdən təşkil olunmuş komissiya nəqliyyat vəsaitlərinin və heyvanların qeydiyyatını aparmalı idi;
- Müraciət edən şəxslərin araba və heyvanları bu komissiya tərəfindən müayinədən keçirilməli idi;
- Bu əmr alınan kimi Əxzi-əsgər şöbələri onun icrası istiqamətində fəaliyyətə başlamalı idi;
- orduya səfərbər edilən heyvanlar düşmən güllələrindən öldükləri təqdirdə onun qiyməti ordu tərəfindən ödənilməli idi (165).

Elə həmin gün, yəni avqustun 12-də imzalanmış başqa bir əmr isə çağırışçıların xidmətə cəlb edilməsinin sürətləndirilməsi ilə bağlı idi. Bu əmrdə göstərilirdi ki, artıq 19 yaşından 34 yaşına qədər olanlar əsgərliyə cəlb olunmalıdırlar. Əmrdə Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin komplektləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Orada hətta hansı qəzanın hansı alay üzərində təhkim olunduğu da təsbit edilmişdi. Yəni qəzalardan toplanan çağırışçılar təhkim olunduqları alaya göndərilməli idilər.

Əmrə əsasən bu, aşağıdakı şəkildə təsbit olunmuşdu (166):

Qazax qəzası - 1-ci piyada alayı

Şuşa və Qarabağ qəzası - 2-ci piyada alayı

Ağdaş qəzası - 4-cü alayın 1-ci və 2-ci taboru və iki süvari bölüyü

Cavanşir qəzası - 4-cü alayın 3-cü taboru

Əslində çağırışın ərazi prinsipi qəbul edilmişdi. Yəni hər bir çağırışçı, yaşadığı qəza daxilində hərbi xidmətini keçməli idi. Hər qəzada təhkim olunan hissənin tələbindən artıq çağırışçı toplanardısı onlara möhlət verilə bilərdi. Əmrdə bir taborda 1500 nəfər olacağı göstərilirdi. Ancaq bunun müvəqqəti hal olduğu, ya ştatın genişləndirildiyi və ya əlavə ehtiyat qüvvəsinin toplanması ilə bağlı olduğu bildirilmirdi. Çünki təsdiq olunmuş ştatlara görə alayın və taborun say tərkibi bu qədər deyildi. Məsələn, piyada alayının ştatı aşağıdakı kimi idi (167)

Ştatların adı	zabit	sırası		heyvan	
		revolve	tüfəng	minik	yük
Alaykomandiri	1			1	
Komandir yavəri (mülazim)	1			1	
Baylar həkimi	1			1	
Ağırliq komandanı (mülaz.)	1			1	
Yazıçı (onbaşı)			1		
Yazıçı (nəfər)			1		1
Xidmət nəfəri			1		
Rabitəçi			5		
Əmr nəfəri			1		
Nəqliyyat onbaşısı		1			
Xidmət nəfəri			2		
Cəm	4	1	14	4	
Alayın ağırliq yekunu		5	1	8	
üç tabor	57	264	2356	36	236
Alayın yekunu	61	270	2366	48	236

Üç bölüklü taborun ştatı isə belə idi: zabit 19 nəfər, sırası heyət 772 nəfər, minik heyvan 12 baş, yük heyvanı 76 baş. Hər bir bölükdə 280 nəfər sırası heyət, 1 minik atı və 22 yük atı var idi (168).

12 avqust tarixli əmrə çağırışçıların silahları, heyvanları və nəqliyyat vəsaitlə ilə birlikdə orduya cəlb olunması nəzərdə tutulmuşdu. Hər bir alay ərzaq qolu təşkil etməli idi. Bu ərzaq qollarında ən azı 50 ədəd araba və onu çəkəcək yük heyvanları olmalı idi. Bu qədər heyvan və vəsait də əhalidən toplanmalı idi: Əmrə əsasən alay komandirləri yerləşdikləri qəzalarda çağırışçıların toplanması, səfərbərliyin aparılması ilə məşğul olmalı və hər iki gündən bir görülmə işlər barədə ordu komandanlığına məlumat təqdim etməli idi (169).

Bu əmrdən iki gün sonra, yəni avqustun 14-də imzalanan əmrdə bildirilirdi ki, 2-ci piyada alayının qərargahı Ağdamda, taborları isə Ağdam, Qarabulaq və Zəngilanda yerləşdiklərindən bu hissələrə çağırışçı da həmin ərazilərdən toplanmalı idi. Ancaq istisna hal kimi qeyd edilirdi ki, erməni kəndləri ilə qonşu olan Azərbaycan kəndlərindən çağırışçıların toplanmasını ki, onlar hələlik öz kəndlərini müdafiə edə bilsinlər (170).

Bütün bu təlimat, əmr və sərəncamlar əsasında 1918-ci ilin yayında Azərbaycanın işğal altında olmayan ərazilərində geniş çağırış və səfərbərlik işləri aparıldı. Bu işlər həm hərbi mükəlləfiyyətli olan çağırışçıların, həm də könüllülərin toplanması istiqamətində həyata keçirilirdi. Mövcud olan arxiv sənədləri də deyilənləri təsdiq edir. 1918-ci il iyun ayında çağırış və səfərbərliyin aparılması ilə bağlı bir neçə fakt yuxarıda göstərilmişdi. Sonrakı aylar bu sahədəki fəallıq daha da artdı. Məsələn, 1918-ci il iyul ayının 7-nə olan sənəddə Nuru Paşa Ağdaş və Xaldan ətrafında yığılmış qüvvələrin Müsüslüyə göndərilməsini tələb edirdi. İyulun 9-na aid olan sənəddə Qazax ətrafından 350 nəfər silahsız könüllü toplandığı bildirilirdi (171). İyulun 2-nə aid olan məlumatda Ağdamda 162 atının yığıldığı, 6 iyula aid olan məlumatda Şuşada 28 süvaridən ibarət inzibat bölüyünün və 70 nəfərdən ibarət piyada bölüyünün təşkil edildiyi, 7 iyula olan məlumatda Ağdamda yığılan atlıların sayının 320-yə çatdırıldığı və növbəti iki gündə daha 70 atlı toplanacağı (172), 27 iyula aid olan məlumatda Ağdamda toplanan qüvvədən 300 nəfərin Gəncəyə göndərilməsi, 29 iyula aid olan məlumatda Ağdamda daha 162 süvarinin toplandığı bildirilirdi (173).

Avqust ayının ikinci yarısında 3-cü alayın tərkibində 19 kiçik zabit, 1 baş çavuş, 14 çavuş, 8 onbaşı, 51 süvari, 8 əmr nəfəri, 460 əsgər mövcud idi. 4-cü Ağdaş alayının birinci taborunun mövcudu -665 nəfər, ikinci taborunun mövcudu-662 nəfər, 3-cü taborunun mövcudu - 701 nəfər; 2-ci Ağdam alayının birinci taborunun mövcudu 373 nəfər, 2-ci taborunun mövcudu - 520 nəfər, atlı süvari bölüyünün mövcudu -125 nəfər idi. Şəki dəstəsində olan 252 nəfərin sayı bir neçə gün ərzində 285-ə çatdırılmışdı. Bərdə ətrafındakı hissələrdə piyadaların sayı 472 nəfər, süvarilərin sayı isə 245 nəfərə qalxmışdı. Tərtərdə 245 nəfər süvari toplanmışdı (174). Bu rəqəmlər aparılan işlərin nəticəsi kimi vaxtaşırı olaraq dəyişirdi. Məlumatların qıtlığı üzündən çağırış və səfərbərlik işinin nəticələrinin bütöv mənzərəsini yaratmaq çətin olsa da, bu proses İslam Ordusu komandanlığının və Azərbaycan hökumətinin ciddi nəzarəti altında idi və istər Bakının azad edilməsinə qədər, istərsə də Bakının azad edilməsindən sonra bu sahəyə nəzarət bir an da olsa zəifləməmişdi.

Heyvanların səfərbərliyi istiqamətində də müəyyən işlər görüldü. 1918-ci il iyul ayının 1-də Qafqaz İslam Ordusunda 2374 heyvan mövcud idisə, 15 gündən sonra bu rəqəm 2417 oldu. 15 gün ərzində 297 heyvan tələf olmuş, əvəzində isə 340 yeni heyvan səfərbərliyə alınmışdı (175).

Əldə edilən nəticələrlə bərabər, çağırış və səfərbərlik işinə məsul olan şəxslər bir sıra çətinliklərlə də qarşılaşmışdılar ki, bu da onlardan əlavə səy və zəhmət tələb edirdi. Məsələn, Cəbrayıl komandanı yazırdı ki, burada kəndləri gəzdirmə və bir-birinə düşmən olmayan kənd görmədim. Kəndlər arasındakı bu qarışıqlıq heç şübhəsiz ki, səfərbərlik işinin təşkilinə də əks təsir göstərirdi. Cəbrayıl komandanı İsmayıl Fəxri bəy bu işlərin düzgün qurulması üçün uzun müddət kəndlər arasındakı qan düşmənçiliyinin ortadan götürülməsi ilə məşğul olmuşdu (176).

Ağdam komandanı ordu komandanlığına iyunun 2-də verdiyi məlumatda bildirirdi ki, qəzadə səfərbərlik işini məcburiyyət altında keçirtdim. Toplanan süvarilərin əksəriyyəti qaçıb dağıldılar. Saxlaya bildiyimiz 162 atlı qaçıb dağıl-masın deyər müşayiət altında Bərdəyə göndərdim. Qəzə komandanı qaçıb dağılan atlıların yenidən toplanması ilə məşğul olacağını vəd verdi (177).

İyul ayının 12-də Yevlax körpüsündə təyin edildikləri məntəqədən icazəsiz geri qayıdan 90 könüllü süvari saxlanılmışdı. Sonradan onlar yenidən ordu komandanlığının səlahiyyətinə göndərildilər. Həmin ayın 19-da isə cəbhə xəttindən, Padar ətrafından 200 nuxalı süvari fərarilik etmişdi (178). Belə halların təkrarlanmaması üçün hissə komandirləri tərəfindən nəzarətin gücləndirilməsinə diqqət artırılırdı.

Qəzalardakı əsgəri təşkilat haqqındakı təlimatda da bu nəzarətin gücləndirilməsi üçün bəzi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu. Təlimat Bakı şəhəri azad edildikdən sonra qəbul edilmişdi. Burada bildirilirdi ki, hər qəza mərkəzində bir inzibati bölüyü təşkil ediləcək və onun tərkibində ən azı 30 nəfər olacaqdır. Bun-dan başqa çağırış işinin gücləndirilməsi də bu təlimatda təsbit edilmişdi. Həmin təlimata görə, çağırışçıların yeni yaş senzi 20-30 yaşları arasında müəyyənləşdirilmişdi (179).

Çağırış və səfərbərlik işində eyni zamanda bu sahəyə məsul olan şəxslərin səhlənkarlığı üzündən baş verən nöqsanlar da mövcud idi. 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd ağa Mehmandarov fərariliklə mübarizənin gücləndirilməsi üçün daxili işlər nazirinə yazdığı məktubunda bu bəlanın kökünün hələ türk qoşunları Azərbaycanda olarkən qoyulduğunu bildirir-di. Onun fikrincə bunun əsas səbəblərindən biri Əxzi-əsgər şöbələrinin fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməməsi ilə bağlı idi. Əxzi-əsgər şöbələrinin rəisləri çağırışın təşkili üçün əllərində əsas tutmalı olduqları sənədlərə açıq-açıqına məhəl qoymur-dular və bu işi əsasən öz şəxsi mənafeləri üzərində qurmağa

çalışırdılar. Xidmətə o adamlar çağırılırdı ki, onların rüşvət verib canlarını qurtarmaq imkanı yox idi. İmkanlı şəxslər isə qeyri-qanuni əlaqələr yaradır və müəyyən məbləğ əsasında öv-ladlarını əsgəri xidmətdən azad edirdilər (180).

Çağırış və səfərbərlik işinin aparılması ilə yanaşı təcavüz təhlükəsinin mövcud olduğu məntəqələrdə Akınçı dəstələri deyilən dəstələr də təşkil edilməli idi. Bu dəstələr könüllü dəstələr idi. Silahı olan əhali (çağırışa düşməyən) bu dəstələrə daxil olmalı idilər. Həmin dəstənin vəzifəsi də məntəqənin təhlükəsizliyini təmin etmək idi Akınçı bölüyünün tərkibi 150 nəfər olmalı idi. Hər bölüyə yerli əhalidən nüfuz sahibi olan bir şəxs komandir seçilməli idi. Bölükdə hər 50 nəfərə bir mülazim və hər bölüyə isə bir yüzbaşı təyin olunmalı idi. Bölükdəki zabitlərin və bölük üzvlərinin təlim-tərbiyə ilə məşğul olmasını məntəqə komandanı təmin etməli idi. Dəstə üzvləri öz evlərində yaşamalı idilər. İşarə olan kimi dərhal ən azı üç günlük azuqə ilə təyin olunmuş məntəqələrdə toplanmalı idilər (181).

1918-ci il iyun ayının əvvəllərində Şuşa ətrafında vəziyyət mürəkkəb olduğu üçün orada artıq belə bir dəstənin yaradılmasına başlanmasa qərara alınmışdı (182).

* * *

1. Türkiye Silahlı Kuvveleri Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Strateji Etüd (ATASE) başkanlığı arşivi, k. 3818, d. 4, f. 5, 5-1.
2. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7.
3. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri. Bakı: Azərbaycan, 1997, s. 71.
4. Yənə orada, s. 72-73.
5. Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922. III cild. İstanbul: 1993,s.360.
6. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Hərəkatı. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996, s. 44.
7. ATASE, k. 1, d. 1, f. 1-120.
8. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7.
9. ATASE, k. 1. d. 1, f. 1-120,1-121.
10. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7.
11. Yənə orada, f. 7-1.
12. Yənə orada.
13. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlalı..., s. 81.
- 14 ATASE,k. 3823, d. 22, f. 7-1.
- 15 Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: 1990, s. 38-39.ATASE, k. 3823, d. 22, f.7-3.
- 17 Berkok I. Büyük Harpte Şimalı Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz və 15. Fırka'nın Hərəkatı və Muhərebələri (94 sayılı Askeri Mecmua'nın 44 sayılı Tarih Kısımı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, s. 10-11.
- 18 ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-3, 7-4.
- 19.ATASE,k.3819,d.6, f. 1.
20. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Mecmuanın 34 Sayılı fərh Kısımı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, s. 6-7.
- 21.Yənə orada, s. 8-9.
- 22 Yənə orada, s. 13-15.
- 23 Yənə orada, s. 13.
- 24 Yənə orada, s. 14.
- 25 Yənə orada, s. 16.
- 26.Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cəbhəsi 3. Ordu Hərəkatı. c II. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 555-556.
- 27Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 19.
- 28Yənə orada, s. 23.
- 29Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cəbhəsi..., s. 556.
- 30Yənə orada.
- 31Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 21.
- 32Yənə orada, s. 22-23.
- 33ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-4.
- 34Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: 1992, s. 236.
- 35 Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 25.
- 36 Bilen T. Kafkas Azərbaycan Hərəkatı və Bakünün kurtulması // " Azərbaycan" dergisi, eylül-ekim, 1990, s. 24.
37. Yənə orada.
- 38 Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi..., s. 240.
- 39 Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 6.
- 40 Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: 1992, s. 94.
41. Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: 1990, s. 82.
- 42 Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cəbhəsi..., s. 553
- 43 Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda..., s. 75; Bilen T. Kafkas Azərbaycan Hərəkatı..., s. 23.
- 44 Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cəbhəsi..., s. 525-526.
45. Yənə orada, s. 526.
- 46 Yənə orada, s. 556.
47. ATASE, k. 3187, h. 9, f. 5-131.
- 48 ATASE, k. 3187, h. 7, f. 3-26.
49. Sorgun M.T. Bitmeyən Savaş (Halil Paşa'nın Anıları). İstanbul: Yaylacik, 1972, s. 227.

50. Yenə orada, s. 220.
51. Hərbi bilik, 1993, № 1, s. 105-106.
52. Yenə orada.
53. Yenə orada.
54. Гулиев Л.ж. Борьба Коммунистической партии за осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: 1970, с. 77.
55. ARDA, f. 2898, siy. 2, iş 11, v. 174.
56. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 6-17.
57. Балаев А. Азербайджанское национальное демократическое движение. 1917-1920. Баку: 1990, с. 34.
58. Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: 1990, s. 87; Дарабади П.Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку:Элм,1991,с.131.
59. ATASE, k. 3821, d. 15, f. 70.
60. ARDA, f. 2918, siy. 1, iş 1, v. 45.
- 60a. Rüşti. Büyük Harpte Bakü Yollarında..., s. 58.
61. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi..., s. 241.
62. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 144-1.
63. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-7.
64. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-9.
65. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 62.
66. ATASE, k. 3821, d. 15, f. 4.
67. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 61.
68. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 62.
69. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-56.
70. Rüşti. Büyük Harpte Bakü Yollarında..., s. 14.
71. Yenə orada, s. 17.
72. Yenə orada, s. 39.
73. Yenə orada, s. 43.
74. Yenə orada, s. 53.
75. ATASE, k. 3813, d. 3, f. 2-3.
76. Rüşti. Büyük Harpte Bakü Yollarında..., s. 62.
77. Yenə orada, s. 66-67.
78. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 26.
79. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 60.
80. ATASE, k. 3821, d. 13, f. 8.
81. ATASE, k. 3818, d. 4, f. 67-11.
82. ATASE, k. 3818, d. 4, f. 67-12.
83. ATASE, k. 3821, d. 15, f. 67, 67-1.
84. ATASE, k. 3821, d. 15, f. 21.
85. ATASE, k. 3818, d. 4, f. 71-22.
86. ATASE, k. 3818, d. 4, f. 71-29, 71-30.
87. Rüşti. Büyük Harpte Bakü Yollarında..., s. 64.
88. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 764.
89. Yenə orada, s. 765.
90. Rüşti. Büyük Harpte Bakü Yollarında..., s. 13.
91. ARDA, f. 2898, siy. 1, iş 1, v. 3.
92. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 92, v. 121.
93. ГулиевДж. Борьба Коммунистической..., с. 78.
94. Rüşti. Büyük Harpte Bakü Yollarında..., s. 42.
95. Yenə orada, s. 104.
96. Yenə orada, s. 121.
97. ATASE, k. 3813, d. 3, f. 1-4,1-5.
98. ATASE, k. 3813, d. 3, f. 1-7.
99. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 60.

100. Rüşti. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 149.
101. ATASE, k. 3824, d. 27, f. 75-1.
102. ARDA, f. 2894, siy. 1, iş 21, v. 1.
103. *Yenə orada*.
104. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-10.
105. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-10.
106. ARDA, f. 2918, siy. 1, iş 3, v. 67, 69.
107. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-86.
108. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-86, 1-87.
109. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-91.
110. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-87.
111. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-87.
112. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-89.
113. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-88.
114. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-10.
115. ATASE, k. 3824, d. 26, f. 103/1.
116. ATASE, k. 3824, d. 26, f. 103/1-3.
117. ATASE, k. 3824, d. 26, f. 103/8.
118. ATASE, k. 3824, d. 26, f. 103/8-30.
119. ATASE, k. 3825, d. 34, f. 1-8.
120. ATASE, k. 3825, d. 34, f. 1-10.
121. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-10.
122. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-104.
123. ATASE 3821, d. 16, f. 1-14.
124. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-9.
125. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-56.
126. ATASE, k. 3818, d. 4, f. 27.
127. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-56.
128. ATASE, k. 3821, d. 15, f. 85.
129. ATASE, k. 3821, d. 15, f. 50.
130. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 36-4.
131. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-97.
132. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-132.
133. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-43.
134. ATASE, k. 3818, d. 4, f. 65.
135. ATASE, k. 3821, d. 15, f. 57.
136. Yüceer N. *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 195.
137. Топчубашев А.А. *Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.)*. Баку: 1994, с. 16.
138. *Yenə orada*, s. 17.
139. ATASE, k. 1, d. 1, f. 1-116, 1-118; Yüceer N. *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 85.
140. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-4.
141. Rüşti. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, bütün küvvət cedveli.
142. *Yenə orada*.
143. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 3.
144. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 3.
145. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7.
146. Yüceer N. *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 85.
147. Rüşti. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 19.
148. ATASE, k. 3819, d. 6, f. 1; *Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi...*, s. 555.
149. Rüşti. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 5.
150. ATASE, k. 1, d. 1, f. 1-120; Yüceer N. *Birinci Dünya Savaşı'nda...*, s. 73.

151. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., bütün küvvet cedveli.
152. История Азербайджана. Баку: 1963, с. 109.
153. Kurat A.N. Türkiye ve Rusiya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 531.
154. Erdaş N. Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler (1917-1921). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994, s. 40.
155. Həsənov С Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərnaşr, 1993, s. 101.
156. Allen W.E.D., Muratof P. Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921). Ankara:Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 445.
157. Darabadi P. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda baş verən hərbi-siyasi hadisələr. ADR-də hərbi quruculuq // Hərbi bilik, 1994, № 4-5, s. 96.
158. ARDA, f. 2894, siy. 1, iş 12, v. 17, 20.
159. Азербайджан, 1918, 11 октября.
160. ATASE, k. 3818, d. 4, f. 55-1.
161. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-73.
162. ATASE, k. 3825, d. 34, f. 1-133.
163. ATASE, k. 3821, d. 13, f. 8.
164. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-167.
165. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-28.
166. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 60.
167. ATASE, k. 3825, d. 34, f. 1-21.
168. ATASE, k. 3825, d. 34, f. 1-22.
169. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 60.
170. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-36.
171. ATASE, k. 3823, d. 28, f. 8, 9.
172. ATASE, k. 3827, d. 39, f. 1-60, 1-63, 1-69.
173. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 42, 51-1.
174. ATASE, k. 3818, d. 4, f. 71-14, 71-42.
175. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 144-2.
176. ATASE, k. 3827, d. 39, f. 1-5.
177. ATASE, k. 3827, d. 39, f. 1-60.
178. ATASE, k. 3819, d. 5, f. 16, 25.
179. ATASE, k. 3825, d. 34, f. 1-95.
180. ARDA, f. 2898, siy. 1, iş 20, v. 15.
181. ATASE, k. 3825, d. 34, f. 1-95.
182. ATASE, k. 3827, d. 39, f. 1-64.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN AZƏRBAYCANIN ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Mehman Süleymanov*

Gəncə ermənilərinin tərkisilah edilməsi

Türk qoşun hissələri Azərbaycana gəldiyi gündən qaynar döyüş şəraitinə düşdülər. Bolşevik-daşnak qoşunları həm Şamaxı yolu ilə, həm də dəmir yolu xətti boyunca qərbə doğru irəliləyirdi. Belə bir vaxtda ləng hərəkət etmək əlavə neçə-neçə kəndin itirilməsi, sonra qanlar bahasına geri qaytarılacaq mövqelərin əldən verilməsi, insanların öz yurd-yuvasından qovulması, əzab və işgəncələrə düçar ol-ması demək idi. Ona görə də Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı türk qoşun-ları çatan kimi şərqlə doğru hərəkətin başlanmasına qərar verdi. Ancaq 5-ci Qafqaz diviziyasının əsas qüvvələri yetişənə qədər Nuru paşa Gəncə ətrafında mövcud olan təhlükəni aradan qaldırmağı, buradakı erməniləri tərkisilah etməyi və beləliklə arxa cəbhəni möhkəmləndirməyi məqsədəuyğun hesab edirdi.

Həmin vaxt Gəncədə 20 mindən artıq erməni yaşayırdı. Onlar şəhərin Gəncə çayı ilə ayrılan şərqlə hissəsində yerləşmişdilər. Şərq və qərb hissələri arasındakı əlaqələr demək olar ki, zəifləmişdi. Azərbaycanlılardan kimsə şəhərin şərqlə hissəsinə keçib orada sərbəst gəzə bilməzdi. Öz xislətləri etibarilə şəhərin erməni sakinləri heç şübhəsiz ki, türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi və Gəncədə qərargah yaratmaları ilə razılaşa bilmirdilər. Onlar daha çox Şaumyan ordusunun Gəncəyə doğru sürətlə hərəkətinin intizarında idilər. Lazımı tədbir görülməsəydi, Gəncə erməniləri istənilən vaxt hərəkətə keçib, Qafqaz İslam Ordusunun hissələrinə arxadan zərbə vura bilərdilər. Bunun üçün onların kifayət qədər qüvvəsi var idi. Gəncənin erməni sakinləri 600 nəfərlik bir tabura malik idilər. Həmin taburun ixtiyarında pulemyotlar, digər atıcı silahlar və hərbi təchizat var idi (1).

Gəncə ermənilərinin tərkisilah edilməsini Nuru paşanın əmri ilə 9-cu Qafqaz alayı və mürəttəb 2-ci süvari alayından ibarət olan Gəncə dəstəsi həyata keçirməli idi (2). Bu dəstə iyun ayının 10-da gecə saat 23.30-da pulemyot bölüyünün bir təqımını qərargahın mühafizəsi üçün saxlayaraq qalan şəxsi heyəti ilə Gəncə çayının qərb tərəfindən Yelenedorf (indiki Xanlar) istiqamətində hərəkətə başladı. Belə uzun bir yol keçməkdə məqsəd ondan ibarət idi ki, dəstə Yelenedorf yaxınlığında Gəncə çayının şərqlə tərəfinə adlasın və buradan da yenidən Gəncəyə doğru irəliləyərək ermənilər yaşayan şərqlə hissəni arxadan mühasirəyə alsın.

Yelenedorfdə əsasən almanlar yaşayırdılar. Buradakı alman icması da bir milli tabur təşkil etmişdi. Bu alman taburunda 4 ədəd pulemyot və digər silahlar var idi. Gəncə dəstəsinin komandanlığı tərəfindən alman taburuna əməkdaşlıq təklif edildi. Əks təqdirdə alman taburunun tərkisilah ediləcəyi bildirildi. Alman taburu müqavimət göstərilməsinin mənasız olduğunu anlayıb Gəncə dəstəsinin tərkibinə qatıldı. Dəstə komandirinin qərarı ilə alman taburu Zurnabad-Hacıkənd xəttində yerləşdirildi. Bununla da Gəncə ermənilərinin ətrafdakı erməni kəndləri ilə əlaqələri kəsildi. Alman taburunun göstərilən məntəqələrdə yerləşdirilməsi əslində Gəncənin şərqlə hissəsinin mühasirəsinin bir elementi idi. Bu taburun fəaliyyətinə tam arxayınçılıq əldə etmək üçün onun komandanlığına türk zabiti təyin edildi (3).

İyunun 11-də Gəncə dəstəsi erməni məhəlləsini mühasirəyə aldı. Dəstə komandanlığından 2-ci süvari alaya əmr edildi ki, məhəllənin əsas girəcəyinə doğru irəliləsin. Piyada qüvvələri yaxınlaşanda süvarilər şimal-şərqlə çəkilərək mühasirə xəttini genişləndirməli idilər. Süvari alayının əsgər və zabitləri döyüşqabağı mövqe tutmaq ərəfəsində 4 erməni müşahidəçisini və keşikçisini əsir götürdülər. Bunun ardınca 2 zabit erməni məhəlləsinə göndərildi ki, onlara tərkisilah olmağın zəruriliyini anlatsın. Bu cəhd uğursuzluğa düçar oldu. Ermənilər nəinki heç bir təklifi qəbul etmədilər, əksinə həmin zabitlərə atəş açdılar. Sonra da bütün qüvvələri ilə hücumə keçərək Gəncə dəstəsinin bölmələrini, xüsusilə də 9-cu Qafqaz alayının bölmələrini mühasirəyə almağa cəhd göstərdilər. Vəziyyət elə təhlükəli xarakter aldı ki, dəstə komandanlığı bölmələri geri çəkmək məcburiyyətində qaldı. Burada baş verən ağır döyüşün gedişində Gəncə dəstəsindən 13 nəfər şəhid oldu, biri zabit olmaqla 7 nəfər isə yaralandı (4).

Gəncə dəstəsinin bölmələri bir qədər geri çəkilsə də, etibarlı mövqe tutaraq erməni silahlılarına cavab verdi. Döyüş axşama qədər davam etdi. Gün ərzində dəstə komandanlığı Yelenedorfdən olan bir alman vasitəsilə ermənilərə xəbər göndərdi ki, əgər atəşi dayandırıb təslim olmasalar erməni məhəlləsi toplardan bombardman ediləcək. Bu xəbəri alandan sonra saat 11-də bir keşik, bir erməni zabiti və bir komissar əllərində ağ bayraq dəstə komandanlığının qərargahına gəldilər. Danışıqlardan sonra onlar tərkisilah

* Tarix elmləri doktoru, polkovnik.

olmağa razılıq verdilər. Axşam saat 17-yə kimi onlara möhlət verildi. Lakin verilən vaxt ərzində ermənilər vədlərinə əməl etmədilər. Onda dəstə komandanlığı Yelenedorfda yaşayan bir erməni vasitəsilə erməni məhəlləsinə xəbər göndərdi ki, onlar tərkisilah olmazsa, saat 18-də top atəşlərinə başlanacaq və bundan sonra kimdə silah tutularsa, dərhal edam ediləcəkdir. Ancaq vaxtın keçdiyi və axşamın düşdüyü üçün əməliyyatı iyunun 12-də davam etdirmək qərara alındı.

İyunun 11-də baş verən döyüş ermənilərin nisbi uğuru ilə başa çatdı. Bu cəhət erməni tərəfinin əhval-ruhiyyəsini qaldırılmışdı. Ermənilərin göstərdiyi ilk müqavimət, habelə verilən itkilər isə türk qoşun hissələrinə mənfi təsir göstərə bilərdi. Bunu nəzərə alaraq Gəncə dəstəsinin komandiri ayın 12-də qətiyyətli addımlar ataraq erməni silahlılarını tərkisilah etməyi və ötən gündü döyüşdən yaranan ağır təəssüratı aradan qaldırmağı qərarlaşdırdı. Onun planı belə idi ki, ermənilər könüllü surətdə tərkisilah olmazdılarsa, bölmələri erməni məhəlləsi üzərinə həlledici hücumla istiqamətləndirsin. Bundan əvvəl isə toplardan erməni məhəlləsinə bir neçə xəbərdarlıq atəşi açılınsın. Top mərmiləri az olduğu üçün çox atəş açmaq imkam yox idi. Səhərin açılması ilə bu planın həyata keçirilməsinə başlandı. Toplardan açılan atəşlər sərrast olmasa da, onların davam etdiriləcəyi qor-xusu ermənilərin iradəsini qırdı və bununla da erməni silahlıları tərkisilaha razı olduqlarını bildirdilər (5). Elə həmin gün qoşun hissələri erməni məhəlləsinə girib silahların toplanmasına başladılar. Gün ərzində 150 ədəd silah yığılsa da, Nuru paşanın fikrincə ermənilər öz silahlarının bir hissəsini gizlətmişdilər (6). İyun ayının 13-ü və 14-də erməni məhəlləsi mühasirədə saxlanıldı və orada silah toplanması davam etdirildi.

Qafqaz İslam Ordusuna arxadan gözlənilən təhlükə təkcə ermənilərlə bağlı deyildi. Osmanlının Qafqaz siyasəti ilə barişə bilməyən Almanıyanın Gürcüstan daxilindən və gürcülərin vasitəsilə təcavüzkarlığı iyunun sonunda genişlənməyə başlamışdı (7).

Həmin ayın 24-də Şərq Ordular qrupunun komandanı Vehib paşa Nuru paşaya göndərdiyi teleqramda bildirdi ki, Azərbaycan ərazisində Osmanlı ordusundan başqa digər bir ordu ola bilməz. O, alman-gürcü qüvvələrini nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, əgər bu tələblə kimsə razılaşmasa, onda onları məhv edin (8).

Elə həmin tarixdə Vehib paşa Nuru paşaya göndərdiyi başqa bir teleqramda göstərirdi ki, Qazax və Zaqatala Azərbaycana aiddir. Əgər bu ərazilərə kənar silahlı qüvvə daxil olarsa, onlara silahla da cavab verin və Azərbaycan ərazilərindən çıxarın (9).

Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədlərinin qorunması üçün Nuru paşa tərəfindən lazımi tədbirlər görülürdü. Məlumdur ki, türk-Azərbaycan qüvvələri ilə alman qüvvələri arasında toqquşmalar da olmuşdu. Sərhəd xətlərinin pozulmasının qarşısını almaq üçün həm Qazax istiqamətində, həm də Zaqatala istiqamətində silahlı qüvvələr saxlanılırdı. Bu qüvvələrin tərkibində həm nizami, həm də könüllü bölmələr var idi.

Göyçay ətrafında baş verən döyüşlər

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dəvəti ilə türk qoşun hissələrinin Gəncəyə gəlməsi, Nuru paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusunun təşkil edilməsi, Azərbaycanın milli qoşun hissələrinin yenidən qurulmasına başlanması, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərliyini ciddi təşviş salmışdı. Bütün Zaqafqazıyanı sovetlərin bayrağı altına gətirmək istəyən S.Şaumyan və onun məsləkdaşları yaxşı anlayırdılar ki, Qafqaz İslam Ordusunun əl-qol açması bolşeviklərin niyyətlərinin reallaşmasına imkan verməyəcəkdir. Ona görə də Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərliyi Rusiya bolşevik hökumətinin hərbi yardımına arxalanaraq mövcud bütün qüvvələri səfərbərliyə alıb qəti hücumla keçməyi və bununla da hərbi təşəbbüsü ələ almağı qərarlaşdırdı.

S.Şaumyan başlanan hücumun bolşeviklər üçün uğurla nəticələnəcəyinə dərinləndirən əmin idi. 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində V.İ.Leninə göndərdiyi məktubunda bildirdi ki, biz özümüzü çox möhkəm hesab edirik (10). Görünür elə bunun üçün idi ki, Bakı bolşeviklərinin lideri Yevlaxa çatıb Kür çayı boyunca müdafiə mövqeləri tutmağı kifayət saymır, buradan Yelizavetpol (Gəncə) və sonra da Tiflis üzərinə hücum etməyi planlaşdırırdı. Türk-Azərbaycan qoşunlarına qarşı döyüşlərin başlanmasından az sonra V.İ.Leninə yazdığı başqa bir məktubunda S.Şaumyan hərbi planları barədə belə yazırdı: "Əlbəttə, biz bunu gözləyirdik və Özümüzü möhkəmləndirirdik. Ancaq zənn edirəm ki, Bakıdakı vətəndaş müha-ribəsinə dərhal sonra az qüvvələrlə ora (Gəncəyə - M.S.) hərəkət etsəydik daha yaxşı olardı. Onda vəziyyət daha əlverişli idi və biz Batumda və Batum danışıqlarından sonra (Batumda Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya dövlətləri arasında müqavilələr bağlanmasını nəzərdə tutur) bütün baş verənlərin qarşısını ala bilərdik... Bizim üçün bir şey aydındır. İrəli getmək lazımdır. Biz fikirləşirdik ki, Yevlaxa qədər gedək, orada bir qədər dayanıb irəli Yelizavetpola gedək. Birbaşa Tiflisə getməyə cəsarət etmərdik. Ancaq axır vaxtlar bizdə bu barədə də söhbətlər gedir" (11).

Bolşeviklərin malik olduqları hərbi qüvvə də bu planın həyata keçirilməsinə müəyyən əsas verirdi. Qafqaz Qırmızı Ordusunun ixtiyarında olan qüvvələr nə sayca, nə də təchizat baxımından Qafqaz İslam Ordusundan geri qalmırdı. S.Şaumyan bolşevik-daşnak qüvvələrinin imkanlarını belə qiymətləndirirdi: "Hərbi işindən xəbərdar olan adamların ordu haqqında ümumi təəssüratı belədir ki, bu adi sovet ordusu deyil, əsil nizami qoşunlardır. Rusiyadan gələn bütün yoldaşlar bu ordu ilə tanış olduqdan sonra heyrətlərini gizlədə bilmirlər. Və hələlik bu ordu özünü çox əla aparır" (12).

S.Şaumyan əksəriyyətini ermənilər təşkil edən və Azərbaycan xalqını, onun müstəqil dövlətini qan içində boğmaq üçün toplaşan ordunu belə ağız dolusu tərifi edirdi. Bununla belə, o, əldə etdiyi nəticələrlə kifayətlənmirdi və Qırmızı ordunun möhkəmləndirilməsi davam etdirilirdi. 1918-ci il may ayının sonu, iyun ayının əvvəllərində Qafqaz Qırmızı Ordusunun 19-cu və 20-ci taburlarının təcili təşkilinə başlandı. 19-cu taburun əsasını Petrovsk (Mahaçqala) şəhərini işğal etmiş bolşevik qüvvələri təşkil etməli idi. Eyni zamanda xüsusi hücum bölüyünə və Dəmir bölüyə könüllülər toplanırdı. Mühəndis və texniki bölmələrin sürətlə komplektləşdirilməsi üzərində də iş aparılırdı (13).

Qırmızı ordunun sayı 18 minə çatdırılmışdı. Onun da 60-70 faizini ermənilər təşkil edirdi (14).

Qafqaz Qırmızı Ordusunun möhkəmləndirilməsi üçün Rusiya tərəfindən göndərilən hərbi yardımların da ardı-arası kəsilmirdi. 1918-ci il iyunun elə ilk günlərində Rusiyadan 12 ədəd dörd düyməlik top, onun ekipajı və təchizatı yüklənmiş qatar Bakıya yola salınmışdı. Tula silah zavodundan isə xeyli sayda pu-lemiyot, tüfəng və patron göndərilmişdi (15).

Dəniz işləri üzrə Rusiya Xalq Komissarlığı Soveti Xəzər hərbi donanmasının gücləndirilməsi üçün üç keşikçi gəmisi və üç minadaşıyan gəmi ayıraraq onları etibarlı şəxsi heyətlə komplektləşdirdi (16).

Iyunun sonlarına Ter-Qabrielyan Rusiyadan 4 ədəd zirehli avtomobil, 13 ədəd təyyarə və çoxlu silah, sursat, təchizat gətirdi. Elə həmin günlərdə Rusiya Hərbi inqilab şurasına göndərdiyi xahişnamədə Bakı Xalq Komissarları Soveti 1-ci Qafqaz Qırmızı korpusunun ehtiyatları üçün 2-3 diviziyanın, 6 ədəd təyyarənin, 6 ədəd zirehli avtomobilin, 180 pulemyotun, bir neçə topun, 18 milyon tüfəng gülləsinin, 25 min dəst hərbi geyimin və s. ayrılması zəruriliyini vurğulayırdı (17).

Canlı və texniki qüvvələr artdıqca Qafqaz Qırmızı Ordusunun rəhbərliyi mühəndis-istehkam işlərinin gücləndirilməsinə də xüsusi fikir verirdi. Hərbi və dəniz işləri üzrə komissar Q.Korqanovun əmri ilə 1918-ci il iyunun 3-də xüsusi mühəndis-tikinti idarəsinin və onun sərəncamında olan 5 tikinti dəstəsinin, 4 fəhlə artelinin təşkilinə başlanmışdı (18).

Nəhayət, kifayət qədər qüvvə və ehtiyat yaradıldıqdan sonra Bakı Xalq Komissarları Soveti Hərbi və Dəniz işləri üzrə komissar Q.Korqanov 1918-ci il iyunun 4-də 1-ci Qafqaz Qırmızı Korpusunun Zaqafqaziya dəmir yolu boyunca Hacıqabuldan qərbə doğru hücumu keçməsi barədə 8 sayılı əmri imzaladı. Həmin əmrə müvafiq olaraq Qırmızı ordu hissələrinin hücumu iyun ayının 6-da başlamalı idi. Qoşunların döyüş fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi komissar Q.Korqanov və onun yanında yaradılmış Hərbi Şura öz üzərinə götürdü (19).

Döyüş şəraitində qoşunların idarə edilməsini nizamlayacaq bu əmrlə briqada komandirlərinin yanında qırmızı komissarlar da təyin edilmişdi. 1-ci briqadanın komissarı A.Quloyan, 2-ci briqadanın komissarı Ter-Sarkisov, 3-cü briqadanın komissarı A. Qabişev, artilleriya qüvvələri komissarı T.Şaumyan təsdiq edilmişdi (20). Yəni bu dörd komissardan üçü erməni idi. Qoşun hissələrinin komissarlarının əsasən ermənilərdən təyin edilməsi onun milli-etnik tərkibinə və izlədiyi niyyətlərin mahiyyətinə tamamilə müvafiq idi. Onların yeridəcəyi siyasət və təbliğ edəcəyi ideyalar sözsüz ki, erməni xislətindən uzaq gedə bilməzdi. Şübhəsiz bu insanların və onların rəhbərliyi altında olan qoşun hissələrinin Azərbaycan xalqına gətirəcəyi, yalnız qırğınlar, dağıntılar və faciələr ola bilərdi. Əslində elə bu cür də oldu.

Gəncəyə doğru hərəkətə başlamazdan əvvəl, iyunun 6-da Q.Korqanovun korpusun əsgər və zabidlərinə ünvanlanmış müraciət xarakterli əmri də başlanan hücumun nəyə xidmət etdiyini açıq göstərirdi. Həmin əmrdə bəyan edilirdi ki, artıq Zaqafqaziyada fəhlə-kəndli inqilabının taleyinin, Zaqafqaziya xalqlarının özünün taleyinin həll edilməsi vaxtı çatmışdır. Guya Zaqafqaziya respublikalarının öz müstəqilliklərini elan etməsi gürcü zadəganları ilə müsavət bəylərinin istəyi idi. Xalq onları istəmir və Azərbaycana türk qoşunlarının gəlməsi də xalqın istəyinin əksinədir. Türk generalları qoşunları ilə Bakıya gələrlərsə, Bakı fəhlələrini əzəcək, sovet hakimiyyətini isə məhv edəcəkdir. Əmrdə daha sonra deyilirdi: "Yoldaş 1-ci Qafqaz Qırmızı Korpusunun əsgərləri! Sizin üzərinizə Zaqafqaziyada əksinqilaba birinci zərbə endirmək, milliyətindən asılı olmayaraq bütün fəhlə və kəndliləri birləşdirib üsyana qaldıran bir qüvvə olmaq kimi çox böyük bir vəzifə düşür. Qələbə çalmaqla siz Qafqaz xalqlarını məhv olmaqdan xilas edəcəksiniz. Siz neft sənayesi mərkəzi Bakını bütün Sovet respublikası üçün xilas edəcəksiniz... Sizə Şimali Qafqazdan və Rusiyadan mümkün olan lazımi kömək gəlir və gələcəkdir" (21).

S.Şaumyan Qırmızı ordu hissələrinin hücumu başlamasını öz xəyallarının həyatı keçməsi istiqamətində ilk addım sayırdı. O, üzləşəcəkləri türk qoşunlarının güclü olması barədə məlumat aldığı bildirsə də, Qırmızı ordunun çətinlik çəkmədən qalib gələcəyinə əmin idi. Bu barədə o, V.İ.Leninə göndərdiyi məktubunda belə yazırdı: "Əgər qarşımızdakı yalnız Yelizavetpol (Gəncə) quldur dəstələri olsaydı, onlar nə qədər çoxsaylı olsaydılar və onlara hətta bütün menşevik gürcü qüvvələri qoşulsaydılar belə bizim üçün qorxulu olmazdılar. Onlara hətta türk qüvvələri qoşulsaydılar belə bizim üçün qorxulu olmazdılar. Ancaq bizi almanlar qorxudur" (22).

Bakı-Tiflis dəmir yolu boyunca hərəkət etməli olan Qafqaz Qırmızı Korpusunun əsas qüvvələri Hacıqabul stansiyasına cəmləşdirildikdən sonra iyunun 10-da buradan hücum başlandı. Bu zaman onların qarşısında Müsəlman korpusunun və gürcü korpusunun müştərək qüvvəsi dayanmışdı. Həmin qüvvələrə gürcü knyazı, polkovnik Maqalov komandirlik edirdi. Maqalovun qarargahı Ucarda yerləşirdi. Qırmızı ordu qoşunları ilə müqayisədə xeyli az olan müştərək qüvvələr isə Kürdəmir ətrafında idi və irəliyə çıxarılmış qüvvələrə polkovnik Qlebov rəhbərlik edirdi. Onun sərəncamında bir neçə top da var idi (23).

Polkovnik Qlebovun azsayılı qüvvəsi Qafqaz Qırmızı Korpusunun əsas qüvvələrinin qarşısını saxlamağa qadir deyildi. Türk qoşunlarından isə bura hələ kömək gəlməmişdi. Bütünlükdə türk qoşunları hələ tam şəkildə heç Gəncəyə gəlib çıxmamışdılar. Bolşevik-daşnak qüvvələri də bundan mümkün qədər çox fayda-lanmağa çalışırdılar.

İyunun 11-də Qırmızı ordu hissələri Sığırılı stansiyasında olan milli qoşun bölmələri üzərinə hücum etdilər. Bu hücum zamanı ciddi bir müqavimətə rast gəlməyən Qırmızı ordu hissələri iyunun 11-də axşam çağı Sığırılı stansiyasını işğal etdi. Bu xəbəri S.Şaumyan çox böyük sevincə qarşıladı və o, dərhal Moskvaya, V.Leninə teleqram göndərdi: "Yelizavetpol istiqamətində hərbi əməliyyatlara baş-lamış Bakı Soveti qoşunları komandanının ilk məlumatını göndərirəm. Məlumat bu gün, iyun ayının 11-də axşam saat 9-da alınmışdır. Bizim qoşunların ön dəstələri Sığırılı stansiyasını tutmuşdur. Bizim kəşfiyyat qatarımız Karrar stansiyası istiqamətindən düşmən topları vasitəsilə atəşə tutulmuşdur. Qoşunlarımız irəli hərəkətdir..."(24).

İyunun 11-də Ucar stansiyasında olan podpolkovnik Həbib bəy Səlimov bu istiqamətdə vəziyyətin mürəkkəbləşdiyi barədə dərhal Qafqaz İslam Ordusu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəyə teleqram göndərdi. Həmin teleqramda bildirilirdi ki, dəqiq məlumatlara görə, Sığırılıya üç piyada taburu, bir qaubitsa və bir mor-;ir batareyası, dəmir yolu böliüyü və süvari bölməsi hücum etmişdir. Onlara əlavə kömək gəlməkdə davam edir. Hacıqabul və Qarasu stansiyalarında çoxlu bolşevik qüvvələrinin toplanması müşahidə edilmişdir. H.Səlimova görə burada olan milli qüvvələr belə çoxsaylı qoşunun qarşısını almağı bacarmazdı. Bu qüvvələr yaxşı halda bolşevik-daşnak qoşunlarının sürətlə irəliləməsini ləngitməyə çalışaraq geri çəkilə bilirdilər. Ona görə də Həbib bəy Səlimov ora yeni qüvvələrin göndərilməsini xahiş edirdi. Bu barədə o, Müsəlman korpusunun komandiri Əliyaya Şıxlinskiyə də məlumat vermişdi (25).

Ancaq məlumdur ki, iyunun 11-də Gəncədə olan türk qüvvələri buradakı ermənilərin tərksilah edilməsi ilə məşğul idilər. Ona görə də Gəncədən əlavə kömək gələcəyi hələ real deyildi.

Milli qoşun hissələrinin zəif olduğunu görə Qırmızı korpusun komandanlığı iyunun 12-də hücumu davam etdirdi. Kürdəmir ətrafında baş verən növbəti döyüş də bolşevik-daşnak qüvvələrinin uğuru ilə sona çatdı. Müsəlman korpusunun süvariləri müqavimət göstərməyə cəhd etsələr də düşmən xeyli güclü idi. Ona görə Kürdəmir kəndi və stansiyası da bolşeviklərin əlinə keçdi (26).

Kürdəmir stansiyası tutulduqdan sonra Q.Korqanov öz qərargahını bura-ya köçürtdü. 2-ci briqadanın hissələri də bu istiqamətdə cəmləşdirildi. Ordunun səhra cəbbəxanası da Kürdəmirdə təşkil edildi. Burada müdafiə mövqeləri tutub, gələcəkdə hücumu davam etdirmək üçün yaxşı imkan vardı. Qırmızı ordunun sol rınahı Kür çayı ilə məhdudlaşdı. Bu ərazilər Qırmızı ordu hissələrinin nəzarəti altında idi. Dəmir yolu xəttindən başlayaraq həm cənuba, həm də şimala doğru uza-nan bataqlıqlar da müdafiə imkanlarını artırır. Cəbhə mərkəzində çox dar sahədə milli qüvvələr hücumu keçməyə cəhd göstərsələr də bir nəticə əldə edə bilmədilər və geri çəkildilər (27).

Dəmir yolu xətti boyunca əlavə qüvvələr göndərilmədən bolşevik-daşnak qoşunlarına qarşı ciddi müqavimət göstərməyin mümkün olmayacağı artıq Gəncədə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına da aydın idi. Əgər burada qarşısı alınmasaydı bolşevik-daşnak qoşunları düz xətt boyunca qısa müddətdən sonra Yevlaxa çatıb Kür çayı üzərindən keçən körpünü nəzarət altına ala bilərdi. Bundan sonra Bakıya doğru irəliləmək Qafqaz İslam Ordusu qoşunları üçün xeyli mürəkkəb ola bilərdi. Belə bir real təhlükəyə baxmayaraq, Nuru paşa əsas diqqəti Göyçay-Qaraməryəm şosse yolu istiqamətinə cəmləşdirdi və 10-cu Qafqaz alayını Qaraməryəm ətrafına göndərdi. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, bu qərar çox incəliklə düşünülmüş bir qərar idi və Nuru paşanın döyüşlərin gedişində qəbul etdiyi strateji əhəmiyyətli ən mühüm qərarlardan biri idi. Çünki bu istiqamətdə baş verənlər bütünlükdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda aparılan mübarizənin gedişinə həlledici təsir göstərdi. Azərbaycana daxil olan 10-cu Qafqaz alayının hissə və bölmələri Ağstafadan qatarlara yüklənərək birbaşa Ucara gətirildi və buradan Qaraməryəm istiqamətinə göndərildi.

Müsüslü-Kürdəmir istiqamətinə isə Müsəlman korpusunun zirehli qatırı (28) və bir də Nuru paşanın əmri ilə Qafqaz İslam Ordusu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəy göndərildi. İyun ayının 14-də Nazim bəy Müsüslüdən göndərdiyi məlumatda Qafqaz İslam Ordusu komandanına yazırdı ki, Allahın lütfünə dayanaraq bu qolda komandanlığı öhdəmə götürdüm. O, dəstədə müəyyən qruplaşma apardı, heyətdə dəyişiklik etdi. Bu, dəstədəki zabitlərin bəzilərinin heç də xoşuna gəlmədi. Nazim bəy vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün Ordu komandanlığından əlavə qüvvə göndərilməsini də xahiş etdi. Eyni zamanda onu da bildirdi ki, aldığı məlumata görə Qaraməryəm ətrafında da vəziyyət mürəkkəbləşmişdir və orada Müəmmar əfəndinin rəhbərliyi altında olan Ağdaş böliüyü üzərinə güclü hücum təhlükəsi artır (29).

Kürdəmir-Müsüslü ətrafındakı vəziyyəti ətraflı təhlil etdikdən sonra Nuru paşa belə bir qərara gəldi ki, həmin istiqamətdə süvari bölmələri bolşevik-daşnak qüvvələrinin arxasına göndərməklə oradan gözlənilməz zərbə endirilsin və arxa-dan dəmir yolu xətləri dağıdılsın. Ona görə də Gəncədən bir süvari böliüyünün ora göndərilməsi barədə əmr verildi. Bundan başqa Nuru paşa Nazim bəyə bildirdi ki, yaxın vaxtlarda Azərbaycana gəlməsi gözlənilən istehkam böliüyü də onun ixtiyarına verilməkdir. Dəmir yolu xətti boyunca mövqelərin möhkəmləndirilməsi üçün Nuru paşa Cavad məntəqəsində olan minbaşı Nazim Ramazanovun dəstəsini də Müsüslü dəstəsinin tərkibinə daxil etdi (30).

Yaranmış vəziyyət barədə Nuru paşa eyni zamanda III Ordu komandanı Vehib paşaya da məlumat verdi. O, qeyd edirdi ki, Bakı bolşevikləri böyük bir qüvvə ilə irəliləyib Müsüslü ətrafındakı bataqlıq sahəyə yaxınlaşmışlar. Başqa bir dəstə isə Şamaxı yolu ilə Qaraməryəm üzərinə hücumu keçmişdir. 10-cu Qafqaz piyada alayı həmin dəstənin qarşısını

saxlamağa göndərilmişdir. Bu vəziyyəti təsvir etdikdən sonra Nuru paşa Vehib paşadan Azərbaycana əlavə türk qüvvələrinin göndərilməsinin mümkünlüyünü öyrənməyə çalışırdı. Nuru paşa onu da əlavə edirdi ki, hazırda 5-ci Qafqaz fiqəsində hər tufəng üçün 200-ə yaxın güllə mövcuddur və baş verə biləcək bir döyüşdən sonra diviziya tamamilə gülləsiz qalacaqdır. Ona görə də yaxın vaxtlarda Azərbaycana əlavə güllə və mərmə göndərilməsi Vehib paşadan xahiş edilirdi (31).

İyunun 15-də Müsüslü cəbhəsində olan Nazim bəy Nuru paşaya vəziyyət haqqında növbəti məlumat göndərdi. Həmin məlumatda o bildirdi ki, məntəqəyə gəlməsindən sonra həyata keçirdiyi bir sıra tədbirləri narahatçılıqla qarşılayan bir neçə rus və gürcü teleqrafçıları gecəliklə dəstədən fərariyyət etmişlər. Onların gətməsilə Müsüslüdə Yevlaxa qədər çəkilməli olan teleqraf xətti də yarımçıq qalmışdır. Mütəxəssis qıtlığı üzündən Nazim bəy dəmir yolu ilə nəqliyyat hərəkətlərinin dayanacağından da ehtiyat edirdi. Buna görə də o, Müsüslüyə belə mütəxəssislərin tapılıb göndərilməsini xahiş edirdi. 5-ci Qafqaz diviziyasının Ərkani-hərb rəisi Rüşdü bəy bu hadisəni öz xatirələrində təsvir edərkən baş verənlərə heç də təəssüflənmədiyini bildirir, əksinə buradan irəli gələn məntiqi nəticəni qabartmağa çalışırdı. O yazırdı: "15 iyun 1918-ci ildə yazılan yuxarıdakı raport məmləkət müdafiəsi və əhyali-ruhiyyəsi nöqtəyi-nəzərindən çox şayani-tedqiqdir. Müsəlman Türk Azərbaycan Cümhuriyyətinin müdafiəsi də nəhayət və nəhayət kəndi ünsürünə, kəndi övladlarına tərəttüb edən nəcib və ali bir vəzifeyi-vətəniyyədir. Vətənə və irqinə mərbut olan Azərbaycanlı türk ancaq qanını sevgili milləti və məmləkəti üçün axıda bilər. Yoxsa gürcülər və ruslar vəziyyətin ciddiyyətini və təhlükəsini görəncə dərhal sivişmək yolunu ararlar" (32). Müsüslü stansiyasında olan Ordu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəy bütün cəbhəni öz nəzarəti altında saxlamağa çalışırdı. O istəyirdi ki, həm Qaraməryəm istiqamətində, həm də dəmir yolu boyunca keçiriləcək döyüşləri six şəkildə əlaqələndirsin, müəyyən vaxtda hansı istiqamətdə isə qüvvə üstünlüyü yaradaraq düşməyə ağır zərbə vursun. Sonra isə hücumun ağırlıq mərkəzini digər istiqamətə keçirsin. Odur ki, hər şeydən əvvəl o, Kürdəmir ətrafında olan düşmən qüvvələrinin miqdarını imkanlarını öyrənməyə cəhd göstərdi. Bunun üçün kəşfiyyət dəstələri təşkil edib düşmən mövqeləri istiqamətinə göndərdi. İyunun 15-də Nuru paşaya yazdığı raporrunda Qaraməryəm cəbhəsində vəzifələndiriləcək dəstənin qayməqam Os-man bəyin komandası altında olan 10-cu Qafqaz alayından, Ağdaş və Göyçay milli bölüklərindən, bir süvari bolüyündən, alaya verilən topçu taqımından və əlavə bir topçu batareyasından təşkil edilməsini məqsədəuyğun bilirdi. O təklif edirdi ki, bu dəstə Ağsu-Gürcüvan istiqamətində iki bölüyü müşahidə aparmaq üçün yerləşdirib sürətlə Kürdəmirə doğru irəliləsin. Müsüslüyə də bir piyada alayı veriləydi, Nazim bəy dəmir yolu boyunca Kürdəmirə doğru irəliləyə bilər və iki tərəfli zərbə ilə Kürdəmiri azad etmək olardı. Bu hücum zamanı Cavad qəzasında olan Nazim Ramazanovun dəstəsindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdu (33).

Nazim bəy təklif etdiyi planın nəticə verəcəyinə əmin olsa da, mövcud qüvvələr və imkanlar daxilində onu həyata keçirmək mümkün deyildi. Hələlik əlavə kömək alana kimi Qafqaz İslam Ordusu qarşısında bolşevik-daşnak qoşunlarının sürətlə irəliləmələrini dayandırmaq və gələcək uğurlu hücumlar üçün zəmin hazırlamaq vəzifəsi dayanırdı.

Qaraməryəm ətrafında Qafqaz Qırmızı Ordusunun 1-ci və 3-cü briqadaları gətirilmişdi (34). Onlar burada döyüşqabağı mövqe tutmuşdular. Bolşevik-daşnak qoşunlarına Qaraməryəmlə Göyçay arasındakı erməni kəndlərinin silahlı dəstələri də kömək edirdilər. Bu dəstələri zərərsizləşdirmək üçün Göyçaya gəlib çıxan 10-cu Qafqaz alayının 30-cu taburu iyunun 15-də Mollaisaqlı və Sultankənd kəndləri istiqamətinə göndərildi. Bu qüvvəyə qarşı güclü müqavimət göstərə bilməyəcəyini anlayan erməni silahlıları Kalaker kəndinə tərəf geri çəkildilər (35).

İyunun 16-da isə Qaraməryəm ətrafında ciddi döyüş oldu. Səhər saat 9-da başlayan həmin döyüşdə Qafqaz Qırmızı Ordusunun 3-cü briqadasının qüvvələri azərbaycanlılardan, gürcü və dağıstanlılardan ibarət dəstənin üzərinə hücumə keç-di. S.Şaumyan və Q.Korqanov orada Qırmızı ordu hissələrinin əldə etdiyi növbəti uğurun qiymətini şişirtmək üçün milli müdafiə dəstələrində olan döyüşçülərin sayının 2 minə çatdığını söyləyirdilər. Halbuki belə deyildi. Qırmızı ordu hissələrini irəlilədiyi istiqamətlərdə onun qarşısında sayca xeyli az olan qüvvələr dayanmışdılar. Buna görə də Qırmızı ordu hələlik ciddi bir müqavimətə rast gəlmədən irəliləyirdi. Qaraməryəm ətrafında dayanan müdafiə dəstələri qeyri-bərabər döyüşə girmələrinə baxmayaraq, 7 saat ərzində bolşevik-daşnak qoşunları ilə vuruşdular. Onlar Qaraməryəmə can atan düşmənin qarşısını almağa nə qədər səy göstərsələr də, geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar və beləliklə Qaraməryəm bolşevik-daşnak qoşunları tərəfindən işğal edildi (36).

Qaraməryəm ətrafındakı döyüşdə əldə edilən hərbi uğurdan ilhamlanan bolşevik-daşnak qüvvələri iyunun 17-də Müsüslü istiqamətində də irəli hərəkət etməyə cəhd göstərdilər. Ancaq bu dəfə onların cəhdi bir nəticə vermədi və itkilər verərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar (37).

Sonrakı gün, yəni iyunun 18-də hadisələr yenidən Qaraməryəm ətrafında cərəyan etdi. Həmin gün burada qanlı döyüşlər baş verdi. Müsüslüdə olan Ərkani hərb rəisi Nazim bəy və Göyçayda olan 10-cu Qafqaz alayı komandiri Osmanbəy diviziya qərargahı və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə razılaşdırılmadan iyunun 18-də Qırmızı ordu üzərinə hücum etməyi qərara aldılar. Ciddi bir hazırlıq olmadan planlaşdırılan bu döyüşün uğurla bitəcəyinə həm Nazim bəydə, həm də Osman bəydə bir əminlik var idi. İyunun 16-da 10-cu Qafqaz alayının 30-cu taburunun ətraf erməni kəndlərinin silahlı dəstələrini heç bir itki vermədən qovub dağıt-ması, habelə Müsüslü istiqamətində hiss edilən uğurlar sözsüz ki, türk-Azərbaycan qüvvələrinin əhval-ruhiyyəsinə müsbət təsir göstərmişdi. Digər tərəfdən da düşmənin Qaraməryəmi tutması və Göyçaya doğru irəliləməsi qətiyyətli əks tədbirlərin görülməsini tələb edirdi.

10-cu Qafqaz alayının qüvvələri iyunun 18-də səhər tezdən iki dağ topunun müşayiəti ilə Göyçay ətrafındakı mövqelərdən şərqə doğru hücum keçdi. Alayın 29-cu taburu Müsüslü ətrafında idi. Gündüz saat 12-də tərəflər arasında döyüş baş verdi. 10-cu Qafqaz alayının bu döyüşə hazır olmadığı dərhal hiss olundu. Çünki irəli çıxarılan 28-ci tabur qəflətən Qırmızı ordu hissələrinin atəşi altına düşdü. Elə ilk atəşlərdən sonra 28-ci tabur təşəbbüsü əldən verdi və qeyri-münasib coğrafi şəraitdə ağır müdafiə döyüşünə keçməli oldu.

Belə bir vəziyyətdən çıxmağa, qüvvələri yenidən qruplaşdırmağa cəhd göstərsə də, Qafqaz Qırmızı Ordusu 3-cü briqadasının 16-cı taburunun tutduğu əlverişli mövqelər bütün səyləri nəticəsiz qoydu. Qırmızı ordunun 17-ci taburunun da döyüşə qoşulması bolşevik-daşnak qüvvələrinin şanslarını daha da artırırdı. 28-ci tabur üzbəüz cəbhədən və yarlardan ciddi atəşə tutuldu. Havanın çox isti olması, içməli suyun çatışmaması, ağır fiziki gərginlik türk döyüşçülərinin çoxunu əldən salmışdı. Bolşevik-daşnak əsgərləri haldan düşmüş türk əsgərlərini əsir tutaraq onları süngü ilə doğrayır və görünməmiş vəhşiliklər edirdilər. Qırmızı ordunun 18-ci taburunun da fəal şəkildə döyüşə qoşulması 10-cu alayın 28-ci taburunun vəziyyətini daha da çətinləşdirdi. Yəni, bir türk taburu üç bolşevik-daşnak taburunun zərbəsi altına düşdü. Belə olduqda tabur geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Bolşevik-daşnak qoşunları bunu görüb təzyiqi daha da gücləndirəndə 10-cu alayın 30-cu taburuna 28-ci taburu himayə etmək tapşırığı verildi. Yalnız bundan sonra 28-ci taburun üzərinə düşən ağırlıq nisbətən səngiməyə başladı.

Qaraməryəm cəbhəsində baş verənləri 10-cu Qafqaz alayı komandiri Osman Bəy Müsüslüyə, Ordu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəyə xəbər verdi. Nazim bəy döyüşün gedişində bir dəyişiklik yaratmaq üçün dərhal 29-cu tabura hərəkət əmri verdi. Bu tabur Qaraməryəmin qərb tərəfində döyüşə qoşularaq Qırmızı ordu hissələrinin sol cinahına və arxasına zərbə vurmaq idi. S.Şaumyan döyüşün gedişi barədə Moskvaya, V.Lenin və İ.Stalinə göndərdiyi teleqramda etiraf edirdi ki, bu istiqamətdə türk qüvvələrinin döyüşə qoşulması ilə Qırmızı ordunun sol cinahı 20 verst uzunluğunda sıxışdırıldı. Belə olanda Qırmızı ordu hissələri 28-ci türk taburunun təqibindən əl çəkdilər və nəzarət altında olan yüksəkliklərdə əlverişli mövqelər seçərək açıq sahədə hücum edən 29-cu taburun qarşısını saxlamağa müvəffəq oldular. Bolşevik-daşnak qoşunlarının bütün zərbə qüvvəsinin bu istiqamətə yönəldilməsi ilə 29-cu taburun uğurla başlayan hücumu nəinki dayan-dırıldı, hətta onun mühasirə olunmaq təhlükəsi yarandı. Belə olanda 29-cu tabur Veysəlli kəndinə tərəf bir qədər geri çəkildi (38).

Beləliklə, gün ərzində gedən döyüşlər havanın qaralması ilə səngidi və türk qüvvələrinin ilk böyük hücumu gözlənilən nəticəni vermədi. 10-cu Qafqaz alayının hissə və bölmələri Qaraməryəmdən geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Hamazasrın komandir olduğu 3-cü briqadanın hissələri isə əksinə, Qaraməryəmdə daha da möhkəmləndilər və Göyçay üzərinə uğurlu hücum üçün əlverişli mövqeləri ələ keçirdilər.

Türk tədqiqatçılarıran fikrincə, Qaraməryəm ətrafında 10-cu Qafqaz alayı hissələrinin uğursuzluğa düçar olması ilk növbədə döyüşün hazırlanmasında tak-tiki səhvlərə yol verilməsi ilə bağlı idi. Düşmənin qüvvələri və mövqeləri barədə əldə kifayət qədər məlumat yox idi. Digər tərəfdən döyüşün aparılması üçün lazımı ehtiyat qüvvə də yaradılmamışdı (39). Bütün bunlar, habelə döyüşçülərin psixoloji hazırlığının zəifliyi, ilk hücumdan yaranan çətinlik, eləcə də cinah döyüşlərindən lazımcına istifadə edilməməsi və həm də cinah mühafizəsinin lazımı səviyyədə təmin olunmaması türk qoşun hissələrinin itkilərinə və geri çəkilməsinə yol açdı. Başlıcası isə, türk-Azərbaycan döyüşçülərinə böyük mənəvi zərbə vuruldu. Qırmızı ordu qüvvələri çətinlik halında olan 10-cu alay bölmələrini təqib etsəydilər daha böyük hərbi uğurlar da qazana bilərdilər. Onların Qaraməryəm ətrafında möhkəmlənməklə kifayətlənmələri əslində 10-cu alayı daha böyük itkilərdən xilas etdi.

Qaraməryəm ətrafında gedən döyüşlərdə 28-ci taburdan ehtiyat leytenantı Lütfi əfəndi itkin düşdü, 29-cu taburdan baş leytenant İsmayıl Həqqi əfəndi və leytenant Zəki əfəndi, 30-cu taburdan leytenant Kazım əfəndi və İbrahim əfəndi şəhid oldu. Bütünlükdə bu taburlardan və dağ topçu təqimindən 122 nəfər şəhid oldu və itkin düşdü, 121 nəfər isə yaralandı. Bundan başqa, 28-ci taburda 75 mauzer tüfəngi və 101 ədəd süngü sıradan çıxmış, 30 sandıq güllə qismən istifadə edilmiş, qismən də sıradan çıxmış, pulemyot təqimində 1000 ədəd güllə istifadə edilmişdi. Dağ top-çu təqimində 2 ədəd top, 10 ədəd tüfəng və 41 mərmir düşmən əlinə keçmişdi. 29-cu taburda 18 mauzer tüfəngi və 19 süngü sıradan çıxmışdı. 30-cu taburda isə 13 mauzer tüfəngi ilə 35 süngü sıradan çıxmışdı (40).

İyunun 18-də Müsüslü yaxınlığında da türk-Azərbaycan və bolşevik-daşnak qoşunları arasında döyüş baş verdi. Qafqaz Qırmızı Ordusu 21-ci taburunun iki böliyi döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən əsasını Azərbaycanın milli qüvvələri təşkil edən Müsüslü dəstəsinin döyüşçüləri ilə qarşı-qarşıya gəldilər. Sovet qoşunlarının əsgərləri bu döyüşdə ciddi bir təşəbbüskarlıq nümayiş etdirərək öz mövqelərini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Gəncəyə kimi dayanmadan irəliləyəcəklərinə əmin olan sovet komandirləri öz əsgərlərinin geri çəkilməsini xəyanət kimi qiymətləndirdilər və onları tərksilah edib tribunala verdilər (41).

Qırmızı ordu döyüşçülərinin döyüş mövqeyindən geri çəkilməsi ilə bağlı bu yeganə fakt deyildi. Baxmayaraq ki, cəbhədə hərbi təşəbbüs Qafqaz İslam Ordusunun əlində idi, bəzi bölmələr çox güman ki, strateji planda uğursuzluqlara düçar olacaqlarını anlayır və cəbhədən uzaqlaşmağa çalışırdılar. Qafqaz Qırmızı Ordusunun 7-ci taburunun bir böliyi də döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən imtina etmiş və bunun üçün tərksilah edilərək Bakıya göndərilmişdi (42).

Qaraməryəm ətrafındakı ağır döyüşdən sonra bir neçə gün cəbhədə sa-kitlik yarandı. Bu sakitlikdən hər iki tərəf öz planlarına uyğun olaraq istifadə etməyə çalışırdı. Qırmızı ordu irəli hərəkət etdikcə bolşevik-daşnak qüvvələri Azərbaycan kəndlərinə daxil olur, əhalidən bütün silahları toplayırdılar. Şamaxı qəzasındakı kəndlərin tərksilah edilməsi üçün Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri A.Caparidze qəzanın yeni rəhbərliyinə xüsusi bir məktub göndərmişdi. Bu məktubda ancaq Azərbaycan kəndlərinin əhalisindən silah toplanması barədə söhbət gedirdi. Bölgəyə qənim kəsilən erməni kəndlərinin tərksilah edilməsindən isə söz açılmırdı (43).

İşğal altına alınmış kəndlərin əhalisini Qafqaz İslam Ordusu qoşunları əleyhinə qaldırmaq üçün onların arasmda xüsusi təbliğat dəstəsi fəaliyyət göstərirdi. Həmin təbliğat dəstəsinə F.Solntsev rəhbərlik edirdi. Bolşevik-daşnak ünsürlərinin ayaq basdığı kəndlərdə sovet hakimiyyəti elan edilir, orada bolşevik orqanları yaradılırdı. İyun ayının 22-də Kürdəmir ətrafındakı 12 kənddə sovetlər qurulmuş və bu sovetlərin güc dayağı olan qırmızı dəstələr təşkil edilmişdi (44).

Bolşeviklər yaranmış sakitlikdən həm də qoşunların təchizatının təmin edilməsi və onların sıralarının genişləndirilməsi üçün istifadə edirdilər. Sovet Rusiyasından gətirilən silah, sursat və texnika dərhal cəbhə xəttinə yola salınırdı. Qırmızı ordunun canlı qüvvələrinin bərpası və yeni hissələrin təşkili üçün iyun ayının 24-də Bakı Xalq Komissarları Soveti tərəfindən 1893-1897-ci illərdə anadan olanların çağırışı elan edildi. İyun ayının 21-də Bakıda "Astoriya" mehmanxanasında Qafqaz Qırmızı Ordusu 1-ci Dəmir dəstəsi üçün könüllülərin yazılmasına başlandı. Bir gün sonra isə Bakı Soveti İcraiyyə komitəsi yeni yaradılacaq Sovet taburlarına könüllülərin cəlb edilməsi üçün bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda bildirilirdi ki, ən intizamlı və bolşevik ideyalarına ən sadıq şəxslərdən təşkil ediləcək Sovet taburu Bakı ətrafında və quberniyasında məhsulun toplanması və şəhərə göndərilməsinin təşkili ilə məşğul olacaqdır (45).

Qaraməryəm ətrafındakı döyüşün nəticələri Qafqaz İslam Ordusu komandanlığında da ciddi təhlil olundu. Vəziyyətlə daha yaxşı tanış olmaq, qüvvələri yenidən qruplaşdırmaq, mövcud imkanları bütünlüklə səfərbər etmək üçün Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşa, Müsəlman korpusu komandanı Əliyağa Şıxlinski, 5-ci Qafqaz diviziyası Ərkani-hərb rəisi Rüşdü bəy cəbhə xəttinə yola düşdülər. Döyüşün səhəri günü onlar Müsüslü yaxınlığında qatardan düşüb İslam Ordusu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəylə, habelə 29-cu taburun komandiri ilə görüşüb onların məlumatını dinlədilər. Sonra Nuru paşa və onu müşayiət edən şəxslər faytonla Göyçaya gəldilər. 10-cu Qafqaz alayının komandiri miralay Osman bəyin döyüş barədə geniş məlumatını dinləyən Nuru paşa bu qədər insan tələfatına yol verilməsini, iki ədəd topun itirilməsini çox ciddi bir hadisə kimi qiymətləndirdi (46).

Bununla belə, vəziyyətdən çıxış yolları da axtarıldı. Nuru paşa təkcə hərbcilərlə deyil, yerli əhalinin nümayəndələri ilə də görüşdü, onları türk-Azərbaycan qoşun hissələrinə hərtərəfli yardım göstərməyə çağırırdı. Xüsusilə, Nuru paşa Göyçay əhalisindən qoşunların Azərbaycan torpaqlarını erməni-daşnak təcavüzündən qorumağa çalışan döyüşçülərin içməli su ilə təchiz edilməsinin zəruriliyini vurğuladı. Həmin görüş zamanı Nuru paşa Göyçay əhalisinə belə müraciət etdi: "Azərbaycanı və azərbaycanlıları düşməndən qurtarmaq üçün Osmanlı ordusu məmləkətinizə gəldi. Bu orduya canla-başla yardım etməyiniz lazımdır. Silahla yardım edilmirsə, heç olmasa əsgərlərə ərzaq və su gətirin. Bu şiddətli istidə müharibə edən zabit və əsgərlərdən bir çoxları susuzluqdan ölmüşdür" (47).

Nuru paşa eyni zamanda burada olan qüvvələrin möhkəmləndirilməsi üçün də bir sıra cəhdlər göstərdi. Hər şeydən əvvəl məhəllə komandanlıqlarına göstəriş verildi ki, azərbaycanlılardan ibarət olan silahlı dəstələrin təşkilini və Göyçay ətrafına göndərilməsini sürətləndirsinlər. İyunun 19-da Nuru paşa Ordunun Ərkani-hərb rəisinə göndərdiyi teleqrafda bildirirdi ki, Göyçayda olan Ağdaş böliyünün öz yerinə qaytarılması əvəzinə Ağdaşdan 2 minlik silahlı dəstəsinin təşkil edilib Göyçaya göndərilməsini 10-cu Qafqaz alayı komandiri Osman bəylə razılaşdırmışdır. Bundan başqa, digər ərazilərdən də silahlı dəstələrin təşkili nəzərdə tutulmuşdu (48).

İyunun 19-da Nuru paşa Göyçaydan Gəncəyə qayıtdı. O hələ Göyçayda ikən qərara alındı ki, 5-ci Qafqaz diviziyasının komandanı Mürsəl bəyin qərargahı ilə birlikdə Göyçaya gəlməsi buradakı qoşun hissələrinin daha çevik idarə edilməsini təmin edə bilər.

Yolüstü Yevlaxda olarkən Nuru paşa Ərkani-hərb rəisi Nazim bəyə başqa bir teleqraf göndərdi. Ordu komandanı ona cəbhədə vəziyyətin düzəldilməsi üçün hansı qüvvələrin gələcəyini xatırladı və bu qüvvələrin fəaliyyətinin nizamlanmasını lazım bildirdi. Onun qeyd etdiyinə görə, yaxın günlərdə cəbhə xəttinə yola düşmək üçün Bərdədən 500 atlı Yevlaxa gələcəkdi. Göyçaydan geri qayıdan Ağdaş böliyünün əvəzinə Ağdaşdan 2-3 min silahlının gələcəyi gözlənilirdi. Nuru paşa Nazim bəyə bildirdi ki, silahların toplanması üçün Ağdaşa lazımı göstəriş göndərsin. Eyni zamanda o əlavə edirdi ki, Gəncədən bir Osmanlı süvari böliyü və 9-cu Qafqaz alayının iki böliyü dərhal cəbhə xəttinə göndəriləcəkdir. İslam Ordusu komandanı bu teleqrafında bolşevik-daşnak dəstələrinin Qutqaşen istiqamətində 20-dən artıq Azərbaycan kəndini viran qoymasına narahatçılığını bildirir və bu istiqamətdə də lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini qeyd edirdi (49).

İyun ayının 20-də 5-ci Qafqaz diviziyasının qərargahı Göyçaya gəldi və burada Göyçay sakini Sadıq paşa və Həzrət bəyin evində yerləşdirildi. Diviziya komandanı elə həmin gün cəbhə xəttindəki vəziyyəti diqqətlə öyrəndi və bolşevik-daşnak hissələrinə güclü zərbə vurmaq üçün Ordu komandanından Qazaxda mövcud olan 800 nəfərlik süvari dəstəsinin, Qazaxda və Gəncə ətrafında toplanması nəzərdə tutulan 4500 nəfərlik süvari dəstəsinin, Göyçay, Ağdaş və Bərdədə toplanılacaq atlıların, Xaldana göndərilən hərbi qüvvələrin

Göyçay ətrafına istiqamətləndirilməsini xahiş etdi. Mürsəl bəy Ordu komandanına cəbbəxana sarıdan vəziyyətin çox gərgin olduğunu çatdırdı və hələlik heç olmasa hər bir silah üçün ən azı 500 güllə hesabı ilə 3000 sandıq güllə və 4000 mərməni göndərilməsini xahiş etdi (50).

Nuru paşa cavabında diviziya komandiri Mürsəl bəyin qənaətləri ilə razılaşdığını və ona kömək üçün Gəncədən 46-cı taburun, 26-cı taburun, İstehkam bölüyünün, Gəncədəki şnayder və qüdrətli dağ toplarının, 9-cu alayın pulemyot bölüyünün və toplanan könüllülərin göndəriləcəyini bildirdi. Nuru paşa onu da əlavə edirdi ki, bundan başqa imkan yoxdur və arxadan nə vaxt Osmanlı hissələrinin gələcəyini gözləmək vəziyyəti daha da pisləşdirə bilər: "Bizim ümidimiz ancaq diviziyamızın hərəkətinə və onun ən böyük düşməni olan qarşısındakı bolşevik isimli qüvvələri əzməsinə bağlıdır. Zaman daha çox intizara müsaid deyildir. Geridən təzə qüvvə göndəriləcəyinə aid bir işarə yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən zabit və əsgərlərimizin fədakar çiyinlərinə düşən vəzifə ciddi olaraq ağırdır. Ancaq icrası zəruridir" (51).

Nuru paşaya görə, bu hücum uğurla başa çatsaydı, Qafqazın bu bölgəsində möhkəm bir mövqe əldə edilərdi. Ona görə də o məsləhət bilirdi ki, bu vəzifənin həm ağırlığı, həm də əhəmiyyəti döyüşçülərə lazımı şəkildə çatdırılsın və bununla da onların psixoloji hazırlığına diqqət yetirilsin. Nuru paşa qeyd edirdi ki, Göyçaya göndərilməsi nəzərdə tutulan qoşun hissələri ayın 23-24-də, könüllü silahlı dəstələr isə ayın 26-da bölgəyə gəlib çıxacaqlar. Buna görə də iyunun 26-da və ya 27-də bolşevik-daşnak qüvvələri üzərinə qəti hücumla başlanması məsləhət görülürdü.

Nuru paşa şübhə etmirdi ki, ilk uğursuzluğa baxmayaraq, türk-Azərbaycan qoşunları mövcud imkanları tam səfərbərliyə almaqla hərbi təşəbbüsü ələ keçirə bilər. Buna görə də o, əlavə köməyin göndərilməsinin zəruriliyini istisna etmədən yeni döyüşə hazırlaşmaq üçün əmr verdi.

Cəbhə xəttində baş verənlər Azərbaycan hökumətini də ciddi narahat edirdi ona görə də Qafqaz İslam Ordusunun gücləndirilməsi üçün mövcud imkanlardan istifadə edilməsinə cəhd göstərilirdi. Azərbaycan Xarici İşlər naziri İstanbulda səfərdə olan Məmməd Əmin Rəsulzadəyə baş verən döyüşlərin nəticələrinin ümidverici olmadığını Osmanlı dövlət nümayəndələrinə çatdırmaqla Azərbaycana əlavə bir diviziyanın göndərilməsinə nail olunmasının və bunun üçün müvafiq işin aparılmasının məqsədəuyğunluğunu vurğulayırdı (52).

Beləliklə, iyunun 27-nə qədər cəbhə xəttində hazırlıq işləri aparıldı. Müsüslü ətrafında toplaşan hissə və bölmələr Müsüslü dəstəsi (müfrəzəsi) adlandırıldı və onun komandiri podpolkovnik Həbib bəy Səlimov təyin edildi. Ordu Ərkani-hərb rəisi Nazim bəy yenidən Gəncəyə, öz vəzifələrini yerinə yetirməyə qayıtdı. Nəzərdə tutulan qüvvələr cəbhə xəttinə gətirildi. 5-ci Qafqaz diviziyasının arxada qalan hissələri, habelə azərbaycanlılardan təşkil olunacaq könüllü dəstələrin bəzilərinin də iyunun 27-də Göyçay ətrafına gəlib çıxacağından düşmən üzərinə qəti hücumun iyunun 28-də başlanması nəzərdə tutulmuşdu. İmkan daxilində görülməsi mümkün olan təchizat və təminat işləri də iyunun 27-dək başa çatdırılmalı idi. Hazırlıq işlərinin gizliliyinə nail olmaq üçün Göyçay qəsəbəsində yaşayan bütün ermənilər diviziya qərargahının qarşısında olan Aleksandr adlı erməni həkiminin evinə cəmləşdirildi və onların üzərinə mühafizə qoyuldu.

İyunun 28-nə planlaşdırılan hücumla türk-Azərbaycan qoşunları əvvəlki uğursuzluğun əvəzini çıxmaq və irəli hərəkət etməklə təşəbbüsü əllərinə almaq istəyirdilərsə, növbəti döyüş üçün bolşeviklər qarşılıqları daha böyük vəzifələr qoymuşdular. Nəzərdə tutulmuşdu ki, türk-Azərbaycan qoşunlarına əsas zərbə şimal istiqamətindən vurulsun. Qırmızı ordunun qüvvələri sağ cinahdan Qafqaz İslam Ordusunu adlamaqla dəmir yoluna çıxmalı, buradakı hissələrə də zərbə vurub Kür çayı boyunca müdafiə mövqeləri tutmağı planlaşdırırdılar. Hərbi və dəniz işləri üzrə Bakı komissarının müavini B.Şəboldayevin fikrincə, Kür üzərindəki körpüyə nəzarət etməklə möhkəm müdafiə xətti yaratmaq olardı. Çünki, Kür çayı boyunca bataqlıq sahələrdən keçə bilməyən türk-Azərbaycan qoşunlarının qarşısını burada etibarlı şəkildə kəsmək olardı. Bununla bərabər, B.Şəboldayev gizlətmirdi ki, türk-Azərbaycan qoşunlarının qarşısını qəti şəkildə almaq üçün lazımı hazırlıq işləri aparılmalı və arxada da müdafiə xətləri yaradılmalıdır. Bu müdafiə xətlərinin biri Hacıqabul-Ağsu arasındakı dağlardan keçməli, o biri isə Bakı şəhərini əhatə edən hündürlüklər boyunca qurulmalı idi. Hər iki xətdə yenidən yaradılan mühəndis-tikinti hissələri istehkam işləri aparırdılar (53).

Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin döyüşə hazırlıq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər iyun ayının 26-da bolşevik-daşnak qüvvələrinin kəşfiyyatçılarına məlum oldu. Qırmızı ordu komandanlığında bu məlumat alınan kimi dərhal hücumla keçmək, türk-Azərbaycan qoşun hissələrinin hücumunu qabaqlamaq və bununla da hərbi təşəbbüsü yenidən əldə saxlamaq qərara alındı (54).

Həmin hücum iyunun 27-də başladı (55). Səhər saat 6-da Qırmızı ordunun üç taburu Göyçay-Qaraməryəm şossesi boyunca və bu şossenin şimal tərəfindən, iki bölük piyada qüvvəsi isə şimaldan 10-cu Qafqaz alayının sol cinahına hücumla keçdi. 10-cu Qafqaz alayı əsasən şosse yolun şimal tərəfində döyüş mövqeləri tutmuşdusa, cəbhəni gücləndirmək üçün bura göndərilən 13-cü alay isə şosse yolu boyunca, Göyçayla Bığır kəndi arasında mövqe tutmuşdu. Köməyə gələn süvari və piyada milli könüllü qüvvələri isə Lək-çıplaq və Qaraxıdır məntəqələrində idilər. Bolşevik-daşnak qüvvələri Göyçayın şimalından hücumla keçib Qafqaz İslam Ordusu hissələrini qəfildən mühasirəyə almaq və zərbə endirmək niyyəti aydın olanda azərbaycanlı könüllü qüvvələrə Veysəlli istiqamətində hücumla başlamaq, düşmənin cinahlarına və arxasına zərbə vurmaq və mümkün olduğu təqdirdə Ağsu-Qaraməryəm yolunu kəsərək düşmənin geri çəkilməsinə mane olmaq əmri verildi. Saat 10-a yaxın bolşevik-daşnak qoşunlarının 10-cu alayın sol cinahına keçmək təhlükəsi

güclənəndə ehtiyatda saxlanılan 25-ci tabur döyüşə qoşuldu. Eyni zamanda 13-cü alaydan alınan raportdan məlum oldu ki, bolşevik-daşnak qüvvələri bu alayın cinahlarına da zərbə vurmaq niyyətindədir. 500 nəfərlik bir qüvvə Bıdır kəndinə doğru irəliləyirdi. 150 nəfərlik bir qüvvə isə artıq Əlikənd məntəqəsinə daxil olmuşdu. Belə olanda 5-ci diviziya komandanlığı tərəfindən Azərbaycan dəstələrinə düşmənin bu istiqamətdə qarşısının alınması tapşırıldı. Göyçayın şimalından bir bölük qədər olan süvari dəstəsi və Göyçayın özündə olan Ağdaş döyüşçüləri 13-cü alayın sağ cinahına göndərildi. Bunlardan başqa Müsüslü dəstəsindən də 13-cü alayın sağ cinahına kömək göndərildi. Bu köməyin də əsasını azərbaycanlı qüvvələr təşkil edirdi. 119 nəfərlik süvari və 188 nəfərlik piyada qüvvə 13-cü alay cəbhəsində döyüşə girməli və bu istiqamətdə düşmən qüvvələrinə zərbə endirməli idilər (56).

Müsüslü dəstəsindən gələn köməyin qarşısını almaq üçün bolşevik-daşnak qoşunları topları işə saldılar və bununla da süvarilərin hərəkətini ləngitməyə nail oldular. Təxminən saat 15-də Bıdır istiqamətində irəliləyən bolşevik-daşnak qoşunlarının hərəkəti dayandırıldı. Bununla da, Qırmızı ordu hissələrinin fəallığının qarşısı alındı və onların qəfildən Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə zərbə vurmaq niyyəti boşa çıxdı. 10-cu Qafqaz alayı cəbhəsində də düşmən qüvvələrinin fəallığının qarşısı alındı və burada əks-hücum üçün yaxşı zəmin yaradıldı. 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığı bu imkandan istifadə edərək saat 18-də hər iki alaya əks-hücum əmri verdi. 10-cu alay əks-hücumu keçib düşmən qüvvələrini 3 kilometr geriye atdı. Lakin hava qaralmağa üzrə olduğu və qüvvələrin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün alaya öz əvvəlki mövqelərinə qayıtmaq əmri verildi. Müsüslü dəstəsindən köməyə göndərilən qüvvələr də bu döyüşdə fəal iştirak etdilər və Veysəlli ilə Əlikəndi tam nəzarət altına aldılar (57).

Beləliklə, iyunun 27-də qəfildən başlanan bu döyüşün nəticələrinin Qafqaz İslam Ordusu üçün böyük hərbi-psixoloji əhəmiyyəti var idi. Döyüşün nəticələri göstərdi ki, bolşevik-daşnak qüvvələri heç də məğlubedilməz bir qüvvə deyil və düzgün qurulmuş döyüşlə onların bütün niyyətlərini alt-üst etmək olar. Görünür, bir neçə hərbi uğurdan sonra çox ciddi müqavimətlə rastlaşdıqlarını Qırmızı ordu rəhbərliyi də hiss etmişdi. Çünki əvvəlki döyüşlər barədə Bakıya ətraflı məlumat verildiyi halda, bu döyüşün nəticəsi barədə Q.Korqanov ayın 28-də cəmi bir cümləlik məlumatla kifayətləndi: "Göyçay qarşısındakı cəbhədə iyunun 27-dən döyüşlər davam etdirilir. Düşmən güclü müqavimət göstərir" (58).

İyunun 28-də cəbhədə nisbi sakitlik keçdi. 5-ci Qafqaz diviziyasının komandanlığı qazanılmış ilk uğurları genişləndirməyi və vaxtı uzatmadan bolşevik-daşnak qüvvələri üzərinə hücumu keçməyi qərara aldı. Ayın 29-da planlaşdırılan bu hücumda yenə 10-cu və 13-cü Qafqaz alayları, Müsüslü dəstəsindən gəlmiş süvari bölmə, habelə topçular iştirak etməli idilər. Süvari bölməsi düşmənin sol cinahına və arxasına zərbə vurmaq tapşırığı almışdı. Bununla onlar bolşevik-daşnak qoşunlarını vələləyə salmalı və onların geri çəkilməsinə mane olmalı idilər (59).

10-cu və 13-cü alaylar hücumun uğuru üçün cinah döyüşlərinə xüsusi diqqət yetirməli idilər. Bu alaylar düşmənin əhatə edilməsi təhlükəsini yaratmaqla onları geri çəkməyə məcbur etməli idilər. Kürdəmir ətrafında olan Qırmızı ordu hissələrinin Göyçay istiqamətinə kömək göndərmələrinin qarşısını almaq üçün Müsüslü dəstəsi də döyüşə girməli və beləliklə qarşısındakı düşmənin diqqətini yayındırmalı idi.

İyunun 29-da səhər tezdən Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin daha böyük uğurla nəticələnən döyüşü başlandı. Döyüşə qoşulan hissə və bölmələrin mübarizlik əzmi, qətiyyəti və yüksək əhval-ruhiyyəsi nəticəsində elə ilk anlardan təşəbbüs ələ alındı. Şosse yolu boyunca hərəkət edən 13-cü alayın sol cinahındakı döyüşçülərin əzmkarlığı ilə onların qarşısında olan düşmən Şərqə doğru geri çəkmək məcburiyyətində qaldı. Bu alayın önündə olan bolşevik-daşnak qüvvələri də təzyiqa davam gətirməyib mövqelərini tərk etdilər. 10-cu alayın döyüşçüləri də düşməni heç bir imkan vermədi və cəbhə boyu başlanan uğurlu hücum onlar tərəfindən də davam etdirildi. Azərbaycanlı süvarilərin Veysəlli kəndi istiqamətindən çox böyük sürətlə döyüşə qoşulmaları isə hətta türk zabitlərinin özlərini də heyrətə salmışdı (60).

Döyüş hər iki tərəf üçün ağır hava şəraitində keçirdi. Hədsiz dərəcədə yüksək olan istilər hərbiçilərin susuzluqdan əziyyət çəkməsinə səbəb olurdu. Türk-Azərbaycan qoşunları bu çətinliyə daha yaxşı dözməyə başladılar və nəticədə döyüşlərin getdiyi vaxt ərzində ilk dəfə belə nəzərə çarpacaq üstünlük əldə edildi. Hərbi təşəbbüs ələ alınsa da, 5-ci diviziya komandanlığı döyüşün gedişini çox diqqətlə izləyirdi. Qazanılan uğurların daha da genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün hələ döyüş başa çatmamış növbəti bir əmr hazırlanaraq hissə və bölmələrin komandirlərinə çatdırıldı. Həmin əmrdə bildirilirdi ki, düşmən qüvvələri geri çəkilsə də, bir çox mühüm mövqeləri əllərində saxlayır. Ona görə də tələb olunurdu ki, ən yaxın vaxtda bu mövqelər də nəzarət altına alınsın. Bu məqsədlə 10-cu alay Sultankənd istiqamətindəki təpələrdə qalan düşmən qüvvələrini, 13-cü alay Bıdır bağlarının şərqindəki təpələrdə mövqetuta düşmənləri məhv etməli, milli süvari qüvvələr düşmənin cinahlarına və arxasına istiqamətlənmiş hücumunu, Müsüslü dəstəsi isə Kürdəmir ətrafındakı bolşevik-daşnak qüvvələrinin diqqətini yayındırılmasını davam etdirməli idilər (61).

Döyüşlər axşam 18.15-dək davam etdi və Qırmızı ordu hissələrinin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Döyüşlərin sonunda Qaraməryəmin qərb hissəsi tamamilə, hissəsi isə qismən Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin nəzarəti altına keçdi. Uğursuzluğa düşər olduqlarını Qırmızı ordu komandirləri etiraf etmək məcburiyyətində qaldılar. Bakıya göndərilən raportda deyilirdi ki, iki günlük qızgın döyüşlərdən sonra düşmən iyunun 29-u səhəri Göyçay istiqamətində bizim qüvvələrimizi suya doğru geri çəkməyə məcbur etdi.

Ancaq Qırmızı ordu rəhbərləri görünür Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin bu uğurunu heç də məntiqi saymırdılar. Onlar cəbhədə vəziyyəti yenidən öz xeyirlərinə dəyişəcəklərinə əmin idilər. Buna görə də səhəri günü, yəni iyun ayının 30-da 1000 nəfərlik dəstə, iki ədəd top və iki ədəd pulemyotla saat 6.15-də Bozavand kəndi istiqamətindən

gözlənmədən Göyçay qəsəbəsi üzərinə hücum keçdilər. Bolşevik-daşnak qüvvələrinə erməni Əmirov rəhbərlik edirdi. Bu hücum elə qəfil və sürətlə baş verdi ki, qısa vaxt ərzində bolşevik-daşnak qoşunları Göyçayın şimal məhəllələrini işğal edə bildilər (62).

Çox güman ki, 5-ci Qafqaz diviziyasının komandanlığı Göyçaydan xeyli uzağa atılmış düşmən qüvvələrinin belə bir manevr edəcəklərini, bir gün əvvəl al-dıqları zərbədən sonra sürətlə hücum keçəcəklərini zənn etmirdi. Çünki Göyçayın həndəvərində də heç bir qüvvə saxlanılmamışdı. Bütün qüvvələr düşmənlə təmas xəttində idi. Bolşevik-daşnak qüvvələri bunu vaxtında və dəqiqliklə qiymətləndirə bilməmiş və bütün gecəni çətin dağ şəraiti ilə cinahla irəliləyərək səhər tezdən Göyçaya hücum etmişdilər. Bu çox incə düşünülmüş bir plan idi. Onun həyata keçirilməsinə kifayət qədər ardıcillıq və hərbi duyum nümayiş etdirilsəydi Göyçay qəsəbəsi iş-ğal edilməklə Qafqaz İslam Ordusu qoşunları da mühasirəyə düşə bilərdilər. Ancaq türk-Azərbaycan qoşunlarının, onlara rəhbərlik edən komandirlərin düzgün qərarları, mübarizliyi və əzmkarlığı bir daha göstərdi ki, cəbhədə hərbi təşəbbüsün ələ keçirilməsi heç də təsadüfi deyildir.

Qəfil hücum və şimal məhəllələrinin işğal edilməsi Göyçay əhalisi içərisində böyük bir vəlvələ yaratdı. Əhali var-yoxunu ataraq Ucar və Ağdaş istiqamətinə qaçır və heç olmasa canlarını qurtarmağa çalışırdılar.

5-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Mürsəl bəy bolşevik-daşnak qüvvələrinin qarşısını saxlamaq üçün gecə ikən Qazaxdan gəlib çıxmış Azərbaycan süvarilərinə irəli getmək əmri verdi. Sonra isə Qaraməryəm ətrafındakı qüvvələrlə əlaqə saxlandı. Oradan Göyçaya kömək göndərilməsini tələb etdi. Cəbhə xəttindən diviziya ehtiyatı kimi saxlanılan 25-ci taburun və bir rus səhra top taqımının dərhal Göyçaya göndərilməsinə əmr verdi. Eyni zamanda Ağdaş mövqə komandiri Ehsan bəyə göstəriş verildi ki, orada toplanan süvarilər, piyadalar və məntəqədəki toplar dərhal Göyçayda göndərsin. Diviziya komandiri yaranan vəziyyət barədə Nuru paşaya da məlumat verdi və ondan kömək istədi (63).

Göyçayda vəziyyətin mürəkkəb olaraq qaldığı bir vaxtda Qazaxdan gələn süvarilərin Əmirovun qüvvələrinin müqavimətinə davam gətirməyərək dağıldığı barədə məlumat alındı. Çox güman ki, gecə ikən Göyçaya çatan və kifayət qədər istirahət edə bilməyən Qazax süvariləri top və pulemyot atəşləri səngimək bilməyən bolşevik-daşnak qüvvələrinin çoxsaylı qoşununun qarşısını ala bilməyərək geri çəkilməli olmuşdu. Ancaq iyulun 2-də Nuru paşa Mürsəl bəyə göndərdiyi teleqramında Qazax süvarilərinin mübarizliyini və əzmkarlığını edirdi (64). Ola bilsin ki, Qazax süvariləri sonradan 5-ci diviziyanın bölmələri və Göyçaya gəlmiş Azərbaycan könüllüləri ilə birlikdə yenidən döyüşə girmiş və nəyə qadir olduqlarını nümayiş etdirmişdilər.

5-ci Qafqaz diviziyası komandirinin öhdəsində yalnız qərargah mühafizə taqımı qalmışdı. Bu taqım da hücum olan istiqamətə göndərildi. Diviziya qərargahı isə qəsəbəni tərk etməli oldu. Qaraməryəm doğru irəliləyərkən diviziya qərargahı isə tələsən 25-ci taburla üzbəüz gəldi. Mürsəl bəy elə buradaca onların vəsifəsini bir də dəqiqləşdirdi. Düşmən qüvvələrinin hansı yüksəkliklərdə mövqə tutduğunu nişan verdi (65).

Göyçayda vəziyyətin mürəkkəbləşməsi xəbərini alan kimi Nuru paşa da bir sıra tədbirlərə əl atdı. İlk növbədə ordunun Ərkani-hərb rəisinə yenidən bölgəyə getmək və vəziyyəti öz nəzarəti altına almaq tapşırığı verildi. Nazim bəy dərhal 300 süvari ilə Yevlaxa gəldi. Buradan Nuxadakı miralay Yusif bəyə göstəriş verdi ki, orada topladığı çoxsaylı dəstəsi ilə Qumlax-Padar istiqamətinə hərəkət etsin. Yusif bay I Dünya muharibəsində əsir düşən türk zabiti idi. O, Nuxaya gələrək burada müdafiə dəstələrinin təşkilinə öz köməyini göstərirdi. Sonra Gəncə ətrafında top-laşan könüllülərə də Göyçaya doğru hərəkət etmək tapşırıldı. Bu qüvvələr hamısı azərbaycanlılar arasından toplanmış könüllü dəstələr idi (66).

Nazim bəy Ləki stansiyasına gələrək Göyçayla Ucar ətrafındakı qüvvələrlə, habelə ordu komandanlığı ilə əlaqə yaratdı, vəziyyət və görülməli olan işlər barədə Nuru paşaya məlumat verdi. O, Göyçaydakı vəziyyətin mürəkkəbliyi ilə əlaqədar Bərgüşad stansiyasına yeni qüvvələr göndərilməsini lazım bildi. Ağdaşda yerli əhalidən toplanan qüvvələrin, habelə Gəncədən Ucara gətirilən könüllü dəstələrin Göyçaya yola salınmasını təşkil edəndən sonra Nazim bəy Nuru paşaya ikinci bir raport göndərdi. Həmin raportda Nazim bəy Ağdaşdan fay tonlar ilə piyada və ya ayrıca olaraq süvari qüvvələrinin Göyçay istiqamətinə göndərildiyini, yüzbaşı Həqqi əfəndinin komandası altındakı atlıların da Ucardan (Ucar stansiyasında atlıların boşaldılmasına imkan olduğundan qatar orada boşaldılmışdı) Göyçaya hərəkət etmək üzrə olduğunu, Göyçayın şimalındakı düşmən toplarının atəşə davam etdiyini, 25-ci taburun rabitəyə girdiyini, Ləki və Ağdaş yolu ilə Göyçaya hərəkət edəcəyini bildirdi (67).

İstər Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının istərsə də 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığının göstərdiyi operativlik və çeviklik, Göyçayın müdafiəsi üçün zəruri olan qüvvələrin vaxtında bura gətirilməsi, türk-Azərbaycan qoşun hissələrinin mübarizliyi Əmirovun rəhbərliyi altında olan bolşevik-daşnak qüvvələrinin göstərdiyi bütün cəhdləri nəticəsiz qoydu. Cəbhə xəttindən gətirilmiş 25-ci tabur və topçu taqımı, Ağdaşdan gəlmiş milli süvari və piyada qüvvələri və Nazim Gəncədən gəlmiş süvarilər birlikdə Göyçaya girən qüvvələrə ağır zərbə vurub onları geri qaçmağa məcbur etdilər. Vəziyyətin daha da mürəkkəbləşə biləcəyindən ehtiyatlanan 5-ci diviziya komandanlığı cəbhə xəttində olan 10-cu alaya da Göyçaya doğru irəliləmək əmri verdi. Lakin bu hissə Veysəlliyə çatana kimi Göyçay artıq düşməndən təmizlənmişdi. Ona görə də 10-cu alaya əmr verildi ki, yenidən Qaraməryəmə qayıtsın. Göyçay ətrafındakı döyüşdə düşmən xeyli geri çəkildi Eyni zamanda onun iki topu və iki pulemyotu da ələ keçirildi (68).

Bolşevik-daşnak qüvvələri Göyçaydan çıxarılsa da, onlar qəsəbədən 5-6 kilometrlik bir məsafədə qərar tutmuşdular. Səhərişi gün, yəni iyulun 1-də bu qüvvələr yenidən hərəkətə gələrək irəliləməyə cəhd göstərdilər. 5-ci Qafqaz diviziyası ərkani-hərb rəisi Rüşdü bəy bu hücumda bolşevik-daşnak qüvvələrinin 25-ci taburun mövqelərini atəşə

tutduğunu, ancaq heç bir nəticə əldə edə bilmədiyini yazır (69). Sovet tarixçiləri, habelə cəbhədən verilən məlumatlar Əmirovun dəstəsinin yenidən Göyçaya girdiyini, lakin burada möhkəmlənə bilmədiyini bildirirlər (70). Cəbhə xəttində olan Q.Korqanovun raportuna əsaslanan S.Şaumyan iyul ayının 2-də Moskvaya V.Leninə və Saritsın şəhərində olan İ.Stalınə göndərdiyi teleqramda iyunun 27-dən başlanan döyüşləri belə təsvir edirdi: "Göyçay ətrafında iyunun 27-dən 30-dək olan dörd günlük döyüşlər başa çatmışdır. Mühəsirə üçün göndərilən dəstə Göyçayı bombardman etmişdir. Qoşunlar düşmənin arxasına keçmişdi. Bir sıra əlverişsiz şərtlərə görə cəbhə boyu mövqə tutan qoşunlarımız Qarameryəmə geri çəkilmişdir. Düşmən əhatə edilib darmadağın olunmaq təhlükəsi altından çıxaraq öz növbəsində bizi mühəsirə etməyə başladı. Yaranmış vəziyyətə görə və qoşunları gələcək döyüşlər üçün qorumaq niyyəti ilə sağ qol geri çəkməli oldu. Süngü həmlələri ilə müşayiət olunan qanlı döyüşlər getdi. Dəhşətli istilərdən və su tapmaq imkanı olmadığından əsgərlər huşsuzluq dərəcəsinə çatmışdılar. Ancaq onlar öz mövqelərini igidliklə qorudular, hücumla atıldılar. Lakin sol cinahdakı bir bölmə düşmənin çoxsaylı süvarisinin mühəsirəsi altına düşməkdən qorxub geri çəkildi. Bu hal bütün cəbhəyə təsir göstərdi. Hər iki tərəfdən itki çoxdur. Düşmən sıralarında nizami türk hissələri var. Topçuların və pulemyotçuların komandir heyətinin əksəriyyəti türklərdir. 6 ədəd zirehli avtomobil döyüşün sonuna gəlib çatdı. Onlardan biri döyüşdə iştirak edə bildi. Düşmənin arxasına keçdi. Bu zirehli avtomobil öz vəzifəsini məharətlə yerinə yetirdi və bəzi hissələri çətin vəziyyətdən xilas etdi, habelə arxadakı hissələrin geri çəkilməsini asanlaşdırdı. İyulun 1-də axşam saat 5.15-də Kürdəmirdən teleqram alınmışdır. Orada bildirilir ki, bizim cəbhədəki vəziyyətimiz bərpa olunmuşdur. Yenicə məlumat alınmışdır ki, Göyçay Əmirovun dəstəsi tərəfindən tutulmuşdur" (71).

5-ci Qafqaz diviziyası erkani-hərb rəisi Rüşdüdən başqa mövcud olan arxiv sənədləri də Əmirovun dəstəsinin təkrarən Göyçayı tutmasını təsdiqləmişlər. Ola bilsin ki, Əmirov qarşısına belə bir məqsəd qoymuş və onun həyata keçirilməsinə çalışmışdı. Ancaq təkrar uğursuzluğunu gizlətmək üçün Bakı Sovetinin Kürdəmirdə olan hərbi naziri Q.Korqanova Göyçaya girdiyi, lakin sonra çox saylı türk qoşunlarının təzyiqi ilə geri çəkməli olduğunu bildirmişdi. İyulun 1-də Ağdaş və ətrafını komandirinin Nuru paşaya göndərdiyi rapordakı ermənilər tərəfindən hücumun başladığını qeyd etsə də, Göyçayın düşmən əlində olmadığını təsdiqləyirdi. Düşmənin səhər Göyçay üzərinə hücumunu təhlükəli görürək bir süvari bölüyü bir piyada dəstəsi və kifayət qədər camaatla dərhal Göyçayın qərbindəki Ərəbkəndinə yeridim. Düşmən şimala atılmışdır. Dəstələr şimala doğru hərəkət edərək düşmənin Göyçaya həmləsinin qarşısını almışdır. Dəstə Nazim bəylədir. Göyçay əhalisi Göyçayı boşaltmışdır. Düşmən Göyçayı topa tutsa da dağıntı çox deyil (72).

Nazim bəy isə iyulun 1-də Nuru paşaya göndərdiyi rapordakı məlumat verirdi ki, düşmən Göyçayın 5-6 kilometrliyindədir. Çox güman ki, Əmirovun dəstəsinin hücumu tez də dəf edilmişdi. Çünki Nazim bəy rapordakı qeyd edirdi ki, bu gün intizar vəziyyətidir. Əlavə olaraq o, silaha və cəbbəxanaya böyük ehtiyac olduğunu da Nuru paşanın diqqətinə çatdırırdı (73).

Beləliklə, Göyçay və Qarameryəm ətrafında iyunun 27-30-u arasında baş verən döyüşlər Qafqaz Qırmızı ordusunun məğlubiyyəti ilə başa çatdı və bu hissələr Ağsuya tərəf sıxışdırıldı. Həmin döyüşlər cəbhədəki dönüş nöqtəsinin başlanğıcını qoydu. Qafqaz Qırmızı ordusunun hücumları dayandırıldı və onlar dərindən müdafiəyə çəkildilər. Bolşevik qüvvələri bu döyüşdən sonra bir daha hərbi təşəbbüsü əsaslı şəkildə ələ ala bilmədilər. Döyüşlərə uğursuzluqla başlayan Qafqaz İslam Ordusu hissələri, habelə hərbi əməliyyatlara qoşulan Azərbaycan könüllüləri Göyçay ətrafındakı döyüşdən sonra müdafiə vəziyyətindən çıxıb hücumla keçdilər. Sovet tarixşünaslığında Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin Göyçay ətrafındakı uğuru onların say üstünlüyü ilə izah edilsə də, döyüşdə hansı hissələrin və qüvvələrin iştirak etməsi, onların say tərkibinin nəzərdən keçirilməsi Göyçay ətrafındakı döyüşlərdə Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin say üstünlüyünə malik olmadığını sübut edir. Əksinə, bu döyüşdə bolşevik qüvvələri üstünlüyə malik idilər və həmin üstünlüyü azaltmaq üçün təcili şəkildə Azərbaycan könüllülərindən dəstələr təşkil edilir və cəbhəyə göndərilirdi.

Göyçay ətrafındakı döyüşlərin nəticələrinin səbəbi hər şeydən əvvəl tərəflərin qarşılıqlı qoyduqları vəzifələrin xarakteri ilə bağlı idi. Cəbhə xəttinin bir tərəfində Azərbaycanı bolşevik-daşnak hakimiyyəti altına gətirmək istəyən və əsasən qeyri-azərbaycanlılardan təşkil edilən bu qüvvə dayanırdısa, digər tərəfində də Azərbaycanı bolşevik-daşnak talanlarından, Bakı, Şamaxı, Quba qırğınlarının təkrarlanmasından qorumağa çalışan Azərbaycanın milli qüvvələri və onların qardaş çağırışına gələn türk hərbi qüvvələri dayanırdılar. Birincilər Azərbaycan əhalisinə divan tuturdusa, ikincilər öz yurddaşlarını və qardaşlarını bu faciələrdən qorumağa çalışırdı. Buna görə Azərbaycan əhalisi də türk-Azərbaycan qüvvələri ətrafında səfərbər oldular və bütün xalqın onu qoruyan qüvvələrlə bir sədd kimi bolşevik-daşnak qüvvələrinin hücumlarının qarşısını aldı.

O biri tərəfdən də döyüşlərin gedişi göstərdi ki, Qafqaz İslam Ordusuna hərbi keyfiyyətləri baxımından heç də bolşevik qüvvələrindən geri qalmır. Şün təşkilinin, idarə edilməsinin əsaslandırılması, operativliyi, vəz olaraq qarşıda dayanan vəzifələrin vaxtında dəqiqləşdirilməsi, müdafiə ilə hücumun düzgün əlaqələndirilməsi, atəş vasitələrindən səmərəli istifadə edilən uğurun əsas səbəblərindən idi. Döyüşlərdə Azərbaycan qüvvələri fəal iştirak edirdilər. Bu sahədə onlar ciddi təcrübəyə malik olmasalar da ümumən milli qüvvələrdə düşməne qarşı bir qətiyyət və əzmkarlıq mövcud idi.

Salyan döyüşü

Göyçay ətrafında döyüşlər cərəyan etdiyi vaxt Kür çayı boyunca, Salyan yaxılığında da bolşevik-daşnak qoşunları ilə türk-Azərbaycan qoşun bölmələri arasında döyüş baş verdi. Əsas qüvvələrin Göyçay ətrafında toplaşdığı zaman bu istiqamətdə yeni cəbhə açılması heç də təsadüfi deyildi. Hər iki tərəf bu bölgəni nəzarət saxlamağa böyük əhəmiyyət verirdi. Bu bir tərəfdən Muğanın bol taxıl ehtiyatlarından bəhrələnmək istəyindən irəli gəlirdi. Qarşıdan gələn qışda aclıq çəkməmək üçün hər iki tərəf Muğanın taxıl ehtiyatlarını öz nəzarəti altına almaq istəyirdi.

Digər tərəfdən Kür boyu ərazilərin nəzarət altında saxlanması təhlükəsizlik baxımından da Qafqaz İslam Ordusu üçün zəruri idi. Ən başlıcası isə, mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Yevlax körpüsünün təhlükəsizliyinin qorunması Cavadı qəzasının Kür çayı boyu məntəqələrinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı idi. Bakı bolşevikləri, habelə bolşevik-daşnak qoşunlarının rəhbərləri Gəncəyə doğru başladıkları hücumda Yevlaxa çatıb Kür çayı üzərindəki körpünü ələ keçirə bilmədikdə başqa vasitələrə əl atdılar. Onlar ixtiyarında olan gəmiləri Xəzər dənizindən Kür çayına çıxararaq bu yolla Yevlaxa xüsusi dəstələr göndərmək və onların Yevlax körpüsünü partlatmaq istəyirdilər. Qafqaz İslam Ordusu komandalığı bundan xəbər tutub lazımi təhlükəsizlik tədbirlərinə əl atdı. Çar ordusu xidmət keçmiş mayor Nazim Ramazanovun komandirliyi altında Cavadda böyüdülmüş bir dəstə təşkil olundu. Dəstəyə 10-cu Qafqaz piyada alayının 28-ci tabı bölük, 30-cu taburundan bir pulemyot taqımı və iki rus topu verildi. Azərbaycan süvarilərindən ibarət 140 nəfərlik bir bölmə də N.Ramazanovun rəhbərliyi altında idi. Bu dəstə artıq iyunun 16-da Cavad qəzasında öz mövqelərini tutmuşu da.

Dəstə bölgədə asayışın təmin edilməsinə çalışmaq üçün Kür çayında hərəkətin təhlükəsizliyini təmin etməli və bolşeviklərə məxsus gəmilərin Yevlaxa hərəkətinə yol verməməli idi.

Taxıla olan ehtiyac Bakı komissarlarını bu bölgəyə hakim olmağa sövq edirdi. Taxıl ehtiyatlarının qorunması və tədarükü ilə məşğul olacaq Sovet dəstəsinin təşkil başa çatdı kimi dərhal bölgəyə göndərildi. Bu dəstə iyunun 26-da Qarabucaq kəndinə gəldi. Səhəri gün isə, yəni iyun ayının 27-də Sovet dəstəsinin şəxsi heyəti Kür çayının iki sahili boyunca irəliyə hərəkətə başladı. Surra kəndinə iki verst qalmış Ramazanovun dəstəsinin mühafizə postlarında dayanmış döyüşçüləri Sovet dəstəsinə atəşə tutdular. Tərəflər arasında iki saatlıq bir döyüş baş verdi. Ona görə də N.Ramazanovun dəstəsinin buradakı bölmələri bolşevik qüvvələrinin təzyiqinə davam gətirə bilməyərək geri çəkildilər.

Ertəsi gün səhər saat 4-də Surra ilə Qarabucaq kəndləri arasında döyüşlər yenidən qızışdı. Kür çayında dayanan hərbi gəmilərin aramsız atəşləri türk-Azərbaycan qoşunlarını öz mövqelərini bir də tərk etməyə məcbur etdi. Onlar geri çəkildikdən Ərəbqardaşbəyli kəndi yaxınlığında yeni mövqeləri tutub Sovet dəstəsinin qarşısını kəsməyə cəhd göstərdilər. Lakin bu cəhd də bir nəticə vermədi (75).

Burada döyüşən Sovet dəstəsinin tərkibində 2 mindən çox piyada, 12 pulemyot 6 ədəd top var idi. Dəstə eyni zamanda Kür çayında üzən iki hərbi gəmi və bir nəqliyyat gəmiyi tərəfindən müşayiət olunurdu. Dəstənin tərkibində 200 rus, 300 iranlı, qalanların isə erməni olması güman edilirdi. Ancaq Muğanın bolşevik komissarı bu qədər qüvvə ilə də kifayətlənmir, bölgənin rus əhalisi arasında səfərbərlik keçirərək qüvvələrin sayını 6 minə çatdırmağı planlaşdırırdı. Bu qədər qüvvənin silahlandırılması üçün zəruri olan silah və sursatı isə komissar Bakıdan istəyirdi (76).

Surra-Qarabucaq kəndləri ətrafında baş verən döyüşün uğursuz nəticəsi barədə xəbər alınan kimi Cavad dəstəsinin komandiri bolşevik qüvvələrinə qarşı bir piyada bölüyü, bir pulemyot taqımı və bir dağ topundan ibarət qrup göndərdi. Bu qrup Salyan ətrafında döyüşən türk-Azərbaycan bölmələri ilə birləşərək bolşevik qüvvələrinə qarşı döyüşə başladı. İyul ayının 2-də bolşevik qüvvələri türk-Azərbaycan qoşun bölmələrinin hücumunu dəf edə bilməyərək Bakıya doğru geri çəkildilər. Türk mənbələrinə görə bu döyüşdə bolşevik qüvvələri 600 nəfərədək itki verdilər (77).

Salyan ətrafında olduqları vaxt Sovet dəstəsinin əsasını təşkil edən ermənilər özbaşınalıqlar edir, dinc əhaliyə divan tuturdular. Məsələn, buradakı 5-ci Qırmızı taburun birinci bölüyünün komandiri Danilov əhalini gülləyə basmış, kəndləri talan etmişdi. O, Cavad qəzasının Xıllı kəndinin əhalisi üzərinə 150 min rubl təzminat qoymuş və kəndlilərdən zorla 30 min rubl birdəfəlik təzminat yığmışdı. Türk-Azərbaycan qüvvələrinin uğurlu hücumundan sonra isə erməni Danilov talanla topladığı sərvəti də götürərək Bakıya qaçdı (78).

Ağsu və Kürdəmir ətrafında baş verən döyüşlər

Göyçay ətrafındakı döyüşlərdən sonra tərəflər qarşıda dayanan vəzifələrə nail olmaq üçün verilən itkiləri bərpa etmək, qarşı tərəflə müqayisədə daha böyük qüvvə üstünlüyü yaratmaq üzərində düşünürdülər. Bolşevik-daşnak qoşunları hərbi təşəbbüsün yenidən ələ alınması, Qafqaz İslam Ordusu qüvvə, müqavimətinin qırılması məsələsini həll etməli idilsə, Qafqaz İslam Ordu, komandanlığı da əldə olunan uğurları genişləndirmək, bolşevik-daşnak qüvvə artan müqavimətini qırmaq və əlavə qüvvələr əldə etmək məsələsi

üzərində düşünürdülər. Təkcə 5-ci Qafqaz diviziyasının gücü ilə Bakı şəhərini tutmağın mümkün olmayacağı Şərq Ordular qrup komandanlığına bildiriləndə bu Baş komandanlıq vəkaləti qarşısında Batumdakı 38-ci piyada alayının və bir dağ topçu taburunun Azərbaycana göndərilməsi təklifini qaldırdı. Ənvər paşa dabu təkliflə razılaşdı. İyun ayının 30-da Azərbaycana yola salınan 38-ci piyada alayının tərkibinə aşağıdakı qüvvələr daxil idi: 37 zabit, 2731 əsgər, 2092 tüfəng, 16 dəzgahlı pulemyot, 4 güclü dağ topu, 1 güclü dağ batareyası. Alay iyulun 14-də Ağstafaya çatdı. Elə həmin gün də onun nəqlinə başlandı. Əvvəlcə bir tabur, sonra bir batareya, sonra da digər bölmələr yola salındı (79).

Qoşunların gücləndirilməsi üçün Bakı komissarları tərəfindən də müəyyən tədbirlər həyata keçirilirdi. Sadəcə say üstünlüyü yaratmaq hesabına cəbhə ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verəcəyini güman edən Bakı bolşevikləri iyunun, son günlərində və iyulun əvvəllərində bir sıra işlər gördülər. Moskvadan alınmış -zirehli avtomobillər dəstəsi cəbhəyə yenidən gətirilmişdi və onlar hələ tam şəkildə döyüşdə iştirak etməmişdilər. Bu zirehli texnikaya böyük ümidlər bağlanırdı. İyulun ilk günlərində Bakı Qırmızı təlimatçıları məktəbinin şəxsi heyəti də cəbhəyə göndərildi (80).

İyun ayının 30-da Bakı Xalq Komissarları Soveti 1893-1897-ci illərdə anadan olmuş gənclərin səfərbərliyini elan etdi. Əmrə görə Bakı şəhərində müvəqqəti və ya daimi yaşayan həmin təvəllüdlü gənclər səfərbərliyə cəlb edilməli idilər. Səfərbərlikdən yayınanlara qarşı ciddi cəza tədbirlərinin tətbiq ediləcəyi bildirilirdi (81).

Xəzər hərbi donanmasının komplektləşdirilməsi üçün iyul ayının əvvəlində 1900-1917-ci illərdə xidmətdə olmuş dənizçilərin səfərbərliyi elan edildi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin müvafiq dekretində bu səfərbərliyin məcburi olduğu bildirilirdi (82). Cəlb olunacaq dənizçilərin əsasında yeni dəniz taburunun yaradılması planlaşdırılırdı. Bakı şəhəri və onun rayonlarının komendantı B.Avakyan əhalini elan olunmuş səfərbərlikdən yayınmamağa, Qırmızı ordu sıralarına yazılmağa çağırırdı. O, xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, səfərbərlik işinə mane olanlara qarşı ciddi cəzalar tətbiq ediləcəkdir (83).

İyulun 7-də isə Bakı Xalq Komissarları Soveti bütün Zaqafqaziya xalqlarına müraciət qəbul edərək onları əldə silah türk-Azərbaycan qoşunlarına qarşı mübarizə aparmağa, bolşeviklərin qırmızı bayrağı altında toplanmağa, fəhlə və kəndli hakimiyyətini bərqərar etməyə çağırırdı (84).

Bu tədbirləri həyata keçirməklə bərabər, cəbhədə təşəbbüsün yenidən ələ alınması üçün Bakı bolşeviklərinin liderləri başlıca ümidi polkovnik L.Biçeraxovun dəstəsinə bağlayırdılar. Rusiyanın İran ərazisindəki qoşunlarının tərkibində vuruşan kazak dəstəsinin rəhbəri L.Biçeraxov hələ iyun ayında bolşeviklərlə əlaqə yaradaraq onun dəstəsinin Qafqaz Qırmızı ordusuna qatılmasına razı olduğunu bildirmişdi (85).

Bolşeviklərin tələblərini qəbul edən L.Biçeraxovun dəstəsi iyun ayının ortalarında Bakıya doğru üz tutdu. Ancaq İranda, Qəzvinlə Ənzəli arasında Kiçik xanın dəstələri L.Biçeraxovun dəstəsinin qarşısını kəsməyə cəhd göstərdilər. Osmanlı dövtəti ilə xoş münasibətdə olan Kiçik xan bununla Biçeraxovun Azərbaycana gəlməsinə və Qafqaz İslam Ordusuna qarşı cəbhə tutmasına mane olmaq istəyirdi. S.Şaumyanın iyun ayının 14-də V.Leninə göndərdiyi teleqramda bir həftədən sonra L.Biçeraxovun dəstəsinin Azərbaycanda olacağı bildirilirdi (86). Lakin Kiçik xan ilə aparılan döyüşün uzanması Biçeraxovun dəstəsinin Azərbaycana çatmasını bir neçə gün ləngitdi.

Dəstəsində 1500 nəfər Kuban və Terek kazakı olan L.Biçeraxova bolşevik-daşnak cəbhəsinə komandanlıq etmək təklif olunmuşdu. Ona görə də Azərbaycana çatarı kimi Biçeraxov dərhal cəbhəyə yollanmalı və bütün döyüşlərə rəhbərliyi öz üzərinə götürməli idi. Bununla belə, L.Biçeraxov birbaşa gəmi ilə Bakıya gəlməyə ehtiyat edirdi. O ehtiyat edirdi ki, dəstəsi ilə Bakıya gələcəyi təqdirdə bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən tərkisilah edilə bilər. Buna görə də L.Biçeraxov qərara aldı ki, Bakıda deyil, Ələtdə quruya çıxsın və buradan da cəbhəyə yollansın (87).

İngilis generalı Denstervill Biçeraxovun Azərbaycana yollanmasına toxunarkən göstərirdi ki, iyul ayının 1-də türk qoşunları hələ Kür çayını keçməmişdilər və ona görə də Biçeraxov Kür çayı üzərindəki körpünü tutaraq onların hərəkətini çətinləşdirmək istəyirdi (88).

Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin hərəkəti və dayandıqları mövqə barədə ingilis generalının yazdıqları həqiqəti əks etdirmirdi. Ancaq Biçeraxovun Kür körpüsünü tutmaq planları haqqında dedikləri həqiqətdən heç də uzaq deyildi. Biçeraxov sonralar özü də bildirirdi ki, Bakının Rusiya tərkibində etibarlı şəkildə saxlanması üçün Azərbaycanın Yevlaxa qədər olan ərazisi işğal edilməlidir (89).

İyulun 1-də Biçeraxov dəstəsi ilə İranda gəmilərə mindilər. Dəstənin tərkibində 5 ingilis zabiti və 4 zirehli avtomobil də var idi. İyulun 2-də isə Biçeraxov artıq S.Şaumyanla cəbhə xəttində idi. Buradakı vəziyyətlə öləri tanışlıqdan sonra Biçeraxov xahiş etdi ki, bir həftə ərzində cəbhəyə əlavə 2 min nəfər əsgər göndərsin (90).

Belə bir qüvvənin göndəriləcəyini vəd edən S.Şaumyan Bakıya qayıdan kimi elan olunmuş səfərbərliyin gedişi ilə maraqlandı. Məlum oldu ki, bu tədbirin nəticələri heç də ürəkaçan deyil. Bir neçə gün ərzində nəzərdə tutulan heyətin yalnız 30 faizi xidmətə cəlb edilmişdi. Buna görə də şəhərdə təcili silahlı yoxlamalar keçirildi və müəyyən sayda adamlar tutularaq hissələrə göndərildilər (91).

İyulun 6-da Biçeraxov Qafqaz İslam Ordusuna qarşı döyüşən bolşevik-daşnak qüvvələrinin komandanı elan edildi və sol cinaha göndərildi. Cəbhənin mərkəzi hissəsinin və sağ cinahının komandanlığı isə Q.Korqanovun üzərində idi (92).

Beləliklə, Göyçay-Qaraməryəm döyüşündən sonra hər iki tərəf növbəti döyüşlərə ciddi hazırlıq görmüşdü. Türk-Azərbaycan qoşunları Müsülünün şərqi və Ağsu-Qaraməryəm xətti boyunca mövqe tutmuşdular. Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı yaxın vaxtlarda Şamaxın azad edilməsini əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoymuşdu. Bu məntəqəyə Bakı üzərinə hərəkət üçün əsas dayaq məntəqəsi kimi baxılırdı. Ancaq Şamaxıya çatmazdan qabaq İslam ordusu komandanlığı Kürdəmir-Ağsu xəttinə çıxmağı planlaşdırırdı.

Nuru paşa Şamaxı üzərinə hücumun müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması üçün. Qarabağdakı erməni silahlı dəstələrinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və Culfa-Ordubad üzərindən Şuşaya silahlı dəstə göndərilməsinin məqsədəuyğunluğu barədə Şərq Ordular qrup komandanlığı qarşısında məsələ qaldırmışdı (93).

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığını narahat edən təkə Qarabağ erməniləri deyildi. Azərbaycanın müxtəlif məntəqələrində yaşayan ermənilər bu və ya digər dərəcədə Qafqaz İslam Ordusuna qarşı əks fəaliyyət göstərirdilər. Şəki, Qutqaşen, Göyçay və Şamaxı ətrafındakı ermənilər təcavüzkar hərəkətlərini genişləndirirdilər. Nuru paşa öz xatirələrində də bu məsələnin diqqəti çəkdiyini qeyd edirdi (94). Qayabaşı və Söyüdlü məntəqələrinin erməniləri hələ Göyçay döyüşlərindən əvvəl fəallaşmağa başlamışdılar. Göyçay döyüşlərindən sonra Nuru paşa ordunun ərkani-hərb rəisi Nazim bəy göstəriş verdi ki, Ağdaş, Xaldan və Nuxadakı milli qüvvələrə ümumi rəhbərlik edərək Söyüdlü və Qayabaşı ermənilərinin təcavüzkarlığına son qoysun (95).

İyul ayının əvvəllərində Qayabaşı və Söyüdlüdəki erməni yığınaqları darmadağın edildi. İyul ayının 12-də Ağdaş komandanı Nuru paşaya göndərdiyi teleqramında bildirdi ki, Nic və Söyüdlü İsmayıl Həqqi bəyin rəhbərliyi altında olan Şəki dəstəsinin tam nəzarəti altındadır. Bu dəstə Söyüdlünün şimal tərəfindəki təpələrdə mövqe tutmuşdu. Ermənilərdən silahlar toplansa da, onların bir çoxu silahları ilə birlikdə gizlənməyə çalışırdılar (96).

Silahlı yerə qoymayan bir çox ermənilər qaçıb ətraf kəndlərə, meşələrə dağılıbmışdılar. Şəki-Qutqaşen istiqamətində erməni millətçilərinin yarada biləcəyi təhlükəyə birdəfəlik son qoymaq üçün Nuru paşa Xaldan dəstəsinin komandirindən tələb edirdi ki, Qayabaşından qaçıb ətraf kəndlərdə dolaşan və silahlı yerə qoymayan erməniləri axtarıb tapsın və onları zərərsizləşdirsin. Nuru paşa belə bir vəzifəni Nuxaya göndərilən Gəncə mövqe komandiri Cəmil Cahid bəyin qarşısında da qoy-muşdu. Ona tapşırılırdı ki, ətrafa qaçıb dağılan təcavüzkar ermənilər təqib edilsin, onların zərərsizləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən əməliyyat bütünlüklə başa çatdırılsın (97).

Göyçay ətrafında olan erməni kəndlərinin tərksilah edilməsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Çünki bu kəndlərdə toplanan erməni qüvvələri istənilən vaxt 5-ci Qafqaz diviziyasının arxasında təhlükəli vəziyyət yarada bilərdilər. İyulun 2-də Bozavand və Qırdadul kəndləri tutuldu. Burada olan erməni qüvvələri Əmirvan və Bəylərkənd istiqamətində geri çəkildi. 5-ci Qafqaz diviziyası cəbhəsinin sol cinahı boyunca geri çəkilmək məcburiyyətində qalan bolşevik-daşnak qüvvələrinin qarşısını kəsərək onlara güclü zərbə vurmaq üçün İvanovka kəndinə 10-cu alaydan bir piyada taburu və iki ədəd dağ topu göndərildi. Həmin dəstə İvanovkaya çatana qədər yolu üstünə çıxmış kiçik düşmən qruplarını məhv edərək İvanovka ətrafında mövqe tutdu. Ağ bayraqlarla onları qarşılamağa çıxan kənd əhalisi qüvvələrə kənddə yerləşməyi təklif etsələr də kənd ətrafında qalmaq üstün tutuldu. Qoşun hissəsinin burada yerləşməsi ilə bolşevik-daşnak qüvvələrinin bir dəstəsinin geri çəkilmək yolu kəsildi. Göyçayın şimalındakı kəndləri ermənilərdən təmizləyən türk-Azərbaycan qüvvələri şərqi doğru irəlilədikcə 100 nəfərə qədər olan süvari və piyada bolşevik-daşnak dəstəsi İvanovkaya sıxışdırıldı. İyul ayının 3-də ermənilərin dayaq məntəqələrindən biri olan Çanaqbulaq kəndi də türk-Azərbaycan qoşun hissələrinin əlinə keçdi (98).

Göyçayın ətrafındakı kəndlərin təmizlənməsi üçün iyulun 2-3-də keçirilən əməliyyatda Ağdaşda təşkil edilmiş dəstə də iştirak edirdi. Ağdaş mövqe komandanı minbaşı Ehsan bəy bildirdi ki, 100 nəfərlik bu dəstə Göyçay ətrafında keçirilən təmizləmə əməliyyatını gücləndirmək üçün göndərilmişdir. İyulun 3-də Çanaqbulaq kəndi tutulduqdan sonra bu dəstə geri qaytarıldı (99).

Geri çəkilən düşmən qüvvələri İvanovkada onların yolunu kəsmiş türk-Azərbaycan qüvvələri ilə rastlaşdıqda çəşqınlıq içində qaldılar. Burada qarşılarının kəsilməyini güman etməyən bolşevik-daşnak qüvvələri qaçıb canlarını qurtarmaq məcburiyyətində qaldılar. Onlar elə bir vələyəyə düşdülər ki, ixtiyarlarında olan iki ədəd topdan birini atmalı oldular (100).

İyulun 4-də də Qaraməryəm ətrafındakı kəndlərin erməni qüvvələrindən təmizlənməsi davam etdirildi və beləliklə Ağsu üzərinə irimiqyaslı hücumu həyata keçirmək üçün zəruri mövqələr tutuldu. Ancaq bir neçə gün ərzində davam edən təmizləmə əməliyyatları həm də itkilərlə nəticələndi. İyul ayının 1-dən 4-dək baş verən bu əməliyyatlarda 7 zabit və 39 əsgər şəhid olmuş, 9 zabit və 93 əsgər yara-lanmış, bir zabit və 74 əsgər itkin düşmüşdü (101).

Beləliklə, iyulun 5-də Ağsu-Kürdəmir xəttinin tutulması üçün Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin hücumu başladı. Strateji təşəbbüsün ələ alınmasında bu döyüşün əhəmiyyəti böyük olduğu üçün ordu komandanı Nuru paşa da Ağsu cəbhəsinə gəlmişdi. 5-ci Qafqaz diviziyası komandanı Mürsəl bəyin imzaladığı döyüş əmrində hissə və bölmələr qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu: Müsüslü dəstəsi qarşısında dayanan düşmənin daha zəif cinahını adlamaq şərti ilə Kürdəmirə doğru irəliləməli və bu məntəqəni ələ keçirməli idi. Mürəttəb süvari alayı ona verilmiş bölmələrlə Xəlilli-Qarasaqqal istiqamətində hərəkət etməli, Kürdəmir-Ağsu xəttini kəsərək Kürdəmir uğrunda aparılan döyüşün müvəffəqiyyətinə

yardım etməli idi. 13-cü piyada alayının qarşısına Şamaxı-Ağsu xəttini işğal etmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Alay komandanlığı sol cinaha diqqəti xüsusilə artırmalı idi. 10-cu piyada alayı İvanovkada olan dəstəsini geri çəkərək Kəlağaylı və Ağsunun şimalındakı dağlarda olan düşmən qüvvələrinin cinahını əhatə edərək Gürcüvana doğru hərəkət etməli idi. Göyçay dəstəsi də irəli hərəkət edərək diviziyanın arxasında qala biləcək erməni dəstələrini məhv etməli idi. Bu dəstə sonra da İvanovka-Qoşakənd xətti ilə irəliləyib diviziyanın əsas qüvvələri ilə birləşməli idi (102).

Hücum planı belə düşünülmüşdü ki, 13-cü alay Ağsu cəbhəsinin sağ cinahı, 10-cu alay isə dağlardan keçən sol cinah ilə irəliləyib düşmənin cinahlarını adlamalı və onu mühasirə vəziyyətinə salmalı idi. Düşmənin burada güclü zərbə alması Kürdəmir istiqamətindəki döyüşün də uğurla sona çatmasına kömək edə b İyulun 5-də başlanan döyüşdə 13-cü alay müəyyənləşdirilmiş mövqelərə çıxarsa, 10-cu alay çətin dağ şəraiti ilə irəlilədiyi üçün nəzərdə tutulmuş mövqelərə gec gəlib çıxdı. Ona görə də iyulun 5-də döyüş əmri ilə müəyyənləşdirilən vəzifələr tamamilə yerinə yetirilmədi. Hər iki alay tutduqları mövqelərdə gecələyib səhər tezdən hücumu davam etdirmək əmri aldılar. Ancaq istər 10-cu alay istərsə də 13-cü alay gün ərzində irəli hərəkətləri zamanı düşmən dəstələri ilə rastlaşmış və onları müqavimətini qırılmışdılar. Bu da heç şübhəsiz ki, bolşevik-daşnak qoşunlarının ümumi əhval-ruhiyyəsinə öz təsirini göstərirdi. Müsüslü dəstəsi də güclü düşməne qarşı döyüşdə nəzərə çarpacaq bir nəticə əldə etməmişdi. Ona görə diviziya komandanlığı qərara aldı ki, ayın 6-da mürəttəb süvari alayını Müsüslü dəstəsinin gücləndirilməsinə göndərsin (103).

İyulun 6-da davam edən döyüşlər həm 10-cu, həm də 13-cü alaylar üçün uğurla başladı. 13-cü alay tezliklə Ağsuya yaxınlaşdı. Bolşevik-daşnak qüvvələri ixtiyarlarında olan zirehli avtomobillərdən başqa bir təyyarədən də istifadə edilməsinə əl atsalar da İslam ordusu hissələrinin müzəffər yürüşünün qarşısını ala bilmədilər. Günorta üstü 13-cü alay artıq Ağsuda idi. Ancaq alay öz hücumunu dayandırmayıb Şamaxıya uzanan yolun yoxuşuna qədər davam etdirdi. 10-cu alay isə şimala irəliləyərək Ağsudən Şamaxıya qaçmaq istəyən düşməne güclü zərbə endirdi. Alayın sərəncamına verilmiş könüllü milli süvarilər geri qaçan düşməni xeyli təqib etdilər. Bolşevik-daşnak döyüşçüləri canlarını bu süvarilərin əlindən güclə qurtardılar. Ağsu ətrafında düşmənin 100-ə qədər süvarisi və piyadası qalmışdı. Şamaxı yolu tutulandan sonra onlar Kürdəmirə çəkilməyə cəhd göstərdilər. Çünki onların başqa bir çıxış yolu da qalmamışdı. 10-cu alay Gürcüvan kəndini tutaraq öz mövqelərini orada yerləşdirdi. Döyüşün gedişində bir səhra topu, bir cəbbəxana arabası, 5 ədəd pulemyot, 30-a qədər silah, talan edilən əhalinin var-yoxu ilə doldurulmuş 10-15 nəqliyyat arabası və s. ələ keçirildi (104).

Ayın 6-da Müsüslü cəbhəsində yenə də ciddi irəliləyişə nail olunmadı. Yalnız Ağsu cəbhəsindən köməyə gəlmiş 46-cı piyada taburu ilə mürəttəb süvari alayından ibarət Həsən bəyin dəstəsi Qaraqoyunluda Ağsu və Kürdəmirdə cəmləşən düşmənin rabitə xəttini qırdı. Həsən bəyin dəstəsinin buradakı cəbhə xəttinə yetişməsi ayın 7-də gözlənilirdi.

Ayın 7-də döyüşlərin əsas ağırlığı da elə Müsüslü cəbhəsinə keçirildi. Həmin gün Müsüslü dəstəsinə dəmir yolu boyunca, Həsən bəyin dəstəsinə isə şimaldan irəliləməklə Kürdəmiri tutmaq vəzifəsi qoyulmuşdu. Qafqaz İslam Ordusunun əsas qüvvələri Ağsu ətrafında cəmləşdiyindən Kürdəmir üzərinə hücum edən qüvvələr L. Biçeraxovun dəstəsi və zirehli avtomobilləri ilə gücləndirilmiş Qırmızı ordunun müqavimətini qırmağa bəs etmədi.

Bolşevik-daşnak qoşunları Kürdəmirin ətrafında dairəvi müdafiə xətti yaratmışdılar. Türk-Azərbaycan qoşunlarının şimaldan ehtimal ediləcək hücumunun qarşısını almaq üçün Kürdəmirdən şimala uzanan yolun üzərindəki Qarasaqqal kəndinə müdafiə postu qoyulmuşdu. Həmin yolla Kürdəmirə doğru irəliləyən bəyin dəstəsinin buradakı ilk döyüşü də elə bu postda dayanan qüvvə ilə oldu. 150 nəfərlik təxmin edilən bu düşmən qüvvəsi ilə döyüş Həsən bəyin dəstəsi üçün uğurla başa çatdı və tezliklə Qarasaqqal kəndi ələ keçirildi. Qırmızı ordu qərargahında Qarasaqqalın ələ keçirildiyi xəbəri alınan kimi bu istiqamətə dərhal əlavə qüvvələr göndərildi. Q. Korqanovun S. Şaumyana göndərdiyi döyüş raportundan aydın olur ki, bu istiqamətdə Qırmızı ordunun 1-ci briqadası, Biçeraxovun dəstəsi və Təlimatçılar məktəbinin bölmələri iştirak edirdilər (105). Çünki dəmir yolu xətti boyunca olan bataqlıqlar burada müdafiəni etibarlı qurmağa imkan verdiyi halda Qarasaqqal istiqamətində təbii maneələr yox idi. Ona görə də bu istiqamətdəki döyüşlər Kürdəmirin taleyi üçün daha böyük əhəmiyyətə malik idi. Bunu yaxşı anlayan Qırmızı ordu komandanlığı Qarasaqqal istiqamətinə əlavə olaraq xeyli qüvvə göndərdi.

Əvvəlcə Kürdəmirdən 350-yə qədər piyada, 3 pulemyot və 2 topdan ibarət bir qüvvə Həsən bəyin dəstəsinin qarşısına çıxarıldı. Günortadan az keçmiş isə 5 top, 2 pulemyot və 250 nəfərlik başqa bir qüvvə Həsən bəyin dəstəsinə qarşı göndərildi. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin çoxluğu Həsən bəy dəstəsinə çətin vəziyyətə saldı. Dəstənin mühasirə olunmaq təhlükəsi yarananda Həsən bəy döyüşçülərə geri çəkilmək əmri verdi. Dəstə həmin günün axşamını Müsüslü kəndində keçirdi (106).

Müsüslü dəstəsi də səhər erkən hücumu keçdi. Dəstədən üç böliyə qədər bir qüvvə bataqlıq sahənin şərq tərəfinə keçib bolşevik qoşunları üzərinə hücum etdi. İki taqım miqdarında bir qüvvə isə dəmir yolunun şimal tərəfi ilə Kürdəmirə doğru irəliləyirdi. Qarşı tərəflər arasında döyüşlər 12 saata qədər davam etdi. Müsüslü dəstəsinin süvariləri Kürdəmirin cənub tərəfi ilə xeyli irəli gedə bilmişdilər. Lakin Biçeraxovun ixtiyarında olan bütün qüvvələri səfərbər edə bilməklə Müsüslü dəstəsinin hücumlarının qarşısını saxlaya bildi. Daha ağır vəziyyətə düşməmək üçün irəli hərəkət etmiş milli qüvvələr yenidən bataqlığın qərb tərəfinə, ilkin mövqelərə qayıtdılar. Gün ərzində gedən döyüşlər zamanı Həsən bəyin dəstəsindən 5 nəfər şəhid olmuş, 12 nəfər isə yaralanmışdı. Müsüslü dəstəsindəki Azərbaycan milli qüvvələrindən isə 8 nəfər şəhid olmuş, 2-si zabit olmaqla 12 nəfər yaralanmışdı. Müsüslü dəstəsinin sərəncamına verilmiş 60-cı taburdan da 5 nəfər şəhid olmuş, 50-dən çox yaralanmışdı (107).

Kürdəmir uğrunda aparılan döyüşün ilk günlərində türk-Azərbaycan qoşun hissələrinin verdiyi itkilər daha çox idi. Mərmə və cəbbəxana ehtiyatı da azalmağa üzrə idi. Heç şübhəsiz ki, iyulun 7-də ilk döyüşə girən Biçeraxov ona bağ-lanan ümidlərin heç də əbəs olmadığını sübut etmək üçün bütün imkanlarını və qüvvələrini səfərbər etmişdi. Türk-Azərbaycan qoşun hissələrinin azlığı və coğrafi şəraitin bolşevik-daşnak qoşunları üçün daha münasib olduğundan onlar Müsüslü dəstəsi ilə Həsən bəyin dəstəsinin qarşısını saxlaya bilmiş, hətta şimal istiqamətində Ağsuya doğru müəyyən qədər irəliləyə bilmişdilər.

Qarşıya qoyulan vəzifəni icra etmək və bolşevik-daşnak qoşunlarının hücumlarının genişlənməsinə yol verməmək üçün 5-ci Qafqaz diviziyasının komandanlığı Kürdəmir cəbhəsindəki qüvvələri yenidən qruplaşdırdı. 13-cü piyada alayı Kürdəmir ətrafına yönəldildi. Bu alay Həsən bəyin dəstəsinə yenidən öz sərəncamına alaraq şimal tərəfdən Kürdəmir üzərinə hücum etməli idi. Diviziya komandanlığı əsas diqqəti məhz bu istiqamətə yönəltdi. Cəbhənin qarşı tərəfində böyük bataqlıq ərazilərin olması burada hücumların genişləndirilməsinə imkan vermirdi. Ona görə də cəbhənin qarşı tərəfindən hərəkətə başlayacaq Müsüslü dəstəsinə əsasən düşmənin diqqətini yayındırmaq, onun əsas zərbə gücünün şimal tərəfə, 13-cü alay cəbhəsinə istiqamətlənməsinə yol verməmək idi. İyulun 8-də 10-cu alay da Şamaxıya doğru hücumlarını davam etdirməli idi (108).

Müsüslü cəbhəsində qüvvələrin gücləndirilməsi üçün İslam ordusu komandanlığı digər imkanları da arayırdı. İyulun 7-də Nuru paşa ordu ərkani-hərb rəisi Nazim bəyə göstəriş verdi ki, Ağdaş və Xaldan məntəqələrində toplana biləcək bütün qüvvələri təcili surətdə Müsüslüyə göndərsin. Bir gün sonra Nuru paşanın Mürsəl bəyə göndərdiyi teleqramında deyilirdi ki, Qazaxa gətirilən 350 nəfər silahsız könüllü də Bərgüşad stansiyasına göndərilir (109).

İyulun 7-də döyüşlər əsasən Kürdəmir ətrafında cərəyan etdiyi bir vaxtda Göyçayın şimalındakı erməni kəndlərindən bolşevik-daşnak qoşunlarının bir bölməsi 5-ci Qafqaz diviziyasının arxasına zərbə vurmağa cəhd göstərdi. Burada döyüş axtarılan davam etdi. 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığı tərəfindən döyüşə əlavə qüvvələr gətirilməsi ilə bolşevik-daşnak bölməsinin müqaviməti qırıldı və o, şimala doğru geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı (110).

Elə həmin gün, yəni iyulun 7-də Qafqaz İslam Ordusu komandanı yeni Osmanlı padşahı VI Mehmet Vəhidəddindən teleqram aldı. İyulun 3-də vəfat edən qardaşı V Mehmet Rəşadın yerinə iyulun 4-də taxta çıxan VI Mehmet Vəhidəddinin Qafqaz İslam Ordusu komandanına göndərdiyi teleqramında deyilirdi: "Əmirəlmöminün Ulu Xaqan Baş komandanımız qardaşım Sultan Mehmet xan həzrətlərinin həpimizi ağıladan zəyəsi ilə əmri-komandanınızı ələ alıram. Sənələrdən bəri pək müşkülət içində Osmanlı və İslam tarixinə xanədanım üçün şanlı səhifələr əlavə edən siz arslanlar, yurdun qəhrəman yavrularına məmnuniyyəti-şahanəmi bəyan edir, bu uğurda haqqın rəhmətinə qovuşaraq ər meydanında can vermiş olan şəhidləri kəməli-hörmətlə anıram. Vətənimizin səlaməti üçün indiyə qədər çox şanlı bir surətdə qəhrəman mütəfəkkirlərimizlə çiyin-çiyinə davam etdiyiniz müvəffəqiyyətlə dolu hər bə illəri hər halda azalmaqdadır. Ancaq, hələ bitməmişdir. Bu ana qədər olduğu kimi, Cənabi-haqqın haqlı davamızı daima bizimlə bərabər olacağına zərrəcə şübhə etməyərək yenə cəsur şiddətli hücumlarımızla düşmənlə davam edin. Hər yerdə kəməli-şan və şərəflə daşdığınız sancağım sizə daima zəfər və müvəffəqiyyət yolu göstərsin. İnanəti-Bəri və imdadı-ruhaniyyət Həzrəti peyğəmbəri siz qəhrəman əsgərlərimizin tuin və zəfəri olsun. Mehmet Vəhidəddin" (III).

İyulun 8-də Kürdəmir cəbhəsində tərəflər arasında ağır döyüşlər oldu. Düşmən əsas zərbənin 13-cü alay tərəfindən vurulacağı nəzərdə tutulsa da, Qırmızı ordu komandanlığının bura xeyli qüvvə çıxarması vəziyyəti kifayət qədər mürəkkəbləşdirdi. Döyüşün əhəmiyyətini yaxşı başa düşən Biçeraxov və onun yanındakılar 13-cü alaya qarşı 8 top və 8 pulemyotla müşayiət olunan bir qüvvə göndərmişdilər. Döyüş gecəyə kimi davam etdi. Ciddi müqavimətlə rastlaşan 13-cü iyulun 8-i gecəsini İbrahimbəyli və Qarasaqqal kəndləri arasında keçirməli oldu. Müsüslü dəstəsinin fəaliyyəti də gün ərzində cəbhədəki mövqələrdə ciddi bir dəyişiklik yaratmadı. Düşmənin zirehli qatardan istifadə etməsi və Kürdəmirin ətrafındakı yaşıllıqdan müdafiə məqsədilə bacarıqla bəhrələnməsi onların müqavimətini xeyli artırır (112).

Kürdəmir ətrafında türk-Azərbaycan qoşunları ağır döyüşə girib tutduqları mövqələrdən geriləməyə yol verməsələr də Şamaxı istiqamətində hücum etməli olan 10-cu alay düşmənin təzyiqinə davam gətirməyib müəyyən qədər geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Bununla da Gürcüvan kəndi yenidən bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlinə keçdi. Bolşevik qoşunları Ağsuya doğru irəliləməyə başladılar. Buradakı döyüşün nəticələri barədə Bakıya göndərilən teleqramda bildirilirdi ki qırmızı ordu qüvvələri artıq Ağsunun 10 kilometrliyindədir. Bu istiqamətdə yalnız sonuncu hündürlüyü tutmaq qalmışdır. Həmin döyüşlərdə Şamaxının erməni kəndlərinin əhalisindən təşkil edilmiş tabur fəal iştirak edirdi. 800 nəfərdən ibarət olan həmin tabura erməni Qazarov rəhbərlik edirdi. Bolşevik-daşnak qoşunlarının rəhbərləri Qarakənd və Mədrəsə kəndlərinin əhalisinin onlara göstərdiyi yardımlardan da razılıq edirdilər (113).

Şamaxı istiqamətində Meysarı və Mədrəsə ətrafındakı döyüş, xüsusilə gərgin keçdi. Çoxsaylı toplaqla himayə olunan bolşevik-daşnak qüvvələri Meysan-Mədrəsə ətrafında 10-cu alayın ön bölmələrinin müqavimətini qıraraq onları geri atdılar. Muğanlı kəndi yaxınlığında 10-cu alayın qüvvələri düşmənin qarşısını kəsməyə cəhd göstərdilər. Sol cənəhdə olan 30-cu tabur düşməne kifayət qədər müqavimət göstərə bilsə də sağ cənəhdə olan 29-cu taburun güllələrinin qurtarması döyüşün udzulması ilə nəticələndi. 29-cu taburun döyüşçüləri öz mövqələrini hətta süngü ilə qorumağa çalışsalar da bu bir nəticə vermədi. Nəticədə 10-cu alay Şərədil dağlarına tərəf geri çəkildi (114).

İyulun 9-da Kürdəmir ətrafında döyüşlər davam etdirildi. Mövqe xarakteri daşıyan bu döyüşlərdə 13-cü alay Kürdəmirin şimal tərəfindən azacıq irəliləməyə nail ola bildi. Bununla belə, cəbhədə ciddi bir mövqe dəyişikliyi baş vermədi.

İyul ayının 10-da Kürdəmir ətrafındakı döyüşlər yenidən davam etdirildi. 13-cü alay yenə də şimal istiqamətində, Müsüslü dəstəsi isə dəmiryolu xətti boyunca hücumu davam etdirməli idi. Hələ gecə ikən başlayan bu döyüşün gedişində 13-cü alayın tərkibində olan mürəttəb süvari alayından bir dəstə Karrar stansiyasına göndərildiki, düşmənin arxasında dəmiryolu xəttini dağıtsın və onun geri çəkilməsini çətinləşdirsin. Həmin dəstə ona verilən tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra Kürdəmirə Karrar stansiyası arasında özünə döyüş mövqeyi tutdu. 13-cü alayın hücumu da uğurla başladı. Bu alay onun qarşısındakı düşmən qüvvələrini Kürdəmirə doğru xeyli sıxışdırmağa bildi. Əgər bu ərazidə yaşıllıqlar olmasaydı düşmənin müqaviməti daha tez qırılmaqla bilərdi. Qırmızı ordu komandanlığı Kürdəmirin şimalında gedən döyüşün heç də onların xeyrinə cərəyan etmədiyini görəndə Müsüslü dəstəsi ilə üz bəzən olan bəzi bölmələri 13-cü alay cəbhəsinə atdı. Həmin bölmələrin gətirilməsi Kürdəmirin şimalındakı bolşevik-daşnak qüvvələrinin güclənməsinə səbəb oldu və nəticədə 13-cü alayın sağ cinahında ciddi təhlükə yarandı. Bir tərəfdən alay bölmələrinin fədakarlığı, digər tərəfdən də diviziyadən 13-cü alaya mümkün kömək göndərilməsi bolşevik-daşnak qüvvələrinin təzyiqinin qarşısını almağa imkan verdi. Qazaxdan Bərgüşada gətirilmiş 350 nəfərlik dəstə də silahlandırılaraq 13-cü alayın tabeliyinə verildi. Həbib bəy Səlimovun rəhbərlik etdiyi Müsüslü dəstəsi isə onun qarşısında düşmən qüvvələrinin zəifləməsindən məharətlə istifadə etdi və saat 13.55-də Müsüslü dəstəsi düşmənin müdafiə xəttini yarmağa müvəffəq oldu.

Bolşevik-daşnak qüvvələri bütün cəhdlərinə baxmayaraq, 13-cü alay cəbhəsində də hücumun qarşısını saxlaya bilmədilər. Axşama yaxın 13-cü alayın sağ cinahı ilə Müsüslü dəstəsinin sol cinahı Kürdəmirin qərbində birləşdi. Bir neçə saatdan sonra isə 13-cü alayın və Müsüslü dəstəsinin bütün qüvvələri Kürdəmirin şərqində birləşdilər və qəsəbə düşməndən tamamilə azad edildi (115).

Müsüslü dəstəsinin komandiri Həbib bəy Səlimov iyulun 10-da Azərbaycan korpusunun komandanına və Qafqaz İslam Ordusunun komandanına göndərdiyi teleqramında hücumun uğurla davam etdiyini və düşmənin geri çəkilməkdə olduğunu bildirirdi. "Mən üstün düşməni təqib edirəm" - yazan H.Səlimov bu teleqramı artıq polkovnik rütbəsində imzalamışdı (116).

Kürdəmir ətrafındakı döyüşün gedişində Müsüslü dəstəsinin tərkibində olan 1-ci Tatar süvari alayının komandanlığı ikinci bölüyə tapşırıq vermişdi ki, bolşevik qüvvələrinin arxasına keçib onlara zərbə vursun. İkinci bölüyün süvariləri də dərhal bu tapşırığı icrasına yollandılar. Kürdəmir azad ediləndə bu bölük cənub istiqamətindən stansiyaya yaxınlaşırdı. Türk-Azərbaycan qoşunlarının hissələri arasındakı rabitədə müəyyən gərginlik süvariləri yarandığından şimaldan stansiyaya yaxınlaşan qüvvələr ikinci bölüyün süvarilərini bolşevik güman edib onları güclü atəşə tutdular. Bu vaxt 13-cü alay və onun sərəncamına verilmiş bölmələrdən ibarət olan dəstədən yunker Qasımov kəşfiyyata göndərildi və o, vəziyyəti öyrəndikdən sonra xəbər gətirdi ki, cənubdan yaxınlaşan süvarilər heç də bolşevik süvariləri deyildir (117).

Kürdəmir ətrafındakı döyüşdən sonra Qırmızı ordu qüvvələri Karrar stansiyasına çəkilib burada yeni müdafiə mövqeləri tutdular. Bu qüvvələrin geri çəkilməsi zirehli avtomobillər tərəfindən himayə olunurdu. Türk-Azərbaycan qoşun bölmələri həmin zirehli avtomobilləri mühasirəyə almağa cəhd göstərdilər. Əgər sonradan Qırmızı ordunun piyada bölmələri yetişməsəydi zirehli avtomobillərin mühasirədən çıxması da çox çətinləşəcəkdə (118).

Kürdəmirin azad edilməsi hərbi təşəbbüsün türk-Azərbaycan qoşunlarının əlində daha da möhkəmlənməsinə kömək etdi. Qırmızı ordunun vəziyyəti isə pisləşməkdə davam edirdi. Bunu iyulun 13-də V.Leninə göndərdiyi teleqramında S.Şaumyan da etiraf edirdi. Bakı bolşeviklərinin lideri V.Leninə çatdırırdı ki, Rusiyadan ciddi kömək gəlməyə vəziyyəti düzəltmək mümkün olmayacaqdır: "Cəbhədə vəziyyət pisləşir. Təkcə bizim qüvvələrimiz kifayət deyildir. Rusiyadan ciddi kömək lazımdır. Mən Həştərxana və Saritsinə İ.Stalinə xəbər göndərmişəm. Siz də göstəriş verin. Vəziyyət çox qarışıqdır..." (119). V.Lenin isə elə həmin gün Dəniz işləri üzrə Xalq Komissarlığına göndərdiyi məktubunda təkidlə xahiş edirdi ki, Xəzər dənizinə hərbi gəmilərin göndərilməsi sürətləndirilsin (120).

Ağsu cəbhəsində də Qırmızı ordu bölmələrinin irəliləməsinin qarşısı alındı. Qüvvə və sursat qıtlığı üzündən qətiyyətli hücumu keçə bilməyən Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri Şərədil dağlarında müdafiə olunaraq bolşevik və daşnakların bütün hücumlarını dəf etdilər. İyulun 10-12-si arasında bu istiqamətdə gedən döyüşlərdə bolşevik qoşunları artıq irəliləməyə gedə bilmədilər (121).

Kürdəmir azad edildikdən sonra 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığı 3-cü piyada alayını yenidən şimala tərəf çəkməyi planlaşdırırdı. Bu alay Ağsu-Şamaxı-Bakı yolu boyu 10-cu alayla bərabər hücumlarını davam etdirməli idi. Dəmir yolu boyunca isə yenə də Müsüslü dəstəsi irəliləməli idi. Dəstənin bəzi bölmələr hesaba gələcək gücləndirilməsi planlaşdırılırdı. Ən yaxın vaxtlar üçün bu dəstənin qarşısında dayanan vəzifə düşməni Karrar stansiyasından vurub çıxarmaq idi.

Karrar üzərinə hücumun uğurlu təşkili üçün Müsüslü-Kürdəmir yolunun düşmən tərəfindən dağıdılmış hissələri təmir edildi ki, bu da arxa ilə əlaqələri xeyli yaxşılaşdırmağa imkan verdi. Karrar stansiyasına hücumla bağlı iyulun 11-də axşam 5-ci Qafqaz diviziyasının komandanı Mürsəl bəy Müsüslü dəstəsinə belə bir döyüş əmri verdi: "Bir tabur piyada, mürəttəb süvari alayı, Müsüslü müfrəzəsindəki süvari bölükləri və səhra topları ilə piyadaları və 13-cü alayın əmrindəki rus səhra ta-qımından ibarət müfrəzə qaymaqam Həbib bəy (H.Səlimov artıq miralay idi - M.S.) komandanlığında 12 iyul 1918-ci ildə hərəkət və Karrar stansiyasını və civarındakı düşməni dəf etməli və bu stansiyayı işğal etməlidir. Eyni zamanda bir qisim qüvvə ilə Qarasaqqal kəndindəki düşmən də dəf edilməlidir" (122).

İyulun 12-də Müsüslü dəstəsi Karrar stansiyası üzərinə hücum etdi. Döyüş bütün günü davam etsə də, dəstənin qarşısına qoyulan vəzifəni həll etmək mümkün olmadı. Bunun əslində bir neçə obyektiv səbəbi var idi. Əvvəla, düşmən xeyli güclü idi. Onun 2 zirehli qaları, bir neçə zirehli avtomobili və 8 ədəd topu var idi. Karrar stansiyasının ətrafı düzənlik sahələr idi. Ona görə də Müsüslü dəstəsinin hərəkəti açıqca müşahidə edilir və mövcud olan güclü silahlar vasitəsilə onların qarşısı saxlanılırdı. Qarasaqqal kəndi ətrafında olan düşmən qüvvəsini məhv etmək üçün Ağsudan diviziya ehtiyatı kimi saxlanılan 25-ci taburun iki bölüyü və bir pleyot taqımı gətirildi. Ancaq bu qüvvələrin də düşməni Qarasaqqaldan çıxarmağa gücü çatmadı. Belə olanda diviziya komandanlığı şimala çəkilməsi nəzərdə tutulan 13-cü piyada alayını yenidən Müsüslü dəstəsi ilə bir cəbhədə döyüşə qatmağı qərara aldı (123).

İyulun 13-də 13-cü piyada alayının iştirakı ilə Karrar stansiyası üzərinə hücum yenidən davam etdirildi. Döyüşlərin gedişində Müsüslü dəstəsi stansiyanın 400 metrlik bir məsafəsinə, 13-cü alay isə şimaldan 800 metrlik yaxınlığına çatdı. Qarasaqqal kəndi isə düşməndən təmizləndi. Bununla belə, stansiyanı almaq yenə mümkün olmadı. Bolşevik-daşnak qüvvələri sərəncamlarında olan ağır texnikanın bütün imkanlarından istifadə edərək stansiyanı müdafiə edə bildilər. Xüsusilə də zirehli qatarlar düşmənin müqavimətini xeyli artırırtdı. Nuru paşa elə həmin gün Mürsəl bəyə göndərdiyi teleqramında tələb edirdi ki, düşmənin zirehli qatarının zərərsizləşdirilməsi üçün ya dəmir yolu xətti dağıdılın, ya da topların atəşi ilə qa-tar məhv edilsin (124).

Buna müvafiq olaraq, Mürsəl bəy Müsüslü dəstəsinin sərəncamında olan diviziya istehkam bölüyünə əmr verdi ki, gecə ikən Karrarın şərq tərəfinə hərəkət etsin və burada dəmir yolu xəttinin bir hissəsini dağıtsın. Sonra isə bölük digər bölmələrlə birlikdə döyüşü davam etdirdi (125).

İyulun 14-də Karrar stansiyasına hücum davam etdirildi. 13-cü alayın bölmələri stansiyanın şərqinə doğru irəliləyib düşmənin arxasını kəsməyə cəhd göstərdi. Bolşevik-daşnak qüvvələri görünür Karrar stansiyasının tələyinin artıq həll olduğunu görüb əvvəlki kimi müqavimət göstərmədi və Sığrılı stansiyasına tərəf geri çəkildi. Beləliklə, iyulun 14-də Karrar stansiyası Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin əlinə keçdi. Döyüşün gedişi ilə bağlı verilən raportlarda bildirilirdi ki, Kürdəmir-Qarasaqqal ətrafındakı döyüşlərdə xüsusi xidməti olan Həsən bəy iyulun 13-də aldığı yaradan şəhid olmuşdur (126).

İyul ayının 14-də S.Şaumyan yenidən cəbhə bölgəsinə gəldi. Karrar stansiyası ətrafında o, uğursuzluq məngənəsindən çıxıb bilməyən Qırmızı ordu hissələrinin vəziyyəti ilə tanış oldu. L.Biçeraxov vəziyyətin düzəldilməsi üçün bir də ondan yeni hissələrin təşkil edilib cəbhə xəttinə göndərilməsini xahiş etdi. S.Şaumyan bu xahişə əməl olunacağına söz verib geri qayıtdı (127). Geri qayıtdıqdan sonra S.Şaumyan Bakı Sovetinin fəvqəladə iclasında cəbhədə vəziyyətin heç də onların xeyrinə olmadığını bildirdi və təcili tədbirlər görülməsinin zəruriliyini vurğuladı (128). Ancaq hərbi təşəbbüsün artıq Qafqaz İslam Ordusunun əlindən alınmasının heç də asan olmayacağı artıq çoxlarına məlum idi. Kürdəmir-Karrar stansiyası ətrafındakı döyüşlərdən sonra bunu L.Biçeraxov da anlamışdı. Xüsusən də Qırmızı ordu döyüşçüləri arasında anarxiyanın artması, özbaşınalıq və məsuliyyətsizlik L.Biçeraxovun kazak dəstəsi ilə bolşevik-daşnak qüvvələri arasında gərginliyi xeyli artırmışdı. Bu məsələ ilə bağlı ingilis generalı Denstervill öz xatirələrində belə bir hadisəni təsvir edirdi: "Bir dəfə Biçeraxov öz kazaklarının bir eskadronuna əmr etdikini, zirehli avtomobilin müşayiəti ilə kəşfiyyətə yollansın. Bu dəstə körpülərdən birinin üstündən keçib kəşfiyyətə getdi. Onlar gedən vaxt körpü Qırmızı ordunun əlində idi. Qayıdanda isə gördülər ki, körpü türk-Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulub. Kazak süvariləri öz əsas dəstəsi ilə birləşmək üçün döyüşə girdilər. Gərgin keçən bu döyüşdə onlar çoxlu itkilərlə özlərinə yol açdı. Zirehli avtomobil isə türk-Azərbaycan qoşunlarının əlində qaldı. Qırmızı ordu əsgərləri tərəfindən ağır vəziyyətə salınan və heç bir kömək almayan kazak süvarilərində bu hadisədən sonra bolşevik qüvvələrinə qarşı narazılıq xeyli artmışdı" (129).

Bununla belə, L.Biçeraxov türk-Azərbaycan qoşunlarının qarşısını saxlamaq üçün Bakıdan kömək göstəriləcəyinə ümidini kəsmirdi. O təkid edirdi ki, Bakıda toplanan çağırışçılar dərhal cəbhə xəttinə göndərilsin. Yeni qüvvələrin bir hissəsini L.Biçeraxov özü xəttə göndərmək, bir hissəsini isə Hacıqabulda saxlayaraq ehtiyat yaratmaq istəyirdi (130).

Cəbhə xəttinin gücləndirilməsi üçün iyulun 14-də Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən bəzi tədbirlər həyata keçirildi. Həmin gün Ləzgi süvari alayı Yevlaxdan dəmir yolu vasitəsilə Kürdəmirə göndərildi. Bu alayın döyüş təcrübəsini nəzərə alaraq Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı onun dağlıq şəraitdə istifadə edilməsini məqsəduyğun bilirdi. Bundan başqa yenidən Azərbaycana gəlib çıxan 38-ci alayın Cəbəl top batareyasının da Ağstafadan Kürdəmirə göndərildiyi bildirilirdi (38-ci alay 15-ci diviziyaya aid idi). Ordu komandanlığı bu qüvvənin də şimal xətti boyunca istifadəsini lazım görürdü. Əlavə olaraq Ağstafadan dəmir yolu ilə Kürdəmirə 250 sandıq güllə və 600 ədəd mərmii göndərilmişdi (131).

İyul ayının 15-i cəbhədə sakitlik oldu. Sabahısı gün isə yalnız şimal istiqamətində 150-200 nəfərlik düşmən qüvvəsi Zərnəva ətrafında fəallaşmağa cəhd göstərsələr də 10-cu Qafqaz piyada alayı tərəfindən bu qüvvənin hücumlarının qarşısı alındı (132).

Şamaxı və Hacıqabul ətrafında baş verən döyüşlər

Qırmızı ordu hissələrinə qarşı aparılan mübarizənin daha çox səmərəliliyinə nail olmaq və Bakıya doğru hərəkəti sürətləndirmək məqsədi ilə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı cəbhədə vuruşan qoşun hissələrində yenidən qruplaşma apardı. Bu qruplaşmanın aparılmasını şərtləndirən əsas amil ondan ibarət idi ki, Göyçay-Şamaxı şosse yolu və Tiflis-Bakı dəmir yolu boyunca irəlilədikcə qoşun hissələri bir-birindən məsafəcə daha da uzaqlaşdılar. Belə olanda onları çevik idarə etmək, sürətli manevrlər aparmaq xeyli çətinləşirdi. Nuru paşa hələ iyulun 14-də 5-ci Qafqaz diviziyası komandanı Mürsəl bəyə göndərdiyi teleqramında soruşurdu ki, dəmir yolu boyunca hərəkət edən dəstə ilə şimaldakı dəstə ayrı-ayrı komandalara bölünəcək, yoxsa diviziya tərkibində bir komanda halında qalacaqdır? Ordu komandanı dəstələrin ayrı-ayrı komandalara bölünəcəyi halda, həmin komandalara rəhbərliyin kimlərə tapşırıla bilməsi barədə Mürsəl bəyin təkliflərini də öyrənmək istəyirdi (133).

Kürdəmir və Karrar ətrafındakı döyüşlər də göstərdi ki, hissələrin bir istiqamətdən digərinə atılması həm fiziki imkanların məhdudluğu üzündən münasib deyildi, həm də bir istiqamətdə qüvvələrin gücləndirilməsi ilə digər istiqamətdə qüvvələr zəifləyirdi. Güclü düşməyə qarşı belə bir şəraitdə mübarizə aparmaq isə heç də həmişə müsbət nəticələr verə bilməzdi. Ona görə də 5-ci Qafqaz diviziyası, 15-ci diviziyanın 38-ci alayının bölmələri və Azərbaycan milli qüvvələrindən ibarət olan hissələr və bölmələr iki taktiki qrupa bölündü. Həmin qruplar Şimal və Cənub qrupu adlandırıldılar. Şimal qrupu Şamaxı üzərindən Bakıya doğru irəliləməli idi. Qrupun komandanı 10-cu piyada alayının komandiri podpolkovnik Osman bəy təyin edildi. Şimal qrupuna podpolkovnik Əhməd Rza bəyin komandirliyi altında olan 13-cü Qafqaz piyada alayı, podpolkovnik Səlim bəyin komandirliyi altında olan 10-cu Qafqaz piyada alayı, süvari leytenantı Zehni bəyin komandirliyi altında olan Zehni bəy dəstəsi və ehtiyatda saxlanılan 25-ci, 26-cı və 28-ci taburlar daxil idi. Cənub qrupunun komandanı isə Həbib bəy Səlimov təyin edilmişdi. Bu qrupa Müsüslü dəstəsi, 26-cı taburdan bir piyada bölüyü, diviziyanın istehkam bölüyü, iki ədəd top və bir zirhli qatar daxil idi. Azərbaycana yenidən daxil olmuş 38-ci alayın yalnız bir taburu Cənub qrupunun tərkibinə verilmişdi. Alayın 3-cü taburu Gəncədə, 1-ci taburu isə ehtiyatda saxlanılmışdır. Alay belə parçalandığı üçün onun komandiri Səlim bəy 10-cu alaya komandir təyin edildi. Həmin alayın komandiri Şimal qrupuna komandan təyin edildiyindən bu alay başsız qalmışdı. Şimal və Cənub qrupları isə Şərq Cəbhəsi komandanlığı altında birləşdirildi (bu komandanlıq bəzən Bakı cəbhəsi komandanlığı da adlandırılırdı) cəbhənin komandanı Mürsəl bəy təyin edildi (134).

İyulun 16-18-də Şimal və Cənub qruplarının təşkilatlanması başa çatdı. Həmin günlər ərzində qrupların cəbhəxana və ərzaq təhcizati istiqamətində də bir sıra addımlar atıldı.

Karrar stansiyası ətrafında döyüşlər getdiyi vaxt Salyan ətrafında hərbi şərait mürəkkəbləşdi və burada bolşevik-daşnak qoşunları ilə türk-Azərbaycan qoşunları arasında növbəti döyüş baş verdi. Qırmızı ordunun 3-cü və 5-ci tabur-larından təşkil edilmiş bir dəstə burada mövqe tutmuşdu. Dəstənin komandiri öz daşnak fəaliyyəti ilə bölgədə ad çıxarmış erməni Ter-Avakimov idi (135). Bu dəstəyə qarşı isə Nazim bəy Ramazanovun komandirliyi altında 35-40 nəfərlik kiçik bir bölmə mövqe tutmuşdu. Bu bölmənin iki ədəd maksimum pulemyotu və iki ədəd topu var idi. Nazim bəyə başqa bir azərbaycanlı zabit Sultan Hüseynzadə kömək edirdi. Döyüşün başlanması ərəfəsində Sərxan Şirvanlının rəhbərliyi altında yerlilərdən ibarət könüllülər dəstəsi də bolşeviklərə qarşı mübarizəyə qoşuldular (136).

Türk mənbələrinə görə, Qırmızı ordu dəstəsinin tərkibində 50 süvari, 400 piyada, 12 pulemyot, 2 top və iki gəmi var idi. Hacıqabulda olan iki düşmən təyyarəsi də havaya qalxaraq hər gün buradakı türk-Azərbaycan bölmələrinin mövqelərinə bomba atırdı (137).

Əlavə olaraq 100 nəfər salyanlının qoşulduğu türk-Azərbaycanlı dəstəsi Salyanın kənarında olan Qaraqaşlı kəndini tutub müdafiə mövqeləri yaratmışdı. Qırmızı ordu dəstəsi burada onların üzərinə hücum keçdi. Qarşı duran tərəflər arasında döyüşlər üç gün davam etdi. Qırmızı ordu qüvvələri Salyanı güclü top atəsinə tutub orada dağıntılar yaratmaqla bərabər, 3-4 dəfə türk-Azərbaycan qüvvələrinin mövqelərinə hücum keçdilər. Ancaq hər dəfə böyük itkilər verərək geri çəkildilər (138). Çox böyük üstünlüyə malik olmasına baxmayaraq, bolşevik qüvvələri döyüşlərin 4-cü günü Salyandan geri çəkildilər. Türk-Azərbaycan döyüşçülərinin müqavimətini qırmağa qadir olmadığını görəndə dəstə komandiri Ter-Avakimov əsasən ermənilərdən təşkil olunmuş 3-cü tabura döyüş mövqelərini tərk etmək əmri verdi. Tərəfdikləri fəlakətlərin haqlı cəzasını alacağından qorxan daşnak elementləri xəstələri, yaralıları, silah və təhcizati ataraq canlarının xilas edilməsi hayına qaldılar (139).

Türk qoşun bölməsinin yardımı ilə Xıllı kəndi üzərinə hücum başlandı. Bu kənd də bolşevik daşnak qüvvələrindən azad edildi. Geriyə qaçan Qırmızı ordu bölmələri Bankədə toplaşmışdılar. Ciddi hazırlıq görüldəndən sonra türk-Azərbaycan qoşun bölmələri və könüllü dəstələri iyul ayının axırlarında Bankə üzərinə hücum keçdilər. Qırmızı ordu bölmələri böyük sürət və dəqiqliklə həyata keçirilən bu hücumun qarşısını ala bilmədilər. Onlardan sağ qalanları çoxlu hərbi ləvazimatı ataraq gəmilərlə Bakıya qaçdılar (140).

Kür çayının mənsəbi bolşevik qüvvələrindən azad edildi. Sovet hərbi gəmilərinin Kür çayı ilə üzərinə irəliləməsinin qarşısının alınması üçün onun mənsəbində bir neçə gəmi və barj batırıldı. Salyan dəstəsinin komandiri Kür çayının mənsəbində aparılmış döyüşlərin nəticəsi barədə 5-ci Qafqaz diviziyası ko-mandanlığına göndərdiyi məlumatında yazırdı: "...Qovulan düşməndən dörd makinalı tüfəng, 63 piyada tüfəngi, 100 sandıq piyada və top mərmisi, 7 kiçik paroxod, bir miqdar benzin, duzlu balıq və sair əşya qənimət götürülmüş, biri erməni və digərləri iranlı olmaqla otuz bir kişi əsir edilmişdir. Dəstədən ikisi milis (Azərbaycanlı könüllü) olmaqla 11 əsgər şəhid, 1 zabit və 13 əsgər yaralanmışdır.

Bu hərəkət və müharibədə 28-ci taburun 3-cü böyük komandiri, birinci müəlim Bəsrifadə və 26-cı taburun 1-ci böyük komandir vəkilif Həmdifadə fədakarlıq göstərdiklərindən təltif olunmaları istənilmişdir" (141).

Türk-Azərbaycan qoşunlarının uğurları genişləndikcə Qırmızı ordu hissələrinin məğlubiyətini bolşevik liderləri müxtəlif səbəblərlə, o cümlədən daşnakların satqınlığı və müqavimət göstərmədən vaxtından qabaq geri çəkilməsi ilə bağlayırdılar (142).

Həm Salyan-Bankə ətrafındakı döyüşlərin nəticələri, həm də Şamaxı ətrafındakı böyük məğlubiyət elə daşnak qüvvələrinin etibarsızlığı ilə əlaqələndirilirdi. Amma əslində Azərbaycanın bolşevik-daşnak qüvvələrindən təmizlənməsində çox böyük əhəmiyyəti olan bu uğurun qazanılması Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının təşkilatçılıq məharətinin, həyata keçirdiyi əsaslandırılmış hücumun məntiqi nəticəsi, habelə bolşevik-daşnak qoşunlarına qarşı cəbhə tutmuş əsgər və zabitlərin mübarizliyinin, qətiyyət və igidliyinin nümayişi idi.

Şamaxının azad edilməsi, Qafqaz İslam Ordusunun döyüşlərin gedişində əldə etdiyi ən əhəmiyyətli uğurlardan biri idi. Mürəkkəb bir coğrafi şəraitdə yerləşən Şamaxının azad edilməsi həm qoşunlardan çox böyük gərginlik tələb edirdi, həm də buraların əhalisində erməni xofunu birdəfəlik silib atmalı idi. Şamaxı eyni zamanda Bakıya doğru hücum üçün başlıca strateji baza hesab edilirdi. Buna görə də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Şamaxı üzərinə kifayət qədər hazırlıq görülməsini və bu hücumu qısa vaxt ərzində başa çatdırılmasını lazım bilirdi. Cəbhədə hələ struktur dəyişikliyi aparılmadığı zaman Nuru paşa Mürsəl bəyə göndərdiyi teleqramında tələb edirdi ki, Şamaxı-Bakı yolunun üzərindəki, Şamaxının cənubundakı Göylər kəndinə üç qoşun növündən ibarət və süvarisi daha çox olan bir dəstə göndərin. Onun fikrincə Şamaxı ətrafındakı Azərbaycan kəndlərinin əhalisi silahlı idi. Qafqaz İslam Ordusu bölmələri kəndə daxil olduğu təqdirdə yerli əhali onlara sığımb böyük müqavimət dəstələri təşkil edər və ümumi mübarizəyə öz paylarını verərdilər (143).

Tezliklə Şamaxı üzərinə irimiqyaslı hücumu həyata keçirmək qərara alındı. Həmin hücum iyulun 19-da başlanmalı idi. Mürsəl bəyin Şərq cəbhəsi komandanı kimi imzaladığı ilk sənədlərdən biri olan bu döyüş əmrində deyilirdi:

"1. Cənub qrupu qarşısında düşmənin 200 süvarisi, 700 piyadası, zirehli qatar və zirehli avtomobilləri vardır.

Şimal qrupu qarşısında 2-3 tabur piyada, bir neçə top və pulemyot vardır. Bakıdan Dağıstana və Şamaxıya ehtiyat qüvvələri göndərilirdi də məlumdur.

Şimal qrupu 19 iyul 1918-ci ildə qarşısındakı düşməni məhv etmək üçün hücumu keçəcək. Bunun üçün qrupun əmrinə verilən 13-cü alay şifahi olaraq görüşülməklə düşmənin xətti-ricətinə düşəcək surətdə göndərilməlidir.

Cənub qrupu düşmənin hücumunu dəf edəcək surətdə hazır olmalı və Şimal qrupunun hücumuna düşmənin qüvvə artırmasına və göndərməsinə mane olmalıdır. Buna görə, hücum nümayiş etdirəcək və düşmən çəkilərsə üstünə atılacaq.

38-ci alayın birinci taburu, mürəttəb süvari alayı və qərargahda olan rus dağ taqımı Şərq cəbhəsinin ehtiyatını təşkil etmək üzrə indi Ağsuda olacaq. Milis süvarilərini mürəttəb alay komandiri tərtib və tənzim edəcək..." (144).

Verilmiş döyüş əmrinə görə, konkret olaraq 10-cu və 13-cü alaylara aşağıdakı vəzifələr tapşırılmışdır: 13-cü Qafqaz alayı Ağsu ətrafındakı döyüşqabağı mövqedən Göylər kəndinə tərəf hərəkət etməli, oradan isə Şamaxının şərqinə çıxaraq Şamaxı-Bakı yolunu kəsməli və bolşevik-daşnak qüvvələrinin geri çəkilməsinin qarşısını almalı idi. 10-cu Qafqaz piyada alayı isə Gürcüvan kəndi ətrafındakı dö-yüş qabağı mövqelərdən birbaşa Şamaxı üzərinə hərəkət etməli idi (145).

Iyulun 19-na keçən gecə Şamaxı ətrafına şiddətli yağış yağdı. Döyüşçülər tamamilə yaş olduqları kimi, onların özlərinin və vəsaitlərinin yağışlı havada və dağ şəraitində irəliləməsi xeyli çətinləşdi. Buna baxmayaraq, hər iki alayın şəxsi heyəti sonsuz fiziki dözümlü və fədakarlıq nümayiş etdirərək düşməne ağır zərbə endirdilər. Ancaq ağır hava şəraiti 13-cü alayı döyüş əmrinə tutulmuş marşrutdan çıxmağa məcbur etdi. Alay döyüşqabağı mövqelərdən Göylər kəndinə və sonradan Şamaxının şərqinə deyil, Mədrəsə kəndinə gəldi. Bu isə nəzərdə tutulduğu kimi bolşevik-daşnak qüvvələrinin geri çəkilmə yolunun bağlanmasına imkan vermədi. Bununla belə bolşevik-daşnak qüvvələri hücumun qarşısını ala bilməyəcəklərini yəqin edib hələ saat 11-də geri çəkilməyə başladılar. 10-cu Qafqaz alayının vurduğu zərbə də düşmənin vəziyyətini xeyli çətinləşdirdi. Baş verən döyüşlərdə bolşevik-daşnak qüvvələri heç bir uğur qazana bilmədilər. Saat 16.35-də isə bolşevik-daşnak qüvvələri kütləvi şəkildə Şamaxıya doğru üz tutdular (146).

Iyulun 19-da düşmən öz mövqelərindən geri atılsa da, Nuru paşa ümumən həmin gün baş verən döyüşün gedişindən razı qalmadı. Onun fikrincə, 13-cü Qafqaz alayının döyüş əmrində nəzərdə tutulan marşrutdan çıxması düşməni mühasirəyə alıb məhv etmək imkanını aradan qaldırılmışdı. Bolşevik qüvvələrinin ümumən sağ-salamat geri çəkilməsi onların Bakı ətrafında cəmlənməsi və Bakının müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi ilə nəticələnmə bilirdi: "Bugünkü hərəkətin nəticəsi məni məmnun etməmişdir. Çünki mən düşmənin əsirliyi və məhvi, dolayısı ilə Bakıya çəkilməyə müvəffəq olmamasını istəyirdim. Bunu əvvəlcə də sizə Göylər kəndi üzərindən Şamaxı-Bakı yolunu kəsmək üzrə bir qolun hərəkət etdirilməsini münasib olacağını yazmışdım. Düşmənin qüvvəsi az və geri çəkilməkdə ikən xırda-para aryerqard qüvvələri ilə iki alayın məşğul olması və bunlardan 13-cü alayın Mədrəsə üzərinə qayıtması məqsədə müvafiq hərəkət deyildir. Odur ki, əlinizdəki süvari qüvvələrinin kailən və qayət erkən, düşməni uzaqdan əhatə edəcək surətdə hərəkət edin. Ya

yüngül piyada qüvvələri göndərərək və ya hər süvari heyvanına bir piyada mindirərək əsil süvari qüvvəsini gücləndirə bilərsiniz. Sabahkı hərəkətin nəticəsinin buna görə istehsalına intizar edirəm" (147).

Bundan başqa, Nuru paşa İstanbuldan aldığı teleqramın surətini də Şərq Cəbhəsi komandanlığına göndərdi. Həmin teleqram "İstanbuldan alınan məxfi əmrədən Bakının kifayət qədər sürətlə hərəkətlə ələ keçirilməsinin işarə edildiyi və buna görə də hərəkət edərək düşməni təqib və əhatədə fəaliyyət göstərilməsi" haq-qında idi (148).

İyul ayının 20-si üçün Şimal qrupuna Çuxanlı-Məlikçobanlı məntəqələri arasındakı mövqelərə çıxmaq və düşmən qüvvələrini təqib etmək tapşırığı verilmişdi. Baxmayaraq ki, hava yenə çox yağmurlu keçdi. Ayın 19-da başlanan uğurlu hücum ayın 20-də davam etdirildi. Düşmənin bütün müqavimətini qıran Şimal qrupu Çuxanlı-Məlikçobanlı xəttinə çıxmağa bildi. Döyüşlərin gedişində düşmənin bir topu, üç toparlağı, iki pulemyotu, biri zirehli olmaq üzrə üç ədəd avtomobili, 15 sandıq güllə və s. əşyaları ələ keçirildi (149).

Ümumən, gün ərzində gedən döyüşlərdə bolşevik-daşnak qoşunlarını əhatə etmək fikri öz qüvvəsində qalmaqla idi. Bu fikir Qırmızı ordu komandirləri tərəfindən də başa düşülmüşdü və ona görə də buna yol verməməyə çalışırdılar. Şamaxı ətrafındakı Qırmızı ordu dəstəsinin komandiri Qazarova görə, türk-Azərbaycan qoşun hissələri Mədrəsədəki mövqelərindən Acıdərə hündürlüyü xətti ilə Mərəzəyə çıxmağa can atırdılar. Mərəzənin tutulacağı təqdirdə çox ağır vəziyyətə düşə biləcəklərindən ehtiyatlanan Qırmızı ordu hissələri heç Şamaxıda da dayanmayaraq yalnız geri çəkilmək barəsində fikirləşirdilər (150).

İyulun 21-i üçün verilmiş döyüş əmrinə görə düşmənin təqibi davam etdirilməli idi. Şimal qrupuna Mərəzə kəndinə çıxmaq əmri verilmişdi. Cənub qrupu isə yenə də yayındırıcı döyüşlər aparmalı və buradan Şimal istiqamətindəki bolşevik-daşnak qüvvələrinə kömək göndərilməsinin qarşısını almaq idi (151).

Bolşevik-daşnak qoşunları ələ bir təlaş içində idilər ki, yalnız geri çəkilmək barəsində düşünürdülər. İyulun 21-də gündə üstü Mərəzə kəndi yaxınlığında tərəflər arasında yüngül bir döyüş oldu. Qırmızı ordu bölmələri bu döyüşdə də lazımı müqavimət nümayiş etdirə bilməyərək yenidən geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Onlar Mərəzə kəndini də müdafiəsiz qoydular. Buralarda yaşayan xristian əhali də Qırmızı ordu hissələrinə qoşularaq geri çəkildi.

Bakı bolşeviklərinin liderlərindən biri olan və Şamaxı istiqamətindəki 3-cü briqadanın komissarı təyin edilmiş A.Mikoyan Şimal qrupunun hücumlarının qarşısının alınmamasında və mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən Şamaxının əldən verilməsində 3-cü briqadanın komandiri Hamazaspı günahlandırır (152). Şamaxı istiqamətində başlanan ələ ilk döyüşlərdən sonra bu daşnak komandirinin biabırmasına geriye üz tutması digər daşnak döyüşçülərinin də geriye üz tutmasına səbəb oldu. Şamaxı ətrafında yaranmış vəziyyətlə bağlı Şaumyanın məlumatına istinadən Həştərxandan V.Leninə göndərilmiş teleqramda belə deyilirdi: "Şaumyan xəbər verir: İyulun 20-də cəbhədə vəziyyət belədir. Şamaxı ətrafında düşmən hazırlıqdan sonra cinahlara doğru hücumu keçmişdir. Onun beş topu var. Satqınlıq üzündən, briqada komandiri Hamazasp geri çəkilmək barədə heç bir ehtiyac olmadan verdiyi əmrə əsasən bizim ordu əvvəlcə Şamaxıya, sonra isə daha arxaya geri çəkildi. Mərəzə də bizimkilər tərəfindən tərk edilib. Sonrakı geriləmənin qarşısını almaq üçün tədbirlər görülür. Günahkarlar məhkəməyə verilir..." (153).

Güclü panikadan yaxalarını qurtara bilməyən Qırmızı ordu hissələri iyulun 22-də də geri çəkilərkən davam etdilər. Bakı bolşeviklərinin nümayəndələri qoşun bölmələrini, yerli qeyri-azərbaycanlı əhalini səfərbər edərək Şimal qrupunun irəliləməsinin qarşısını almağa çalışsalar da, bir nəticəyə nail ola bilmədilər (154).

Əslində iyulun 22-də Mərəzə ətrafında qarşı tərəflər arasında bir döyüş baş vermədi. Buna baxmayaraq, bolşevik-daşnak qoşunlarının geriye qaçması davam edirdi. Bu qüvvələr Cəngidən 6 verst geri çəkilib şosse yolu boyunca müdafiə mövqeləri tutdular.

İyulun 22-də Cənub qrupu da uğurlu döyüşlər keçirərək düşməni xeyli geriye atdı. Gündə üstü, saat 13.30-da Cənub qrupu Sığırlı stansiyasına daxil oldu. Qrupa daxil olan azərbaycanlı süvarilər isə düşmən qüvvələrinin təqibini davam etdirdilər. Bu süvarilər Padar stansiyasını da ələ keçirdilər və düşmən bölmələrini şərqi istiqamətində daha da geriləməyə məcbur etdilər (155).

İyulun 23-nə aid olan döyüş məlumatında bildirilirdi ki, dəmiryolu boyun-ca fəaliyyət göstərən düşmən Hacıqabula doğru geri çəkilmişdir (156). Düşmən qüvvələri yol boyunca mövcud olan körpüləri, habelə dəmiryolu xəttinin müxtəlif hissələrini dağıdırdılar.

Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin Mərəzə və Sığırlı-Padar məntəqələrini ələ keçirməsi ilə cəbhə boyu bir neçə günlük nisbi sakitlik yarandı. Təchizat və təminat məsələlərinin həllindən ötrü Şimal qrupu, istərsə də Cənub qrupu üçün belə bir sakitlik böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Cəbhəxana və ərzaq ehtiyatları yaradılmadan yenidən ağır döyüşlərə qatılmaq təhlükəli nəticələrə gətirib çıxara bilərdi. Xuru paşa isə mümkün qədər sürətlə irəliləməyin, düşməni hələ panika içində olduğu vaxt məhv etməyin tərəfdarı idi. İyulun 23-də o, 5-ci Qafqaz diviziyası komandanı Mürsəl bəyə yazdığı məktubunda öz fikrini belə ifadə edirdi: "1. Cəbhədəki düşmən hələ pərişandır. Qüvvəsi az, mənəviyyəti qırıqdır. Uşaq-muşaqdan ibarət, hərəc-mərc halında bir qafilə düşmənin zəifliyini artırır. Düşmənin Sığırlıda dayanması Şimal qrupunun irəli hərəkəti ilə müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacaq, fəlakətli nəticələncək bir dayanmadır. Onsuz da, Cənub qrupunun qarşısındakı qüvvəsi hər ehtimala qarşı müdafiəyə və ani təsbitə kifayətdir. Bakıdakı düşmən üç-dörd günlük məlumatla görə, siyasi anarxiya içindədir. Biçeraxov ingilis pulu ilə və erməni qüvvəsi ilə hər cür idarəni ələ alacaq kimi görünür. Ümumi bir müzakirədə ingilislərin Ənzəlindəki qüvvələrinin

Bakıya gəlməsi söhbət edilmiş, ancaq nəticə əldə edilməmişdir. Bununla yanaşı, Biçeraxov zorla rast gəldiyini əsgər etmək və qüvvəsini artırmaq istəyir. Bu mülahizələrə nəzərən biz mümkün olduğu qədər aclığa və susuzluğa baxmayaraq xüsusilə Şimal qrupu ilə birbaşa Bakıya hərəkət etməklə fayda və nicat tapırıq.

2. Bugünkü dayanmanı ancaq bir şəkildə münasib gördüm. O da süvari, topçu və piyadadan ibarət bir təqib dəstəsinin düşmənin arxasını buraxmamaq idi. Su məsələsinin ordu tərəfindən də nəzəri-etibara alındığı məlumunuz olsun. Cəngi çayından istifadə imkanını da siz bildirirsiniz ki, su məsələsi bununla həll edil-mişdir. Qida maddələrinə gəlincə diviziyanın əti bol və çörəyi də qismən indi ol-duğu miqdarda və qismən də arxadan göndərməklə tədarük edilir. Bakıya yaxın olan müsəlman kəndlərinin silahlı yardımları şübhəsiz gözlənməklə bərabər sizə su, ət və çörək məsələsində də yardım edəcəkləri də həqiqətdir. Siz bu kəndlərdən hələ ən çox 70 kilometr məsafədəsiniz. Döyüşsüz üç gündə qət ediləcək bu məsafə daxilində indiyə qədər təcrübə etdiyimiz düşmən qarşısında iki gündən artıq döyüş üçün sərf edəcəyinizi zənn etmirəm. Buna görə hazırlanmaq isə bir neçə gün dayanmanı nəticələndirməz..." (157).

Nuru paşa həmin məktubunda Şimal qrupundan xüsusi bir dəstə düzəldilib Hacıqabuldan Bakıya gedən dəmiryolu xəttinin dağıdılması üçün göndərilməsinin, habelə Cənub qrupunun irəliləməsinin və Hacıqabulu tutmasının zəruriliyini vurğulayırdı. Hücum edəcək qüvvələrin vəziyyətini və imkanlarını daha yaxşı bilən Mürsəl bəy ordu komandanının təkliflərinin belə bir şəraitdə həyata keçirilməsinin qeyri-mümkün olduğunu bildirirdi və öz fikirlərini yazdığı məktubunda Nuru paşaya da əsaslandırdı. Bakıya doğru dayanmadan irəliləməyin tərəfdarı olmaqla bərabər Nuru paşa Mürsəl bəyin mövqeyi ilə razılaşdı və qrupların təminat və təchizat məsələlərinin həllinə vaxt verilməsinə etiraz etmədi. Mürsəl bəy Nuru paşaya göndərdiyi məktubunda onun diqqətinə çatdırırdı ki, Mərəza kəndi əhali tərəfindən tərk edilmişdir. Yerli əhalidən kömək ummaq mümkün deyil. Taxıl biçilsə də hələ döyülməmişdir. Qısa vaxt ərzində burada ərzaq ehtiyatı toplamaq mümkün deyildi. Ona görə də həm ərzaq ehtiyatını, həm də cəbbəxana ehtiyatını böyük bir çətinliklə arxadan gətirməli olan diviziya əvvəlcədən hər şeyi götür-qoy etməlidir. Mürsəl bəy onu da əlavə edirdi ki, Mərəzədən Bakıya qədər olan ərazidə demək olar ki, əhali yaşamır, su mənbələri isə yoxdur. Ona görə də bu məqam da nəzərə alınmalı, arxa xidməti lazımi şəkildə tənzimlənməlidir. O, yalnız bundan sonra Bakıya doğru irəliləməyin mümkünlüyünü qəbul edirdi. Mürsəl bəyin fikrincə, iyulun 26-na kimi bu hazırlıq işlərini başa çatdırmaq və Bakıya tərəf hərəkətə başlamaq olardı (158).

Beləliklə, uzun sürən və ağır keçən döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanın bir çox bölgəsini azad etdi, Bakıya gedən yol açıldı.

* * *

1. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi 3. Ordu Harekatı.c.II.Ankara:1993,s. 556.
2. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-3; Bilen T. Kafkas Azərbaycan Harekatı ve Bakünün kurtulması // Azərbaycan dergisi, eylül-ekim, 1990, s. 24.
3. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Mecmuanin 34 Sayılı Tarih Kısmı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, s. 28-29.
4. ATASE, k. 3819, d. 6, f. 2.
5. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 32.
6. ATASE, k. 3819, d. 6, f. 2.
7. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 2; ATASE, k. 3819, d. 6, f. 2-2.
8. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 2.
9. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 2-1.
10. Шаумян Л.С. Расстрел 26 Бакинских Комиссаров английскими интервентами. М.:1949,с.8.
11. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы 1917-1918 гг. Баку: 1957, с. 519.
12. Yenə orada, s. 519.
13. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: 1957, с. 519.
14. Дарабади П.Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана в начале XX века. Баку: 1991, с. 114.
15. Военные моряки в борьбе за советов в Азербайджане и Прикаспии. Баку: 1971, с. 39.
16. Yenə orada, s. 38, 40.
17. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 103.
18. Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivi (SPİN MDA), f. 303, siy. 1a, iş 2, v. 16.
19. SPİN MDA, f. 303, siy. 1a, iş 2, v. 6.
20. SPİN MDA, f. 303, siy. 1a, iş 2, v. 7.
21. Большевики в борьбе за победу..., s. 508.
22. Yenə orada, s. 518.
23. 26 Bakı komissarları. Bakı: 1958, s. 190.
24. Большевики в борьбе за победу..., s. 507.
25. ATASE, k. 3827, d. 40, f. 8-3.
26. Большевики в борьбе за победу..., s. 507.
27. Yenə orada, s. 524.
28. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 110.
29. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 34.
30. Yenə orada, s. 34-35.
31. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 2.
32. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 35.
33. Yenə orada, s. 36.
34. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 110.
35. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 42.
36. Большевики в борьбе за победу..., s. 514; Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 111.
37. Большевики в борьбе за победу..., s. 514.
38. Большевики в борьбе за победу..., s. 514; Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 111; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Ankara: 1996, s. 84; Bilen T. Kafkas Azərbaycan Harekatı..., s. 25.
39. Bilen T. Kafkas Azərbaycan Harekatı..., s. 25.
40. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 46.
41. Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва: 1960, с. 114.
42. Большевики в борьбе за победу..., s. 524.
43. SPİN MDA, f. 303, siy. 1, iş 1 v. 10; Большевики в борьбе за победу..., s. 509.

44. Известия Бакинского Совета, 1918, 2 июля.
45. Большевики в борьбе за победу..., s. 516.
46. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 47.
47. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 47.
48. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 48.
49. Yenə orada, s. 48.
50. ATASE, k. 3789, d. 11, f. 1-11.
51. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 54.
52. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı: 1957, s. 476.
53. Большевики в борьбе за победу..., s. 524-525.
54. Bilen T. Kafkas Azərbaycan Harekatı..., s. 26.
55. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-5.
56. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 60.
57. Yenə orada, s. 60-61.
58. Большевики в борьбе за победу..., s. 528.
59. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 561.
60. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 62.
61. Yenə orada, s. 62.
62. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 561.
63. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 6; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 561; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda..., s. 87.
64. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 11.
65. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 70.
66. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 6; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 561.
67. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 71.
68. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 561.
69. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 74.
70. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 119; Большевики в борьбе за победу..., s. 536.
71. Большевики в борьбе за победу..., s. 536-537.
72. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 5.
73. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 5-1.
74. Rüştü. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 43; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda..., s. 89.
75. Известия Бакинского Совета, 1918, 2 июля.
76. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 564; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda..., s. 88; Большевики в борьбе за победу..., s. 534.
77. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 565.
78. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda..., s. 483.
79. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: 1992, s. 237; ATASE, k. 3827, d. 38, f. 98.
80. Köçərli T. Tarixi saxtalaşdıranlar əleyhinə. Bakı: 1972, s. 120.
81. Известия Бакинского Совета, 1918, 6 июля.
82. Военные моряки в борьбе за советов..., s. 43.
83. Известия Бакинского Совета, 1918, 6 июля.
84. Большевики в борьбе за победу..., s. 546.
85. Yenə orada, s. 508.
86. Большевики в борьбе за победу..., s. 508.
87. Денстервиль. Британский империализм..., с. 147.
88. Yenə orada, s. 148.

89. SPİH MDA, f. 303, siy. 1a, iş 14, v. 29.
90. SPİH MDA, f. 303, siy. 1a, iş 14, v. 88.
91. AMDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 1.
92. Yenə orada.
93. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 564; Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 120.
94. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 7-5.
95. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 79.
96. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 90.
97. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 11.
98. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 76-77.
99. ATASE, k.3827, d. 38, f. 16; Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 77.
100. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 78.
101. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 565.
102. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 81.
103. Yenə orada, 84.
104. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., 566; Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 85.
105. Большевики в борьбе за победу..., s. 550.
106. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 87-88; Yüceer N.Birinci Dünya Savaşı'nda...,s. 89.
107. Большевики в борьбе за победу..., s. 550; Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 88.
108. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 567.
109. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 9.
110. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 18-1.
111. ATASE, k. 3838, d. 5, f. 23.
112. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda..., s. 90; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 567.
113. Большевики в борьбе за победу..., s. 553.
114. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 121; Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 90.
115. Rüşfü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 94-95; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 567.
116. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 75-1.
117. AMD A, f. 2898, siy. 2, iş 33, v. 3.
118. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 121.
119. Большевики в борьбе за победу..., s. 556.
120. Yenə orada, s. 557.
121. Yenə orada, s. 559.
122. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 98.
123. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 568.
124. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 13.
125. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 98.
126. Yenə orada, s. 98.
127. SPİH MDA, f. 303, siy. 1a, iş 14, v. 88.
128. Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война..., s. 119.
129. Денстервиль. Британский империализм..., с. 174.
130. SPİH MDA, f. 5, siy. 1, iş 28, v. 3.
131. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 13.
132. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 13.
133. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 100.

134. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 13,14.
135. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda..., s. 91.
136. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 124.
137. SPİN MDA, f. 276, siy. 2, iş 28, v. 64.
138. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 102-103.
139. SPİN MDA, f. 276, siy. 2, iş 28, v. 64.
140. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 124.
141. SPİN MDA, f. 276, siy. 2, iş 28, v. 64.
142. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 103.
143. Большевики в борьбе за победу..., s. 582, 587.
144. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 15.
145. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 104.
146. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 570.
147. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 570; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda..., s. 92-93.
148. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 106.
149. Yenə orada, s. 107.
150. ATASE, k. 3819, d. 6, f. 5.
151. Большевики в борьбе за победу..., s. 578; Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 110.
152. Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война..., s. 119.
153. Большевики в борьбе за победу..., s. 582.
154. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции..., с. 125.
155. ATASE, k. 3819, d. 6, f. 8.
156. ATASE, k. 3819, d. 6, f. 12.
157. Rüştü. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 113.
158. Yenə orada, s. 115-116.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN BAKI ŞƏHƏRİNİ AZAD ETMƏSİ

Nasır Yüceer*

İlk cəhdlər

Bolşevik-erməni-rus qüvvələrinin Bakının 70 km-liyində yerləşən Mərzə qəsəbəsindən qovulmasından sonra Şimal və Cənub qrupları öz hərəkətinə bir neçə gün ara vermək məcburiyyətində qalmışdı. Çünki, türk birlikləri çox çətin şəraitdə cərəyan edən döyüş və təqiblər üzündən yorulmuşdular. Bununla yanaşı, ikmal mərkəzlərindən uzaqlaşdığı üçün sursat, ərzaq və əsasən də su sıxıntısı əsas problemlərdən idi. Bolşeviklər çəkildikləri bölgələrdə ordunun istifadə edə biləcəyi mənbələri, ehtiyatları məhv edirdilər. Dəmir yolları, rabitə vasitələri və su mənbələri istifadə edilməz şəkllə salınırdı. Çox məhdud imkanlara sahib olmasına baxmayaraq, istehkam birliyi məhv edilən dəmir yolu və rabitə xətlərini mümkün qədər təmir etməyə çalışırdı. Ancaq bu məsələlərdə mütəxəssis texniki kadrların azlığı, işlərin ləng getməsinə səbəb olurdu. Mənzil təşkilatı da çox axsayırdı. Odur ki, onsuz da çox uzaqdan gələn silah və hərbi sursat adətən qram-qram çatdırılırdı (1).

Bütün bu səbəblərə görə Şərq Cəbbəsi Komandanlığı yenidən hücumə keçmək üçün birliklərin ehtiyacı olan sursat, ərzaq və suyun lazımı qədər toplanmasının vacib olduğunu görərək Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşaya nöqsanların aradan qaldırılmasından sonra hücumə keçmək haqqında təklif vermişdi. Bu təklifin cavabında Nuru Paşa mövcud siyasi vəziyyətdən çıxış edərək Bakının sürətlə azad edilməsini vacib saymış, məcburiyyət olmadıqca irəliləməyə ara verilməməsini, fasilələrin çox qiymətli olan vaxt itkisinə səbəb olduğuna görə, düşmənin güc toplamağa imkan tapacağını bildirərək hərəkətə ara verilmədən bir an əvvəl hədəfə çatmasını istəmişdi (2).

Nuru Paşanın ordunun hər cür şərtlər altında irəliləməsinin vacibliyi haqqında qəti əmrindən sonra, şərq istiqamətində kəşfiyyat dəstələri çıxarılmış və artdınca əsgəri birliklər hərəkət etdirilmişdi. 1918-ci il iyulun 26-da dəmiryolu boyunca irəliləyən Cənub qrupu birlikləri Qarasu stansiyasını ələ keçirmişdilər. Şimal qrupundan bir süvari birliyi Bakıdan Mərzə istiqamətində hərəkət edən biri zirehli üç düşmən texnikasını tələyə salaraq ələ keçirmişdi. Döyüşdə ölənlər arasında biri zabit, dörd ingilis əsgərinin də olması müəyyən qədər ingilis qüvvəsinin Bakıya gəldiyini göstərirdi (3). İyulun 27-də Cənub qrupu birlikləri bolşevik qüvvələrini Hacıqabul stansiyasından çıxararaq buranı ələ keçirmişdilər. Pirsaat stansiyasına tərəf geri çəkilən bolşevik birlikləri çəkilərkən Qarasu və Hacıqabul stansiyaları arasında yerləşən altı körpünü dağıtmışdılar. Tədricən dəmir yolunu da dağıdan düşmən stansiyalardakı rels dəyişdiricilərini çıxarıb özü ilə aparırdı (4). Hərbi sursat, ərzaq və əsasən də suyun qatarla arxadan gətirildiyi düşünülə, dəmir yolunun dağıdılması ilə Cənub qrupu birliklərinin nə qədər ağır şərtlər altında döyüşdükleri görünür. Çünki, bəzən qalib gəlmək üzrə olan bir döyüş hərbi sursat tükəndiyindən bir anda müdafiəyə və hətta geri çəkilməyə çevrilirdi.

Cənub qrupuna paralel olaraq irəliləyişini davam etdirən Şimal qrupu birlikləri iyulun 28-də Cəngi poçtu mövqeyini ələ keçirmişdilər. Buradan irəliləməyə davam edən Şimal qrupu 200 süvari və 200 piyadadan ibarət bir bolşevik dəstəsi ilə qarşılaşmış və onları məğlub edərək bir zirehli avtomobil, 2 top ələ keçirmişdi. Hərəkətə ara verilməyib bolşeviklərin Cəngi poçtu mövqeyininin şərq istiqamətində təqiblərə davam edilmişdi (5). Beləliklə, Bakıya yönələn kəlbətin daralırdı. Bakıdan qalxan təyyarələrin türk birliklərinin hərəkətlərini öyrənmək üçün tez-tez kəşfiyyat uçuşu aparmaları bolşeviklərin Bakıda böyük bir narahatçılıq və qorxu içində olduqlarını göstərirdi. Erməni və ruslardan ibarət 32 taborluq qüvvə Bakını müdafiə etmək üçün kifayət deyildi. Cəbhədə ingilis zabit və əsgərlərinin olmasından gördüyü kimi, bolşeviklər ingilislərdən kömək istəməyə məcbur olmuşdular. Bolşevik düşməni olan, 3000-ə qədər əsgəri qüvvəsi ilə İrandan Bakıya gələn kazak polkovniki Biçeraxovun şəhəri bolşeviklərin yanında axıra qədər müdafiə etməsi zəif bir ehtimal idi. Bütün bu hadisələr Qafqaz İslam Ordusunun yaxın zamanda Bakıya əsas hücumunun doğru olacağını ortaya çıxarmışdı (6).

Baş komandanın vəkili Ənvər Paşanın "siyasi vəziyyət Bakının bir an əvvəl ələ keçirilməsini zəruriləşdirir" şəklindəki əmri (7) Qafqaz İslam Ordusunu hər cür çətinliyə və yoxluğa sinə gərək irəliləməyə ruhlandırılmışdı. Şimal və Cənub qrupları böyük bir əzmlə döyüşərək qarşılarında olan bolşevik qüvvələrini şərq istiqamətində geri çəkməyə məcbur etmişdilər. Əsir alınan bir ingilis zabitin ifadəsinə görə, türk birlikləri qarşısında dayana bilməyərək geri çəkilən düşmən arasında Şimali İrandan gələrək Bakının müdafiəsində iştirak edən kazak polkovniki Biçeraxovun əsgərləri də var. Bu zabitin ifadəsindən aydın olur ki, polkovnik Biçeraxovun qüvvələri ilə yanaşı, burada sayı 350-400-ə qədər, bir hissəsi hind əsgərlərdən ibarət, içində zabitlərin də olduğu ingilis qüvvəsi var. Bakının müdafiəsinə gələn bu ingilis ön birliyində dörd ədəd zirehli avtomobil də var idi. Əsir alman ingilis

* Türkiyəli Hərb tarixçisi, Kapitan

zabitinin məlumatına görə, polkovnik Biçeraxovun qüvvələri Biləcəri stansiyasında müdafiə işləri görmüşdür. Ancaq, polkovnik Biçeraxov bolşeviklərlə razılığa gələ bilməmişdi. Hətta aralarında toqquşma olduğundan kazak birliyi Bakının müdafiəsində axıra qədər iştirak etmək niyyətində deyildir. Polkovnik Biçeraxov Biləcəri stansiyasında yerləşən birliyini qatarla şimala (Dağıstana) nəql etməyi planlaşdırmışdı. Bununla yanaşı, ingilis zabiti Bakı erməniləri və bolşevik Şaumyan hökuməti arasında anlaşılmazlığın meydana çıxdığını, ermənilərin bolşeviklərdən ayrılaraq türklərlə barışmaq niyyətində ol-duqlarını da qeyd etmişdi (8).

Göründüyü kimi, türk birliklərinin Bakının girişində dayanması Bakını müdafiə edəcək bolşevik, erməni və rus qüvvələrində qorxu, inamsızlıq yaratmışdı. Lakin burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır, yəni ermənilərin bolşevik fikir və ideologiyasını hansı dərəcədə mənimsədikləri şübhəsiz, Şaumyan nümunəsində olduğu kimi aralarında bolşevikliyi həqiqətən mənimsəyən və bolşevik rejiminin yerləşməsi üçün amil göstərənlər sözsüz var idi. Ancaq qənaətimizcə, ermənilərin əksəriyyəti bolşeviklik adı altında milli məqsədlərini həyata keçirmək üçün rus bolşevikləri ilə iş və güc birliyinə girmişdilər. Qaldı ki, Bakı Soveti bayrağı altına girməklə onları gücləndirdikləri kimi, eyni zamanda yaradılan bu təşkilatı Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək və türkləri qırmaq üçün də yaxşı bir vasitə kimi istifadə etmişdilər. Bakının müdafiəsindən polkovnik Biçeraxovun çəkilməsi ilə itirilən güc ingilis qüvvələrinin bura dəvət olunması ilə əvəz edilməyə çalışılmışdır. Ancaq bolşevik hakimiyyəti ingilislərin Bakıya gəlməsini istəməmiş, buna görə ermənilərlə bolşeviklər arasında ziddiyyətin çıxması və ermənilərin artıq bolşevik hakimiyyətini dəstəkləməyərək ingilis əsgərlərini Bakıya dəvət etmələrinə səbəb olmuşdu. Beləliklə, ermənilər ideoloji məqsədlərindən çox milli məqsədlərlə hərəkət etmişdilər, yəni türkləri məhv etməyə xidmət edən heç bir fürsəti əldən qaçırmamışdılar.

İyulun 30-u Şimal qrupu yenidən hücum keçərək Bibiheybət cənubi-şərq təpələrində bolşeviklərlə döyüşə başlamışdı. İki tabordan çox piyada, iki pulemyot və üç zirehli texnikadan ibarət düşmən qüvvəsi müqavimət göstərmək istəsə də, Şimal qrupu birliklərinin şiddətli hücumu qarşısında davam gətirməyərək saat 10.50 radələrində cənubi-şərq istiqamətində geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Şiddətlə təqib edilən bolşevik qüvvəsi Qobu kəndinin şimalındakı mövqelərə yerləşmək fürsəti tapmadan bu mövqelər qrupa aid birliklər tərəfindən ələ keçirilmişdir (9). Beləliklə, Şimal qrupu Bakının 10 kilometr qərbində yerləşən Qobu kəndini azad etmiş və Sumqayıt istiqamətində geri çəkilməyə çalışan bolşevikləri güclü təqibə məruz qoymuşdur (10).

Döyüşlərin baş verdiyi ərazi çox isti və susuz olmasına baxmayaraq qaçan bolşevik birlikləri Bakı-Dərbənd dəmiryolu üzərindəki Sumqayıt stansiyasına qədər təqib edilmişdilər. Şimal qrupunun qarşısından geri çəkilən bolşevik rus və erməni birlikləri qismən Bakı ətrafında, qismən də Sumqayıt tərəflərində toplanmağa cəhd edirdilər. Bu təqib vaxtı türk birlikləri üçün mühüm hadisə baş verdi. Belə ki, Bakının təxminən 160-180 kilometrliyindən gətirilən və son dərəcə keyfiyyətli suyu olan su borusuna təsadüf edildi. Qızğın günəş altında yanan bu çöldə buz kimi soyuq suyun qiyməti təqdirdə gəlməyəcək qədər çox idi (11).

Şimal qrupu qarşısında Xırdalan hazır mövqelərində və Sumqayıt stansiyası ətrafında müdafiəyə çəkilən bolşevik rus və erməni birliklərinə qarşı iyulun 31-də hücum davam etdirilmişdi. Sumqayıta hücum edən 38-ci piyada alayının 1-ci taboru buradakı bolşevik müdafiəsini yararaq onları Bakıya doğru geri çəkməyə məcbur etdi. Həmin gün Bibiheybət stansiyasının 2 kilometr şimal-qərbindəki dəniz səviyyəsindən 905 metr yüksəklikdəki təpə Şimal qrupu birlikləri tərəfindən ələ keçirildi. Yaxşı hazırlanmış mövqelər və tikanlı tellərlə möhkəmləndirilən Xırdalan müdafiə mövqeyi top və pulemyotların dəstəyi ilə hücum keçən Şimal qrupu qüvvələri tərəfindən saat 08.00-da ələ keçirildi. Şimal qrupu bu müvəffəqiyyətləri əldə etdiyi halda, Cənub qrupu məntəqəsində iyulun 31-də baş verən döyüşlərdə Navahı və Ağbulaq stansiyaları qrup birlikləri tərəfindən ələ keçirilmişdir. Cənub qrupu əsgərlərinə düşmənə vuruşmadan çox çəkdikləri su sıxıntısı da təsir edirdi. Əsgərlər arasında susuzluqdan xəstələnənlər və huşunu itirənlər də olurdu. Cənub qrupu komandanı azərbaycanlı polkovnik Həbib Səlimov su məsələsinin həll edilməsi üçün Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına dəfələrlə müraciət etmiş, ancaq əsaslı bir nəticə əldə etməmişdi (12).

Avqustun 1-də səhər Bibiheybət-Biləcəri dəmiryolunun şərqində müdafiəyə çəkilən bolşevik rus və erməni qüvvələrinə qarşı Şimal qrupunun qüvvələri yeni bir hücum başlatmışdılar. Türk hücum nöqtələrini 3 səhra topu ilə atəş altına alan rus və erməni bolşevikləri türk top batareyalarının dəqiq atəşləri ilə susduruldu. Şiddətli döyüşlər nəticəsində dəniz səviyyəsindən 736 metr yüksəklikdəki Volçivorota dağı Şimal qrupu birlikləri tərəfindən ələ keçirildi. Bolşevik rus və erməni birliklərinin, strateji baxımdan vacib sayılan bu mövqeyi geri qaytarmaq üçün hazırladığı əks hücumlar, hər dəfə qanlı bir şəkildə uğurla dəf edilmişdi. Şimal qrupu birlikləri cəbhədə təşəbbüsü ələ keçirmiş və irəliləmələri davam etdirərək Bakının 2 kilometrliyindəki Sallaxxana (Yasamal) və Keşlə (Pir-Köşkül) yaxınlığında yerləşən Hacıhəsən (indi: Xocasən) kəndini də ələ keçirmişdilər. Bu çətin döyüşlərdə bolşeviklərin dəniz və hava qüvvələri də iştirak edirdi. Xəzər dənizindəki hərbi gəmilərdən türk mövqələrinə top atəşi açıldığı kimi, Bakıdan qalxan təyyarələr də bu bombalamada iştirak edirdi. Avqustun 1-i Bakını ələ keçirə biləcəyi haqqında Qafqaz İslam Ordusuna raport verən Şərq cəbhəsi komandanı Mürsəl Paşa Bakını ələ keçirəndə qəti olaraq soyğunçuluğa yol verilməməsi, asayiş və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün dərhal fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsi və hərbi qənimətlərin qorunması üçün lazımı tədbirlərin alınması haqqında Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşadan əmr almışdı. Türk birliklərinin bolşevik müdafiə xəttini yarmaları və Bakıya girmələri an məsələsi idi. Nuru Paşanın istəyi buna uyğun olsa da, top sursatı çox azaldığına görə, güclü top bombardmanı aparıla bilməmiş, Bakının müqaviməti qırılmamışdır (13).

Bakıdakı siyasi vəziyyət Qafqaz İslam Ordusunun lehinə idi. Belə ki, burjua və liberalların dəstəklədiyi Milli Erməni Təşkilatı Sentrokaspi Diktaturası adı ilə bir hökumət çevrilişi edərək Ənzəlindəki ingilislərdən yardım istəməyə və şəhəri onlarla birlikdə müdafiə etməyə çalışdılar. Buna görə, Qırmızı kommissar Şaumyan kommunist birlikləri ilə bərabər mübarizədən çəkilməmişdi. Elə həmin vaxtlarda Bakının müdafiəsində çox güvənən polkovnik Biçeraxov heç bir izahat vermədən 1000-ə qədər kazak əsgəri ilə birlikdə Bakını tərk edərək Dərbəndə getmək üçün şimala doğru hərəkət etmişdi. Beləliklə, Bakıdakı ermənilər tələləri ilə baş-başa qalmışdılar (14).

Döyüşlərin davam etdiyi zaman Həsənov adlı şəxsin Bakıdan göndərdiyi məktub Şərq cəbhəsi komandanlığına çatdı. Həmin şəxs məktubunda Bakıdakı ermənilərin qorxu içində olduqları, sülhə meyl etdiklərini və onlara qarşı yaxşı davrandığınızda görüş üçün dərhal nümayəndə göndərəcəklərini bildirmişdi. Buna Şərq cəbhəsi komandanlığının yazdığı cavabda ermənilərlə yaxşı rəftar ediləcəyini və görüş üçün nümayəndələrinin gəlməsini istədiyinə baxmayaraq bu məsələdə irəliləyiş olmamışdır (15). Bu vəziyyətdən Baş Komandan vəkili Ənvər Paşa da xəbərdar edilmişdir. Ənvər Paşa ermənilərin dərhal Bakını tərk edərək şəhəri təslim etdikləri təqdirdə Ermənistanı nəql edilə biləcəklərini bildirmişdir (16).

Avqustun 2-si Bakıdan gələn başqa məktubda türk birliklərinin qəti hücumla Bakını ələ keçirmələrinin zəruri olduğu, Ənzəlindən ingilislərin 5000 əsgərlə Bakının köməyinə gələcəkləri haqqındakı məlumatların ermənilərin Bakını necə olursa-olsun axıra qədər müdafiə etmək qərarlarını möhkəmləndirdiyi bildirilirdi (17).

Polkovnik Beçeraxovun kazaklarla bərabər Bakını tərk etməsi ilə ermənilərdə yaranan bədbinlik avqustun 4-ü 70 piyada və bir neçə zabıtdən ibarət bir ingilis birliyinin Bakıya gəlməsi ilə sevinc və ümidə döndü. Bir müddət sonra general-leytenant Denstervilin rəhbərliyi altındakı üç piyada taboru, bir səhra top batareyası və üç zirehli texnikadan ibarət ikinci ingilis köməkçi qüvvəsi də Bakıya gələrək şəhərin müdafiəsində ermənilərin yanında yerlərini tutdular (18).

Gələn bu qüvvə ermənilərin umduqları qədər deyildi (onlar 20000-30000-lik bir ordu gözləyirdilər), amma yenə də pozulmuş əhval-ruhiyyələrini az da olsa qaldırmışdı. Belə ki, dinlənmiş telefon danışıqlarından əsla təslim olunmayacağı və şəhərin necə olursa-olsun müdafiə ediləcəyi başa düşülmüşdü (19).

Şimal qrupunun Bakını ələ keçirmək üçün mübarizə apardığı bu günlərdə Cənub qrupu da Şimal qrupuna qoşulmaq üçün hələ Ələtdən hərəkət etməmişdi. İsrarla istəməsinə baxmayaraq qrupun ehtiyac duyduğu su göndərilə bilməmiş və susuzluq əsgərləri təqətsiz hala salmışdı. Hətta lokomotivləri hərəkətə gətirəcək su belə təmin oluna bilməmişdi. Digər tərəfdən Ələtdən Bibiheybətə qatarla gəlmək riskli idi. Çünki, sahil boyunca uzanan dəmiryolu dənizdən top atəşinə tutula bilərdi. Buna görə mümkün qədər döyüş gəmilərinin dənizdən açacaqları atəşdən qorunmaq üçün sahiləndən uzaq yolüstü məntəqənin təşkil edilməsi lazım idi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Cənub qrupunun Bakı ətrafına gəlməsinə əmr verdi (20).

Bakı ətrafında üç gün bütün şiddətlə davam edən döyüşlər avqustun 2-sin də davam etmişdi. Geri çəkilmə hərəkəti göstərən düşmən piyadaları süvarilər tərəfindən geri oturdulmuşdur. İki tərəfin bütün gücünü istifadə edərək üz-üzə apardığı döyüşlərdə türk topçusu sursat çatışmadığı üçün piyadaları kifayət qədər dəstəkləyə bilməmişdi. Odu ki, Bakını müdafiə edən birləşmiş erməni, rus və ingilis gücünə qəti bir zərbə vurulmamışdı. Ermənilər ölüm-qalım mübarizəsi şüuru və bütün güc və iradələri ilə döyüşürdülər. Bakını müdafiə edən güclərin müqavimətini qırmaq üçün Şimal qrupuna ən yaxın mövqedə yerləşən 15-ci piyada diviziyasına aid 56-cı alayın döyüşə girməsi artıq zərurət halına gəlmişdi (21).

2-3 avqust gecəsi qarşılıqlı açılan top və pulemyot atəşləri gün ərzində bir nəticə vermədən davam etmişdi. Çoxdan bəri gözlənen Cənub qrupu nəhayət, avqustun 4-ü Puta stansiyasına gəlmiş, piyada və top birlikləri Şimal qrupunun tabeliyinə verilmişdi. Avqustun 4-ündə düşmən Volçivorota dağındakı fəaliyyətlərini artıraraq, avqustun 1-ində türk birlikləri tərəfindən ələ keçirilən məntəqəni geri almağa müvəffəq oldu. Avqustun 4-ü bir gün sonra başlanacaq qəti hücumla bağlı hərbi hazırlıqlarla keçdi. Şərq cəbhəsi komandanlığı avqustun 5-i səhərə yaxın cəbhədə olan bütün birliklərə basqın şəklinə qəti hücumla keçmələri, düşmən cəbhəsini yararaq və süngü hücumu ilə düşməni ataraq küçə döyüşləri nəticəsində Bakını azad etmələri əmri verdi (22).

Birinci Bakı hücumu

Hacıqabul-Mərzə xəttində baş verən döyüşlərdə bolşevik qüvvələri arasında ingilis əsgərlərinin də varlığı məlum olmuşdu. Əsir tutulan ingilis əsgərlərinin ifadəsindən Ənzəlindən Bakıya yardım üçün 4000 nəfərlik bir ingilis birliyinin gələcəyi öyrənilmişdir. Odu ki, vaxt itirmədən planlaşdırılan hücumla Bakının ələ keçirilməsinə qərar verilmişdi. Bununla yanaşı, təcili şəkildə hərəkət edilməsini zəruriləşdirən digər səbəb isə, Almanıyanın Bakının türk birlikləri tərəfindən ələ keçirilməsinə qarşı cəbhə alması idi. Qafqaz İslam

Ordusu komandanlığı polkovnik Biçeraxovun qüvvələri ilə birlikdə Bakını tərk etməsini yaxşı fürsət kimi dəyərləndirirdi. Belə olduqda əksəriyyətini ermənilərin təşkil etdikləri Bakı müdafiə qüvvələrinin artıq müqavimət göstərməyəcəyini düşünürdü (23).

Şiddətli top atəşinin dəstəyi ilə 1918-ci il avqust ayının 5-də saat 04.25-də başlayan türk hücumu qarşısında erməni, rus və ingilislərdən ibarət Bakı müdafiə birlikləri mövqelərini əldən verməmək üçün çox böyük güc sərf etdilər. Ancaq getdikcə şiddətlənən türk hücumu bu müqaviməti qırmağa başlamış, düşmən birlikləri addım-addım Bakı istiqamətində geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Şimal qrupu birlikləri şəhərə yaxın və möhkəmləndirilmiş Bayıl tərəfdə yerləşən yüksək təpələri ələ keçirmişdi. Müqavimətinin qırıldığı başa düşülən düşmənin cəbhəsinin mərkəzi olan Salxana (Sallaqxana) və qəbristanlığa doğru qaçışa bənzər şəkildə geri çəkildiyi görünürdü. Türk toplarının Bakıdakı qışlaları hədəfə alması, qeyri-müsəlman əhali arasında qorxu və çaxnaşma salmış və sakinlər gəmilərə minib şəhərdən uzaqlaşmaq üçün limana yığılmışdı. 18 mart 1918-ci ildə türklərə qarşı qırğın törədən erməni və rus əhalisindəki bu çaxnaşma düşmən cəbhəsində də özünü göstərirdi. Dinlənən düşmən rəhbərindən polkovnik Əzizov adlı hissə komandirinin Bakı müdafiə birliklərinin komandiri olan general Kornilovun təcili telefona gəlməsini, müqavimətlərinin qırıldığını, türklərin şəhərə girmək üzrə ol-duqlarını, bu vəziyyətdə hərəkət tərzlərinin necə olacağını, təlaş və dəhşət içində generaldan əmr gözlədiyini bilmək olurdu. Bu danışıqdan düşmənin sağ və sol cinah birliklərinin vəziyyətinin çox pisləşdiyini və sol cinahın pərişan bir vəziyyətdə olduğu başa düşülürdü. Şərq cəbhəsi komandanı Mürsəl Paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına yuxarıdakı məlumatları verəndən sonra hücumun çox müvəffəqiyyətli şəkildə irəlilədiyini, Bakıda hər hansı bir yanğının baş vermədiyini, şəhərin yanğınsız və zərərsiz ələ keçiriləcəyinə ümid etdiyini də bildirirdi (24).

Belə şərtlər daxilində şəhərin alınması an məsələsi idi. Düşmənin birinci müdafiə xətti qırılmış və ələ keçirilmişdi. İkinci müdafiə xəttinə yaxınlaşılmış, beləliklə, Bakının qurtuluş gününə az qalmışdı. Ancaq, hücumu kifayət qədər top mərmisi tədarük edilmədən başlandıqına görə, topçunun irəliləyən piyadalara verdiyi atəş dəstəyi getdikcə azalmağa başlamış və avqustun 5-i günortadan sonra top sursatı tamamilə tükənmişdi. Top atəşinin kəsilməsi ilə vəziyyəti başa düşən düşmən 38-ci alay və 60-cı tabor cəbhələrinə qarşı hücumu başlamış, döyüşə ehtiyat bölüklərinin müdaxiləsi ilə düşmənin hücumunun qarşısı alınmışdı. Düşmənin top və pulemyotları həm 38-ci alayı, həm də 13-cü alayı şiddətli və dəqiq atəş altına almışdı. Eyni şəkildə top dəstəyindən məhrum olaraq irəliləməyə cəhd göstərən 10-cu alay da düşmənin şiddətli atəşi ilə qarşılaşmışdı. Bu vəziyyətdə çox itki verilmiş, eyni zamanda piyadanın tək dəstəyi olan güclü pulemyot yuvası dəqiq nişan alınaraq istifadəsiz hala salınmışdı. Düşmənin üstün qüvvələrlə hücumuna qarşı Şimal qrupu ehtiyatının vaxtında döyüşə daxil edilə bilinməməsi səbəbilə 13-cü alay geri çəkilməyə məcbur olmuşdur (25).

5 avqust hücumunda türk birliklərinin fədakarlıqla və qəhrəmancasına döyüşmələrinə baxmayaraq, top mərmisi tükəndiyinə görə irəliləmə durmuş, düşmənin əks hücumu ilə Cənub və Şimal qruplarının birlikləri Bakının 4 kilometrliyində olan Bibiheybət-Biləcəri dəmiryolunun qərbindəki xəttə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdılar. Əlavə qüvvə və döyüş sursatı gələndə qədər bu xətt möhkəmləndirilərək müdafiə olunmağa çalışılacaqdı (26).

5 avqust döyüşündə düşmən ölü və yaralı olaraq cəmi 2000 itki vermiş, Qafqaz İslam Ordusunun hücumunda iştirak edən qüvvələrdən isə 9 zabit şəhid olmuş, 19-u yaralanmış, 139 əsgər şəhid olmuş, 444-ü isə yaralanmışdı (27).

Kifayət qədər sursat təmin edilmədən başlayan 5 avqust hücumunun uğursuzluqla nəticələnməsindən sonra Bibiheybət-Biləcəri dəmiryolu xəttinin qərbinə dağınıq vəziyyətdə geri çəkilən Şimal və Cənub qrupları birliklərinin yığılıb toplanması 6 avqust səhərinə qədər davam etmişdi. Avqustun 6-sında düşmən yenidən hücum etsə də, qələbə əldə edə bilməmişdi (28).

Şərq cəbhəsi birliklərinin əsas döyüşən hissəsini əmələ gətirən 5-ci Qafqaz diviziyası Gəncəyə gəlişindən Bakı hücumuna qədər keçən vaxt ərzində çox döyüşlərdə iştirak etmişdi. Bu döyüşlərdə şəhid və yaralı olaraq verdiyi itkilər canlı qüvvə baxımından əhəmiyyətli azalmalara səbəb olmuşdu. Bununla yanaşı, dizinteriya və vəbadan da ölənlərin sayının çox olduğu düşünülərsə, Bakı qarşısında yalnız 3500-ə qədər döyüşən əsgər qalmışdı. Qafqaz İslam Ordusunun say baxımından vacib hissəsini təşkil edəcəyi ümid edilən Azərbaycan milislərinin döyüş qüdrəti çox deyildi. Qarşılaşdıqları ciddi döyüşlərdə fərariyyət etmələri təbii hala gəlmişdi. Bu vəziyyət Osmanlı əsgərlərinin döyüş şövqünü qırdığı kimi, ruhdan da salırdı (29).

Türk qüvvələrinin Bakı hücumunun boşa çıxması, düşmən cəbhəsində əhval-ruhiyyəni yüksəltdi. Erməni və rus birlikləri general Denstervillin komandanlığı altındakı ingilis birliyi möhkəmləndirildiyi kimi, avqustun 6-dan etibarən Bakıda müxtəlif ünsürlərdən əli silah tutan 16-65 yaş arasında olan kişilər də əsgər çağırılmış, məcburi olaraq silah altına alınmışdılar. Bu tədbirə qarşı çıxan, əsgər olmaq istəməyən müsəlmanlardan 600-ü edam edilmişdi (30). Bu hadisələr Şərq cəbhəsi birliklərinin mövcud imkanla Bakını ələ keçirə bilməyəcəklərini göstərir, əlavə qüvvələrin göndərilməsi zəruri hala çevrilirdi.

Bu uğursuzluqdan sonra Bakı cəbhəsinə gəlib, birliklərin halını yerində görən Qafqaz İslam Ordusunun qərargah rəisi, polkovnik-leytenant Nazim bəyin təəssüratları çox da ümidverici görünmürdü. Əsgərlər yorğun və ruhdan düşmüş halda idi. Döyüşdə çox itki verilmiş, zabit və əsgərlərin sayı azalmış, davam edən döyüşdə 5-ci Qafqaz diviziyası şəxsi

heyətinin yarısını itirmişdi. Mövcud birliklərin hər nə qədər ərzaq və su sıxıntısı olmasa da, hərbi sursat olmadığına görə mümkün bir düşmən hücumu qarşısında çox pis vəziyyətə düşə bilərdi. Odur ki, 15-ci piyada diviziyası ilə Gəncə və digər yerlərdə başqa məqsədlərlə qulluq edən bütün birliklərin təcili olaraq cəbhəyə göndərilməsi lazım idi (31).

Nazim bəyin cəbhənin vəziyyətini Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşaya bildirməsindən sonra III ordu komandanlığından yardım istənilirdi. Qafqaz İslam Ordusunun hazırlayacağı yeni hücumla Bakını ala bilməsi üçün yaxşı təlim görmüş 5000 əsgər, düşmənin dənizdən döyüş gəmiləri ilə açdığı atəşin qarşısını almaq üçün dörd ağır top batareyası, hava hücumlarına qarşı bir təyyarə eskadrası, müxtəlif çaplı 28000 top mərmisi, 1500 sandıq tüfəng gülləsi, teleqraf və telefon rabitəsini rahat şəkildə yaratmaq üçün lazımı avadanlıq və 20 hərbi nəqliyyat vasitəsinə təcili ehtiyac olduğu bildirilmişdi (32).

Mövcud vəziyyətdən açıq-aşkar aydın olurdu ki, Bakıya qarşı ikinci hücumla başlamazdan əvvəl əsgər, silah və sursat ehtiyacları təmin edilməli idi. Əks təqdirdə müharibənin sonunun yaxınlaşdığı bu aylarda üçüncü hücum fürsəti heç bir zaman ələ keçməyə bilərdi.

Bakının hərbi vəziyyəti

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa 25 may 1918-ci ildə qərargahını qurmaq üçün Gəncəyə gəlsə də, hələ əsaslına biləcəyi qüvvəyə sahib deyildi (33). Azərbaycanın müxtəlif məntəqələrində erməni hücumlarının qarşısını almağa çalışan Azərbaycan milislərini əsaslı bir qüvvə kimi görmək mümkün deyildi. Bakının idarəsini ələ keçirən bolşeviklər və bolşeviklik adı altında öz məqsədlərini həyata keçirməyə çalışan ermənilər Azərbaycan torpaqlarının bu müdafiəsiz vəziyyətindən istifadə edərək Gəncənin şərqindəki Göyçay qəsəbəsinə qədər irəliləmək imkanı əldə etmişdilər. 5-ci Qafqaz diviziyasının Gəncəyə köçməsi ilə əks hücumla keçən Qafqaz İslam Ordusu birlikləri 17 iyundan avqustun əvvəllərinə qədər apardığı döyüşlərdə Gəncə və Bakı arasındakı bölgəni işğaldan azad etmiş, bolşevik, erməni və rus qüvvələrini Bakının bir neçə kilometr qərbinə qədər çəkilməyə məcbur etmişdi. Əsas hissəsi erməni və bir qismi də bolşevik rüslardan olan düşmən avqustun əvvəllərindən etibarən bütün fəaliyyətini Bakının müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün cəmləşdirmişdi. Çünki, 18 mart 1918-ci ildə Bakıda törətdikləri qətliyamda öldürülən minlərlə türkün intiqamının alınacağı qorxusu və təlaşı ilə Bakının müdafiəsi üçün bütün güclərini ortaya qoyurdular (34).

Bakıdakı erməni-rus ittifaqı daha əvvəl ingilislərin Bakıya gəlmələrinə razı olmadıqları halda, bu şəkildə Bakıda sıxışb qalmaları və bir hücum nəticəsində şəhərin mütləq alınacağı həqiqəti əsasən erməni tərəfini Ənzəlidə olan ingilislərdən yardım istəməyə vadar etmişdi. Bu yardım istəyini ingilislər Bakı neftindən böyük ölçüdə pay alacaqlarını düşündükləri üçün qəbul etmişdilər (35).

İngilis-İraq cəbhəsinin komandanlığı 17 fevral 1918-ci ildə Bakını ələ keçirmək üçün general-leytenant Denstervili kiçik bir qüvvənin başında Bağdaddan şimala yeritmişdi. Şimali İranda, Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Ənzəli şəhəri o zaman bolşevik rusların əlində olduğu üçün Denstervil bu maneəni dəf edə bilmədən Həmədana qayıtmış, buradan əlavə qüvvə götürərək yenidən Ənzəliyə gəlmişdi. Rəşt və Qəzvin bölgələrində hakimiyyət qurmağa çalışan Osmanlı tərəfdarı Kiçik xan generalın qarşısını almağa səy göstərsə də məğlub olmuş və beləcə ingilis hərbi birliyi Ənzəlini ələ keçirmişdi (36). General Denstervilin əmrindəki 39-cu ingilis batalyonu 1918-ci ilin avqust ayının 4-7-də Ənzəlidən gəmi ilə Bakıya gəlmişdi. Bu batalyonda 3 piyada taborunda cəmi 1500 əsgər var idi. 39-cu ingilis batalyonunda atəş dəstəyini top batareyası və 3 zirehli texnika təmin edirdi. Özümdən çox şey gözlənən polkovnik Biçeraxovun heç bir izahat vermədən döyüşlərin cərəyan etdiyi ən böhranlı dövrdə əsgərləri ilə birlikdə Bakının müdafiəsindən çəkilib şimala Xaçmaza doğru hərəkət etməsi Bakı ermənilərinin arzularını puç etdi. Buna görə də general Denstervili gözləniləndən çox az qüvvə ilə gəlməsinə baxmayaraq ermənilər tərəfindən sevinclə qarşılanmışdı (37). Döyüşlərdə əsir alınan ingilis əsgərlərdən 1500 əsgərə kömək üçün çox yaxın günlərdə yenə Ənzəlidən Bakıya 4000 ingilis əsgərinin gələcəyi öyrənilmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa avqustun 8-də III Orduya yazdığı bir raportda Bakını ingilislərin də gəlməsi ilə on minə qədər düşmən əsgərinin müdafiə edəcəyinin təxmin olunduğu bildirilirdi (38). 9-cu ordunun 13 avqust tarixli raportunda əsir alınan bir ingilis çavuşundan öyrənildiyinə görə, Bakını müdafiə etmək üçün 26 taborluq bir qüvvənin təşkil olunduğu, düşmənin arasında 1500-ə qədər ingilis əsgərinin olduğu bildirilirdi (39). Bu hadisələrdən sonra, Nuru Paşa ingilislərin Bakıya artıq əsgər göndərmələrinin qarşısını almaq üçün III Ordu komandanlığına Təbrizdən Ənzəliyə qoşunun göndərilməsi və ya bu mümkün olmasa, Kiçik xana yardım etmək təklifini vermişdir (40).

İngilis birliyinin Bakıya gəlməsindən ruhlanan ermənilər bu 1500 əsgərin yalnız ilk qrup olduğu, Bakıya daha 20-30 minə qədər ingilis əsgərinin gələcəyi haqqında əsassız sayımlarla təsəlli tapmağa çalışırdılar. Əslində ingilislər Bakının ələ keçirilməsinə qədər bura gətirə bildikləri əsgər 1500-ü keçməmişdir (41). Bu zaman Bakını müdafiə edənlərin lehinə baş verən bir başqa hadisə də, Dağıstanın Petrovsk şəhərində olan polkovnik Biçeraxovun qüvvələrindən 500-ə qədər əsgərin gəmi ilə Bakıya gəlməsi idi (42). 7 avqust tarixli

Bakı qəzetlərində əli silah tutan hər kəsin əsgərə çağırılacağı xəbəri yer tuturdu (43). Bakının müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün alınan bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, ikinci Bakı hücumunun baş verəcəyi tarixdə şəhəri qoruyacaq qüvvələrin sayı 10000 əsgərə yaxın idi (44).

Üç tərəfdən mühasirəyə alınan Bakı artıq qurudan yardım almırdı. Ancaq əhalinin və əsgərlərin ehtiyacı olan qida maddələri böyük ölçüdə Ənzəli və Lənkərandan dəniz yolu ilə gəlirdi. Əsgərlər qida sığıntısı çəkməsə də, əhali bu yoldan bəzi çətinliklər çəkirdi. Əhalinin dözümlünü qırmaq və şəhəri təslim olmağa məcbur etmək üçün müvəkkillər Qubadan Bakıya gələn içməli suyu avqustun 19-u kəsmişdilər. Bakıdan qaçan bir türkdən alınan məlumata görə, şəhərdə çörək qıtlığı olduğu üçün qadınların etiraz mitinqi təşkil etdikləri, türklərin Xəzər dənizinə sualtı qayıqlar endirəcəkləri, beləliklə, şəhərin dənizdən yardım almasına mane olduğu halda vəziyyətin daha da pisləşəcəyi haqqında əhalinin narahatçılıq keçirdiyi və bununla qarışıqlığın daha da artdığını göstərən xəbərlər alınmışdı. Bununla yanaşı, ingilislərin əgər hakimiyyət onların əlinə keçsə, heç kimin ac qalmayacağı və vəziyyətin düzələcəyi haqqında vədlər verdikləri də gələn xəbərlər arasında idi (45).

Bu hadisələri qiymətləndirən Şərq cəbhəsinin komandanı Mürsəl Paşanın çətin günlər yaşayan Bakı ermənilərinin sülh imzalamağa və şəhəri təslim etməyə niyyətli olduqlarını Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığına bildirməsinə baxmayaraq bu istiqamətdə hər hansı irəliləyiş olmamışdır (46).

39-cu ingilis batalyonunun Bakıya gəldiyi vaxtdan etibarən şəhərin müdafiəsində fəal şəkildə iştirak etdiyi görünür (47).

İkinci Bakı hücumu yaxınlaşdıqca türk top batareyalarının şəhərdəki qışlalara istiqamətlənən bombardmanı artmışdır. Bu bombardmanda liman yaxınlığında yerləşən ingilis qərarqahı da hədəfə alınmış və 200 əsgər döyüşdən kənar qalmışdı (48).

Bakıya 1500 ingilis əsgərinin gəlməsi erməniləri nə çox sevindirəcək, nə də türkləri çox qorxudacaq qədər əhəmiyyətli bir hadisə deyildi. İngilislərin neft şəhəri sayılan Bakını və erməniləri qoruyacağı görüşü çox qısa müddətdə yerini qorxu və ümitsizliyə vermişdi. Qafqaz İslam Ordusunun gücləndirilməsi, silah və sursat əksikliklərinin aradan qaldırılması ilə hücum gücü artdığından, Bakıdakı türklərin erməni qatillərin zülmündən qurtarılması çox yaxınlaşmışdı.

İkinci Bakı hücumuna qədər aparılan döyüşlər

5 avqustda türklərin hücumunu dəf etməyə nail olan bolşevik müdafiə qüvvələri bu uğurlarını davam etdirmək üçün 6 avqustda türk birliklərinin özlərinə gəlməsinə fürsət verməmək məqsədilə əks-hücuma başladılar. Türk birlikləri bu hücumun qarşısını almağı bacarmış, qənimət kimi müəyyən qədər silah və sursat da ələ keçirmişdi. Bu hadisədən də aydın oldu ki, 1500 ingilis əsgəri ilə möhkəmləndirilmiş erməni və rus qüvvələrinin Şərq cəbhəsi birliklərini yerləşdiyi mövqelərdən sıxışdırıb çıxardacaq qədər hücum gücü yox idi. Bu səbəblə bütün fəaliyyətini yeni bir türk hücumuna qarşı Bakı müdafiəsini möhkəmləndirmək nöqtəsində qurdular. Onların fikri əgər türk birliklərinin Bakıya qarşı başlayacağı ikinci hücum da dəf olunarsa, bu dəfə ingilislərlə birlikdə əsaslı bir əks-hücuma başlayıb, Qafqaz İslam Ordusunun azad etdiyi bütün Azərbaycan torpaqlarını işğal edərək Qara dənizə qədər irəliləmək idi.

Şərq cəbhəsi komandanlığı yeni hücum üçün ehtiyac duyduğu əsgər və silah-sursat əksikliklərini aradan qaldırmaq üçün səy göstərdiyindən və eləcə də Bakıdakı erməni, rus ingilislər qüvvələri müdafiə fəaliyyəti ilə məşğul olduğundan, 25 avqust 1918-ci il tarixinə qədər iki tərəf arasında mühüm döyüş olmamışdır. Yalnız qarşılıqlı top və pulemyot atəşləri açılmış, müəyyən vaxtlarda görk üçün hücumlar edilmişdi. Bakıdan qalxan təyyarələrin türk mövqələri üzərində uçub bombalaması da elə bir itkiyə səbəb olmamışdı.

Bakını müdafiə edən birliklərin şəhərin ətrafındakı mövqələri möhkəmləndirilməsinə qarşı, şərq cəbhəsi komandanlığı da Abşeron yarımadasının şərq və şimalında yerləşən türk kəndlərində milis təşkilatı qurmağa, Sabunçu, Balaxanı və Binəqədi tərəfində yeni cəbhələr təşkil edib, Bakının mühasirəsini daraltmağa başlamışdı. Bakını müdafiə edən qüvvələr türk birliklərinin Bakıya ən yaxın nöqtədə olduğu və buradan hücum edilə biləcəyini təxmin etdiyi Biləcəri stansiyasının şimalındakı Yanar-dağ və Binəqədi təpələrinin möhkəmləndirilməsinə xüsusilə əhəmiyyət vermiş və bu mövqelərdə fəaliyyəti artırmışdı. Bakıya hücum əsnasında sol qanad birliklərinin irəliləmə yolu üzərindəki bu təpələrin möhkəmləndirilməsinə fürsət verilməməsi lazım idi. Bakının qərbində olan türk birliklərinin irəliləmə istiqamətində iki mühüm maneə kimi görünən və fasiləsiz möhkəmləndirilən dəniz səviyyəsindən 364 metr yüksəklikdəki Yanar-dağ və 311 metr yüksəklikdəki Binəqədi təpələrinin 26 avqustda başlayan hücumla tutulması Nuru Paşa tərəfindən əmr edildi (49).

25 avqustda hücumu həyata keçirəcək piyada və topçuların komandirləri ərazi üzərində hərəkətin necə həyata keçiriləcəyi məsələsində birlikdə araşdırma apararaq hazırlıqlarını tamamladılar. Birliklərin tərkibi azaldığına görə, hücum ən az itki və uğurla nəticələndiriləcəkdi. Bunun üçün müdafiə mövqələri cəbhədən və cinahlardan top atəşi ilə yaxşıca əzişdiriləcək, piyadalar çox müqavimətlə qarşılaşmadan adı keçən təpələri zəbt edəcəkdi. Avqustun 26-sı səhər top atəşindən sonra 13-cü Qafqaz alayı məftildən torlar və

başqa maneələrlə möhkəmləndirilmiş Yanardağın qərbindəki Sarıtəpəyə hücum edərək müqavimətə cəhd edən erməni, rus və ingilis əsgərlərini süngü və bomba hücumu ilə mövqelərindən çıxartmış və təpəni 11.40-da ələ keçirmişdi. Pərişan bir vəziyyətdə geri çəkilməyə məcbur olan bu əsgərlər top və pulemyot atəsinə tutularaq böyük itki vermişdi (50).

Binəqədi təpəsinə hücum edən 29-cu tabor inadkar bir müqavimətlə qarşılaşdığı üçün irəliləməkdə çətinlik çəkmişdi. Top atəsinin müdafiə mövqelərində toplana bilməməsi və təpəni müdafiə edən birliyin iki tabora qədər əlavə qüvvələr aldığı üçün 29-cu taborun əsgərləri ancaq təpənin ətəyinə qədər irəliləyə bilmişdilər. 31 avqusta qədər iki tərəf mövcud vəziyyətlərini mühafizə etmişdi. 31 avqustda 13-cü Qafqaz alayı ilə 38-ci alayın 1-ci və 2-ci taborlarının başladığı hücumla birlikdə müdafiə maneələrini aşaraq saat 06.30-da Binəqədi təpəsi də ələ keçirilmişdi. Bakı istiqamətində qaçan əsgərləri təqib edən türk birlikləri Məhəmədli və Dığah məntəqələrini də ələ keçirdilər. Dağılmış halda Ramanı və Balaxanı tərəfinə çəkilməyə məcbur olan erməni, rus və ingilis əsgərlərinə top və pulemyot atəşi ilə böyük zərbə vurulmuşdur. Bakıdan qalxan bir təyyarə isə top atəşi ilə endirilmişdi. Erməni və rus əsgərləri tərəfdə vuruşmalara ingilis əsgərləri də fəal qoşulmuş və xeyli itki vermişdi (51).

Yanardağ və Binəqədi məntəqələrində cərəyan edən döyüşdə 3 zabit şəhid, 2 zabit yaralı, 23 əsgər şəhid, 70 əsgər yaralı olmaqla cəmi 98 itki verilmişdi (52).

Qarşı tərəfdən isə bir ingilis zabiti və çoxu ingilis olan 155 əsgər ölmüş, 3 rus və 2 ingilis zabiti ilə birlikdə 51 ingilis əsgəri əsir alınmışdı. Yenə bu döyüşdə 14 pulemyot, 100 ədəd top mərmisi və 70 sandıq tüfəng gülləsi ələ keçirilmişdi (53)

Yanardağ və Binəqədi döyüşlərində çox sayda erməni, rus və ingilis əsgərinin məhv və əsir edilməsi Bakıda ruh düşkünlüyünə və bədbinliyə səbəb olduğu halda türk əsgərini ruhlandıraraq özlərinə olan etimadlarını artırmışdı. Türk cəbhəsində Bakının ələ keçirilməsi ilə əlaqədar tam bir qərarlılıq hakim idi (54).

Bu tarixdən İkinci Bakı hücumunun başlayacağı 14 sentyabra qədər hər iki tərəf cəbhəsini möhkəmləndirmə fəaliyyətinə üstünlük verdiyi üçün qarşılıqlı açılan atəşlərdən başqa mühüm bir hərəkət olmamışdır.

Qafqaz İslam Ordusunun hazırlıqlarını tamamlaması

5-ci Qafqaz diviziyası 4 iyundan etibarən Azərbaycana göndərilərək qərargahı Gəncədə olan Qafqaz İslam Ordusunun əmrinə verilmişdi (55). İyun ayının ortalarından başlayaraq 5 avqust 1918-ci ildə Birinci Bakı hücumunun və avqust ayı boyunca davam edən döyüşlərdə diviziya şəxsi heyətinin mühüm bir hissəsini itirmiş, döyüşən əsgər sayı 3500-ə qədər düşmüşdür (56).

Osmanlı dövlətinin Şərq siyasətinin hədəfi olan Bakının ələ keçirilməsi və Azərbaycanın müstəqilliyinə qovuşdurulması bu qədər qüvvə ilə mümkün görün-mürdü. Digər tərəfdən Osmanlı dövlətinin müttəfiqi olan Almanyanın Osmanlı hökuməti və baş komandanlığın ərkanı-hərb rəisi (57) Ənvər Paşa üzərindəki Bakı mənbəli təzyiqləri də yüksək həddə çatmışdı. Almanlar Qafqaz İslam Ordusunun Bakını ələ keçirməsinə qarşı olduqları üçün şəhərin alman əsgərləri tərəfindən iş-ğal edilməsinin vacibliyi istiqamətindəki istəklərini qəti olaraq açıq çıxardılar. Almanyanın bu kimi arzularının həyata keçməməsi üçün Bakının vaxt itirmədən ələ keçirilməsi lazım idi (58). Digər tərəfdən avqustun əvvəllərində 1500 əsgərdən ibarət 39-cu ingilis diviziyasının erməniləri ümidləndirən bir şəkildə Bakıya gəlməsi və ardınca daha çox sayda ingilis əsgərinin gələcəyi haqqında xəbərlər alınması zaman itkisinə, Bakının ələ keçirilməsinin gecikməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın başda neft və mis mədənlərinə göz dikən ingilislər bu ölkənin ərazisindən bir qismini də ermənilərə verməkdə tərəddüd etməyəcəkdilər (59).

Belə şəraitdə 5-ci Qafqaz diviziyasının ən az 5000 nəfərlik yeni bir qüvvə ilə gücləndirilməsi lazım idi. Cəbhənin vəziyyətini qiymətləndirən Qafqaz İslam Ordusu qərargah rəisi polkovnik-leytenant Nazim bəy Nuru Paşaya verdiyi raportda 15-ci piyada diviziyasının tam tərkibi ilə Bakı cəbhəsinə göndərilməsinin zəruriliyi haqda öz fikrini bildirmişdi (60).

İkinci Bakı hücumundan mütləq nəticə əldə etməyi və şəhəri ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoyan Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa Bakı qarşısındakı birlikləri gücləndirilmək üçün Şərq Orduları qrupundan yardım istədi. Buna görə 15-ci diviziyadan təcizə yaxşı olan 56-cı alay və 36-cı Qafqaz diviziyasından 106-cı Qafqaz alayı 15-ci diviziyanın komandiri polkovnik Süleyman İzzət bəyin komandanlığında Qafqaz İslam Ordusunun əmrinə girmək üçün 3 sentyabr 1918-ci ildə Gümrükdən yola düşdü. 15-ci diviziyanın qərargahı ilə birlikdə boşaldığı bölgəni 36-cı Qafqaz diviziyası təhvil götürdü. 15-ci diviziya 191 zabit və 5541 əsgərlə 9 sentyabrda Bakı cəbhəsinə çatmışdı (61). 15-ci diviziya sürətli hərəkətinin qarşısını alacağı düşüncəsi ilə bəzi yüklərini Gəncədə qoymuşdu. 15-ci diviziya Bakı cəbhəsinə çatdıqdan sonra şəhərə qarşı hücum qətilik qazanmış, bu məsələdə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından verilən 10 sentyabr tarixli əmrlə hücum hazırlıqlarına başlanmışdı. Hücumdan əvvəl Şərq cəbhəsi komandanlığı və ona məxsus Şimal qrupu ləğv edilmiş, cəbhədəki bütün birliklərin hərəkəti bilavasitə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına həvalə edilmişdir. Bu vəziyyətdə 5-ci Qafqaz diviziyasına Mürsəl

Paşa, 15-ci piyada diviziyasına polkovnik-leytenant Süleyman İzzət bəy, Cənub qrupu birliklərinə isə polkovnik Cəmil Cahid bəy başçılıq edəcəkdi. Polkovnik-leytenant Halim Pertev bəy Cənub qrupu içində olan və Azərbaycan milislərindən meydana gələn 4-cü alaya rəhbərlik edəcəkdi (62).

Qafqaz İslam Ordusu komandanları Bakıya hücumun qərb istiqamətdən başlamasını qərarlaşdırmışdı. Ancaq bu planın Bakı komandanlığı tərəfindən başa düşülməməsi üçün 3 sentyabrdan etibarən şimaldan hücum ediləcəyi təsəvvürü yaratmaq məqsədi ilə cəbhədəki bütün birliklər Yanardağ-Binəqədi xəttində toplanmışdı. Bakıdan qalxan təyyarələr on gün ərzində türk birlikləri üzərində kəşfiyyat aparmış, bununla Bakı komandanlığında hücumun şimaldan ediləcəyi qənaəti hasil olmuşdu. Sentyabrın 10-u Bakıya hücum ediləcək ərazidə tədqiqat aparmaq üçün Şərq Orduları qrupunun komandanı Xəlil Paşa və Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa da gəlmişdilər. Ordu komandanları ilə birlikdə diviziya komandirləri cəbhə nəzarət mövqelərinə birgə gələrək hücumun nə şəkildə olacağını bir daha müzakirə etmişdilər. Bu araşdırmada 15-ci piyada diviziyasının komandiri polkovnik-leytenant Süleyman İzzət bəy hücumla bağlı fikirlərini açıqlamışdı. Onun fikrincə 5-ci Qafqaz diviziyası tam tərkibi ilə yerləşdiyi mövqelərdən gecə basqını şəklində hücumla keçməli, üç alaydan yaradılmasını istədiyi öz diviziyası da sübh tezdən güclü top atəşi dəstəyində Biləcərinin şərqindən Biləcəri təpələrinə, Azərbaycan süvariləri isə Əhmədli istiqamətində hücumla keçərək müdafiə xəttini yarmalı idilər. Bu şəkildə çənbər üçün alınan erməni, rus və ingilis əsgərlərinin limanda paraxodlara minərək qaçmalarına fürsət verilmədən əsir alınmalı və ya məhv edilərək şəhər ələ keçirilməli idi. Ancaq Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı polkovnik-leytenant Süleyman İzzət bəyin bu təklifini münasib görmədi (63). Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın əmri ilə 13-14 sentyabr gecəsi şimal cəbhəsində 15-ci piyada diviziyası komandirinin əmrində yalnız 38-ci alay 2 süvari alayı, Azərbaycan süvariləri və milis təbəqələri saxlanmış, qalan bütün birliklər isə Şimal cəbhəsini tərk etmişdilər. 14 sentyabr gecə yarısı qərbdən əsas hücumu həyata keçirəcək 5-ci Qafqaz diviziyasının tərkibində 9,10,13 və 56-cı piyada alayları toplanmışdı. Qafqaz İslam Ordusunun top atəş dəstəyinin mühüm bir hissəsi 5-ci Qafqaz diviziyasının əmrinə verilmişdi. 5-ci Qafqaz diviziyasının alayları Bakının qərbindəki dəmiryoluna açılan vadilər içində mövqe tutmuşdular. Hərəkət planından məqsəd həqiqi hücumun şimaldan başlaması təsəvvürünü yaratmaq idi. Beləliklə, şəhərin qərbində toplanan türk birlikləri birinci Bakı müdafiə xəttini ağır silahlardan istifadə etmədən, yalnız bomba və süngü hücumu ilə basqın edərək sipərlərlə möhkəmləndirilmiş mövqeləri addım-addım ələ keçirəcəkdi. 15-ci piyada diviziyası top və pulemyot atəşi ilə şiddətli bir hücumun təsəvvürünü yaradaraq müdafiədə ehtiyata ayrılmış birlikləri də üzərinə çəkərək Bakıya giriş istiqamətində irəliləməkdə olan 5-ci Qafqaz diviziya-yasının artıq bir müqavimətlə qarşılaşmamasını təmin edəcəkdi (64).

5-ci Qafqaz diviziyasının cəbhə xətti 1500 metr, 15-ci piyada diviziyasının isə cəbhə xəttinin 30 kilometrə yaxın olduğu düşünülərsə, iki diviziyanın sahib olduğu qüvvələr arasında qeyri-bərabərlik var idi. 5-ci Qafqaz diviziyasının 1500 metr genişliyindəki cəbhəsində dörd alay toplanmışdı ki, bu qədər dar bir sahədə bu birliklərin hərəkət meydanı tapması və döyüşdə iştirak etməsi çox da mümkün deyildi. Belə ki, gecə basqını 9-cu və 56-cı alaylar həyata keçirmişdilər. 10-cu və 13-cü alaylar isə bu basqında iştirak etməmişdilər. Döyüş 15-ci piyada diviziyasının cəbhəsində gücləndiyi üçün ehtiyatdakı 107-ci alay bu diviziyanın əmrinə verilmişdi (65).

13 sentyabrda Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı diviziyalara göndərdiyi əmrlə 14 sentyabr saat 02.00-dan əvvəl Bakıya qarşı hücumun başlayacağını bildirdi (66). Hücum üçün bütün hazırlıqların tamamlandığı Bakı cəbhəsində təxminən Osmanlı əsgəri və 6000-7000-ə qədər Azərbaycan milis qüvvəsi toplanmışdı (67).

İkinci Bakı hücumu və şəhərin azad edilməsi

Qafqaz İslam Ordusunun hücum əmri əsasında saat 02.00-dan etibarən 5-ci Qafqaz diviziyası Xocasən kəndinin cənubundan Sarıxaçlı kilsə istiqamətində basqın şəklində irəli hərəkətə keçərək bomba və süngü hücumu ilə qarşısındakı ilk müdafiə xəttini ələ keçirib burada yerləşəcəkdi. Bundan sonra dərhal ikinci müdafiə xətti ələ keçirilərək hava açılıb ətraf ağardıqdan sonra top atəşinin dəstəyi ilə hərəkəti fasiləsiz davam etdiriləcəkdi. Ətraf ağardıqdan sonra zirehli qatar Bibiheybət stansiyasına doğru hərəkətə keçərək Volçivorota mövqelərindən yönələcək atəşi üzərinə çəkib diviziyanın sağ cinahını ermənilərin cinah atəşindən qoruyacaqdı. Ordu ehtiyatı kimi ayrılan 106-cı və 107-ci alaylar hər an hərəkətə hazır şəkildə gözləyəcəkdilər. Şimal cəbhəsindən hücumla keçən 15-ci piyada diviziyası gecə yarısından etibarən Biləcəri, Balaxanı, Suraxanı və Əhmədli istiqamətində güclü top atəşinin köməyi ilə irəliləməyə başlayaraq həm Bakının qərb cəbhəsinin möhkəmləndirilməsinə mane olacaq, həm də Əhmədli xəttini ələ keçirəcəkdi (68).

Bakının zəbt zamanı əsirlərin və təslim olan əhəlinin milliyətinə baxmadan həyatlarını qorumaq üçün lazımı tədbirlər görülməkdə (69).

Hücum edilən gecə cəbhədəki birliklər yatmamışdı. 5 avqust məğlubiyyətindən 39 gün keçmiş və bu dəfə mütləq qələbə üçün hücum saatının gəlməsi gözlənilirdi. Bakı müdafiə xəttini yarma vəzifəsi 9-cu və 56-cı alaylara verilmişdi. Bu alayların qarşıya qoyulan məqsədinə çata bilmələri üçün dəmiryolu vadisinin şərqində uzanan çox sıldırım maneələri aşmaları lazım idi. Birliklərin bu sıldırım təpələrə çata bilmələri üçün keçəcəkləri ərazi qumluq olduğundan sel sularının meydana gətirdiyi dərin uçurumlar əsgərlərin irəliləməsi baxımından bir maneə təşkil edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq hücum saatı gələndə birliklər gecə qaranlığında Bibiheybət-Biləcəri dəmiryolu istiqamətində irəliləməyə başladılar. 56-cı alay birinci Bakı müdafiə xəttini saat 03.00-da, 9-cu alay isə saat 03.30-da ələ keçirib bildirdi. 9-cu alayın sağ qanadını qorumaq üçün 13-cü alay da irəliləməyə başlamışdı. Ordudan alınan əmrdən sonra ağır toplardan başqa digər bütün toplar işğal edilən mövqelərə göndərməyə başladı (70). 56-cı alay cəbhəsinə ediləcək hücumda bu

alayı sol qanadını qorumaq üçün ehtiyatdakı 106-cı alaya hərəkətə keçmişdi. Saat 06.00 radələrində 56-cı polk ikinci Bakı müdafiə xəttini də ələ keçirə bilmişdi. Volçivorota (Qurd Qapısı) dağı istiqamətində Bakı müdafiə qüvvələrinin hücumu hazırladığı fərq edilən kimi, bu təşəbbüs güclü top atəşi ilə nəticəsiz qaldı. Birinci Bakı hücumunda çatışmazlığı hiss edilən top atəşi dəstəyi bu dəfə artıqlaması ilə təmin edilmiş, Salxana və Salyanski qışlarından (Salyan qışları) hücumu hazırlayan düşmən top atəşilə dağıdılmışdı (71). 13-cü və 9-cu alaylar irəliləmələrinə davam edərək qəbristanlığın şimalında olan şəhərə hakim təpələri ələ keçirmişdilər. Hücumun baş qəhrəmanı olan 56-cı alay Bakıya hakim təpələri ələ keçirib, qarşısında dağılmış halda qaçan əsgərləri şəhərə doğru qovmağa başlamışdı. Bu zaman Volçivorota dağı və Bayıl arasında yerləşən erməni mövqələri də ələ keçirilmişdi. 56-cı alayın qarşısından qaçaraq Qırmızı qışlada müqavimət göstərməyə çalışan erməni, rus və ingilis əsgərləri qışların topa tutulması ilə burada da dayana bilməyərək xof və dəhşət içində şəhərin daxilinə doğru qaçmağa başlamışdı. Saat 11.45-də hərəkət edən zirehli qatar Bibiheybət-Biləcəri arasında müqavimət nöqtələrini atəş altına almışdı. 13-cü alayın qəbristanlıq yüksəkliklərini ələ keçirməsindən sonra buranı müdafiə edən birlik sahilə çəkilib gəmilərə minməyə cəhd etsə də, burada güclü top atəşi səbəbi ilə məqsədinə çatmamışdı. Saat 13.30-da Ermənikənddəki üç təyyarənin türklərin əlinə keçməməsi üçün yandırılması erməni və rusların şəhəri müdafiə etməkdən ümidini kəsdiyini göstərirdi. 5-ci Qafqaz diviziyasının bu cür uğurla davam edən hərəkəti şəhərin kənar məhəllələrinə gəlməsi ilə saat 16.00-da dayandırılmış, gecə küçə döyüşlərində çoxlu itki veriləcəyi düşünüldüyü üçün türk birlikləri gecəni olduqları mövqələrdə keçirmişdilər. Gecə boyunca şəhərin mühüm hərbi nöqtələri top atəşi ilə vurulmuşdu (72).

5-ci Qafqaz diviziyasının hücumu ilə yanaşı Şimal cəbhəsində 15-ci piyada diviziyasının hücumu da uğurla başa gəlmişdi. Ermənilərin 5-ci Qafqaz diviziyası qarşısında olan birlikləri gücləndirməməsi və yerindən tərpənməyə imkan verilməməsi üçün saat 04.00-a yaxın erməni mövqələri türk topçuları tərəfindən atəşə tutulmuşdu. 38-ci alay Biləcəri yüksəkliklərinə doğru hücumu keçərək müdafiə xəttinə 500 metrə qədər girmiş və şiddətli bir döyüş başlamışdı. Ancaq erməni, rus müdafiəsinin Biləcəri kəndinin şərqindəki mövqələrdə uğurla gizlədiyi altı pulemyot yuvası 38-ci alayın sağ qanadını güclü atəş altına aldığı üçün çoxlu itkiyə səbəb olmuşdu. 15-ci piyada diviziyasına ağır toplar verilmədiyi üçün əldə olan kiçik çaplı toplarla bu pulemyot yuvalarını susdurmaq mümkün olmamışdı. Bu mərhələdə 15-ci piyada diviziyasının komandiri polkovnik-leytenant Süleyman İzzət bəyin istədiyi bir alaylıq qüvvə ilə, bir neçə ağır top 38-ci alayın başlatdığı hücumu sürətləndirəcək, Şimal qrupu ilə Qərb qrupu arasında çənbərə alınacaq erməni, rus və ingilis birlikləri qaçmadan məhv edilə biləcəkdə. Döyüşlərdə ələ keçən əsirlərdən alınan məlumata görə, 38-ci alayın cəbhəsində 100-ü ingilis, qalanı erməni və rusalardan ibarət olan 907 əsgər, 20 top və 16 pulemyot vardı (73).

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının 107-ci alayı 38-ci alayın sağ qanadını qorumaq üçün 15-ci piyada diviziyasının əmrinə verdiyini bildirməsinə baxmayaraq 107-ci alay qarşılaşdığı güclü atəş üzündən vəzifə yerinə gecikərək çata bilmişdi. Bir saat davam edən döyüş nəticəsində 38-ci alay saat 15.00-da müttəfiq müdafiə birliyini geri ataraq Biləcəri yüksəkliklərini ələ keçirmişdi. 38-ci alay bu çətin döyüşdə hakim mövqələrdə yerləşmiş təxminən 1600-2000 nəfərlik qüvvəsi və atəş üstünlüyü olan erməni, rus və ingilislər qarşısında dörd kiçik çaplı topun dəstəyində az bir qüvvə ilə irəliləyərək Biləcəri yüksəkliklərini ələ keçirməyi bacarması təqdirəlayiq qəhrəmanlıq idi (74).

Şimal cəbhəsinin daha şərqində 15-ci piyada diviziyasına aid olaraq hərəkətə qatılan Azərbaycan milislərindən ibarət Maştağa dəstəsi Sabunçunu ələ keçirə bilmişdi. Ancaq nizamlı hərəkətdən əl çəkib qənimət əldə etməyə başlaması hərəkətin zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Zihni bəyin dəstəsi isə Əhmədli istiqamətində irəliləmişdi (75).

Bakı hücumunda Qafqaz İslam Ordusu qərargahı və diviziyalar arasında əlaqə yarıtmaz qurulmuşdu. Belə ki, 15-ci diviziyanın komandiri polkovnik-leytenant Süleyman İzzət bəy Biləcəri yüksəkliklərində döyüşə yaxın bir mövqedə olduğu zaman ordu komandanlığından alınan telefonda: "Alayların yaxşı sövq və idarə edilə bilməsi üçün Biləcərinin cənub yüksəkliklərinə gedin" - deyilirdi. Pulemyot atəş mövqələrini nizamlayarkən ordudan alınan bu əmr polkovnik-leytenant Süleyman İzzət bəyi üzmüşdü. Bu zaman 107-ci alay hələ gəlmədiyi üçün diviziya komandirinin əmrində alaylar yox idi. Digər tərəfdən bir ucu Biləcərinin cənubunda, digər ucu Bakının şərqində olan Şimal cəbhəsinə ən qərbdən idarə etmək mümkün deyildi. Onsuz da, əmr edilən yer 15-ci piyada diviziya məntəqəsinin xaricində yerləşirdi. Digər tərəfdən tam atəş xəttində olan diviziya komandirinə ordu komandanının harada olacağına dair müdaxiləsi sövq və idarədə vaz keçilməz bir ünsür olan üstünlüyü aradan qaldıra bilərdi. Ordu komandanlığının bu əmrindən sonra polkovnik-leytenant Süleyman İzzət bəy belə cavab vermişdi: "Saat 15.30-dan etibarən mən Biləcərinin cənub yüksəkliklərindəyəm və avcı xəttindəyəm. Vəziyyətə görə hərəkət edəcəyimin bilinməsini ərz edirəm" (76).

11 sentyabrda cərəyan edən döyüşdə 5-ci Qafqaz diviziyasının 56-cı alayından bir zabit və 16 əsgər şəhid olmuş, 2 zabit və 74 əsgər isə yaralanmışdı (77). 15-ci piyada diviziyasının 38-ci alayından 1 zabit şəhid olmuş, 1 zabit və 116 əsgər də yaralanmışdı. 107-ci alaydan isə 8 zabit və 80 əsgər yaralanmışdı (78).

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının 14 sentyabr axşamı verdiyi əmrlə sentyabrın 15-i səhər hücumu davam edərək həmin gün şəhərin zəbt ediləcəyi bildirilirdi. 15 sentyabrda başlayan hərəkətlə 5-ci Qafqaz diviziyasının birlikləri Ermənikəndin cənub istiqamətində hücumu keçərək Çerniqorod (Qara şəhər) deyilən neft quyularının yerləşdiyi şəhərin qərb istiqamətinə qədər olan bölgəni ələ keçirəcəkdə. Şəhərin zəbt edilməsi zamanı mühüm küçə və meydanlara toplar və pulemyotlar yerləşdirib müdafiə tədbirləri görülməkdə. Bugünkü hücumda Bakını ələ keçirmə vəzifəsi 56-cı alaya verilmişdi. 15-ci piyada diviziyası isə şimaldan və şərqdən irəliləyərək Bakının Çerniqorod hissəsini ələ keçirəcəkdə. Ələ keçirilən məntəqənin mühafizəsi bir alaya tapşırılaçaq, diviziyanın digər birlikləri şəhərin kənarında toplu halda saxlanacaqdı (79).

14-15 sentyabr gecəsi iki tərəf arasında qarşılıqlı piyada və pulemyot atəşi davam etmiş, ətrafın işıqlanması ilə birlikdə top atəşi də başlamışdı. Bakını müdafiə etməyə çalışan əsgərlərin böyük hissəsinin Qırmızı qışla deyilən yerdə toplandığı məlum oldu. Hücuma keçən 13-cü, 9-cu və 56-cı alaylar şəhərə girməyə başlamışdılar. Erməni və rus əsgərləri nəzarətli bir müqavimətdən çox bəzi evləri və məhəllə aralarını mövqe seçərək son müqaviməti göstərməyə çalışırdılar. Türk birlikləri bu cür cılız müqavimətləri qırma fəaliyyətində idilər. Bu zaman bəzi neft tankerləri şəhərdən qaçanlar tərəfindən yandırılmışdı. Ancaq onların söndürülməsinə, şəhərin tamamilən ələ keçirilməsindən sonra başlanıla biləcəkdə. Şəhərin müdafiəsindən ümidini kəsən erməni və rus əsgərlərinin gəmilərə minib qaçmaq üçün limanda toplanması məlum olan kimi, topçular buranı atəşə tutmuşdular. Nargin adası yaxınlığında şəhərdən qaçan əhalinin və əsgərlərin doldurduğu 7 gəmi gözləyirdi (80).

15 sentyabr saat 10.30-da İran bayrağı ilə bərabər ağ bir bayrağın olduğu avtomobillə 5-ci Qafqaz diviziya qərargahına iki nəfər gəlmişdi. Bunlar İran konsulu və 5-ci Qafqaz diviziyasına qarşı döyüşən erməni birliklərinin Bakı qərb cəbhəsi komandiri idi. Şəhərin təslim olacağını bildirmiş, təslim şərtlərinin Bakı hökuməti, İran, ABŞ, İsveç, Danimarka konsulları və bir ingilis zabitanın da daxil olduğu heyət tərəfindən müzakirə edilməsi təklifini irəli sürmüşdülər. Bu irəliləyiş orduya bildirildikdən sonra 5-ci Qafqaz diviziyasının qərargah rəisi polkovnik-leytenant Rüştü bəyin gələn bu iki təmsilçi ilə birlikdə məsələni müzakirə etmək üçün Bakıya göndərilməsi uyğun görülmüşdü. Bakıya gedən polkovnik-leytenant Rüştü bəy, şəhərdə tam bir panika havasının olduğunu görmüşdü. Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında küçə çəkişmələri başlanmış, erməni əsgərlər də çaşqın bir şəkildə sağa-sola atəş açaraq Bakıda son vəhşiliklərini nümayiş etdirirdilər. Bu zaman polkovnik-leytenant Rüştü bəy avtomobilə yaxınlaşan ermənilərə fransız dilində türk ordusundan qorxmamalarına dair onlarda sakitlik yaratmış, ermənilər türk zabitanın fransız dilində danışmasına təəccüblərini gizlədə bilməmişdilər. Polkovnik-leytenant Rüştü bəy şəhərin təslim şərtlərinin müzakirə olunacağı heyəti yanına alıb diviziya qərargahına qayıtmışdı (81).

Qərb cəbhəsindən edilən hücumla Bakının ələ keçirilməsinə yavaş-yavaş yaxınlaşılarkən, Şimal cəbhəsində 38-ci və 107-ci alayların hücumları nəticəsində də Bakının Şimal cəbhəsi süqut etmişdi. Çox böyük müqavimətlə qarşılaşmayan 38-ci alay sürətlə Ermənikənd istiqamətində irəliləyərək erməni və rus əsgərlərinin geri çəkilməsini dağılmış halda qaçışa çevirmişdi. Ermənikənd şəhərin ilk saatlarında ələ keçirilmişdi. Bir alaya qədər erməni və rus əsgəri şəhərin içinə doğru panika ilə qaçarkən, onları təqib edən 38-ci alay Bakının şimal və şimal-şərqində hakim olan yüksəklikləri saat 07.30-da ələ keçirib Malakankənd deyilən mövqeyi ələ keçirdi. Beləliklə, 38-ci və 107-ci alayın birlikləri Bakının Çerniqorod hissəsini ələ keçirmək üçün hərəkət etdiyi zaman erməni məhəllələrindəki bir çox evdən açılan tüfəng və pulemyot atəşi ilə qarşılaşdı. Evlərdə mövqe tutan erməni əsgərlərinin dörd tərəfdən atəş açması nəticəsində 2 zabit şəhid, 2 zabit yaralı, 23 əsgər şəhid və 27 əsgər yaralı olmaqla cəmi 54 itki verilmişdi. Bundan sonra bəzi binalara top atəşi açıldı. 5-ci Qafqaz diviziyasından gələn bir raportda şəhərdən gələn təmsilçilərlə Bakının təslim olma şərtlərinin müzakirə olunduğuna görə top atəşinin kəsilməsi istənilmişdi. Buna cavab olaraq polkovnik-leytenant Süleyman İzzət bəy əgər bir təslim vəziyyəti varsa, əvvəlcə ermənilərin atəşi kəsməsinin zəruri olduğunu bildir-mişdi. Bir saatdan bəri davam edən küçə döyüşlərindən sonra 38-ci alayın koman-dirinin yanına 4 erməni təmsilçisi gələrək atəşi kəsəcəklərini və şəhərin 4 saatdan sonra təslim olacağını bildirmişdilər. Bundan sonra top atəşi kəsilərək hərəkət dur-durulmuşdu. Atəşlə birlikdə sakitlik təmin edildikdən sonra bir hissə əsgərlə yanaşı əhali qruplar şəklində əllərində ağ bayraqlar silahları ilə birlikdə təslim ol-mağa başlamışdılar (82).

Bakı döyüşlərində Azərbaycan milislərindən döyüş qüdrətləri nisbətində istifadə edilmişdi. Maştağa dəstəsi Keşlə stansiyasını döyüşsüz ələ keçirmiş, Zihni bəyin dəstəsi isə 200-ə qədər erməni əsgərinin müdafiə etdiyi Zığ dağına ələ keçirərək Bakıya qədər uzanan şimal bölgəni tutmuşdu. Ləzgi süvari alayı isə sahilə izləmək və müdafiə etmək üçün Zığ dağına vəzifələndirildi (83).

15 sentyabr saat 15.00-a qədər davam edən hərəkətin sonunda Bakını müdafiə edən erməni, rus və ingilislərin müqaviməti tamamilən qırıldığı üçün şəhərin təslim olmasından başqa bir çıxış yolu qalmamışdı. Onsuz da, 14 sentyabr axşamı şəhərin ertəsi gün ələ keçiriləcəyi aydın olmuş, Qərb və Şimal cəbhəsindəki birliklərin Bakının kənar məhəllələrinə qədər irəliləmələri Bakı müdafiə cəbhəsinin tamamilə çökməsinə səbəb olmuşdu. Buna görə Bakını müdafiə edən birliklərin komandanlıq bölümünün böyük bir hissəsi gəmilərə minib qaça bilmək üçün birliklərini tərk etmişdilər. Odur ki, erməni və rus birliklərində sövq və idarə yönündən böyük anarxiya yaranmış, bununla müdafiə cəbhəsi dağılmışdı (84).

Şəhərin müdafiəsi məsələsində böyük ümidlərin bağlandığı ingilislər 14 sentyabr axşamı hər şeyin bitdiyini görərək limana çəkilmişlər və saat 22.00-da şəhərdəki ingilis əsgərlərinin hamısı gəmilərə minərək Ənzəliyə getmək üçün Bakını tərk etmişdilər (85). Məqsədinə çatmayaraq məğlub və əzilmiş bir şəkildə Ənzəliyə geri qayıdan 39-cu ingilis briqadasına komandanlıq edən general-leytenant Denstervili vəzifəsindən azad edilərək briqada komandanlığına general Tomson gətirilmişdi (86).

14 sentyabr axşamından 15 sentyabr saat 10.00-a qədər içində minlərlə əsgər və əhalidən olan insanların olduğu çox sayda gəminin Bakı limanından şərqə doğru getdiyi görünmüşdür (87). Bu zaman Bakıdan qaçanlar arasında ingilis birliyinin Bakıya gəlməsindən əvvəl iqtidarını itirən Qırmızı lider Şaumyan, Caparidze, Əzizbəyov, Vəzirov, Korkanov və Fioletov kimi şəxslərin də olduğu 26 Bakı Soveti komissarları da var idi. İqtidardan salınıqdan sonra həbs edilən bu bolşeviklər türk birliklərinin Bakıya girmələrindən əvvəl azad edilmişdilər. Mindikləri "Türkmən" adlı bir gəmi ilə Bakını tərk etmiş, ancaq Həştərxana getməsi planlaşdırılan gəmi Xəzər dənizinin şərq kənarında yerləşən Krasnovodskaya yan almış, burada ingilislərin dəstəklədiyi esərlər tərəfindən həbs edilən bolşeviklərin hamısı gəmidən endirilib öldürülmüşdülər (88).

Bakıdan gələn heyətlə 5-ci Qafqaz diviziya qərargahında şəhərin təslim olması aşağıdakı şərtlərə görə qərarlaşdırılmışdı:

1. Bakı qeyd-şərtsiz, dərhal təslim ediləcək;
2. Şəhəri müdafiə edən əsgərlər təslim olacaqlar;
3. Hər cür silah-sursat, dövlət malı, əşya və binalar təslim ediləcək;
4. Nargin adasında olan türk, alman və avstriyalı əsirlər təhvil veriləcək;
5. Silah anbarları, ərzaq, avtomobil, yük maşınları, zirehli avtomobillər və təyyarələrlə yanaşı bütün avadanlıqları təhvil veriləcək.

Gələn bu heyətə əhalinin can və mal təhlükəsizliyinin təmin olunacağı və heç kimə zərər toxundurulmayacağına dair Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən yazılan bəyannamələr verildi və şəhərə göndərildilər. Beləliklə, küçə döyüşlərinə yol girilmədən və çox itki verilmədən Bakı təslim oldu. Hacıqabulda olan Cənub qrupu komandiri Cəmil Cahid (Toydəmir) bəy Bakı ərazi komandanlığına gətirilmiş, şəhərdə asayiş və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün də 56-cı alay vəzifələndirilmişdir (89).

Otuzaltı saat davam edən İkinci Bakı hücumuna qatılan 5-ci Qafqaz diviziyası və 15-ci piyada diviziyasının cəmi itkisi 800-1000 əsgərə qədər idi. Avqust ayının əvvəllərindən etibarən Bakı cəbhəsində olan 5-ci Qafqaz diviziyasının 16 sentyabra qədər verdiyi itki isə 30-u zabit olmaqla 1130-a çatmışdı. Bakının zəbt edilməsi ilə nəticələnən 14-15 sentyabr döyüşlərində 15-ci piyada diviziyasından 5 zabit və 84 əsgər şəhid olmuş, 11 zabit və 347 əsgər yaralanmışdı. İtkin düşənlərin sayı isə 73-ə çatmışdı. Şəhid olanların çoxu 107-ci və 38-ci alaylara mənsub idilər. Bu döyüşlərdə Azərbaycan milislərindən ibarət olan Maştağa dəstəsi 11 şəhid və 44 yaralı vermişdi (90).

14-15 sentyabr döyüşlərində 17 erməni, 9 rus, 10 gürcü zabiti və 1151 erməni, 383 rus, 4 ingilis və müxtəlif millətlərdən 113 əsgər əsir düşmüşdü. Əsasən əsir sayı daha çox ola bilərdi. Ancaq erməni və rus əsgərlərinin paltarını dəyişdirərək əhalinin arasına qarışması və çoxu da 15 sentyabr gecəsi paraxodlarla qaçmaları səbəbi ilə əsirlikdən xilas olmuşdular. Şəhərin zəbt edilməsi ilə başda təyyarə, top, zirehli avtomobil və digər müxtəlif silah-sursatlar olmaqla çoxlu sayda qənimət ələ keçirilmişdi (91). Eyni zamanda şəhərdəki anbarlar, bazalar ziyan dəymədən əldə edilmiş, bəzi fabriklər hərbi məqsədlərə uyğun istehsal edəcək şəkildə nizamlanaraq fəaliyyətə başlamışdı (92).

Bakının zəbt edilməsindən sonra 5-ci Qafqaz diviziyası və 15-ci piyada diviziyasının strukturu yenidən düzəldilərək 9, 10, 13 və 106-cı alaylar 5-ci Qafqaz diviziyasının, 38, 107 və 56-cı alaylar isə 15-ci piyada diviziyasının əmrinə verilmişdi. 15-ci piyada diviziyasının Bakı cəbhəsinə gəlməsindən sonra bir neçə dəfə edildi ki kimi, bu dəfə 15-ci piyada diviziyası Dağıstan hərəkətinin başlanmasına qədər 5-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Mürsəl Paşanın əmri altına girmişdi (93).

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa Bakı hücumunun uğurla başa çatdırılıb şəhərin ələ keçirilməsindən sonra 5-ci və 15-ci diviziyanın komandirlərinə göndərdiyi məlumatda: "Bakının ələ keçirilməsi üçün gedən döyüşlərdə xidmət edən bütün zabit və əsgərlərin göstərdikləri səy və fədakarlığa görə təşəkkür edirəm. 9-cu və 56-cı alaylara, üstün düşmən qüvvəsinə hücumla Balaxanın cənub-şərqini ələ keçirən 38-ci alaya xüsusilə təşəkkür edirəm. 56-cı alayın top atəşi olmadan gecə düşmənin iki müdafiə xəttini ələ keçirilməsi təqdirəlayiq bir məsələdir. Odur ki, alay komandiri mayor Fəhmi bəyin polkovnik-leytenant rütbəsinə yüksəldilməsini Hərbi Nazirliyə bildirdim. Bu döyüşdə fədakarlıq göstərən zabit və əsgərlərin müəyyən edilərək 17 sentyabr axşamına qədər orduya göndərilməsini rica edirəm" - deyirdi (94). Bakı hücumunda daha çox fədakarlıq və qəhrəmanlıq göstərən zabit və əsgərlər müəyyən edilərək Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına bildirilmişdi. Bunlar arasında Bakı müdafiəsinin qırılmasında son dərəcə qəhrəmanlıq göstərən 82 topçu da var idi (95). Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına təqdim edilən zabit və əsgərlərin rütbələrinin artırılması və təltifi dəftərləri siyahıları İstanbula Hərbi Nazirliyə göndərilisə də, bu zaman Tələt Paşa hökuməti istefa etdiyi və digər qarışıqlıqlar baş verdiyi üçün bu rütbə yüksəldilmələri təsdiq edilməmişdi. Beləliklə, bir çox zabit və əsgər göstərdikləri fədakarlığın qarşılığını ala bilməmişdilər (96).

Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədə yerləşən qərargahı Bakının ələ keçirilmədən sonra oraya köçmüşdü (97). 9 sentyabrdan bəri ordunun müşahidə mövqeyi sayılan Güzdəyə gələrək hərəkəti yaxından izləyən Şərq Orduları qrupunun komandanı Xəlil Paşa və Bakı hərəkətini şəxsən idarə edən Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa 16 sentyabrda Bakının kənarında cəbhədəki birliklərin rəsmi keçidinə baxdıqdan sonra qalib türk əsgərləri ilə birlikdə şəhərə girmişdi (98).

Şərqi türk dünyası üçün istər elm və ürfan, istərsə də zəngin təbii sərvətləri ilə bir sənaye və ticarət mərkəzi olan Bakı üçün neçə aylardır ki, çox qan tökülüb şəhidlər verilmişdi. Bakının türklərin əlinə keçməsi ilə yüz il müstəqilliyindən məhrum olan Azərbaycan əsarətdən xilas olmuş, 28 mayda yaradılan Azərbaycan Cumhuriyyəti həqiqi istiqlalına qovuşmuşdu. Üç ay yarım çətin bir mübarizədən sonra türk əsgərləri artıq Bakıda idi və şəhər həqiqi sahiblərinə qovuşmuşdu. Almanların bütün təzyiq və hətta təhdidlərinə baxmayaraq hərəkət dayandırılmamış, hərəkətə alman əsgərlərinin müdaxiləsinə imkan verilmədən Anadolu və Azərbaycan Məhmətciyi çiyin-çiyinə verərək bu torpaqları azad etmiş və üzərində yaşayan türkləri azadlıqlarına qovuşdurmuşdular.

Nuru Paşadan sonra şəhərə girən Şərq Orduları qrupunun komandanı Xəlil Paşa aylarla yerli türklərin məruz qaldıqları vəhşiliyi bu şəkildə ifadə edirdi: "Şəhər ingilis nəzarəti altında olarkən ermənilər və bolşeviklər yerli türk əhalisinə qarşı geniş soyqırım hərəkətinə başlamışdılar. Şəhərin hər məhəlləsində ermənilər türklərdən cəsəd qalaları qurmuş və bütün vəhşiliklərini ortaya qoymuşdular. Ki-çik uşaqlar qala bürcləri olmuş, qadınlar ədəb yerlərindən süngülənmiş və bıçaq-lanmışdılar (99). İkinci Bakı hücumunun

həyata keçirildiyi 14-15 sentyabr tarixində düçar olduqları bu soyqırımın əvəzini çıxmaq üçün hərəkətə keçən türklərlə ermənilər arasında küçə vuruşmaları olmuş, güclü qüvvələrin köməyi ilə türkləri qırmağı bacaran (!) ermənilər bu dəfə bərabərhüquqlu olduqları türk əhalisi qarşısında etdikləri zülm və soyqırıma görə cavab vermişdilər. 18 mart 1918-ci ildə Qırmızı idarə tərəfindən öldürülən 12.000 türkün intiqamı 14-15 sentyabr küçə döyüşlərində bəzi ermənilərin öldürülməsi ilə alınmaq istənmişdi. Bu hadisələr yaxşı olmamaqla yanaşı, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində və Bakıda türkləri soy-qırma uğradan, 14 sentyabr axşamına qədər davam etdirən ermənilər idi (100).

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa Baş Komandanlıq qərargah rəisi Ənvər Paşaya göndərdiyi raportda Bakının ələ keçirilməsi zamanı müsəlman əhali ilə ermənilər arasında vuruşmaların baş verdiyi, bu vuruşmalarda bir neçə erməni və rusun öddürüldüyü, ancaq öldürülənlərin 18 martda öldürülən müsəlmanların yüzə birini təşkil etmədiyini bildirmişdir. Həmin raportda şəhərdə ordunun təhlükəsizliyi təmin etməsinə qədər bir neçə soyğun hərəkətlərinin ol-duğu, ancaq bu soyğunçuluğu Azərbaycan türklərinin deyil, iranlı işçilərin etdiyi müəyyən edilmiş, ordu dərhal nizam-intizamı və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün fəaliyyətə başlayaraq yüzdən çox soyğunçunu edam etmişdi. Görülən tədbirlərlə şəhərdə asayiş və təhlükəsizlik tamamilə yaradılmış, bu vəziyyətdən məmnun olan əhali gələcək orduya öz təşəkkürünü bildirmişdi (101).

Azərbaycan paytaxtının türk əsgərinin yardımı ilə azad edilməsi, Azərbaycan türkləri tərəfindən sevinc və sonsuz bir həyəcanla qarşılandı. Xəlil Paşa və Nuru Paşa şəhərə girəndə xilaskar komandanlar kimi, sonsuz təşəkkür hissləri ilə qarşılandılar Osmanlı əsgərləri də xilaskar qəhrəman qazilər kimi, coşqu və sevgilərlə qucaqlandılar. Onların sayəsində Azərbaycan öz təbii paytaxtına və istiqlalına qovuşmuşdu. Azərbaycan türkləri Bakının azad edilməsinin müqəddəs Qurban bayramına rast gəlməsi ilə ikiqat xoşbəxtlik yaşayırdı. Qorxu, pis münasibət və soyqırım artıq bitmiş, öz yurdunda əsir insan münasibəti görmə kabusu sona çatmışdı. Könüllərdəki sakitlik və xoşbəxtlik üzlərdə əks olunmuş, Anadoludan gələn qardaşları ilə qucaqlaşan Bakı tarixinin ən həyəcanlı və xoşbəxt günlərini yaşayırdı. Bu gün yüz ildir çəkilən əsarət və müstəmləkənin bitdiyi, azadlıq işiqlərinin aydınlatdığı bir gün idi.

1. Rüştü. *Büyük Harpte Bakı Yollarında* 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Məcmuanın 34 Sayılı Tarih Kismı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, s. 113-118.
2. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 7.
3. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3823, d. 22, f. 7-6; ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3828, d. 43, f. 1.
4. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 30.
5. Rüştü. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 120-121.
6. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3823, d. 22, f. 7-6; ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 21.
7. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 7.
8. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 37-1, 45.
9. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 43-3.
10. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 46.
11. Rüştü. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 124.
12. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 43-3, 45, 48; ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3828, d. 43, f. 1; Rüştü. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 126-127.
13. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 45; Rüştü. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 129.
14. Allen W.E.D., Muratof P. *Türk-Kafkas Sınırdakı Harplerin Tarihi (1828-1921)*. Ankara: Genel-kurmay Basımevi, 1966, s. 454-455. (Qafaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa Bakını tərk edən Biçeraxov qüvvələrinin 3000 nəfər olduğunu bildirmişdir). ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3823, d. 22, f. 7-6.
15. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 48.
16. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 53-1.
17. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 48; Rüştü. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 133.
18. Allen W.E.D., Muratof P. *Türk-Kafkas Sınırdakı...*, s. 455-456.
19. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3822, d. 13, f. 3.
20. Rüştü. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 130.
21. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 51.
22. Rüştü. *Büyük Harpte Bakı Yollarında...*, s. 136-137.
23. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 69-2.
24. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 61.

25. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k.3819, d.6, f.61-1; Rüşti. *Büyük Harpte Bakü Yollarında...*, s.140.
26. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 61-1, 69-2.
27. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k.3819, d.6, f.67-1; Rüşti. *Büyük Həftə Bakü Yollarında...*, s.143.
28. Rüşti. *Büyük Harpte Bakü Yollarında...*, s. 146.
29. ATASE arxivi, TAR kolleksiyası, k. 1, d. 1, f. 1-109.
30. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3824, d. 26, f. 24; ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 69-2.
31. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 63-3.
32. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 69-2.
33. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3823, d. 22, f. 7-1.
34. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3823, d. 22, f. 7-1; Berkok İ. *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyyətlərimiz və 15. Fırka'nın Hərəkatı və Muhərebələri* (94 sayılı Askeri Məcmua'nın 44 sayılı Tarih Kismı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, s. 38.
35. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3824, d. 26, f. 30.
36. Berkok İ. *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyyətlərimiz...*, s. 38.
37. Allen W.E.D., Muratof P. *Türk-Kafkas Sınırındaki...*, s. 456.
38. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 69-2; Rüşti. *Büyük Harpte Bakü Yollarında...*, s. 148-149.
39. ATASE arxivi, TAR kolleksiyası, k. 1, d. 1, f. 1-115.
40. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 54.
41. Allen W.E.D., Muratof P. *Türk-Kafkas Sınırındaki...*, s. 455.
42. Rüşti. *Büyük Harpte Bakü Yollarında...*, s. 194.
43. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3824, d. 26, f. 24.
44. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 63-3.
45. Rüşti. *Büyük Harpte Bakü Yollarında...*, s. 150, 161.
46. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 37, 37-1.
47. Allen W.E.D., Muratof P. *Türk-Kafkas Sınırındaki...*, s. 457-458.
48. Rüşti. *Büyük Harpte Bakü Yollarında...*, s. 194.
49. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3823, d. 22, f. 7-6, 7-7.
50. Rüşti. *Büyük Harpte Bakü Yollarında...*, s. 169-170.
51. *Yenə orada*, s. 171, 179.
52. *Yenə orada*, s. 171.
53. *Yenə orada*, s. 180.
54. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3823, d. 22, f. 7-6, 7-7; ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3821, d. 15, f. 65.
55. Rüşti. *Büyük Harpte Bakü Yollarında...*, s. 24.
56. ATASE arxivi, BAF kolleksiyası, k. 1, d. 1, f. 1-31.
57. Vahidəddin bütün Osmanlı ordularının ümumi komandanlığını üzərinə götürdüyü üçün Baş Komandanlıq Vəkaləti ünvanını ləğv etmişdir. Belə vəziyyətdə Ənvər Paşanın yeni ünvanı Baş Komandanlıq Ərkani-hərbiyyə rəisi olmuşdur. Ənvər Paşa 12 avqust tarixli əmrində vəziyyəti Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına belə bildirmişdir: "Padşah hərətləri Ümumi Osmanlı Qüvvələri Komandanlığını şəxsən öz şahənə öhdəsinə götürdüyü üçün Baş Komandanlıq Vəkaləti ünvanını ləğv edilmişdir. Bundan sonra, ünvanın Baş Komandanlıq Ərkani-hərbiyyə rəisidir. Bu da elə indiyə qədər köhnə Ərkani-hərbiyyə Rəyasəti Ümumi Qərargahı İkinci Ərkani-hərbiyyə Rəyasəti Ümumi Qərargahına dəyişdiriləcək. Bununla yanaşı, indiyə qədər Ərkani-hərbiyyə Rəyasəti Ümumi Qərargahı adını daşıyıb, bundan sonra İkinci Ərkani-hərbiyyə Rəyasəti Ümumi Qərargahı adını alacaq idarənin bu dəyişiklik səbəbi ilə vəzifə və səlahiyyətində heç bir dəyişiklik yoxdur. Bu əmr 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9-cu ordulara, Qafqaz Ordular qrupu, Şərq Ordular qrupu və İslam Ordusu komandanlığına təbliğ edilmişdir. Baş Komandanlıq Ərkani-hərbiyyə rəisi Ənvər". ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3830, d. 5, f. 113.
58. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3821, d. 5, f. 34.
59. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 69-2; ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k.3819 d. 13, f. 3; ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3824, d. 26, f. 30.
60. ATASE arxivi, BDH kolleksiyası, k. 3819, d. 6, f. 69-2; Rüşti. *Büyük Harpte Bakü Yollarında* s. 145.
61. ATASE arxivi, TAR kolleksiyası, k. 1, d. 1, f. 1-114; İzzət S. *Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azərbaycan və Şimali Kafkasya'daki Hərəkat və Muhərebələri* (103 Sayılı Askeri Məcmua'nın 44 Sayılı Tarih Kismı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1936, s. 29.

62. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3821, d. 15, f. 65-4.
63. İzzət S. Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninini..., s. 30-39.
64. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3823, d. 22, f. 7-7, 7-8; ATASE arxivi, TAR kolleksiyasi, k. 1, d. 1, f. 1-114.
65. İzzət S. Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninini..., s. 53-56.
66. Yenə orada, s. 39.
67. Allen W.E.D., Muratof P. Türk-Kafkas Sınırındaki..., s. 458.
68. ATASE arxivi, TAR kolleksiyasi, k. 1, d. 1, f. 1-113.
69. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3820, d. 11, f. 7-31, 7-32.
70. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 202-203.
71. Yenə orada, s. 204.
72. Yenə orada, s. 205-206.
73. İzzət S. Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninini..., s. 41.
74. Yenə orada, s. 42-44.
75. ATASE arxivi, TAR kolleksiyasi, k. 1, d. 1, f. 1-111.
76. İzzət S. Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninini..., s. 42.
77. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 207.
78. ATASE arxivi, TAR kolleksiyasi, k. 1, d. 1, f. 1-110.
79. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 209.
80. Yenə orada, s. 212.
81. Yenə orada, s. 212-213.
82. ATASE arxivi, TAR kolleksiyasi, k. 1, d. 1, f. 1-109.
83. Yenə orada.
84. İzzət S. Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninini..., s. 57.
85. Allen W.E.D., Muratof P. Türk-Kafkas Sınırındaki..., s. 459.
86. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 215.
87. ATASE arxivi, TAR kolleksiyasi, k. 1, d. 1, f. 1-109.
88. Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920 (Çevr. Nuray Mert). İstanbul: Bağlam, 1988, s. 188.
89. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3823, d. 22, f. 7-8; Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 213.
90. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3830, d. 5, f. 189, 189-1; ATASE arxivi, TAR kolleksiyasi, k. 1, d. 1, f. 1-109.
91. ATASE arxivi, TAR kolleksiyasi, k. 1, d. 1, f. 1-108.
92. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3820, d. 12, f. 8 (1-3); ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3823, d. 22, f. 7-8, 7-9.
93. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3820, d. 12, f. 5.
94. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3820, d. 12, f. 3.
95. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 443, d. 2, f. 7-2, 4 (1-6).
96. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 215.
97. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3820, d. 12, f. 23.
98. Rüşti. Büyük Harpte Bakı Yollarında..., s. 214-215.
99. Sorgun M.T Bitmeyen Savaş (Halil Paşa'nın Anılan). İstanbul: Yayılcık, 1972, s. 227.
100. Kurat A.N. Türkiye ve Rusiya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 538.
101. ATASE arxivi, BDH kolleksiyasi, k. 3820, d. 12, f. 54.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN DİGƏR FƏALİYYƏTLƏRİ VƏ MISSİYASININ SONA ÇATMASI

Mehman Süleymanov*

Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı mübarizə

Bakı şəhəri azad edildikdən sonra Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının qarşısında dayanan başlıca məsələlərdən biri Qarabağa və Şimali Qafqaza hərbi qüvvələr göndərilməsi məsələsi idi. Çünki bu bölgələrin hər ikisi üzərində yad qüvvələrin təcavüzü genişlənməkdə idi.

Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Qarabağa və Dağıstana göndəriləcək qüvvələr eyni vaxtda formalaşdırılırdı. Nəqliyyat vasitələri kifayət qədər olmadığı üçün əvvəlcə Qarabağa göndəriləcək qüvvələr daşındı. Bu qüvvələrin qarşısına Qarabağda erməni təcavüzünə son qoymaq, bu bölgədəki separatçı qüvvələri məhv edərək onu Azərbaycan hökumətinin nəzarəti altına gətirmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Çünki erməni millətçi qüvvələrinin həddindən artıq fəallaşması bölgədə vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi.

Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra burada erməni separa-tizmi xüsusilə genişlənməmişdi. Erməni millətçi qüvvələri hər vasitə ilə Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa, azərbaycanlıları bu ərazilərdən sıxışdırmağa çalışır-dılar. Doğrudur, Şuşada ilk yaradılan idarəetmə orqanına həm erməni, həm də azərbaycanlıların milli komitələrindən bərabər sayda nümayəndələr daxil edil-mişdi. Bu idarəetmə orqanı iyulun ikinci yarısına kimi fəaliyyət göstərdi (1).

Ancaq çox güclü hərbi qüvvəyə malik olan erməni millətçi dairələri getdikcə Azərbaycan və azərbaycanlılarla hər cürə bağlılığın qırılmasına çalışırdılar. Onlar azərbaycanlıların Qarabağın idarə edilməsində iştirak etmələri ilə heç cürə barışa bilmirdilər.

Ona görə də müştərək idarəetmə orqanı tezliklə ləğv edildi. 1918-ci ilin avqustunda ermənilər Şuşada qurultay çağırdılar. Həmin qurultayda 7 nəfərlik bir qurum seçib onu Qarabağ hökuməti adlandırdılar və bütün hakimiyyətin ona verilməsini tələb etdilər (2).

Erməni milli komitəsinin fəallarından təşkil edilən bu oyuncaq qurumun bütün fəaliyyəti azərbaycanlıların fiziki məhvini, onların ata-baba məskənlərindən sıxışdırılıb çıxarılmasına istiqamətlənmişdi. Erməni millətçiləri azərbaycanlıları məcbur etmək istəyirdilər ki, Qarabağı Azərbaycandan ayrı bir qurum kimi tanısin-lar. Bu məqsədə nail olmaq üçün ermənilər silahlı dəstələr yaradır, azərbaycanlıları, Azərbaycanın digər bölgələrindən təcrid etməyə çalışırdılar. Əsgərana, Ağdama və Qaryagınə gedən yollar kəsilməklə azərbaycanlıların Aran Qarabağla əlaqələri qarşısına çəpər çəkilmişdi. Erməni millətçiləri planlaşdırırdılar ki, payızın və qışın gəlməsi ilə, yaşayışın çətinləşməsi, habelə ehtiyacların artması ilə bağlı olaraq azərbaycanlılara təzyiqli gücləndirsinlər, onları Qarabağ erməni qurumunu tanımağa məcbur etsinlər (3).

Çətin şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan hökumətinin kömək və yardımından uzaq düşən Qarabağ azərbaycanlıları kənardan olan müdaxilələrlə qızışdırılan erməni millətçilərinin təcavüzlərinə, təzyiqlərinə mərdliklə sinə gərir və həlta bu təzyiqlərin qarşısını almaq, özlərinin dinc yaşayışını qorumaq üçün qəti tədbirlərə də əl atırdılar. Şuşada azərbaycanlılardan ibarət könüllü müdafiə dəstəsi yaradılmışdı. 15 yaşından 60 yaşınadək sağlam azərbaycanlı kişilərin hamısı qey-diyyata alınmışdı. Şəhərdə müdafiə komitəsi yaradılmışdı. Bu komitələr silah və sursat üçün pul toplayır, sahələr üzrə siyahıları tərtib edirdilər. Varlı, yoxsul hamı silahlanırdı. Yaşayış məhəllələrinin kənarı ilə xəndəklər qazılır, erməni məhəlləsinə yaxın olan evlər müdafiə üçün möhkəmləndirilirdi. Səngərlərdə gecə-gündüz ke-şik çəkilirdi və keşikçilərin növbəsi xüsusi patrullar tərəfindən yoxlanılırdı. Şuşa-da hərbi kurs da təşkil edilmişdi. Şəhərdə olan zabitlər bu kursda gənclərə piyada və süvarilər üçün zəruri olan bilikləri öyrədirdilər. Kursda məşğələ keçən 50 nəfər gənc hər gün səhər saat 9-dan 12-yə qədər, günortadan sonra isə 4-dən 6-ya qədər məşğul olurdular. Üç Mix dağında və şəhər ətrafındakı digər yüksəkliklərdə azərbaycanlıların səngərləri var idi. Hakim yüksəkliklərdə olan bu səngərlər Şuşa ilə yaxınlıqdakı Azərbaycan kəndləri arasında əlaqələrin təhlükəsizliyini təmin etməyə imkan verirdi (4).

Lakin özünümüdafiə xarakteri daşıyan bu tədbirlərlə bütünlükdə Qarabağ-da güclənməkdə olan millətçi separatçılığın və milli zülmün qarşısını tamamilə almaq mümkün deyildi. Xüsusilə qeyri-insani vəhşiliklərinə görə ən murdar keyfiyyətlərin təcəssümü olan Andronikin öz dəstəsi ilə Zəngəzura gəlməsi Qara-bağda da hərbi şəraitin pisləşməsinə zəmin yaradırdı. 1918-ci il iyun ayının 22-da Osmanlı qoşunlarının 12-ci piyada diviziyası tərəfindən ağır zərbə alan Andronik və onun tör-töküntüləri Naxçıvana çəkilib burada da öz vəhşiliklərini davam etdirirdilər.

* Tarix elmləri doktoru, polkovnik.

Buradakı qırğın və talanlar elə bir həddə çatmışdı ki, yenidən türk qoşun hissələri işə qarışmalı oldular. 4-cü korpusun tabeçiliyində olan 11-ci Qafqaz di-viziyası Naxçıvana doğru irəlilədi və 3000 piyada ilə 600 süvaridən ibarət olan erməni quldur dəstəsini məğlub edərək iyulun 20-də Naxçıvan ətrafında vəziyyəti sabitləşdirdi. Naxçıvan ətrafında aldığı ağır zərbdən sonra Andronik öz tör-töküntülərini Zəngəzura və Qarabağa topladı və burada da kütləvi qırğınlara rəvac verdi (5).

Bu bölgədə baş verən proseslər müstəqil Azərbaycanın imdadına yetən Osmanlı dövlət rəhbərlərini və eləcə də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığını da narahat edirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Nuru Paşa Azərbaycana ilk gəlişi zamanı heyətindən bir neçə nəfəri təlimatçı kimi Qarabağda saxlamış və Azərbaycana gələn ilk türk alaylarının bir bölməsini də Qarabağa göndərmişdi. Ənvər Paşa hələ iyul ayının ortalarında Şərq Ordular qrup komandanı Xəlil Paşaya bildirdi ki, Osmanlı və İran erməniləri Qarabağa keçərək orada azərbaycanlılara qarşı vuruşmaq istəyirlər. O, Xəlil Paşadan və Nuru Paşadan tələb edirdi ki, ermənilərin bu istəklərinin qarşısı qəti şəkildə alınsın (6).

Avqustun 9-da Nuru Paşaya göndərdiyi məktubunda Qarabağ məntəqəsi komandanı yarıbay İsmayıl Həqqi bəy bölgədə genişlənən təcavüzlərin qarşısının alınması üçün yerli qüvvələrin kifayət etmədiyini bildirdi. Onun sərəncamında olan qüvvələr də çox az idi. Buna görə də o, Nuru Paşadan Qarabağa əlavə hərbi qüvvələr göndərilməsini xahiş edirdi (7). Bununla bağlı avqustun ikinci yarısında Ənvər Paşaya göndərilən teleqramda Qarabağda vəziyyətin xeyli mürəkkəbləşməsi, erməni təcavüzünün xeyli genişlənməsi, erməni dəstələrin kəndləri viran qoyaraq qadınlara və uşaqlara rəhm etməməsi bildirilməklə ora əlavə qüvvələrin göndərilməsinin məqsədəuyğunluğu vurğulanırdı (8). Bu teleqram o vaxt göndərilmişdi ki, bütün diqqət Bakı şəhərinin azad edilməsinə və bu məqsədlə əlavə qüvvələrin aranıb tapılmasına istiqamətlənmişdi. Ona görə də Qarabağda genişlənən erməni təcavüzünün qarşısının alınması üçün müsaid zəmin yalnız Bakı şəhəri azad edildikdən sonra yarandı.

Avqustun sonu və sentyabrın əvvəllərində Qarabağ məntəqəsi komandanı İsmayıl Həqqi bəydən Nuru Paşanın adına gələn teleqramlarda Zəngəzura və Qarabağda erməni vəhşiliklərinin çox geniş bir miqyas aldığı açıqlanırdı. İsmayıl Həqqi bəy hətta onu da vurğulayırdı ki, əgər yaxın vaxtlarda təsirli tədbirlərə əl atılmasa bölgədə salamat azərbaycanlı əhali qalmayacaqdır (9).

Bakı ələ keçirildikdən və şəhər ətrafındakı vəziyyət sabitləşdikdən sonra Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı Qarabağa hərbi qüvvələrin göndərilməsini məqsədəuyğun bildi. Ora qoşun hissələri yeridilməsi Azərbaycanın müstəqilliyinə olan təhlükənin aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulan planın vacib həlqələrindən biri idi. Türkiyə rəhbərliyi və o cümlədən də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı belə hesab edirdi ki, Bakıdan qaçaraq Petrovskiyə və Ənzəliyə toplanmış qüvvələr əzilməyincə Azərbaycanın təhlükəsizliyinə təminat vermək olmaz. Bundan başqa Qarabağ və Lənkəran bölgəsi də Azərbaycanın müstəqilliyinə yad olan qüvvələrin nəzarəti altında idi. Həmin ərazilərin də təmizlənməsi başlıca vəzifə kimi qarşıda dururdu. Sentyabrın 16-da Baş komandanlığın qərargah rəyasətindən alınan teleqramda yaxın gələcək üçün aşağıdakı işlərin görülməsi tapşırılırdı:

1. Toplarla və pulemyotlarla möhkəmləndirilmiş bir piyada alayı Şimali Qafqaza göndərilsin və Terekə qədər olan ərazi düşməndən təmizlənsin
2. Lənkəranı təmizləmək və Ənzəlini tutmaq üçün Xəzər dənizi boyunca bir dəstə göndərilsin
3. Bir diviziya da Bakı ətrafında hazır vəziyyətdə saxlanılsın (10).

Ancaq Şimali Qafqazdakı vəziyyətin öyrənilməsi göstərdi ki, bir alayla orada qarşıya qoyulan vəzifəni yerinə yetirmək mümkün deyil. Həmin istiqamətə 15-ci diviziyanın göndərilməsi, habelə Lənkəran istiqamətinə dəstə göndərilməsinin təxirə salınması qərara alındı. Çünki bir tərəfdən mövcud olan qüvvələr azlığı buna imkan vermirdi, digər tərəfdən də Lənkəran yad qüvvələrin nəzarəti altında olsa da, burada vəziyyət Qarabağda olduğu qədər mürəkkəb deyildi. Ona görə də hərbi qüvvələrin əvvəlcə Qarabağa göndərilməsi məqsədəuyğun bilindi (11). Həmin bölgədə genişlənən təcavüzün qarşısının alınması, qətl və qarətlərə son qoyulması formalaşmaqda olan Birinci Azərbaycan diviziyasına tapşırıldı (Bu diviziyanın təşkili barədə aşağıda danışılacaqdır).

Birinci Azərbaycan diviziyasının komandiri Cəmil Cahid bəy idi. Qarabağ hərəkətində bu diviziyanın 1-ci, 2-ci və 3-cü Azərbaycan süvari alayları, 2-ci Azərbaycan piyada alayı, milli könüllü bölmələr, habelə bir Şnyder dağ taburu və zirehli avtomobillər iştirak etməli idi (12). 1-ci Azərbaycan diviziyası 9-cu və 106-cı türk alayları ilə möhkəmləndirilmişdi. Bu alayların hər biri bir diviziyadan götürülmüşdü. Müşahidəçilərin fikrincə bu, məqsədyönlü şəkildə belə edilmişdi. 36-cı diviziyaya mənsub olan 106-cı və 107-ci alaylar nisbətən az döyüş təcrübəsinə malik idilər. 5-ci diviziyaya aid olan 9-cu və 10-cu alaylar isə daha böyük döyüş təcrübəsinə malik idi. Ona görə də iki təcrübəli alayın və ya da iki təcrübəsiz alayın 1-ci Azərbaycan diviziyasının möhkəmləndirilməsinə göndərilməsi məqsədə uyğun bilinmirdi. Belə olanda onların hərəsindən birisinin Qarabağa göndərilməsi qərara alındı (13). Qeyd etmək lazımdır ki, 9-cu piyada alayının gələcəkdə bütünlüklə 1-ci Azərbaycan diviziyasına verilməsi və onun ləğv edilərək Azərbaycan alayları arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Nuru Paşa sentyabrın 21-də artıq Qarayazı və Ləzgi süvari alaylarının Yevlaxa və oradan da Bərdəyə yola düşmələrinə hazırlaşmaları barədə əmr verdi. 23 sentyabr tarixli əmrində isə Nuru Paşa həmin gündən etibarən Qarabağa yola salınacaq qüvvələrin göndərilməsinə başlanmasını tələb edirdi. Həmin əmrdə əvvəlcə 9-cu piyada alayının yola salınması lazım bilinirdi (14).

Qarabağ hərəkətini başlamaqla Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı bir bölgəni, habelə Gorusu erməni silahlı dəstələrindən təmizləməklə Azərbaycanla Türkiyə arasında birbaşa və təhlükəsiz quru əlaqələrinin yaradılmasını da qarşısı-na məqsəd qoymuşdu (15).

Nuru Paşa Ənvər Paşaya göndərdiyi teleqramında bildirirdi ki, Qarabağ hərəkətini 3 həftə ərzində başa vurmağa çalışacaqdır (16).

Yola salınan dəstələr sentyabrın 25-dən etibarən Qarabağ ərazisinə daxil olmağa başladılar. Dərhal da Cəmil Cahid bəy tərəfindən Qarabağ ermənilərinə tərksilah olmaları və Azərbaycan hökumətinin qanunları altında yaşamaları barədə ultimatum verildi. Erməni millətçi dairələri türk-Azərbaycan qoşunlarının Qara-bağa gəlməsi ilə barışa bilmirdilər. Qısa vaxtdan sonra bütün niyyətlərinin puç ola biləcəyini anlayan millətçilər sentyabrın sonlarında növbəti qurultay çağıraraq bir daha Azərbaycan hökumətini tanımayacaqlarını bildirdilər. Qurultayın qərarı 5 nəfər erməni vasitəsilə Ağdama, 1-ci Azərbaycan diviziyasının komandanlığına çatdırıldı. Cəmil Cahid bəy bu qərarla tanışlıqdan sonra onu gətirən ermənilərdən üçünü-Arşavir Kamalyansı, Aşot Melik-Osipovu və Gerasim Məlik-Şahnəzəryanı həbs etməyi əmr etdi. Ayrapet və Danil adlı ikisi isə buraxıldı və onlara bildirildi ki, ən qısa vaxt ərzində ermənilər təslim olmasalar Şuşaya doğru hücum başlaya-caqdır (17). Türk mənbələrində bu ultimatumdan sonra ermənilərə bir gün vaxt verildiyi (18), Azərbaycan mənbələrində isə 3 gün və ya 5 gün vaxt verildiyi bildi-rilir (19).

Qarabağ hərəkətinə xüsusi fikir verdiyi üçün idi ki, oktyabrın 1-də Nuru Paşa Ağdama gəldi (20). Ermənilər isə onlara verilən ultimatum qarşısında çaş-baş olub qalmışdılar. Erməni Milli Şurası bu ultimatumu cavab verə bilmədi. Məsələnin ciddiliyi nəzərə alınaraq Qarabağ ermənilərinin üçüncü qurultayının çağırılması və ultimatumun burada müzakirə edilməsi qərara alındı. Hələ sentyabrın 29-da ultimatum alınan günü Erməni Milli Şurasının sədri məktub göndərərək Cəmil Cahid bəydən Qarabağ ermənilərinin növbəti qurultayı çağırılanaqədər hücumu başlamamağı xahiş etdi (21).

Erməni Milli Şurasının sədri Ağdamda girov saxlanılan erməni nümayəndələrinə də bir məktub göndərdi. Həmin məktubda bildirilirdi ki, türklərin tələbinə Erməni Milli Şurası özbaşına cavab verə bilməz və girov ermənilərdən xahiş edilirdi ki, onlar da vaxtın uzadılmasına çalışsınlar (22).

Oktyabrın 3-də Qarabağ ermənilərinin qurultayı çağırıldı. Burada uzun müzakirələr aparıldı. 3 iclasdan sonra qərara alındı ki, Azərbaycan hökuməti tanın-sın, ancaq silahların yığılması barədə türk komandanlığı qarşısında məsələ qal-dırıl-sın (23). 1 noyabr 1918-ci il tarixli “Azerbaydjan” qəzetinin verdiyi məlumata görə, ermənilərin müzakirələri bir neçə gün sürmüşdü. Onların qurultayı öz işini bitirən günün səhəri Ağdamda saxlanılanlar da Şuşaya qayıtdılar və bildirdilər ki, şəhərin təslim edilməsi və silahların təhvil verilməsi üçün 24 saat vaxt ayrılmışdır. Bunu eşidən kimi Şuşa erməniləri şəhər komendantına bir ədəd əldə qayıma top, bir puleymot, 80 tüfəng təhvil verib Azərbaycan hökumətinə təslim olduqlarını bəyan etdilər. Bu barədə Ağdamda olan Qarabağ məntəqə komandanı İsmayıl Həqqi bəyə və Cəmil Cahid bəyə də xəbər göndərildi (24).

Oktyabrın 4-də Qarabağ dəstəsi Şuşaya doğru hərəkətə başladı və elə həmin gün Əsgəran ətrafında güclü bir döyüş baş verdi. Əsgəran keçidinin təbii şəraitindən istifadə edən ermənilər burada möhkəm müdafiə mövqeləri qurmuşdular. Üzbəüz döyüşlə bu mövqeləri yarıb keçmək çətin olacağından 2-ci Azərbaycan piyada alayı və bir süvari alayı Kətik-Daşbaşı istiqamətinə göndərildi. 9-cu Qafqaz piyada alayı isə Ağbulağa doğru hərəkət etdi və bu məntəqəni ələ keçirərək ermənilərin cənuba doğru geri çəkilmək yolunu bağladı. 9-cu alayın bu məntəqəni ələ keçirməsi və həmin alayın 25-ci taburunun cənubdan Əsgəran üzərinə hərəkəti burada mövqe tutan ermənilərin müqavimətini tamamilə qırdı və onların geri çəkilməkdən başqa çarəsi qalmadı. Bununla da Şuşa yolunda əsas müqavimət ocağı aradan qaldırıldı (24a).

Bundan başqa, Xramord, Xanabad, Daşbaşı, Aranzəmin, Qarakənd erməniləri də müqavimət göstərməyə çalışdılar. Adları çəkilən bu kəndlərin bəzilərinin sakinləri silahları da götürərək dağlara qaçdılar. Şuşaya doğru hərəkət zamanı erməni silahlıları ilə baş verən döyüşlər müəyyən itkilərə səbəb olsa da, Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri irəliləməkdə davam edirdilər. Oktyabrın 6-da Əsgəranla Şusa arasındakı Əyrikənd ətrafında növbəti döyüş baş verdi. Burada xeyli erməni qüvvəsi toplaşmışdı. 1-ci Azərbaycan diviziyasının sərəncamında olan topların sürəkli atəşindən sonra həmin qüvvələr qaçıb dağıldılar. Xanabad, Qılıncabağı və Kətik kəndlərinin dağlara qaçmış əhalisi müqavimətin əbəs olduğunu anladıqca geri qayıdır və silahlarını təhvil verirdilər. Ancaq bu zaman onlar mümkün qədər az silah verməyə çalışırdılar. Ona görə də ermənilərdən toplanan silahların miqdarı çox az idi. Abdallarda da yerli əhali silahları toplamağa söz vermişdi. Şuşa ətrafındakı kəndlərə xəbər edilmişdi ki, onlar öz silahlarını toplayıb Əsgərana gətirsinlər və buradakı komissiyaya təhvil versinlər (25).

Təkcə Şuşaya gedən yolun ətrafındakı kəndlərdə deyil, Bərdə-Tərtər, Goranboy-Gəncə ətrafındakı erməni kəndlərinin tərksilah edilməsi üçün də lazımi tədbirlər həyata keçirilirdi. Oktyabrın 6-dan Bərdə-Tərtər ətrafındakı erməni kəndlərindən 150-yə qədər tüfəng toplanmışdı (26).

Şuşa istiqamətində oktyabrın 6-dək davam edən döyüşlərdə bir zabit və 32 əsgər şəhid olmuş, 65 nəfər yaralanmış, 16 min güllə və 276 top mərmisi istifadə olunmuşdu. Ayın 7-də Şuşa istiqamətində irəliləyən əsas qüvvələr Xankəndinə doğru hərəkəti davam etdilər. Əsas qüvvələr irəli hərəkət etdikcə arxada qalan yolun və məntəqələrin mühafizəsi də təmin edilirdi. Bu məqsədlə bir piyada tabu-ru Ağdamda saxlanıldı, bir piyada taburu isə Şuşa-Ağdam yolunun mühafizəsinə təyin edildi (27).

Oktyabrın 7-də digər məntəqələrdə də ermənilərin tərksilah etdirilməsi davam etdirildi. Həmin günə qədər Gəncə ətrafında 400 ədəd silah toplanmışdı. Tərtər ətrafında 2-ci süvari alayı dağ ətəklərinə qədər olan erməni kəndləri əhalisinin itaətinə nail olmuşdu. Ancaq yığılan silahların sayı çox az idi. Alay komandanlığından verilən xəbərə görə Tərtərin

erməni kəndlərinin silahlarının çoxu Talis və Mağavuz kəndləri ətrafında toplanmışdı. 1-ci Azərbaycan diviziyası komandanlığı tərəfindən həmin kəndlərə də qüvvə göndərmək və oradakı erməniləri tərksilah etmək əmri verildi. Goranboy istiqamətindəki Qaraçinar və Xarxaput erməni kəndlərinin gəncləri silahları ilə birlikdə dağlara qaçmışdılar. Onların geri qayıtması üçün oktyabrın 7-dək möhlət verildi. Yuxarı Ağcakənd və Başkənd keşişi, habelə bu kəndlərin nüfuzlu adamları türk-Azərbaycan qüvvələri ilə təslim şərtlərini müzakirə edib razılığa gəldikdən sonra dağlara qaçan gənclər geri qayıtmağa başladılar (28).

Oktyabrın 8-də Goranboy istiqamətinə göndərilmiş olan Süleyman əfəndinin dəstəsi Ağcakəndə daxil oldu. Ağcakənd, Ortakənd və Erməni Boris kəndlərindən 110 ədəd müxtəlif növ silah toplandı. Qaraçinar və ona yaxın olan kəndlərdən dağlara qaçan silahlılar geri dönməkdə davam edirdilər. Süleyman əfəndi öz qərargahını Ortakənddə yerləşdirmişdi. O, Talis, Çaylı və Marquşevan ətrafındakı silahlı erməni dəstələri ilə əlaqə yarada bilməmişdi. Ona görə də həmin məntəqələrdə vəziyyət sabit idi. Cəbrayıldan alınan məlumatlara görə də oraların erməniləri Azərbaycan hökumətini tanımağa razı olduğunu bildirmişdilər (29).

1-ci Azərbaycan diviziyasının və onun tabeliyinə verilmiş hissələrin oktyabrın 4-də Ağdamdan hərəkət edən qüvvələri oktyabrın 8-də nəhayət ki, Şuşaya daxil oldu. Yalnız oktyabrın 4-də Əsgəran ətrafında döyüşə girən bu qüvvələr sonrakı günlər Şuşa istiqamətində elə bir ciddi müqavimətlə rastlaşmadan yol üzərindəki kəndlərdən silah toplamaqla məşğul idilər. Şuşa əhalisi Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin şəhərə çatmasını səbirsizliklə gözləyirdi. Qoşunların qarşılınması üçün xüsusi hazırlıq da görülürdü. Bu hazırlıq işlərinə Müsəlman Milli Komitəsi tərəfindən rəhbərlik edilirdi. Yerli əhəlinin arzusu ilə Gövhər ağa məscidində 20 min rubl könüllü vəsait toplandı. Bu vəsait qoşun hissələrinin yerləşdirilməsinə, onların ərzaqla təchizatına sərf edilməli idi. Şuşa bəylərindən biri Şuşaya gələn qoşunların bir günlük bütün xərclərini öz üzərinə götürdü. Digər bəylər və imkanlı adamlar da qoşunların ərzaq təminatı üçün böyük miqdarda çörək, çay, şəkər və s. aldılar (30).

"Azərbaycan" qəzeti Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin Şuşaya daxil olmasını belə təsvir edirdi: "Məhərrəm ayının 1-də qoşunlar şəhərə yaxınlaşdılar. Onların qarşılınması üçün hamısı qara çərkəzi geyimdə olan yerli gənclərdən ibarət 30 nəfərlik fəxri qarovul göndərildi. Şəhərin girişində məktəblilərdən ibarət olan orkestrlə bərabər, yerli könüllü hissələr dayanmışdı. Birinci zəfər qapısının yanında isə ruhanilər və Beynəlmiləl komitə üzvləri əllərində şəhərin açarını tutmuşdular. Sonra isə şəhərin tanınmış adamları əllərində duz-çörək, şagirdlər əllərində bayraqlar, qadınlar əllərində çiçək dəstələri dayanmışdılar. Ermənilər tərəfdən də musiqi orkestri və 15 bayraqla 300 nəfərlik bir nümayəndə dəstəsi gəlmişdi.

Səhər saat 10-da qoşunlar aşağıdakı tərkibdə şəhərə daxil oldular. Qabaqda süvarilər, arxasında topçular və pulemyotçular. Qoşunların arxasınca isə Qaladərə qəhrəmanları Sultan bəy və İldırım bəy Qarabağ süvariləri ilə hərəkət edirdilər. Azərbaycanlı qadınlar dəstə komandirinə qırmızı məxmər üzərində mirvarilərlə bəzədilmiş hədiyyə verdilər. Cəmil Cahid bəy şəhərə daxil olduqdan sonra əhali qarşısında çıxış etdi və dedi: "Bizim məqsədimiz qan tökmək deyil. Əksinə, sakitlik yaratmaqdır. Dövlətin bütün xalqları eyni hüquqlara malik olacaqlar. Hamı öz hökumətinin hakimiyyətini tanımalıdır və dinc əmək fəaliyyətinə başlamalıdır".

Qarşılınma mərasimi başa çatdıqdan sonra zabitlər onlar üçün hazırlanmış mənzillərdə yerləşdirildilər. Əsgərlər üçün köhnə qışlalar ayrıldı. Yerləşməyənlər isə müvəqqəti olaraq Realni məktəbin və seminariyanın binasına göndərildilər"(31).

Türk mənbələrinə görə, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münasibətlərin daha da kəskinləşməməsi üçün Cəmil Cahid bəy ermənilərə qarşı nisbətən mülayim mövqə tutmuşdu. Erməni millətçilərinin xislətinə yaxşı bələd olsa da, o çalışırdı ki, mümkün qədər dinc yolla qarşılıqlı anlaşma əldə edilməsinə nail olsun. Mövcud olan məlumatlara görə, Cəmil Cahid bəy şəhərdə qarşılandıqdan sonra Şuşanın ən böyük məscidində (çox güman ki, Gövhər ağa məscidində) nüfuzlu və sözükeçən azərbaycanlılarla bir daha söhbət etdi və onların qarşısında da müəyyən tələblər qoydu. Bu söhbət zamanı C. Cahid bəy dedi: "İyiliyinə mətuf sözlərimi həməən qəbul etməz, əmrlərimlə hərfiyyəən itaət etməsəniz, haiz olduğum səlahiyyətlə ən əzəmi surətlə haqqınızda şiddətli müamələ tətbiqinə zərər qədər təəhhür etməm. Ermənilərə indi itaət təklif edəcəyəm. Qəbul etmədikləri təqdirdə bir orduya itaətsizliyin cəzası nə isə onlara verəcəyəm. İtaət edərlərsə həyat, namus və malları təhti əmanımda olduğundan heç bir fərdin ufaq bir hərəkətinə müsaidə etməyəcəyəm. İtaət etmədikləri halda dəxi haqqlarında tərtib ediləcək müamileyi-ifaya yalnız əsgərim məmur olacaqdır. Xalqın tamamən seyrçi qalmasını və hər kəsin iş və gücünə bu dəqiqədən etibarən başlamasını tələb və əmr edirəm" (32).

Yeni albay Cəmil Cahid bəy mülki əhalidən tələb etdi ki, ermənilərlə bağlı olan bütün məsələləri o özü həll edəcəkdir. Camaat isə gündəlik məşğuliyyətinə dönüb adi həyatlarını davam etdirməli idilər.

Cəmil Cahid bəy Şuşanın azərbaycanlılar yaşayan hissəsində vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlər gördükdən sonra ermənilərin nümayəndələri vasitəsilə onlara xəbər göndərdi və onların ən yaxın vaxtlarda tərksilah olunmalarını tələb etdi. Ermənilər bir daha bu tələblə və silahları təhvil verməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Cəmil Cahid bəy Şuşa ermənilərinin nümayəndələri ilə ay-rica şəhər kilsəsində də görüşdü. Söhbət əsnasında bildirdi ki, ermənilər Türkiyə ərazisində böyük faciələr törətsələr də Osmanlı dövləti bir daha humanistlik göstərüb onları bağışlayır. Cəmil Cahid bəy onların bütün əməllərinin bağışlandı-ğını qeyd edib silahları təhvil verməyə çağırdı.

Şuşada Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin rəsmi keçidi də təşkil edildi. Bu rəsmi keçid həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər tərəfdən izlənilirdi. Şəhərin həm azərbaycanlılar yaşayan, həm də ermənilər yaşayan hissəsində postlar quruldu və asayişin təmin edilməsi postlara tapşırıldı (33).

Şuşaya daxil olduqdan sonrakı ilk günlər ərzində qoşunlar əsasən silah toplanması ilə məşğul oldular. Oktyabrın 10-da müxtəlif kəndlərdən 152 ədəd silah toplandı. Lakin ermənilər öz silahlarını yalnız məcburiyyət qarşısında qaldıqları üçün təhvil verirdilər. *Özü* də daha çox yararsız və yüngül silahlar toplanırdı. Əslində isə onlar təslim olmaları barədə bir təsəvvür yaradaraq gizləndə türk-Azərbaycan qoşunlarına qarşı hazırlıqlarını davam etdirirdilər. Bu məqsədlə onlar Ermənistandan çox böyük kömək alırdılar. Türkiyədən də 600 nəfərədək erməni Qarabağ ərazisinə gələrək burada Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə qarşı vuruşurlar. Bununla bərabər, türk qoşun hissələrinin Qarabağa girməsi ilə ermənilərin buna qarşı təbliğat fəaliyyəti xeyli genişləndi. Erməni millətçi dairələri müxtəlif dövlətləri və dünya ictimaiyyətini inandırmağa çalışırdılar ki, Osmanlı qoşunları Qarabağdan Ermənistan ərazisinə yeridilmişdir. İslam ordusu qərargah rəisi isə bildirirdi ki, bu heç də belə deyil. Ermənistanla sərhəddə yalnız Azərbaycanın mil-li qoşun hissələri dayanmışdır (34).

Aldıqları ilk zərbədən sonra öz xislətlərinə uyğun olaraq ermənilər Qafqaz İslam Ordusu hissələri qarşısında geri çəkilməyə razılıqlarını bildirsələr də əslində məqam gözləyir, gizli şəkildə öz dəstələrini gücləndirirdilər. Buna görə Qarabağ dəstəsinin əsas qüvvələrinin Şuşaya girməsindən bir neçə gün sonra erməni silah-lılarının müqaviməti də güclənməyə başladı. Oktyabrın 15-də Cəmil Cahid bəy Nuru Paşaya göndərdiyi teleqramında Tərtər istiqamətində 2-ci süvari alayının fəaliyyət sahəsində atəşlər baş verdiyini, Çaylı kəndi ətrafında bir silahlı erməni dəstəsinin mövcud olduğunu qeyd edirdi. Ayın 17-də göndərilən teleqramda isə 2-ci süvari alayının fəaliyyət sahəsində döyüşlərin davam etdiyi vurğulanırdı (35).

Elə həmin günlərdə Zəngəzur tərəflərdə də vəziyyət mürəkkəbləşməyə doğru gedirdi. Erməni silahlı dəstələri Azərbaycan kəndlərinə hücumlar edir, silah-sız insanlara qarşı kütləvi qırğınlar törədirdilər. Təkcə Sisyan da belə vəhşiliklər nəticəsində bir neçə gün ərzində 500-dən artıq azərbaycanlı öldürülmüşdü (36).

Oktyabrın 18-19-da isə Ağbulaq ətrafında xeyli itkilərlə nəticələnən böyük bir döyüş baş verdi. Həmin döyüş Ağbulaq kəndi ətrafındakı erməni silahlıları ilə buradakı əhalidən silah toplamağa göndərilmiş islam ordusu bölmələri arasında baş verdi. Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri oktyabrın 18-də saat 10.30-da Şuşadan Şuşikənd, Keşişkənd istiqamətində hərəkətə başlayıb saat 4. 30-da Ağbulağa çatdı. Türk-Azərbaycan qoşun dəstəsinin yaxınlaşması xəbərini alan kimi Ağbulaq və ətraf kəndlərin nümayəndələri onun pişvazına çıxdılar və dəstə komandirinə təslim olduqlarını, habelə hər ev başına bir ədəd silah toplayıb təhvil verəcəklərini bildirdilər. Oktyabrın 19-na keçən gecəsinə Qafqaz İslam Ordusu bölmələri Ağbulaq kəndi ətrafında keçirdi. Dəstənin rəhbəri minbaşı Nazim əfəndi Xankəndi ətrafındakı silahlıların rəhbəri Ohan bəyi yanına çağıraraq təslim olmağı ondan tələb etdi. Ondən da təslim olmaq və silahları təhvil vermək barədə razılıq alındı. Ağbulaq ətrafında Sokrat adlı birisi ermənilərin silah gəzdirməkdə məqsədinin azərbaycanlılardan qorunmaq olduğunu bildirirdi. Erməni dəstələri Nazim minbaşıya təslim olmaq vədi verdikləri halda, onun diqqətini yayındıraraq güclü hücum hazırlayırdılar. Oktyabrın 19-da ilkin olaraq elə Sokratın dəstəsi Nazim minbaşının dəstəsi üzərinə qəfil hücumla keçdi. Mövcud olan məlumatlara görə, Ağbulaq ətrafındakı 13 erməni kəndinin 2 minədək silahlısı Nazim minbaşının dəstəsi üzərinə hücumda iştirak edirdi. Türk-Azərbaycan qüvvələri sərəncamlarında olan top və pulemyotlarla Sokratın dəstəsinin qarşısını saxlamağa çalışdı. Bu vaxt Ağbulağın şərqindən başqa bir erməni dəstəsi hücumla qoşuldu. Nazim minbaşının dəstəsindən bir ədəd topa malik olan piyada bölüyü bu istiqamətdən olan hücumun qarşısını saxlamaq tapşırığı aldı. Bir azdan cənub istiqamətindən başqa bir erməni dəstəsi də göründü. Bütünlükdə minbaşı Nazim bəyin dəstəsinin dörd tərəfdən mühasirə olunmaq təhlükəsi yarandı. Dəstə bir qədər cənuba çəkilib yaxınlıqdakı təpədə müdafiə mövqeyi tutdu. Pulemyot və toplar bu təpəyə gətirildi. Yaxınlıqda olan başqa bir təpəni isə ermənilər tutmağa çalışırdılar. Həmin təpənin tutulacağı təqdirdə müdafiə olunmağın xeyli çətinləşəcəyi üçün ora bir pulemyot və bir taqım piyada göndərildi. Saat 4-də Ağbulaqdan ermənilərə 200 nəfərlik bir kömək gəldi. Yeni qüvvələr ermənilərin təzyiqini daha da gücləndirdilər. Pulemyot atəşləri və piyadaların fədakarlığı ilə ermənilərin təzyiqini bir qədər zəiflətmək mümkün oldu. Mühasirə vəziyyətində qalmağın daha ağır nəticələrə gətirib çıxaracağı anlaşıldığı üçün bir istiqamətdən hücumla keçmək və düşmənin müdafiə xəttini yarmaq qərara alındı. Belə bir hücum Keşişkənd istiqamətindən həyata keçirildi. Həmin hücumla düşmənin bu istiqamətdəki mühasirə həlqəsi yarıldı və Nazim minbaşının dəstəsi Dağdağan kəndinə doğru geri çəkilməyi bildi. Bu döyüşün gedişində ölən və yaralananlar olmuş və bir top da dərəcə yuvarlanmışdı. Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığı Ağbulaq ətrafında baş verən döyüşün nəticələrinə çox ciddi yanaşırdı. Ordu komandanlığından bu döyüşün uğursuzluğu və itkilərin verilməsi üçün dəstə komandiri Nazim minbaşı günahkar bilindi və onun barəsində təhqiqat işlərinin başlanması tələb edildi (37).

Ağbulaq ətrafındakı döyüşdən sonra ermənilərin güclənməsi və fəallaşması hiss olunurdu. Kənardan alınan yardımlar da onların daha yaxşı təşkilatlanmasına və təchizinə kömək edirdi. Cəmil Cahid bəy oktyabrın 23-də yazırdı ki, Şuşanın erməni əhalisi silahlarını artıq təhvil vermirlər. Ağbulaq ətrafındakı dəstənin rəhbəri Sokrat və Keşişkənd dəstəsinin rəhbəri Karapet ermənilərin öz silahlarını Azərbaycan hökumətinə təhvil vermələrinin qarşısını almağa çalışırlar. Nuru Paşaya göndərdiyi başqa bir teleqramında Cəmil Cahid bəy özü də ermənilərin qüvvələrinin və silahlarının artmasını təsdiq edirdi. Məsələn, Dovşanlı və Marağalıda 1000 nəfərlik bir silahlı dəstə toplanmışdı. Dəstənin kifayət qədər silahı, hərbi geyimi və təchizatı var idi. Arşak adlı birisi bu dəstəyə rəhbərlik edirdi. Ağdərə ətrafında toplanan qüvvələr Ağdam-Dovşanlı yolunu kəsməyə çalışırdılar. Andronik isə

öz dəstələri ilə Şuşaya təzyiq etməyə cəhd göstərirdi. Gorusda onun 700 nəfərlik piyada, 200 nəfərlik süvari qüvvəsi, 11 pulemyot və 2 topu olması barədə xəbər alınmışdı. Şahnəzərov adlı birisinin rəhbərliyi altında 600 nəfərlik Gəncə alayı, 400 nəfərlik Şuşa alayı və 200 nəfərlik Samsun alayı var idi. Bütün bu qüvvələr Qarabağa gəlmiş olan Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə qarşı təzyiqləri günü-gündən gücləndirirdilər. Həmin qüvvələrin müqavimətini qırmaq və Şuşa ətrafında vəziyyəti sabitləşdirmək üçün Cəmil Cahid bəy öz qüvvələrini aşağıdakı şəkildə bölüşdürməyi qərara aldı: 2-ci Azərbaycan piyada alayının bir taburu Xankəndi yolunda dayanmalı idi. Alay özü isə Şuşada olacaqdı və ona bir topçu batareyası veriləcəkdə. 1-ci süvari və Ləzgi süvari alayları Əsgəranda mövqe tutmalı idi. Süvarilər və Xankənddəki taburun bir bölüyü bu iki məntəqə arasında asayışı mühafizə etməli idi. 25-ci taburla topçu Şnayder taburu Ağdamda qalmalı idi. 1-ci Azərbaycan diviziyasının qərargahı da Ağdama köçürülməli idi. Könüllü milis dəstələri də Ağdama cəmləşdirilərək hərəkətə hazır vəziyyətdə saxlanmalı idi. Cəbrayıl ətrafında isə yerli qüvvələrdən silahlı dəstələr yaradılması nəzərdə tutulmuşdu (38).

1-ci Azərbaycan diviziyasının qərargahını Şuşada yerləşdirilməsi planlaşdırılırdı. Diviziya bölgənin təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Ancaq erməni silahlı dəstələri artıqca diviziyanın qərargahını daha təhlükəsiz bir yer olan Ağdama köçürülməsi məsləhət bilindi. Cəmil Cahid bəy Nuru Paşaya göndərdiyi teleqramlarından birində bölgədəki proseslərin artıq Azərbaycanın əleyhinə inkişaf etməkdə olduğunu qeyd edirdi. O bildirirdi ki, ermənilərin verdiyi vədlərə inanmaq üçün burada güclü qüvvə saxlamaq lazımdır.

Mövcud tarixi şəraitdə Qarabağa göndəriləcək əlavə qüvvələr Azərbaycanda daha yox idi. Ermənilərə isə əlavə qüvvə və yardım gəlməkdə də-vam edirdi. Məsələn, mövcud olan məlumatlara görə canlı qüvvələrdən əlavə Qarabağdakı silahlı dəstələrə silah və sursat almaq üçün Ermənistanda 2 milyon rubl, Bakı və Şuşa ermənilərindən isə 200 min rubl vəsait toplanmışdı (39).

Bundan başqa erməni millətçiləri beynəlxalq aləmdə də kifayət qədər səs-küy salaraq türk qoşunlarının Qarabağda "günahsız" erməniləri qırması barədə xəbərlər yayırdılar. Xüsusilə, Osmanlı ordusu Baş komandanlığının qərargah rəyasətini öz öhdəsinə götürmüş yeni sədr əzəm Əhmət İzzət Paşanın Qafqazda və o cümlədən Azərbaycandakı vəziyyətə kifayət qədər bələd olmaması ermənilərin ona müəyyən təsir göstərməsinə yol açırdı. Onunla görüşmək imkanı olan erməni nümayəndələrinin hələ Bakının azad edilməsi zamanı 30 min erməninin öldürülməsi, indi isə bu qırğınların Qarabağda davam etdirilməsi barəsindəki hay-küyləri Əhmət İzzət Paşanı Azərbaycanla bağlı əvvəlki hökumətin yeritdiyi siyasətdən geri çəkilməyə sövq etdi və artıq oktyabrın 23-də o, Qarabağ hərəkətinin dayandırılmasını tələb etdi (40).

Əhmət İzzət Paşa kabinetini belə addımlar atmağa bir tərəfdən də müttəfiq dövlətlər məcbur edirdilər. Ermənilər öz təbliğatları ilə müttəfiq dövlətlərdən istifadə etməyə çalışdıqları kimi, müttəfiq dövlətlər də ermənilərdən istifadə etməyə çalışır və onların hay-küylərinin həqiqət olması kimi qələmə verərək bu yolla Türkiyəni Qafqazdan tamamilə sıxışdırmağa cəhd göstərirdilər. Türkiyə müttəfiqlərinin 1-ci Dünya müharibəsində məğlub olması isə Türkiyəni Amerika və İngiltərənin hər cür tələbləri qarşısında müqavimətsiz qoymuşdu. Bunu Ə. İzzət Paşa özü də Azərbaycandan İstanbula gəlmiş diplomatik nümayəndə Əlimərdan bəy Topçubaşova etiraf etmişdi. Oktyabrın 21-də olan görüş zamanı Ə. Topçubaşov yeni sədr-əzəmə bir böyük qardaş kimi Türkiyənin göstərdiyi köməklərə Azərbaycan xalqının minnətdarlığını çatdıranda Ə. İzzət Paşa ona belə cavab verdi: "... Böyük qardaş bacardığı kimi həmişə kiçik qardaşa kömək etməlidir və edəcək. Ancaq siz özünüz görürsünüz ki, şərait dəyişmişdir. Bizim və bizim müttəfiqlərimizin vəziyyəti kəskin dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İndi məsələləri biz yox, Vilson və onun tərəfdarları həll edirlər" (41).

Türkiyənin Qafqazdan sıxışdırılması üçün müttəfiq dövlətlər Qarabağ məsələsindən bir bəhanə kimi istifadə edirdilər. Qarabağda ermənilərin kütləvi şəkildə qırıldığını bəhanə edərək təcili şəkildə oradakı türk qoşunlarının çıxarılması tələb edilirdi. Türkiyənin növbəti sədrəzəmi Tofiq Paşa noyabrın 16-da Ə. Topçubaşovla görüşündə bu məsələyə münasibətini belə açıqladı: "Siz Azərbaycan türklərinə qarşı bizim hissələrimizə şübhə etməməlisiniz. Biz sizin daimi təəssübkeşlərinizik. Ancaq siz özünüz görürsünüz ki, vəziyyət necə dəyişmişdir. Təəssüf ki, bu bizi, sizi və sizin müstəqilliyinizi müdafiə etmək imkanından məhrum etmişdir. Bax indi bizdən tələb edirlər ki, Qafqazdan öz qoşunlarımızı çıxardaq. Biz isə bunu yerinə yetirməliyik və yerinə yetirəcəyik. Belə qəti tələbin irəli sürülməsinə səbəb isə Qarabağ məsələsidir. Bizə deyirlər ki, bizim qoşunlarımız Qarabağa getmiş və orada ermənilərlə qəddarcasına davranmışdır" (42).

İngilislərin tamamilə ermənipərəst mövqedən çıxış etmələri və bunu dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmalarını İstanbula Ə. Topçubaşovla görüşündə ingilis polkovniki Tamplin söylədikləri də sübut edirdi: "Biz eşitmişik ki, siz bu yaxınlarda Qarabağa ekspedisiya korpusu göndərmisiniz və o da çoxlu erməni qırılmışdır. Bu hal türk-Azərbaycan birləşmiş qoşunlarının Bakını işğal etməsi zamanı da baş vermişdir. Erməni millətindən olan əhalinin demək olar ki, yarısı məhv edilmişdir. Ermənilərin sizin tərəfinizdən qırılması xəbərini eşitmək bizim üçün ağır idi" (43).

Bütün bu danışıqların hamısının erməni hay-küyünün nəticəsi olmasını, ermənilərin özlərinin hansı vəhşiliklər törətməsini Ə. Topçubaşov İstanbula göndərdiyi zamanı sübut etsə də, Türkiyə artıq məcburiyyət qarşısında qalmışdı. Müttəfiq dövlətlər Türkiyədən qəti şəkildə tələb edirdilər ki, Qarabağdakı erməni əhalisinin "təhlükəsizliyi" təmin edilsin. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi deyəndə isə müttəfiq dövlətlər birinci növbədə Qarabağa göndərilmiş olan Qafqaz İslam Ordusu hissələrinin geri çağırılmasını nəzərdə tuturdular (44).

Belə bir vəziyyətdə Qarabağda və Zəngəzurda genişlənməkdə olan erməni təcavüzünə qarşı nəinki əlavə yardım göndərmək mümkün olmadı, əksinə oradakı türk alaylarının geri çağırılması zərurəti yarandı. Qarabağ dəstəsinin erməni silahlılarına qarşı kifayət edəcək gücə malik olmadığı artıq aydın idi. Cəmil Cahid bəyin noyabrın ortalarında Nuru Paşaya göndərdiyi teleqramından aydın olurdu ki, Şuşaya iki istiqamətdən çox güclü hücum gözlənilir. Biri Keşişkənd istiqamətindən, Karapetin dəstəsi tərəfindən gözlənilən hücum idi. Digəri isə Go-rus istiqamətindən gözlənilirdi. Burada Qaladərəsi yaxınlığında 2 min nəfərlik bir erməni dəstəsi toplaşmışdı. Bu dəstə Şuşa-Gorus yolunu tutmaqla bərabər, Qaraqışlaq üzərindən Qaladərəsi və Şuşadakı taburlara hücum etməyə hazırlaşmışdılar. Cəmil Cahid bəy yazırdı ki, Qaladərəsindəki tabor üzərində mövcud olan təhlükənin aradan qaldırılması üçün erməni dəstələrinə qarşı təsirli bir döyüşün həyata keçirilməsi lazım idi. Onun fikrincə, belə bir döyüşün keçirilməsi isə nə türklərin indiki siyasi vəziyyətinə uyğun idi, nə də ki, Azərbaycandakı silah məhdudluğu buna imkan verirdi. Ona görə də Cəmil Cahid bəy 2-cı Azərbaycan alayının Qaladərəsində olan 3-cü taburunu Şuşaya qaytarılması barədə əmr verdi (45). Bu yolla C. Cahid bəy taburun Qaladərəsində çox təhlükəli bir vəziyyətdə qalmasının qarşısını aldı.

Az sonra Mudros müqaviləsinin tələblərinə uyğun olaraq türk alayları bütünlüklə Qarabağı tərk etməli oldular. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının əmri ilə Qarabağa göndərilmiş 9-cu və 106-cı türk alayları geri qaytarıldı. Bu alay-lar digər türk qüvvələri ilə birlikdə Azərbaycanı tərk etməli idilər. 1-ci Azərbaycan diviziyası isə qüvvə etibarilə zəifləsə də, hələ də Qarabağda qalmağa davam edirdi. General-mayor Usubov bu diviziyanın komandiri təyin edildi. O, dərhal Ağdama yollanaraq 1-ci diviziyanın komandanlığını öz üzərinə götürdü (46).

Bununla da Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkəti başa çatdı. Hərəkətin ilkin dövründə müəyyən uğurlar əldə edilsə də beynəlxalq şəraitin, habelə Qarabağ ətrafındakı beynəlxalq münasibətlərin Türkiyənin və Azərbaycanın mənafehləri ziddinə kəskinləşməsi həmin uğurların daha da genişləndirilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycan ordusunun möhkəmləndirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər

1918-ci il sentyabrın sonu və oktyabrın əvvəllərində Qafqaz İslam Ordusu komandanlığını və eləcə də Ənvər Paşanı narahat edən məsələlərdən biri də ingilis qüvvələrinin yenidən Bakıya hücum etmək ehtimalı idi. Doğrudur Bakı alındıqdan sonra şəhərin və yarımadaının mühafizəsi təşkil edilmişdi. Ancaq 1-ci Azərbaycan diviziyasının Qarabağa, 15-ci piyada diviziyasının Dağıstana yollanması ilə Ab-şeron yarımadasının mühafizəsində dayanan qüvvələr xeyli zəifləmiş oldu. Ona görə də Ənvər Paşa Bakı ətrafında dayanmış qüvvələrin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu məsələ ilə bağlı onun istər Nuru Paşa, istərsə də Xəlil Paşa ilə ardıcıl yazışmaları da Bakının mühafizəsinə necə əhəmiyyət verildiyini nümayiş etdirirdi.

Oktyabrın 1-də Ənvər Paşa Nuru Paşaya yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, Bakının dəniz tərəfdən mühafizəsi ilə bağlı lazımı tədbirlərin görülməsini Xəlil Paşaya da bildirmişdir. Ənvər Paşa Nuru Paşadan tələb edirdi ki, bu məsələnin həlli üçün silah, sursat, təchizat, hərbi təyyarə və s. nə lazımdırsa Xəlil Paşaya məlumat versin. O isə imkan daxilində olan hər şeyi göndərməli idi (47).

Nuru Paşa Bakının dənizdən mühafizəsinin möhkəmləndirilməsi üçün zəruri olan silah, sursat, təchizat və s. siyahısını dərhal Xəlil Paşaya yolladı. Göndərilməsi xahiş edilən silah və təchizat həm də formalaşmaqda olan Azərbaycan milli hissələrinin möhkəmləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Ənvər Paşanın göstərişinin icrası, Nuru Paşanın isə müvafiq xahişinin yerinə yetirilməsi üçün Xəlil Paşa tərəfindən dərhal əməli tədbirlərə əl atıldı. Çox qısa zamandan sonra, yəni oktyabr ayının 4-də Xəlil Paşa Nuru Paşaya yazdığı məktubunda bildirdi ki, aşağıdakı silah, sursat və təchizat sizin sərəncamınıza göndərilmişdir:

1. 4 ədəd 15-lik adi atəşli uzun top;
2. 8 ədəd 15-lik adi atəşli qısa top;
3. 4 ədəd 10,5-lik adi uzun top;
4. 10 ədəd 87-lik səhra topu;
5. 4 ədəd 7,5-lik səri səhra topu;
6. 4 ədəd 12-lik səri atəşli qaubitsa;
7. 50 ədəd maksim pulemyotu;
8. 23 ədəd pulemyot;
9. 16 ədəd tüfəng;
10. 200 sandıq tüfəng gülləsi;

11. 20 ədəd səyyar mətbəx;
 12. 200 cüt top qoşqu qurğusu;
 13. Hər bir top üçün 500 mərmə (87 mm-lik topların hər biri üçün 230 mərmə);
 14. 7800 böyük çaplı rus tufəngi;
 15. 10165 sandıq böyük çaplı rus cəbhəxanası;
 16. 598 kiçik çaplı rus tufəngi;
 17. 900 sandıq kiçik çaplı rus tufəngləri üçün güllə;
- Bütün bu adları çəkilən silah və sursat Bakıya Qarsdan göndərməli idi (48).

Oktyabrın 5-də Ənvər Paşa Xəlil Paşaya göndərdiyi teleqramında ingilislərin təkrar Bakıya hücum etməsi barədə yenidən xəbərlər alındığını bildirirdi. Onun fikrincə, Bakıdakı qüvvələrdən iki alay əgər kifayət qədər hazırlığa malikdirsə ingilislərin hücumlarının qarşısını almaq mümkün idi. Elə həmin gün Ənvər Paşa Xəlil Paşaya göndərdiyi ikinci teleqramında ingilislərin Bakıya təkrar hücum edəcəyinə inanmadığını bildirir və bu ehtimalın baş verməməsi üçün ruslardan alınan uzunmənzilli toplardan bir və ya iki batareya Nuru Paşanın sərəncamına göndərilməsini lazım bilirdi. Bu batareyalar dəniz kənarında qurularaq Bakının dənizdən müdafiəsini gücləndirməli idi (49).

İngilis qoşunlarının Bakıya hücum edəcəyi ehtimalının çox da inandırıcı olmaması barədə Ənvər Paşanın yazdığına əsas var idi. Oktyabrın 5-də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına ingilis qüvvələri barədə daxil olmuş bir məlumatda bildirilirdi ki, Bakıdan çəkilən və Ənzəli ətrafında olan ingilis bölmələrinin döyüş vəziyyəti heç də yaxşı deyildi. Həmin məlumata görə, Bakıda olan ingilis hərbiçilərindən dörd yüzü Ənzəliyə, 500 nəfəri isə Krasnovodskə qaçmışdı.

Ənzəliyə gələn ingilislərin də yarısı Tehrana göndərilmişdi. İranda olan ingilis qüvvələri Kiçik xan tərəfindən təqib olunurdu. Onlar Kiçik xanla əlaqələr yaratmağa çalışsalar da bu heç bir nəticə vermədi. Krasnovodskə qaçan ingilislər isə Kiçik xanın qorxusundan Ənzəliyə gedə bilmirdilər. Beləliklə, ingilis qüvvələri çox dağınıq halda idi və ona görə də yaxın günlər üçün onların təkrarən Bakıya hücum edəcəkləri heç də inandırıcı görünmürdü (50).

Bununla belə, Bakının dənizdən müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi üçün mümkün olan əməli işlər görülməkdə idi. 15-ci diviziyanın və 1-ci Azərbaycan diviziyasının Bakıdan uzaqlaşması ilə bu vəzifə 5-ci Qafqaz diviziyasının üzərinə düşmüşdü. Həmin diviziya tərəfdən şəhərin dənizdən müdafiəsi aşağıdakı kimi təşkil edilmişdi: Putadan Yaşburunadək olan sahil zolağı bir tabur tərəfindən müşahidə edilirdi. Bu taburun tabeliyinə bir qaubitsa batareyası verilmişdi. Nargin adasını adlayaraq Bakı buxtasını bombardman etmək istəyən düşmən gəmilərinin hərəkətinin qarşısını alınması üçün Zığ burnunda güclü bir topçu mərkəzi ya-radılmışdı. Bu mərkəzə bir səhra qaubitsa batareyası, iki qaubitsa batareyası və bir taqım 105 mm-lik top göndərilmişdi. Bu toplar üçün atəş mövqeləri də hazır-lanmışdı. Zığdan Sumqayıta qədər olan sahil zolağını 30-cu tabur müşahidə və mühafizə edirdi. Zığda piyada bölüyü də var idi. Bu bölük Zığ burnunun şimal və şimal-qərb hissəsində müdafiə üçün daş divarlar qurmuşdu. Zığ burnu, Zığın qərbindəki 555 rəqəmli təpə, Suraxanın qərb ətəkləri, Böyük Şorun cənub hissəsi, Biləcərinin cənubu, Heybət dəmir yolunun şərqi şəhərin kənar müdafiə xətti hesab olunurdu. Bu xətt boyunca müdafiə mövqelərinin qurulması üçün lazımı tədbirlər görüldü (51).

Bakının mühafizəsinin etibarlı təşkili üçün Azərbaycanın milli qüvvələrinin təşkilinə də ciddi diqqət yetirilirdi. Bütünlükdə 1918-ci ilin sentyabr və oktyabr ayları Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Azərbaycanın milli qüvvələrinin təşkilatlanmasının səmərəli bir dövrü adlandırıla bilər. Azərbaycan korpusunun yenidən qurulması barədə Qafqaz İslam Ordusunun yuxarıda qeyd edilən müvafiq əmrindən sonra müəyyən addımların atılmasına başlansa da, Bakının azad edilməsi ilə bu iş daha da sürətləndirildi. Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin təşkilatlandırılmasına güclü təkan verilməsinin səbəbini Nuru Paşa aşağıdakı kimi izah edirdi: "Fələstin cəbhəsinin təqviyyəsi məqsədilə Azərbaycana təsis edilmiş olan Osmanlı hissələrinin geriye çəlb olunacağı Hərbiyyə Nəzarəti tərəfindən bildirildiyindən Qafqaz İslam Ordusunca Azərbaycan ordusunun təşəkkülünə surət verilmişdi. Əsasən Azərbaycana vürudumuz gündən etibarən yerlilərdən müntəzəm qüvvət təşkili daima nəzəri-əhəmiyyətdə tutulmuş isə də heyəti təxliyyə və zabitanın mövcud olmamasından dolayı Bakının zəbtinə və hissələrimizin qismən sərbəst qalmasına qədər bir imkan hasil olmamışdı. Azərbaycana gələn hissələrin zabıt nöqsanı çox olduğundan məzkur hissələrin zabitanından istifadə etmək imkanı olmamış, biləks İslam ordusu qərargah zabitanından bir qismini cəbhəyə göndərmək məcburiyyəti hasil olmuş idi" (52).

Sonra Nuru Paşa xatirəsində onu da qeyd edirdi ki, Azərbaycanın milli qüvvələrinin təşkilatlandırılması üçün milli hərbi məktəblər açıldı. Ancaq Azərbaycanın milli qüvvələrinin möhkəmləndirilməsinə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı tərəfindən diqqətin gücləndirilməsi təkcə türk hissələrinin Fələstin cəbhəsinə göndərilməsi zərurəti ilə bağlı deyildi. Sentyabrın ikinci yarısından etibarən beynəlxalq münasibətlər xeyli kəskinləşdi və Türkiyə ilə onun müttəfiqlərinin vəziyyəti pisləşdi. Artıq Osmanlı hökuməti rəhbərliyi, o cümlədən də Ənvər paşa anlayırdı ki, dünya səhnəsində gedən proseslər heç də onların xeyrinə cərəyan etmir və yaxın vaxtlarda məğlubiyyət ağırlığı onların üzərinə çökəcəkdir. Ona görə də Ənvər Paşa həm Xəlil Paşanın, həm də Nuru Paşanın diqqətini Azərbaycanın milli qüvvələrinin təşkilatlanmasına və möhkəmləndirilməsinə yönəldirdi ki, əgər Osmanlı

qüvvələri Azərbaycanı tərk edərsə, Azərbaycan mövcud milli qüvvələri ilə öz müstəqilliyini qoruya bilsin. Hələ 1918-ci il oktyabr ayının 5-də Ənvər Paşa Xəlil Paşaya və Nuru Paşaya yazır-dı: "Bəlkə zahirən Azərbaycandan və Şimali Qafqazdan çəkilməyiniz. Qüvvələrimizi çəkmiş görünməyə məcbur olacaşıq. Belə bir halda Azərbaycanın və Şimali Qafqazın öz qüvvələrinə istinad etmələri lazım gələcəkdir. Binaənəleyh, indidən Qaf-qazda qalacaq qüvvələr Azərbaycan və Şimali Qafqaz qüvvələri olaraq qalmaq üçün indidən bu qüvvələri əsas sayaraq həm bunları genişlətmək, həm də yeni təşkilat yaparaq bu sürətlə orada qüvvətlənməyə baxmalıdır. Ermənilərlə qovğa etməyərək artıq iyi keçinməyə baxılmalıdır. Sülh müzakirəsində onlarla bərabər istiqlalları üçün çalışmaq mühümdür. Orada çalışacaq zabitan və s. Azərbaycan təbəəsi olaraq qalsın. Və hökumət çəkilmək əmri verirsə belə orada qalmaq üzrə tərtibat alınsın. Rus silahı və cəbbəxanasından olmaq üzrə Azərbaycana mümkün olduğu qədər çox silah və cəbbəxana göndərsin" (53).

Bir neçə gün sonra Xəlil Paşaya göndərdiyi teleqramının bir yerində Ənvər Paşa yenidən Azərbaycanın milli qüvvələrinin möhkəmləndirilməsi məsələsinə toxunaraq yazırdı: "Hökuməti Osmanıyyənin Azərbaycanı himayə etməməsi və Azərbaycandakı qüvvələrini çəkməsi halında orada Azərbaycanın yerli əhalisi ilə nə dərəcəyə qədər müvəffəqiyyətlə çalışmaq imkanının olduğunu bildirmənizi rica edirəm. Sizə göndəriləcək cəbbəxana və top məsələsi qayət mühüm olduğundan bir an əvvəl varsa qatar göndərmənizi rica edirəm" (54).

Azərbaycan korpusunun yenidən qurulması ilə bağlı Qafqaz İslam Ordu-su komandanının yuxarıda qeyd olunan 5 avqust tarixli əmrində göstərilirdi ki, Azərbaycanda iki diviziyalı bir korpus təşkil ediləcəkdir. Həmin əmrə əsasən əvvəlcə ayrı-ayrı alaylar yaradılmalı və sonra da bu alaylar diviziyalarda qruplaşdırılmalı idi (55). Məlumdur ki, artıq avqustda bir neçə milli piyada alayı mövcud idi. Sentyabrın 23-də 1-ci, 2-ci və 3-cü piyada alayları 1-ci Azərbaycan diviziyasında birləşdirildi və Cəmil Cahid bəy diviziya komandiri təyin edildi. Sentyabrın 25-də isə Nuru Paşa artıq 2-ci Azərbaycan diviziyasının təşkili barədə əmr verdi. Bu əmrə əsasən 2-ci Azərbaycan diviziyasını 4-cü, 5-ci və 6-cı Azərbaycan alayları təşkil etməli idi. 4-cü piyada alayı artıq mövcud idisə, 5-ci və 6-cı piyada alayları formalaşmaqda idi. Sonuncunun təşkilini sürətləndirmək üçün 5-ci alayın 2-ci taburu onun tabeliyinə verildi. Diviziyanın komandiri vəzifəsinə vaxtilə Qafqaz İslam Ordusu qərargah rəisi olmuş Bakı mövqə komandanı Nazim bəy təyin edildi (56).

Sentyabrın 27-də Nuru Paşa artıq Nazim bəydən tələb edirdi ki, 2-ci Azərbaycan diviziyasının sürətlə təşkili üçün öz mülahizələrini və təkliflərini ordu komandanlığına bildirsin (57). Nuru Paşanın başqa bir əmri ilə Azərbaycan korpusunun təşkilinin sürətləndirilməsi üçün 9-cu Qafqaz alayı 1-ci Azərbaycan diviziyasına, 10-cu piyada alayı isə 2-ci Azərbaycan diviziyasına verildi. Bu alayların bir taburu bir milli alayın bazasını təşkil etməli idi. Bu taburların bölmələri isə milli taburların bazasını təşkil etməli idi. Elə bu əmrdən görünür ki, Nuru Paşa gələcəkdə 2-ci Azərbaycan korpusunun təşkilini də planlaşdırmış. 13-cü piyada alayı da həmin korpusun əsasını təşkil etməli imiş (58).

1-ci Azərbaycan diviziyasının komandanlığı təşkil olunan kimi bu diviziyanın əsas qüvvələri Qarabağa göndərildi. Diviziya təşkilatlanmanı orada başa çatdırmalı idi. Onun qərargahının əvvəlcə Şuşada yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 2-ci diviziyanın qərargahı isə Bakıda yerləşdirilməli idi. Nazim bəy Nuru Paşaya göndərdiyi mülahizələrində 2-ci diviziya üçün Bakıdakı Salyan qışlarından istifadə etmək fikrində olduğunu bildirdi. O, diviziyanın 6-cı alayını Sabuncuda, 5-ci alayını isə Muğanda komplektləşdirmək fikrində idi. 10-cu alayın 29-cu taburu 5-ci alaya, 30-cu taburu isə 6-cı alaya verilməli idi. Bu alayın 28-ci taburu isə 4-cü alaya verilmişdi. Parçalanmış olan 10-cu alayın komandiri Dəmirəli bəyin 6-cı alaya komandir təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 5-ci alay Muğanda təşkil edildikdən sonra Bakıya qavtarılmalı və Salyan qışlarında yerləşdirilməli idi (59).

Diviziyalar təşkil edildiyi ilk vaxtlar rəsmi olaraq Qafqaz İslam Ordusunun birinci diviziyası, Qafqaz İslam Ordusunun ikinci diviziyası adlanırdı. Azərbaycan korpusu təşkil edildikdən sonra onlar bu korpusun müvafiq diviziyaları adlandırıldılar (60).

Azərbaycan korpusunun formalaşma prosesi davam etdikcə onun tərkibində bir sıra struktur dəyişiklikləri baş verdi. 1918-ci il oktyabrın əvvəllərində Azərbaycan korpusunun tərkibi aşağıdakı şəkildə idi. 1-ci Azərbaycan diviziyasının 1-ci, 2-ci və 3-cü piyada alayları, 1- süvari alayı, 1-ci topçu alayı, istehkam taburu, 1-ci teleqraf bölüyü, 1-ci səhiyyə bölüyü, 1-ci iaşə taqımı, 1-ci səyyar xəstəxana və 1-ci cəbbəxana taburu (3 piyada, bir cəbəl, bir səhra bölüyü) daxil idi. 2-ci diviziyaya 4-cü, 5-ci, 6-cı piyada alayları, 2-ci süvari alayı, 2-ci topçu alayı, 2-ci istehkam taburu, 2-ci teleqraf bölüyü, 2-ci səhiyyə bölüyü, 2-ci iaşə taqımı, 2-ci səyyar xəstəxana və 2-ci cəbbəxana taburu daxil idi. Birbaşa korpusa isə aşağıdakı hissə və bölmələr daxil idi: 3-cü süvari alayı, 1-ci ağır topçu taburu, 1-ci qaubitsa taburu, teleqraf taburu, dəmiryolu taburu və təyyarə dəstəsi (61).

1918-ci il oktyabr ayının ilk günlərində Azərbaycan korpusunun quruluşu

1918-ci il oktyabrın birinci yarısı ərzində Azərbaycan korpusunun tərkibində bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Əvvəlcə süvari alayları 1-ci diviziyanın tərkibində birləşdirildi. 2-ci diviziyanın tərkibində isə 4-cü süvari alayının təşkilinə başlandı. Bu süvari alaylardan başqa korpusa və İslam ordusu komandanlığına tabe olan iki süvari bölüyü və Zəngəzurda ayrıca bir süvari bölüyü yaradıldı. Süvari alaylarının hər birində bir pulemyot bölüyünün təşkili başa çatdırıldı. Ordu koman-danlığına tabe olan Ordubad piyada taburu yaradıldı.

Sərhəd alayının təşkilinə başlandı. Bu alay Gürcüstanla Ermənistanın sərhədlərini qorunmalı idi. Alay üç ta-burdan ibarət idi. Onun tərkibində xidmət etmək üçün 25 yaşından 35 yaşınadək olan azərbaycanlılar cəlb edilməli idi.

Nuru Paşanın əmrinə əsasən alayda bir miqdar osmanlı əsgərlərinin xidmət etməsinə də icazə verilirdi. Hər bir tabur dörd bölükdən və 6 pulemyotlu pulemyot bölüyündən ibarət idi. Sərhəd alayı 1-ci Azərbaycan diviziyasının tərkibinə daxil edilmişdi. Zaqataladan başlayaraq Araz çayına qədər olan sərhəd zolağı bu alay tərəfindən qorunmalı idi. Alayın 1-ci taburu Zaqatalada, 2-ci taburu Qazaxda, 3-cü taburu isə Qarabağda yerləşməli idi (62). Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı 1-ci Azərbaycan diviziyası tərkibində olan 1-ci, 2-ci və 3-cü süvari alaylarını bu diviziyanın tərkibindən çıxararaq, ayrıca bir süvari diviziyası yaratmaq istəyirdi. Ancaq Mudros müqaviləsinin tələbləri və türk qoşunlarının Azərbaycanı tərk etməsi buna imkan vermədi. Struktur dəyişikliyi əsasən 1-ci diviziyanın tərkibində baş verdi. Arxiv sənədərində mövcud olan quruluş sxemlərində 9-cu Osmanlı alayı 1-ci diviziyanın tərkibində ayrıca göstərilmişdir. Halbuki, bu alay diviziyanın milli alayları arasında bölüşdürülməli idi. Oktyabr ayının ortalarında 1-ci Azərbaycan diviziyasının quruluşu aşağıdakı kimi idi (63):

1918-ci ilin oktyabr ayının ortalarında 1-ci Azərbaycan diviziyasına daxil olan alayların quruluşu

1-ci Azərbaycan diviziyasına əlavə olaraq zirehli avtomobillər dəstəsi və ordu teleqraf bölüyünün bir taqımı verilmişdi. 1918-ci il oktyabr ayının ortalarında Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu belə idi (64):

1918-ci il oktyabr ayının ortalarında Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu

Mövcud imkanlar daxilində qoşun hissələrinin maddi texniki təchizinə, komplektləşdirilməsinə və təlim-tərbiyəsinə diqqət gücləndirilirdi. Bakı şəhəri ələ keçirildikdən sonra bu məsələlərin həllinə daha çox vaxt sərf etmək imkanı qazanıldı.

Bakı şəhəri üzərinə hücum uğurla başa çatdırıldıqdan sonra düşməndən çoxlu sayda silah, sursat və texnika hərbi qənimət götürülmüşdü ki, bu da qoşun hissələrinin təchizini yaxşılaşdırmağa kömək edirdi. Lakin qənimət alınan topların çoxunun detalları çıxarılmış və xarab edilmişdi. Bu detalların tapılması və təhvil verilməsi üçün qəzetlərdə bildirişlər çap olunmuş və hər bir detal üçün mükafat ayrıldığı yazılmışdı. Məsələn, topun durbini üçün 2 min rubl, topun qəməsi üçün bir min rubl mükafat təyin edilmişdi (65).

Diqqət mərkəzində dayanan başlıca məsələlərdən biri də çağırış və səfərbərlik məsələsi idi. Bu iş Qafqaz İslam Ordusunun Əxzi-əsgər rəyasətinin nəzarəti altında aparılırdı. Bəzi hallarda xalqın milli xüsusiyyətlərini, dövrün və şəraitin tələblərini, ümumvətəndaşlıq borclarını nəzərə almadan aparılan bu iş müəyyən nöqsan və çatışmazlıqlarla müşayiət olunsada, qoşun hissələrinin komplektləşdirilməsində hiss olunacaq addımlar atılmışdı. Bakının azad edilməsi, türk-Azərbaycan qoşunlarının müzəffər yürüşləri gənclərin müəyyən qismində vətənpərvərlik hissələrini xeyli coşdurmuşdu və onlar könüllü surətdə xidmətə yazılırdılar. Qafqaz İslam Ordusunun Əxzi-əsgər rəyasəti bununla bağlı hətta qəzetdə məlumat vermiş və xidmətə yollanmaq üçün kənd və şəhərlərdə müvafiq orqanlara müraciət edənlərin artmasından məmnun olduğunu bildirmişdi. Həmin məlumatda deyilirdi: "Dinlərin, vətənlərin mühafizəsi üçün İslam ordusuna qeyd olunmaq üzrə Bakı şöbəsinə və digər kənd və qəsəbələrdəki komandanlara müraciət edənlərin miqdarı günü-gündən çoxalmaqda, hər kəsin ətrafımızı saran din, Vətən, ərz və namusu və düşmənlərinə qarşı hazırlanmaqda olduğu böyük şükranla görülməkdədir" (66).

Çağırış və səfərbərlik işində irəliləyişlərin olmasının nəticəsi idi ki, təkcə 1-ci Azərbaycan diviziyasının 1918-ci il noyabr ayının 12-də yalnız azərbaycanlılardan ibarət olan sırası heyəti aşağıdakı sayda idi (67):

Diviziya qərargahı - 65 nəfər
 1-ci alay 1-ci tabur - 174 nəfər
 2-ci tabur -133 nəfər
 3-cü tabur -103 nəfər
 2-ci alay 1-ci tabur - 454 nəfər

2-ci tabur - 283 nəfər
 3-cü tabur - 490 nəfər
 pulemyot bölüyü - 36 nəfər
 3-cü alay 1-ci tabur -139 nəfər
 2-ci tabur -131 nəfər
 3-cü tabur - 741 nəfər
 pulemyot bölüyü - 34 nəfər
 27-ci tabur və bölüklər -113 nəfər
 Cəmi - 2898 nəfər.

Qoşun hissələrində xüsusi peşələrə olan ehtiyacı ödəmək üçün 19 yaşından 24 yaşınadək olan bütün çəkməçilər, nəccarlar, dülgərlər, dəmirçilər, xəyyatlar, nalbəndlər, bərbərlər, dənizçilər və s. məcburi surətdə xidmətə cəlb olunurdular. Bu və ya digər peşələrə sahib olan 25-30 yaş arasındakı gənclər isə xidmətə könüllü surətdə yazıla bilərdilər (68).

Azərbaycanda hərbi xidmətə çağırışın hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi üçün 1918-ci oktyabrın 11-də "Azərbaycan hökumətinin əsgəri mükəlləfiyyətinin müvəqqəti qanunu" qüvvəyə mindi. Bu qanun Azərbaycan hökumətinin hərbi qanunvericilik sahəsində qəbul etdiyi ilk böyük sənədlərdən biri idi və heç şübhəsiz ki, həmin dövrdə əhali arasında bu işin nizamlanmasında müəyyən əhəmiyyətə malik idi (69).

Müvəqqəti qanuna görə, Azərbaycanın bütün vətəndaşları qanunun tələbləri çərçivəsində hərbi mükəlləfiyyət keçməli idi. 18 yaşından etibarən gənclər artıq hərbi mükəlləfiyyətçi idilər. Ancaq 18 və 19 yaşlı gənclər xidmət qabağı ehtiyatda sayılırdılar. Bu kontingent 2-ci dərəcəli ehtiyat adlanırdı və onlar yalnız müharibə dövründə xidmətə çağırılırdılar. Sülh dövründə isə həqiqi xidmət 20 yaşından başlanırdı. Piyada və nəqliyyat qoşunlarında xidmət 2 il, digər qoşunlarda isə 3 il müəyyənləşdirilmişdi. Həqiqi hərbi xidmət qurtardıqdan sonra keçmiş əs-gərlər üçün 1-ci dərəcəli ehtiyatda xidmət piyadalar üçün 40 yaşına, digər qoşunlardan olanlar üçün isə 38 yaşınadək davam etməli idi.

Müvəqqəti qanunun böyük bir hissəsi çağırışdan möhlət və güzəştlərə həsr edilmişdi. Həmin hissədə konkret olaraq göstərilirdi ki, kimlərə ailə vəziyyətinə, səhhətinə, tutduğu vəzifələrinə görə möhlət və güzəşt verilə bilər.

Müvəqqəti qanunla qəzalarda Əxzi-əsgər məclisinə qəzanın vəzifəli şəxsləri daxil olmalı, şəhər və qəzalarda çağırış işləri bu məclislərin nəzarəti altında aparılmalı idi. Çağırışla bağlı ortaya çıxan suallara da ilk növbədə bu məclisdə baxılmalı idi.

Əxzi-əsgər şöbələrinin nəzdində həkim-müayinə komissiyaları da təşkil edilməli idi. Bu komissiya çağırışçıları müayinə etməli, onların xidmətə yararlılığını müəyyənləşdirməli idi. Çağırışçıların hansı qoşun növünə göndərilməsi üçün həkim komissiyasının qərarı nəzərə alınmalı idi. Çağırışçı və ya onun valideynləri həkim komissiyasının qərarı ilə razılaşmadıqda 2 nəfərdən az ol-mayaraq başqa bir həkim komissiyasının təyin edilməsini tələb etmək hüququna malik idi.

1918-ci ilin oktyabrında Gəncədəki hərbi məktəbin ilk buraxılışı oldu. Bu hadisə Azərbaycanın ordu hissələrinin milli kadrlarla təmin edilməsində tarixi əhəmiyyətə malik idi. Oktyabrın 22-də hərbi məktəbin rəisi Atif bəy Azərbaycan korpusunun komandiri Əliağa Şıxlinskiyə məktub yazaraq buraxılış imtahanlarının başlanması barədə ona məlumat verdi və xahiş etdi ki, imtahanlarda iştirak etmək üçün onun özünün və ya korpusun qərargah rəisi Həbib bəy Səlimovun, habelə 2-ci diviziya komandiri Nazim bəyin və digər zabitlərin imtahanda iştirak etmək imkanı nəzərdən keçirilsin (70).

Bu teleqrama cavab olaraq Atif bəyə bildirildi ki, hərbi məktəbin buraxılış imtahanlarında iştirak etmək üçün Ə. Şıxlinski öz yavəri ilə, 2-ci diviziya komandiri Nazim bəy, miralay Seyfulla Mirzə Qacar, Həmid bəy və Məmmədov adlı birisi oktyabrın 24-də səhər saat 7-də 3 avtomobildə Bakıdan Gəncəyə yola düşəcəklər. Əlavə olaraq göndərilən başqa bir teleqramda isə bildirilirdi ki, Nuru Paşanın atası Hacı Əhməd bəy də Gəncəyə gələn qonaqlar arasında olacaqdır (71). Buraxılış imtahanında Azərbaycan hökumətinin üzvü, maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəyli də iştirak edirdi.

Milli hərbi məktəbdə nəzərdə tutulan tədris müddəti 4 aydan artıq çəkmişdi. Məktəbdə oxuyanlar müvəffəqiyyətlə buraxılış imtahanları verəcəyi təqdirdə qoşunlara göndərilməli və 6 aydan sonra onlara zabit rütbəsi verilməli idi. İlk imtahan oktyabrın 26-da məktəbdə oldu. İmtahanda iştirak etməyə gələn qonaqları məktəbdə fəxri qarovul qarşıladı (72).

Səhəri gün, yəni oktyabrın 27-də buraxılış imtahanı verənlər şəhərin kənarındakı təlim meydanına çıxarıldılar. Burada imtahanların keçirilməsi üçün xəndəklər və səngərlər qazılmış, süni maneələr yaradılmış, zəruri olan əşya və cisimlər yerli-yerində sahmana salınmışdı. Bakıdan gələn qonaqlar səhər tezdən təlim meydanına daxil oldular.

Məktəbin ilk buraxılışını sevinclə qarşılayan xeyli şəhər əhalisi də bura toplanmışdı. Azərbaycan korpusunun komandiri Ə. Şıxlinski nizami sırada düzülmüş yunkerləri salamladıqdan sonra buraxılış imtahanı başla-dı. Yunkerlər aşağıdakı proqram üzrə imtahan verməli idilər:

1. Komandir və rəislərə özünü təqdim etmə qaydaları
2. Yerində sıra təlimi
3. Hərbi fəaliyyət zamanı hərəkətin çevikliyi
4. Süngü döyüşü
5. Müxtəlif məsafələrə atış, nişangah
6. Düşmən hücumunun dəf edilməsi
7. Bomba atmaq
8. Hərbi gimnastika
9. Səngərlərdən qumbara atmaq
10. Fətil qoyulmuş qumbaraların yaxınlaşan düşməyə tərəf atılması
11. Simli maneələrin bomba və qayçılarla məhv edilməsi
12. Pulemyotçu dəstələrin məhv edilməsi, səngərlərin döyüş vəziyyətinə gətirilməsi
13. Atış komandaları
14. Komandaya görə işarə vermək
15. Hissələrin sahədə və açıq sahədə yerləşməsi
16. Silahın sökülməsi və yığılması
17. Raport vermə qaydaları
18. Manevr etmə (73).

İmtahana digər proqram və fənlər üzrə də suallar salınmışdı. Səhər saat 8-də başlayan imtahan günorta saat 2-yə kimi davam etdi. Bütün müdavimlər buraxılış imtahanlarını müvəffəqiyyətlə başa vurdular. Günortadan sonra şəhər rəhbərliyinin bu münasibətlə təşkil etdiyi ziyafətdə Hərbi məktəbin ilk buraxılışında türk zabitlərinin böyük zəhməti minnətdarlıqla qeyd olundu. Ziyafətdə çıxış edən maarif naziri N. Yusifbəyli milli zabit kadrlarının hazırlığı ilə bağlı öz təəssüratlarını belə bölüşdü: "Bugün bütün qonşu millətlərin nümayəndələri əyani olaraq inandılar ki, Azərbaycan oğulları necə qabiliyyətli və istedadlıdır. Belə bir qüvvəyə malik olmaqla ölkənin gələcəyinə qorxmamaq olar" (74).

Milli kadrların ilk buraxılışının necə böyük əhəmiyyətə malik olması Qaf-qaz İslam Ordusunun ləğvindən sonra xüsusi aydınlıqla hiss olunurdu. Həm bu məktəbin təşkili və fəaliyyəti, həm də Qafqaz İslam Ordusu çərçivəsində həyata keçirilmiş bir sıra tədbirlər türk qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra milli hərbi qüvvələrin təşkilində özünəməxsus bir əhəmiyyətə malik idi.

Qafqaz İslam Ordusunun ləğvi

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsi, Qafqaz İslam Ordusunun şəhərə daxil olması Azərbaycan xalqı və o cümlədən də Osmanlı hökuməti rəhbərliyi üçün tarixi bir hadisə idi. Çünki Bakı uğrunda beynəlxalq iddiaların hədsiz kəskinləşməsinə baxmayaraq, Osmanlı hökuməti rəhbərlərinin bu istiqamətdə izlədiyi qətiyyətli və ardıcıl siyasət öz məntiqi nəticəsi ilə başa çatdı. Bakının azad edilməsi xəbərini eşidəndə Ənvər Paşa böyük bir sevincə büründü və bu sevinci dərhal Berlində olan sədr-əzəm Tələt Paşaya da çatdırdı. Ancaq sentyabrın 15-i başqa bir cəhəti ilə də Ənvər Paşa və onun üzvü olduğu hökumətin yaddaşında qalan tarixi bir hadisəyə çevrildi. Həmin gün Makedoniyada türklərlə bir ittifaqda dünya müharibəsinə qoşulmuş olan bolqar qoşunları ciddi uğursuzluğa düşər oldu və Bolqarıstan, müttəfiqlərinin heç də xeyrinə olmayan sülh danışıqlarının aparılmasına

məcbur edildi. Nəticədə sentyabrın 29-da Bolqarıstan məğlubiyyət aktını imzaladı. Bolqarıstan təslim şərtlərini imzalamağı ilə Türkiyə ilə müttəfiq olan digər bir dövlət, Avstriya-Macarıstan cənubdan mühasirə olunmaq təhlükəsi altına düşdü. Bütünlüklə məhv olmaq təhlükəsindən qurtulmaq üçün 1918-ci il oktyabrın 5-də Avstriya-Macarıstan da müttəfiq dövlətlərlə danışıqlara girməyə məcbur oldu. Belə olduqda şimaldan Türkiyə üçün də ciddi bir təhlükə yarandı. Bu isə onun hərbi süqutuna yol açmağa bilirdi. Çünki Avstriya-Macarıstan və Bolqarıstanın müharibədən çıxarılması ilə Türkiyə onun üçün şimaldan yarana biləcək təhlükənin qarşısını təklidə almağa qadir deyildi. Mövcudluğunun qorunması üçün Türkiyənin də danışıqlara getməkdən başqa ayrı bir çarəsi qalmamışdı (75). Cəbhədə baş verən uğursuzluqlar və Türkiyə üçün yaranan təhlükə Tələt Paşa kabinetinin vəziyyətini də xeyli mürəkkəbləşdirdi, 1918-ci il oktyabrın 8-də Tələt Paşa kabinetin istefasını Osmanlı sultanına təqdim etdi. Osmanlı sultanı Tələt Paşanın istefasını qəbul etdi. Ancaq yeni hökumət qurulana qədər Tələt Paşa hökuməti öz fəaliyyətini davam etdirdi (76).

Osmanlı hökumətinin sülh danışıqlarına getmək məcburiyyəti onun Qafqazla bağlı siyasətindən də əl çəkməsinə gətirib çıxaracağı artıq göz qabağında idi. Çünki Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya girməsi nəinki Türkiyənin qeyri-müttəfiqləri, hətta onun müttəfiqləri tərəfindən də çox kəskinliklə qarşılanmışdı. Ona görə də Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətinin təşəbbüskarlarından biri olan Ənvər Paşa türk qoşunlarının Azərbaycanı tərk edəcəyi təqdirdə burada Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə cəhd göstərilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Yeni şəraitdə Ənvər Paşa Xəlil və Nuru Paşalarla yazışmalarında Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasını onların qarşısında dayanan başlıca vəzifə hesab edirdi. Bu məqsədə nail olmaq üçün Ənvər Paşa Azərbaycanın həm beynəlxalq nüfuzunun genişlənməsinə, həm də Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin təşkilatlanmasına və möhkəmlənməsinə çalışırdı. O, Azərbaycanın müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınmasını Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasına əsas təminatlardan biri sayırdı. Bunun üçün Ənvər Paşa Azərbaycanın özü tərəfindən müəyyən təşəbbüslər göstərilməsinə vacib sayır və Nuru paşanı da Azərbaycanda xüsusi mövqeyə malik şəxs kimi bu təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə köməklik göstərməyə çağırırdı. Onun oktyabrın 15-də Nuru Paşaya yazdığı məktubunda deyilirdi: "Düşmənlərlə... sülh etmək məcburiyyətinə girdik. Binaənəleyh yaxınlarda sülh müzakirələri başlayacaqdır. Sülhü bizim ara-dığımız görə oyunu qeyb etdik (itirdik). Bizim vəziyyətdə Azərbaycanın istiq-lalını təmin qayət mühümdür. Bir tərəfdən ermənilərlə iyi keçinməklə bərabər, digər tərəfdən Amerika və ingilislərlə doğrudan-doğruya anlaşmaq bu xüsusa yardım edəcəkdir. Binaənəleyh hökumət doğruca Tehrana bir deleqə göndərsin. Oradakı Amerika və ingilis səfirlərinə müraciətlə kəndilərinin istiq-lallarını rica etsinlər. Kəndilərlə iyi münasibətdə bulunacaqlarını söyləsinlər və tərəfsiz qal-maq istədiklərini əlavə etsinlər" (77).

Ancaq bir gün sonra, yəni oktyabrın 16-da Nuru Paşaya yazdığı məktubunda Ənvər Paşa Tehrana nümayəndə heyəti göndərilməsinə təxirə salmağı məsləhət bilirdi. Bunun nə ilə bağlı olduğunu söyləmək çətinidir. Çox güman ki, Ənvər Paşa bu ideyanın həyata keçirilməsinin çətin olacağından onu hələlik təxirə salmağı və bu barədə kimsəyə məlumat verilməməsinə lazım bilmişdi: "Sülh əzminin yaxın olması hesabıyla Azərbaycan hökumətinin kəndisini rəsmən ta-nıtdırmaq üzrə Tehrandə Amerika və ingilis səfirlərinə bir deleqə ilə müraciət etmələri haqqında qayət məhrəm olaraq sizə dün yazdığım təbliğati şimdilik icra etməyiniz. Və məalından heç kimsəyə, bilxassə azərbaycanlılara bəhs etməyiniz" (78).

Görünür bu fikri həyata keçirmək istəyi Ənvər Paşanı bir an da olsa rahat buraxmamışdı. Çünki oktyabrın 17-də o, həmin məsələ ilə bağlı yazışmalarını davam etdirmiş və Xəlil Paşaya göndərdiyi məktubunda ondan tələb etmişdi ki, Nuru Paşa ilə əlaqə saxlasın və müttəfiq dövlətlərlə Azərbaycan hökumətinin danışıqlara başlamasının lazım olduğunu onun nəzərinə çatdırsın. Ənvər Paşa həmin məktubunda danışıqların hansı istiqamətdə aparılması barədə öz mülahizələrini də açıqlayırdı. Onun fikrincə, Azərbaycanın və Dağıstanın öz bitərəfliyini saxlamaları və bolşevizmlə mübarizə üçün müttəfiq dövlətlərlə əməkdaşlığa hazır olmalarını bəyan etmələri həmin dövlətləri Azərbaycanın müstəqilliyinə daha ciddi münasibət bəsləməyə sövq edə bilər. Xəlil Paşa oktyabrın 17-də Nuru Paşaya göndərdiyi məktubunda Ənvər Paşadan aldığı göstərişləri ona belə çatdırırdı: "Ağabəyindən aldığım teleqrafda əvvəlcə siz Azərbaycan namına Tehrana birisini göndərərək ingilis, amerikan səfirlərlə görüşməsinə yazmış olduğunuzu bilaxərə də bunun bir az təxir edilməsinə bildirdiyini yazır. Vəziyyəti-ahizəyi-siyasiyyənin almış olduğu şəkil təkrar bu təşəbbüsün icrasına bizi məcbur elədiyindən təşəbbüsə davamı müvafiq bulunan müşarənəleyh bunu sizə yazmaqlığımı əmr və müraciətinizin bəz vəchi ati olmasını əmr buyurmuşdur:

1. Azərbaycan ilə Şimali Qafqazın istiq-lalları təsdiq edildiyi halda özlərinin bitərəf qalacaqlarını məzkur səfirlərə təbliğ ilə bu yolda müzakirələrdə bulunulmasını və əgər səfirlər buna razı edilməz isə bir az daha müsaid davranılmasını, istiq-lallarını tanımaq sürətiylə bolşeviklərə qarşı itilafçılarla (müttəfiqlərlə) bərabər hərəkət edilməsinə, vəlhasil bunu ətraflıca müzakirə və mühakimə edərək hər halda Azərbaycan və Şimali Qafqazın istiq-lalının müttəfiq hökumətlərinə tanıtılmasını təmin etmək müraciəti, vəqihə haqqında yalnız Azərbaycan hökuməti ilə qayət əmin olduğundan şübhə bulunmayan bir neçə şəxs ilə qayət məhrəm olaraq görüşülməsi və bu zəvatdan başqasının durumdan xəbərdar edilməməsi qətiyyətlə lazımdır. Əgər belə şayani-etimad kimlərsə yoxsa, hər halda siz Azərbaycan və Şimali Qafqaz ordusu komandanı sifətiylə səfirlərə bu təklifi kəndi tərəfmizdən yaparsınız..." (79).

Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması üçün Ənvər Paşa Şimali Qafqaz hökuməti ilə yaxınlaşmaq və ya onunla bir ittifaq yaratmaq imkanlarının aran-masını da Nuru Paşaya məsləhət görürdü. Bununla bağlı Ənvər Paşa 13 oktyabr 1918-ci il tarixli məktubunda Nuru Paşaya belə yazırdı: "Vəziyyəti-siyasiyyə bi-zim üçün qeyri-müsaid bir şəkil aldığından Qafqaz dövlətlərinin istiq-lallarında müttəfiq dövlətlərinin pək ziyadə müşkilat göstərəcəkləri məlumdur. Buna görə Qafqaz müsəlmanlarının müttəhidən çalışmalarını və

bu səbəblə Azərbaycan hökuməti ilə Şimali Qafqaz hökumətinin ayrı-ayrı zəif qalmaları üçün ya birləşərək "Şərqi Qafqaz hökuməti" namı ilə İslam hökuməti vücuda gətirmələri və yaxud da konfederasiyon şəklində yek digəri ilə dərhal anlaşma yarmaları pək elzəm görürəm" (80).

Xəlil Paşanın qeydlərinə görə, Nuru Paşa Ənvər Paşanın bu təkliflərinin həyata keçirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atmağa başlamış, ancaq ümid edilən nəticələrə nail ola bilməmişdi.

Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması istiqamətində Ənvər Paşanın xüsusi diqqət yetirdiyi və ciddi nəzarət altında saxladığı mühüm məsələlərdən biri də yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrinin möhkəmləndirilməsi və bunun üçün mümkün olan vasitələrdən istifadə edilməsi idi. Xəlil Paşa və Nuru Paşa ilə yazışmalarında o bu məsələyə təkrar-təkrar qayırdı. Oktyabrın 15-də Şərq Ordular qrup komandanı Xəlil Paşaya göndərdiyi məktubunda Ənvər Paşa yazırdı: "Almaniya da daxil olduğu halda pək yaxında sülh müzakirələrinə başlanması və bu müzakirənin sürətlə sona erməsi mühtəməldir. Sülh müzakirəsində milliyyət əsaslarına nəzərən haqq tələb edilmək lüzumu hesabıyla bizim Qafqazdakı vəziyyətmiz hər halda qüvvətli olmalı. Və bilxassə Azərbaycan və Şimali Qafqaz hökumətləri təqviyyə edilməlidir. Bunun üçün 5-ci diviziyanın nəqlini ən sonraya buraxınız. 15-ci diviziyadan sonra 12-ci diviziya nəql olunur. Zətən buna sıra gəlcəyə qədər vəziyyətin tamamilə açıqlığa qovuşacağını təxmin edərək Azərbaycan məhəlli qüvvələrinin sürətlə tənziminə çalışmaq bərabər gərək hala Azərbaycanda bulunan qüvvələrimiz, gərək 5-ci diviziya Azərbaycan birlikləri olaraq orada buraxıla. Və Azərbaycan əsgəri təşkilatına qatıla. Azərbaycana çox silah və cəbbəxana göndəriniz" (81).

Ənvər Paşa müttəfiq dövlətlərinin etiraz etməyəcəkləri təqdirdə Azərbaycandakı 5-ci Qafqaz diviziyasının burada qalmasını və Azərbaycanın milli qüvvələrinin tərkibinə verilməsini təklif edirdi. Azərbaycanın milli qüvvələrinin kifayət qədər təşkilatlanmadığı və möhkəmlənmədiyi bir vaxtda lazımı qədər dö-yüş təcrübəsi və hərbi potensialı olan 5-ci diviziyanın onun tərkibinə qatılması Azərbaycanın müdafiə imkanlarını xeyli artırma bilərdi.

Xəlil Paşaya göndərdiyi başqa bir məktubunda o, Nuru Paşadan bu istiqamətdə fəaliyyətini genişləndirməyi, lazımı hazırlıq işləri aparmağı, hərbiçilərdən, zabitlərdən kimlərin Azərbaycanda qalıb yeni keyfiyyətdə xidməti davam etdirməyə hazır olmalarını vaxtında müəyyənləşdirməyi tələb edirdi: "Mövcud durumdakı dəyişiklik nədəni (səbəbi) ilə ehtimal bizdən sonrakı kabinet Azərbaycan və quzey Qafqazın boşaldılmasını qəbul edəcək və boşaldacaqdır. Əvvəlcə yazıldığı kimi Nuru orada kəndisiylə çalışmaq üzrə qalacaq subay, astsu-bay və birlikləri indidən ona görə hazırlasın ki, boşaltma əmri alarıqsa çalışmaq üzrə qala bilsin" (82).

1918-ci il oktyabr ayının 19-da Əhmət İzzət Paşa yeni hökuməti qurması ilə Tələt Paşa kabinəsi iqtidardan uzaqlaşdırıldı (83). Yeni hökumət heç olmasa Brest-Litovsk müqaviləsi ilə Türkiyəyə verilmiş Qars, Ərdahan və Batumanın itirilməsi təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün bu ərazilərdən kənarda, o cümlədən Azərbaycanda olan qoşun hissələrinin geri çağırılmasını qərara aldı. Hələ sülh danışıqlarının başlanması ərəfəsində, yəni 1918-ci il oktyabr ayının 21-də Baş komandanlığın qərargah rəisliyi qərara aldı ki, Şərq Ordular qrupu, 1-ci Qafqaz korpusu və bir sıra digər strukturlar ləğv edilsin, 5-ci Qafqaz diviziyası, 36-cı Qafqaz diviziyası və 15-ci diviziya İstanbula nəql edilsin (84).

Həmin qərara əsasən Şərq Ordular qrup ləğv edildiyi üçün onun tərkibinə daxil olan Qafqaz İslam Ordusu və Quzey Qafqaz ordusu da ləğv edildi və oktyabrın 24-dən başlayaraq altı həftə ərzində türk qoşunları Dağıstanı və Azərbaycanı tərk etməli idilər. Ancaq bu qərar türk əsgər və zabitlərdən arzu edənlərin Azərbaycan və Dağıstan ərazisində qalmasına icazə verirdi. Bu sənədə əsaslanaraq Nuru Paşa türk ordusunun tərkibindən çıxdığını bəyan edib Azərbaycan ordusu komandanlığını öhdəsinə götürdü və Azərbaycanda qalmağı qərara aldı (85).

Türk qoşunlarının geri çağırılmasının məcburiyyət üzündən olduğunu və arzu edənlərin Azərbaycanda qala bilmələrini yeni hökumətin üzvləri də təsdiq edirdilər. 1918-ci il oktyabrın 21-də Ə. M. Topçubaşovu qəbul edərkən sədr-əzəm Əhmət İzzət Paşa vəziyyəti belə açıqladı: "Bəli, vaxt sürətlə gedir və hər şey dəyişir. İndi isə günbəgün yox, hətta saatbasaat dəyişir. Baxın dünən necə idi, bu gün nə baş verir. Dünən hələ bizim vəziyyətimiz yaxşı idi, özümüzü yaxşı hiss edə bilərdik. Bu gün isə biz məğlub olmuşuq. İndi biz birgə çalışmalıyıq ki, öz maraqlarımızı qoruya bilək. Heç kəsə sırrı deyil ki, biz sizin Azərbaycanı sevirik və indiyə kimi bacardığımız hər şeyi edirdik" (86).

Oktyabrın 27-də Ə. Topçubaşovla görüşən yeni xarici işlər naziri Nəbi bəy isə Türkiyənin yeni şəraitdə Azərbaycana qarşı tutduğu mövqe barədə belə de-yirdi: "Bizə gəldikdə isə sədr-əzəm sizi əmin etdiyi kimi Azərbaycana gələcəkdə də məhəbbətlə yanaşacaq və bacardığımız qədər kömək edəcəyik. Arzu edirik ki, sizin gənc dövlətiniz təşkilatlınsın və möhkəmlənsin. Ancaq kəskin şəkildə dəyişmiş olan vəziyyət imkan vermir ki, əvvəlki sürətlə fəaliyyət göstərək... Şübhə yoxdur ki, bizim qoşunların Azərbaycandan çıxarılmasına təkid göstəriləcək. Biz isə aydın olan səbəblərə görə bunu etməliyik. Ancaq hansı vəzifədə olmasından asılı olmayaraq bütün arzu edənlər sizin xidmətinizdə qala bilirlər. Digərləri də sizdə qalacaqlar. Başqa məsələlərdə də lazım olsa kömək edəcəyik..." (87)

İqtidardan uzaqlaşmasına baxmayaraq, Ənvər Paşa Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması istiqamətindəki söylərini yenə də davam etdirməkdə idi. Oktyabrın 23-də o, Türkiyənin İsveçrədəki səfiri Fuad Səlim bəyə məktub göndərdi və ondan Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üçün lazımı işlərin görülməsini rica etdi. Ənvər Paşa xahiş etdi ki ingilislərlə görüşlərin keçirilməsinə, onların Azərbaycanın sərvətlərindən istifadə edə bilmək imkanına malik olmaların bildirməklə Azərbaycanın tanınmasına nail olmağa çalışsın (88).

Oktyabrın 23-də Ənvər Paşa Xəlil Paşaya növbəti məktub göndərdi. Bu məktubda da əsas diqqət Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi üzərində cəmləşdirilmişdi: "Ümumi vəziyyətin sülhə getməməzi icab etdiyini yazmışdım. Bu vəziyyətdə Azərbaycanın təşəkkülünü təmin etməyi mühüm bir vəzifə bilirəm. Əvvəla oranan təşkilatının ikmalını üçün adam, silah, cəbbəxana ilə həmən yardım edilsin. Buradan ora 700 min lirə göndəririk. Tələt Paşa kabinetini, yəni başladığımız hərbi işi bitirmədiyimiz üçün çəkilmək üzrəyiz. Mən işsiz indi sıxılacağımdan bəlkə Azərbaycana indilik səyahət üçün bilaxərə də orada bir həyat əsəri görərsəm büsbütün qalmaq üçün hərəkəti düşünürəm. Bu xüsusda mütləq nədir?" (89).

Məktubdan aydın görünürdü ki, Ənvər Paşa Azərbaycana gəlmək və Azərbaycanın qüvvələrinin təşkilatlanması üçün öz yardımlarını göstərmək əzmində idi. Əqidəsinə uyğun fəaliyyətlə məşğul ola biləcəyi təqdirdə Ənvər Paşa hətta büsbütün Azərbaycanda qalmasını da istisna etmirdi. Oktyabrın 26-da Nuru Paşaya yazdığı məktubunda Ənvər Paşa bir daha bu məsələyə toxunurdu: "Burada çalışacağım mühüm bir iş olmasa sıxılmamaq üçün Azərbaycana gələrək həm orada, həm Şimali Qafqazda çalışmaq xatirimə gəlir. Sənin hər iki məmləkətin atisi və bir həyat əsəri göstərib-göstərməyəcəkləri haqqında indiyə qədər hasil etdiyini qənaət nədir? Və mənim oraya gəlib-gəlməməyim haqqında nə düşünürsən? Bu iş görülmə bilirmi?" (90).

Nuru Paşanın bu xüsusda Ənvər Paşaya nə cavab verdiyini söyləmək çətindir. Ancaq o məlumdur ki, Xəlil Paşa Ənvər Paşaya cavabında onun Azərbaycana gəlməsini məqsəduyğun bilməmişdi (91).

1918-ci il oktyabrın 30-da Egey dənizində olan Lemnos adasının Mudros limanında Türkiyə ilə İngiltərə arasında barışıq imzalandı. Barışıq Türkiyə tərəfindən Dəniz naziri albay Rauf Orbay imzaladı. Bu barışıq həm Türkiyə üçün, həm də Azərbaycan üçün kifayət qədər əlverişsiz olan şərtləri özündə əks etdirirdi. Xüsusən də barışıqın 11-ci və 15-ci maddələri Azərbaycanın müstəqilliyinə real təhlükə yaradırdı. 11-ci maddədə deyilirdi: "İrənin şimal-qərb qismindəki qüvvəyi-Osmaniyyəni dərhal hərbdən əvvəlki hüddud gerisinə cəlbə xüsusunda əvvəlcə ita edilən əmr icra ediləcəkdir. Mavərayi-Qafqazın qüvvəyi-Osmaniyyə tərəfindən qismən təxliyyəsi əmr edildiyindən qismi-mütəbaqi müttəfiqlər tərəfindən vəziyyəti-məhəlliyyə tədqiq edilərək tələb olarsa təxliyyə ediləcəkdir". 15-ci maddə isə barışıqda bu şəkildə təsbit olunmuşdu: "Bilcümlə hütutü-hadidiyyəyə (dəmir yolu xəttinə - M.S.) itilaf mürakibə zabitləri məmur ediləcəkdir. Bunlar miyanında Hökuməti-Osmaniyyənin təhti-mürakibəyində bulunan Mavərayi-Qafqaz hütutü-hadidiyyəsi əqsamı daxildir. İşbu Qafqaz hüddudu sərbəst və tam olaraq İtilaf məmurları təhti-idarəsinə vaz ediləcəkdir. Əhalinin ehtiyacının təmini nəzəri-diqqətə alınacaqdır. İşbu maddədə Batumun işğalı daxildir. Hökuməti-Osmaniyyə Bakının işğalına mütəriz (etiraz - M.S.) bulunmayacaqdır" (92).

Bu maddələrə görə, Türkiyə öz qoşunlarını Azərbaycandan çıxarmalı, Bakının müttəfiq qoşunlar tərəfindən tutulmasına etiraz etməməli idi. Zaqafqaziyanın, o cümlədən Azərbaycanın dəmir yolları da müttəfiq dövlətlərin nəzarəti altına keçməli idi. İstanbulda olan Ə. Topçubaşov Azərbaycan hökuməti adından müstəqil Azərbaycanın iştirakı olmadan onun hüquqlarının müzakirə obyektinə çevrilməsinə etiraz ifadə edən notanı Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etdi. Xarici İşlər Nazirliyinin yüksək vəzifəli əməkdaşları, habelə Mudros barışıqını imzalayan Rauf bəylə görüşlərində Əlimərdan bəy Topçubaşov belə bir addımın atılmasını müstəqil Azərbaycanın hüquqlarına qarşı istiqamətləndiyini onun nəzərinə çatdırmağa çalışsa da, görüşlərin gedişində aydın oldu ki, Mudros barışıqının tələbləri Türkiyəyə zorla qəbul etdirilmişdir. Türkiyə müstəqil Azərbaycanın hüquqlarına hörmətlə yanaşmağa çağırırsa da, bu istək lazımı diqqətlə qarşılanmamışdı. Ə. Topçubaşovla Rauf bəy arasında noyabrın 3-də olan görüşlərindəki söhbətdən aşağıdakı məqamlara nəzər yetirmək məsələnin hansı şəraitdə həll edildiyini təsvir etmək baxımından maraqlıdır:

"Topçubaşov - Sizin tərəfinizdən imzalanmış barışıqın bu günkü qəzetlərdə çap olunmuş şərtləri ümumiyyətlə məni təşvişə saldı və bizim Azərbaycanımız haqqında həyəcanlanmağa məcbur etdi. 11-ci və 15-ci maddələrdə bizə kifayət qədər hiss ediləcək zərər vurulmuşdur. Sizin antantaçılarla danışıqlarınızda iştirak etməmişik və bizim xəbərimiz olmadan Azərbaycanın paytaxtı Bakı və bizim Zaqafqaziya dəmir yolu ingilislərə verilmişdir.

Rauf bəy (söhbəti kəsərək) - Əksinə, Bakını və Zaqafqaziya dəmir yolunu biz heç kəsə verməmişik və vermək hüququna da malik deyilik. Həqiqətən də an-tantaçılar danışıqlar zamanı buna təkid edirdilər. Ancaq biz daima onlara sübut edirdik ki, Bakı da, Zaqafqaziya dəmir yolu da bizə aid deyildir və onlar barəsində ingilislərlə hər hansı danışıq aparmaq səlahiyyətinə malik deyilik... Ancaq ingilislər qəti surətdə bəyan edirdilər ki, onlar nəyin bahasına olursa olsun Bakını alacaqlar. Onlar deyirdilər ki, orada bizim hərbi adamlarımız olduğu üçün, biz türklər Bakının tutulmasına mane olmamaq barədə zəmanət verməliyik. Onlar tələb edirdilər ki, bu, barışıq şərtlərinin mətninə daxil edilsin..." (93).

Beləliklə, Mudros barışıqının şərtlərinə görə bir sıra digər məntəqələr kimi Bakı da müttəfiq dövlətlərin nəzarəti altına düşməli idi. Ən yaxın vaxtlarda buraya ingilis qoşunlarının gətirilməsi gözlənilirdi. Türk qoşunlarının Azərbaycana tərək edəcəyi isə artıq qaçılmaz idi. Baş komandanlığın bu tələbi rəsmiləşdirən 21 oktyabr 1918-ci il tarixli əmri Nuru Paşaya çox gec, noyabr ayının 11-də gəlib çatdı və dərhal da həmin əmrin icrası ilə bağlı zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu rəsmi əmri almazdan bir gün qabaq, yəni 1918-ci il noyabr ayının 10-da Azərbaycan hökuməti Bakı İctimai məclisinin yay binasında Azərbaycan ordusunun baş komandanlığını öz üzərinə götürmüş Nuru Paşanın şərafinə ziyafət verdi. Ziyafətdə iştirak edən Fətəli xan Xoyski, M. Ə. Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağayev və başqaları çıxış etdilər. F. Xoyski çıxışında dedi: "Azərbaycan çöllərində bizim türk qardaşlarımızın qanı bizim türklərin qanı ilə bir-birinə qarışdı. Mənşə etibarilə biz bir-birimizə qohumuq, indi bizim bir-birimizə qarışan

qanımız bunu daha da möhkəmləndirdi. Azərbaycanın azadlığı uğrunda tökülmüş qanlar Osmanlı və Azərbaycan türkləri arasında yaxınlaşmanın və qırılmaz əlaqələrin möhkəm təminatıdır" (94).

M.Ə.Rəsulzadə çıxışında türk qoşunlarına öz minnətdarlığını bildirdi. O qeyd edirdi ki, Azərbaycan xalqı qan qardaşlarının köməyi ilə öz hüquqlarına nail ola bilmişdir. Ziyafətdə çıxış edən Nuru Paşa onun və türk qoşunlarının ünvanına söylənilən bütün xoş sözlər üçün öz minnətdarlığını söylədi və Azərbaycanın mənafeyi naminə bundan sonra da lazım olanları etməyə hazır olduğunu bildirdi: "Qardaş Azərbaycan türkünün mənafeyi hər bir türk üçün müqəddəsdir... Əgər Azərbaycanın azadlığı yolunda yeni qurbanlar lazım olarsa ona da hazırıq" (95).

Sədr-əzəm Əhmət İzzət Paşanın 26 oktyabr 1918-ci il tarixli 5236 sayılı əmrinə görə, Azərbaycanda xidmət etmək istəyən türk hərbiçilərinin orada qalmasına icazə verildi. Bu əmrə müvafiq olaraq Nuru Paşa Osmanlı ordusundan istefa verərək Azərbaycandakı türk qoşunlarının komandanlığını Mürsəl Paşaya verdi. Özü isə Azərbaycan ordusunun komandanı vəzifəsini öz üzərinə götürdü (96). Eyni zamanda Nuru Paşa Azərbaycanda qalmaq istəyən türk zabitlərinin hüquqlarının tənzimlənməsi üçün bir müqavilə tərtib etdi. 15 maddədən ibarət olan bu müqavilə "Azərbaycan hökuməti ilə burada qalacaq zabitan üçün əqd edilən müqavilə şəraiti" adlanırdı. Həmin müqavilədə aşağıdakı məsələlər əhatə olunmuşdu:

1. Azərbaycan xidmətinə girəcək zabitan və məmurun məzkur hökumət təbəəsi olacaqdır. Cəza və mükafat xüsusunda da Azərbaycan qəvanininə tabe olacaqdır
2. Zabitanın rütbeyi-haliyyələri qalacaqdır (fəxri təbiri qalacaqdır). Türkiyədə gidənlər burada bir dərəcə müvafiq rütbə qazanacaqdır
3. Hər zabitə sənədə (ildə) əzimet və övdət (gediş-gəliş) daxil olmaq üzrə iki ay məzuniyyət veriləcəkdir. Bu iki ay maaşı hərəkətdən əvvəl peşinən (nağd) və kamilən olacaqdır. İzinli gələcək zabit məzuniyyət bidayyətindən bir ay əvvəl məfövqünə məlumat verəcəkdir
4. Hər zabit bir sənədən əvvəl kontraktını fəsh (ləğv) etmək haqqına malik deyildir. Ancaq mazerati - səhiyyə və meşrezasına binaən daha əvvəlcə fəshi icab edərsə beşinci maddədəki təzminat ita edəcəkdir
5. Hökumət kontraktı fəsh etmək istəmədiyi təqdirdə altı maaş nisbətində təzminat verəcəkdir. Cəza sürətiylə fəsihlərdə təzminat verilməz
6. Osmanlı zabitanından olub Azərbaycan xidmətinə daxil olan zabitanın orduda məhəlli izdihamını Azərbaycan korpusu komandanı təyin edəcəkdir. Hərbiyyət nəzarəti və haqqında Hərbiyyət nəzarəti və Baş komandanlıq arasında iltihaf lazımdır
7. Azərbaycan hökumətinin kəndi qəvanini yapıncaya qədər osmanlı qəvanini cari olacaqdır
8. İşbu məvaddan biri hökumət tərəfindən yapılmadığı təqdirdə kontraktın hökumət tərəfindən fəsh edilmiş nəzəriylə baxılaraq altı maaş nisbətində təzminat verəcəkdir
9. Maaşat rütbeyi-haziranın Osmanlı və Azərbaycan zailəri yekunundan aşağı olmayacaqdır
10. Azərbaycandakı xidmət müddətində xidməti-əsgəriyyəyə qabiliyyətini zəyə edəcəkləri üç sənədən beş sənəyə qədər olmaq üzrə maaş nisbətində təzminat verəcəkdir
11. Üç sənəni tamənən Azərbaycanda keçirəcəkləri xidmət müddətində altı aylıq mükafat veriləcəkdir. Üç sənənin xitamında kontraktı üç sənədən aşağı olmamaq üzrə təcdid edəcəkləri bir dəfəyə məxsus olmaq üzrə bir sənəlik maaş nisbətində mükafat verilir
12. Zabitanın Türkiyədəki ailələrinə verilməkdə olan sifarişat və ərzağın fimabait də verilməsi üçün Azərbaycan hökumətinə tədabiri ləvazimədə bulunacaqdır. Bunun üçün sərf olunacaq təbəliğ Azərbaycan hökumətinin borcu olacaq və iki hökumət arasında məhsubu yapılacaqdır
13. Hər zabit 4.11.18 tarixli və 2113 nömrəli şərtnamə məvadinə nəzərən Azərbaycanda xidmət edəcəyini mübəyyən bir kontraktnamə və bundan məada hər zabit Azərbaycanda qalacağını orduya bir bəyannamə ilə bildirəcəkdir. İşbu kontraktnamə nüsxəyən olaraq Azərbaycan baş vəkilə tərəfindən hökumət namına imza ediləcək, bir nüsxəsi zabitə və bir nüsxəsi hökumətə qalacaqdır. Kontraknamə və bəyannamələr bir həftəyə qədər orduya göndərilmiş bulunacaqdır",

Müqavilənin sonrakı bəndləri kontraktın bağlanmasının texniki məsələlərinə həsr olunmuş və müqaviləyə əlavə olaraq kontrakt və bəyannamənin nümunələri verilmişdi. Müqavilə Azərbaycan ordusunun komandanı Nuru Paşanın 4 noyabr 1918-ci il tarixli 2113 nömrəli əmri ilə rəsmiləşdirildi. Azərbaycan ordusu tərkibində qalmaq istəyən türk hərbiçiləri yuxarıdakı müqavilənin şərtləri ilə razı olacağı təqdirdə belə bir kontrakt imzalamalı idi:

Azərbaycan ordusu komandanının 4.11.34 (1918) və 2113 nömrəli şərtnaməsinə əsasən _____ sənə (il) Azərbaycan ordusunda xidmət edəcəyimi təəhhüd edirəm.

_____ İmza

Həmin şəxsin verməli olduğu bəyannamə aşağıdakı məzmununda idi:
 ___ sənə müddətində Azərbaycan ordusunda xidmət etmək arzusunda
 bulunduğumu ərz edirəm.
 _____ İmza

Ancaq Osmanlı Hərbiyyə nazirliyinin oktyabr ayının 27-də verdiyi əmr türk hərbcilərinin Azərbaycanda qalması məsələsini tamamilə qadağan etdi. Xeyli gecikərək Azərbaycana yuxarıdakı işlər görüldəndən sonra gəlib çatmış həmin əmrdə deyilirdi:

"1.27.10.18 və 11.Ş.5887 nömrəli əmr vəziyyəti-axıra mucibincə məhfuздur. Binaənəleyh Şimali və Cənubi Qafqazda bulunan bilümmuz zabitan və əfrad iki ayı keçməmək şərti ilə 9-cu ordu komandanlığına təyin ediləcək müddət ərzində 9-cu orduya ilhaq ediləcəkdir.

Əsliha və cəbbəxana dəxi 9-cu orduya təslim ediləcəkdir. İşbu əmrə itaət etməyənlər haqqında təqibati-qanuniyyə yapılacaqdır və 9-cu ordu komandanlığı bu əmri Nuru Paşaya, Mürsəl Paşaya və Yusif İzzət Paşaya isal edəcəkdir və nəticəsini bildirəcəkdir" (98).

Şərq Ordular qrup ləğv edildiyindən Azərbaycanda və Dağıstanda olan türk qoşunları 9-cu orduya tabe etdirilmişdi. Ona görə Hərbiyyə Nazirliyinin yuxarıdakı əmri ilə bağlı 9-cu ordu komandanı Yaqub Şövqü Paşa da müvafiq əmri imzaladı. Həmin əmrdə bildirilirdi ki, Azərbaycanda və Şimali Qafqazda heç bir Osmanlı zabiti, əsgəri, silah və sursatı qalmamalıdır. 1918-ci ilin sonuna kimi türk qoşunlarının şəxsi heyəti və mülkiyyəti Azərbaycandan, habelə Dağıstandan çıxarılmalı idi. Bu əmrə tabe olmayanlara qarşı qanuni cəza tədbirləri tətbiq edilməli idi (99).

Bu əmrlər Nuru Paşanın da Azərbaycan ordusunun komandanı kimi Azərbaycanda qalmasını mümkün edirdi. Eyni zamanda ingilis qoşunları ko-mandanlığı da hansı keyfiyyətdə olmasından asılı olmayaraq türk hərbcilərinin Azərbaycanda qalmasına qətiyyətlə razı deyildilər.

1918-ci il noyabrın 12-də Ənzəlidə olan ingilis qoşunları komandanı Tomson Bakıya bir heyət göndərdi. Həmin heyət noyabr ayının 17-də saat 10-da Bakının ingilis qoşunları tərəfindən tutulacağını bildirərək həmin günə kimi şəhərin türk qoşunları tərəfindən boşaldılmasını tələb etdi. Nuru Paşa Dağıstan və Azərbaycanda olan qoşunların daşınması üçün verilən vaxtın çox az olduğunu bildirdi. Ancaq ingilis komandanlığı vaxtın uzadılmasına razı olmadı. Bununla belə, ayın 17-nə kimi Bakı şəhəri tərk edilsə də, türk qoşunlarını bütünlüklə Azərbaycandan çıxarmaq mümkün deyildi. Noyabrın 16-da 5-ci Qafqaz diviziyasının Bakı ətrafında olan 13-cü və 106-cı Qafqaz alayları, habelə Güzdək ətrafında olan 5-ci diviziya qərargahı və 2-ci Azərbaycan diviziyası qərargahı Xırdalana nəql edildilər. Türk qoşunlarının komandanlığı da bura köçürüldü (100).

Noyabrın 17-də general Tomsonun komandanlığı altında 1200-dək ingilis silahsız Bakıya daxil oldu. Nuru Paşanın yazdığına görə, ingilislər türk qoşunlarının Bakı ətrafında cəmlənməsindən narahat olsalar da dəmir yolunun ya-rıtmazlığı bəhanə gətirilərək təxliyyə müddətinin uzadılmasına razılıq alındı (101).

Nuru Paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından istefa verdiyi üçün türk qoşunlarının Dağıstandan və Azərbaycandan çıxarılmasına albay Mürsəl bəy (paşalıq ona fəxri rütbə kimi verilmişdi. Qafqaz İslam Ordusunun ləğv edilməsi ilə bu ordunun bütün zabidləri, o cümlədən Mürsəl bəy fəxri rütbələrdən məhrum olundular. Ancaq məlumdur ki, özünə "Bakı" təxəllüsünü seçmiş olan Mürsəl sonradan general rütbəsinə layiq görülmüşdü) rəhbərlik edirdi. O, ingilis qoşunları koman-danlığına verdiyi məlumatda bildirdi ki, noyabrın 24-dək Bakı ətrafında olan türk qoşunları Biləcəriyədən qatarla yola salınacaqdır. Dağıstanda olan qüvvələr isə noyabrın 26-dək Biləcəriyə keçməli idilər (102). Lakin Bakı-Dərbənd dəmir yolu xətti üzərindəki körpülərin xarablığı üzündən Dağıstandan daşınan qüvvələr sonuncu eşelonu Biləcəriyə noyabrın 29-da tərk etdi.

Qarabağda qalan türk qüvvələrinin oradan çıxarılacağı təqdirdə vəziyyətin yenidən kəskinləşməməsi üçün Nuru Paşa ora ingilis qoşun bölməsi göndərilməsi barədə məsələ qaldırdı. İngilis qoşunları komandanlığı bu məsələ ilə razılaşaraq Qarabağa öz hərbi qüvvəsini yeritdi və bundan sonra oradakı türk qoşunları da Gəncəyə daşındı (103).

Noyabrın 19-da türk qoşunlarının hissə və birliklərinin komandirləri Gəncədə idilər. Qoşunların böyük əksəriyyəti də artıq Gəncə ətrafına toplaşmışdılar. Buradan da onlar dəmir yolu vasitəsilə Azərbaycanı tərk etməli idilər. Həmin gün günorta üstü şəhər bələdiyyə idarəsi Azərbaycanda öz xidmətlərini sədaqətlə yerinə yetirmiş olan türk zabidlərinin şərafinə böyük bir ziyafət verdi. Şəhər bələdiyyə rəisi bu ziyafəti açaraq onun türk zabidlərinin şərafinə təşkil edildiyini, Azərbaycan xalqına göstərdikləri yardımlar üçün onların heç vaxt unudulmayacağını bildirdi. Bələdiyyə rəisindən sonra Mürsəl bəy və digərləri cavab nitqi söylədilər. Əhməd bəy Ağayev də ziyafətdə nitq söylədi və türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi ilə Azərbaycanın müstəqilliyinin reallığa çevrilməsini ifadəli şəkildə ziyafət iştirakçılarının nəzərinə çatdırdı. O, eyni zamanda əlavə etdi ki, türk qoşunlarının gəlişi ilə ayaq açan müstəqil Azərbaycanın qorunması indi milli qüvvələrin qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biridir.

Ziyafətdə Nuru Paşa özü də uzun bir nitq söylədi. Öz xatirələrində 15-ci diviziya komandiri Süleyman İzzət bəy bu məqama toxunsa da Nuru Paşanın çıxışının təfəsilatını o, təəssüf ki verməmişdir. Süleyman İzzət bəy yazırdı: "Bundan sonra Nuru Paşa çox uzun və turançılığa təmas edən bir nitq söylədi. Mühərrir Ru-şen Əşraf bəyin israrı ilə Nuru

Paşadan şöylə bir müsaidə istədim: " Mən həməən gedəcəyim üçün bir kaç söz söyləmək məcburiyyətindəyəm. Fəqət siz təkəddüm etdiniz. Binaənəleyh müsaidə edərsiniz bən də söyləlim". Həməən ayağa qalxdı və hazirana: "Bakı təərrüzündə bulunan 38-cı alay və 56-cı alay diviziyə koman-danıdır. Dərbəndi və Petrovski də kəndisi zəbt etdi. Qiymətdar ümərämizdandır. Təqdim edirəm"- deyərək məni təqdim etdi. Mən də əsgərcə bir kaç söz söylədim. Əz cümlə bələdiyyə rəisinə xitabən dedim: "Yollarda gəlirkən heç bir şühədə məzarı görmədim. Bəlkə əlan ölürlərimiz kırlardadır. Binaənəleyh bu şəhidlərimizi toplatınız və münasib bir yerə gömünüz. Bu şühədə içində heç olmasa zabitanı-mızın isimlərini və fotoqraflarını qitələrdən istəyiniz Məmləkətinizin istiqlalı uğrunda şəhid olan bu qəhrəman arkadaşlarımızı müstəqbəl tarixinizə keçiriniz. Bunu bilxassə bələdiyyə rəisi bəydən rica edirəm" -dedim. Möhtərəm rəis bəy behəməhal yapılacağı vəd etdi" (104).

Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması, Azərbaycan xalqının bolşevik-daşnak zülmündən qurtarılması üçün silahlı çarpışmalarda şəhid olan türk hərbiçilərinin sayı heç də az deyildi. Təkcə 5-ci Qafqaz diviziyası Bakı şəhəri azad edildiyi gündə 1130 nəfərə qədər şəhid vermişdi. Bakı uğrunda döyüşlə Azərbaycanda gedən müharibəyə qoşulan 15-ci diviziyanın 14-15 sentyabr tarixində məruz qaldığı itkilər belə idi: 11 zabit yaralanmış, 84 əsgər şəhid olmuş, 347 əsgər yaralanmış və 73 nəfər isə itkin düşmüşdü. Bakı uğrunda döyüşlərdə Azərbaycanın milli qüvvələrində ibarət olan tək Maştağa dəstəsində 11 nəfər şəhid olmuş, 44 nəfər isə yaralanmışdı (105). Digər milli dəstələrdə isə itkilərin sayı barədə dəqiq məlumat yoxdur.

5-ci Qafqaz diviziyası qərargah rəisi Rüşdü bəy bu diviziyanın Azərbaycandakı hərbi fəaliyyəti haqqında yazdığı müfəssəl xatirələrinin sonunda qardaş köməyinə gələn türk qoşunlarının verdiyi şəhidlərlə bağlı aşağıdakı qeydləri etmişdi: "Beşinci Qafqaz diviziyasının dörd bucuq (yarım) aydan bəri Azərbaycanın istiqlalı uğrunda çarpışaraq verdiyi şəhid və məruhların qanları ilə sulanan bu qardaş məmləkət torpaqları üzərində Gəncədə, Göyçay-Ağsu-Şamaxı-Bakı şossesinin hər iki tərəfində, Müsüslü-Kürdəmir-Kərrar-Hacıqabul-Bakı dəmir yolu boyunda, Qarabağda və Kür nəhri sahillərində xalqın ziyarətəgah halına qoyduğu bir çox mütəvazi və həzin məzarlara təsadüf olunur ki, işlə bunlar irqinin imdadına segirtən Anadolu mehmetçiyinin mübarək məzarıdır. Əksər yerlərdə mehmetçiklə bərabər qoyun-qoyuna yatan Azəri türkləri də vardır"(106).

M. Ə. Rəsulzadə isə Azərbaycanda şəhid olaraq Azərbaycan torpağına tapşırılmış türk hərbiçilərini belə anırdı: "...Sonra mənhus bir ixtilal nəticəsində məzarları münsi qalan Anadolu mehmetçikləri Bakıdakı şəhadətləri ilə Türkiyəyə yeni bir siyasi vücud əta ediyərlərdə. Maddətən münsi, fəqət, mənen bütün qəblərdə mədfun bulunan bu qəhrəman şəhidlər yalnız Bakıdamıdırlar? Naxçıvandan, Qarabağdan, Şamaxıdan, Gəncədən ta Bakıya qədər bir yer varmı ki, orada böylə bir fədakar yatmasın?!

Əvət, Azərbaycanın hər cəhətində şairin təsvir etdiyi "Sarmaşılıq bir məzar" bulursunuz ki, "qızlar, gəlinlər" tərəfindən ziyarətəgah halına qoyulan bu məzar qardaş imdadına qoşan "TÜRK" məzarıdır" (107).

Dəmir yollarında yaranan çətinliklər üzündən türk qoşun hissələrinin təxliyyəsi yenə bir qədər gecikdi və 1919-cu il yanvar ayının ortalarında sonuncu türk qoşun dəstəsi Ağstafadan qatarlara yüklənib Azərbaycan ərazisini tərk etdi. Bununla da Qafqaz İslam Ordusu hərəkatı başa çatdı.

* * *

1. ARSPIHDA, f. 276, siy. 9, iş 65, v. 38.

2. ARSPIHDA, f 276, siy. 9, iş 65, v. 49; Taşkıran C. Geçmişden Günümüze Karabağ meselesi. Ankara: 1995, s. 105.

3. Азербайджан, 1918, 21 октября.

4. Азербайджан, 1918, 21 октября.

5. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Hərəkatı. Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1996, s. 131.

6. ATASE, k. 3827, d. 38, f. 76.

7. ATASE, k. 3822, d. 18, f. 25.

8. ATASE, k. 3824, d. 27, f 18-3.

9. ATASE, k. 3822, d. 18, f. 76, 77.

10. Berkok İ. Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekatı ve Muharebeləri (94 sayılı Askeri Mecmua'nın 44 sayılı Tarih Kısmı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, s. 53.

11. Yenə orada, s. 55.

12. ATASE, k. 3823, d. 23, f. 88.
13. Berkok İ. Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki..., s. 56.
14. ATASE, k. 3820, d. 12, f 49, 67.
15. Yenə orada, f. 1-47.
16. ATASE, k. 3821, d. 14, f. 31-3.
17. ATASE, k. 3824, d. 26, f. 6-4.
18. Taşkıran C. Geçmişden Günümüze Karabağ..., s. 108.
19. ARSPIHDA, f. 276, siy. 9, işl, v. 16; Azərbaycan, 1918,1 ноября.
20. Taşkıran C. Geçmişden Günümüze Karabağ..., s. 109.
21. ATASE, k. 3824, d. 26, f. 6-5.
22. Yenə orada, f. 6-6.
23. ARSPIHDA, f. 276, siy. 9, iş 1, v. 16.
24. Azərbaycan, 1918,1 ноября.
- 24a. ATASE, k. 3823, d. 23,f. 88; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 133-134.
25. ATASE. k. 3827, d. 39, f. 46-21.
26. Yenə orada.
27. Yenə orada, f. 46-21, 46-23.
28. Yenə orada, f. 46-62, 46-45.
29. Yenə orada, f. 46-66.
30. Azərbaycan, 1918,1 ноября.
31. Yenə orada.
32. ATASE, k. 1141, d. 582, f. 1-7; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 134.
33. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 134-135.
34. ATASE, k. 3827, d. 39, f. 46-63, 46-68.
35. ATASE, k. 3827, d. 39, f. 46-61, 46-64.
36. Yenə orada, f. 46-69.
37. Yenə orada, f. 46-70, 46-73, 46-77, 46-80, 46-81, 46-86.
38. Yenə orada, f. 46-81, 46-84, 46-86.
39. Yenə orada, f. 46-81.
40. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 6-26; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 136.
41. Топчибашев А. А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.). Баку, 1994, с. 20.
42. Yenə orada, s. 58.
43. Yenə orada, s. 67.
44. Yenə orada, s. 73.
45. ATASE, k. 3827, d. 39, f. 46-116, 46-118.
46. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 136.
47. ATASE, k. 3823, d. 23, f. 2.
48. Yenə orada, f. 40.
49. Yenə orada, f. 49, 49-4.
50. ATASE, k. 3824, d. 26, f. 91-1.
51. ATASE, k. 3823, d. 23, f. 48-1.
52. ATASE. k. 3823, d. 22, f. 7-10.
53. ATASE, k. 3823, d. 25, f. . 5; Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922. III cild. İstanbul: Remzi 1972. s. 445.
54. Halil Paşa. Bitmeyen savaş. İstanbul: 1972, s. 248.
55. ATASE, k. 3821, d'. 15, f. 4-1.

56. ATASE, k. 3821, d. 14, f. 9.
57. ATASE, k. 3821, d. 16, f. 1-95.
58. Yənə orada, f. 1-127.
59. Yənə orada, f. 1-137.
60. Yənə orada, f. 1-129.
61. Yənə orada, f. 1-10, 1-11.
62. Yənə orada, f. 1-133.
63. Yənə orada, f. 1-160.
64. Yənə orada.
65. Azərbaycan, 1918, 9 oktyabr.
66. Yənə orada, 20 oktyabr.
67. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 6-27, 6-28.
68. Azərbaycan, 1918, 23 oktyabr.
69. Azərbaycan, 1918, 11 oktyabr.
70. ATASE, k. 3825, d. 34, f. 1-58.
71. Yənə orada, f. 1-59, 1-64.
72. Azərbaycan, 1918, 7 noyabr.
73. Yənə orada.
74. Yənə orada, 11 noyabr.
75. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi 3. Ordu Harekati. c. II. Ankara: 1993, s. 620-621.
76. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 158.
77. Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa..., s. 443.
78. Yənə orada, s. 438.
79. Halil Paşa. Bitmeyen savaş..., s. 248.
80. Yənə orada, s. 249-250.
81. Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa..., s. 440.
82. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 622.
83. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 158.
84. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 622.
85. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 160.
86. Топчибашев А.А. Дипломатические беседы..., с. 19-20.
87. Yənə orada, s. 23.
88. Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa..., s. 441.
89. Yənə orada, s. 446.
90. Yənə orada, s. 447.
91. Yənə orada, s. 444.
92. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 158-159.
93. Топчибашев А.А. Дипломатические беседы..., с. 34-35.
94. Azərbaycan, 1918, 12 noyabr; Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərənəşr, 1993, s. 145.
95. Yənə orada
96. Kurtulan E. Türk ordusunun Azərbaycanda Kalması Meselesi // Azərbaycan dergisi, 1969, № 4-5-6.
97. İzzət S. Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninini Azərbaycan və Şimali Kafkasiya'daki Harekat ve Muharebeləri (103 Sayılı Askeri Mecmua'nın 44 Sayılı Tarih Kısmı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1936, s. 241-242.
98. Yənə orada, s. 248.
99. Yənə orada.

100. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 640.
101. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 6-28.
102. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cebhesi..., s. 641; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 163.
103. ATASE, k. 3823, d. 22, f. 6-28.
104. İzzət S. Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninini..., s. 251-252.
105. Rüşti. Büyük Harpte Baku Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Mecmuanın 34 Sayılı Tarih Kısmı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, s. 216; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 121-122.
106. Rüşti. Büyük Harpte Baku Yollarında..., s. 216.
107. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, s. 43.

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN DAĞISTAN HƏRƏKATI

Altay Göyüşov*

Osmanlının Dağlılara diplomatik yardımı

1917-ci ilin fevralında Rusiyada monarxiyanın devrilməsi imperiyanın bütün digər milli ucqarlarında olduğu kimi Şimali Qafqazın Terek və Dağıstan vilayətlərində də yerli xalqların siyasi aktivləşməsinə səbəb oldu. Mart ayının 6-da Terek vilayətinin inzibati mərkəzi Vladiqafqazda gələcək siyasi hadisələrin aparıcı amillərindən olacaq orqan - «Birləşmiş Şimali Qafqaz Dağlılarının İttifaqının Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin» təşkilat şurası yaradıldı. Mart ayının 9-da (22-də) isə Dağıstanın inzibati paytaxtı Temirxan-Şurada xalq tərəfindən Müvəqqəti Vilayət İcraiyyə Komitəsi seçildi.

1917-ci ilin may ayının 1-də Vladiqafqazda «Birləşmiş Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqının» təşkilat şurasının təşəbbüsü ilə Şimali Qafqaz və Dağıstanın dağlı xalqlarının I qurultayı çağırıldı.

Bu məclisin ilk əsas siyasi nəticəsi Şimali Qafqaz ziyalılarının kumuk əsilli lideri Rəşid xan Kaplanovun məruzəsi əsasında «Şimali Qafqazın Birləşmiş Dağlı Xalqlarının İttifaqının» konstitusiyasının və onun siyasi platformasının qəbul edilməsi olmuşdu. Qurultay iştirakçıları həmçinin çeçen Abdülməcid (Tapa) Çermoyevi «Birləşmiş Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqının Mərkəzi Komitəsinin» sədri, dağıstanlı Bəşir Dalqatı Dağıstan, balkar Bəsyət Şaxanovu Terek və kabardalı Pşemaxo Kosoku Kuban vilayətləri üzrə sədrin müavinləri vəzifələrinə seçmişdilər.

Şimali Qafqaz Dağlıları İttifaqının qurultayda qəbul etdiyi siyasi platformasında əsas məsələ kimi Rusiyanın gələcək üsul-idarəsinin federativ-demokratik Cümhuriyyət şəklində qurulmasının zəruriliyi göstərilirdi.

1917-ci il sentyabr ayının 20-də isə Vladiqafqazda II Dağlı xalqları qurultayı açılmışdı. Bu qurultayın başlıca nailiyyəti Şimali Qafqaz dağlılarının muxtariyyətinin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyətə başlamaq haqqında qərar qəbul etməsi idi. Bu qərara əsasən, faktiki olaraq muxtariyyətin həyata keçirilməsinə başlanılmış və Şimali Qafqaz Dağlılarının Mərkəzi Komitəsinə hökumət səlahiyyətlərinin verilməsi planlaşdırılmışdı.

Lakin 1917-ci ilin oktyabrında Rusiya paytaxtında bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi yeni siyasi situasiya yaratdı. Bolşevik təhlükəsi dağlılarla Lenin hökumətinə müxalif olan rus-kazakları bir araya gətirdi. Terek Rus-Kazak Ordusu hökuməti ilə Dağlı Mərkəzi Komitəsi arasında aparılan bir neçə məsləhətləşmədən sonra Terek-Dağıstan hökuməti adlanan yeni hakimiyyət qurumu təşkil olundu. Dekabr ayının 1-də Terek-Dağıstan hökumətinin 12 nəfərdən ibarət Nazirlər Kabinəsi quruldu. Rəşid xan Kaplanov hökumətin sədri, rus-kazak lideri Mixail Karaulov isə hökumət sədrinin birinci müavini oldu. Lakin bolşevik ordularının zərbələri və davamlı təxribatları nəticəsində bu hökumətin ömrü uzun sürmədi. 1918-ci ilin baharında həm Terek vilayəti, həm də Dağıstan sovet işğalına məruz qaldı.

1918-ci ilin martında birləşmiş rus hərbi hissələrinin Vladiqafqazı ələ keçirməsi ilə əlaqədar Dağlılar İttifaqının bir qrup lideri Şimali Qafqazda Vassan-Gəray Cabaginin liderliyi ilə istiqlal uğrunda mübarizələrini davam etdirirkən, digər bir qrupu da Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın daxil olduğu Cənubi Qafqaz birliyi ilə danışıqlar aparmaq üçün Tiflisə yola düşdü. Cabagi yazır: «Məmləkət xaricinə göndərilən heyətə məmləkətdə qalan hökumət əzalarının başındakı Vassan-Gəray Cabaginin (özünü nəzərdə tutur) imzası ilə hər cür müqavilələr bağlaya bilməsi üçün tam hüquq vəsiqəsi verilmişdi» (1). Tiflisdən sonra da bir çox yerlərdə ən müxtəlif tərəf müqabillərlə danışıqlar aparacaq nümayəndə heyətinin tərkibində Heydər Bammat (sədr), Zübeyir Temirxanov, Məhəmməd Qazi Dibiroy, Abdülməcid Çermoyev Əlixan Qandəmir kimi şəxslər yer almışdılar (2). Bu heyət Dağlı hökumətinin siyasi mövcudiyətini qoruyub saxlamaq üçün yollar axtarmağa başlamış və Cənubi Qafqaz birliyinə daxil olmaq məqsədi ilə onun rəhbərliyinə müraciət etmişdi. Müraciətdə göstərilirdi ki, birləşmək siyasi, iqtisadi zərurətdən doğur və əgər cənublular dağlılarla birləşməzlərsə təkbəşinə bolşeviklərə qarşı dayanmaq mümkün olmayacaqdır (3). Müraciətdə ən müxtəlif səbəblərin göstərilməsinə baxmayaraq, dağlı liderləri ilk növbədə ruslarla mübarizədə Cənubi Qafqazlılardan kömək almaq istəyirdilər. Lakin Tiflisdə V.G.Cabaginin yazdığı kimi nümayəndə heyəti «rus və kazaklarla aparılan mübarizədə yardım tələb etsə də, buna imkan tapmamış və bir nəticə ala bilməmişdir»(4).

* Tarix elmləri namizədi, dosent, Bakı Dövlət Universiteti

1918-ci ilin mart ayında Tiflisdə Cənubi Qafqaz parlamentinin Azərbaycan fraksiyası ilə Şimali Qafqaz nümayəndə heyətinin birgə iclasının protokolundan belə məlum olur ki, dağlıların birləşmək haqqında təkliflərinə qarşı çıxan əsas tərəf ermənilər idi. Bammət bu iclasdakı nitqində məlumat verərək deyirdi ki, danışıqlar əsnasında xarici təhlükənin qiymətləndirilməsi məsələsində ermənilərlə ciddi fikir ayrılıqları meydana çıxıb. Dağlı liderlərdən Heydər Xadzaraqov Pşimaxo Kosoka göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Zəmanəmizin erköyün övladlarına çevrilmiş erməniləri artıq heç bir vasitə ilə bizim başibəlali ümumqafqaz evinə bərabərhüquqlu üzv kimi daxil olmağa razı salmaq mümkün deyildir. Bəlkə də ola bilər ki, hələ biz sağlığımızda ikən öz varlı diyarımızı Böyük Ermənistanın imperialist iştahasından qorumaq məcburiyyətində qaldıq. Bir də nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, onlar artıq burada sərhədləri bizim burnumuzun altından keçən xəritələrini yaymaqdadırlar. Məncə tarixin bir neçə dəfə Ermənistanın Şimali Qafqaza işğalçı hücumlarının şahidi olduğu yaddan çıxarılmamalıdır» (5). Bammət deyirdi ki, "Gürcülərlə isə bolşevikləri velikorus cərəyanı kimi qiymətləndirilməsində eyni mövqe nümayiş etdirilib. Həmçinin gürcülər Terek sahili boyunca torpaqların əski Dağıstan əraziləri kimi tanınmasına da razılıq verirlər. Bununla belə gürcülər öz torpaqlarını bütövlüyünə dair müsəlman qrupun (yəni azərilərin və dağlıların) müəyyən təminat verəcəyindən sonra razılıqlarını bildirəcəklərini deyirlər" (6). Gürcülər dağlı-rus münasibətlərində şimal-qafqazlılara rəğbət bəsləsələr də, almanların təzyiği onların qəti cavab verməsinə mane olurdu. Almanlar isə dağlıların Cənubi Qafqaz ittifaqına daxil olmasına ona görə maneçilik törədirdilər ki, müttəfiq olmalarına rəğmən bu bölgədə Osmanlı təsirinin güclənməsinə imkan vermək istəmirdilər. Müsəlman dağlıların Cənubi Qafqaz ittifaqına daxil olmasını da məhz burada Osmanlının mövqelərinin güclənməsi təhlükəsi kimi qəbul edirdilər. Beləliklə, Cənubi Qafqaz millətləri içərisində yalnız azərbaycanlılar dağlılarla tam həmrəy mövqe nümayiş etdirmişdilər. Azərbaycan siyasətçilərindən Şəfi bəy Rüstəmbəyovun təklifi əsasında Cənubi Qafqaz rəhbərliyi ilə aparılan danışıqların gedişindən asılı olmayaraq Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndələri ikitərəfli münasibətləri tənzimləmək üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Bu komissiyaya Azərbaycan tərəfdən Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Asian bəy Səfikürdlü, dağlılar tərəfindən Heydər Bammət, Abdülməcidi (Tapa) Çermoyev və Məhəmməd Qazi Dibiroyv daxil olmuşdular (7). Lakin öz ərazilərinin böyük bir hissəsinə nəzarəti itirmiş Azərbaycan milli qüvvələrinin dağlılara mənəvi dəstəkdən savayı edəcəyi bir şey yox idi. Buna görə də dağlılar işğal altında olan ərazilərinin təmizlənməsi üçün dəstək axtarışında ikən təbii olaraq yeganə çıxış yolu olan Osmanlı dövlətinə müraciət etdilər.

Dağlı nümayəndə heyəti Cənubi Qafqazlılarla nəticəsiz danışıqlarından sonra Trabzonda Osmanlı hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş konfransa dəvət aldı (8). Burada dağlı nümayəndə heyəti aprel ayının 1-də xüsusi bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda göstərilirdi ki, Cənubi Qafqaz dağlı xalqlarının yaşadığı ərazilərlə əlaqəsiz müstəqil yaşaya bilməz və bütün Qafqazda vahid dövlətin yaradılması coğrafi, iqtisadi, strateji, siyasi səbəblər üzündən zəruridir (9). Dağlı nümayəndə heyətinin, o cümlədən Cənubi Qafqaz cümhuriyyəti ilə danışıqlar aparılan alman diplomatlarının başçısı fon Lossova may ayının 8-də göndərdikləri məktubda da Qafqazda ümumi dövlətin yaradılmasının dağlı xalqlarının əsas qayəsi olduğu bildirilir və bu sahədə kömək istənilirdi (10). Lakin Şimali Qafqaz liderlərinin Trabzondakı bu təşəbbüsləri də nəticə verməmişdi.

Nasır Yuceer yazır: «Trabzondan Batuma gələn Dağıstan heyəti burada Ənvər Paşa ilə görüşüb ondan da yardım tələb etmişdilər. Osmanlı hökuməti ilə də görüşmək üçün Ənvər Paşa ilə birlikdə İstanbula gələn Dağıstan heyəti burada çox yaxşı qarşılanmış, İstanbul mətbuatı bu heyətə və Dağıstanın problemlərinə geniş yer vermişdir» (11). İstanbul danışıqların mərhələsində dağlı nümayəndə heyəti mövcud vəziyyəti təhlil edərək tarixi bir addım atmaq qərarına gəlirlər. V.G.Cabaginin yazdığı kimi Batum konfransı ərəfəsində «Şimali Qafqaz nümayəndə heyəti 1918-ci ilin may ayının 11-də Türkiyə və onun müttəfiqləri ilə digər bütün dövlətlərə rəsmi bir nota verərək Şimali Qafqazın istiqlalını elan etdilər» (12).

Şimali Qafqaz Dağlı İttifaqının müstəqilliyinin elanının bu tezliklə qəbul olunmasını sürətləndirən bir sıra mühüm səbəblər var idi. Onsuz da bu addım əvvəl-axır atılacaqdı. Lakin deyildiyi kimi, dağlılar diplomatik sahədə ilk söylərini Cənubi Qafqaz ittifaqına daxil olmağa sərf etmişdilər. Bu danışıqlar isə səmərə vermədən uzanıb, həmçinin beynəlxalq siyasi vəziyyət sürətlə dəyişirdi. Elə bu zaman məcburiyyət qarşısında ermənilərlə gürcülər Seymin Azərbaycan fraksiyasının artıq uzun müddətdir ki, qaldırdığı və Osmanlı nümayəndələrinin də israr etdiyi Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsi tələbinə razılıq verdilər və indi Transqafqaz ittifaqı Osmanlı ilə danışıqlarda müstəqil dövlət kimi təmsil olunmaq hüququ qazandı. Bu ittifaqa daxil olmaqdan ümidini üzümüş Dağlı hökuməti isə Batum konfransında həmçinin digər danışıqlar prosesində iştirakını rəsmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün istiqlalın elanı məsələsini təxirə salmadan təcili həll etmək qərarına gəldi. Heydər Bammətin yazdığı kimi «1918-ci il mayın 11-də müstəqilliyin elan edilməsi Qafqaz xalqlarının Rus imperiyasına qarşı müharibə, üsyanları, tətilləri və bütöv yaşayış məntəqələrinin Sibirə sürgün edilməsi kimi hadisələrlə müşayiət olunan istiqlal mübarizəsinin məntiqi nəticəsi idi» (13).

Dağlıların istiqlalıyətələrini elan etməsindən sonra Qafqaz ordusu komandanı Vehib paşa Cənubi Qafqaz hökumətinə İstanbuldan teleqram vuraraq bildirirdi ki, müstəqillik bəyan etmiş Şimali Qafqaz nümayəndə heyəti Osmanlı nümayəndələri ilə birgə Batuma yola düşür və burada Cənubi Qafqazla birləşmək üçün söy göstərəcəkdir (14).

Barumda dağlılar almanlara müraciət edərək konfransda rəsmi iştirak üçün razılıq istədilər. Lakin alman diplomatik heyətinin rəhbəri general fon Lossov dağlı nümayəndələrə Şimali Qafqazda dövlətin və ya dövlətlər ittifaqının yarandığını əsaslı dəlillərlə sübut etməyi şərt kimi irəli sürürdü (15). Burada həmçinin Bammət almanlara Şimali Qafqaz müstəqilliyinin tanınması təklifi ilə də müraciət etmişdi. Fon Lossov isə Bamməta məktub göndərərək bildirmişdi ki, o öz hökumətindən Moskvanın Şimali Qafqaz

Cümhuriyyətinə münasibətini öyrənməyi xahiş etmiş-dir. Guya onun alman hökumətindən aldığı bir neçə teleqramdan belə məlum olur ki, hökumət Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinə komək və dayaq göstərməyə hazırdır. Məsələnin təfərrüatları isə əlavə danışıqların predmetidir. Fon Lossov deyirdi ki, bu barədə hökumətindən tapşırıqlar alan kimi xəbər verəcəkdir. Alman diplomatının məktubunda diqqəti çəkən cəhət Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin bəyan etdiyi sərhədlərə münasibətidir. O, Bammata yazır ki, Terek və Dağıstan vilayətləri ilə vəziyyət aydındır və bu ərazilərin Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinə aid olması heç kimdə şübhə doğurmur. O ki qaldı Kubana onun kazak əhalisi etnoqrafik cəhətdən Ukraynaya yaxındır. Alman hökuməti bu bölgədə yeni münasibət ocağının yaranmasında maraqlı deyil və buna imkan verə bilməz. Həmçinin Kubanın Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti ərazisi kimi tanınması Brest sülh müqaviləsinin pozulması demək olar. Ona görə də bu məsələ hələ ki açıq qalmalıdır. Əgər siz bununla razısinizsə mən Osmanlı və Cənubi Qafqaz Respublikası nümayəndələrini sülh müqaviləsinin Şimali Qafqaza aid hissəsinin tərtibi üçün dəvət etməyə hazırım (16). Almaniyanın Türkiyədəki səfiri isə Bammata söhbətində Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin rəsmi paytaxtı Vladıqafqazın bolşeviklərin əlində olmasını ona irad tutmuşdu (17). Berlinin bütün bu bəhanələrlə Şimali Qafqaz müstəqilliyini tanımaqdan boyun qaçırmamasını izah edən Ə.Taxo-Qodi yazır ki səbəb almanların Ukrayna və general Krasnov vasitəsi ilə əlaqədə olduqları rus-kazaklarla münasibətləri pozmaq istəməməsi və buradakı siyasətində onlara bel bağlaması idi (18). Əlbəttə, bu fikir həqiqətə uyğundur və gələcəkdə ingilislər də eyni səhvi təkrarlayaraq dağlılar Denikinə tabe olmağa çağırılmış nəticədə dağlıların üsyanı başlamış və bu bolşeviklərin Şimali Qafqazı ələ keçirməsini asanlaşdırmışdır. Qərb bu bölgədə dayağını dağlılarda deyil kazaklarda axtaranda əvvəlcədən özünü məğlubiyyətə düşür edirdi. Sözsüz ki, hissiyyatın siyasətin soyuqqanlıqla yeridilməsinə mane olması nəticəsində Qərb müsəlman dağlılara deyil, xristian kazaklara bel bağlayır və beləliklə, bu bölgənin 300 illik tarixinin verdiyi dərslərə biganə qalaraq səhv siyasi müdaxilə nəticəsində bolşevizmin qələbəsinə imkan yaradırdı. Lakin Bammata yazdığı kimi, Cənubi Qafqaz Cümhuriyyətinin gözlənilmədən parçalanması və onun yerində üç müstəqil yeni dövlətin - Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan cümhuriyyətlərinin yaranması danışıqlara yeni çalarlar gətirdi (19).

Osmanlının hərbi yardımı və Dağıstanın xilas

1918-ci ü iyunun 8-də Şimali Qafqaz Dağlıları Cümhuriyyəti Osmanlı ilə dostluq haqqında müqavilə imzaladı. Bu müqavilənin imzalanması ilə «Osmanlı dövləti Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinə hərbi yardım etməyi öhdəsinə götürür, eləcə də onu xaricdən və daxildən gələn təhükələrdən və hücumlardan qorumuş olurdu» (20). Bammata hələ 1918-ci il mayın 20-də Gürcüstan hökumətinin liderlərindən Çxenkeliyə və həmin ayın 25-də alman missiyasının rəhbəri fon Lossova yazdığı məktublardan belə məlum olur ki, türklər dağlılara əsgəri yardım göstərməyə hazırlaşdılar. Problem yalnız onda idi ki, gürcülər bu yardımın Batum-Tiflis və Tiflis-Vladıqafqaz dəmiryolu xətti ilə daşınmasına razılığı vermək istəmirdilər (21). Nəhayət, gürcülərlə dağlılar arasında kifayət qədər sərt olan yazışmaların sonunda gürcü liderlərindən Ramişvili açıq şəkildə öz razılıqlarının dağlılarla-almanlar arasında müqavilənin bağlanmasından asılı olduğunu bildirmişdi (22). Bammata dağlı hökumətinin başçısı Çermoyevə yazdığı məktubda isə deyilirdi ki, Tələt paşa ona Şimali Qafqazda güclü hakimiyyətin yaradılmasında maraqlı olduqlarını və bunun üçün həm adamlar, həm silah, həm də maddi vəsaitlə kömək edəcəklərini söz vermiş (23) və eyni zamanda dağlı azadlıq hərəkatına köməklik göstərmək məqsədi ilə general Yusif İzzət paşanın təlimatçı zabitlərlə Nuxa-Axtı yolu ilə Dağıstana göndərilməsi üçün lazımı maliyyə və hərbi hazırlıq işləri də artıq görülmüşdü (24). Tələt Paşa həmçinin almanlardan Şimali Qafqazda əməliyyatlara başlamaq üçün razılıq almaq məqsədi ilə danışıqlar apardığını da bildirmişdi (25). Nəhayət, almanları razı salmaq mümkün olmuş və onlar hətta müəyyən miqdarda hərbi kömək göstərmək qərarına da gəlmişdilər (26). Lakin türklər qətiyyətlə almanların buradakı əməliyyatlarda bilavasitə hərbi hissələrin göndərilməsi yolu ilə iştirakından imtina etmişdilər.

Müstəqilliyin elan olunması və Osmanlı ilə dostluq münasibətlərinin yaranması bolşevik Rusiyasını çox ciddi narahat edirdi. Xalqlara deklorativ azadlıq vəd edən Rusiya Xalq Xarici İşlər Komissarlığı Şimali Qafqaz Cümhuriyyətini rəsmən tanıdığına görə 1918-ci il may ayının 30-da Osmanlı sultanının Moskva böyük elçisi Qalib Kamal bəyə etiraz məktubu ilə müraciət etmişdi (27). Həmçinin alman səfiri Mirbaxa da mayın 16-da belə bir nota təqdim olunmuşdu. Notada deyilirdi ki, güya Qara dəniz sahillərinin, Kubanın, Terekin, Dağıstanın xalqları və tayfaları demokratik qurultaylarında Rusiya federasiyası ilə ayrılmaz olduqlarını bildirmişlər. Buna görə də rus sovet hökuməti bir neçə fırıldaqçı tərəfindən hakimiyyətin qəsb edilməsinə qarşı şəkildə qəti mübarizə aparacaqdır (28). Bu tamamilə həqiqətin təhrif olunması idi. Çünki tam əksinə olaraq ayrı-ayrı dağlı xalqlarının milli qurultaylarında bolşevik Rusiyası ilə münasibətlərin qurulmasına birmənalı mənfi münasibət bəslənilmiş və Osmanlı ilə danışıqlar aparın dağlı hökumətinə tam dəstək vermişdilər.

Şimali Qafqaz dağlıları müstəqilliyinin elan olunmasını Osmanlı ilə yanaşı sevində qarşılayan ikinci dövlət Azərbaycan Cümhuriyyəti idi. Azərbaycan xarici işlər nazirinin Osmanlı Qafqaz Ordusu komandanına göndərdiyi teleqramda qeyd edilirdi: "Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Şimali Qafqaz müsəlman hökuməti ilə siyasi, iqtisadi və hərbi ittifaqın bağlanması istiqamətində müəyyən addımlar atmışdır. Bizim hökumət belə bir ittifaqın yaradılmasını vacib sayır. Layihə nümayəndələr şurası tərəfindən qəbul olunub.

Bizim tərəfin yeganə şərti hər iki tərəfin dəqiq sərhədlərinin göstərilməsidir. *Biz Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti hökumətinə müraciət edərək müştərək komissiyanın yaradılmasını təklif etmişik*" (29).

Beləliklə, müstəqillik aktının qəbul edilməsindən və diplomatik arayışlarla Osmanlıdan rus bolşeviklərə qarşı müharibədə hərbi yardım təminatı alındıqdan sonra "1918-ci ilin yazının axırlarında alman və türk ordularının Cənubi Qafqaza girdiyi zaman hökumət heyətinin bir qismi İstanbuldan Tiflisə qayıdır. Yalnız xarici *işlər* naziri Heydər Bammət diplomatik missiya ilə Avropaya yola düşür" (30). P.Kosok ilə V.G.Cabagi hərbi yardım məsələsinin detallarını aydınlaşdırmaq üçün Tiflisdə Yusif İzzət Paşa ilə danışıqlar aparırdılar. May ayın 24-də isə Gəncədə A.Çermoyevin sədrliyi ilə Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin yeni hökuməti təşkil olunmuşdu. Nasir Yüceer yazır: "Qafqaz ordusu komandanı Nuru paşa Gəncəyə gəldikdən sonra Dağıstanın işlərinə də əl atır və İsmayıl Hakkı bəyi iyun ayında təşkilatlanmaq üçün Şimali Qafqaz komandanı kimi Dağıstana göndərir" (31). Qeyd etmək lazımdır ki, Nuru paşa bu dəstəyə Dağıstana keçmək əmrini A.Çermoyevin təkidli xahişlərindən sonra vermişdi. İsmayıl Hakkı bəyin əmrində Dağıstana 74 zabit və 577 əsgər göndərilmişdi (32). Onlar knyaz Tarkovski və albay Cəfərovun başçılığı altında bolşeviklərə qarşı vuruşan və qərargahı Qunibdə yerləşən Dağıstan gerillaları ilə birləşməli idilər. Cabagi qeyd edir ki, bu qüvvələr sırf Türkiyə çərçəzlərindən təşkil olunmuşdu (33)Həmçinin onun komandanı albay İsmayıl Hakkının da əslən çərçəz olduğu qeyd edilirdi. Bunlar tərəfindən Arakan və Çiruyurtda xeyli könüllü toplanmışdı. Lakin yenə də ruslar Dağıstana Həştərxandan çoxlu silahlı qüvvə göndərmişdilər. «İsmayıl Hakkı bəy 1918-ci il iyunun 21-də bütün Şimali Qafqaz müsəlmanlarına xitabən bir bəyannamə yayımlamış, əhalini birlikdə olmağa və bolşeviklərə qarşı mücadilə etməyə təşviq edərək, onların milli duyğularını canlandırmağa çalışmışdı. Ancaq bir ovuc türk zabitanın bu şəkildə meydana gətirməyə çalışdığı milli təşkilatı xalqdan kifayət qədər dəstək görmədiyini üçün bolşeviklərlə mücadiləni yerli dəstələrlə aparmaq və müvafəqiyət qazanmaq mümkün deyildi. Bu durumda ancaq nizami bir türk birliyi ilə iş görülməli bilirdi» (34).

Doğurdan da çox keçmədən Osmanlı tərəfindən Dağıstanı azad etmək üçün 15-ci piyada tıməni göndərilir. Dağıstan könüllüləri ilə birləşmiş və Şimali Qafqaz Ordusu adı almış bu hərbi qüvvələrə Yusif İzzət paşa komandan, İsmayıl Hakkı bəy qərargah rəisi təyin edilir. Yusif İzzət paşa almanların iki batalyonla kömək etmək təklifinə bunun yalnız Kayzer Almaniyası tərəfindən Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin tanınmasından sonra mümkün olacağını bildirir (35).

Oktyabr ayının 5-də Süleyman İzzət bəyin başçılığı altında olan 15-ci tımən Dərbəndə yaxınlaşır. Ş.Erel yazır: «iki əsrdə ruslara qarşı apardıqları döyüşlərdə böyük bir təhəssürlə qardaş Osmanlı dövlətindən əlaqə və yardım gözləyən dağıstanlılar, təmiz milli duyğularla gələn qəhrəman türk əsgərlərini ilk dəfə gözləriylə gördülər. Dağıstan xalqı üzərində bunun yaratdığı qürur və sevinci təsvirə imkan yoxdur» (36). Hətta bolşevik Taxo-Qodi də etiraf edir ki, türk ordularının Biçeraxov və bolşeviklər əleyhinə vuruşlara başlaması əhali arasında «İslam uğrunda, qardaş türklər uğrunda böyük entuziazmin yaranmasına səbəb olmuşdu» (37).

Bu dövrdə Dağıstan vilayəti Osmanlı ordusunun Bakını azad etməsindən sonra Azərbaycandan qaçmış rus kazakların idarəçiliyi altına düşmüş və onlar bu əsnada köhnə düşmənləri olan bolşeviklərlə çox qəribə bir müqavilə bağlayaraq dağlı milli qüvvələri ilə osmanlılara qarşı ümumi cəbhə açmaq qərarına gəlmişdilər. Bütün Rusiya boyu bir-birləri ilə ölüm-dirim müharibəsi aparan Ağ Rusiya ilə Qızıl Rusiya tərəfdarları Dağıstanda yerli əhaliyə qarşı bir araya gəlmişdilər. L.Biçeraxov Dağıstan Vilayət Sovetinin İcraiyyə Komitəsi ilə bir saziş bağlamış və bu müqaviləyə əsasən bolşeviklər Port-Petrovsk şəhərini (38) L.Biçeraxova vermişdilər (39). Dağıstan bolşevikləri ilə L.Biçeraxov arasında razılaşmaya əsasən Dağıstan ərazisi onlar arasında bölüşdürülür və bu iki qüvvə türklərə qarşı mübarizədə birləşirdi (40). Horn da unudulmamalıdır ki, Lazar Biçeraxovun bolşeviklərlə müqavilə bağladığı bu dövrdə onun digər qardaşı Georgi Biçeraxov Ççenistan ərazisində sovetlərə qarşı bir vətəndaş müharibəsi qızışdırırdı.

Dağlı hökumətinin üzvlərindən Pşemaxo Kosokun sözlərinə görə, L.Biçeraxovun 10 minlik hərbi dəstəsi var idi ki. Bunun da 8000 nəfərini ermənilər təşkil edirdi (41). Dərbənd şəhəri uğrunda 1918-ci ilin oktyabr ayının 5-də saat 13-dən başlayan ilk döyüşlər ertəsi gün saat 10-da türklərin şəhəri ələ keçirməsi ilə nəticələnmişdi. Bu döyüşdə türk əsgərləri 25 şəhid vermişdilər (42). Dərbəndin azad edilməsində Petrovsk və Temirxan-Şura ətrafında iri miqyaslı gerilla savaşına başlamış dağlı hərbi dəstələrinin də böyük rolu olmuşdur (43). Oktyabrın 9-13-də iki dəfə Biçeraxovun dəstələri hərbi dəniz gəmilərinin top atəşlərinin yardımı ilə müxtəlif istiqamətlərdən Osmanlı əsgərləri üzərinə hücumu keçmiş, lakin xeyli itki ilə geriye oturdulmuşdu. Bu zaman Osmanlı Qafqaz Ordusu komandanı yenidən 15-ci diviziyanın Batuma çəkilməsi əmrini verir. Amma Nuru Paşa bu əmrin istər Azərbaycan, istərsə də Şimali Qafqaz istiqlalçılığının itirilməsi təhlükəsi yaratdığını əsas götürərək onun ləğvinə nail ola bilmişdi (44). Oktyabrın 14-də isə Osmanlı imperiyasının hərbi-diplomatik missiya-yasının rəhbəri Yusif İzzət paşa ilə Dərbəndə daxil olan Şimali Qafqaz hökumətinin sədri A.Çermoyev türk ordusunun Dağıstan ərazisinə rəsmən və Dağlı hökumətinin dəvəti ilə daxil olması barədə fərman imzalamışdı (45).

Bundan sonra Dağlı hökuməti ilə Biçeraxov arasında Petrovsk şəhərinin dağıstanlılara təhvil verilməsi və bu hökumətin səlahiyyətlərinin kazaklar tərəfindən tanınması istiqamətində danışıqlar başlamışdı (46). Dağlı hökumətinin rəhbəri A.Çermoyev dağıstanlı gerilla döyüşçülərinin komandanı N.Tarkovskiye yazırdı: "Biçeraxovdan oktyabrın 17-də döyüşsüz öz qüvvələri ilə birgə Petrovskə çəkilməsini tələb etmişdim. Lakin ayın 20-si o mənə yox cavabı göndərdi və məndən türk köməyindən imtina etməyimi tələb etdi. Bu isə Dağlı hökumətinin sədri kimi mənim üçün qəbul edilməzdir... Biz indi bu köməksiz keçinə bilmərik. Bu bizə ərazilərimizi işğaldan təmizləmək üçün lazımdır (47)". Bu danışıqların gətirdiyi bir dövrdə istər Osmanlı Ordusunun, istərsə də Dağlı hökumətinin vəziyyətini çətinləşdirən daha bir hadisə baş verir. 1918-ci il oktyabrın 30-da Mondros sazişi bağlanır. Yəni

rəsmi şəkildə Osmanlı müharibəni bitirmiş olur. Buna baxmayaraq, Osmanlı əsgəri qafqazlılara köməklərini dayandırmır və indi də Petrovsk şəhərinin azad edilməsi uğrunda Biçeraxovla döyüşlərə qərar verilir. Petrovsk uğrunda döyüşlərdə biçeraxovçuların həm sayca üstün, həm də dənizdən gəmilərin top atəşləri ilə dəstəklənən hissələrinə qarşı 15-ci Osmanlı diviziyası ilə yanaşı, Dağıstan milli alayları da iştirak edirdi. Əvvəl Tərki dağı yaxınlığındakı Biçeraxo-vun möhkəmləndirilmiş müdafiə xəttində döyüşlər başlamış və bu döyüşlər noyabrın 6-da birləşmiş kazak-erməni dəstələrinin tam məğlubiyyəti ilə nəticələnərək (48) noyabrın 7-də Petrovsk kazak-erməni dəstələrindən azad edilmişdi. Bu son döyüşlərdə türklərin 5 zabiti şəhid olmuş, 10-u isə yaralanmışdı. Əsgərlərdən 113 nəfər şəhid olmuş, 318 nəfər yaralanmışdı. Ümumən isə Dağıstan hərəkətində 192 nəfər şəhid olmuş, 20 nəfər itkin düşmüş, 362 nəfər isə xəsarət almışdı (49).

Petrovsk şəhərinin azad olunması uğrunda Tərki döyüşlərindən sonra A.Çermoyev və Yusif İzzət paşanın Antanta nümayəndələri ilə görüşü oldu. Bu görüşdə Qərb dövlətlərinin nümayəndələri rəsmi olaraq hərbi əməliyyatların dayandırılmasını tələb etdilər. Lakin Yusif İzzət paşa mərkəzdən rəsmi uyarı gözlədiklərini və hələlik belə bir rəsmi məlumatlarının olmadığını anlatmışdılar. Eyni zamanda A.Çermoyev Biçeraxovla təkcə Osmanlı əsgərlərinin deyil, Şimali Qafqaz silahlı qüvvələrinin döyüşdüyünü bildirmiş və Osmanlının bağladığı müqavilənin onlara aidiyyəti olmadığını bəyan etmişdi (50). Lakin bir qədər sonra danışıqlarda Biçeraxovun bütövlükdə Şimali Qafqaz ərazisindən çıxarılacağı barədə razılığa gəlməyindən hərbi əməliyyatlar dayandırılmışdı. Noyabrın 9-da Tərki döyüşü zamanı ayağından yaralanmış 15-ci diviziyanın komandanı təntənə ilə Petrovskə daxil olmuşdu. Bir qədər sonra Şimali Qafqaz hökumətinin rəhbəri A.Çermoyev, Dağıstan Milli Komitəsinin sədri D.Apaşov şəhərə gəlmişdilər. Burada D.Apaşov Süleyman İzzət bəyə kitabən: "Siz cümhuriyyətimizin qurulması üçün böyük xidmətlər göstərdiniz. Cəsarət və igidliyinizi hər yerdə isbat etdiniz. Ən nəhayət, Tərki dağındakı döyüşlərdə ön sıralarda olaraq və yaralanaraq bizə İnci-Qalanı (Petrovsk) bağışladınız. Biz Sizi unutmayacağıq" - söyləmiş və Dağıstan Milli Komitəsi adından dəyərli bir qılıncı Süleyman İzzət bəyə təqdim etmişdi" (51). Noyabr ayının 10-da isə 56-cı alay 53-cü çəçen və 43-cü Dağıstan süvari birliklərindən başqa digər türk hərbi qüvvələri buranı tərk etmişdilər (52).

1918-ci ilin oktyabr ayının 21-də Antananın təkidi ilə Osmanlının baş naziri Əhməd İzzət paşa türk ordularının 6 həftə içində bölgədən çıxarılması haqqında fərman verdi. Ancaq fərmanda bölgədə qalmaq istəyən türk zabit və əsgərlərinin Azərbaycan və Şimali Qafqaz Cümhuriyyətləri ordularında xidmət etmək hakkı tanınırdı. Bu əmr Petrovskə yalnız noyabrın 11-ində çatmışdı. Əmrə əsasən Nuru paşa Azərbaycan və Yusif İzzət paşa Şimali Qafqaz orduları komandanı vəzifələrini qəbul edirdilər. Bu hadisədən sonra çoxlu sayda əsgər və zabit Qafqazda qalmaq istəyini bildirmiş və onlara 3 illik müqavilə bağlamaq təklif olunmuşdu. Ancaq bir müddət sonra "9-cu ordu komandanı Yaqub Sevki paşanın verdiyi əmrlə mövcud vəziyyət tamamilə dəyişdirildi. Ordunun əmrində Azərbaycan və Şimali Qafqaz daxil olmaqla bir Osmanlı zabiti və əsgərinin silah-sursatının qalmayacağı 30 dekabr qədər buraların tamamilə boşaldılacağı və qalanlar haqqında cinayət təhqiqatının açılacağı bildirilmişdi" (53). Bu xəbər Süleyman İzzət bəy vasitəsilə Yusif İzzət paşaya çatdırılarkən o, əvvəlcə tərkisilah əmrinə uymadı və general Tomsonla vaxtın uzadılması tələbilə heç bir nəticəsi olmayan yazışmalar apardı. Nəhayət, geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Noyabrın 26-da 15-ci türk diviziyası da Dərbənd əhalisinin göz yaşları içərisində Azərbaycanın Xaçmaz şəhərinə hərəkət etdi (54).

Beləliklə, Osmanlı əsgərlərinin fədakarlığının nəticəsində Dağıstan ruslardan azad edilmiş, mühacirətdə istiqlaliliyyətini elan etmiş Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkəsinə qayıdaraq, iqtidarı ələ almış, şimali qafqazlılar uzun müddətdən sonra nəhayət ki, müstəqilliyinə qovuşmuş və səlahiyyət orqanlarının dinc quruculuq işlərinə başlaması üçün şərait yaranmışdı. Erelin yazdığı kimi "türk ordusunun göstərdiyi böyük fədakarlıq və yaxın qardaşlıq sayəsində və bu hissələrin əminliyi havası içində Dağıstan müşkül durumdan qurtulmuş olmuşdu" (55).

Ağ Rusiyanın Şimali Qafqazı yenidən işğal etmək cəhdi və Osmanlı əsgərləri

Dağlı hökuməti uzun diplomatik, hərbi mücadilələrdən sonra Osmanlı yardımını ilə yenidən Dağıstana qayıdaraq bir tərəfdən quruculuq işləri gördüyü, digər tərəfdən isə Çəçenistanın bolşeviklərdən azad edilməsi uğrunda hərbi əməliyyatlar apardığı bir vaxtda təəssüflər olsun ki, hadisələrin faciəvi inkişafı nəticəsində bu işləri axıra çatdırma bilməmişdi. Birinci Dünya müharibəsinin qurtarması ilə türklər bu əraziləri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Qalib Antanta ittifaqı isə dağlı istiqlaliliyyəti ciddi qəbul etmir, milli haqları uğrunda mübarizə aparən xalqları «Vahid və bölünməz Rusiya» tərəfdarlarına qurban verirdi. Bir qədər əvvəl ingilislər Biçeraxova da hərbi kömək göndərməyə hazırlaşmışdılar, lakin türk və dağlı qüvvələrinin hərbi əməliyyatları çox qısa bir zamanda başa vurması buna imkan verməmişdi (56). Əsas qayəsi bolşevizmin məhvi olan Qərbin seçməsində strateji səhv buraxaraq sovetlər əleyhinə hərbi əməliyyatlar aparən dağlı hökumətinə dəstək verməməsi və köhnə çar rejiminə tərəfdar olan rus generalı Denikini dəstəkləməsi əslində gələcəkdə bütün Qafqazda yeni bolşevik işğalına dolayısı ilə imkan yaratmışdır.

Denikinın başçılığı ilə Ağ Rusiya Könüllü Ordusu Şimali Qafqaz ərazisinə daxil olan andan əhalinin şiddətli müqaviməti ilə rastlaşmışdır. Lakin dağlı hökumətinin işğalın qarşısını almaq üçün etdiyi diplomatik səylər uğursuzluqla nəticələndikdən sonra panika başlanmış, əvvəlcə Çermoyev, daha sonra Kosok rəhbərliyindəki kabinetlər istefa vermişdi. Ən faciəli isə köhnə rus komandanlarından olan dağlı zabitlərin bir çoxu çar ordusundan olan rus yoldaşlarını gördükdən sonra yer dəyişdirmiş və Ağ Rusiya tərəfdarlarına qoşulmuşdular. Hökumətin iflası şəraitində işğala qarşı mübarizəyə rəhbərlik parlamentin rəsmi bir qərarı ilə onsuz da artıq mübarizəyə başlamış din xadimlərinin ixtiyarına verilmişdir.

Müqavimət hərəkatına rəsmən Şeyx Uzun Hacı rəhbərlik etsə də, faktiki olaraq o, yalnız Çeçenistan mücahidlərinin başçısına, Şeyxülislam Əli Hacı Akuşah isə Dağıstanda azadlıq mübarizəsinin liderinə çevrildilər. Bu şeyxlər hərəkata mənəvi rəhbərlik etsələr də, hərbi əməliyyatlara sabiq Osmanlı zabitləri komandanlıq edirdi. Dağıstanda olan sabiq Osmanlı zabitlərindən əlavə Azərbaycan hökumətinin bir qərarı ilə ölkədə olan 40 türk zabit və çavuşu da Şimali Qafqaza göndərilmişdi (57). Həmçinin Qafqaz xilaskarı Nuru paşa Dağıstana gəlmiş, Dağıstan Müdafiə Şurasının sədri Əli Hacı Akuşahın bir fərmanı ilə hərəkata komandan təyin olunmuşdu. Nuru paşanı bu işə "onun təcrübəsi və nüfuzundan yararlanmaq üçün" bolşeviklərin Qafqaz Komitəsinin razılığı ilə Dağıstan Müdafiə Şurasının Bakıdakı səfiri bolşevik tərəfdarı Ə.Taxo-Qodi və dağlı sosialistlərinin liderlərindən Cəlaləddin Qorxmazov cəlb etmişdilər (58).

Bolşevik nümayəndələrindən olan Naneyşvili qeyd edirdi ki, Nuru paşanın təyin edilməsini Azərbaycan hökuməti də dəstəkləmiş və Dağıstana maliyyə yardımı etməyə söz vermişdi (59). Komandanlığa gətirildikdən dərhal sonra Nuru paşa müraciət edərək Dağıstan əhalisini daha aktiv şəkildə bu mübarizəyə qoşulmağa səsləmişdi (60). Türk zabitləri içərisində Nuru paşadan başqa əvvəlki hadisələrdən yaxşı tanıdığımız İsmayıl Hakkı bəy və cəbhələrdən birinə komandanlıq edən Kazım bəy də var idi. Döyüşçülər içərisində məhz türk zabitlərinin tabeliyində olan dəstələrin daha böyük nizam-intizama və döyüş qabiliyyətinə malik olduğu bildirilirdi (61). Türk zabitlərinin rəhbərliyi ilə aparılan əməliyyatlar nəticəsində Dağıstanın əvvəlcə Dərgi dairəsində hərbi uğurlar əldə olunmuş, sonra Qunib böyük hərbi qənimətlərlə birgə döyüşçülər tərəfindən azad edilmişdi (62). Oktyabrın əvvəlində Dağıstanın paytaxtı Temirxan-Şura dağıstanlılar tərəfindən mühasirə olunmuş (63) və ayın 3-də başlanan üç günlük döyüşlərdən sonra onlar şəhərə daxil ola bilməmişdilər (64).

Çeçenistan ərazisində isə denikinçilər üzərində bir sıra qələbələr qazanıldıqdan sonra 1919-cu il sentyabr ayının 29-da Şeyx Uzun Hacı rəsmən "Şimali Qafqaz Əmirliyi" adlı dövlətin yaradıldığını bildirərək özünü Xəlifə VI Mehmet Vahideddinin fərmanına əsasən Uzun Xeyri Hacı xan adı altında Əmir və İmam elan etdi. Həmçinin Şeyx yeni dövlətin Osmanlı Sultanı Xəlifə VI Mehmet Vahideddinin təbəəliyini qəbul etdiyini bildirdi. Şimali Qafqaz Əmirliyinin rəsmi yeddi iri silahlı birləşməsi var idi ki, bunlardan birinə Hüseyn əfəndi adlı sabiq Osmanlı polkovniki komandanlıq edirdi (65).

Dağıstanda olduğu kimi Çeçenistan ərazisində də payızdan etibarən dağlılar təşəbbüsü ələ almışdılar. Sentyabrın 28-dən oktyabrın 9-dək Qroznı ətrafında ataman Şkuronun başçılığı altındakı rus-kazak dəstələri ilə dağlıların ağır döyüşləri baş vermişdi. Burada dağlılar rusları məğlubiyətə düçar edərək əsaslı dönüşə nail olmuşdular. Qroznı şəhəri də Uzun Hacınnın dəstələri tərəfindən azad edilmiş (66), denikinçilərin qalıqları Qızlar şəhəri istiqamətində geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdılar (67).

Dağıstan və Çeçenistandakı məğlubuyatlardan sonra Denikin ordularının üsyançılara müqaviməti get-gedə zəifləmiş və "Könüllü Ağ Ordu"nun komandanlığı ingilislərin təkidi ilə 1919-cu il dekabr ayının 12-də üsyançıların yanına sülh müqaviləsinin bağlanması üçün nümayəndə heyəti göndərmişdi. Beləliklə, dağlı hərəkatının qarşısını ala bilməyən general Denikin 1920-ci ilin əvvəllərində Şima-li Qafqaz Dağlılar İttifaqı Cümhuriyyətinin mövcudiyətinin zəruriliyini və onun müstəqilliyini tanıdığını, həmçinin Dağıstanda hərbi əməliyyatları dayandırdığını bildirərək, "Könüllü Ordu"nun idarəçilik orqanlarına işləri Dağlılar hökumətinə təhvil verməyi əmr etdi (68). Lakin Dağlıların zərbələri altında darmadağın olan Ağ Rusiyanın əvəzinə indi də Qızıl Rusiya gəlirdi.

Türk zabitlərinə qarşı bolşevik təxribatları

Artıq Könüllü Ordunun məğlub olacağından aydınlaşmasından dərhal sonra Sovet Rusiyası dağlı xalqlarının istiqalyyəti hərəkatına qarşı əks fəaliyyətə başlamışdı. Rusiya Kommunist bolşeviklər Partiyasının (RK(b)P) Bakı Komitəsi 1919-cu ilin dekabr ayının 6-da Dağıstan üsyançılarına kömək haqqında qərar çıxardı (69) və üsyanın son mərhələsində əvvəlcə 500, daha sonra isə sayı 1200-ə çatan rus bolşeviki Dağıstana gəldi (70). 'Azərbaycan' qəzeti 'Azad dağlı' qəzetinə əsaslanaraq yazırdı ki, "hakimiyyəti ələ keçirərək Dağıstanı sovet cümhuriyyəti elan etməyə səy göstərən kommunistlər vaxtilə sovet hökumətinin qovulmasından sonra Gürcüstan və Azərbaycanda sığınacaq tapmış Qızıl Ordu əsgərlərini Dağıstana toplayırlar (71). Həmçinin Qumux və digər Dağıstan ərazilərində əhalinin Qızıl Orduya cəlb etdirilməsi prosesi başlamış, hər bir əsgərə 3000 manat məvacib kəsilmişdi.

Vaxtilə istər Uzun Hacı, istərsə də Şeyx Əli Hacı Akaşalı müqavimət hərəkatında öz rəhbərlikləri altında rus bolşeviklərinin iştirakına icazə vermişdilər. Denikin irticasına qarşı qeyri-bərabər vuruşmada bu qüvvələrin etibarlı olacağına inanan hər iki din xadiminin səmimiyyəti son nəticədə onlara çox baha başa gəlmişdi.

Məsələ burasındadır ki, bolşevikləri Şimali Qafqaza göndərənlərin məqsədi heç də üsyana kömək deyil, gələcək sovet işğalı üçün münbit şəraitin formalaşdırılması idi.

Bolşeviklərin təxribatlarının əsas istiqamətlərindən biri isə türk zabitləri ilə yerli əhalinin arasında problem yaratmaqdan ibarət idi. "Azərbaycan" qəzeti bunun səbəblərini belə açıqlayırdı ki, "kommunistlərin Dağıstanı sovet Rusiyası ilə federasiyaya cəlb etmək istiqamətindəki işi çoxdan başlamışdır. Bu işdə onlar Həştərxan və Krasnovodsk bolşeviklərinin köməyinə arxalanırlar. Sovet Rusiyası ordularının yaxınlaşması ilə Dağıstandakı bolşeviklər buradakı digər təşkilatlara da öz iradələrini qəbul etdirməyə çalışırlar. İndi onlar özlərinin niyyətlərinin Dağıstanı sovet Rusiyasına birləşdirmək olduğunu qətiyyənlə gizlətmirlər. Beləliklə, Dağıstan xalqı Denikin diktaturasından yaxa qurtarıdıqdan sonra indi də Lenin hakimiyyətinin idarəsi altına düşmək təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Bu məqsədləri qarşısında kommunistlər Dağıstan xalqının xarici təsirdən qurtulması uğrunda vuruşan, onun istiqlalıyyəti naminə fədakarlıqlar göstərən türk zabitlərini əsas maneə sayır və onlara qarşı yürüşə başlayaraq, qanundan kənar elan edirlər. Onlar əhalini türklər üzərinə qaldırmaq üçün təxribat aparırırlar" (72).

Bu təxribatların necə aparıldığını rus bolşeviki Şeboldayevin 1920-ci il fevralın 20-də yazdığı məktublarda birindən görmək mümkündür. O yazır: "Bizim türklərlə münafişimiz var. Nuru paşa bir tərəfdən Azərbaycan vasitəsilə ingilislərlə, digər tərəfdən Uzun Hacı ilə əlaqə yaratmışdır. İngilislər Dağıstandan Denikin ordularını çəkmək istəyirlər ki, Qızıl Ordunun buraya xilaskar kimi girməsinə imkan verməsinlər. Eyni zamanda Türkiyə ilə Qızıl Rusiyanın müttəfiqliyinin qarşısının alınması üçün də tədbirlər görülür. İngiltərə Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmən tanınmasına hazırlaşır. Bunun üçün də biz bir sıra qabaqlayıcı tədbirlər görməliyik. İlk növbədə türklər işərisində parçalanmaya nail olunmalı, onların heç olmasa bir hissəsinin bizim tərəfimizə keçməsinə təmin etməliyik. Biz artıq Məcəlis kəndi yaxınlığında Nuru paşa ilə döyüşlərə başlamaq qərarı vermişik" (73). Osman Osmanov adlı bir Dağıstan bolşeviki etiraf edir: "Vilayət Partiya Komitəsinin rəhbərliyi Kazım bəyə Nuru paşanın hərbi rəhbərlikdən uzaqlaşdırılacağı təqdirdə baş komandan vəzifəsinə təyin olunacağını vəd etmişdi" (74). Lakin bolşeviklərin bu niyyəti baş tutmamışdı.

Dağıstan sovet tarixçisi B.Kaşkayev yazır: "1920-ci il fevralın 21-də bolşeviklərin Dağıstan Vilayət Partiya Komitəsinin tapşırığı ilə Nuru paşanın tutduğu komandan vəzifəsindən azad edilməsi haqqında qərar çıxarıldı. Lakin bu qərar heç də hamı tərəfindən birmənalı qarşılanmadı... C.Qorxmazov partiyanın Qafqaz diyar komitəsinin və Dağıstan Vilayət Komitəsinin qərarlarını pozaraq Nuru paşa başda olmaqla türk avantüristlərinə yumşaq münasibət bəsləyirdi. Qafqaz Diyar komitəsi dəfələrlə Nuru paşaya münasibətdə qətiyyətli olmağa çağırır, onun nəyin bahasına olursa-olsun məhv edilməsini istəyirdi. Lakin Qorxmazov münafişləri dinc yolla həll etməyə çalışırdı... o diyar və vilayət komitələrinin tələb etdiyi kimi Nuru paşa və onun tərəfdarlarının əks-inqilabi əməllərinin qətiyyətlə qabağını kəsmək əvəzinə onlarla danışıqlara gedirdi" (75).

Əslində Qorxmazovun Nuru paşaya bu cür münasibət bəsləməsinin real səbəbləri var idi. Məsələ burasındadır ki, Dağıstan sosialistlərinin heç də hamısı sovet Rusiyasına qatılmağın tərəfdarı deyildilər. Denikinçilər üzərində qələbənin reallaşacağı bəlli olduqda Dağıstanın demokratik qüvvələri yenidən təşəbbüsü ələ almaq üçün cəhd göstərmişdilər (76). 1920-ci il fevralın əvvəlində Qasımkənddə Dağıstan liderlərinin böyük toplantısı keçirildi. Burada Dağıstanın gələcəyi məsələsi ətrafında müzakirələr aparıldı. Müzakirələrin gedişində iki əsas fikir meydana çıxdı. Nümayəndələrin bir hissəsi Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsi məsələsini qaldırsalar da son nəticədə Terek ərazisi də daxil olmaqla müstəqil Dağlılar Cümhuriyyətinin bərpasına qərar verildi (77). Əli Hacımin təşəbbüsü ilə Levaşi kəndində parlament çağırıldı. Yeni hökumətin təşkilinə hazırlıqlar görüldü (78). Bununla əlaqədar Əli Hacı tərəfindən dağlı ziyalılarına xüsusi müraciət imzalandı. Həmçinin dağlı sosialistləri də sovet quruluşu olmaq şərtilə məhz müstəqil Dağlı Cümhuriyyəti tərəfdarı olduqlarını bəyan etdilər. Lakin hələ fevralda bolşeviklərin mərkəzi Qafqaz Diyar Komitəsinin bürosu ayrıca Dağlı Sovet Cümhuriyyətinin yaradılmasının əleyhinə çıxmış və müstəqillik ideyalarını yayanları inqilaba xəyanətdə günahlandırmışdı (79). Buna görə də Dağıstanın Rusiyaya qatılmasını hazırlayan rus bolşeviklər gələcəkdə müstəqillik tərəfdarı olan Şimali qafqazlıların mümkün silahlı müqavimətinin qarşısını almaq üçün dağlılara yardımçı olacağı şübhə doğurmayan türk hərbi mütəxəssislərinin bu bölgədən uzaqlaşdırılmasına çalışdılar.

Niyyətlərini həyata keçirmək naminə bolşeviklər bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Məsələn, belə bir fakt məlumdur ki, Nuru paşanı məhv etmək üçün şərait yaratmaq məqsədi ilə onlar Kular kəndi yaxınlığında denikinçilər üzərinə komandanlıq tərəfindən razılaşdırılmamış təxribat xarakterli zərbə endirmiş, düşmən əks-hücuma keçdikdən sonra isə özləri bilərəkdən geriye çəkilərək hadisələrdən xəbərsiz "müttəfiqləri" Nuru paşanın hərbi dəstələrinin mühasirəyə düşməsinə şərait yaratmışdılar. Lakin mühasirədən çıxmağa müvəffəq olan Nuru paşa həmin həmləni təşkil edənləri yanına izahat üçün çağırarkən təxribatın müəllifi Tasim bəy adı ilə tanınan gərgəh rəisi rus bolşeviki Tasuy məsələnin üstünün açıldığını hiss edib gizləncə Bakıya qaçmışdı (80). Başqa bir rus bolşeviki Dyakov etiraf edir ki, onlar Nuru paşanın əmrlərini sabotaj edir və Qızıl Ordunun yaxınlaşmasına hazırlaşdılar (81).

Nəhayət, sovet ordusunun Şaritsın və Həştərxan cəbhələrində komandanı olan Tuxaçevskinin şəxsi köməkçisinin qərgəhla birlikdə Dağıstana gəlməsindən sonra bolşeviklər niyyətlərini açıq bəyan etdilər. Onlar türk subayları qarşısında qati şəkildə komandanlığın özlərinə təhvil verilməsi tələbini qaldırdılar. Bu isə Denikinə qarşı döyüşlərdə

dünənki müttəfiqlər olan kommunistlərlə türk zabitləri arasında silahlı toqquşmalara yol açdı. Eyni zamanda dağıstanlıların özləri arasında da ideoloji fərqlər səbəbilə parçalanma baş verdi (82).

"Azərbaycan" qəzeti vəziyyəti təhlil edərək yazırdı: "Kommunistlər cəbhə problemlərindən çox Dağıstanın bolşevikləşdirilməsi və əslində vətəndaş qarşিদur-masının yaradılması ilə məşğuldurlar" (83). "Artıq uzun müddətdir ki, bolşeviklərin Dargi dairəsinin bir sıra kəndlərində türklər əleyhinə təbliğat aparıldığı məlum olsa da, Dağıstan hərbi qüvvələrinin türk komandanlığı Denikinə qarşı mübarizə aparanlar arasına nifaq salmamaq üçün həmin təxribatlara qarşı ciddi tədbirlər görməmişdilər. Bu yaxınlarda Müdafiə Şurasının sədri Əli Hacı bolşeviklərin başçılarını yanına çağıraraq onlara Dağıstanda sovet hakimiyyətinin yaradılması nəfınə təbliğatlarını dayandırmağı təklif etmişdir. Lakin kommunistlər ümumiyyətlə komandanlığın əmrinə tabe olmaqdan imtina etmişlər. Bu son fakt xalqın hiddətinə səbəb olmuşdur" (84).

Bundan sonrakı hadisələri öz xatirələrində qələmə alan Dağıstan bolşeviki Osman Osmanov yazır: "Şeboldayev məni çağıraraq Nuru paşa və Kazım bəy üzərinə hücum etmək üçün təcili dəstə hazırlamağı və onlar əleyhinə təbliğat kampaniyasını gücləndirməyi tapşırırdı" (85). Mart ayının 5-də bolşeviklər güya müzakirələr aparmaq məqsədilə Kazım bəyi Urma adlı kəndə çağırmışdılar. Kazım bəy gəldikdən sonra isə digər yerlərdəki bolşevik dəstələrini gizləncə yardıma çağıraraq, səhər tezdən Urmanı mühasirəyə almağı düşündürdülər. Lakin işdən xəbər tutan Kazım bəy cəld tərpnərək gecə ikən hücumu keçmiş və Müdafiə Şurasının bu təxribatı hazırlayan bolşevik üzvlərinin bir hissəsini həbs etmişdi. Amma Əli Hacı'nın işə müdaxiləsindən sonra Kazım bəy həbs etdiyi bolşevikləri azad etdi.

Mart ayının 12-də Rusiya Kommunist Partiyasının Qafqaz Diyar Komitəsi Dağıstan Vilayət Komitəsinə nəyin bahasına olursa-olsun, hətta "ən qanlı qırğınlardan belə çəkinmədən" Nuru paşanın məhv edilməsini tapşırır (86). Bunun ardınca bolşeviklər türklərdən hərbi anbarların açarlarını təhvil verməyi tələb edirlər. Lakin rədd cavabı alandan sonra zorakılığa əl ataraq Qumuxdakı türk dəstələri üzərinə qəfil hücum edirlər. Lakin Nuru paşanın əks həmləsi ilə Məcəlis və Qumuxdakı bolşevik qərargahları dağıdılır. Eyni zamanda Nuru paşanın əmri ilə Kazım bəy Levaşiyə gələrək burada qərar tutmuş 200 nəfərlik bolşevik dəstəsini qısa atışmadan sonra həbs edir. Bu atışma zamanı Dağıstan bolşeviklərindən Kazbekov öldürülür. Əhali türklərə yardımçı olaraq qonşu kəndlərdəki bolşevik təbliğatçıları qovur. Levaşidə bir toplantıda dağıstanlılar bildirirlər ki, sovet Rusiyasının orduları Dağıstan sərhəddini keçəcəyi təqdirdə son damla qanlarına qədər müqavimət göstərəcəklər və yeganə məqsədləri müstəqil Dağıstan Cümhuriyyətinin bərpasıdır" (87).

Bu zaman bir qrup dağıstanlı həm Əli Hacı Akuşalını, həm də Azərbaycan hökumətini inandırmağa çalışırdılar ki, türklərin Dağıstanda olması Qızıl Orduya

Dağıstan ərazilərinə girməyə əlavə bəhanə verə bilər və eyni zamanda dağıstanlıların öz aralarında ideoloji mübarizə ilə nəticələnmə bilər. Buna görə də Azərbaycanın baş naziri Nəsim bəy Usubbəyli Dağıstan Müdafiə Şurasının buradakı səfəri ilə görüşündə Nuru paşadan Bakıya dönməyini xahiş edəcəyinə söz vermişdi" (88).

Lakin cəmi bir neçə gün sonra sovet Rusiyasının XI Ordusu Dağıstana daxil oldu. Təəssüf ki, Müdafiə Şurasının sədri Əli Hacı bu məqamda türkləri müdafiə etmədi (89). Bolşeviklərin təzyiqlərindən sonra Əli Hacı Kazım bəylə əlaqələrin kəsilməsinə dair qərar çıxararaq onu Levaşiyə çağırdı. Burada Kazım bəy silahlarını təhvil vermək tələbinə: "Biz 600 ildir ki, İslamın önündə gedirik, indi siz türklərə əl qaldırmağa çalışırsınız" - cavabını verərək döyüşü dayandıracağını amma silahlarını təhvil verməyəcəyini bəyan etdi. Bolşeviklərin zor təbiiq etmək cəhdinin qarşısını isə hətta Əli Hacı'nın "mən Dağıstanda türk qanının axıdılmasına imkan verməyəcəyəm" - sözləri belə ala bilmədi (90). Rıslar Şeyxin üzünə açıq-aşkar ağ olmağa cürət etməsələr də Kazım bəy Levaşidən çıxarkən onu həbs etmək üçün cəhd göstərdilər. Lakin bir bolşevikin etiraf etdiyi kimi qibtə olunması "şücaət və cürət" göstərən Kazım bəy tək ola-ola bütöv bir dəstənin mühasirəsindən qurtula bildi (91). Lakin bolşeviklər Nuru paşa və Kazım bəy kimi komandanları həbs edə bilməsələr də, Qafqaz istiqlalı uğrunda böyük fədakarlıqlar göstərmiş digər 130 türk zabiti ələ keçirə bildilər (92).

Qafqazın sovet Rusiyası tərəfindən işğalı

Qızıl Ordunun Çeçenistan və Dağıstana girməsindən sonra bolşeviklərin apardıqları bütün təbliğatlara baxmayaraq yeni xalq üsyanının qarşısını ala bilmədilər. Lakin Uzun Hacı'nın vəfat etməsi və eyni zamanda Əli Hacı'nın Dağıstan bolşevikləri ilə anlaşması üsyana liderliyi kimin edəcəyi məsələsini gündəliyə gətirirdi.

Ş.Erel yazır ki, Uzun Hacı vəfat etməzdən əvvəl Venedo yaxınlığındakı Kayış-Yurt məntəqəsində 1920-ci il may ayının 11-də yeni Dağıstan Cümhuriyyəti istiqlalıyyətinin ildönümündə bir qurultay toplayır. Bu qurultayda həmçinin sabiq Osmanlı zabitlərindən İsmayıl Hakkı bəy, Əziz Meker və Mustafa Şahin də iştirak edirdilər. Məcəlisə yazılı müraciət edən Şeyx mübarizənin dayandırılmamasını, özündən sonra İmam Şamilin Osmanlıda olan oğlu Kamil paşanın Əmir seçilməsini tövsiyə edirdi. Qurultay xəstə yatağında olan Şeyxin bu son məsləhətini qəbul edərək Kamillə görüşə bir elçi göndərmişdi. Lakin həmin dövrdə Süriyada olan Kamil isə yazdığı cavab məktubunda Osmanlı ağır vəziyyətdə ikən hərbi xidmətini yarımçıq qoymayacağını bəyan etmiş, lakin üsyana mənəvi dayaq üçün oğlu Seyid Şamili Çeçenistana göndərəcəyinə söz vermişdi. Əmir Uzun Hacı'nın İmam Şamil

nəslinə müraciət etməsinin məqsədi, hərəkata daxili ziddiyyətlərdən uzaq, parçalanmanın qarşısını ala biləcək, bütün dağlı xalqlarının eyni ehtiramla yanaşacağı və əhalini öz nüfuzu ilə qeyd-şərtsiz ətrafında toplamaq imkanına malik bir lider gətirmək idi. Bunun üçün isə artıq əfsanəyə çevrilmiş İmam Şamil nəslinin nümayəndəsindən uğurlu seçim ola bilməzdi. Gənc Seyid Şamili üsyana rəhbərlik etməyə dəvət eməklə dağlılarda mənəvi ruh yüksəkliyinə nail olmaq onları tarixi hisslər üzərində bolşeviklərlə mübarizəyə cəlb etmək mümkün idi.

1920-ci ilin iyunun sonlarında Qafqaz qəhrəmanı İmam Şamilin nəvəsi Tiflisə gəlmişdi (93). Avqust ayının axırında Şimali Qafqaz müftisi İmam Nəcməddin Seyid Şamili görmək üçün Gürcüstana getmişdi. Məhz bu dövrdə Gürcüstanla sərhəddə yerləşən Didoy və Antsux-Kapuça sahələrində sovet Rusiyası qüvvələri ilə dağlılar arasında ilk iri miqyaslı hərbi əməliyyatlar başlamışdı. Bolşeviklər Gürcüstandan qayıdan İmam Nəcməddinin ələ keçirilməsi üçün Atayevin rəhbərliyi ilə dəstə göndərmiş, lakin yerli əhali kommunistlərin dəstələrinə qarşı ayağa qalxaraq onların əsas hissəsini məhv etmişdi. Bundan sonra İbrahim Hacı adlı partizan liderinin başçılığı altında bir dəstə aktiv hərbi əməliyyatların başlanması xəbərini və ona rəhbərlik etmək xahişini Seyid Şamilə çatdırmaq üçün Gürcüstana yenidən yola düşmüşdü. Sentyabrın əvvəllərində iyirmi yaşlı Seyid Şamil Laqodex yolu ilə Dağıstana girmişdi. Həmin keçiddə iştirak edən Ş.Erel yazır ki, bu keçiddə Seyid Şamili 50-60 nəfərlik dağıstanlı və çeçenlərdən ibarət dəstə müşayiət edirdi (94). Seyid Şamilin gəlişindən sonra İmam Nəcməddin Didatlı kəndində qurultay çağırılmış və bundan sonra üsyana avarlarla məskunlaşmış bütün Qunib, Avar, Andi dairələri qoşulmuşdu.

Lakin 1920-1921-ci illərdə Azərbaycan və Gürcüstanın sovetləşdirilməsindən sonra üsyan tədricən səngiməyə başlamış, 1921-ci ilin may ayından etibarən açıq müharibə xarakterli əməliyyatlar dayandırılmışdı. Ancaq partizan müharibəsi hələ uzun müddət davam edəcəkdə. Fəal hərbi əməliyyatların azalmasından sonra dağlı üsyanının rəmzi rəhbəri olan Seyid Şamil Türkiyəyə qayıdaraq sonralar Dağlı mühacir hərəkatına liderlik etmişdi. Şimali Qafqaz müftisi İmam Nəcməddin isə 1925-ci ildə Sovet hökuməti tərəfindən Çeçenistan dağlarında ələ keçirilərək güllələnmişdi.

1921-ci il yanvarın 20-də Moskva hökumətinin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin fərmanı ilə Şimali Qafqazın rəsmən sovet Rusiyasına qatılması haqqında qərar verilmiş və burada iki - Dağıstan və Dağlılar Muxtar Sovet Sosialist Cümhuriyyətləri təsis olunmuşdu.

* * *

1. Cabağı W.G. Qafqaz-Rus mücadelesi. İstanbul, 1967, s. 88.
2. Bammate H. Le Caucase et la Revolution Russe. Paris, 1929, s. 40.
3. Erel Ş. Dağıstan vo Dağıstanlılar. İstanbul, 1961, s. 175.
4. Cabağı W.G. Qafqaz-Rus..., s. 88.
5. Красный Архив, т. 68, М.; 1935, с 149.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv (ARDA), fond 970, siy. 1, sax. vahidi 1, v.3(arxa).
7. Yenə orada, v. 4.
8. Тахо-Годи А. Революция и контр-революция в Дагестане. Махачкала, 1927, s. 61.
9. Bammate H. Le Caucase et la Revolution..., s. 42.
10. Красный Архив..., s. 129.
11. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996, s. 52.
12. Cabağı W.G. Qafqaz-Rus..., s. 88.
13. Bammate H. Le Caucase et la Revolution..., s. 40-41.
14. "Бакинский рабочий" qəzeti, 16 may 1918.
15. Красный Архив..., s. 130.
16. Yenə orada, s. 131.
17. Тахо-Годи А. Революция и контр-революция..., s. 63.
18. Yenə orada, s. 64.
19. Красный Архив..., s. 133.
20. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 52.
21. Красный Архив..., s. 130-132.
22. Yenə orada, s. 135.
23. Тахо-Годи А. Революция и контр-революция..., s. 67.

24. Yenə orada, s. 65.
25. Yenə orada, s. 67-68.
26. Rusiya EA-nın Dağıstan Filialı Tarix, Dil, Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar fondu, siy. 1489, v. 20.
27. Документы внешней политики СССР, т I, М., 1957, s. 335-338.
28. Борьба за Советскую власть в Сесверной Осетии. Сборник документов. Орджоникидзе: 1957, с. 92.
29. ARDA, f. 894, s. 10, s.v. 123, v. 91.
30. Cabağı W.G. Qafqaz-Rus..., s. 89.
31. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 140.
32. Erel Ş. Dağıstan və..., s. 178.
33. Cabağı W.G. Qafqaz-Rus..., s. 89.
34. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 140.
35. Yenə orada, s. 142.
36. Erel Ş. Dağıstan və..., s. 178.
37. Тахо-Годи А. Революция и контр-революция..., s. 78.
38. Rus çar Pyotrün şərafinə çar hökuməti tərəfindən Port-Petrovsk adlandırılan bu şəhər 1918-ci ilin aprel ayında Dağıstan milli qüvvələri tərəfindən qısa bir müddətə bolşeviklərdən azad edildikdən sonra onun adı dəyişdirilərək Şamil-Qala qoyulmuşdur. Türk mənbələrində bəzən İnci-qala da adlandırılır. Hal-hazırda isə Dağıstanın paytaxtıdır və 1918-ci ildə öldürülmüş Dağıstan sosialistlərindən Махаç Даходайevin şərafinə sovet dövründə şəhərə Махаçqala adı verilmişdir.
39. Аликберов Г.А. Революция и гражданская война в Дагестане. Махачкала, 1962, с. 102.
40. Тахо-Годи А. Революция и контр-революция..., s. 70.
41. Rusiya Elmlər Akademiyasının Dağıstan Milli Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Əlyazmalar Fondu (REA DMM TEA), fond 2, siyahi 1, sənəd 60, s. 103-105.
42. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 144.
43. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 145; REA DMM TEA, fond 2, siyahi 1, sənəd 60, səhifə 103-105.
44. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 145.
45. "Dağıstan" qəzeti, 14 oktyabr 1918, № 1.
46. REA DMM TEA, fond 2, siyahi 1, sənəd 60, səhifə 103-105.
47. Тахо-Годи А. Революция и контр-революция..., s. 79-81.
48. "Azərbaycan" qəzeti, 10 noyabr 1918.
49. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 155.
50. "Azərbaycan" qəzeti, 17 noyabr 1918.
51. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 155.
52. Yenə orada, s. 157.
53. Yenə orada, s. 161.
54. Yenə orada, s. 161.
55. Erel Ş. Dağıstan və..., s. 178.
56. "Azərbaycan" qəzeti, 17 noyabr 1918.
57. Yenə orada.
58. "Горцы Кавказа" журналі, № 21-23, октябр-декабр, 1930.
59. Тахо-Годи А. Революция и контр-революция..., s. 128.
60. Дьяков А.З. Борьба горцев и русских партизан за Советскую Власть в Южном Дагестане (1919-1920). Борьба за власть Советов в Дагестане. Махачкала, 1957, с. 106.
61. ARDA, f. 894, s. 10, s.v. 123, v. 178.
62. "Беднота" qəzeti, 19 sentyabr 1919.
63. "Беднота" qəzeti, 11 oktyabr 1919.
64. "Беднота" qəzeti, 18 oktyabr 1919.
65. Гатуев Дз. "Империя" Узун Хаджи// "Журн. Революционный Восток", № 4-5, М., 1928, с. 239.

66. "Беднота" qəzeti, 26 sentyabr 1919.
67. "Беднота" qəzeti, 23 oktyabr 1919.
68. Ратгаузер Я.А. К истории гражданской войны на Тереке. Баку, 1928, с. 142.
69. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar, İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi (ARSPİHDA), f, 176, siy 1, s.v. 76к.
70. Сафаралиев Г. Касные партизаны Южного Дагестана в борьбе против Деникина. Борьба за власть советов в Дагестане. Махачкала, 1957, с. 94.
71. "Azərbaycan" qəzeti, 18 fevral 1920.
72. Yenə orada.
73. Борьба за установление и упрочение Советской Власти в Дагестане. 1917-1921 г.г. Сборник документов и материалов. М., 1958, с. 381-382.
74. Османов О. Борьба Дагестанских партизан против Деникина. Борьба за власть советов в Дагестане. Махачкала, 1957, с. 74.
75. Кашкаев Б. Борьба за советы в Дагестане. Москва, 1963, с. 224-225.
76. "Azərbaycan" qəzeti, 18 fevral 1920.
77. "Новый Мир" qəzeti, 5 fevral 1919.
78. "Azərbaycan" qəzeti, 17 mart 1920.
79. "Azərbaycan" qəzeti, 18 fevral 1920 və 17 mart 1920.
80. Дьяков А.З. Борьба горцев и русских партизан..., с. 115-116.
81. Yenə orada, s. 131.
82. "Azərbaycan" qəzeti, 18 fevral 1920.
83. "Azərbaycan" qəzeti, 11 fevral 1920.
84. "Azərbaycan" qəzeti, 18 mart 1920.
85. Османов О. Борьба Дагестанских партизан..., с. 74.
86. ARSPİHDA, f, 276, siy. 3, s.v. 110, v. 89.
87. "Azərbaycan" qəzeti, 18 mart 1920.
88. ARDA, f. 894, s. 10, s.v 123, v. 1043.
89. "Azərbaycan" qəzeti, 17 mart 1920.
90. Османов О. Борьба Дагестанских партизан..., с. 78-79.
91. Yenə orada, s. 79.
92. Сафаралиев Г. Касные партизаны Южного Дагестана..., с. 86.
93. Erel Ş. Dağıstan və..., s. 185-186.
94. Yenə orada, s. 188.

YUXARI QARABAĞDA MÜVƏQQƏTİ GENERAL-QUBERNATORLUĞUN YARADILMASI VƏ ERMƏNİ SEPARATİZMİNİN LƏĞV EDİLMƏSİ

(1918-1920-ci illər)

Havva Məmmədova*

Azərbaycanın Ermənistanla mübahisəli ərazi məsələlərini dinc yolla niza-ma salmaq cəhdi müsbət nəticə vermədi. Digər tərəfdən, Ermənistanın qızıışdırdığı erməni silahlı dəstələri Yuxarı Qarabağda separatçılıq əməllərini daha da genişləndirirdilər. Ermənilərin bölgədə möhkəmlənməsi təhlükəli xarakter almışdı. Belə vəziyyət Azərbaycan hökumətini daha ciddi tədbirlər görmək zərurəti qarşı-sında qoymuşdu. Bu sahədə görülməli tədbirlər arasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasını təmin etmək məqsədilə Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən ayrıca Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 15-də keçirilən iclasında Qarabağda vəziyyət haqqında daxili işlər naziri X.Xasməmmədovun məruzəsi dinlənilmişdir. Azərbaycan hökumətinin qərarlar jurnalından aydın olur ki, həmin iclasda aşağıdakı qərar (Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilən 1919-cu il 15 yanvar tarixli, 359 sayılı çıxarış) qəbul edilmişdir: "Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları hüduqlarında - məruzədə göstərilən hüquq və vəzifələrlə müvəqqəti general- qubernator vəzifəsi təsis olunsun; Daxili İşlər Nazirliyinə tapşırılsın ki, hökumətin növbəti iclasınadək general-qubernator vəzifəsinə namizəd göstərsin və onun sərəncamına nə qədər məbləğdə vəsait buraxılmasının zəruriliyi barədə öz mülahizələrini təqdim etsin" (1).

Həmin məruzədə, ilkin olaraq son iki ildə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində yaranmış siyasi-hərbi vəziyyətin qısa, lakin dolğun səciyyəsi verilmiş, ən başlıcası isə bu iki bölgənin birləşdirilməsi əsasında ayrıca general-qubernatorluğun yaradılmasının zəruriliyi və əhəmiyyəti tutarlı dəlillərlə əsaslandırılmışdır. Adı çəkilən qəzalarda vahid general-qubernatorluğun təşkilinin vacibliyi isə, ümumiyyətlə, aşağıdakı amillər və dəlillərlə izah edilirdi.

Birinci, Zəngəzur, Şuşa və qonşu qəzaların dağlıq hissələrində məskunlaşan ermənilər Rusiyadakı Fevral inqilabı və Transqafqaz hökumətinin formalaşdığı vaxtdan etibarən daşnak təşviqatçıların təsiri ilə təcrid olunmağa və özlərinin xüsusi inzibati vahidlərini (quberniyalarını) yaratmağa cəhdlər göstərməyə başlamışdılar. Bu zəmində də hökumətə itaətsizlik halları çoxalmış, bölgələrin müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlar baş vermişdi.

İkinci, Şimali Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini elan etdikdən son-ra bölgələrdə yaşayan ermənilərin separatçıq meyilləri daşnak təbliğatının qüvvətlənməsi, daxildəki və xaricdəki bəzi qüvvələrin fəal yardımı hesabına daha da məqsədyönlü (Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistanla birləşmək) xarakter almışdır. Yeni yaranmış Azərbaycan hökuməti çoxlu ağır və kəskin problemlərlə qarşılaşdığından, hələlik yalnız mərkəzdə öz dövlətçiliyini möhkəmləndirməyə imkan tapdığından, kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik olmadığından, bir sıra regionlarla hərtərəfli əlaqələr saxlamağın qeyri-mümkünlüyü və s. ucbatından Zəngəzurda və onunla qonşu qəzalarda erməni separatçı hərəkatının qarşısını almaqda çətinlik çəkir.

Üçüncü, həmin bölgələri Azərbaycandan qopararaq Ermənistanla birləşdir-mək ideyasını açıq elan edən Andronikin hərbi hissələrinin bu yerlərə soxulması vəziyyəti daha da kəskinləşdirmişdir. Bu məqsədlə yerli ermənilər tərəfindən dəsi-lahlı dəstələr yaradılmış, onların azərbaycanlıların kəndlərinə basqınları çoxalmış-dı. Nəticədə həmin ərazilərdə 150-dən çox Azərbaycan kəndi dağıdılmış, əhalinin çox hissəsi isə qonşu mahallara və hətta İrana üz tutmuşdur.

Dördüncü, yerli idarə orqanlarının nümayəndələri nə qədər təcrübəli olsa-lar da, ermənilərin ciddi hərəkatı ilə əlaqədar məsələlərdə və hadisələrdə sərbəst xətt yeritmək səviyyəsində deyildilər. Onların fəaliyyətinə fasiləsiz rəhbərlik və nəzarət edilməsinə ehtiyac duyulur. Qanuna görə bu iş Gəncə qubernatorunun səlahiyyətinə aid idi. Lakin baş verən hadisələr yerlərdə yerli idarə orqanlarının təcili tədbirlər görülməsini tələb etdiyi halda, qubernatorla əlaqə yaradılması nəinki xeyli vaxt aparır, hətta lazımı şərait

*Tarix elmləri namizədi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, millət vəkili.

olmadığından çətinlik yaranırdı. Deməli, yerlərdə xüsusi səlahiyyətləri olan və Mərkəz Azərbaycan hökumətindən bilavasitə zəruri göstərişlər ala biləcək xüsusi ali hakimiyyətin təşkili şəxsiz zəruriyyət təşkil edirdi (2).

1998-ci ildə "Elm" nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş kitabda göstərilir ki, Azərbaycan hökuməti özünün 15 və 29 yanvar tarixli iclaslarında Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və bu vəzifəyə general-qubernator Xosrov bəy Sultanovun təyin olunması haqqında qərarlar qəbul etdi və qubernatorluğun ilkin xərcləri üçün 5 milyon manat pul ayrıldı (3).

Deyilənlərdən irəli gələn məntiqi nəticə kimi məruzədə Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üçün mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla müvəqqəti general-qubernator vəzifəsi yaradılması zəruri hesab edilir. Eyni zamanda general-qubernatora mövcud qanunvericiliyə müvafiq hüquqlar və səlahiyyətlər verilməsi, məhkəmə və dövlət nəzarəti nümayəndələrindən savayı, qəzalardakı bütün idarələrin və vəzifəli şəxslərin ona tabe etdirilməsi qeyd olunurdu.

Məruzədə general-qubernatorun vəzifələri də dürüst və konkret müəyyənləşdirilirdi: erməni hərəkətinə qarşı mübarizə və onun tamamilə ləğv edilməsi; yuxarıda göstərilən qəzalarda qəti qayda-qanun yaradılması; yerli hakimiyyətin təşkili; qaçqınların ərzaqla təmin olunması, onlara ümumi kömək göstərilməsi və əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması. Bu işlərin görülməsi məqsədilə general-qubernatorun yanında, ona kömək üçün özünün sədrliyi ilə xüsusi Şura yaradılması nəzərdə tutulurdu. Şuranın tərkibinə Hərbi, Ərzaq, Himayəçilik və Səhiyyə nazirliklərindən məşvərətçi səsi olan nümayəndələr daxil olmalı idi.

Müəyyən məsləhətləşmələrdən sonra Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 29-dakı iclasında "Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına general-qubernator təyin edilməsi haqqında DİN-nin məruzəsi" dinlənilirdi və aşağıdakı qərar qəbul edildi.

- a) Xosrov bəy Sultanovun general-qubernator təyin edilməsi;
- b) Nazirliyin 20 milyon manatlıq fondundan general-qubernatorluğun ehtiyacları üçün 5 milyon manat ayrılması;
- c) Həmin məbləğdən 1 mil. manatın general-qubernatorun sərəncamına indi buraxılması, ondan isə 728 min 300 manatın qubernatorluğun ştatının saxlanması, 600 nəfərlik suvarı dəstənin təşkili və bir ay müddətində təmin olunmasına, 271 min 700 manatın isə gözlənilməz, təcili tədbirlərə xərclənməsi;
- d) Yuxarıda qeyd olunan dəstənin sayının 3000 nəfərə çatdırılmasının mümkünliyünü etiraf etməklə, bunun hökumətin xüsusi göstərişi ilə həyata keçirilməsi" (4).

Maraqlıdır ki, general-qubernatorun müavinliyinə bolşevik Çingiz İldırım təyin olunmuşdu (5).

Yeni vəzifəyə təyin edildikdən sonra Xosrov bəy Sultanov hələ Bakıda ikən general-qubernatorluğun təşkili ilə əlaqədar olan bəzi işləri görmüş və 1919-cu il fevralın 12-də Şuşaya gələrək vəzifəsinin icrasına başlamışdır.

ADR hökumətinin bu addımı azərbaycanlı əhali tərəfindən böyük razılıqla qarşılanmışdır. Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, bu general-qubernatorluğun təşkili müvafiq bölgələrin bir sıra problemlərinin həllinə mühüm təsir göstərmişdi. Fikrimizcə, qubernatorluğun yaradılması Qarabağ ermənilərinin ADR hökumətini tanımalarında əsas amillərdən biri olmuşdu.

Xosrov bəy Sultanov Şuşaya gələn kimi Qarabağ torpağını erməni quldur dəstələrindən azad etmək üçün gərgin fəaliyyətə başladı. O, 1919-cu il fevralın 12-də Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının əhalisinə müraciət edərək onlara general-qubernatorluğun yaradılması səbəblərini izah etmişdir. Müraciətdə deyilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin yanvar ayında verdiyi qərarla Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları xüsusi general-qubernatorluğa daxil edilmişdir. Bu fəvqəladə tədbir onunla izah olunur ki, "Azərbaycanın ən gözəl güşələrindən olan dörd qəza bir ildən artıqdır ki, hərə-mərcliyin içindədir. Məsuliyyətsiz ünsürlərin rəhbərliyi altında silahlı dəstələr öz şəxsi iddialarını həyata keçirmək üçün kəndləri yandırır, əhalini məhv edir, minlərlə qadın və uşağı qaçqınlığa məruz qoyur. Əhalidən ümumi siyasi vəziyyət gizlədilir. Bu şəxslər özlərinin şəxsi məqsədlərini gizlədərək ona siyasi don geydirməyə çalışırlar. Bütün bunları nəzərə alaraq hökumət adları çəkilən dörd qəzada general-qubernatorluq yaratmağı nəzərə almışdır. Öz həyatını xalqına həsr etmiş bir ictimai xadim kimi mən bildirirəm ki, millətdən asılı olmayaraq qanunçuluğa və ədalətə ciddi əməl edəcəyəm və bildirirəm ki, general-qubernatorluğun rayonlarında yeganə hökumət — Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətidir və hamı məcburi şəkildə ona tabe olmalıdır. Hər hansı bir şəkildə qayda-qanunun pozulması, hərə-mərcliyə gətirib çıxarmış hərəkət general-qubernatorluğun qanunları ilə ciddi şəkildə cəzalandırılacaq. Qanun qarşısında hamı bərabərdir (6).

Xosrov bəy Sultanov Şuşada, Qarabağda və Zəngəzurdə vəziyyətlə hərtərəfli tanış olmaq üçün ingilis, Azərbaycan və erməni nümayəndələrinin iştirakı ilə bir neçə rəsmi müşavirə keçirdi. Həmin müşavirələrin protokollarından məlum olur ki, general-qubernator yaranmış vəziyyətə çox ciddi yanaşmış və hər bir məsələyə aid konkret göstəriş vermişdir.

İlk müşavirə 1919-cu il fevralın 15-də keçirilmiş və aşağıdakı məsələlər müzakirə edilmişdir:

1. Erməni-Azərbaycan münaqişəsi, erməni qaçqınlarının müvəqqəti məskunlaşdırılması və köç məsələsi;
2. Milis orqanlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və at-araba mükəlləfiyyəti;

3. Ərzaq məsələləri, əkin və bağ sahələrinin genişləndirilməsi;
4. Müsəlman qaçqınlarının öz yerlərinə qaytarılması;
5. Tibbi işlər;
6. Məktəb işləri;
7. Çağırışçılar məsələsi;
8. Poçt və teleqraf;
9. Cari məsələlər (7).

Müşavirədə çıxış edən Xosrov bəy Sultanov bildirmişdir ki, müşavirəni çağırmaqda məqsəd, onun iştirakçılarını ölkədə olan vəziyyətlə tanış etmək, müvafiq tədbirlər görməklə normal həyat tərzini bərpa etməkdən və həmçinin ahəngdar, planlı iş sistemi yaratmaqdan ibarətdir.

İclasda çıxış edən Cavanşir qəza rəisi Bəhram bəy Məlik Abbasov bildirmişdir ki, hələlik sakitlikdir, lakin "millət təəssübkeşləri" əhali içərisinə narazılıq salırlar. O, qeyd etmişdir ki, erməni əhalisi Azərbaycan dövlətinin hakimiyyətini qəbul etməyə və hətta dağılmış 10 erməni kəndinin əhalisi azərbaycanlı kəndləri ilə birləşməyə hazırdır. Onun verdiyi məlumata görə qəzada 48 erməni kəndi və 277 azərbaycanlı kəndi varmış. Əhalinin nisbəti isə belə imiş: 24607 nəfər erməni və 48064 nəfər azərbaycanlı. Onun dediyinə görə son məlumatda azərbaycanlıların sayının 63000 nəfər olduğu müəyyən edilmişdir.

Qəza rəisi aşağıdakıları təklif etmişdir: 1) Andronikin və onun hərbi dəstələrinin Qarabağdan çıxarılması; 2) Azərbaycanın dövlət hakimiyyətini qəbul edən kasıb erməni əhalisinə ərzaqla yardım göstərilməsi; 3) Munaqişədə olan kəndlər arasında polis gözətçi məntəqələri yaradılması; 4) Araqarıxdıran erməniləri əhali özü kənddən çıxarmalı.

Zəngəzurun qəza rəisi Camal bəy Sultanov çıxışında demişdir ki, Andronik Ararat respublikasından xüsusi göstəriş alır, ingilis nümayəndəliyi isə ona hərbi yardım göstərir və ona bu məqsədlə iki milyon manat pul vermişdir. O, qeyd etmişdi ki, Zəngəzur qəzasında 166 Azərbaycan kəndi dağıdılmışdır. Burada 37000 azərbaycanlı yaşayırdı. Qaçqınlıq zamanı azərbaycanlıların 30 faizi var-dövlətini itirmişdir və dağılmış Azərbaycan kəndlərində ermənilər yaşayırlar. Dörd kənd isə ermənilərin hakimiyyəti altındadır.

Qəza rəisi daha sonra aşağıdakı faktları açıqlamışdır:

1. 1-ci sahədə 20 kənd ermənilər tərəfindən yandırılıb. Bunu ingilis missiyasının mayoru Qibbon da təsdiq etmişdir.
2. Zəngəzurdan didərgin düşmüş Azərbaycan qaçqınları özlərinə məxsus əmlaklarının böyük hissəsini itirmişlər.
3. Andronikin dəstəsində 400-500 adam vardır. O, istəsə ingilislərin icazəsi ilə səfərbərlik elan edə bilər.

4. Bu təkliflərə əlavə olaraq B.Məlik Abbasov bildirmişdir ki, Andronik Zəngəzur xəznədarında 400 atlı və 600 piyadadan ibarət qoşununa hazırlıq görür. Onun qoşunu Qatar zavodunda yerləşir.

5. Andronikin Ararat Respublikası ilə əlaqəsi Sisyan vasitəsi ilə həyata keçirilir (8).

Göründüyü kimi, Azərbaycan hökuməti hadisələrə obyektiv yanaşmış, milli ədavəti dinc yolla nizama salmağa çalışmış, erməni və azərbaycanlı qaçqınlarına münasibətdə heç bir fərq qoymamışdır. Lakin ingilislərin ikiüzlü siyasəti üzə çıxmışdır. Andronikə və onun quldur dəstəsinə qarşı ciddi tədbirlər görülməsi ön plana çəkilmişdir.

Şuşa qəza rəisi Abış bəy Qalabəyov çıxış edərək bildirmişdir ki, ikinci azərbaycanlı alayı Şuşa qalasına gələndən sonra vəziyyət nəzərə cərpacaq dərəcədə yaxşılaşmağa doğru dəyişmişdir. Lakin ingilislər bu alayın gəlməsindən narazı qalmış-lar. Qorxuya düşmüş ermənilər ayrı-ayrı yerlərdə iclaslar keçirirlər. Əgər ermənilər əvvəlcə müstəqil Qarabağ dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdılarsa, indi Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək istəyirlər. Hətta onlar bu məqsədlə Ararat res-publikasına göndərilmək üçün nümayəndə heyəti də seçmişlər.

O demişdir ki, Şuşa qəzasının erməni başçıları gələcəkdə də Ermənistandan və Rusiyadan aldıkları maddi yardımla Qarabağ uğrunda mübarizəni davam etdirməyi planlaşdırmışlar. Buna görə də qəza rəisi aşağıdakıları təklif etmişdir: 1) Şuşa qəzasında araqarıxdıran Sokrat bəy və onun əlaltıları qəzadan çıxarılın; 2) Azərbaycanın Dövlət hakimiyyətini tanımayan erməni məmurlarına əmək haqqı verilməsi dayandırılın; 3) Şuşa şəhərinin erməni başçıları işləmədiyi üçün onların öz vəzifələrindən azad edilməsi məsələsi qaldırılın. Bu axırıncı təklifə əlavə olaraq çıxış edən Kərim ağa Mehmandarov Şuşa şəhər idarəsinin yarıtmaz olduğunu qeyd etmiş və bildirmişdir ki, mən bu məsələni Bakı şəhər duması qarşısında qaldırmışam. Lakin yaxın gələcəkdə bələdiyyə seçkiləri keçiriləcəyi nəzərə alınaraq seçkilərə qədər bu məsələnin müzakirəsini təxirə saldılar.

Məruzədə belə məlum olur ki, Yuxarı Qarabağ məsələsini qaldıran yerli ermənilər deyil, əslində Ermənistan Respublikası və Daşnaksütun partiyasının buradakı emissarları olmuşdur. Həmçinin, məruzədə bu fikir də təsdiq olunur ki, Azərbaycan hökuməti az da olsa ciddi bir tədbir görən kimi ermənilər öz takti-kalarını dəyişməyə məcbur olurlar, nəzərlərini ingilislərin və Rusiyanın köməyinə çevirirlər.

Cəbrayıl qəzasından gələn nümayəndə öz çıxışında bildirmişdir ki, 28 kəndin 3-də ermənilər yaşayır. Burada da erməni-Azərbaycan münasibətləri gərgin vəziyyətdədir. Erməni kəndlərinin nümayəndəsi Artyom Lalayev və Cəbrayıl qəza rəisinin müavini Hacıbəyov bu gərgin münasibəti aradan qaldırmaq üçün görüşüb söhbət aparmışlar. Lakin bununla belə, Arakel kəndinin erməniləri azərbaycanlıların daha çox toplaşdığı bazara xaincəsinə hücum etmişlər. Çıxış edən nümayəndə axırda Andronikin və onun qanıqən quldur dəstəsinin Zəngəzur bölgəsindən çıxarılması təklifini irəli sürmüşdür. Müşavirədə öz ev-əşiyini tərk etmiş qaçqınları zəruri ərzaqla təmin etmək və erməni-Azərbaycan münasibətlərini dinc yolla nizama salmaq üçün əhali içərisində təbliğat işinin gücləndirilməsi məsələləri də müzakirə edilmişdir.

Xosrov bəy Sultanovun yanında keçirilən müşavirədə qarın yatalağı xəstəliyinə tutulmuş erməni qaçqınları üçün münasib binanın ayrılması haqqında məsələyə toxunularaq, bildirmişdir ki, hələlik xəstələr öz əvvəlki yerlərində qalsınlar, ermənilərin və ingilis missiyasının nümayəndələri ilə birgə müşavirə keçiriləndən sonra həmin xəstələr müvafiq yerlərə köçürüləcəkdir.

X.B.Sultanov müşavirədə yekun çıxışında bildirmişdir ki, şəhər bələdiyyə işçiləri yarıtmaz işlədiklərinə görə öz vəzifələrindən tezliklə azad ediləcəkdir. İşlərində qüsuru olanlar vəzifələrindən çıxarılacaq, daha vicdanlı və səriştəli adam-larla əvəz olunacaqdır. Əhaliyə xəbər verilsin ki, rüşvət almış məmurları birinci dəfə böyük məbləğdə cərimə və yaxud da həbsxana gözləyir, bu hal təkrar olunarsa onlar bölgədən sürgün olunacaqlar;

Kəndxudaların maaşı dövlət hesabına ödənilsin;

Şəhər bələdiyyə işçilərinin maaşını vermək mümkün olmadığından milis sisteminin hesabından ödənilsin (9).

Müşavirədə daha sonra taxıl, sənaye və çoxişlənən malların qiymətləri məsələləri müzakirə edilmiş və onların həll edilməsi üçün qəza rəislərinə göstərişlər verilmişdir. Cavanşir qəza rəisinə tapşırılmışdır ki, Tərtər çayından ayrılan su kanallarının normal işləməsinə təmin etsin. Sonra Şuşa qəza rəisi at-araba mükəlləfiyyəti haqqında çıxış etmişdir. Müşavirədə qərara alınmışdır ki, əlavə yük avtomaşınları alınsın və digər nəqliyyat vasitələri səfərbərliyə cəlb edilsin. Əhəlinin yoxsul vəziyyətdə yaşayan hissəsi bu mükəlləfiyyətdən azad edilsin (10).

Əsas məsələlərdən biri də orduya çağırış və ordunun təşkil edilməsi idi. Ona görə təklif olundu ki, hər bir yaşayış məntəqəsində xüsusi icma komissiya yaradılsın və ona nəzarət gücləndirilsin.

1919-cu il fevralın 16-da Xosrov bəy Sultanovun yanında növbəti müşavirə keçirilmişdir. Burada əsasən məktəb məsələsi müzakirə edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, Qarabağ və Zəngəzurd erməni-azərbaycan münasibəti zamanı onsuz da sayca az olan məktəblər dağıdılmış və müəllimlər öz yerlərini tərk etmişlər. Müşavirədə səhiyyə nazirinin nümayəndəsi C.Lənbaranski demişdir ki, səhiyyə naziri Gendes respublikada yoluxucu və yoluxucu olmayan xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başlamışdır. General-qubernator Şuşada 100 çarpayılıq xəstəxananın tikilməsi və lazım olan tibbi avadanlığın alınması və həkimlərə maaş verilməsi üçün vəsait ayırmışdır. Lakin Xosrov bəy bildirmişdir ki, Qarabağ əhalisinə tibbi xidmət göstərmək üçün böyük bir xəstəxananı təkcə Şuşada yox, həm də əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Ağdamda da açmaq lazımdır. Bizim hazırladığımız lahiyəyə görə bütün qəzalarda xəstəxanalar açılmalıdır (11). Bizə məlumdur ki, Bərdənin Xan Ərəb kəndində feldşer məntəqəsi açılmışdır. Baxmayaraq ki, Qaryagində həkimlər olsa da, feldşer məntəqəsi yoxdur.

Zəngəzur qəza rəisinin nümayəndəsi C.Sultanov çıxışında demişdir ki, doktor Paroyans xəstəxananı öz avadanlığı ilə birlikdə Zəngilandan erməni rayonlarına aparmışdır. Buna görə azərbaycanlılar tibbi xidmətdən məhrum olmuşlar.

Bu müşavirədə çıxış edən Sosial-Təminat Nazirliyinin nümayəndəsi və doktor Ağayev də general-qubernator X.B.Sultanovun təklifini müdafiə etmişdilər. Yekunda belə qərara gəlinmişdi ki, vilayət xəstəxanası üçün ayrılmış 100 çarpayıdan 30-u Şuşaya, qalanı Ağdama və Zəngəzur qəzasına verilsin. Qəzada olan köçəri maldarlara tibbi xidmət göstərilməsi də nəzərə alınmışdır (12).

17 fevral 1919-cu ildə general-qubernator X.B.Sultanov Şuşaya gələn ingilis missiyasının kapitanı Seraylini qəbul etmiş və bu münasibətlə əvvəlki tərkibdə geniş müşavirə çağırılmışdır. General-qubernator aşağıdakı məsələləri müzakirəyə vermişdir:

1. Böyük Britaniya təminatının 4-cü maddəsinə uyğun olaraq general Andronikin dəstəsinin tərk-silah edilməsi və Qarabağdan çıxarılması;
2. Həmin təminatın 1-ci maddəsinə əsasən qaçqınların öz əvvəlki yerlərinə qaytarılması;
3. Ağdam, Şuşa və Qaryagin yollarının gediş-gəliş üçün açılması;
4. Mayor Qibbonun tələbi ilə ona xəzinədən pul ayrılması.

Birinci məsələ ilə əlaqədar olaraq ingilis missiyası işə başlamış və bu məqsədlə öz nümayəndəsini Gorusa göndərmişdir.

İkinci məsələ ilə bağlı aşağıdakı qərar qəbul edilmişdir: Qaçqınların hamısı bir yerdə cəmləşdirilsin. Ona görə ki,

1. Qaçqınların çoxu yatalağ xəstəliyinə tutulmuşdur;

2. Qış olduğundan binaların çoxu yaşamaq üçün yararsızdır;
 3. Həm də qaçqınları öz əvvəlki yerlərinə çatdırmaq üçün yollar boyunca ərzaq məntəqələri təşkil etmək lazımdır.
 4. Üçüncü məsələyə gəlincə Ağdam, Şuşa və Qaryagin yollarının açılmasını ingilis missiyası öz üzərinə götürür.
 5. Dördüncü məsələyə gəldikdə Xosrov bəy Sultanov təklif etmişdir ki, bu tələb Azərbaycan hökuməti xəzinəyə pul köçürüldükdən sonra yerinə yetirilə bilər.
 6. 1919-cu il fevralın 25-də X.B.Sultanovun yanında keçirilmiş müşavirənin protokolundan aydın olur ki, general-qubernator vurğulamışdır ki, milli məsələdə xüsusi incəlik, səbr və sayıqlıq göstərmək lazımdır. Bu yolla dövlətin nüfuzunu qaldırmaq və digər məsələləri də həll etmək olar.

7. Bu müşavirədə Şuşa şəhər məktəbinin müfəttişləri və şəhər ermənilərinin nümayəndələri də iştirak edirdilər. Müşavirədə çıxış edən ermənilər bildirmişlər ki, daşnak terrorçuları onları qorxudur və xüsusi göstərişlər verirlər. Belə olduqda X.B.Sultanov ingilis nümayəndələrinin iştirakı ilə yığıncaq çağıraraq onlardan xahiş etmişdi ki, vəziyyəti olduğu kimi Tomsona çatdırsınlar. X.B.Sultanov ingilislərlə birlikdə şəhərdəki müəssisə və idarələrin vəziyyəti ilə tanış olmuşdur. Tomsonun göstərişi ilə mayor Mak-Mezonun göndərdiyi iki nümayəndə Şuşadakı vəziyyətlə tanış olub, X.B.Sultanovun fəaliyyətindən razı qalmışlar. İngilislər X.B.Sultanova təklif edirlər ki, milli məsələni dinc yolla nizama salmaq üçün, o, Şuşa şəhərinin başçısı Şahnəzərovu və Vərəndə baş komandanı Məlik Sokrat bəyi qəbul etsin. Lakin adları çəkilən bu iki şəxs general-qubernatorun hüzuruna gəlməmişlər, Çünki onlar Özlərini Rusiyanın təbəəsi sayırdılar. Onların bu hərəkəti ingilislərin narazılığına səbəb olmuşdur. Belə olduqda X.B.Sultanov ingilislərə bildirmişdir ki, ermənilər Qafqazda rus monarxiyasının dayaqlarıdır. Rusiyanın məqsədi Qafqaz vasitəsi ilə Hindistana yol açmaqdan ibarət idi. Təbii ki, bu niyyət ingilislərin mənafeyinə toxunurdu. X.B.Sultanov ingilislərdən xahiş etmişdir ki, erməni-azərbaycan münacişəsini nizama salmaq üçün birlikdə müzakirə aparsınlar. Buna cavab olaraq ingilislər belə bir təklif irəli sürmüşlər ki, X.B.Sultanov bölgənin general-qubernatorudur. Onun müavini isə hökumət tərəfindən təyin olunur.

8. Lakin Erməni Milli şurası bu təklifə qəti etiraz etdi. Bundan sonra X.B.Sultanov ingilis mayoruna bildirmişdir ki, ermənilər sülh istəmir və Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayırmaq və Zəngəzuru da zəbt etmək niyyətindədirlər. Buna görə də ermənilər daima Azərbaycan tərəfinin təkliflərini öz təklifləri ilə əvəz edirlər.

9. X.B.Sultanov ingilislərə bunu da demişdi ki, Qarabağ məsələsi diplomatik yolla nizama salınsa, general Andronikin məsələsi də həll olunur və onun dəstəsi qısa müddətdə Qarabağın ərazisini tərk edə bilər. Bundan sonra isə Türkiyədən olan erməni qaçqınlarının məsələsini həll etmək olar (13).

10. X.B.Sultanovun Azərbaycan hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyinə məktubundan aydın olur ki, Şuşaya gəldiyi ilk günlərdən başlayaraq o, bölgədə məsələləri obyektiv və yerində həll etmək üçün qəza rəislərinin, şəhər ictimai xadimlərinin və ingilis missiyasının iştirakı ilə müşavirələr keçirmişdir. Bu müşavirələrin sənədlərini təhlil edərkən məlum olur ki, general-qubernator erməni-azərbaycan münacişəsini dinc yolla həll etməyə çalışır. Təsadüfi deyildir ki, o, keçirdiyi müşavirələrə erməni tərəfinin nümayəndələrini və ingilis missiyasının üzvlərini dəvət etmişdir. Lakin Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq istəyən və daima azərbaycanlılarla ermənilər arasında nifaq toxumu səpən Erməni Milli Şurasının rəhbərləri bu müşavirələrə gəlməmiş, hətta həyasızcasına Azərbaycan dövlət hakimiyyətini tanımadıqlarını bəyan etmişlər.

Çoxsaylı arxiv sənədləri və bir sıra tədqiqatçıların o cümlədən T.Svyatxovskinin araşdırmaları sübut edir ki, ADR hökuməti tərəfindən Zəngəzur qəzasını da əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və Xosrov bəy Sultanovun ona başçı təyin olunması Ermənistanı xeyli təşvişə salmış və onun diplomatik-hərbi fəallığını artırmışdır. R.Hovannesyana bu barədə belə yazırdı: "Acıqlanmış ermənilərin özləri üçün təhqir üstündən təhqir hesab etdikləri, bir də bərk qorxduqları məşhur armenofob Xosrov Sultanovun Tomson tərəfindən hər iki ərazinin qubernatoru təyin edilməsi idi" (14). "Azərbaycan hökumətinin özünün tarixi torpaqlarında general-qubernatorluq yaratması və bu vəzifəyə Xosrov bəy Sultanovun təyin edilməsi haqqında qərarını ermənilər etirazla qarşılamışlar. Ermənistanın Xarici İşlər Nazirliyi və daşnak mətbuatı aparıcı dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara çoxsaylı müraciətlərində və ADR rəhbərliyinə etiraz notalarını Azərbaycan hökumətini "Ararat Respublikasının ərazi hüquqlarını" və iki qonşu ölkə arasında münasibətləri pozmaqda ittiham edirdilər. Ermənistan tərəfi yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu ya Azərbaycan general-qubernatorluğunun ləğv edilməsində, ya da müvəqqəti ingilis general-qubernatorluğunun yaradılmasında gördü" (15).

Azərbaycan hökuməti təbii ki, ölkənin ərazi bütövlüyünün və suveren hüquqlarının pozulmasına yol verməzdi və qonşu dövlətin onun daxili işlərinə qarışması cəhdləri ilə barışa bilməzdi. Buna görə də ADR-in xarici işlər nazirinin vəzifəsini icra edən Adil xan Ziyadxanov Ermənistan hökumətinə cavab notalarında bir daha Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycanın tarixi torpaqları olduğunu xatırlatmışdır (16). Regionda vəziyyəti mürəkkəbləşdirən amillərdən biri də ingilis komandanlığının Azərbaycanın bu regionuna münasibətdə ikili siyasət yeritməsi idi. İngilislər bir tərəfdən Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistanla verilməsini istəyir, digər tərəfdən ADR hökuməti tərəfindən Qarabağda general-qubernatorluğun yaradılmasını müdafiə edirdilər. İngilislərin ikinci hərəkəti ermənilərdə böyük narazılıq yaratmışdı. Ermənilər müxtəlif vasitə və yollarla ingilislərdə özlərinə rəğbət yaratmağa və Azərbaycanın bu regionlarına ermənilərin "tarixi hüquqlarının" gerçəkliyinə Böyük Britaniya hökumətini inandırmağa çalışırdılar. İngilislər isə müxtəlif bəhanələrlə erməni tərəfinin şərtlərini qəbul etmirdilər. 1919-cu il aprelin 3-də yeni ingilis general-qubernatoru Şatelvort bəyanat vermişdi ki, X.B.Sultanovun general-qubernator təyin edilməsi tamamilə düzgündür və Andronikin silahlı dəstələri regiondan çıxarılmalıdır (17). Lakin sonradan ingilislərin Qarabağ və Zəngəzura münasibətdə ziddiyyətli siyasəti özünü büruzə

verdi. Onlar özlərinin əvvəlki vədlərindən imtina edərək bu regionlarda hakimiyyəti Azərbaycan hökumətinə deyil, Erməni Milli Şurasına vermək, Qarabağda və Zəngəzurdə ermənilərin möhkəmlənməsinə mane olan Xosrov bəy Sultanovu isə vəzifədən götürmək üçün hər vasitə ilə çalışırdılar.

Ermənistan hökumətinin diplomatik-siyasi oyunları daşnak mətbuatının saxta, eyni zamanda məqsədyönlü və sistemli təbliğatı ilə tamamlanırdı. Məsələn, "Naşə vremya" qəzetinin 1919-cu il 29 yanvar tarixli sayındakı baş məqalədə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində xüsusi general-qubernatorluğun yaradılması "Azərbaycan zadəgan dairələrinin məsuliyyətsizliyi", iki qonşu xalq arasındakı münasibətlərin kəsilməsi faktı kimi səciyyələndirilirdi. Qəzet müharibənin səbəblərini Ermənistanın işğalçılıq siyasətində deyil, ADR hökumətinin "feodalizmi"ndə görür, bu işdə Azərbaycan zadəganlarını günahlandırır (18).

Bu dövrdə daşnak hökumətinin Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi olan T.Bekzadyan da Britaniya komandanlığının nümayəndələri ilə görüşlərində müttəfiqlərin bölgələrin məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etməyəcəyi təqdirdə, heç olmazsa burada müvəqqəti İngilis general-qubernatorluğu yaradılmasına çalışırdı.

Şübhəsiz, Azərbaycan hökuməti Ermənistanın əsassız ərazi iddialarına və bölgələrimizin idarə olunmasına müdaxiləsinə biganə qala bilməzdi. Xarici işlər nazirinin əvəzi A.Ziyadxanov 1919-cu il yanvarın 31-də Ermənistan Respublikası-nın XİN-nə göndərdiyi 178 sayılı teleqramda bildirirdi ki, "Azərbaycanın Zəngəzur və digər rayonlarında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasına hər hansı bir etiraz əsassızdır, çünki həmin ərazilər ADR-nin ayrılmaz tərkib hissələridir" (19). Daha sonra teleqramda bildirilirdi ki, öz torpaqlarında qayda-qanun yaratmaq, milliyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların ləyaqətini və əmlakını məsuliyyətsiz şəxslərin özbaşınalığından müdafiə etmək Azərbaycan hökumətinin nəinki hüquqi, hətta mənəvi vəzifəsidir. A.Ziyadxanov bu bölgələrə general-qubernatorun təyin edilməsi barədəki qərarın Ermənistanın ərazi hüquqlarına qəsd olmadığını, əksinə onun hökumətinin etirazını isə daxili işlərimizə qarşımağa cəhd göstərməklə suverenliyimizə qəsd kimi qiymətləndirirdi (20).

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, Tomsonun 1919-cu il yanvarın ortalarında Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə və-rildiyini bəyan etməsi, həmin bölgələrdə müvəqqəti general-qubernatorluğun yaradılmasına obyektiv münasibət bəsləməsi də Ermənistan rəhbərliyini xeyli çaşdırmış və narazı salmışdır. O, ermənilərin bununla bağlı etirazlarına cavab olaraq demişdi ki, bəzi ermənilər Azərbaycanın Britaniya tərəfindən tutulmasından intiqam məqamı kimi istifadə edə bilmədiklərindən çox mütəəssir olmuşlar. Onlar başa düşməlidirlər ki, məsələni hərbi qüvvələr deyil, Sülh konfransı həll edəcəkdir. Müttəfiqlərin komandanlığının müvəqqəti general-qubernatorluğun təşkilini himayə etməsini onun tərəfindən 1919-cu ilin fevralında Şuşaya göndərilən mayor Mak-Mezona (arxiv sənədlərində onun adı Makk Messey kimi də getmişdir) və xüsusi komissiyaya verilən təlimatdan da görünür. Həmin təlimatda Azərbaycan tərəfi üçün müəyyən mənə və əhəmiyyət kəsb edən bəzi məqamlara nəzər salaq. Təlimatda göstərilirdi ki, Zəngəzur və Qarabağın Azərbaycana və ya Ermənistana mənsub olması məsələsi yerlərdə həll oluna bilməz, komissiya da bu işə heç bir təsir göstərmək imkanına malik deyildir və onun yoluna qoyulması yalnız Sülh konfransı vasitəsilə mümkündür. Təlimatda daha sonra Xosrov bəy Sultanovun bölgələrin general-qubernatoru təyin edilməsi bildirilir, onun "modus vivende" tapmaq, vilayəti qüvvə tətbiq olunmadan idarə etmək və ərazi iddiaları haqqında məsələ qaldırmaq vəzifələri sadalanır və bunları həyata keçirməkdə ona hərtərəfli yardım göstərilməsi tapşırılırdı.

Komissiyanın qarşısına qoyulan və təlimatda öz əksini tapan ən mühüm və Azərbaycan üçün olduqca zəruri olan vəzifələrdən birini xüsusilə fərqləndirmək lazımdır. Həmin sənədin 4-cü bəndində yazılırdı ki, Mak-Mezon və komissiya erməni qoşunlarının tərxis olunması haqqında təlimatı Andronikə çatdırmalı, onun hərbi hissələrinin Yevlaxa daşınması, orada isə ləğv olunduqdan sonra dəmiryolu ilə Ermənistana ötürülməsi və qaçqınların bu yolda öz vətənlərinə göndərilməsi üçün lazımı sərəncamlar verməlidir. Şuşaya gedən iki erməni nümayəndəsi isə onlara hərtərəfli kömək göstərməli idi. Komissiyanın ardınca X.Sultanovun general-qubernator təyin olunması 1919-cu il aprelin 3-də polkovnik Şatelvortun bəyanatı ilə müttəfiqlərin komandanlığı tərəfindən rəsmən tanındı və təsdiq edildi. Ermənistan hökuməti hadisələrin bu səpkidə gedişi ilə qətiyyətlə razılaşmır, bölgələrə dair öz haqsız iddialarının "əsaslılığına" ingilisləri inandırmağa cəhdlər edirdi. Daşnak hökumətinin sədri Ov. Kaçaznuni 1919-cu il martın 7-də ingilis generalı Uokkerlə söhbətində bildirmişdir: "Ermənilər qəti əmin idilər ki, müttəfiqlərin qələbəsi və Qafqaza gəlişi ilə onların vəziyyəti yaxşılığa doğru dəyişəcəkdir. Mən açıq deməliyəm ki, xalqın şüuruna heyrət, şübhə və təəssüf hissləri daxil olmağa başlamışdır. O, artıq özünün sağ qalması, ya da məhv olmasının müttəfiqlər üçün təfəvütsüzlüyü haqqında düşünməyə başlayır" (21).

Ermənistan xarici işlər naziri S.Tiqranyanın general Tomsona göndərdiyi 1919-cu il 11 mart tarixli, 559 sayılı teleqramında deyilirdi: "Bu ilin yanvarında o, Ermənistan hökuməti adından Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarında Azərbaycan hökuməti tərəfindən general-qubernatorluq yaradılmasına qarşı etirazını bildirmişdir. Hələ fevralda isə doktor X.Sultanovun bu vilayətlərin general-qubernatoru təyin edilməsi ilə əlaqədar general Uokkerə öz etirazını çatdırmış, onun funksiyalarını etibarsız saydığını elan etmişdir"(22). Nazir bu möv-qeyini bəzi əsassız dəlillərlə izah etməyə çalışır və general-qubernatorluğun böyük hissəsinin guya Ermənistanın ərazisi olduğunu göstərir, Sülh konfransının sərhəd dəyişikliklərinə yönəldilən birtərəfli zorakılıq aktlarından çəkinmək haqqında 1919-cu il 24 yanvar tarixli qərarına istinad edir (23). "Dəlillər sırasında qeyd olunan bir məsələ, yəni Ermənistan parlamentinin həmin bölgənin erməni ərazisi sayılması, bu ərazilərin guya Ermənistan hökumətinin adından tam səlahiyyətə malik Milli Şura tərəfindən idarə edilməsi, daşnak hökumətinin Gorusda öz komissarına malik olması və vilayətin bütün inzibati xərclərini ödəməsi kimi fikirlərin söylənməsi əslində ADR-ə qarşı torpaq iddialarının, onun hüdudlarında törədilən vəhşiliklərin bilavasitə müəlliflərinin açıq etirafı idi. Ermənistan xarici siyasət idarəsinin Azərbaycan hökumətinin zorakı və

birtərəfli addımlarının arzuolunmaz nəticələri barədə xəbərdarlığı, general-qubernatorun funksiyalarının dayandırılması üçün Tomsonun işə qarışması çağırışı isə respublikanın siyasətinə birbaşa müdaxilədən və əsassız torpaq davasından başqa bir şey deyildi.

General-qubernatorluğun yaradılması və onun idarəçiliyi məsələsi Tomsonun Ermənistan hökumətinin üzvləri ilə İrəvanda 1919-cu il martın 28-də və ap-relin 6-da keçirilən müşavirələrdə qaldırılmış və müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Uzun sürən müzakirə və mübahisələrdən sonra ingilislər nəhayət ki, bu məsələdə güzəştəz mövqə tutaraq ermənilərdən müttəfiqlərin komandanlığının qərarlarına tabe olmağı, Qarabağda və Zəngəzurda ADR-in hakimiyyətini tanımağı tələb etdilər. Bununla razılaşmayan Ermənistan XİN Qafqazdakı Britaniya komandanlığına ünvanlandığı 1919-cu il 15 aprel tarixli, 1332 sayılı teleqramında bu məsələ ilə bağlı tutduğu əvvəlki mövqeyini bir daha təkrarlamışdır. Təkinski bu barədə 1919-cu il 20 aprel tarixli teleqramla Azərbaycan XİN-nə məlumat vermişdir. 1919-cu il iyunun 25-də isə O, Ermənistanın XİN-nə 224 sayılı nota verərək Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və X.Sultanovun təyinatına Azərbaycan qoşunlarının bölgədə yerləşməsinə və burada qanunçuluğun təmin edilməsinə qarşı etirazları əsassız saymış, Ermənistanın iddialarını respublikamızın daxili işlərinə qarışmaq səyləri kimi qiymətləndirmişdir. Həmin notanı olduğu kimi veririk:

"Mən hökumətimizin tapşırığı ilə sizə bildirirəm ki, X.Sultanov Azərbaycan Respublikası hökumətinin 1919-cu il 15 yanvarda Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir və Şuşa qəzalarının general-qubernatoru təyin edilmiş və aprelin 3-də rəsmən tanınmışdır. Ermənistan Respublikası hökumətinin X.Sultanovun fəaliyyətinə və adları çəkilən qəzalarda Azərbaycan qoşunlarının yerləşməsinə qarşı etirazları Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə qarışmaq sayılır.

Qarabağın general-qubernatoru X.Sultanovun gördüyü ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşa rayonunda qayda-qanun bərqərar olmuş və həyat normal ahəngə düşmüşdür" (24).

Andronikin quldur dəstələrinin Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər, Azərbaycan hökumətinin və müttəfiqlərinin komandanlığı missiyalarının səylərinə baxmayaraq, 1919-cu ilin martınadək davam etdi. Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna göndərdiyi 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumatında qeyd edilirdi ki, qaniçən Andronikin quldur dəstələrinin vəhşilikləri Həkəridən Araz, Minkənddən Bazarçaya və Naxçıvan qəzasının sərhəddinədək uzanan ərazisini bürümüşdür.

1919-cu il fevralın sonlarında Andronik daha geniş miqyaslı qəsbkarlıq hərəkətlərinə başladı. Zəngəzur qəza rəisinin göndərdiyi teleqrama əsasən Vəkilovun ADR-in daxili işlər və hərbi nazirliklərinə yolladığı 1919-cu il fevral tarixli, 790 sayılı sənəddə deyilirdi: "Fevralın 23-də Andronik qüvvətli silahlı dəstə ilə Gorusdan Tuğ istiqamətinə hərəkət etmiş, eyni vaxtda onun dəstəsinin 4 bö-lüyü (100 nəfərlik hissə) Əkərək kəndinə gəlmişdir. Yerdəyişmənin məqsədi bizə tam aydınlaşmasa da, erməni mənbələrində onların Cəbrayıl, Şuşa qəzalarının dağlıq hissəsini və bütün Zəngəzuru Xudafərin körpüsünədək işğal etmək niyyətləri məlum olmuşdur. Andronikin Şuşa istiqamətində, onun hissələrinin isə Əkərəkədən keçməklə Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini qarət etmək məqsədilə Araz yönündə hərəkəti bu məlumatları təsdiqləyir" (25).

Andronikin silahlı dəstələrinin Zəngəzur və digər bölgələrdə yaratdığı cəhd-təhlükəni birdəfəlik aradan qaldırmaq üçün onların Azərbaycan torpaqlarından dərhal çıxarılması lazım idi. Bu barədə artıq xeyli müddət idi ki, müxtəlif səviyyələrdə çoxlu çağırışlar, mülahizələr eşidilirdi. Buna görə də qəza rəislərinin və ictimai xadimlərinin X.Sultanovun sədrliyi ilə 1919-cu il fevralın 15,16 və 17-də keçirilən ümumbölgə müşavirəsində Zəngəzurda 166 kəndin dağıdılması, onların əhalisinin 30%-nin məhv edilməsi nəzərə çatdırıldı. Andronikin silahlı dəstəsinin tərkibi barədə məlumatlar verilməklə onun mahaldan çıxarılması məsələsi qətiyyətlə qoyulmuşdur. Həmin müşavirədə iştirak edən ingilis zabiti Seroyl bu barədə artıq müəyyən işlərin görüldüyünü bildirdi"(26).

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il martın 26-da bu ciddi məsələ ilə əlaqədar keçirilən iclasında daxili işlər nazirinin Qarabağa dair məruzəsi müzakirə edildi. Müzakirələrdə Andronikin hərbi hissələrinin Azərbaycandan çıxarılmasının zəruriliyi və onun haradan çıxıb getməsi məsələləri mühüm yer tutdu. İclasın qərarında deyilirdi: "DİN-nə Andronikin öz dəstəsi ilə Yevlaxdan çıxıb getməsinə hərtərəfli qətiyyət göstərməsi tapşırılsın. Əks təqdirdə, əgər o, Naxçıvan qəzasından keçməyi arzu edərsə, onda həmin dəstənin Gorusda tərksilah olunacağı, ingilis dəstəsi və Qarabağ general-qubernatorluğu nümayəndəliyinin müşayiəti ilə hərəkət edəcəyi, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının hüduqlarında dayanmayacağı barədə Britaniya komandanlığından mütləq yazılı təminat alınmalıdır. Daha sonra isə həmin qərarın surətinin Britaniya Ali Qərargahına göndərilməsi barədə general-qubernatorluğun yanında olan ingilis nümayəndəliyinə lazımı göstəriş verilməsi xahiş olunurdu.

Azərbaycan ordusu 1-ci piyada diviziyasının komandiri ADR-in hərbi nazirinin "Andronikin dəstəsində siyasi vəziyyət və əhval-ruhiyyə haqqında" raportunda Qarabağın general-qubernatorundan aldığı 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumata əsasən yazırdı ki, Andronikin 1300 nəfər piyadadan, 500 at və artilleriyadan ibarət dəstəsinin martın 7-si ilə 11-i arasında şosse yolu ilə Yevlaxa keçməsinə icazə verilmişdir. O burada tərksilah edilərək dəmiryolu ilə İrəvana göndəriləcəkdir.

Müttəfiqlərin komandanlığının qəti mövqeyi də Andronikin silahlı qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılmasında böyük rol oynadı. X.Sultanov ADR DİN-nin 1919-cu il 9 aprel tarixli teleqramına özünün 1919-cu il 13 aprel tarixli cavabında bildirirdi ki, o hələ Bakıda ikən Britaniya missiyasından Andronikin Gorusdan getməsi və Sisyanda olmasına dair məlumat almışdır. Xosrov bəyin nümayəndə göndərmək haqqında Britaniya qərargahına müraciəti ilə əlaqədar olaraq cavab alınmışdır ki, nümayəndə gədənədək Andronik Qarabağın hüduqlarından kənarda olacaqdır. X.Sultanov həmçinin məlumat verirdi ki, Şuşaya gəldikdən sonra onun Britaniya missiyasının rəisindən aldığı 1919-cu il 7 aprel tarixli, 304 sayılı rəsmi məktubda (Gorusdakı ingilis nümayəndəsinin raportuna əsasən) Andronikin hazırda Ermənistanın hüduqlarında olması bildirilirdi (27).

Sənədlərdən aydın olur ki, Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində çoxlu vəhşiliklər törətdikdən - on minlərlə azərbaycanlı öldürüldükdən, bir o qədər də şikəst etdikdən, əlli mindən çoxunu isə didərgin saldıqdan sonra Andronikin quldur dəstələri nəhayət ki, 1919-cu ilin yazında bu bölgələrin hüduqlarını tərk edib getdilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İ.Nersesyanın yazdığına görə, Andronik öz dəstəsini Eçmiadzində katolikosa təhvil verərək xaricə getmiş və orada da bir müddət "Böyük Ermənistan" yaradılması uğrunda daşnak hökuməti adından "diplomantik mübarizə" aparmışdır.

Andronikin hərbi dəstələri Azərbaycandan çıxarıldıqdan sonra da bir sıra bölgələrdə, o cümlədən də Zəngəzurdə ermənilərin fitnəkar əməlləri davam etmişdir.

Həmin vaxtlarda X.Sultanov general-qubernatorluğun hüduqlarında vəziyyət və oradakı milli ordu hissələrinin statusu, onunla hərbi hakimiyyət arasındakı münasibətlərin xarakteri ilə bağlı Azərbaycan hökuməti qarşısında müəyyən məsələlər qaldırmışdır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasının sədrinə Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov tərəfindən arxivdən əldə edilmiş məktubu olduğu kimi təqdim edirik: "Qarabağda erməni məsələsinin dinc yolla həlli üçün hərbi hissələrin mənə tabe edilməsinin zəruriliyi haqqında dəfələrlə verdiyim bəyanata baxmayaraq, indiyə qədər cavabsız qalmışdır. Mənim tərəfindən bildirilmişdir ki, bu şəkildə tabe edilmə qətiyyət mövcud qanunlara ziddiyyət təşkil etmir. Məsələnin bütün vacibliyinə və təxirəsalınmazlığına baxmayaraq, Azərbaycanın bu vilayətinin taleyi bu məsələnin həlli ilə bağlıdır. İndiki vaxtda Qarabağ məsələsinin həll edilməsinin mənim cavabdehliyimdə olduğunu nəzərə alaraq belə hesab edirəm ki, hərbi hissələri tabe etmədən bu məsələnin həlli-şəhərin ya Qarabağın general-qubernatoruna tabe edilməsi haqqında qərar verəsiniz, ya da mənim istefamı qəbul edib, hərbi hissələri ona tabe etməklə digər bir şəxsi mənim yerimə təyin edəsiniz.

Mən bu haqda bəyanat verərkən tamamilə vətənpərvərlik hissələrindən çıxış edirəm. Nə üçün? Ona görə ki, vilayətdə hərə-mərclik olmasın, vilayət özbaşına buraxılmasın və hökumətin Qarabağdakı nümayəndəsinə heç bir mövcud siyasi vəziyyətlə, mövcud qanunlarla bəraət qazandırılmayan qeyri-müəyyən və anlaşılmayan münasibət bəsləyən ermənilərin hakimiyyətinə yol verilməsin.

Axırda onu da deməliyəm ki, ingilis rəsmi bəyannaməsində hərbi hissələrin hər cür yerdəyişdirilməsi barədə Şuşadakı ingilis missiyasına mütləq xəbər verilməsini göstərən 6-cı bənd bizim hökumət tərəfindən də qəbul edilmişdir. Bu bənd hərbi hissələr yerli Ali hakimiyyətə tabe edilmədən yerinə yetirilə bilməz. Ona görə ki, təcili çağırış və yaxud tamamilə siyasi məqsədlər üçün hərbi hissələrin yerdəyişməsinin zəruriliyi meydana çıxan hallarda telefon şəbəkəsinin yarıtmaz işlədiyi bir vəziyyətdə hərbi nazirlə əlaqə saxlamaq tamamilə qeyri-mümkündür. Ərt yaxşı halda isə faydasız olacaqdır (28).

Sultanovun bu məktubu ADR hökumətinin 1919-cu il 4 aprel tarixli iclasında müzakirə edilmişdir. Nazirlər Şurası Sədrinin müvafiq məruzəsi və fikir mübadiləsindən sonra hərbi olmadığına görə general-qubernatorluqda yerləşən hərbi hissələrin Xosrov bəyə tabe etdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü, qanunda nəzərdə tutulduğu kimi, ona yalnız fəvqəladə hallarda silahlı qüvvələrin köməyindən istifadə etmək hüququnun verilməsi və general-qubernatorluğun hüduqlarındakı hərbi hissələrin hər cür hərəkəti və say tərkibinin dəyişdirilməsinin yalnız onun tələbi və razılığı ilə həyata keçirilə bilməsi qərarı çıxarılmışdır.

Hökumətin bu qərarı ilə kifayətlənməyən general-qubernator yenidən DİN-nə yolladığı 1919-cu il 6, 7, 14 aprel, Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanlandığı 14 aprel tarixli məktublarda öz mövqeyində qaldığını təkrarlamışdır. O, 1919-cu il aprelin 14-də DİN-nə yazdığı məktubunda Qarabağ qubernatorluğuna aid ərazilərin məsələsinin qəti həlli üçün kifayət qədər hərbi sursatlı 2000 nəfər əsgərin bəs etdiyini söyləyir və bu məqsədlə bölgələrdəki hərbi hissələrin onun tabeçiliyinə keçirilməsini, əks təqdirdə isə istefaya buraxılmasını xahiş edir.

Buna görə də ADR hökumətinin 1919-cu il aprelin 19-dakı iclasında Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyli X.Sultanovun rəhbərlik etdiyi qubernatorluqdakı hərbi hissələrin ona tabe olması haqqında əlavə vəsatətinə dair məruzə ilə çıxış etmişdir.

İclasda Qarabağ general-qubernatorluğunun hüduqlarında yerləşən hərbi hissələrin Xosrov bəyin icazəsi və razılığı ilə hərəkət etməsi və onun həmin qüvvələrdən istifadə olunduqda sərəncamlarına görə məsul olması qərara alınmışdır. N.Yusifbəyli bu qərara müvafiq olaraq Hərbi Nazirliyə məktubunda X.Sultanovun vəsatətini yerinə yetirməyi və bu sahədə ona kömək göstərməyi tapşırılmışdır.

X.Sultanovun Qarabağ hadisələrini real qiymətləndirməsi və bu problemi həll etmək səyləri onun "Azərbaycan" qəzetinə verdiyi müsahibəsində daha aydın aşkarlanmışdır: "1919-cu il aprelin 5-də Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov Azərbaycan qəzetində Qarabağın məsələlərinə dair geniş müsahibə vermişdir. Onun fikirlərindən məlum olur ki, Qarabağın əhalisi onları yenidən siyasi həyata cəlb etmək istəyən millətçi və sosialist xarakterli müxtəlif növ ünsürlərin əməllərindən cana doymuşdur. Çox təəssüf ki, özlərini demokrat adlandıran bir sıra siyasi partiyaların nümayəndələri xalqların mənafeyini nəzərə almayaraq onları özlərinin şəxsi mənafeyi naminə fəaliyyət göstərməyə məcbur edirlər və bu məqsədə çatmaq üçün terrorçu hərəkətdən istifadə etməkdən çəkinmirlər. Son iki ay müddətində ermənilər Qarabağın Azərbaycan rayonlarına sərbəst şəkildə gedib-gələ bilirlər. Digər tərəfdən isə azərbaycanlıların erməni kəndlərinə getməsi çox təhlükəlidir. Tək-tək hallarda azərbaycanlılar cəsəret edərək öz işlərinin arxasınca gedə bilirlər. Mən bunun günahını xalq kütlələrində yox, öz proqramını həyata keçirməyə çalışan ayrı-ayrı şəxslərdə görürəm. Qarabağın erməni əhalisi iqtisadi cəhətdən çox ağır vəziyyətdədir. Əgər Qarabağın düzənlik hissəsində yaşayan azərbaycanlılar erməniləri taxilla təmin etməsələr, onda onların acından ölməsi labüddür.

Bütün bunlar göstərir ki, Qarabağ həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən bölünməz bir ərazidir.

Digər tərəfdən, Qarabağ Azərbaycanla həm iqtisadi, həm də, necə deyərlər, fizioloji cəhətdən sıx əlaqədədir. Qarabağın Azərbaycana birləşdirilməsini Qarabağda yaşayan hər iki xalqın ümumi mənafeyləri tələb edir"(29).

X.Sultanovun general-qubernator təyin olunmasından sonra da Qarabağın qəsbkar erməni separatçıları Ermənistan hökumətinin yardımı ilə onu Azərbaycan Respublikasının tərkibindən ayırmaq və Ermənistanla birləşdirmək üçün səylərini davam etdirdilər. Onlar 1919-cu il iyunun əvvəllərində Şuşada və onun ətraf kəndlərində yaşayan azərbaycanlılara və hərbi hissələrə hücum təşkil etdilər. Ermənilər buna çoxdan hazırlaşmışdılar. Bunu X.Sultanovun baş nazir N.Yusifbəyliyə məktubu da təsdiq edir. Həmin məktubun mətnini oxuculara təqdim edirik: "Xahiş edirəm ki, xəzinəyə birdəfəlik 200 min manatdan artıq olmayaraq pulun, daha yaxşı olardı ki, mənim vasitəmlə, köçürülməsi haqqında sərəncam verəsiniz ki, mən bu pulu ehtiyac olan hallarda xəzinəyə buraxım. Bu ermənilərin xəzinədəki pulları ələ keçirə bilmək imkanı ilə izah olunur. Tezliklə Andronikin məsələsini ləğv etmək üçün gördüyümüz fəal və qəti hərəkətlər haqqında məruzə hazırlanacaqdır. Bir ay ərzində ermənilərlə və ingilislərlə apardığımız dinc, ehtiyatlı siyasət heç bir nəticə verməyərək məsələni yubadır. Ermənilərin hər yerdə hərəkətlərindən görünür ki, onlar güclü hazırlığa malikdir. Xahiş edirəm hərbi nazir sərəncam verəsiniz ki, əvvəlcə geyim ləvazimatı hazırlığı olmadan orduya hərbi çağırış keçirilməsin. Dünən yerli batalyonun hissələri içərisində ayaqqabı, geyim çatışmazlığı ucbatından narazılıq olmuşdur. Yəqin ki, mən iş qarışmasaydım, o daha kəskin xarakter alardı. Dörd qazada sakitçilikdir. Vəd olunmuş patronları almamışam" (30).

1919-cu il 4 iyunda Dağlıq Qarabağ ermənilərinin silahlı dəstələri Şuşa ətrafındakı azərbaycanlı hərbi hissələrinin yerləşdiyi gözətçi məntəqələrinə hücum etdilər. Lakin onların bu hücumu X.Sultanovun gördüyü qəti tədbirlər nəticəsində dəf edilmişdir.

Erməni separatçıları Qarabağda öz fitnəkar fəaliyyətlərinə bəraət qazandırmaq üçün yalan məlumatlar yayaraq, beynəlxalq dövlətlərə müraciət etməyə, Azərbaycana təsir göstərməyə hər vasitə ilə cəhd göstərirdilər. Məsələn, "Naşe vremya" qəzeti 1919-cu il 13 iyunda Qarabağ hadisələrinə dair aşağıdakı məlumatı vermişdir: "Qarabağ erməni cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Qarabağda qanlı hadisələrə dair iyunun 8-də Tiflis Van kilsəsinin yanında mitinq olmuşdur. Mitinqin sədri Leo seçilmişdir. Xununts Navasardyan və başqaları çıxış etmişlər. Mitinq aşağıdakı qətnaməni qəbul etmişdir: 1919-cu il 8 iyunda Tiflisdə ermənilərin çoxsaylı mitinqi olmuşdur. Mitinq Azərbaycan qoşunlarının Şuşa şəhərində və onun ətrafındakı kəndlərdəki erməni əhalisinə hücum etməsini müzakirə edib, diqqəti ona yönəldir ki, Azərbaycan bu düşmənçilik hərəkəti ilə çalışır ki, Qarabağı ermənilərdən alsın. Buna görə də müttəfiq dövlətlərin missiyasına aşağıdakıları təklif edirik: 1. Qarabağda qanlı hadisələrin dayandırılması və erməni xalqının fiziki təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təcili tədbirlər görülsün. 2. Qarabağda Azərbaycan hökumətinin zorakılığına həmişəlik son qoymaq üçün Dağlıq Qarabağı Paris Sülh konfransında bu məsələyə baxılana qədər Azərbaycan hökumətinin səlahiyyətindən kənar qalması məqsədəuyğun hesab edilsin. 3. Qarabağda daimi olaraq sakitliyi və qayda-qanunu pozan məşhur türk agenti və Azərbaycan general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov və bütün Azərbaycan hərbi hissələri Qarabağdan çıxarılsın" (31).

Öz alçaq məqsədlərinə nail ola bilməyən erməni separatçıları X.Sultanovun vəzifədən uzaqlaşdırılması üçün beynəlxalq dövlətlərə müraciət edirdilər. Müraciətdə X.Sultanova böhtan atılırdı. Həmin müraciət ermənipərəst "Znamya truda" qəzetində dərc olunmuşdu. Müttəfiqlərə və dünyanın sivil dövlətlərinə Qarabağ Erməni Milli Şurasının və Qarabağ cəmiyyətinin aşağıdakı müraciəti göndərilmişdir: "İyunun 4-də Şuşada qanlı faciələr baş vermişdir. Azərbaycan qoşunları dinc əhaliyə hücum etmiş və evlərə daxil olaraq soyğunçuluğa, talana başlamışlar. Erməni əhalisi vahimə içərisində İngiltərə nümayəndəliyinin yanında toplanıb və xahiş edirlər ki, qanlı qırğın dayandırılınsın, müqəssirlər cəzalandırılsın. Hələ mayın 25-də general-qubernator X.Sultanovun əmri ilə Azərbaycan ordu hissəsi şəhəri mühasirəyə almış və şəhərdəki bütün gözətçi məntəqələrini tutmuşdur. Ermənilər bunu onların üzərinə hücum hazırlıq kimi qiymətləndirərək 2-3 iyunda ingilis nümayəndəliyinin binası qarşısına toplaşaraq xahiş etmişdilər ki, X.Sultanovun hərəkətlərini və ermənilər üzərində gözlənilən qanlı qırğının qarşısını alsınlar. İngilis nümayəndəliyinin rəisi ermənilərə söz vermişdir ki, qanlı qırğına yol verilməyəcəkdir. 4 iyunda Azərbaycan qoşunları ermənilər üzərinə hücum edəndə nümayəndəliyin rəisi general-qubernatora atəşi dayandıрмаğı əmr etmişdir. Lakin o, əmrə tabe olmamış və nümayəndəliyin rəisinə ultimatum vermişdir ki, əgər Erməni Milli Şurasının və erməni icmasının üzvləri həbs olunub ona verilməsə atəş nəinki dayandırılacaq, hətta ətraf yerlərdən Şuşa şəhərinin atəsinə başlanılacaqdır" (32).

Nümayəndəliyin rəisi həmin şəxslərə əmr etmişdir ki, X.Sultanovun ultimatumunu yerinə yetirsinlər və şəhəri tərk etsinlər. Ermənilər bu əmri yerinə yetirmiş, ingilis əsgərlərinin mühafizəsi altında 6 iyunda Tiflisə gəlmişlər. Bundan sonra nümayəndəliyin rəisi qanlı qırğına son qoymaq üçün hər iki tərəfə əmr etmişdir ki, ingilis qoşunlarının buraya daxil olması üçün səngərləri tərk etməlidirlər. Ermənilər bu əmrə tabe olmuş, lakin Azərbaycan qoşunları ingilis əsgərlərinə atəş açmışlar. Onlardan bir nəfər öldürülmüş, bir nəfər isə yaralanmışdır. X.Sultanovun və nümayəndəliyin rəisinin bütün tələblərinin yerinə yetirilməsinə baxmayaraq qanlı qırğın yenə də davam edir və bu faciənin hansı xarakter aldığı biz bilmirik. Qarabağ xalqı həmişə olduğu kimi, indi də öz hüququnu müdafiə edir. Lakin indi türk agenti cənab X.Sultanov bu xalqdan intiqam alır. Biz müttəfiq dövlətlərdən xahiş edirik ki, qanlı qırğını dayandırsınlar.

Bununla kifayətlənməyən erməni separatçıları əhalini qızıqsıdıraraq onları yalan və təhrikçi məlumatlarla mitinqlərə çağırırdılar. Belə mitinqlərdən biri Ermənistan parlamenti qarşısında olmuşdu. Mitinqdə David Amanun, Xondkaryan, Baqan Xoreni və digərləri çıxış etmişdilər. Mitinq iştirakçıları musiqinin müşayiəti ilə Nazirlər Kabinetinin sədrinin yanına getmişlər. Hökumətin sədri mitinqçilərə bildirmişdir ki, bu gecə İngilis nümayəndəliyinin başçısı leytenant Çerkasomla birlikdə Tiflisdə olan İngilis Ali Komandanlığı ilə danışıqlar aparmışlar. İngilislər vəd vermişlər ki, qəzəblənmiş xalqın tələblərini yerinə yetirəcəklər, hər halda Qarabağ ermənilərinin məsələsini qətiyyətlə həll edəcəklər. Bu xəbərdən cüşa gəlmiş camaat erməni xalqının hüquqlarını müdafiə etmək üçün orduya könüllü yazılmağa hazır olduqlarını bildirmişlər. Bundan sonra Gözəyanın, Aqoraryanın və Dronun ehtiraslı nitqləri səslənmişdir. Bundan sonra nümayişçilər ingilis nümayəndəliyinin binasına doğru hərəkət etmişlər ki, ona özlərinin qəti etirazını bildirsinslər. Nümayişçilər özlərinin yazılı etirazlarını nümayəndəliyə təqdim edib dağılmışlar" (33).

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Dağlıq Qarabağın dinc erməni əhalisinin əksəriyyəti erməni separatçılarının fitnələrinə uymamış və general-qubernator X.Sultanovun gördüyü tədbirləri bəyənmişlər. "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il 17 iyunda dərc etdiyi məlumatdan biz bunu aydın görürük.

Aşağıda gətirilən iki sənəd son hadisələr vaxtı dinc erməni əhalisinə qarşı münasibətdə Qarabağ İnzibati İdarəsinin humanist münasibətini əks etdirir: "Şuşa şəhərinin erməni əhalisinin nümayəndələrinin yazdığı məktublardan birincisi Qa-rabağ İnzibati İdarəsinin üzvlərindən birinə, ikincisi isə Ağdam İnzibati İdarəsinə ünvanlanmışdı. Birinci məktubu Q.Baqaturov və E.İşxanov erməni əhalisi adından yazmışlar. İcazə verin sizin simanızda dünən Şuşa şəhərində baş vermiş münaqişəyə görə çox hörmətli Xosrov bəyə və bütün azərbaycanlılara öz üzrxahlığımızı bildirək. Biz ermənilərin dünən sizin əsgərlər üzərinə hücum etməsindən hiddətlənmişik və sizin əsgərlərin haqlı hiddətini başa düşürük. Biz belə hesab edirik ki, siz bizim Azərbaycan xalqına səmimi münasibət və hisslərimizi həmişə hiss etmişiniz. Siz şübhə etməyəcəksiniz ki, tez bir zamanda cinayətkarları tapıb cəzalandırmaq üçün tədbirlər görüləcəkdik. Götürülmüş atlar və tufənglər qaytarılacaqdır. Bir tufəng ingilis nümayəndəliyinə verilmişdir ki, azərbaycanlılara qaytarılsın. Pristav Primov bizim gördüyümüz adamlar haqqında sizə məlumat vermişdir. Biz çox təəssüflənirik ki, bizim iradəmizdən asılı olmayaraq yaranmış vəziyyət bizə imkan vermir ki, şəxsən üzr istəyək və bu anlaşılmazlığı izah edək. Buna görə çox xahiş edirik bizim səmimi hisslərimizi məktubda göstərdiyimiz adamlara çatdırasınız" (34).

Məktubda deyilirdi ki, biz ermənilər 1918-ci il iyun ayının ilk günlərində Yevlax stansiyasından çıxaraq Şuşaya gedərkən Ağdam stansiyasında saxlanıldıq. Çünki bu zaman Şuşada çaxnaşma baş vermişdi. Bu zaman biz polkovnik Xosrov bəy Poladovun rəhbərlik etdiyi Ağdam inzibati idarəsi tərəfindən son dərəcə səmimi və qayğıkeş münasibət gördük. Bizim üçün ayrılmış binada biz erməni sərnəşinlər nəinki sərbəst şəkildə gəzirdik, bizim üçün zəruri olan ərzaq məhsullarını alırdıq. Biz hətta İnzibati İdarə tərəfindən çox səmimi münasibəti gördük. Xüsusilə, ermənilərin saxlandığı məntəqənin müdiri cənab Əbdül Rəhim bəy Xocalınskinin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bütün bu şəraitə nəzərə alaraq biz aşağıda imza atmış 94 nəfər erməni xahiş edirik ki, Ağdam İnzibati İdarəsinə bizim təşəkkürümüzü çatdırasınız.

Qarabağın general-qubernatoru X.Sultanov erməni separatçıların dinc erməniləri yoldan çıxarmasına və beynəlxalq ictimaiyyəti aldatmasına yol verməmək üçün "Azərbaycan" qəzetində geniş müsahibə verərək iyun hadisələrinin əsl mahiyyətini ətraflı şəkildə işıqlandırmışdır. Xosrov bəy aşağıdakıları bildirmişdir: "Son vaxtlar mətbuatda Qarabağ məsələsinə çox diqqət yetirilir. Lakin bir çox hallarda bir sıra qəzetlər xüsusən 'Aşxatavor' qəzeti faktları təhrif edir, düzgün məlumat vermirlər və bir sıra ittiham xarakterli aktlar tərtib etmişlər. Azərbaycanlıların və ermənilərin bir-birinə qarşıqlı inamsızlığı və anlaşılmazlıq əsasında 4-5 iyunda Qarabağda baş vermiş hadisələri soyuq başla qiymətləndirmək üçün əvvəlcə bu hərəkətlərə gətirib çıxarmış hadisələrin gedişini diqqətlə izləmək lazımdır. Hələ üç ay bundan əvvəl ermənilərin azərbaycanlılarla dinc yaşamasına əngəl törədən Erməni Milli Şurasının üzvlərinin fəaliyyəti ilə tanış olan ingilis komandanlığı vəd vermişdi ki, həmin şuranın üzvlərini Qarabağdan çıxardacaqlar. Bundan sonra qərara alınmışdı ki, Şuşa şəhərinin erməni hissəsində olan əsgər qışlaları Azərbaycan hərbi hissələri tərəfindən tutulsun. Yuxarıda adı çəkilən iki qərarın yerinə yetirilməsinə kifayət qədər qüvvə olmadığından bir qədər ləngidilmişdir. Yalnız iyunun əvvəllərində bu istiqamətdə mühüm tədbirlər görmək imkanı əldə edilmişdir. Şübhəsiz ki, erməni əhalisinin narahət ünsürləri bu tədbirlərin həyata keçirilməsindən narazı qalmış və millətlərarası münasibətləri kəskinləşdirmişlər. Bunu sübut edən fakt o idi ki, 3 iyunda 2 azərbaycanlı əsgər şəhərin erməni hissəsində saxlanılmış, atları, tufəngləri, patronları əllərindən alınmış, əsgərlərin özləri böyük çətinliklə qaçıb canlarını onları gözləyən qanlı cəzadan qutarmışlar" (35).

1919-cu il 4-5 iyun hadisələrinin faktiki tərəfi aşağıdakı kimi idi. Ararat respublikasının nümayəndəsi Arzumanovdan göstəriş alan Erməni Milli Şurasının cinayətkar məqsədləri haqqında müəyyən qədər məlumat əldə edən general qubernatorluq Erməni Milli Şurasının təcavüzkar əhval-ruhiyyəli üzvlərini Qarabağdan uzaqlaşdırmaq məqsədilə və köçəri maldarların yaylaqlara maneəsiz hərəkətini təmin etmək üçün tədbirlər görməyi qərara aldı.

Xosrov bəy yazırdı ki, gördüyümüz tədbirlərin təcavüzkar xarakterdə olmadığı aşağıdakı dediklərimizdən məlum olur: Hələ 1905-ci ildə faciəli hadisələr vaxtı

Şuşa şəhərinin azərbaycanlı hissəsində "Üç-Mıx" yüksəkliyinə aparən səngərlər var idi; ondan 500-600 addım aralıda erməni səngərləri yerləşmişdi. Son vaxtlar bu səngərlərdə müəyyən qədər gözətçi dəstələri keşik çəkirdi. Şəhərə erməni silahlı dəstələrinin soxulacağı haqda şayələri nəzərə alaraq azərbaycanlı səngərlərində gözətçi dəstələri möhkəmləndirildi. Bundan başqa, şəhərdən bir kilometr aralıda olan İrəvan qapıları tərəfindən gələn yola 20 əsgərdən ibarət gözətçi məntəqəsi qoyuldu. Onlara göstəriş verildi ki,

silahlanmış fərdi adamlar və qruplar heç bir halda Şuşaya buraxılmasın, həm də onlara xəbərdarlıq edilmişdi ki, köçəri azərbaycanlılara Daşaltının erməni əhalisinin quldur ünsürləri tərəfindən artıq hərəkətlərə yol verilə bilər (36). 4 iyunda beş-altı əsgər erməni səngərlərinə daxil olmuş və onun ətrafının coğrafi mövqeyi ilə hər cür tanışlıq tamamilə göstərir ki, şəhərin erməni hissəsinin heç bir "mühasirəsi" olmamış və bu nəzərdə tutulmamışdı (37). 1919-cu ilin 4 iyununda səhər saat 10-da general-qubernatorluğun binasında ingilis komandanlığının nümayəndəsi ilə müşavirə oldu. Həmin nümayəndə bildirmişdir ki, şəhərin erməni əhalisi görülmüş tədbirlərdən narahatdırlar. Buna cavab olaraq Xosrov bəy Sultanov xahiş etmişdir ki, ingilis komandanlığının nümayəndəsi şəhərin erməni əhalisini sakitləşdirsin və onu inandırmışdır ki, azərbaycanlılar tərəfindən heç bir təcavüzkarlıq məqsədi olmamışdır.

"Səhər saat 11-də gözlənilmədən atışma başlamışdır. İlk məlumatlara görə "Üç-Mıx"dakı erməni səngərlərindən 50 nəfər silahlı erməni 5-6 əsgərdən ibarət olan Azərbaycan səngərlərinə hücum etmişlər. Üç azərbaycanlı əsgəri öldürülmüş, həmçinin ermənilər də itgi vermişlər. "Üç-Mıx" münaqişəsi şəhərdə ümumi atışmaya və Şuşadan 4 kilometr aralıda hərəkət edən köçərilərin üzərinə ermənilərin hücum etməsinə bir siqnal olmuşdu. Hücum zamanı beş köçəri ailəsi özünün bütün əmlakı və mal-qarası ilə birlikdə şəhərin erməni hissəsinə aparılmışdır. Köçərilər bütün günü yolun açılmasını gözləyərək şəhərdən bir qədər aralıda dayanmışlar. Ertəsi gün, 5 iyunda onlar öz yollarını dəyişərək Xankəndi vasitəsilə getməyə cəhd göstərmişlər. Köçərilər Qaybalı kəndi yanında keçərkən onlara bir neçə tərəfdən atəş açılmışdır. Üzücü yoldan və beş ailənin aparılmasından qəzəblənmiş köçərilər kəndə hücum etmiş və qısamüddətli atışmadan sonra kəndi yandırmışlar. Şəhər hakimiyyətinin "Qaybalı kəndinə olan qəfil hücumdan xəbəri olmamışdır. Yalnız kəndin üzərinə qalxan tüstüdən və ingilislərin verdiyi məlumatdan sonra general-qubernatora baş vermiş hadisə haqqında xəbər verilmişdir. Bu faciəli hadisələrin baş verdiyi yerə hərbiçilər göndərilmiş və onlar 50 nəfər qaçqını şəhərə gətirib yerləşdirmişlər" (38).

Arxiv sənədində göstərilir ki, Qaybalı kənd sakinlərinin xeyli hissəsi Xankəndindəki azərbaycanlı əsgərlərinin düşürgəsində sığınacaq tapmışdır. General qubernatorun əmri ilə diviziya rəisi bir neçə gün ərzində ermənilərə ərzaq vermişdir. Eyni zamanda Kərkicahanın və Bəhlul kəndinin erməni əhalisi öz heyvan-larını qonşu azərbaycanlılara tapşırıb şəhərə qaçmışlar. 4 iyunda atışma baş verdiyi vaxtdan etibarən general qubernator yol boyundakı bütün məntəqələrə telefon və telefonqrama ilə xəbər göndərmişdir ki, gələn və gedən bütün erməniləri saxlasınlar. Bundan məqsəd o idi ki, ermənilər üzərində heç bir zorakılıq olmasın. 106 erməni Ağdamda, 200 erməni Xankəndində saxlanmışdır. Onlara qaldıqları müddətdə hər cür ərzaq vermiş və Öz kəndlərində yerləşdirilmişdir. Qaçqınlara 100 pud un verilmişdir və hazırda onların zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi üçün bütün tədbirlər görülür.

Xosrov bəy Sultanov ingilis komandanlığının nümayəndəsinə bildirmişdir ki, yaranmış qarmaqarışlıq tezliklə ləğv etmək üçün Erməni Milli Şurasının üzvlərini təcili şəkildə Qarabağdan və Azərbaycanın hüduqlarından çıxarmaq və Şuşa şəhərinin ermənilər yaşayan qışlalarında Azərbaycan hərbi hissələrini yerləşdirmək lazımdır. Bu bəyanatın nəticəsində iyunun 5-də səhər saat 9-da ingilis komandanlığının nümayəndəsi Azərbaycan məmurunun müşayiəti ilə Erməni Milli Şurasının separatçı üzvlərini Şuşadan çıxartmışdı (39). Bu tədbir 6 iyun səhər saat 9-da azərbaycanlı əsgərlərin Şuşa şəhərinin erməni hissəsindəki qışlalarda yerləşdirilməsi əhalini sakitləşdirmiş və atışma tamamilə dayandırılmış və şəhərdə həyat öz normal axarına düşmüşdür. İyunun 5-də general-qubernator ona tabe olan bütün qəzalara əmr göndərmişdir ki, ermənilərin şəxsiyyəti və əmlakı əleyhinə törədilmiş hər hansı bir cinayət hərbi vəziyyətin qanunları üzrə ciddi şəkildə cəzalandırılacaqdır. 5 iyunda Xosrov bəy Sultanovun yanına gələn yepiskop R.N.Məlik-Şahnəzərov faciəli hadisələrin dayandırılması üçün bütün tədbirlərin görülməsində general-qubernatorluqla həmrəy olduqlarını bildirmişdir. 6 iyunda Qarabağın general-qubernatoru şəhərin erməni hissəsinə yepiskopun yanına cavab görüşünə getmişdir. Orada əhali X.B.Sultanovu səmimi qarşılamaş və ümidvar olduğunu bildirmişdir ki, Azərbaycan hökuməti gələcəkdə də bu hadisələrin baş verməməsi üçün və Qarabağın azərbaycanlı və erməni əhalisi arasında xeyirxah qonşuluq münasibətlərini möhkəmləndirmək üçün bütün tədbirləri görəcəklər. General-qubernator cavab nitqində demişdir ki, Azərbaycan hökuməti öz qarşısına ciddi dövlət vəzifələrinin həll edilməsində heç bir milli və dini ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi məqsədini qoymuşdur (40).

Lakin 5 iyunda Şuşada münaqişə ləğv olunandan sonra yol boyunca yerləşmiş erməni kəndlərinə hücumlar başlanmışdır. Bu hadisələr bir neçə gün davam etmiş və nəticədə Qarabağa ərzaq məhsullarının gətirilməsinin dayandırılmasına səbəb olmuşdu. Yollarda atışmanın dayandırılması üçün X.B.Sultanova təklif olunmuşdur ki, hərbi qüvvə tətbiq olunsun. Lakin general-qubernator bu teklifi rədd etmiş və Şuşadakı ingilis komandanlığı nümayəndəsinin vasitəsi ilə bütün Qarabağ əhalisinin nümayəndələrini yaranmış vəziyyətdən çıxış yollarını müzakirə etmək üçün öz yanına dəvət etmişdir.

Dəvətnamə göndərilə də nümayəndələr müşavirəyə gəlməkdən imtina etmişlər. Bunun əvəzində 10 iyunda Şuşanın erməni yepiskopunun iştirakı ilə bütün partiyaların nümayəndələrinin yığıncağı olmuşdur. Yığıncaqda qərara alınmışdır ki, kəskinləşmiş milli məsələni tezliklə dinc yolla həll etmək üçün Şuşada qurultay çağırılıb Qarabağın Azərbaycan hakimiyyətini tanımasını elan etmək lazımdır.

Qarabağ general-qubernatoru yığıncaqda bildirmişdir: Xəbərlər yayılır ki, guya bu inzibati idarə fəaliyyətsizdir və hadisələrə qeyri ciddi münasibət bəsləyir. Buna cavab olaraq Qarabağ general-qubernatoru inzibati idarəsinin fəaliyyətini səciyyələndirən faktlar gətirmişdir: "İyunun 5-dən 6-na keçən gecə məlumat alınmışdır ki, 200 nəfər suvari

Şuşanın Daşkənd kəndinə hücum etməyə hazırlaşılar. Təcili olaraq Daşkəndə qəza rəisinin komandanlığı altında 50 nəfər göndərilmişdir (41). Eyni zamanda əmr verilmişdir ki, həmin kəndə pulemyotla silahlanmış daha 100 nəfər göndərilsin, hər iki dəstə vaxtında gəlmiş və hücum edənləri qovmuşdur. Daha sonra xəbər alınmışdı ki, Müsəlmanlar kəndinin 500 nəfərdən ibarət silahlanmış dəstəsi beş köçəri ailəsinin zorla aparılmasından qəzəblənərək Daşaltı kəndinə hücum etməyə hazırlaşılar. General-qubernator Sultanov həmin saat batalyon komandirini həmin kəndə göndərmiş və azərbaycanlılara dağılışmaq əmrini vermişdi. Azərbaycanlı kəndinin sakinləri bu əmrə tabe olmuş və hər kəs öz evinə getmişdi. Daşaltı kəndi üzərində heç bir zorakılıq olmamışdır (42).

4-5 iyun hadisələrinə bir həftə qalmış ermənilər Xankəndindəki gözətçi məntəqəsinə uğursuz silahlı hücum etmişdilər. Bu haqda məlumat alan 5 min nəfərlik kürd dəstəsi, Araz çayının sahillərində 1000 atlı və düzən Qarabağdan si-lahlı dəstə Şuşaya doğru hərəkət etmişdilər. Lakin general-qubernator onları Şuşanın 2 kilometrliyində dayandırmış, bununla da nəticəsi çətin təsəvvür olunan faciənin qarşısı alınmışdır.

General-qubernator həmçinin bildirmişdir ki, iyun hadisələrinin qabaqcadan hazırlanması haqqında məlumatlar tamamilə əsassızdır və bunu sübut edən ən yaxşı dəlil o idi ki, bu hadisələr yerli xarakter daşmış, Cavanşir və Cavad qəzalarına yayılmamışdır. İndiki vaxtda Qarabağda həyat normal şəkildə davam edir, yollarda hərəkət təhlükəsizdir. General qubernator qəzet vasitəsilə bildirmiş və əmr vermişdi ki, Qarabağın yollarında hərəkət edənlərə hər cür köməklik göstəriləcəkdir. Lazım olsa silahlı mühafizə də veriləcəkdir. O, həmçinin bildirmişdir ki, yollarda baş verən ən cüzi zorakılıq haqqında ona məlumat verilsin (43).

X.Sultanovun Dağlıq Qarabağda erməni separatçılarının qiyamçı hərəkətlərini qəti tədbirlər nəticəsində aradan qaldırması dinc erməni əhalisi tərəfindən razılıqla qarşılınmış, onlar X.Sultanovun yanına gələrək təşəkkürlərini bildirmişlər. Bu haqda "Azərbaycan" qəzeti 1919-cu il 25 iyunda aşağıdakı məlumatı vermişdi: "Bir neçə təxribatçı ünsürlərin əməlləri nəticəsində bir neçə yüz adamın ölümünə və zərər çəkməsinə səbəb olmuş qaradaş qırğını Qarabağ general-qubernatoru X.B.Sultanovun gördüyü qətiyyətli tədbirlər nəticəsində tamamilə ləğv edilmişdir. Son hadisələrlə əlaqədar köçərilərin dayandırılmış hərəkəti yenidən bərpa edilmişdir. Əsgərandan Şuşaya qədər bütün yollar boyunca gözətçi məntəqələri qoyulmuşdur. Daşaltı erməni kəndindən general-qubernatorun yanına gələn nümayəndə heyəti faciəli hadisələr zamanı onlara kömək göstərdiyinə görə Xosrov bəy Sultanova öz təşəkkürlərini bildirmişlər" (44).

Ermənilərin nümayəndə heyəti Azərbaycanın hakimiyyətini tanımaq haqqında Daşaltı icmasının qərarını general-qubernatora təqdim etmiş və demişdir ki, bu kəndə azərbaycanlı məmur göndərilsin və onun iştirakı ilə burada vəzifəli şəxslər seçilsin. Digər erməni kəndlərindən də general-qubernatorun yanına nümayəndələr gəlmiş və bildirmişlər ki, silahlı dəstələr onları daimi nəzarət altında saxlamışlar və general-qubernatorun yanına gəlib əsl vəziyyəti izah etməyə onları qoymurlar.

Nümayəndələr daha sonra demişlər ki, hər hansı bir nəfər erməni silahlı dəstəsinə etiraz etsəydi, yaxud öz fikrini açıq şəkildə bildirsəydi, onları günün günorta çağı öldürərdilər. Buna misal olaraq Şuşa şəhərində Xankəndinin erməni əhalisinin başçısı Movsesin öldürülməsini göstərə bilərik. Nümayəndələr bildirmişlər ki, Movses vicdanlı başçı olmuş, öz kəndini zərərli ünsürlərdən qoru-muş və imkan verməmişdir ki, onların təsiri bu kəndə yayılsın (45).

General-qubernator bütün erməni kəndlərinə belə məzmununda dəvətnamə göndərmişdir ki, öz nümayəndələrini onun yanına göndərsinlər. Bununla da Şuşa qəzasında qayda-qanun tamamilə bərpa edilmişdir. Zərər çəkmiş hər iki tərəf hökumətə müraciət edir və tam yardım alırlar (46). General-qubernatorun sərəncamı ilə ticarət, sənaye və ərzaq Nazirliyinin səlahiyyətli nümayəndəsi Axundov tərəfindən qaçqın ermənilərə 100 pud un paylanmışdır. Yevlax-Şuşa yolu tamamilə sakitləşmişdir. Faciəli hadisələr zamanı Ağdamda və Xankəndində saxlanmış 300 erməni sərnişini tamamilə zərər çəkmədən Şuşaya göndərilmişdir. General-qubernatorun dəvətnaməsində deyilir ki, Qaryagin və Cavanşir qəzalarında vəziyyət hələ də kəskindir. Yaylağa gedən köçərilər burada saxlanılmışdır və onlar çalışırlar ki, yaylaqlara getmək üçün yol açılsın. Əgər onlara müqavimət göstərsə, yəqin ki, münaqişə yenidən qızılaşa bilər. Ona görə də lazımdır ki, erməni ictimai xadimləri bunu başa düşsünlər, məsuliyyətsiz və təxribatçı əhval-ruhiyyəli ünsürlərin fəaliyyətinə yol verməmək üçün qabaqcadan tədbirlər görsünlər. Bu cənablar birdəfəlik bilməlidirlər ki, onlar nə qədər çalışsalar da, cəhd göstərsələr də Qarabağda azərbaycanlılar və ya ermənilər birlikdə yaşayacaqlar (47).

X.Sultanovun gördüyü ciddi tədbirlərdən sonra Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi Azərbaycan dövlətinin hakimiyyətini tanımağı qərara aldı.

1919-cu il 27 iyulda Qarabağın general-qubernatorunun yanında Şuşa qəzasının və Şuşa şəhərinin azərbaycanlı və erməni əhalisinin nümayəndələrinin iştirakı ilə müşavirə keçirilmişdir. Müşavirədə Şuşa şəhərində və onun ətrafında baş vermiş münaqişəni aradan qaldırmaq üçün azərbaycanlılarla ermənilər arasında barışıq yaratmaq məqsəd ilə iki komissiya yaradılmış və tapşırılmışdır ki, yerlərdə vəziyyətlə tanış olub müşavirəyə məruzə təqdim etsinlər. Müşavirə bu iki komissiya-yanın məruzəsinə baxıb onlardan məqsəduyğun olanı qəbul edəcəkdir (48).

1919-cu il 29-30 iyulda Qarabağın həyatında xoş hadisə baş verdi. "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "Bu günlərdə Qarabağ öz torpağında özünün ən əziz və sevimli qonaqlarını Gəncənin qubernatoru Rəfibəyovun müşayiəti ilə Azərbaycan Respublikasının baş naziri N.Yusifbəyli və hərbi nazir Mehmandarovu qarşılayırdı. 29 iyulda qonaqlar Xankəndinə gəldi. 30 iyulda hörmətli qonaqlar Şuşaya gəldilər. Şəhər əhalisi qonaqları duz-çörəklə qarşıladı. Bundan sonra hörmətli qonaqlar məsciddə azərbaycanlılar qarşısında çıxış etdilər.

Sonra isə onlar erməni kilsəsinə getdilər. Erməni ruhaniləri onları duz-çörəklə qarşıladılar. Yepiskop Azərbaycan dilində çıxış edərək iki millətin dinc yanaşı yaşamasının zəruriliyini göstərdi" (49).

Bütün bunlardan sonra Qarabağ erməniləri 1919-cu ilin avqustunda fəvqəladə qurultay çağıraraq Azərbaycan hökumətinə tabe olmaq haqqında qərar qəbul etmişlər. Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayının xüsusi nümayəndələri Qarabağ general-qubernatoru X.B.Sultanovun hüzuruna gələrək Qarabağın dağlıq hissəsinin Azərbaycanın hakimiyyətini tanımaq haqqında məsələsini dinc yolla həll etmək arzusunda olduqlarını bildirmişlər. Qubernatorun hüzuruna qurultayın nümayəndələri ilə birlikdə erməni ruhaniləri də gəlmişlər. Danışqlar iki gün davam etmiş və nəhayət müqavilə layihəsi işlənib hazırlanmışdır. Qarabağın dağlıq hissəsinin taleyi haqqında məsələnin Sülh konfransında ermənilərlə azərbaycanlıların birgə yaşamasından asılı olaraq həll ediləcəyini nəzərə alaraq Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayı 1919-cu il avqustun 15-də özünün səhər iclasında Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə müvəqqəti müqavilə bağlamağı qərara almışdır. Aşağıda biz həmin qərarın Qarabağ probleminə aid bəndlərini təqdim edirik:

"Maddə 1. İndiki müvəqqəti müqavilə tərəflər tərəfindən bu məsələ Sülh konfransında həll edilənə qədər qəbul edilir. Onun qərarları hər iki tərəf üçün məcburidir.

Maddə 2. Qarabağın dağlıq hissəsində Şuşada, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında yaşayan ermənilər özlərini müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində hesab edirlər.

Maddə 5. Qarabağ general qubernatorluğunun yanında 6 nəfərdən: 3 erməni və 3 azərbaycanlıdan ibarət şura yaradılır.

Maddə 7. Millətlərarası xarakter daşıyan bütün prinsipial məsələlər şurada əvvəlcədən müzakirə edilmədən həyata keçirilə bilməz.

Maddə 12. Qarabağ erməniləri mədəni muxtariyyət hüququndan istifadə hüququna malikdirlər.

Maddə 14. Azərbaycan hökuməti erməni nümayəndələri vasitəsilə Erməni Milli Şurasının fəaliyyətinə nəzarət edirlər.

Maddə 17. Siyasi əqidələrinə görə heç kəs nə məhkəmə, nə də inzibati qaydada təqiblərə məruz qala bilməzlər.

Maddə 20. Azərbaycan Respublikasının hökuməti dağıdılmış azərbaycanlı və erməni kəndlərinin təcili bərpa edilməsi işində Qarabağın əhalisinə maddi və mənəvi yardım göstərir.

Maddə 24. İndiyə qədər baş vermiş millətlərarası münaqişələrdə iştirak etdiyinə görə heç kəs təqiblərə məruz qala bilməz.

Maddə 25. Hazırkı müqavilə Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayı onu qəbul etdiyi andan qüvvəyə minir.

Maddə 26. Hazırkı müqavilə hər cür vəziyyətdə: mühasirə, hərbi və digər hallarda qüvvədə qalır.

1919-cu il 19 avqustda Şuşikənddən xəbər gəldi ki, müqavilənin şərtləri yekdilliklə qəbul edilmişdir. Bu vaxtdan etibarən şəhərin erməni və Azərbaycan hissələri təntənəli hazırlığa başladılar" (50).

1919-cu il avqustun 28-də Qarabağın erməni əhalisinin nümayəndə heyəti Bakıya gələrək N.B.Yusifbəylinin qəbulunda olmuşlar. Nümayəndə heyəti Qarabağ məsələsinin dinc yolla nizama salınmasına görə ona Qarabağın erməni əhalisi adından öz minnətdarlığını bildirmişdir. (51).

Erməni daşnaklarının Qarabağ general-qubernatorunu dinc erməni əhalisini qırmaqda yalandan günahlandırmasına baxmayaraq, X.Sultanov həmişə sülhün və razılığın tərəfdarı olmuş, çalışmışdı ki, ermənilərlə mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etsin (52). Lakin Xosrov bəy Sultanovun sülhsevər söyləri o vaxt Ermənistan tərəfindən birmənalı qarşılanmasa da, müəyyən məqamlarda onun yeritdiyi siyasətlə razı olduğu bildirilmişdi.

1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə mübahisəli məsələləri nizama salmaq üçün Azərbaycanla Ermənistan arasında müqavilə bağlandı. Lakin ermənilər müqavilədən az sonra, 1919-cu il dekabrın əvvəllərində yenidən Qarabağa və Zəngəzurə hücumlar təşkil etdilər. General-qubernator X.Sultanov 1919-cu il dekabrın 7, 8 və 11-də Azərbaycan xarici işlər nazirinə göndərdiyi teleqramlarda ermənilərin barışığı xaincəsinə pozub, hər yerdə hücumla başladıklarını xəbər vermişdir (53).

Xosrov bəy Sultanov 1919-cu il 13 dekabrda Azərbaycana göndərdiyi teleqramda ermənilərin hücumlarının kəskin xarakter aldığını nəzərə çatdırmış və bildirmişdir ki, ona lazımı köməklik göstərilməlidir. Həmin teleqramda deyilirdi ki, Zəngilan əhalisini ermənilərdən müdafiə etmək üçün 3 zabit, 2 pulemyot və Qaryagində olan 600 türk əsgərini göndərməklə, həmin bölgəni erməni hücumundan müdafiə etmək olar. Xosrov bəy daha sonra yazmışdır ki, tabeliyimdə hərbi qüvvə olmadığına görə istənilən vaxt banditlərə və cinayətkarlara qarşı mübarizə apara bilmir (54).

O qeyd etmişdir ki, ayrı-ayrı hərbi qüvvələrin köməyi ilə azərbaycanlılara istənilən vaxt köməklik göstərmək və ermənilərin hücumuna cavab vermək mümkün deyil. Ermənilər bunu bildiklərindən istədikləri kimi hərəkət edir və sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərərək azərbaycanlılarla bildikləri kimi rəftar edirlər. Bu təkliflərinə Azərbaycan hökumətinin ciddi münasibət bəslənmədiyini görən X.B.Sultanov bir neçə dəfə hökumətə müraciət edərək onu vəzifəsindən azad olun-masını xahiş etmişdir.

Xosrov bəy Sultanov istefa məsələsini irəli sürərkən bunu Azərbaycan hökumətinə qarşı müxalifətdə duran qüvvə kimi yox, özünün dediyi kimi vətənpərvərlik hisslərindən çıxış edərək demişdir. Çünki o, öz vətəni və xalqını son dərəcə böyük məhəbbətlə sevirdi.

Məlum olduğu kimi 1920-ci il aprelin 28-də əslində keçmiş Rusiya imperiyasını bərpa etmək uğrunda mübarizə aparan sovet Rusiyası (RSFSR) Azərbaycan Demokratik Respublikasını birbaşa hərbi təcavüz yolu ilə ələ keçirdi. Bolşeviklər ADR-in siyasi xadimlərin toxunulmazlığına vəd vermələrinə baxmayaraq sonra namərd mövqə tutaraq qısa müddət ərzində Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalılarına və siyasi xadimlərinə qarşı kütləvi tədbirlərə başladılar. Məqsəd Azərbaycan xalqının öz liderlərindən və uzaqgörən siyasi xadimlərindən məhrum etmək idi. Bolşevik təqiblərindən yaxa qurtarmaq və Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəni davam etdirmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra xadimləri kimi Xosrov bəy Sultanov da məcburiyyət qarşısında doğma vətəninə tərk etmiş və taleyin hökmü ilə müxtəlif ölkələrdə mühacirət həyatı yaşamışdır. Xosrov bəy Sultanovun 1923-cü ildən sonrakı həyatı Almaniya, Fransa və Türkiyədə keçmişdir. Mühacirətdə olduğu dövrdə o, "İttihad" partiyasının fəal xadimi kimi bolşevizmə qarşı fəal mübarizəni davam etdirmiş və xarici ölkələrdə olan digər siyasi qüvvələrlə vahid cəbhə yaratmağa çalışmışdır.

Xosrov bəy Sultanov 1926-cı ildə martın 4-də Parisdən Tehrana gələrək Azərbaycanla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər gördü. O İttihad partiyasının Tehran komitəsinə İsa bəy Aşurbəyli, Təbriz komitəsinə isə qardaşı İsgəndər bəyi təyin etmişdir. Xosrov bəy Sultanov digər İttihadçı Mir Yaqub Mehdiyevlə İttihad partiyasının xarici ölkələr bürosunu yaratmaq üçün ciddi səylər göstərmişdi.

Xosrov bəy tariximizə və ədəbiyyatımıza vurğun ziyalılardan idi. O, asudə vaxtını mütaliyəyə həsr edərdi. Xosrov bəyi yaxından tanıyanlar onun Şuşadakı evini "şərq kitabxanası" adlandırırdılar. Xosrov bəyin quberniya işçilərinə şərq ədəbiyyatı və tarixindən mühazirələr oxuması, Firdovsidən, Xəqanidən, Nizamidən, Ömər Xayyamdan, Sədidən və b. klassiklərdən farsca, Nəsimidən, Xətəidən, Vaqifdən azərbaycanca əzbər şeirlər deməsi barədə məlumatlar vardır.

İkinci Dünya müharibəsi başlayarkən Xosrov bəy Türkiyədə yaşayırdı. O, Sovet-Alman cəbhəsində əsir düşmüş azərbaycanlıları Almaniyanın həbs düşərgəsindən xilas etmək üçün böyük xidmətlər göstərmişdir. Məhz Xosrov bəyin səyi nəticəsində minlərlə azərbaycanlı ölüm məngənəsindən xilas olmuşdu.

Lakin amansız ölüm Xosrov bəyə özünün qəhrəman və parlaq fəaliyyətini davam etdirməyə imkan vermədi. O, 1956-cı ildə Türkiyənin Bursa şəhərində vəfat etmişdir.

Sovet imperiyası dövründə digər görkəmli siyasi xadimlər kimi Xosrov bəy Sultanovun da adının çəkilməsi qadağan olunmuşdu.

İstər Vətəndə, istərsə də mühacirətdə olarkən bütün həyatını xalqın azadlığı və səadətinə həsr etmiş bu görkəmli ictimai-siyasi xadim və sərkərdənin gərgin, lakin parlaq və mənalı həyatının öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

1. Azərbaycan, №12, 1919.

2. Musayev İ.R. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 1998, s.113.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Bakı: Azərbaycan, 1998, s. 172.

4. Musayev İ.R. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur..., s. 114.

5. Yenə orada.

6. ARSPİHDA, f. 276, siy. 9, iş 4, v. 13.

7. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v. II

8. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v.12

9. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v.13

10. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v.14

11. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v.18

12. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v.19-20

13. ARSPİHDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v. 8-9

14. Musayev İ.R. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur..., s.115

15. Azərbaycan, 1918,1919,1920.

16. Азербайджанская Республика. Документы и материалы 1918-1920 гг. Баку: ЭЛМ, 1998, s.160

17. ARSPİHDA, f. 276, siy. 9, iş 4, v. 57

18. Azərbaycan, 1918,1919,1920.

19. Yenə orada.

20. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 152, v.3

21. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делат. Баку: Элм, 1990,92 с.
22. ARSPIPTOA, f. 277, siy. 2, iş 40, v.27
23. Yenə orada.
24. Азербайджанская Республика. Документы и материалы 1918-1920 гг. Баку: Элм, 1998, s.249
25. ARDA, f. 894, siy. 7, iş 8, v. 30.
26. ARSPIHDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v. 10-20.
27. ARSPIHDA, f. 277, siy. 2, iş 43, v. 9.
28. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 147, v. 47.
29. Azərbaycan, 1918,1919,1920.
30. ARDA, f. 894, siy. 7, iş 8, v.41
31. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v. 1.
32. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v. 3.
33. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v. 21.
34. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v. 11.
35. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v. 13.
36. Yenə orada.
37. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v. 14.
38. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v. 15.
39. Yenə orada.
40. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v.16-17
41. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v.17
42. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v.18-19
43. Yenə orada.
44. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v. 22.
45. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 163, v. 23.
46. Векилов Р.А. История возникновения Азербайджанской Республики (1918-1920). Баку: 1998, s. 23.
47. ARDA, f. 1054, siy. 1, iş 4-a, v. 4.
48. Yenə orada.
49. Azərbaycan, 1918,1919,1920.
50. Yenə orada.
51. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку: Элм, 1998, s.228
52. Бабаева С. Хосров Султанов генерал-губернатор Карабаха // Газ. Азербайджан, 28 мая 1993. № 103.
53. ARSPIHDA, f. 277, siy. 2, iş 40, v. 130.
54. ARSPIHDA, f. 277, siy. 2, iş 40, v. 139.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

QAFQAZ İSLAM ORDUSU: MATERİALLAR. MƏLUMATLAR. SƏNƏDLƏR.

Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu haqqında raportu.

İngilislərin Bakı və Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusunda cəhdləri

Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu.

Cümhuriyyət ədəbiyyatında Qafqaz İslam Ordusu.

Azərbaycan Tarix Muzeyindəki Qafqaz İslam Ordusuna aid əşyalar.

Əlavələr

NURU PAŞANIN QAFQAZ İSLAM ORDUSU HAQQINDA RAPORTU

Mustafa Budak*

1917-ci il noyabrın 7-də Rusiyada bolşevik inqilabının baş verməsi, sadəcə 300 illik Romanov sülaləsinin sonunu hazırlamamış (1), eyni zamanda Rusiyanı 29 oktyabr 1914-cü ildən etibarən daxil olduğu Birinci Dünya müharibəsindən çıxmağa məcbur etmişdi. Bu məqsədlə yeni sovet hökuməti 1917-ci il dekabrın 15-də Almaniya Baş Qərargahının yerləşdiyi Brest-Litovskda Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan və Osmanlı dövlətləri arasında atəşkəs müqaviləsi imzalamışdı. Bundan başqa, Brest-Litovskda Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasındakı müharibə vəziyyətinə son qoymaq və Qafqaz cəbhəsindəki atəşkəsin şərtləri ilə əlaqədar ayrı bir müqaviləni hazırlanmaq üçün razılıq əldə edilmişdi (2). Bunun nəticəsində 1917-ci il dekabrın 18-də Osmanlı III Ordu komandanlığı ilə Rusiya Qafqaz ordusu komandanlığı arasında rus işğalı altında olan Ərzincanda sülh müqaviləsi imzalandı. Beləliklə, Anadolu-Qafqaz cəbhəsində Osmanlı-rus müharibəsinə son qoyuldu(3). Əslində Ərzincan müqaviləsi Qafqaz cəbhəsindəki Osmanlı və rus ordularının mövcud vəziyyəti baxımından vaxtında hazırlanmışdı. Rus əsgərlərinin geri çəkilmələri üçün bu müqavilə xüsusi imkan yaratmışdı. Belə ki, rus ordusunun Av-ropa cəbhəsindəki tam məğlubiyyəti nəticəsində Qafqaz cəbhəsindəki rus əsgərləri 1917-ci ilin yayından etibarən cəbhəni tərk etməyə başlamışdı (4). 1917-ci ilin noyabrında isə, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə vəziyyət daha da ağırlaşmışdı. Artıq 1917-ci ilin dekabr ayı başlayanda 1-ci və 4-cü korpuslar cəbhədən uzaqlaşmışdılar. Bunun nəticəsində, Rus- Qafqaz ordusundan cəbhədə 40000 əsgər qalmış, 200000 əsgər də Qafqazda cəbhənin arxasına çəkilmişdi (5). Təbii olaraq Ərzincan müqaviləsi də bu prosesi xeyli sürətləndirdi (6).

Osmanlı III Ordusunun vəziyyəti də Rus-Qafqaz ordusunun vəziyyətindən çox fərqli deyildi. Hətta, ondan daha da ağır idi. Bunun ən böyük nümunəsi də Rusiyada 1917-ci ildə fevral inqilabı başlayanda Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsinin rus işğalı altında olması idi. Buna görə də Osmanlı III Ordusu irəliyə doğru əməliyyat apara bilməmişdi. Çünki ən azı irəliyə doğru bir əməliyyat üçün lazım olan paltar, ərzaq və daşıma imkanlarından məhrum idi. Bundan da acına-caqlısı, ərzaq ehtiyatları kifayət etmədiyindən ordu hətta, öz yerləşdiyi ərazidə də özünü təmin etməyə çətinlik çəkirdi (7).

Lakin Ərzincan müqaviləsindən sonra Qafqaz cəbhəsindən sürətlə geri çəkilən rusların əllərindəki silah və ləvazimatı bölgədəki ermənilərə verməsi, onların da bu silahlarla rusların boşaltdığı ərazilərdə yaşayan müsəlmanlara qarşı şiddətli basqın və zülm etmələri, Osmanlı dövlətini bəzi siyasi və hərbi problemlərə baxmayaraq, Güney Qafqazda daha fəal diplomatik və hərbi siyasət yeritməyə məcbur etdi. Bu vəziyyət isə əvvəldən bəri çar Rusiyasının dağılacağını düşünərək, zəif və çoxmillətli Osmanlı dövləti əvəzinə Asiyadakı türkləri də əhatə edəcək güclü bir Türk imperatorluğunun qurulacağına inanaraq və bu Turan yolunun Qafqazdan keçdiyini düşünən Ənvər Paşa üçün son dərəcə əhəmiyyətli, tarixi bir fürsət idi (8). Eyni zamanda bu tarixi fürsət Tadeuş Svyatoxovskinin ifadəsi ilə desək, Osmanlıların Rusiyanın parçalanması nəticəsində nəinki 1914-cü ildən bəri, hətta, XIX əsrdən bu tərəfə itirdiyi torpaqları da geri almaq ümidini reallaşdırma biləcək bir hadisə idi (9). Buna görə də Ənvər Paşa bolşevik inqilabından sonra Qafqazda Almaniyanın Gürcüstan vasitəsi ilə ayrı bir Qafqaz siyasəti yürütməsi və bəzən Osmanlı dövləti ilə rəqabət etməsinə görə Güney Qafqazda Azərbaycanla, Quzey Qafqazda Dağıstanla əlaqədar fəal diplomatik və hərbi-siyasi fəaliyyət göstərməyə başladı (10).

Təbii olaraq, belə bir səmərəli xarici siyasi fəaliyyət üçün Qafqazdakı mövcud siyasi və hərbi vəziyyətdən istifadə etmək lazım idi. Daha dəqiq desək, Osmanlı dövləti xaosun olduğu Qafqazda Sovet Rusiyası əleyhdarı kimi çıxış edən siyasi fəaliyyətlərə kömək etmək məcburiyyətində idi. Bu zaman baş komandan vəkili Ənvər Paşa III Ordu komandanı Vehib Paşadan aldığı bir raportdan Ərzincan müqaviləsinin əslində 15 noyabr 1917-ci ildə yaradılmış Zaqafqaziya hökumətinə tabe olan rus komandanları ilə imzalandığını öyrənmişdi. Bu isə həmin hökuməti tanımaq mənasına gəlirdi. Buna görə də Ənvər Paşa Zaqafqaziya hökumətinin hər iki tərəf arasında sülhə nail olmaq üçün nə düşündüyünü öyrənmək və lazım olarsa Tiflisə bir nümayəndə heyəti göndərmək istədiyini Vehib Paşaya bildirmişdi. Vehib Paşa da Ənvər Paşanın bu təklifini 1918-ci il yanvarın 9-da Qafqazdakı rus hərbi qüvvələrinin müvəqqəti komandanı gürcü generalı Odişelidzeyə bir məktubla xəbər vermişdi. Naməlum səbəbdən Tiflisə gec çatan bu məktub, əksəriyyəti bolşevik tərəfdarı olan Fəhlə-Əsgər-Kəndli soveti tərəfindən müzakirə edilmiş və 17 yanvar iclasında Rusiyaya tabe olduqları üçün Petroqradda fəaliyyət göstərən Müəssislər

* Dosent-doktor, Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Dövlət Arxivləri direktor müavini.

Məclisindən icazə alındıqdan sonra sülh danışıqlarına başlayacaqlarını bildirən qərar verilmişdi (11). Maraqlıdır ki, Ənvər Paşanın bu məktubun cavabını gözləmədən 1918-ci il 12 yanvarda Vehib Paşaya son dərəcə əhəmiyyətli ikinci bir teleqram göndərdiyini görürük. 16 yanvar 1918-ci ildə Vehib Paşa tərəfindən Tiflisdəki Rus-Qafqaz ordusu komandanlığına çatdırılan bu teleqramda Ənvər Paşa Zaqafqaziya hökumətindən Ukrayna kimi müstəqil olaraq Brest-Litovsk sülh danışıqlarında iştirak etmək istəyirlərsə, vaxt itirmədən öz nümayəndələrini Brest-Litovska göndərmələrini tələb edirdi. Məhz Bu təmsilçilərin Brest-Litovska gəlişindən sonra Zaqafqaziya hökumətinin rəsmən tanınmasına Osmanlı dövlətinin kömək edəcəyinə söz verirdi.

Lakin Ənvər Paşanın təşəbbüsü ilə hazırlanan və hərbi tarixi araşdırmaçısı Yusif Hikmət Bayurun Güney Qafqazın siyasi birliyi üçün vacib bir fürsət saydığı Vehib Paşanın bu məktubu bir ay gecikmə ilə, 14 fevral 1918-ci ildə Tiflisə çatdı (12). Bu müddətdə isə bolşeviklər Petroqraddakı Müəssislər Məclisini dağıtmış (19 yanvar 1918-ci il) və bolşevik əleyhdarı qruplar da Rusiyanın hər yerində öz hökumətlərini qurmuşdu. Belə bir vəziyyətdə Zaqafqaziya hökuməti bu yeni hökumətlərlə əlaqə qurmağın, Brest-Litovsk sülh danışıqlarında Osmanlı dövləti onun müttəfiqlərinə qarşı birgə hərəkət etməyin yollarını axtarmağa başlamışdı. Təbii ki, bu düşüncənin yaranmasında Zaqafqaziya hökuməti daxilində olan gürcü, erməni və bəzi azərbaycanlı (bolşevik Hümmət Partiyası) ünsürlərin Osmanlı dövlətinə olan mənfi münasibətinin böyük rolu var idi. Belə bir mürəkkəb şəraitdə yola çıxan Zaqafqaziya hökuməti Ukrayna ilə birlikdə Cənub-Şərq İttifaqı hökumətinə müraciət etsə də, Ukraynanın Brest-Litovsk sülh danışıqlarına müstəqil qatılması və digər hökumətin də Qərbi dövlətlərinə müttəfiq olması səbəbi ilə istədiyi nəticəni ala bilmədi. Beləliklə, Zaqafqaziya hökuməti Brest-Litovsk konf-ransına qatılaraq Osmanlı dövlətinin köməyi ilə öz müstəqilliyini sənədləşdirmək fürsətini itirmişdi (13).

Buna baxmayaraq, Osmanlı dövlətinin Qafqaz mövzusunda siyasəti davam etdirilirdi. Belə ki, sovet nümayəndəsi Trotskinin fevralın 10-da Brest-Litovskda rus işğalı altında olan torpaqlarını geri almaq istəyən Osmanlı dövlətinin bu mövzudakı müqaviləsini rədd etməsi (14) Osmanlı dövlətini hərbi fəaliyyətə məcbur etdi. Onsuz da, Ərzincan müqaviləsindən sonra rusların geri çəkilməsini fürsət sayan erməni quldur dəstələrinin Ərzincan və Trabzon məntəqələrində müsəlmanlara etdiyi zülmələr Osmanlı III Ordusunun səbrini tükətməmişdi. Əvvəlcə mövcud vəziyyət barədə 1918-ci il yanvarın 22-də Rus-Qafqaz ordu komandanlığına etiraz edən və vəziyyətin düzəldilməsini istəyən Osmanlı III Ordu komandanı Vehib Paşa fevralın 1-də general Prejevalskiyə (15), fevralın 11-də də Rusiya Qafqaz ordusu komandanı general Odişelidzeyə teleqram göndərərək Trabzon, Bayburt və Ərzincan məntəqələrində erməni zülmünə mane olmalarını tələb etmişdi (16).

Əslində Vehib Paşanın 11 fevral tarixli teleqramı ruslara edilən son xəbərdarlıq idi. Beləliklə, Vehib Paşa Ənvər Paşadan aldığı əmrlə fevralın 12-də Osmanlı ordusunun Ərzincan müqaviləsində göstərilən sərhəd xəttini keçərək Ərzincan istiqamətində irəliləməsini əmr etdi (17). Həmin gün Vehib Paşa Osmanlı hərbi əməliyyatının başlaması haqqında general Odişelidzeyə xəbər göndərdi (18). Bununla da, aprelin 14-də Batuman alınması ilə nəticələnən Osmanlı hərbi əməliyyatları başladı (19).

Anadolu-Qafqaz cəbhəsində bu hadisələr baş verərkən Güney Qafqazda yaşayan müsəlmanlar son dərəcə çətin vəziyyətdə idi. Bolşevik inqilabının çar Rusiyası tabeliyində olan millətləri müstəqillik və öz gələcəyini təyin etmə haqqı ilə ümidləndirməsinə, xüsusilə Leninin 1917-ci il noyabrın 24-də "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi" və onun arxasınca 1917-ci il dekabrın 3-də Lenin və Stalinin imzası ilə daşıyan "Rusiya və Şərqdəki fəhlə müsəlmanlara" xitabən nəşr olunan bəyannamənin bu ümidləri artırmasına baxmayaraq, çox keçmədən bunun bolşevik hakimiyyətini gücləndirmək üçün boş vəd olduğu məlum oldu (20).

Az sonra Lenin dekabrın 18-də erməni Stepan Şaumyanı Qafqaz fəvqəladə komissarı təyin etmiş və 1918-ci il yanvarın 11-də millətlər komissarı Stalin ilə birlikdə 13 nömrəli dekreti imzalayaraq, Xalq Komissarları Şurasının rus ordusunun işğalı altında olan "Türkiyə Ermənistanı"ndakı erməni xalqı tam müstəqil olana qədər onlara yardım edəcəyini elan etmişdi (21). Bunu reallaşdırmaq üçün Şaumyan 1918-ci il yanvarın 22-də Tiflisə gəlmiş və "Bütün sovetlərə" xitab edən çıxışında vəzifəsinin Qafqazda sovet hökumətini qurmaq olduğunu elan etmişdi (22).

Bu şəkildə, bolşeviklərin Şaumyan kimi erməni millətindən olan birini Qafqazda vəzifələndirmələri inqilabdan sonra Qafqazdakı ermənilər üçün xeyli əlverişli şərait yaratdı. Əlavə olaraq, ermənilər Qafqaz cəbhəsindən geri çəkilən rus əsgərlərinin silah və ləvazimatının xeyli hissəsini ələ keçirmişdilər. Bunun nəticəsində ermənilər 1918-ci ilin yanvarına qədər iki piyada diviziyası (16000), erməni könüllülərindən ibarət üç briqada, bir süvari briqadası (1000) və bəzi milis xalq ordusu taborlarından (4000) ibarət bütöv bir korpusa sahib olmuşdular. Hərbi gücü az olsa da, bu korpusun məqsədi Qafqazdakı türk hücumunu dayandırmaq idi (23).

Bununla müqayisədə Güney Qafqazda yaşayan müsəlmanlar, xüsusilə Azərbaycan türkləri erməni hücumlarından özlərini müdafiə etmək üçün hərbi gücdən məhrum idilər. Bu məqsədlə, Müsəlman Milli Şurası Gəncə, Bakı, Lənkəran və Tiflisdəki iclaslarından sonra rus ordusunda generallığa qədər yüksəlmiş Əliağa Şıxlinskiyin baş komandanlığı altında hərbi qurum yaratmağa çalışdı. Lakin bu qurum zabit, silah və s. hərbi ləvazimat baxımından kifayətləndirici deyildi. Bu səbəbdən Müsəlman Milli Şurası Qafqaz cəbhəsi baş qərargahından Gəncədə olan rus alayının silahlarını təslim etməsini tələb etdi. Komandanlığın 1917-ci il 14 dekabr tarixli əmrini general Midivani icra etmək istəmədiyi üçün Gəncə əhalisi dekabrın 17-də şəhərin müsəlman məhəllələrində yerləşən dörd qışlanı mühasirə edərək silahlarını ələ keçirdi. Bu zaman Zaqafqaziya Hərbi Şurası Güney Qafqazda olan silah və s. hərbi ləvazimatın orada qalması və rus hərbiçilərinin silahlılaşdırılması mövzusunda qərar qəbul etmişdi (24). Buna görə də, Müsəlman Milli Şurası Azərbaycan torpaqlarından

keçərək qatarla Rusiyaya geri döən rus hərbcilərinin silahlarını *alə* keçirməyə çalışmışdı. Hətta, bu səbəbdən Gəncə yaxınlığındakı Şəmkir stansiyasında 1918-ci il yanvarın 21-də rus hərbciləri ilə yerli əhalinin də yardım etdiyi Müsəlman Milli Şurasına tabe olan hərbi birləşmələr arasında (arzu edilməməsinə baxmayaraq) münaqişə yaranmışdı. Hər iki tərəfdən də yaralananlar və ölənlər olmuşdu (25).

Bu hadisələrdən sonra Azərbaycan Milli Şurası Güney Qafqazdakı erməni və gürcülərin Tiflisdəki Rus Qafqaz korpusu, fransız və ingilis heyətlərinin də köməyi ilə öz ordularını yaratdığını görürdü. Buna uyğun olaraq, Azərbaycan Milli Şurası da öz milli ordusunu yaratmaq istəyirdi. Bu sahədə Tiflisdən kömək gəlmədiyi kimi, Azərbaycan torpaqlarından keçən rus hərbcilərinin hərbi əmrə baxmayaraq, silahlarını təhvil vermək istəməməsi ruslarla Azərbaycan türkləri arasında silahlı münaqişəyə səbəb olurdu. Bu səbəbdən Milli Şura Güney Qafqazla yaxından maraqlandığını bildikləri Osmanlı dövlətindən yardım almağın yollarını axtarmağa başladılar. Əvvəlcə Osmanlı III Ordusu ilə əlaqə yaratmaq istəsələr də, bunda müvəffəq ola bilmədilər. Daha sonra Əli Əkbər Sarı İmamqulu İran vasitəsilə öz adamlarını Mosula göndərərək Osmanlı 4-cü ordusu ilə əlaqə yaratmağa çalışdı və müvəffəq oldu. Bir müddət sonra, bu ordudan topçu leytenant Müzəffər (ordu generalı Müzəffər Tuğsavul) və leytenant Məhdət (istefaya çıxmış qərargah polkovniki) Gəncəyə gələrək vəziyyəti yerindəcə yoxladılar. Nəticədə Milli Şura rus əsirliyindən qaçaraq Gəncəyə gəlmiş və oradakı yığıma qoşun heyətinin genişləndirilməsində rol oynayan Osmanlı zabiti Hüsəməddin Tuğaç bəyin tövsiyəsi ilə Osmanlı dövlətindən yardım - Osmanlı ordusunu Azərbaycana dəvət etmək şəklində - istəməyə qərar verildi. Bu iş üçün də Milli Şuranın fəal üzvlərindən biri və daha sonra Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik İdarəsinin rəisi olan Nağı Keykurun (Şeyxzamanlı) ilə Hüsəməddin bəy Türkiyəyə göndərildi. Daha sonra onlara, Batumda Axıskalı müəllim - yazıçı Omər Faiq bəy Nəmanzadə, açarların rəisi Həmşizadə Camal Paşanın oğlu Cəlil bəy və Axılkaləli Əfrim bəy də qatıldı. Onların məqsədi öz icmaları adından türk ordusunu vətənlərinə dəvət etmək idi (26).

Nəhayət, 1918-ci il yanvarın axırına doğru türk ordusunu dəvət səfərinin ilk əhəmiyyətli bəhrələri göründü. Osmanlı III Ordu qərargahının yerləşdiyi Suşəhriddə nümayəndələr şəxsən III Ordu komandanı Vehib Paşa tərəfindən qəbul edildilər. Bu zaman Hüsəməddin bəy Vehib Paşanın təklifi ilə Qafqaz və xüsusilə Azərbaycandakı hərbi vəziyyət haqqında son dərəcə əhəmiyyətli bir raport hazırladı. Vehib Paşa heç vaxt itirmədən bu raportu İstanbula - baş komandanın vəkilinə Ənvər Paşaya göndərdi. Bu səbəbdən Ənvər Paşa Hüsəməddin bəyi və Azərbaycan nümayəndə heyətini İstanbula çağırırsa da, Vehib Paşa Qafqazdakı vəziyyəti yaxşı bilən zabitlərə ehtiyacı olması səbəbi ilə Hüsəməddin bəyi yanında saxladı və Azərbaycan heyətini Sivas-Qeysəri-Uluqışla yolu ilə İstanbula göndərdi (27).

Azərbaycan nümayəndəsi Nağı Şeyxzamanlının İstanbula gələrək baş na-zir Tələt Paşa və Müdafiə Nazirliyində hərbi nazir Ənvər Paşa tərəfindən qəbul edilməsi Osmanlı dövlətinin əvvəldən bəri diqqətlə izlədiyi Qafqaza olan marağını daha da artırdı. Çünki həm Nağı bəy, həm də axıskalı tanınmış ziyalı Omər Faiq bəy Qafqazın türk-müsəlman xalqının düşdüyü faciəli vəziyyəti anladığı kimi və Osmanlı ordusunun gəlib onları xilas etməsinə böyük ümidlər bəslədiklərini həyacanla çatdırı bilməmişdilər (28).

Əslində bu nümayəndələrin İstanbula gələrək Osmanlı ordusunu Qafqaza dəvət etmələri Osmanlı dövlətini idarə edən İttihad və Tərəqqi Partiyası liderləri üçün qaçırılmaz bir fürsət idi. Xüsusilə Ənvər Paşa bolşevik inqilabından sonra Qafqazdakı hakimiyyət boşluğundan istifadə edərək həm Berlin müqaviləsi ilə itirilmiş Qars, Ərdəhan və Batumu vətənə geri qaytarmaq, həm də Azərbaycan və Quzey Qafqazda Osmanlı himayəsində müstəqil dövlətlər qurmaq istiqamətində fəal siyasət izləmək tərəfdarı idi. Bu məqsədlə, İttihad və Tərəqqi Partiyası Qafqaz şöbəsi yaradaraq Həsən Ruşənini onun rəhbəri təyin etdi (1918-ci il, mart). Akdes Nimət Kurata görə, Həsən Ruşəninin səlahiyyət dairəsinə təkcə Azərbaycan deyil, Orta Asiya da daxil idi, yəni oradakı Türkiyə tərəfdarı hərəkətləri də idarə etməli idi (29).

Bu zaman Osmanlı dövlətinin digər bir əhəmiyyətli hərbi fəaliyyəti də yuxarıda göstərilən hadisələrin arxasınca Qafqaza bir ordu göndərmək qərarını alması idi. Nağı Şeyxzamanlının sözlərinə görə, Ənvər Paşa bu ordunun komandanlığına şahzadə Faruk əfəndini gətirmək istəyirdi. Lakin Nağı bəyin təklifi ilə öz qardaşı Nuru Paşanı bu vəzifəyə təyin etdi. Beləliklə, Nuru Paşa Qafqaz İslam Ordusunun komandanı oldu (30).

Lakin hərbi tarix sənədlərinə baxanda, Qafqazda hərbi əməliyyatların aparıl-ması və bu məqsədlə, o bölgədə bir ordu yaradılması fikri Rusiyada əsirlikdən qa-çaraq Mosula gələn bir avstriyalı polkovnik-leytenantın 1917-ci il dekabrın 29-da ordu komandanı Xəlil Paşaya bildirdiyi Qafqaz məlumatlarından sonra ortaya çıxmışdı. Xəlil Paşa isə bu avstriyalı polkovnik-leytenantın Ənvər Paşa ilə görüşməsi və bu məlumatları ona bildirməsi üçün zabiti İstanbula göndərmişdi. Məlum olur ki, bu avstriyalı polkovnik-leytenantın məlumatları Ənvər Paşanın xoşuna gəlmiş, daha dəqiq desək, onu bu mövzuda fəaliyyətə cəsarətləndirmişdi. Həmçinin, Ənvər Paşa 1918-ci il fevralın 3-də 6-cı ordu komandanlığına göndərdiyi teleqramda bu mövzuya toxunmuş və avstriyalı polkovnik-leytenantın təsirini bu sözlərlə izah etmişdi: "İstanbula gələn bir avstriyalı polkovnik-leytenantın Bakı hadisələri haqqında verdiyi məlumatdan məlum olduğu kimi, oranın əhalisi fəaliyyət göstərməyə qabiliyyətli olsa da, onlara həqiqi şəkildə rəhbərlik edəcək bir şəxs olmadığı üçün səmərəli bir hərəkət etməkdən məhrumdurlar (31)."

Ənvər Paşanın bu teleqramında üzə çıxan bir həqiqət də var. O da, Ənvər Paşanın sadəcə Qafqazda bir ordunun yaradılması ilə kifayətlənməməsi, Qafqaz xaricindəki Orta Asiya və Əfqanıstan kimi islam ölkələrinin ehtiyacı olduğunu düşündüyü yardımı etmək üçün mərkəzi Tehran olmaqla, adicəkilən məntəqələrə hərbi heyətin, zabitlərin göndərilməsinin lazım olduğunu bildirməsi idi: "Qafqaz, Dağıstan, Türkünstan və bütün Rusiyaya tabe islam ölkələrinin möhtac olduğu yar-dımın yaxından göstərilməsi üçün mərkəzi

Tehran olmaqla adı çəkilən ölkələrə bir zabit heyətinin göndərilməsini lazım bilirəm. Bunun üçün Trablusqərbdən (Liviya) geri qayıdan Nuru bəyin Tehran mərkəzi heyətinin rəisliyinə, polkovnik-leytenant Şövkət bəyin Dağıstana, mayor Nairn Cavad bəyin Əfqanıstana və uyğun gördüyü-nüz digər zabitlərin də Türkünstan, Qafqaz və s. məntəqələrə göndərilməsi haqqın-dakı mühüm qərarınızın bildirilməsini, bu zabitlərin təşkilat üçün özləri ilə birlikdə beş-altı zabiti də götürməsini lazım bilirəm (32)."

Beləliklə, yuxarıda da göstərdiyim kimi, Ənvər Paşanın qardaşı polkovnik-leytenant Nuru bəy əvvəlcə fəxri diviziya generalı rütbəsi, arxasınca Paşa (general) rütbəsini alaraq, daha sonra Qafqaz İslam Ordusu komandanı seçildi. Bu vəzifədəki fəaliyyəti ilə əlaqədar hazırladığı raporta görə, 1918-ci il martın 25-də Mosula, oradan da Gəncəyə gələrək Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması prosesinə başladı (33). Hələ İstanbuldan ayrılmazdan əvvəl, 22 martda Ənvər Paşadan Qafqaz İslam Ordusu ilə əlaqədar 12 maddəlik göstəriş alan Nuru Paşanın əsas vəzifəsi, başqa sözlə, Qafqaz İslam Ordusunu qurmaqda məqsədi "qafqazlıların təşkil edəcəyi ordunun strukturunu yaratmaq, bu strukturu genişləndirmək, qafqazlılara hərbi təlim və tərbiyə vermək, Qafqazda İslamın mənafeyini, müqəddəs xilafətin qanunlarını və Osmanlı dövləti ilə hərbi-siyasi əlaqələri yaratmaqdır" (maddə 1). Əlavə olaraq, tədricən bütün Rusiya imperiya hakimiyyəti altında yaşayan müsəlmanları da imkan daxilində əhatə edəcək bu ordunun komandanı, eyni zamanda hələlik Osmanlı hökuməti və İslam xəlifəsinin Qafqazdakı ən böyük nümayəndəsi olacaqdı (maddə 2). Bundan başqa, ordu komandanı kimi, siyasi məsələləri siyasi işlər şöbəsi vasitəsilə şəxsən idarə edəcək (maddə 4). Lazım gələrsə, ordu qərargah heyəti ilə siyasi işlər şöbəsi rəhbərliyinin fikirlərini birlikdə qiymətləndirəcək (maddə 5). Təbii olaraq, bütün hərbi, siyasi və iqtisadi məsələlərdən Osmanlı Müdafiə Nazirliyi bilavasitə xəbərdar edilməli idi (maddə 7) (34).

Məlum olur ki, Ənvər Paşa Qafqaz İslam Ordusuna Bakı və Gəncədə struktur yaratmaq qurmaq üçün iki qrupdan ibarət zabit və kiçik zabit heyətinin kifayət edəcəyini düşünmüşdü. Buna görə də, Qafqazda iki hissədən ibarət bir korpus və bəzi süvari milis alayları yaradılacaqdı (35). Bu məqsədlə yola çıxan Nuru Paşa 1918-ci il mayın 25-də Gəncəyə çatmışdı (36). Nuru Paşa, Bakının yenidən ingilislər tərəfindən işğal edildiyi - Bakı 1918-ci ilin yay aylarında davam edən toqquşmalardan sonra, 1918-ci il sentyabrın 15-də Osmanlı ordusu tərəfindən düşməndən azad edilmişdi - 1918-ci il noyabrın 17-dək Qafqaz İslam Ordusu komandanı kimi fəaliyyət göstərmiş və daha sonra Azərbaycan hökumətinə tabe olaraq Azərbaycan ordusu komandanı olmuşdu. Bizim burada nəşr edəcəyimiz Nuru Paşanın "Qafqaz İslam Ordusu" admı daşıyan bu raportu əsas etibarilə Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətini və Nuru Paşanın Azərbaycanı tərk etdikdən sonra baş verən hadisələr haqqında məlumatını əks etdirir.

Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu raportunu hazırlaması

Nuru Paşa bu raportu öz arzusu ilə hazırlamamışdır. Lakin 1930-cu ildə Baş Hərbi Qərargah idarəsi nəzdindəki Hərb tarixi komissiyası Nuru Paşadan "Mundros müqaviləsi"ndən Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğalına qədər Güney Qafqazdakı hərbi quruculuq işləri və baş verən hadisələr haqqında geniş bir raport tələb etdikdən sonra ortaya çıxmışdır. Bu məqsədlə, Hərb tarixi komissiyası İstanbul Mərkəz Komandanlığı vasitəsilə əvvəlcə 1930-cu il iyunun 29-da Nuru Paşaya bir məktub göndərmiş və yuxarıda göstərilən dövrlərdə Azərbaycandakı hadisələrlə əlaqədar əllərində heç bir sənəd olmadığına görə ondan yardım istəmişdilər (37). Əlavə olaraq, komissiya 2-ci şöbə rəisi, polkovnik Nəşat bəy tərəfindən daha əvvəl istənən və əvvəlki dövrə aid başqa bir məlumatın da tezliklə göndərilməsini tələb etmiş və bunun vaxtını soruşmuşdu. Lakin Nuru Paşadan istədiyi cavabı ala bilməyən Hərb tarixi komissiyası bu dəfə adiçəkilən təklifini 1930-cu il 16 avqust tarixli məktubunda təkrarlamışdır. Həmin məktubda: "Adiçəkilən idarə rəhbərliyinə cavab verilməsi gecikdiyindən indiyə qədər yazılması ümid edilən, adiçəkilən hadisə haqqındakı məlumatın tezliklə göndərilməsi və bu dövrə aid sənədlər varsa və ya bir yerə göndərilmişsə, onların da əlavə olaraq bildirilməsini" istəmişdir (38). Lakin Nuru Paşa Ankarada idi və mənasız olaraq, İstanbulda axtarılırdı. Bu səbəbdən hər iki məktub da Nuru Paşaya çatdırılmamışdı (39). Bizzə məlum olan budur ki, Ankaradakı əlaqələr nəticəsində Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətləri haqqında geniş bir raport hazırlaması mümkün olmuşdur.

Raportun ortaya çıxarılması

Bu raport haqqında ilk məlumata Şövkət Sürəyya Aydınəmirin Ənvər Paşa ilə əlaqədar olan əsərində rast gəldim. Şövkət Sürəyya Aydınəmir "raport və ya xatirənin bir nüsxəsi" kimi göstərdiyi bu raport haqqında: "Əsli hər halda köhnə hərflərlə yazılan bu sənədin əlimizdəki nüsxəsi yeni hərflərlə yazılıb. Lakin makinada yazanın oxuya bilmədiyi üçün boş qoyduğu yerlər Nuru Paşanın əlyazması ilə və yenə də yeni hərflərlə doldurulmuşdur. Bu yazılarda İslam Ordusu hərəkəti başdan axıra qədər xülasə edilib" - deyir (40).

Şövkət Sürəyya Aydınəmirin sadəcə istifadə etdiyi və harada olduğunu göstərmədiyi Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu haqqındakı raportunun əsl nüsxəsi ATASE arxivində Birinci Dünya müharibəsi Kolleksiyası sənədləri arasında köhnə hərflərlə 42 səhifə (32 hissə sənəd) halında mövcuddur (41). Əlavə olaraq, bu raportun bir hissəsi (hərbi fəaliyyətlər

12 səhifə şəklində latın hərflərinə çevrilmiş və makinada yazılmış şəkildə həmin arxivdə vardır (42). Lakin bu raportun köhnə hərflə qaralama nüsxəsi 47 səhifə şəklində Türk Tarix Qurumu Kitabxanası Kazım Orbay Arxivindədir (43). Həmin arxivdə, bu raportun hərbi fəaliyyətlər hissəsinin 12 səhifə makinada yazılmış bir nüsxəsi də var ki, bu, ATASE arxivindəki 12 səhifəlik hissə ilə eynidir (44). Beləliklə, Şövkət Sürəyya Aydınəmirin istifadə etdiyi mətn Türk Tarix Qurumu Kitabxanası Kazım Orbay Arxivində yerləşən 12 səhifəlik latın hərflə nüsxədir (45).

Raportun qiymətləndirilməsi

Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu haqqındakı bu raportu 1918-ci ilin mart ayı - 1920-ci illər arasında Güney Qafqaz və xüsusilə Azərbaycanda baş verən hərbi-siyasi hadisələr haqqında məlumat vermək məqsədi ilə hazırlanmışdır. Bir başqa ifadə ilə, Nuru Paşanın həm Qafqaz İslam Ordusu komandanı kimi, həm də ondan sonrakı dövrdə Azərbaycanda yaşadığı və göstərdiyi fəaliyyətlərin bir təsviridir. Raportun subyektiv olduğu iddia edilsə də, hərbi fəaliyyətlər bilavasitə rəsmi sənədlərlə birlikdə təsvir edildiyindən 1918-1920-ci illər Güney Qafqazdakı və hərbi hadisələri dərk etməyimizə yardım edən son dərəcə əhəmiyyətli bir sənəd sayıla bilər. Digər tərəfdən, Nuru Paşanın bu raportu Birinci Dünya müharibəsinin sonuna az qalmış bir dövrdə Osmanlı dövlətinin, bir az da Ənvər Paşanın söyi ilə Azərbaycanın müstəqilliyini reallaşdırmaqla Qafqazı, hətta, Orta Asiyə əhatə edərək böyük siyasi fəaliyyətinin təsviridir. Bu təsvirin daxilində Azərbaycan və Dəniz müstəqilləşdirilməsi də yer alır. Nuru Paşanın bu raportundan məlum olur ki, həm osmanlılar, həm də azərbaycanlılar Azərbaycanla Dağıstanın (daha dəqiq desək, Quzey Qafqazın) taleyini bir yerdə görürdülər. Bu səbəbdən, hətta "Mund-ros müqaviləsi"ndən də sonra Osmanlı ordusu (Quzey Qafqaz ordusu) Dağıstanın Dərbənd şəhərinə qədər irəliləmişdir. Əlavə olaraq, Azərbaycan hökuməti də, sərhədləri yaxınlığında yaradılmış Quzey Qafqaz (Dağıstan) Respublikasına hər növ kömək etmiş və 50 milyon rubl (2,5 milyon ingilis lirəsi) borc pul vermişdir. Bütün bu hadisələri Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu haqqında hazırladığı raportdan Öyrənmək mümkündür və bu mənada bu raport son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti

[F.6] 1918-ci ilin yanvar ayının əvvəllərində Trablusqərbin (Liviya) vəziyyətini müzakirə etmək üçün Afrika Qrupları Komandanlığının mərkəzi olan Mısratadan sualtı gəmi ilə və Pola yolu ilə İstanbula gəldim. Bu dövrdə rus inqilabı səbəbi ilə Qafqaz və Şərqi vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməyə başlamışdı. Şərqi cəbhəmizin irəliləməliyyətlərini asanlaşdırmaq məqsədilə Qafqazın müsəlman və türk əhalisi yaşayan məntəqələrində təşkilatlanmaq vəzifəsi Baş Hərbi Qərargah tərəfindən məqsəduyğun görülmüşdü. Əsasən, Qafqaz müsəlmanları tərəfindən də yardım məqsədi ilə 1917-ci ilin oktyabr ayında bir heyət Mosula, 1918-ci ilin mart ayında isə Batum yolu ilə bir heyət İstanbula göndərilmişdi. 6-cı ordu vəziyyəti tədqiq üçün üç zabitini Qafqaz nümayəndə heyətinə daxil edərək Qafqaza göndərdi. Bu zaman Qafqazda hərbi quruculuq işləri görmək vəzifəsi bir neçə nəfərə təklif edilmiş və nəticədə Baş Hərbi Qərargah mənim namizədliyimi məqsəduyğun bilib bu vəzifəni ısrarla mənə tapşırırmışdı. Təxminən iyirmi zabitdən ibarət bir heyətlə dərhal yola çıxaraq 1918-ci il martın 25-də Mosula çatdıq. Əvvəlcə, 6-cı ordudan Qafqaza göndərilən artilleriya baş leytenantı Müzəffər bəyin (hazırda Hərbi Akademiya müəllimlərindən qərargah polkovnik-leytenantı) Mosula geri qayıtdığını gördük. Müzəffər bəyin məlumatına əsasən Qafqazdakı vəziyyət hərbi quruculuq işləri görmək üçün şəraitə uyğun idi.

1918-ci il martın 31-də Bakıda erməni və ruslar tərəfindən müsəlmanlara qarşı qətlə törədilməsi xəbəri alındığından sürətli hərəkət etməyimiz vacib idi. Ehtiyacımız olan kadrları qismən VI Ordudan əldə edərək, 1918-ci il aprelin 8-də Mosuldan yola çıxdıq. Yolda ərzaq problemi səbəbi ilə, iyirmi-otuz nəfərlik qruplar şəklində Rəvəndiz, 1918-ci il aprelin 26-də Pəsva, 1918-ci il aprelin 29-da Savuçbulaq, [f. 6-1] 1918-ci il mayın 9-da Təbrizə çatdıq. 1918-ci il mayın 12-nə qədər Təbrizdə qalaraq, Alacüçəyə Qaradağ yolu ilə 1918-ci il mayın 25-də Arazı sal ilə keçərək Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinə gəldik.

İrandan keçdiyimiz zaman, 6-cı ordu hissələri Rumiyə (Urmiyə - red.) gölünün qərbindəki ermənilərlə mübarizə aparırdı. Dəstəməzin Rumiyə gölünün şərqindən Təbrizə tərəf hərəkət xəbərini iranlılar yaydığından Rumiyədə ermənilərə yardım edən ingilislər və fransızlar mühasirədən qorxaraq, Rumiyəni tərk edib, bizdən bir gün əvvəl Təbrizə gəlmiş və ertəsi gün cənub istiqamətinə tərəf geri çəkilməmişdilər. Təbrizdə bağlı olan konsulluq binasına yerləşdik. Burada qaldığımız bir-iki gün içində İran siyasi partiyalarından Osmanlı tərəfdarı olan İttihadla istiqlalçılıqçı və iranpərəst olan Demokrat Partiyası arasında silahlı münaqişə oldu. Zəif olan İttihad konsulluqdan yardım istəyərək, bir müddət bizim himayəmizdə qaldı. Rumiyədən geri çəkilən ingilislər haqqında yaxından məlumat almaq və Gilan bölgəsinə idarə edən Kiçik xanla görüşükdən sonra imkan olarsa, Ənzəli vasitəsilə Bakıya gedərək və Bakı haqqında lazım olan məlumatı alıb Gəncədə bizə qoşulması üçün kapitan İbrahim Kamal bəyə (indi Afina hərbi ataşesi) tapşırıq verdim.

Ermənilər tərəfindən sıxışdırılan Naxçıvan və Ordubad bölgəsində hərbi və mülki quruculuq işləri görmək üçün kapitan Xəlil bəyi iki zabitlə ora göndərdim. Azərbaycana daxil olarıda yerli xalq tərəfindən böyük coşqu ilə qarşılandıq. Bu dövrdə Qarabağ, Zəngəzur kimi ermənilərin nisbətən six yaşadığı məntəqələrdə tez-tez münəqişələr baş verirdi. Ermənilər silahlı qüvvələrə malik olduğundan burada müsəlmanlara nisbətən üstün vəziyyətdə idilər. Bu kimi əhəmiyyətli məntəqələrə yanımdakı bəzi zabitləri komandir təyin edərək yolumuza davam edib Cəbrayıl [f. 6-3] (46) Ağdam-Tərtər (Bərdə) yolu ilə Yevlax stansiyasına gəldik. Hər tərəfdən gələn nümayəndələrlə görüşdük. Əvvəlcə qərarımızı Nuxada təsis etməyi məqsəduyğun gördüm. Lakin ermənilərin təhdidlərinə qarşı mübarizə aparmağa müvafiq və dəmiryoluna malik Gəncəyə üstünlük verərək, həmin gün axşam yola çıxdıq və 1918-ci il mayın 25-də Şəhərə gəlib çatdıq.

Bu zaman Azərbaycanda vəziyyət belə idi: Güney Qafqaz millətləri gürcü, erməni və müsəlmanlar tərəfindən yaradılan Cənubi Qafqaz Konfederasiyasının paytaxtı Tiflis idi. Federasiya Məclisi olan Seym sadəcə gürcü və ermənilərin mənəfatını qoruyan bir təşkilat idi. Müsəlmanlara əhəmiyyət verilmirdi. Seymdə əhəmiyyətli komissarlıqlara gürcü və ermənilər təyin edilmiş və sadəcə Sosial Yar-dım Komissarlığı azərbaycanlılara verilmişdi. Türk cəbhəsindən geri çəkilən rus hərbi birləşmələri öz silah və ləvazimatlarını sadəcə erməni və gürcülərə verirdilər. Təkcə Gəncənin qərbində yerləşən Zəyəm bölgəsinin türk kəndliləri əsirlikdən qaçan zabitlərimizin rəhbərliyi ilə (Tehran hərbi ataşesi Hüsəməddin bəy belə zabitlərdəndir) dəmiryolunu ələ keçirərək cəbhədən geri çəkilən bir neçə rus alayının silahını alıb, bu şəkildə silahlana bilmişdilər. Eyni zamanda, ölkələrinə qayıdan silahlı rus birləşmələri dəmiryolu xətti boyunca müsəlman kəndlilərinə və xüsusilə Bakının şimalındakı əhaliyə zülm edirdilər. Güney Qafqazda ermənilərlə türklər arasında əvvəldən bəri davam edən düşmənçilik vardı. Rusların getməsindən sonra müdafiəsiz qalan Göyçə gölünün qərbindəki İrəvan müsəlmanları ermənilər tərəfindən qətlə məruz qalırdılar. Azərbaycanın Qarabağ və Gəncə məntəqələrində isə, müsəlmanlar güclü olduğundan ermənilərə müqavimət göstərməyə davam edirdilər. Bu zaman Avropa cəbhəsindən geri dönməyən rus hərbi birləşmələri tərkibindəki erməni əsgərləri də öz yurdlarına qayıtmaq üçün Bakıda [f. 6-4] toplaşmışdılar. O dövrdə Bakıya hakim olan bolşevik partiyası lideri Şaumyan adlı bir erməni idi. O, adıçəkilən hərbi birləşmələrdən istifadə edərək Azərbaycanı işğal etmək barədə qərar vermiş və müxtəlif bəhanələrlə müsəlmanların əleyhinə zorakılığa başlamışdı. 1918-ci il martın 31-də Lənkərandan Bakıya gələn iyirmi (20) Azərbaycan əsgərinin silahını almaq bəhanəsi ilə ermənilər Bakıdakı müsəlmanlara hücum etmiş və iki gün içində Bakı türklərindən minlərlə müsəlman kişi-qadın öldürülmüşdü. Bu hadisədən ilham alan, Azərbaycanın digər məntəqələrində yaşayan ermənilər üsyan edərək müsəlmanlara hücum etməyə başladılar. Bakıdan göndərilən birləşmələrlə qüvvətlənən Şamaxı erməniləri buradakı müsəlmanlara qarşı qətlə törətdilər. Nuxa, Zaqatala və Gəncədən müsəlmanlara yardım üçün gələn qeyri-nizami birləşmələr bir iş görə bilməyərək məğlub oldular. Meydanı boş görən erməni birləşmələri qərbə tərəf irəliləyərək Müsüslü-Göyçay xəttinə qədər olan kəndləri dağıdıb, əllərinə keçəni qətl etdilər. Bolşevik təhlükəsinin yaxınlaşdığı görün gürcülər rus ordusunda zabit olmuş Knyaz Maqalov adlı bir şəxsin rəhbərliyi ilə iki yüzə qədər (200) gürcü əsgərini müsəlmanlara kömək üçün göndərdilər. Rus ordusu generallarından azərbaycanlı Əliağa Şıxlinski çar Rusiyasının Avropa cəbhəsində istifadə etməsi üçün Qafqaz müsəlmanlarından təşkil etdiyi "Dikaya diviziya"ya (Vəhşi Diviziya) mənsub əsgərlərdən "Tatarski polk" (Tatar alayı) adı ilə üç yüz (300) süvari toplayaraq işğalçılara qarşı mübarizə aparmağa təşəbbüs etdi. O, bu alaya ağqvardiyacıları da qatmışdı.

Nuxa-Zaqatala kimi şimal bölgələrində və Dağıstanda əsirlikdən qaçan zabit və əsgərlərimiz tərəfindən yaradılmış bəzi hərbi [f. 6-5] təşkilatlar da var idi.

Dağıstanın müxtəlif yerlərində, xüsusilə dağlıq bölgəsində bolşevik əleyhdarı və cənub bölgəsində də bolşevik tərəfdarı kiçik birləşmələr mövcud idi. Bunların arasında daima silahlı münaqişə var idi. Gəncənin cənubundakı dağlıq bölgələrində məskunlaşan ermənilər Bakıdan gələnlərə yardım üçün hazır vəziyyətdə və müsəlmanlarla daim münaqişədə idilər. Hətta, Gəncənin yarısına yaxın bir hissəni təşkil edən Ermənikənd məhəlləsi ilə türk məhəllələri arasında gecə-gündüz silah səsleri eşidilirdi. Giriş-çıxış çətinləşmişdi. Zəngəzur erməniləri də Qarabağın mərkəzi olan Şuşa qəzasına tərəf irəliləyirdilər. Şuşa-Ağdam-Yevlax yolu üzərindəki Əsgəran keçidi ermənilər tərəfindən ələ keçirilmişdi. Gəncəyə gəldiyim zaman Batum türk hərbi birləşmələri tərəfindən tutulmuşdu. Almanlar da Tiflisə gəlmişdilər. Gürcülərin Azərbaycan ərazilərinə qarşı bəzi tələbləri olsa da, bu bizim üçün ciddi bir təhlükə təşkil etmirdi.

Əməliyyat

İlk olaraq, Azərbaycan vilayətlərinə mülki və hərbi məsləhətçi kimi zabit heyəti göndərildi. Qəza və nahiyələrdə isə yerli əhalidən ibarət mülki təşkilatya-radılmışdı. Bu şəkildə, qısa zamanda nizam-intizam bərpa edilmiş, Gəncə, Qazax, Zaqatala, Nuxa, Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl, Qarabağ məntəqələri ilə Zəngəzurun şərq hissəsini əhatə edən geniş bir sahədə idarə və komandanlıq yaradılmışdı. Azərbaycanı şərqdən və cənub-qərbdən təhdid edən ff. 6-6] düşməne qarşı sadəcə yerli qüvvələrlə müqavimət göstərmək mümkün olmadığından mənim tələbim əsasında 5-ci Qafqaz diviziyası əmrimizə göndərildi. Diviziyanın Cəmil Cahid bəyin (indi diviziya komandiri) rəhbərliyi altındakı 13-cü alayı (47) 1918-ci il iyunun 12-də Azərbaycana gəlmiş və Gəncəyə göndərilərək, buradakı ermənilərin müqavimətinə baxmayaraq, onları tərksilah etmişdi. Bundan sonra bu alaydan bir dəstə

Qarabağdakı hərbi birləşmələrin komandiri İsmayıl Haqqı bəyin əmrinə göndərilmiş və yerli birləşmələrlə bərabər Şuşa qəsəbəsinin ermənilər tərəfindən işğal edilmiş, sıldırım yamaqlı Qala şəhəri hissəsi çətin bir mübarizədən sonra ələ keçirilərək, bu bölgədəki erməni hücumları təhlükəsinin qarşısı alınmışdı. Digər bir dəstə də gürcülərin yeni başlayan hücumlarına və cənubdakı ermənilərin gözlənilən əməliyyatına qarşı Qazaxda qalmaqla, alayın digər hissələri cəbhəyə göndərildi.

Tiflisi işğal edən general Fon Kress komandanlığında alman ordu hissələri bizimlə müttəfiq olmalarına baxmayaraq, gürcülərlə birlikdə bizə qarşı düşmənçiliyə başlamış, Sadaxlı və Qarayazını işğal etmişdilər. Bunlar Poylu körpüsünün cənubuna keçərək, adıçəkilən stansiya və daha cənubdakı Ağstafa stansiyalarına hərbi hissə göndərərək, alman və gürcü bayraqlarına ora asdıqlarından, tərəfimizdən verilən əmrlə, yerli əhalinin də köməyi ilə işğalçıların silahları əllərindən alınmış, bayraqları endirilmiş, özləri Kür çayının o biri tərəfinə göndərilmişdi. Almanlar hərbi birləşmələrimizin dəmiryolu vasitəsi ilə Azərbaycana gəlməsinə mane olduqları üçün hərbi daşıma məcburi şəkildə Batum-Artvin-Ərdəhan-Qarakilsə-Dilican quru yolları vasitəsilə göndərilirdi.

Bakıdan hücum edən erməni və ruslardan ibarət düşmən ordusu, bu zaman Kürdəmiri işğal edərək, qarşılarına çıxan azərbaycanlı və könüllü [f. 6-7] gürcülərdən ibarət 300-400 nəfərlik müdafiə birləşmələrini geri çəkilməyə məcbur etmişdilər.

15.06.1918-ci ildə düşmənin cənub istiqamətindəki birləşmələri dəmiryolu vasitəsilə Müsüslü stansiyasının şərqindəki bataqlığa gəlmiş və düşmənin digər bir güclü hərbi hissəsi Şamaxı-Ağsu yolu ilə Göyçaya yaxınlaşmışdı. Eyni gündə Qarakilsə-Dilican yolu ilə gələn 5-ci diviziyanın 10-cu alayı Ağstafa stansiyasından qatarla daha təhlükəli görünən düşmənin şimal birləşmələrinə qarşı müqavimət göstərmək üçün Göyçaya göndərilmişdi. Bu düşmən birləşməsi arxasındakı erməni qəsəbəsinin köməyi ilə Yevlax dəmiryolu körpüsünü rahatlıqla ələ keçirərək öz vəziyyətlərini möhkəmləndirmək istəyirdi. Qarargah polkovnik-leytenantı Osman bəyin (indi millət vəkildir) rəhbərliyi altındakı 10-cu alay Göyçaya gəldiyi günün səhəri tabeliyindəki ağır zirehli hərbi birləşmə ilə şərqə tərəf irəliləsə də, Göyçayın 4-5 km şərqində düşmən mühasirəsinə düşərək iki yuzdən çox insan və iki topunu itirmişdi. Alayımızın düşmənlə bu ilk döyüşünün ağır nəticəsi alay rəhbərliyinin diqqətsizliyindən baş vermişdi. 5-ci diviziyanın geridə qalan hissələri Batum-Tiflis yolu bağlı olduğu üçün Qars-Qarakilsə-Dilican yolu ilə asta-asta gəldiyi üçün ön hissələrə ancaq iyunun 22-də çatmışdı. Bu vaxta qədər cəbhədə müdafiə vəziyyətində qalaraq, qüsurlarımızın düzəldilməsi ilə vaxt keçirilmişdi. Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən səfərbər olunan könüllülər də bir-birinin ardınca cəbhəyə göndərilirdi.

Azərbaycanın türk ordusunun əlinə keçməsinin əleyhinə olan almanlar bizə qarşı siyasətə davam edərək, hər fürsətdə bunu bildirməkdən geri qalmırdılar. Bu günlərdə alman əsirlərini geri almaq bəhanəsi ilə Bakı bolşevikləri ilə anlaşmaq üçün göndərdikləri [f. 6-8] xüsusi heyətin cəbhəni keçə bilməməsi səbəbilə başqa bir heyəti təyyarə ilə Tiflisdən Bakıya göndərmişdilər.

İyunda diviziyanın ara-sıra etdiyi hücumlar müvəffəqiyyətlə nəticələndi. Cəbhəmizin sol tərəfində və Göyçay-Ağdaş-Xaldan sərhədinin şimalında yerləşən erməni məntəqələrinə qarşı ehtiyatlı tərpnərək şimalda Zaqatala, Nuxa könüllü birləşmələri müxtəlif şəkildə yerləşdirildi. İyunun 26-da axşama qədər toplanan bütün könüllülər və diviziya hissələri cəbhəyə göndərilirdi üçün hücumla keçmələri əmr olundu. İyunun 27-də Kürdəmir-Qaraməryəm istiqamətində olan düşmən hücumla keçsə də, məğlub edilmişdi. Birləşmələrimiz iyunun 28-30-da əks-hücumla keçərək düşmənin şimal birləşmələrini Ağsuya qədər qovmuş, cənub birləşmələrimiz isə bataqlıqlar səbəbi ilə rahatlıqla irəliləyə bilməmişdi.

İyunun 30-da diviziyanın sol cinahı boyunca Azərbaycanın erməni məntəqəsindən hücumla keçən düşmən birləşmələri diviziyanın arxasında qalan Göyçay qəsəbəsini işğal etmişdi. Lakin düşmənin bu əməliyyatı ehtimal olduğu üçün ordu qarargahı əvvəlcədən bunu nəzərə almışdı. Könüllülər və cəbhə birləşmələrindən ibarət hərbi qüvvələrimiz düşmənin Bakı və Tiflislə olan əlaqəsini kəsmiş, həmin düşmən birləşməsi və onlara yardım edənlər məhv edilmişdi.

Cənubda Ağsu, Qaraməryəm, Göyçay, Ağdaş, Xaldan, Kür çayı və şimalda Şamaxı-Qutqaşen-Qəbələ-Nuxa-Zaqatala məntəqələri ilə əhatə olunan bu ərazidə erməni əhalisinin sayı 1917-ci il rus sənədlərinə görə, Bakı erməniləri ilə birlikdə 280 mindən çox idi. Bu əməliyyatda bir top, çoxlu silah və qənimət ələ keçirdik. İyulun 3-də düşmən birləşmələri Kürdəmir, [f. 6-9] Ağsu və bizim cəbhəmizdə Müsüslü-Külüllü (48) sərhədində yerləşmişdi. 5-ci diviziyadan ayrılaraq keçmiş rus zabiti mayor Ramazanovun rəhbərliyi altında Salyan cəbhəsinə göndərilən bir dəstə Kür çayının mənsəbini ələ keçirərək, quru və çay yolları ilə irəliləyən üç növdən ibarət təxminən min nəfərlik düşmən dəstəsini yerli türk əhalisinin də yardımı ilə məğlub və həbs etmiş, xeyli qənimət də ələ keçirmişdi.

İyulun 6-da Göyçayın şimalındakı ermənilərə qarşı apardığımız əməliyyat sona çatdığı üçün diviziya irəliləməyə davam etsə də, piyada və topçu ləvazimatının azlığı səbəbi ilə Şamaxı yamaqlarında dayanmağa məcbur olmuşdu. Diviziyanın silah-sursat sərfiyyatı həddindən çox idi. Piyada silah-sursatının gəlməsindən sonra yenidən hücumla başlanmış, düşmən Kürdəmirdən qovularaq əsir və qənimətlər ələ keçirilmişdi.

İyulun 16-da İrandan 3000 nəfər olduğu bildirilən rus-kazak birləşmələri Ba-kıya gəlməyə başlamışdı. Ümumi rəhbərliyi də Biçeraxov ələ almışdı. İngilislərin də Ənzəlidən Bakıya hərəkət etməsi də xəbər verilmişdi (Bu günlərdə ordu əmrinə verilən 15-ci diviziyanın 38-ci alayı da gələrək cəbhəyə göndərilirdiyindən gücümüz xeyli artmışdı).

İyulun 22-də əsas hücumla Sığırlı stansiyasında olan düşmən geri oturulmuşdu. Şimal birləşmələrimiz isə Şamaxını azad etmişdilər. Son döyüşlərdə düşməndən üç top, on iki pulemyot, minə qədər tufəng ələ keçirilmişdi. Birləşmələrimizin Bakıya yaxınlaşdığını gören almanlar əməliyyata mane olmaq üçün İstanbulda baş qərargaha təsir göstərməyə çalışırdılar. Lakin, müdafiə nazirinin xüsusi əmri ilə hücumu davam etdirmək və hərəkəti sürətləndirmək etməyimiz tapşırılmışdı (Əmrə bax!). İyulun 23-də diviziyanın ön birləşmələri Bakının 70 km [f. 6-10] qərbinə qədər irəliləmişdi.

Susuz olan bu məntəqəni ələ keçirmək üçün lazım olan hazırlıqlar görülmüş və iyulun 28-də irəliləyən kəşfiyyatçı süvari birləşməmiz bir zabıt, dörd sürücüdən ibarət bir ingilis zirehli maşını və iki adi maşını ələ keçirmişdi. Bununlada, ingilislərin Bakıya gəlməsi öz təsdiqini tapmışdı. İngilislərin Bakıda toplaşmasından və burada möhkəmlənməsindən əvvəl əlimizdəki mövcud birləşmələrlə Bakını ələ keçirməyə qərar verərək, avqustun 13-də (49) hücumu keçmişdik. Avqustun 15-də (50) Bakının qərbindəki qəbiristanlıq və qışlalara qədər irəliləsək də, topçu və piyada silah-sursatının azalması və düşmənin güclü müdafiə olunması səbəbi ilə dəmiryolunun qərbində dayanmağa məcbur olduq. Ehtiyacımız olan canlı qüvvə və silah-sursat əldə etməklə yanaşı, düşmənin gəmilərlə öz gücünü artırmasına da mane olmaq lazım idi. Bu günlərdə ingilis birləşmələri tamamilə Bakıya gəlmiş və əsasən müdafiəyə əlverişli olan Bakının ətrafını möhkəmlətməyə başlamışdılar. Düşmən dəmiryolunun şərq və Bakının qərb yamaclarında möhkəmlənmə fəaliyyətini şimala tərəf genişləndirərək, Abşeron yarımadasının qərbə qarşı müqaviməti üçün düz bir müdafiə xəttinin yaradılmasına çalışırdı. Biz də həm düşmən mövqeyinin möhkəmlənməsinə mane olmaq, həm də düşmən mövqelərini şimal və şimal-şərq tərəfdən ələ keçirmək üçün Abşeron yarımadasının şərq və şimalındakı müsəlman kəndlərində təşkilatlanaraq, Suraxanı-Sabunçu-Balaxanı-Binəqədi tərəflərdə cəbhə təşkil etməklə düşməni narahat etməyə başladıq. Bakının qərb cəbhəsi şəhərə çox yaxın olduğu üçün hücumu buradan başlamağı əlverişli saydıq. Hər nə qədər, 15 (51) hücumu ilə düşmənin nəzəri bu cəbhəyə cəlb edilsə də, düşmənlə aramızı ayıran dəmiryolu sahəsinin sıldırım yamacları buradan hücum etməyə o qədər də uyğun deyildi. Ərazinin xüsusiyyətinə uyğun gücümüzü artırmaqla, bu cəbhədən ediləcək hücumumuz müvəffəqiyyətlə nəticələnə bilərdi. Beləliklə, buradakı hazırlığımızı [f. 6-11] düşmənin diqqətindən yayındırmaq üçün Biləcəri və şimal cəbhəsindən hücumu keçdik.

Təşəbbüslərimiz lazım olan təsiri göstərmişdi. Düşmən Biləcəri stansiyasının şimalındakı Yanardağ və şərqindəki Binəqədi yamaclarına, Biləcəri stansiyasının ətrafı və cənubdakı arxa mövqeyinə diqqət yetirməyə başlamışdı. Yanardağın arxası düşmən cəbhəsinin qarşısında və mürəkkəb yerdə olduğu üçün oranı möhkəmlətməyə xüsusi diqqət verilirdi. Bakıya hücumumuz zamanı sol cinahımıza təhlükə yaradan yamacların düşmən tərəfindən möhkəmləndirilməsinə mane olmaq və burada düşmənin tək qalan hərbi birləşməsini məhv etmək üçün avqustun 24-də günəş doğarkən Yanardağı, avqustun 31-də isə Binəqədini sürətli və güclü hücumla mühasirə edərək bu bölgədə möhkəmlənməyə çalışan düşmən qüvvələrini (bir bölüyü ingilis) dağıtdıq və əsir aldığımız. Bu müvəffəqiyyətlər düşməni mənəvi cəhətdən sarsıtmış və əsgərlərimizin əhval-ruhiyyəsini gücləndirmişdi.

Sentyabrın 12-nə qədər 15-ci diviziyanın digər 56-cı alayı və 36-cı diviziyanın 10-cu alayı da bizə qoşulmuşdu. Ehtiyacımız olan silah-sursatı da əldə etmişdik. Sentyabrın 13-də düşməndə şimaldan hücum edəcəyimiz fikrini yaratmaq üçün birləşmələrin hamısı Yanardağ-Binəqədi bölgəsində toplanmışdı. Həmin gün düşmən təyyarələri bu vəziyyəti öyrənmişdilər. Sentyabrın 13-dən 14-nə keçən gecə 38-ci alay və Azərbaycan könüllüləri 15-ci diviziya komandanının rəhbərliyi ilə şimal cəbhəsini tərk etmişdi. Digər qüvvələr, yəni Rumıniya cəbhəsindən gələn və mükəmməl halda olan 15-ci diviziyanın 56-cı alayı, 5-ci diviziyanın alayları və 36-cı diviziyanın 107-ci alayı şəhərin qərbindəki dəmiryoluna yaxın yerlərdə toplaşdılar. Məqsədimiz düşməndə əsas hücumun şimaldan olacağını çatdırmaqla onun fikrini azdırmaq idi. Buna görə də, Bakının qərb cəbhəsinə qarşı [f. 6-12] topladığımız birləşmələr, silah işlətmədən, sadəcə qumbara və süngü hücumu ilə sıgı-nacaqlarda qorunan düşmən mövqelərini bir-birinin ardınca ələ keçirmişdi. Şimal birləşmələrimizə də çoxlu silah-sursatla düşmənin ehtiyat birləşmələrinə hücum tapşırığı verilmişdi. Hər iki cinah tapşırığı tam yerinə yetirmişdi. Günəş doğmadan Bakının qərb yamacları artıq tamamilə hərbi birləşmələrimizin əlinə keçmişdi. Bu əməliyyatda hücum edən əsas hərbi birləşmələrimiz az bir itki ilə məqsədinə çatdısa da, şimal birləşmələrimiz ciddi itkilərə məruz qalmışdı. O gün axşama qədər, Bakının qərb və şimalındakı mövqelər düşməndən təmizlənmişdi. Çoxlu pulemyot və zirehli maşınlarla təchiz olunmuş düşmənlə küçə döyüşünə girməklə çox itki verəcəyimiz ehtimalına görə gecəni şəhərdən kənarda keçirmişdik. Ancaq top atəşi ilə düşmənin limanları və müqavimət nöqtələri atəş altında saxlanmışdı. Sentyabrın 15-də günortadan sonra əvvəlcə 56-cı alay şəhərə daxil olmuş və mühüm obyektlər ələ keçirilmişdi. Hədəfimiz olan Bakı alınmış, bu mühüm əməliyyat sona çatmışdı. Bundan sonra hərəkətimiz Quzey Qafqaz və Qarabağa istiqamətlənmişdi.

Bakının azad edilməsindən sonrakı əməliyyatlar

Bakının alınmasından sonra Dərbənd və Petrovska qayıdan Biçeraxovun ordusu təqib edilmişdi. Dağıstanı xilas etmək üçün 15-ci diviziya Dərbənd istiqamətində göndərilmişdi. Ordunun Bakı cəbhəsində olmasından istifadə edən ermənilər Qarabağda üsyan qaldıraraq, Şuşa qəsəbəsində döyüşlərə səbəb olmuşdular. Bu məqsədlə Cəmil Cahid bəyin rəhbərliyi altında 5-ci Qafqaz diviziyasından iki alay Qarabağa göndərildi.

Bakının azad olunmasından (14 sentyabr 1918-ci il) tərki edilməsinə qədər (17 noyabr 1918-ci il) Azərbaycanda və Quzey Qafqazda fəaliyyət, vəziyyət və hadisələr

Hərbi Sahədə

1) Bakının ələ keçirildiyi gün, şəhər müsəlmanlarının 31 mart tarixində ermənilər tərəfindən törədilən qətləmin (mart soyqını nəzərdə tutulur - red.) təsiri altında ermənilərə hücum etdikləri üçün asayışı qorumaq məqsədib bəzi sərt tədbirlər görüldü. Bunun nəticəsində əmin-amanlıq bərpa olundu.

Şəhər daxilindəki silah-sursat və ləvazimat anbarları müəyyən edildi. Zavod və fabriklər hərbi məqsədlər üçün fəaliyyət göstərməyə başladı. Hazır parçadan tikilən pal-paltarla ordu tamamilə və yenidən geyindirildi (Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyev Öz fabrikinin məhsullarından əsgərlər üçün 80 min metr və zabitlər üçün 20 min metr parça hədiyyə etmişdi).

2) Düşmənin Xəzər dəniz donanması: "Qars" və "Ərdəhan" adında iki hərbi gəmi və ələ keçirilmiş bir neçə paraxod Bakının qarşısında Nargin adasının arxa-sında idi. Bakını dənizdən mühafizə etmək üçün silahlı birləşmələrdən istifadə edilərək möhkəmləndirmə işlərinə başlanmışdı. Batumdan gətirilən 4 ədəd iyirmi birlik adi atəşli krup sahil topu quraşdırılmışdı.

3) Hələ Azərbaycana tabe olmayan və erməni birləşmələrinin ixtiyarında olan Lənkəran [f. 6-14] cəbhəsinə qarşı Salyanda bir neçə hərbi birləşmə hazırlanırdı.

4) Qarabağ ermənilərinə qarşı polkovnik Cəmil Cahid bəyin rəhbərliyi altında 5-ci diviziyadan iki alay göndərilmiş və Əsgəranla üzübüz olan Ağdamda top-lanmışdı. Bizim Bakı da məşğul olmağımızdan istifadə edən ermənilər Ağdam ilə Şuşa qalası arasında olan Əsgəranın yolunu bağlayaraq qalada qalan iyirmi minə yaxın müsəlmanı mühasirəyə almış və Qarabağdakı müsəlman kəndlərini məhv etməyə başlamışdılar. Ermənilərin məqsədi burada müsəlmanların sayını azal-daraq Ermənistanın sərhədlərini genişləndirmək idi. 1918-ci il sentyabr ayının əvvəllərində hərbi birləşmələrimiz hücumla keçmişdi. Bir günlük şiddətli döyüşdən sonra Əsgəran azad edilmişdi. Şuşa qalası mühasirədən xilas olunmuşdu. Bu hərbi qüvvələr ordumuz Azərbaycandan gedənə qədər Şuşa qalasında qaldılar. Onlar ermənilərin müsəlmanlara qarşı gözlənilən hücumlarına mane olmaqla yanaşı, yeni yaradılan Birinci Azərbaycan diviziyasının təlim-tərbiyə və hazırlığı ilə də məşğul olmuşdular.

5) Azərbaycana göndərilən Osmanlı hərbi birləşmələrinin Fələstin cəbhəsinin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə geri çağrılacağı Müdafiə Nazirliyi tərəfindən bildirildiyi üçün İslam Ordusu Azərbaycan Ordusunda hərbi quruculuq işlərinə başlamışdı. Azərbaycana gəldiyimiz gündən etibarən yerli sakinlərdən ibarət birləşmələrin yaradılması xüsusilə diqqətimizdə idi. Lakin təlim heyəti və zabitlər olmadığı üçün Bakının azad olunmasına və hərbi birləşmələrimiz nisbətən sərbəst qalana qədər bu imkan reallaşmamışdı. Azərbaycana gələn hərbi birləşmələrin zabit heyətinin sayı az olduğu üçün bu zabitlərdən istifadə etmək imkanı olmamışdı. Əksinə özümü gətirdiyim qərargah zabitlərinin bir hissəsini də cəbhəyə göndərmək məcburiyyətində qalmışdıq. Bütün problemlərə baxmayaraq, yaradılması nəzərdə tutulan Azərbaycan Ordusunun zabit və şəxsi heyətini yetişdirmək üçün gəlişimizin ikinci ayı Gəncədə Ehtiyat Zabit Məktəbi, avqust ayında isə [f. 6-15] Kiçik Zabit Məktəbi təşkil olunmuşdu. Bakının ələ keçirilməsindən sonra yaradılan Birinci və İkinci Azərbaycan diviziyalarının şəxsi heyətini də bu məktəblərin məzunları təşkil edirdi. Birinci Azərbaycan diviziyasının mərkəzi Şuşada, İkinci Azərbaycan diviziyasının mərkəzi isə Bakıda idi. Birinci diviziyaya İslam Ordusunun qərargah rəisi Nazim bəy (Milli Mücadilədə şəhid olan Nazim bəy), İkinci diviziyaya polkovnik Cəmil Cahid bəy və Azərbaycan Korpusuna rus ordusunda general olmuş Əliağa Şıxlinski (52) rəhbərlik edirdi. Ordunun qərargah rəisi isə müvəqqəti olaraq 5-ci diviziyanın 10-cu alayının komandiri qərargah polkovnik-leytenantı Osman bəy təyin olunmuşdu. Diviziyalar düşməndən qənimət götürülən silah və toplarla silahlandırıldı. Bundan başqa, əlavə olaraq sərhəd taborlarının yaradılmasına başlandı. Polkovnik Atik bəyin rəhbərlik etdiyi Ehtiyat Zabit Məktəbindən 400 kiçik zabit məzun olmuşdu. 200 ehtiyat zabitini də hazırlanırdı. İslam Ordusunun yüksək səviyyədə təşkilatlanmaq üçün çoxlu zabitə ehtiyacı var idi. Bu ehtiyacın təmin edilməsi dəfələrlə İstanbuldan tələb edilsə də, faydalı bir nəticə əldə edilməmişdi. Xüsusilə yeni hərbi quruculuq işlərinin görülməsi çətinlik yaradırdı (53). Bununla yanaşı, Gəncə, Zaqatala, Şəki (mərkəzi Nuxa qəsəbəsi), Cavanşir (mərkəzi Tərtər), Göyçay Quba, Qarabağ (mərkəzi Ağdam), Qazax, Cavad, Cəbrayıl, Bakı, Sabunçu qəzalarında şöbələr təşkil olundu.

6) Azərbaycan və xüsusilə Bakının ərzaqla təmin olunması diqqətdən yayınmamışdı. Ordu nəqliyyat müfəttişliyi Azərbaycan Ərzaq Nazirliyi ilə birlikdə çalışaraq çətin günlər keçirən şəhərə ərzaq gətirmişdi. Döyüşlər nəticəsində [f. 6-16] zərər gören məntəqələrə ərzaq və əşyalar göndərilmişdi. Bunun üçün hərbi məmurlarla hökumət məmurları birlikdə çalışmış və lazımı sevindirici nəticələr alınmışdı.

7) Liman işləri ilə məşğul olmaq üçün dənizçi əsgərlərdən və fəhlələrdən ibarət bir liman idarəsi təşkil edilmişdi. Hərbiçilərin əlinə keçmiş nəqliyyat vasitələri və

paraxodların bəziləri silahlandırılmışdı. Qatarlar əvvəlcədən yaradılan Hərbi Nəqliyyat Komissarlığının nəzarəti altında Azərbaycan hökuməti tərəfindən istifadə edilirdi. 1916-cı ildə çar hökuməti tərəfindən inşası başlayan Bakı-Culfa dəmiryolu əhəmiyyətli sayıldığına görə, inşası davam etdirilmişdi. Relslərin döşənməsi üçün Bakı-Poylu (Gürcüstan sərhədində, Kür çayı üzərində) dəmiryolunun qoşa relslərindən biri sökülməyə başlamışdı.

8) Bakıda hərbi avadanlıq istehsal edən zavodlar (iki dinamit, bir böyük top mərmisi zavodu və bir böyük yüngül silahlar hazırlayan sex) və digər zavodlar ələ keçirilmişdi. Həmin zavodlardan istifadə etmək üçün İstanbuldan Fəhmi bəyin (indi hərbi sənaye rəis müavini, polkovnik) rəhbərliyi altında bir heyət dəvət edilmişdi. Zavodların fəaliyyəti qismən bərpa olunmuş, qənimət kimi ələ keçən topa-rın çatışmayan hissələrinin tamamlanmasına çalışılmışdır.

Mülki sahədə

Bakının azad edilməsindən sonra Gəncədəki Azərbaycan hökuməti Bakıya gələrək baş nazir Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi altında ölkəni idarə etməyə davam etmişdi. Azərbaycan hökumətində bütün nazirliklər mövcud idi. Lakin Hərbi Nazirlik və təşkilatı mövcud olmadığı kimi Din İşləri Nazirliyi də yox idi. Çar Ru-siyası dövründəki ruhani idarəsində əsaslı dəyişiklik edilməmişdi. Tiflis müftiliyi Bakıya köçürülmüşdü.

Azərbaycan Hərbi Nazirliyinin təşkilat işlərini İstanbulda Ordu Dairəsi rəis müavini polkovnik Behiç bəy (indiki Budapeşt səfiri) görürdü. Bu məqsədlə bir kadr heyəti hazırlanmış, bu heyətdə bəzi vəzifələr Osmanlı ordusu mənsublarına verilmişdi. Yerli kadrlar isə Osmanlı Hərbi Nazirliyində təcrübə keçəcəkdilər. Təcrübənin müddəti və fəaliyyət formasını polkovnik Behiç bəy tənzimləyəcəkdi (12.09.1918-ci il tarixli və 2/4455.34 sayılı olduqca məxfi əmr).

Beləliklə, Azərbaycan Hərbi Nazirliyinin işləri əslində Qafqaz İslam Ordusu rəhbərliyi altında idarə olunurdu.

Azərbaycan hökuməti və Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı arasındakı münasibət və əlaqələrin təmin olunması vəzifəsi ilə Qafqaz İslam Ordusunun "Si-yasi işlər şöbəsi" məşğul idi.

Azərbaycan hökumətinin daxili təşkilatlanması və siyasəti

Azərbaycanın müxtəlif məntəqələrinə məntəqə komandiri kimi göndərilən Osmanlı zabitləri müharibə davam etdiyi müddətdə yerli mülki təşkilatlara da rəhbərlik edirdilər. Bakı və Gəncədə vilayət təşkilatları yaradılmışdı. Azərbaycan hökumətinin də razılığı ilə Bakı rəhbərliyinə Osmanlı zabiti Fəthi bəy təyin olunmuşdu. Bakıda Baş Polis İdarəsi (ümumi təhlükəsizlik), polis, jandarma qurumları yaradıldı. Əhali arasında asayiş və nizam-intizamın təmin edilməsi üçün çox iş görülmüşdü. Xüsusilə ermənilərlə müsəlmanlar arasında əvvəlcə Gəncə və Bakıda baş vermiş qırğınlar səbəbi ilə baş verən təhlükə aradan qaldırılmışdı. Əvvəllər baş verən xırda oğurluq hadisələrinin qarşısı alınmış, Bakıda və Azərbaycanın digər məntəqələrində sakitlik yaradılmışdı. Bakıda qalan ruslar da sərbəst və rahat idilər. Bu zaman Daxili İşlər Nazirliyi də öz təşkilatını qurmaq və genişləndirməklə məşğul idi.

Siyasi partiyalar fəaliyyətdə idilər. Rus inqilabı zamanı Azərbaycanda müxtəlif partiyalar yaranmışdı. Hökumət Müsavat partiyası üzvlərindən ibarət idi.

Mətbuat

Bakıda "Azərbaycan" adlı türk dilində (rəsmi hökumət qəzeti) və bir də rus dilində qəzet nəşr olunurdu. Bu qəzetlər Yerli Komandanlıqdakı senzura heyəti tərəfindən yoxlanılırdı.

Xarici işlər təşkilatlanması və siyasəti

Digər Qafqaz hökumətləri nümayəndələri kimi, Azərbaycan hökuməti nümayəndələri də İstanbul konfransında iştirak etmişdilər. Azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər bir-birlərinin müstəqilliyini və hökumətlərini tanıyırdılar. Hər üçünün də istiqlaliyyəti və hökuməti Osmanlı hökuməti tərəfindən tanınmışdı. Lakin bu hökumətlərin sərhədləri hələ müəyyən edilmədiyindən hər hökumət öz hərbi nəzarəti altında saxladığı məntəqələrə sahib idi.

Bununla yanaşı, Almaniya hökuməti Gürcüstanın müstəqilliyini tanısa da, Azərbaycanın müstəqilliyini tanımamışdı. Almanlar Bakıya Qafqaz İslam Ordusuna polkovnik-leytenant Fon der Qoltsu siyasi və hərbi nümayəndə kimi təyin etmişdilər. Avstriyalılar da polkovnik-leytenant Paulun rəhbərliyi altında nümayəndə heyəti göndərmişdilər.

Azərbaycan hökuməti ilə Gürcüstan hökuməti arasında rəsmi münasibətlər yaranmış və Azərbaycan hökuməti Gürcüstana, Tiflisə Cəfərovu (Məmmədyusif Cəfərov - red.) səfir təyin etmişdi. Bununla yanaşı, Gürcüstan hökuməti də Bakıya Nikolas Karfavidzeni siyasi nümayəndə [f. 6-18] kimi göndərmişdi.

Buna baxmayaraq, sərhəd məsələlərinə görə Gürcüstanla münasibət Tiflisdəki Alman Hərbi işğal komandanlığının təsiri ilə o qədər də dostluq şəraitində deyildi. 1918-ci iyul ayının 27-də alman və gürcülərin əlli nəfərlik bir dəstəsi Qazax və Borçalı sərhədində, Qazaxdan Tiflisə gedən yol üzərindəki Şıxlı kəndinin 20 verst (1 verst 1,07 km-dir - red.) şimal-qərbində yerləşən Sınıq körpüyə hücum etmişdilər. Yerli əhali və əsgərlərimiz tərəfindən cavab verilmiş, gürcülər 26 ölü, 20 əsir və 2 pulemyot qoyaraq qaçmağa məcbur olmuşdular.

Bundan başqa, yenə alman və gürcülərdən ibarət bəzi kiçik dəstələr Poylu tərəfdən Azərbaycana girsələrdə, silahlan alaraq sərhəddən kənarlaşdırılmışdılar. Ermənistanın Tiflisdəki siyasi nümayəndəsi Camalyan oradakı Azərbaycan səfiri Cəfərovla bəzi təşəbbüs və münasibətlərdə idi.

Bolşevik hökuməti ilə isə münasibət yaradılmamışdı. İsveç, Danimarka və İran konsulları fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

Düşmən hökumətlərə mənsub Belçika konsulu (yerli bir erməni) Bakıdan Gəncəyə göndərilmiş, orada yerləşdirilmişdi. Fransız konsulu Bakıda Danimarka konsulluğunda yerləşmişdi. Hər iki konsulla da yaxşı rəftar edilirdi.

Quzey Qafqaz hökuməti (Dağlılar Birliyi Respublikası hökuməti) Teymurxan-şurada (Buynaxskda) yaradıldıqdan sonra Azərbaycan hökuməti ilə qarşılıqlı olaraq bir-birlərinə siyasi nümayəndə göndərmişdilər.

Ticarət

Bakının əsas ticarətini təşkil edən qaz və mazut hasilatı, kустar üsullarla parça və Kür ətrafındakı kürü istehsalı hökumətin ixtiyarında idi. Bunların bir hissəsinin ixracı və satışı üçün gürcülərlə danışıqlar aparılırdı. Bununla yanaşı, xüsusilə almanların təsiri ilə Tiflisdə problemlər də yaranırdı. Ərzaq mallarından başlayaraq ölkə daxilində kiçik ticarət işləri aparılırdı. İxracat əmtəəsindən bəzi yerlərə aşağıda görəcəyimiz kimi müəyyən qədər mazut və benzin satılmışdı.

Nəqliyyat

Osmanlı hökuməti ilə əlaqə Batum-Tiflis-Gəncə və Gümrü-Qarakilsə-Tiflis-Gəncə dəmiryolları vasitəsilə yaradılmışdı.

Hətta "Batum müqaviləsi" nə əsasən, bu yollardan tranzit kimi hər cür hərbi və digər əşyaların Gürcüstandan keçirilməsinə təminat verilmişdi. Lakin gürcülər almanların təsiri ilə aşağıda mazut ixracı mövzusunda görəcəyimiz kimi, buna xeyli problem yaratmışdılar. Bu problemə görə, Gürcüstan sərhədi yaxınlığında, Ağstafadan başlayaraq Ermənistan daxilində keçməklə Qarakilsə şose yolundan istifadə olunurdu. Mövcud olan nəqliyyat vasitələrindən təmirə ehtiyac duyulanları bərpa edilmişdi. Bir çox mazut qatarları hazırlanaraq, Tiflis yolu ilə Türkiyəyə göndərilmişdi. Eyni zamanda Dəmiryol Nazirliyi Bakıdan Batuma gedən neft, qaz və s. borularının təmizlənməsi işinə başlamışdı. Gürcüstan daxilində və Kəşiyədəki göndərmə müəssisələrinin (Terminaları) yaxşı işləməsi üçün Bakıdan texniki mühəndislər göndərilmişdi. Beləliklə, Bakıdan milyonlarla pud qaz, benzin və digər məhsulların Batumdakı anbarlara göndərilməsi üçün ciddi iş görüldü.

Rabitə və Poçt

Teleqraf, telefon, poçt əşyaları təmin edilmişdi. Bakıdakı böyük simsiz teleqraf stansiyası ordu tərəfindən təmir edilmişdi.

Nazirliklər

Nazirliklər də öz işləri ilə məşğul olur, hökumətin əmr və sərəncamlarını yerinə yetirirdilər. Bunların arasında Maliyyə Nazirliyi hələ lazımı şəkildə inkişaf edə bilməmişdi. Azərbaycana maliyyə yardımı məqsədilə borc pul verilməsi və satınalma işləri üçün əvəzsiz xeyli pul yardımı üçün Osmanlı hökuməti tərəfindən razılıq verilmişdi. Hətta, maliyyə yardımının bir hissəsi Bakıya göndərilə də, Bakının boşaldılması vaxtına təsadüf etdiyi üçün Azərbaycan maliyyə qurumuna verilməmişdi.

Bu mövzudakı məlumatlar "A" əlavəsi ilə göstərilmişdir (54):

[f. 6-19] Surət

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına

(Təcilidir)

№170

İstanbul, 01.10.1918-ci il

Çatma tarxi 05.10.1918-ci il

Azərbaycan hökumətinə veriləcək borcun həcmnin köhnə rus pulu formasında verilməsi adıçəkilən hökumətin burdakı nümayəndələri tərəfindən qəbul edilmiş və bu məsələ ilə əlaqədar nümayəndə Səlim bəy Nazirlər Kabinetindən icazə istəmişdir.

Adıçəkilən teleqrama hələ cavab alınmamışdır. Əsas rus rublunun qəbul edilməsi halında Azərbaycan hökumətinə veriləcək borc həcmnin göstərilməsi və satınalma işləri üçün də xeyli miqdarda əvəzsiz pul yardımının lazım olmasının, Romanov rublunun qəbul edilməsinin siz- əlahəzrət tərəfindən sürətlə baş nazirə bildirilməsini xahiş edirəm.

Müdafiə naziri adından İsmayıl Haqqı

Müdafiə Nazirliyinə

Bakı, 17.10.1918-ci il

Azərbaycan hökumətinə borc veriləcək məbləğin Romanov rublu kimi qəbuluna Azərbaycan hökuməti razılıq vermiş və məsələ İstanbuldakı nümayəndələri Səlim bəyə bildirilmişdir.

İslam Ordusu komandanı,
diviziya generalı Nuru

Qafqaz İslam Ordusu baş komandanı, diviziya generalı Nuru Paşa
həzrətlərinə təqdim

Azərbaycan Respublikası hökuməti, 29.10.1918-ci il
Maliyyə Nazirliyi, № 5629

İstanbuldakı nümayəndəmizin verdiyi məlumata görə, Türkiyə hökuməti tərəfindən xüsusi istiqraz olaraq hökumətimizin Türkiyəyə verəcəyi bəzi malların əvəzində bizə beş yüz min lirəlik Osmanlı qəbzi göndərilib. Aldığım məlumata görə, bu pul Bakıya gəlib. Həmin pul gələcək Azərbaycan üçün İstanbulda çap olunan müqavilələrin təminatı olduğu üçün möhtərəm əsgərimizə müraciət edərək bu pulu Osmanlı lirəsi olmaq şərtilə Azərbaycan Dövlət Bankına verilməsi rica olunur. Əks təqdirdə, bizim xəzinə işlərimizin xeyli çətinləşəcəyi təbiidir.

Maliyyə naziri
Məhəmməd Həsən

[f. 6-20] Maliyyə Məclisi: Yenə bu müddət ərzində Maliyyə Məclisinin təşkilinə yardım edilmişdi. Bu məsələlərə yardım üçün Ağaoğlu Əhməd bəyin İstanbuldan Bakıya göndərilməsi xahiş olunmuşdu. O, əvvəlcə Gəncəyə gəlmiş, sonra Bakıda Maliyyə Məclisinə üzv kimi daxil olmuşdu.

Bakı və almanlar

Bakı əməliyyatına almanlar müxtəlif problemlər yaradırdılar. İslam Ordusu Bakıya bəzi ingilis birləşmələrinin gəlməsi haqqındakı məlumatı almanlara bildirdikdən sonra Tiflisdəki alman qərargahının da əsəblər tarıma çəkilməyə başladı. Gümrüdə (Aleksandropol) yerləşən Şərq Orduları Qrupunun rəhbəri Xəlil Paşa, Hərbi Qərargah rəisi polkovnik-leytenant Parakuin bəy Tiflisdəki alman qərargahı ilə Bakı məsələsini müzakirə edirdi. Almanlar Bakı əməliyyatında kiçik bir alman hərbi birləşməsinin də iştirakını istəyirdilər. Lakin İslam Ordusu Komandanlığı bunu məqsədəuyğun saymırdı. Çünki bunu bir hərbi yardımdan çox, almanların Bakı və xüsusilə onun təbii ehtiyatlarına olan həris arzu və fikirləri üçün bir imkan hesab edirdilər. Bu zaman cəbhəyə gələn Xəlil Paşa da eyni qənaətdə idi. Nəticədə almanların bu tələbi yerinə yetirilməmiş, Bakı sadəcə türk hərbi birləşmələri tərəfindən ələ keçirilmişdi. Bundan razı qalmayan Tiflisdəki alman qərargahı Bakıdakı alman şöbəsinin şəxsi və mal təhlükəsizliyini mühafizə üçün bir alman taborunun göndəriləcəyini bildirmişdi. Məqsəd aydın idi. Almanlar hər nə olursa-olsun, Bakıya bir hərbi birləşmə göndərmək istəyirdilər. Lakin Nuru Paşa, Xəlil Paşa və Azərbaycan hökuməti də buna qarşı idi.

Bu məsələ ilə əlaqədar Baş Komandanlıq vəkilliyi ilə aparılan danışıqların surəti aşağıda göstərilmişdir:

Bakıda İslam Ordusu Komandanlığına

Şəxsə məxsus, təcildir.

№702

Qrup qərargahı, Gümrü

21.09.1918-ci il

General Fon Kress tərəfindən Sizə yazılan, bir surəti Əbdülkərim Paşaya verilən və Bakıdakı alman şöbəsinin təhlükəsizliyinin mühafizəsi üçün bir alman taborunun göndərilməsi tələbindən bəhs edən məktubu gördüm. Baş Komandanlıq qərargah rəyasətinə sizin Bakıda asayışı bərpa etdiyinizi, Bakıya alman hərbi birləşməsi göndərməyə ehtiyac olmadığı tərzində cavab vermək və almanlar zorla hərbi birləşmə göndərməyə təşəbbüs edərlərsə, dəmiryolu relslərini dağıtmaqla buna mane olmaq fikrində olduğunuzu yazdım. Əks əmrləri varsa, bildirməsini xahiş etdim. Gələn cavabı sizə bildirərəm.

Şərq Orduları Qrup komandanı,
diviziya generalı Xəlil

Bakıda Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına

Təcilidir. Şəxsə məxsusdur.
№820

Qrup qərargahı, Gümrü
22.09.1918-ci il, saat 01.30-dan sonra

Bakıya göndərilmək istənən alman taboru haqqında Nuru Paşa mərkəzi hökumətdən əmr və icazə gəlmədikcə buna icazə verməyəcəyini general Fon Kressə bildirmişdir. Əgər buna fikir verməyərək məcburən hərbi dəstə göndərməyə təşəbbüs edərlərsə, onda dəmiryolu relslərini dağıtmaq və hər yolla buna mane olunması gərəkdir.

Baş Komandanlıq Hərbi qərargah rəisi
Ənvər

Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəhbərliyindən cavab olaraq aldığı teleqrafın surəti olduğu kimi yuxarıda göstərildi.

Şərq Orduları Qrup komandanı
Xəlil

[F. 6-21] Almanların Bakıya bir tabor əsgər göndərmək planı alınmadıqda İslam Ordusu komandanlığına polkovnik-leytenant Fon der Qoltsun rəhbərliyi altında bir hərbi heyət göndərilməsi istənilmiş bir neçə şəxsin gəlməsinə icazə verilmişdi. Lakin Fon der Qoltsun ona icazə verilən saydan daha çox əsgər gətirdiyi məlumatı əldə edildikdən sonra Gəncə ətrafındakı dəmiryolu xəttinin bir neçə relsi sökdürüldü və qatarları saxlandı. Polkovnik-leytenant Fon der Qolts yanındakı bir neçə zabıt və əsgərlə Bakıya gətirildi. Qalan əsgərlər Gəncədən geri qaytarıldı.

Ənvər Paşanın 492 sayılı Hərbiyyə 11-12.10.1918-ci il şifrəsində: "Polkovnik-leytenant Qoltsun yanında Bakıya alman əsgəri gətirməsi və asayışı mühafizə üçün bir tabor göndərilməsi qətiyyətlə məqsədəuyğun deyil. Qolts bir-iki xidmətçisi ilə gələ bilər, az miqdarda da olsa əsgər gətirməsinə icazə verilməsin və Gəncədə qal-dıgını yazdığınız alman əsgərləri gəldikləri yerə qaytarılsın.... və s." bildirilirdi.

Fon der Qolts heyətindən əvvəl Bakıda əsirlər məsələsi ilə kapitan Şnayder adlı bir alman zabiti məşğul olurdu.

Alman hərbi heyəti Bakıda olduğu müddətdə həm İslam Ordusu, həm də hökumət yanında bəzi təşəbbüslər göstərdi. Lakin müvəffəqiyyət əldə etmədi.

Bir sözlə:

a) Alman şöbəsi mövcud olmadığı halda bir çox şəxsi alman vətəndaşı sayaraq, bir alman konsulluğu yaratmaq istəyirdi. "Brest-Litovsk müqaviləsi" nə əsaslanan almanlar Furland, Estoniya və Böyük Pyotrun dövründə Rusiyanın Almaniya gətirərək digər məntəqələrində olduğu kimi Gəncə ətrafında da yerləşdirirdi və hamısı rus vətəndaşı olan mühacir kəndlilərinin işlərinə və vəziyyətinə müdaxilə haqlarının olduğunu, onlarla digərlərindən fərqli rəftar edilməsini istəyirdilər. Azərbaycan hökuməti Almaniya tərəfindən rəsmən tanınmadığı üçün Azərbaycan hökumətinin "Brest-Litovsk müqaviləsi" ilə bir əlaqəsi olmadığı kimi Almaniya qarşısında bir öhdəliyi yox idi.

b) Nümayəndə heyəti kapitan Şnayderin alman konsulu kimi tanınmasını tələb edirdi.

c) Azərbaycan hökuməti ilə birbaşa əlaqə yaratmaq istəyir, nəqliyyat qiy-mətləri, dəmiryol avadanlıqları haqqında hökumətdən anlaşmalar, məlumatlar tələb edirdilər. Xüsusilə alman hərbi ticarəti üçün alman hökuməti adından bir protokol imzalamaq istəyirdilər. Bu zaman ən az, daha əvvəl ruslarda olduğu qədər, hərbi qiymətləndirmə sisteminin tətbiq edilməsini tələb edirdilər. Bunda məqsəd, Gürcüstan daxilindəki kimi dəmiryol xətləri öz əllərində olduğundan Bakı və Poti limanı arasında Bakının neft, qaz və s. məhsullarını Almaniya satışında daha çox qazanc götürmək idi. Buna qarşı Azərbaycan tərəfi nümayəndələrin əşyasının və satınalma ehtiyatının az olması səbəbi ilə bir protokol imzalamağa ehtiyac olmadığını, əgər almanlar Azərbaycan hökuməti ilə əlaqə yaratmaq istəyirlərsə, əvvəlcə Azərbaycanın müstəqilliyini rəsmən tanımalı olduqlarını bildirmişdi.

Dəmiryol avadanlıqlarının növləri və miqdarını tələb etməkdə məqsədləri də başqa idi. Batumda, 4 iyun 1918-ci ildə Osmanlı hökuməti ilə Azərbaycan, Gür-reüstan, Ermənistan hökumətləri nümayəndələri arasında bağlanan müqavilədə Qafqazda olan dəmiryol xətləri üzərindəki mövcud nəqliyyat avadanlıqlarını öz dövlətləri daxilindəki xəttin uzunluğu nisbətində bölüşdürülməyi qəbul edildiyindən gürcülər bu kimi avadanlıqlarını az göstərərək azərbaycanlılardan bəzi avadanlıqların alınmasını istəyirdilər. Bunun üçün "Gürcüstan daxilində mövcud olan nəqliyyat avadanlıqlarının miqdarını göstərən bir siyahı almanlar tərəfindən verilsə, Azərbaycan Dəmiryol İdarəsi də belə bir siyahı verə bilər"- cavabı verilmişdi.

ç) Nümayəndə heyəti Bakı mədənlərində tədqiqat aparmaq üçün bir alman mütəxəssisinin gəlməsinə icazə istəmiş və bu icazə verilmişdi. Bu tədqiqatın ixtisas və elmi olmasından çox hasilat və istehsalat dərəcəsini öyrənmək, bunlardan Almaniyanın xeyrinə necə istifadə edilə biləcəyini müəyyənləşdirmək olduğu başa düşülmüşdü. Hətta, almanlar əvvəllər də, hələ Bakı əlimizə keçənə qədər milyonlarla pud neft, benzin [f. 6-22] və s. bu kimi məhsulları Bakıdakı bolşevik hökumətindən aldıklarını iddia edirdilər.

d) Nümayəndə heyəti orduya Bakının müdafiəsi üçün təyyarə, əldə edilmiş 12 paraxod üçün top, limanın müdafiəsi üçün 15-lik ingilis topları, gəmi və motorlu qayıq verə biləcəklərini bildirirdi. Bundan başqa, Azərbaycan üçün neft, qaz, benzin və s. əvəzində top, tüfəng, silah-sursat veriləcəyini əlavə edirdi. Bu məqsədlə təşkil olunmuş bir heyət tərəfindən hazırlanan siyahı Fon der Qoltsa verilmişdi. Bu siyahı əvvəlcə Tiflisə, oradan da Almaniyaya göndərilmişdi. Tiflisdəki Alman komandanlığı bunun qəbul ediləcəyinə inandığını bildirirdi. Digər məsələlərin də həll ediləcəyinə ümid edirdilər. Bakı teleqraf stansiyasından istifadə etmək üçün iki alman teleqraf mütəxəssisinin Bakıya, iki türk teleqraf mütəxəssisinin isə Tiflisə alman teleqraf stansiyasına göndərilərək müəyyən saatlarda işləmələri məqsədəuyğun görülmüş, beləliklə Bakı və Tiflis arasında teleqraf əlaqəsi yaradılmışdı.

e) Tiflisdəki alman qərargahı artıq müqavilənin ("Mudros müqaviləsi" - red.) həyata keçirildiyi vaxt fikrini dəyişmiş, ancaq onda İslam Ordusuna hər növ yardım edə biləcəyini bildirmişdi. Hətta, 25 noyabr 1918-ci ildə leytenant Şap vasitəsilə Gəncəyə 1000 tüfəng göndərmişdi. Bununla yanaşı, Gəncədə qalan bir vaqon alman pulunun təcili olaraq Tiflisə göndərilməsini təşkil etmişdi.

Avstriya hərbi heyəti

Avstriya hərbi heyəti polkovnik-leytenant Paulun yanındakı bir zabit, bir neçə əsgər və əlavə olaraq əsir məsələləri ilə məşğul olan iki-üç zabitdən ibarət idi. Polkovnik-leytenant Paul müəyyən müddət Bakıda qaldıqdan sonra Tiflisə qayıtdı. Yalnız əsir məsələləri ilə məşğul olanlar qalmışdı.

Avstriyalılar Rusiyadan gələn Avstriya əsirləri arasında bəzilərinin ordu adından mülki şəxs kimi zavod və müəssisələrdə işləməsinə icazə vermişdilər. Avstriyalılar almanlar kimi hər işə müdaxilə etmirdilər. Ancaq Bakının işğalı zamanı uşaq evi xəstəxana yetimxanada baş verən təcavüz, zərər və ziyan haqqında təhqiqat aparılmasının zəruriliyinə dair Avstriyanın Tiflisdəki nümayəndəsi Baron de Franket Şitabet tərəfindən bir məktub göndərilmişdi. Bununla yanaşı, Baron 1918-ci il oktyabr ayının 12-də Tiflisdən öz ölkəsinə qayıdarkən mədəni şəkildə vidalaşaraq oradan yola düşmüşdü.

Mazut və digər neft məhsulları

Bakının ələ keçirilməsindən sonra əvvəllər istehsal edilən neft məhsullarına aid anbarlar da tutulmuşdu. Bunların əksəriyyəti bolşevik hökumətinə, qalan hissəsi də müharibədə iştirak edən hökumətlərin vətəndaşlarına və qaçqınlara aid idi. Hamısı bir yerdə böyük həcm təşkil edirdi. Təbii olaraq bunların hamısı Azərbaycan hökumətinin mülkiyyəti idi. 1918-ci ilin sentyabrında Bakıda hökumətin əlində olan neft məhsullarının miqdarı aşağıda göstərilmişdir:

Növü	Miqdarı pudla (1 pud = 13 kq)
Neft	40 milyon 200 min
Mazut	39 milyon
Ağ neft - Kerosin	10 milyon
Zavod vağı	300 min
Silindr vağı	200 min
Dəzgah vağı	2,5 milyon

Benzin	500 min
Qazolin	1,5 milyon
Solyarka	1 milyon
Suraqat	54 min

[F. 6-23] Bu cədvəldə göstərilənlər təxminən 650 milyon rubl qiymətində böyük bir sərvət idi. Yeni istehsal bura daxil deyildi. Elə buna görə də, Bakının bu sərvətinin miqdarı almanların iştahını artırırdı.

Qafqaz dəmiryolları, ümumiyyətlə, mazutla işləyirdi. Gürcüstanın da ehtiyacı çox idi. Osmanlı hökumətinin əlində olan Batum-Notanebil, Qars-Qarakilsə və Gümrü-Culfa-Təbriz xəttinin də mazuta ehtiyacı olduğu məlum idi. Əldə mövcud olan mazut isə mütamadi nəqliyyat səfərləri üzündən qurtarmaq üzrə idi. Odur ki, hərbi nəqliyyat üçün mazut və snin. Bakıdan gətirilməsi lazım idi. Təbii olaraq, bu mazut qatarları Gürcüstandan keçərək Qars və Batuma gedəcəkdi. Əslində, "Batum müqaviləsi" nə görə, Gürcüstan dəmiryolları xətti ilə gedən hər növ hərbi nəqliyyatdan Osmanlı hökumətinə bir pay haqqı düşürdü. Buna görə də, Şərq Orduları Qrupu komandanı Xəlil Paşa bu qatarların səfəri və nizamlanması məsələləri ilə məşğul olmaq üçün Gümrüdə Yol Komissarı hərbi qərargah mayoru Fərid bəyi vəzifələndirmişdi. Gürcüstan dəmiryolları almanların əlində olduğu üçün onlar problem yaradırdılar. Fon Kress 1918-ci il sentyabrın 30-da Tiflisdən İslam Ordusu komandanlığına göndərdiyi məktubda müxtəsər olaraq bunu yazırdı:

"Neft qatarlarının sürətli nəqli və tənzim edilməsi üçün Xəlil Paşadan bir məktub aldım. Gürcüstan hökuməti bu nəqliyyat üçün doğru və haqlı saydığım aşağıdakı şərtləri bildirmişdir və mərkəzi hökumətlərin mənfəətini qorumaq üçün bu şərtlərin sonuna bir əlavə də etdim. Bakıdakı saysız-hesabsız neft məhsullarının Türkiyə, Gürcüstan və Mərkəzi hökumətin müştərək malı hesab ediləcəyini ümid edirəm. İki gün əvvəl Bakıya gedən alman komissiyası şərtlərin hamısını Sizə təqdim edəcək və s..."

Neft və neft məhsullarının öz dəmiryolu xətləri vasitəsilə nəqlinə dair Gürcüstan hökumətinin şərtləri: "Əgər Osmanlı hökuməti ayda bir milyon pud neft və ya neft məhsulunun Bakıdan Gürcüstana ixracına razılıq verərsə, Gürcüstan hökuməti də öz dəmiryolları vasitəsi ilə Türkiyəyə aid olan neft məhsullarının aşağıdakı şərtlər daxilində nəqlinə razıdır:

- 1) Türkiyə öz ehtiyacını tamamladıqdan sonra da Bakıdan Gürcüstana neft ixracını qadağan etməyəcək və bir milyon pud neftin daima Gürcüstana ixracına imkan verəcək.
- 2) Gürcüstan özü üçün hansı faydalı isə, istər dolu qatarın nəqliyyat pulunu, istəsə də hər qatar üçün 40 (qırx) ton neft məhsulu alma haqqına sahibdir. Bununla bərabər, bu məsələ mazutun qiymətindən asılı olacaq.
- 3) Tərəflərdən birinin əsas ehtiyacı təmin edilənə qədər Gürcüstana verilən neft miqdarı ən az Türkiyəyə veriləcək miqdar səviyyəsində olacaqdır.
- 4) Bu şərtlərin bəzi maddələrinin müzakirəsi üçün bir müddət zaman lazım olsa da, Türkiyə və Gürcüstan üçün eyni miqdarda neft ixracına başlama bilər.

Qafqaz alman nümayəndə heyətinin əlavə şərti

Neftin Batum və Potidən qaz və yağ paraxodu ilə nəqlində alman nümayəndə heyəti üzvlərinin nəzərə alınmasını arzu edir.

Tiflisdəki Alman hərəkət şöbəsi (I-A) tərəfindən Şərq Orduları Qrupu komandanlığına göndərilən və mayor Fərid bəyə verilən 24.09.1918-ci il tarixli teleqrafın surəti aşağıda verilmişdir:

Surəti

Şərq Orduları Qrupu
30.09.1918-ci il
№826

Türk hərbi nəqliyyatının hərəkəti ancaq Bakıdan Gürcüstana mazut göndərildiyi zaman mümkündür. Məsələnin İslam Ordusuna bildirilməsi arzu edilir.

[F. 6-24] Şərq Orduları Qrupu 9-cu Turk ordusunun hərbi birləşmələrindən bəzilərini digər hərbi cəbhələrə göndərmək üçün dəmiryolu ilə Batuma daşıyırdı. Almanlar belə fürsətlərdən istifadə etməyə çalışırdılar.

İslam Ordusu komandanlığı və Azərbaycan hökuməti Türkiyəyə tezliklə və külli miqdarda mazut və s. göndərilməsi üçün bütün gücü ilə çalışırdı.

Nəhayət, 02.10.1918-ci ildə Gürcüstan Respublikası hökumət başçısı Porovina imzası ilə Nuru Paşaya belə bir teleqraf gəlmişdi:

"Gürcüstan Respublikası hökuməti öz ehtiyacları üçün Bakıdan alınacaq neft məhsulunun gətirilməsi üçün yeddi nəfərdən ibarət bir komissiyanın Bakıya göndərilməsinə icazə verilməsini xahiş edir."

Bundan sonra həmin komissiya Bakıya gəlmiş və Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlara başlamışdı. Pulun növü məsələsinə görə danışıqlar yanda qaldı. Bununla yanaşı, Azərbaycan hökuməti 9-cu türk ordusunun nəqliyyatının yarımçıq qalmaması üçün gürcülərə veriləcək mazut pulu və nəqliyyat xərcləri daha sonra hər iki hökumət arasında vəziyyətə uyğun olaraq həll edilmək şərti ilə onlara hələlik mazut və s. veriləcəyini, bunun əvəzində Türkiyəyə veriləcək mazut və s. məhsulların Gürcüstandan sərbəst göndərilməsi və keçidinin təmin edilməsini təklif etdi. Gürcülər isə buna razılıq verdi.

Bu müzakirələr zamanı Şərqlər Orduları Komandanlığından aşağıdakı radioteleqram alınmışdı:

İslam Ordusu Komandanlığına

Qərargah şöbəsi
№894 02.10.1918-ci il

1) Dəmiryollarımıza lazım olan mazutun gətirilməsini nizam salmaq üçün göndərdiyim Hərbi Qərargah mayoru Xeyri bəy Tiflisdə Fon Kress və Gürcüstan hökuməti tərəfindən məruz qaldığı çətinliklər haqqında bizə məlumat vermişdir. Həm bizə, həm də Gürcüstan hökumətinə ixrac olunacaq mazutun miqdarı məsələsi Azərbaycan hökumətinin daxili işidir. İndi hərbi əhəmiyyətli nəqliyyatın dayanmaması üçün bizə beş-on qatar göndərilməsi vacib lazımdır. Əgər bu mazut göndərilməsə, bütün nəqliyyatın dayanacağını bir daha nəzərinizə çatdırıram. Dövlət üçün əhəmiyyətli olan bir vaxtda baş verəcək belə bir hadisə həll edilməsi mümkün olmayan zərərlərə səbəb olacaq.

2) Bu mazutun göndərilməsi məsələsinin həlli üçün hər halda Bakıda bir komissiyanın müqavilə imzalaması lazımdır. Bu komissiyada Azərbaycandan, bizdən və gürcü hökumətindən nümayəndələr iştirak edir. Bizim nümayəndəmiz Hərbi Qərargah mayoru Naim Cavad bəy olar. Belə bir komissiyanın təşkili üçün gürcü hökumətindən də bir məmur tələb etməyinizi xahiş edirəm. Hər halda bu məsələnin qəti həll edilməsi lazımdır. Bu komissiya əsas olaraq, Bakı təbii ehtiyatlarının üçdə ikisinin qələbə haqqımız kimi bizə, digər üçdə birinin də gürcü, alman və s. hökumətlərə aid olması məsələsinə uğurla həll edərsə, bizə böyük faydası olar.

3) Bizə təcili göndərilməsi lazım olan beş-on qatarın gürcü hökuməti tərəfindən saxlanmamasını, əks təqdirdə bu mühüm nəqliyyatımıza mane olan bir hökumətin "Batumi müqaviləsi" nə zidd hərəkətlə düşmənin xeyrinə çalışması kimi qəbul edəcəyimizi qəti olaraq, gürcü hökumətinə izah etməsini Əbdülkərim Paşaya yazdım. Mazut qatarlarının Gümrü istiqamətinə təcili hərəkət etməsini, nəticəsini də sürətlə bildirməyinizi xahiş edirəm.

Şərqlər Orduları qrup komandanı
diviziya generalı Xəlil

Yenə Şərqlər Orduları Qrupundan 10.10.1918-ci il tarixli teleqrafda mazut göndərilməsi və müqavilə imzalanması məsələsi göstərilmişdi. Gələcəyi məchul olan Bakıdan Osmanlı dövlətinə göndəriləcək hər şeyin bir qazanc sayılmasının nəzərə alınması bildirilirdi. Bu teleqraf gec gəlmişdi. 18.10.1918-ci il tarixində, 427 sayılı teleqrafda İslam Ordusu hara, nə qədər mazut və s. göndərdiyini cavab olaraq bildirmişdi.

Bundan başqa, gürcülərə öz qatarları ilə eyni miqdarda verilmək şərti ilə sonrakı qatarlar Türkiyəyə göndərilmişdi.

[F 6-25] Gümrüdən

Mazut	Benzin	Qaz	Yağ	Bakıdan göndərilmə tarixi
Sistern	Sistern	Sistern	Sistern	
30	-	-	-	05.10.1918-ci il
15	28	15	-	08.10.1918-ci il (sonra iki qatar olmuşdur)
32	1	-	-	19.10.1918-ci il
7	-	3	2	20.10.1918-ci il
19	1	3	1	22.10.1918-ci il
21	8	1	1	24.10.1918-ci il

27	3	-	-	01.11.1918-ci il
----	---	---	---	------------------

Batumdan

-	-	3(1	-	18.10.1918-ci il
19	-	-	-	20.10.1918-ci il

Bunlardan ilk qatarlar Gürcüstana daxil olduğu vaxt gürcülər tərəfindən saxlanılaraq keçməsinə icazə verməmələri xəbəri gəldikdən sonra Azərbaycan hökuməti Tiflis hökumətinə ciddi etiraz etmişdi. 14.04.1918-ci ildə (55) Xəlil Paşa Qarsdan teleqrafla Tiflis nümayəndəliyi tərəfindən verilən məlumata əsaslanaraq 30 vaqonlu qatarın Gümrüyə göndərildiyini bildirir və daşınmaya davam edilməsini qeyd edirdi. Bundan sonra, yuxarıda qeyd edilən qatarlar hərəkətə başlamışdı. Azərbaycan hökuməti əvvəlcə Tiflisdə saxlanılan qatarlar üçün 17.10.1918-ci ildə gürcülərlə müqavilə bağlamağa nail olmuşdu.

IX-cu Osmanlı ordusunun komandanı Şevki Paşa da 22 və 27.10.1918-ci il tarixli teleqraflarında çox az miqdarda mazut, benzin və yağ göndərildiyini, bunları daşıyan vaqon və lokomotivlərin geri qaytarılmadığını və hətta, dörd lokomotivin Gümrüdə saxlanılaraq ordu ixtiyarına keçdiyini, sürücülərin isə geri göndərildiyini bildirmişdi.

Yenə Barumda 16 lokomotiv geri qaytarılmamışdı. Buna görə də, mazut göndərilməsində intizamsızlıq olacağı bildirilirdi.

Digər tərəfdən, Əbdülkərim Paşa belə yazırdı:

İslam Ordusu komandanlığına

Tiflis
30.10.1918-ci il

Burada mazut qatarlarımız dolu olduğundan Poyludan buraya qatar gəlməsini sonraya saxlamaq lazımdır. Əfəndim, bu məsələ Fon Kress və gürcü hökumətinin nəzarətindədir.

Gürcüstan siyasi və hərbi nümayəndəsi
briqada generalı Əbdülkərim

IX-cu ordunun rabitə zabiti mayor Bəkir Rüşət əfəndi Tiflisdə 1918-ci il noyabrın 3-də göndərilən mazutun bəzi bəhanələrlə almanlar tərəfindən qarət edildiyini və qismən də gürcülərin əlinə keçdiyini bildirirdi.

Osmanlı hökuməti və müttəfiqlərinin müqaviləsi. Azərbaycan müqavilə ərəfəsində

Baş Komandanlıq hərbi qərargah rəisi Ənvər Paşa Xəlil Paşaya aşağıdakı əmri göndərmişdir:

Şərq Orduları Qrupu komandanı Xəlil Paşa həzrətlərinə

Olduqca məxfi və şəxsə məxsusdur.
Baş Qərargah
02.10.1918-51

Yaxınlarda Almaniyanın da daxil olduğu sülh danışıqlarının başlaması və bu danışıqların sürətlə sona çatması ehtimalı böyükdür. Sülh danışıqlarında milli əsaslarla haqq iddiaları ortaya atılacağına görə bizim Qafqazdakı vəziyyətimiz və xüsusilə Azərbaycan və Quzey Qafqaz hökumətləri gücləndirilməlidir. Bunun üçün 5-ci diviziyanın oradan çıxarılmasını ən axıra [f. 6-26] saxlayın. 15-ci diviziya-yadan sonra 12-ci diviziya çıxarılır. Onsuz da ona növbə gələndə qədər vəziyyətin aydınlaşacağını zənn edirəm. Nuru Paşa ilə

əlaqəli şəkildə Azərbaycandakı yerli birləşmələr sürətlə tənzim edilməklə yanaşı, hələ Azərbaycanda olan silahlı qüvvələrimiz, o cümlədən 5-ci diviziya son nəticədə Azərbaycan tabeliyinə keçirilər və Azərbaycanda hərbi quruculuq işləri nizam-intizama salınar. Azərbaycana çoxlu silah-sursat göndərin.

Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəisi
Ənvər

Xəlil Paşa bu əmrin surətini göndərməklə yanaşı, Qarabağda baş verən üsyanlarla məşğul olan 9-cu Qafqaz alayının öz işinə davam edə biləcəyini və 15-ci diviziyanın göndərilməsini xahiş edir. Quzey Qafqaz komandanı Yusif İzzət Paşanın Gümrüyə gəlmək üçün yola çıxdığını, Əli Paşa Şıxlınskinin Qarsda yararlı topları seçdiyini, 9-cu ordudan kifayət qədər silah-sursat və 8000 tüfəngin göndəriləcəyini əlavə edirdi. Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəhbərliyi siyasi şəraitin türk hökuməti üçün mənfi hal almasından sonra Azərbaycan və Quzey Qafqaz hökumətlərinin Antanta dövlətlərinin hökumətləri tərəfindən tanınmasına yardım üçün Azərbaycanda görülməli işlərlə əlaqədar Tehrana nümayəndə göndərərək ingilis və amerikan səfirləri ilə Azərbaycan və Quzey Qafqaz hökumətlərinin tanınması mövzusunda müzakirələr aparılmasını və Qafqaz müsəlmanlarının birgə fəaliyyəti üçün Azərbaycan hökuməti ilə Quzey Qafqazın "Şərqi Qafqaz" adı altında birləşmələrini əmr və tövsiyə edirdi. (Bu mövzulardakı xəbərləşmələr B I, II, III nömrəli sənədlərin surətlərində var) (56).

B I (57)

İslam Ordusu komandanlığına

Olduqca məxfi və şəxsə məxsusdur.

№492

Hərbiyyə

11-12.10.1918

Polkovnik-leytenant Qoltsla yanaşı, Bakıya alman hərbi ataşesi və asayışı mühafizə üçün bir tabor göndərilməsi doğru deyil. Qolts bir-iki şəxsi xidmətçisi ilə gələ bilər, az da olsa əsgər gətirməsinə icazə verilməsin və Gəncədə qalsınlar. Digər alman hərbiçiləri gəldiyi yerə qayıtsın. Sizə bundan əvvəlki teleqrafımda və sonra Xəlil Paşaya yazdığım kimi, Azərbaycan və Quzey Qafqaz hökumətlərinin müstəqilliyini tanımaq üçün Tehrandakı Amerika və ingilis səfirlərinə olan müraciətinizdə almanların Bakıya əsgər göndərmək istədiklərini də bildirə bilərsiniz. Bu şəkildə ingilislərlə anlaşmaq tez mümkün olar.... Bu halda səfirlərdən müsbət cavab alınarsa, almanlara qarşı daha sərt hərəkət edin. General Fon Kressə də belə cavab verərsiniz. Bakıda asayiş indi daha çox təmin edilib. Azərbaycan hökuməti Bakıya ingilislərin təkrar hücumuna bəhanə olacağı təhlükəsi ilə paytaxtlarında qətiyyətlə alman əsgəri görmək istəmir. Bu mövzuda israr edilməməsinə, əks təqdirdə Azərbaycan silahlı qüvvələrinin başqa şəkildə hərəkətə məcbur qalacağını bildirirəm.

Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəisi
Ənvər

İslam Ordusu komandanlığına

Baş Qərargah

13.10.1918-ci il

Siyasi vəziyyət bizim üçün əlverişli olduğu üçün Qafqaz hökumətlərinin müstəqilliyinin tanınmasında Antanta dövlətləri hökumətlərinin bir çox problem yaradacaqları gözlənilir. Buna görə də, Qafqaz müsəlmanlarının birlikdə çalışma-sını və bu səbəblə Azərbaycan hökuməti və Quzey Qafqaz hökumətinin ayrı-ayrı zəif qalmalarını...

B II (58)

Quzey Qafqaz komandanlığına

№200

Ənvər Paşanın aşağıdakı teleqrafı olduğu kimi nəşr edildi. Bir ittifaq yaradıl-ması məqsədi ilə Əbdülməcrid bəy ilə görüşüb, məqsədəuyğun sayılsa bu ittifaqın yaradılması üçün bu şəxsin təcili Bakıya gəlməsi vacibdir. Qafqaz İslam Ordusu Komandanı diviziya generalı Nuru

Şərq Orduları Qrupu komandanı Xəlil Paşa həzrətlərinə

Şəxsə məxsusdur.

14 oktyabr

1918-ci il Müasir vəziyyət dəyişdiyinə görə ehtimal edilir ki, bizdən sonra gələn hökumət Azərbaycan və Quzey Qafqazın boşaldılmasını qəbul və icra edəcək. Əvvəlcə sizə yazdığım kimi, Nuru orada işləmək üçün qalacaq. Zabit, kiçik zabit və birləşmələri indidən əmrinə görə hazırlayın ki, boşaldılma əmri zamanı problemlə qarşılaşmasınlar və orada daimi işləmək üçün qala bilsinlər. Baş Komandan hərbi qərargah rəisi Ənvər

B III (59)

İslam Ordusu komandanlığına

Şəxsə məxsusdur.

1) Böyük qardaşından aldığım teleqrafda əvvəlcə sənə Azərbaycan adından Tehrana bir adam göndərərək, ingilis və amerika səfirləri ilə görüşməsinə yazdığının, sonra da bunun üçün bir qədər gözləmək lazım olduğunun bildirildiyi yazılır. Son siyasi vəziyyət yenidən bu təşəbbüsün icrasını vacib etdiyi üçün indidən davam etdirilməsini məqsədəuyğun hesab edən həmin şəxs bunu sizə yazmağımı tapşırır və bu iş üçün aşağıdakı əmri verirlər:

Azərbaycan və Quzey Qafqazın müstəqilliyi tanınarsa, onların bitərəf qalacaqlarını adı çəkilən səfirlərə bildirmək lazımdır. Bu yolda mübarizə aparılmalı, əgər səfir buna razı olmazsa, bir az da münasib şəkildə müstəqillikləri tanınarsa, bolşeviklərə qarşı Antanta dövlətləri ilə birlikdə hərəkət edilməsi məsələlərinin müzakirəsinə razı olduqlarını bildirərək hər hansı bir şəkildə Azərbaycan və Quzey Qafqazın bağladığı müqavilələrin Antanta dövlətləri hökuməti tərəfindən tanınmasına nail olmaq və bu hadisə haqqında sadəcə Azərbaycan hökumətinin rəhbəri və tam inandığımız bir neçə adamla məxfi danışıqlar aparmaq və onlardan başqa heç kimin bu məsələlərdən qətiyyətlə xəbərdar edilməməsi lazımdır. Əgər belə inanılan şəxslər yoxdursa, şəxsən siz özünüz Azərbaycan və Quzey Qafqaz ordusu komandanı kimi səfirlərə bu təklifi bildirərsiniz.

2) Osmanlı hökumətinin Azərbaycanı himayə edə bilməməsi və Azərbaycandakı silahlı qüvvələrini geri çəkməsi halı baş verərsə, orada Azərbaycanın yerli əhalisi ilə nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə çalışmaq imkanı olduğunu bildirməyinizi xahiş edirəm.

3) Sizə göndəriləcək silah-sursat və top məsələsi tam məxfi olduğundan bir an əvvəl Qarsa boş qatar göndərməyinizi xahiş edirəm.

4) Bir tərəfdən, ingilislərlə danışıqların aparılması ilə yanaşı, digər tərəfdən də bolşeviklərlə müzakirələr vacibdir. Bolşeviklər Quzey Qafqaz və Dağıstanın müsəlman məntəqələrindən təmizlənməlidir. İstanbula göndərilməsi əmr olunan birləşmələrin gəlməsinə mane olmaması üçün bu təmizləmə əməliyyatının icrası arzu edilir.

Şərq Orduları Qrupu komandanı, diviziya generalı Xəlil

Müqavilənin elanından sonra Bakı anbarlarında olan silah və ləvazimat daha təhlükəsiz yerlərə göndərməyə başlandı. Azərbaycandakı bəzi Osmanlı birləşmələrinin Anadoluya qayıtması vacib olduğundan Azərbaycan ordusunun nizamlanması sürətləndirildi. Əsasən, Azərbaycana gəldiyimiz gündən etibarən, yerli əhalini əsgər kimi yetişdirməyə və onlardan hərbi birləşmələr yaratmağa həmişə diqqət etsək də, İslam Ordusu təşkilatını qurmaqla vəzifəli zabitlərin gizli bir şəkildə Mosul-Təbriz yolu vasitəsilə göndərilməsi səbəbindən qərargah işləri xeyli geri qalırdı.

Anadoludan gələn birləşmələrin zabit problemi çox olduğu üçün qərargah zabitlərinin bəzilərini müvəqqəti olaraq, cəbhəyə göndərmək məcburiyyəti yaranmışdı.

Bütün bu problemlərə baxmayaraq, müstəqil Azərbaycan ordusunun komandir və təlim heyətini yetişdirmək üçün iyul ayında Gəncədə Ehtiyat Zabit Məktəbi açılmışdı. Bakının və Qarabağın düşməndən azad edilməsindən sonra, Əli ağa Şıxlinski Paşanın rəhbərliyi altında olan Azərbaycan korpusu genişləndirildi. Korpus iki piyada və bir süvari diviziyasından ibarət olacaqdı. Birinci diviziyanın mərkəzi Şuşa idi və rəhbərliyinə də Cəmil Cahid bəy, İkinci diviziyanın mərkəzi Bakı idi. Rəhbərliyinə də Ordu Hərbi Qərargah rəisi mayor Naim bəy təyin edilmişdi. Gəncədəki kurslardan birinci qrup kimi, 150 ehtiyat zabiti və bir o qədər kiçik zabit diviziyalarda vəzifələndirilmişdi.

Əhməd İzzət Paşanın baş nazir və Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəisi olmasından sonra Azərbaycanın vəziyyəti

Əhməd İzzət Paşa baş nazir və Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəisi olduğdan sonra Azərbaycan və Qafqazdakı vəziyyətdən xəbərdar olmadığı üçün erməni və gürcü nümayəndələrinin haqsız şikayətlərinə ciddi yanaşaraq, bəzi əmrlər vermişdi. Qısaca, bu əmrlərdən biri, guya bəzi kəndlərdəki gürcü kilsələrinin məscidə çevrilməsinin qarşısının alınması və onların yenidən kilsəyə çevrilməsi, münaqişəyə səbəb olacağı üçün Qarabağdakı birləşmələrimizin geri çağırılması, Bakıda yaşayan otuz min erməninin qətliamə məruz qalan və mallarının əllərindən alındığı erməni nümayəndə heyəti tərəfindən bildirildiyi üçün təhqiqat aparılması və günahkarların ortaya çıxarılması, həbsi idi. (Bu mövzudakı xəbərləşmə surətləri C əlavəsi ilə göstərilmişdir.) (60).

C I(61)

Tam məxfi və təcildir.
Vaxtında icra edilməlidir.
Baş Qərargah
23.10.1918-ci il

1) Ermənilərin İstanbuldakı nümayəndələrinin xəbərinə görə, Qarabağda olan Osmanlı silahlı qüvvələri Şuşaya daxil olmuşdur. Bu hərəkət ümumi bir müharibəyə səbəb olacağından Qarabağda olan birləşmələrimiz dərhal geri çağırılacaq və geri çağırılma xəbəri təcili Baş Qərargaha bildiriləcək. Qarabağa heç bir əsgərimiz girməyəcək.

2) Bakı ələ keçirilən zaman otuz min erməninin qətl edilməsi və mallarının əllərindən alındığı, əsgərlərimizin də bu hadisədə iştirak etdiyi, indinin özündə də Bakıda bir çox erməninin həbsdə olması xəbəri erməni nümayəndə heyəti tərəfindən bildirilmişdir. Bakı hadisələri doğru isə, günahkar və bu işlə əlaqədar olanların dərhal üzə çıxarılması, vəzifələrindən azad edilməsi, günahlarının dərəcəsinə görə cəzalandırılması və ya cəzalarını çəkdiyi barədə məlumat verilməsi lazımdır.

3) Bakıda həbs olunanlar tezliklə azad ediləcək və həbs olunmaları qadağan ediləcək. Bakı daxilindəki erməni əhaliyə başqa yerə getmək, Ermənistan və ya Gürcüstan səyahət etmək imkanı yaradılacaq, köçmək istəyənlərə qətiyyətlə mane olunmayacaq, əksinə lazım olan yardım göstəriləcək. Azərbaycan və Ermənistan arasında baş verə biləcək sərhəd problemləri xüsusi konfranslarla və sadəcə siyasi yollarla həll ediləcək. Silahlı qüvvələrin bu kimi məsələlərə müdaxiləsini tam qadağan edirəm. Əksinə silahlı qüvvələrimiz olduqları yerlərdə asayışı bərpa və qorumaq vəzifəsinə məsuldurlar.

4) Bu əmr bildirilmək üçün İslam Ordusu komandanlığına və məlumat üçün 9-cu orduya yazılmışdır.

Baş nazir, Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəisi
Əhməd İzzət

C II (62)

İslam Ordusu Komandanlığına

Təcildir.
№ 3624
Baş Qərargah
15.10.1918-ci il

Zaqataladakı ortodoks kilsəsinin Osmanlı məmurları tərəfindən məscidə çevrilməsi, kilsəyə aid əşyaların yerli gürcü keşişinə verilməsi və eyni halın Ərdəhan qəsəbəsində də təkrar olunması məsələsi gürcü hökuməti tərəfindən şikayət edilir. Gürcüstanla yaxşı münasibətlər yaratmaq üçün bu kilsələrin köhnə vəziyyətə qaytarılması, bundan sonra bu kimi hadisələrin təkrar edilməməsinin öz xətirlərinə olması Azərbaycan hökumətinə bildirilsin və bu hadisələrin mahiyyəti və kimlər tərəfindən edilməsi araşdırılaraq xəbər verilsin.

Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəisi
Əhməd İzzət

C III (63)

Zaqatala bölgə komandanlığına

№584

Bakı

1) Zaqataladakı ortodoks kilsəsinin Osmanlı məmurları tərəfindən məscidə çevrilməsi, kilsəyə aid əşyalann yerli gürcü keşişinə verilməsi və eyni hərəkətin Ərdəhan qəsəbəsində də edilməsi məsələsi gürcü hökuməti tərəfindən şikayət edilir.

2) Bu kilsələr haradadır və indi nə vəziyyətdədir? Bu kilsələr əsgər qışlarına aiddirmi? Elə isə bunların əşyaları gürcü keşişlərinə verilməyibmi? Bu hadisələrin mahiyyəti nədir və kimlər tərəfindən edilib? Tədqiq olunaraq bildirilsin. Bu kilsələr əhaliyə aiddirsə, bütünlüklə geri qaytarılsın və təcili məlumat verilsin.

Komandanlıq adından
Hərbi Qərargah rəisi

İstanbul və Batumun İttifaq Dövlətləri, xüsusilə ingilislər tərəfindən işğal edilməsi və ingilis birləşmələrinin Ənzəlidə toplanması Bakı və Azərbaycanın təkrar işğal edilmək təhlükəsi altında olduğunu göstərirdi. Böyük fədakarlıqlar nəticəsində xilas edilən Bakı və Azərbaycanın mövcudluğu təhlükədə idi. Ərazisi kiçik, qərb sərhədi, ingilislərə arxalanan milli düşmən ermənilərlə əhatə olunan, [f. 6-27] döyüş sursatı az olan Azərbaycanın ingilislərə qarşı silahlı müdafiə olunması onun xeyrinə olmasdı. Buna görə də, Azərbaycanın istiqlalıyyətini müdafiə etmək üçün siyasi tədbir olaraq, baş nazir Fətəli xanın danışıqlar aparması barədə müzakirəyə qərar verildi. İstanbul hökuməti də bunu tövsiyə edirdi. Bundan sonra, Osmanlı ordusundan istefa edib, Azərbaycan tabeliyinə keçdim. Azərbaycandakı Osmanlı silahlı qüvvələrinin komandanlığını ən yüksək rütbəli zabit olan Mürsəl Paşaya təhvil verdim.

Türkiyə Müdafiə Nazirliyi 27.10.1918-ci il tarixli əmrində Azərbaycan or-dusu tabeliyindəki zabitlərin müəyyən müddət Azərbaycanda qalmalarına və vəzifələrinin Türkiyədə də qorunacağına dair məlumat vermişdi. Buna əsasən, Azərbaycan ordusunda qalanlar seçilmişdi. Daha sonra, Müdafiə Nazirliyi bu qərarı ləğv etmiş, Quzey və Güney Qafqazda olan zabitlərin iki ay ərzində 9-cu orduya qatılmalarını tələb etmişdi.

Bakının boşaldılması (17 noyabr 1918-ci il)

Ənzəlidə olan ingilis birləşmələrinin komandanı general Tomson Bakıya bir hərbi heyət göndərərək Bakının boşaldılmasını tələb etdi. İngilislər Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmirdilər. Osmanlı ordusu komandanı olduğum üçün mənə müraciət etdilər. Onlara ordudan istefa etdiyimi, Azərbaycanın tabeliyinə girdiyi-mi və Mürsəl Paşa ilə görüşmələrini söylədim. Həm məktubla, həm də nümayəndə heyəti ilə xüsusi görüşümüzdə Azərbaycan hökumətinin "bir oyuncaq" olduğunu və onu tanımayacaqlarını bildirdilər. İngilislər Bakının boşaldılmasını tələb edirdilər. 1918-ci il noyabrın 17-də Bakı şəhərini işğal edəcəklərini bizə bildirdilər. Bakını işğal mövzusunun Azərbaycan hökuməti ilə müzakirə etmələrini, şəxsən hökumətin əmrinə tabe olduğumu və hökumət əmr edərsə, Bakını müdafiə edəcəyimi də bildirdim. O zaman Batumdan 4 ədəd 15-lik uzun sahil topları gəlmişdi. Bunların dənizə qarşı yerləşdirilməsi və bəzi möhkəmləndirmə fəaliyyətləri ilə məşğul olmağa başladım. Biz müdafiə üçün hazırlaşırıdık. Bu şəkildə bir həftə keçdi. İngilislər Azərbaycan hökuməti ilə müzakirəyə başladılar. Azərbaycan hökumətinin Ənzəliyə göndərdiyi nümayəndə heyəti ilə razılaşma əldə etdilər. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə təşəkkür edən teleqraf göndərilmişdi və bu teleqrafla ingilislərin Azərbaycan Cümhuriyyətini tanıdığı məlum olurdu.

Bakı noyabrın 17-si səhər tezdən boşaldılmış, Azərbaycan ordusu və Osmanlı birləşmələrinin komandirləri geri çəkilməmişdilər. Bununla bərabər, ingilis əsgərləri ilə birlikdə Biçərxovun rəhbərliyi altında bir kazak alayı, yüzlərlə erməni əsgəri də gəlmişdi. Halbuki, ingilislər, erməni və rus əsgərlərini Bakıya gətirməyəcəklərini vəd etmişdilər. Azərbaycanın baş naziri etiraz olaraq ingilis komandirinin ziyarətinə bir neçə gün getmədi.

19.11.1918-ci ildə general Tomson Bakıda nəşr etdirdiyi bəyannamədə "Qalib İttifaq Dövlətləri ordusunun vətənə qayıtmadan əvvəl ümumi qələbədə bu qədər xidmətləri olan fədakar rus xalqına dini borc kimi təşəkkür edir Kuban və Qafqazın düşməndən azad edilməsi vəzifəsinin icrası üçün Ufada yaranan rus hökuməti ilə razılaşaraq buraya gəlirik" deyirdi. Eyni zamanda şəhər üzərində rus birləşmələrinə mənsub təyyarələrdən bəyannamələr paylanır və bu bəyannamələrdə rus vətəndaşları Bakının yenidən "ana vətənə" birləşdirilməsinə görə təbrik edilirdi. Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığına verdiyi notada müttəfiqlərin bu şəkildə Azərbaycan torpağına gəlməsinin ölkənin istiqlalıyyət və

ərazi bütövlüyünü yox etməyəcəyi ümidini bildirirdi (64). Bu zaman Bakıda hökumətin sadəcə 500 nəfərlik bir polis qüvvəsi var idi. Hərbi birləşmələr ölkə daxilində idi. 12.11.1918-ci ildə Birinci Azərbaycan diviziyasının yerli hərbi birləşmələri bu qədər idi:

Əsgərlər

Diviziya qərargahı 65
1-ci alay 1-ci tabor 174
1-ci alay 2-ci tabor 133
1-ci alay 3-cü tabor 103
Pulemyot -

2-ci alay 1-ci tabor 454
2-ci alay 2-ci tabor 283
2-ci alay 3-cü tabor 490
Pulemyot 36

[f.6-28]

3-cü alay 1-ci tabor 139
3-cü alay 2-ci tabor 131
3-cü alay 3-cü tabor 741
Pulemyot 34
27-ci tabor və hissələri 113
Cəmi 2896

İkinci diviziya 4-cü, 5-ci və 6-cı alaylardan ibarət olub, hamısı bu qədər idi. Bundan başqa, Gəncədə təlimgahda təhsillərini bitirmiş

3-cü kurs
60 piyada
30 pulemyot
20 topçu
2-ci kurs
40 kiçik zabit əfəndi var idi.

Şəhəri boşaltdıqdan sonra qoşunlarımız qəsdən Bakı ətrafından uzaqlaşdırılmadı. Qoşun birləşmələrinin uzun müddət şəhəri mühasirə vəziyyətində saxlaması ingilisləri şübhələndirdi və bir neçə dəfə burada dayanmağımızın səbəbini soruşdular. Biz yolun xarab olmasını səbəb göstərdik. Həqiqətən də, bir dəmiryolu körpüsü dağıdılmışdı. Baş nazir Fətəli xan erməni və rus birləşmələrinin şəhərdən çıxarılması üçün siyasi təşəbbüs göstərirdi. 07.12.1918-ci ildə 85 nəfərdən ibarət Azərbaycan Parlamenti ilk toplantısını keçirdi. 65 türk, 10 erməni, 5 rus, 5 nəfər də digər millətlərdən olan deputat var idi. Türk deputatların 27-si Müsavat, 11-i İttihad, 10-u Sosialist blok, 7-si Əhrar, 4-ü müstəqil və 6-sı bitərəf təşkilata mənsub idi (65). Məclis Fətəli xan rəhbərliyində bir hökuməti təsdiq etdi. İngilis komandiri general Tomson 18.12.1918-ci ildə ikinci bir bəyannamə nəşr edərək Fətəli xanın rəhbərliyi altında yaradılan koalisiya hökumətini təsdiq etdiyini, Mürtəfiqlər Komandanlığının Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət kimi, onu tanıdığını və onu qoruyacağını

bildirdi. Özü ilə bərabər gətirdiyi erməni əsgərlərini və Biçeraxovun rəhbərliyi altında olan kazakları Bakıdan çıxardı. Erməni və rusların [f. 6-29 hücum təhlükəsinə qarşı da Parlament binası mühənzə edilməyə başlandı. Bundan biz də zəzi qalaraq, geri çəkilməyə və birləşmələrimizi Gəncə ətrafında toplamağa başladıq.

Qarabağda olan birləşmələrimizin geri çəkilməsi zamanı ermənilərin mü-səlmanlara hücum etmək təhlükəsi mövcud olsa da, Şuşa qalasının ingilis birləşmələrinə təhvil verilməsi məsləhət görüldü. Bu məsələ haqqında ingilis ko-mandanlığına müraciət edildi. İngilis birləşmələri gəldikdən sonra qəsəbə tərk edildi və əsgərlərimiz Gəncəyə göndərildi.

İstanbul hökumətinin son əmri ilə, Azərbaycanda bir nəfər də Osmanlı zabiti və əsgərinin qalmasına icazə verilmədiyini üçün qalmaq istəyənlərin sayı bir neçə nəfərə qədər azaldı. İngilislər Azərbaycan hökumətinə təzyiq göstərərək osmanlı-ların qalmasına mane oldular. İngilislərin təsiri ilə, Azərbaycan hökuməti Osmanlı komandanlığı vasitəsilə şəxsən özləri mənə müraciət edərək Azərbaycandan uzaq-laşmağını istədilər. Əslində, ingilis komandanlığı Azərbaycanın müstəqilliyini ordumuz kimi müdafiə edirdi. Qarabağda müsəlmanlara hücum etmək istəyən erməniləri qorxutmuş və uzaqlaşdırmış, Lənkəran və Muğanın Azərbaycana tam birləşdirilməsinə yardım etmişdi. İngilislərin bu əlverişli hərəkətlərinə mane olma-maq üçün Azərbaycanı tərk etməyə qərar verən bir neçə yoldaşla, gələcəkdə qayıt-maq fikrillə Batuma getdik. Artvin və Ərdəhan yolu ilə Qarsa gəldim. Şevki Paşa-ran qərargahında bir gün qalıb, sonra Ərzurum yolu ilə Trabzona gəldim. İstanbula gedəcəyim gün gəmidən polis tərəfindən çıxarılaraq, Müdafiə Nazirliyinə gətirildim. Bir gün Bəkirəyə hərbi hissəsində qaldım. O biri gün mənə ingilislərə təhvil verildilər. İngilislər də mənə Batuma apararaq beş ay Ərdəhan qışlarında, bir ay da İvanovka hərbi hissəsində həbsdə saxladılar. Bu zaman mənə qaçırmaq istəyən azərbaycanlı və batumlularla razılaşıb, silahlı mübarizə vasitəsilə qaça bildim. Mübarizə zamanı bir zabit [f. 6-30], iki əsgər olmaqla üç ingilis, bizdən də bir batumlu öldü. Bir həftə Batumda gizləndikdən sonra Acarıstandan yola çıxıb ilə yenidən Artvin, Ardanuç və Oltu tərifi ilə Ərzuruma gəldim. Kazım Qarabəkir Paşa ilə görüşdükdən sonra Naxçıvan və Qarabağdan keçib Azərbaycana qayıtdım (66).

[f. 6-31] Qayıdışım zamanı Azərbaycanda baş verən hadisələr

1919-cu ildə Versalda toplanan sülh konfransında iştirak etmək və Azərbaycanın müstəqilliyini beynəlxalq aləmdə müdafiə məqsədi ilə bir nümayəndə heyəti göndərilmişdi. 14.04.1919-cu ildə (67) Nəsim bəy Yusifbəyli hökuməti yaradılmışdı. Bu çoxpartiyalı, koalisiya hökuməti olsa da bu hökumətə yalnız İttihad Partiyası daxil deyildi.

24.12.1919-cu ildə Nəsim bəy ikinci hökuməti yaratdıqda, bura İttihad Partiyası da daxil edildi. Bu, Azərbaycan Milli Cümhuriyyətinin sonuncu hokuməti oldu.

Parlamentdə həm sayına, həm də siyasi şəxsiyyətlərinə görə daha güclü bir mərkəz partiyası olduğu üçün, dövlət işlərindəki bütün məsuliyyət Müsavat Partiyasının öhdəsində idi. Lakin, Müsavat Partiyası təkbəşinə hökumət təşkil etməyərək koalisiya sistemini seçmişdi. Mərkəzləşmiş bir hökumətdə də düzgün saydığı siyasəti istədiyini kimi icra edə bilmirdi. Üç dəfə dəyişən bu hökumətlərdə say etibarilə müsavətlilər üçdə biri təşkil etsələr də, bu hökumətə "Müsavat hökuməti" və fəaliyyətlərinə də "Müsavat işi" demək bir adət idi. Millətçilik və Azərbaycan naminə nə iş görərsə, onun xaricdəki adı "Müsavat işi" idi. Belə bir şöhrətin səbəbi də var idi. Azərbaycanın istiqlaliyyəti fikri Müsavat Partiyasının ideyası idi.

Hökumətin fəaliyyətləri

- 1) İki piyada və bir süvari diviziyasından ibarət Milli Azərbaycan ordusu qüvvələrinin sayı 20 minə çatdırıldı. Kiçik bir donanma da yaradıldı.
- 2) Bütün Azərbaycanda hərbi və mülki qurumlar təsis edildi. Ölkədə təhlükəsizlik və asayiş möhkəmləndirildi. Naxçıvan vilayətinin Ermənistan hökuməti ilə olan döyüşlərində Naxçıvana maddi-mənəvi yardım edilməklə, oraya icra rəhbəri göndərilməklə Azərbaycanla olan əlaqəsi artırıldı.
- 3) Milli və iqtisadi islahatlar başladı. Neft mədənlərinin idarəetmə işi həll edildi. Azərbaycan Dövlət Bankı yaradıldı. Kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün kəndlilərə məxsus kiçik kredit bankları açıldı.
- 4) Azərbaycanlı məmur və mütəxəssislər yetişdirmək üçün rabitə, mexanika və dəmiryol məktəbləri açıldı.
- 5) Təhsilə gəlinə, məktəbləri tez bir zamanda türkləşdirmək üçün yaradılan Nəşriyyat və Tərcümə komissiyasının yardımı ilə ibtidai və orta məktəb dərs kitab-ları yazılaraq nəşr edilmişdi. Orta məktəblərin bir hissəsi milliləşdirilmiş, ölkənin müxtəlif yerlərində yeddi Müəllimlər İnstitutu və bir Müəllimlər Seminariyası açılmışdı. Bakıda universitet açılmış, hökumət hesabına yüzə yaxın tələbə təhsil almaq üçün Avropanın müxtəlif paytaxtlarına göndərilmişdi. Türkiyədən əlliye ya-xın müəllim dəvət edilmişdi.

6) İnşaat işlərinə son dərəcə əhəmiyyət verilərək müharibə zamanı bərpad hala düşmüş dəmir və şose yolları bərpa edilmişdi. Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyəti olan Bakı-Culfa dəmiryolunun inşaatı davam etdirilmişdi. [f. 6-32] O dövrdə Azərbaycanı tədqiq üçün gələn müxtəlif Avropa və Amerika heyətləri nəşr etdikləri hesabatlarında Azərbaycan türklərinin Azərbaycanda bir çox bərpa işləri gördüklərini və memarlıq əsəri yaratdığını göstərir. 1919-cu ilin avqustunda ingilis ordusu Azərbaycanı tərk etdi.

11.01.1920-ci ildə Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycan Cümhuriyyətini tanıdı.

Xristian qonşularından Gürcüstan Respublikası ilə Azərbaycanın münasibəti dostluq şəraitində idi. Ümumi Rusiya təhlükəsinə qarşı Gürcüstanla 1920-ci ilin əvvəllərində qarşılıqlı hərbi yardım müqaviləsi bağlanmışdı.

Bu ittifaq müqaviləsində Ermənistan hökumətinin də iştirak etməsi təklif olunsa da, Ermənistan Respublikası bunu qəbul etməmişdi. Lakin erməni siyasətçilərinin müxalifətinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti Ermənistanla arasında mövcud olan məsələləri sülh yolu ilə həll etməyi arzu edirdi. Bu məqsədlə, 21.04.1919-cu ildə Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikalarının konfransı başlandı. Bu konfransda Azərbaycan nümayəndələri Qafqaz Konfederasiyası konstitusiyasının qəbulunu təklif etmişdilər. Lakin nəticə ala bilməmişdilər. 1920-ci ildə Azərbaycan hökuməti Bakıda Azərbaycan-Ermənistan konfransını çağırırdı. Bu konfrans nəticəsində İran hökuməti ilə siyasi və ticarət müqavilələri imzalandı. İran hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətini tanıdığı üçün Tehrana Azərbaycan səfiri göndərildi.

1919-cu ildə Türkiyəyə də səfir göndərildi.

Azərbaycan hökuməti qonşuluğunda yaranan Quzey Qafqaz (Dağıstan) Res-publikasına hər növ yardım məsələsinə də xüsusi əhəmiyyət verirdi və Quzey Qafqaz hökumətinə 6 milyon rubl (o zaman 2 *Y*2 milyon ingilis lirəsi sayılırdı) borc pul vermişdi.

* * *

1. Kurat A.N. Rusiya Tarihi. 2. baskı. Ankara: TTK Yayını, 1987, s. 434.
2. Kurat A.N. Türkiyə və Rusiya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savası'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919). Ankara: 1970.
3. 14 maddəlik Ərzincan müqaviləsi üçün bax: Yerasimos S. Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devrimindən Milli Mücadele'ye. İstanbul: Gözlem, 1979, s. 38-40; Kurat A.N. Türkiyə və Rusiya..., s. 332-334; Əlavə, yeni bir tədqiqat üçün bax: Yavuz N. Erzincan Mütərəkesinin Türk Tarihindəki Yeri və Önemi // Ankara Universitesi Dil və Tarih-Coğrafiya Fakültesi Tarih Araştırmaları, XVII/28. Ankara: 1996, s. 207-232.
4. Kurat A.N. Türkiyə və Rusiya..., s. 331.
5. Belen R Birinci Cihan Harbinde Turk Harbi, 1917 Yılı Hareketleri. IV cild. Ankara: Genelkurmay, 1966, s. 205.
6. Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekati (Bundan sonra 3. Ordu Harekati), II/2, Ankara: Genelkurmay Basimevi, 1993, s. 428.
7. Yenə orada, s. 437.
8. Kurat Y.T. Osmanli İmparatorluğu'nun Paylaşılması. Ankara: 1976, s. 15.
9. Tadeuş Svyatovxovski bunu Rusiyada türklərin yaşadıkları torpaqları ələ keçirmə fikri kimi görür və bu düşüncənin yenidən Ənvər Paşanı narahat etdiyini yazırdı. Swietochowski T. Müslüman Cemaattan Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920. I. Baskı. (Türk dilinə tərcümə edən Nuray Mert). İstanbul: Bağlam, 1988, s. 163.
10. Ənvər Paşanın bu siyasətinin əsas xassələri üçün bax: Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922. III cild. İstanbul: Remzi, 1972. s. 387-388.
11. Bayur Y.H. Türk İnkilabı Tarihi, IH/4, 3.baskı. TTK Yayını, Ankara 1991. s. 169-170; Kılıç S. 1917-1918'de Kafkasya'daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığında Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gürcü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları İnstitutü Dergisi, № 4. Erzurum: 1996, s. 29.
12. Bayur Y.H. Turk İnkilabı Tarihi..., s. 170.
13. Yenə orada, s. 171.
14. Yerasimos S. Türk-Sovyet İlişkileri..., s. 18-19.
15. Kurat A.N. Türkiyə və Rusiya..., s. 465.
16. Lakin, general Odişelidze 24 yanvar 1918-ci il tarixli telegramda Vehib Paşanın erməni zülmü haqqındakı sözlərinin şişirdilmiş olduğunu yazmışdı. Geniş məlumat üçün bax: Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı Ferik Vehip Paşa'nın Rus Kafkas Ordusu Kumandanı General Liyötnan Odişelidze'ye göndərdiği 11 Şubat 1918 tarixli telsiz telgraf// Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, № 85. Ankara: Genelkurmay Basimevi, 1985, s. 137-143.
17. Bu Osmanlı əməliyyatının başlamasında məşhur Sarıqamış əməliyyatında ruslara əsir düşən və ikiillik bir əsirlikdən sonra Azərbaycandan keçərək III Ordu komandanının Suşəhriddə olan qərarına yanmda bir azərbaycanlı heyəti ilə gələn Hüsəməddin bəy adlı Osmanlı zabitinin verdiyi raport təsirli olmuşdur. Bu zabitin daha sonra yazdığı xatirələrində də yer alır. Ənvər Paşa ilə Vehib

Paşanı həyəcanlandıran bu sözlər Hüsəməddin bəyə aiddir: "Paşam, irəliyə doğru atılacaq hər addım sizi bol ərzaq və geyim əşyasına, çoxlu nəqliyyat vasitəsinə, silah və ləvazimata və ordu üçün lazım olan hər şeyə qovuşduracaq. Rusların tərək etdiyi nəqliyyat vasitələri, atlar və s. sahibsiz qalmışdır. Mənim Azərbaycandan ayrılıb hüzurunuza gəlməyimin ən böyük səbəbi budur. İrəli əməliyyat gecikirsə, hər şey məhv edilə bilər, insanlar da..." Hüsəməddin bəyin bu raportundan məlum olur ki, irəli əməliyyatdan məqsəd Azərbaycanın daxilinə qədər davam edəcək bir hərəkətdir. Geniş məlumat üçün bax: Tuğaç H. Bir Neslin Dramı (Kafkas Cephesinden Çarlık Rusiyasında Tutsaklıktan Anılar). İstanbul: Çağdaş, 1975, s. 210-213.

18. Yerasimos S. Türk-Sovyet İlişkileri..., s. 19.

19. Polkovnik Kazım Qarabəkirin rəhbərliyi altındakı Qafqaz korpusuna tabe olan hissələrin icra etdiyi və 2-ci Qafqaz korpusunun da yardım etdiyi bu əməliyyat Ərzincan (13 fevral), Gümüşxana, Torul və Vəfəqəbir (15 fevral), Bayburt (20 fevral), Tərcan (22 fevral), Trabzon (24 fevral), Of və Aşqala (25 fevral), Ərzurum (12 mart), Xopa (14 mart), Tortum (16 mart) kimi şəhər və qəsəbələrini rus və erməni işğalından qurtarmışdır. Xopanı qurtaran 37-ci Qafqaz diviziyası daha da irəliləyərək 14 aprelə Batumu da ələ keçirmişdi. Geniş məlumat üçün bax: Karabekir K. Doğunun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Qars ve Ötesi (nəşr edən Enver Konukçudur). Erzurum: 1990, s. 443-489.

20. Kurat A.N. Türkiye ve Rusiya..., s. 649-652.

21. "Xalq Komissarları Şurası rus ordusunun işğalı altında olan Türkiyə Ermənistanındakı erməni əhalisinin tam istiqlalıya elan etmək dərəcəsinə qədər müqəddəratını təyin etmə haqqını müdafiə edəcəyini bütün erməni xalqına elan edir". Geniş məlumat üçün bax: Kürkcüoğlu E. Ermənistan'ın Kafkasya'dakı Siyasi Rolü // Avrasya Dosyası, III/1. yaz, 1996, s. 266-267; Mehmetzade M.B. Milli Azərbaycan Hərəketi, 2. baskı (Nəşrə hazırlayan Ahmet Karacadır). Ankara: Azərbaycan Kültür Dərnəgi, 1991, s. 83-84.

22. Mirza Bala. Kafkasya İstiklal İlanının Kırkıncı Yıldönümü Münəbetiyle // Dergi, Sovyetler Birliğini Ögənme Enstitüsü, № 12. Münih: 1958, s. 10.

23. Allen W.E.D., Muratof P. Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921). Ankara: Genelkurmay Basımovi, 1966, s. 427-428; Bal H. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi, (1914-1918). Nəşr olunmamış doktorluq dissertasiyası. İstanbul: 1996, s. 73-74.

24. Bal H. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi..., s. 74-77.

25. Keykurun N. Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları. İstanbul: Ekspres Matbaası, 1964, s. 51-52; Tuğaç H. Bir Neslin Dramı..., s. 189-192; Bal H. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi..., s. 80-82.

26. Keykurun N. Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin..., s. 53-57; Tuğaç H. Bir Neslin Dramı..., s. 192-199.

27. Tuğaç H. Bir Neslin Dramı..., s. 209-213.

28. Keykurun N. Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin..., s. 67-69.

29. Kurat A.N. Türkiye ve Rusiya..., s. 508-512; Swietochowski T. Müslüman Cemaattan Ulusal Kimliğe..., s. 163. Lakin Nağı Keykvırın öz xatirələrində Həsən Ruşəni haqqında o qədər də müsbət olmayan sözlər işlədir. Onun bakılı varlı bir ailəyə mənsub olan İsa Aşirbəyov adlı bir şəxslə Azərbaycanda mübarizə üçün Osmanlı hökumətindən pul istədiyini və Ənvər Paşanı xəbər edərək buna mane olduğunu yazır. Bax: Keykurun N. Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin..., s. 71.

30. Keykurun N. Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin..., s. 70-71.

31. Qafqaz İslam Ordusunun təşkili haqqında raport // ATASE arxivi, BDH koleksiyası, k. 1, d. 1, f. 1-21.

32. Yenə orada.

33. Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu əməliyyatı haqqındakı raportu // ATASE arxivi, k. 3821, d. 22 (köhnə № 42), f. 6. Bundan başqa, kimin hazırladığı məlum olmayan 32-ci iqtibasda göstərdiyim raportda Nuru Paşanın fevralın 29-da təyyarə ilə Mosula gəldiyi yazılıb.

34. ATASE arxivi, BDH koleksiyası, k. 1, d. 1, f. 1-120.

35. Yenə orada.

36. Nuru Paşanın raportu // ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 6-3.

37. Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Kazım Orbay arxivi, № III-69/2.

38. Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Kazım Orbay arxivi, № III- 69/1.

39. İstanbul mərkəz komandanı polkovnik Rahmi bəyin Harb tarixi Əncüməninin rəhbərliyinə göndərdiyi 19.08.1930 tarixli və xüsusi № 1414, ümumi № 4264 sayılı məktubu // Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Kazım Orbay arxivi, IH-69/3.

40. Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa..., s. 38.

41. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 6 və f. 6-32 arasında olub, bu adla göstərilmişdir: "Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın bu ordunun təşkili üçün Afrikadan gələrək şərqə hərəkət etdiyi, yanında olan zabitlər, Azərbaycan hökumətinin yaranması və rus inqilabı, "Mudros müqaviləsi" ilə Bakı, Azərbaycanın istiqlalı və sonradan Rusiyaya ilhaqı haqqında verdiyi raport". Bizim burada mətnini nəşr etdiyimiz raport, bu raportdur.

42. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 7 və 7-12.

43. Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Kazım Orbay arxivi, № IV/194.

44. Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Kazım Orbay arxivi, IV/201.

45. Bunu əminliklə söyləmək mümkündür. Çünki Şövkət Sürəyya Aydemir bu əsərində "Əslə hər halda köhnə hərflərlə yazılan bu sənədin əldəki nüsxəsi..." deyir və bizi təsdiq edir. Aydemir Ş.S.

Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa..., s. 381.

46. Burada normal olaraq f. 6-2 olması lazımdır. ATASE arxivində isə f. 6-3 nömrəsi verilmişdir. Biz bu mövzuda bir dəyişiklik etmədik.

47.3. Ordu Hərkəti, II/2-yə görə, Cəmil Cahid bəyin komandirlik etdiyi alay 9-cu Qafqaz alayı idi (s. 556).

48. Bu raportun latın hərfləri ilə yazılmış makina nüsxəsində bizim Killili kimi oxuduğumuz yerin adı Kilisli kimi yazılmışdır. Bax: ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 7-6. (Əslində Külüllü olmahdır; Qaraməryəm - Bakı yolu üstündə yerləşir-red.).

49. Makina nüsxəsində avqustun 3-ü yazılır. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 7-6. Lakin, ATASE arxivi sənədlərinə əsaslanaraq, bu mövzu ilə əlaqədar hazırlanan bir hərbi tarix nəşrində Bakıya hücum əmrininin Qafqaz İslam Komandanlığı tərəfindən 1918-ci il iyulun 26-da verildiyini, Şərq Cəbhəsi komandanlığının isə silah-sursat azlığı səbəbi ilə hücumun 28 iyuldan əvvəl başlaya bilməyəcəyini söylədiyini yazır. Həqiqətən, hadisələrin gedişinə baxılında Bakı əməliyyatının bu tarixdən sonra uğurla getdiyini görürük. Geniş məlumat üçün bax: 3. Ordu Hərkəti, II/2, s. 572-577; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Hərkəti. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996, s. 98-104; Bal H. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi..., s. 184-187.

50. Makina nüsxəsində avqustun 5-i yazılır. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 7-6. Əlimizdəki məlumata görə, əslində Osmanlı hərbi birləşmələrinin Bakıya hücum tarixi 1918-ci il avqustun 5-idir. 3. Ordu Hərkəti, II/2, s. 577; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında..., s. 104; Bal H. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi..., s. 184-187.

51. Avqust demək istənilsə də makina nüsxəsində bu tarix 5 avqust olaraq verilir. ATASE arxiv'i, k. 3823, d. 22, f. 7-7.

52. Doğru olan Əliəğa Şıxlinskidir.

53. Bu məqsədlə Əsgər Toplama Heyəti Rəhbərliyinə İstanbuldan briqada generalı Cəmil Paşa göndərilmişdi. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 6-14 (sənədin arxasındakı qeyd).

54. Bu sənədlər raportun sonrakı səhifəsində olsa da, mövzunun tamlığına görə burada verilməsi məsləhət görülmüşdür.

55. Əslində, 14.10.1918-ci il olmalıdır.

56. B I, II, III adı ilə verilənlər Nuru Paşanın bu raportunda yoxdur. Ancaq, ATASE arxivində apardığım tədqiqatlar nəticəsində bu sənədlərə Birinci Dünya müharibəsi Kolleksiyası sənədləri arasında ras gəldim. Mövzunun tamlığını qorumaq üçün bu sənədləri burada verməyi məsləhət bildim. Bu və buna oxşar sənədlərdən istifadə edərək "Mudros müqaviləsi"ndən sonra Qafqaz və Osmanlı 9-cu ordusu " əsəri üzərində işlədiyimi bildirmək istəyirəm.

57. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 2.

58. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 2-1.

59. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 2-1, 2-2.

60. Lakin bu sənədin surətləri Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Kazım Orbay arxivi, № IV/194-39-da olan raportun qaralama nüsxələrində yoxdur.

61. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 3.

62. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 3, 3-1.

63. ATASE arxivi, k. 3823, d. 22, f. 4.

64. Mötərizə içində verilən cümlələr Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, Kazım Orbay arxivi, № IV/194-46-da yoxdur.

65. Bir az fərqli də olsa, Nuru Paşanın Azərbaycan Parlamenti haqqında verdiyi məlumat Məmməd Əmin Rəsulzadənin bu mövzuda yazdıqlarına oxşayır: "Parlament 85 deputatdan ibarət idi. Bunlardan 10-u erməni, 5-i rus, qalan 65-i müsəlman və bir neçəsi istisna olmaqla, hamısı türk idi. Partiyalara əsasən parlamentin tərkibi belə idi: Müsavat Partiyası - 27, Müsavata yaxın bitərəf qrup - 6, İttihad Partiyası - 11, sosialistlər - 11, Əhrar Partiyası - 7, müstəqillər - 3.". Geniş məlumat üçün bax: Rezulzadə M.E. Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i teşekkül və şimdiki vaziyeti). Hazırlayanlar Dr. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağındır. İstanbul: Azərbaycan Türkleri Kültür və Dayanışma Derneği, 1990, s. 65.

66. Bu mövzuda Kazım Qarabəkir qısa şəkildə bu məlumat verir: "Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa avqust 8-dən 9-a keçən gecə Batumda Ərdəhan qışlasındakı ingilis həbsxanasından qaçmışdı." Karabekir K. İstiklal Harbimiz. I did. (Prof. Dr. Faruk Özerengin tərəfindən sadələşdirilmişdir). İstanbul: Emre, tarixsiz, s. 213.

67. Mətnə də səhv olaraq 04.14.1919-cu il yazılmışdır. Əslində, 14.04.1919 olmalıdır. Onsuz da, mənbələrdə Nəsim bəy Yusifbəylinin ilk hökuməti yaratdığı tarix fərqli günlərdə verilsə də, 1919-cu il aprelin əvvəli göstərilir.

İNGİLİSLƏRİN BAKI VƏ XƏZƏR DƏNİZİNƏ HAKİM OLMAQ XÜSUSUNDA CƏHDLƏRİ

Dr. Mehmet Rıhtım*

GİRİŞ

"1914-1918-ci illər İraq Səfəri" başlıqlı bu əsərin cildinin üst qapağında "Hindistan (İngilis müstəmləkəsi) hökumətinin tələbi üzərinə imperator müdafiə heyətinin tarix şöbəsinin idarəsi nəzdində tuğ general F.J. Moberly tərəfindən toplanmış və tərtib edilmişdir" qeydi yer almaqdadır. Adından görüldüyü kimi bu dörd cildlik əsər raport şəklində tərtib edilərək Hindistandakı ingilis valisinə təqdim edilmişdir. Gsərdə İngilislərin I Dünya hərbində Orta Doğu, İran və Xəzərdəki fəaliyyətləri, düşmən qüvvələrilə çarpışmaları geniş və təfsilatlı olaraq təsvir olunmuşdur.

4-cü cildin 42-ci fəslə (176-250 səh.) Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan ərazilərində irəliləyişi və Bakının azad olunması ilə bağlı olub "Düşmənin (türklər nəzərdə tutulur - M.R.) İran ərazisindəki irəli hərəkətini dayandırmaq və Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusunda ingilis planları" başlığı altında yer almaqdadır. Bu bölümdə ingilislərin Güney Azərbaycanda, eləcə də Bakıdakı fəaliyyətləri və türklər ilə olan çarpışmaları dəqiq, ən incə detallarına dək anladılmaqdadır. Bu raport Türk Ərkani Hərbiyyə Ümumiyyəsinin onuncu şöbəsi tərəfindən minbaşı Camal bəyə tərcümə etdirilmiş və "Rəsmi Vəsiqələrə İstinadən Böyük Hərb Tarixi -İraqsəfəri 1914-1918" adı altında 1928-ci il əski əlifbamız ilə nəşr edilmişdir. Bizim istifadə etdiyimiz mətn həmin nəşr əsasındadır.

Ərciyəz Universiteti İlahiyyat Fakültəsi Kitabxanasından əldə etdiyimiz bu əsərin latın qrafikasında işlənərək bu topluda yer almasının vacib və əhəmiyyətli olacağına inanırıq. Beləliklə, həmin tarixi hadisənin əks cəbhədə necə yaşandığı və qarşılandığı aşkar olacağı kimi, bununla düşmənin həmin müddətdə keçirdiyi vəziyyəti öz ağızından eşidilmiş kimi özlüyündə çox dəqiq ifadə olunacaqdı.

Raportda ingilislərin Orta Doğu və İrandakı qüvvələrinin Xəzər dənizində do-nanma təşkil etmə səyləri, Bağdaddan Ənzəliyə, oradan Bakıya əl uzatmaları və belə geniş bir ərazidəki ayrı-ayrı bölgələrin yerli qüvvələri və onları öz tərəflərinə çəkmə və istifadə etmə cəhdləri, türklərin fəaliyyətləri qarşısında əks hərəkətləri, Bakı petrollarının Türklərin əlinə keçməməsi üçün Bakını istila etmək yolunda cəhd və israrları, türk ordusu haqqında casusluq çalışmaları və yorumları verilir.

Bununla yanaşı Bakı ətrafındakı döyüşlərdə Bakıda bulunan ingilis - erməni -bolşevik qüvvələrinin vəziyyəti, müharibə şəraitinin dəyərləndirilməsi, ingilislərin Bakının əllərində saxlamaq və Türklərin hərəkətini ləngitmək məqsədilə gördüyü tədbirlər Bakıdakı yerli idarənin ingilislərdən bir vasitə kimi istifadə etmə məharəti, erməni silahlı birləşmələrinin döyüş şəraitində bacarıqsızlıqları və türklər qarşısında xof və qorxaqlığı ətraflı şəkildə ifadə olunmuşdur. Bakıdakı bu qüvvələlə özlərinin bir çox üstünlüklərinə baxmayaraq Bakını müdafiə edə bilməmiş və geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışlar. Bunun səbəbləri ilə bağlı bir çox mətləbər öz sətraltı mənasına malikdir. Belə ki, general Denstervillin geri çəkilmə barəsində qəti qərarı, bir az sonra bu cəbhədə qalmaqda da eyni şəkildə inad etməsi ilk baxışdan şübhəli təsir bağışlayır. Lakin bu müəmmənin da səbəbi elə buradaca açıqlanır. Qafqaz cəbhəsində daha cürətli davranmaqla düşməni burada məşğul etmək və bununla digər cəbhələrdəki vəziyyəti yüngülləşdirmək.

İngilislər türkləri Qafqaz cəbhəsində daha artıq məşğul etməklə zaman qazanılacağı və bu vəziyyətdə cəbhələrə əsgər göndərilməsinin dayandırılacağı və buna müvəffəq olacaqlarını, Osmanlı qüvvələrinin həmin bölgədə hərəkətsiz qalacağını, bunun da hərbin nəticəsinə ciddi təsiri olacağını zənn edirdilər. Bu planın əlverişliliyi, işə necə yaradığı şübhəsizdir,

Bu raportdan məlum olduğu kimi ingilislər uğradıqları məğlubiyyəti mümkün olduğu qədər yumşaldaraq verməyə çalışmışlar, hətta bunu bir qalibiyyət səviyyəsində təqdim etməyə cəhd göstərmişdilər.

* Dr. Kafkas Universiteti Kafkas Araşdırmaları Enstitüsü Müdiri

İnanırıq ki, bu sənədin yayınlanması ilə Bakının qurtuluşu və bir doğru Azərbaycan şəhəri, dövlətin qədim paytaxtı kimi azad olunmasında Qafqaz İslam Ordusunun xidmətlərinin nə qədər əhəmiyyətli olduğu çox açıq bir şəkildə ortaya çıxmaqdadır.

Raport olduğu kimi tərcümə edilərək hər hansı bir əlavə edilmədən verilir. Lakin çapa hazırlanarkən mövzumuzla əlaqəsi olmayan hissələr buradan çıxanlaraq ixtisar edilmişdir. Burada işlədilən ifadələrin taməmən ingilislərə aid olduğu və "düşmən" təbiri ilə Birinci Dünya müharibəsi illərində əleyhdarı olduğu "türk ordusu"nu nəzərdə tutduqlarını oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

MƏTN

İRAN ƏRAZISİNDƏ DÜŞMƏNİN *İRƏLİLƏMƏSİNİ* DAYANDIRMAQ VƏ XƏZƏR DƏNİZİNƏ HAKİM OLMAQ XÜSUSUNDA İNGİLİS PLANLARI

1918-ci il iyunun başlanğıcında, qərargahı Mosulda olan VI Türk ordusunun hərbi gücünün təqribən 1800 qılnc, 17min tüfəng, 130 top və 25 təyyarədən ibarət olduğu təxmin olunmaqla bu qüvvənin aşağıdakı şəkildə yerləşdirildiyi zənn edilirdi.

Fərat cəbhəsi Ana ətrafında və cənubunda: süvari sancağı və 24 piyada alayı: 750 qılnc, 1500 tüfəng və 9 top;

Dəclə cəbhəsi mənbəyi və mənsəbi istiqamətində: 5 təyyarə ilə birgə 14-cü 51-ci tıməndə -100 qılnc, 7100 tüfəng və 63 top;

Altun köprü - Kərkük sahəsi: 8 təyyarə ilə birgə 2-ci tımən və 6-cı tımənin bir qismi - 450 qılnc, 2950 tüfəng və 22 top;

Süleymaniyyə qrupu sərhəd qoşunu - 50 qılnc, 1100 tüfəng və 4 top;

Rəvandiz - Urmiyə sahəsi 6-cı tımənin bir qismi və sərhəd qoşunu: 150 qılnc, 2400 tüfəng və 12 top;

Mosul və muvasala (əlaqə) mənzil xətləri: 300 qılnc, 1950 tüfəng və 24 top və təyyarə.

Ordunun əhval-ruhiyyəsinin müəyyən mənada pozulmuş olduğu söylənil-məkdə idi; iaşə və nəqliyyat sahələrində böyük çətinliklər müşahidə edilirdi.

İyunun ilk həftəsində alınan xəbərlərə görə iki türk taburu ilə bir batariya Kərkükdən Süleymaniyyəyə doğru hərəkət etmişdi; onları Süleymaniyyə və Urmiyə cəbhəsi istiqamətində digər birliklər təqib edəcəkdə. Türklərin İraqda bir hücum keçmək niyyətində olmadıqları və bu vaxt ərzində tərəfimizdən hər hansı bir hücum gözləmədiklərindən Qafqaz və İrana dair planlarını həyata keçirmək üçün bu dinclikdən istifadə etmək istəmələri aşkar görünürdü. Yarlanmış bu vəziyyətdən Almanlar da bəhrələnmək istəyirdi: onlar da Fransada yeni müvəffəqiyyətlər əldə etmək ümidində idilər. Halbuki, bizim Fələstindəki irəliyə doğru hərəkətimizin hələ davam etməsilə bərabər Fələstindən Fransaya bəzi ingilis birlikləri sövq edilmişdi. Düşmənin bundan əvvəlcə xəbəri olmamışdısa da ingilis ictimai mətbuatından diqqətsizlik nəticəsində yayılan məlumat onlara çatmışdı.

Qafqazda Türklərlə Mavərayi-Qafqaz federasiyası arasındakı sülh müzakirələrinin federasiyanın etirazlarına baxmayaraq dayandırılmış olduğu xəbərləri alınmaqda idi və türklərin ingilis və erməni birlikləri tərəfindən bəzi türk bölüklərinin Culfa yaxınlığında geri oturdulduqlarını iddia edərək təkrar irəliləməyə başlamış olduğu xəbərləri də gəlməkdə idi.

Türklərin əsl qüvvələrinin Poti-Gümrü sahəsində olmaq üzərə burada onların yeddi tıməninin -təqribən 21000 tüfəng və 250 top olduğu aydınlaşmışdı. Bəzi alman bölüklərinin də (azad olunmuş hərbi əsirlər və Ukraynadan cəlb olunmuş bir taburdan ibarət) Batum-Tiflis dəmir yolunu mühafizə etməkdə olduqları bildirilirdi. Türklərin yerlilərin hərbi dəstələrindən müntəzəm qruplar təşkil etmək barədə təşəbbüsünün elə bir gözədəyəcək uğurlar qazana bilməməsi xəbəri alınmaqla bərabər düşmənin təqribən bir aylıq bir zaman ərzində Bakıya hücumu keçəcəyi təxmin edilirdi.

İyunun 8-də Gürcü hökumətinin Almaniyaya ilə bir sülh sazişi imzaladığı aydın olur. Bu sazişə görə Gürcüstan öz bitərəflik hüququnun türklər tərəfindən pozulmasına mane olmaq üçün almanlardan maliyyə və əsgəri kömək görəcək və buna müqabil Almaniyaya da mədən imtiyazları barəsində üstün haqlara sahib olacaqdı. 9 iyunda bəzi Alman birlikləri Potidə quruya çıxmağa başladılar və 12 iyunda Tiflisi işğal etdilər. İyunun 8-də Türkiyə razılaşmaya əsasən Alman təzyiqinə tabe olub Gürcüstan və Ermənistan ilə saziş bağladı. Türkiyə bu müahidələrə görə həmin ölkələrin istiqalını tanımaq təəhhüdünü boynuna götürdü. Bununla birlikdə istiqalının tanımmasının müqabilində Ermənistan türk əsgəri işğalına və ərazisi daxilində türk birliklərinin sərbəst hərəkətinə razı olmağa məcbur edildi. Beləliklə, Almaniyanın təsiri ilə Türkiyə Gürcüstandan keçən dəmir yollarından hərbi məqsədlər üçün istifadədən məhrum edilirdi. Bunun Bakı və Rus Azərbaycanı haqqındakı Türk planlarına necə böyük və sirayətədiçi təsiri olduğu xəritəyə bir baxışla məlum olur. Alman yayınlarına görə bu hal, türk əsgərinə hərəkətə ən çox Cənubi Azərbaycan istiqamətində hücumu keçməsi və Bakını işğal etməsi imkanlarının yaradılması ilə əvəz-əvəzə tutulub üzürlü hesab edilirdi.

İyun ayı ərzində alınan məlumatlara görə, Dəclə kənarındakı 51-ci Türk tıməni ləğv edilmiş və ən azından 3 taburu Urmiyə cəbhəsinə getmək üçün Kərkükdən hərəkət etmişdi. Xidmətə əlverişli olan 70 min ilə 80 min hərbi əsirinə də Rusiya-dan Türkiyəyə dönmüş olduqları xəbəri alındı. Bununla yanaşı Anadoluda bir neçə min fərarinin qaldırıldığı üsyanın genişlənməkdə olduğu məlum olurdu. Lakin bu hərəkət təşkilatdan məhrum olduğundan böyük bir təsiri olmadı.

Marshalla gəlincə o da isti mövsüm əsnasında İraqda bir hücum icrası niyyətində deyildi. Onun zabitləri ilə nəfərlərindən çoxu icazəli idi. İqlim mülahizələrincə onun Hankin-Həmədan-Ənzəli yolunu təmin etmək və Xəzər dənizinə hakim olmaq məqsədilə nəqliyyat vasitələrinin bu istiqamətdə istifadə edilməsinə ehtiyac duyulurdu. Buna görə də baş verə biləcəyi ehtimal olunan halları nəzərə alaraq Samarra dəmiryolunun şimalına doğru xətlərin uzadılmasına başlanılmışdı. Bu dövrdə General Marshallın qüvvələrinin çox dağınıq halda olması nəzərə çarpırdı. Onun sağındakı III Qolordunun ön dəstələri Qəzvindən Kiferi və Tuz Hurmatlıya qədər uzanırdı. I Qolordu Dəclə kənarında Samarra ətrafında idi, 15-ci tımən qərargahı Fərat kənarındakı Ramadiyyədə, tımən heyəti isə Sahiliyyədə kiçik qruplarla (müfrəzələrlə) birlikdə idilər.

May ayının axırlarında Bağdad-Hillə dəmir yolunun yaxşılaşdırılmasından sonra iaşə vəziyyəti düzəlmişdi. Bu dəmiryolu zəngin bir ərzaq mənbəyini bizim üzümüzə açıq və muvasala (əlaqə) xəttindəki basırıqlığı da azaldırdı. Həmədan ərazisindəki bol kənd təsərrüfatı məhsullarından və Ənzəli məntəqəsindən düyü əldə edilməsi səbəbiylə şimal-qərbi İranda 5000 nəfərlik ingilis hərbi birliklərinin saxlanılmasına kifayət edəcək ərzağın satın alınması biləcəyi təxmin edilirdi.

Marshall iyunun 1-də general Denstervill aşağıdakı məlumatı verdi: Həmədan-Ənzəli yolunu təmin etmək məqsədilə təşkil edilən motorlu qoşunun iyunun ortasında Həmədanda toplanması qətidir. Bu qol alay 4/1 Hampshire komandanı kəyməkam Matthews tabeliyində olmaqla bu birliklərdən təşəkkül ediləcəkdir: Həmşayr alayı (400 tüfəng), 2/1 Korganın iki böliyi (yəni 600 tüfəng), 21-ci dağ batareyasının bir taqımı, 20 nəfərlik səyyar xəstəxana heyəti. Qoşunun bütün heyəti, təchizat, cəbbəxana beş yüz ford kamyonu ilə daşınacaqdı.

General Denstervill hazırkı vəziyyətdə Həmədanda yeni əsgər toplamaqla məşğul idi. Onun Zəncanda bulunan ingilis zabitləri Zəncan ilə Təbriz arasında əsgər toplamaq və ya yerli qəbilələr ilə təsisat bağlamaq üçün tədbirlər görməkdə idilər.

General Denstervill, eyni məqsədlə Urmiyə məntəqəsində Cellularla münasibət ya-ratmaq üçün Biçara da bir qrup göndərdi. Lakin bu münasibəti qurmaq elə də asan deyildi. Çünki Cellular təkbaşına, müstəqil bir vəziyyətdə idilər və bölgənin İran məmurları ilə əsgərləri onlarla felən düşmən idilər...

4 iyunda general Marshall imperatorluq ərkanı hərbiyyə rəisinə bu teleqrafı göndərdi:

General Denstervill Qəzvindədir. O qərargahını bir-iki gün əvvəl oraya nəql etmişdi. Biçeraxov orada General Denstervillin əmrinə müntəzirdir. Denstervill qüvvələrinin zirehli avtomobil böliyi və səyyar motorlu alayı Qəzvin-Ənzəli xərtini tutmaq üçün Qəzvinə gələr-gəlməz Biçeraxov Bakı və Astarxana (Həştərxan) gedəcəkdir. General Denstervill zirehli avtomobil böliyünün Biçeraxov ilə göndərilməsini və axırda bu böliyi özünün təyin etdiyi böliklərin təqib etməsini təklif etmişdir. Çünki indi ən sərfəli bir fürsətin ələ düşdüyü hesab edilməkdədir. General Denstervill Bakı nefti ilə Krasnovodsk pambığını qazanmaq və Xəzər dənizinə tamamilə hakim olmaq üçün hələ vaxt keçmədiyini düşünərək nəhayət, Özünün də Bakıya getməsinə məqsədə uyğun bilir. Bakıya bir-iki ingilis zabiti göndərməklə heç bir nəticə hasil olmayacağı qənaətinəyəm. Çünki bu qəsəbə bizdən ciddi yardım gözləyir. Neft quyularının da dağıdılıb sıradan çıxarılmasına ehtiyac hiss etmirəm. Bakıya ingilis qüvvələri göndərmək barədə general Denstervillə hərəkət sərbəstliyi verilməsini yalnız bu birliklərin onun özünün idarəsi altında olması şərtiylə təklif edirəm.

İyunun 6-da İmperatorluq ərkanı hərbiyyə rəisindən bu cavab alındı:

İngilis hökuməti, general Denstervillin Bakıya silahlı qüvvə göndərmək üçün hazırlıq görməsinə etiraz etmir. Lakin səyyar motorlu qoşunun İrana girib Qəzvin-Ənzəli yoluna hakim olanadək general Denstervill və ya bir ingilis tıməninin və ya Biçeraxovun, eləcə də onun əmrində olan rusların Bakıya daxil olmasını məqsədə müvafiq hesab etmir. İngilis hökuməti bu fikirdədir ki, haqqında bəhs olunan yoldakı vəziyyət yaxşılaşdırılsa belə, Bakı üzərinə hərəkət yenidən Londona müraciət etmədən və oradan qəti təlimat almadan mümkün deyildir. Səyyar qoşun Xəzər dənizinə çatdığı zamanadək isə Maverai-Qafqazdakı vəziyyətin artıq aydın olacağı düşünülür. O zamana qədər vəziyyət haqqında tam bir təliqə göndərməni və bu xüsusda Ukraynadan Qafqaza iki Alman taburu nəql edilməsinə dair alınan xəbəri və bəzi türk birliklərinin Bakı üzərinə yeridiklərini göstərən məlumatı hesaba qatmanızı rica edirəm.

Bu teleqraf göndərildiyi zaman Londondan alınan xəbərlər bunları göstərirdi: Bolşevik qüdrətinin artıq azaldığı görünməkdə idi. Rusiyada bolşevik liderlərinə qarşı umumun nifrəti artmaqda olduğundan, müxtəlif xalqların müxalifət təmayülləri diqqətəşayan bir dərəcədə coşmaqda idi. Lakin bolşeviklərin yerinə keçməyə cəmiyyətin etibarını qazanacaq qədər bir parti yox idi. Buna görə də Ru-siyanın müqəddəratında yalnız itilaf dövlətlərinin müdaxiləsi ilə bu və ya digər dərəcədə dəyişiklik yarada biləcəyi aşkar görünürdü. İngilis qoşunları nə zamandan bəri Şimali Rusiyada bu məqsədlə hərəkət etməkdə idilər. Böyük Britaniyanın müttəfiqləri olan Fransa və İtaliya hökumətləri Yaponiyanın Sibirdə hərəkətə keçməsinə razı olurdu.

9 iyunda General Marshall imperatorluq ərkanı hərbiyyə rəisinə teleqrafla göndərdiyi təliqəsində bildirirdi:

Düşmənin Qara dənizə tamamilə hakim olduğu anlaşılmaqdadır. Türklərin Batum, Poti, Gümrü, Tiflis, Mərənd, Bəyazid və bu mövqeləri bir-birinə bağlayan dəmir yollarını əllərində tutmaqda olduqları zənn edilməkdədir. Bununla birlikdə irəliyə doğru qısa bir hərəkət onlara Təbrizi verəcəkdir. Lakin buradakı dəmir yolunda edilməsi lazım olan təmiratın cüzi bir gecikməyə səbəb olması ehtimalı vardır.

Tiflisin şərqinə doğru irəli hərəkət azəri türkləri vasitəsilə asanlaşdırılır. Azəri türkləri son zamanlarda Bakı yaxınlığında ermənilər və bolşeviklərlə müharibə etmişdilər. Maverayi-Qafqaz və Urmiyə məntəqəsindəki türk qüvvətinin - İslam Ordusunun qeyri-müntəzəm ünsürlər, kürd könüllüləri və ruslardan zəbt edilən topçu qüvvəti xaric olmaq üzrə: 1500 qılinc, 28000 tüfəng və 124 top olduğu təxmin edilməkdədir. Bir alman əsgəri depo bölüyünün Potidə quruya çıxmaqda olduğu zənn edilməkdə və almanların ixtiyarında olan təqribən 800 Ukrayna əsgərlərindən təşkil edilmiş alman alayının Tiflisdə olduğu aydın görülməkdədir. Beləliklə düşmənin adı çəkilən məntəqələrindəki müntəzəm qüvvəsinin 35000 olduğu təxmin olunmaqdadır və düşmənin dənizə hakim olduğundan da əlavə Təbrizə və Tiflisdən keçərək Şərqə doğru uzanan və Bakının yüz mil yaxınına gedən dəmir yol xətlərinə də hakim olduğu məlumdur.

Yaxşı döyüşçülərdən təşkil edilən azəri Türklərinin Türklərə çox saf və səmimi şəkildə tərəfdar olduqları görünməkdə və 30 min könüllü çıxara biləcəkləri zənn edilməkdədir. Habelə Urmiyə məntəqəsində Celularla birlikdə müharibə edənlər və Bakıdakılar müstəsna olmaqla ermənilərin Türklərlə sülh bağlamış olduqları anlaşılmaqdadır. Bu xəbər indi alınmışdır. Beləliklə düşməne qarşı bizdən kömək gözləyən iki qrup vardır: 1.Urmiyə məntəqəsindəki ermənilər və Celular. Bunların miqdarı təqribən 10 min nəfər və beş topdan ibarətdir. Bunlar varlıqları üçün müharibə etməkdədirlər; 2.Bakıdakı ermənilər və bolşeviklər. Bunlar da 100 makinalı tüfəng(pulemyot) və 33 top ilə bərabər təqribən 11000-lik gücə malikdirlər. Mövcud olan 33 topdan yalnız 6-sının işə yaradığı söylənir. Bu qrup yalnız müsəlmanlar əleyhinə təşkil edilmiş və qeyri-təbii şəkildə birləşən iki müttəfiqdən ibarətdir. Düşmənin Bakı üzərinə hərəkət etmək, Qafqazdakı vəziyyəti düzəltmək və İran Azərbaycanını əsgəri işğal altına almaq niyyətində olduğu aydın olur. Almanlarla Türklər arasında onların Maverayi - Qafqazdakı planları ilə fəaliyyətləri barəsində bir müddətdir ki, olduqca böyük bir qısqanclıq və gərginlik hasilə gəlmişdir.

İranda hər tərəfə qol-budaq atmış ifrat bir demokrat partisi vardır. Bu parti ən çox ingilislərə qarşı çıxış edir və alman casuslarının qüvvətli dəstəyini görməkdədir Buna müqabil İranda ingilis tərəfdarı olan partisinin qüvvət və icraatı son zamanlar Fransadakı alman müvəffəqiyyətlərindən və Cənubi İranda iğtişaclardan dolayı sarsılmışdır. Bununla birlikdə Türklər Azərbaycanı aldıkları təqdirdə İranın milli duyğusunun türklər əleyhinə kükrəməsi mümkündür. Gerçəkdən İranda türklərin irəliləməsinə aid təhdid edici vəziyyət, nə zamandan bəri Cəngəlliləri düşmən qayəsindən uzaqlaşdıracaq və bizim Ənzəliyə daxil olmağımızı asanlaşdıracaq bir dərəcəyə çatmışdı. Zəncan yaxınlığında və şimalında bulunan qəbilələr də bizim tərəfimizdən xidmətə girişmək üçün istək göstərirdilər.

Denstervill qüvvələrinin vəziyyəti düşünülərkən əlaqə xətlərinin uzunlu-ğunu göz önünə gətirmək gərəkdir. Bu hal Həmədanın şimalındakı bir qüvvəyə, Təbrizdən irəliləyən düşməne qarşı bir müvəffəqiyyət ümidi ilə yardım edilməsini imkansız etməkdədir. Səyyar qoşunun üç bölüyü ilə iki topu 17 iyunda Qəzvinə daxil olacaqdır və Biçeraxov vasitəsilə, eləcə də mümkün olarsa, Kiçik xan ilə bağlanacaq bir anlaşma nəticəsində Qəzvin - Ənzəli yolunu əldə saxlamalı idi. Belə şəraitdə Bakı ilə əlaqə yaratmaqda hər halda çətinlik olmayacaqdır. Bakı ilə əlaqə xəttinin açılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bunun nəticəsində görülmək işə general Denstervill qərar verə biləcəkdir. Ona bu xüsusda baş verəcək hadisələr yol göstərəcəkdə, lakin general Denstervillin dünən Bakıdan aldığı məlumata görə türklər, ermənilər, gürcülər və azəri türkləri ilə müahidə aktı imzalamışlar. Bu millətlər həmin akta görə Türkiyəyə ərazi və Maverayi - Qafqaz dəmir yollarından istifadə etməklə qoşun nəql etmək haqqını vermişdilər. Yəni eyni məlumata görə türklər Bakıya doğru hərəkət etməkdədirlər və çox yaxınlarda dəmir yol təriqi ilə gərək Bakıya və gərəkə Culfaya hərəkət edəcəkdirlər. Bakı erməniləri bağladıkları müqaviləyə əməl etməkdən imtina etmişdilər. Bunları nəzərə alaraq ermənilərlə və bolşeviklərlə görüşmək türklərin irəlilədiyi vaxt onlardan gözləniləcək köməyin dərəcəsini anlamaq və mümkün olursa Xəzər dənizi flotunun satın alınması və neft quyularının əldə edilməsi xüsusunda anlaşmaq üçün Biçeraxovun Bakıya getməsinə icazə vermək və onunla bərabər general Denstervillə və ya digər bir zabitin idarəsi altında uyğun bir mühafizə qüvvəsilə bir ingilis heyəti göndərmək məqsədə müvafiq görünməkdədir.

Bakı təbiətən müdafiə nöqte-i-nəzərindən çox əlverişli üstünlüyə malikdir. General Denstervill oraya daxil ola bildiyi zaman onu dərhal əlində tutabiləcəyi qənaətindədir. İndi mütərəddid vəziyyətdə bulunan Bakı xalqı ingilislərin pul və əsgəri yardım göstərəcəklərinə dair təminat alınca cəsarətə gələcəkdir. Buna görə də general Denstervill ona bu təminatı vermək üçün daha öncədən izin verilməsini istəyir. Onun fikrinə görə bu təminat böyük nəticələr hasilə gətirəcəkdir.

General Denstervillə Biçeraxov Bakıya daxil olduqdan sonra Şimali Qafqazın ayağa qaldırılmasını istəyirlər. Mən şəxsən rusların Ənzəli yolunda qalmalarına üstünlük verirəm. Lakin onların əhvali ruhiyyəsi gündən-günə o dərəcədə pozulmaqdadır ki, Ənzəli yolunda qalmağa onların razı salınacağını zənn etmirəm. Biçeraxovun Şimali Qafqazda yenidən hərbi bölüklər vücudə gətirə bilməsi mümkündür. Lakin bu qüvvələrin Ənzəliyə gəlməyə razı olacaqlarını deyə bilmərəm.

Qəzvindəki ingilis bölüklərinin miqdarı artınca Urmiyə məntəqəsindəki Ce-lularla ermənilərə cəbbəxana və makinalı tüfəng göndərilməsi mümkün ola bilər və Biçar ilə Zəncanda toplanan əsgərlərdən təşkil olunmuş müntəzəm birliklərin yaradılması nüfuzumuzun şimala doğru da yayılıb artmasını asanlaşdıracaqdır.

General Marshall iyunun 12-də bu xəbəri göndərdi:

Biçeraxov Bakıya getməyə qərar vermişdir. Lenin hökuməti, bir ingilis qüvvəsi və ya heyətinin rus torpağına ayaq basmasını qəti surətdə qəbul etməmiş və Bakını qüvvətləndirmək vədində bulunmuşdur.

İmperatorluq Ərkan hərbiyyə rəisi 13 iyunda General Marşallın 9 iyun tarixli teleqrafına qarşı bu cavabı verdi:

Düşüncələrinizlə ümumiyyətlə şərikəm. Lakin düşmənin Mavərayı-Qaf-qazdakı hərbi qüvvələrinin sizin təxmin etdiyinizdən daha artıq olduğu qə-naətindəyəm. Bu səbəbə görə və gürcülərlə azəri türklərinin düşməyə yardım etmələrindən dolayı, Bakıya həтта Biçeraxov ilə bir ingilis qüvvəsi də göndərilərək möhkəmləndirilsə belə, onun uzun bir müddət müqavimət göstərə bilməsi qeyri-mümkün görünür. Denstervill qüvvəsinə mənsub bir neçə zabitin Bakıya göndərilərək, bilxassə neft anbarları ilə boru xətlərini xarab etmək və Xəzər dənizi flotunu əldə etmək və ya düşməni əlinə keçməsinə önəlmək imkanma dair məlumat almaq üçün oraya göndərilməsinə etiraz edilməyəcəkdir. Lakin oraya əsgəri bölüklər göndərilməsi və ya silahla yardım təminatı verilməsi həm uyğunsuz və həm də təhlükəli görünməkdədir.

Biçeraxov tabeliyində olan ruslar, 14-cü Qusar alayının bir bölüyü, 6-cı zireh-li avtomobil batereyasına mənsub iki zirehli avtomobil və iki ingilis təyyarəsi ilə birlikdə Qəzvindən Ənzəliyə doğru yola çıxdı. 12 iyunda keçəcəyi yolun Məncil körpüsündə alman zabitləri komandanlığı altmda cəngəli* qüvvələri tərəfindən tu-tulduğunu gördü. Almanların görüşmək xüsusundakı bihudə təşəbbüsündən sonra cəngəllərə hücum etdi və onları asanlıqla dağıda bildi. Körpünü əllərində sax-lamaq vəzifəsini 14-cü Qusar alayının bölüyünə tapşırıqdan sonra, irəli hərəkət etdi və bir-iki gün sonra Rəşt və Ənzəliyə yetişdi. General Denstervill ingilis qüvvələrinin gəlişinə qədər yolu əldə tutmaq xüsusunda Biçeraxovu inandırmağa müvəffəq oldu. 14 iyunda general Marşalla bu xəbəri bildirməklə bərabər aşağıdakıları da çatdırdı:

Bir piyada və bir topçu sancağının İraqdan buraya sövq ediləcəyinə ümid edirəm. Bu surətlə fürsət düşdüyü zaman Bakıya bir az qüvvət göndərə bilərəm. Bu qüvvənin Bakıda saxlanılması üçün gərək olan hazırlıqları bacaracağımı və İraq-dan yalnız cəbbəxana və sair hərbi təchizatı və istirahəti təmin edəcək əşya və bəzi baqqaliyyə mallarının gəlməsinə ehtiyac olacağını təxmin edirəm.

Bu əsnada Biçeraxov bolşeviklər tərəfə keçməyi qərar verdi. Çünki, Qafqazda arxalanacaq bir yer əldə edə bilmək üçün yeganə çarə bu idi. Odur ki, Qafqazdakı Qızıl Ordu komandiri olmağı qəbul etdi. Bakını ziyarət etdikdən sonra orada vəziyyətin ingilis tərəfdarları ilə əleyhdarları arasındakı ixtilafdən dolayı qarışıq olduğunu bildirdi. 22 iyunda Ənzəliyə döndü və qoşununu gəmilərə mindirməyə başladı. Bəzi türk birlikləri iyunun 14-də Təbrizi işğal etdilər. General Denstervill türklərin daha cənuba doğru irəliləməsinə nəzarətə götürmək üçün Miyanəyə kiçik bir dəstə göndərdi. Eyni zamanda da general Marşalla da bu teleqrafı göndərdi:

Mənə yenidən əsgər göndərə biləcəksinizmi? Çünki, yerli qəbilələr bizə dost, türklərə düşməni isələr də ingilis qoşunundan yardım görmədikcə türklərin irəli hərəkətinə də müqavimət etmələri ağılabatan deyildi.

General Marshall 18 iyunda əvvəlcə hərbiyyə nazirliyinə bildirdiyi şəkildə bu cavabı verdi: Qüvvələrinizin çoxaldılacağına güvənməməlisiniz. Sizə hələ indi belə, makina yağı, benzin, təchizat cəbbəxana, və digər əşya göndərməkdə çox böyük çətinliklər çəkməkdəyəm. Daha böyük bir qüvvəni verə biləcəyimi güman etmirəm.

General Marshall hərbiyyə nazirliyinə bu xüsusda göndərdiyi teleqrafda yuxarıdakı məlumatı verdikdən sonra bunları da bildirdi:

General Denstervill Qəzvin - Təbriz yolunun təmiri və üzərinə qırma daş tökülərək şosseyə çevirilməsi üçün icazə istəmişdi. Bu iş təqribən beş aya birər. Lakin mən buna razı deyiləm. Çünki bu hal Təbrizdən cənuba doğru, bizim Qəzvində saxlayacağımız qüvvəmizdən daha çox başqa bir böyük qüvvənin hərəkətini asanlaşdıracaqdır.

Bundan bir həftə sonra bəzi türk birliklərinin Təbrizin təqribən 20 mil cənub-şərqindəki bir keçidi işğal etmiş olduqları xəbəri alındı və o zaman Təbrizdə türk qüvvəsinin iki top ilə bərabər təqribən 2000 mövcudunda olduğu təxmin edilməkdə idi.

İngilis səyyar motorlu qoşununun Xəzər dənizinə hərəkəti makina yağı yoxluğundan və Denstervill qüvvəsinin zirehli avtomobil sancağı bölüyünün irəli hərəkəti də təkər şinlərinin istiyə və nahamar yolların çətinliyinə dözmədiyindən dolayı gecikirdi. Müxtəlif mənbələrdən alınan xəbərlər, Qafqazda türklər ilə almanlar arasında uyuşmamazlıq olduğunu çatdırır və onların bu ixtilafının əhəmiyyətli olduğunu göstərirdi. Türklərin azərilər, gürcülər və ermənilərlə bağladıqları sazişlərin və Bakı üzərinə edilən Türk irəli hərəkətinin almanlar ilə Türklər arasında əvvəlcə göstərilən ixtilafa qətiyyəni uyğun gəlmədiyini söylənilirdi. Gürcülərlə ermənilərin almanlara müraciət edərək bu müahidələri imzalamağa türklər tərəfindən güc vasitəsilə məcbur edildiklərini söylədikləri xəbəri alınır və almanların da türklərdən 1877-ci il hüdduduna çəkilmələrini rica etdikləri və ixtiyarında olan zabitlərinə türklərin Bakı üzərinə irəliləməsinin qarşısını almaq üçün təlimat vermiş olduğu xəbər verilir. Bu hal türklərin Tiflisdən keçərək Bakıya gedən dəmiryolundan

* Cəngəli-cəngəl, meşə, sıx orman mənasında bir sözdür. Cəngəli "orman adamı", "qaçaq", partizan deməkdir. Cəngəli hərəkəti sıx ormanlar diyarı olan Gilanda, Mirzə Kiçik xanın rəhbərliyi altında baş vermişdi.

istifadə edə bilməmələrinə və dəmir yolundan ayrı olaraq ən ziyadə yolu tutaraq irəliləmələrinə səbəb oldu. Almanların bolşevik hökumətindən Bakını tutmaq üçün icazə aldığı və türklərin də gərəksə almanların Qafqazdakı sair hərəkətlərini pantürk (türk birliyi) planlarını təhdid üçün qəsdən alınan tədbirlər sayaraq ruhdan düşdükləri xəbəri də gəlib çatırdı.

Bu əsnada Xəzər dənizinin şərqindəki vəziyyət, bizi əndişəyə salmaq üçün böyük bir amil təşkil edirdi. Alman və türk agentləri Mavərayı - Xəzər, Türkünstan, Buxara və Əfqanıstanda fəaliyyətdə idilər. Bolşeviklər Daşkəndə hakim idilər və müxtəlif düşmənlər ilə uğraşmaq üçün Avstriya - Macarıstanın hərbi əsirlərini əsgəri xidmətə almaqda və silahlandırmaqda olduqları söylənilirdi. Bu əsirlərdən bu sahədə təqribən otuz min adam bulunduğu bildirilirdi. Əfqanıstan əmiri, bizə qarşı tamamilə dostanə olan münasibətinə riayət etməkdə idi. Lakin məmləkətdə ingilislər əleyhində hərəkətə keçmək istəyən türk tərəfdarı olan böyük bir partinin olmasından dolayı, daxilən çox zor vəziyyət hökm sürürdü. Buxaradakı bolşevik fəaliyyətlərini əndişəli nəzərlərlə seyr etməkdə olduğu söylənilirdi. Əfqanıstanda Rusiyanın 1885-ci ildə bu ölkədən aldığı ərazini təkrar geri almaq üçün fürsət gözləyən böyük bir əfqan partisi də vardı. İyunun sonunda general Malleson Şərqi İran üzərindən Məşhədə getmək və oradakı ingilis heyətinin rəisliyini təhvil almaq üçün Şimaldan hərəkət etdi. Onun məqsədi bizə və ya müttəfiqlərimizə qarşı türklərin apardığı təbliğata qarşı çıxmaq idi. Burada da şimali-qərbi İranda olduğu kimi bizim nailiyyətimiz əlaqə xətlərindən dolayı çox məhdud idi. 25 iyunda Hin-distan naziri və Hindistan ümumi valisinə bu teleqrafı göndərdi:

Düşmənin Qafqazdakı irəli hərəkəti və bu hərəkətin Xəzər dənizinin şərqinə doğru daha ziyadə irəliləməsi, Mərkəzi Asiyadakı bütün əsgəri vəziyyətin dərin şəkildə öyrənilməsinə vacib etməklə Hindistan hökuməti ilə ingilis hərbiyyə nazirliyi arasında idarə məntəqələri üçün də təhlükə yarandığını artıq göstərməkdədir. İngilis hökuməti vəziyyəti tamamiylə düşündükdən sonra, Hindistan hökumətinə cənubi və şərqİ İran Mavərayı - Xəzər və Türkünstanı ehtiva edən məntəqəsinin təhsisinə qərar vermişdir. General Denstervillin şimal-qərbi İranda hərəkəti, İranda ümumi komandanlığın ixtiyarında qalacaq və bu komandan, İran Ərəbistanındakı neft mənbələrinə ötrü və Bəxtiyari ərazisi üçün də məsuliyyət daşıyacaqdı.

3 iyulda Biçeraxov, bir neçə ingilis zabiti ilə dörd zirehli avtomobillə birlikdə Ənzəlindən gəmi ilə Bakının 35 mil cənub qərbində Ələtə hərəkət etdi. Onun niyyəti Bakıdan hərəkət edən Qızıl Ordu qüvvələri ilə birlikdə 150 mil qərbdə və Kür çayı üzərində yeganə körpünü zəbt etmək idi. General Marshall 5 iyulda General Denstervillin 3 iyul tarixli bu teleqrafını hərbiyyə nazirliyinə təkrar etdi:

Ənzəli və Bakıdakı vəziyyət son dərəcə qarışıqdır. Bizim Ənzəlindəki ingilis əleyhdarı olan bolşevik komitəsi ilə açıqdan-açığa pozuluşmadan çəkinməmiş lazımlı olduğu qənaətinəyəm. Bu komitənin Ənzəlində qızıl qvardiyaçılardan ibarət 300 nəfərlik bir qüvvəsi vardır. Lakin komitə mənim işimə qarışmağa cürət etməmişdir. Bakıda bütün təbəqələrin bu mövqeyi, Türklərə qarşı müdafiə əzmində bulduqları və ingilis yardımını istədiklərini göstərməkdədir. Lakin bolşeviklər bizim Bakı və Xəzər dənizinə varmaq xüsusundakı təşəbbüsümüzdə etiraz etməkdədirlər. Bu səbəblər üzündən indilik Xəzər dənizini ingilis hakimiyyəti altına almaq tamamı ilə imkansızdır. Bizim Bakıda tutunacaq bir yer təmin etməyimiz ancaq Biçeraxov ilə münasibətimizə bağlıdır. Biz Biçeraxova qarşı dürüst hərəkət edərsək, o da bizə dürüst müamələdə olacaqdır. Buna görə də bolşevikləri ruhdan salmamaq və Biçeraxovu bizdən ayırmalarına meydan verməmək üçün Ənzəlindəki rus təlsizini əmrimə almadım və buradakı dəstənin mövcudluğunu 50 tufəngdən yuxarıya çıxarmadım. Bakıda da buna bənzər bir hərəkət tərzini təqib etmək niyyətindəyəm. Lakin Ənzəlində hər hansı bir fürsətdən istifadəyə hazır bir qüvvə tapmağımız son dərəcə vacibdir. Bakı düşməni tərəfindən zəbt edilərsə Xəzər dənizinə hakim olmaq xüsusundakı bütün ümidlər qeyb olur. Türklərin üç istiqamətdə yəni Bakıya qarşı, Təbriz cənubunda və Celulara qarşı hərəkət etməkdə olduqları görünməkdədir. Aldığımız məlumatlara görə türklər əvvələn Bakını almaq niyyətindədirlər. Onların irəliləmələrinin qarşısını almaq üçün Təbriz önünə bir sipər qüvvəsi qoyulmalı və bütün diqqət və səylərimizi Celulara yardıma yönəltməliyik. Tam bir süvari alayı ilə bir dağ batareyasını alsam, bir piyada və bir səhra topçusu sancağı ilə bərabər -bunlar hələ vəziyyətdə əsaslı bir dəyişiklik almadan yaratmaqdan əvvəl belə, kafi birliklərə malik ola biləcəyimiz qənaətinəyəm. Bakı, Urmiyə və Təbrizdəki və bu mövqələrin hər hansı birində və ya hamısında sürətli bir inkişaf hasilə gəlməsi və mövsümün gecikməsi imkanından dolayı bu qüvvənin sürətlə sövq edilməsi vacibliyini ərz edirəm.

...Hərbiyyə nazirliyi 12 iyulda aldığı məlumatların xülasəsini bu teleqrafla bildirdi: Almanların Fələstindəki hərbi birliklərini geri almaq niyyətində olduqları və oradakı Türk-Alman qüvvələrinin əvvəlcə təxmin edilən miqdara yəni 85 minə çatmasının əsassız olduğu məlum olmaqdadır. Odur ki, Fələstində qışda hücum əməliyyatına girişilmədiyi təqdirdə general Allenbyin hərbi birləşmələri gücləndirməsinə lüzum görməsi inandırıcı deyildir. Bu hücum əməliyyatı Avropada payızdakı vəziyyətlə bağlı olacaqdır. Bununla bərabər Hicaz Türkləri bərk məşğul etməkdədir. Sonda da Bulqar hökumətində baş verən dəyişikliklərlə dolayısıyla Balkanlarda vəziyyət lehimizə dönmüşdür. Bu hal Türkiyənin şərqdə irəliləməsinə yol açdığı kimi, qərb tərəfindən sıxışdırılmasına səbəb olacaqdır. General Marshallın mövqeyi üç istiqamətdən, yəni - Qafqaz – Təbriz, Nusaybin - Mosul və Fəratdan hücumə məruz qala bilər. Düşməni Qafqazda apardığı işlərdən əl çəkməzsə, (əl çəkməsi də inandırıcı deyildir) general Marshall bu xətlərdən hər hansı birini təqib edərək onu təhdid etmək üçün qoşun tapa bilməz. Həqiqətən hər şey Qafqazdakı türklərlə almanlar arasındakı itilafın artmaqda olduğunu və hər iki tərəfin bu sahədəki hərbi birliklərini

çoxaltmaq surətiylə bir-birinə qarşı hərəkət tərzlərini saxlamağa çalışdıqlarını göstərməkdədir. Bundan başqa bütün Türk səyyar ehtiyatı üç firqədə* və ya təqribən 15000 tufəngdən artıq bir dərəcəyə çıxmamışdır. Odur ki, general Marşalla qarşı ciddi bir qorxu hər halda almanlar tərəfindən gələ bilirdi.

Almanlar isə Avropada əsaslı bir nəticə əldə edilincəyə qədər İraqda və Avropa-dan qeyri başqa bir yerdə ciddi hücum əməliyyatına girişəcək bir halda deyildi. Bu səbəblə də general Marşallın müəyyən müddət ərzində düşmən tərəfindən məğlubiyyətə uğramaması planını icra etməyə davam edə biləcəyi və ancaq uzaqlıq ucbatından nəqliyyat vasitələri ilə uğraşacağı söylənə bilər. Əfqanıstandakı vəziyyətin ən ziyadə olaraq əmirin şəxsi nüfuzuna bağlı olduğu görünür. Düşmən casuslarının intiriqalar çətdürməsi imkanı təbii olaraq daima vardır. Lakin Əfqan hüduduna düşmənin hətta ən kiçik hərbi birlikləri gəlməsi ehtimalı belə uzaq görünməkdə və orada olduqca böyük bir düşmən qüvvəsinin olması kimi həqiqi bir təhlükə vəziyyəti ümid edilməkdədir.

İrandakı vəziyyət daha fəna bir hala gəlsə belə, general Marşallın planlarını izləməsinə bir təsiri olub-olmamasını söyləyə bilmərik. Hankin - Ənzəli yolu əlimizdə bulunduqca, Cənubi və ya Şərqi İrandakı bir hərəkətin əsgəri vəziyyətə ciddi bir təsir göstərə bilməsinin əsaslı olmadığı fikrindəyik. Hazırda İran Ərəbistanındakı neft mənbələri bu xüsusda istisna təşkil edir. Bu mədənlərin əmniyyəti, həyatı əhəmiyyət daşıyır. Cənubi və ya Şərqi İrandakı hadisələrin bu mədənlərin vəziyyətinə ciddi təsir göstərməsi şübhəsizdir.

Bakı və Xəzər dənizindəki vəziyyət hələlik qaranlıq isə də, bir alman və ya türk qüvvəsinin Mavərayi Xəzərdən keçərək irəliləməsinə dair bir təhlükənin mövcud olduğunu göstərəcək bir əlaməti yoxdur. Oradakı düşmən lehinəki başlıca amil 20000-40000 hərbi əsirinin mövcud olmasıdır. Lakin bunların Avropaya dönmələri üçün vəsait sərf edilməkdə olduğuna dair dəlillər vardır. Bu da aydındır ki, Bakı və ya Mavərayi Xəzərdə nə Türklər və nə də almanlar məmnuniyyətlə qəbul edilməyəcəklər. Mavərayi Xəzərdə biz bir az yardımda bulunaraq xalqı cəsarətə gətirdiyimiz təqdirdə, gərək türklərin və gərəksə almanların silahlı bir müqavimət qarşısında qalmaları da şübhəsizdir. Həqiqətən vəziyyət bizim Xəzər dənizində hakimiyyət əldə etməyimizlə bağlıdır.

Nəticə: düşmənin Qafqaza girişi ən çoxu iqtisadi tələblərlə bağlıdır. Düşmənin burada irəliyə doğru hərəkəti, alman və türk siyasətinin çarpışmasından dolayı iflasa uğrayır. Türklər Qafqazı istismar etməkdə olduqları müddətdə başqa bir hərbi arenasında ciddi bir təhlükə yaratmaq üçün kifayət edən bir türk qüvvəsi bulunmayacaqdır. Almaniyanın Avropadakı əsl səyi-orada hərbi gücü qalincaya və ya çıxarılan qədər Asiyada ciddi bir əsgəri hərəkət göstərməyəcəyindən ibarət idi. Almaniyanın Avropadakı hərəkəti durdurulduğu təqdirdə bundan tezəcə məlumat ala bilərik. Düşmənin bizim düşündüyümüzədən daha artıq bir çətinliklər içində qaldığı məlum olmaqdadır. Buna görə bizim üçün ən əmin hərəkətin, ayıra biləcəyimiz qüvvələrlə Şərqdə cürətli bir plan tətbiq etmək olduğu görünür.

Hindistanın əmniyyətinin bir müddət üçün əndişəyə meydan verəcək bir halda olmadığı görünməkdədirsə də, bizim Şərqdəki başlıca əlaqəmiz onu başqa yerlərdəki əsgəri hərəkətə yardım xüsusundakı qüdrətini azaltması tamamilə sı-xıntıdan qurtarmaqdır. Əfqanıstan öz mənfəətləri ucundan özünün Şimal hüdudlarını mərkəzi dövlətlərə qarşı müdafiə edərsə, Hindistan üçün vəqə olan təhlükə həmişə tamamilə puç olar.

Almanların Qafqazda Batum - Tiflis dəmir yolunu mühafizə etmək üzərə təqribən 3000 nəfərlik tımənlər saxladıqları təxmin edilir və türklərin əvvəlcə qərarlaşdırılan bir xəttə çəkilmələrinə qədər türk tımənlərinin dəmir yol təriqi ilə hərəkətlərinə mane olduqları söylənirdi. Lakin türklər Almanlara etina etməyərək və hər halda Bakını işğal niyyəti ilə Gümrü və Culfadan hərəkətə keçib Bakı istiqamətində irəliləməyə davam edirdilər. Türklərin yeni təşkil etdikləri doqqu-zuncu ordu* ilə şimal-qərbi İranda dərhal irəliləmək fikrində olduqlarına dair də xəbərlər alındı. Bu ordunun bir qolu Dilman - Xoy - Culfə xəttində toplanmaq əmrini almışdı. Ordunun bir dəstəsi də ingilis hərəkətini nəzarətə götürmək və ingilislərlə ermənilər arasında münasibət yaradılmasında imkan verməmək üçün Təbrizdə toplanacaqdı. İslam Ordusunun təşkili barəsində hansı irəliləyişlərin baş verməsinə dair alınan məlumatlar çox az idi. Bu ordunun hansı şəraitdə, necə təşkil olduğunu və vəzifələrinin nədən ibarət olduğu hələ də məlum deyildi. Lakin türklərin himayəsində olaraq "Müstəqil Qafqaz Dağlılar birliyi"nin təşkili Türklərin bir çox müsəlman qəbilələrini öz tərəflərinə çəkməklə müvəffəqiyyət qazanmalarını aşkar etdi. 5-ci və 6-cı bölüklərin bəzi hissələri Urmiyədə Celuları həmişə tamamilə məğlub etməkdə idilər. Lakin Celular müvəffəqiyyətlə müqavimət göstərirdilər. 10 iyulda bir ingilis təyyarəsi Miyanədən Urmiyəyə uçaraq Celularla görüşdü, ingilislərin Celulara göndərdikləri bir cəbbəxana qafiləsini 22 iyulda Sainqalada qarşılıq təhvil almaq üçün cənuba doğru bir köç hərəkəti yapmalarını qərarlaşdırdılar. Təqribən eyni zamanda kiçik bir ingilis qolu da Kirmanşahdan hərəkət etmiş və Sananı zəbt üçün Süleymaniyyədən hərəkət edən bir türk qüvvəsindən əvvəl qalxaraq adı çəkilən həmişə mövqeni işğal etmişdi. Bu sırada Biçeraxovun Kür nəhri üzərindəki körpünü əldə etmək planı, Bakıdan gələn Qızıl Ordu birliklərinin qorxaqcasına

* Firqə, tımən iri hərbi birləşmə: diviziya deməkdir.

* İngilislərin anladığına görə bu ordu 6 və ya 7 firqədən ibarət idi. Bu ordu 9 iyunda 1-ci və 6-cı Qafqaz qol ordularından təşkil edilmiş, iyulda isə 5-ci, 9-cu, 10-cu, 11-ci Qafqaz firqələri ilə və 12-ci, 15-ci firqələrdən ibarət idi; 15-ci firqə az əvvəl Rumınyadan gəlmişdi

hərəkətindən dolayı dəyişmişdi və Biçeraxov da türklərin irəli hərəkətini mümkün qədər gecikdirərək Bakıya doğru çəkilməyə məcbur olmuşdu. Lakin Qızıl Orduya güvənə bilməyəcəyini anladı** və bu hal Qızıl Ordu hissələrilə Biçeraxov arasında düşmənçilik duyğusunun yaranmasına meydan verdi.

15 iyulda Hərbiyyə nazirliyi İraq ümumi komandanına bu teleqrafı göndərdi: Qismən sizin Ənzəli və Bakıdakı bolşeviklərlə pozuşmaq istəmədiyinizdən və qismən də Biçeraxova güvənməməyinizdən (biz bu fikrə tamamilə şərik deyilik) dolayı general Denstervillin Bataitdən ibarət bir hərəkət tərzinə sürüklənməkdə olduğu məlum olmaqdadır. Uyğun görürsənsizsə general Denstervillin bəzi təhlükəli şəxsləri uzaqlaşdırmaq şəklində Ənzəlidəki bolşevik nüfuzuna bir zərbə endirməsinə müsaidə edilə bilər. Həmədan - Ənzəli yolunun saxlanılmasının va-cibliyini göz önündə tutaraq general Denstervillin Bakıya zabitlər və ya kiçik bir qüvvə göndərməsini mövcud vəziyyətin arzuya şayan və mümkün hesab etdiyi rəyindəsinizsə, Hərbiyyə nazirliyi bu işin icrasını görməklə məmnun olacaqdır. Ənzəli, Bakı və Xəzər dənizindəki vəziyyətə dair məlumatımız qeyri kafi və Xəzər dənizindəki hərbi filotu ilə gəmilərə dair məlumatımız da azdır. Bu vəziyyətin on beş gün əvvəli ilə müqaisədə daha uyğunsuz olduğu görünməkdədir və general Denstervillin göndərə biləcəyi hər dürlü məlumatın təcili göndərilməsini rica edirəm.

General Denstervill buna cavabında belə dedi:

Özümün yerimdə oturub fəaliyyətsiz qaldığımı qəbul etmirəm. Ənzəlini əldə saxlamaq barəsində söylərim bolşeviklərlə açıqdan-açığa ədavətə səbəb ola bilər. Çünki onlar İngilis hökumətinin onları tanımaqdan imtina etmələrinə görə əsəbləşmişdilər və yalnız benzin müqabilində pul və cəbbəxana müstəsna olmaq üzrə hər hansı bir şəkildə olursa olsun ingilis əsgəri yardımını qəbul etməməyə hər zamandan daha kəskin bir şəkildə əzm göstərirlər.

Mənim tərəfimdən Bakı xüsusunda göstəriləcək hər hansı bir şəkildəki fəaliyyət, bolşeviklərlə ziddiyyətə səbəb olur. Biçeraxovun etimada layiq olub ol-maması öz nəticələrilə qərarlaşdırıla bilər. Lakin Biçeraxovun itilaf dövlətlərinin mənfəətləri üçün çalışmaqda olduğuna əminəm. Onun planları müvəffəqiyyətlə nəticələnirsə Bakını xilas edə bilməkdən başqa Xəzər dənizini də əldə edə bilər. Xəzər dənizindəki hərbi filotu onunla dostanə münasibətdədir. Xəzər dənizində hər an iki yüzdən fəzlə gəmidən istifadə edilə bilər. Lakin bütün limanlar bizə düşmən bolşeviklərin əllərində qaldıqca bu gəmilər faydasızdır.

General Feyin Şeyu (İraq ümumi komandanı vəkili) bu cavabı 18 iyulda Hərbiyyə nazirliyinə ərz edərək öz fikrini də bu şəkildə əlavə etdi:

İndi Biçeraxov qoşunları Bakının təqribən yüz mil qərbində dayandığından bizim qoşunlarımız Bakıya ancaq oradakı qüvvələrin müvəffəqiyyətiylə daxil ola bilərlər və bu iş mümkün olsa belə, oraya kiçik bir qüvvə göndərmək heç bir nəticə verməz. General Denstervill, 18 iyuldan 20 iyula qədər Bağdadı ziyarət etdi və oraya gedərək və dönüşdə yolun bir qismindən təyyarə ilə keçdi və 24 iyulda təkrar Qəzvinə gəldi. 19 iyulda İraq ümumi komandanı, Hərbiyyə nazirliyinə bu teleqrafı göndərdi: (xülasəsi)

Celular Həmədanın göndərilən cəbbəxana qafiləsini qarşılaşmağa müvəffəq olurlarsa, general Denstervill onlara yardım üçün bir neçə zabit göndərəcəkdir. Onlarla xəbərləşmə çox açıq tutulacaq və onlara yenidən cəbbəxana göndəriləcəkdir. General Denstervill onlara yardım etmək, Təbrizi təhdid etmək və bu şəkildə Qafqazdan türk qoşununu cəlb etmək şərtiylə Bakıya yardımda bulunmaq üçün Urmiyəyə bir dağ batareyası ilə 500 piyada göndərmək istəmişdir. Lakin mən buna razı olmadım. Donster qüvvəsi indi çox parçalanmışdır və daha dağılmasını məqsədə müvafiq görmürəm. Hər halda 39-cu piyada sancağını nəqliyyatlarının təqribən 5 avqustda Həmədana daxil olmasına qədər, bu mövqedən hərəkət edə bilməyəcəkdir.* Təbrizin bizim tərəfimizdən təhdidi (orada türklərin iki firqəsi vardır və daha iki firqənin də oraya varmaq üzrə yolda olduğu xəbəri alınmışdı) Celulara şimaldan və Urmiyə gölü keçilərək çox sürətli bir türk hücumuna səbəb olar. Belə bir halda Celular cənuba çəkilməyə məcbur olurlar və onları 80000 nəfərdən ibarət xalqını təxliyyə etmək imkansız olur.

Türklərin ləng tərpənişlərini və Qafqazda çox məşğul olduqlarını bildiyimdən hərbi birliklərimizi bəslənmələrinə çox güc tapacağım bir yerə göndərmək şəklində işləri vahiməli bir hala gətirmək də istəmirəm və əvəzində vaxtını Celulara silah-sursat və pul yardımına həsr etməyi düşünürəm. Bu da doğrudur ki, Türklər Celulara böyük bir qüvvə ilə hücumla keçdikləri təqdirdə, bizim bu məhdud yardımımız onların nəhayət məğlub olmalarına və bəlkə də məhv olmalarına mane olmaz. Lakin planımız, mümkün olan hər surətlə onları qorumaq lüzumunu tələb edərsə bu iş hava müsaidsə olduğu zaman və nəqliyyat vasitələri də tapılırsa, Altun Köprüyə doğru bir irəliləmə hərəkəti icra etməklə çox yaxşı şəkildə həyata keçirilə bilər. Çünki biz bir dəfə Kiçik Zap kənarında yerləşdikdən sonra Türklər Süleymaniyyəni təxliyyə edərlər və biz Celularla təmasda olmaq və onlara yardımda

** Bu zaman Qızıl Ordu birləşmələrinin əmrə tabe olmayaraq bir istinad nöqtəsini tərk etmələri səbəbilə bir ingilis zirehli avtomobili türklərin əlinə keçdi.

* 16 iyula qədər 39-cu sarıcağının təqribən 1000 piyadası Həmədana daxil olmuşdu.

bulunmaq üçün daha yaxşı imkan tapa bilərik. Bundan başqa Bakı cəbhəsindəki Türk qoşunları Təbriz sahəsindəki hərbi birliklərdən fərqli olduqlarından, yəni başqa-başqa ordulara mənsub olmaları üzündən, Urmiyə ətrafındakı bir hərəkətimizin Bakı vəziyyətinə təsir edəcəyini zənn etmirəm.

Eyni gün İraq hərbi komandanı Hərbiyyə nazirliyinə bu teleqrafı göndərdi (xülasəsi):

Bakıda Mister MacDonalddən (Bakıdakı ingilis vise konsulu; bu konsulluq 1917-ci il qanuni əvvəldən bəri Tiflisdə xüsusi bir vəzifəyə təyin edilmiş və sonra oraya düşmənin gəlməsindən dolayı Bakıya dönməyə məcbur olmuşdu) aldığı məlumatlara görə oradakı bütün siyasi partiyaların bir toplantısında əksəriyyət, ingilislərdən yardım istənilməsi lehinə və yerli bolşevik hökuməti isə əleyhində rəy vermişdir. Xəzər dənizindəki hərbi filotunun bu yaxınlarda Ənzəlini ziyarət edərək ingilislərdən yardım istəməsi əsaslıdır. Mister MacDonald bu yardımın Ələtdə quruya çıxarılmış qədrə gəmilərə qoşunu mindirmək surətiylə həyata keçiriləcəyini ümid edir. Biçərəxovun Bakıdakı təmsilçiləri üç piyada taburu və mümkün olduğu qədər çox zirehli avtomobil və təyyarə istəmişlər. Bu səbəblə general Denstervill ilə görüşdükdən sonra, onun Bakıya sövq edilməsi üçün Ənzəliyə bir tabur göndərməsinə və bu taburu mümkün olduğu qədər təcili surətdə bir səhra batareyasının və hərəkətə keçə biləcək miqdarda zirehli av-tomobilin təqib etməsinə qərar verdim. Bakıdakı vəziyyətə qarşı qoymaq üçün yenidən əlavə qoşun hissələrinə ehtiyac olması ehtimalına qarşı indi Həmədana daxil olan sancağın bir taburunun Ənzəliyə göndərilməsi üçün tapşırıq alınacaqdır.

Sizin şikayət etdiyiniz məlumatlılıq qayğısı general Denstervillin rus təlsizinə tabe olmasından doğmuşdur. Bu təlsiz də bolşeviklərin əllərindədir. General Denstervill bu təlsizi ələ keçirtmək məqsədilə işləri sürətləndirmənin və bolşeviklərin kin və ədavətinə səbəb olmağın məqsədəuyğun olmadığı fikrindədir. Yaxınlarda bu təlsizin ələ keçirilməsi ehtimalı mümkün olur. Bu onun bulunmasına qədər general Denstervillin rus təlsizinə bağlı qalmaması üçün ona kifayət qədər arabalı təlsiz mərkəzləri göndəriləcəkdir.

İraqda son baharda və qışda ediləcək hərəkət üçün və Denstervill qüvvəsi ilə işlədülənlərin yerlərini doldurmaq üzrə qoşun hissələri göndərilməsini rica edirəm.

İki gün sonra Hərbiyyə nazirliyi bu cavabı verdi (xülasəsi):

İstər Bağdadın şimalında və istərsə də İrandakı vəziyyətin qüvvənizi çoxaltmağa lüzum gördüyünü zənn etməyirik. Başqa yerlərdə bulunub qərb cəbhəsinə məxsus olan ingilis birliklərini dəyişdirmək üçün ayıra biləcəyiniz bütün birliklərə ehtiyac görürük. Buna görə də sizə bir dağ topçu sancağı ilə bir qazmaçı və lağımçı bölüyü göndərilməsini Hindistan hökumətinə təklif etdik. Bizim də iki Avstriya atlı alayına köməklik üçün bir qüvvə göndərəcəyimiz yəqindir. Bu da qeyd olunmalıdır ki, bu əsnada yarım milyon insandan istifadə haqqında xəbərləşmə cərəyan etməkdə idi. Bu yarım milyon insanın müxtəlif yerlərdəki ingilis qoşun hissələrini Fransa üçün sərbəst buraxmaq məqsədi ilə Hindistanda gələcək on iki ay ərzində toplanacağına ümid bəslənirdi.

İraq ümumi komandanının 19 iyul tarixli teleqrafında Hərbiyyə nazirliyi 20 iyulda bu cavabı verdi (xülasəsi):

Bakı və Qafqaza dair məlumatımız vəziyyət haqqında bitkin bir fikir əmələ gətirməyəcək qədər dağınıqdırsa da Ələtə bir və ya iki piyada taburu, bir batareya və bir neçə zirehli avtomobil göndərmək təşəbbüsünüzü müvafiq görürük. General Denstervillin əmr və komandanlığı almaq üçün bu qüvvə ilə birlikdə getməsi məqsədəuyğun görünməkdədir. Onun hərəkətindən əvvəl Ənzəlinin tək bir ingilis komandanının əmrinə verilməsi son dərəcə lazımlıdır. Bu səfər qüvvəsi Qafqazda qaldığı müddətcə onun nəqli üçün ayrılmış gəmilərin də General Denstervillin tabeliyində qalması vacibdir. General Denstervill Xəzər dənizi filosunun qalan qismi üçün də müzakirədə iştirak etməli və bizim bu sahədə sərf etdimiz vəsaitin başlıca qayəsini və göz altına almağa hazırladığımız təhlükənin də başlıca səbəbini Xəzər dənizinə hakim olmaqdan ibarət olduğunu heç bir zaman unutmamalıdır.

19 iyulda Hindistan baş komandanı Hərbiyyə nazirliyinə iki teleqraf göndərdi. Bu teleqraflar, Məşhəddəki ingilis heyətinə mənsub olan bir zabitin Bakını ziyarət etdikdən sonra iki gün əvvəl Hindistana gətirdiyi məlumatı ehtiva edirdi. Bu məlumat belə idi:

10 min döyüşçüdən ibarət olan Bakı ordusu, təlim və tərbiyə görməmiş, rəhbərlikdən məhrum, zabit cəhətindən pək zəif, təşkilatsız, ehtiyat qüvvəsindən məhrum idi. Ərzaq az idi. Az miqdarda cəbbəxana mövcud olmaqla bərabər fəna bir şəkildə israf olunmuşdu. Bakıya hücum edən Türk qüvvələri təqribən 15000 sayında idi. Bunlardan yalnız 3000-5000-i müntəzəm qoşun hissələri idi. Almanların Bakıya hücum məqsədi ilə Batum və Potidə quruya bir tımən çıxartmaqda olduğu söylənilirdi. Lakin almanların tam mövcuda çatmalarına qədər Bakını zəbt üçün ciddi bir təşəbbüsdə bulunmayacaqları da iddia edilməkdədir. Almanlar bu anın gəlib çatmasının intizarında qalmaqla bərabər, Bakıdan ehtiyac gördükləri neft və pambığı əldə etməkdə idilər.

Bakıda Mister MacDonald bu vaxt tamamilə yalnız olduğundan son dərəcə çətin bir vəziyyətdə idi. Bolşeviklər iki dəfə ona qəsd etmişdilər. Lakin o yenə ətraf da böyük bir nüfuzə sahib idi. Xəzər dənizi filotuna mənsub işçilərin böyük bir qismi bolşeviklərə qarşı idi və biz onları öz tərəfimizə cəlb edə bilərdik. Krasnovodsk -Bakı xəttində işləyən bütün gəmilər Volqaya aparılmışdı. Lakin hər biri, təqribən yüz yolçu tutan bəzi kiçik gəmilər hələ də gündəlik səfərlərə çıxmaqda məşğul idi. Ermənilər sözləri və işləri ilə bizim Qafqaz müsəlmanları əleyhində bir siyasət qəbul etdiyimiz qənaətinə yaratmışlar və bu surətlə bizə saysız-hesabsız yamanlıq etmişlərdi. Bakı bolşevikləri almanlardan pul almaqda idilər. Bunun müqabilində bizə mümkün olduğu qədər müqavimət göstərəcəkdilər. Lakin vəziyyətləri yaxşı deyildi və bizim tərəfimizdən görülməli şiddətli tədbirlər nəticəsində səsləri kəsiləcəkdirdi. Almanların Bakını aldıqdan sonra onların Mavərayı - Xəzər və Türkünə keçmək və Əfqanıstanı bizə qarşı ayağa qaldırmaq niyyətində olduqları söylənilirdi.

20 iyulda bəzi alman və avstraliyalıların yardımıyla təqribən 2500-ə qədər cəngəli (hamısı bir alman zabitinin komandanlığı altında) sıx ormanlarla əhatə olunmuş və yeddi mil aralıda bir qəsəbə olan Rəstdəki ingilis dəstəsinə hücum etdi. Colonel Matyusun komandanlığı altında bulunan bu ingilis bölüyü 450 tüfəngə, iki dağ topu və iki zirehli avtomobilə malik idi. Bölüyün böyük bir qismi qəsəbənin kənarında düşərgə salmışdı. Qəsəbədə ingilis konsulluğunu mühafizə edən iyirmi tüfənglik bir dəstə ilə bankı qoruyan digər kiçik bir dəstə var idi. Əsil hücum qəsəbə xaricindəki ordugahımıza edildi. Lakin düşmən istədiyinə nail olmadı, nəhayət ölürlərdən yüzdən artığını və bir çox avstraliyalı da daxil olmaqla 50 əsir buraxdı. Bu gün ərzində ümumi itkimiz 51 idi və düşməni təqib etmək mümkün olsa idi, müvəffəqiyyətimiz daha qəti olacaq idi. Lakin ətrafın sıx meşəlik olması, qüvvəmizin azlığı və düşmənin böyük bir qisminin qapqara qaranlıq içində olan qəsəbənin hər tərəfini əllərində saxlaması buna mane oldu.

Bundan sonra əsgərlərimiz, Qəzvindən göndərilən iki təyyarənin yardımıyla bir çox küçə döyüşlərinə girdilər. Nəhayət Rəst cəngəllərdən təmizləndi və bizim təsirli idarəmiz altına daxil oldu.

23 iyulda hərbiyyə nazirliyi İraq ümumi komandanına bu teleqrafı göndərdi (xülasəsi):

General Denstervillin Xəzər dənizində düşmən planlarına qarşı çıxmaq barəsindəki fəaliyyət tərzini məqsədə müvafiq görməyirik. Bizə elə gəlir ki, onun bolşeviklərə qarşı qeyri-müəyyən hərəkətləri səbəbiylə vəziyyətə nəzarət təcridcən əlimizdən çıxır. Ənzəli dərhal işğal edilməli, orada bolşevik nüfuzuna son qoyul-malı və Krosnovodska bir heyət göndərilməlidir.

İraq ümumi komandanı 25 iyulda bu cavabı verdi: (xülasəsi):

Aldığımız məlumatın səthi olduğunu etiraf edirəm. Lakin xəbərlərin gön-dərilməsində böyük çətinliklər çəkilmişdir. General Denstervillin üzürlü hesab ediləcəyinə əminəm. Bundan başqa Həmədan ilə Ənzəli arasındakı 270 millik yolu təmir etmək üçün onun ixtiyarında çox az qüvvə olduğundan digər yerlərdə qüvvət göstərməyə müvəffəq olmamışdır. Bununla bərabər onun hərəkətini benzin çatışmazlığı və özünün zirehli avtomobil dəstəsindəki avtomobil təkərlərinin yararsızlığı da ləngitmişdi. Şübhəsiz o, yaxın vaxtlarda bolşevikləri Ənzəlidən çıxarmağa müvəffəq olacaqdır. O, indiyə qədər qüvvələrinin zəif olması səbəbiylə həlledici məqamlarda Biçeraxova yardım etmək üçün bolşeviklərlə yaxşı keçinməyə məcbur olmuşdur.

Digər cəhətdən Celulara* köməyə göndərilən 14-cü Qusar alayının iki bölüyü ilə 14-cü süvari pulemyot bölüyünün bir taqımının mühafizəsi altında ola-raq sövq olunan cəbbəxana qafiləsi qərarlaşdırıldığı şəkildə 23 iyulda Sainqalaya çatmışlar. Lakin Celular gəlməmişdilər. Bir-iki gün sonra Celuların cəbhə xəttini yarma hərəkəti edə bilmədiklərinə dair məlumat alındığından, qafilə və mühafizə, əvvələn müdafiəsi daha əmin və iasə təminatı daha yaxşı olmasına rəğmən Biçardan təqribən qırx mil məsafədəki bir mövqeyə və daha sonra Biçara çəkildi.

Türklər bu sırada Bakıya doğru irəliləməyə davam edirdi. Türklərin irəliləməsinə qarşı yeganə və həqiqətən təsirli müqavimət Biçeraxov qüvvələri tərəfindən göstərilirdi. Bolşeviklər Biçeraxovun niyyətləri haqqında hər gün artmaqda olan bir etimadsızlıq göstərirdilər. Bununla belə 25 iyulda vəziyyət ümitsiz göründüyü zaman qızıl ordunun bəzi rəhbərləri Biçeraxova öz qüvvələrini yenidən tənzim etmək vədi verdilər. Ertəsi gün sabah tezdən bütün gecə keçirilən bir müşavirə nəticəsi olaraq Bakı hökumətinin bütün bolşevik əzaları istefa verdilər. Mərkəzi Xəzər Dənizi hökuməti adını alan yeni hökumət ingilislərdən yardım istədi və baş komandanlığı Biçeraxova həvalə etdi.

Colonel Clutterbuck (həm də Biçeraxovun yanında ingilis irtibat zabiti) bu hökumət dəyişikliyinə nəticələrini bildirmək üzərə General Denstervillə bu teleq-rafi göndərdi:

Biçeraxovun niyyəti ingilislərdən yardım gəlincəyə qədər bulunduğu xətti əldən buraxmamaqdır. Mərkəzi Xəzər Dənizi hökuməti, ərkani hərbiyyə zabiti, müəllim və əsgər göndərilməsinə və nə qədər az olsa belə ilk qafilənin dərhal gəlməsini rica etmişdir. Göndəriləcək bu şəxslər üçün Ənzəliyə dəniz nəqli vasitələri yola salınmışdır. Xəzər dənizi hərbi filotu bizim tərəfimizdədir.

General Denstervillin ancaq çox az zabit və nəfəri olmaqla* bərabər Bakıdan gələn dəvəti qəbul edərək, digər hərbi birliklərin yaxın vaxtlarda göndəriləcəyini bildirmək üçün Colonel Stokes ilə birlikdə Bakıya kiçik qrup göndərməyə qərar verdi. Bu məlumat, Colonel Clutterbuckun 26 iyul tarixli teleqrafının xülasəsi ilə birlikdə Hərbiyyə nazirliyinə bildirildi. 29 iyulda 39-cu piyada sancağının kamyonlarla nəql edilən ilk eşalonu hələ Qəzvinə yetişməmişdisə də yenə kamyonlarla yola çıxan ikinci eşalon (qədəmə) Həmədana çatmaq üzərə idi Üçüncü qədəmə (eşalon) dəmir yolla gələcəkdi. Yoldan və iki qədəmə olaraq hərəkət edən toplarla nəqliyyat vasitələri isə ancaq 4 və 5 avqustda Həmədana yetişə biləcəkdi. 30-31 iyulda Colonel Stokes dəstəsi hərəkətə başlamazdan əvvəl General Denstervill Bakıdan bu xəbəri aldı:

* Assuri-Gildanilərə işarədir.

* General Denstervill heyətinin xüsusi vəzifə zabidləri ilə kiçik zabidləri bu əsnada İranda mühüm işlərlə məşğul olduğundan yerlərindən ayrıla bilməzdilər.

İngilis qoşunu buraya çatmadan əvvəl qəsəbə düşmən əlinə keçəcəkdir. Biçeraxov qoşunu şimala - Dərbəndə doğru hərəkət etməkdədir. Biçeraxov Denstervill qüvvələrinə mənsub bölüklərin Bakının əvəzinə Dərbəndə çıxarılmasını təklif etmişdir.** Bakıdan bu xəbərlər göndərilməkdə ikən türklərin Bakıya hakim təpələri tamamiylə ələ keçirmiş olduqları, onlara heç bir qoşunun müqavimət göstərmədiyi anlaşılmaqdadır. Lakin bu xəbərlər göndərildikdən sonra türklər məlum olmayan səbəblərə görə geriye çəkildilər. Bu hal Bakının yerli qüvvələrinə türkləri təqib etmək cəsarəti verdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin qüvvələrin təşkil işi və rəhbərliyi istənilən səviyyədə olmadığından onlar türkləri lazımi qədər təqib edə bilmədilər və türklərin dəmir yolunun qərbindəki yüksək ərəziləri əllərində saxlamalarına bununla kömək etdilər. Halbuki həmin ərazi çox dəyərli əhəmiyyətə malik idi və buna baxmayaraq türkləri ordan çıxartmaq imkansız oldu.

General Denstervillə görə Biçeraxov qoşunun şimala doğru hərəkəti yaranmış şəraitə görə haqlı görünərsə də, Bakının təslim olunması üçün ən böyük səbəb təşkil edən bir xəta idi. Digər cəhətdən Bakı liderlərinin Biçeraxovu cəbbəxana və ərzaqla təmin etmək xüsusunda buraxdıqları səhvlər nəticəsində onun vəziyyəti təhlükəli hal almışdı. O, bu hökumətin xəyanətindən qorunmaq lazım olduğunu düşünür və türklərin irəliləməsini dayandırmaq barədə onlardan ümid bəslənəcək heç bir şey də görmürdü. Türklərin Biçeraxovun şimal istiqamətindəki geri çəkildiyi xəttini keçərək hərəkətə keçəcəkləri xəbəri də gəlirdi. Bu səbəblə də Biçeraxov öz qüvvələrini Dərbəndə çəkib aparmaq məcburiyyətində qaldı. Biçeraxov orada ingilis qüvvələrinin də ona birləşdirilməsinə ümid edirdi.

Məşhəddəki general Malleson general Denstervilldən Bakının alınması vaxtının yaxınlaşdığı xəbərini öyrənərək bu təklifləri irəli sürdü: Əvvəlcə Bakıya təyin edilən ingilis qüvvələri Krasnovodska göndərilməlidir. Xəzər dənizi filotunun bizim tərəfimizdə olması xəbəri alındığından mən bu qoşunu oraya yalnız dəniz yolu ilə göndərə bilərəm. Bu əsnada Türküstandakı bolşeviklər hər tərəfdən təhdid edilməkdə idilər. Həm də rus menşevik partisinin bolşevikləri Maverayi Xəzərdən çıxarmaq barədə məqsədini həyata keçirmək üçün Məşhəddən İran sərhədlərinə hindlilərdən təşkil edilmiş (19-cu Pəncab taburunun 175 tüfənglisi) kiçik bir dəstə göndərmişdik. Hərbiyyə nazirliyi General Mallesonun təklifini qəbul etdi və İraq ümumi komandanlığından Bakı alındığı təqdirdə bu təklifi götür-qoy etməsini xahiş etdi. Lakin General Denstervill Bakıya qarşı vaqə olan türk hücumlarının aqibətini öyrənmiş olduğundan oraya vəziyyət haqqında məlumat vermək üzərə Colonel Stokes ilə kiçik bir dəstə göndərmiş və qəsəbənin azad edilməsi üçün imkan yarandığı təqdirdə avqustun 3-də Ənzəliyə gəlməsi qətiləşən 7-ci North Staffordshire taburunun ilk qisminin 4 avqustda Bakıya hərəkət etməsinə və taburun qalan qisminin Ənzəliyə daxil olduqca yenə Bakıya sövq edilməsinə qərar verilmişdi.*

Colonel Stokes avqustun 4-də Bakıya daxil oldu. Onun dəstəsinin kiçik olması Bakı liderlərinin məyusluğuna və xəyal qırılığına səbəb olsa da qoşunun şəhərə girişi Bakının müdafiəsi işinə yeni bir ruh verdi. Bunun üzərinə Colonel Stokes General Denstervillə bir teleqraf göndərərək North Staffordshire taburunun ilk qisminin yola salınmasını istədi. Avqustun 4-də Colonel Key worth topçu zabitləri ilə kiçik zabitləri, iki zirehli avtomobil, Denstervill qüvvəsinin zirehli avtomobil dəstəsi, "B" və "C" bölüklərinin heyəti, təşkil edilən pulemyot bölüyü 7-ci Staffordshire taburunun 140 tüfəngi ilə birlikdə Ənzəlidən gəmilərə mindilər. Ertəsi gün Bakıya daxil olaraq oradakı ingilis qoşunu rəhbərliyini öz üzərinə götürdü. Eyni gündə də general Denstervill qərarı ilə birlikdə Qəzvindən Ənzəliyə hərəkət etdi. Ənzəlidə bulunan bolşevik rəhbərləri bir-iki gün əvvəl tərəfimizdən tutulmuşdu.* Avqustun 6-da iki zirehli avtomobil, iki pulemyot, 7-ci North Staffordshire taburunun 130 döyüşçüsü Ənzəlidən Bakıya yola düşdü. Colonel Stokes avqustun 5-də bu raportu göndərdi: (xülasəsi):

Biçeraxova göndərdiyim teleqraflara cavab almadım. Lakin filot Biçeraxovun Bakıya gəlməkdə olduğunu bildirən bir xəbər almışdır. Biçeraxov iki gün ərzində gəliyə Bakının İngilis yardımıyla qurtarıla biləcəyi qənaətindəyəm. Bakıya bir ingilis piyada sancağı (topçu ilə birlikdə) göndərilməsini lazım bilirəm. Bakının müdafiəsi 8000-lik qüvvənin və biri digərindən fərqli beş müxtəlif siyasi təşkilatın əmrindədir. Lakin bir mərkəzi idarə altında fəaliyyətdə olmaları üçün göstərişlər alacağına ümid edirəm. Bakı veriləcəyi

** Bu təklif tərəfimizdən qəbul edildi.

* Bu da qeyd olunmalıdır ki, bizdən daha çox Biçeraxovun dostu olan Xəzər dənizi filotu, qoşunumuzun Krasnovodska nəqlinə razı olmaya bilirdi. Çünki, bu hərəkət Biçeraxovun filota verdiyi təlimata müğayir idi. Bu təlimat da ingilis qoşununun Dərbəndə nəqlindən ibarət idi.

* Bu liderliyin cəngəllərlə birləşərək xəyanətdə bulduqlarına dair dəlillər əldə edilmiş və həmin sənədlər general Denstervillin Bakı hökumətinə bunların həbs edilməsinin qanuni olduğunu göstərməsinə imkan vermişdir.

təqdirdə bütün gəmilərin Krasnovodsk, Astarabad və Ənzəliyə getmələri üçün tədbirlər görülməsinə baxmayaraq bu tədbirlərə möhkəm şəkildə güvənmək olmaz. Lakin neft mənbələrinin təxribatı üçün tədbirlər almaq mümkün olmamışdır. Çünki onları saxlayıb yaşadan iş yerlərinin xaraba qoyulmasını istəməyən türk tərəfdarı olan azəri işçilərlə bəzi ruslar buna mane olmuşlar.

Bununla bərabər lazım olduğu halda Bakıdakı İngilis qoşunlarının geri dönməsinə kifayət edəcək gəmi əldə etmək üçün General Densterville Ənzəlidə (Prezident Kruger) gəmisini və Colonel Stokes də "Kursk" və "Arqo" gəmilərini hazırlamışdılar. Mərkəzi Xəzər hökuməti bu gəmilərə nəzarətdən vaz keçməsi üçün general Densterville dəfələrlə inandırmağa çalışdı, lakin general sonuna qədər həmin gəmilər üzərindəki hakimiyyətinə müvəffəq oldu və daim gəmilərdə silahlı ingilis mühafizəçilərinin olmasını təmin etdi.

7 Avqustda Colonel Keyworth bu teleqrafı göndərdi (xülasəsi): Bakının yerli qüvvələri heç bir ciddi təşkilata malik deyildir və vəziyyətin yaxşılaşması üçün Bakıda bütün Densterville qüvvəsinə ehtiyac vardır. Bakıda 2000 nəfərlik bir ingilis qüvvəsinə kifayət edəcək qədər ərzaq vardır. Lakin bizə dost olan Mərkəzi Xəzər hökumətinin vəziyyəti yaxşı deyildir və hər an bolşeviklərlə çarpışmaya başlaya bilər. Buna görə də general Densterville Colonel Keyworth bolşeviklərə qarşı gərək olarsa Mərkəzi Xəzər Hökumətinə, hərbi güc vasitəsi ilə yardım etməsi səlahiyyəti verdi.

Anlaşıldığına görə avqustun 2-də Bakıya Astarxandan 1200 döyüşçü ilə bərabər Petrov adlı bir bolşevik komissarı gəlmiş və hökumət çevrilişindən sonra həbs edilmiş olan bolşevik rəhbərlərini həbsxanadan çıxarmağa müvəffəq olmuşdu. Lakin Petrov avqustun 5-də qəsəbəni türk hücumuna qarşı müdafiə xüsusunda ciddi bir yardımda bulunmuşsa da, istər özü, istərsə də silahdaşları əslində bir bolşevik diviziyasını yaratmağa çalışmışdılar.

Bu sırada Urmiyədəki Celular fəlakətə uğramışdılar. Onların rəhbərləri Ağa Bedrusun ixtiyarında olan, habelə avqustun 3-də bizim cəbbəxana qafiləmizi qarşılamaş 2000 nəfərlik qüvvəsinin Sainqala və Biçar arasında olmadığı zamanda Türklər Urmiyəyə hücumu keçmişdilər. Müqavimət göstərməyi faydasız sayan təqribən bütün 80000 nəfərlik Celu əhalisi yurdlarını tərk edərək cənuba doğru qaçdılar. Həm təqib edən düşmənin əlindən, həm də xəstəlik və məhrumiyyətlərdən dolayı çox böyük məğlubiyyətə uğradılar. Düşmənin təqibi Sainqalada 14-cü Qu-sar alayı tərəfindən durduruldu. Lakin Biçara ancaq 50000 Celu gəlib çata bildi. Onların silah daşıya biləcək kişilərindən Həmədədə ingilis zabitləri ilə Öz kiçik zabitlərinin əmrində olaraq və Urmiyə Cancağı* adı verilən dörd tabur təşkil edil-di. Digər kişiləri də yol inşası kimi işlərdə istifadə edilirdi. Bu böyük miqdarda bir qadın və uşaq kütləsinin saxlanması, ordumuz üçün qış ehtiyatını tükətməkdə idi.

Celuların məğlub olub qaçması hərbi vəziyyəti çətinləşdirdi. Bu fakt bir çox türk birliklərinin cənuba doğru Xəzər dənizi ilə Xankin arasındakı zəif xəttimizə doğru irəliləmək xüsusunda sərbəstliyinə kömək edəcəkdi. Türklərin Təbriz və yaxınlarında iki birliyi vardı. Burada Türklərə onların İslam birliyi fikirlərinə ortaq olan bəzi İran demokratları vardı; könüllü qüvvələr təşkil edir, yerli əsirətlər arasında ingilislər əleyhində təbliğatlar aparırdılar və bununla türklərə yardım edirdilər. Təbrizin cənubunda yerləşən İran kazakları vəziyyətə təsir edə bilmirdi. Digər cəhətdən İrəvan və Culfa məntəqələrindəki bəzi erməni qrupları, türklərə qarşı hər an çıxmaqda və bu surətlə türklər üçün bir yük təşkil etməkdə idilər, lakin yardım edə bilmədiyimiz uzaqlıqda bulunurdular. Əlan türklərin fikrini Bakıya doğru təşəbbüslər məşğul etməkdə idi. Bundan başqa Bolqarıstan ilə artan ixtilaf, Fələstində general Allanby'nin yeni bir irəli hərəkətinə aid alınan xəbərlər və almanların Fransada vəziyyəti, bütün bunlar türklərin əndişə keçirmələrinə səbəb olurdu.

General Densterville verdiyi bir raportda Krasnovodsk qoşun hissələri göndərəcəyini Colonel Batinə qəti surətdə vəd etmiş olduğunu və bir fürsət çıxar-çıxmaz oraya 200 piyada göndərmək istədiyini və ancaq Bakı təslim olduğu təqdirdə onun bu qüvvəni Bakıdan göndərə bilməsinin qeyri-mümkün olduğunu bildirmişdi. Dünən General Densterville göndərdiyim əmrdə ilk gedəcək piyada qədəməsi* ilə birlikdə Bakıya getməsinə, oradakı hərəkəti tənzim etməsinə və onun başlıca hədəfinin mümkün olduğu qədər çox gəmi zəbt etmək və düşməni neft verdirməmək olduğunu bildirdim. Hər şeyin dost bir filota və yaxud lazım gəldiyi halda qoşun hissələrimizi təxliyyə üçün kifayət qədər gəmi zəbt etməyimizə bağlı olduğu aydın olmaqdadır. General Densterville'nin də buna qərar vermək üçün lazım olan yerdə bulunması lazımdır.

Türklərin Bakıya sövq etdikləri qüvvəni qüvvətləndirməsindən başqa bu qüvvənin yaxın zamanlarda yeni qoşun hissələrilə də gücləndiriləcəyinə dair alı-nan məlumat daxil olmaqla bütün amilləri göz önünə alaraq Bakıya göndərilən in-dilis qüvvəsinin iki və ya üç piyada taburuyla təyyarələrdən ibarət qalmasını təklif edirəm. Topçu göndərilməməlidir. Çünki təxliyyəsi çətin olur. Bundan başqa oraya hücum edən türklərdə topun az olduğu söylənilməkdədir. Krasnovodsk gəlincə oradan su və ərzaq dair alınan xəbərlər əminliyəverici bir şəkildə deyildir. Oraya mənim mi və ya general Malleson mu bir piyada dəstəsini göndərəkmi? Mənə topçu göndərmədiyimə dair bir əmr verilməyəcəyini zənn

* Cancaq liva, hərbi birlik.

* Qədəmə - eşelon; mərhələlərlə daşınan hərbi birlik.

edirəm. Belə bir əmr alarsam topçu özüylə yalnız təchizatına daxil olan sursatı götürə biləcəkdə. Çünki türklər Urmiyə və Təbrizdən cənuba doğru irəlilədikləri təqdirdə (indi bu yerlərdə toplanmaqdadır) İranda əlimdə bu aylarda hərəkətə qarşı qoyula bilməyəcək qədər az cəbbəxanam vardır. Krasnovodskda bulunacaq qüvvənin Mavərayi Xəzər mənbələrində iaşənin keyfiyyətinə general Malleson məsul olduğunu zənn edirəm. Fikrimə görə həyatı əhəmiyyəti əlimizdə olan amil ya Xəzər dənizindəki gəmilərə tamamilə hakim olduğumuz və yaxud oradakı hərbi filotu ilə ehtiyaclarımızı təmin edəcək qədər gəmidən istifadə haqqını bizə verəcək olan dostanə münasibət yaran-masıdır. General Denstervillin bunu hərbi qüvvəyə müraciətdən qeyri tədbirlərlə təmin edə biləcəyini ümid edirəm. Bu şəkildə gəmilərdən istifadə edildiyi təqdirdə Bakıdakı neft mənbələrini bombalamaq və bolşeviklərin Astarxandan Krasnovodsk san hərəkətlərinə mane olmaq üçün tədbirlər alma bilər. Lakin Bakını təxliyyə vasitələri olmazsa, neft mədənlərini xarab etmək xüsusundakı bir təşəbbüsün müvafiq olmadığını hesab edirəm. Bunu da unutmamaq lazımdır ki, biz Xəzər dənizindəki gəmiləri ancaq Bakıdan yanacaq əldə edə biləcəyimiz təqdirdə əlimizdə tuta bilirik.

Yeni təlimatı gözləməklə bərabər General Denstervillə Bakıdakı qüvvəni iki tabura çatdırmasını, Ənzəlidə də üçüncü bir taburla bir batareyanın hazırlanmasını və Krasnovodskda dair əmr bəkləməsini bildirdim. General Denstervill 13 avqustda bu raporu göndərdi:

Miralay Stokes avqust tarixli bir məktubunda Biçeraxovun mümkün olduğu təqdirdə Bakıya gəlişinin mütləq olduğunu və ancaq indi dağstanlıların yerlərdə qiyamıyla məşğul olduğunu bildirmişdi.

14 Avqustda Hərbiyyə nazirliyi, Hindistan və İraqa bu teleqrafı göndərdi: general Malleson üçün təfsilatlı bir plan təşəbbüsünün müvafiq olmadığı fikrindəyik. Başlıca üç hədəfimiz bunlardır.

1. Xəzər dənizindəki gəmilərə hakim olmaq;
2. Bakını ələ keçirmək ümidi mövcud olduğu müddət ərzində işğal etmək;
3. Krasnovodskı daimi olaraq işğal altında saxlamaq.

Bakını işğal etməkdə məqsəd, ən ziyadə Xəzər dənizindəki gəmilərə hakim olmaq və ikinci dərəcədə olaraq - qəsəbənin davamlı bir surətdə işğalı imkansız olursa - petrol mənbələri ilə limanı bir çox aylar ərzində düşmən üçün faydasız saxlamaqdan ibarətdir. Bu iş görüldüyü zaman, Astarxandakı vəziyyət, rusların yaxında bizimlə birlikdə hərəkətlərinə aid ümidləri doğruldacaq qədər in-kışaf etmədiyi təqdirdə, Bakını üstün qüvvələrə qarşı əldə tutmaq təşəbbüsündə olmadan aradakı dəstəni Krasnovodskda nəql etməliyik. Alkisiyevin Qafqazın şimalındakı fəaliyyətinin vəziyyət üzərində məqsədəuyğun bir təsir icra edə bilməsi və bizə Bakıdakı mövqemizi möhkəmlətmək imkanı verməsi son dərəcə əsaslı görünməkdədir. Krasnovodsk üçün top təmin etmək məsələsi ən ziyadə düşünülməsi lazım gələn bir məsələdir. Top İraqdan ardıcıl bir surətdə tədarük edilə bilər. İraqda bu məsələ dərhal ələ alınmalıdır. Krasnovodskın işğalı daimi olmalı və həm İraq və həm də general Malleson, orada bir qüvvə vücuda gətirmək üçün hər cür səyləri sərf etməli və dənizə doğru yaxşı bir müdafiə üçün hazırlıq görməlidirlər. Buna görə də Krasnovodskda saxlanılacaq qüvvənin mövcudluğuna hənzər qərar verilə bilməz.

Hərbiyyə Nazirliyi yenə 14 avqustda generalın 12 avqust tarixli teleqrafına da ayrıca bu cavabı verdi:(xülasəsi):

Təkliflərinizi ümumiyyət etibarını ilə qəbul edirik. Lakin sizdən çox uzaq olduğumuzdan təqib ediləcək ümumi plandan başqa bir şey bildirə bilmərik. Vəziyyət müsaid olarsa Bakıya əzəmi üç taburla bir batareyanın gətirilməsinə qarşı deyilik və Bakının təxliyyəsi zəruri olduğu təqdirdə neft mənbələrini, gərək olarsa, qüvvə vasitəsilə xarab ediləcəyini ümid edirik. Krasnovodskda əzəmi bir taburdan ibarət bir dəstə göndərilməsi məqsədəmüvafiqdir. Lakin Astarxandan gələcək düşmən nəqliyyat gəmilərinin Krasnovodskdakı limana girmələri mümkün ol-duğundan orada top saxlanması son dərəcə mühümdür. Buna görə də oraya -hətta yalnız təchizata daxil olan cəbbəxanası ilə getsə belə, bir topçu taqımı da göndərilməlidir.

Yaxın yerlərdən də ərzaq tədarük etmək xüsusundakı təşəbbüslərdə olunmalıdır. General Malleson bu barədə yardımda bulunması bildirilmişdir. Lakin oradakı qüvvənin iaşəsinə aid məsuliyyətin general Malleson tərəfindən əməl ediləcəyinə ümid etmək mübaligəli bir hərəkət olur. Krasnovodskdan xam neft tədarük edilə bilər.

General Denstervillə, Bakıda bir bolşevik əhalisi qalmışsa bu əhalinin, lazım bilinirsə, çıxarılmasında tərəddüd etməməsi bu vəzifənin yerinə yetirilməsində Hərbiyyə Nazirliyinin tam bir köməkliliyinə güvənilə biləcəyini bildiriniz.

Bakının təslimi

15 avqustda general Denstervill Colonel Keyworthdən Bakıdakı vəziyyətin son dərəcə ağır olduğuna dair raport alınca dərhal həmin mövqeyə doğru hərəkətə qərar verdi. Colonel Keyworthun raportu belə idi:

İyirmi millik müdafiə xəttini tutmaq üçün Bakının yerli qüvvəsi 6000 tufəngə bağlı olan ancaq iyirmi iki piyada taburundan ibarətdir. Bu taburlar müntəzəm deyildir. Ancaq bir neçə zabit vardır. Bundan başqa hərbi nizam -intizamdan o qədər məhrumdurlar ki, cəbhəxananı israf etməkdə və cəbhədəki yerlərini istədikləri hər an tərک etməkdədirlər. Müdafiə xəttinin böyük bir qismi qayalıqlı yarıqların üstündən keçər. Buradan açılan atəş təsirsizdir. Çox az səngər vardır və mövcud olan ovçu çuxurları kimi bir neçə siperin yerləri də əlverişli deyildir, həm də tel əlaqəsi yoxdur. Bütün xətt qəsəbə və limana o dərəcədə yaxındır ki, düşmən toplar və təyyarə ilə çətinlik çəkmədən onu bombardman edə bilər. Qəsəbədə həqiqətən mövcud şeyləri anlamaq indilik imkansızdır da lakin hər cür ləvazimatın əksik olduğu dərhal anlaşılmaqdadır; dost və ya düşmən olsun, əhalinin əksəriyyəti silahlı olsa da hökumət onların silahlarını almaqdan çəkinməkdədir.

Petrov və sair bolşevik rəhbərləri 1200 silahlı adamları ilə bərabər on üç gəmi ilə əllərinə keçən nə varsa, bütün hərbi sursat, hərbi emalatxanasının bütün məhsullarını zəbt edib Astarxana getmişlər. Lakin hərbi filotu onların hamısını geri dönməyə məcbur etmiş və o zaman Bakı hökuməti, bu adamların sonralar daha çox zərər verməməsi üçün qəti tədbirlər görmək əvəzində uzun-uzadı müzakirələrə başlamışdılar.

Türklər artıq bu yandan dolaşır arxadakı azəri köylərinə girmişlər. Bəzi rus zabitlərinin hücumu keçən türk qüvvələrində xidmət etdiyini eşidən qəsəbədəki rus zabitləri cəbhəyə getmək istəmirdilər. Ərzaq qıtlığı vardı, iki aydan bəri qəsəbəyə heç bir şey idxal edilməmişdi. Əldə ancaq bir həftəlik yemək vardı. Lakin Colonel Crawford ərzaq təftiş heyətinə daxil olmuş və bu işlərin yaxınlarda düzələcəyini vəd etmişdi.

Nəqliyyatın vəziyyəti çətin idi, çünki avtomobillər hər yerdə gedə bil-mirdi, şiddətli istilər və nəqliyyat xüsusundakı bu maneələr cəbhəyə nəzarəti çətinləşdirirdi.

General Denstervill 16 avqustda "Prezident Kruger" gəmisində Ənzəlidən yola düşərək, ertəsi günü Bakıya daxil oldu. O, Öz kitabında qəsəbəni bu şəkildə təsvir edir:

Qəsəbə aşağıda olan çənbər şəklindəki bir ərazi içindədir. Qərb və şimalındakı ərazi qayalıqlar xəttinə varıncaya qədər təqribən iki milə qədər yüksəlir və həmin xətdən sonra çox dik olaraq 500 yarıq qədər enir və Tiflisdən gələn dəmir yolunun keçdiyi çöl kimi bir ərazinin dibinə çatır. Qəsəbə xaricindəki bütün ərazi açıq, çılpaq və ən ziyadə qumlu çöldən və qismən qurumuş duzlu göllərdən ibarətdir. Başlıca neft mənbələri Binəqədi, Balaxam, Bibi Heybətdə və ən böyük neft ayırma müəssisələri də Qara şəhərdədir. Bakıda iki millik limanlar vardır..."

18 avqust günü dan söküləndə general Denstervill müdafiə xəttini təftiş etdi. Solda Bibi Heybətin bir mil qərbindəki yüksək ərazi bir çox qayalıqlı sağırlar halında dənizə doğru enirdi; mövqə yaxşıca bir atəş meydanı və təbiətən qorunmuş bir qoltuq kimi əlverişli idi. Bu məntəqəni tutan 7-ci North Staffordshire taburu öz yerini yaxşıca təyin etmiş, səngərlər qazılmışdı. 7-ci taburun sağındakı erməni taburuna da eyni istiqamətdə bir qeyrət sərf etməsinə ilham vermişdi. Həmin məntəqədən sonra xətt şimala doğru uzanırdı. Əvvələn qayalıqların yeddi millik bir qismini təqib edib, sonra tədricən enib alçaq ərazidən keçir, Kirli vulkana (Palçıq vulkanı-red) varıb və bundan sonra şərqlə dönüb Binəqədiyə gedirdi. General Denstervill, xəttin Kirli vulkandan sonra tam şimala doğru uzanıb dənizədək çat-masını lazım bildi. Xətt bu şəkildə uzadıldığı təqdirdə müdafiəsi üçün az insana ehtiyac olacaqdı. Çünki, Masazır duzlu gölü, Kirli vulkandan dənizə qədər olan məsafənin yarısı üçün təbii bir maneə təşkil edirdi. Xəttin bu qismi Biçeraxov qoşununun çəkilməsi üzündən açıq qalmışdı. Lakin ingilislərin Bakıya daxil olması-na qədər Bakı liderləri bu açıqlığı qapatmaqdan ötrü heç bir tədbir görməmişdilər. Buna görə də türklər bu yeri lazımınca ələ keçirmişdilər və qəsəbənin şimal və şərqindəki bütün kəndləri kiçik düşmən qrupları, azəri konüllüləri ilə dolu idi.

Əsil türk mövqeyi, dəmir yolunun qərbindəki yamacda yerləşirdi. Bu mövqə ilə qəsəbə arasındakı qayalıqlar, general Denstervillin fikrinə görə qoşun üçün çox qüvvətli bir meydan ola bilərdi. Lakin yerli qoşuna arxayın olmaq olmazdı. İngilis qoşunu isə xəttin sol qismi ilə Kirli vulkanı tutmaqdan daha fazla bir şey edə bilməyəcək qədər az idilər. Halbuki xəttin sol qismi ilə Kirli vulkanın ən mühüm nöqtələr olduğu anlaşılmaqda idi. Ümumi ehtiyat, məhəlli qoşundan ibarət idi. Lakin onlara ehtiyac duyulduğu zaman nadir hallarda bir işə qoşulurdular. Bunların ən böyük qismi şəhərli ermənilərdən ibarət idi və başqa yerlərdə öz cəsərlərini göstərmiş olan kəndli vətəndaşlarından daha az cəsur idilər. Bakı erməniləri səngər qazmağa etiraz etmir, tufənglərini qeyri adi bir şəkildə işlətmək xüsusunda məharət göstərirdilər. Əmrlərə qarşı və nizam-intizama münasibətdə itaətsizlik edirdilər. Və ümumiyyətlə çox cüzi bir cəsəret göstərirdilər.

Qəsəbə beş diktatorun idarəsində və diktatorlar da hərbi flotunun hökmü altında idilər. Qəsəbəni qurtarmaq üçün ən mühüm çarə o zaman türklərin əlində olan qərbdəki təpələri ələ keçirib saxlamaq idi. Lakin yerli qüvvələr belə bir işin öhdəsindən gələ bilməzdilər. Onları belə işlərə hazırlamaq üçün bir çox təşkilati və təlim -tərbiyə tədbirlərinə

ehtiyac vardı. Ümid ingilis qüvvələrinin gəlişinə və ya Biçeraxov qüvvələrinin* Bakıya qayıtmasına idi. Yerli qüvvələrin özlərinə məxsus mövqelərini almaqda və ya əldə saxlamaqda qüsura yol vermələri, habelə müdafiə xəttində daim böyük məsafələr açıq qaldığından hər an güclü bir türk hücumu ilə qəsəbənin alınması aşkar görünürdü. Qəsəbə alman və Avstriya hərbi əsirləri ilə dolu olduğundan və azərilərin Türk tərəfdarı sayıldığından həqiqətən düşmənin qəsəbədə hökm sürən vəziyyətə dair təfəsilatlı məlumatlar alacağı şübhəsiz idi. Bu sırada 7-ci North Staffordshire taburunun bütün qüvvəti (20 zabit və 539 kiçik zabit və Mayor alay komandanlığı altında ingilis döyüşçüləri) Bakıya daxil olmuş və 9-cu Royal Warwickshire taburu da yola çıxmışdı. 17 avqustda North Stafford taburunun bir bölüyü Fatmayı və ətraf kəndlərdəki türk bölüklərini çıxarmaq xü-susunda təqribən 600 nəfərlik yerli qoşuna yardım üçün Digah ətrafına hərəkətə keçmişdi. Lakin 18 avqustda baş verən döyüşdə yerli əsgərlərdən beşdə dördü təcili sürətdə Bakıya çəkildilər və bu hal ilə Staffordshire bölüyünün hər iki yanını açıq buraxdılar. O da çəkilərək Digahın şimalında bir mövqe tutub oraya nəzarət etməkdən başqa bir çarə tapmadı.

20 avqustda general Denstervill Biçeraxov ilə birlikdə hərəkət planını qərarlaşdırmaq üçün komandan Nuri** ilə birlikdə "Prezident Kruger" gəmisi ilə Dərbəndə hərəkət etdi. Silahlı olmayan bu gəmi ertəsi gün günortadan sonra Dərbənd limanına yaxınlaşarkən bir bolşevik gəmisinin atəşinə uğradı və general Denstervill Dərbənddə qapanıb qalmaq istəmədiyindən Bakıya döndü.

24 avqustda general Denstervill Kiçik xanla sülh şərtlərini tənzim etmək və kapitan Noel ilə digər ingilis əsirlərinin qurtarılmasını təmin etmək üçün Bakıdan Ənzəliyə hərəkət etdi. Bu işləri tənzim etdikdən sonra 27 avqustda Bakıya qayıtdı. 39-cu piyada sancığının müvəqqəti komandanı Colonel Faviell 24 avqustda qoşunun qərarı ilə Bakıya daxil oldu və orada bu bölüklərdən təşkil olunmuş ingilis piyadasının komandanlığını öz üzərinə aldı: 7-ci Stafford taburu (550-dən aznəfər), 9-cu Royal Warwickshire taburu (450-dən az nəfər), 9-cu Worcestershire taburunun bir bölüyü (təqribən 100 nəfər) və alay 4/1 Hampshirein bir qrupu. Colonel Keyworth yenə oradakı bütün ingilis qüvvəsinin komandanı olaraq qaldı. Ona 20 avqustda 72-ci təyyarə bölüyü iki Martinsayd təyyarəsi də verilmişdi. Bu təyyarələr səmada heç bir müqavimət görməyərək 20 avqustdan etibarən kəşfiyyatla, təbliğat kağızlarını dağıtmaqla, bombadormanla məşğul oldu.

İndi daha yaxşı təyin edilmiş müdafiə xətti soldan etibarən Bibi Heybətın bir yarım mil qədər qərbindən başlayıb Qurd Qapısı gədiyindən və Biləcəri stansi-yasının qərbindən keçib Kirli vulkana gediirdi. Oradan şərqə dönüb Binəqədinin şərqindəki təpənin şimal yamacını təqib edirdi. Digahın 2000 yard şimalından keçərək Maştağanın təqribən iki mil cənubuna dirənirdi. Xətt bu nöqtədə bitir və dəniz sahilinə qədər dümdüz bir açıqlıq buraxırdı. North Staffordshire taburu xəttin ən sol tərəfini, Kirli vulkanı və Digahın şimalındakı mövqelərin bir qismini tuturdu. Warwickshire taburunun da üç kiçik bölüyü Digahda ehtiyatda idi.

26 avqustda türklər North Staffordshire taburuna mənsub və kapitan Sparrow komandanlığında olan beş zabit ilə 135 kiçik zabit və əsgərlərin nəzarətdə saxladıkları Kirli vulkana hücum etdilər. İlk hücum təqribən saat 10.30 dəqiqədə mövqenin cənubi qərbindən başladı. Mövqeyi yoxlamaq üçün gəlmiş olan Colonel Faviell Kirli vulkanın müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün bura kamyonlarla yardım etmək məqsədiylə dərhal Bakıya döndü.

Təqribən 1000 nəfərlik qüvvə ilə hücumə keçən düşmən böyük bir əzmkarlıqla vuruşur və yaxından dağ topçusu, uzaqdan isə ağır topçu ilə himayə edilirdi. Bu top atəşlərinə qarşı Bakının yerli topçusu heç bir cavab verə bilmirdi. Lakin düşmənin belə dörd hücumu North Staffordshire taburunun pulemyotu ilə geri püskürdüldü. Buna baxmayaraq düşmən beşinci hücumunda taburun şimal tərəfini mühasirəyə aldığından müdafiə qruplarını yan və arxadan atəş altına aldı. Bu əsnada artıq vaxt saat 1.30 dəqiqəyə gəlmişdi. Tabur ağır itkilər vermişdi; bütün zabitlər və kiçik zabitlər ilə əsgərlərin yarısından çoxu ya ölmüş və ya yaralanmışdı. Bölüyün qalan qismi təpənin ətəyindəki neft quyularına çəkildilər.

Kirli vulkan, müdafiə xəttinin digər yerlərindən aydın görünürdü, lakin yerli bölüklər North Staffordshire taburuna yardım etməməkdə yanlışığa yol veridilər. Sonradan anlaşıldığına görə Biləcəri stansiyasında dayanmalı olan iki erməni taburu da orada heç öz mövqeyində deyilmiş. Eyni zamanda yerli topçunun da bütün zabitləri yerində olmadığına görə atəş açılmamışdı. Təqribən saat 2.30 da Bakıdan kamyonlarla və Mayor Ley komandasında olmaqla North Staffordshire və Warwickshire taburlarına mənsub 70 əsgər cəbhəyə hərəkət etdi. ...Mayor Ley qüvvəsini iki yerə böldü; bir hissəsini Kirli vulkan təpəsinə köməyə, digər hissəsini özüyə götürüb Binəqədinin qərbində olan təpəni tutmağa döndü. Burada mülazim Craig North Stafford bölüyü ilə həmin təpəni tutmağa olduğunu gördü. Bölük düşmənin hücumunu ağır itkilər verdirərək dəf etdi. Bundan biraz sonra düşmən özünə çəki-düzən verərək bir hücum daha etdi, lakin o geriye püskürüldü və düşmən öz düşərgəsi xaricində gecələməmək üçün təcili geri çəkildi. Bu döyüşdə North Staffordshire taburu mülazim Craig ilə və digər bir zabit olmaqla on nəfərlik itki verdi. Bölüyün işğal etmiş olduğu təpə Stafford təpəsi adlandırıldı. 30 avqustda düşmən qoşunu arasında bir

* Biçeraxov Dərbənddə idi. Dərbənddəki hərbi birliklərin yarısı ona qoşulmuşdu; o da orada bolşeviklərin hücumunu dəf etmişdi. Bakının xilas olması üçün Petrovski işğal etmək və Şimali Qafqazdan əlavə yardım bölükdən təşkil etmək fikrində idi.

** Komandor Nuri ingilislər Bakıya gələrkən Bağdaddan çağıraraq Xəzər dənizindəki ingilis gəmilərini idarə etməyə təyin edilən ingilis bəhriyyə qoşunu komandanı idi.

canlanma hiss olunmaqda idi və ertəsi gün düşmən hücumu keçdi. İlk hücum Stafford təpəsinə idi; təpəni Stafford alayından müəlim Petty 80 əsgəri ilə qoruyurdu. Türklər 500 nəfərlik qüvvə ilə hücumu keçmişdilər, saat 8-də artıq təpəni əldə saxlaya bilməyin mümkün olmadığı bəlli oldu. North Staffordshire böliyü gücünün yüzdə qırğını ölü və ya yaralı olaraq itirdiyindən geri çəkildilər.

...Stafford təpəsinə qarşı edilən hücum zamanı cəbhədə olmuş general Densterville o gün günortadan sonra Bakı hökumətinə əsgəri vəziyyətə dair bir məktub yazaraq yardım adıyla Bakıya mümkün qədər çox qüvvə gətirmiş olduğunu və daha artıq miqdarda qüvvət gətirəcəyini əslən vəd etmədiyini göstərdi. İngilislərin uğradıqları çətinlikləri izah etməklə bərabər Bakıya göndərilməsi nəzərdə tutulan başqa qoşunsa İraqla rəhbəri kəsməklə ingilis qüvvələrini təhdid edən türklərin tədbirinə qarşı istifadə olunacağını isbat etdi və sözüne bu şəkildə davam etdi: "Bakıdakı ingilis qoşununun daha çox dərəcədə qüvvələndirilməsi gözlənilir. Bu sabah Bakı qoşunlarının əksəriyyəti döyüş olacaq yerdən çəkilməmişdirlər. Şübhəsiz çox yaxın vaxtlarda dəmir yol xəttinə çəkilmək lazım gələcəkdir. Bu dəmir yol xətti də tutulması hər an mümkün olan son müdafiə mövqeyidir. Hətta o zaman Bakı qüvvələri göstərməyi döyüşmək əzmini indi göstərərlərsə qəsəbə və liman yenə xilas oluna bilər. Lakin nə zaman atəş səsi eşidərkən geri çəkilsə və daha çox müdafiə mövqeyi tutacaqlarsa zaman və can israfı olacaq. Mən qoşunumla yaxşı bir nəticə əldə edilməsinə qədər müdafiəyə davam arzusunda isəm də döyüş niyyətində olmayan qoşunla bu işi görməyə çalışmaq tamamilə bihudədir.

Ertəsi sabah 6000 nəfərlik türk piyadası Digah məntəqəsinə hücum etdi. Bu məntəqə rus və erməni taburları ilə tutulmaqda idi və ehtiyatında da Warwick taburunun iki böliyü vardı.

1 sentyabr gecəsi ingilislər məntəqə komandanı rus miralay Stepanova geri çəkməyin vacib olduğunu ərz etmişlərsə də fikirlərini ona qəbul etdirə bilməmişdilər. Düşmənin hücumu səhər saat 6-da başladı və ruslarla ermənilər öz mövqelərində bir saatdan qala bildilər, sonra isə təcili öz yerlərini tərk edib qaç-mağa üz qoydular. Bununla Warwick hər iki yandan açıq və tək qoydular. O zaman ingilis bölikləri vuruşa-vuruşa öz mövqeyini tərk edib Bakı-Digah yolunun dəmir yolunu kəsdiyi nöqtəyə doğru müntəzəm şəkildə, həm də təcridən çəkildi; bu döyüşdə ingilis böliyü 4 zabıt ilə 67 kiçik zabıt və əsgər itirdi.

Bu hərəkət nəticəsində ingilis piyadası çox yorğun düşmüşdü. Bakının rütubətli istisi də onları zəiflətməmişdi. General Densterville iki gün əvvəl Bakıya gəlmiş olan general Ley ilə görüşdü və müdafiənin faydasız olduğunu və ingilis qoşununun Bakıdan geri qaytarılmasının lazım gəldiyinə qərar verdi. Həmin gün də qərarını Bakı hökumətinə bildirdi. Saat 4-də toplanmış komitələrə müraciət etdi və onlara bu məsələləri çatdırdı:

"Bakının türklərdən qurtarılma bilməyəcəyi qənaətindəyəm. Bakının müdafiəsinə davam etmək ancaq lüzumsuz yerə can itkisinə səbəb olacaqdır. Bütün döyüşləri indiyə qədər ingilis qoşunu keçirmişdir. Çünki yerli qoşunlar ingilis qoşununu himayə etməkdə və onlara yardımda bulunmaqda olmaqla daim qüsura yol vermişlər. Qoşunumuza xətdən geri çəkmələri əmrini vermək üzrəyəm." General Densterville bunları söylədikdən sonra məclisdən çıxdı. Onun nitqi hiddət və qorxu oyadırdı.

Bu zaman general Kubb türk hücumlarına aid xəbərləri əks edən və Bakıdakı vəziyyətə dair qənaətlərini hərbiyyə nazirliyinə göndərdi. (xülasəsi): 9-cu Warwickshire taburunun hamısı Bakıya daxil olduğu zaman oradakı bütün ingilis qüvvələrinin təqribən 2000 nəfərlik olacağını və bu qüvvənin Şimali İranda saxlanılmasının zəruri olduğunu təxmin edirəm. Bakının qarşısındakı türklər 26 top ilə bərabər 5300 müntəzəm əsgər və 8000 azəri könüllüsündən ibarətdir. Bunların hamısı türk zabıtlərinin komandanlığı altındadır. Daha 1000-ə qədər müntəzəm əsgər Bakıya yetişmək üzrədir. Poti-Tiflis sahəsində bulunan 26 top ilə 6400 müntəzəm alman əsgərlərindən çox güman ki, 4000 nəfəri toplanmış bərabər bir ay ərzində Bakıya yetişə bilər. Daha artıq qüvvəyə ehtiyac duyularsa türklər daha 5000 nəfər ilə 50 topdan istifadə edə bilərlər və bunlar da bir ay ərzində Bakıya vara bilərlər. İngilislərin Bakıdan geri qayıtması - əgər məğlub olarlarsa son dərəcə çətin olacaqdır. Halbuki məğlubiyətə uğrayacaqları qəti görünməkdədir. Bununla bərabər general Densterville Xəzər dənizindəki gəmilərə də nəzarəti ələ almağa müvəffəq ola bilməmişdi.

Hərbiyyə nazirliyi 31 avqustda bu cavabı verdi (xülasə): Rəyinizlə tamamilə şəriklik və general Densterville göndərdiyiniz əmrə eynilə qəbul edirik. Lakin general Densterville qoşununa zərər vermək şərtilə geri çəkmədən əvvəl Bakıdakı qaz makinalarının xarab etdirilməsinə əmr verərsə məqsədəuyğun olur.

1 sentyabrda general Densterville Bağdada bu teleqrafı göndərdi: Bakını xilas etməyin mümkün olacağı şübhəlidir. Göndərilməsində təxirə uğrayan və general Marshall tərəfindən hərbiyyə nazirliyinə 4 sentyabrda təkrar edilən bu teleqraf general Marshallın təxirəməmə əmrinə aid teleqrafı ilə yolda qarşılaşırdı. İngilis yardımçı qüvvələrinin Bakıya gəlmələrindəki gecikmə, düşmənin üstünlüklər əldə etməsinə səbəb olmuş, qoşunlarımız son müdafiə xəttinə çəkilmək məcburiyyətində qalmışdır. Bakıda 900 nəfərlik ingilis qüvvəsinə və güvənə biləcəyim təqribən 1000 nəfər rusa malikəm. Bakı qüvvələrinin qalan qismi faydasızdır. Düşmənin təqribən 6000 nəfərlik müntəzəm və 8000 nəfərlik qeyri müntəzəm qüvvəsi vardır. Qəsəbədə bir çox düşmən tərəfdarları ilə casusları da mövcuddur. Hərbiyyə nazirliyinin əmrini gizli tutmuşsam da Bakı hökuməti bizim yeganə məqsədimizin neft quyularını xarab etmək, hərbi flotuna hakim olmaq, on-ların düşmənlə sülh bağlamaq üçün yeganə vasitələrini əllərindən aldıqdan sonra onları tərk etmək olduğunu düşünməyə başlamışdılar və bunu yardım üçün vəqə olan dövlətinə qarşı şərfəsiz bir cavab sayırlar. Lakin üzərlərində dəniz topu yerləşdirilə bilən gəmi əldə etmək xüsusunda böyük bir əzmlə çalışdım və nəhayət ancaq heyəti rus olmaq şərtilə mənə iki gəmi ayırdılar. Bakını əlimizdə saxlamağa davam etmədiyimiz halda hərbi flotuna hakim

olmaq və ya neft quyularını düşməyə buraxmamaq barəsində hər vaxt öz fikrimi demişəm. İngilis hökumətinin bu mənada xəyallara qapılmadığına və Bakı alındığı zaman nifrət qazanacağımızı və ağır günahlara ittiham ediləcəyimizi bildiyinizə əminəm.

1 sentyabrın sonra türklər təqribən on beş gün hücumlarını təzələmədilər. Bununla bərabər fasilələrlə qəsəbə və limanı bombardman edirdilər. Onların ən çox hədəfi ingilis qərargahı idi. 3 sentyabrda general Denstervill bu teleqrafı göndərdi:

Təxliyyə üçün gərək olan hazırlıqları gördüm, lakin hökumət, ingilis qoşunun Bakıdan ancaq yerli qoşunla eyni zamanda və eyni şərtlər altında çıxma biləcəyini bildirdi.

General Denstervill sentyabrın 5-də raport verdi:

Geri çəkilmək əmrini aldım, lakin hərbi flotun top atəşi altında çəkilməyin imkansız olduğu qənaətinəyəm. Biçeraxov Petrovski zəbt etmiş və bir həftə ərzində Bakıya 1000 piyada göndərməyi vəd etmişdir. Yerli vəziyyət daha ümidli görünür. Sonuna gədər qalacağımı və ancaq işlər ümitsüz bir şəkildə düşərsə, geri çəkilməyimi burada hökumətə bildirdim. Bakının daşdığı böyük dəyərə təkrar diqqətinizi cəlb edirəm. 39-cu piyada sancağının hələ Bakıya gəlməmiş hissələri göndərilərsə qəsəbənin xilas edilməsi mümkündür.

Burada onu qeyd etmək lazımdır ki, bu teleqraflar və Biçeraxovun qoşununun Bakıya istiqamət götürməsinə aid 6 sentyabr tarixli teleqraf gecikərək Bağdada ancaq sentyabrın 9-da çatmışdı.

Lakin general Denstervillin 5 sentyabrda göndərdiyi bu teleqraf ünvanına vaxtında çatdı. General bu teleqrafında Bakıya əlavə kömək göndərilməsini istəyir, general Marshall əlavə qoşunun göndərilməyəcəyini və ingilis qüvvələrinin geri çəkilməsi xüsusunda əmrin dəyişmədiyini bildirdi.

...General Marshall, Bakıdan göndərilən və gecikən 4, 5 və 6 sentyabr tarixli teleqrafları 9 sentyabrda alan kimi General Denstervillə bu teleqrafı göndərdi;

"Bakıdakı vəziyyəti tamamilə anlamaq çətindir. Lakin geri çəkilmək xüsusunda əmrin ifasına təşəbbüs etmədiyiniz üçün bütün İranda baş verən vəqiflərin təhlükəli bir şəkildə girəcəyini zənn edirəm.

General Marshallın bu qərarından ertəsi gün xəbər tutan Hindistan baş komandanı* öz fikrini dərhal teleqrafla Hərbiyyə nazirliyinə bildirdi: (xülasəsi):

General Denstervillin Bakıdakı mövqeyini əlində saxlamağa və düzəltməyə çalışmaqda olduğu və Xəzər dənizi flotunun bir qismini əldə etmiş olduğu aydın olur. Biçeraxovun Petrovskdakı müvəffəqiyyəti və onun Bakıdakı hərbi gücümüzün vəziyyətini yaxşılaşdırmağa vəd etdiyi kömək ümidi orada qoşunumuzu tənəzzülə uğramaqdan qurtara bilər. Həqiqətən Biçeraxov qüvvələrinin indi Bakıya varid olması əsaslıdır. General Denstervillin axıra qədər Bakı əhalisi ilə qalması qərarından sonra və flotun imkansızlığından dolayı general Marshallın general Denstervillə geri çəkilmək əmrini yenidən xatırlatmasını qəbul etmədiyim kimi, general Denstervillin Bakıda qalmasının da bütün İranda vəqifləri nə şəkildə təhlükəli bir vəziyyətə gətirib çıxara biləcəyini də anlamıram. Buna görə general Marshallın bu hərəkəti üçün mənim bilmədiyim səbəblər ola biləcəyi ehtimalını da qəbul edirəm. Xəzər dənizindəki vəziyyətimizi yoluna qoymaq və bu şəkildə Bakı ilə Ənzəli arasında qısa bir dəniz əlaqə xətti çəkmək bizim Bakı və Təbrizdəki türk qüvvələrinə qarşı hərəkətlərimizin uğurlu olmasını şərtləndirəcəkdir. (Bu teleqrafın bir surətini general Marshalla göndərilmiş ol-duğu anlaşılır.)

10 sentyabrda general Marshall bu teleqrafı göndərdi; (xülasəsi): "General Denstervilldən başqa bir rapor aldım. Lakin xəstələnmiş və 6 sentyabr axşamı Bakıdan hərəkət etmiş olan Colonel Clutterbuck, 7 sentyabrda Ənzəlidən aşağıdakı məlumatı göndərmişdi: Düşmən bombardmanı iki gün keçdikdən sonra 6 sentyabr axşamı yenidən başlamışdı və bu bombardman əsnasında düşmənin hərəkəti toz buludları ilə örtülmüşdür. 6-sı sentyabrda düşmənin çəkilməkdə olduğu və kəşfiyyət dəstəminin heç bir türkə rast gəlmədən Binəqədi və Digaha varmış olduğu şayiləri dolaşmaqdadır. Bununla bərabər Bakının qərbində biz müttəfiq dəstə bölüyü (itilaf dövlətlərinə mənsub müfrəzə) böyük dəmir yol qatarlarının şimala doğru hərəkət etdiklərini bildirmişdir. Bakı hökumətinin Moskva hökumətindən aldığı bir məktuba görə Moskva hökuməti türklərin Bakını alması-na qarşılıq və bunu Almaniyaya bildirmiş, Almaniyaya da Bakını nə Almaniyanın nə də Türkiyənin işğal etməyəcəyini vəd etmişdir. Bakıda gözlənilən Biçeraxov qoşunu-hələ də gəlməmişdir."

Yuxarıda iddia edilən türklərin geri çəkildiyini təsdiq edən bir xəbər almadım. Bəzi türk kəşfiyyət dəstələri Miyanəyə girmiş və bizim oradakı bölüyümüz Qafan Kuh dağı mövqeyinə çəkilmişdir. Bıçar haqqında heç bir dəyişiklik yoxdur.

General Denstervill general Marshalla sentyabrın 9-da iki teleqraf göndərdi və bunları Hərbiyyə nazirliyinə də təkrar etdi: General Marshall həmin teleqrafları 11-sentyabrda aldı. Bu teleqrafların birincisi belə idi:

"Bakının hazırkı vəziyyəti, kamilən mənə yardımçı qüvvələr göndərilməsindəki gecikmələr üzündən Bakını tərək fikrindən vaz keçilməsini çox rica edirəm.

*General Marshallın Hərbiyyə nazirliyinə göndərdiyi raporların bir surəti də daim Hindistana da göndərilməkdə idi.

General Denstervillin Bakıya əlavə qoşun göndərilməyəcəyi və Bakıdan çəkilmə əmrinin dəyişmədiyinə dair general Marşallın 5-sentyabr tarixli ikinci te-leqrafa cavabı belə idi:

Silahlanmamış gəmilərlə düşmənin top atəşi altında təxliyyə hərəkəti qeyri -mümkündür. Bakı hökuməti qəsəbəni təslim etməməyə qərar vermişdir və mən öz qüvvəmlə bu hökumətin yanında qalmaqdan başqa çıxış yolu görmürəm. Aşağıdakı səbəblərdən dolayı uğurlu bir müdafiənin mümkün olduğunu zənn edirəm: Müdafiə mövqeyi son dərəcə qüvvətlidir və güvən ilə biləcək qüvvələr əlimizdə olduğu təqdirdə Bakı zəbt edilə bilinməyəcək bir hala gətirilə bilər. Türk əsgərlərinin əhvali -ruhiyyəsi döyüşkən bölükləri arasında ağır itgilər səbəbiylə pozulmuşdur. Müttəfiqlərin itilaf dövlətlərinə qarşı Fransadakı müvəffəqiyyətləri Qafqazdakı vəziyyətə təsir etməkdədir. Qafqazdakı gürcülərin almanlara qarşı ayağa qalxmağa başlaması israrla xəbər verilir və ermənilərdən ibarət bir qüvvənin Kür nəhri üzərindəki dəmir yolu körpüsünü təhdit etməkdə olduğu söylənilir. Bakıda düşmənin bu mövqeyə qarşı gətirə biləcəyi qədər top, cəbbəxana və hərbi sursat vardır. Bakı hökuməti dənizə hakim olduğundan oraya bir maneə rast gəlmədən başqa yerlərdən qoşun, ləvazimat gətirə bilər. Biçeraxov qoşununun ilk qədəməsi bu gün gəldi və Biçeraxov önümüzdəki on beş gün ərzində daha 5000 nəfər göndərəcəyinə vəd vermişdir. Lənkəranın hərəkəti hazır olmaq üzrə 4000 nəfəri vardır. Bakı qüvvələrinin yenidən tənzim edilməsi nəticəsində təqribən 3000 nəfərlik arxalana bilən bir qoşun hasilə gətiriləcəkdir. Buna görə də bir ingilis alayına istinad etdiyim təqdirdə yuxarıdakı qüvvənin düşmənin Bakının üstünə gətirəcəyi hər hansı bir qüvvəyə qarşı bu qəsəbəni əlində saxlaya biləcəyinə tamamilə əminəm. Digər çarə (yəni geri çəkilmək) tam fəlakət və gözümüzü dikərək əldə edilməsinə çalışdığımız bütün məqsədlərin əbədi olaraq itirilməsi deməkdir.

11 sentyabrda Hərbiyyə nazirliyi general Marşalla bu teleqrafı göndərdi: İngilis hökuməti 10 sentyabr tarixli teleqrafınızda bəhs etdiyiniz vəziyyəti təsdiq etdikdən sonra ingilis qoşunun Bakıda indilik qalmalarını lazım bilmişdir. İngilis hökuməti Həmədan -Ənzəli yolundakı ingilis qüvvəsinin də yaxın bir tarixdə artırılmasını çox istəyir 12 sentyabrda general Marshall Hərbiyyə nazirliyinə bu cavabı verdi: 14-cü tümən komandanı general Tomsona şimal-qərbi İrandakı qüvvələrin komandanlığını öz üzərinə almağı tapşırıdım. Bakıdakı üç ingilis piyada taburunun qalan hissələrinin hərbi flotuna bir miqdar gəmiçisi ilə bir neçə ford kamyonun Bakıya yola düşmələri üçün əmr göndərdim. Lakin bu gün dörd top ilə bərabər 1500 türkün Qafqazda ingilis mövqelərinə yandan yaptıkları hücum ingilis qüvvələrinin təxliyyəsinə və Zəncan istiqamətinə çəkilməsinə səbəb olmuşdu.

Sentyabrın başlanğıcında türklər Biləcərinin yaxınlığında, qərb tərəfində qoşun toplamağa başladılar. Lakin bu birliklərin əksəriyyətinin 6 sentyabra qədər başqa yerlərə sövq edildiyi və həm Binəqədi və həm də Digahın təxliyyə edilmiş olduğu aydın oldu. Sentyabrın ikinci həftəsində Biləcərinin qərbində və Binəqədinin cənubunda yenə düşmənin qüvvələri görünməyə başladı. Bundan sonra 12-13 sentyabr gecəsi ingiliscə danışan bir ərəb zabiti düşmənin tərəfindən bizə qaçıb düşmənin ehtimal ki, ertəsi gün ümumi bir hücumla hazırlaşmaqda olduğunu söylədi. Bu zabiti əsl hücumun, müdafiə xəttinin hansı hissəsindən ediləcəyini söyləməməklə bərabər, bu hücumun sol tərəfimizə qarşı ola biləcəyi qənaətində olduğunu ifadə etdi. Bu zabitin verdiyi digər məlumatlar əsasən belə idi. Bakı qarşısındakı Türk qüvvəsi 5-ci Qafqaz tüməni (diviziya red.) ilə 15-ci tümən və 36-cı Qafqaz tümənin bir qismindən təşkil edilmişdi. Zabitin təxmininə görə bu qüvvənin sayı 7000 idi. Bütün suvari qeyri-müntəzəm, və piyadanın böyük bir qismi müntəzəm idi. Türklər silah altına almış olduqları qeyri-müntəzəm piyadalardan istifadə etməyə hələ başlamamışdılar. Bu zabitin zənninə görə bu türk qüvvəsində otuz iki səhra topu ya dağ topu vardır, lakin zabit ancaq dörd top görmüşdü. Biləcərinin qərbində toplanmış olan 5-ci Qafqaz tüməni türk xəttinin sağına hərəkət etmiş və zabitin zənninə görə 15-ci tümən sola hərəkət etməklə idi. İstihbarat işləri fəna olan Türklər Bakıda 3000 ingilis, 4000 rus, 6000 erməni olduğunu zənn edirdilər və ermənilərin müqavimət göstərməyəcəklərinə əmin olduqlarından qəsəbəni zəbt etmək niyyətində idilər. Bu dəfə hücum uğursuzluqla nəticələndiyi təqdirdə 10-cu Qafqaz tümənini əlavə güc olaraq köməyə göndərəcəkdilər. Bu məlumat Colonel Keyworthun ertəsi gün bir hucumu qabaqlamaq üçün bəzi hazırlıqların aparılmasına şərait yaratdı.

Müdafiə xəttini tutmaqda olan qoşun birliklərinin 13 sentyabr günü, saat 9:30 dəqiqədə yerləşmə vəziyyəti belə idi:

Bibi Heybətın qərbində North Staffordshire taburunun "A" bölüyü (kapitan Bollington komandasında təqribən 60 nəfər) xəttin solunu tutur və bir erməni tabu-ru (təqribən 100 nəfər) məntəqə ehtiyatını təşkil edirdi. Qurd Qapısı gədiyində iki pulemyotla bərabər bir rus bölüyü qərar tutmuşdu. North Staffordshire taburunun qərargahı ilə "C" bölüyü təqribən 80 nəfər və Warwickshire və Worcestershire taburlarından cəmi 20 tüfəng Mayor Ley komandası altında olaraq qəsəbədəki ümumi ehtiyat yerindən hərəkət etmiş və "A" bölüyünün arxasında və səhra top-larıyla kiçikçaplı toplardan ibarət bir yerli batareya yaxınında hakim bir mövqə tutmuşdu. Colonel Keyworth ehtiyat qüvvəni bir gecə hücum olacağı ehtimalı ilə qarşı göndərmiş və lüzüm olmadığı təqdirdə bunu sabah ertə ikən geri çağırmaq niyyətində idi.

Biçeraxovun qoşun birlikləri müdafiə mövqeyinin sağ məntəqəsinin sol hissəsini tuturdular və bu hissəyə xəttin şərqi dönrəkən təşkil etdiyi guşə də daxil idi. Bu qoşunların sağında Biləcəri stansiyası ilə kəndindən keçən və təqribən iki mil uzunluğunda olan bir xətt Worcestershire taburunun "A" və "C" bölükləri tərəfindən tutulmuş və eyni taburun "B" bölüyü də yuxarıdakı iki bölüyün məntəqə ehtiyatını təşkil edirdi. Warwickshire taburu böyük duzlu gölə qədər uzanır və bu taburun 4-cü bölüyü (kapitan Boshell komandasında 100 nəfərlik) ehtiyatda durmaqda Biləcərinin təqribən 1,5 mil cənubunda və Bakı -Binəqədi yolu üzərindəki 39-cu sancağın qərargahında idi. North Staffordshire taburunun "D" bölüyü (Mayor Havelock komandası altında 50 nəfər) də sancaq qərargahının təqribən iki mil qərbində ehtiyatda idi. Müdafiə mövqeyinin sağ məntəqəsində bir top batareyası ilə 8-ci ingilis batareyası daxil olmaqla dörd səhra batareyası vardı. Warwick taburunun sağında böyük duzlu gölün cənub sahili erməni taburu tərəfindən tutulmuş və bu gölün şərqi qərbində keçiddə

Donstar qüvvəsinin dörd ədəd pulemyot yerləşdirilmiş zirehli avtomobili dayanmışdı. Donstar qüvvəsinə məxsus zirehli avtomobillərdən iki ədədi Biləcəridə və bir ədədi də Bakıda ehtiyatda idi. Düşmənin atlı alayları tərəfindən təhdid edilən xəttin sağ yanı təqribən 500 erməni piyadası, bir süvari bölüyü, bir batareya və üç rus zirehli avtomobili ilə qorunurdu. Göstərdiyimiz yerləşim vəziyyətində yerli qoşunların böyük bir hissəsi hesaba alınmamışdır. Çünki bunlar ingilislər üçün naməlum idi, onlar aldıkları əmrə əsla itaət etmirdilər.

Sentyabrın 14-dən 15-ə keçən gecə səhərə yaxın təqribən bir saat ərzində Qurd Qapısı gədiyinin şimal tərəfindən gəldiyi güman edilən bir atəş səsi eşidildi. Lakin bununla bağlı heç bir məlumat əldə edilmədi. Saat 4.30 dəqiqədə yenə eyni istiqamətdən şiddətli atəş səsləri eşidildi. Atəş təcridən azaldı və təqribən bir saat sonra daha artıq bir şiddətlə yenidən başladı. Gecə çox qaranlıq və dumanlı keç-mişdi. Gün açılınca da Qurd Qapısı gədiyi məntəqəsindəki duman oranı uzaqdan görməyə imkan vermirdi. Bütün ingilis komandirləri öz sahələrində sakitlik oldu-ğunu bildirdilər və bununla əlaqədar olaraq Colonel Keyworth müdafiə məqamının sol məntəqəsi qərargahındakı rabitə zabiti Mayor Dayrelldən xəbər bilmək istədi. Mayor Dayrell bu cavabı verdi:

Düşmənin Qurd Qapısı gədiyi şimalından xətti yararaq qəsəbəyə hakim olan yüksəkliyi əldə etmiş olduğunu zənn edirəm. Bu xəbər təsdiqini tapmadığından Colonel Keyworth North Staffordshire taburunun "A" bölüyünün komandanı Bulunqtona Qurd Qapısı gədiyinə gedərək vəziyyəti yenidən öyrənməyi əmr etdi. Bu sırada Mayor Ley də Mayor Dayrell ilə görüşərək özünün ehtiyat bölüyünü Qurd Qapısı gədiyinə sövq olunmasına qərar verdi. Lakin o bu işi icra etmədən əvvəl təqribən saat 6.35 dəqiqədə Colonel Keyworthdan qüvvəsiylə bərabər qəsəbəyə geri çəkilməsi əmrini aldı. Kapitan Bollington Qurd Qapısı gədiyində heç bir hadisə baş vermədiyini çatdırdı, rus ərkani hərbiyyəsi də xəttin zərəg görmədiyini bildirdi. Eyni zamanda Colonel Keyworth Favielldən Biləcəri məntəqəsinə qarşı bir düşmən hücumunun başladığı xəbərini aldı. Halbuki xəttin Qurd Qapısı gədiyində və onun yarım mil şimalına qədər olan hissəsi salamat idisə də düşmən təqribən bir mil qədər şimaldan xətti həqiqətən yarmış idi.

Biləcəri məntəqəsində də Qurd Qapısı gədiyi istiqamətindən gələn atəş səsi eşidilmişdirsə də saat 6-ya qədər sakitlik davam etmiş və o zaman Worcestershire qüvvəsi Warwick qəsri ətrafında görülən kiçik bir türk kəşfiyyat dəstəsini qovub uzaqlaşdırmışdı.

Bundan bir az sonra bir neçə yüz nəfərlik düşmən qüvvəsinin Biləcəriyə doğru irəliləməkdə olduğu göründü. Bu qüvvə təqribən saat 7-də müdafiə xəttindən təqribən 1200 yard məsafədən Worcestershire və Warwick taburlarının atəşi ilə da-yandırıldı. Lakin Binəqədi yaxınlığında düşməne məxsus qüvvələrin hərəkəti və Qurd Qapısı gədiyi istiqamətindən gələn şiddətli atəş səsləri Colonel Faviellə ciddi bir hücumun başladığını xəbər verirdi. Colonel Faviell saat 7.40 dəqiqədə ingilis qərargahından bu məlumatı aldı:

Mayor Leyin ehtiyat hissəsi qəsəbəyə çəkilmişdir. Lakin Colonel Faviell sol tərəfdəki vəziyyətə dair heç bir məlumat əldə bilmədi. Bunun üzərinə qaim məqam vursun ərkani -hərb zabitinə atəş səslərinə görə əsil hücumun Qurd Qapısı gədiyinə edildiyini anladığını bildirdi. Colonel Keyworth saat 7.45 dəqiqədə Mayor Dayrelldən düşmənin Qurd Qapısı gədiyi şimalındakı təpəni ələ keçirəcəyinə və bu yüksəklikdən erməni taburlarının çəkilməkdə olduqlarına dair məlumat alınca Mayor Dayrella Mayor Ley ilə əlaqəyə girərək vəziyyəti düzəltmək üçün ehtiyat qüvvədən istifadə etməsini əmr etdi. Mayor Dayrell bu işi görə bilmədi. Lakin Colonel Keyworth Mayor Leyə onun qəsəbəyə çəkilməsindən əvvəl qəsəbənin cənub qərbindəki yüksəkliyə doğru hərəkət etməsinə və həmin təpəni düşmənin işğal etməsinə imkan verməməsini əmr etdi. Mayor Levin bölüyü dik bir təpəyə dırmandıqdan sonra saat 9.30 dəqiqədə qəsəbənin həməni üstündə və cənub qərbindəki təpələrdə yerləşən məzarlıqlara çatdı. Mayor Ley oraya çəkilmiş yerli bölüklərə rast gəldi və dərhal qabaqdakı məzarlıq təpəsində mövqə tutmaq üçün irəliyə təqribən 40 tufəngdən ibarət bir dəstə göndərdi. Mayor Ley "B" bölüyünə qoşulmaq üçün də kiçik bir qrupa əmr verdi. Bu şəkildə qəsəbəyə cənubdan və cənub-qərbdən giriş yollarını qapayan bir yarımçıq müdafiə xətti yaranmış oldu. Bu zamana qədər kapitan Bollington da "A" bölüyünün qalan hissəsini toplamış və təqribən şimala doğru bir xətt qurmuşdu. Bu xətt Qurd Qapısı gədiyi istiqamətindən məzarlıqlara doğru uzanır və bir neçə yerlilərin mövqelərindəki atəş toplarla davam edirdi. Bununla bərabər Colonel Keyworth iki zirehli avtomobili Biləcəridən geri almış və onları qəsəbənin qərbində hərəkət etməkdən ötrü üçüncü avtomobilə qoşmuşdu. Bu zirehli avtomobillər burada bütün gün vuruşaraq düşmən arasında çaşqınlıq və həyəcan yaradırdı.

Təqribən saat 11-də qüvvətli bir hücum qarşısında qalan "A" bölüyü Colonel Keyworthdan aldığı əmrə əsasən bir intizam dairəsində geri çəkildi və bir azdan sonra Mayor Ley dəstəsinə qoşuldu. Təqribən eyni saatda Colonel Keyworth Donstar qüvvələrinin pulemyotlarını Böyük duzlu gölün şərqindəki mövqelərindən alaraq onları da xəttin sol tərəfinə göndərdi.

Biləcəri məntəqəsində bulunan Colonel Faviell saat 8.45 dəqiqədən 9.45-dək düşmənin Binəqədi yaxınlığında toplanmaqda olduqlarına dair bir xəbər gətirdi. Bundan başqa saat 9-da Mayor Havelockdan düşmənin hər halda Qurd Qapısı gədiyi şimalındakı xəttə daxil olmuş Biçeraxov piyadasını geri çəkməyə məcbur etməsinə dair də xəbərlər aldı. Colonel Faviell Colonel Keyworthdan aldığı təlimata uyğun olaraq saat 9.45 dəqiqədə kapitan Boşelin və ehtiyatdakı Warwickshire bölüyünü götürərək Qurd Qapısı gədiyinin şimalındakı xətti yarmış olan düşmənin sol cinahına qarşı hərəkət etməsini əmr etdi. Colonel Keyworth Colonel Faviellə verdiyi əmrində rus Ərkani hərbiyyəsinin bu hərəkətə yardım üçün iki yerli tabur göndərəcəyini bildirmişdi. Halbuki bu taburlar əsla görünmədilər. Rus komandanlığı bu taburların yerinə üç erməni bölüyü və Biçeraxov qüvvələrindən yüz nəfər göndərdi. Ermənilər top atəşinə uğrayınca qaçıb dağılıdılar. Lakin kapitan Boşelin bölüyü ilə Biçeraxov əsgərləri böyük cəsarət ilə əks hücum keçərək üstün düşmən qüvvəsi ilə şiddətli bir sürətdə döyüşə girişdilər. Warwickshire zabidləri ilə bir çox kiçik zabidləri və eləcə də sıravı əsgərlər də bu döyüşdə böyük şücaətlər göstərdilər. Günorta vaxtı

Colonel Faviell Mayor Havelockdan yardım dəstələrinə çox ehtiyacı olduğu xəbərini aldı. Bunun üzərinə Colonel Faviell ona kömək üçün əvvəlcə Biləcəri məntəqəsinin ehtiyatında olan Worcestershire bölüyünü göndərdi. Mayor Havelock ilə telefon əlaqəsi kəsildi və Colonel Faviell saat 1.30 dəqiqəyə qədər başqa bir xəbər almadı, bir az sonra isə Mayor Havelock bölüyünün, türkləri təpədən qovub çıxardığını öyrəndi. Bu sırada Colonel Faviell Biçeraxov qoşununun cəbhədən çəkilməyə başladığı xəbəri aldığı üçün Biləcərinin təxliyyəsini əmr etdi. Faviell Mayor Havelockun müvəffəqiyyəti səbəbiylə rusların öz mövqelərində qalmalarını nə qədər əmr etsə də ruslarla əlaqə qura bilmədi və geri çəkilmə hərəkəti davam etdi.

Worcestershirenin geri çəkilməsi nəticəsində Warwicklərin sol cinahında bir açıqlıq hasilə gəldi və düşmən bu istiqamətdən hücum üçün dərhal istifadə etdi. Düşmən eyni zamanda Warwicklərin sağından da zərbələr endirdiyinə görə sağda mövqe tutan ermənilər dərhal oradan geri çəkildilər. Warwicklər də Colonel Faviellədən aldıkları əmrə əsasən 8-ci səhra batareyasının geri çəkilməsini mümkün qədər himayə edərək öz yerlərində durub qaldılarsa da bundan sonra Worcestershirein dayandığı xəttə çəkildilər. Bu əsnada Mayor Havelockun bölüyü şiddətli bir çarpışmaya girişmiş, lakin yerli qoşun bölüklərinin əksəriyyətinin qaçışı nəticəsində qəsəbə istiqamətinə çəkilməyə məcbur olmuşdu. Mayor Havelock özünü bu davada ölmüş və bölüyün mənsublarından da çoxu ölmüş və yaralanmışdı. Təqribən saat 3-də Worcestershirein böyük hissəsinin solunda daldalanan rusların yanına çəkildilər. Bu hal bütün xəttin yenidən geri çəkilməsinə təsir etdi; xətt saat 5-dək tədricən boşaldı və qəsəbənin şimal hüdudlarına çatdı.

İndi ingilislərin sol cinahına dönək: orada ağır türk təzyiqləri davam edirdi və atəş tutmayan ərazilərin genişliyinə görə müdafiəçilər burada duruş gətirə bildilər. Lakin saat 4-dən başlayaraq atəş altına düşən yerli qüvvələr birdən-birə mövqelərindən çəkildilər. Mayor Ley onların qaçmasıyla xəttin açıq buraxılan hissələrini qapadacaq gücə malik olmadığından o da öz bölüyünü geri çəkməkdən başqa çarə tapmadı. Düşmən bizim qaçan qüvvələrimizi təqib etmədiyindən yerli bölüklər toplanaraq North Staffordshire taburunun bir qismi ilə birləşib təkrar məzarlıq təpəsinə dırmaşa bildilər.

Colonel Keyworth artıq saat 3-də yaranmış vəziyyət haqqında belə nəticəyə gəldi:

İngilis qoşununu məhv olmaqdan və ya əsarətdən qurtarmaq istəyirlərsə Bakını təxliyyə etməlidirlər. Colonel Stokes vəziyyəti rus baş komandanına bildirdi. Bundan sonra çəkilmək üçün gərək olan əmr nəşr edildi və Mayor Ley də onun əmrindəkilərdən qeyri hissələrin gəmilərə mindirilmə yerinə çəkilə bilmələri üçün saat 8.30 dəqiqəyə qədər şəraitə baxmadan öz mövqelərini tərk etməmələrini tapşırırdı.

Halbuki düşmən təqribən saat 4-dən etibarən hər hansı bir yerdə ciddi bir qeyrət göstərməkdən aciz idi. İngilis piyadasının cəsarət və səbatı o dərəcə müvəffəqiyyətli olmuşdur ki, çox ağır tələfata uğramış olduqları rəvayət edilən türklər* cəbhədən qaçma hərəkətimizi belə pozmaq iqtidarında deyildilər. Cəmi 1000 tüfəngdən az qüvvəyə malik olan üç ingilis taburunun göstərdiyi cəsarət və səbat ən yüksək təqdirlərimizə layiqdir. Böyük rütbəli ingilis zabitlərinin fikrinə görə ehtiyat olaraq daha 1000 ingilis piyadası olsaydı vəziyyət başqa cür olacaqdı.

Həm də müharibə günü mövcud olan iki ingilis təyyarəsindən yalnız biri havaya çıxmağa yararlı olmuşdu. Onun səmada keçirdiyi kəşfiyyat uçuşunda sis-duman Qurd Qapısı gədiyinin şimalındakı düşmən qoşununun ayırd edilməsinə mane olduğundan bu uçuşun səmərəsi olmamışdı. Lakin təyyarənin levis tüfənglərinin atəşi dağın qərb yamaclarında durmuş olan düşmən ehtiyatlarına ziyan vurmuşdu.

Bu müharibə günü ingilis tələfatı təqribən 125 nəfər olmuşdur. Onlardan 50-si North Stofordşairdən, 40-ı Worcestershiredən, 26-si Warwickshiredan idi.

Təxliyyə planı əvvəlcədən diqqətlə tərtib olunduğundan geri çəkilmə hərəkəti da müvəffəqiyyətlə və fəvqəladə bir hadisə olmadan icra edilirdi. Təxliyyəyə qarşı çıxan yerli əhalinin və qoşunlarının bu təxliyyəyə də zor tətbiq edəcəyi gözlənilirdi. General Denstervill niyyətini günortadan sonra diktatorlara bildirdi və onlar ilk anlar etiraz etmədilər. Xəstələrlə yararlılar bəzi pərəkəndə və özbaşına hərəkətlərlə "Kursk" və "Arqo" gəmilərinə, general Denstervill Ərkanı-hərbiyyəsi ilə bərabər qüvvələrin də böyük hissəsi "Prezident Kruger" gəmisinə mindirildi. Döyüş sursatları isə "Armeniyalı" gəmisinə yükləndi.

Saat 10-da artıq qüvvənin əkəriyyəti "Prezident Kruger"ə minmiş, "Arqo" isə artıq yola düşmüş, "Kursk" hərəkət etmək üzrə idi. Bundan bir az əvvəl diktatorlardan ikisi ingilis hissələrinin təkrar müdairə xətlərinə donmələrinə dair vaxtsız bir əmr bildirmək üzrə limana gəlmişdilər. Düşmənin topçu atəşi kəsilmişdi. Türklər hələ də qəsəbəyə girməmişdilər; diktatorun ifadəsinə görə Bakı xalqı müharibəyə davam etmək niyyətində idi. Lakin general Denstervill bihudə yerə yenidən insan tələfatından imtina etdi. Bundan sonra diktatorlar hər bə flotuna general Denstervillin və qüvvələrinin mindiyi gəmilərin batırılması əmrini verəcəklərini söylədilər. Lakin flotun bu əmrinə necə qarşılayacağı şübhəli idi.

* Colonel Favie bu itkənin 2000 miqdarında olduğunu təxmin edir.

Çünki, filot diktatorlar sevmirdi və ingilislərə isə düşmən deyildi. Yegana həqiqi təhlükə giriş yerindəki mühafizə gəmisindən gələ bilirdi. Lakin bu gəminin böyük topları yox idi və general Denstervill qaranlıqda gözə görünmədən həmin gəminin yanından keçə biləcəyinə ümid edirdi.

"Prezident Kruger" gəmisinin hərəkəti gəmi işçilərinin ailələri üzündən gecə yarısına qədər gecikdi. Lakin gəmi nəhayət hərəkət etdi. Mühafizə gəmisinin yanından keçərkən gəminin bütün elektrik işıqları "Prezident Kruger"ə çevrildi. Bu hal mühafizə gəmisindən "Dur!" işarətinin verilməsini və atəş açılmasının qanuni hal olduğunu göstərirdi. Uğurlu taleh işarəti olaraq bu atəşin təsiri olmadı. Qoşunu daşıyan üç gəmi ertəsi gün salamatlıqla Ənzəliyə çatdılar.

"Armeniyən" gəmisi "Prezident Kruger"i təqib edirdi. Bu gəmiyə mühafizə gəmisindən atılan bir neçə kiçik top mərmisi hədəfə dəydisə də, lakin o da canlı itkiyə səbəb olmadan Ənzəliyə varə bildi. Bakıda çox miqdarda sursat xarabə olub sıradan çıxdı. Heyvanlar Biçeraxov qüvvələrinə təslim edildi. Lakin bütün toplar və insanlar general Denstervill ilə komandir Nuri və onların əmrindəki zabidlərin dərin düşüncə və bacarıqları sayəsində salamatlıqla Ənzəliyə çatdırıldı.

Bakı almanların yardımı olmadan türklər tərəfindən zəbt edilmişdir.

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ MƏTBUATINDA QAFQAZ İSLAM ORDUSU

Akif Aşırılı (Vəliyev)*

«Xalq Nuru Paşanı göydən enmiş mələk kimi qarşılada»

M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində xatırladığı 1918-ci il may ayının 25-i vətən tariximizin ən unudulmaz günüdür. Məhz bu gün Bakını Azərbaycandan ayıraraq, məmləkəti "başsız bədən" olmağa düşərək istəyən bol-şevik-daşnak ordusuna qarşı Qafqaz İslam Ordusunun azadlıq savaşı başlamışdı. Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin əsasən erməni daşnaklarından ibarət olan ordusu yaranmış şəraitdən istifadə edərək Bakı, Şamaxı, Salyan, Kürdəmir kimi şəhər və qəsəbələri talan edir, müsəlmanları qətlə yetirir, digər tərəfdən isə Zəngəzuru işğal edən Andronik də Gəncəyə hücumə hazırlanırdı. Milli mövcudluğunu, mədəni-mərkəziyyət funksiyasını qoruyub saxlayan Gəncədə isə artıq Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu öz millət və din qardaşlarını qətləmlərdən qorumaq və milli dövlət quruluşu olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını təsdiq üçün azadlıq savaşına başlamışdı.

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın istiqlal savaşında göstərdiyi böyük fədakarlıq, qardaş təəssübkeşliyi barəsində həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın arxiv sənədləri əsasında bir neçə əsər yazılmış, bu tarixi hadisələr işıqlandırılmışdır. Təəssüflər ki, mətbuat tariximizin səhifələrində Qafqaz İslam Ordusu barədə əks olunan həm rəsmi, həm də siyasi-publisistik materiallar tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Araşdırmamız nəticəsində bəlli olmuşdur ki, əslində ideoloji-siyasi yönümdən asılı olmayaraq ayrı-ayrı qəzetlərdə tariximizin bu şanlı səhifəsi ilə bağlı yetərinə materiallar vardır.

1918-ci ilin mart soyqırımını zamanı bolşevik-daşnak birləşmələri təkcə 30 min türkü qətlə yetirmədilər, milli-mənəvi təsisatları sıradan çıxarmağa nail oldular. "Kaspi", "Açıq söz" qəzetlərinin redaksiyası yandırıldı, mətbəələr dağıdıldı və bu dövrdən etibarən milli yöndə olan mətbuat orqanları Bakıda nəşrlərini dayandırmalı oldular. Tiflisdən Gəncəyə köçən Azərbaycan milli hökumət mətbuatı yaratmaq zərurətini hiss etdi. Məhz buna görə də 1918-ci il iyul ayının 3-də "Azərbaycan hökumətinin xəbərləri" adlı hökumət orqanının nəşrə başlamaq haqqında qərar verildi. Təbliğata ciddi ehtiyac duyulduğunu görən, ordunun siyasi müşaviri, böyük qəzetçilik təcrübəsi olan Əhməd bəy Ağaoğlu "Türk yurdu" adlı qəzet nəşr etməyə başladı. Təəssüf ki, bu qəzetin ömrü çox olmadı.

Qafqaz İslam Ordusunun Gəncə dövrü barəsində məlumatları əsasən Bakıda nəşr olunan bolşevik və eser-mənşevik qəzetlərindən, eyni zamanda Tiflisdə nəşr olunan mətbuat orqanlarından əldə etmək mümkündür. Bu mətbu orqanlar nifrət və qəzəb hissi ilə dolu olsa belə, bəzi nəticələr əldə etməklə yanaşı, hadisələr barəsində müəyyən

* AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı, "Şərqi" qəzetinin baş redaktoru.

təsəvvürlər yaradır. "İzvestiya" qəzeti 10 iyul 1918-ci il 43-cü sayında yazırdı: «Qafqaz dağları, dərələri, meşələri türk əsgərləri və alman yunkerləri üçün məzarlığa çevriləcək. Cənubi Qafqaz zəhmətkeşləri dirçəlir, onların nifrəti sərhədsizdir. Hər bir proletar, qadın və kişi, qoca və gənc ölməyə hazırdır». Qafqaz İslam Ordusu isə Gəncədə yaşayan ermənilərə, alman kolonistlərinə, yəhudilərə qarşı hər hansı basqı həyata keçirmir, hərbi qayda-qanunlarına uyğun şəkildə onlardan silahların verilməsini, mövcud hakimiyyəti tanımağı tələb edirdi. Türk-islam həmrəyliyi önə çəkən «İttihad» qəzeti 1919-cu il may ayının 27-də, 9-cu sayında dərc etdiyi «Nuru Paşa haqqında» məqaləsində yazırdı: «Onu qeyd etmək yerinə düşər ki, Nuru Paşa Gəncədə olduğu birinci gündən nəinki Qafqaz müsəlmanları üçün, o cümlədən qeyri-müsəlmanlar üçün böyük işlər gördü».

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının erməni xalqına qarşı deyil, yalnız Qafqaz müsəlmanları üçün böyük təhlükələr törətmiş, onları qətlə yetirmiş Daşnaksütyun partiyasının erməni silahlılarına qarşı mübarizə apardığını əsaslandıraraq yazır: «Nuru Paşa Yelizavetpolda yerli müsəlmanlara böyük səbr və təmkinlə davranır və deyirdi: «Sakit olun, hər şey yaxşı olacaq, ermənilər ona görə sizi incidir ki, bu gün onlar sizdən güclüdür, indi güc sizin tərəfinizdədir, ermənilər tezliklə bu gücü görüb sizinlə dostlaşacaqdır».

Nuru Paşanın Gəncə ermənilərinə müraciətinə toxunan «İttihad» qəzeti öncə tabe olmaq istəməyən ermənilərlə türk ordusu dəstələri arasında baş vermiş döyüş zamanı itkiləri də müqayisə edir: «Həmin gün ermənilərdən 10 nəfər, türk əsgərlərindən isə 13 nəfər həlak oldu». Bu müqayisə ilə qəzet türk ordusunun ermənilərə və digər qeyri-millətlərə qarşı hər hansı kütləvi qətl, terror hərəkətləri etmədiyini faktlarla sübut edir. Nuru Paşanın ilk addımı ilə Qafqaza sülh, əmin-amanlıq gətirdiyini yazan «İttihad» sonra yazır: «Nuru Paşa Gəncədə olduğu 4-cü gün erməni kilsəsini ziyarət edərək, erməni icması ilə görüşdü, canlı ünsiyyət, əlaqə qurdu».

Göyçay və onun ətrafında bolşevik-daşnak qüvvələrilə mübarizə aparan türk ordusuna qarşı türk zabiti sonralar məşhur "Böyük hərbdə Bakı yollarında" memuarının müəllifi Rüşti bəyin göstərdiyi kimi həm də «basqın qüvvəsinə əlavə olunan erməni kəndləri» də döyüşlərə atılır, əldə silah müharibə meydanlarında güc nümayiş etdiririlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hərbin sərt qanunları ilə yanaşı, Nuru Paşa erməni kəndlərini bu cür davranışlardan çəkindirmək üçün erməni əhalisinə qarşı bəyannamələrlə müraciət edirdi: «Osmanlı ordusuna təslim olanlar və itaət edənlərlə yaxşı davranılacaq, əks hərəkət edənlər isə cəzalandırılacaq». Ancaq ermənilərin «Aşxavator» və bolşeviklərin «Naşa vremya» qəzetləri 1919-cu il 30 dekabr tarixli sayında Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad edən zaman guya ermənilərə qarşı hərbi təcavüz etdiyini iddia edirdilər. Erməni birliyi təbliğ edən «Bakinets» qəzeti daha irəli gedərək Erməni Milli Şurasının 15 sentyabr hadisələrində ermənilərin qətlə yetirildiyi avantürist iddiasına meydan verən məqalə dərc etmişdi. Maraqlı haldır ki, Tiflisdə nəşr olunan «Qruziya» qəzeti 1918-ci il 28 noyabr tarixli nömrəsində bu yalanlara cavab vermişdi. «Qruziya» qə-zeti yazır: «Bakının alınması və Azərbaycan Respublikasının bütün mövcudluğu dövründə həlak olmuş ermənilərin sayı bu ilin martında Bakıda ermənilər tərəfin-dən öldürülmüş müsəlmanların sayından qat-qat azdır. «Aşxavator» qəzeti özünün «ittiham aktı»nı tərtib etməzdən əvvəl bu məsələni yadına salardı, çünki hələ kimin - müsəlmanların, yoxsa ermənilərin özlərinin daha çox əllərinin qana batdığı bəlli deyildir». «Bakinets» qəzeti 1919-cu ilin mart ayının 25-də, 19-cu nömrəsində «Qruzinskiy slov» qəzetinin bu mövqeyi ilə bağlı «Redaksiyadan» başlıqlı bir məqalə dərc etmişdi. Bir növ avantürist mövqeyində və üslubunda yazılmış məqalədə çap olunmuş yazının Erməni Milli Şurasına istinadən dərc olunduğu, 31 mart 1918-ci ildə müsəlmanların qətlə yetirildiyi həqiqi fakt kimi əksini tapır. «Azərbaycan» qəzeti 18 sentyabr 1918-ci il 3-cü sayında erməni nümayəndə heyətinin və erməni katalikosu Levanın 15 sentyabr Bakının işğaldan azad olunması münasibətilə Fə-təli xan Xoyskini və Nuru Paşanı təbrik etdikləri öz əksini tapır. Qəzetin elə həmin sayında «Gəncə 19 sentyabr» məqaləsində daşnakların Şamaxıda, Nuxada, Lənkə-randa, Bakıda törətdikləri qırğınlar, qətlialmlar xatırlanır.

«Azərbaycan»ın bu sayında Şərq orduları qrup komandanı Xəlil Paşanın «Bakıdan Gəncəyə, oradan isə Tiflisə getdiyi» xəbər verilir. Tiflisdə yerləşən Erməni Milli Komitəsinin üzvləri Xəlil Paşadan müsəlmanların 31 martda ermənilər tərəfindən qətlə yetirildiyi üçün üzr istəyərək bu qətlialmlarda əli olanların cinayət mə-suliyyətinə cəlb olunmasının tərəfdarı olduqlarını bildirirlər.

Son dördüncü səhifəsi ərəb qrafikası ilə nəşr olunan rusca «Azərbaycan» qəzetində «Əsirlərin dəyişdirilməsi» xəbəri əksini tapır: «Aldığımız məlumata görə, Mərkəzi donanma və türk komandanlığı arasında hərbi əsirlərin dəyişdirilməsinə dair müqavilə imzalanıb. Mərkəzi Donanma Nargin adasında saxlanılan türk, alman və avstriyalı hərbiçilərdən ibarət 2 min məhbusun azad olunmasına dair öhdəlik götürüb. Türk komandanlığı isə Bakı ətrafında əsir götürülmüş hərbiçilərin, eləcə də ingilis məhbusların azad olunmasına razılıq verib». Bu məlumatı «Kaspi» qəzeti də 1918-ci il 8 oktyabr sayında dərc etdirib.

Hələ Sentrokaspi hakimiyyəti dövründə Bakı rusları Milli Şuranın təşkili ilə bağlı müraciətlər etmişdilərse də, hökumət onların birləşib ictimai qurum yaratmasına icazə verməmişdi. Bakı azad olduqdan sonra sentyabr ayının 21-də Rus Milli Şurasının sədri M.F.Padşebiyakin Azərbaycan hökumətinə qeydiyyat alınmalarını xahiş etmişdi. Bakı ruslarının bu istəyinə müsbət cavab verən milli hökumət Şuranın fəaliyyəti üçün maddi yardım belə ayırmışdı. Rus zabıtları Nuru Paşaya göstərdiyi diqqətə görə təşəkkür edəndə o deyir: «Türk əsgəri heç cür barışa bilməz ki, onun rus yoldaşları korluq çəksin». «Azərbaycan» qəzeti 31(18) oktyabr tarixli sayında Azərbaycan polis müfəttişi Bahətdin bəyin belə bir müraciətini çap etmişdir: «Əlahəzrətin əmri ilə Nuru Paşanın ordusuna yazılmış bütün rus zabıtlərindən əmək haqlarını almaq və yoxlamadan keçmək üçün polis müfəttişliyi dəftərxanasına gəlmələrini xahiş edirəm». Rusdilli qəzetlərin bir çoxu «qarıxıq zamanda» rusların təhlükəsizliyini təmin etdiyinə görə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına təşəkkür məktubları çap etdiririlər. Önemli faktlardan biri də sentyabrın 27-də Nuru Paşanın Fətəli xan Xoyski ilə birlikdə Bakıda rus kilsəsinə gətməsidir. Çıxışında Nuru Paşa xüsusi

vurğulayırdı ki, Bakının rus əhalisi türk qoşunlarının himayəsi altında özlərini təhlükəsiz hiss etməlidirlər. Milli hökumətin rəhbəri Fətəli bəy və Nuru Paşa vəd edirdilər ki, Rus Milli Komitəsinin fəaliyyəti və rus əhalisinin maddi rifahı üçün bütün şərait yaradılacaqdır. Nuru Paşa çıxışı və əmrlərində bütün Bakı əhalisinə milli mənsubiyyətdən, dini etiqadından asılı olmayaraq eyni hüququn verildiyini elan edir, milli ədavət salanların ciddi cəzalandırılacağını bəyan edirdi. Ancaq bütün edilən cəhdlər və yürüdülmən siyasətə baxmayaraq bəzi qüvvələr Qafqaz İslam Ordusunun tezliklə Azərbaycanı tərk edəcəyini yazır, belə bir vəziyyətdən «həzz aldıklarını» gizlətmirdi. Bütün bu şeyiələrə, söhbətlərə cavab olaraq «Azərbaycan»ın 21 oktyabr 1918-ci il 14-cü sayında Nuru Paşa müraciət çap etdirdi. Müraciətdə deyilirdi: «Mənə çatan məlumatlara görə, bəd niyyətli insanlar Azərbaycandakı Osmanlı hökumətinin qoşunlarının geriye - Türkiyəyə qaytarılmasına dair şeyiələr yayırlar. Osmanlı hökumətinin hazırda Azərbaycan ərazisində olan bir bölük əsgərə ehtiyacı yoxdur. Hərbi hissələrin yeniləriylə əvəzlənməsi, xidmət yerlərinin dəyişdirilməsi heç də qoşunların geri çəkilməsi demək deyil. Allaha pənah, Azərbaycan hər cür düşmən niyyətlərinə duruş gətirmək üçün kifayət qədər güclüdür və gələcəkdə də bu cür olacaq».

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı xalqla ünsiyyəti artırır, milli ordu quruculuğu işi sürətlə aparılırdı. Əhali ilə təmaslara üstünlük verən Nuru Paşa «Azərbaycan» qəzetinin 6 noyabr (24 oktyabr) 1918-ci il 28-ci sayında belə bir elan dərc etdirmişdi: «Bütün hamıya müraciət edirəm ki, Azərbaycan ordusunun baş komandanı Əlahəzrət cənabları ilə şəxsi görüş istəyən bütün vətəndaşlar ziyarətə bir gün qalmış baş komandanın adyutantına yaxınlaşaraq qəbula yazılsınlar. Ziyarətçilər gün ərzində saat 10:00-dan 12:00-a qədər qəbul oluna bilərlər».

Qafqaz İslam Ordusunun Baş Qərargahına istinadən Qarabağda aparılan hərbi əməliyyatlarla bağlı mütəmadi məlumatlar ictimaiyyətə çatdırılırdı. «Azərbaycan» qəzetinin 11 oktyabr (28 sentyabr) 1918-ci il sayında «Rəsmi xəbər» başlığı ilə belə bir məlumat dərc olunmuşdu: «Şuşa dairəsində bizim hərbi hissələr Xankəndi mövqeyinə doğru irəliləyirlər. Qarabağ və Gəncə rayonlarında bütün ermənilər silahları təhvil verirlər. Dərc olunan bu məlumatın bir hissəsi isə Dağıstanda aparılan hərbi əməliyyatları özündə əks etdirir».

Rusiya bolşeviklərinin mərkəzi mətbuat orqanları türk ordusunun Azərbaycan zəfəri barəsində qısqançlıqla məqalələr dərc edir, bolşevik qüvvələrinin məğlubiyyət səbəblərini ört-basdır etməyə çalışırdı. "Pravda" qəzeti 1918-ci il 1 oktyabr tarixli 210-cu sayında yazır: "Gürcü menşevikləri türk ordusunun Azərbaycana gəlişini yüksək səslə alqışlayıblar. Türk qoşunları Bakıya yaxınlaşan zaman Gürcüstan hökumətinin hərbi naziri Georqadze ziyafətdəki çıxışı zamanı türklərə uğurlar arzulayıb». Gürcüstanda olan alman hərbi qüvvələrinin türk ordusuna qarşı mübarizəsini təftiş edən və bütün bu cəhdlərin Bakının azad olunmasına yönəldiyini sevinclə qələmə alan «Pravda» avqust ayının 7-də «Qafqazda Almaniyə və Türkiyə siyasəti arasında olan ziddiyyətlər bir daha sübut edir ki, Qafqaza dair əlahiddə müqavilənin əldə olunması necə çətindir» deyər yazırdı.

«Kafkazskoe slovo» qəzeti 1918-ci il 12 oktyabr tarixli sayında Almaniyənin "Nyus-Parker dantes çaytunt" qəzetinə istinadən Bakının türk ordusu tərəfindən azad olunması və başqa hərbi cəhdlərini belə qiymətləndirir: «Türkiyə öz hökmranlığını Qara dənizin şimal-şərq sahillərindən tutmuş, Xəzər dənizində genişləndirməyə çalışır. Türkiyə Suriya və Mesopotamiyada olan qüvvələri Qafqaza göndərüb. Türkiyə öz siyasətini dəyişməlidir. Suriya və Mesopotamiyanın əvəzinə biz Türkiyəyə digər bölgələri ələ keçirməyə imkan verə bilərik». «Kafkazskoe slovo» qəzeti elə həmin sayında digər alman qəzeti olan "Ştutqart taqebiat"ə əsaslanaraq yazır: «Əgər biz Türkiyənin müttəfiqi qismində Osmanlı imperiyasının parçalanmasına müqavimət göstərmişiksə, biz bunu Bağdad dəmiryolu layihəsində Almaniyənin maraqlarına görə etmişik. Türkiyə dövlət xadimləri bilməlidirlər ki, Türkiyə üçün ən təhlükəli cəbhə Fələstin və Mesopotamiyadır. Və yenidən Tripolu, Misiri və Bəsrə körfəzini ələ keçirmək lazımdır. Lakin Türkiyə Qafqaza və Qara dənizə çevirib. Cənubi Qafqaz respublikalarının ərazilərini tutduqdan sonra Türkiyə-Kırım, Təbriz və Urmiya gölü rayonuna qarşı yeni tələblər irəli sürəcəkdir». Alman qəzetlərindən gətirilən iqtibaslardan əslində Almaniyənin Azərbaycandakı maraqları ortaya çıxır. Almaniyənin hərbi-siyasi dairələri 1918-ci ildən etibarən Azərbaycanı öz maraqlarına daxil etmiş, Bakının neft mədənlərinə, təbii sərvətlərinə göz dikmişdi. Türkiyənin hərbi-siyasi dəstəyinə arxalanan Azərbaycanın öz istiqlalına qovuşmasını istəməyən Almaniyə türk qoşunlarının geri çəkilməsini tələb edir, Ənvər Paşaya bu məzmununda müraciətlər göndərirdi. Almaniyənin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Türkiyə isə öz din bir, qan bir qardaşlarını bolşevik-daşnakların qətlərindən, dağıntılarından qurtararaq Azərbaycanı istiqlalına qovuşdurmaq mücadiləsi aparırdı.

Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru uğurlu hərbi yürüşü zamanı Sentrokaspiçilər tərəfindən hakimiyyətdən devrilmiş Bakı Xalq Komissarları Sovetinin üzvləri çəşqinlik içərisində çabalayırdı. «Əxbar» qəzeti iyul ayının 9-da 69-cu sayında «Biz» imzasıyla Mir Həsən Vəzirovun bələdiyyə binasında söylədiyi nitqi baş məqalə şəklində dərc etmişdi. Mir Həsən Vəzirov yerli türk əhalisinin bolşevik ordusuna əsgər verməməyindən əsəbiləşərək emosional tonda söyləmişdi: «Bu gün burada Şuraya əsgər olmaq istəməyən ağalar onu bilsinlər ki, Türkiyə buraya gələrsə, onları burada rahatlıqla buraxmayacaqdır. Bu vaxta qədər səfərbərlik nə olduğunu bilməmiş naz-pərvər oğulların sırtlarında otuz qundaq, bir laşə Fələstin və Suriya cəbhələrinə göndəriləcəyi mühəqqəqdır. Bu gün Şura hökumətinə əsgər vermək istəməyən naz-pərvərlərimiz Türkiyənin səfərbərliyi elan olunduğunda Ənvər Paşanın və xəlifə islamın namlarına əfsanələr, hədyanlar söyləyəcəklərdir». Səfərbərlik elanlarının bir nəticə vermədiyini, müsəlmanların türk ordusuna qarşı döyüşmək istəməmələrini görənlər bolşeviklər bu cür təbliğatlarla uğurlu nəticəyə nail ola bilmədilər. Mir Həsən Vəzirov sonra «ermənilərin səfərbərlik elanına daha çox» riayət etdiyini söyləyərək türk ordusuna qarşı tək bolşeviklərin deyil, həmçinin daşnakların da döyüşdüyünü isbat edir: «Bu sözlərə gəldikdə, yoldaşın nitqi daha çox atəşin bir rəng alıb, hazırına

xitabən söylədi. Camaat, hər bir ixtiyar ermənilərin əlindədir deyirsiniz, buna səbəb nədir? Bu ondan ötrüdür ki, Şura hökuməti ermənilərə «öl» dedikdə «ölərəm», «diril» dedikdə «dirilərəm» söyləyir. Siz camaat da belə olsanız, əlbəttə, siz də qeyri-millətlər kimi hər işin içində olarsınız. Bu gün ermənilər can və baş ilə xidmət etməyə hazırlandığı təqdirdə sizdən ancaq beş-on nəfəri səfərbərliyə gəlir. Onun da yarısı naxoş, yarısı topal, qalanı da kim bilir...»

«Hümmət» qəzeti isə «Əxbar»ın ardınca əhalinin səfərbərlik elanına mənfi münasibətinin üstünü pərdələməyə çalışaraq yazırdı: «Məzkur səfərbərlik bir neçə gün əqdəm deyil, bir neçə ay bundan qabaq elan edilsəydi, Şura hökuməti, şübhəsiz müsəlmanlardan çoxlu, bəlkə də gözləmədiyi qədər cəm edərdi». Lenin və Stalinin tapşırığı ilə Ryazandan göndərilərək Bakıya hərbi komissar təyin olunmuş Petrovun «İzvestiya Bakinskoqo Soveta» qəzetinin 23 iyul 144-cü sayında belə bir müraciəti dərc olunmuşdu: «Dayan! Oxu, onda bilərəm ki, qorxaqsan, ya yox. Sənə müraciət edirəm, ideya qardaşlarım! Türk ordusuna qarşı birləşin!

Bütün bu psixoloji, təhdid-təzyiq cəhdləri heç bir sərəmə vermir, Bakı müsəlmanları türk ordusunun gəlişini gözləyirdi. Azərbaycan türkləri də Qafqaz İslam Ordusunda hərbi-siyasi motivli, psixoloji duruma hesablanan, ruh yüksəkliyinə təkən verən müraciətlər ünvanlayıb, vərəqələr çap edib hərbcilər arasında paylayırdılar. Bu müraciətlərin birində yazılmışdı: «Əgər siz bu şəhəri azad etməsəniz, sevgili Vətənimizə ən qiymətli bir hədiyyə təqdim etmək fürsətini qaçırmış olacaqsınız. Əgər siz bu yaşıl dənizin məşhur şəhərini azad edə bilməsəniz, Qafqaz türkləri və Türküstan müsəlmanlarının qəlbinə saplanmış olacaq zəhərli xəncərin üzünə «Eh-Vay! Türk imdada gəlmədi» cümləsi yazılacaqdır». Türk ordusu isə imdada çatdı, qanlı döyüşlərin nəticəsində iki minə yaxın türk mehmetciyi ilə Azərbaycan əsgərinin çiyin-çiyinə verib döyüşməsi Bakının azad olunması ilə nəticələndi. Bakının azad olunması müqəddəs Qurban bayramına təsadüf etməsi ilə ikiqat bayrama, ümumxalq təntənəsinə çevrildi. Gəncədə nəşrə başlayan «Azərbaycan» qəzetinin ilk sayı sentyabrın 14-də işıq üzü gördü. «Azərbaycan»ın ilk sayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adına Nuru Paşa həzrətləri tərəfindən göndərilmiş teleqramın mətni dərc olunmuşdur: «Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim! Bakı şəhəri sentyabrın 15-də saat 9-a işləmiş igid ordumuz tərəfindən alınmışdır. Qafqaz İslam Ordusu komandanı Feriq Nuru».

Bu xəbərin ardınca Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti sədri Fətəli Xan Xoyskinin Nuru Paşaya cavab teleqramı da qəzetdə dərc olunmuşdur: «Qafqaz İslam Ordusu komandanı sədaqətli Nuru Paşa həzrətləri! Komandanlığınızda olan cəsur türk əsgərlərimiz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşmənlər-dən azad olunması münasibətilə milləti zati həmiyyətərvərlərinə və dünyanın ən nəcib əsgərləri olan türk oğullarına minnətdar olduğumu ərz etməklə iftixar edə-rəm, əfəndim». Bu tarixi günün yaşantılarıyla bağlı Fətəli Xan Xoyskinin Şərq or-duları qrup komandanı Xəlil Paşaya da eyni məzmununda teleqramı «Azərbaycan»ın ilk sayında çap edilmişdir: «Bakının, Azərbaycanın istiqbalını, səadətinə, iqtisadi və siyasiyyəsini təşkil edəcək və türk aləminin ikinci İstanbulu adını almağa layiq bir mərkəzin, türkün cəngavər, namuslu övladlarının qəhrəman hücumları sayəsində düşmənlərin əlindən xilas münasibətilə zati ali həmiyyətərvənlərimizi ən səmimi bir surətdə təbrik edirəm». Bayram ovqatında işıq üzü görmüş qəzetin elə bu sayındaca Nuru Paşanın Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə ikinci teleqramı da özünə yer almışdı: «Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı olan Bakı şəhərini ziyarət etmək üzrə heyəti vükalənin yarın Bakıya təşriflərinə müntəzirəm, əfəndim». Bu qarşılıqlı təbriknamələrdən Nuru Paşa ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərləri arasında kəskin siyasi ixtilafın olması barədə fikir irəli sürənlərin ciddi əsaslara söykənmədiyi üzə çıxır.

Bakının azad edilməsi və bu qurtuluş savaşının uğurla nəticələnməsi Türkiyə mətbuatında da ciddi reaksiyalar doğurmuş, qəzetlər bu xəbəri ön səhifələrində dərc etmişdilər. «Tanin» qəzeti 17 sentyabr tarixli sayında yazır: «Etibarlı mənbələrə görə, Bakı şəhəri 36 saat sürən şiddətli bir müharibədən sonra Azərbaycan ordusu tərəfindən zəbt edilmişdi. Bakıdakı ingilis və bolşeviklərə kömək gəlməmiş, fəqət bunların əksər hissəsi əsir edilmişdir. Bakının zəbti və azad edilməsi xəbəri şəhərimizdə olan Qafqaz heyəti arasında milliyyətçilik təəssüratına səbəb olmuşdur. «Perepalas» da hörmətli Rəsulzadə bəy heyəti ilə belə məsud hadisəni milli bayram bəyan etmişdilər, qürur və sevinc hissini duyduqlarını heyətə bildirmişdilər». «Tanin»ın 21 sentyabr tarixli sayında Bakının azad edilməsi xəbərinin islam əhli arasında sevinclə qarşılandığı, xalqın xilafətin mərkəzinə dualar etdiyi əksini tapır. «Sabah» qəzetinin 17 sentyabr nömrəsində isə Bakının azad edilməsi bu cür təqdim edilir: «Şəhər 38 saat sürən şiddətli müharibələrdən sonra azad edilib və bütün neft mədənləri ələ keçirilib».

Çox təəssüf ki, Azərbaycanı istiqlalına qovuşduran, onun müstəqilliyi üçün bütün fədakarlıqları ortaya qoymuş Qafqaz İslam Ordusu Mondros müqaviləsinə uyğun olaraq geri çağırıldı. İngilislərin Şimali İrandakı komandanı Tomson bəyan edirdi ki, noyabr ayının 17-də səhər saat 10:00-a kimi Azərbaycan türk qoşunlarından təmizlənməlidir. Bu ultimativ tələblərə əsasən Azərbaycan onu istiqlalına qovuşduran xilaskarından ayrılma acısını yaşayırdı. Türk ordusunun Azərbaycanı tark etməsi və ingilis qoşunlarının Bakıya daxil olması türk dünyasının böyük şairi Əhməd Cavadı sarsıdan hadisə kimi onun yaradıcılığında əksini tapmışdı. Şair noyabr ayının 15-də «Azərbaycan» qəzetinin 40-cı sayında dərc olunan «Gəlmə» şeirində «bu dağlar mənimdir, yeni gün doğdu, boğar səni ahım, ey duman gəlmə» deyər üzüntülərini qələmə almış, ölkənin dumanlı gələcəyinə ümitsiz nəzərlə baxmışdı.

Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanı tark edib gedəndən sonra da ingilis komandanlığı Paşanı rahat buraxmamışdı. «İttihad» qəzeti 20 may 1919-cu il 29-cu sayında Qarabəy Qarabəyovun belə bir məqaləsini dərc etmişdi: «Bizə çatan məlumatlara görə, Batumda Nuru Paşa həbs olunub və o, hazırda həbsxanadadır. Biz Azərbaycan müsəlmanları öz həyatları üçün, öz xilasları üçün, şərafət və ləyaqətlərinin xilasını üçün Nuru Paşaya borcludur. Lakin biz Batum komandanlığının müsəlmanların ali heysiyyəti ilə bu cür qeyri-insani

davranışlarından xeyli təəssüflənmişik». Nuru Paşanın həbsinin qeyri-qanuni olduğunu bildirən müəllif bütün Azərbaycan müsəlmanlarını etiraza dəvət edir. Çox keçmir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərinin gizlin dəstəyi və planları ilə Nuru Paşa Batum həbsxanasından qaçınırlaraq Azərbaycana gətirilir və bir müddət burada gizlin həyat keçirir.

Nuru Paşa bir də Azərbaycan hərbi meydanlarında 1920-ci il 28 aprel çevrilişindən sonra görünür. O, 1920-ci ilin may ayının sonlarında Qarabağda bolşevik və erməni hərbi birləşmələrinə qarşı mübarizə aparır və 10 gün Qarabağın hakimiyyət rəhbəri olur. Və çox keçmir ki, bolşevik ordusunun sayca çox olan qoşunları qarşısında geri çəkilir və ətrafında olan bir qrup hərbi ilə birlikdə İrana keçir.

CÜMHURİYYƏT ƏDƏBİYYATINDA QAFQAZ İSLAM ORDUSU

Alxan Bayramoğlu*

Rusiyada sosialist inqilabı qələbə çaldığı bir dövrdə fürsətdən istifadə edib, öz dövlətlərini yaratmağa can atan digər xalqlar məqsədlərinə çatmaq üçün Azərbaycanı da tarix səhnəsindən silməyə səy göstərirdilər. Kəskin siyasi və milli-mənəvi mübarizə dövründə azərbaycanlıların öz soyköklərindən olan türklərdən kömək istəməsi təbii idi. Dağıdıcı rus və erməni təzyiqini təkbaşına dəf etmək çox çətindi. Görkəmli romantik şair Abdullah Şaiq Talıbzadə vəziyyətdən çıxış yolunu türk xalqlarının mənəvi və sosial-siyasi birliyində görürdü. Həmin ideya şairin "Yeni Ay doğarkən" şerində öz əksini tapıb. Əsərdə təsvir edilir ki, Türk anası öz oğ-luna türkün yenicə doğan hilalını göstərərək bu qız ismətli gözəlin — yenicə doğan Ayın ondan — türk oğlundan nəsə umduğunu bildirir. O, diqqəti Ayın ətrafındakı yeddi ulduza cəlb edərək göstərir ki, bunlar yeddi türk dövlətinin rəmzidir. Həmin ulduzlar Ayın ətrafında daha parlaq göründüyü kimi, türk dövlətləri də öz hilalı ətrafında sıx birləşsə, daha qüvvətli və yenilməz olar. Maraqlıdır ki, türk oğlu Ya-vuz Günəşi Aydan və Ülkərlərdən çox sevsə də bu yeni Aya baxarkən onun varlığını özünün də baş açma bilmədiyini qəribə hislər çulğalayır:

*—Anacığım! Bən günəşi aydan, yeddi ülkərdən
Çox sevirəm, lakin bilməm şu aya bən baxarkən
Neçin əski diləklərim dalğalanır gözümdə?
Neçin tatlı, uğurlu bir duyğu doğar üzümdə?
Neçin bu ay ruhuma pək uyğun, munis görünür?
İçim, dışım günəş kimi neçin nura bürünür?*

Genetik yaddaşın oyatdığı bu tükənməz, bu ulvi duyğular türk dünyasının işıqlı sabahına nur çiləyən milli-mənəvi potensialımızın istinad nöqtəsi, enerji, güc mənbəyi kimi diqqəti cəlb edir. Təsadüfi deyil ki, anasının köməyi ilə "hər biri bir ıgıdın yıldızı", daha doğrusu, hər biri bir türk dövlətinin rəmzi olan ülkərlər arasında "özünün pək parlaq, o

* Filologiya elmləri doktoru, professor.

qırmızı ulduzunu" müəyyənləşdirib tapan Yavuzun ürəyi həmin ölkələrin bir-birilərindən uzaq yaranıb, sönlük görünməsinə dözmür və qəlbində onları birləşdirmək, mənən yaxınlaşdırmaq arzusu baş qaldırır:-

*Ülkələr, anacığım, bax, nə qədər ufaqdır!
İşıqları pək sönük, hər bir-birindən uzaqdır.
Bən istərəm, yeddi ölkə qovuşsun bir-birinə,
Üzərimizə günəş kimi doğsun ölkə yerinə.*

Həmin günəşi — türk dövlətlərinin yaxınlaşmasından, mənəvi-siyasi bir-liyindən yaranan Günəşi-"taleyinin ölkəri" adlandıran Yavuz bütün dünyanın həmin "Günəş"ə tapınması, ondan vulkan kimi həyat qaynaması və yer üzündə əminamanlığın bərqərar olaraq "qurdun quzu ilə otlaması" arzusu ilə çırpınır. Bu müqəddəs arzudan fərəhlənən ana oğluna belə xeyir-dua verir:

*— Öylə isə, öyklü, oğlum, ayı, yıldızları
Bir-birinə bitişdirib uğurlu bir günəş yap!*

Ananın xeyir-duası, əslində, türk xalqlarını, türk ellərini birliyə çağıran milli- mənəvi bir ideya kimi səslənir. Həmin çağırış öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır. Ona görə də Azərbaycanın Türkiyəyə kömək üçün müraciət etməsi təbii idi. Siyasi məqsədlər güdən düşmənlər Azərbaycanı yer üzündən silmək üçün ən qatı vəhşiliyi də heyrətdə qoyan bir çilgünlüklə Azərbaycan türklərini qırır, evlərini yandırır, onların namuslarını, milli-mənəvi ləyaqətlərini həqarətlə tapdalayırdılar. Məsələnə mürəkkəbləşdirən cəhətlərdən biri də qarşı tərəfin daha artıq təminatə malik olması, azərbaycanlıların isə əliyalınlığı idi.

Gənc Azərbaycan hökumətinin rəsmi müraciətinə əsasən türklərin azərbaycanlıların köməyinə gəlməsi xalqımızın ümid qılgıncılarını daha da şölələndirərək onun əhval-ruhiyyəsini yüksəltdi. Xoşbəxt günün yaxınlığına, düşmənin məhvinə inam gücləndi. Türklər Azərbaycan milli ordusunun forma-laşmasına da əllərindən gələni köməyi edirdilər. Artıq hər addımda zəfər çalan Azərbaycan xalqının bədii mədəniyyətində onun ruh yüksəkliyi, coşğunluğu qa-barıqlığı ilə görünür. Onu da deyək ki, Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə Türkiyənin mədəniyyət xadimləri, o cümlədən şair və ədibləri də Azərbaycana gələrək öz qan qardaşlarının xoşbəxt gələcəyə, həyata olan inamlarını möhkəmləndirmək, qələbəyə ümidlərini artıraraq onları fəal mübarizəyə həvəsləndirmək üçün bacardığını əsirgəmədilər. Odur ki, cümhuriyyət dövrü poeziyasında türk ordusunun qələbələrini, onun Qafqazı azad etməsindən doğan sevinc və iftixar hissəsinin bədii əksini azərbaycanlı müəlliflərlə yanaşı, türkiyəli yazarların da qələm nümunələrində görürük. Bunlardan Arif Ürfan Qaraosman, Rövşən Əsrəf həm də əməli işləri ilə Azərbaycan xalqının istiqlalının möhkəmlənməsinə kömək edirdilərsə, Məhəmməd Əmin Yurdaqul, Namiq Kamal, Tofiq Fikrət və başqa müəlliflərin əsərlərindən bəzi nümunələri dövrü mətbuatda və ya kitab şəklində çap etməklə bir tərəfdən xalqın milli-tarixi yaddaşı, döyüşkənlik əhvali-ruhiyyəsi oyadılır, digər tərəfdən də Azərbaycan türkləri ilə Osmanlı türkləri arasında yenidən bərpa olunan mənəvi körpünün dayaqları möhkəmləndirilirdi... Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ədib və şairləri Türkiyəli qələm yoldaşlarının gəlişinə laqeyd qalmayıb, onları sevinclə qarşılamışlar. Məsələn, Əhməd Cavad həmin günlərdə qələmə aldığı məqalədə Osmanlı Türkləri ilə Azərbaycan Türkləri arasında uzun illər davam edən ayrılığın getdikcə bir-birinə yadlaşmaya çevrilməyə başladığından bəhs açaraq, bizim müstəqillik əldə etməyimizlə bu əlaqələrin, nəhayət, bərpa olunmaq imkanı qazandığını bildirməklə yanaşı, həmin əlaqələrin onsuz da mövcud olan diplomatik münasibətlərlə məhdudlaşmış qalmaması, onun mənəvi, mədəni istiqamətdə daha da inkişafı qayğısına qalmağın vacibliyi məsələsini qaldırır.

Əhməd Cavad Azərbaycanda Osmanlı Türklərinə hər hansı marağın olduğunu, savadı olan kimsələrin Məhəmməd Əmin Yurdaqul və başqa Osmanlı şairlərini tanıdıqlarını söyləməklə bərabər, Osmanlı gənclərinin Azərbaycan haqqında təsəvvürlərinin məhdud olduğunu təəssüflə qeyd edir. O həmin boşluğun aradan qaldırılması istiqamətində müntəzəm iş görməyin vacibliyini irəli sürməklə indiyədək Osmanlı ədiblərinin bizimlə Osmanlı gəncliyinə tanınmadığımız işində bir donuqluq olduğundan bəhs edib, bildirir ki, həmin soyuqluq artıq aradan qalxmaqdadır. Ə.Cavad Türkiyədə çıxan "Yeni gün" qəzetinin "kəndisinin mühərrirləri arasından ən səadətli birisini seçib bizə göndərdi" xəbəri ilə bağlı yazır: "O zat Rövşən Əsrəf bəydir. Rövşən Əsrəf bir mühərrir olduğu kimi, gənc türk ədəbiyyatının da əhatəli bir ədibidir. Mənsub olduğu qəzetəyə həvədis verməklə bərabər, Azəri ədəbiyyatını da tətəbbü etmək üçün bütün Azərbaycanı və Şimali Qafqası dolaşacaqdır". Sonra Əhməd Cavad bildirir ki, onun köməyi ilə Rövşən Əsrəf Azərbaycan haqqında bir kitab yazıb. Öyrəndiyi milləti sevən Rövşən Əsrəfin yeni kitabını oxuya bilən Ə.Cavad "böylə gözəl bir qələmə, saf bir ürəyə malik olan məsləkdaşının başladığı xeyirli işdə uğur qazanmasını arzulamaqla" ona Azərbaycana təşrifindən dolayı ürəkdən "Xoş gəldin" söyləyir". "Rövşən Əsrəf bəy şərəfinə ziyafət" başlıqlı "Ə" imzalı başqa bir yazıda isə "...

Şəhərimizin üdəba və ziyalıları tərəfindən Bakıda müsafirətdə bulunan Türk ədibi və şair-şəhiri Rövşən Əşrəf bəy həzrətlərinin şərəfinə yay klubunun böyük zalında gözəl bir ziyafət verilməsindən" bəhs olunur. Göstərilir ki, ziyafətdə Azərbaycan ədiblərindən Əhməd Cavad, Firudin bəy Köçərli, Nəcəf bəy Vəzirov, maarif nazirinin müavini Həmid bəy Şahtaxtinski çıxış etmiş, Rövşən Əşrəf bəy və türk zabiti Asim bəy cavab nitqləri söyləmiş, İsa bəy Aşurbəyovun yekun sözü ilə ziyafət başa çatmışdır.

Qeyd edək ki, 1918-ci il oktyabrın 24-də Bakıda "Türk ədəbiyyatı-lisanı və Türk cərəyanı-əfkarı" mövzusunda konfrans keçirilmişdir. Bu konfransda Rövşən Əşrəf bəy Türkiyədə tarixi dövrlər və ədəbi cərəyanlar, bu hərəkətlərdə öncül rol oynayan tarixi və ədəbi şəxsiyyətlər haqqında bəhs etməklə Azərbaycan türklərinin Türkiyə haqqındakı təsəvvürlərini bir qədər də genişləndirməyə, Qafqaz İslam Ordusunun zabitlərindən biri, Bakı və ümumən qafqasiyalılarca bəsbəlli olan Rövşən bəy, isə köklü təəqqiyə və əsaslı, möhkəm istiqlaliyyətə nail olmaq üçün xüsusi peşəkarlıqla hazırlanmış milli proqramın əhəmiyyətindən, bu proqramın tətbiqi yollarından danışaraq öz qan qardaşlarına siyasi bilgilər verməyə çalışmışlar. Bu zaman Osmanlı Türklərinin Azərbaycana siyasi, hərbi və mənəvi yardımının Rövşən Əşrəf bəy "yalnız dövlət proqramı ilə deyil, bəlkə, millət eşqi və vicdan duyğusu ilə" edildiyini göstərir. Rövşən Əşrəf bəy Osmanlı Türklərinin özlərinin Azərbaycanlı qardaşlarına bəslədikləri məhəbbət və doğmalıq duyğularını, həm də şair dostu Əhməd Cavadın məqaləsinə cavab verərək belə ifadə edir: "Biz orada İstanbulda buraları çox sevdik, çox özlədik. Bizi xoşbəxtliyə götürəcək yolun Azərbaycandan keçəcəyini bildirdik. Buraya qoşmaq həpimizin arzusuydu, arzusudur... Şu halda yürəkləri millət eşqilə dolu fədakar qoşunlarımızın pişdarları qara günlərinizdə sizə şu təpələrdən xilas xəbərini nasil gətirdilərsə, bəni də bu axşam buranın türklərini öz canları kimi sevən Osmanlı Türk gəncliyinin bir pişdarı kimi qəbul edin.

Sizi təmin edərdim ki, Osmanlı Türklərinin bəndən də çox yüksək, çox elimli, çox dəyərlı mühərrirləri vardır. Onlar da zaman-zaman sizi görməyə gələcəklər. Xeylidir, həsrətini çəkdiqləri bu qardaş diyarına məmləkətimizin salamlarını, fikirlərini, arzularını gətirəcəklər."

Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq missiyasından doğan ümid və sevinc hissələri dövrün bədii nümunələrində öz əksini qabarıq şəkildə tapıb. Məsələn, Əhməd Cavad Xəlil Paşaya ithaf etdiyi «Röyasını görmüşdüm» (1) şerində sevinclə bildirirdi ki, düşdüyümüz ən çətin, ən böhranlı vəziyyətdə qan qardaşlarımızın bizə köməyə gəlib-gəlməyəcəyi sorğuları qarşısında çoxları ümidini itirdiyi bir vaxtda:

*Bən røyada nazlı yarın
Tellərini öpmüşdüm.
Bu sevincli zamanların
Röyasını görmüşdüm.*

Şair göstərir ki, qoy buna inanmayan inanmasın, ancaq bizim Günəş qara tülə sarılıb, hər kəs ümitsiz dayananda "mənim könlüm darıldı ki", belə olmaz. "Millətimin sərmayəsi tükənməz". Hökmən kömək gələcək. Şairi sevindirən rəya-sının çin olması ilə vətəninin xilasının bağlılığıdır. Onun ordumuza ərməğan etdiyi "Ey əsgər" (2) adlı digər şerində isə Xəlifənin fərmanına baş əyib, məzlumların imdadına yetişən Qafqaz İslam Ordusunun zəfərləri tərənnüm edilir. Eyni zaman-da bu xilaskar ordunun Azərbaycana göstərdiyi xidmətlər konkret misallarla belə təsvir edilirdi:

*...Şu qarşığı duman çıxan bacadan
Sən gəlmədən iniltilər çıxardı.
Geciksəydin, məzlumların fəryadı
Yeri, göyü, kainatı yaxardı.
Yürü, yürü, batan günəş izinə,
Gülümsəyir doğan günəş yüzünə.*

Türk ordusunun xilaskarlıq yürüşlərindən dərin razılıq hissi ilə bəhs edən Azərbaycan ədiblərindən biri də Məhəmmədəmin oğlu Salman Mümtazdır. O, Qafqaz İslam Ordusunun Şəkiyə gəlməsi ilə əlaqədar həmin ordunun komandanı Nuru Paşaya həsr etdiyi "Öyün, millət" (3) şerində öz xalqını şad gün, azadlıq an-ları münasibəti ilə təbrik edərək ələmli günlərin arxada qaldığını bildirirdi:

...Təfaxür eylə, ey millət, muradın hasil oldu,

*Daha əflakə yüksəlməz əninü-ahü-əfqanın.
Ziyasız rus zülmündən o yüksək ruhun ölmüşdü,
Tuturdu şişəyə hərdəm şərabi-nab tək qanın.*

*Qızılgül tək açıl, gül, gör ki, türkün şanlı ordusu
Rəvaq-ərşə nəşəb etmiş, Böyük Osmanlı ünvanın.
...Bütün mümtaz ellərdən olar türk milləti Mümtaz,
Sürər bundan sonra türklük şərəfli, şanlı dövrünün.*

Hələ bundan bir qədər əvvəl Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan ərazisinə daxil olmasını Qazaxda şair Abbas ağa Qayıbov Nazir böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayaraq onun adlı-sanlı komandirlərindən birinə həsr etdiyi "Miralay Cəmil Cahid bəyin məhdində" şerində qəhrəmanın şəxsində türk ordusunun Birinci Dünya müharibəsində keçdiyi şanlı yolu xatırlayaraq belə mənalandırır:

*Edibsən dörd sənə millət yolunda himməti-qeyrət,
Sənə, ey cani millət, mərhəbalar səd həzar olsun.
Çəkibsən rəncü zəhmətlər, əziyyətlər, məşəqqətlər,
Bu niyyətlə ki, qövmi-türk sahibi-iqtidar olsun.
Daha göstər həmiyyət, ərşə yüksəlt türk növrəğin,
Səninçün şövkəti izzət, bizimçün iftixar olsun.*

Göründüyü kimi, şair Türk ordusunun öz millət və dövlətinin varlığı, iqtidar sahibi olması naminə döyüşlərə atıldığını diqqətə çatdırır. Ona görə də, Cəmil Cahid bəyə müraciətlə onu türklük adının göylərə, ərşə yüksəlməsi naminə yeni-yeni, daha böyük qəhrəmanlıqlar göstərməyə çağırır. Elə qəhrəmanlıqlar ki, onu göstərənə şan-şöhrət, Türk, Azərbaycan ellərinə isə iftixar gətirsin. Elə bir qəhrəmanlıq ki, quraqlığın zülmü ilə saralıb-solan İslam ümmətinə yeni həyat verib, onu al-yaşıla qərqsin, göyərtsin:

*Saralmış xüfşəsal zülmə gülzarı islamın,
Axır sərçəşməyi-ədlin ki, sərsəbz abdar olsun.*

Şair qələmə aldığı sətirləri coşan türklük hissini təsiri ilə yazdığını belə nəzərə çatdırır:

*Bunu yazmağa etdi hissi-türkiyyət məni vadar,
Sənə bəs türklüyün adından bu şeirim yadigar olsun
Qazağın şairi Abbas Qaibzadə Nazirdən
Səmimi qəlbədən ərzi-saləmi-bişümar olsun.*

Bu tipli nümunələr indiyədək təhlil olunarkən yazıldığı tarixi-ictimai şəraitdən ayrılır, onların meydanaçıxma səbəbləri araşdırılmadan millətçi, pantürkizm ruhlu əsərlər deyə damğalanırdı. Əlbəttə, türk xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı necə deyərlər, səlib yürüşü təşkil olunduğu bir vaxtda öz qardaşlıq köməyini əsirgəməyən türklərə bu cür münasibətin olması təbiidir. Real vəziyyətdən, bəşəri duyğulardan doğan hisslər heç bir riyə, siyasət və ideologiya tanımır. Təsədüfi deyil ki, şair türk xalqlarının bir cəbhədə möhkəmlənməsindən razılıq hissi ilə belə bir nəticəyə gəlir ki, türk xalqları yer üzünün bütün qabaqcıl, seçilən xalqlarının hamısından uca olacaq və türklük şərəfi öz şanlı dövrünü sürəcəkdir.

Qafqaz İslam Ordusunun gəlişinin Azərbaycan ədibləri tərəfindən bu qədər coşğunluqla vəsf edilməsinin başlıca səbəbi o zaman Vətənimizin və yenidən yaradılan Cümhuriyyətimizin məhvolma təhlükəsinin gündən-günə reallaşmağa başlaması idi. Qanımıza susayıb, yurdumuza sahib çıxmaq istəyən düşmənlərimiz Azərbaycan xalqını fiziki, mənəvi və siyasi cəhətdən məhv edib, yer üzündən silməyə çalışırdılar.

Azərbaycanda törədilən bu soyqırımın siyasi mahiyyəti haqda Bakının azad edilməsinin birilliyi münasibəti ilə dərc etdiriyi "Haqq yerini tutan gün" (4) adlı məqaləsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu aksiyanın bolşevik-müsavət fırqə davası pərdəsi altında keçirilsə də, əslində, soyqırımı məqsədi daşması barədə ya-zırdı: "Hər millət müstəqil olaraq yaşaya bilər" - deyər dünyaya qarşı nümayişlər yapan bolşeviklər Bakını əldən vermək istəməmişdilər. "Bakı Sovet Rusiyasından ötrü lazımdır" - deyər Azərbaycan demokratiyasına qəsd etmiş, xoşbəxtliyini türk bədbəxtliyi üzərində quran qüvvələrlə ittifaq bağlamış, mart hadisələri ilə başlayaraq Bakıda axıtdıqları qan seyləblərlə Azərbaycan atəşi-müqəddəslərini söndürmək istəmişdilər.

Fəqət, Azərbaycan türkü tam bir məyusluq və ümitsizlik dərəcəsinə gəlmiş ikən üzünü böyük qardaşı Osmanlı Türkünə çevirib, istidmət diləmiş, qardaş səsinin ləbbeyk sədasını eşitmişdi.

Bir tərəfdə bolşevik, daşnaqsütun, menşevik, kadet, daha sonra ingilis, əlavə olaraq alman qüvvəsi, digər tərəfdə isə Türkiyə-Azərbaycan qüvvəsi qarşı-qarşıya gəlmişdi.

Birinci tərəf Bakını Azərbaycandan ayırmaq sürətilə siyasi bir qətl icra etmək istəyir, digər tərəf isə son qətrə qanını axıtmaqla olsa da, haqqı yerinə oturtmaq istəyirdi..."

Xoşbəxtlikdən ikinci tərəf - "haqqı yerində oturtmaq istəyən tərəf" qalib çıxdı. Bakı düşmən qüvvələrindən azad edilərək Azərbaycanın qanuni paytaxtı kimi əsil sahiblərinin məskəninə çevrildi. Bu münasibətlə qələmə aldığı "Bismillah" (5) şeirində istiqlal nəğməkarı, kimi tanınan şair Əhməd Cavad Bakıya belə müraciət edirdi:

*Ey Bakı, sən qorxma, gəldik-gələli,
Səninçün atıldıq daim irəli,
Sağ qalanlar annələrə təsəlli,
Şəhidlərin ruhu gülər, Bismillah!*

*Yurdumuzda bizə meydan oxuyan,
Murdar cəmdəkləri murdar qoxuyan,
Tənbur səslərini uzaqdan duyan
Düşmənimiz aman istər, Bismillah!*

Azərbaycan ordusunun bu tarixi qələbəsini alqışlayan Davud imzalı bir şair onu da göstərməyi unutmurdu ki, türk ordusu, yəni Qafqaz İslam Ordusu bizə köməyə gələndək yurdumuzun üstünü qara bulud almış, hamının qəlbini ümid-sizlik çulğamışdı. Belə bir gündə:

*Doğdu, lakin birdən şərqi günəşi,
Buldu ayrı düşmüş qardaş qardaşı.
Düşmənləri əzdin, ey şanlı ordu,
Canlandırdın ruhsuz qalmış şü yurdu (6).*

İbrahim Şakir imzalı başqa bir müəllifin "Türk ordusuna" (7) adlı mənzuməsində isə türk-Azərbaycan ordusunun yürüşü önündə davam gətirməyən düşmənin vahimə içində öz canının hayına qalması təsvir olunur. Mənzumə bu misralarla tamamlanır:

*Şaddır iştə cümleye-pirü cavan,
Pək fərəhnaq cümləmiz xəndan...
Yaşasın şanlı ordu, var olsun,
Düşməni hər zamanda xar olsun.*

Bütün bunlar göstərir ki, əldə olunan qələbələr sönməkdə olan ümidləri yenidən közərtməklə bərabər, türk xalqlarının işıqlı sabahına dərin inam oyadırdı.

Türk irqinin qüdrət və qabiliyyətinə dərin inam bəsləyib, belə bir irqin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin nümayəndəsi olması ilə fəxr edən, poeziyası öz fəlsəfi tutumu və fikir yükünün nəhayətsizliyi ilə seçilən alovlu vətənpərvər şa-irimiz Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi bu münasibətlə Gəncədə qələmə alıb, "Azərbaycan" qəzetinin elə orda (Gəncədə) çıxan ilk sayında dərc etdirdiyi "Tür-kün nəğməsi" (8) şeirində yazırdı:

*Türkün tökülən qanları bihudə gedərmə?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?
Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədər olmaz,
Məfkurə yolunda tökülən qan hədər olmaz,*

*Qiyətli olan xuni-şəhidan hddvr olmaz...
...Bədbəxt olan əfğani-yetiman hədər olmaz.
Türkün tökülən qanları bihudə gedərmə?
Diqqətli düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?*

Göründüyü kimi, dörd il ərzində (müəllif Birinci dünya müharibəsini nəzərdə tutur) türk irqi, o cümlədən Azərbaycan türkləri azadlıq və istiqlaliyyət məfkurəsi uğrunda qan tökür, şəhid verir, övrotlər dul, uşaqlar yetim qalır. Bütün bunlar, həm də ona görə hədər gedə bilməzdi ki, bu qan aydın məqsəd - azadlıq və istiqlaliyyət məfkurəsi yolunda tökülmüşdür. Odur ki, şair sözünə qətiyyətlə davam edirdi:

*Qan ilə qazandıq zəfəri, verməyiz əldən,
Xof eyləmədik atəşi-dəhhaşə-dövəldən
Bir zərrə belə qorxmayırız dəst-əcəldən,
İstərsə cahan çevrili, varsın da təməldən,
Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən...*

Məhəmməd Hadinin dünyaya belə meydan oxumasının başlıca səbəbi həm də türklərin "atəşi-dəhhaşə-dövəldən", yəni üzünü türk dünyasına çevrilib onun məhvi üçün ağzından dəhşətli alov püskürən dövlətlərdən belə qorxmayıb, ayağını yerə möhkəm dayayaraq məqsədinə çatmaq əzmi ilə döyüşüb zəfərlər qa-zanmasıdır. Hadi daxildən gələn qürur və cəsarətlə bəyan edir ki, lap dünya alt-üst olub, məhvərindən çıxsa da, türkün üzü "səmti-əməldən", öz amalı uğrunda irəliləməkdən çevrilməyəcək, geri dönməyəcək. Şairin sinəsini qürurla qabardan tarix boyu türklərin dizinin heç bir döyüşdə, o cümlədən istiqlal savaşında da titrəməməsidir. Bu qənaət onda belə dərin inam yaradırdı ki, dünya dövlətlərinin birinci cahan savaşında da türk irqi, türk ordusu qalib çıxacaq. Buna onun həm mənəvi, həm fiziki, həm də əqli imkanı var. Şair həmin fikirlərini Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın - 1918-ci ilin oktyabrında dərc etdirdiyi "İki simayi-siyasinin müharibə haqqında mütaliələri münasibətilə" (9) və "Zərbeyi-inqilab" (10) məqalələrində özgün elmi-publisistik şəkildə ifadə edib.

Birinci məqalə iki siyasi simanın - Almaniya və İngiltərənin "hərbiyyə nazirləri"nin dünya müharibəsinin taleyi ilə əlaqədar söylədikləri mülahizələr üzərində qurulub. Burada Məhəmməd Hadini Almaniyanın hərbi naziri, feldmar-şal Kuçnerin belə bir fikri cəlb edir ki: "Bu təxribkar dünya müharibəsində hankı millətin, hankı müharibə dövlətin ürvəq və əshabi mətin və sağlam isə, o, zəfəryab olacaqdır".

Məhəmməd Hadi həmin fikrin ardınca yazır: "Bundan anlaşılan şudur ki, əshab və ürvəqi sağlam və mətin olmayan millətlərin də məğlubiyyəti mühəqqdir. Veyl olsun həyatda məğlub olanlara".

Burada vətənpərvər mütəfəkkirin diqqətini cəlb edən ürvəq və əshabi, yəni genetik əlaqə və bağları güclü olan xalqların, bütövlükdə millətlərin yarış və vuruş meydanı olan yer üzündə qalib, bu keyfiyyəti olmayanların isə məğlub olub, daim başqalarının tapdağında qalacağı qənaətidir. Ona görə, o öz xalqının parlaq gələcəyinin təmini üçün həmin

keyfiyyətlərə möhkəm sahib olmağın vacibliyini bildirir. Çünki bunsuz həyatda heç bir qalibiyət və əmin-amanlıq qazana bilmərik. Müəllif yazırdı ki, "öylə isə milli-şümuli-hərb qarşısında qayətdə, qüvvətli və mətanətli bir mövcudiyətə durmalıyıq ki, hüsara bir həyatı-zəfərpərvərnəyə böhq-məzhər ola biləlim. Nasıl ki, böyük qardaşımız olan osmanlılar beş yaşma qədəm qoymuş şu müdhiş müharibəyi-əzimdə nə dərəcədə sağlam olduqlarını bütün mənasilə göstərmiş oldular və hərb davam etdiyi müddətcə də göstərəcək, səməreyi müzəffəriyyətlərini də üqdə ifa eliyəcəklərdir. Bütün yar və əğyara isbat etmiş olacaqlardır ki, türklərin ürvəq və əshabı heç bir zaman, heç bir hərbdə titrəmədi, titrəməyir və titrəməyəcəkdir".

Deməli, həyatda və mübarizədə qalib çıxmaq üçün qüvvət və mətanətə sahib olmalıyıq ki, hər bir güc qarşısında böyük qardaşımız osmanlılar kimi layiqincə dayanıb türk xalqlarının öz ləyaqət və şərəflərini qorumağa, nəticə etibarilə müstəqil yaşamağa qabil və layiq olduqlarını bütün dünyaya sübut edə bilək.

Məhəmməd Hadi başa düşürdü ki, xalqın müstəqillik və azadlığı onun fiziki qüdrəti ilə bərabər, əqli və zehni qabiliyyəti ilə də qorunmalıdır. Bu, bir həqiqətdir ki, ağıl və düşüncə ilə idarə oluna bilməyən güc öz sahibinə heç bir səmərə vermir. Ona görə müəllif başqa bir — "Zərbəyi-inqilab" məqaləsində göstərirdi ki, ulularımızın, müdriklərimizin əsrlərin sınağından çıxan kəlam və nəsihətlərini mənimsəməli, həyata tətbiq etmə vərdişlərinə yiyələnməliyik ki, istiqbala sahib ola bilək.

O, tarixə nəzər salaraq göstərir ki, əvvəllər bu təşəbbüsdə ola bilmədiyimiz üçün idrakımız boş qaldı və yeraltı, yerüstü sərvətləri, gözəl təbiəti ilə əvəzsiz olan Qafqazımızı - yaşadığımız müddətdə beşiyimiz, öləndə məzarımız olacaq vətənimizi düşmən taladı və indi də talamaqdadır. Axı bu rəngin və zəngin vətənimiz Qafqaz bizi öz isti qucağında bəsləyir ki, ona layiq olaq. Heç olmazsa, indi nəticə çıxarıb hərəkətə gələk:

"İştə Qafqasiyanın, bu feyzli və bərkətli yurdumuzun sineyi-harr və nəvazişkarında bəslənən, pərvərişyabi-həyat olan biz türklər də hökmə şüərə vü üdəbamızın qələmə-nəsayeh pərvəranələrindən tərşih edən kövsəri-hikmət və ürfana havəs və təmayül göstərmədik. Ancaq ki, onların pəderanə öyüdlərini dinləmək qabiliyyətindən məhrum olduğumuzu göstərdik. Bu rəhbərani-ürfanın fusunkari səhhar və səxir qələmlərindən süzülən rəşahət "Həyat" və "Füyuzat"ı əfkarımıza nuş etdirmək istedadından bütün-bütünü məhrum olduğumuzu isbat etdik. Hikmətli qələmlərdən uçan o parlaq nəğmələr pək söntük olan əfkar və idra-kımıza intibahbəxşi - "İrşad" olmadı, olamadı".

Göründüyü kimi, Məhəmməd Hadini narahət edib qəlbən ağrıdan soydaşlarının qəflətdə qalaraq nəinki əcdadlarının, hətta ziyalı vətənpərvərlərin belə səslərini eşidə bilməməsi, mənəvi qəflətidir. O, "irşad" sözünü həm qəzetin adı kimi, həm də lüğəvi "yolgöstərən" mənasında alaraq təəssüf və vətəndaş yangısı ilə bildirirdi ki, ulularımızın və ziyalılarımızın parlaq fikirləri belə, fikrimizi və beynimizi oyadıb bizə yol göstərə bilmədi. Odur ki, Məhəmməd Hadi soydaşlarını, gec də olsa, heç olmasa, bundan sonra ayıqlığa, fəallığa, mətanət və mübarizliyə, Vətənin laləzara çevrilməsi yolunda çarpışmalara çağıraraq fikrinə belə davam edirdi:

«Şu ülvü nəğmələr, şu ilahi təranələr, şu məlakut səslərlə xabnuşini-qəflətdən ayılmayanlar ban əlli bir aydan bəri davam edən beynəlmiləl müharibədən və onun təbii nəticələri bulunan inqilab zərbələri, ixtilal atəşlərilə gözlərini açsınlar. Açsınlar da şu yaşadıkları toprağa, bil-xassə yaşadıkları müddətcə beşikləri, öldükleri zamanda məzarları olacaq bu fəyyaz məhsuldar Qafqasiyayı, bu rəngin və zəngin olan ərəziyi-zisərvəti düşməndən xilas edərək, mədəniyyət və ümraranə çalışsınlar. Bilməyənlər var isə bilsinlər, ögrənsinlər ki, Qafqasiya pək çox sərvətdar bir vətəni-müqəddəsdür. Fəqət, heyhat ki, kiseyi-idrakımız boş, əfkarımız yoxsuldur. Pək çox sərvəti-təbiiyyəyə və məadən bakirəyə malik olan Qafqasiyyadan behəqqi istifadə edə bilmək üçün kiseyi-idrakımızı mərifət sərvətilə, fənn sərmayəsilə doldurmaliyız".

Məhəmməd Hadi bu məhsuldar, zəngin və səfali, səxavətli diyara, vətənimiz Qafqaza əsl sahibi-ixtiyar hüququnu qazanmaq üçün idrak, fikir, düşüncə kisəmizi - beynimizi mərifət sərvəti, elm, fənn sərmayəsi ilə doldurmağa, daha doğrusu, elmi biliklərə yiyələnilib, dünyanın, həyatın gedişatından baş çıxarmağa, xeyir və şərini anlayaraq fəal, ayıq, mübariz, mətin, dönməz olmağa çağırır. Odur ki, fikrini belə yekunlaşdırır:

"Nəsihət kövsərləri bizi ayıltmadı isə də, barı içində qovrulduğumuz müsibət atəşləri, inqilab zərbələri bizi bidar və hüşyar etsin..."

Məhz bu düşüncə və narahatlıqların nəticəsidir ki, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı düşmənlərdən azad edilib, qanuni və hüquqi paytaxtımız olanda Hadi türk xalqlarının öz milli şərəf və ləyaqətini əzm və mətanətlə qoruyub, düşməne qalib gəlməsi münasibətilə yazdığı "Zəfəri-nəhayəyə doğru" (11) şerində həmin qələbəni vəcdlə, poetik pafosla belə tərənnüm edirdi:

*Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
Əsgər olmaq fərzdir hər möminə Quran ilə.
Əsgər olmaq bir şərəfdir türk üçün, islam üçün,
Əsgəriyyətlə yaşar millət həyatı şan ilə.*

Ən işiq bir ömr istərsək günəş altında biz,

*Durmali iddiaya qarşı qeyrati-rəxşan ilə.
Daima türk oğlu hişz etmişdir öz namusunu,
Əldəki süyfü-şucaət, dildəki iman ilə.*

Demək, əsl kişi əsgər olmağı özünə şərəf bilməlidir. Çünki vətən və milləti qoruyan, onun şərəfini uca saxlayan qüvvə əsgərdir, ordudur. Təsadüfi deyil ki, bu kainatda günəş altında işıqlı, xoşbəxt bir ömür sürmək istəyən hər bir fərd və xalq onun varlığına, hüququna təcavüz edən hər hansı bir qüvvəyə, cəbrə qarşı rəşadət və mətanətlə, əzmkarlıqla durmağı bacarmazsa, daim tapdaq altında qalmağa məhkumdur. Hadi fəxr və sevinclə bildirir ki, türk oğlu öz namusunu əldəki siyirilmiş qılıncla, dildəki iman, ədalətlə daim hişz edib, qoruyubdur. Odur ki, onlar, dünya atəşə dönsə də, qorxmurlar. Çünki döyüşdə bərkiyiblər:

*Qorxmarız düşməndən əsla, dönsə dünya atəşlə,
Hər zamanda etmişiz qovğa qövi-şahan ilə.
Ta əzəldəndir cahanda şanlıdır tariximiz,
Zişərəf bir millətiz tarixdə bürhan ilə.*

*Qorxmarız meydani-qovğadən, əmin ol, ey əduv!
Torpağın üstü cəhənnəm olsa da vulkan ilə
Daima əlayi-şam etməkləyə amadəyiz
İştə milyonlarla hazır can ilə, qurban ilə.*

Türk oğlu bütün döyüşlərdən şucaətlə çıxdığından düşməne meydan oxuyur. M.Hadi şerinin hər kəlməsində öz gücünə, qüdrətinə inamdan doğan daxili və tükənməz qürur, cəsarət, əzəmət hakimdir:

*Atəşi-iddiyəyi söndürməkləyə həp hazırsız,
Atəşin bir qeyrət ilə, atəşin bir şan ilə!..
İştə bax! Türkün hilal bir nuri-bəxşi-şərqdir,*

*Şərqi tənvir eyləriz əlbət məhtəban ilə.
Millətim uğrunda çıxsə belə qəbrim qarşıma,
Qəbrimə qarşı qoşardım çöhreyi-xəndan ilə.*

Məhəmməd Hadini vəcdə gətirən bir də Türkün, Azərbaycanın yüksələn hilalının bütün Şərq aləminə bir nur bəxş edəcəyi inamıdır. Odur ki, o, millətin və vətənin səadəti yolunda qarşısına qəbri çıxsə belə, yenə əzmlə, sevinclə, gülər üzlə yoluna davam edəcəyini bəyan edir.

Şair inanırdı ki, vətən və xalqın azadlığı, səadəti və işıqlı istiqbalı yolunda gedən qurbanların adı əbədi, diri olmaqla ruhları «behişti-ələda»dır. Həmin fikri o, 1918-ci ildə Bakıda törədilən mart qırğınlarının və azadlığımız uğrunda mübarizə qurbanlarımızın, Bakının azad edilməsi zamanı şəhid olan türk əsgərlərinin xatirəsinə həsr etdiyi 31 mart 1919-cu il tarixli "Şühədayi-hürriyyətimizin ərvaheenə ithaf" (12) şerində belə əsaslandırır:

*...Müəbbədən diridir namunuz bu dünyada,
Sizin də ruhunuz uçsun behiştə-ələda.
Bizi xilas edərək pənceyi-əsarətdən
Nicatbəxş olaraq dəsti-əhli vəhşətdən.*

*Çəkildiniz əbədi xüldzari-rəhmanə,
Behişt-i-rəhmətə, yəni diyari-rəxşanə.
O xuninizlə açıldı bəhari-hürriyyat,
Sizin də yurdunuz olsun behişt-i-ülviyyət*

Bütün bu şərəf və ləyaqətə şəhidlər ona görə layiqdirlər ki, millətimiz, məhz onların sücaətləri sayəsində "şərəfli istiqlal, həyati-püriqbal bulub...".

Əhməd Cavadın Azərbaycandakı Osmanlı şəhidlərinə müraciətlə yazdığı "Qalx" (13) şeirində də Azərbaycan türklərinin azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda canından keçən qan qardaşlarının ruhları qarşısında sonsuz minnətdarlıq duyğusu ifadə edilir. Bu duyğu şəhid məzarlarını dəstə-dəstə ziyarətə gələn azərbaycanlıların qədrşünaslığında da, "hər üçü, dördü baş-başa verib" qərrib ruhların "dərđini dinləyən" qızlarımızın ninni söyləmələrində də, "çarıqlı, sadədil köylü"nün yalnız məzara bir hörgü hörməsində öz ifadəsini tapıb. Azərbaycan torpağı "qüdrətin şəhid qanından bitirdiyi sayagəlməz lələrlə" bir daha müqəddəsləşməklə yanaşı, bəslənən amallar, görülən rüyalar həqiqətə çevrilməkdədir:

*Sənin qanındanmı düzlərdə böylə
Qüdrət bitirmişdir sayılmaz lələ.
Dost elindən qopdu bir yanıq nalə
Yoxsa o naləni ruhumu söylər?!*

*Keçərkən göylərdən bir qatar durna,
Ağlar buraxdığı gözləri sorma!
Qalx, doğru çıxmaqda gördüyün rəya,
Bəslədiyən amal bu gün gülümsər!...*

Lakin qanımıza susayan bədxahlar Azərbaycan türklərinin bu cavan istiqlal quşunun qol-qanadını qırıb, məhv etmək üçün dünyanı heyrətdə qoyan vəhşiliklərə əl atır, milli müqəddəratımızı və Vətənimizi daim təhdid edirlər.

Poeziyası düşmənə nifrət, mübarizəyə çağırış dolu bir hayqırtı ilə diqqəti cəlb edən şairimiz Ümmi Gülsüm "Yolunu bəklərdim!" (14) şeirində Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana qardaşlıq yardımından minnətdarlıq duyğusu ilə danışılır. Şeirin əvvəlində verilən qeyd fikrimizi təsdiq edir. Qeyddə deyilir: "Bu şeir bir il qabaq mart hadisəyi-ələməsindən Azərbaycan Türk İslamlarının yaxasını düşmən əlindən almaq və ölümdən qurtarmaq üçün qardaş, arkadaş - deyə dəyə, tərə, dağ, daş aşaraq yardıma gələn şanlı Türkiyə ordusuna ithafən yazılmışdır".

Şərdə ana yurdun düşmənlər əlində ağlar günə qalması, ulu bir türk elinin xanımının qəddarlıqla dağıdılması, yandırılıb-yaxılması, qəhrəmanların ləpə vuran qan içində çabalayaraq can vermələri, qız-gəlinlərimizin öz namusunu qo-ruyaraq düşmən əlindən qurtulmaq üçün çöllərə düşməsi və s. faciəli mənzərələr təsvir edildikdən sonra belə bir tarixi həqiqət nəzərə çatdırılır ki: Ey Qafqaz İslam Ordusu!

*İştə gəldin, gözlərimin yaşlarını qurutdun,
Nəvazişin ovunmayan qərrib ruhu oxşadı.
Heç ölçüyə sığınmayan dərdlərimi ovutdun,
Qara günüm hilalının işığıyla parladı.
- Artıq bana nəsib deyil şadlıq, sevinc, - deyərkən
Gəldin, aldın yürəgimi, - ağılama, gül, - dedin sən.*

Bütün bu minnətdarlıq duyğusu Azərbaycanın səadətinin parlamasında türk hilalının işığının məşələ dönməsindən, Qafqaz İslam Ordusunun dar günümüzdə xalqımıza etdiyi misilsiz köməkdən irəli gəlir. Burada yurdumuzun azadlığının, xalqımızın istiqlaliyyətinin əbədililiyinə də dərin inam var. Həmin inamı türk xalqlarının bir-birinə dayaq, arxa və kömək durması, onların azadlıq eşqi və mübarizlik əzmi daha da möhkəmləndirir. Bu inam yurdumuzu şimaldan hədələyən Denikin ordusuna və ümumən, Sovet Rusiyasından gələn təhdidlərə qarşı yazılan əsərlərdə də özünü göstərir.

Ümumi Gülsümün "Çəkil, dəf ol!" (15) şeirinin qəhrəmanına ruh, qüvvət verən amillərdən biri onun azadliyi, başını qaldıranda yuxarıda daim türk hilalını görməsidir. Dünyaya gözünü əsirlikdə açmayan qəhrəman "o gözəl camalı", yəni türk hilalının üzünü görərək ona tapındığı üçün düşməne qətiyyətlə bildirir ki, "yadlara aldirtmanı gözəl vətəni". Yazıqlıq, qorxaqlıq hissləri ruhuna yad olan bu qəhrəman üzünü Denikinə və bolşevik təhlükəsinə tutaraq onlara belə xəbərdarlıq edir:

*Ey buzlu şimaldan qopan ruzigar!
Toxunma qəlbimə, atəşi parlar.
Saqın, gəlmə, səni nəfəsim boğar,
Dəf ol, vətənimdə görəməm səni...*

*Ey murdar cöhrə, sən ey mənhus şimal
Sevgilim deyilsən, qarşımda durma!
Niğrətim var sana, bana yaxlaşma,
Kinlərim məhv edər qarşı gələn!*

Həmin günlərdə xalqın mübarizə əzminin yüksəkliyi Əhməd Cavadın "Denikin və Gəncə" (16) məqaləsində də görünür. Məqalədə göstərilir ki, Denikin sərhadlərimizə yaxınlaşması əhali arasında böyük həyəcana səbəb olub. Ancaq "ruh düşkünlüyü yoxdur. Kimə sorsanız, heç bir fədakarlıqdan çəkinməyəcəyini böyük bir mətanət ilə söyləyir..."

Xalqın bu cür mübariz əhvali-ruhiyyədə olması, qələbəyə inamla öz istiqlalını və vətəni müdafiə əzmi Əhməd Cavadın hələ bir il əvvəl, düşməne müraciət və təhdidlə yazdığı "Gəlmə" (17) şeirindəki ideyanın və aşağıdakı misraların əsaslı olduğunu təsdiq edir:

*Sən ey gözlərimə batan quruntu,
Sağlam bir imana səndən nə qorxu!
Bəslərsə vicdanlar pək böyük duyğu,
Yenilməz qələdir hər vicdan, gəlmə!*

Vətənin dar günündə bütün sağlam qüvvələr, o cümlədən ictimai-ədəbi fikir azadlıq və istiqlaliyyətimizin qorunması ideya və amalı üzərində köklənmişdi. Bu da xalqın milli mənlilik duyğusunun, torpağa sahiblik hissənin və mübarizlik ruhunun yüksəkliyindən irəli gəlirdi. Təsədüfi deyil ki, həmin günlərin möhrünü daşıyan əsərlərin qəhrəmanı qoruduğu vətənin qədr-qiyətini çox gözəl bilir.

1919-cu il sentyabrın 15-də Bakının azad olunmasının bir illiyi təntənə ilə qeyd edilmişdi. Həmin gün xalq onun bu xoş günü uğrunda canından keçən şəhidlərin məzarını ziyarət edərək orada odlu çıxışlar etmişdi. "Yaşıl qələm" ədəbi dərnəyi tərəfindən çıxış edən gənc şair Əhməd Cavad (18) bildirmişdi ki, o və qələmdaşları ilhamlarının bütün gücünü bundan sonra da, xalqın ürəyində azadlıq və istiqlaliyyət abidəsinin daha əzəmlə ucalmasına, bu inamın güclənib rəvnəqlənməsinə sərf edəcəklər.

Keçirilən bayram tədbirlərini və cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai-milləti və mənəvi prosesləri, qarşıda duran gələcək vəzifələri təhlil edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Qurtuluş günü" (19) məqaləsində yazırdı:

"Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbində milliyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğu məlumdur. Fəqət, imdi anlayırıq ki, bir alay əsgərin milli nəğmələrlə ötürək bir dəfəlik keçisi mətbuatın on sənəlik propaqandanı əhali üzərinə daha böyük bir təsir buraxır.

Gənc şairimiz (Əhməd Cavada işarədir - A.B.) şühədanın məzarı üzərində əhd ediyordu ki, kəndi nəşidləri ilə ədib və mühərrirlərimiz millətin yürəklərində abidələr tikəcəkdir. Şühədayı unutmayacaqlardır.

Öz cümhuriyyətində öz əsgərlərinin rəsm-keçidini öz hökuməti, öz rəcali vasitəsilə qəbul edən, öz ordusunun öz generalları, öz zabit və öz nəfərlərindən təşkil etdiyini xalq bir yıl əvvəl yas və hərmənarla basıq olan qəlbi bu yıl o qədər açılmış ki, ruhunun tərcümanı olan şairlər artıq qəsiq deyil, fəsih və bəliğ bir lisanla ona qarşı ərzi-əfkar edə bilərlər.

Əvət, ey millətin lisanül-qeybi olan şairlər, ədiblər, millətin əməllərini, ülvi niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təlqin ediniz. Gənc ordumuz bu ülvi toxumların saçılacağı yurdu-muzu qoruyacaq, o böyük duyğuların zərfini təşkil edən köksləri qabardacaqdır."

Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi

TÜRKÜN NƏĞMƏSİ

Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
 Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?
 Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədəz olmaz,
 Məfkurə yolunda tökülən qan hədəz olmaz,
 Qiymətli olan xuni-şəhidan hədəz olmaz,
 Dul qalmış olan noheye-nisvan hədəz olmaz,
 Bax sən sonuna, himməti-türkan hədəz olmaz,
 Bədbəxt olan əfğani-yetiman hədəz olmaz.
 Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
 Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?

Qan ilə qazandıq zəfəri, verməyiz əldən,
 Xof eyləmədik atəşi-dəhhaşə-dövəldən,
 Bir zərrə belə qorxmayırız dəst-əcəldən.
 İstərsə cahan çevrili, varsın da təməldən,
 Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən
 Türklər geriyə dönməyəcək müslih əməldən.
 Yüksək yaşamaq istər ikən cümlə miləldən:
 Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
 Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?

ŞÜHƏDAYİ- HÜRRIYYƏTİMİZİN ƏRVAHINA İTHAF

Sizin məzarınız iştə qülubi- millətdir!
 Bu sözlərim yürəgimdən qopan həqiqətdir.
 Sizi unutmayacaq şanlı millətim əsla,
 Əmin olun buna, ey zinəti-cəhani-vəfa.
 Sizinlə buldu bu millət şərəfli istiqlal,
 Sizinlə buldu bu millət həyatı püriqbal.
 Bu günlər etmədə əhli-vətən sizi dəryad,

Salamlayır sizi iştə bu milləti-azad.
 Müəbbədən diridir namınız bu dünyada,
 Sizin də ruhunuz uçsun behiştə-ə'lada.
 Bizi xilas edərək pənceyi-əsarətdən
 Nicatbəxş olaraq dəsti-əhli vəhşətdən.
 Çəkildiniz əbədi xüldzari-rəhmanə,
 Behiştə-rəhmətə, yəni: diyari-rəxşanə.
 O xuninizlə açıldı bəhari-hürriyyət,
 Sizin də yurdunuz olsun behiştə-ülviyyət.

Bakı, 31 mart 1919.

ZƏFƏRİ - NƏHAYƏYƏ DOĞRU...

Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
 Əsgər olmaq fərzdır hər mömünə Quran ilə.
 Əsgər olmaq bir şərəfdır türk üçün, islam üçün,
 Əsgəriyyətlə yaşar millət həyatı şan ilə.
 Ən işıq bir ömr istərsək günəş altında biz,
 Durmalı iddiayə qarşı qeyrəti-rəxşan ilə.
 Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu
 Öldəki süyfü-şücaət, dildəki iman ilə.
 Qorqmayız düşməndən əsla dönsə dünya atəşə,
 Hər zamanda etmişiz qovğa qövi-şahan ilə.
 Ta əzəldəndir cahanda şanlıdır tariximiz,
 Zişərəf bir millətiz tarixdə bürhan ilə.
 Qaçmayız meydani-qovğadan əmin ol, ey əduv!

Abbasğa Qayıbov (Nazir)

MİRALAY CƏMİL CAHİD BƏYİN MƏDHİNDƏ

Sənin ey sərvəri-vala, münnin Kirdigar olsun,
 Pənahın rəhməti-həqqi, şəfəqqət Pərvərdigar olsun.

Vücudi-pakini lütfi-Xuda hifz etsin afətdən,

Sənə tale həmişə dəstgiri bəxt yar olsun.

Edibsən dörd sənə millət yolunda himməti-qeyrət,
Sənə ey cani-millət, mərhəbalar səd həzar olsun.

Çəkibsən rəncü-zəhmətlər, əziyyətlər, məşəqqətlər,
Bu niyyətlə ki, qövmi-türk sahibi-iqtidar olsun.

Daha göstər həmiyyət, ərşə yüksəlt türk növrəğin,
Sənin üçün şövkəti izzət, bizim üçün iftixar olsun.

Edəməm şərh-i-övsafi-Cəmilin etməyə cürət,
Budur ki, təbi-qasir aciz, şərmsar olsun.

Bu tazə məsnədin təbrik birlə gözlərəm ümmid,
Əhali içrə asayış, müəssis bərqərar olsun.

Saralmış xüfşsal zümlə gülzarı islamın,
Axır sərçəşməyi-ədlin ki, sərsəbz abdar olsun.

Saqında Əhmədi-Həmdi, solunda həm Həsən Fəhmi,
Bu qeyrətli mücahidlər həmişə payidar olsun.

Bunu yazmağa etdi hissi-türkiyyət məni vadar,
Sənə bəs türklüyün adından bu şerim yadigar olsun.

Qazağın şairi Abbas Qaibzadə Nazirdən,
Səmimi-qəlbədən ərzi-salami-bişumar olsun.

İyul 1918-ci il

Məhəmməd Əmin Oğlu Salman Mümtaz

ÖYÜN, MİLLƏT

Yavəran həzrət şəhriyaridən Qafqaz İslam Ordusu Baş komandanı, Süpəhsalar-əziz dövlətli fəriq Nuru Paşa həzrətlərinə ithaf olunur (20).

Öyün, millət ki, iltafı olub şövkətli sultanım,
Hilalın haləsi qılsın əhatə Türk atanın.

Təfaxür eylə, ey millət, muradın hasil oldu,
 Daha əflakə yüksəlməz əninü-ahü-əfganın.
 Ziyasız rus zülmündən o yüksək ruhun ölmüşdü,
 Tuturdu şişəyə hərdəm şərabi-nab tək qanın.
 Qızılgül tək açıl, gül, gör ki, türkün şanlı ordusu
 Rəvaq-ərşə nəşəb etmiş, Böyük Osmanlı ünvanın.
 Səmayə doğru Toğrul tək, sən ey Türk oğlu, uç, yüksəl
 Ki, sənsən şanlı övladı şərəfli əski Türkanın.
 Bulud altında qalmışdı əgərçi kövkəbi-bəxtin,
 Gör imdi nücumzahtək hilalın nücumu tabanın.
 Görək Tağ-Məqrənsdən açılın türk toğrası,
 Mələklər zib-duş etsin ləvasın al Osmanın.
 Bütün mümtaz ellərdən olar türk milləti Mümtaz,
 Sürər bundan sonra türklük şərəfli-şanlı dövrünün.

Um Gülsüm

YOLUNU BƏKLƏRDİM!

Bu şer bir il qabaq qanlı mart hadisəyi-ələməsindən Azərbaycan Türk müsəlmanların düşmən əlindən xilas etmək və ölümdən qurtarmaq üçün qardaş, arkadaş deyə, dərə, təpə, dağ, daş aşaraq yardıma gələn şanlı Türkiyə ordusuna ithafən yazılmışdır.

Yürüyürkən ölüm saçan fırtınalar önündən,
 Uçqun dərələrə uçdum, tiyələrə dırmandım.
 Baxdım ki, yox xilas yeri fəlakət cəngindən,
 Qara yaşlar anma yenir gözlərimə çarpmadı,
 Pək səmimi bir məhəbbət bir an bəni saxladı.

Görüyordum ağ dümanlar, qara sislər altında
 Türk elinin səadəti, xanimanı yaxılır.
 Ləpə çalan qan içində, girdabların ağzında
 Qəhrəmanlar çabalayır, mərd igidlər can verir.
 Of, sevgili yurduğazım, tayanmam bu kədəre,
 Tayanmam cigərimi parçalayan zəhərə.

Yaşayamam səndən iraq, dözəməm o hicrana,
 Yaşayamam, annəciyim, bən çəkəməm o dərdi.
 Heç sonməyən kinlərimlə yüzi qara düşməne
 Alov saçan dodaqlarım bəd dualar söylərdi.
 Şaşqın-şaşqın düşüyordum və qalxınca yürürdüm,

Düşmən bəni izlədikcə namusumu sürürdüm.

Qəlbi yanıq sızlayaraq gözdüm vəhşi çölləri
Köksümdə uyutdurdum böyük arzu, böyük kam.
Boğularaq, inləyərkən rübabımın telləri,
Həp dağlar da səslənirdi həp: intiqam, intiqam!
Dinlədikcə o səsləri bənə qarşı anlardım,
Bir qurtuluş ümidilə izlərini arardım.

Nerdə bənim ardı-önü düşmən kəsən qılıncım?
Neredədir, yigit qardaş, nerdə bəklədiyim?
Neçün susmuş biləklərim, nerdə bənim o gücüm?
Neçün gəlməz böyük ordu, neçün gəlmir sevdiyim?
Yuca dağlar, arzumuzun salamına əgilin,
Bəni qurtarmaya gələn dostlarıma yol verin.

İştə gəldin, gözlərimin yaşlarını qurutdun,
Nəvazişin ovunmayan qərib ruhu oxşadı.
Heç ölçüyə sığınmayan dərdlərimi ovutdun,
Qara günüm hilalının işığıyla parladı.
Artıq bana nəşib degil şadlıq, sevinc, - deyərkən
Gəldin, aldın yürəgimi-ağlama, gül, - dedin sən.

BU YILKI MAYISDA

Türklük eşqilə qəlbi çarpanlara!
O günləri ovunmadan, gülmədən
Ağladım ağlayan Türkün dərdinə.
Bu yilki yazda bir nəşə bilmədən
Yanardım yaxılan yurdun oduna.
Elimin baharı, həyatı sönmüş,
Qönçəsi, nəğməsi yasa bürünmüş.

Qoynunda inləyən bəni-bəşərin
Acıqlı halına gülər təbiət
İnsanlar uğrayan müsibətlərin
Acısını bilməz, umar səadət.
Qanlı torpaqlar üstə lalələr bitər,

Əninlərə qarşı bələlər ötər.

Ağ yüzləri qarartmış yoxluq qarası,
Açıq alınlara kölgə salmışdı.
Ağlardı yurdumun bağı, bağcası
Gözü yoxsulluğun dərdi almışdı,
Türkü söylənməz olmuşdu o vədə,
Yox qızları köyün tarla başında, ah.

Sevimli bir gözəl mayıs günündə
Təqrib etmişdi ikinci çağı.
Dolaşırdım yaşıllıqlar içində
Könlümü ovladı bir gül yarpağı.
Güllüklərə baxdım, təsəlli buldum,
Dağılmış yurdumun şairi oldum.

Qəlbimin dərini ovutmaq üçün
Dinlədim bu zaman bülbül səsinə.
Tanırdım zövqünü bütün gəncliyin,
Ümüdlü bir duyğu güldürdü bəni.
Hər çiçək yarpağı bəncə bir şeir,
Hər qönçə ruhuma nəşələr verir.

Mələşən quzular indi tərədən
Axacağa doğru, quyu başına.
Yürəgim şadlandı bilməm ki, nədən
Baxınca yurdumun hər bir daşına.
İçimdən bir səda söylədi bana,
Xoş xəbər verirəm şimdiki bən sana;

Ağlama, gözlərin ziya görəcək,
Firqətsiz vüsalın dadı bilinməz.
Gəlir bir zaman ki, yüzün güləcək,
Qaranlıq olmazsa, yıldız görünməz,
Ruhunu oxşayar sevdigin gözəl,
Boynuna sarılır qayeyi-əməl.

Səfa ümidilə cəfa gəlirsə,
Ağlama, hər cəfa səfa bəklədir.
Ümidini kəsmə, bəla gəlirsə,

Ağlama, yurdunda şənliklər olar,
Qaranlıq üfqündə bir günəş doğar.

Bundan sonra artıq degilsən məhkum,
Atılan addımlar haqqa doğrudur.
Yürüdüyün yollar degil uçurum,
Hakəm yalan degil, bu gün doğrudur.
İləridədir sənin aydın günlərin,
Vüslətini bəkləmədə dilbərin!

Talibzadə Abdullah Şaiq

NEÇİN BÖYLƏ GECİKDİN?

Sənsiz qəlbim qırıq, sönük, çeynənmiş, xırpalanmış,
Ömür şüşəm daşa dəymiş, həyatım parçalanmış.
Qırıq bir saz kimi sızlar qanlı, yorğun telləri,
Yakılar da, yakar bütün qayğı vurmuş elləri.
Şu vətənin öksüzləri, gəlinləri, dulları,
Göz yaşıyla sulamış hər keçdiyiniz yolları.
Yolunuzu bəkləməkdən bənizləri saralmış,
Həç gəlmədin. O şən, gülər ürəkləri qəm almış.
Sən gəlməsən, dolumsanmış ürəklər həç şad olmaz,
Sən gəlməsən, xərəbaya dönən qəlb abad olmaz.
Sən gəlməsən günəş doğmaz, ümid gülüm açılmaz,
Dodaqlarım gülməz, sönük baxtım nur saçılmaz.
Başqasını istəməm də, ey türk, çapuk sən gəl, sən,
Bəkləməkdən yoruldum, eh, işlə gec qaldın, nədən?
Yollarına daşmı qalanmış? Ya azğın quldurlar
Burakmıyor? Daş, dəmir, ya polad olsa da onlar,
Ürəyində şölələnən mətin, qızğın atəşlə
Yak onları, ərit, söndür, çeynə, boğ, əz, xırpala,
Xain, alçaq düşmənlərə qol gücünü hər göstər.
Aç yolları, çapuk gəl ki, qəlbim səni pək istər.

YENİ AY DOĞARKƏN

(Türk bikeləri qiyafəsində alicənab bir qadın)

oğlu Yavuz yeni doğan ayı göstərərək.)

Oğlum, Yavuz, o alaca buludlardan az uzaq
Gül yanaqlı, ağ bənizli, yeni doğan aya bax!
Almas kiprikli gözlərin nasıl dikmiş üzünə,
Nur saçaqlı saçlarını dağıtmış üz-gözünə,
Adaxlı bir gəlin kimi süsəni, sevimli, dilbər,
Bax nə qədər yaxışmış da canında yeddi ölkər.

Yavuz.

Anacığım! Bən günəşi aydan, yeddi ölkərdən
Çox sevirəm, lakin bilməm şu aya bən baxarkən
Neçün əski diləklərim dalğalanır gözümdə?
Neçin tatlı, uğurlu bir duyğu doğar üzümdə?
Neçin bu ay ruhuma pək uyğun, munis görünür?
İçim, dışım günəş kimi neçin nura bürünür?
Neçin bu ay gözümdə bir dilək qədər sevimli?
O əski ay bunca parlaq, şux baxışlı deyildi.
Söylə, bu ay, anacığım, nə oldu, nədir o hürr idi?

Qadın

Yavrum! Onu mələklər həp yıldız-yıldız doğardı,
Bax, o ayın bölüyüdür parlaq o yeddi ölkər,
Hər birisi bir ay kimi, günəş kimi nur saçar.
«O ölkərin hər birisi bir igidin yıldızı»,
«— Ya, benimki hankısıdır?»
«— Pək parlaq o qırmızı».
«— Ölkərlər, anacığım, bax nə qədər ufaqdır!
İşıqları pək sönük, həp bir-birindən uzaqdır.
Bən istərəm, yeddi ölkər qovuşsun bir-birinə,
Üzərimizə günəş kimi doğsun, ölkər yerinə.
Şu günəş həp doğsun da heç həqq eşqinə sönməsin!
Şən-şən yurdlar bir qaranlıq məzarlığa dönməsin.
Bən istərəm ki, şu günəş yıldızları dikəltsin!
Üfüqlərə çökən qara buludları inlətsin!
Bən istərəm, şu günəşə bütün yer-göy tapınsın,
Qurd, quzu həp bir otlasın, bir yatağa sığınsın.
Dörd yanımda ildırımlar çaxsın, şimşək oynasın.
O günəşdir iştə bənim taleyim ölkəri.»

Oylə isə öyklü oğlum, ayı, yıldızları
Bir-birinə bitişdirib uğurlu bir günəş yap!

Qadın

Əhməd Cavad

BİSMİLLAH

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdü iləri əsgər, Bismillah!
O, Xan sarayında çiçəkli bir qız
Bəklilər bizlərdən zəfər, Bismillah!

Ey döyünən ürək, dumanlı şəhər,
Bilirmisən bu zor gurultu nədir?
Aç sisli qoynunu: Ordumuz gəlir,
Nişanlın qoynuna girər, Bismillah!

Ey hərbin taleyi, bizə yol ver, yol!
Sən ey gözəl dəniz, gəl Türkə ram ol!
Sən ey sağa, sola qılınc vuran qol!
Qollarına qüvvət gələr, Bismillah!

Ey Bakı, sən qorxma, gəldik-gələli
Səninçin atıldıq daim iləri.
Sağ qalanlar annələrə təsəlli,
Şəhidlərin ruhu gülər, Bismillah!

Ey düşmən, alının yazısı qara,
Öldürməz bizləri vurduğun yara.
Yolladığım qurşun ərmağan sana,
O kirli alını, öpər, Bismillah!

Sən mərd olub dursan qarşımda əgər,
Qudurğan saçmalı növbətin keçər.
Saxlandığın topraq qanını içər,
Yurdum olmaz sana, sipər, Bismillah.

Yurdumuzda bizə meydan oxuyan,
Murdar cəmdəkləri murdar qoxuyan,
Tənbur səslərini uzaqdan duyan
Düşmənimiz aman istər, Bismillah!

EY ƏSGƏR

Ordumuza ərməğan

Dağa, daşa sancağını öpdürüb,
Duman kimi bu dağları bürüyün!
Dənizlərə salam rəsmi yapdırıb,
Göglərdəki bulud kimi yürüyün!

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümsəyir doğan günəş yüzinə!

Baş əgdi, bax, toplarının səsinə,
Yad ellərin yıldırımını, şimşəgi.
Orğun kimi qurumağa başladı
Səni görən cəlladların biləgi!

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümsəyir doğan günəş yüzinə!

Arslan kimi saldırdığın düşməne
Ər oğlu ər olduğunu göstərdin!
Fələk bu gün uymuş sana, deyir ki,
Türk əsgəri, sən böyləmi istərdin?!

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümsəyir doğan günəş yüzinə.

Xəlifənin fərmanına baş əgib,
Məzlumların imdadına yetişdin,
Qaranlıqda süngü sana yol açdı,
Sən o yoldan muradına irişdin!

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümsəyir doğan günəş yüzünə.

Ey türk, sənin hansı dindən olduğun
Mınarəyə buyur, bizə söyləsin!
Eşitməyən qulaqlara səsini
Əsən yelə buyur, xəbər eyləsin!

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümsəyir doğan günəş yüzünə!

Şu qarşıkı duman çıxan bacadan
Sən gəlmədən iniltilər çıxardı.
Geciksəydin, məzlumların fəryadı
Yeri, göyü, kainatı yaxardı.

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümsəyir doğan günəş yüzünə!

Ey Türk, bana sevda çiçək bu şeylər
Göydə hilal, yerdə sənin bayrağın!
Durnalardan göndərdiyim salamı
Gətirdimi sana ana toprağı?

Yürü, yürü yatan günəş izinə,
Gülümsəyir doğan günəş yüzünə!

QALX!

Azərbaycandakı Osmanlı şəhidlərinə

Qalx, qalx; sarmaşıqlı məzar altından!
Gəlmiş ziyarətə qızlar, gəlinlər.
Ey karvan keçidi, yollar üstündə
Hər gələn yolçuya yol soran əsgər!

Qovduqların sənin: yabançı xanlar,

Qurtardı ölkəmi tökdüyün qanlar.
Bax, nasıl öpməkdə tozlar, dumanlar,
Qərib məzarını; bən də bərabər!..

Sənin qanındanımı düzlərdə böylə,
Qüdrət bitirmişdir sayılmaz lalə?
Dost elindən qopdu bir yanıq nalə
Yoxsa o naləni ruhunmu söylər?!

Keçərkən göylərdən bir qatar durna,
Ağlar buraxdığın gözləri sorma!
Qalx, doğru çıxmaqda gördüyün rəya,
Bəslədiyin amal bu gün gülümsər!..

Çarıqlı qardaşın, sadədil köylü
Yalnız məzarına bir örtük ördü.
Toplanıb baş-başa hər üçü, dördü
Hər gün köylü qızlar dərđini dinlər!

NURU PAŞA HƏZRƏTLƏRİ ŞƏRƏFİNƏ BÖYÜK BİR ZİYAFƏT

10 təşrinə-sani yekşənbə gününün axşamı Bakı şəhər əhalisi tərəfindən qəhrəman ordumuzun şanlı komandanı Nuru paşa həzrətləri şərəfinə yay klubunun zalında böyük və mətnətən bir ziyafət verildi.

Klubun içi və dəhlizləri gözəl və pürqiyət xalılar ilə döşənmiş, divanları dəxi ay-ulduzlu al bayraqlarla bəzənmiş idi: yuxarıda böyük musiqi orkestri, aşağıda da həm Osmanlı və həm Azərbaycan türklərinə məxsus milli sazəndə və xanəndələr tərənnümsaz olmaqda idilər.

Hökumət əhliindən ümum nazirlərimiz baş nazir ilə bərabər, şəhərimizin bütün böyük məmurları, ümum zabitan əfəndilər, İran konsulu cənabları, ziyalıları-mız, böyük tacirlərimiz və sair əyan və əşraf ziyafətdə hazır idilər.

Nuru paşa həzrətlərinin salona vürudi əsnasında musiqi orkestri tərənnümsaz olub məclis əhli səfbəsteyi-əhtiram durub Paşa həzrətlərini səmimiyyətlə salamladılar; bədə hər kəs miz başında özünə məxsus olan yerini tutub, ziyafət başlandı.

Yemək əsnasında Baş nazirimiz Fətəli xan Xoyski həzrətləri birinci olaraq bəliq bir nitq söyləyib Azərbaycan türklərinin bəndi-əsarətdən xilas ilə naili-səadət olması yolunda tökülən Osmanlı türk qanına işarə ilə "Bu qan və bu qan tökülən mübarək yerlər heç bir vaxt unudulmaz və xatirdən çıxmaz" buyurdular, bədə Nuru Paşa həzrətlərinə müraciətə idareyi-kəlam edərək Azərbaycan türklərinin təşəkkürat əmiqənələrini Paşa həzrətlərinə bildirib qədəh qaldırdı. O halda bütün həzar ayağa duraraq müzəffər və şanlı komandanımız Paşa həzrətlərinin şərəfinə şərbətnuş olub sürətli alqışlarla izhari-məsərrət və şadimani etdilər.

Həqiqət, bu böyük məclisdə hamının, bəxusus Bakı əhlinin olmazın dərd, möhnət, bəla və zillət çəkdikləri və olmazın həqarətlərə düçar olduqları ağarmış saç-saqqallarından, solğun çöhrələrindən, məhzun gözlərindən bəlli olan üzlərində bu axşam o qədər bəxtiyarlıq və bundan dolayı o dərəcə şükr və səna ələimi peyda və həvida idi ki, keçmiş qara günlərin fəna təsirləri bu gün nail olduğumuz ağ gün-lərin sürurbəxs əsərləri müqabilində unudulmaq üzrə olduğu aydın və aşkar idi!

Net! Fəna təsirlər unudulur, fəqət o təsirləri büraxan qara günlər unudulmaz: onları unutmaq üçün ya filosof olmalıdır, ya laübalı!...

Nə qərib təsadüf:

Təqribən bir il bundan əqdəm, bu gün ay-ulduzlu türk bayrağı ilə donadılmış olan bu salonda bolşevik Suxarçev, Nikolay Romanova məxsus bir hakimüstəbid vəziyyətini alaraq, hüquq-siyasiyyə və insaniyyələri xüsusunda ağır açmağa "cürət" edən Bakı müsəlmanlarını təhdid yolu ilə: "Bakıda daşı daş üstə qoymaram!" - deyərə meydan açıyordu.

Buna qarşı olaraq Şurayi-Milli rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin yoldaşı-mız: "Əvət! Biz istirdadi-hüquq yolunda mübarizə edəriz, nəticədə bizə ya istiqlaliyyətimiz qalar, ya uçurulmuş daşlar! Fəqət əmin olunuz, müvəqqəti müzəffəriyyə sizin üzərinizdə olsa da, daimi zəfər bizimdir!" - deyərə gələcəkdən xəbər vermişdi. Bu axşam Rəsulzadə cənabları öz səlis nitqində bu fəqərəni yada salıb qanlı və həqsəkən Suxarçevlərin rəcəz oxuduğu bu meydanda bu gün daimi və azim bir türk zəfərinin bayram edilməsinə işarə ilə haqq sözün haqq yerinə düşməyindən dolayı izhari-məsərrət və məmnuniyyətlə eylədi.

Net! Əgər Suxarçev bu axşam klub salonuna bəznəzər yetirib də bu al bayraqları, bu şanlı komandanları, bu qəhrəman zabitləri, bu cəsür əsgərləri, bu başaş və bəxtiyar çöhrələri görsə idi, hədəsinin nə qədər gülünə və bica olduğunu özü də etirafa məcbur olardı.

Rəsulzadə nitqinə davam edərək siyasi üfəqdə qara buludlar görünən kimidir, lakin bu qara buludlara qarşı Nurularımız zülmətşəkən nuru var, - dedikdə bütün əhli-məclis ayağa qalxıb Paşa həzrətlərini xüsusi bir təzim və təcil ilə alqışlamağa başladılar.

Bir ildən bəri əziz müsafirimiz və keçirdiyimiz qara günlərə bizimlə bərabər şərik olan Rövşəni bəy həzrətlərinin bəliq nitqi o qədər yanıqlı və o qədər atəşin idi ki, hazırın üzərində böyük bir təsir buraxdı: qayeyi-amalımıza yetmək, istərdəd edilmiş hüququmuzu son qüvvəimizlə saxlamaq və bu yolda hər bir fədakarlığa hazır olmaq üçün bu gecənin şərəfinə yəmin lüzumundan bəhslə əhli-məclisin ruhunu yüksəldirdi.

Hazırın aramızda oturan bir zətin nitqinə müntəzir görünürdü; bu zətin illərdən bəri eşitmədiyi səsinə eşitmək, fikrini bilmək, nəzəriyyəindən xəbərdar olmaq istəyirdi. O möhtərəm zət sevgili ustadımız Əhməd bəy Ağayev idi ki, nitq söyləmək üçün yerindən qalxarkən salonda dərin bir sükunət əmələ gəlib hər kəs bütün diqqətini ona tərəf ətf etdi.

Əhməd bəy nitqində bəzilərinin gözlədiyi atəş yox idi, amma həqiqi bir səmimiyyətlə vardı: "Bən Bakımı İstanbulda və İstanbulu Bakıda görüb də özümü o qədər bəxtiyar görürəm ki, daha ölsəm ol qədər də qəmim yoxdur, dünyadan kam almış kimi yəm" - kimi sözləri o, səmimi bir lisan və lisan hal ilə söyləyirdi ki, eşidənlər dəxi özünü Əhməd bəy kimi bəxtəvər və bəxtiyar hiss edirdilər.

Biz Əhməd bəyin nitqini icmala cəsəret etməyib, tamamilə qəzetəmizdə dərc üçün lütfə bizə göndərmək ümid və üstədasinə oxucularımızı səbrə dəvət edirik.

Bu qədər nitq və alqışlara cavab olaraq Nuru Paşa həzrətləri gözəl İstanbul şivəsilə ruhumuza ləzzət verən və məzmunca qəlbimizi bir taqım əndişələrdən təmiz qılmaqla sürur və şadimani-binəhayətimizi mövcub olan qayət bəliğ və səlis bir nitq iradilə məclis əhlini şərəfyab və minnətdar buyurdular.

Bu nitqin təsiri öylə idi ki, hər kəsdə gələcəyə artıq əndişəsiz bir nəzər əmələ gəlib kəndində böyük bir ümid, yüksək bir ruh hiss edərək, xoşbəxt və xoşvəqt bir hal ilə bir-birini təbrik edib məclisə xitam verdilər.

Davud

ƏSGƏR ŞƏRQİSİ

Əlimizdə can qurtaran tüfənglər,
Belimizdə dinamitli fişənglər,
Coşsun yenə əski polad yürəklər
Haydı, qardaş, sınırlara qoşalım!

Dalğalanır üç boyalı şu bayraq,
Hürr yaşayır bərəkətli şu torpaq.
Sağlam bir inamla silah alaraq
Haydı, qardaş, sınırlara qoşalım!

Biz sağ ikən yaşayacaq yurdumuz,
Böyük bir ad qazanacaq ordumuz.
Həpimizin fədakarlıq borcumuz,
Haydı, qardaş, sınırlara qoşalım!

Silahlansın coşqun qanlı arslanlar,
Ortalığa çıxsın yigit oğlanlar.
Girəməsin yurdumuza düşmənlər,
Haydı, qardaş, sınırlara qoşalım!

Yurudumuza girmək istər düşmənlər,
Zalım, cani, alçaq bir çox insanlar.
Müstəbiddir, vəhşidirlər həp onlar,
Haydı, qardaş, sınırlara qoşalım!

Damarında varsa əgər türk qanı,
Silahınla məhv edərək düşməni.
Köksünü gər, saxla Azərbaycanı,
Haydı, qardaş sınırlara qoşalım!

Biz əsgəriz həqiqətə qurbanız,

Biz əsgəriz, zalımlara düşməniliz.
 Biz əsgəriz, yurdumuza çöbanız,
 Haydı, qardaş, sınırlara qoşalım!

İbrahim Şakir

TÜRK ORDUSUNA

*Şanlı Türk ordusu, cavan ərlər,
 Hər bir işdə əcəb mahirlər.
 Fəthiniz qıldı bizləri dilşad,
 Cümleyi-islama sizsiniz imdad.*

*Sizi görcək şu firqeyi-üdvən,
 Bax nasıl oldu dəhrdə nalan.
 İştə aciz qalıbdı zaru zəban,
 İtirib əqlini misali-cünun.
 Diləyir şimdi gör nece imdad.*

*Bizlərə xunriz olan cəllad.
 Eyliyərlərmə məzini bir yad?
 Yox idi bizlərə edən imdad,
 Həpiniz pək əlil və nalandı,
 Malımız zalimanə talandı.*

*Həpimiz qalmış idi sərgərdan,
 Edərkən dildə naləvü-əfqan.
 Etdilər bihesab qarətlər,
 Başaçıq qaldı cümlə övrətlər.
 Çoxları qaldı bisəri-saman,
 Çölləri mənzil etdilər o zaman.*

*Onları tutdu çünki nanü-nəmək,
 Gəldi islama işdə güclü kömək.
 İntiqam aldı işdə tiranə,
 Düşməni məhv edib dilaranə.
 Cəngdə fəthə oldunuz talib,
 Düşməne gəldiniz o dəm qalib.*

Sizə yar oldu qadiri-qəhhar,

*Oldu həm sizlərə əvət, sərkər.
Həmlə etdiz misali-şirü-pələng,
Atəş açdı, atıldı tup və tufəng.
Pulemyot, əldə tiğü-tizü-xədəng,
Zabitani - giram edib ahəng:
Şanlı əsgər, hücum edib, yallah...*

*Arş irəli, yallah, bismillah...
Cümlə əsgər hücum edib ol dəm,
Qurdılar, düşməni qədəmbəqədəm.
Ta ki oldu ədu pərakəndə,
Qalmadı tabı, qüdrəti təndə.
Olmadı çün müqavimət asan,
Aldı onlar vaporlarında məkan.
Səmti-dəryaya qaçdılar o zaman,
Qurtarib tapdılar orada iman.*

*Qandılar Türkün ol zaman gücünü,
Gördülər çünki süngülər ucunu.
Yaşasın cümleyi-Türkün övladı,
Yaşasın hər nə vardır əfradı!
Yaşa, ey şanlı zabitani-giram,
Biliniz, sizlədir bütün İslam,*

*Fəthiniz etdi bizləri əhya,
Olmayız başqa arzu cuya.
Sizə layiqdi can verək qurban,
Bizlərə verdiniz əvət yeni can.
Şaddır işət cümleyi-pirü cavan,*

*Pək fərəhnaq cümləmiş, xəndan.
Sizi alqışlayır bütün islam.
Şakir etsin bununla xətm-kəlam:
Yaşasın şanlı ordu, var olsun!
Düşməni hər zamanda xar olsun!*

* **

1. Azərbaycan, 14 oktyabr 1918-ci il.
2. Azərbaycan, 27 oktyabr 1918-ci il.

3. Azərbaycan, 30 oktyabr 1918-ci il.
4. Azərbaycan, 15 sentyabr 1919-cu il.
5. Cavad A. Çırpınırdı Kara deniz. Ankara: 1990, s. 77-78.
6. Azərbaycan, 8 noyabr 1918-ci il.
7. Azərbaycan, 7 noyabr 1918-ci il.
8. Azərbaycan, 15 sentyabr 1918-ci il.
9. Azərbaycan, 20 oktyabr 1918-ci il.
10. Azərbaycan, 22 oktyabr 1918-ci il.
11. Azərbaycan, 6 oktyabr 1918-ci il.
12. Azərbaycan, 31 mart 1919-cu il.
13. "İstiqlal" 1918.28.05-1919. Cümhuriyyətimizin birlik dövrü istiqlalı münasibətilə tələf edilmiş məcmuə. Bakı: 1919, s. 27.
14. Bəsirət, 1919-cu il, № 219.
15. Azərbaycan, 10 iyun 1919-cu il.
16. Azərbaycan, 4 iyun 1919-cu il.
17. Azərbaycan, 15 noyabr 1918-ci il.
18. Azərbaycan, 17 sentyabr 1919-cu il.
19. Azərbaycan, 18 sentyabr 1919-cu il.
20. İşbu abdar şer Qafqasiya İslam ordusu baş komandanı, general Nuru Paşa həzrətlərinin Şəkiyə vürudi münasibətilə Qafqasiya şüarasından möhtərəm Məhəmmədəmin oğlu Salman Mümtaz əfəndi tərəfindən bədahətən söylənmiş və Paşa həzrətlərinin nam namilərinə ithafa təb və nəşr edilmişdir.

AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNDƏ MÜHAFİZƏ EDİLƏN QAFQAZ İSLAM ORDUSUNA AİD ƏŞYALAR

Səbuhi Əhmədov*

Azərbaycanın taleyində əhəmiyyətli rol oynamış Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı bəzi tarixi əşyalar Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilir. Bu əşyaları şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

1. Təltif nişanları (Numizmatika fondu);
2. Silahlar və silah hissələri (Yeni Tarix fondu);
3. Türk əsgəri üzərindən götürülmüş dua (Etnoqrafiya fondu).

Numizmatika fondunda iki ədəd «Harbi Madalya» Osmanlı medalı mühafizə edilir. Bolşevik-erməni, sonra isə ingilis-erməni qoşunlarına qarşı vuruşan Qafqaz İslam Ordusunun zabıt və əsgərlərinin rəşadəti yüksək qiymətləndirilmiş, onların bir çoxu orden və medallarla təltif edilmişdir. Türkiyə hərbi arxivlərində qorunan sənədlər təltif olunanların adlarını müəyyən etməyə imkan verir.

* Tarix elmləri namizədi, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Heraldika şöbəsinin müdiri.

ATASE arxivində 1918-ci il sentyabrın 3-də Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığının tabeçiliyində olan şəxsi heyətə təqdim etdiyi təltif sənədi mühafizə edilir (1). Burada göstərilən zabitlərin yüksək təltif nişanlarına layiq görülməsi sultan tərəfindən təsdiqlənmişdir (2). Siyahıda adları göstərilən osmanlı zabitləri dörd təltif nişanına - «Altun ləyaqət medalı», «Gümüşü imtiyaz medalı», «Məcidyyə Nişanı» (Məcidi Ordeni) 5-ci qılınclı dərəcəsi və Hərbi Medal (Hərbi Medal) layiq görülmüşdür. Siyahıda adları göstərilən zabitlərdən təkcə bir nəfəri, ordu sərəttəbi müavini, mülazimi-əvvəl Zehni əfəndi «Hərbi Madalya» təltif nişanına layiq görülmüşdür. Məlumdur ki, Bakının azad edilməsindən sonra (15 sentyabr 1918-ci il) osmanlı zabitlərinin böyük bir qrupu orden və medallarla təltif edilmişdir (3). Lakin bu siyahını əldə edə bilmədiyimizdən kimlərin «Hərbi Madalya» ilə təltif edilməsini söyləmək çətinidir.

Azərbaycanın o dövrdə öz təltif nişanları olmadığı üçün Qafqaz İslam Ordusu tərkibində vuruşan azərbaycanlı hərbcilər də Osmanlı dövlətinin orden və medalları ilə təltif edilirdi. 03.09.1918-ci il təltif siyahısında göstərilir ki, 18 azərbaycanlı zabit iki təltif nişanı - «Məcidyyə Nişanı» və «Hərbi Medal»a layiq görülmüşdür. Siyahıda adları göstərilən 13 azərbaycanlı zabit Hərbi Medalla təltif edilmişdir. Onların arasında 1-ci alayın zabitləri - süvari alayı polkovnik-leytenantı Həmid xan, yüzbaşı vəkili Sultanov, süvari yüzbaşı vəkili Əliyev, mülazimi-əvvəl Aslanbəyov, mülazimi-sani Əliyev, 2-ci alayın zabitləri - mülazimi-əvvəl Mehmandarov, mülazimi-əvvəl Savkov, süvari zabit vəkili Kavzar, yüzbaşı Sultanov, topçu miralayı Cavad Şıxlinski, 2-ci süvari alayın zabit vəkili Qaratiklinski, təlimgahın yüzbaşı vəkilləri Nəsirbəyov və Əhmədiyev var idi (4).

Məlumdur ki, Bakı azad ediləndən sonra da yeni təltif siyahıları tərtib edilmiş və fərqlənənlərə orden və medallar verilmişdir (5). Heç şübhəsiz ki, onların sırasında azərbaycanlı zabitlər də olmuşdur. Hər halda məlumdur ki, Bakı üzərinə son hücumda (14-15.09.1918) 8 min osmanlı, 6 min nəfərdən artıq azərbaycanlı döyüşçü iştirak edirdi (6). Siyahıların bütöv olmaması zabitlərimizin kimliyini müəyyən etməyə imkan vermir. Lakin ATASE arxivində aşkar olunan yeni-yeni sənədlər tezliklə bu suala da cavab verməyə imkan yaradacaqdır.

Hərbi Medalın təsviri və tarixinə diqqət yetirək. Birinci Dünya müharibəsinin gedişində, 1917-ci ildə Ənvər Paşanın təklifi ilə Hərbi Medal yaradılmış və Məclisi Məbusanın 2886 sayılı qərarı ilə təsdiqlənmişdir. Beşguşəli ulduz formasında olan medal sinənin sağ tərəfində iynə ilə taxılaraq daşınırdı. Qırmızı minalı şüalar arasında olan mərkəzi diskdə Sultan V Mehmet Rəşadın əl tuğrasının (möhürünün) təsviri və «1333» yazıları verilmiş, aypara daxilində yerləşdirilmişdir (7). Adından görüldüyü kimi, medal təkcə hərbcilərə verilirdi. Sahibi öldükdə, medal bəratla birlikdə sahibinin qohumlarına verilirdi. Lakin onlar bu medalı taxıb daşıya bilməzdilər.

Numizmatika fondunda mühafizə edilən Hərbi Medalların saxlanma vəziyyəti müxtəlifdir. Belə ki, bir medal yaxşı vəziyyətdədir (8). Hətta ona aid lent də dövrümüzə qədər gəlib çatıb. İkinci medalın minası tamamilə sürtülmüş və pozulmuşdur (9). Lent mövcud deyil.

Siyahıdakı zabitlərin adı və soyadı tam göstərilmədiyi üçün onların bir çoxunun kimliyini dəqiqləşdirmək çətinidir. Göstərilənlər sırasında topçu miralayı (polkovnik) Cavad bəy Şıxlinski barəsində ətraflı məlumat var. Cavad bəy Məmmədəğa oğlu Şıxlinski 1875-ci ildə anadan olmuş. Tiflis kadet korpusunu və Mixaylov topçuluq məktəbini bitirmişdir. Birinci Dünya müharibəsində iştirak edib. Azərbaycana qayıdaraq Qafqaz İslam Ordusu tərkibində vuruşmuş, sonralar Azərbaycan ordusu sıralarında 1-ci piyada diviziyasının komandiri olmuşdur. 1919-cu ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülüb. 1920-ci ildə Gəncə üsyanının başçılarından biri olub. Həmin ildə də İrana mühacirət edərək. İran ordusunda xidmət edib. Ərdəbilin hərbi komendantı işləyib. İstefaya çıxdıqdan sonra Türkiyəyə köçmüş və 1959-cu ildə orada vəfat etmişdir (10).

Yeni Tarix fondunda qorunan Qafqaz İslam Ordusunun silahlarını iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa Qurd Qapısı aşırımı yaxınlığında aparılmış qazın-tılar nəticəsində aşkar olunan silahlar aiddir. Məlumdur ki, burada 02-05.08.1918 tarixlərində və 14-15.09.1918 tarixlərində Bakının azad edilməsi uğrunda ağır döyüşlər getmişdir. Bu döyüşlər Qafqaz İslam Ordusu hərbi hissələrinin qələbəsi ilə nəticələnmişdi (11).

Təbii ki, Qurd Qapısı yaxınlığında aşkar olunan silahların təkcə hissələri qalmışdır. Həmin silah hissələri də paslanmış haldadır. Bu silahlar arasında iki ədəd tüfəng patronunun gilizləri (12), top mərmisinin parladıcısı (13), top mərmisinin qəlpəsi (14) və nisbətən yaxşı vəziyyətdə qalmış süvari üzəngisi (15) vardır.

İkinci qrupu təşkil edən silahlar 1918-cü ilin sonunda Osmanlı hərbi hissələrindən verilmiş və Azərbaycan ordusu döyüşçüləri tərəfindən istifadə olunmuşdur. Həmin silahlar 1920-ci ildə sovet hissələri tərəfindən müsadirə olunmuş və 1924-cü ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təhvil verilmişdir. Bu silahlara tüfənglər, süngülər, süvari qılıncları, tapançalar, mərmilər aiddir. Onların hamısı yaxşı vəziyyətdədir.

M1903 növlü osmanlı tüfəngi Qafqaz İslam Ordusunun piyada hissələrinin əsas silahı idi. Bu növ tüfənglərin əsası Belçikanın Mauzer sistemli sandıqlı tipli tüfəngi olmuşdur. Lakin Osmanlı ordusunda tətbiq edilən tüfəng Almaniyaya ordusunun «Mauzer 98» tipli tüfəngi əsasında düzəldilirdi. Dövrün ən mükəmməl atıcı silahlarından olan tüfəngin çapı 7,65 mm, uzunluğu 1240 sm (süngü ilə birlikdə 1750 mm), çəkisi 3,9 kq (süngü ilə birlikdə 4,4 kq) idi. Sandığa 5 patron qoyulurdu (16). Muzeydə iki ədəd belə tüfəng qorunur (17). Bu tüfənglərə elə M1903 növlü süngü (tiyənin uzunluğu 527 mm) taxılırdı (18).

Süvari qılıncları öz qını ilə birlikdə olub, uzunluğu 83 sm-dir (19). Qılıncları tiyəsinin üzərində mühəribə rəmləri (dəfnə çələngi arasında qılınclar, yay-oxlar) həkk olunmuş, həmçinin istehsal olunma yeri (Almaniyanın Zolingen hərbi zavodu) qeyd edilmişdir.

«Parabellum, model 08» növlü tapança (20) 1914-1917-ci illərdə Almaniya tərəfindən istehsalda olmuş modifikasiyasına aiddir (21). Tapançanın çapı 9 mm, uzunluğu 217 mm, çəkisi 890 qram idi. Sandığa 8 patron qoyulurdu.

«Mauzer, model 1896» növlü tapança (22) rəsmən heç bir dövlət tərəfindən qəbul olunmasa da, Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən bir çox dövlətlərin zabidləri tərəfindən istifadə olunurdu. Almaniya istehsalı olan bu tapançanın çapı 7,63 mm, uzunluğu 276 mm, çəkisi 1,1 kq idi. Sandığa 10 patron qoyulurdu (23).

Muzeydə Osmanlı topunun iki mərmisi mühafizə edilir. 75 mm-lik top üçün nəzərdə tutulmuş mərmisi (24) nisbətən yaxşı vəziyyətdədir (uzunluğu 33 sm). Mərmisi brizant xarakterlidir, giliz hissəsi latundan, əsas hissəsi çuğundandır. İkinci mərmisinin (25) uzunluğu 13 sm-dir. 30 mm-likdir, qəlpəli-fuqas xarakterlidir, giliz hissəsi latundandır.

Tanınmış şərqşünas alim Yevgeni Paxomov tərəfindən Muzeyə Osmanlı bayrağının ucluğu hədiyyə olunmuşdur (26). Ucluğun uzunluğu 15 sm, eni 11,5 sm-dir. Ehtimal ki, bayraq ucluğu Qafqaz İslam Ordusunun hissələrindən birinə aiddir.

Etnoqrafiya fondunda Qafqaz İslam Ordusunun əsgərlərindən birinə aid dua mühafizə edilir (27) (Tablo 4, şəkil 2). Kağızdan kустar üsulla düzəldilmiş dua ensiz və uzundur (uzunluğu 180 sm). Kağız lülə şəklində bükülür və bükülmüş vəziyyətdə daşınırdı. Kağız üzərində göy mürəkkəblə yazılmış dualar, həmçinin göy və qırmızı mürəkkəblə çəkilmiş dəyirmi rəmlər vardır. Nisbətən yaxşı vəziyyətdə qalmış kağızın (onun tək-cü küncüləri tökülür və ayrı-ayrı parçaların ya-pışdırıldığı yerlər ayrılır) üzərindəki dualar oxunaqlıdır. Kağızın yuxarı hissəsində «Allahdan başqa İlah yoxdur, Muhəmməd onun Rasuludur», daha sonra «Lənət olsun şeytana, Allah ilə olaq. Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə» cümlələri yazılmışdır. Daha sonra «Allahdan qüdrətli və əzəmətli kimsə yoxdur» cümləsi yazılmışdır. Bunlardan sonra «Qurani-Kərim»in «Bəqərə» surəsinin 255-ci ayəsi yazılıb. Kağızın orta hissəsində yuxarıda yazılanlar təkrarlanır və əlavə olaraq yazılıb: «Allahdan başqa İlah yoxdur, O qüdrətlidir, O böyükdür, O ucadır, O əzəmətlidir, O yaradandır». Kağızın aşağı hissəsində «Qurani-Kərim»in Fəth surəsinin 1, 2 və 3-cü ayələri, «Qələm» surəsinin 51-52 ayələri, «İnşiqaq» surəsindən parça (adətən sıxıntı zamanı dua kimi oxunur), «Əla» surəsindən ayələr yazılıb. Daha sonra əbcəd rəqəmləri ilə dualar göstərilib, «Allahdan başqa İlah yoxdur, Muhəmməd onun Rasuludur» sözləri yazılıb. Nəhayət kağızın alt hissəsində, hicri «1330-cu il» (1914-cü il) və «Malikhan Əhməd Əziz Əfəndi» sözləri yazılıb. Ehtimal ki bu katibin adıdır.

Qeyd etməliyik ki, yuxarıda göstərilən əşyalar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiya və sərgilərində heç vaxt nümayiş etdirilməyib. Çünki, sovet tarixşünaslığında Qafqaz İslam Ordusu işğalçı, mənfur obrazda qələmə verilirdi və ona aid əşyaların nümayiş etdirilməsi qadağan olunmuşdu. XX əsrin sonlarında müstəqillik qazanmış Azərbaycanda tarixi həqiqətlər olduğu kimi işıqlandırılmağa başlandı. Hal-hazırda üzərində tamamlama işləri aparılan yeni ekspozisiyada Qafqaz İslam Ordusuna aid əşyalar öz layiqli yerini tutacaqdır.

Osmanlı orden və medallarına layiq görülmüş azərbaycanlı zabidlərin siyahısı (28)

	Hərbi hissə	Rütbə	Adı	Təltifi
1.	1-ci alay	Süvari qaimməqamı	Həmid xan	Hərb medalı, 5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
2	1-ci alay	süvari qaimməqamı	Nuh bəy	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
3.	1-ci alay	yüzbaşı vəkili	Sultanov	Hərb medalı
	1-ci alay	süv. Yüzbaşı vək.	Əliyev	Hərb medalı
5	1-ci alay	mülazimi-əvvəl	Aslanbəyev	Hərb medalı
6.	1-ci alay	mülazimi-sani	Əliyev	Hərb medalı
	1-ci alay	mülazimi-sani	Zeynalov	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
	1-ci alay	mülazimi-sani	Gülməmmədov	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
	2-ci alay	yüzbaşı vəkili	Həşimbəyov	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni

10	2-ci alay	mülazimi əvvəl	Mehmandarov	Hərb medalı
	2-ci alay	mülazimi-əvvəl	Savkov	Hərb medalı
11	2-ci alay	zabit vəkili	Qaratiklinski	Hərb medalı
12	2-ci alay	süv. zabit vəkili	Kavzar	Hərb medalı
	2-ci alay	topçu miralayı	C. Şıxlinski	Hərb medalı
	2-ci alay	Yüzbaşı	Sultanov	Hərb medalı
	Azərbaycan	Yüzbaşı	İsrafilov	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
17	Təlimgah	yüzbaşı vəkili	Nəsirbəyov	Hərb medalı
18	Təlimgah	yüzbaşı vəkili	Əhmədiyev	Hərb medalı
19	Təlimgah	miralay	Məmmədov	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni

Azərbaycanda xidmət zamanı Osmanlı orden və medallarına layiq görülmüş türk zabidləri

Nö	Vəzifəsi	Rütbəsi və adı	Təltifi
1.	Ordu Ərkani-hərb rəisi	Qaimmaqam Nazim bəy	Altun ləyaqət medalı
2.	Ordu sərbəbi	Qaimmaqam Həqqi bəy	Günüşü imtiyaz medalı
3.	Xətt komissarı	1 istehkam yüzbaşısı	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
	Ordu səryavəri	yüzbaşı Asəf bəy	Gümüşi imtiyaz medalı
5.	Naxçıvan müfəzə komandanı	minbaşı Xəlil bəy	Gümüşi imtiyaz medalı
6	Ağdaş müfəzə komandanı	topçu minbaşı Ehsan bəy	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
7.	2-ci şöbənin müdiri	minbaşı Süleyman bəy	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
8. 9.	Tərtər mövqə komandanı	yüzbaşı Həqqi əfəndi	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
10.	Cəbrayıl mövqə komandanı	minbaşı İsmayıl Fəhmi bəy	Gümüşi ləyaqət medalı
	Zəngəzur mövqə komandanı	yüzbaşı Anut əfəndi	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
11.			
12.	Qubada	yüzbaşı Fəxrə əfəndi	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
13.	Ordu mərkəzində	topçu yüzbaşı Müzəffər bəy	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
	Mənzil müfəttişliyi	mülazimi-əvvəl Ehsan əfəndi	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni
14.	Ordu sərbəbi müavini	mülazimi-əvvəl Zehni əfəndi	Hərb medalı
15.	Qazaxda	minbaşı Səbri bəy	5-ci qılınclı Məcidyyə ordeni

* * *

Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1999, s. 160.

ATASE, k. 3821, d. 15, f. 57.

Osmanlı ordusunda mülazimi-sani rütbəsi «baş leytenant», yüzbaşı rütbəsi «kapitan», yüzbaşı vəkili rütbəsi «kapitan köməkçisi», miralay rütbəsi «polkovnik», mülazimi-əvvəl rütbəsi «kiçik leytenant» rütbəsini bildirirdi.

- Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu..., s. 160.
 Yüceer N. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Harekatı. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996, s. 116.
 Denisenko A. Askeri Müze Osmanlı ve Cümhuriyet Dönemi Madalya ve Nişanlar Katalogu. İstanbul: Harbiye, s. 28.
 Yenə orada, s. 51.
 NF № 3129.
 NF № 11626.
 Nəzirli Ş. Cümhuriyyət generalları. Bakı: 1995, s. 65-79; Yenə onun, Arxivlərin sirri açılır. Bakı: 1999, s. 207.
 Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu..., s. 264-269.
 YTF № 2715, 2716.
 YTF № 2724.
 YTF № 2712.
 YTF № 2922.
 Жук А.Б. Стрелковое оружие. Москва: 1992, с. 500, 507.
 YTF № 2064, 2066.
 Жук А.Б. Стрелковое оружие..., с. 670; YTF № 276; 278
 YTF № 318.
 YTF № 1916.
 Жук А.Б. Стрелковое оружие..., с. 233, 291.
 YTF № 1913.
 Жук А.Б. Стрелковое оружие..., с. 235, 295.
 YTF № 2493.
 YTF № 2494.
 YTF № 2931.
 EF № 542.
 Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, s. 160.

Azadlıq və qurtuluş ordusu haqqında "son söz" və ya Türk İslam Ordusunun "dərsləri"

*Atıldı dağlardan zəfər topları,
 Yürüdü iləri əsgər, bismillah!
 O Xan sarayında çiçəkli bir qız
 Bəklilər bizlərdən zəfər, bismillah!*

(Əhməd Cavad)

... 1918-ci ilin baharı yas və matəm ilə başlamışdı. Azərbaycan başdan başa qana qərq olmuş, hər yerdə hüzn, kədər, ələm hökm sürürdü. Bakıdakı mart qırğını İstanbulda böyük həyəcanlar yaratmış, damarlardakı qardaş qanını intiqam hissi ilə coşdurmuşdu. Hər yerdən nicat və qurtuluş yolu bağlanan Azərbaycana Mosuldan Rəvandiz - Saviçbulaq - Naxçıvan yolu ilə bir neçə böyük tələsirdi; Azərbaycana ilk kömək kimi göndərilən Nuru Paşa 1918-ci il aprelin 8-də Mosuldan bir neçə qrupdan ibarət kiçik qoşun hissəsi ilə təcili yola çıxmışdı. Bundan bir neçə gün əvvəl isə aprelin 5-də Türkiyənin hər b naziri Ənvər paşa Ordu təşkili haqqındakı təlimatı təsdiq etmişdi. Fikir verin, bir neçə gün davam edən və Bakını qan gölünə çevirən 30-u mart qırğını və sonrakı 5 gün ərzində ciddi hərbi yardımın təşkilinə başlanılması Türkiyə hökumətinin Azərbaycanın qurtuluşuna necə təxirəsalınmaz məsələ kimi baxdığını göstərir. 16 mayda Naxçıvana yetişən bu dəstələr mayın 25-də Gəncədə böyük ehtişamla qarşılanır. Nuru paşa dərhal buradan Azərbaycanın hər tərəfinə mülki və hərbi işlərlə tanış olmaq məqsədilə bu qüvvələrin iştirakı ilə bir neçə zabit göndərmiş, bununla həm bölgələrdə asayiş bərpa olunmuş, həm də bu əyalətlərdəki vəziyyət tam

qaydası ilə nəzarətə alınıb öyrənilməyə başlanılmışdır. Lakin Azərbaycan öz istiqlalını bəyan etmişdisə də, cümhuriyyətin torpaqlarının mühüm hissəsi, eləcə də əsas şəhəri Bakı işğal və əsarət altında idi. Belə olduğu təqdirdə yeni qurulan Azərbaycan hökuməti üzərinə geniş hücum planını həyata keçirməyə hazırlaşan bolşevik-daşnak qüvvələri Bakı-Gəncə yolu ilə irəliləməkdə idi; bu qaniçən ordunun keçdiyi yollarda qətl-qırğınlar hökm sürürdü. Beləliklə Azərbaycanın müqəddəratı hələ sual altında idi. Bakısız Azərbaycan cansız, quru bir varlıq idi. Bakı komissarlarının mart qırğınından sonra həm də aclığa düşər etdiyi şəhər əhalisi nicat ümidilə yollara baxırdı. Bu ərafədə Qafqaz İslam Ordusu qurtuluşa tələsməkdə idi; 1918-ci il iyun ayının 15-də Azərbaycana yeni bölmələr yola düşür. Ermənistan və Gürcüstandan keçməli olan Türk Qafqaz İslam Ordusu yolu üzərindəki çətin maneələri aşmalı olmuş, Sərdarabadda (indiki Oktemberyan) və Cəlaloğluda (indiki Stepanavan) qarşısını kəsən erməni quldur dəstələrini əzərək yoluna davam etmişdi. Artıq iyulun 12-də Qazax camaatı sevinc və fərəh içində xilaskar türk ordusunu istiqbal edirdi. Qafqaz İslam Ordusunun gücləndirilməsi üçün göndərilən bu 5-ci Qafqaz tümeni bu günə qədər özünü cəsur, qabiliyyətli, mətin və şöhrətli bir hərbi birlik kimi dəfələrlə çətin sınaqlarda sübut etmişdi. Sonra Bakının qurtuluşuna görə özünə "Bakı" soyadı götürən rəşadətli Mürsəl Paşa həmin diviziyaya komandir təyin edilmişdi.

Nicat saati yaxınlaşırdı. Azadlıq ordusu artıq Bakı yollarındadır. S.Şaumyanın şəxsən cəbhəyə gəlməsinə baxmayaraq daşnak bolşevik qüvvələri Kürdəmirdən çəkilməkdə idi. Bakının özündə isə əliqanlı düşmən bərk vurnuxurdu. Şaumyan telefondan ayrılır, həyəcanlı teleqramlar bir-birinin ardınca Kremlə uçurdu. İyunun 13-də Lenin Baş Artilleriya idarəsinə zəng edərək "əgər tələb olunan silah sabahadək Bakıya - Şaumyanın sərəncamına yola salınmazsa onda mən sizi Lubyankaya, Dzerjinskinin yanına göndərəcəyəm", deyər xəbərdarlıq etmişdi. Əgər Lenin qarşı tərəfi Dzerjinskinin və Lubyanka "sallaqxana"sı ilə qorxudurdusa, bu Leninin Bakıya yəni Bakı neftinə necə həyatı məsələ kimi baxdığını göstərirdi. Lakin Bakıda ermənilər heç özü belə Şaumyana inanmırdı. Onlar Erməni xalqının daha müqəddəratıyla oynamaq istəməyib bu hökumətin vəsizliyini görüb (daha doğrusu onun gizlicə bolşevik Moskvasının almanpərəst xəttini götürdüyünə görə) avqustun 1-də Mərkəzi Xəzər Diktaturası hökumətini qurdular. Lakin onların Bakıya dəvət etdiyi yabançı qoşun müzəffər türk ordusunun, eləcə də yeni təşkil olunan intiqam və azadlıq arzusu ilə yanan Azərbaycan əsgərinin qarşısında dura biləcəkdirmi?!

Əsir düşən Bakı qalası, içəridə düşmən əlində girov qalan məzlum xalq -bütün bunlar, qızmar yay günəşi altında iki aya yaxın Bakı uğrunda döyüşlər aparan türkün isti qanını daha da coşdurur, onu nicata, yardıma tələsdirirdi. 1918-ci ilin 15 sentyabrında şanlı Nuru Paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan xalq ordusu Bakını bolşevik-daşnak zülmündən xilas etdi. Tarixdə igidlik, şücaət, şərəf simvolunu əbədləşdirən türk əsgərinin hünəri, türk oğlunun Çanaqqala cəsarəti yeni bir səhifə ilə süsləndi. Aylardan bəri düşmən birliklərinin zülm altında boğduğu Bakı azad olunmaqla yüz ildən bəri öz müstəqilliyindən məhrum olan qədim Azərbaycan əsirlərdən qurtulmuş və 28 mayda qurulan yeni Azərbaycan Cümhuriyyəti məhz bu gün həqiqi istiqlalına qovuşmuşdu. Azərbaycana onun ağır, fəci anlarında əlini uzadan Osmanlı Türk dövlətinin özü bu zaman hər bir tərəfdən düşmən ordularının dəmir mənğənəsində sıxıldığı halda qardaş Azərbaycana və bunun ardınca Qafqaz xalqlarının müstəqillik qazanması yolunda etdiyi kömək qardaş fədakarlığının ən gözəl nümunəsi sayılmalıdır. Bakı-nın düşmənlərdən azad edilməsi münasibətilə hərbi nazir Ənvər Paşa Türkiyədən Bakıya Şərq Orduları qrupu komandanı Xəlil Paşaya mübarəkbadlıq teleqramı göndərmişdir: "Böyük Turan imperatorluğunun Xəzər kənarındakı zəngin və gözəl guşəsi olan Bakı şəhərinin azad olunması xəbərini böyük sevinclə və şadlıqla qarşıladım. Türk və İslam tarixi sizin bu xidmətinizi unutmayacaq. Qazilərimizin gözlərindən öpür, şəhidlərimizə rəhmət diləyirəm."

Gərgin zəhmətin və əməyin nəticəsi olaraq təqdim olunan bu kitabda toplanan mövzuya bir-birini tamamlayan bu tədqiqat nümunələrində Qafqaz Türk İslam Ordusunun keçdiyi şan-şərəf yolu öz qiymətini hər an tapmaqda, xüsusən ayrı-ayrı döyüşlər o cümlədən Bakı uğrunda vuruşmalar, eləcə də istər Qafqaz ölkələri daxilində, istərsə də beynəlxalq aləmdə mövcud olan gərgin siyasi durum geniş əhəmiyyətli faktlarla təsvir olunaraq oxuculara çatdırılmaqdadır. Nəhayət Bakının düşmənlərdən azad edilməsi qələbəsi "Türkün igidlik tacının bərq vuran bir almazı" olmaqla 90 ildən sonra da bu günkü Türk ordusunun və onun tərkibində yetişib formalaşan milli qüvvələrimizin Bakı yürüşü Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələrindəndir. Xalqımızın taleyindəki bu həlledici anı elə xalqın tarixinin mü-hüm anı kimi də tarixin özünə möhkəm həkk etmək gərəkdir. Xalqın müqəddəratı ilə bağlı olan bu mühüm faktı yaddaşlara yazmaq və vətəndaşlarımızın yaddaşlarında bərpə etmək lazım gəlir. Çünki doğru, düzgün, təhrifsiz tarixin hər səhifəsi, kiçik bir anı belə əhəmiyyət daşıyan bir ibrət dərslidir. Bakının müqəddəratı Ste-pan Şaumyanın, Avetisovun, Avakyanın, Qəhrəmanyanın, Əsryansın, Əmiryanın Mi-koyanın əlində idi. Bu qatillərin əllərində minlərlə soydaşlarımızın qanı axa-axa bu düşmənlərin adları Azərbaycanın sovet tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Yurdu-muzun hər yerində - Bakıda adları əbədləşdirildi.

Azərbaycanın namuslu, qeyrətli hərbi adamları isə bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra öz nəсібini Nargin ölüm adasında, Ağ dənizin buzlu ölüm düşərgələrində tapdı. Türk Azadlıq Ordusu ermənipərəst imperyalist dövlətlərin qarşısında Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalarkən Ənvər Paşa və Nuru Paşa kimi onlarca, yüzlərcə əsgər və zabit Azərbaycana yararlı olmaq məqsədi ilə bu ölkənin vətəndaşlığını götürmək qərarına gəldilər. Odur ki, Şuşada mübarizə aparan Nuru Paşa Azərbaycanın hər yerində Qırmızı XI Ordu hakim olmasına baxmayaraq hələ də ona qarşı uzun müddət müqavimət göstərməkdə idi. Son ana qədər vətən, millət, din əsgəri mövqeyini tərk etməyən Ənvər Paşa isə şəhidlik məqamına Türkün əllərində qovuşur.

Bu şərəfli tarix barədə uzun illər sussağ da, susdurulsağ da, düşmənlərin deməyə sözü qurtarmır. Erməni tarixçiləri Ənvər Paşanın ölümünü, şanlı erməni qisası - terroru səhifələrindən biri hesab etməkdədirlər. Onlar Ənvər Paşanı erməni intiqamçısı Akop Melkumyan və məhz "Qarabağlı olan" (Tağavert kəndindən) Sa-ruxyanın öldürdüyünü xəbər verməkdən çəkinmirlər.

Tədqiqatda Oktyabr Sosialist inqilabından sonra keçmiş çar imperiyasının hər yerində öz müqəddəratını təyin etməyə qalxan xalqların mübarizəsi şəraitində Azərbaycanda dirçəlməkdə və yüksəlməkdə olan milli dəyərin gələcək Azərbaycan ordusunun təməlini qoyan könüllü dəstələrin, hər b adamlarımızın fədakar əzmi, vətən cəfəkeşliyini anbaan zaman-zaman izlənilməklə, eyni zamanda Azərbaycana doğru irəliləyən Türk İslam Ordusunun şərəfli yürüşü, rəşadət səhnələri, ordu nizam-intizamı, güclü parlaq döyüş nümunələri ilə yanaşı bu ordunun həm də güclü quruculuq, təşkilati bacarığı nümayiş olunmaqla ətraflı şərh olunur. Əsərdə həm də Qafqaz İslam Ordusu hərəkatı ərəfəsində, istərsədə bu hərəkat boyu mövcud şərait və beynəlxalq aləmdə baş verən əlaqədar hadisələr kifayət qədər öz əksini tapmışdır.

Özünün tam mənasında kitab Qafqaz İslam Ordusunun şərəfli salnaməsini tam açıqlığıyla ortaya qoymağa müvəffəq olmuşdur.

Azərbaycana azadlıq yürüşünün qəhrəmanları Şərq Orduları qrupu komandanı Xəlil Paşa, cənub qrupu komandanı Cəmil Cahid bəy 5-ci Qafqaz Tümeni komandanı Mürsəl Bakı paşa, 15-ci Piyada Tümen komandanı Süleyman İzzət bəy Ərkani hər b rəisi Nazim bəy İbrahimzadə, Qol Ordu komandanı Əli ağa Şıxlinski və digər yüksək rütbəli zabitlər - alay komandiri Həbib bəy Səlimov, Fəhmi bəy, Təvfik bəy Halim Pərtov, Zihni bəy, Rüşti Türkər onun düşməndən azad edilməsində böyük fədakarlıq və qəhrəmanlıq göstərmişlər. Onlar bir daha unudulmamalı və Azərbaycan xalqının xatirəsindən çıxmamalıdır.

Azərbaycan torpağının azad olunması uğrunda 1200-ə yaxın türk əsgəri bu torpaqda şəhid olmuşdur.

70 il adı və xidmətləri gizlənilən bu qəhrəman oğullara - Azərbaycanın çox çətin məqamında "qardaş" deyib harayına yetişən Türkiyənin xilaskar şanlı oğullarına (onlar həm də Azərbaycanın oğullarıdır) monimental abidə qoymağın vaxtı çoxdan çatmışdır.

Hanı Nuru paşanın, Ənvər Paşanın və qəhrəman alayların abidəsi?! Azadlıq gətirdiyi və ayağını basdığı hər yerdə əmin-amanlıq, asayiş yaratdığı həmin yerlərin hansına onun adı verildi?!

Amma hələ də sükut içində duran Bakının dimdik qayaları, bomboz küllü dağılan, qumlu düzləri, bu gün də şahidi olduğu qəhrəmanlıqdan, şücaətdən, qardaş sevgisindən istəsə yenə də danışa bilər. Şor göllərin suvardığı acı çöllər yenə özü-nün səhra dərdi ilə dayanmış, sinəsinə tökülmüş isti şəhid qanlarından göynəy-göynəyə az qala dil açıb danışmaq istər. Dinləmək lazım gəlir...

Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranıb bərqərar olunmasında və Bakının düşmənlərdən azad edilməsində, Azərbaycan ordusunun yaradılması və təkmilləşdirilməsində böyük tarixi xidmətləri olan qəhrəman Qafqaz İslam Ordusunun adı və mübarizəsi tariximizdə öz yerini almalıdır.

Onların adı Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Bakıda anılmalı, əbədiləşdirilməli, Qafqaz İslam Ordusu qəhrəmanlıq yolu, qardaş köməyi yeni nəsillə layiqli şəkildə təqdim edilməsi qayğısına qalınmalıdır.

Bu qəhrəmanlıq və hünər salnaməsinin 100 illiyi az qala ovcumuzdadırsa da artıq 90 illik yubiley tarixi qarını döyməkdədir. Bu tarix türkün ədalət qılıncının, fəvqəladə türk cəsurlüğünün, qəhrəmanlığının və sədaqətinin tarixidir. Bu tarix qardaş sevgilərinin, türk əhd-peymanının, vəfasının bir də heç vaxt pozulmayan tarixidir.

*Minaxanın Təkləli
Filologiya elmləri doktoru, professor*

ƏLAVƏLƏR

- ƏLAVƏ 1: Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanan andlaşma
- ƏLAVƏ 2: Andlaşma mətni
- ƏLAVƏ 3: Qafqaz İslam Ordusunun şəhidlərinin siyahısı
- ƏLAVƏ 4: Qafqaz İslam Ordusunun hərəkət xəritələri
- ƏLAVƏ 5: Fotolar

ƏLAVƏ: 1

OSMANLI DÖVLƏTİ İLƏ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ ARASINDA İMZALANAN MÜAHƏDƏ

Bismilləh-ir-rəhman-ir-rəhim,

Səltənət-ı Seniyye-i Osmaniyyə ilə Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi Beynində Mün'aqid Muhadənət Mu'ahədənaməsi

Bir tərəfdən Hükumət-i Osmaniyyə, digər tərəfdən axirən elan-ı istiqlal edən Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi, siyasi, hüquqi, iqtisadi və fikri sahələrdə məmləkətləri arasında münasibət-ı dostanə və həmcivari təsisi xüsusunda ittifaq etdiklərindən muraxxasları olmaq üzərə:

Səltənət-ı Seniyye-i Osmaniyyə;

Ədliyyə Nazırı və Şura-yı Dövlət Rəisi Dövlətli Xəlil Bəy-əfəndi həzrətləriylə; Qafqaz cəbhəsi Osmanlı orduları komandanı Ferik Dövlətli Vehib Paşa Həzrətləri;

və Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi:

Xariciyyə Nazırı Məmməd Həsən Bəy Hacinski həzrətləriylə;

Məclis-i Milli Rəisi Rəsulzadə Məmməd Əmin Bəy-əfəndi həzrətlərini tə'yin

etmişlər və müşarün-ileyhim ale'l-usul tənzim olunan rüxsətnamələrini tədqiq və

teati etdikdən sonra mevadd-ı atiyəyi qərarlaşdırmışlar:

Birinci Maddə

Hükumət-i Seniyye ilə Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi arasında daimi müsələmet və müstəkarr muhadənət hökm-fərma olacaqdır.

İkinci Maddə

Atidəki xətt-ı hüdüd, Məmalik-i Osmaniyyə ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan Cümhuriyyətlərinin məmalikini təfriq edər:

Hüdüd Qara dənizdə Çoluk çayı mənsəbindən başlayaraq Şavnabud dağına qədər 1293(m. 1878) hərbindən əvvəlki hüdüdu təqib edər.

Şavnabud dağından sonra xətt-ı balaları təqibən Halhama dağına, oradan Mepiskaro dağına gəlir. Buradan cənuba dönərək Yırsagad dağından və Abastu-manın iki kilometr cənubundan keçər. Buradan şimal-i şərqə keçərək Karhol dağına və oradan beş kilometr şimal-i şərqə, ba'dehu cənub-ı şərqə dönərək Gurkal üzərindən Atshorun iki kilometr cənubundan Kür çayını keçər və xətt-ı balalar üzərindən Qayabaşı, Ortatavı dağlarının zirvələrinə gəlir. Buradan sonra yenə xətt-ı balalar üzərindən Qaraqaya dağı üzərindən Molita Kilsəsi cənubunda Tapishorska gölünə müləqi olur. Molita monastırının həmə cənubundan müqabil sahilə gölün şimal ucunun bir yarım kilometr cənub-ı şərqində kain bir nöqtəyə vasil olunan xəttin cənubunda qalan gölün qisimi, ərazi-i Osmaniyyədə qalmaq üzərə məzkur gölü bil-mürur Tavkoneli dağına gəlir. Buradan cənuba enərək Şav-nabud dağı-Karakuzu dağı-Samsa dağının zirvəsinə gəlir. Buradan şərqə dönərək və xətt-ı balaları təqib edərək Dəvəqıran silsiləsi üzərindən Açıkar dağına gəlir. Hüdüd boyundan sonra xətt-ı balaları təqibən Başkıran, Nurrəhman dağlarının xətt-ı balalarını təqib edər. Nurrəhman dağından sonra cənub istiqamətini təqibə davam edərək və daim xətt-ı balalardan keçərək Akpalan mövqeyinin beş kilometr qərbində Aleksandropol-Tiflis dəmiryolunu qət edər. Buradan yenə xətt-ı balaları təqib edərək Hanvali mövqeyinə gəlir. Hanvali mövqeyindən sonra bir xətt-ı müstəqim istiqamətində olaraq Alagöz dağının yüksək nöqtəsinə və yenə bir xətt-ı müstəqim təqib edərək Eçmiyazinin yeddi kilometr qərbində, Eçmiyazinin-Sərdarabad caddə müləqi olur və Eçmiyazinin yeddi kilometr ətrafından dolaşaraq və Aleksandropol-Culfa dəmiryolu xəttinin təqribən altı kilometr şimalından, bu dəmiryolu xəttinə

muvazi olaraq gedər. Və Yaşkaran mövqeninin on altı kilometr cənub-ı qərbindən Yaşkaran mövqeyindən dəmiryolu xəttinə gələn caddəni qət' edər. Hüdud bundan sonra cənub-ı şərqə dönərək, Aşağı Qarabağlar kəndinin bir kilometr qərbindən Şagablu, Qaraxaç, Aşağı Çanaqçı mövqelərindən keçərək Elpinqaya mülaqi olar. Və bu çayı təqib ilə Arpa mövqeyinə gəlir. Arpadan sonra hüdud şərq istiqamətində Arpaçayını təqib edərək Qayalı mövqeyinə və Kayıd çayını təqibən Aktaban dağının zirvəsinə gəlir. Bundan sonra hüdud Karaturna, Araçırır, Qaranlıq dağlarının xətt-ı balalarını təqibən Relyan çayı vadisinə gəlir. Və bu çay məcrasını təqib edərək Aza mövqeyinin cənubunda Aliçin mövqeyində əski Rus-İran hüduduna mülaqi olar.

Üçüncü Maddə

Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi ilə Erməni Hükumət-i Cümhuriyyəsi beynində hüdudların təyini üçün eqd olunan protokol Hükumət-i Seniyyəyə təbliğ olunacaqdır. Və bu protokol işbu mu'ahədənin bir cüz-i la-yenfekkini təşkil edəcəkdir.

Dördüncü Maddə

Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi tərəfindən tələb vukuunda Hükumət-i Osmanıyyə intizam və asayiş-i daxiliyyənin təmin və iadəsi üçün lede'l-icab silah qüvvətiylə mu'avinətdə bulunacaqdır.

Beşinci Maddə

Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi kəndi hüdudu daxilində heç bir çətinin kil və təslihinə meydan verməməyi və oraya iltica edəcək bütün çətələrin silahlarını almağı və onları dağıtmağı təəhhüd edər.

Altıncı Maddə

Tərəfeyn-i əqideyn tənzilətlə tərifələr vaz' və tətbiqi surətiylə dəmiryollar nəqliyyatı xüsusunda yekdiğerinə təshilatı mümkünə ibraz etməyi təəhhüd edərler. Xüsusilə dəmiryollarının inşasına və işlədilməsinə və tə'mirat-ı mütəmadiyyəsinə və yaxud digərümur-ı nafi'ənin kaff əsinə muktezi ləvazımın nəqli xüsusunda tənzilətlə məxsus tərifələr tətbiq olunacaqdır. Tərəfeyn-i əqideynə aid dəmiryollarında edevat-ı mütəhərrikənin mübadiləsi bu babda beyne'd-düvel meri kavaide tefvikan icra olunacaqdır. Tərəfeyn-i əqideyn ehkam-ı anifenin təfərrüatını qərarlaşdırmaq üzrə həməən müzakərata girişəcəkdirlər.

Yeddinci Maddə

Dövlət-i Aliyyə-i Osmanıyyə ilə Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi arasın-dabir günə mu'ahədə, müqavilə, surət-i təsviyə, i'tilaf-namə və sairə mövcud bulunmamasına binaən tərəfeyn-i əqideyn bir şəhbenderlik müqavilə-naməsiylə bir ticarət mu'ahədə-naməsi və münasibat-ı hüquqiyyə və iqtisadiyyələrinin tənziimi üçün lazım ədd edəcəkləri sənədatı sa'ireyi imzalamaq xüsusunda ittifaq etmişdirlər.

Şəhbenderlik müqavilə-naməsi işbu mu'ahədə-namə təsdiq-namələrinin te-atisi tarixindən etibarən iki il zərfində əqd olunacaqdır. İşbu dövrə-i müvəqqata zərfində tərəfeyn-i əqideynin başşəhbenderləri, şəhbenderləri və şəhbender vəkilləri, imtiyaz-ı vəzifələrinə hüquq-ı ümumiyyə-i düvəl və muamələ-i mutəqabilə əsaslarına tefvikan "ən ziyadə nail-i müsaade i millət" müamələsindən müstəfid olacaqdırlar. Kəzaliq hüquq-ı umumiyyə-i düvəl əsasına müstənidən bir ticarət mu'ahədə-naməsinin əqdi için vaki' olacaq müzakərat bir tərəfdən dövlət-i Aliyyə və digər tərəfdən kəndisiylə hal-i hərbdə bulunan digər dövlətlər beynində müsələhənin əqdini müte'akib başlayacaqdır. O zamana və hər halda 1335 sənəsi Qanun-ı əvvəlinin 31. gününə qədər işbu mu'ahədəyə mərbut (bir) işarəli melfuf hər iki tərəf canibindən tətbiq olunacaqdır. Məzkur melfufun 30 Həziran 1335 tarixindən etibarən mefsuhiyyəti elan oluna biləcək və bunun nətaici altı ay son-ra cərəyan edəcəkdir. Berren mevaridat işbu mu'ahədə-namə təsdiq-namələri teati olunmaz başlayacaqdır.

Səkkizinci Maddə

Tərəfeyn-i əqideyndən birinə mənsub əhali və nəvəhidən hüdudun digər tərəfində kain emval-i geyri menkulə üzərində haqq-ı təməllük və intifaı bulunan-ların, bunlardan intifa' etməyə, onları işlətməyə və yaxud iltizama verməyə, onları idarə və yaxud bizzat vəkilləri mərifətiylə beyl etməyə haqları olacaqdır.

Heç kimsə mənfəət-ı amme olmadıqca və əvvəlcə təzminat verilmədikcə məzkur əmval-i qeyr-i menkule üzərindəki haqq-ı təməllükündən məhrum edilməyəcəkdir. Əhali və marruz-zikr nəvahi vəkilləri müqim olduqları mahallar deva'iri tərəfindən mu'tä və tərəfi digər deva'iri canibinden musaddak yol təzkirələri ibraz etmək şərtiylə hüdudun o biri tərəfinə keçmələrinə əsla mümanaat edilməyəcəkdir.

Hüduddan mürur və hüduda civar yerlərdəki ahzı və i'ta xüsusatında təshilat və müsa'adat-ı məxsusa ibraz olunacaqdır.

Ehkam-ı anifenin təfərrüatı işbu mu'ahədə-naməyə merbut "iki" işarətli melfuf ilə tənzim olunmuşdur.

Doqquzuncu Maddə

Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsinin beynə'l-miləl məktub və telqraf ittihadları muqavilatına daxil olmasına intizarən Dövlət-i Aliyye-i Osmaniyyə ilə Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi arasında posta və telqraf münasibəti işbu mu'ahədə təsdiqnamələrinin teatisindən etibarən beynə'l-miləl ittihadın posta və telqrafa müte'allik muqavilat, i'tilafat və nizamat-ı mükerrəratına tevfiqən təsis ediləcəkdir.

Onuncu Maddə

Brest-Litovskda Dövlət-i Aliyye-i Osmaniyyə və müttəfiqləriylə Rusiya arasın-da əqd olunan mu'ahədət-ı müştərəkə və munzamına ehkamından işbu mu'ahədə-naməyə müxalif olmayanlar əqideyn beynində mötəbər olacaqdır.

On birinci Maddə

İşbu mu'ahədə-name təsdiq olunacaq və təsdiq-namələri bir ay və yaxud müddət-i kəsirə-i mümkünə zərfində Dərsə'adət'də teati olunacaqdır.

Təsdiqan-li'l-makal

muraxxaslar işbu mu'ahədə-naməyi imza və möhürləriylə taxtim etmişlər.

4 Həziran 1334

Məmməd Həsən Hacinski

Xəlil

Məmməd Əmin Rəsul

Mehmed Vehib

Melfuf-I

Musalaha-i ümumiyyənin in'ikadına və hər halda 31 Qanun-ı əvvəl 1335 tarixinə qədər tərəfeyn-i əqideyndən hər biri digər tərəf təbə'asinə ticarət və seyr-i səfain xüsusatında "ən ziyadə nail-i müsaadə millət müamələsini tətbiq etməyi təəhhüd eylər.

Birinci Maddə

Tərəfeyn-i əqideyn, heç bir surətlə ticarət-i mütəqabiləyi idxalat və yaxud tranzit məmnuyyətləriylə ihlal etməməyi və sərbəst tranzitə müsaidə etməməyi təəhhüd edirlər. Yalnız tərəfeyndən birinin məmalikində dövlət inhisarı altında olan və ya olacaq olan kəzalıq haqqlarında, gərək səhhət və gərək zabta-i sıhhiyyə-i heyvaniyyə və asayiş-i ümumi mülahazatıylə, yaxud digər əsbab-ı mühimmə-i basıyyə və iqtisadiyyədən naşi bil-xassə hərbi təqib edən dövrə-i müvəqqəətə zərfində fövqəladə tedabir-i mania ittihazını lazım olan əşya müstəsnadır.

İkinci Maddə

Ən ziyadə nail-i müsaidə millət üsulu davam etdiyi müddətcə tərəfeyn-i əqideyndən heç biri, hüdud-ı məmalikinin hər hansı bir qismində hüdudunun aqsəm-ı sa'irəsində istifa etdiyi idxalat və ixracat rəsmlərindən daha ağır rusum istifa etmək haqqını haiz olmayacaqdır.

Üçüncü Maddə

Tərəfeyndən heç biri digər tərəfin başqa bir dövlət ilə mövcud olan və ya bil-axıra vücuda gətiriləcək olan gömrük ittifaqından münba'is müsa'adatdan və kiçik hüdu ticarətinə dair bəxş etmiş olduğu və ya edəcəyi müsaidelərdən istifadə iddiasında bulunmayacaqdır.

Dördüncü Maddə

Tərəfeyndən birinin məmalikində tranzit ediləcək hər növ əşya, tranzit rəsmindən azad olacaqdır. gərək bila-tevakkuf imrar edilsin və gərək əsna-yı im-rarda ixrac depoya vaz' və yenidən təhmil edilsin, əşya-yı məzkurənin nəzarətinə müteallik kavanin-i məhəlliyə ehkamı bit-tab' haqqlarında tətbiq olunacaqdır.

Beşinci Maddə

Tərəfeyn-i əqideyn, dərhal mütəqabilən münasibət-i ticariyyəyə girişməyi və ehkamı atiyəyə təvfikan əşya mübadiləsini tənzim etməyi təəhhüd edərlər.

Altıncı Maddə

1335 sənəsi Qanun-ı əvvəlinin 31. gününə qədər ən mühüm olan məhsulat-ı zira'iyyə və isma'iyyənin çoxu, ihtiyacat-ı mövcudəyi tatmin üçün yeddincidən doqquzuncu maddəyə qədər olan maddələr ehkamı dairəsində mütəqabilən mübadilə ediləcəkdir.

Yeddinci Maddə

Maddə-i anifədə mübadiləsi mövzu-ı bəhs olan məhsulatin mekadir və envay hər iki tərəfdən bir komisyona marifətiylə təyin ediləcək və bu komisyona tərəfeyn-i əqideyndən müsavi miqdarda təyin olunmuş üzvdən təşəkkül edib muhadənət mu'ahədəsinin imzasını müte'aqib ifa-yı vəzifəyə ibtidar edəcəkdir.

Səkkizinci Maddə

Maddə-i anifədə bəyan olunan əşyaran mübadiləsi əsnasındakı fiyatlan bir i'tilaf-ı müteqabil əsası üzərinə bir komisyona marifətiylə təyin ediləcək və işbu komisyona hər iki tərəfdən müsavi miqdarda intixab olunmuş üzvdən tərəkküb edəcəkdir.

Doqquzuncu Maddə

Yeddinci maddədə zikr edilmiş komisyona tərəfindən təyin olunan əşyanın mübadiləsi dövlətin təşkilat-ı məxsusa-i mərkəziyyəsi və yaxud dövlət murakabəsinə tabe' təşkilat tərəfindən icra ediləcəkdir.

4 Haziran 1334

Məmməd Həsən Hacinski

Məmməd Əmin Rəsul

Xəlil

Mehmed Vehib

Melfuf - II

HÜDUDA YAXIN YERLƏRDƏKİ TİCARƏTƏ MƏXSUS MÜSA'ADAT

Tərəfeyn-i əqideyn xətt-ı hüdudun iki tərəfində on beş kilometr imtidad edən bir sahə daxilində ticarət-i yövmiyyənin icab etdiyi təşilati bəxş etmək üzərə mevadd-ı atiyəyi qərarlaşdırılmışlar:

Əvvələn: ätiyü'z-zikr mevadd və əşya və heyvanat, bir məmləkətdən digərinə əsnayı imrında idxalat və ixracat rüsumlarından və ya digər hər hansı bir vergi və ya rüsumdan muaf olacaqdır. Dəmir yolu ilə vaki' olan nəqliyyat bundan müstəsna.

1-Hər dəfə beş yüz quruş [80 ruble] qiyməti mütəcavüz etməmək üzərə hər növü' hububat və otlar,

2-Yolçu, arabacı və əmələnin çamaşır, esvab və yol əşyası ilə kəndi istimallarına məxsus alət ü edevat,

3-İnsan və əşya nəqlinə məxsus arabalar, yol arabaları, sepet və nəqliyyata məxsus digər vəsa'it, minik və yol heyvanları,

4-Ev əşya və ləvazımı tərəfeyn-i əqideyndən birinin təbə'asinin digər tərəf məmləkətində yerləşmək üzərə gəldikləri vaxt idxal etdikləri ev əşyası ilə alət ü edevat, nişanlanmış vəya tərəfeyndən birinin təbə'əsindən digər tərəf məmalikində əqd-i izdivac edən və ya yeni mütə'əhhil qadınların cihaz takımları da bu mu'afiyət-i rüsumiyyədən istifadə edəcəkdir.

5-Hüduda civar qəzalar əhalisinin həm-civar məmləkətə nəql etmək üzərə məhsulat-ı zira'ıyyələri, məsələn hububat və digər məhsulat-ı zira'ıyyə və heyvaniyyəyi, müskirat və digər məyi'əti və hüdud ticarətinə məxsus digər əşyanı qoyduqları və eyni yoldan boş olaraq geri gətirdikləri çuval və qablar,

6-Otlamaq üzərə mer'alara sövq olunan heyvanat ilə onun məhsulatı ma'ahaza heyvanahn müayinə məsrəfi altı ay müddət xıtamında istifa oluna biləcəkdir.

Saniyə: gömrük rüsumuna tabi' olan əşyanın anifü'z-zikr maddələrdə zikr olunan muafiyət i rüsumiyyədən istifadə etmələri üçün bərabərlərində bunların həm-civar məntəqədə gəldiklərini mübeyyin məmurin-i məhəlliye canibindən məxrəç i gömrüyündən musaddak şəhadətnamələr olması lazımdır.

İşbu şəhadətnamələr - digər əqidin məmləkətində damğa i rəsmiyyə və digər rəsmiyyəyə tabe' olmayacaqlardır.

Salısən: Həm-civar məntəqə əhalisi nəvahi məmuru tərəfindən ale'l-usul verilmiş və məmurun-i rüsumiyyə-i mütə'alliqəsi tərəfindən viza edilmiş pasavanla-n hamil olduqları halda digər tərəf ərazisində sərbəstcə səyahət edə biləcəkdirlər. İşbu pasavanlar on beş gün üçün mötəbər olacaqdır.

4 Haziran 1334

Məmməd Həsən Hacinski

Xəlil

Məmməd Əmin Rəsul

Mehmed Vehib

Bismilləh-ir-rəhman-ir-rəhim

Hükumət-i Seniyyə ilə Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi hərbdən mütəvəllid və doğruya kəndilərinə mütə'alliq bəzi məsa'il-i əskəriyyəni həll etmək arzusunda bulunduqlarından müvəqqəət bir mu'ahidə-i munzamma əqdinə qərar vermişdirlər və bu babda muraxxasları olmaq üzərə:

Səltənət-i Seniyyə-i Osmaniyyə;

Ədliyyə Nazırı və Şura-yı Dövlət Rəisi Dövlətli Xəlil Bəy-əfəndi həzrətlərini;

və Qafqaz cəphəsi Osmanlı orduları komandanı Ferik Dövlətli Vehip Paşa həzrətlərini;

Azərbaycan Hökumət-i Cümhuriyyəsi;

Xariciyyə Nazırı Məmməd Həsən Bəy Hacinski həzrətləriylə;

Məclis-i Milli Rəisi Rəsulzadə Məmməd Əmin Bəy-əfəndi həzrətlərini

təyin etmişlər və muraxxasan-ı müşarün-ileyhim alei-usul tənzim olunan məzuniyyəti-kamilə vəsiqələrini tədqiq etdikdən və üsuluna müvafiq bulduqdan sonra mevadd-ı atiyəyi qərarlaşdırmışlar.

Birinci Maddə

Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi Dövləti-i Aliyyə və ya müttəfiqləriylə müharibə bulunan hökumətlərin və yaxud onlarla əqd-i ittifaq etmiş olan dövlətlərin zabitan və məmurun-i mülkiyyəsinə məmləkətdən təb'id etməyi və hər-b-i ümuminin davamı müddətincə yenidən bu kimiləri ordu və hökumət xidmətlərinə almamağı təəhhüd edir.

İkinci Maddə

1-Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi bil-cümlə hudud-ı hadidiyyəsi üzərində Osmanlı Ordusunun hər türlü nəqliyyat-ı əskəriyyə kəta'at, ikmal-i əfradı, əşya və vəsait-i hərbiyyə, ərzaq və cəbbəxana və ilh. etməsinə müvafəqat edər.

2-Osmanlı Ordusu tərəfindən təyin olunacaq bir komisiyon Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsinin bir komisiyonu ilə müştərəkən Azərbaycan hu-dudunun əzəmi qabiliyyətinə nəzərən birinci fıkrada zikr edilmiş nəqliyyat-ı əskəriyyənin əsasat və təfərratını ihzar və tasdir edəcəkdir. Bu nəqliyyat-ı əskəriyyə Osmanlı Komisiyonu rəisinin Osmanlı Ordusu Komandanlığından alacağı əmr üzərinə verəcəyi təlimat mücibincə Azərbaycan Dəmiryolu İdarəsinin məmuru və məlzəməsi vasitəsilə icra olunacaqdır.

3-İki tərəf dəmiryolu komisiyonlarının müştərəkən təyin edəcəkləri mühüm istasyonlarda nəql olunan Osmanlı kəta'atının iaşə və istirahətlərinin təmini və nəqliyyat haqqında verilmiş olan seyr ü səfər cədvəli və təlimatın Osmanlı Ordusu mənsubuna təmin və tətbiqi vəzifələriylə müvəzzaf bir Osmanlı zabiti və mə'yyətinə lüzumu qədər məmur və əfrad təyin olunacaqdır. Bu zabit istasyon məmurunun vəzifə və işlərinə müdaxilə etməyəcəkdir. Nəql olunan Osmanlı kəta'atının iaşəsi üçün müma-ileyh zabitin mümkün olan yerlərdə icra edəcəyi mübaya'atı Azərbaycan Hökuməti təshil və müma-ileyh zabitə mu'avənət edəcəkdir.

4-İki və üç nömrəli fıkralarda zikr olunan komisiyonlar işbu mu'ahədənin tarix-i imzasından nəhayət bir həftə sonra indilik Gəncədə ifa-yı vəzifəyə başlayacaqdırlar.

Azərbaycan Hökuməti Dəmiryolu İdarəsi bu zamana qədər dəmiryolu kə-misiyonlarına lazım olan məlumatı bil-xassə hüduddan əzəmi istifadəni təmin edə bilmək üçün hüduddan üzərində olan bil-cümlə məlzəmə i mütəharrikə miqdanyla hüduddan əhvalı və məlzəmə-i sabitəsi haqqında lazım gələnlər məlumatı cəm' və ihzar etmiş olacaqdır.

5- Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi gərək bizzat xətti və gərək vəsait-i sabitə və mütəharrikəsini daim hüsn-ü halda bulundurmalı və bunları gərək müte'addi və gərək hər türlü təxribata qarşı mühafizə və avarızı sürət-i mümkünə ilə izale və təlan' etməyi təəhhüd edər.

6-Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi kəndisinin dahi marzisi xilafında ola-rağ hər hansı bir su-i qəsdin zayı'at və təxribata səbəb verməməsi üçün Osmanlı nəqliyyat-ı icra ediləcək olan hüduddan lazım olan nöqtələrini əsgəri ilə təht-ı təminə alacaqdır. Bu mühafizə, hüduddan hər hansı bir qismində, hər hansı bir səbəblə Azərbaycan Hökuməti üçün mümkün olmadığı təqdirdə işbu mühafizə-i əskəriyyə hökumət-i müşarün-ileyha ilə bil-i'tilaf Osmanlı Ordusu tərəfindən dəruhdə ediləcəkdir.

7-Osmanlı Ordusu nəqliyyat-ı əskəriyyəsinin müsaidəsi nisbətində Azərbaycan Hökuməti xəttləri üzərində Hükumət-i müşarün-ileyhənm hər türlü nəqliyyatına xələl gətirməməyə çalışacaqdır.

Üçüncü Maddə

Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi Dövlət-i Aliyyə-i Osmaniyyə tərəfindən tələb vukuunda Bakı Limanındakı mü'əssisat ilə bəhr-ı Xəzərdə olub kəndinə aid olan səfain və digər vəsa'it-i naqliyyəyi maqasid-i əskəriyyə uğrunda istimal edilmək üzrə Osmanlı Hükumətinin əmri altına vaz' etməyi təəhhüd eylər.

Dördüncü Maddə

Hükumət-i Osmaniyyə ikinci və üçüncü maddələr mücibincə sahib olduğu haqqdan müttəfiqi bulunan hökumətlər ordularını da istifadə edə bilər.

Beşinci Maddə

Hükumət-i Osmaniyyə Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi daxilində bulunan yollardan nəqliyyat-ı əskəriyyə üçün istifadə edə biləcəkdir.

Altıncı Maddə

İşbu mu'ahədə-namə təsdiq və təsdiq-namələri bir ay və ya müddət-i kəsirə-i mümkünə zərfində Dərsə'adət'də teati olunacaqdır. Təsdiqən li'l-makal muraxxaslar işbu mu'ahədə-naməni imza və möhürləriylə taxtim etmişdirlər.

İşbu mu'ahədə-namə iki nüsxə olaraq Batumda tənzim olunmuşdur.

Fi 4 Həziran sənə 1334

Məmməd Həsən Hacinski

Məmməd Əmin Rəsul

Xəlil

Mehmed Vehib

BOA., Xariciyyə, Hüquq Müşavirliyi Müşavirə Otağı, nr. 107/7.

Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı Dövləti Arasında İmzalanan Bakı ilə Batum Arasında Petrol Sövqiyyatı Haqqında İtilafnamə

Bab-ı Ali Hüquq Müşavirliyi

Nəzarət-i Xariciyyə

Tərcümə Müdiriyyəti

Nömrə

Fi 24 Avqust il 1334

Fi27Avqust il1334

Bakı ilə Batum arasında mövcud petrol şəraiti haqqında İtilaf-namə

Bakı ilə Batum arasında petrol surət-i da'imədə təmin-i seyelanı məqsədiylə bu xüsusda ale'l-üsul məzuniyyət və səlahiyyəti sahib olan zirdə vəzi'u'l-imza Dövlət-i Aliyyə-i Osmaniyə ilə Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları muraxxasları xüsusat-ı atiyəni qərarlaşdırmışlar.

Bakı ilə Batum arasındakı petrol məcraları vəz'iyət-i hazıralarını mühafiza edəcəkdilər. Müte'akıdin petrolun surət-i da'imədə təmin-i seyelanı üçün kəndi torpaqları üzərində olan məcraların surət-i mükəmmələdə müharizəsini mütəqabilən təəhhüd edərlər.

Petrolun seyelanı üçün münasib bir vergi vəz' ediləcək və bu vergi əqd olan tərəflər hökumətləri beynində, torpaqları üzərində bulunan məcraların tulü nisbətində təqsim olunacaqdır.

İşbu mevadd və ehkama aid təfərrüat, ə'zası mərruz-zikr hökumətlər tərəfindən təyin olunacaq bir komisyon tərəfindən qərarlaşdırılacaq,

Fi 4 Həziran il 1918 tarixində Batumda tənzim edilmişdir.

N.Ramişvili M.

Hacinski

Xəlil

G. Gvazava

M.Ə.Rəsulzadə

Vehib

J. Odişelidze G. Retkiladze

BOA.. Xariciyyə, Hüquq Müşavirliyi Müşavirə Otağı, nr. 106/8-1,2

تذکره مخصوص ته فدر تطبیح اول عقد - طرفیاً قدینه عاقد در هر دو طرف
 اولت متوجهند می باشد که بویا بدیه بیع الدوله معرور قواعده توفیقاً
 اجر اولت عقد - طرفیاً قدینه اصحاب آن عقد که تعارضی در آنست
 اولت و کما به مذاکره تیرت عقد -

ببین ماده

و وقت عیناً یا بد آن را یا بجا به حکومت جمهوری آری استند بر کونا
 معااهده ، معاوضه ، هود ، قرض ، استوفایر و سایر موجود
 بولجامه بناؤ طرفیاً قدینه برستودنک معاوضه تا رسید بر محاسبات
 معااهده تا کسی و حسابات حقوقیه واقعه درینک نظیر آنچه
 لازم عد ایله جمدی شدات سایر بی عقد آنکد خصصه اتعاق
 استند -

شهرت کک معاوضه تا کسی ایله معااهده یا تصدیقاً درینک
 تعاطیله تا - قدینه عاقد ایلی نه طرفه عقد اولت عقد - استبر
 روزه موقت طرفه طرفیاً قدینک یا سه شهرت دری ، شهرت دری
 و شهرت و لیلیک استیا - و غیر از بی حقوقی حکومت دوله و معاوضه
 معاوضه اساساً دریه توفیقاً اولت زیاده تا اول معاوضه ملت معاوضه
 عقد اولت عقد - تذکره حقوقی حکومت دوله اساساً متدا برجات
 معااهده نه در شک عقوی آنچه واقع اولت هر چه مذاکرات بر طرفه
 دولت علیه و دیگر طرفه کنهید حال هر چه بولنیش دیگر دولتین
 عقد کک عقوی تعاقب با کله عقد - اولت و استیا و کله
 ۱۲۲۵ نه سی کمانوبه دولت اولت برین کونه قدینه استو معاوضه
 درینک بر اساسی موقوف هر ایلی طرف ما بیند به تطبیح اولت عقد -
 مذکور موقوفه در هر ایلی تا بچند اعتباراً مقصوداً عاقد به
 اولت بدینک و بیونک تا بجه اولت ای صورته جریا به ایله عقد -
 بر اساس اولت استو معاوضه تا تصدیقاً دری تعاقب اولت و استو
 استو - عقد -

آریه دله سوکراحد و در سرفه اتفقته آریه و اینج، تعقیبه ای ریک قبالی
 توقف و قایدما اینج تعقیباً آریه شایه شاعفت زاده سته کثیر - بوندله
 سوکراحد حد و در قوه شورتا، آریه - قارا کله شاعفتیک خطا بارونی
 تعقیباً رد لیه و ایلی واریت کثیر و بهایی بخاشی تعقیبه ای ریک آریه
 سوکتیک جنونیده علی علیه سو قنده استن روسی - آریه حد و در
 سنده اولور .

ایچین ماده

بته آریه کتوب کلا بیه

آریه ای کانه دولت جریور - سی بیج حد و در لیک تعقیباً بخونه عقد و نش
 برودت قول حکومت نش - بیج اولنه بیقده - ویو برودت قول ای سو معا هنج
 بر جره برودتیک تشکیل ایله هیکده -
 در لیک ماده

آریه ای کانه حکومت جریور - سی بیج طرفه وظیفه وقوعه حکومت ایله انظم
 و آریه ایله و اخینیک تأییدیه و اعاده ایله بخونه لیدی لیک ایله سمدج قوتیه
 سدا و نده برودت بیقده -

بیجی ماده

آریه ای کانه حکومت جریور - سی بیج لندی حد و دری داخله لیک برجه نند
 سندن و سندن بیله و بر بیجی و او ایله ایجا ایله هیکت برودتیک
 سندن بری امان و آنری طاعتیه جریور ایله -

النجی ماده

طریقاً قیدیه نند بر لیک تعقد و در وضع و تطبیق صوتیه و سیر یولدر
 نقلیات خصوصیه یکدیگریه سیر یولدر کجف اریه ایلیک تعقد ایله لیر -
 قیدیه سیر یولدرک انسانه و ایستلجه و تعویق سندن ایله
 و یا خود سیر امور نا اعدانک کجا دسه تعقدن لواته سندن نقلیه خصوصیه
 سندن

معاهده نامه به مخالف اولیا اندر عا قدیه بنیت معبر اوله عقد .

اوله برنجی ماره

اسبوع المعاهد نامه تصدیق اوله هون و تصدیق نامه لری برآی و
یا فور مدت قصیره مکته طرفنده رسعا رنده تصدیق اوله عقد .
تصدیقاً للمقال مرخصه اسبوع المعاهده نامه بی امضا و مهر لریه ختم

۴ - حراره - ۱۲۲۶

ایمبارر .

خلید
محمد وهیب

محمد علی بنیادی
محمد امیر رسول

ملفوظ

مخالفت عمود برتبه انعقادیه و کرمالده ۴۱ - کما بود اول - ۱۳۵۰
تاریخ قد - طرفه عاقدینده کهریری و کیر طرفه بیعت تجارت و سرخا
مخصوصاً آنکه زیاده قابل مساعدت معادله تطبیق عمود اول .

بخش ساره

طرفه عاقدینده بر صورت تجارت تعابله در مخالفت و یا ترانیه بر صورت
اختلاف انجامه و سریت ترانیه مساعدت ایتمه تصدیه در بانک طرفه
بریک محالکده دولت انحصاری التی بولانه و یا بولانجه و کتیک
مقدنده ترک صحت و کتیک خایطه عمود حیوانیه و یا آنکه عمود مدافعت
یا خود و کتیک اسباب موهو ساید و اقتصادیه و کتیک ناسی یا کتیک صرفی تعقیب
دوره موقت طرفه قوتیستاده تدبیر مانتد اختاریمه انجامه ایتمه استوار .

بخش ساره

آنکه زیاده قابل مساعدت معادله و وام ایتمه مدتی طرفه عاقدینده
کهریری حدود و محالکده کتیک ترانیه مساعدت حدود و کتیک اقوام سائر
استیفا ایتمه او مخالفت و آخریات سمندره و کتیک دوم استیفا
حقن حائز اولیه حقد .

بخش ساره

طرفه کهریری و کیر طرفه کتیک بر دو تریه موجود بولانه و یا
بالآخره و وجوده کتیک اولیه کتیک انعقادیه صنعت مساعدت
و کتیک حدود تجارتی یا ترانیه کتیک و یا ایتمه مساعدت رده
استفاده ارعاندیه بولانیه حقد .

بخش ساره

طرفه بریک محالکده ترانیه ایتمه کتیک کتیک استیفا
رسمندره معلاق اولیه حقد - کتیک بد توقیف ایرا - ایتمه و کتیک
استیفا ایرا رده اجزای رده بود و کتیک کتیک ایتمه استیفا
مدکوره کتیک کتیک کتیک کتیک کتیک کتیک کتیک کتیک
اولیه حقد .

بیجنی مادہ

طرفہ علاقہ رہا اور تقابلیت و حسابات تجاریہ و اقتصادی و معاشی و معاماتہ

التجی مادہ

۱۹۶۵ء سے کھانہ نوہ اولیٰ : بتوز برجنی کونہ قد۔ الہ صبح اولیٰ
مصلحت زراعی و ضاعیکہ فصدی احیاءات موجودہ کے نظریہ بحورہ
بیجنیہ حقوق تجنی مادہ یہ قد۔ اولیٰ مادہ تراکھائی دار کونہ تقابلیت
بارہ ایڈیٹ ہند۔

بیجنی مادہ

مادہ آنقرہ ماورسی موضوع یک اولیٰ مصوبتک مقاریر و انوی
لہ ایک طرف برقیہ و مقید تبصیر بیحدک ویو قومیہ طرفہ علاقہ
مادی مقاریر تبصیر و تحسہ اعقادہ کونہ ایویہ تجارت معاہدہ
انسانی معاہدہ ایقائی و خلیفہ ایڈا۔ ایڈہ ہند۔

سزنجی مادہ

مادہ آنقرہ ماورسیا تبصیرک ماورسیا تبصیرک فیالتی پر
انڈیا تقابلیت و زرینہ و برقیہ تبصیر تبصیر و انوی
قومیہ لہ ایک طرفہ مادی مقاریر و تحسہ اعقادہ ترکیبہ ہند۔

حقوق تجنی مادہ

بیجنی مادہ دم وکرا ایڈیہ قومیہ طرفہ تبصیر اولیٰ تبصیرک
ماورسی دولت تبصیر تبصیر تبصیر و یا خود دولت طرفہ
تایم تبصیر طرفہ تبصیر ایڈیہ ہند۔

۶ - جزیرہ - ۱۹۶۹

خدیج
محمد ولی

محمد علی
محمد رسول

سومین ماده

فرقی عاقدینده برین شوی اهالی و نواحیه حدودک دیگر
طرفده جائیه امول غیر منقوله اوز زنده هود منک و انتفاعی بونته
بیترده انتفاع ایتمک ، آنری ایتمک و یا ضور التزام و برنگ
آنری اراره و یا ضور بالکات دیا و کیلاری سرقیدیم ایتمک
حقاری اولایمک -

هی کیم نفعته عام اولمک و اولجه تضمینات و برلیکجه شکور
امول غیر منقوله اوز زنده کی هود منک و محروم ایلمیه قید - اهالی
وما - آنک نواحی و کیلاری منجم بولمق لری محله و و اثری طرفده
مغز و طرف دیر و و اثری جا نینده مصدق بولک تذکره لری ایز
ایتمک شرطیه حدودک اوز طرفده کیم برینه اصله منافع ایلمیه قید -
حدود دله سرو - و حدوده جزا - برلرده کراخذ و عنده هود
در بریت و مساعدت حضوره ایز اولمک -
اهتمام آنقدرک تغذای ایو معاهدت نامه - مربوط ایو سائی
موقوف ایو تنظیم اولمک -

چونین ماده

ایر - باجه به حکومت جمهوری - شک برالملک بوسه و تلفات اتحادی
معا ولایت ناقل اولمک اشغال دولت علیه عتقه نه ایو اثر باجه
حکومت جمهوری سی آسده بوسه و تلفات مناسبات ایو معاهده
تصدیق برلرک نفعه نینده اعتبار بولملک اتحادک بوسه
و تلفات معلوم معا ولایت ، استلافات و نفا منافی مقرراته
توقیفاً لایسین ایلمیه قید -

اومین ماده

بره سه لیو دستنده دوله عمومی و تلفات ایو روسه
آسده عقد اولمک معاهدت مشترک و مغز احکامتده ایو

ثانياً : ملك رسوله تابع اولاد الكهنة آنفاً الذكر ماوه کرده ذکر اولاد
 معافه رسوله استغفره اتحدی آنچه برار لرند بونکر هموار تفرقه
 خلعتی بیه مأموریه بحیه جانبدار معضی و خراج کرکنده معافه سر و نظر
 برکنی لادند -

ایشو سرتا ملر ریکو عاقل مملکت تمغا ستمه و بار بحر رسو تابع
 اولیه جقد -

ثالثاً : همکار منطقه الهی نواحی مأمورینی طرفه نه عملی رسول و برلسه
 و مأموریه رسوله متعلقه طرفه نه ویزه ایلسه یا ساواتری حاصل
 اول قیدی حاله ریک طرفه ایضینه برتجو یا احتایده بیه جقد -
 ایو یا ساواتر او بر سره کوبه بخوره مقبر اول جقد -

۶ - جزیره - ۱۲۶۶

فیل
 محمد و هب

محمد هاجینی
 محمد رسول

بسم الله الرحمن الرحيم

حکومت آذربایجان به حکومت جمهوری آذربایجان در خصوص سرحد و مرزها و
خطوط مرزی تعیین شده فقط مسائل عقدیه می باشد و اینها تحت نظر دولت آذربایجان
مستقر بر معاهده منظم عقدیه قرار - ویراسته - و بیاید بر مبنای اصل و نه

سلطنت آذربایجان

عقدیه ناظر به اصول و دولت می باشد و نیز حقوق یک آزادی غیر مرزی
و وضعیت سیاسی آنها و در هر دو مورد قریب و دور و نسبت و جهت با سایر اقوام

آذربایجان به حکومت جمهوری آذربایجان

فازیه ناظر به حکومت یک فاجعه است که غیر مرزی
مجدد می باشد رسول زاده جمهوری آذربایجان به حکومت
تعیین شده و در فضا به سایر الیم علی لکول تنظیم اولیایه سازد و نسبت کامل و دقیق
تدقیق آید که به اصول موفق بولد قدر بگذرد مواد آیه بی قرار است بگذرد

برخی موارد

آذربایجان به حکومت جمهوری آذربایجان در وقت عبور و یا استقرار در محل
و یا خروج آنرا عقد اتفاقی است و دولت در ضابطه و سایر موارد تعیین
مستخرج می باشد و صرف عمومیت و در هر صورت تعیین بولیدری آرد و حکومت
حد مرز آلمان تعیین نماید -

اینجا موارد

۱ - آذربایجان به حکومت جمهوری آذربایجان با لحاظ خطوط حدیسی آذربایجان
عمانی آرد و دولت تعیین نماید [قطعه ۱ ، املال آزادی ، اینها
و سایر موارد] - اینجا و اینجا و اینجا - یا اینجا موافقت آید -
۲ - عمالی آنها در وقت فرقه تعیین اولیایه بر قوسیه آذربایجان
حکومت جمهوری آذربایجان بر قوسیه است و در اینجا خطوط تعیین شده است
نظراً بر برخی فقره و در اینجا تعیین تعیینات تعیینات آن اساسات و تعیینات
احتمالاً و تعیین آید - اینجا تعیینات تعیینات عمالی قوسیه تعیین

۵ - حد دره هوا - و سایر اراضی است که جزر معده می باشد
مخصوصاً زراعتی می باشد حیوانات و دیگر محصولات زراعی و
حیوانی می باشد و دیگر مایعات و حد و اینجا است مخصوص
دیگر اینها می گویند و تعیین بولد بوجه اولیایه و دیگر و دیگر
مورد و سایر
۶ - آذربایجان در حد و سایر سوای اولیایه موافقت با این محصولات
مورد اینها موافقت معاینه مصرحی آتی می باشد که معاینه استفا
اولیایه می باشد -

اوینجی ماده

آذربایجان به حکومت جمهوری که دولت عثمانیه در خلیج و قوعنه و بالکونیا
شهرات ایند بحر خزر ده بولنوب کندینه عاشر اولده سفاسیه و ریکروسانه
تقدیه بقااهد عکدریه اوغورنده استعجال اید ملک اوزره عثمانیه حکومتک
امری آلتنه وضع ایتدیکن تقدیر ایلر .

دوینجی ماده

حکومت عثمانیه پنجه و اوینجی ماده لر بو پنجه هائز اولدیکن هقدنه متفقه اولدنه
حکومتک اردو لرینجه آله استقارده ایتدیره بیلر .
پنجه ماده

حکومت عثمانیه آذربایجان به حکومت جمهوری بیکی داخله بولنه بوللردنه
تقدیرت عکدریه ایچونه استقارده ایتدیره بیلر .
التیجی ماده

ایکونماهده نام تصدیقه و تصدیق اولری برآه و یا مدت قصیره
مکنه طرفنه رسارته تعلی اولد هقد .
تصدیقاً للممالک مرتضی را یکونماهده یا اولیا مفا و مودر لر بر یکونماهده
ایکونماهده نام ایکی نشو اولد رقه یا صومده تویض اوتقند .
۱۴۰۷ حراره الهی

محمد علی امینلی
محمد امین رسول
خدیج
محمد وحید

عمانہ اور روسی قوماندانینفذہ آریحقن امر او زرینہ ویرجکی تعلیمات چیچی آریبیا
 سمندوقر اولہ و سلفہ را امور ی و ما لرزی و اسطرسید اجزا اولہ عقد۔
 ۲۔ ایک طرف سمندوقر قومیسوزرینہ دسترخا تعبید سیدہ محمدی مسلم
 اتنا سوزرورہ نقل و ناسہ عمانی قلعمانک اعما سہ واستراحتربک تاسی و
 ندریات عقد و ویرلسا اولہ سیر و سفر جید ولی و تعلیماتک عمانی اور روسی
 سوزنیہ تاسیہ و تطبیق و طینرسید موظف برعمانی ضابطہ و مقید لزوم بقند۔
 مامور و اقرار تاسیہ اولہ عقد۔ . بوضایط اتنا سوزنہ مامورینک و خلیفہ
 وارثہ ملحد استرحمد۔ . نقل و ناسہ عمانی قلعمانک اعما سہ سوزرورہ

عمانہ اور روسی قوماندانینفذہ آریحقن امر او زرینہ ویرجکی تعلیمات چیچی آریبیا
 سمندوقر اولہ و سلفہ را امور ی و ما لرزی و اسطرسید اجزا اولہ عقد۔
 ۲۔ ایک طرف سمندوقر قومیسوزرینہ دسترخا تعبید سیدہ محمدی مسلم
 اتنا سوزرورہ نقل و ناسہ عمانی قلعمانک اعما سہ واستراحتربک تاسی و
 ندریات عقد و ویرلسا اولہ سیر و سفر جید ولی و تعلیماتک عمانی اور روسی
 سوزنیہ تاسیہ و تطبیق و طینرسید موظف برعمانی ضابطہ و مقید لزوم بقند۔
 مامور و اقرار تاسیہ اولہ عقد۔ . بوضایط اتنا سوزنہ مامورینک و خلیفہ
 وارثہ ملحد استرحمد۔ . نقل و ناسہ عمانی قلعمانک اعما سہ سوزرورہ
 سوزرورہ ضابطہ ملحد اولہ بررورہ اجرا ییدجکی با بیاض آریبیا بحاجہ حکومت
 تسریل و سوزرورہ ضابطہ معاوضت ایدہ ملحد۔

۳۔ ایک وادوم نومر ولو فقہ لردہ و کرا اولہ قومیسوزر اسومما
 نارنجوا سفاندہ نلیت بر کفہ ملکہ سوزرورہ تجردہ ایضای و خلیفہ تاسیہ
 آریبیا بحاجہ حکومت سمندوقر ارار پی بوزمانہ قد۔ سمندوقر قومیسوزر
 راجم اولہ معلوماق بالخاصہ خطوطدہ عظمی استغاره بی تاسیہ استمد
 ایچورہ خطوط او زرینہ بولناہ بالمجد سائرہ سوزرورہ مقدار خطوطک احوالی
 و ما لرزی تاسیہ عقدہ لازم خطہ معلوماق جمیع واقعا تاسیہ بولہ عقد۔
 ۵۔ آریبیا بحاجہ حکومت جمیع سوزرورہ ترک بالذات خطن و کرک ما لرزی
 تاسیہ و سوزرورہ راجم خالی بولند برحق و بوتوری ترک متعدی و رک عمالی
 کردلو جمیع تاسیہ محافظ و عواض سرعت ملحد ایلا ارار و سوزرورہ

تعبید ایدہ۔
 ۶۔ آریبیا بحاجہ حکومت جمیع سوزرورہ ترک بالذات خطن و کرک ما لرزی
 اولہ و سوزرورہ لکھائی برسو تصدک قبا یعات و تجرات سبت ویرمہ
 ایچورہ عمانیہ تعلیمات اجرا یید ملک اولہ خطوطک ایچورہ اییدہ سوزرورہ
 سوزرورہ ایچورہ تاسیہ آریحقن۔ . بوضایط خطوطک ایچورہ ایچورہ لکھائی
 برسیدہ آریبیا بحاجہ حکومت ایچورہ ممکنہ اولہ ایچورہ ایچورہ ایچورہ
 حکومت سوزرورہ ایچورہ یا لا سلفک عمانیہ اور روسی طرفندہ و عریض اولہ عقد۔
 ۷۔ عمانیہ اور روسی تعلیمات عکسہ سوزرورہ ساعدہ سوزرورہ
 آریبیا بحاجہ حکومت سوزرورہ سوزرورہ سوزرورہ سوزرورہ سوزرورہ

آریبیا بحاجہ حکومت سوزرورہ سوزرورہ سوزرورہ سوزرورہ سوزرورہ

باب حال حقوق مشاوروں کی

نمبر	تاریخ	نوع مسودہ	مسلوبہ	مدیر	مشاور	مشاور
۲۹۰۱۱	۱۸/۱۱/۱۹۰۱	ورکنا	مشاور	مشاور	مشاور	مشاور
<p>ازرہ باجماعہ حکومت جمہوریہ سی ایم عقد اولیٰ در ستاد حکومت و مصالحہ شامک صنفہ حکومت مذکورہ ستوری مجلس فرزندہ تقدیر ایرتہ اولیٰ ستوری ت ایرتہ ایس کو ایس رسو اخصال قرار نام صورت تدبیر مستجابہ اولیٰ ایس حکم مسادہ تصویب مذکورہ نقد تقدیر قرارہ صورت تصدق ایرتہ اولیٰ ستوری حکومت سید چارہ بی بی حکومتی صورت طاعت و تدبیر جگہ جگہ اور اہل بیست تابعیت خصوصاً حال سابقہ فرزندہ مسادہ باید یہ جنس و لایستہ لایستہ یا کثرتہ بر ندو قیاسو روسی تقدیر وہا مسادہ لایستہ مسادہ بر نفس سوانیہ و کثرتہ مسادہ تقدیر مسادہ سوانیہ تابعیت سوانیہ ایس - بی بی سند مسادہ آصف زید</p>						

BAKÜ İLE BATUM ARASINDA PETROL SEVKİYATI HAKKINDA ANLAŞMA

مدیر	مترجم	باب عالی	
		نظارت خارجه ترجمه مدیری نومرد	
۱۳۴۴	۱۳۴۴		

باکو ایله باتوم آره سنده سیمور اولوسه پترول شراطلر مفصده
انلاقناه

باکو ایله باتوم آره سنده پترول حدرت دانمده تأمین سیرت مقصدیه
مقصده علم اولوسور شادولیک ماز اولوسه زورده واضح الیقنا دولتی قیام
آزیرجان ایلیته د لایسته جهورجه مقصدیه
باکو ایله باتوم آره سنده پترول برارده ضمیمه طریقه ایلیته
تساقیدیه پترول حدرت دانمده تأمین سیرت مقصدیه کندی طوری قدره
اوزه برارده برارک حدرت کللده برانطریه تساقیدیه کندی ایلیته
پترول سیرت ایلیته ناسیبه دیگه وضع ایلیته د دیگه
عاقده اولوسه طریقه کللنری نیجه طوری قدره اوزه برارده برارک
طریقه نیتیه تقسیم اولنمقده

№	Müharibə	Cəbhə	Qüvvə	Ordu	Korpus	Firqə	Alay	Tabər	Bölük	Nəsil adı	Ata adı	Adı	Qoşun növü	Rütbə	D.ili	Vilayət
---	----------	-------	-------	------	--------	-------	------	-------	-------	-----------	---------	-----	------------	-------	-------	---------

1	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	7		Mustafa	Ali	piyada	s.əsgər	1304	Adana
2	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	161	1	1	Ölçü oğulları	Mustafa	Mehmet	piyada	s.əsgər	1312	Adana
3	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	102	2		Süleyman Şakir	Şakir Efendi	piyada	b.leytenant	0	Adana
4	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	36	106	3	2	Mustafa oğulları	Ali	Ahmet	piyada	əsgər	1313	Afyon
5	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	38	1	4	Bali oğulları	Abdulkadir	Ali	piyada	k. çavuş	1310	Afyon
6	I Dünya	Qafqaz	K	7	0	15	0	0	0	Ahmet Kalfa oğulları	Ahmet	Emin	ərzaq	s.əsgər	1294	Afyon
7	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	3	0	0	5		Mehmet	Hakki Efendi	süvari	kapitan	0	Afyon
8	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	15	0	0	Kibar oğulları	Mehmet	Kadir	topçu	çavuş	1303	Afyon
9	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	2		Recep	Mehmet	piyada	s.əsgər	1312	Afyon
10	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	0	59	2	0	Çil oğulları	Yusuf	Nasuf	piyada	s.əsgər	1296	Afyon
11	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	0		Bekir	Osman	pyada	s.əsgər	1312	Afyon
12	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	60	1	Hacimevlüt oğulları	Halil	Osman	piyada	s.əsgər	1291	Afyon
13	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	8	2	5	Baba oğlu	Abdullah	İsa	piyada	s.əsgər	1307	Aksaray
14	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	3	11		Ömer	Ahmet	piyada	s.əsgər	1312	Amasya
15	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	25	2		İbrahim	Ali	piyada	s.əsgər	1315	Amasya
16	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	2		Kamil	Ali	piyada	s.əsgər	1312	Amasya
17	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Kürt Ömer	Ömər	Ali	piyada	s.əsgər	1315	Amasya
18	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3	Şaban oğulları	Süleyman	Ali	piyada	s.əsgər	1313	Amasya
19	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	3	Şahin oğulları	Mehmet	Bekir	piyada	s.əsgər	1310	Amasya
20	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	1		1	Mirhasanoğlu	Hasan	Mehmet	piyada	s.əsgər	1312	Amasya
21	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	32	95	2	0	Karamustafa oğulları	Mustafa	Mehmet	piyada	s.əsgər	0	Amasya
22	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	2		Yusuf	Mehmet	piyada	s.əsgər	1295	Amasya
23	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	1		Mehmet	Musa	piyada	s.əsgər	1309	Amasya
24	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2	Abdullah oğulları	Halil	Nuri	piyada	s.əsgər	1315	Amasya
25	I Dünya	Qafqaz	K	5	0	0	31	3	3	Dede oğulları	Ahmet	Ziya	piyada	s.əsgər	1305	Amasya
26	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	7	2	0	6	İğdişoğulları	Abdullah	Ahmet	piyada	s.əsgər	1307	Ankara
27	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	37	3	2	Göçer oğulları	Hasan	Ahmet	piyada	s.əsgər	1309	Ankara
28	I Dünya	Qafqaz	K	0	8	0	13	46	4		Abdi	Ali	piyada	s.əsgər	1308	Ankara
29	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	56	78	4	0	Dirhem oğulları	Halil	Ali	piyada	s.əsgər	1297	Ankara
30	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Hasan	Ali	piyada	s.əsgər	1313	Ankara
31	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2	Nakliyeci oğulları	İbrahim	Bekir	piyada	s.əsgər	1296	Ankara
32	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	0	5	3	Genc Osman oğulları	Mustafa	Habip	istehkam	s.əsgər	1305	Ankara
33	I Dünya	Qafqaz	K	0		0	20	2	7	Eğri oğulları	Osman	Hafiz Hasan	piyada	k. çavuş	1311	Ankara
34	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4	Evmiş oğulları	Hasan	Hamza	piyada	s.əsgər	1307	Ankara
35	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	25	3	Lapaci oğulları	Mehmet	Hasan	piyada	s.əsgər	1292	Ankara
36	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	4	Sarimehmet	Musa	Hasan	piyada	s.əsgər	1313	Ankara
37	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	9	27	1		Osman	Hasan	piyada	s.əsgər	1308	Ankara
38	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Abidin oğulları	Mehmet	Hayrullah	piyada	s.əsgər	1307	Ankara
39	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	9	25	2		Mehmet	Hidayet Efendi	piyada	ley –nt	0	Ankara
40	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	36	106	2	47	Mustafa	İsmail	Hilmi	piyada	s.əsgər	1313	Ankara

										oğulları						
41	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Abidin	Hüseyn	piyada	s.əsgər	1290	Ankara
42	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Mustafa	İsmail	piyada	s.əsgər	1300	Ankara
43	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	2	Hatip oğulları	Hacı Osman	Mehmet	piyada	s.əsgər	1312	Ankara
44	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0		İsmail	Mehmet	piyada	s.əsgər	1311	Ankara
45	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	1	Küpelı oğulları	Mustafa	Mehmet	piyada	s.əsgər	1304	Ankara
46	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	30	0	0	Ömerkahya oğulları	Mustafa	Mehmet Ali	piyada	s.əsgər	1313	Ankara
47	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Kahveci oğulları	Ahmet	Mehmet İsmail	piyada	s.əsgər	1301	Ankara
48	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	3		Davut	Mustafa	piyada	s.əsgər	1312	Ankara
49	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	2		Mehmet	Mustafa	piyada	s.əsgər	1313	Ankara
50	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	106	2	8	Mastak oğulları	Recep	Mustafa	piyada	s.əsgər	1313	Ankara
51	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	4		Satılmış	Nuri	piyada	s.əsgər	1304	Ankara
52	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	2	Abdin oğulları	Ali	Osman	piyada	s.əsgər	1298	Ankara
53	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	46	2	Ayaş oğulları	Hüseyn	Osman	piyada	s.əsgər	1304	Ankara
54	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Hüseyn	Satılmış	piyada	s.əsgər	1313	Ankara
55	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	37	3	2		Hasan	Yakup	piyada	s.əsgər	1296	Ankara
56	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Yusuf	Hüseyn	piyada	s.əsgər	1308	Ankara
57	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	0		Hayrettin	Ali	piyada	s.əsgər	1311	Antalya
58	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	5		İbrahim	Arif	piyada	s.əsgər	1311	Antalya
59	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	36	3	12		Mehmet	Hasan	piyada	s.əsgər	1299	Antalya
60	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	0	1	Düşünceli oğulları	Durali	Hüseyn	piyada	s.əsgər	1293	Antalya
61	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Mor Ali	Hüseyn	piyada	s.əsgər	1311	Antalya
62	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	1		Mustafa	Kemal	piyada	s.əsgər	1309	Antalya
63	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0			Mehmet Şükrü Efendi	ehtiyat	eh. zabit	0	Antalya
64	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	29	2	0	Dayi Hasan oğlu	Hasan	Mevlüt	hademe	s.əsgər	1306	Antalya
65	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	29	2		Hasan	Mevlüt	piyada	s.əsgər	1317	Antalya
66	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	29		Mahmut oğulları	Hasan	Muharrem	piyada	s.əsgər	1303	Antalya

Bölgə	Bucaq	Kənd	Gün	Ay	İl	Ölümü	Ölüm yeri	As. Şb.	Xüsusi birlik
---	---	---	11	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Adana	---
Karaisalı	---	---	21	6	1332	şəhid	Qafqaz	Karaisalı	---

							cəbhəsində		
---	---	---	0	3	1334	şəhid	Gümrüğü olan hücumda	---	Qafqaz taburu
Emirdağ	---	---	10	1	1334	xəstəlik	Deporbekir xəstəxanası	Aziziye	---
Emirdağ	Ümraniye	Burunarkaç	5	6	1334	şəhid	Bakıda	Emirdağ	---
Emirdağ	Mərkəz	Kuruca	7	7	1334	xəstəlik	21. Səyyar xəstəxanası	Aziziye	Ərzaq qolu əsgər
---	---	---	15	10	1330	şəhid	Alagöz Meşki köyündə rus qərarğahında	---	Ehtiyat süvari firqəsi
Bolvadin	--	---	17	9	1334	şəhid	Meydan hərbi Bakı civarında	Afyonkarahisar	---
Evcilər	Mərkəz	Madenlər	26	8	1334	şəhid	Dərbənd mühasirəsində	Bolvadin	---
Bolvadin	---	---	21	8	1332	şəhid	Bakı civarında	Bolvadin	---
Bolvadin	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Bolvadin	---
Bolvadin	---	---	31	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Bolvadin	---
---	---	---	12	8	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Aksaray	---
Mərkəz	Ezinepazarı	Aydınca Bucak Mərkəzi	7	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Sivas	--
Gümüşhacıköy			5	9	1334	itkin	Bakı civarında	Amasya	---
Merzifon	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Merzifon	----
Gümüşhacıköy	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Gümüşhacıköy	---
Hamamözü	Mərkəz	Yemişen	5	8	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Gümüşhacıköy	---
---	---	---	2	7	1334	şəhid	Binəqədi önündə	Amasya	---
Mərkəz	Mərkəz	Karayakup	23	7	1333	şəhid	Qaracevizli civarı	Amasya	Qafqaz süvari alayı
---	---	---	1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Amasya	---
---	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Amasya	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Amasya	---
Mərkəz	Doğantəpə	Toklucak	2	8	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Amasya	---
---	---	---	1	10	1332	şəhid	49. Firqə Ağvaniz xəstəxanası	Amasya	---
Ayaş	---	---	24	5	1331	itkin	Qafqaz cəbhəsində	Ayaş	---

Beypazari	Mərkəz	Tahir	19	5	1331	şəhid	Qarakilsə civarında	Beypazari	---
Beypazari	Mərkəz	Derehi	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Beypazari	---
Nalihan	Beydili	---	20	9	1332	şəhid	Biləcəri	Ankara	---
Kizilcahamam	Mərkəz	Aşağıkaraköy	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Yabanabat	---
Bala	Mərkəz	Derekişla	26	8	133	şəhid	Binəqədi sirtlarında 1.	Bala	---
Ayaş	Mərkəz	Bayram	17	5	1331	şəhid	Qarkilsə	Ayaş	---
Kizilcahamam	Güvem	Beşkonak	19	6	1333	əsir	Qafqaz cəbhəsində	Sultanahmet	---
Nallihan	Mərkəz	Kulu	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə müharibəsi	Koçhisar	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə top mərmisiylə	Beypazari	---
Beypazari	---	---	5	9	1334	itkin	Bakı cənub – qərb sirtlarında	Beypazari	---
---	---	---	19	2	1334	şəhid	Ağbulaq müharibəsi	Ankara	---
Şerefliköçhisar	Mərkəz	Kadincik	2	4	1334	şəhid	Qafqaz	Şerefliköçhisar	---
---	---	---	24	2	1334	şəhid	---	---	Qafqaz fırqəsi
Beypazari	---	---	11	4	1334	xəstəlik	21. Səyyar xəstəxanası	Ankara	---
Mərkəz	Mərkəz	Kayadibi	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Ankara	Qafqaz bölüyü
Ayaş	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsi	Ayaş	---
Çubuk	Mərkəz	Çatköy	5	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Ankara	Qafqaz
Kizilcahamam	---	---	14	6	1333	şəhid	Quldurlarla vuruşmada	Kizilcahamam	Qafqaz qərargahı
Çubuk	Mərkəz	Kavakli	8	6	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Ankara	---
Nallihan	---	---	28	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Nallihan	---
Nallihan	---	---	0	0	0	şəhid	Qafqaz	Nallihan	---
Kalecik	---	---	30	4	1334	şəhid	Salyan müharibəsində	Kalecik	---
Ayaşdoğmuş	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Ayaş	---
Beypazari	---	---	19	11	1334	xəstəlik	20. Səyyar xəstəxanası	Beypazari	---
Ayaş	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Ayaş	---
Kizilcahamam	---	---	4	9	1334	itkin	Bakı civarında	Yabanabat	---

Çubuk	Mərkəz	Durmuş	5	9	1334	itkin	Bakı civarında	Ankara	Ordunun Qafqaz qolu
Bala			5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Bala	Qafqaz taburu
Kizilcahamam	Güvem	Kasımlar	14	4	1334	şəhid	Bakı xəstəxanası	---	---
Haymana			5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Ankara	Qafqaz bölüyü
Gündoğmuş	Köprülü	---	21	7	1334	şəhid	Digah civarında	Köprülü	---
---	---	---	8	1	1334	şəhid	Petrovski müharibəsi	Elmalı	---
Korkuteli	---	---	0	0	1332	şəhid	Erməni qalası arasında	Korkuteli (İstanos)	---
Alanya	Mərkəz	Mahmutseydi	15	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Alanya	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Antalya	---
Alanya	Mərkəz	Dəgirmendere	5	8	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Alanya	---
---	---	---	0	4	1334	şəhid	Qarakilsə döyüşündə	---	11. Qafqaz firqəsi
Manavgat	---	---	1	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Manavgat	---
Qazipaşa	Mərkəz	Aydincik	2	9	1334	şəhid	Bakının qərb sirtlarında	Antalya	---
Alanya	Mərkəz	Mahmutseydi	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Alanya	---

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
67	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	14	1	0	Arkulak	Ahmet	Rüştü	piyada	s. əsgər	1294	Antalya
68	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	9	26	0	Baykara	Mehmet	Habip	piyada	s. əsgər	1311	Aşca
69	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	8		Mehmet	Ahmet	piyada	s. əsgər	1308	Aydin
70	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Hasan	Hasan	piyada	s. əsgər	1301	Aydin
71	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	2		Mehmet	Hüseyn	piyada	s. əsgər	1310	Aydin

72	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	0	5		İbrahim	İbrahim	piyada	s. əsgər	1311	Aydin
73	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	4		Halil	Mehmet	cebel	s. əsgər	1304	Aydin
74	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	12	3	11		Bekir	Mehmet Ali Efendi	piyada	kapitan	0	Aydin
75	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	11		Hasan	Ömer	piyada	k. çavuş	1308	Aydin
76	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	76	6		Mustafa	Tevfik	piyada	s. əsgər	1296	Aydin
77	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	2	11		Baki	Abbas	piyada	s. əsgər	1307	Azərbaycan
78	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Anaəgin	Abdul	piyada	s. əsgər	1294	Azərbaycan
79	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	11		Kul	Abdul Riza	piyada	s. əsgər	1301	Azərbaycan
80	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Mehdi	Abdulkaki	piyada	s. əsgər	1316	Azərbaycan
81	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ali Dadaş	Abdulgani	piyada	s. əsgər	1297	Azərbaycan
82	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Cihan	Abdulgani	piyada	s. əsgər	1296	Azərbaycan
83	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Allahverdi	Abdullah	piyada	s. əsgər	1318	Azərbaycan
84	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Zeynel	Abdulmestan	piyada	s. əsgər	1315	Azərbaycan
85	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Abdulummin	Abdulselam	piyada	s. əsgər	1307	Azərbaycan
86	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	1		Mahmut	Adigüzel	piyada	s. əsgər	1293	Azərbaycan
87	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Halik	Ağa Bala	piyada	s. əsgər	1310	Azərbaycan
88	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	3		Mehmet	Ağa Dadaş	piyada	s. əsgər	1310	Azərbaycan
89	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Cafer	Ağa Hüseyin	piyada	s. əsgər	1306	Azərbaycan
90	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	6	Ağaoğulları	Ramok	Ağa Hüseyin	piyada	s. əsgər s. əsgər	1315	Azərbaycan
91	I Dünya	Qafqaz	K	5	6	15	38	1	3		Hüseyin	Ağa Kerim	piyada	s. əsgər	1310	Azərbaycan
92	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Baba	Ağa Kulu	piyada	s. əsgər	1310	Azərbaycan
93	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Berber	Ağa Kulu	piyada	s. əsgər	1314	Azərbaycan
94	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Güber	Ağa Molla	piyada	s. əsgər	1315	Azərbaycan
95	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Melik Mehmet	Ağa Verdi	piyada	s. əsgər	1314	Azərbaycan
96	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Dadaş Bala	Ağa Kerim	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
97	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Hudaverdi	Ağamali	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
98	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Mehmet Resul	Ağamali	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
99	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Ayvaz	Ağaverdi	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
100	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	8		Dadaş	Ahmet	piyada	əsgər	1317	Azərbaycan
101	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	1		İmam	Ahmet	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
102	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Abbas	Ali	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
103	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Abbas Salih	Ali	piyada	əsgər	1308	Azərbaycan
104	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Haci Kasim	Ali	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
105	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Şeyh Ahmed	Ali Ağa	piyada	əsgər	1294	Azərbaycan
106	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ali Eger	Ali Baba	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
107	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Haci Talip	Ali Eger	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
108	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Feyzullah	Ali Haci	piyada	əsgər	1307	Azərbaycan
109	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ali Maran	Ali Hasan	piyada	əsgər	1299	Azərbaycan
110	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		İmam Kulu	Ali Hasan	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
111	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Arslan Kerbala	Ali Haydar	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
112	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Kerbala Arslan	Ali İsgender	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan

113	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ebes Kulu	Ali Kulu	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
114	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Kasim	Ali Nebi	piyada	əsgər	1308	Azərbaycan
115	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ebes Kulu	Ali Sefer	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
116	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Nuhi	Arslan	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
117	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Müslim	Asker Kulu	piyada	əsgər	1296	Azərbaycan
118	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	0		Melik	Ata Baba	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
119	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ali Bakin	Atam Oğlan	piyada	əsgər	1393	Azərbaycan
120	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Abbas	Baba	piyada	əsgər	1305	Azərbaycan
121	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Abbas Kulu	Baba	piyada	əsgər	1292	Azərbaycan
122	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Kurban Kulu	Baba Kulu	piyada	əsgər	1307	Azərbaycan
123	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	0		Mürsel Dadaş	Bahten	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
124	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	1		Dadaş	Bala Kulu	piyada	əsgər	1292	Azərbaycan
125	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Melik Ahmet	Bala Kulu	piyada	əsgər	1309	Azərbaycan
126	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Bayram	Bilal	piyada	əsgər	1308	Azərbaycan
127	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Sefer Ali	Büyüted	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
128	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Sefer Ali	Büyüted	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
129	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Kadir	Cafer	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
130	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Yar Ahmet	Celal	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
131	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Veli	Dadaş	piyada	əsgər	1316	Azərbaycan
132	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Hüseyin Kulu	Davut	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
133	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Cafer Kulu	Dina Ali	piyada	əsgər	1896	Azərbaycan
134	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Rıza	Dost Ali	piyada	əsgər	1293	Azərbaycan
135	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Emir Can	Eba	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
136	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ferhat	Ebulkay	piyada	əsgər	1307	Azərbaycan
137	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Haci Dadaş	Eğər	piyada	əsgər	1296	Azərbaycan
138	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Yar Mehmet	Emeran	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan

---	---	---	3	4	1332	şəhid	Bakı dərəsində	Elmalı	---
Mərkəz	Mərkəz	Duman	5	10	1334	itkin	Bakıya hücumda	Asca	Ordunun Qafqaz qolu
Nazilli	---	---	23	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Nazilli	Qafqaz

Nazilli	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Nazilli	---
Çine	---	---	12	7	1334	şəhid	Yanke müharibəsi	Çine	---
Yenipazar	---	---	15	4	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Yenipazar	---
Kuşadası	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Kuşadası	---
---	---	---	23	4	1334	şəhid	Ermənilərlə vuruşmada	---	---
Kuyucak	---	---	1	7	1334	şəhid	---	Nazilli	---
Koçarlı	---	---	8	9	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Aydin	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	7	1334	şəhid	---	Bakı	---
Bakı	---	---	1	3	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	18	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	17	7	1334	şəhid	Biləcəri	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Bakı	---
Bakı	---	---	21	7	1334	şəhid	Binəqədiyə hücumda	Bakı	Əhalidən
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	14	7	1334	şəhid	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	2	7	1334	şəhid	Binəqədi önündə	Maştağa	Əhalidən
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---

Maştağa	---	---	15	9	1334	şəhid	Bakının girişində	Hunhar	---
Maştağa	---	---	17	7	1334	şəhid	Biləcəri	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	17	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	17	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
---	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Aclun	Əhalidən
Maştağa	---	---	17	7	1334	şəhid	Bakıya hücum əsnasında	Maştağa	Əhalidən
Maştağa	---	---	17	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Bakı	---	---	16	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Digah döyüşü	Maştağa	---

Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Digah döyüşü	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
139	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Bey Ali	Emir Ali	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan

140	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ali İhsan	Emrullah	piyada	əsgər	1313	Azərbaycan
141	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ağagen	Eşref	piyada	əsgər	1315	Azərbaycan
142	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Narmen	Ethem	piyada	əsgər	1315	Azərbaycan
143	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	7		Hacı Mirza	Eyüp	piyada	əsgər	1314	Azərbaycan
144	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Mecit	Eyüp	piyada	əsgər	1306	Azərbaycan
145	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	15		Ali	Ferhat	piyada	əsgər	1294	Azərbaycan
146	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	15		İmama Verdi	Feyzxullah	piyada	əsgər	1292	Azərbaycan
147	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Bedel	Gaffur	piyada	əsgər	1314	Azərbaycan
148	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	2	5		Ehad	Gazenfer	piyada	əsgər	1899	Azərbaycan
149	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Hacı Abdurrahman	Gulam Riza	piyada	əsgər	1309	Azərbaycan
150	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	0		Mehmet Hasan	Gül	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
151	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Bala Kadaş	Gül Ali	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
152	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ali Hüseyin	Gül Hüseyin	piyada	əsgər	1307	Azərbaycan
153	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Pir Mehmet	Gül Mehmet	piyada	əsgər	1293	Azərbaycan
154	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Şeyh Mehmet	Gül Mehmet	piyada	əsgər	1299	Azərbaycan
155	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	0		Ağamali	Gülverdi	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
156	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Molla Mehmet	Habip	piyada	əsgər	1294	Azərbaycan
157	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mehmet Hasan	Gül	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
158	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ali Ağa	Hacı Ağa	piyada	əsgər	1315	Azərbaycan
159	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Abdulkerim	Hacı Baba	piyada	əsgər	1299	Azərbaycan
160	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Dost	Hacı Hüseyin	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
161	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Melik Riza	Hacı Kulu	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
162	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Kerbala İsmail	Hacı Mürsel	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
163	I Dünya	Qafqaz	K	5	0	15	38	3	11		Ebu Talip	Hakkı	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
164	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	6	Celil oğulları	Cabbar	Halil	piyada	əsgər	1312	Azərbaycan
165	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	11		Ağa Mirza	Han	piyada	əsgər	1313	Azərbaycan
166	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Men Ağa	Han Ağa	piyada	əsgər	1897	Azərbaycan
167	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Melik Riza	Han Ahmet	piyada	əsgər	1317	Azərbaycan
168	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Abbas	Hasan	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
169	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Azim	Hasan	piyada	əsgər	1307	Azərbaycan
170	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Mehmet	Hayrullah	piyada	əsgər	1315	Azərbaycan
171	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mehmet Kulu	Heyet	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
172	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Sefer Ali	Heyet	piyada	əsgər	1296	Azərbaycan
173	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	0		Mürsel	Hüseyin	piyada	əsgər	1315	Azərbaycan
174	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	0		Yahya	Hüseyin	piyada	əsgər	1311	Azərbaycan
175	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Aza Mehmet	Hüseyin	piyada	əsgər	1316	Azərbaycan
176	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Gül Ali	Hüseyin Bala	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
177	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mir Ali	Hüseyin Bala	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
178	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Abbas Kulu	İbrahim	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
179	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Zeynelabdin	İbrahim	piyada	əsgər	1312	Azərbaycan
180	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ağa Dadaş	İmam Ali	piyada	əsgər	1309	Azərbaycan
181	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	0		Cevat	İsmail	piyada	əsgər	1894	Azərbaycan
182	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Merdadaş	İsmail	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
183	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ali Şan	Kahraman	piyada	əsgər	1309	Azərbaycan
184	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Ebes Kulu	Kanber Ali	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
185	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	15		İmam Ali	Kanzali	piyada	əsgər	1316	Azərbaycan

186	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Muhtar	Kasim Ali	piyada	əsgər	1293	Azərbaycan
187	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Haci İbad	Kerim	piyada	əsgər	1308	Azərbaycan
188	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Kazim	Kerim	piyada	əsgər	1296	Azərbaycan
189	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	1		Abdusselam	Kurban	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
190	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	0		Haci Merdan	Mail	piyada	əsgər	1896	Azərbaycan
191	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Babar	Mehdi	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
192	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Kurban Kulu	Mehdi Kulu	piyada	əsgər	1309	Azərbaycan
193	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ahmet	Mehmet	piyada	əsgər	1308	Azərbaycan
194	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Ali Ağa	Mehmet	piyada	əsgər	1294	Azərbaycan
195	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Kerbala Kasim	Mehmet	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
196	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	1317	Azərbaycan
197	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mehmet Bağran	Mehmet	piyada	əsgər	1308	Azərbaycan
198	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Melik Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
199	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mestan	Mehmet	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
200	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Selam	Mehmet	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
201	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Süleyman	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
202	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	10	29	4		Tabtuk	Mehmet	piyada	əsgər	1314	Azərbaycan
203	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mehmet Hüseyin	Mehmet Ali	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
204	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ağa Talip	Mehmet Emin	piyada	əsgər	1315	Azərbaycan
205	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Mirza Baba	Mehmet Hüseyin	piyada	əsgər	1305	Azərbaycan
206	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Mehmet Kulu	Mehmet Nafe	piyada	əsgər	1314	Azərbaycan
207	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Eyüp	Melek Mehmet	piyada	əsgər	1312	Azərbaycan
208	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Mehmet Hüseyin	Melik Mehmet	piyada	əsgər	1312	Azərbaycan
209	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	9	10	29	2		Mirza	Mesip	piyada	əsgər	1311	Azərbaycan
210	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Kerbala Abbas	Meşet Dadaş	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan

Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binəqədi döyüşündə	Maştağa	---

Maştağa	---	---	17	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Bakı	---	---	10	8	1334	şəhid	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Binaqədi döyüşündə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	17	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	17	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	16	7	1334	şəhid	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	14	8	1334	şəhid	Keman Tərki dağı müharibəsi	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---

Gəncə	---	---	5	10	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Gökçay	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Gəncə	---	---	26	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Gəncə	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarındakı döyüşündə	Maştağa	---

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
211	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Paşa Baba	Meyser	piyada	əsgər	1294	Azərbaycan
212	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	1		Ahmet	Mikail	piyada	əsgər	1315	Azərbaycan

213	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Mir Fəttah	Mir Ali Askeri	piyada	əsgər	1894	Azərbaycan
214	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mürsel Ali	Mir Hasa	piyada	əsgər	1296	Azərbaycan
215	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mir Aziz	Mir Kerim	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
216	I Dünya	Qafqaz	K	7	0	15	38	3	10		Poşah	Mir Süleyman	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
217	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Adigüzel	Mirza	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
218	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	10		Hüseyn	Mirza	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
219	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	10		Kul	Mirza	piyada	əsgər	1308	Azərbaycan
220	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mehmet	Mirza	piyada	əsgər	1294	Azərbaycan
221	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Baba	Mirza Mehmet	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
222	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Seri Han	Müharrem	piyada	əsgər	1314	Azərbaycan
223	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Hüseyn Kulu	Nava	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
224	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Halife Kulu	Nahif	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
225	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Kurban	Nesimi	piyada	əsgər	1294	Azərbaycan
226	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Ağa Keş	Nesip	piyada	əsgər	1299	Azərbaycan
227	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Ata Baba	Nevruz Kulu	piyada	əsgər	1288	Azərbaycan
228	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Atam Ali	Nur Mehmet	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
229	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mehmet Selim	Ramazan	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
230	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Amet Kulu	Recep	piyada	əsgər	1312	Azərbaycan
231	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		İmam Ali	Recep Ali	piyada	əsgər	1295	Azərbaycan
232	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Ali	Riza Kulu	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
233	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Sebep	Riza Kulu	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
234	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Mehmet Riza	Sadiq	piyada	əsgər	1310	Azərbaycan
235	I Dünya	Qafqaz	K	5	0	15	38	3	10		Emir Mehmet	Seben Mir Amam	piyada	əsgər	1311	Azərbaycan
236	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Mehmet	Sevgal	piyada	əsgər	1312	Azərbaycan
237	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Haci Fethi	Selman	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
238	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	1		Ağa Riza	Settar	piyada	əsgər	1296	Azərbaycan
239	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Ağa Talip	Settar	piyada	əsgər	1308	Azərbaycan
240	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Ebit	Seydullah	piyada	əsgər	1294	Azərbaycan
241	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Kerbela Mir Habip	Seyit Mir Ali	piyada	əsgər	1297	Azərbaycan
242	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	2		Abdurrahim	Suat Kulu	piyada	əsgər	1296	Azərbaycan
243	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	10		Haci Bala	Süleyman	piyada	əsgər	1312	Azərbaycan
244	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		İlyas	Süleyman	piyada	əsgər	1296	Azərbaycan
245	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Mirza	Şah Hüseyn	piyada	əsgər	1298	Azərbaycan
246	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		İsmail	Şer Ahmet	piyada	əsgər	1309	Azərbaycan
247	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Gülistan	Şer Hüseyn	piyada	əsgər	1312	Azərbaycan
248	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	3		Musa	Yakup	piyada	əsgər	1299	Azərbaycan
249	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	5		Sultan	Yakup	piyada	əsgər	1299	Azərbaycan
250	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Kerbela Baba	Zebellah	piyada	əsgər	1299	Azərbaycan
251	I Dünya	Qafqaz	K	0	11	0	99	2	3		Abdurrezzak	Mustafa Şevket Efendi	piyada	ehtiyar zabit	0	Bağdad
252	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	43	4		Ahmet	Ahmet	piyada	əsgər	1311	Balikesir
253	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	9	29	12		Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1294	Balikesir

254	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	11		Mehmet	Ahmet	piyada	k. çavuş	1310	Balikesir
255	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	1		Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1299	Balikesir
256	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	0	0		Yakup	Ahmet	Makinalı tüfək	əsgər	1313	Balikesir
257	I Dünya	Qafqaz	K	7	0	5	0	0	0	Cezair oğulları	Mehmet	Ali	ərzak	əsgər	1295	Balikesir
258	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	9	27	1		Mehmet	Ali	piyada	əsgər	0	Balikesir
259	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	14	1	0		Abdullah	Halil	piyada	əsgər	1290	Balikesir
260	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	8	2		Mustafa	Halil	piyada	əsgər	1307	Balikesir
261	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	7	Gemicioğulları	İsmail	Hasan	piyada	əsgər	1313	Balikesir
262	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Yakup	Hüsnü	piyada	k.çavuş	1309	Balikesir
263	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	1		Ramazan	İsmail	piyada	əsgər	1306	Balikesir
264	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	25	4		Halil	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Balikesir
265	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	3	Karabekiroğulları	Hüseyn	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Balikesir
266	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	4	Kırkağaçlı	Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Balikesir
267	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	9	17	50	1		Süleyman	Mehmet Halis Efendi	piyada	ley-nt	0	Balikesir
268	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	162	3	45		İbiş	Mustafa	Makinalı tüfək	əsgər	0	Balikesir
269	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2		Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1308	Balikesir
270	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Mustafa	Nazif	piyada	əsgər	1313	Balikesir
271	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	56	1	1		İsmail	Osman	piyada	əsgər	1299	Balikesir
272	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Arif	Riza	piyada	k.çavuş	1306	Balikesir
273	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Hüseyn	Ahmet	piyada	əsgər	1304	Bartın
274	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1305	Bartın
275	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4		Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1309	Bartın
276	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Makadizoğulları	Şövkət	Ahmet	piyada	əsgər	1305	Bartın
277	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	1	2		İsmail	Ali	piyada	əsgər	1303	Bartın

Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Salyan	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Salyan	---

Maştağa	---	---	15	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Maştağa	Əhalidən
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	16	7	1334	şəhid	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	7	1334	şəhid	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---

	---	---	31	6	1334	şəhid	Biləcəri	Darul Ciraz	---
Bakı	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Maştağa	Əhalidən
Maştağa	---	---	1	9	1334	qayıp	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarında döyüşdə	Maştağa	---
Maştağa	---	---	17	7	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Maştağa	---
Bakı	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Bakı	---
Maştağa	---	---	1	9	1334	itkin	Bakı civarındakı döyüşdə	Maştağa	---
---	---	---	30	10	1330	şəhid	Qafqaz hərbində	Bağdad	---
Gönen	Merkez	Tuzakçı	15	9	1334	şəhid	Palu nöqtə komandanlığı	Bandırma	---
Dursunbey	---	---	4	12	1334	şəhid	Daşbaşı döyüşü	Balikesir	---
Sındirgi	---	---	4	8	1334	şəhid	Keman Terki Dağı döyüşündə	Sındirgi	---
Dursunbey	---	---	14	4	1334	şəhid	Meydan hərbi	Balikesir	---
---	---	---	3	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Bandırma	---
Manyaz	Merkez	Çavuşköy	5	8	1334	xəstəlik	25.Səyyar xəstəxanası	Balikesir	39 Ağır erzak kolu
Sındirgi	---	---	17	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Sındirgi	---
Kepsut	Merkez	Hotaşlar	19	4	1332	şəhid	Bakı sırtında	Kepsut	---
---	---	---	6	5	1334	şəhid	Bakı civarında	Balikesir	---
Bandırma	---	---	6	9	1334	şəhid	Petrovski döyüşündə	Bandırma	---
Gönen	---	---	6	9	1334	şəhid	Keman Tərki Dağı döyüşündə	Gönen	---
Bandırma	---	---	7	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə top məmisi ilə --	Bandırma	---

Merkez	Şamli	Armutalan	19	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Balikesir	---
Merkez	Şamli	Kırmızılar	5	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Balikesir	---
İvrindi	---	---	5	9	1334	itkin	Bakı civarında	Balikesir	---
Sindirgi	---	---	5	2	1334	şəhid	Ahməd Bəylidəmiryolu stansiyası qərbində	---	Qafqaz fırqəsi
Gönen	---	---	22	6	1333	şəhid	Qafqaz hərbində	Gönen	---
Merkez	Şamli	Kurtdere	14	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Balikesir	---
Kepsut	---	---	5	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Kepsut	---
Gönen	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Gönen	---
Bandırma	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd Müharibəsində	Bandırma	---
Merkez	Merkez	Ariönü	5	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
---	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Kurucaşşile	Merkez	Başköy	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Merkez	Ariönü	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
---	---	---	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Bartın	---

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
278	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	1	3	---	Mustafa	Ali	piyada	əsgər	1300	Bartın

279	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	---	Ali	Çemir	piyada	əsgər	1305	Bartın
280	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Topçu oğulları	Abdurrahman	Durmuş	piyada	əsgər	1302	Bartın
281	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Davulcu oğulları	Mehmet	Durmuş	piyada	əsgər	1308	Bartın
282	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	51	7	1	2	Cafer oğulları	İsmail	Halil	piyada	əsgər	1303	Bartın
283	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4	---	İbrahim	Hasan	piyada	əsgər	1305	Bartın
284	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2	---	Hüseyin	Hüseyin	piyada	əsgər	1296	Bartın
285	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4	----	Xalil	İbrahim	piyada	əsgər	1296	Bartın
286	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Çolağ oğulları	İbrahim	İbrahim	piyada	əsgər	1306	Bartın
287	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Koser oğulları	Veysi	İsmail	piyada	əsgər	1301	Bartın
288	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2	----	Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	1303	Bartın
289	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2	---	Halil	Mustafa	piyada	əsgər	1306	Bartın
290	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	2	6	---	Mehmet	Osman	piyada	əsgər	1306	Bartın
291	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2	İmam oğulları	İbrahim	Recep	piyada	əsgər	1304	Bartın
292	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	51	7	1	1	Orman oğulları	İsmail	Yusuf	piyada	əsgər	1304	Bartın
293	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	6	---	Abdullah	Mehmet	piyada	əsgər	1295	Beyrut
294	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	0	---	Ali	Necip	makin ali tüfək	əsgər	1310	Beyrut
295	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	2	---	Hafiz Halil	Ahmet	piyada	əsgər	1310	Bileycik
296	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	2	7	Hacisalih oğulları	Halit	Akif	piyada	əsgər	1307	Bileycik
297	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	2	7	Xoca oğulları	Mustafa	Hakkı	piyada	əsgər	1288	Bileycik
298	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	29	4	---	Haci Ali Efendi	Hayrı	piyada	əsgər	1310	Bileycik Bileycik Bileycik
299	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	91	2	2	Bodur oğlu	Hasan	Mehmet	piyada	əsgər	1293	Bileycik
300	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2	---	Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1306	Bileycik
301	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	60	2	Tuma oğulları	Osman	Mehmet	piyada	əsgər	---	Bileycik
302	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	61	190	1	2	Yusuf	Sadullah	Mehmet	piyada	əsgər	---	Bileycik
303	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	2	---	Haci Ali	Mustafa	piyada	əsgər	1298	Bileycik
304	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	0	Mahmut oğulları	Mehmet	Yusuf	piyada	əsgər	1291	Bileycik
305	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1	---	Ahmet	Esat	piyada	əsgər	1310	Bitlis
306	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10	---	Hüseyin	Mehmet	piyada	əsgər	1300	Bitlis
307	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	51	7	1	1	Duman oğulları	Sayit	Ali	piyada	əsgər	1307	Bolu
308	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	5	---	İdris	Eyup	piyada	əsgər	1312	Bolu
309	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	---	Seyit Ali	Hasan	piyada	əsgər	1307	Bolu
310	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	17	10	4	---	Mustafa	Hüseyin	piyada	əsgər	1314	Bolu
311	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	64	3	11	Nazmi oğulları	Ahmet	Kamil	müxtəlif	əsgər	1317	Bolu
312	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	1	0	Koca Hüseyin oğulları	Hasan	Kamil	piyada	əsgər	1312	Bolu
313	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	106	2	8	---	Hasan	Mustafa	piyada	əsgər	1294	Bolu
314	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	4	---	Hüseyin	Mustafa	piyada	əsgər	1314	Bolu
315	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	106	3	0	Kavlak oğulları	Mustafa	Riza	piyada	əsgər	1296	Bolu
316	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	---	Bekir	Sadiq	piyada	əsgər	1311	Bolu
317	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	2	---	Hüseyin	Şaban	piyada	əsgər	1306	Bolu
318	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	107	3	0	---	---	Abdullah Efendi	piyada	b.ley -ny	0	Bosna

319	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	5	1	3	---	İsmail	Abdi	piyada	çavuş	1307	Bulgaristan
320	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Halibaş oğulları	Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	1311	Burdur
321	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	4	---	Ömer	Ömer	piyada	əsgər	1311	Burdur
322	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	11	4	16	Hacı Hasan oğulları	Ahmet	Abdullah	piyada	əsgər	1296	Bursa
323	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	11	---	Osman	Ahmet	piyada	əsgər	1313	Bursa
324	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	7	---	İbrahim	Ali	piyada	əsgər	1313	Bursa
325	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	0	0	---	Şaban	Ali	piyada	əsgər	1308	Bursa
326	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	0	3	---	Hacı Hüseyin	Ali Osman	piyada	əsgər	1302	Bursa
327	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	0	Hüseyin oğulları	Mehmet	Ali Osman	boru	əsgər	1313	Bursa
328	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	3	3	---	Derviş	Hüseyin	piyada	əsgər	1313	Bursa
329	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	0	2	---	Mehmet	Hüseyin	piyada	əsgər	1310	Bursa
330	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	0	16	2	9	---	Abdullah	Mehmet	piyada	əsgər	1299	Bursa
331	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	18	27	0	Ankavis oğulları	Galip	Mustafa	piyada	əsgər	1313	Bursa
332	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	6	5	---	Hüseyin	Seyit Ali	piyada	əsgər	1308	Bursa
333	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3	---	Ahmet	Ali	piyada	əsgər	1309	Çanakkale
334	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	29	1	---	İbrahim	Bekir	piyada	əsgər	1297	Çanakkale
335	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	9	1	0	---	Riza	Hüseyin	piyada	əsgər	1308	Çanakkale
336	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	27	2	---	Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1306	Çanakkale
337	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	84	27	4	Hafiz oğulları	Ahmet	Mehmet Efendi	ehtiyyət	0	0	Çanakkale
338	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	1	3	---	Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1303	Çanakkale
339	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	3	3	---	Hüseyin	Ömer	piyada	əsgər	1304	Çanakkale
340	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	38	2	0	---	Kadir	Tahir	piyada	əsgər	1300	Çanakkale
341	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	15	38	4	11	---	Abdullah	Ahmet	piyada	əsgər	1296	Çankiri
342	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	1	7	Hatip oğulları	Satılmış	Ahmet	piyada	əsgər	1301	Çankiri
343	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	6	1	Karaoğlan oğulları	Mehmet	Arif	piyada	əsgər	1307	Çankiri
344	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	1	Delleli oğulları	Hüseyin	Hasan	piyada	əsgər	1303	Çankiri
345	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	4	34	---	İbrahim	Hasan	piyada	əsgər	1302	Çankiri
346	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	10	---	Osman	Hasan	piyada	əsgər	1302	Çankiri
347	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	4	Çurik oğulları	Mehmet	Hüseyin	piyada	əsgər	1303	Çankiri
348	I Dünya	Qafqaz	k	0	8	5	7	3	2	---	Ahmet	İsmail	piyada	əsgər	1304	Çankiri

---	---	---	2	5	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Merkez	Haciosmanoğlu	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---

Merkez	Merkez	Karahüseynli	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Kozcağiz	Akincilar	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
---	---	---	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	---	---
---	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
---	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Arit	Turanlar	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Kozcağiz	Bakioğlu	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Kozcağiz	Şarköy	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Merkez	Beşköprü	12	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
---	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Merkez	Epeçiler	19	2	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Merkez	Karahüseynli	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
Merkez	Kozcağiz	Akincilar	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	---	---
Akka	---	---	15	4	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Akka	---
---	---	---	3	8	1334	şəhid	Keman Tərki dağ döyüşündə	Beyrut	---
Söğüt	---	---	5	8	1331	şəhid	Dərbənd müharibəsi	Söğüt	---
Söğüt	Merkez	Hamitabat	18	2	1334	şəhid	Ağdaş təpəsində	Söğüt	---
---	---	---	25	6	1334	şəhid	23.Qars xəstəxanası	Bilecik	---
---	---	---	1	7	1331	şəhid	---	Bilecik	Qafqaz alayı
Merkez	Küplü	Kurtköy	18	9	1331	itkin	Qafqaz hərbində	Bilecik	---
İnhisar	Merkez	Çayköy	16	4	1334	şəhid	Ağdaş təpəsində	Söğüt	---
Merkez	Merkez	Dereşemsettin	31	8	1337	şəhid	Bakı döyüşündə	Bilecik	---
Bozüyük	---	---	25	7	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Söğüt	---
Söğüt	---	---	1	8	1333	şəhid	Bakı civarında	Söğüt	---
Söğüt	---	---	6	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Söğüt	---
---	---	---	8	9	1334	şəhid	Tərki dağı döyüşündə	Hasköy	---
Mutki	Geyikpınar	Kaşak	16	9	1331	şəhid	Bakı girişində	Bitlis	---
Gerede	Merkez	Sungurlar	16	4	1332	şəhid	Ağdaştəpə döyüşündə	Gerede	---
Düzce	---	---	14	6	1331	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Düzce	---
Gerede	Merkez	Sungurlar	16	4	1334	şəhid	Ağdaştəpə döyüşündə	Gerede	---

Dörtdivan	---	---	5	8	1334	şəhid	Meydan i hərbdə	Düzce	---
---	---	---	18	0	0	itkin	Şuşanın şimalında ormanda	Bolu	---
Mengen	Merkez	Dereköy	15	7	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Gerede	---
Düzce	---	---	19	2	1334	şəhid	Meydan i hərbdə	Düzce	---
Dörtdivan	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Düzce	---
Merkez	Merkez	Taşçılar	17	1	1334	xəstəlik	Keman xəstəxanası	Bolu	Makineli tüfəng bölüyü
Akçakoca	---	---	0	0	1334	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Akçakoca	---
---	---	---	9	10	1334	şəhid	Çağil köyündə	Ereğli	---
---	---	---	0	0	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Bosna	Makineli tüfək tagımı
---	---	---	20	11	1334	şəhid	Usat ilə vuruşmada	Dudahan	---
Ağlasun	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	İsparta	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Burdur	---
İnegöl	---	---	14	5	1332	şəhid	Dərbənd boğazı döyüşü	İnegöl	---
İnegöl	Merkez	Kiran	7	8	1334	şəhid	Keman Tərki dağı döyüşündə	İnegöl	---
İnegöl	---	---	8	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	İnegöl	---
İnegöl	Merkez	Gülbahçe	19	8	1334	şəhid	Şövkət cəbhəsində	İnegöl	---
Yenişehir	---	---	5	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Yenişehir	---
İnegöl	Merkez	Halhalca	6	6	1334	şəhid	Bakı civarında	İnegöl	---
İnegöl	---	---	19	10	1334	şəhid	Kürdəmirdə	İnegöl	---
İzник	---	---	15	7	1334	şəhid	Bakı civarında	İzник	---
Gemlik	---	---	8	4	1331	şəhid	Binəqədi müharibəsində	Gemlik	---
Gemlik	Merkez	Büyükkumla	5	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Gemlik	---
Orhaneli	Merkez	Yakuplar	7	1	1334	şəhid	Petrovski döyüşü	Orhaneli	---
Biga	Merkez	Kahvetəpə	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Biga	---
---	---	---	5	9	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Çanakkale	---
Gelibolu	---	---	13	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Gelibolu	---
Biga	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Biga	---
Biga	---	---	28	3	1334	şəhid	Alagöz döyüşü	---	---

Lapseki	Merkez	Çardaklı	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Lapseki	---
Bayramiç	Yiğitler	Çiftlik	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Biga	---
Lapseki	---	---	6	6	1334	şəhid	Bakı sancağında	Lapseki	4. Manqa
Eskipazar	Merkez	Doğancılar	14	9	1334	şəhid	Bakının girişində	Mecidiye	---
---	---	---	13	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Çankiri	---
Merkez	Merkez	Bayandır	31	6	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu 311 rəqəmli təpədə	Çankiri	---
---	---	---	16	7	1334	şəhid	Binəqədi döyüşündə	Çankiri	---
Yapraklı	İkizöeren	Yakaköy	5	10	1334	şəhid	Bakı civarında	Çankiri	---
Çerkeş	---	---	6	7	1334	şəhid	---	Çerkeş	---
---	---	---	5	9	1334	itkin	Bakının cənub qərb sırtlarında	Çankiri	---
Çerkeş	Merkez	Karamustafa	15	9	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Çerkeş	---

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
349	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Ali	İsmail	piyada	əsgər	1302	Çankiri
350	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		İsmail	Mehmet	piyada	çavuş	1306	Çankiri

351	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	38	0	0		Osman	Mehmet	piyada	əsgər	1291	Çankiri
352	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	4	İmam oğulları	Hasan	Mustafa	piyada	əsgər	1313	Çankiri
353	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	11	Eskigez oğulları	Hasan	Mustaf	piyada	əsgər	1302	Çankiri
354	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	7		İsmail	Mustafa	piyada	əsgər	1297	Çankiri
355	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	36	106	3	11	Kuşçi oğulları	Hüseyin	Osman	piyada	əsgər	1287	Çankiri
356	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	10	Kayıkçıoğulları	Recep	Osman	piyada	çavuş	1297	Çankiri
357	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	11		Satılmış	Ömer	piyada	k. çavuş	1300	Çankiri
358	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	0		Halil	Ahmet	piyada	əsgər	1305	Çankiri
359	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3	Pehlivan oğulları	İsmail	Ahmet	piyada	əsgər	1310	Çankiri
360	I Dünya	Qafqaz	K	0	18	0	0	0	0		Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1304	Çankiri
361	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	2	Karabekir oğulları	Mustafa	Ahmet	piyada	əsgər	1311	Çankiri
362	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	8	Çamyay	Ahmet	Arif	piyada	əsgər	1312	Çankiri
363	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	26	0		İsmail	Bekir	piyada	əsgər	1313	Çankiri
364	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	2		Mehmet	Bekir	piyada	əsgər	1308	Çankiri
365	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	21	93	3	İbrahim oğulları	Süleyman	Bekir	makinalı tüfek	əsgər	0	Çankiri
366	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	0	0	0	Darici oğulları	İsmail	Dursun	piyada	əsgər	1305	Çankiri
367	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Mustafa	Emin	topçu	əsgər	1299	Çankiri
368	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	46	3	Öksüz	Ali	Garip	piyada	əsgər	1310	Çankiri
369	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	60	0	0	Perdar oğulları	Haci Osman	Hakki	piyada	əsgər	1304	Çankiri
370	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Hüseyin	Halil	piyada	əsgər	1306	Çankiri
371	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Hayrullah	Halim	piyada	əsgər	1308	Çankiri
372	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Hasan	Hasan	piyada	əsgər	1308	Çankiri
373	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	46	3	Recep oğulları	Abdullah	Hüseyin	piyada	əsgər	1297	Çankiri
374	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	2	4	Demirci oğulları	Ahmet	Hüseyin	piyada	əsgər	1313	Çankiri
375	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	10		Hüseyin	İbrahim	piyada	əsgər	1300	Çankiri
376	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	37	3	10	Mehmet Kethüda oğulları	Hüseyin	İbrahim	piyada	əsgər	1302	Çankiri
377	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	43	2	7		Mustafa	İsmail	piyada	əsgər	1297	Çankiri
378	I Dünya	Qafqaz	K	0	18	52	43	1	2		Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1298	Çankiri
379	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	5		Ali	Osman	piyada	əsgər	1312	Çankiri
380	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	28	4	Çerçi oğulları	Salih	Rasim	piyada	əsgər	1305	Çankiri
381	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3	Çatal oğulları	Abdullah	Tahsin	piyada	əsgər	1314	Çankiri
382	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Bölükbaşı oğulları	Ali	Veli	piyada	əsgər	1315	Çankiri
383	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	0	Ayvaci oğulları	Sadullah	Yakup	piyada	əsgər	1313	Çankiri
384	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	9	27	3		Musa	Hasan	piyada	əsgər	1294	Çankiri
385	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	9	27	1		Sait	İzzet	piyada	əsgər	1312	Çankiri
386	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	33	0		Mehmet	Ömer	piyada	əsgər	1310	Çankiri
387	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	25	4		Habip	Mahmut	piyada	əsgər	1312	Dağıstan
388	I Dünya	Qafqaz	k	0	2	5	10	0	0	Ali oğulları	Haci İsmail	Ahmet	piyada	əsgər	1311	Denizli
389	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	3		Abdullah	Halil	piyada	əsgər	1307	Denizli
390	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	8	Haci İlyas oğulları	Recep	Halil	piyada	k. çavuş	1309	Denizli

391	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Berber oğulları	Süleyman	Halil	piyada	çavuş	1306	Denizli
392	I Dünya	Qafqaz	K	0	16	0	35	2	5	Bayram oğulları	Hüseyn	İbrahim	piyada	əsgər	1301	Denizli
393	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	107	3	9		Abdurrəhman	Mustafa	piyada	əsgər	0	Denizli
394	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	6		Mustafa	Osman	piyada	əsgər	1311	Denizli
395	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Hacimustafa Efendi oğulları	Ömer Ağa	Osman	piyada	əsgər	1312	Denizli
396	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		İsa	Ahmet	piyada	əsgər	1298	Diyarbakir
397	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2	Hüseyn Kahya	Yusuf	Ali	piyada	əsgər	1310	Diyarbakir
398	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Abdullah	Mehmet	piyada	əsgər	1301	Diyarbakir
399	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Timur	Mehmet	boru	əsgər	1300	Diyarbakir
400	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Hüseyn	Ramazan	piyada	əsgər	1299	Diyarbakir
401	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	106	0	0		Ahmet	Raşit Bey	piyada	podkol kovník	0	Diyarbakir
402	I Dünya	Qafqaz	K	0	4	0	0	0	2oğulları	Zalifi	Zalifi	mekare	əsgər	1297	Diyarbakir
403	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	95	1	1		Mehmet	Ali Ademi Efendi	piyada	b. ley-nt	1300	Drama
404	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	3		Adil	Hüseyn	piyada	əsgər	1302	Drama
405	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	7		Mustafa	Ali	piyada	əsgər	1304	Edirne
406	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	3		Hasan	Bekir	piyada	əsgər	1292	Edirne
407	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	2		Ferhat	Emin	piyada	əsgər	1297	Edirne
408	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	0	Habip oğulları	Raşit	Habil	Makinali tüfek	əsgər	1311	Edirne
409	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	2	Karagön oğulları	Sadullah	Habil	ehtiyat	əsgər	1296	Edirne
410	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	1		Hüseyn	Hasan	piyada	əsgər	1292	Edirne
411	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		İbrahim	Hasan	piyada	əsgər	1293	Edirne
412	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	6		Ahmet	İsmail	piyada	əsgər	1313	Edirne
413	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	28	2		Mustafa	İsmail	piyada	əsgər	1298	Edirne
414	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	5		Veli	İsmail	piyada	əsgər	1294	Edirne

---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Çankiri	---
Çerkeş	Merkez	Dikenli	1	9	1334	şəhid	Bakı girişində	Çerkeş	---

---	---	---	6	6	1334	şəhid	Bakı sancağında	Çankiri	---
---	---	---	9	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Çankiri	---
Merkez	Merkez	Bayandır	6	9	1334	şəhid	Keman Tərki dağı döyüşündə	Çankiri	---
Çerkeş	Merkez	Karamustafa	10	8	1334	şəhid	---	Çerkeş	---
---	---	---	18	4	1334	xəstəlik	21. Səyyar xəstəxanası	Çankiri	---
Eldivan	Merkez	Çukuröz	3	7	1334	şəhid	---	Çankiri	---
Atkaracalar	---	---	7	9	1334	şəhid	Keman Tərki dağı	Çerkeş	---
Alaca	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Alaca	Qafqaz alayı
Alaca	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Alaca	---
Sungurlu	---	---	21	5	1331	şəhid	Qarakilsə civarında	Sungurlu	---
---	---	---	14	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda Xocahəsən köyünün şərqi	Çorum	---
Osmancik	Merkez	Akören	14	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Osmancik	---
Sungurlu	Merkez	Tatlı	5	9	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Sungurlu	---
---	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Çorum	---
Merkez	Merkez	Elmalı	17	1	1334	xəstəlik	Gözəltəpədə	Çorum	Qafqaz
Merkez	Merkez	Çayhatap	31	1	1334	xəstəlik	23.Səyyar xəstəxanası	Çorum	Kudretli çebel topçu taqımı
İskilip	Merkez	Kuruçay	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	İskilip	---
Alaca	---	---	5	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Alaca	---
Osmancik	Merkez	Han	8	10	1334	itkin	Bakı civarında	Osmancik	Qafqaz taburu
Osmancik	Merkez	Karaören	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Osmancik	---
Alaca	---	---	5	10	1334	itkin	Bakıya hücumda	Alaca	Qafqaz taburu
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Osmancik	---
Merkez	Seydim	Kinik	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Çorum	---
---	---	---	15	9	1334	şəhid	Xirdalan nöqtə stansiyası	Çorum	---
---	---	---	1	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Çorum	---
---	---	---	1	7	1334	şəhid	Bakı civarında	İskilip	---
Sungurlu	Merkez	İnegazili	21	5	1331	şəhid	Qarakilsə civarında	Sungurlu	---
Sungurlu	Merkez	Salıncık	18	4	1331	şəhid	Saray döyüşündə	Sungurlu	---
Osmancik	Merkez	Gökdere	14	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Osmancik	---

Osmancik	---	---	5	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Osmancik	---
Alaca	Merkez	Kilik	5	8	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Çorum	---
---	---	---	31	9	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu Yanardağda	İskilip	---
Osmancik	---	---	8	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Osmancik	---
Bayat	Merkez	Akseki	4	12	1334	şəhid	Daşbaşı döyüşündə	İskilip	---
İskilip	---	---	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşündə	İskilip	---
İskilip	Merkez	Halli	5	10	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşündə	Osmancik	---
Çal kazasi	---	---	5	9	1334	itkin	Bakı döyüşündə	Dağıstan	Qafqaz ahalisindən olupgö
Çivril	Merkez	Akçaköy	2	1	1334	şəhid	---	Acipayam	---
---	---	---	26	6	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Denizli	Qafqaz
---	---	---	23	7	1334	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Çal	---
Çivril	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Çivril	---
Baklan	Merkez	---	14	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Çal	Qafqaz
Sarayköy	Merkez	Hasköy	0	0	0	şəhid	Petrovski döyüşü	Sariköy	---
Çal	Merkez	Mahmutgazi	7	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Çal	---
Acipayam	Merkez	Ovayurt	15	3	1333	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Acipayam	---
Bismil	Tepe	Akköy	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Diyarbakir	---
Han	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Bakımadeni	---
---	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Diyarbakir	---
---	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Diyarbakir	---
Çermik	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Çemlik	---
---	---	---	16	2	1334	şəhid	Erməni quldurlarıyla vuruşda	---	Qafqaz alayı kumandani
Ergani	---	---	26	8	1334	şəhid	Türkmen çayı	Diyarbakir	100. Qafqaz taburu
---	---	---	8	6	1331	şəhid	Alagöz döyüşü	Drama	---
---	---	---	12	7	1334	şəhid	Yanke döyüşü	Drama	---
Gumulcine	Kuşkavak	---	15	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	---	---
Gumulcine	Kuşkavak	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Kuşkavak	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Eğridere	---
Gumulcine	Kuşkavak	---	15	7	1334	şəhid	---	Kuşkavak	---
Kircaali	Merkez	Hasimlar Köyü	1	9	1334	itkin	Dərbənd müharibəsində	Kircaali	---

Kircaali	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Kircaali	---
Gümülcine	Kuşkuvak	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Kuşkavak	---
Havsa	Hasköy	Arpaç	14	6	1334	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Havsa	Qafqaz
---	---	---	4	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Edime	---
Gümülcine	Kuşkuvak	---	8	8	1334	şəhid	Petrovski döyüşündə	Kuşkavak	---

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	-----	-----	-----	-----	---	-------	---

415	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	56	1	3		Halil	Mehmet	piyada	əsgər	1296	Edirne
416	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	7		Durmuş	Murat	piyada	əsgər	1292	Edirne
417	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	8		Ali	Mustafa	piyada	əsgər	1313	Edirne
418	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	4	Kumburuk oğulları	İsmail	Mustafa	piyada	əsgər	1294	Edirne
419	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	0		Mehmet	Osman	piyada	əsgər	1306	Edirne
420	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	7	Hayrullah	İsmail	Rasim	piyada	əsgər	1299	Edirne
421	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	38	0	0	Emin oğulları	Şakir	Rifat	piyada	əsgər	1297	Edirne
422	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	2		Timur	Hasan	piyada	əsgər	1308	Elaziğ
423	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	107	3	9		---	Şevki Efendi	piyada	eh. zabit	0	Elaziğ
424	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	62	2	0	Kel Mehmet oğulları	Osman	Hüseyin	piyada	əsgər	1306	Erzincan
425	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	30	88	1		Mahmut	Mehmet Efendi	piyada	kapitan	0	Erzincan
426	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	32	95	2	0	Kir oğulları	Mustafa	Yusuf	piyada	əsgər	0	Erzincan
427	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	3		İsa	Halil	piyada	əsgər	1301	Erzurum
428	I Dünya	Qafqaz	K	0	9	0	84	1	2		Hüseyin	Hamza	piyada	əsgər	1297	Erzurum
429	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Nadir	Hüseyin	piyada	əsgər	1298	Erzurum
430	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	25	3	Kiyt oğulları	Hasan	Mehmet	piyada	əsgər	1300	Erzurum
431	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	1	Nurettin oğulları	Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	1306	Erzurum
432	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	4	Taşçı oğulları	Battal	Tayyar	piyada	əsgər	1311	Erzurum
433	I Dünya	Qafqaz	K	0	4	0	0	0	4		Mustafa	Ziya	piyada	əsgər	1292	Erzurum
434	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Seyyitali	Haci İbrahim	Abdulgaffar	piyada	əsgər	1309	Eskişehir
435	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	12		İsmail	Ahmet	piyada	əsgər	1298	Eskişehir
436	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	9	26	0		Bilal	Habip	piyada	əsgər	1312	Eskişehir
437	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	38	3	0	Çıyan oğulları	Hüseyin	Kamil	piyada	k. çavuş	1310	Eskişehir
438	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3		Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	1312	Eskişehir
439	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2		Davut	Mustafa	piyada	əsgər	1307	Eskişehir
440	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		İsmail	Mustafa	piyada	əsgər	1313	Eskişehir
441	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	4	Sari oğulları	Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1311	Eskişehir
442	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	2	Bayram oğulları	Ömer	Mustafa	piyada	əsgər	1302	Eskişehir
443	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	1	Azar oğulları	İbrahim	Osman	piyada	k. çavuş	1307	Eskişehir
444	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	55	2	7		Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1313	Gaziantep
445	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Arzuman oğulları	Arif	Ahmet	piyada	əsgər	1285	Giresun
446	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	10	10	29	1	Ömerefənin oğulları	Hamit	Ahmet	piyada	əsgər	1314	Giresun
447	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	2	0	Topal oğulları	Hasan	Ahmet	piyada	əsgər	0	Giresun
448	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	1		Niyazi	Ahmet	piyada	əsgər	1310	Giresun
449	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	46	2		Osman	Aziz	piyada	əsgər	1310	Giresun
450	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	32	95	2	0	İmam oğullarından	Salih	Hasan	piyada	əsgər	0	Giresun
451	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	9	26	0	Kürtoğulları	Yusuf	Salih	piyada	əsgər	1310	Giresun
452	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2	Herek oğulları	Mehmet	Yunus	piyada	əsgər	1315	Giresun
453	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	36	106	0	3		Ali	Mehmet Nuri Efendi	piyada	b. ley – nt.	0	Girit
454	I Dünya	Qafqaz	K	0	9	0	84	1	1		İbrahim Osman	Hasan	piyada	əsgər	0	Gümüşhane
455	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1		Hamit	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Gümüşhane

																ne
456	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	56	1	1		Osman	Osman	piyada	əsgər	1307	Gümüşha ne
457	I Dünya	Qafqaz	K	0	9	0	0	1	1	Yalanci oğulları	Süleyman	Şükrü	piyada	əsgər	1313	Gümüşha ne
458	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3		Bekir	Abdi	piyada	əsgər	1305	Halep
459	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Şaban	Abdurrahman	piyada	əsgər	1299	Halep
460	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	0	0	0		Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1307	Halep
461	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	3	38	3	10		Osman	Ahmet	piyada	əsgər	1305	Halep
462	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	0	Mehmetabdu oğulları	Abdulkahhar	Mehmet	piyada	əsgər	1299	Halep
463	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	0		Salih	Naif	makina li tüfek	əsgər	1309	Halep
464	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	2		Mehmet	Yahya	piyada	əsgər	1307	Halep
465	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	131	3	4		Kara Yusif	Bekir	piyada	k. çavuş.	1290	Hatay
466	I Dünya	Qafqaz	K	5	0	0	106	1	2	Hasan oğulları	İbrahim	İzzet	piyada	əsgər	1302	Hatay
467	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	0	47	1	2		Ali	Ahmet	piyada	əsgər	1305	İçel
468	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	14	41	2	5		Abdulmuttali p	Ali	piyada	əsgər	1313	İçel
469	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0		Ahmet Kahya	Halil	piyada	əsgər	1293	İçel
470	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	14	41	2	5	Zenci oğulları	Bekir	Halil	piyada	əsgər	1313	İçel
471	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0		Cumali	Mehmet	piyada	əsgər	1308	İçel
472	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	14	41	2	5	Baba Hasan oğulları	Abdullah	Veli	piyada	əsgər	1313	İsparta
473	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Deliahmet oğulları	Musa	Ahmet	ehtiyat	əsgər	1306	İsparta
474	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	4		Hüseyin	Asim	piyada	əsgər	1307	İsparta
475	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	2	Karaali oğulları	Mehmet	Hasan	piyada	əsgər	1307	İsparta
476	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Mehmet	Kemal	piyada	əsgər	1309	İsparta
477	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	53	162	3	3	Müezzin oğulları	Abdurrahman	Mahmut	piyada	əsgər	1299	İsparta
478	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Art oğulları	İbrahim	Mehmet	piyada	əsgər	1306	İsparta
479	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Hasankethüda oğulları	Mustafa	Mustafa	piyada	əsgər	1307	İsparta
480	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	2	Karahalil	Hüseyin	Ramazan	piyada	əsgər	1303	İsparta
481	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	0	Delioğulları	Mustafa	Tahir	piyada	əsgər	1301	İsparta
482	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	11	0	52	0		Osman	Besri Efendi	piyada	b. ley- nt.	0	İstanbul
483	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	46	3		Mustafa	Cemal	piyada	əsgər	1314	İstanbul
484	I Dünya	Qafqaz	k	0	0	0	13	46	3		Mustafa	Cemalettin	piyada	əsgər	1314	İstanbul

Gümülcine	Kuşkavak	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Kuşkavak	---
Kircaali	---	---	10	8	1334	şəhid	---	Kircaali	---

Uzunköprü	Hamidiye	Balabankoru	23	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	İpsala	Qafqaz alayı
Lalapaşa	---	---	5	6	1334	şəhid	Bakı müharibəsində	Edirne	---
Uzunköprü	Çöpköy	Danişment	15	7	1334	şəhid	---	Uzunköprü	---
Kircaali	---	---	7	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	---	---
Kircaali	---	---	6	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Kircaali	1 Tağım. 5 Tağım
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Harput	Qafqaz böliyi
Ağın	---	---	0	0	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	---	---
Keman	---	---	20	12	1334	şəhid	Bakıda	Kemah	---
---	---	---	20	2	1334	şəhid	Çoluksu hücumunda	---	Qafqaz alayı
---	---	---	1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Refahiye	---
Hinis	---	---	31	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Hinis	---
İspir	---	---	1	11	1331	şəhid	Alagöz sirtlarında	İspir	---
Pasinler	---	Asankale- Bucak Mer.B.	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Hasankale	---
İspir	---	Şərəfiye	5	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	İspir	---
İspir	---	---	17	9	1334	itkin	Biləcəri	İspir	---
İspir	---	Kalkanlı	5	6	1334	şəhid	Bakı civarında	İspir	---
Pasinler	Mərkəz	---	24	8	1334	şəhid	Türkmən çayı	Hasankale	100 Qafqaz taburu
Mahmudiye	Mərkəz	Atlas	26	9	1334	şəhid	Binəqədi sirtlarında	Eskişehir	---
---	---	Kayi	16	8	1334	şəhid	Yaqub ağa döyüşü	Eskişehir	---
Mərkəz	Mərkəz	Koçaş	5	10	1334	itkin	Bakı hücumunda	Eskişehir	Ordunun Qafqaz qolu
---	---	Ömerköy	6	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Eskişehir	---
Günyüzü	Mərkəz	---	1	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Sivrihisar	---
Han	Mərkəz	Kadiquyusu	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Aziziye	---
Sivrihisar	Mərkəz	Kizilcakent	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Sivrihisar	Qafqaz taburu
Mihaliççik	Mərkəz	---	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Sivrihisar	---
Sivrihisar	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Sivrihisar	---
Çifteler	Mərkəz	---	16	7	1334	şəhid	Binəqədi döyüşündə	Seyitgazi	---
Nizip	Mərkəz	---	15	12	1334	şəhid	Gəncənin azad olunması	Nizip (Rumkale)	---
Şebinkarahisar	---	Arda	21	4	1331	şəhid	Erməni quldurlarıyla döyüşdə	Şebinkarahisar	---

Alucra	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Alucra	---
Görelə	---		1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Görelə	---
Alucra	---	Arageriş	5	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Mesudiye (Alucra)	---
Alucra	Mərkəz	---	5	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Alucra	---
---	---	---	1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Giresun	---
Şebinkarahisar		---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Karahisarşerki	Ordunun Qafqaz qolu
Tirebolu	Mərkəz	---	5	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Tirebolu	---
---	---	---	25	3	1334	şəhid	Kundaksız köyün şərqi sırtlarında	---	Qafqaz fırqəsi
---	---	---	1	11	1331	şəhid	Alagöz sırtlarındakı döyüşdə	Gülmüşhane	---
Mərkəz	Yağmurdere	---	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Gülmüşhane	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Gülmüşhane	---
---	---	---	30	4	1331	şəhid	Ermənilərlə vuruşda	Gülmüşhane	Lazistan seyysr jandarma
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Halep	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd döyüşündə	Halep	---
İdlip	---	---	21	6	1334	şəhid	Bakı civarında	İdlip	Səhiyyə bölüyü
	---	---	16	9	1334	şəhid	Darul hərbdə	Halep	---
İdlip	---	---	28	8	1334	şəhid	Bakı civarında	İdlip	Qafqaz
---	---	---	1	7	1334	şəhid	---	Halep	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd döyüşündə	Halep	---
---	---	---	2	6	1331	şəhid	Ermənilərlə vuruşda	Kayseri	---
Mərkəz	Mərkəz	Gökçegöz	16	11	1334	xəstəlik	Qafqaz 20. Səyyar xəstəxanası	Antakya	---
---	---	---	24	3	1331	şəhid	Erməni katolik süryani Akop xəstəxanası	Mersin (İçel)	---
Erdemli	Eyvanlı	İlemin	22	5	1332	itkin	Qafqaz cəbhəsində	Mersin (İçel)	---
Tarsus	---	---	0	0	0	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Tarsus	---
Mərkəz	Mərkəz	Yalınayak.B.	22	5	1332	itkin	Qafqaz cəbhəsində	Mersin (İçel)	---
Tarsus	---	---	0	0	0	şəhid	Qafqaz cəbhəsi	Tarsus	---
Silifke	Kirobasi	---	22	5	1332	itkin	Qafqaz cəbhəsində	Silifke	---
Şafkikaraağaç	Mərkəz	Çiçekpınar B.	22	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Şakiaarağaç	---

Şafkikaraağaç	---	---	13	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Şakikaraağaç	---
Eğirdir	---	---	2	8	1334	şəhid	Bakının cənub qərbi sirtlarında	İsparta	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	İsparta	---
---	---	---	10	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	İsparta	---
Eğirdir	---	---	31	9	1334	şəhid	Binəqədi döyüşündə	Eğirdir	---
Mərkəz	Mərkəz	Aliköy	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	İsparta	---
Mərkəz	Mərkəz	Kirköy	3	10	1334	şəhid	Bakı civarında	İsparta	Qafqaz taburu
Senirkent	Mərkəz	Yassiören B.	14	6	1332	şəhid	Qafqaz	Uluborlu	---
---	---	---	15	3	1334	şəhid	Gümrüye olan hücumda	Kocamustafapaşa	---
---	---	---	1	12	1334	şəhid	Binəqədi	Aksaray	Qafqaz firqəsi
---	---	---	5	9	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Vefa	---

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
485	1 Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3	Halil oğulları	Gaffar	Hasan	piyada	əsgər	1304	İstanbul

486	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	0	1		Yahya	Mustafa	telefon	k.çavuş	1307	İstanbul
487	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	70	0	0		Mustafa Paşa	Nazif	piyada	Pol-nik	1292	İstanbul
488	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0		Mahmut	Yaşar Murat	piyada	əsgər	1313	İstanbul
489	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	10	56	1	1		Mustafa	Zebur	piyada	əsgər	1305	İstanbul
490	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Çubukçu oğulları	Abdulkadir	Ahmet	piyada	əsgər	1303	İzmir
491	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	0	78	0	0	Çoban oğulları	Abdullah	Ahmet	piyada	əsgər	1313	İzmir
492	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	4		İsmail	Ali	piyada	əsgər	1312	İzmir
493	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	11	29	0	Kisadonlu oğulları	Mehmet	Ali	piyada	əsgər	1303	İzmir
494	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	3		Mustafa	Ali	piyada	əsgər	1301	İzmir
495	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	2	Sarı oğulları	Mehmet	Ali Galip	piyada	əsgər	1311	İzmir
496	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	4	Üsküp Muhacirlerinden	Abidin	Cemal	piyada	əsgər	1308	İzmir
497	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3	Ekmekçi oğulları	Ali	Ethem	piyada	əsgər	1298	İzmir
498	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1		Mustafa	Hakki	piyada	əsgər	1307	İzmir
499	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	81	2	3		Feyzi	Halil	piyada	əsgər	1309	İzmir
500	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	2		Hasan Hüseyin	Halil	piyada	əsgər	1304	İzmir
501	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	2		İbrahim	İsmail	piyada	əsgər	1298	İzmir
502	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1		Kürt Ahmet	Mehmet	piyada	əsgər	1295	İzmir
503	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	56	2	1		Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	1293	İzmir
504	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2		Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1306	İzmir
505	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	5		Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1312	İzmir
506	I Dünya	Qafqaz	K	0	18	52	43	2	8		Ahmet	Mustafa	piyada	əsgər	1309	İzmir
507	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Ali	Mustafa	piyada	əsgər	1308	İzmir
508	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Hatip oğulları	Hüseyin	Mustafa	piyada	əsgər	1307	İzmir
509	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3		Hüseyin	Recep	piyada	k.çavuş	1307	İzmir
510	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	5		Hasan	Yusuf	piyada	əsgər	1311	İzmir
511	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Ahmet	Mustafa	piyada	əsgər	1311	Karaman
512	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	14	2	8		Topal Yusuf	Mustafa	piyada	əsgər	1303	Karaman
513	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	30	3	Mollaabdurrahman oğulları	Hüseyin	Ömer	piyada	əsgər	1306	Karaman
514	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29		Eşref oğulları	Mahmut	Hüseyin	piyada	əsgər	1302	Kars
515	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	36	0	0	0	Hatip oğulları	Ali	Abdurrahman	sihiyyə	çavuş	1291	Kastamonu
516	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Gaib oğulları	Ali Osman	Ali	piyada	əsgər	1314	Kastamonu
517	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	41	2	6	Beş Kisezade	Asim Efendi	Arif Hikmət Efendi	piyada	b.çavuş	1307	Kastamonu
518	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	172	0	1	Deli Hüseyin oğulları	Mustafa	Eşref	piyada	əsgər	1315	Kastamonu
519	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	13	0	0		İsmail	Hakki	piyada	əsgər	1308	Kastamonu
520	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	0	0	Sipahi oğulları	İsmail	Hakki	piyada	əsgər	1309	Kastamonu
521	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	2	6	Osman oğulları	Hüseyin	Kamil	piyada	əsgər	1298	Kastamonu
522	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	2	6	Deli Ahmet Oğlu	Ahmet	Mehmet	piyada	əsgər	0	Kastamonu
523	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	2	6	Kel Ahmet oğulları	Ahmet	Mehmet	piyada	əsgər	1305	Kastamonu

524	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	2	6	Ruşan oğulları	Hasan	Mehmet	piyada	əsgər	1295	Kastamonu
525	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	2	6	Kara Mehmet Oğlu	Hüseyin	Mehmet	piyada	əsgər	1300	Kastamonu
526	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	161	2	0	Nergiz oğulları	İbrahim	Mehmet	piyada	əsgər	1297	Kastamonu
527	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	5	0	0	Molla Mustafa oğulları	Mehmet	Mehmet	səhra topçu	əsgər	1301	Kastamonu
528	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	0	0		Hasan	Mehmet Zühdü	piyada	əsgər	1310	Kastamonu
529	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	2	6	Tekke Baş oğulları	İbrahim	Muharrem	piyada	əsgər	1301	Kastamonu
530	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	3		Eyüp	Mustafa	piyada	əsgər	1308	Kastamonu
531	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	2	6	Sipahi oğulları	Hidayet	Mustafa	piyada	əsgər	1301	Kastamonu
532	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	2	7	Kuru Bacak oğulları	Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1302	Kastamonu
533	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	2	7	Molla Ömer oğulları	Veli	Mustafa	piyada	əsgər	1302	Kastamonu
534	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	38	1	0	Yörük oğulları	İsmail	Osman	boru	əsgər	1304	Kastamonu
535	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	1	124	4	13	İmam oğulları	Hüseyin	Sati	piyada	əsgər	1308	Kastamonu
536	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	11	3	0	Hişir oğulları	Osman	Süleyman	piyada	əsgər	1296	Kastamonu
537	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	70	23	4	Cinnet oğulları	Hasan	Tahsin	piyada	əsgər	1297	Kastamonu
538	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	1		İsmail	Ahmet	piyada	əsgər	1296	Kayseri
539	I Dünya	Qafqaz	K	0	18	52	48	1	1		Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1294	Kayseri
540	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	9	27	1	Seyit	Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1304	Kayseri
541	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	1		Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1301	Kayseri
542	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	9	6	2		Mustafa	Ahmet	piyada	əsgər	1295	Kayseri
543	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	14	41	2	5	Alibey oğulları	Ahmet	Ali	piyada	əsgər	1302	Kayseri
544	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	0	0	Kösemustafa oğulları	Ahmet	Ali	ehtiyat	k.çav uş	1303	Kayseri
545	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Halil	Ali	piyada	əsgər	1289	Kayseri
546	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Osman	Ali	piyada	əsgər	1312	Kayseri
547	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	1		Salih	Ali	piyada	əsgər	1298	Kayseri
548	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	1	2	0	3		Ali	Cemali	piyada	əsgər	1314	Kayseri
549	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	4	Emirahmet oğulları	Halil	Hakkaş	piyada	əsgər	1314	Kayseri
550	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Kebabçı oğulları	Ömer	Hasan	piyada	əsgər	1311	Kayseri

---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	İstanbul	---
---	---	---	18	10	1334	itkin	Tuhanlıda	---	Şinayder cebel taburu
---	---	---	15	5	1332	şəhid	Qafqaz hərbində	Valide çeşməsi	Kaymakam
Çatalca	Boyalik	Sazlibosna	19	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Çatalca	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd döyüşü	Kiliçalipaşa	---
Çeşme	---	---	3	8	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Çeşmə	---
---	---	---	0	9	1332	şəhid	Selpetredə	---	---
Menemen	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Menemen	---
Ödemiş	---	---	15	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Ödemiş	---
Bayandır	Çirpi	Hasköy	12	7	1334	şəhid	Yanke döyüşü	Bayandır	---
Kemalpaşa	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Kemalpaşa	---
Bergama	---	---	5	9	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Bergama	---
Kemalpaşa	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakıya hücumda	Bernova	---
Bornova	---	---	26	9	1334	şəhid	Binəqədi sırtlarında	Bernova	---
Bergama	---	---	19	5	1334	şəhid	Bakı civarında	Bergama	---
---	---	---	15	9	1334	şəhid	Bakıya hücumda	İzmir	Qafqaz
Kemalpaşa	Mərkəz	Sarılar	5	9	1334	şəhid	Bakıya hücumda Xoca Həsən köyünün şərq	İzmir	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	İzmir	---
Menemen	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd döyüşündə	Menemen	---
Mustafakemal paşa	Bağyurdu	---	5	10	1334	şəhid	Bakı civarında	Nif	---
Bayandır	---	---	8	9	1334	şəhid	Petrovsk döyüşü	Bayandır	---
Bayandır	---	---	21	5	1331	şəhid	Qarakilsə civarında	Bayandır	---
Bergama	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Bergama	Qafqaz taburu
Menemen	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpə	Menemen	---
Ödemiş	Mərkəz	Adagüme	5	10	1334	şəhid	Bakı civarında	Ödemiş	---
---	---	---	2	7	1334	şəhid	---	İzmir	---
Ermenek	Kazanci	Özlüce	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Ermenek	---
Mərkəz	Kilbasan	Süleymanhaci	12	2	1332	şəhid	Bakı köyündə	Karaman	---
Ermənək	---	---	4	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Ermenek	---

---	---	---	19	8	1334	şəhid	Bakının cənub qərbi sırtlarında	Kars	---
Taşköprü	Mərkəz	Çiftkırın	9	7	1334	zəhər	Ermeni gergesinde	Taşköprü	1 Ordunun Qafqaz qolu
Pınarbaşı	Mərkəz	Üyükören	5	8	1334	şəhid	Dərbənd döyüşündə	Daday	---
Mərkəz	---	---	11	6	1332	şəhid	Qafqaz döyüşündə	Kastamonu	---
İnebolu	Mərkəz	Hayrioğlu	31	8	1336	şəhid	Dərbənd döyüşündə	İnebolu	---
Mərkəz	Kuzyaka	Kurtkayi	9	10	1334	şəhid	---	Araç	Qafqaz
Küre	Mərkəz	Sipahiler	9	10	1334	şəhid	Meydani hərbdə	Kastamonu	---
Mərkəz	Akkaya	---	22	5	1331	şəhid	Qarakilsə	Kastamonu	---
Cide	Mərkəz	Çataloluk	28	4	1331	şəhid	Qarakilsə	Cide	---
Daday	---	---	28		1331	şəhid	Qarakilsə	Daday	---
Küre	---	---	21	5	1331	şəhid	Qarakilsə	Küre	---
Daday	---	---	28	4	1331	şəhid	Qarakilsə	Daday	---
Daday	Mərkəz	Çömlekçilər	0	0	0	şəhid	Qafqaz hərbində	Daday	---
Cide	Mərkəz	Yalçinköy	4	4	1334	şəhid	Kataroz döyüşü	Cide	---
Mərkəz	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Kastamonu	---
Devrekani	---	---	12	5	1331	şəhid	Qarakilsə	Küre	---
Tosya	---	---	12	7	1334	şəhid	Yanke döyüşü	Tosya	---
Cide	---	---	29	4	1331	şəhid	Qarakilsə	Cide	---
Küre	Mərkəz	Karaman	29	4	1331	şəhid	Qarakilsə	Küre	---
Küre	---	---	3	4	1331	şəhid	Qarakilsə	Küre	---
Tosya	Mərkəz	---	3	3	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Tosya	---
Devrekani	---	---	19	2	1334	şəhid	Bakı xəstəxanası	Devrekani	---
Cide	Mərkəz	Koçlar	23	5	1333	şəhid	8 Qolordu 3 numaralı Səyyar xəstəxanası	Cide	11 Qafqaz süvari alayı
Taşköprü	Mərkəz	Kese	5	8	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Taşköprü	---
Bünyan	Elbaşı	Akmescit B.	4	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Kayseri	---
---	---	---	11	4	1334	şəhid	Saray döyüşündə	Kayseri	---
Bünyan	---	---	4	12	1331	şəhid	Daşbaşı müharibəsi	Kayseri	---
---	---	---	3	4	1334	şəhid	Meydan hərbi	Kayseri	---
Mərkəz	Mərkəz	Alagöz	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Kayseri	---

---	---	---	13	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Kayseri	---
---	---	---	21	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Kayseri	3 Tağım 21 Manqa
Talas	Mərkəz	Ardıçköy	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Develi	---
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Kayseri	Qafqaz taburu
Develi	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Kayseri	Qafqaz taburu
---	---	---	17	10	1334	itkin	Şue qalasında	Kayseri	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Kayseri	---
Hacılar	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Kayseri	---

№	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
551	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	9	27	3	Köroğlu	Seyyit	Hasan Hüseyin	piyada	əsgər	1307	Kayseri
552	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Ali	Mehmet	piyada	əsgər	1307	Kayseri
553	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	9	27	3		Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	0	Kayseri
554	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	60	1	Degirmenci oğulları	Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1291	Kayseri
555	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	9	26	3	Cuma oğulları	Mehmet	Mehmet Şükrü	piyada	əsgər	1313	Kayseri
556	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	0	Melik oğulları	Mehmet	Melik	piyada	əsgər	1295	Kayseri
557	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	4	Hüseyin oğulları	Bekir	Mevlüt	piyada	əsgər	1303	Kayseri
558	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	2		Ahmet	Muharrem	piyada	əsgər	1312	Kayseri
559	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	43	2	9		Halil	Mustafa	piyada	əsgər	1290	Kayseri
560	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Osman	Mustafa	piyada	əsgər	1313	Kayseri
561	I Dünya	Qafqaz	K	0	18	52	43	1	3		Yunus	Mustafa	piyada	əsgər	1293	Kayseri
562	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	2		Mustafa	Mükrəm	piyada	əsgər	1305	Kayseri
563	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	0		Yakup	Nebi	piyada	əsgər	1298	Kayseri
564	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	1	1	Haci Hafiz oğulları	Mehmet	Niyazi	piyada	əsgər	1309	Kayseri
565	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		İsmail	Nuh	piyada	əsgər	1305	Kayseri
566	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	46	2		Ali	Osman	piyada	əsgər	1299	Kayseri
567	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	36	106	3	1		Salih	Salih	piyada	əsgər	1301	Kayseri
568	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	96	1	4		Fevzi	Selim Fevzi Efendi	piyada	ley-nt	0	Kayseri
569	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	40	3	10	Çoban oğulları	Mustafa	Şükrü	piyada	əsgər	1296	Kayseri
570	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	36	1	3		Abbas	Ali Galip Efendi	piyada	b.ley-nt	0	Kerkük
571	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0		Hasan Saki	İbrahim	piyada	b.ley-nt	1284	Kerkük
572	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	0	0	22		Abdullah	Mehmet Efendi	piyada	ley-nt	0	Kerkük
573	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	46	3	3		Haci Süleyman	Siddik	piyada	əsgər	1289	Kerkük
574	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	0	0	23		Derviş Mehmet	Tevfik Efendi	piyada	ley-nt	0	Kerkük
575	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	103	2	1		Mehmet	Tevfik Efendi	piyada	ley-nt	0	Kerkük
576	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	106	1	4	İsmailkaya	Hurşit	Zeynelabdin	piyada	əsgər	1308	Kerkük
577	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	46	0	Kelahmet oğulları	Hasan	Ali	piyada	əsgər	1302	Kirikkale
578	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	4	Keloğlan oğulları	Osman	Ali	piyada	əsgər	1300	Kirikkale
579	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	3	13	2	0	Koca oğulları	Mesut	Feyzullah	piyada	əsgər	1309	Kirikkale
580	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	2	Bahar oğulları	Bekir	Halil	piyada	əsgər	1303	Kirikkale
581	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Karahasan oğulları	İbrahim	Halil	piyada	əsgər	1298	Kirikkale
582	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	0		Hüseyin	Hasan	piyada	əsgər	1394	Kirikkale
583	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	1		Süleyman	Hasan	piyada	əsgər	1298	Kirikkale
584	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	3		Hakkı	İsmail	piyada	əsgər	1297	Kirikkale

585	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	2	Mahmut oğulları	Ali	İsmetulla h	piyada	əsgər	1310	Kirikkale
586	I Dünya	Qafqaz	K	2	2	5	10	30	2		Hasan	Mustafa	piyada	əsgər	1302	Kirikkale
587	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Halil	Tahir	piyada	əsgər	1294	Kirikkale
588	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	14	2	8		Ali	Hüseyin	piyada	əsgər	1292	Kirklareli
589	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Ahmet	Mehmet	piyada	əsgər	1305	Kirklareli
590	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	8	Kocabekir oğulları	Bekir	Mustafa	piyada	əsgər	1313	Kirklareli
591	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	2	1		Mehmet	Mustafa	piyada	k. çav uş	1310	Kirklareli
592	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	0	1	Hacimehmet oğulları	Abdullah	Ahmet	piyada	əsgər	1312	Kirşehir
593	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	2	Hizir oğulları	Hasan	Ahmet	piyada	əsgər	1303	Kirşehir
594	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	2	Gerez oğulları	Ömer	Ahmet	piyada	əsgər	1310	Kirşehir
595	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	5	13	4	4	Faideci oğulları	Ahmet	Ali	piyada	əsgər	1311	Kirşehir
596	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	1		Ahmet	Ali	piyada	əsgər	1298	Kirşehir
597	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Mustafa	Ali	piyada	əsgər	1299	Kirşehir
598	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	4	Kalyoz oğulları	Mustafa	Ali	piyada	əsgər	1306	Kirşehir
599	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	4	Topal Osman oğulları	Veli	Ali	piyada	əsgər	1311	Kirşehir
600	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		İsmail	Ali Osman	piyada	əsgər	1303	Kirşehir
601	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	1	Fettah oğulları	Tahir	Bekir	piyada	əsgər	1305	Kirşehir
602	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	0	Topalmusa oğulları	Mehmet	Emin	piyada	əsgər	1313	Kirşehir
603	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3		Mustafa	Emin	piyada	əsgər	1297	Kirşehir
604	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	16	3		Davut	Esat	piyada	əsgər	1309	Kirşehir
605	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	106	1	3	Haciismail oğulları	Mehmet	Eyüp	piyada	əsgər	1315	Kirşehir
606	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	3	4		Ali	Haci	piyada	əsgər	1314	Kirşehir
607	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	3	Celalefendi oğulları	Ali	Haci	piyada	əsgər	1304	Kirşehir
608	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	5	13	4	2	Hacimuhsin oğulları	Hüseyin	Haci	piyada	əsgər	1299	Kirşehir
609	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	4		Ahmet	Halil	piyada	əsgər	1304	Kirşehir
610	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	5	13	4	3	Küçükosman oğulları	Musa	Halil	piyada	əsgər	1307	Kirşehir

Özvatan	Mərkəz	Köpeli	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Bünyan	---
Melikgazi	Gezi	Küçükbörüngöz	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpə	Sivas	---
---	---	---	4	12	1334	şəhid	Dağbaşı döyüşü	Kayseri	---
İncesu	---	---	15	9	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	İncesu	---
Yeşilhisar	---	---	20	2	1334	şəhid	Karsın baykara köyü	Kayseri	---
Talas	Mərkəz	Sakaltutan	30	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Develi	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Kayseri	---
Kocasinan	Erkilet	Kuşçu B	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Kayseri	---
Develi	Mərkəz	Tombak	21	5	1331	şəhid	Qarakilsə	Develi	---
Melikgazi	Mərkəz	Aydinlar	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Tavlasun	---
---	---	---	11	4	1331	şəhid	Saray müharibəsində	Kayseri	---
Kocasinan	Erkilet	Kuşçu B	26	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Erkilet	---
Develi	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Develi	Qafqaz taburu
Develi	---	---	16	4	1331	şəhid	Ağdaş döyüşündə	Develi	---
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Kayseri	---
İncesu	Mərkəz	Örenşar	5	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Kayseri	---
---	---	---	5	4	1334	xəstəlik	1 Qafqaz 21 Səyyar xəstəxanası	Kayseri	---
Yeşilhisar	---	---	8	6	1331	şəhid	Algöz döyüşü	---	---
Kocasinan	Himmetdede	Himmetdede Bucak Mer B.	21	5	1331	şəhid	Qarakilsə	Kayseri	---
Kerkük	---	---	15	4	1334	şəhid	Dilman mövqeyində ermənilərlə vuruşmada	Kerkük	---
Kerkük	---	---	15	11	1330	şəhid	Sofyan döyüşü	Kerkük	Kerkük Səyyar jandarmata
Kerkük	---	---	12	11	1330	şəhid	İran hüdunda ruslarla Sofyan döyüşü	Kerkük	Rihtina İran hüdu bölüyü
Kerkük	Mərkəz	Ahihüseyn Man.	15	11	1330	şəhid	Sofya döyüşü	Kerkük	---
Kerkük	---	---	12	11	1330	şəhid	İran hüdunda ruslarla Sofyan döyüşü	Kerkük	Rayet hudud bölüyü
Kerkük	---	---	15	11	1330	şəhid	Sofyan döyüşü	Kerkük	Rayet hudud bölüyü
Kerkük	Tavuk	Demirciler	5	6	1332	şəhid	20 Qafqaz Səyyar hastanesi	Kerkük	---
Keskin	---	---	5	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Keskin	---
Keskin	---	---	5	6	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu Yanardağda	Keskin	---

Delice	Mərkəz	Büyükavşar	23	5	1332	şəhid	Binəqədi sırtlarında	Keskin	---
Keskin	Mərkəz	Kavlak	26	6	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Keskin	Qafqaz
Yaxşıhan	Mərkəz	Yaxşıhan – İlçe Mer B.	28	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Keskin	Qafqaz
Keskin	Mərkəz	Akkuyu	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Keskin	Qafqaz bölüyü
Çelebi	Mərkəz	Çelebi- İlçe Mer B.	30	6	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu Yanardağda	Keskin	---
Keskin	---	---	12	7	1334	şəhid	Yanke döyüşü	Keskin	---
Keskin	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Keskin	---
Keskin	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Keskin	---
Keskin	Mərkəz	Konur B.	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Keskin	---
Demirköy	Mərkəz	Demirköy İlçe Mer B.	12	1	1332	şəhid	Bakı köyündə	Vize	---
Lüleburgaz	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Lüleburgaz	---
Lüleburgaz	---	---	23	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Lüleburgaz	---
Vize	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Vize	---
Mucur	Mərkəz	Palangiç	26	3	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Kirşehir	---
Boztəpə	Mərkəz	Karacaören B.	5	6	1334	şəhid	Bakı hücumunda Xoca Həsən köyünün şərq	Mucur	---
Kaman	Mərkəz	Çağırkan B.	5	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda Xoca Həsən köyünün şərq	Kirşehir	---
Mucur	---	---	15	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Mucur	---
Kaman	Savcili	Kekilliali	26	6	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu Yanardağda	Kirşehir	---
Çiçəkdağ	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Mecidiye	---
---	---	---	26	6	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu Yanardağda	Kirşehir	---
Boztəpə	Mərkəz	Boztəpə-İlçe Mərkəzi B.	14	7	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Kirşehir	---
Mucur	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Mucur	---
Kaman	Mərkəz	Hamitköy B.	31	6	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu 311 rəqəmli təpədə	Kirşehir	---
Mərkəz	Mərkəz	Saraycik	26	6	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu Yanardağda	Kirşehir	---
---	---	---	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Kirşehir	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Kirşehir	---
Mucur	---	---	9	11	1334	xəstəlik	Deporbekir xəstəxanası	Mucur	---
Kaman	Mərkəz	Yağmurlusarıuşağı	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Kirşehir	---

Kaman	Mərkəz	Bayramözü	1	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Kirşehir	Qafqaz
---	---	---	14	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Kirşehir	Qafqaz
Mucur	Mərkəz	Seyfe	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Mucur	---
Çiçekdağı	Mərkəz	Boğazevci B.	14	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Mucur	Qafqaz

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
611	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	5	13	4	2	Türkmen oğulları	Osman	Hazir	piyada	əsgər	1314	Kirşehir
612	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	3	Topalhalil	Halil	Hüseyin	piyada	əsgər	1305	Kirşehir
613	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	4		Osman	Hüseyin	piyada	əsgər	1300	Kirşehir
614	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	3	4	1	Katirci oğulları	Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1307	Kirşehir
615	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	5	13	4	1	Mollaosman oğulları	Ömer	Mehmet	piyada	əsgər	1300	Kirşehir
616	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	13	3	8		Ömer	Mehmet	piyada	əsgər	1292	Kirşehir
617	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Tahir	Mehmet	piyada	əsgər	1306	Kirşehir
618	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	5	13	4	1	Güz oğulları	Haci Hüseyin	Mehmet Ali	piyada	əsgər	1302	Kirşehir
619	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	1		Halil	Musa	piyada	əsgər	1308	Kirşehir
620	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Davut	Mustafa	sihiye	əsgər	1291	Kirşehir
621	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Ömer	Mustafa	piyada	əsgər	1314	Kirşehir
622	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	3oğulları	Osman	Niyazi	piyada	əsgər	1303	Kirşehir
623	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	0	Numan oğulları	Hasan	Numan	piyada	əsgər	1313	Kirşehir
624	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	4	Zuhoğulları	Haydar	Nuri	piyada	əsgər	1293	Kirşehir
625	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	5	13	4	1		Yusuf	Nuri	piyada	əsgər	1297	Kirşehir
626	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	3	13	4		Avcı oğulları	Ahmet	Osman	piyada	əsgər	1307	Kirşehir
627	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Mahmut	Ömer	makina	əsgər	1315	Kirşehir
628	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	0	13	46	3	Davut oğulları	Haci Hasan	Riza	piyada	əsgər	1310	Kirşehir
629	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Sariveli oğulları	Halil	Riza	piyada	əsgər	1300	Kirşehir
630	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	2		Molla	Riza	piyada	əsgər	1290	Kirşehir
631	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	0	13	4	3	Emirze oğulları	Osman	Veli	piyada	əsgər	1302	Kirşehir
632	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Kuru oğulları	Mustafa	İsmail	piyada	əsgər	1303	Kocaeli
633	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2		Kadir	Mehmet	piyada	əsgər	1303	Kocaeli
634	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	36	106	2	7	Çukadar oğulları	Recep	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Kocaeli
635	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Hüsnü	Osman	piyada	əsgər	1310	Kocaeli
636	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	25	4		Osman	Abdurrahman Efendi	ehtiyat	ley-nt	1306	Konya
637	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4	Ümüş oğulları	Hasan	Hamza	piyada	əsgər	1307	Konya
638	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	14	2	8	Hacikelhasan oğulları	Ahmet	Hasan	piyada	əsgər	1291	Konya
639	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	1	4	Memişoğulları	Hamza	Hasan	piyada	əsgər	1307	Konya
640	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Ömer	Hasan	piyada	əsgər	1309	Konya
641	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Memiş Hoca oğulları	Mevlüt	İsmail	piyada	əsgər	1312	Konya
642	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2		Haci Durdu	Karaman	piyada	əsgər	1312	Konya
643	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2	Karağa oğulları	Hüseyin	Mehmet	piyada	əsgər	1307	Konya
644	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	1		Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1304	Konya
645	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3	Dut oğulları	Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1311	Konya
646	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	1	Mollayusuf oğulları	Ömer	Mustafa	piyada	əsgər	1313	Konya
647	I Dünya	Qafqaz	K	7	0	5	13	46	0		Ali	Süleyman	piyada	əsgər	1303	Konya
648	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	2	5		Halil	Buni	piyada	əsgər	1310	Kosova
649	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0		Cemal	Cebrail	piyada	əsgər	1302	Kosova
650	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Zobra	Cemal	piyada	əsgər	1292	Kosova
651	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Rağib	Demir Ali	piyada	əsgər	1301	Kosova

652	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Ramazan	Demir Ali	piyada	əsgər	1303	Kosova
653	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	3	Ali oğulları	İlyas	Esat	piyada	əsgər	1292	Kosova
654	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	3	0		Mehmet	Ethem	makinalı tüfək	əsgər	1290	Kosova
655	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	51	15	1		Mehmet	Hayrettin	piyada	əsgər	1307	Kosova
656	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	2		Demir	Mustafa	piyada	əsgər	1300	Kosova
657	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	28	1		Süleyman Sabri	Muzaffər Efendi	piyada	ley-nt	0	Kosova
658	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	2		Fettah	Recep	piyada	əsgər	1301	Kosova
659	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Mehmet	Zekeriya	piyada	əsgər	1308	Kosova
660	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	31	2	6		Ramazan	Zülfü	piyada	əsgər	1295	Kosova
661	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	6		Bilal	Hasan	piyada	əsgər	1305	Kudüs
662	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	2	1		Mebla	Hasan	piyada	əsgər	1305	Kudüs
663	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Süleyman	Hasan	piyada	əsgər	1308	Kudüs
664	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	6		Osman	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Kudüs
665	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		İsmail	Ahmet	piyada	əsgər	1307	Kütahya
666	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	11	4	15	İbrahim oğulları	Abdurrahman	Ali	piyada	əsgər	1312	Kütahya
667	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	11	4	15	İbrahimcih oğulları	İbrahim	Ali	piyada	əsgər	1312	Kütahya
668	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	4	Kur Ali oğulları	Mustafa	Ali	piyada	əsgər	1305	Kütahya
669	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Kusuranimam oğulları	Ahmet	Halil	piyada	əsgər	1309	Kütahya
670	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	İmam oğulları	Ahmet	Halil	piyada	əsgər	1309	Kütahya
671	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	0	10	29	1	Bicir oğulları	İbrahim	Hasan	piyada	əsgər	1307	Kütahya
672	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	29	1	Çatak oğulları	İbrahim	Hasan	piyada	əsgər	1306	Kütahya
673	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	29	2	1		Hüseyin	Himmet	piyada	əsgər	1298	Kütahya
674	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Bektaş oğulları	Ömer	İbrahim	piyada	əsgər	1309	Kütahya
675	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3		Ahmet	İsmail	piyada	əsgər	1308	Kütahya
676	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	0	26	0	0		İsmail	Mehmet	piyada	k.çavuş	1310	Kütahya

Mucur	---	---	14	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Kirşehir	Qafqaz
Mucur	---	---	5	9	1334	itkin	Bakının cənub qərb sırtlarında	Mucur	Qafqaz alayı
---	---	---	2	8	1334	şəhid	Bakının cənub qərbi sırtlarında	Kirşehir	Qafqaz
Akpınar	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Kirşehir	---
Mucur	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Mucur	---
---	---	---	3	5	1331	şəhid	Qarakilsə civarında	Kirşehir	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Kirşehir	---
Mucur	Mərkəz	Yaziklinik	14	7	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Mucur	---
Kaman	Savcili	Büyükoba	5	10	1334	şəhid	Meydan hərbi	Kirşehir	---
Mucur	Mərkəz	Pekmez	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Mucur	---
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Kirşehir	Qafqaz taburu
Mərkəz	Mərkəz	Karadurakli	5	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Kirşehir	Qafqaz taburu
Kaman	Mərkəz	Kurancili B.	26	6	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Kirşehir	---
			5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Kirşehir	---
Kaman	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Kirşehir	---
Mərkəz	Mərkəz	Sidiklibüyükoba	5	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Kirşehir	---
				10	1334	itkin	Bakı civarında	Kirşehir	Qafqaz taburu
Çiçekdağı	Mərkəz	Safali	0	0	1334	şəhid	Bakı civarında	Çiçekdağı	---
---	---	---	0	0	1334	şəhid	311 rəqəmli təpə	Kirşehir	---
Mərkəz	Mərkəz	Akpınar	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Kirşehir	Qafqaz taburu
Akpınar	Mərkəz	Karaova	0	0	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu 311 rəqəmli təpədə	Çiçekdağı	---
Kandira	Akçaova	Ügümce	14	12	1331	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Kandira	---
Gölcük	Değirmendere	Değirmendere – Buc.Mer.B.	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpə	Adapazar (Sakary)	---
---	---	---	1		1334	xəstəlik	1 Qafqaz 21 Səyyar xəstəxanası	İzmit	---
---	---	---	7	9	1334	şəhid	Kemah və Tərki dağı döyüşündə	İzmit	---
İlgin	---	---		6	1334	şəhid	Bakı cənubi volşiporna dağında	---	Qafqaz taburu
Kulu	---	---		4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	Koçhisar	---
Beyşehir	---	---	12	1	1334	şəhid	Bakı köyünde	Beyşehir	

Kulu	Mərkəz	Kulu – İlçe Mer.B.	18	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	Şereflikoçhisar	
Akşehir	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Akşehir	
İlgin	Aşağıçiğil	Yukarıçiğil B.	0	0	0	şəhid	Qafqazda Bayburt köyündə	İlgin	
Akşehir	---	---	26	9	1334	şəhid	Bakı sirtlarında	Akşehir	
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Konya	
Beyşehir	---	---	28	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Beyşehir	
Derebucak	Gəncək	Gəncək – Bucak Mer.B.	5	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Akşehir	
Yunak	---	---	28	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Sivrihisar	
Bozkir	---	---	12	2	1334	xəstəlik	24 Səyyar xəstəxanası	Bozkir	Mekkari neferi
Komanova	---	---	14	7	1334	şəhid	---	Komanova	
İpek sancağı	---	---	0	0	0	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Karatay	
Piriştine	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Piriştine	
Kalakandelen	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Kalkandelen	
Kalakandelen	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Kalkandelen	
Kalakandelen	---	---	3	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Kalkandelen	
Piriştine	---	---	15	8	1334	şəhid	Kemah və Tərki dağı döyüşündə	Piriştine	
Pireşova	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Pireşova	
Prizren	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Perzerin	
---	---	---	29	4	1334	şəhid	---	---	Qafqaz taburu
Prizren	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Piriştine	
Piriştine	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Komanova	
Üsküp	---	---	16	2	1334	şəhid	Taşlitəpə müharibəsi	Gazze	
Gazze	---	---	8	9	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Gazze	
Gazze	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Gazze	
Gazze	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Gazze	
Gazze	---	---	8	9	1334	şəhid	Petrovski döyüşü	Kütahya	
Mərkəz	Köprüören	Gümüşköy	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Altıntaş	

Altıntaş	Mərkəz	Zafertəpəçalköy B.	19	5	1332	şəhid	Dərbənd boğazi döyüşü	Kütahya	
Altıntaş	Mərkəz	Zafertəpəçalköy B.	19	5	1332	şəhid	Dərbənd boğazi döyüşü	Kütahya	
Gediz	---	---	5	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Kütahya	
---	---	---	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Kütahya	
Aslanapa	Mərkəz	Nuhören	13	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	Kütahya	
---	---	---	0	0	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Kütahya	
---	---	---	31	9	1334	şəhid	Binəqədi döyüşündə	Kütahya	
Şaphane	Mərkəz	İncegiz	4	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Kütahya	
Altıntaş	Mərkəz	Murathanlar	0	0	0	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Kütahya	
---	---	---	19	10	1334	şəhid	Ağbulaq da	Kütahya	
Gediz	---	---	11	11	1333	əsir	Qafqaz cəbhəsində	Gediz	Qafqaz

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
677	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	5		Halil	Murat	piyada	əsgər	1303	Kütahya
678	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	1	1	Semo oğulları	Mehmet	İbrahim	piyada	əsgər	1297	Malatya
679	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	33	7	2	Çiftçi oğulları	Ali	Mehmet	piyada	əsgər	1314	Malatya
680	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	3		Derviş	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Malatya
681	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	5	0	1		Osman	Ali Naci Efendi	topçu	b.ley-nt	1310	Manastir
682	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	30	2	6		Recep	Mehmet Şerif Efendi	piyada	b.ley-nt	0	Manastir
683	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	3		Hasan	Ahmet	piyada	əsgər	1296	Manisa
684	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	36	106	3	11	Molla oğulları	Mustafa	Ahmet	piyada	əsgər	1309	Manisa
685	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	2	7		Ahmet	Ali	piyada	əsgər	1308	Manisa
686	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	3	Kocaali oğulları	Mehmet	Ali	piyada	əsgər	1307	Manisa
687	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	6		Mustafa	Hasan	piyada	əsgər	1298	Manisa
688	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	3		Mehmet	Hüseyin	piyada	əsgər	1308	Manisa
689	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	4		Abdullah	İsmail	piyada	əsgər	1315	Manisa
690	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	162	3	10		Emin	Mehmet Emin Efendi	piyada	b.ley-nt	1293	Manisa
691	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	29	2		Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1307	Manisa
692	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3		Haci Şerif	Salih	piyada	əsgər	1306	Manisa
693	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0		Ramazan	Mehmet	piyada	əsgər	1289	Manisa
694	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	53	2		Sadik	Arif Hikmet Efendi	piyada	ley-nt	0	Mardin
695	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	5		Süleyman	Ali	piyada	əsgər	1303	Muğla
696	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	3	Otuzbir oğulları	Ahmet	Hasan	piyada	əsgər	1298	Muğla
697	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3	Arapbekiroğulları	Mehmet	Kemal	piyada	əsgər	1311	Muğla
698	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	3		Ömer	Mehmet	piyada	əsgər	1303	Muğla
699	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1		Mahmut	Ali	piyada	əsgər	1300	Muş
700	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2	Kurban oğulları	Aziz	Cevher	piyada	əsgər	1288	Muş
701	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	3	0	3		Hasan	Süleyman Ağa	süvari	ley-nt	0	Muş
702	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	1		Mesut	Ali	piyada	əsgər	1299	Nablus
703	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	2		Seyfi	Kano	piyada	əsgər	1289	Nablus
704	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	2	5		Mesut	Mehmet	piyada	əsgər	1295	Nablus
705	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Hamdan	Salih	piyada	k.çavuş	1298	Nablus
706	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	1301	Nevşehir
707	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Kara Veli	Mustafa	piyada	əsgər	1308	Nevşehir
708	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3		Ali	Osman	piyada	əsgər	1310	Nevşehir
709	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	2	Karataş	Abdullah	Raşit	piyada	əsgər	1297	Nevşehir
710	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	3	Emirze oğulları	Osman	Veli	piyada	əsgər	1302	Nevşehir
711	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	29	3	Çirkin oğulları	Ali	Yakup	piyada	əsgər	1302	Niğde

712	I Dünya	Qafqaz	K	5	0	0	106	1	3	Hamit oğulları	Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1311	Ordu
713	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	3	10	Koçaklı oğulları	İbrahim	Aziz	piyada	əsgər	1304	Ordu
714	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	3	Ahmet oğulları	İzzet	Cemal	piyada	əsgər	1314	Ordu
715	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	32	95	2	0	Keremhüseyn oğulları	Mehmet	Halil	piyada	əsgər	1297	Ordu
716	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	3	Laz oğulları	İsmail	Hasan	piyada	əsgər	1307	Ordu
717	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	1	1	Ağlı oğulları	Hüseyn	Hüseyn	piyada	əsgər	1295	Ordu
718	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	3	10	Köçekli oğulları	İbrahim	İzzet	piyada	əsgər	1304	Ordu
719	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	3	10		Mehmet	Kamil	piyada	əsgər	1312	Ordu
720	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	32	95	2	0	Dikenci oğulları	Ahmet	Mehmet	piyada	əsgər	0	Ordu
721	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	3	10	Sırt Oğlu	İbrahim	Mehmet	piyada	əsgər	1311	Ordu
722	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	4	Azaklı oğulları	Feyzullah	Mustafa	piyada	əsgər	1311	Ordu
723	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	3	10	Hoca oğulları	İbrahim	Mustafa	piyada	əsgər	1311	Ordu
724	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	106	1	4	Çoğut oğulları	Yusuf	Mustafa	piyada	əsgər	1315	Ordu
725	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	4	Hatip oğulları	Osman	Osman	piyada	əsgər	1307	Ordu
726	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	3	10	Doğancı oğulları	Hüseyn	Şükrü	piyada	əsgər	1312	Preveze
727	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	4	2		Muharrem	Mehmet Asim Efendi	piyada	mayor	0	Rize
728	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	0	0	0		Dursun	İbrahim	piyada	əsgər	1292	Sakarya
729	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	0	59	2	0		Haci Abdurrahman	Nurettin	piyada	çavuş	1310	Samsun
730	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	2	0	Dikbiyik oğulları	Ali	Ahmet	piyada	çavuş	0	Samsun
731	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	36	106	3	11	Karasalih oğulları	Hasan	Ahmet	piyada	əsgər	1307	Samsun
732	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Köse oğulları	İbrahim	Ahmet	piyada	əsgər	1311	Samsun
733	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95		0	İmam oğulları	İbrahim	Ahmet	piyada	əsgər	0	Samsun
734	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38		0		Mehmet	Ahmet	piyada	əsgər	1306	Samsun
735	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0		0	Boynu Kisa oğulları	Yusuf	Arif	piyada	əsgər	1306	Samsun
736	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38		3	Bolca Köse oğulları	Yusuf	Arif	piyada	əsgər	1303	Samsun
737	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	3	10	Davut oğulları	Mehmet	Hasan	piyada	əsgər	1312	Samsun
738	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	2	0	Tutuk oğulları	Osman	İbrahim	piyada	əsgər		Samsun
739	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	3	11		Ali	Mehmet	piyada	əsgər		Samsun
740	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	2	Türkmen oğulları	Osman	Mehmet	piyada	əsgər	1314	Samsun
741	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	37	0	0	0	Çerkes oğulları	Durmuş	Mustafa	piyada	əsgər	1314	Samsun
742	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Baba oğulları	Talistan	Mustafa	piyada	əsgər	1297	Samsun

Simav	---	---	8	9	1334	şəhid	Petroski döyüşündə	Emet	---
Darande	---	---	9	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Darande	---
Darande	---	---	25	6	1333	şəhid	Qafqaz	Darande	---
Darande	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Darande	---
---	---	---	16	7	1334	şəhid	Bakı hücumunda selpat qışlasında	---	Şinayder cebel topçu alayı
---	---	---	23	4	1334	şəhid	Ermənilərlə vuruşda	---	---
Turgutlu	---	---	3	8	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Turgutlu	---
Soma	---	---	3	1	1334	xəstəlik	Qafqaz 21 Səyyar xəstəxanası	Soma	---
Alaşehir	Mərkəz	Tepeköy	18	2	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Alaşehir	---
Demirci	Mərkəz	Kuzuköy	5	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Demirci	---
Kırağaç	Gelembe	Demirtaş	8	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Soma	---
Selendi	Mərkəz	Selmanhacılar	30	4	1334	şəhid	Salyan döyüşündə	Turgutlu	---
Akhisar	Mərkəz	Harmandalı	5	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Akhisar	---
---	---	---	13	6	1332	şəhid	Qafqaz hərbində	Manisa	---
Alaşehir	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı hücumunda	Alaşehir	Qafqaz qolordusu
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Manisa	---
Demirci	---	---	9	3	1333	şəhid	Meydan hərbi	Demirci	---
---	---	---	15	3	1334	şəhid	Gümrüyə icra olunan hücumda	---	---
Milas	---	---	8	9	1334	şəhid	Petroski döyüşü	Milas	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Muğla	---
Mərkəz	Yerkesik	Yenice	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Muğla	---
Marmaris	---	---	1	8	1334	şəhid	Petroski döyüşü	Marmaris	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Muş	---
---	---	---	21	7	1334	şəhid	Dığah döyüşündə	Muş	---
Varto	---	---	26	5	1331	şəhid	Qarakilsənin Yukarıruçi köyü	Varto	---
---	---	---	15	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Nablus	---
---	---	---	15	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Nablus	---
Cenin	---	---	14	9	1334	şəhid	Darul Hərbdə	Cenin	---

---	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Nablus	---
Hacibektaş	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Mucur	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Nevşehir	---
---	---	---	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Nevşehir	---
Ürgüp	Mərkəz	Üçhisar	29	10	1334	şəhid	Bakı civarında	Ürgüp	Qafqaz taburu
Hacibektaş	Mərkəz	Karaova	30	7	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu Yanardağında	Mucur	---
---	---	---	15	9	1334	şəhid	Bakı civarında	Niğde	---
---	---	---	11	11	1334	xəstəlik	1 Qafqaz qolordu 20 Səyyar xəstəxanası	Ordu	---
---	---	---	8	6	1331	şəhid	Alagöz döyüşü	Aybast	---
Fatsa	---	---	5	9	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Fatsa	---
Ünye	---	---	8	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Ünye	---
Fatsa	Fatsa	Tahtabaş	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Fatsa	---
Fatsa	---	---	0	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Fatsa	---
Çatalpınar	Çatalpınar	Ortaköy	8	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Fatsa	---
Ünye	Ünye	Aydintəpə	8	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Ünye	---
Ünye	---	---	1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Ünye	---
Perşembe	Perşembe	Ramazan	8	6	1334	şəhid	Alagöz döyüşü	Perşembe	---
Ünye	Tekkiraz	Koruklu	5	8	1331	şəhid	Bakı döyüşündə	Ünye	---
Perşembe	Perşembe	Ramazan	8	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Perşembe	---
Fatsa	Bolaman	Köpdüşən	14	11	1334	xəstəlik	Qafqaz 20 Səyyar xəstəxanası	Ordu	---
Kumru	Kumru	Bali	31	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Fatsa	---
Fatsa	---	---	8	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Ordu	---
---	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakı hücumunda	---	Qafqaz alayı
---	---	---	28	4	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Rize	---
---	---	---	21	8	1332	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Adapazari (Sakary)	---
Çarşamba	---	---	1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Çarşamba	---
Çarşamba	---	---	18	12	1334	xəstəlik	Deporbekir xəstəxanası	Çarşamba	---
Çarşamba	---	---	8	6	1331	şəhid	Alagöz	Çarşamba	---

Çarşamba		---	1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Çarşamba	---
Havza	Mərkəz	---	6	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Amasya	4 Manqa
---		---	1	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Vezirköprü	---
Vezirköprü	Mərkəz	---	2	7	1334	şəhid	Binəqədi önündə	Vezirköprü	---
Tehme	Mərkəz	---	8	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Terme	---
Kavak		---		6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Kavak	---
Tehme		---		6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Terme	---
Vezirköprü		---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Vezirköprü	---
Çarşamba		---	0	0	0	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Çarşamba	---
Havza		---	0	0	1334	şəhid	Bakı sirtlarında	Samsun	---

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
743	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	32	95	2	0	Şaban oğulları	Hasan	Nahik	piyada	əsgər	0	Samsun
744	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	4		Hasan	Nuri	piyada	əsgər	1310	Samsun
745	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	1	Halil oğulları	Osman	Salih	piyada	əsgər	1315	Samsun
746	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	1	3	Karaabdi oğulları	Sait	Şerif	piyada	əsgər		Samsun
747	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	0		Mustafa	Şevki	makinalı	əsgər		Samsun
748	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	32	95	2	0	Karasalih oğulları	Ömer	Şükrü	piyada	əsgər		Samsun
749	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	30	3	Dağlı oğulları	Osman	Tahsin	piyada	əsgər		Samsun
750	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	2		Osman	Tahsin	piyada	əsgər	0	Samsun
751	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1		İzzet	Yahya	piyada	əsgər	1312	Samsun
752	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	7		Hasan	İsmail	piyada	əsgər	1298	Slirt
753	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	36	106	3	9	Pelit oğulları	Mehmet	Ali	piyada	əsgər	1310	Sinop
754	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Hüseyin	Hadis	piyada	əsgər	1303	Sinop
755	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	30	3	0	Bekir Baş oğulları	Mustafa	Hasan	piyada	əsgər	1306	Sinop
756	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2		Halil	Hüseyin	piyada	əsgər	1308	Sinop
757	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	29	2	Kara Veli oğulları	Ali	İbrahim	piyada	əsgər	1298	Sinop
758	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	38	1	0	Genç Ali oğulları	Mehmet	İsmail	piyada	əsgər	1310	Sinop
759	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Halil oğulları	Mehmet	İsmail	piyada	əsgər	1299	Sinop
760	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	60	1	Yunus oğulları	Mustafa	Mahmut	piyada	əsgər	1308	Sinop
761	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	2		Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1308	Sinop
762	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	149	1	1	Ömer Baş oğulları	Aziz	Mustafa	piyada	əsgər	1295	Sinop
763	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Taşçi oğulları	İzzet	Ömer	piyada	ley- nt	1311	Sinop
764	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	3	4	0	Yusufoğlu oğulları	Aziz	Süleyman	piyada	əsgər	1310	Sinop
765	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Alikadi oğulları	Hasan	Tahir	piyada	əsgər	1309	Sinop
766	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Halil İbrahim	Abdullah			1315	Sivas
767	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	51	4		İnateyullah	Ahmet Hamdi Efendi	ehtiyat	ley- nt	0	Sivas
768	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	4		Mustafa	Ali	piyada	əsgər	1310	Sivas
769	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	36	106	1	2	Delihalil oğulları	Ali	Hasan	piyada	əsgər	1311	Sivas
770	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Bekir	Hasan	piyada	əsgər	1315	Sivas
771	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3		Sait	Hasan	piyada	əsgər	1307	Sivas
772	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	0	Mamuk oğulları	Hasan	Hasan Hüseyin	piyada	əsgər	1314	Sivas
773	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Ali	Hüseyin	piyada	əsgər	1303	Sivas
774	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	32	95	2	0	Mal oğulları	Mustafa	Hüseyin	piyada	əsgər	0	Sivas
775	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	6	3		Yusuf	Hüseyin	piyada	əsgər	1309	Sivas
776	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Selim oğulları	Süleyman	Koca	piyada	əsgər	1310	Sivas
777	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	1		Ali	Mahmut	piyada	əsgər	1298	Sivas
778	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	2		İbrahim	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Sivas
779	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3		İsmail	Mehmet	piyada	əsgər	1298	Sivas
780	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	1		Turan	Mehmet	piyada	əsgər	1315	Sivas
781	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	1		Hüseyin	Mehmet Remzi	piyada	əsgər	1310	Sivas
782	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Hasankahya	Abdulgani	Muhittin	piyada	əsgər	0	Sivas

										oğulları						
783	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0		Battal	Mustafa	piyada	əsgər	1308	Sivas
784	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	4		Bekir	Mustafa	piyada	əsgər	1313	Sivas
785	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	9	26	0	Zeynep oğulları	Hasan	Mustafa	piyada	əsgər	1290	Sivas
786	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	9	26	0	Durmuş oğulları	Halep	Nazim	piyada	əsgər	1315	Sivas
787	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Halil	Osman	piyada	əsgər	1304	Sivas
788	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Veli	Ömer	piyada	əsgər	1296	Sivas
789	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	35	2	8	Mültezim oğulları	Ahmet	Salim	piyada	əsgər	1313	Sivas
790	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	İdris oğulları	Salih	Yusuf	piyada	əsgər	1307	Sivas
791	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	7		Abdullah	Cabir	piyada	əsgər	1303	Suriye
792	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Mehmet	Dibkoyder	piyada	əsgər	1304	Suriye
793	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	38	0	0		Salih	Emlah	piyada	k.çavuş	1301	Suriye
794	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Süleyman	Fasil	piyada	əsgər	1300	Suriye
795	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	5		Ahmet	Halil	piyada	əsgər	1301	Suriye
796	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Mustafa	İbrahim	piyada	əsgər	1302	Suriye
797	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	1		Mehmet	Kasim	piyada	əsgər	1292	Suriye
798	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	2		Abdulfettah	Mehmet	piyada	əsgər	1306	Suriye
799	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	38	3	0		Hüseyin	Mehmet	piyada	əsgər	1300	Suriye
800	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	6		Hüseyin	Mehmet Dip	piyada	əsgər	1305	Suriye
801	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	6		Mehmet	Mesut	piyada	əsgər	1304	Suriye
802	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	5		Abdulkadir	Sait	piyada	əsgər	1308	Suriye
803	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Mehmet	Şehadi	piyada	əsgər	1299	Suriye
804	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	56	2	6		Ahmet	Yusuf	piyada	əsgər	1295	Suriye
805	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Ali Tata	Yusuf	piyada	əsgər	1309	Suriye
806	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	1	0		Kadir	Abdullah	piyada	əsgər	1307	Süleymaniy e
807	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	0	0	0		İsmail Fettah	Mehmet	piyada	əsgər	1283	Süleymaniy e
808	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	107	2	0		Rüstem	Ramazan	piyada	əsgər	1302	Süleymaniy e
809	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	2		Mustafa	Hasan	piyada	çavuş	1310	Tekirdağ
810	I Dünya	Qafqaz	K	3	2	5	10	30	3		Hasan	Mustafa	piyada	əsgər	1302	Tekirdağ

Bafra	Mərkəz	Gökçeəğaç	1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Bafra	
Vezirköprü	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Vezirköprü	
Bafra	Kolay	İğdir	8	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Bafra	
---	---	---	8	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Samsun	
Ladik	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Ladik	
Kavak	---	---	8	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Kavak	
Bafra	---	---	0	0	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Bafra	
Bafra	---	---	13	9	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Bafra	
Havza	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Havza	
Fervari	---	---	8	8	1334	şəhid	Petrovski döyüşündə	---	
---	---	---	3	4	1334	xəstəlik	1 Qafqaz 21 Səyyar xəstəxanası	Sinop	
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Sinop	Qafqaz taburu
Duragan	Mərkəz	Olucak	3	5	1333	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Boyabat	
Ayancik	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Ayancik	
Duragan	Çerçilər	Çerçilər – Bucak Mer B.	5	6	1331	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Boyabat	
Boyabat	---	---	3	6	1334	şəhid	Bakı sağ cınah sırtlarında	Boyabat	
Boyabat	Mərkəz	Dodurga	0	0	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Boyabat	
Boyabat	Mərkəz	Boyali	14	9	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Sinop	
---	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Sinop	
Boyabat	Mərkəz	Hamzali	8	3	1333	şəhid	Qafqaz hərbində	Boyabat	
Mərkəz	---	---	0	0	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Sinop	
Ayancik	Mərkəz	Maden	14	5	1332	şəhid	Dərbənd boğazi döyüşü	Ayancik	
Ayancik	---	---	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpə	Ayancik	
Kangal	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Kangal	
---	---	---	11	1	1334	şəhid	---	---	Qafqaz taburu
Mərkəz	Mərkəz	Kizilca	3	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Sivas	
Kangal	Kavak	Kavak – Bucak Mer	14	4	1334	xəstəlik	1 Qafqaz 21 Səyyar xəstəxanası	Kangal	
Yıldizeli	Mərkəz	Yıldiz	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Yenihan	Qafqaz bölüyü
Ulaş	Mərkəz	Köpleli	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Şarkışla	

---	---	---	5	6	1334	şəhid	Bakıp civarında	Drama	
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Sivas	
Divriği	---	---	1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Divriği	
---	---	---	31	6	1334	şəhid	Bakı şimal qrupu 311 rəqəmli təpədə	Sivas	
---	---	---	21	11	1331	şəhid	Ermənilər tərəfindən	Şarkışla	
Divriği	---	---	5	10	1334	şəhid	Bakı civarında	Divriği	Qafqaz taburu
---	---	---	4	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Sivas	
---	---	---	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Sivas	Qafqaz taburu
Yıldizeli	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Yenihan	Qafqaz taburu
Gürün	Karakonak	Karaören	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Gürün	
---	---	---	0	0	0	şəhid	Ermənilər tərəfindən	Şarkışla	
Devriği	---	---	15	6	1333	şəhid	Gəncə baskında	Divriği	
Mərkəz	Mərkəz	Yeniboğazkesen	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Koçhisar	Qafqaz kolurdusu
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı hücumunda	Sivas	
Koyulhisar	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Koyulhisar	
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Sivas	Qafqaz taburu
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Sivas	
Gürün	Mərkəz	Karahisar	23	6	1332	itkin	Qafqaz cəbhəsində	Sivas	
Şarkışla	Akçakışla	Yahyalı	0	0	1334	şəhid	Bakıda	Şarkışla	
Şam –i şerif	---	---	8	9	1334	şəhid	Petrovski döyüşü	---	
Şam-i şerif	---	---	15	8	1333	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Şam	
Şam –i şerif	---	---	21	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Aclun	
Hama	---	---	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Hama	
Şam-i şerif	---	---	8	9	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Ezrağ	
Huran	Aclun	---	15	7	1333	şəhid	Bakı civarında	Aclun	
Şam-i şerif	---	---	7	9	1334	şəhid	Kemah və Tərki dağı döyüşündə	Şam	
Huran	Aclun	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Aclun	
Huran	Dera	---	21	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Dera	
Şam-i şerif	Nebek (Nebik)	---	8	9	1334	şəhid	Petrovski döyüşü	Şam	

Şam-i şerif	Nebek (Nebik)	---	8	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Şam	
Şam-i şerif	Zebdani (Zeydani)	---	8	9	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Şam	
Şam-i şerif	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Şam	
Şam-i şerif	Duma	---	15	4	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Şam	
Şam-i şerif	---	---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Şam	
---	---	---	22	9	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Süleymaniye	
Süleymaniye	---	---	15	11	1330	şəhid	Sofyan	Süleymaniye	Şivegel hudud bölüyü
---	---		27	6	1332	şəhid	Meydan hərbi	Süleymaniye	
---		---	15	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Tekirdağ	
Hayrabolu		---	15	9	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Hayrabolu	

№	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
811	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	3		Mehmet	Rasim	piyada	əsgər	1313	Tekirdağ
812	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	5	13	4	1		Şerif	Rasim	piyada	əsgər	1306	Tekirdağ
813	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	35	2	5		Ali	Salih	piyada	əsgər	1313	Tekirdağ
814	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	35	2	8	Mestan oğulları	Yusuf	Salim	piyada	əsgər	1312	Tekirdağ
815	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	0		Ahmet	Ahmet	piyada	əsgər	1315	Tokat
816	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	0	Çavuş oğulları	Bekir	Aziz	piyada	əsgər	1315	Tokat
817	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	11	33	97	3	Bayraq oğulları	Musa	Bekir	piyada	k.çavuş	1314	Tokat
818	I Dünya	Qafqaz	K	0	12	0	106	1	1	Mürsil oğulları	Mustafa	Cuma	piyada	əsgər	1311	Tokat
819	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Kalonlu oğulları	Bekir	Durmuş	piyada	əsgər	1315	Tokat
820	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	11	102	1	1	Hasanca	Halil	Dursun	piyada	əsgər	1299	Tokat
821	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	1	Gökali	İsmail	Halil	piyada	əsgər	1315	Tokat
822	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	0	0	Bünyan oğulları	Hasan	Mustafa	piyada	əsgər	1310	Tokat
823	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	0	0	3	Bayat oğulları	Hasan	Mustafa	piyada	əsgər	1315	Tokat
824	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3		Hasan	Mustafa	piyada	əsgər	1312	Tokat
825	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3	Sariahmet oğulları	Osman	Mustafa	piyada	əsgər	1311	Tokat
826	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	10	30	3		Bayram	Osman	piyada	əsgər	1294	Tokat
827	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	9	25	0	Yazici oğulları	Hasan	Osman	piyada	əsgər	1301	Tokat
828	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	38	1	3	Bumalan oğulları	Hasan	Salih	piyada	əsgər	1292	Tokat
829	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	0	109	3	0	Bekir oğulları	Mustafa	Ahmet	piyada	əsgər	1313	Trabzon
830	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	0		Mehmet	Ali	piyada	əsgər	1308	Trabzon
831	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	82	1	1	Hozı oğulları	Mehmet	Habip Efendi	piyada	eh.zabit	1305	Trabzon
832	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	2	0	İbrahim oğlu	Ali Osman	Hüseyin	piyada	k.çavuş	1296	Trabzon
833	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0		Dilir	İshak Efendi	piyada	ley-nt	1286	Trabzon
834	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Yerakayan oğulları	Mehmet	Mustafa	piyada	əsgər	1299	Trabzon
835	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	3	11		Yusuf	Osman	piyada	k.çavuş	1304	Trabzon
836	I Dünya	Qafqaz	K	7	0	5	0	0	0		Ali	Süleyman	piyada	əsgər	1310	Trabzon
837	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	1		Hüseyin	Mehmet	piyada	əsgər	1312	Uşak
838	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	9	5	2	Kilinç oğulları	Hüseyin	Mehmet	piyada	əsgər	1303	Uşak
839	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	4	Mehmet oğulları	Ali	Mehmet	piyada	əsgər	1313	Van
840	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	3		Ahmet	Nasup	piyada	əsgər	1289	Van
841	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	11	0	0	0		Mehmet	Ahmet Suphi Bey	topçu	mayor	1290	Yanya
842	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	11	18	98	4		Osman	Vehbi Efendi	ehtiyat	b.ley-nt	1309	Yanya
843	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4	Ali Kocaoğlu	Mehmet	---	piyada	əsgər	1312	Yozgat
844	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	3		Ali	Ahmet	piyada	əsgər	1303	Yozgat
845	I Dünya	Qafqaz	K	0	11	33	52	3	0		Numan	Ahmet	piyada	əsgər	1311	Yozgat
846	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	4		Hüseyin	Ali	piyada	əsgər	1306	Yozgat
847	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	3	Mustafageçi oğulları	Mehmet	Besim	piyada	əsgər	1314	Yozgat
848	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	4	Araplı oğulları	İsmail	Celal	piyada	əsgər	1302	Yozgat
849	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	1		Mehmet	Duran	piyada	əsgər	1309	Yozgat
850	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	43	2	8		Osman	Ethem	piyada	əsgər	1306	Yozgat

851	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	28	4	Buruk oğulları	Ali	Gazi	piyada	əsgər	1313	Yozgat
852	I Dünya	Qafqaz	K	0	18	52	43	0	7		Osman	Haci İlyas	piyada	əsgər	1302	Yozgat
853	I Dünya	Qafqaz	K	9	0	0	0	0	0	Dikkulak oğulları	Mustafa	Hakki	piyada	əsgər	1290	Yozgat
854	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3	Sarioğlu	Mustafa	Hasan	piyada	əsgər	1313	Yozgat
855	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	10	23	0	Şehla oğulları	Nazif	Hasan	piyada	əsgər	1313	Yozgat
856	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	1	Karabekir oğulları	Osman	Hasan	piyada	əsgər	1302	Yozgat
857	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	9	23	0	Sipahioğulları	Ömer	Hasan	piyada	əsgər	1315	Yozgat
858	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	46	2		Hasan	Hüseyin	piyada	əsgər	1290	Yozgat
859	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	162	3	9		Ömer	Hüseyin	piyada	əsgər	0	Yozgat
860	I Dünya	Qafqaz	K	7	0	5	0	0	0		Mehmet	İbiş	piyada	əsgər	1290	Yozgat
861	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	30	3	Yoğurcu oğulları	Musa	İbrahim	piyada	əsgər	1311	Yozgat
862	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	29	4	İlyas oğulları	Mustafa	İbrahim	piyada	əsgər	1297	Yozgat
863	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	43	2	5		Osman	İbrahim	piyada	əsgər	1298	Yozgat
864	I Dünya	Qafqaz	K	0	5	0	43	2	5	Ateş İmam oğulları	Osman	İlyas	piyada	əsgər	1303	Yozgat
865	I Dünya	Qafqaz	K	0	18	52	43	1	1		Hüseyin	Mehmet	piyada	əsgər	1301	Yozgat
866	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	9	26	4		Kara Haci	Mehmet	piyada	əsgər	1308	Yozgat
867	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	9	27	3		Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1308	Yozgat
868	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	3	Kethuda oğulları	Osman	Mehmet	piyada	əsgər	1304	Yozgat
869	I Dünya	Qafqaz	K	0	18	52	43	1	1		Yusuf	Musa	piyada	əsgər	1305	Yozgat
870	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	10	29	4	Karazade oğulları	Abdullah	Mustafa	piyada	əsgər	1308	Yozgat
871	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	1	70	4	14	Karsli Oğlu	İrfan	Mustafa	piyada	əsgər	1299	Yozgat
872	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	46	4		Ömer	Mustafa	piyada	əsgər	1302	Yozgat
873	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	106	2	8	Berber Çolak oğulları	Salih	Mustafa	piyada	əsgər	1306	Yozgat
874	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	9	25	0	Kelhasan oğulları	Ömer	Nuri	piyada	əsgər	1300	Yozgat
875	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	5	13	60	1	Sariömer oğulları	Yusuf	Osman	piyada	əsgər	1307	Yozgat
876	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	9	27	3	Hocaoğlu	Ahmet	Ömer	piyada	əsgər	1306	Yozgat
877	I Dünya	Qafqaz	K	0	3	5	10	28	4	Fakiəli oğulları	Musa	Salih	piyada	əsgər	1312	Yozgat

Babaseki	Mərkəz	Karamesutlu	12	7	1334	şəhid	Yanke döyüşü	Babaeski	---
			14	10	1334	şəhid	Bakı civarında	Tekirdağ	Ordunun Qafqaz qolu
Malkara	---	---	14	6	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Malkara	Qafqaz
Çorlu	Mərkəz	Vakiflar	23	6	1332	itkin	Qafqaz cəbhəsində	Çorlu	---
			5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Tokat	Qafqaz Alayı
Erbaa	Mərkəz	Çatlı	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Erbaa	---
Reşadiye	---	---	15	3	1334	şəhid	Gümrü döyüşündə	Reşadiyye	---
Reşadiye	---	---	12	11	1334	xəstəlik	Deporbekir xəstəxanası	Reşadiyye	---
Niksar	Mərkəz	Çimenözü	4	8	1334	şəhid	Bakı qərb sırtlarında	Niksar	---
Mərkəz	Mərkəz	Dedeli	30	10	1331	şəhid	Qafqaz hərbində	Tokat	---
Zile	Mərkəz	Kızılça	8	9	1334	itkin	Bakı civarında	Zile	---
Erbaa	---	---	21	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Tokat	---
Erbaa	---	---	19	8	1334	şəhid	Şuşa qalasında	Tokat	---
Mərkəz	Gökdere	Derekişla	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Tokat	---
Artuva	Mərkəz	Poyrazalan	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Erbaa	---
Turhal	Mərkəz	Akçatarla	5	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Tokat	---
Reşadiye	---	---	5	8	1334	şəhid	Azərbaycan Ağdam civarında	Reşadiyye	---
Niksar	Mərkəz	Gülbayır	3	7	1334	şəhid	Bakı civarında	Niksar	---
Of	---	---	7	5	1333	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Of	---
Maçka	Mərkəz	Akmescit	28	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Of	Qafqaz
Sürmene	---	---	30	11	1331	şəhid	Alagöz hərbində	---	---
Akçaabat	---	---	4	4	1331	şəhid	Ermənilərlə vuruşda	Akçaabat	---
---	---	---	17	11	1330	şəhid	Sofyan döyüşü	---	Süleymaniyyə
Of	---	---	0	0	1331	şəhid	Qafqaz cəbhəsi	Of	jandarma taburu
Maçka	Mərkəz	Üçgedik	7	9	1334	şəhid	Kemax ve Tərki dağı döyüşündə	Trabzon	---
---	---	---	13	8	1334	xəstəlik	25 Seyyah xəstəxanası	Trabzon	---
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Uşaq	Ekmekçi taburu
Eşme	---	---	4	8	1334	şəhid	Azərbaycan Ağdam civarında	Eşme	Qafqaz taburu

---	---	---	5	6	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Ardalınış	---
---	---	---	3	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Sarah	---
---	---	---	13	8	1334	şəhid	11 Fırqə səhiyyə böliüyü	---	---
---	---	---	27	1	1334	şəhid	Musur kot köyündə ermənilərlə vuruşda	---	Topçu kumandani
---	---	---	4	8	1334	əsir	Bakı cənubi qərb sırtlarında	Köprülü	Qafqaz taburu
Sorgun	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Yozgat	---
---	---	---	24	12	1334	şəhid	Qafqaz 5 Fırqə səhiyyə böliüyü xəstəxanası	Yozgat	Qafqaz alayı
Akdağmadeni	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Akdağım	Qafqaz
---	---	---	5	9	1334	şəhid	Bakının qərb sırtlarında	Yozgat	---
---	---	---	3	8	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Yozgat	---
---	---	---	4	10	1334	şəhid	Bakı civarında	Yozgat	---
Akdağmadeni	---	---	3	5	1331	şəhid	Qarakilsə civarında	Akdağmadeni	---
Sorgun	---	---	14	7	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Sorgun	---
---	---	---	21	5	1331	şəhid	Qarakilsə civarında	Yozgat	---
Sorgun	Mərkəz	Bahadin B.	24	5	1334	xəstəlik	20 Qafqaz Səyyar xəstəxanası	Akdağmadeni	Qafqaz ordu istasyon alayı
Akdağmadeni	Mərkəz	Gökdere	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşü	Akdağmadeni	---
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Yozgat	Ordunun Qafqaz qolu
Mərkəz	Mərkəz	Türmənsarılar	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Yozgat	---
---	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı civarında	Yozgat	Ordunun Qafqaz qolu
Sarikaya	Mərkəz	Söylemez	5	10	1333	şəhid	Bakı civarında	Akdağmadeni	---
---	---	---	12	6	1333	şəhid	Qafqaz hərbində	Yozgat	---
Şəfaatli	Mərkəz	Dedeli	26	6	1334	xəstəlik	25 Səyyar xəstəxanası	Yozgat	5 Qafqaz Fırqəsi anbar eff
Sorgun	Eymir	Küçükyyəlli	30	7	1334	şəhid	Bakıda	Yozgat	---
Sorgun	Mərkəz	Burunören	5	8	1334	şəhid	Bakının şimal sırtlarında	Yozgat	---
---	---	---	28	4	1331	şəhid	Qarakilsə təpələrində	Yozgat	---
---	---	---	21	5	1331	şəhid	Qarakilsə təpələrində	Yozgat	---
Boğazliyan	---	---	11	4	1331	şəhid	Saray döyüşündə	Boğazliyan	---

Boğazliyan	---	---	5	10	1334	itkin	Bakı döyüşündə	Boğazliyan	Ordunun Qafqaz qolu
Saraykent	Mərkəz	Parmaksız	8	9	1334	şəhid	Ağbulaq döyüşündə	Akdağmadeni	---
Mərkəz	Osmanpaşa	Yudan	5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Yozgat	---
---	---	---	11	4	1331	şəhid	Saray döyüşündə	Boğazliyan	---
---	---	---	5	8	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Yozgat	---
Sorgun	Mərkəz	Şahmuratlı	3	3	1332	şəhid	Qafqaz cəbhəsində	Yozgat	---
Mərkəz	Osmanpaşa	Koyunculu	5	9	1334	şəhid	Bakı döyüşündə	Yozgat	---
---	---	---	19	2	1334	şəhid	Meydan i hərbdə	Yozgat	---
Mərkəz	Mərkəz	Beyvelioğlu	6	12	1334	şəhid	Azərbaycan Ağdam hərbində	Yozgat	---
Aydinçik	Mərkəz	Çandır	31	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Boğazliyan	Qafqaz
Sorgun	Mərkəz	İkikara	19	12	1334	şəhid	Ağbulaq müharibəsi	Yozgat	---
Yerköy	Mərkəz	Hacili	3	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Yozgat	---

Nö	M	C	Q	O	K	F	A	T	B	N.A	A.A	Adı	Q.n	R	D.ili	V
878	I Dünya	Qafqaz	K	0	2	5	13	4	2	Koca oğulları	Ali	Satılmış	piyada	əsgər	1300	Yozgart
879	I Dünya	Qafqaz	K	0	18	52	43	1	1		Osman	Seyfulla	piyada	əsgər	0	Yozgat
880	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	60	0	Sari oğulları	Mehmet	Yusuf	piyada	əsgər	1298	Yozgat
881	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Bölük oğulları	İsmail	Abdullah	piyada	əsgər	1307	Zonguldak
882	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	2	7		İsmail	Abdullah	piyada	əsgər	1307	Zonguldak
883	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	2	7	Demirçi oğulları	İbrahim	Abdurrahim	piyada	əsgər	1307	Zonguldak
884	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	2	7		İbrahim	Abdurrahman	piyada	əsgər	1307	Zonguldak
885	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Aynacı oğulları	Ahmet	Ahmet	piyada	çavuş	1304	Zonguldak
886	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Uzun Ali oğulları	Hasan	Ahmet	piyada	əsgər	1302	Zonguldak
887	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Bakibaş oğulları	Mustafa	Ahmet	piyada	əsgər	1300	Zonguldak
888	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	1	1	Kahveçi oğulları	İsmail	Ali	piyada	əsgər	1304	Zonguldak
889	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	51	7	1	1	Kahya oğulları	İsmail	Ali	piyada	əsgər	1303	Zonguldak
890	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	38	1	0	Baki oğulları	Mehmet	Ali	piyada	əsgər	1301	Zonguldak
891	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4	Emektar oğulları	Emin	Emin	piyada	əsgər	1308	Zonguldak
892	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	51	7	1	2		Halil	Haci Hüsnü	piyada	k.çavuş	1303	Zonguldak
893	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	8	1	1	Kalayçı oğulları	Abdullah	Halit	piyada	əsgər	1306	Zonguldak
894	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4		Ahmet	Hasan	piyada	əsgər	1306	Zonguldak
895	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	3	1		Ahmet	Hasan	piyada	əsgər	1297	Zonguldak
896	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2	Demirçi oğulları	Ahmet	Hasan	piyada	əsgər	1299	Zonguldak
897	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2		Ahmet	Hasan	piyada	əsgər	1299	Zonguldak
898	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4	Karamusa oğulları	Veli	Hasan	piyada	əsgər	1307	Zonguldak
899	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	51	7	1	1	Kadi oğulları	Ahmet	Hüseyin	piyada	əsgər	1297	Zonguldak
900	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	0	7	Kidem oğulları	Haci Hüseyin	Hüseyin	piyada	əsgər	1304	Zonguldak
901	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4		Hüseyin	Hüseyin	piyada	əsgər	1302	Zonguldak
902	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4		Hüseyin	Hüseyin	piyada	əsgər	1303	Zonguldak
903	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2		İbrahim	Hüseyin	piyada	əsgər	1301	Zonguldak
904	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	2		Halil	Hüsnü	piyada	əsgər	1303	Zonguldak
905	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	4		Hasan	İsmail	piyada	əsgər	1299	Zonguldak
906	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	107	3	9	Pamuksuz oğulları	Yusuf	İsmail	piyada	əsgər	1311	
907	I Dünya	Qafqaz	K	3	2	5	10	30	3		Ali	İzzet	piyada	əsgər	1295	Zonguldak
908	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	3	7	1	1		İsmail	Mehmet	piyada	əsgər	1306	Zonguldak
909	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	56	1	2		İsmail	Mehmet	piyada	əsgər	1310	Zonguldak
910	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Mehmet	Mehmet	piyada	əsgər	1307	Zonguldak
911	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Mustafa	Mehmet		əsgər	1307	Zonguldak
912	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1	Haci İsmail oğulları	Abdurrahman	Mustafa	piyada	əsgər	1306	Zonguldak
913	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Hasan	Mustafa	piyada	əsgər	1302	Zonguldak
914	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	51	7	1	1	Karamahmud oğulları	Mustafa	Nazif	piyada	əsgər	1302	Zonguldak
915	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	7	1	12		Emin	Osman	piyada	əsgər	1306	Zonguldak
916	I Dünya	Qafqaz	K	7	4	5	0	0	0		Hasan	Şaban	ərzaq	əsgər	0	Zonguldak

917	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	0	0	Karaca oğulları	Hüseyn	Veli	piyada	əsgər	1308	Zonguldak
918	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		İsmail	Yusuf	piyada	əsgər	1306	Zonguldak
919	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	51	7	1	1	Ramazan oğulları	Osman	Yusuf	piyada	əsgər	1302	Zonguldak
920	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	2	0	Çavuş oğulları	İsmail	Ahmet	piyada	k.çavuş	0	
921	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	29	87	0		---	Ali Razi Efendi	makinalı tüfək	b.ley-nt	0	
922	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Ali	Bayram	piyada	əsgər	1301	
923	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	1	1		Hamdan	Derviş	piyada	əsgər	1292	
924	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	40	0	8		---	Feyzi Efendi	piyada	ley-nt	0	
925	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	3	0	4		Halil	Halit Ağa	süvari	eh.zabıt	0	
926	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	0	0		---	Halit Zeki Efendi	ehtiyat	ley-nt	0	
927	I Dünya	Qafqaz	K	0	10	0	95	2	0	Çavuş oğulları	İsmail	Hasan	piyada	k.çavuş	1289	
928	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	0	34	0		Yakup	İbrahim Efendi	piyada	ley-nt	0	
929	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	0	0		Yakup	İbrahim Efendi	ehtiyat	eh.zabıt	0	
930	I Dünya	Qafqaz	K	0	6	15	56	2	7		Hasan	İsmail	piyada	əsgər	1298	
931	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	0	0		---	İsmail Hakkı Efendi	piyada	b.ley-nt	0	
932	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	13	46	2		Ali	Mehmet	piyada	əsgər	1292	
933	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	15	56	1	1		Mustafa	Mehmet	piyada	əsgər	1313	
934	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	9	0	0	0		---	Mehmet Efendi	piyada	eh.zabıt	0	
935	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	10	0	0		---	Mustafa Kazım Efendi	piyada	ley-nt	0	
936	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	0	31	91	3		Haydar	Ömer Efendi	piyada	b.ley-nt	0	
937	I Dünya	Qafqaz	K	0	0	10	0	0	0	Deliahmet oğulları	Mehmet	Şerif	piyada	əsgər	1290	
938	I Dünya	Qafqaz	K	0	1	0	7	1	1		Osman	Yusuf	piyada	əsgər	1302	

Akdagmaden	---	---	5	6	1334	şəhid	Bakının cənub qərbi sirtlarında	Yozgat	---
Boğazliyan	---	---	11	4	1331	şəhid	Saray döyüşündə	Boğazliyan	---
Çayıralan	Mərkəz	İnönü	6	8	1333	şəhid	Bakı civarında	Yozgat	---
Devrek	Mərkəz	Gümüşpınar	18	2	1331	şəhid	Ağdaş döyüşündə	Devrek	---
Devrek	Mərkəz	Hatipier	18	2	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Devrek	---
Gökçebey	Mərkəz	Dağdemirciler	8	2	1331	şəhid	Ağdaş döyüşündə	Devrek	---
Karabuk	Mərkəz	Demirçilər	18	2	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Çaycuma	---
Çaycuma	Mərkəz	Çomranlı	4	5	1331	şəhid	Ağdaş təpə	Çaycuma	---
Ereğli	Mərkəz	Kocaali	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpə	Ereğli	---
Ereğli	Mərkəz	Ömerli	19	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Bartın	---
---	---	---	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Zonguldak	---
Mərkəz	Kozlu	Uzungüney	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	---	---
Karabuk	Mərkəz	Ödemiş	6	6	1334	şəhid	Bakı civarında	Safranbolu	---
Çaycuma	Perşembe	Korumanlar	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Devrek (Hamidiye)	---
Mərkəz	Kozlu	Örencik	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	---	---
---	---	---	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Zonguldak	---
Çaycuma	Mərkəz	Kışla	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Zonguldak	---
Ereğli	Mərkəz	Kocaali	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	Ereğli	---
Ereğli	---	---	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	Ereğli	---
Alapli	---	---	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	Ereğli	---
Çaycuma	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Çaycuma	---
Ereğli	Mərkəz	Kocaali	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	---	---
Devrek	Mərkəz	Seyisoğlu	24	5	1331	şəhid	Qarakilsə	Devrek (Hamidiye)	---
Karabuk	Mərkəz	Cumayani	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Zonguldak	---
---	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Zonguldak	---
Alapli	Mərkəz	Kasimli	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Çaycuma	---
Mərkəz	Kozlu	Üçköy	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşü	Zonguldak	---
Alapli	Mərkəz	Musabeyli	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpəsində	Ereğli	---
Devrek	---	---	0	0	0	şəhid	Petrovski döyüşündə	Devrek	---

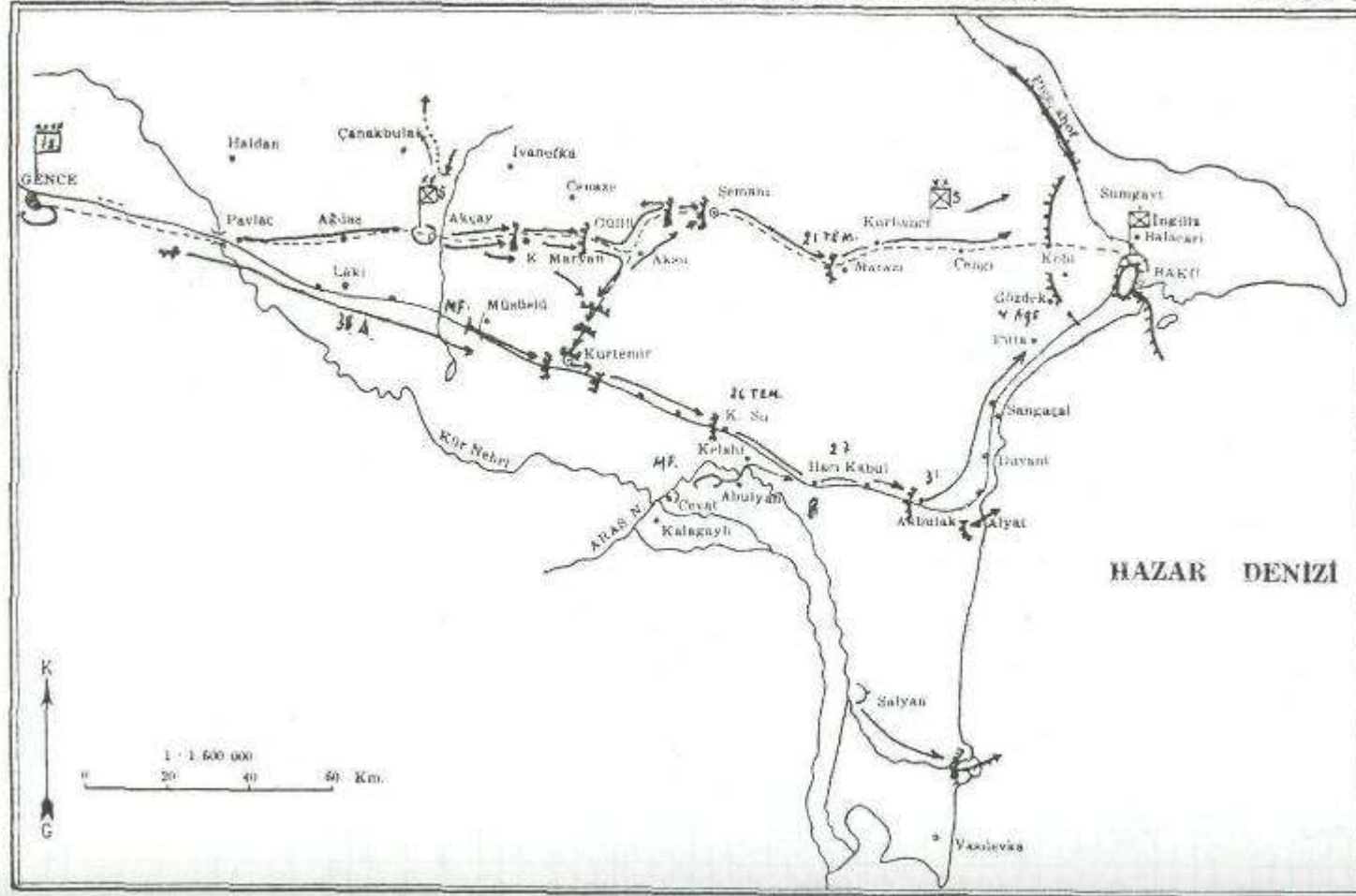
Ereğli	Osmanlı	Ortacı	15	9	1334	şəhid	Bakı hücumunda	Ereğli (Karadeniz)	---
Çaycuma	Mərkəz	Kadioğlu	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpə	Çaycuma	---
Çaycuma	Perşembe	Şeyhler	5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Ereğli (Karadeniz)	---
Çaycuma	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpə	Devrek (Hamdiye)	---
Ereğli	---	---	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpə	Ereğli	---
Çaycuma	Saltukova	Hacılar	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpə	Çaycuma	---
Çaycuma	Mərkəz	Kışla	16	4	1331	əsir	Ağdaş təpə	Zonguldak	---
Çaycuma	Mərkəz	Yolgeçen	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşündə	---	---
Safranbolu	Mərkəz	Aşağıdana	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpəsində	Safranbolu	---
Devrek	Mərkəz	Özbağı	5	8	1334	xəstəlik	11 Nolu Səyyar xəstəxanası	Devrek (Hamdiye)	54 Ağır ərzaq qolu
Devrek	Mərkəz	Özbağı	5	10	1333	şəhid	Bakı müharibədə	Devrek	---
Mərkəz	Beycuma	Himmətoğlu	16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpə	Zonguldak	---
Ereğli	Mərkəz	Sücutllü	16	4	1331	şəhid	Ağdaştəpə döyüşündə	---	---
---	---		1	6	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Koçhisar	---
---	---		11	1	1334	şəhid	---	---	Qafqaz plemiyot tağı
---	---		5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Üstüvar	---
---	---		5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Gatvar	---
---	---		21	5	1331	şəhid	Qarakilsə Serdu təpəsi təqib döyüşü	---	---
---	---		26	5	1331	şəhid	Qarakilsənin yukarırucı köyü üzərindəki	---	Ehtiyat süvari alayı
---	---		0	0	0	şəhid	Göyçay civarındakı müharibədə	---	Qafqaz alayı
---	---		8	8	1331	şəhid	Alagöz hərbində	Koçhisar	---
---	---		17	6	1334	şəhid	---	---	Kafkaz alayı
---	---		0	0	0	şəhid	Göyçay civarındakı müharibədə	---	Qafqaz alayı
---	---		5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Peravede	---
---	---		0	0	0	şəhid	Göyçay civarındakı müharibədə	---	Qafqaz alayı
---	---		5	8	1334	şəhid	Bakı civarında	Bekirxan	---
---	---		5	8	1334	şəhid	Dərbənd müharibəsində	Bakiler	---
---	---		22	2	1334	şəhid	Əhmədbəyli Şiməndufer	---	Qafqaz firqəsi

						stansiyası qərbində			
---	---		0	0	0	şəhid	Göyçay civarındakı müharibədə	---	Qafqaz alayı
---	---		20	2	1334	şəhid	Çoluksu hücumunda	---	Qafqaz taburu
---	---		3	4	1331	şəhid	Bülbülə məhəlləsində	Karahisar	Karahisar jandarma süvari
---	---		16	4	1331	şəhid	Ağdaş təpə	Ereğli	---

Birinci Cihan Harbinde
Türk Harbi

5 inci Kafkas tümeniün Gence-Baku arasındaki hareketleri

Kroki : 33

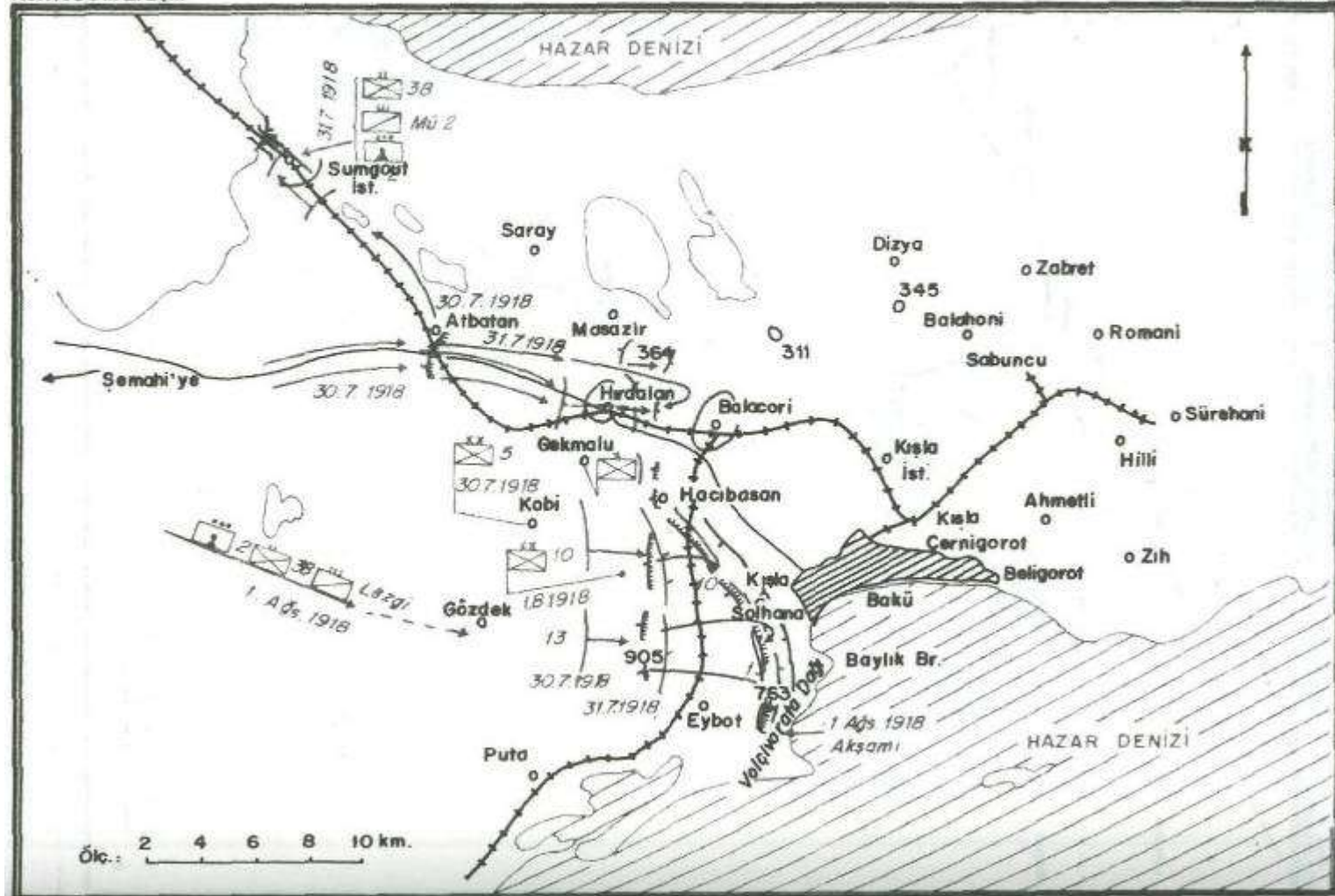

SLAVE 4: XƏRİTƏLƏR

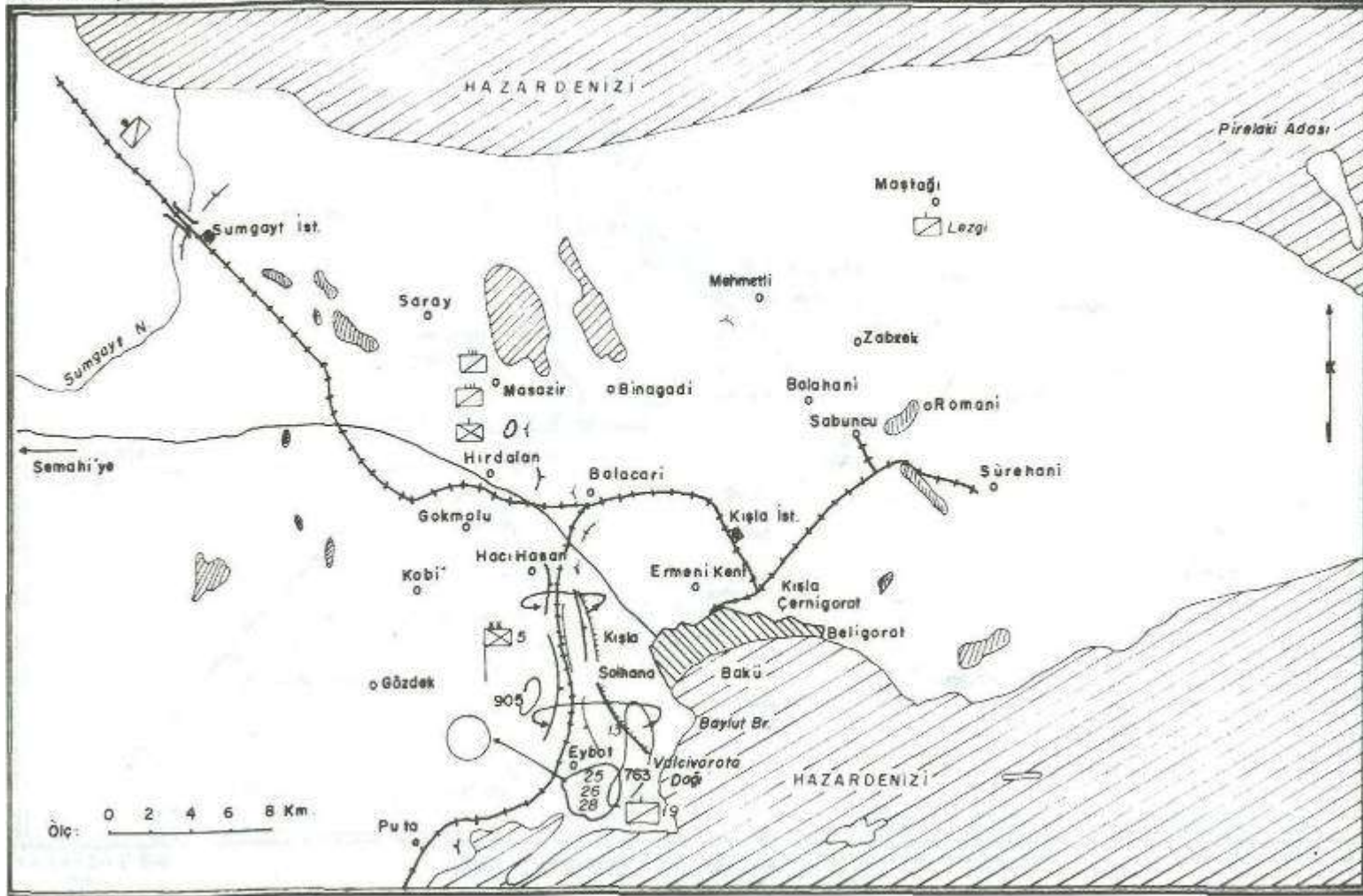
Şark Cephesi (5nci Kafkas Tümeni) Komutanlığın 30 Temmuz- 2 Ağustos 1918 Bakü'ye Taarruzu

As.T.ve Str. E. Bşk.

Kroki : 93

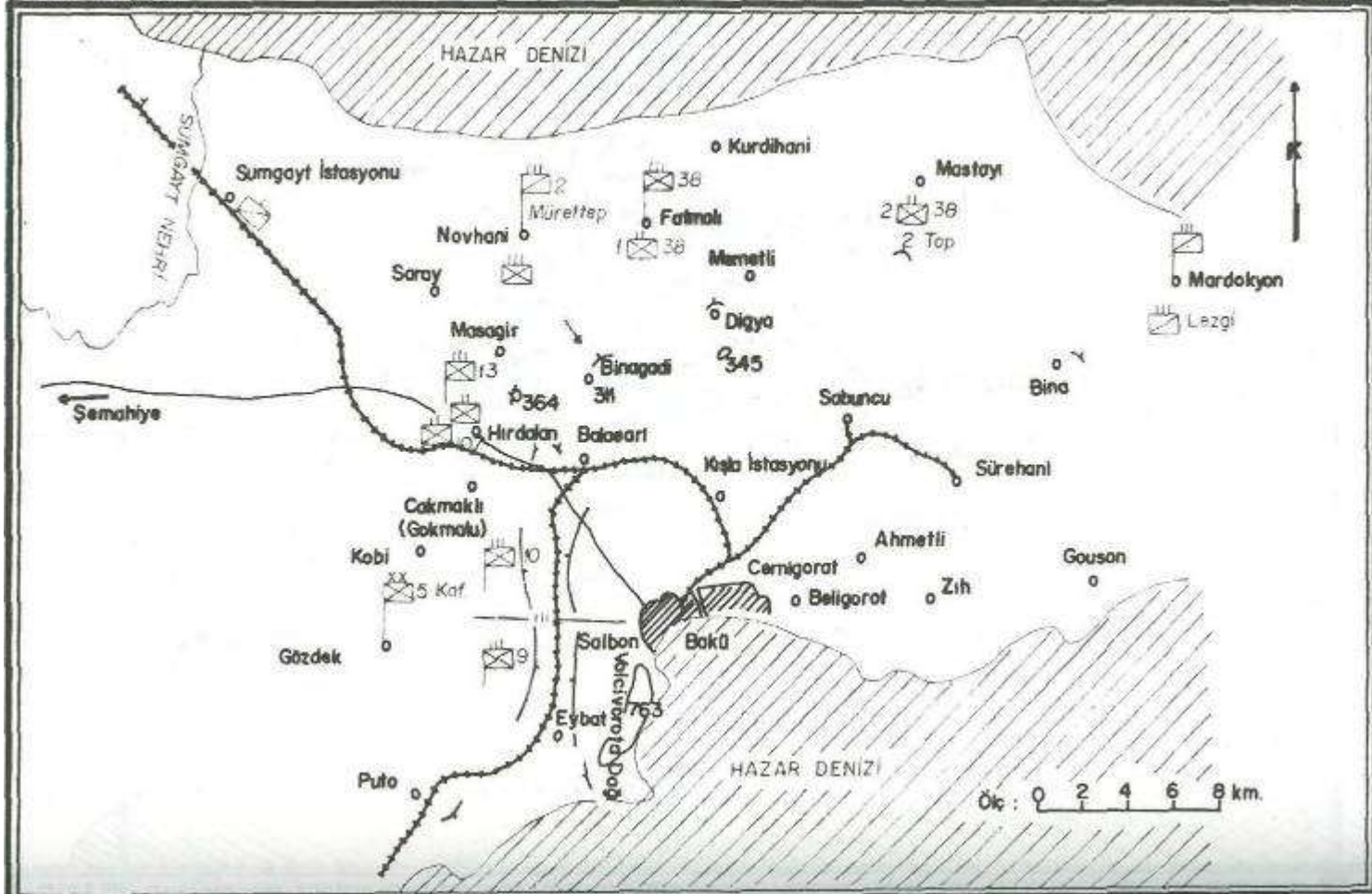
Önkur. 5nci Kafkas Tümeni'nin 5 Ağustos 1918 Taarruzu ve 905 Rakımlı Tepe-Hacı Hasan Hattına Geri Çekilmesi Krokisi. 4
As. T. ve Str. E. Bşk.

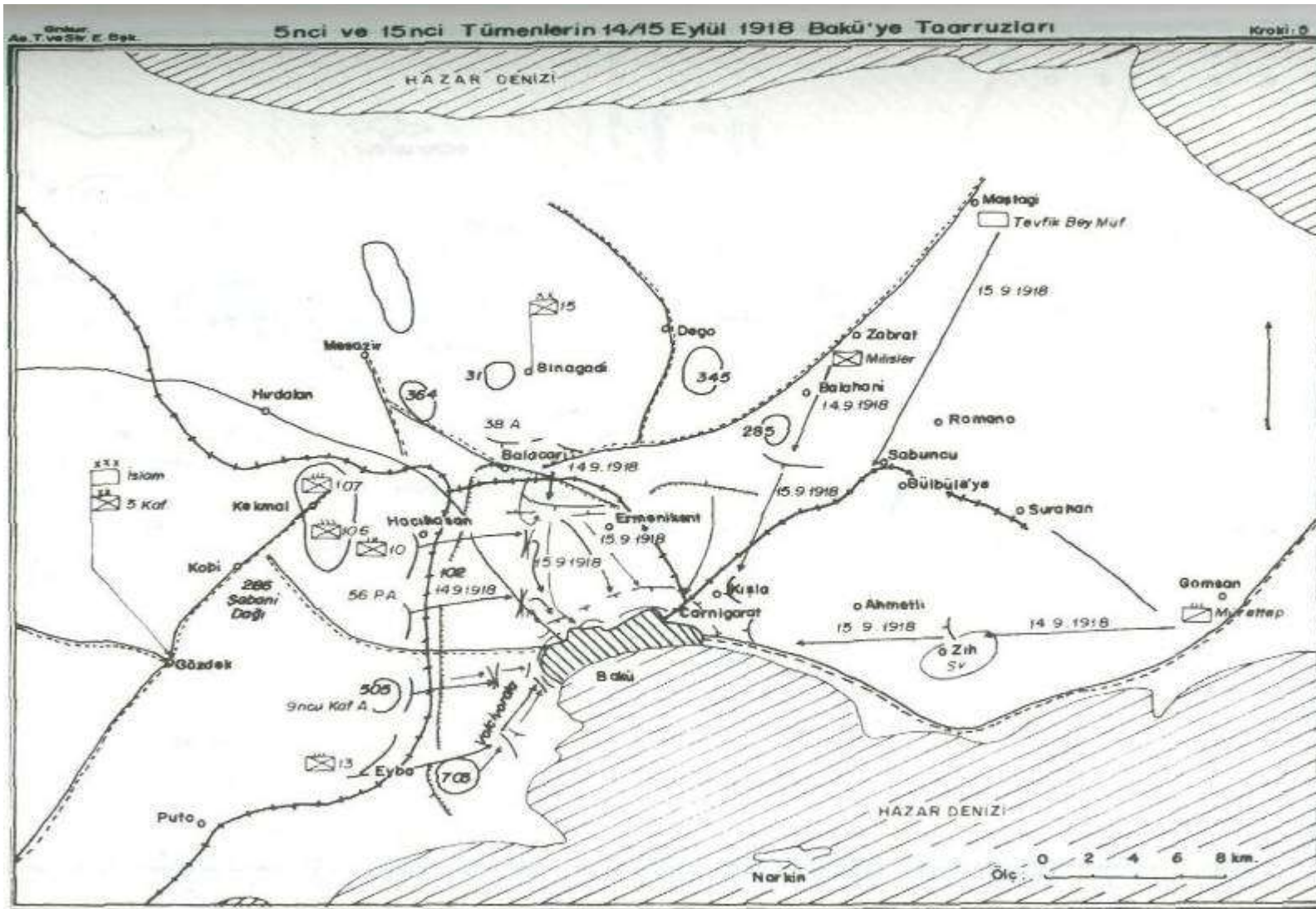

Gnkar.
As. T. ve Str. E. Bak.

Bakü Cephesinin 26 Ağustos 1918 Akşam Durumu

Kroki : 95

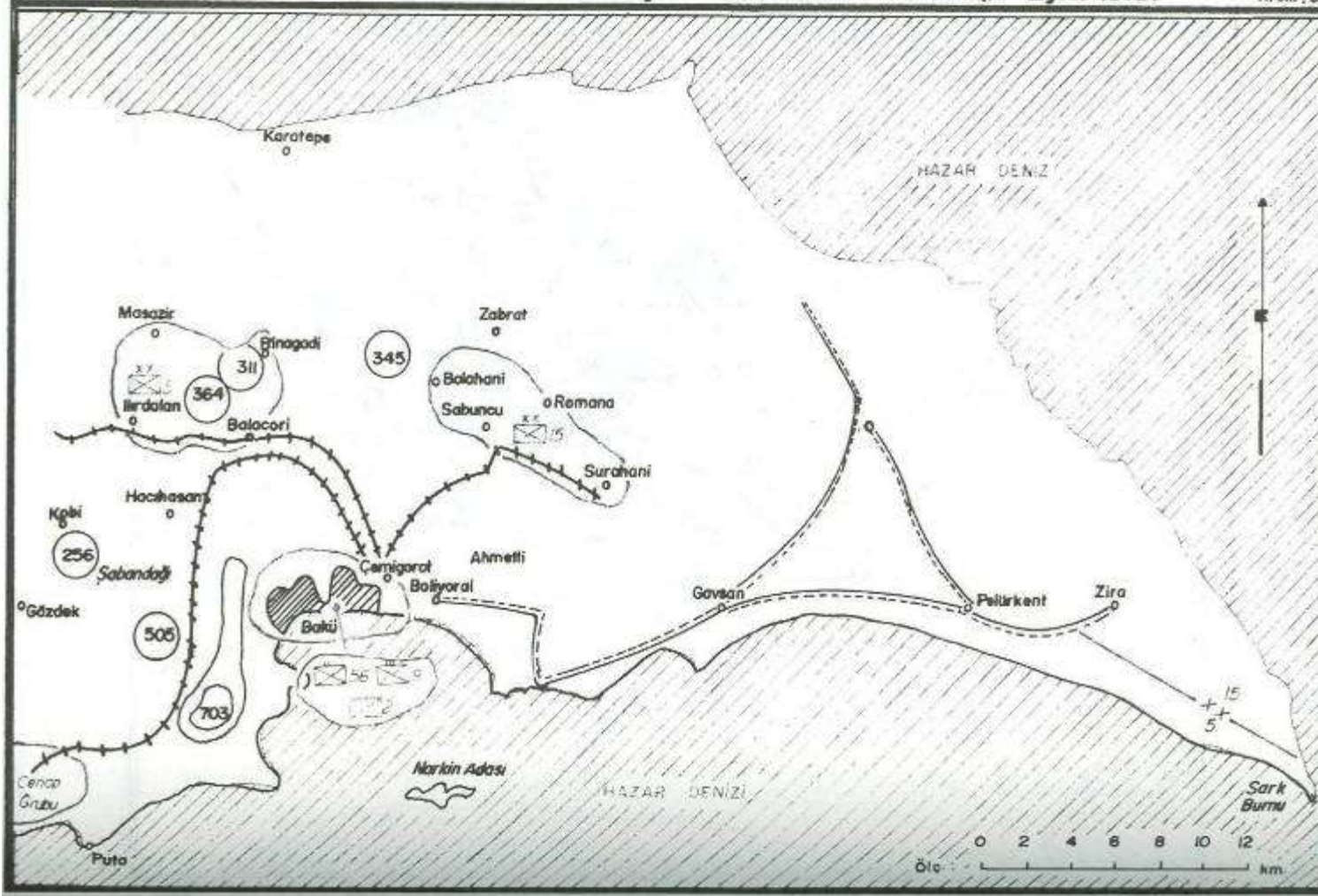

Gnkur
Aş. T. ve Str. E. Bşk.

5 nci Kafkas ve 15 nci Piyade Tümenlerinin Durumu (17 Eylül 1918)

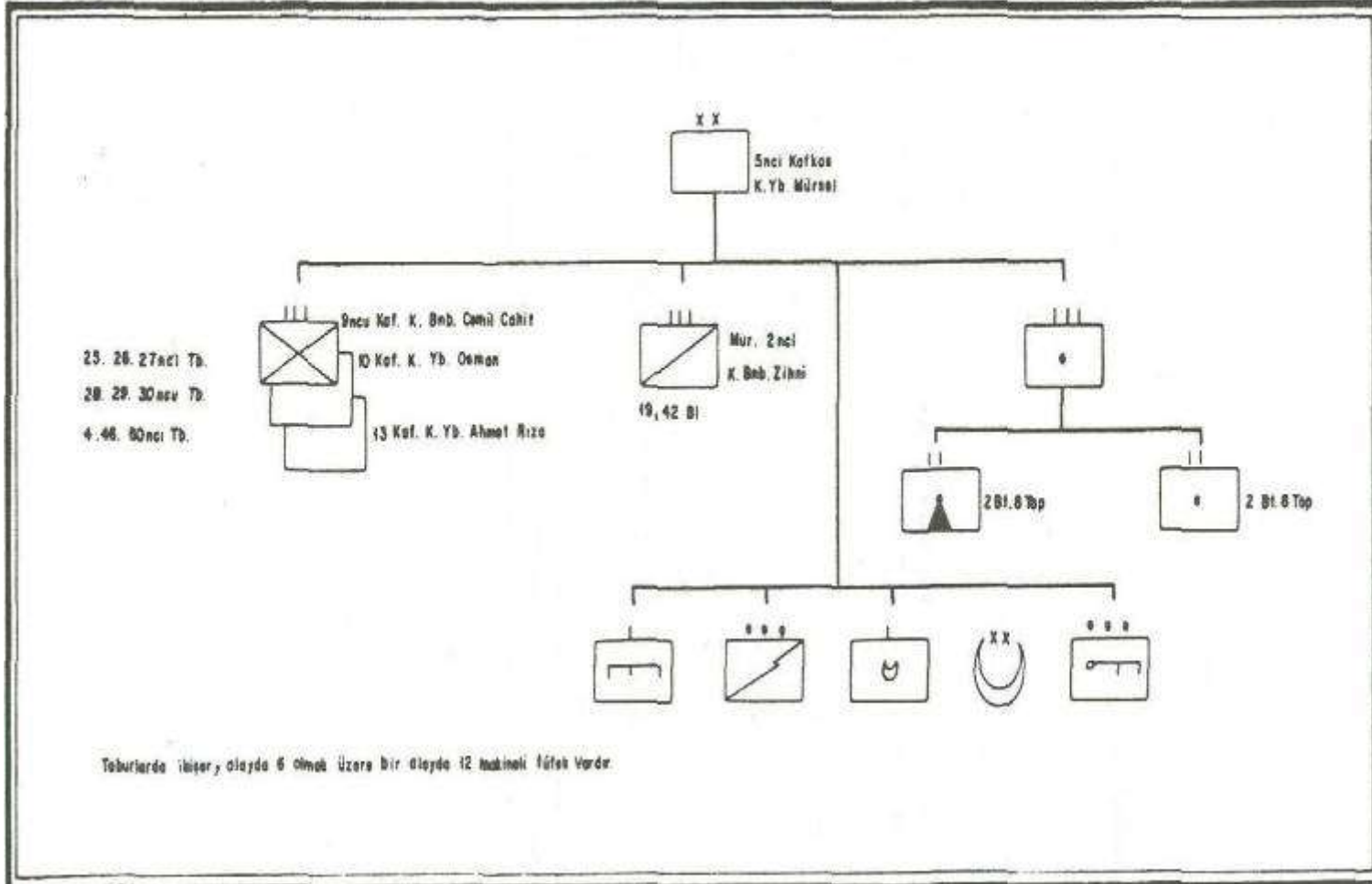
Kroki : 97

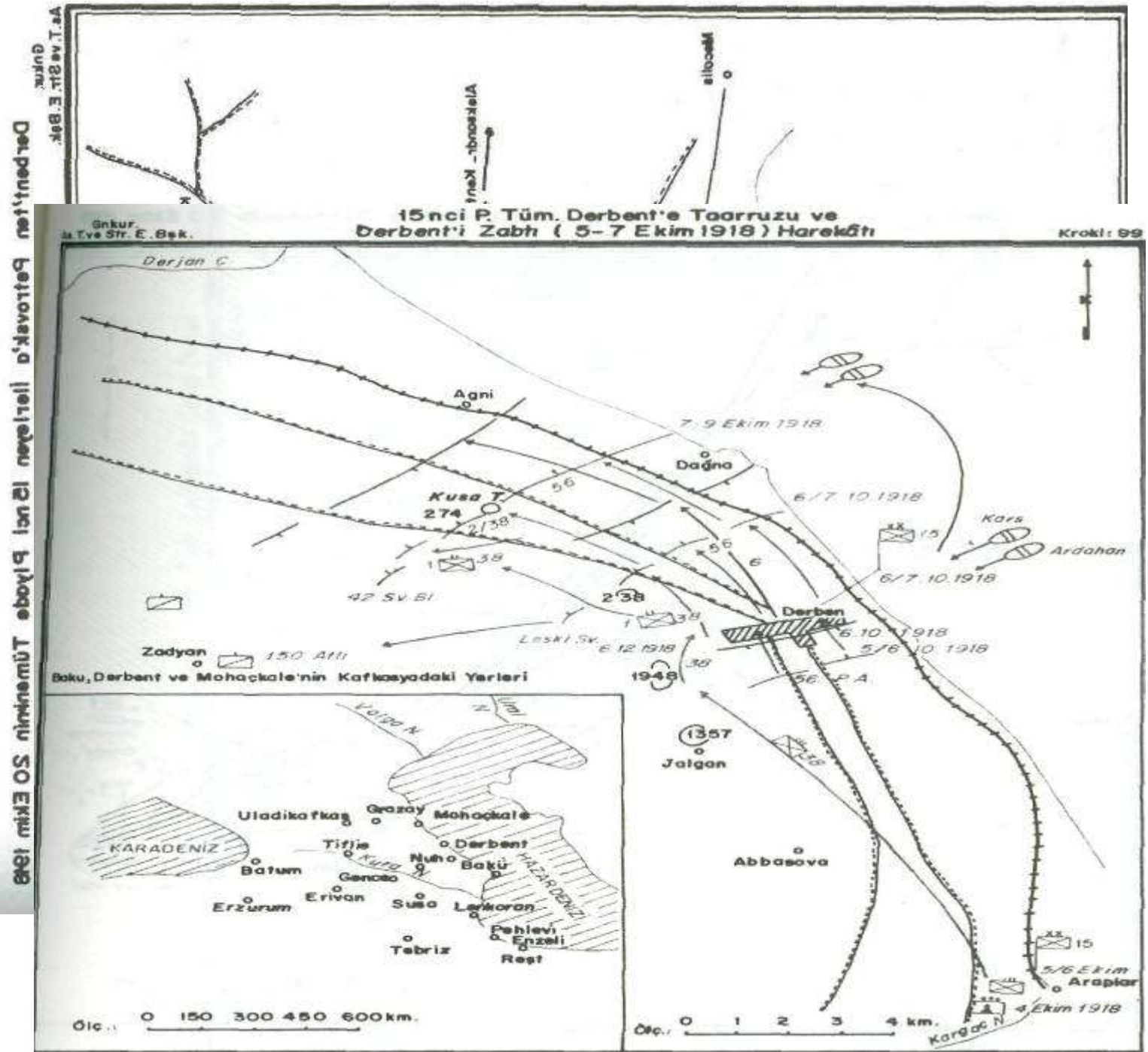

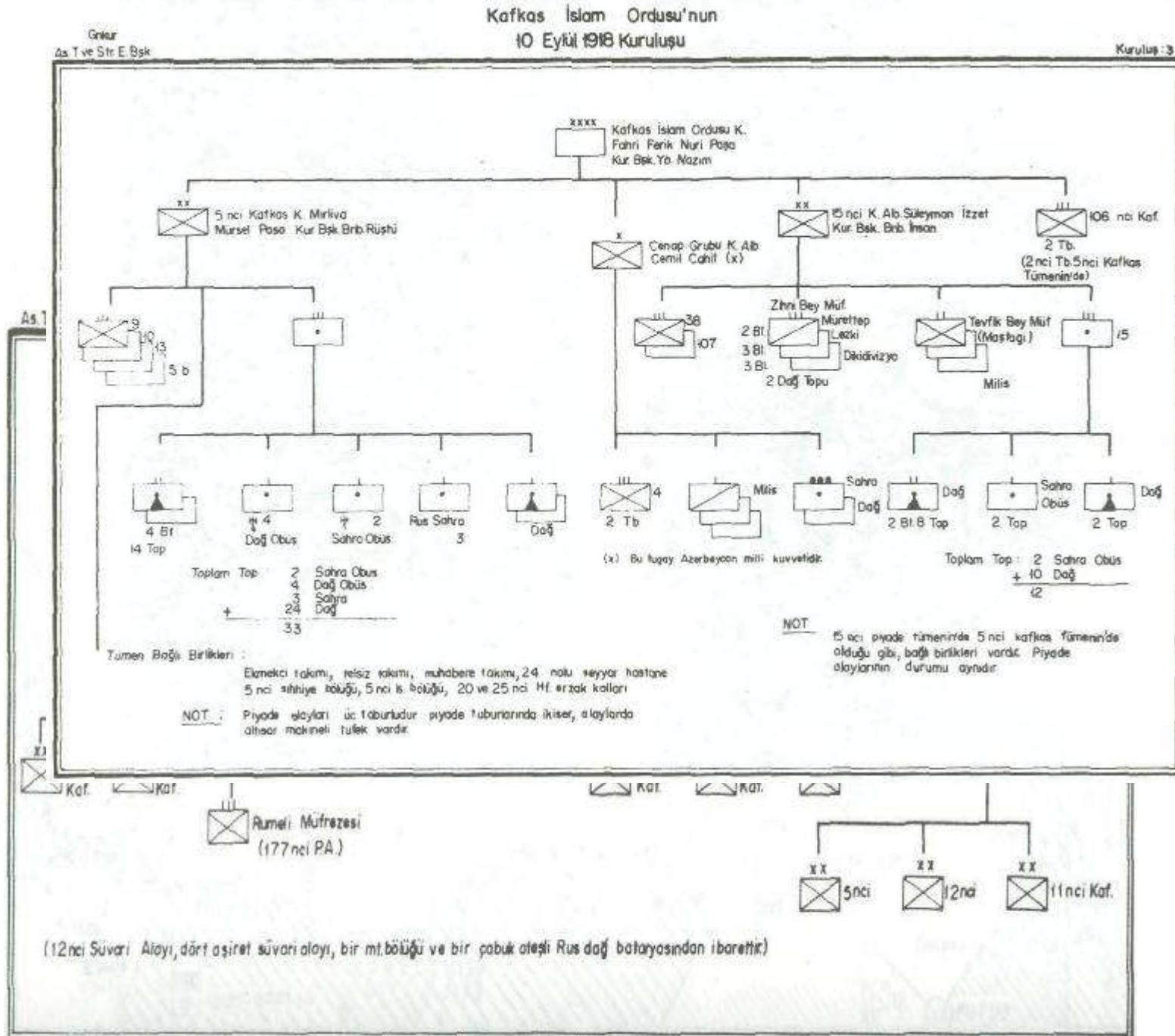
Gözet.
As. T. ve S. T. E. D. S.

5nci Kafkas Tümeni Kuruluşu
(Kafkas İşlem Ordusu Emrine Verildiği Haziran 1918 Baş))

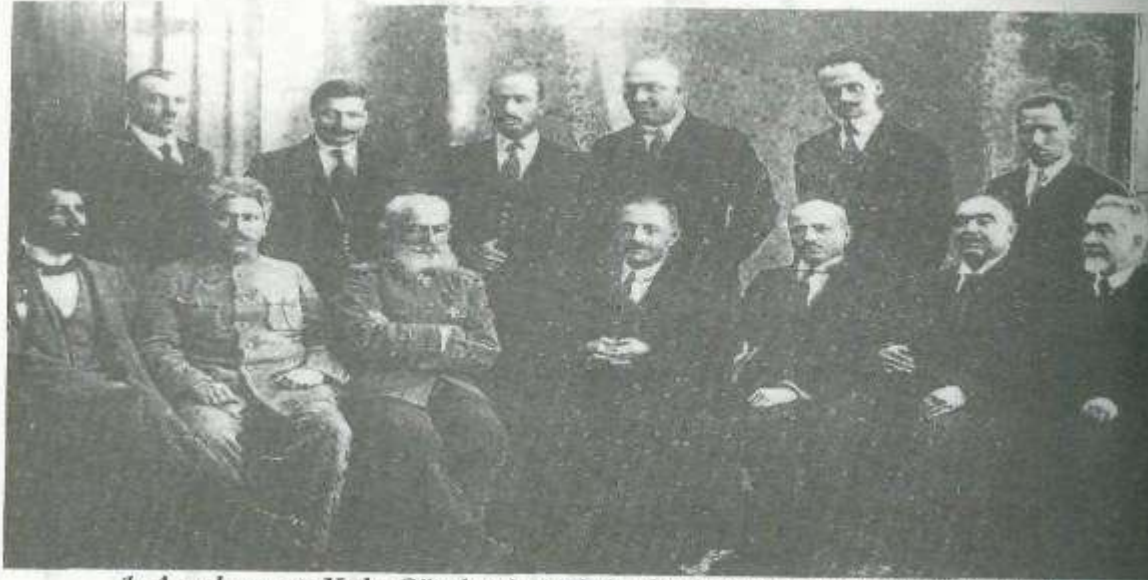
Kuruluş : 2

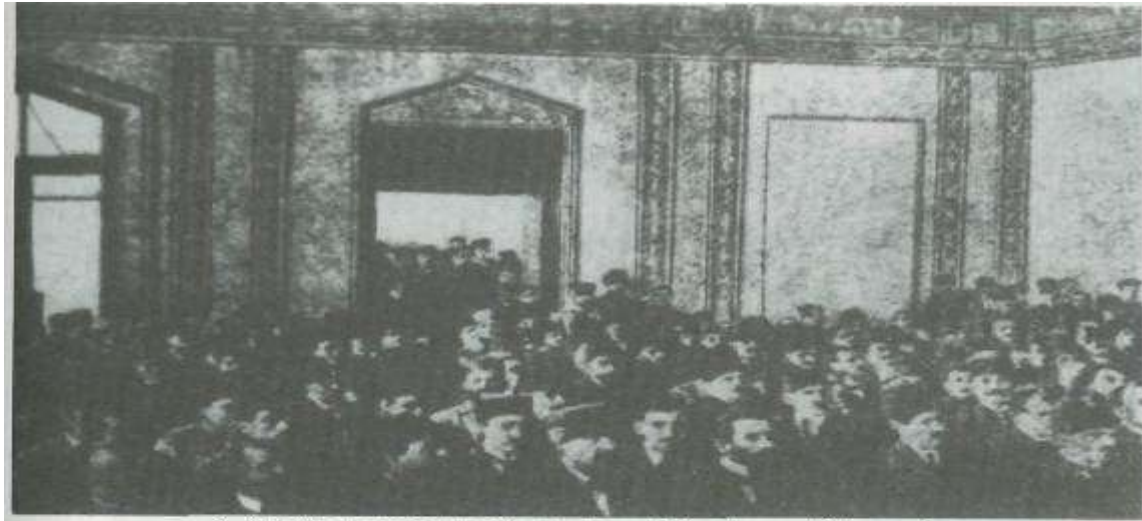
ƏLAVƏ 5: FOTOLAR

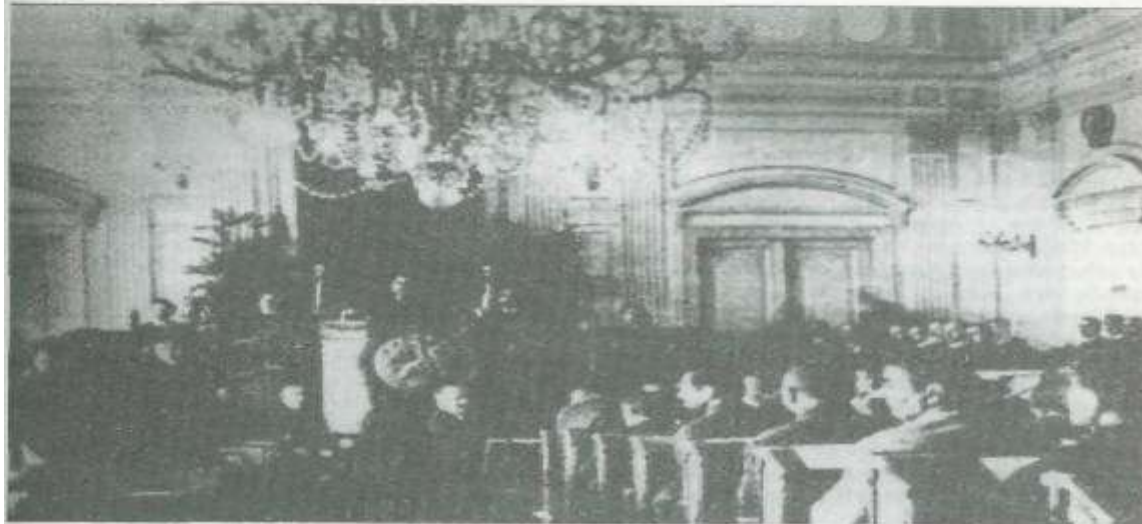
1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimlərindən bir qrupu

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət kabinəsi

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlament iclas zalı

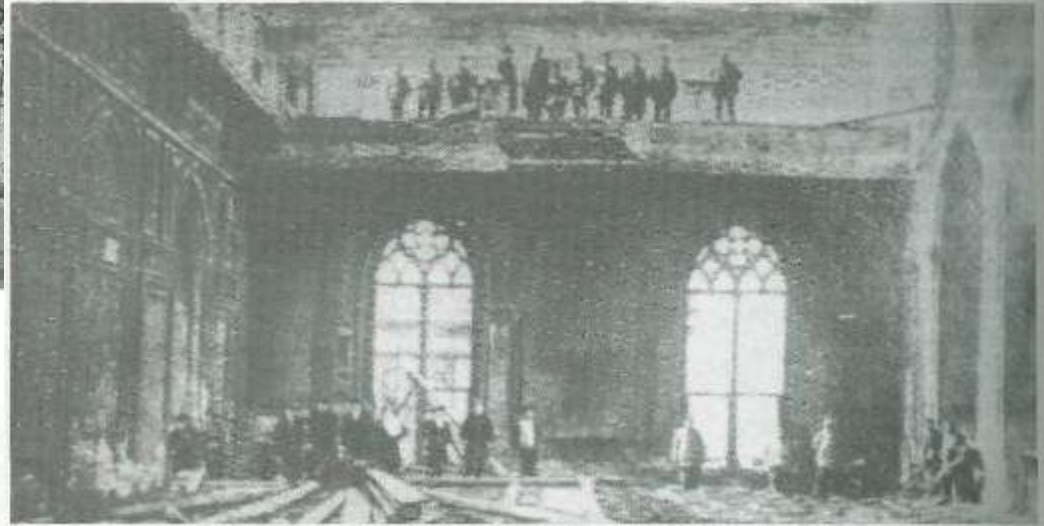
4. İstiqlal bəyannaməsinin qəbul olunması

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti aparatı işçiləri

6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk iclası

9. Bakıda mart qırğınında yandırılmış İsmailiyyə binası

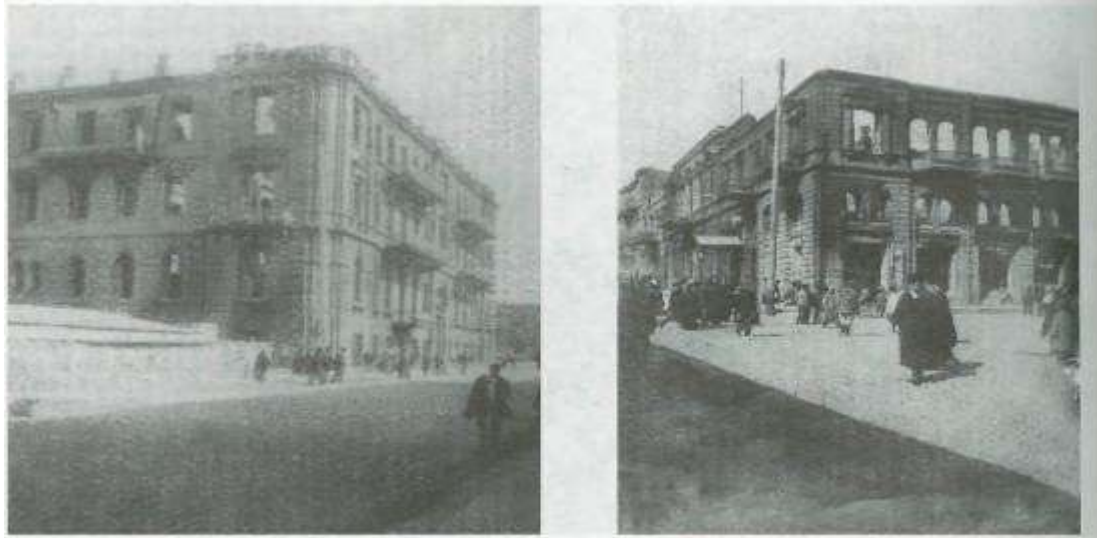
10. Bakı mart qırğını günlərində

11. Bakı mart qırğını günlərində Kaspi qəzetinin binası

12. Bakı mart qırğını günlərində

13. Bakı mart qırğmı günlərində

14. Bakı mart qırğını günlərində Şirvanşahlar sarayı Bakuvı türbəsinin dağıntıları

15. Bakı mart qırğını günlərində İran konsulu soyqırımı araşdırarkən

17. 1918-ci il soyqırımından canlarını qurtarmış Şamaxı qacqınları

18. Sultan Reşad, Ötvər Paşa və Osmanlı dövlət ərkani
Alman İmperatorunu qarşılarkən

19. Mustafa Kamal K.Qarabəkir və Fevzi Çakmak Türkc ordusu
Şərç qrupu komanda heyəti ilə

20. Qafqaz İslam Ordusu Komandan heyəti Gəncədə Səhiyyə nazirliyi əməkdaşları ilə. Ortada Nuru Paşa və Mürsəl Paşa. Həmin sırada soldan ikinci Kılıç Ali, dördüncü nazir Xudadad bəy Rəfibəyli (Foto: Prof. İ.Yıldırım arxivi)

Kazım Qara Bəkir

Süleyman İzzət bəy

Nazım bəy

21. Qafqaz İslam Ordusunun Komandanları

22. Ənvər Paşa, Nuru Paşa və ataları Hacı Əhməd bəy

23. Ənvər Paşa 1920-ci ilin sentyabrında
Bakıda Şərqi xalqlarının I qurultayından ayrılarkən

24. Nuru Paşa Yelenendorfda almanlarla

25. Mürsal Bakı Paşa və yavəri

26. Nuru Paşa və general Ə.Şixlinski Gəncədə

27. Qafqaz İslam Ordusu zabıtları: ortada Süleyman İzzət bəy

28. Türklük ordusu Qafqaz cəbhəsinə yola salınır

29. Qafqaz İslam Ordusu əsgərləri Bakı küçələrində asayişin keşiyində

30. Qafqaz İslam Ordusu bölükləri Qazaxdan keçərkən

31. Türk ordusu əsgələri cəbhədə

34. Türklər Yelenendorfda

İslam Ordusu zabıtləri

35. Qafqaz İslam Ordusu zabıtləri

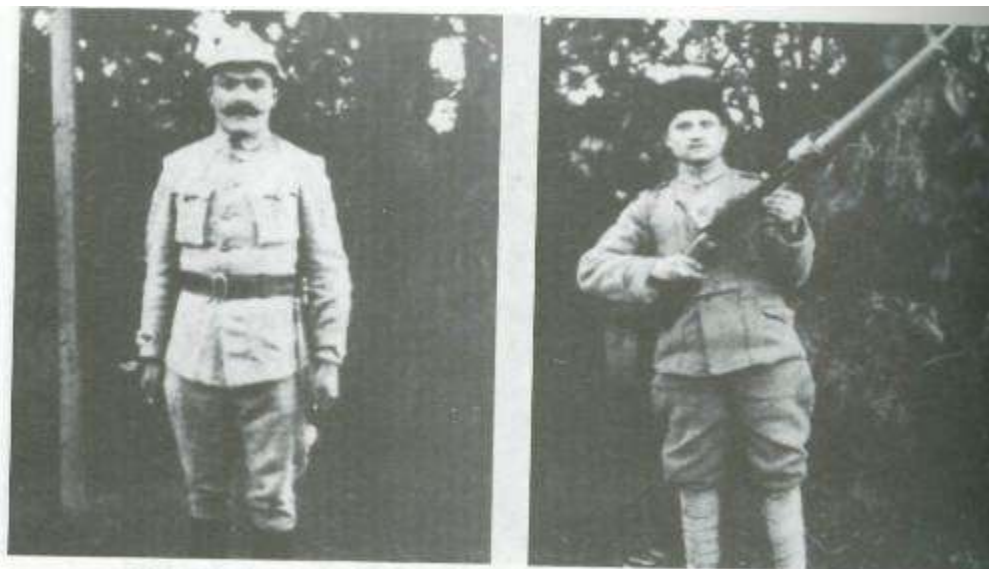

36. Gəncədə açılmış ilk türk məktəbinin müəllim və şagirdləri 1918

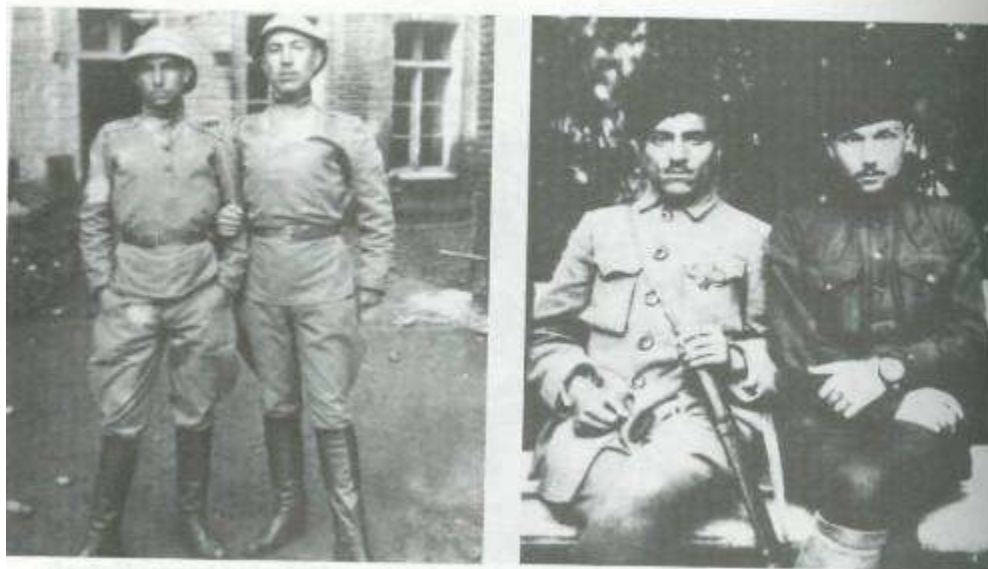
Şəkil: Azərbaycan Milli İctimai Mərkəzi

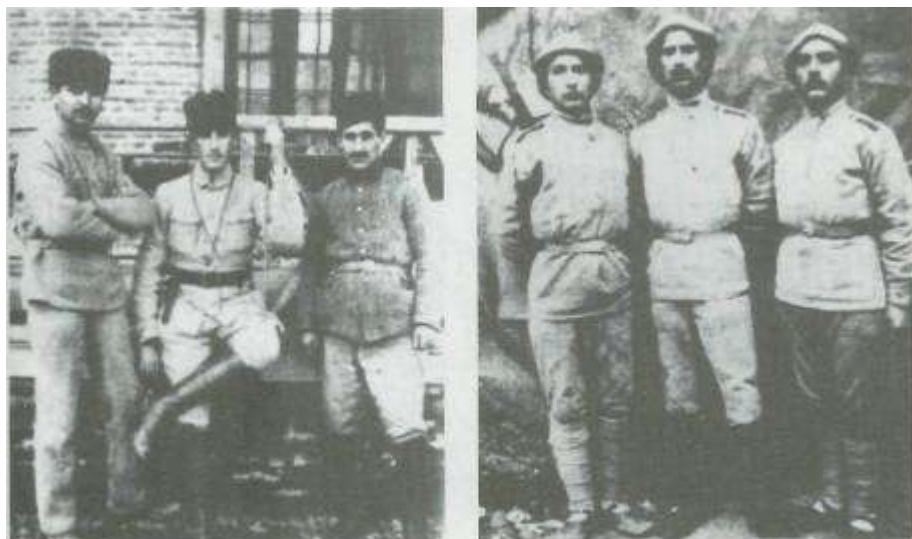

37. Mart qırğınında müsəlmanların imdadına yetişən Dağıstan imamı Hotsalı Nəcməddin əfəndinin dəstəsi

38. Azərbaycan ordusunun əsgər və zabıtları

39. Azərbaycan ordusunun əsgər və zabıtləri

40. Azərbaycan ordusunun zabidləri

41. Azərbaycan ordusunun rəsmi keçidi

42. Azərbaycan ordusunun zabit və əsgərləri

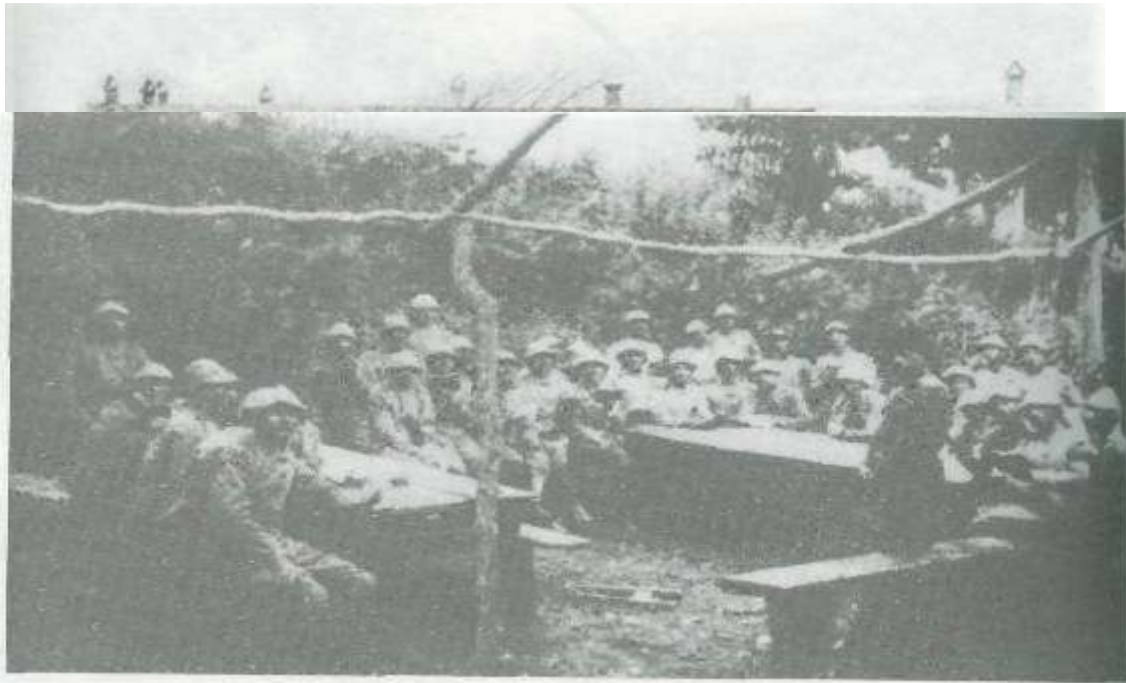
43. Azərbaycan ordusunun orkestr heyəti

44. Azərbaycan ordusunun zabıtları

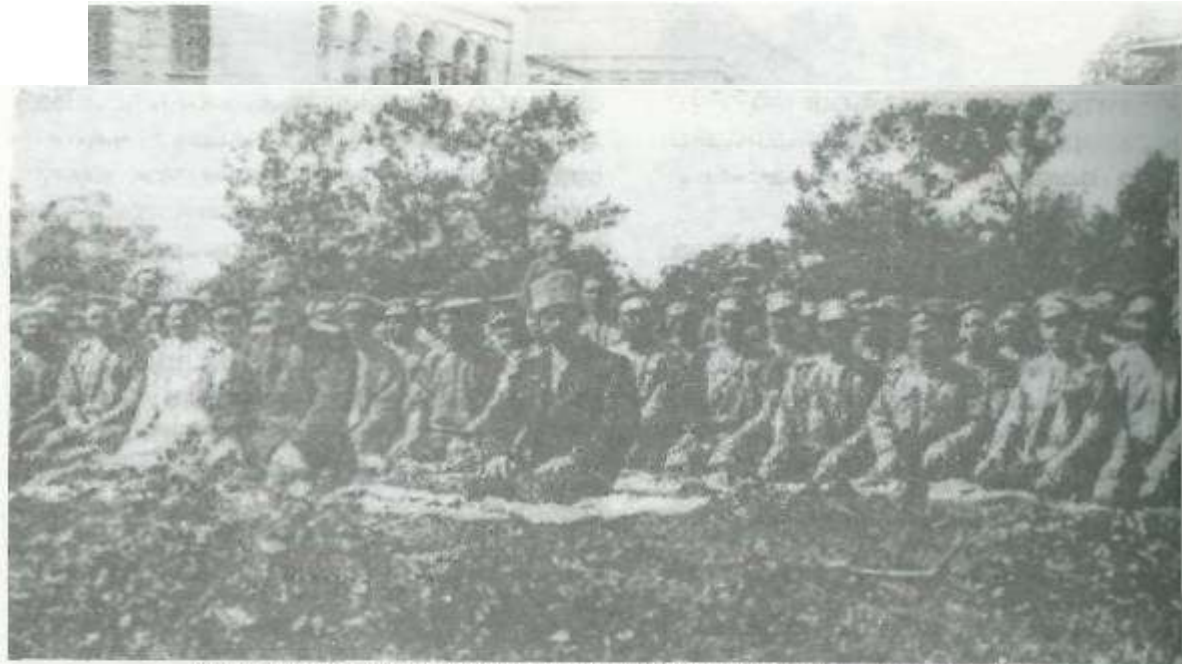

45. Azərbaycan ordusu Baş Ərkani hərb zabıtları

47. Azərbaycan ordusunun əsgər və zabıtları

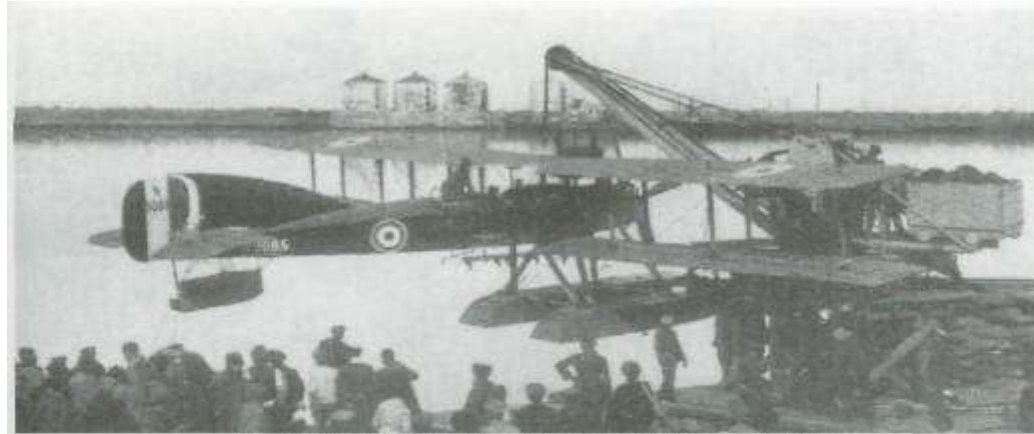

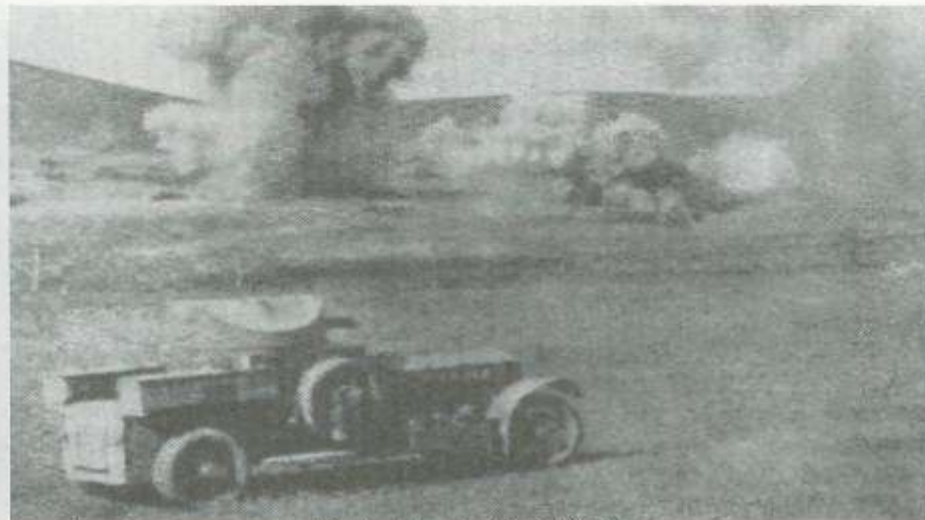
49. "Dikaya Diviziya"nın müsəlman süvari alayı namazda
(öndə alayın imamı Məhəmməd Hadi)

50. Azərbaycan alayının əsgərləri

51. İngilis təyyarəsi Bakıda gəmidən endirilərkən

52. İngilis zirehli döyüşdə

53. Denstervill Bakı ətrafında cəbhədə

53. "Denstervill Bakı ətrafında cəbhədə"
İngilislər tərəfindən çəkilən şəkil. Mənbə: M. Həsənov

54. İngilis motorlu birliyi Ənzəli yolunda

55. İngilislər Bakıda erməni birliklərinə təlim keçərkən

56. Bakıda döyüşə gedən İngilis əsgərləri

58. Ermənilər Bakı ətrafında səngərdə

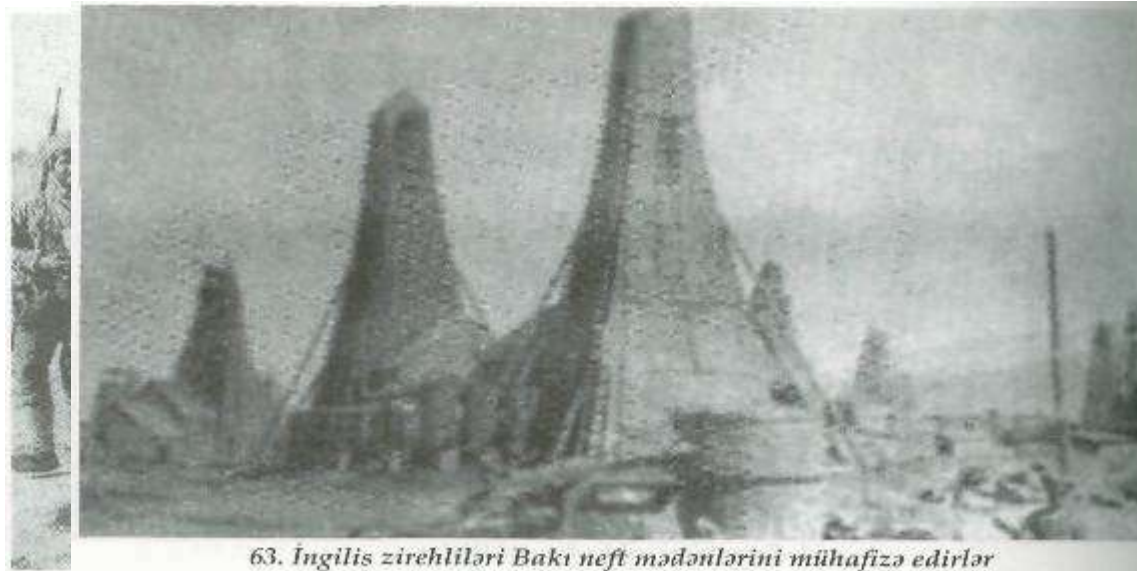
59. Ermənilərin döyüş sursatı

60. Erməni və ingilis birlikləri Bakı ətrafında cəbhə xəttində

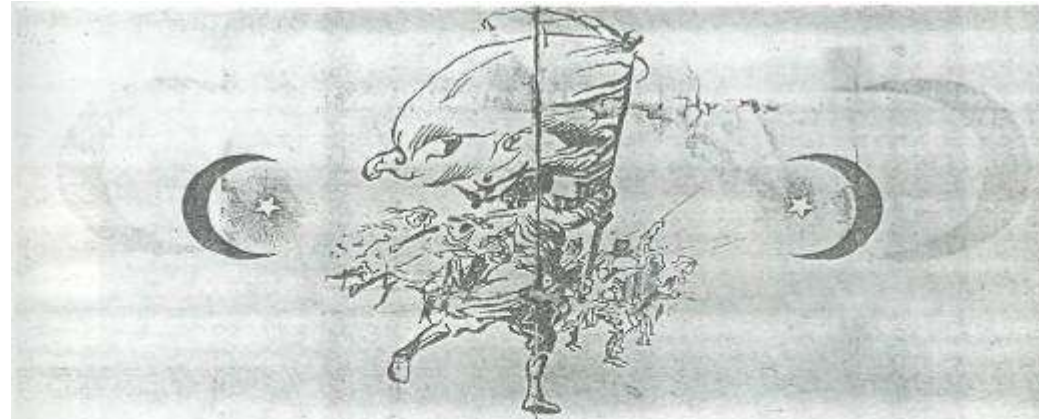

63. İngilis zirehçiləri Bakı neft mədənlərini mühafizə edirlər

64. Bakıda həlak olmuş ingilislərə qoyulmuş xatirə lövhəsi

Россія объявила Австрii и Германii войну; она не оставила и Оттоманскую имперiю в покои, вторгнувшись на мусульманскiя земли. Это принудило императора оттомановъ, Халифа всего мусульманскаго мира, Его Императорское Величество, Султана Махмудъ Хаи V, въ согласii съ нами объявить Россii и ея союзницамъ, Францii и Англии, войну.

И вотъ наши и оттоманскiя армii вездѣ истребляютъ нашихъ общихъ враговъ.

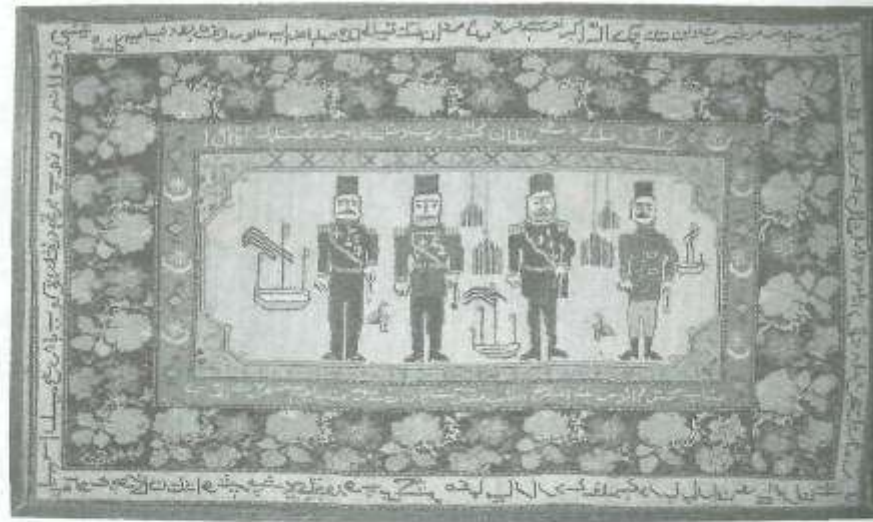
Оттоманскiя войска приближаются къ Ватуму; они хлынули на Кавказъ съ разныхъ сторонъ. Мусульманскiя племена Кавказа сражаются на сторонѣ ихъ оттоманскихъ братьевъ. Русскiй военный флотъ запертъ въ портахъ Чернаго моря и не въ состоянii выйти изъ нихъ.

Султанъ-Халифъ провозгласилъ Фетвой-и-шерифомъ „СВЯЩЕННУЮ ВОЙНУ“ противъ русскихъ, англичанъ и французовъ.

Другой фетвой наименовается мусульманами находящимся въ неприятельскихъ странахъ, что не слѣдуетъ прилепать на себя гнѣвъ Господень принимая участiе въ борьбѣ противъ Австрii и Германii, друзей ислама, и дѣйствуя тѣмъ вопреки интересамъ ислама.

Слѣвильно этотъ приказъ, а также содержанiе фетвы офицерамъ и солдатамъ мусульманамъ и находящимся въ рядахъ русскiхъ войска.

Покажите ряды русской армii, этого злѣбнаго и непримиримаго врага ислама, халифа и Оттоманской имперii. Присоединяйтесь къ войскамъ Австрii и Германii, къ друзьямъ нашего халифа, которые васъ примутъ съ распростертыми объятиями.

66. Qarabağ xalçası (soldan sağa: Ənvər paşa, sultan M.Rəşad, Şövkət paşa, Yusif İzzəddin (Azərbaycan Tarix muzeyi))

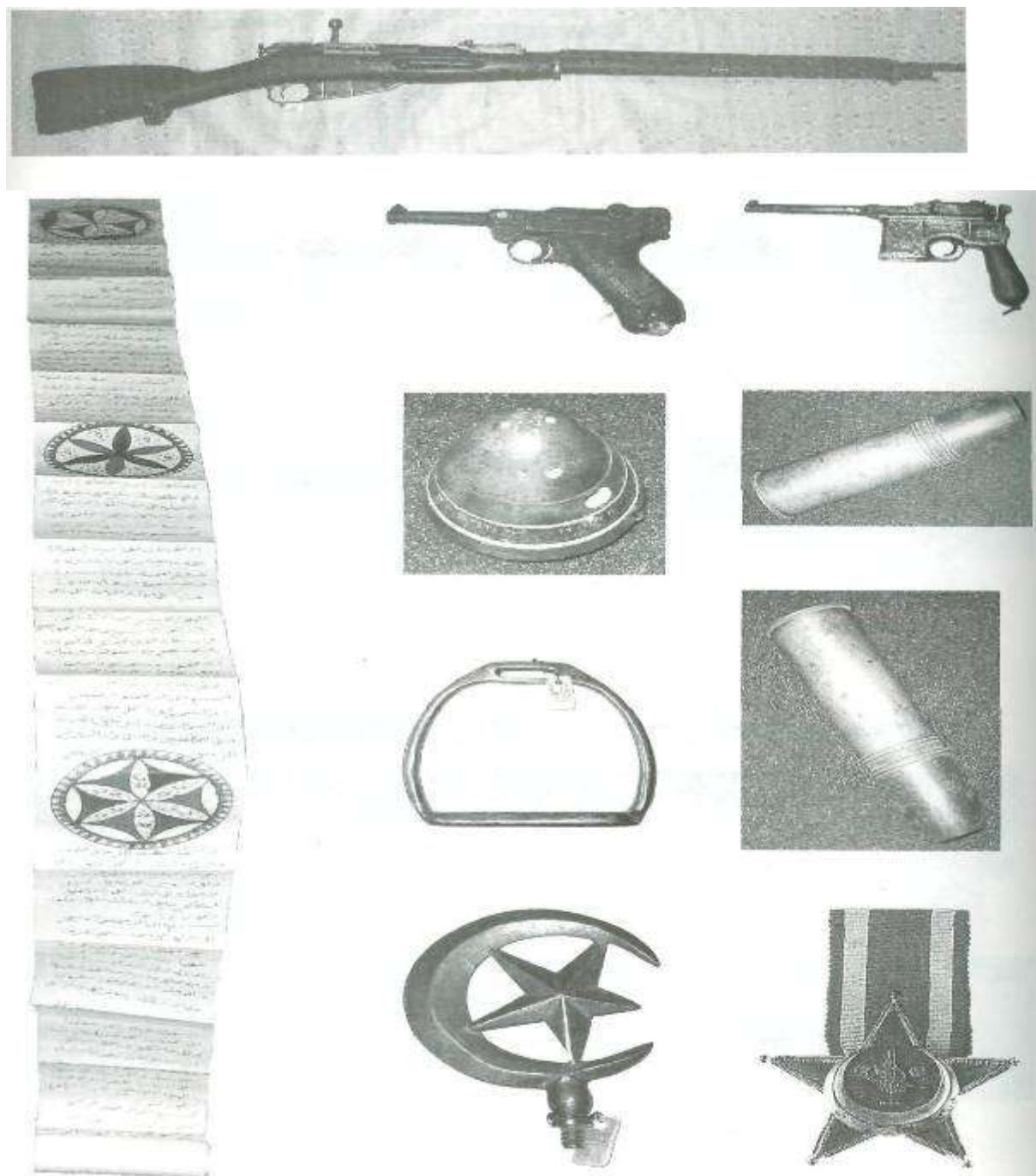
67. 1918-ci ildə Bakıda parçada işlənmiş Cümhuriyyət emblemi (M.Rihtim kolleksiyası)

68. Ənvər Paşanın əlbisəsi İstanbul Askeri müzeydə

69. Türklərinin hərbi geyimi

71. Azərbaycan Tarix muzeyində saxlanılan Qafqaz İslam Ordusu ilə əlaqədar əşyalar

آذری تۆرک دۆنلۆک

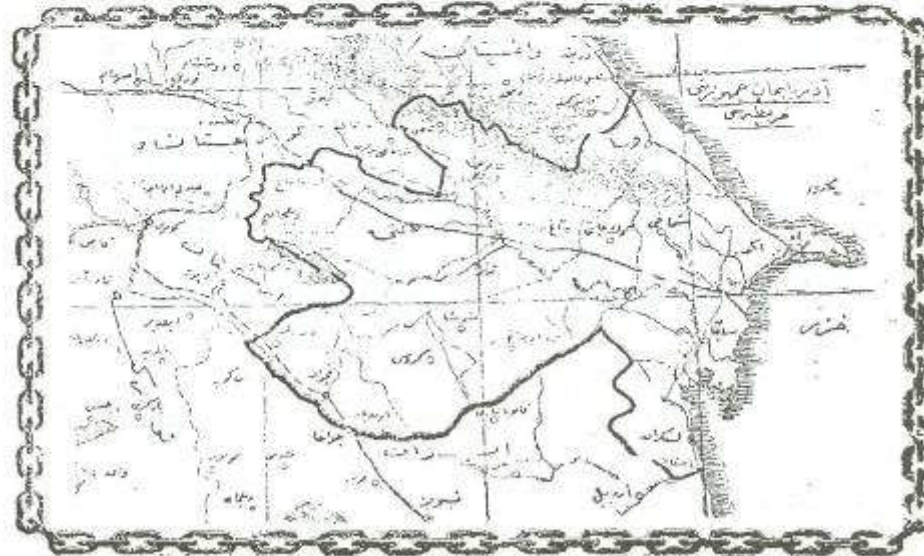
ییل ۱ صای ۹

آذری تۆرک معاونت تخریریهسی ایله

اون بئش گونده بر نشر اولنور علم، ادبی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی عدلیت پروژا مجموعه

۱۹۱۸ - ۲۸ مایس - ۱۹۲۸

آذربایجانده اعلانه استفادلنک اوغجی ییل دونومی مناسبتیله
فوق اعلاده نسخه

[اورغاجیه مطبعهسی]

72. Türkiyada nâşr olunmuş Azeri-Türk dergisinin
Cümhuriyyetin 10 illiyinə həsr edilmiş sayı

با کونک ضبیطی حقننده تفصیلات

شهرک بومبارمانک - سوقاق عماربهرلی - ۳۰ ییک انکلیز فرار ایدیور
عسکر یوکلی پرواپورک تخریجی - تجار واپورلری تسلیح ایدیور

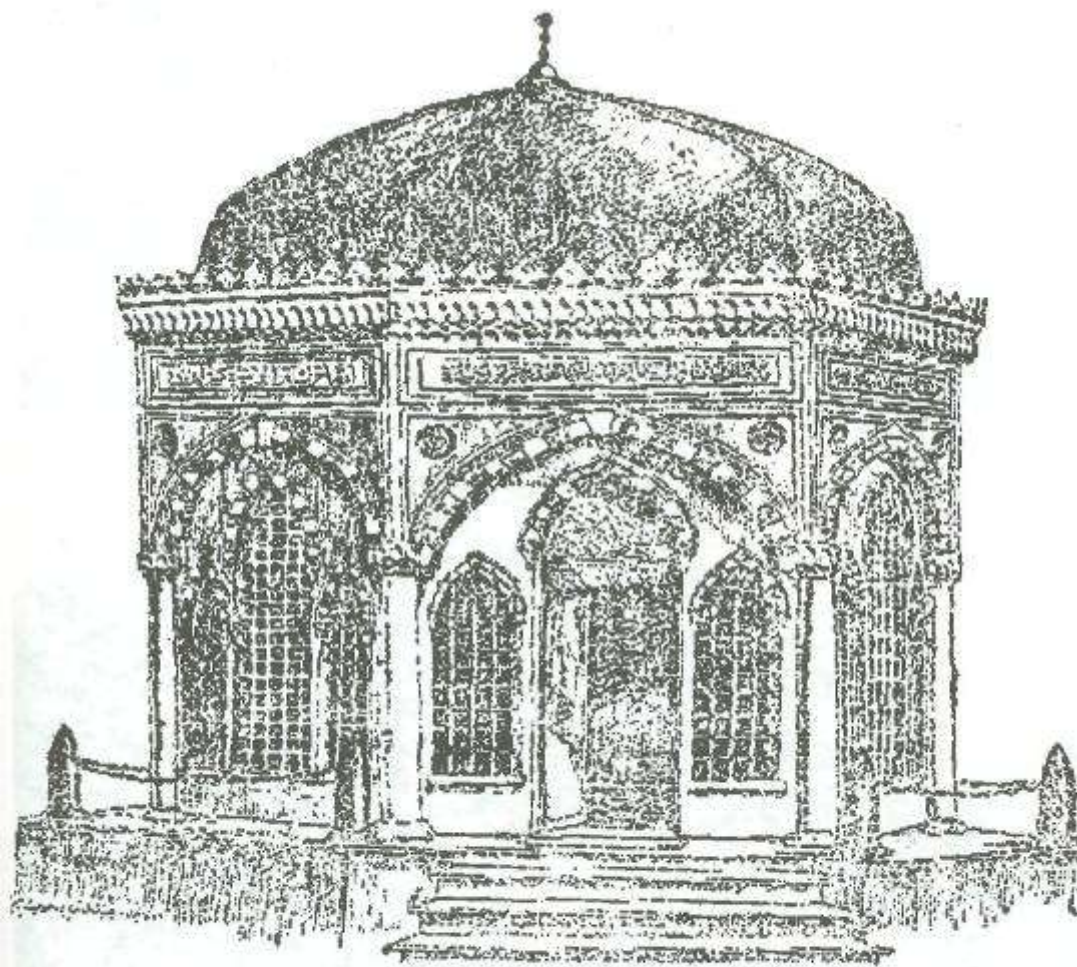
استوقه نوم ۳۱ نیلوله (غ) - موسقوده بیلک بریلیور: ازوم سستیا غزیمسی با کونک ضبیطدن عت
ابتدیکی سرده ده دیورکه: با کونک ضبیطی ائساننده مذکور شهرده بولسا نلرک ائده لرینه نظر اولوک
اول دردیجی کیجهسی شهر مدجش برطوب آتشی آئنه آئمشور. کولله لر یا کونک سرکونده اشتغال
ایلیوردی. بئوک کولله سوقاقلرده شدتلی عماربهر اولمشور. عمار واهالی عماربهره اشتراک ائتمشور. موجودی
اوتوز بیلک قدر تخمین ایلمک انکلیز قورق واپورلره بئمش ایسه ده شدتلی برطوب آتشته مروض قالمشور.
شهرده کی قادیب دیورجئلمده واپورلره اوزافلاشدیرلشورده. عت ویزین ده بولرک کولله لر اسابت ائتمشور.
عسکر یوکلی واپورلرک بری تخریب ائتمشور.

شهرک ضبیطده آرزمان اول امور حکومت درت کنیک آئنده بولموشور. بولرک ایکی انکلیز
موصعی اولوب دیگر برانکلیز و (اسی اولونه نامشور) موصعی حیثت حکومتی تشکیل ایلیوردی.
سوویت فرقه سی امضاری تویف ائلمشور.
عسکر واهالیله واپورلره تمهینه ایلولک اول بئش کوی سیاسی اساعت اوچده باشلا بئرد.
بئشه مظفر قورلر آلور ایچنده بولناک شهره داخل اولمشور. موقوف بولناک سوویت امضاری برورده
بئشه مظفر قورلر آلور ایچنده بولناک شهره داخل اولمشور. موقوف بولناک سوویت امضاری برورده
قل ائلمشور.

شهرک غلیبه سی ائساننده انکلیزلر بئول اسلحه و مچاد حریره کک ازولیه نقل ایلمی علیا ائتمشور.
بومطاب اوزرینه برانکلیز باش کومترش وانکلیزلر ازولیه متوجه حرکت ائتمشور. بئراموقله
طرفدارلری واهالی مئترورسته کئتمشور. ازولیده انکلیزلرک برچوق سفاک تجاریسی موجود اولوب
بودیورلر علی لهجه بحره طویلری ایله تمهیز ائلمکده در. با کورده اسکی حکومت کئتمشور سوویت
حکومتی ایله محاب مءایند بکننده بزمه مچج مناسبتده بولماشور.

انکلترده سئقو طخیالی - غزیمه لر نه دیور؟

بئشه ۲۱ ایلول (م . آ) روتردامدا اشعار اولونیور: لئکلیز غزیمه لر (با کو) کک انکلتر صکر
طرفندن تمایه ایلمشور. بی بویک برانکلزار خیال ایله یازیورلر. (دوبلی آرنیال) دیورکه:
با کونک ضبیطی حقیقه (دره کیشوت) - لایق برصورنده تربیب اولکناک (با کو) حیثت سفره مند
کم سئزلر مایوتوله بیلک کور؟ (با کو) کک سقو طخیالی ایچوق برئشرف وناوس منطقی تکلی
- (میس) غزیمه مند هرر عسکرکی دیورکه: (با کو) رجتی بک زبده انکلزارخیالی
س اولمشور. مع عدا انکلزار بوندی سوارده نئی ازملره مظاهرت ائتمشور.

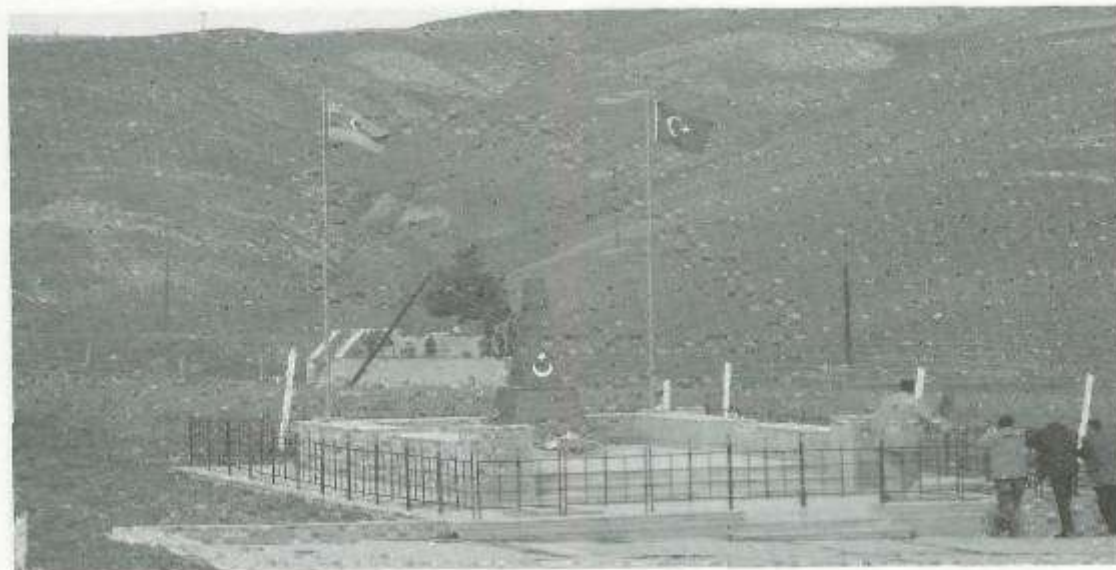
74. Qafqaz İslam Ordusu şəhidlərinin xatirəsinə qoyulması nəzərdə tutulan abidənin şəkli

75. Qafqaz İslam Ordusu səhidlərinə Bakıda qoyulan abidə

76. Azərbaycanda Qafqaz İslam Ordusu türk şəhidlərinə qoyulan abidələr

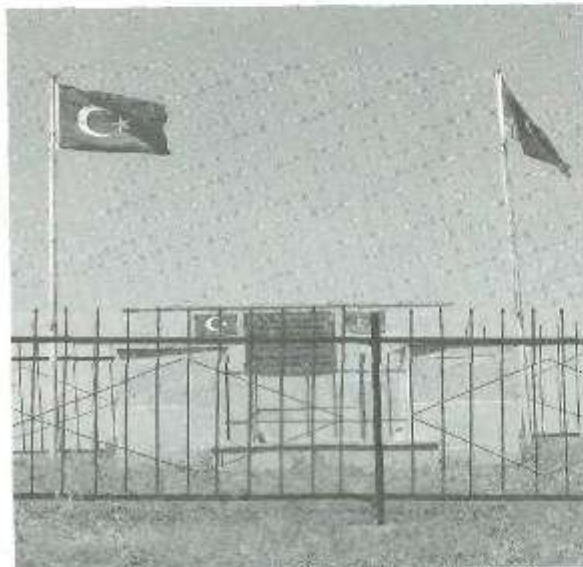

77. Azərbaycanda Qafqaz İslam Ordusu türk şəhidlərinə qoyulan abidələr

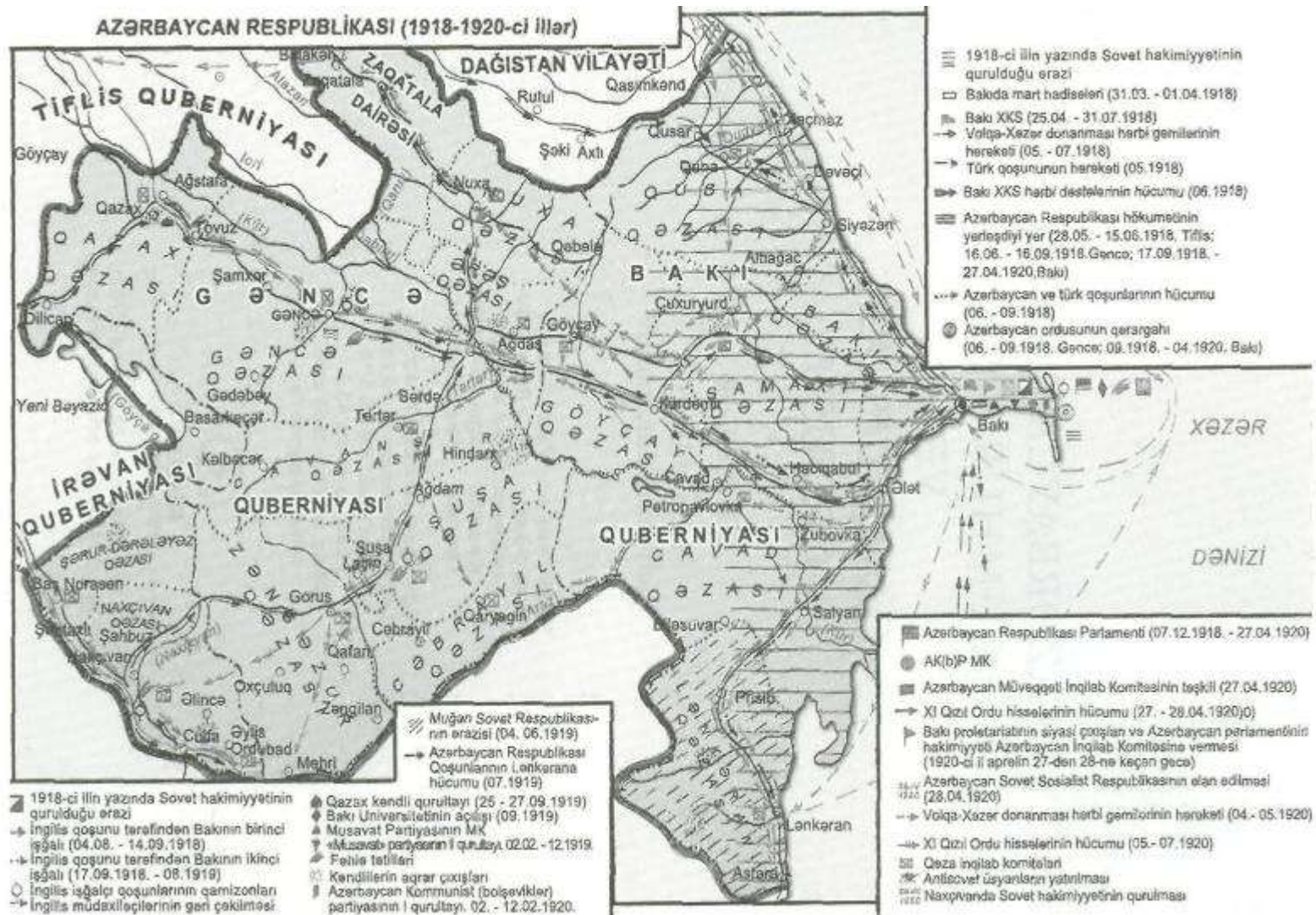
78. Azərbaycanca Qafqaz İslam Ordusu türk şəhidlərinə qoyulan abidələr

79. Azərbaycanca Qafqaz İslam Ordusu türk şəhidlərinə qoyulan abidələr

AZƏRBAYCAN XALQ
CÜMHURİYYƏTİ
VƏ
QAFQAZ İSLAM
ORDUSU

EDİTÖRLƏR

Mehmet Rıhtım
Mehman Süleymanov

Texniki redaktor: Rauf KƏRİMOV
Bədii redaktor: Elnur ƏHMƏDOV
Səhifələyici: Fəxri VƏLİYEV
Korrektor: Suğra OSMANOVA
Operator: Vüsal QƏDİROV

Yığılmağa verilmişdir: 17.04.2008.
Çapa imzalanmışdır: 15.05.2008.
Nəşrin ölçüsü: 70x100 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 43,5.
Sifariş: 98. Sayı: 1000 ədəd.
Müqavilə qiyməti ilə.

NURLAR

NƏŞRİYYAT POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78 / Tel: 497 70 21
Faks: 497 12 95 / E-poçtu.: office@nurprint.com